

Олексій ЯСЬ

ІСТОРИК І СТИЛЬ
ВИЗНАЧНІ ПОСТАТІ
УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРІОПИСАННЯ
У СВІТЛІ КУЛЬТУРНИХ ЕПОХ
(початок ХІХ — 80-ті роки ХХ ст.)

Частина 2

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ОЛЕКСІЙ ЯСЬ

ІСТОРИК І СТИЛЬ
ВИЗНАЧНІ ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРІОПИСАННЯ
У СВІТЛІ КУЛЬТУРНИХ ЕПОХ
(початок ХІХ — 80-ті роки ХХ ст.)

Монографія
У 2-х частинах

Частина 2

УДК 930.1 (477) "XIX/XX"

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України,
протокол № 11 від 19 грудня 2013 р.

Ясь Олексій.

Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX — 80-ті роки XX ст.): Монографія: У 2 ч. / за ред. В. А. Смолія. — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014. — Ч. 2. — 650 с. — Бібліогр.: с. 409–547.

ISBN 978-966-02-7132-6

ISBN 978-966-02-7134-0 (Ч. 2)

Висвітлюються й аналізуються дослідницькі практики та тексти відомих українських істориків XIX–XX ст., зокрема В. Антоновича, Д. Бантиша-Каменського, М. Грушевського, М. Драгоманова, О. Компан, М. Костомарова, Б. Крупницького, П. Куліша, О. Лазаревського, В. Липинського, М. Максимовича, М. Маркевича, О. Оглобина, М. Слабченка, С. Томашівського, Ф. Шевченка, М. Яворського.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться українською історіографією.

Відповідальний редактор

академік НАН України, доктор історичних наук, професор
Смолій Валерій Андрійович

Рецензенти:

Боряк Геннадій Володимирович,

член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, заст.
директора з наукової роботи Інституту історії України НАН України

Буряк Лариса Іванівна,

доктор історичних наук, професор, завідувач відділу

Українського інституту національної пам'яті

Калакура Ярослав Степанович,

доктор історичних наук, заслужений професор

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ISBN 978-966-02-7132-6

ISBN 978-966-02-7134-0 (Ч. 2)

© О. В. Ясь, 2014

© Інститут історії України НАН України, 2014

З М І С Т

РОЗДІЛ VII. ПОВОРОТ ДО СОЦІОЛОГІЗАЦІЇ МИНУВШИНИ. У ЗМАГАННЯХ ЗА «МАСОВУ» ІСТОРІЮ (М. ГРУШЕВСЬКИЙ, М. СЛАБЧЕНКО, М. ЯВОРСЬКИЙ, О. ОГЛОБЛИН)	5
7.1. «Колективний чоловік» на авансцені історії, чи Колективне й Індивідуальне у представленні М. Грушевського	12
7.2. Україна-Гетьманщина та Запорозька Січ у світлі теорії «єдиного процесу» М. Слабченка	35
7.3. Конфлікт процес / структура у конструкції «довгого» ХІХ ст. М. Слабченка	71
7.4. Класовий і національний дискурси у марксистсько- більшовицькій соціологізації української історії М. Яворського	89
7.5. Між «масовою» історією та неоромантизмом. Концепція «господарської автономії» України О. Оглоблина	113
7.6. «Покаянні» та «викривальні» тексти О. Оглоблина, або народження ритуалів і правил офіційного історіописання	135
РОЗДІЛ VIII. СТАРІ ПОРАХУНКИ ТА НОВІТНІ ВИКЛИКИ. СТИЛІОВІ ПРОФІЛІ ЕМІГРАЦІЙНИХ І ДІАСПОРНИХ ІСТОРИКІВ (Б. КРУПНИЦЬКИЙ, О. ОГЛОБЛИН)	155
8.1. Проблема «історіографічного синтезу» у працях Б. Крупницького	164
8.2. Людина модерна та Людина історична, або Переддень «антропологічного повороту» у рецепції Б. Крупницького	186
8.3. Європеїзація як інтелектуальний та культурний виклик повоєнної доби у потрактуванні Б. Крупницького	201
8.4. У пошуках контексту. О. Оглоблин як інтерпретатор доби Хмельниччини	218
8.5. «Невикінчена» харизма. Гетьман І. Мазепа у конструкції Мазепинського ренесансу О. Оглоблина	240
8.6. Стара Україна contra Стара Малоросія: візії О. Оглоблина й О. Лазаревського	254
РОЗДІЛ ІХ. ТРАНСФОРМАЦІЇ РАДЯНСЬКОГО КАНОНУ ТА ЙОГО УКРАЇНСЬКІ ПРОЕКЦІЇ (Ф. ШЕВЧЕНКО, О. КОМΠΑН)	283
9.1. «Великий» історіографічний перелом 1954 р. у сприйнятті Ф. Шевченка, або від концепції «меншого лиха» до «переяславської» схеми	297
9.2. Хитке балансування — «приєднання» і «возз'єднання» у дослідницьких практиках Ф. Шевченка	318
9.3. У пошуках доповнюючих мірил вартості. «Суд історії» за версією Ф. Шевченка	348
9.4. Історія як «точна наука», чи марксизм у національно-культурницькому прочитанні О. Компан	364

Післямова	399
Бібліографія	409
Іменний покажчик	548
Предметний покажчик	617
Перелік скорочень	641
Резюме	649

РОЗДІЛ VII

ПОВОРОТ ДО СОЦІОЛОГІЗАЦІЇ МИНУВШИНИ. У ЗМАГАННЯХ ЗА «МАСОВУ» ІСТОРІЮ (М. ГРУШЕВСЬКИЙ, М. СЛАБЧЕНКО, М. ЯВОРСЬКИЙ, О. ОГЛОБЛИН)

На початку 1920-х років культурні терени, на яких побутувала національна історіографія, вирізнялися поділом на кілька автономних академічних середовищ, що формувалися у межах Радянської України, на західноукраїнських землях та в еміграційних осередках Східної і Центральної Європи (Берлін, Варшава, Відень, Прага, Подєбради та ін.). Втім, до початку 1930-х років зберігалися і певні можливості для наукової комунікації та співпраці вчених, які перебували у зовсім різних світах. Така надзвичайна строкатість і розмаїтість соціокультурних умов спричинила поширення та конкуренцію різних дослідницьких й освітніх практик, перехрещування відмінних інтелектуальних впливів і мотивацій в українському історіописанні міжвоєнної доби.

Культурна атмосфера українства поза межами радянських обширів визначалася, переважно, «травматичним» досвідом національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. До неї долучалися настрої тотального скепсису й суцільної зневіри, котрі ширилися у тодішній європейській соціогуманітаристиці, враженій спогляданням небачених масштабів матеріальної руйнації та соціальних потрясінь. *«Ми теоретизуємо і конструюємо вже не під захистом все витримуючого порядку, який робить нешкідливими навіть найсміливіші та найзухваліші теорії, а в бурі перетворення світу, де перевіряється ефективність чи не-ефективність кожного попереднього слова, де багато з того, що раніше здавалося чи дійсно було урочистою поважністю перетворилося у фразу або сміття (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. — Авт.). Ми втрачаємо ґрунт під ногами і навколо нас носяться вихором найрізноманітніші можливості наступного становлення, звичайно, в першу чергу там, де світова війна призвела до тотального перетворення, в Німеччині та в Росії»,* — так характеризував кризові світовідчуття тогочасних європейських гуманітаріїв німецький філософ та історик Ернст Трельч¹.

Так чи інакше, шокове сприйняття недавньої української минувшини спонукало до її нового переосмислення, зрештою до переформатування самої

---

¹ Трельч Э. Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории / Пер. с нем; отв. ред. и авт. послесловия Л. Т. Мильская. — М., 1994. — С. 13–14.

системи світоглядних координат, в якій конструювалася національна історія. Та «травматична» рецепція «недавнього минулого», котра побутувала у писаннях учених-емігрантів, а у прихованому вигляді — у текстах науковців-гуманітаріїв на обширах Радянської України, досить химерно співіснувала й сполучалася з революційним романтизмом та духом масових соціальних перетворень 1920-х років. Ці настрої циркулювали у середовищі молодих радянських висуванців, інтелектуалів, митців та культурно-громадських діячів із лівацькою чи соціалістичною орієнтацією.

На такому кризовому, повоєнному і, заразом, революційно-романтичному тлі інтуїтивні й ірраціональні паростки у текстах українських істориків впродовж 1920-х років трансформувалися у могутню неоромантичну хвилю, здебільшого відому як державницький напрям. Ця хвиля була настільки потужною, що досягла навіть підрадянської України, хоч часто-густо переховувалася під різноманітними інтелектуальними нашаруваннями, декларативними гаслами чи обрядовою марксистською фразеологією.

Не випадково О. Оглоблин обстоював думку, хоч і з перспективи 1960-х років, що міжвоєнні часи були добою «великого впливу Липинського»². Більше того, він навіть уважав, що майже вся українська історіографія 1920-х–1930-х років, зокрема у Радянській Україні, перебувала на «державницьких позиціях»³. Його колеги з еміграційного середовища (Б. Крупницький, І. Лисяк-Рудницький) лише почасти поділяли цю тезу, зокрема вирізняли низку істориків, у творчості яких спостерігалися «державницькі впливи» чи «державницьке думання»⁴.

Водночас у міжвоєнні часи вимальовуються, набувають виразності і кристалізуються епістемологічні орієнтири, пов'язані зі студіюванням «масової людини» та соціальних й економічних теренів її побутування на авансцені минувшини. Така соціологізація на обширах соціогуманітаристики була своєрідною реакцією на воєнну та революційну кризу часів Першої світової війни. Відтак культурна доба міжвоєнного світу, котру метафорично можемо охрестити епохою «масової історії», хоч, звісно, з низкою поважних застережень і уточнень, вирізнялася неабияким стильовим розмаїттям (неопозитивізм, неогегельянство, морфологія всесвітньої історії, неомарксизм, презентизм, емпіризм, феноменологія, фрейдизм та ін.), але загалом тою чи іншою мірою тяжіла до соціологізму, зокрема сприймала / відкидала / модифікувала / реагувала на його настанови і дослідницькі практики.

² Оглоблин О. Семен Підгайний (1907–1965) // Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / За ред. Л. Винара. — Нью-Йорк–Київ–Торонто, 1995. — С. 263.

³ Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917–1956 / Translated by R. Olesnytsky // AUAAS. — New York, 1957. — Vol. 5/6, no. 4(18), 1/2(19/20). — P. 360–361; Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. — Нью-Йорк, 1963. — С. 11.

⁴ Лисяк-Рудницький І. Вячеслав Липинський // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак. — К., 1994. — Т. 2. — С. 139; Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950) / На правах рукопису; вступ. слово Н. Полонської-Василенко. — Мюнхен, 1957. — С. 16; Його ж. Українські історіографічні проблеми: 1. Національна свідомість і українська історіографія XIX–XX ст.: I. Про народницький і державницький напрям в українській історіографії // Його ж. Історіознавчі проблеми історії України: 36 статей / На правах рукопису. — Мюнхен, 1959. — С. 6.

Ба більше, П. Сорокін — учень славнозвісного М. Ковалевського у лекції, виголошеній за часів Першої світової війни, зауважив, що «виникнення соціології як систематичної науки призвело до „соціологізації“ всіх спеціальних (гуманітарних. — Авт.) дисциплін протягом останніх кількох десятиліть. Їх зміст, методи, інтерпретації, включаючи навіть ті, чиї автори вороже ставилися до соціології, робилися все більше соціологічними і призвели до виникнення у всіх цих дисциплінах соціологічних чи інституціональних шкіл: в юриспруденції та історії (так звана соціальна історія), в економіці та політології, в антропології й психології (соціальна психологія), науках, які вивчають мистецтво і мораль, релігію і навіть логіку»⁵.

Український приятель П. Сорокіна — відомий політик-соціаліст М. Шаповал уважав, що соціологія незабаром стане справжньою наукою, позаяк проникне до таємниць суспільної структури та функціональної ролі окремих соціальних груп⁶. Такі чи схожі аванси відпускало соціології у той час чимало відомих учених-гуманітаріїв, які звертали свої погляди до масових явищ і процесів.

Зрештою, протягом 1920-х–1930-х років стався загальний поворот до студювання соціального світу минулого, намічений паростками соціологізації історії ще на зламі ХІХ — початку ХХ ст. Цей поворот заклав не тільки соціологічні підоснови концептуалізації всієї минувшини, а й суттєво розширив її межі за рахунок вивчення архаїчних суспільств чи примітивних культур. Тож соціальний вектор доволі швидко пересунувся на величезну предметну область, котру нині обіймають чимало наукових дисциплін від етнології до культурної антропології.

Зауважимо, що про масштаби поширення соціологізації на теренах соціогуманітаристики яскраво свідчать дослідницькі, культурні, педагогічні практики тогочасних українських учених. Скажімо, такий оригінальний і вдумливий дослідник як В. Петров у 1920-ті роки пояснює й інтерпретує любовні стосунки і навіть інтимне життя П. Куліша у світлі соціальних трансформацій середини ХІХ ст., тобто певною мірою соціологізує його інтелектуальну біографію⁷.

Власне, соціологізація минувшини, котру вищезгаданий Е. Трельч назвав «найніжнішим та благородним цвітінням» позитивізму⁸, спричинилася до різних версій соціологічного та цивілізаційного прочитання і представлення минулого, зокрема до потужного розвою соціальної й економічної історії впродовж 1920-х–1930-х років. Соціологізм спонукав до представлення історії «знизу», хоч із перспективи масових явищ і процесів. Заразом соціологізація історії відкривала нові, більш широкі інструментальні й евристичні можливості для концептуалізації суспільства як певної цілісності, себто створювала нове підґрунтя для холізму.

Приміром, «тотальна» історія школи «Анналів» упродовж 1930-х років розгорталася під гаслом єдності соціальної, економічної та цивілізаційної істо-

---

⁵ Сорокин П. А. Общая социология // Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Пер. с англ.; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов. — М., 1992. — С. 172.

⁶ Шаповал М. Рец. на кн.: Сорокин П. А. Система социологии. — Пг.: Изд-во «Колос», 1920. — Т. 1–2: Социальная аналитика. — 357+463 с. // НУ (Прага). — 1922. — № 16/18. — С. 103.

⁷ Петров В. Романи Куліша. — К., 1930. — 211 с.

⁸ Трельч Э. Указ. соч. — С. 128.

рії⁹. Своєрідною предтечею цього підходу вважають славнозвісну теорію «історичного синтезу» Анрі Берра, котра справила неабиякий вплив на французьку історіографію¹⁰. Заразом епістемологічні й аксіологічні настанови доби «масової історії» завдали нищівного удару по універсалізму дослідницьких практик, породжених класичним або традиційним історіописанням ХІХ ст. Натомість розгорталася широка диференціація і специфікація історичних наративів, які дедалі частіше посідали локалізовану предметну царину — політичну, соціальну, економічну, культурно-духовну, інтелектуальну і т. п.

Відзначимо, що протягом 1920-х років на обширах Радянської України залишалися не тільки досить великі можливості для соціологізації історії, зокрема з перспективи співіснування більшовицько-марксистського та, власне, національного історичного наративів, а й навіть їх певного зближення, наприклад у писаннях М. Яворського. Тим більше, що згадані дискурси мали спільну телеологічну природу¹¹, проте постулювали відмінні версії кінцевого призначення історичного руху — відродження нації / створення національної держави чи перемогу пролетарської революції / побудову соціалізму. Отже, побутування різних телеологічних «програм» витворювало певний діапазон можливостей, принаймні потенційних, для запозичення, трансформації та включення низки елементів національного дискурсу до більшовицько-марксистської концептуалізації української минувшини.

Українські історики протягом 1920-х років по-різному реагували на нові перспективи соціологізації історії. Зокрема, М. Грушевський тою чи іншою мірою схилявся до соціологічного представлення минувшини у дусі Паризької наукової школи (Е. Дюркгайм, Л. Леві-Брюль), принаймні віддавав йому перевагу перед неокантіанськими конструкціями, хоч і прагнув оперти таку репрезентацію на широку культурознавчу й етнологічну основу.

Втім, історики молодшого покоління звертали свої погляди й до інших версій соціологізації минувшини. Передусім, соціокультурні передумови й інтелектуальні запити радянської дійсності висували на роль домінуючого епістемологічного взірця «масову історію» у більшовицько-марксистській чи квазімарксистській версії. Вважають, що марксизм потрапив у досить сприятливу атмосферу тогочасного українського історіописання¹², хоч його сприйняття та поширення було досить складним і суперечливим.

Саме на цьому тлі відбувався поворот до вивчення історії соціальних спільнот (класів, верств, прошарків) та їхнього економічного і політичного буття протягом 1920-х років. «Українська історична наука переживає тепер перехід од давніх тем та метод до нових. Стара, часом дуже поетична, оповита флером романтики, історія героїв і театральних, навмисне іноді прикрашених подій

⁹ *Февр Л.* Лицом к ветру. Манифест «Новых анналов» // *Февр Л.* Бои за историю / Отв. ред. А. Я. Гуревич. — М., 1991. — С. 39–40.

¹⁰ *Гутнова Е. В.* Историография истории средних веков. — Изд. 2-е, перераб. и доп. — М., 1985. — С. 213–214; *Гуревич А. Я.* Исторический синтез и школа «Анналов». — М., 1993. — С. 41; *Могильницкий Б. Г.* История исторической мысли XX века: Курс лекций. — Томск, 2001. — Вып. 2: Становление «новой исторической науки». — С. 9–10.

¹¹ *Плохій С.* Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / Авторизований пер. з англ. *М. Климчука.* — К., 2011. — С. 378.

¹² *Маслійчук В.* Марксистські схеми української історії. Матвій Яворський, Володимир Сушино-Хоменко, Микола Горбань // УМ. — 2009. — Ч. 14/3. — С. 64.

(послатися можна на знаменитий напад турків на Січ 1675 р.) відмирає й замінюється історією буденного життя, маленького, масового сірого героя, переходить на студію господарства, економічної, політичної й громадської думки стає історією процесів, до чого треба підходити з новими удосконаленішими, порівнюючи до давніх методами», — зазначав М. Слабченко у рецензії на монографію О. Оглоблина про передкапіталістичну фабрику¹³.

Конструювання українського минулого з такої перспективи, звичайно тяжіло до суцільної генералізації, що тою чи іншою мірою спиралася на ідею соціально-економічного детермінізму. Зокрема, О. Оглоблин наголошував, що «нова советська доба вимагала від нас, істориків, скерувати увагу цілого курсу в бік *соціально-економічних чинників* історичного процесу, і то переважно нової доби — 19–20 століття»¹⁴.

Однак, у 1920-х роках ця тенденція ще не набула вигляду всеохоплюючої редукції розмаїття світу історії до марксистських чи квазімарксистських (т. зв. марксистсько-ленінських) схем. Тим паче, що марксизм 1920-х років сприймався в академічному середовищі здебільшого як метод пізнання (економічний матеріалізм, матеріалістична домінація у представленні минулого та сучасного!), а не як набір освячених ідеологічних догматів. Певна річ, ідеологічні чинники відігравали помітну роль у формації революційного романтизму та патетики соціальних експериментів і новацій, але більшовицька версія марксизму до кінця 1920-х років ще не стала тим нормативним і всеохопним канonom, який жорстко окреслював горизонт можливостей. На думку О. Субтельного, у «ті неймовірні 1920 роки наші історики мали esprit de corps (корпоративний дух. — Авт.). Здавалося, що нове суспільство росте і можливостям себе виявити нема кінця»¹⁵. Б. Крупницький уважав, що 1920-ті роки були часами «культурного ренесансу в советській Україні»¹⁶.

Проте українська соціогуманітаристика справляла і зворотній, хоч і вельми обмежений, вплив на політичні практики на обширах Радянської України. Значимо, що сучасні дослідники обстоюють думку про перетікання й трансформацію концептів про господарську автономію / самостійність України протягом XVII — на початку XX ст., які циркулювали у студіях О. Оглоблина та М. Слабченка, до відомої візії М. Волобуєва¹⁷.

Таким чином, залишався значний інтелектуальний і культурний простір, у межах якого історики 1920-х років могли досить вільно оперувати фактографічним матеріалом та пропонувати його різноманітні інтерпретації. До того ж, тодішні експерименти на ниві «масової» — соціальної й економічної історії певною мірою продовжували перші спроби соціологічного представлення минувшини, які з'явилися на теренах українського історіописання на зламі XIX —

¹³ Слабченко М. Рец. на кн.: Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. — К., 1925 // ЗІФВ. — К., 1926. — Кн. 7/8. — С. 557

¹⁴ Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року). — Мюнхен-Нью-Йорк, 1973. — С. 4.

¹⁵ Субтельний О. Олександр Оглоблин // Сучасність. — 1979. — № 12. — С. 36.

¹⁶ Крупницький Б. Мазепа і советська історіографія // УЗ. — Мюнхен, 1955. — Кн. 2. — С. 27.

¹⁷ Гончарук Т. Праці українських істориків О. Оглоблина та М. Слабченка як підґрунтя економічної концепції М. Волобуєва // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний і науковий зб. Сер.: Історія. — Одеса, 2005. — Вип. 5. — С. 22–32.

початку ХХ ст. Відтак соціологізація історії проступала в історичному письмі багатьох учених міжвоєнної доби.

Менш помітні у тогочасній українській історіографії засадні перетворення, пов'язані з неокантіанським поворотом, який вимагав відносити історію до наук про культуру / дух та впровадив інструментальне розуміння ролі і функцій понять та категорій. Більше того, веберіанська реакція на виклики, кинуті неокантіанцями, суттєво збагатила дослідницький інструментарій історика та загалом гуманітарія, зокрема спричинилася до погляду на співбуття колективного й індивідуального на теренах минувшини з перспективи конструювання дослідницьких «утопій» — ідеальних типів.

Зазначені новації досить добре простежуються на ниві російської медієвістики 1920-х років, які, за висловом А. Гуревича, для деяких тогочасних істориків (О. Неусихін) минули під знаком Макса Вебера¹⁸. Згадаємо відому дискусію 1928 р. у соціологічній секції товариства істориків-марксистів навколо візії Д. Петрушевського, котрого звинувачували в апології спершу поглядів неокантіанців, згодом — М. Вебера¹⁹.

Та інтелектуальні віяння, пов'язані з неокантіанством і веберіанством, спостерігаємо лише на маргінесах тодішнього історіописання у Радянській Україні. Натомість досить впливовими залишалися позитивістські стандарти науковості, закладені ще київською історичною школою В. Антоновича, зокрема славнозвісний документалізм. Означені традиції сцієнтизму посідали чільне місце в академічному середовищі, представленому старою дореволюційною професурою. Заразом поставала нова генерація науковців, часто-густо молодих радянських висуванців, які орієнтувалися на створення різних версій «масової» історії на ниві українського історіописання.

Врешті-решт, розмаїття дослідницьких, культурних і освітніх практик згенерувало жваву полеміку про засади та способи конструювання національної історії, яка точилася в Радянській Україні до погрому ВУАН на початку 1930-х років. Однак, на зламі 1920-х–1930-х років новий партійний курс не тільки поклав край співіснуванню національного та більшовицько-марксистського дискурсів у тодішньому історіописанні. Тому гостро постало питання про саму можливість існування самостійного чи бодай автономного українського історичного наративу, що спричинило відомий конфлікт М. Яворського з Московською історичною школою М. Покровського.

Зрештою, проблема різноманітних чи конкуруючих версій соціологічного прочитання української минувшини здобула єдине й нібито «остаточне» розв'язання — догматичні, освячені поточними ідеологічними та політичними практиками, канони марксизму-ленінізму. Доба відносно «нормальної» науки на обширах Радянської України, котра продукувала сприйняття марксизму як методу чи універсальної монометодології, добігла свого кінця. Натомість поставав жорсткий та всеохопний канон радянського гранд-нاراتиву, в якому українські сюжети опинилися на узбіччі. За означенням С. Плохія, утворився

¹⁸ Гуревич А. Я. История историка. — М., 2004. — С. 90.

¹⁹ Диспут о книге Д. М. Петрушевского (О некоторых предрассудках и суевериях в исторической науке) // ИМ. — 1928. — № 8. — С. 79–128.

«паралельний український наратив», який наслідував або копіював загальний радянський чи союзний ґранд-наратив та існував у курсі історії СРСР²⁰.

Такою, у найголовніших рисах, постає замальовка соціокультурного підмурку та інтелектуальної атмосфери української історіографії 1920-х років.

---

²⁰ Плохій С. Вказ. праця. — С. 413.

7.1. «Колективний чоловік» на авансцені історії, чи Колективне й Індивідуальне у представленні М. Грушевського

Соціологічна пропозиція справила помітний вплив на історичні студії М. Грушевського ще до Першої світової війни. Наприклад, у вступних нотатках до сьомого тому (1909) «Історії України-Руси» автор наголошує на потребі сприймати минувшину з «погляду стороннього дослідника *історика-соціолога*»²¹. О. Прицак навіть висловив думку, що «томи 1–6 («Історії України-Руси». — *Авт.*) писані *істориком-позитивістом*, а дальші томи — *соціологом-істориком*»²².

Однак видається, що наведена заувага М. Грушевського навряд чи є тією межовою віхою, за якою доцільно диференціювати чи розрізняти, а тим паче поділяти його історичне письмо на два великі періоди. Передусім, варто взяти до уваги вкрай хитку конвенціональність та приземленість термінологічного апарату, яким послуговувався український історик. Водночас тексти М. Грушевського, опубліковані після 1909 р., не містять таких суттєвих інструментальних новацій, які б дозволили вести мову про кардинальну трансформацію творчої палітри та стилю мислення вченого, що різьчилося від його попередніх студій.

Схоже, що у передвоєнні роки намітився тільки загальний вектор епістемологічних зацікавлень М. Грушевського, пов'язаний із соціологізацією історії, котрі логічно впливали зі спроб модернізації позитивістських дослідницьких стратегій, якими тою чи іншою мірою переймалася більшість професійних істориків початку ХХ ст. Натомість воєнні та революційні події, еміграційні настрої і враження від споглядання перших років культурного та соціального буття повоєнної Європи стали своєрідним каталізатором, які змусили вченого доволі глибоко зануритися у царину всесвітньої історії та соціології, зокрема спричинили створення УСІ.

У руслі таких дослідницьких устремлень і постала «Всесвітня історія в короткім огляді» (К., 1917–1918. — Ч. 1–6), в якій М. Грушевський запропонував не європоцентричну, а багатовекторну репрезентацію минувшини з перспективи побутування народів практично всіх континентів! Зокрема, п'ята частина цієї праці мала промовисту назву — «Позаєвропейські краї в останніх століттях»²³.

Протягом воєнної та революційної доби споглядаємо поважні зрушення у царині інституціоналізації соціології як суспільної дисципліни на російських теренах. Пригадаємо, приміром, створення Російського соціологічного товариства ім. М. Ковалевського (1916), плани О. Лаппо-Данилевського щодо заснування Соціологічного інституту у системі Російської академії наук (1918), конституювання Соціобібліологічного інституту (1918) на кшталт відомої німецької установи, проект К. Тахтарьова стосовно Російського соціологічного інституту

---

²¹ *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1995. — Т. 7: Козацькі часи — до р. 1625. — С. VIII.

²² *Прицак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / Ред. *І. Бречак*. — Київ-Кембридж, 1991. — С. 29.

²³ *Грушевський М.* Всесвітня історія в короткім огляді. — К., 1918. — Ч. 5: Позаєвропейські краї в останніх століттях. — 168 с.

(1920) тощо²⁴. Тим паче, що процес інституціонального становлення соціології в академічному світі розгорнувся у низці західноєвропейських та північно-американських країн (Франція, Німеччина, Швейцарія, Італія, США та ін.) ще наприкінці XIX — початку XX ст.

Скажімо, Міжнародний інститут соціології був заснований Р. Вормсом ще 1893 р., а Американське соціологічне товариство — 1905 р. Натомість на обширах імперії Романових соціологія вважалася неблагонадійною сферою наукових студій із політичних міркувань. Відтак урядові кола всіляко гальмували інституціоналізацію соціологічних студій, зокрема в університетах, хоч російські вчені посідали поважні позиції у міжнародних соціологічних осередках. Зокрема, президентами Міжнародного інституту соціології у різні роки були М. Ковалевський, М. Карєєв, П. Лілієнфельд-Тоаль та П. Сорокін.

Отож створення УСІ відображало давно назрілі потреби української соціогуманітаристики, котрі загострила й актуалізувала нова повоєнна дійсність. *«Гадка про сю організацію, — відзначав М. Грушевський, — виникла у мене під вражіннями ліквідації світової війни літом 1919 р., коли здавалось, що соціальне і культурне, а з ним і наукове життя Європи виходить на нові дороги і вимагає нових форм, нових засобів і нових підходів, в життю науковим і культурним так само, як в економічному і політичному»*²⁵. У проекті закону про цю інституцію, підготовленому її фундатором, вказана теза проводиться більш категорично: *«Україн[ський] соц[іологічний] інститут засновується задля утворення тісних і постійних зв'язків між укр[аїнським] соціяльним житєм і світовим соціяльним рухом...»*²⁶.

Ця інституція розглядалася М. Грушевським як своєрідний культурний центр у Женеві (згодом перенесений до Праги, а пізніше до Відня) на кшталт славнозвісного Польського музею у швейцарському містечку Рапперсвіль²⁷. Імовірно, проект створення УСІ актуалізувався у зв'язку з тодішніми планами переможців у Першій світовій війні щодо повоєнного устрою «малих націй»²⁸. Не випадково сучасні дослідники наголошують на інформаційно-представницькій функції зазначеної установи²⁹. Однак, науково-дослідна функція УСІ відіграла не меншу роль, аніж культурне представництво українців у світі, котре задекларував засновник цієї установи. Тим більше, що в її діяльності домінували видавничі та лекційні практики³⁰.

---

²⁴ Див. докладніше: *Новикова С. С.* Социология: история, основы, институционализация в России. — Москва-Воронеж, 2000. — 464 с.

²⁵ *Грушевський М.* Передмова // *Грушевська К.* З примітивної культури. Розвідки і доповіді / 3 передм. акад. Мих. Грушевського. — [К.], 1924. — С. 3.

²⁶ Проект підготовленого М. С. Грушевським закону про Український соціологічний інститут (20 жовтня 1919 р.) // *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М.* М. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. — К., 1993. — С. 203.

²⁷ *Матяш І.* Зірка першої величини. Життєпис К. М. Грушевської. — К., 2002. — С. 66–67.

²⁸ *Її ж.* Український соціологічний інститут М. С. Грушевського: основні напрями та етапи діяльності // УІ. — 2000. — № 4. — С. 46.

²⁹ *Масненко В.* «Найцінніший здобуток нашої науки за ті смутні роки...» // Старожитності. — 1992. — № 18/19. — С. 5.

³⁰ *Потульницький В. А.* Нариси з української політології (1819–1991): Навч. посібник. — К., 1994. — С. 44.

Тогочасні соціологічні інтенції на полі культури у світлі післявоєнних інтелектуальних настроїв виразно окреслила донька М. Грушевського — Катерина. «Соціальні тенденції міжнародної культури втягають у взаємини цивілізованих націй щораз нові народи і нові побутові форми, і принципіально розтягають культурний інтерес на всі людські групування без різниці рас і часу. Повний вираз сьому стремлінню дає соціологія з своїми різними підвідділами. Вона підносить щораз виразніше значінне зв'язку всіх народів і культур між собою для порівняних соціальних наук», — зазначає дослідниця³¹. Власне, виклади М. Грушевського з соціології, кінець-кінцем, і виплекали його відому працю «Початки громадянства (генетична соціологія)». Б. Крупницький уважав, що «цей курс є свого роду теоретичним підсумком його практичної діяльності, як історика України»³².

На теренах УСІ виникла й низка інших важливих наукових проектів. Причому, К. Грушевська відзначала, що ідея видання зводу «Українських народних дум» постала «вперше в Українському Соціологічному Інституті, далеко від України, від потрібних джерел, бібліотек і збірок, але не вважаючи на труднощі, перші кроки для її зреалізування були зроблені тоді-ж таки»³³.

Певна річ, М. Грушевський розмірковував і про подальші студії у цій царині, попри те, що становище УСІ у Відні суттєво погіршилося. Відзначимо, що історик отримав 1923 р. пропозицію викладати курс соціології в Українській господарській академії у Подебрадах (Чехо-Словаччина), про що він згадує у листуванні з О. Кандибою³⁴. Проте досить складний і суперечливий перебіг тодішніх подій, обставин та передумов, що відобразили складну психологічну атмосферу й політичну сегментацію української еміграції у Чехо-Словаччині, а також альтернативні плани повернення до УСРР, урешті-решт поховали гіпотетичний переїзд історика до Подебрад³⁵ чи інших осередків.

М. Грушевський плекав плани перенести УСІ до Радянської України. Вважають, що проекти переносу цієї інституції виношувалися майже відразу після її заснування. Більше того, засновник УСІ докладав неабияких зусиль для їхньої реалізації³⁶, а перші практичні кроки здійснив улітку 1921 р.³⁷

³¹ Грушевська К. Розвій словесної творчості і примітивна проза // Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки / Зладила К. Грушевська. — Київ-Відень, 1923. — С. 3.

³² Крупницький Б. М. Грушевський і його історична праця // Грушевський М. Історія України-Руси. — Нью-Йорк, 1954. — Т. 1. — С. XI.

³³ Грушевська К. Передне слово // Українські народні думи. — [К.,] 1927. — Т. 1 корпусу: тексти № 1–13 і вступ К. Грушевської. — С. VI.

³⁴ Листування Михайла Грушевського [з В. Доманицьким, С. Єфремовим, О. Кобилянською, О. Кониським, І. Нечуєм-Левицьким, О. Олесем, І. Франком та ін.] / Ред. Л. Винар; передм. Л. Винара, М. Жулинського; упор. Г. Бурлака. — Київ-Нью-Йорк-Париж-Львів-Торонто, 1997. — С. 254–255.

³⁵ Ульяновський В. Чому не було створено «Празьку історичну школу» Грушевського // УІ. — 2002. — № 1/4. — С. 226–230.

³⁶ Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття / Відп. ред. П. Сохань. — К., 1993. — С. 25; Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. Вказ. праця. — С. 64, 68; Масненко В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. — Київ-Черкаси, 2000. — С. 36.

³⁷ Матяш І. Зірка першої величини. — С. 74.

Втім, на заваді цим задумам рішуче стало радянське керівництво, котре вбачало у такій інституції зазіхання, хоч і потенційні, на офіційні ідеологічні догмати. Відтак М. Грушевському однозначно відмовили, мотивувавши цей крок тим, що студії у царині соціології вже проводить Інститут марксизму у Харкові. Тож існування ще однієї установи з аналогічними чи перехресними дослідницькими програмами визнали недоцільним та безпідставним³⁸.

М. Грушевський був змушений вдовольнитися паліативними заходами на соціологічній ниві у Радянській Україні. В. Заруба навіть обстоює думку, що він «вирішив прийняти кафедру як вуаль, за якою буде діяти його УСІ»³⁹. Так чи інакше, до Науково-дослідної кафедри історії України, очолюваної М. Грушевським, увійшла секція «Методології і соціологічного обґрунтування історії», котрою керував О. Гермайзе⁴⁰.

Заразом М. Грушевський ініціював створення Культурно-історичної комісії й Комісії історичної пісенності ВУАН, а також Кабінету примітивної культури та народної творчості (від 1928 р. — Відділ примітивної культури та народної творчості) при ВУАН⁴¹, які мали заступити основні напрямки науково-дослідної діяльності УСІ⁴². За висловом Б. Крупницького, Кабінет примітивної культури та народної творчості на чолі з К. Грушевською «продовжував по суті працю Українського Соціологічного Інституту»⁴³.

Вірогідно, Відділ примітивної культури та народної творчості з часом мав перетворитися у повноцінний Інститут⁴⁴. Окрім того, був заснований часопис «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» (вийшло 12 випусків у 8 книжках протягом 1926–1929 рр.), котрий редагувала К. Грушевська⁴⁵. Цей часопис, очевидно, мав перебрати на себе функції проєктованого річника УСІ, видання якого планувалося на еміграції, проте так і лишилося на стадії задумів. О. Прицак схарактеризував «“Первісне громадянство...” як антропологічно-етнографічний журнал дуже високого рівня»⁴⁶.

Видається, що М. Грушевський не полишав спроб інституціоналізувати соціологічні студії у системі ВУАН, принаймні, до кінця 1920-х років. У його проєкті створення Українського історичного інституту, як академічної установи у системі ВУАН (1928), був запланований відділ «Методології і соціального обґрунтування історії»⁴⁷. У своїх працях, опублікованих після переїзду до УСРР,

³⁸ Грушевський М. Передмова. — С. 16b–16с.

³⁹ Заруба В. Историк держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952): Монографія. — Дн., 2004. — С. 175.

⁴⁰ Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський / Під заг. ред. В. Смолія. — К., 2005. — С. 234.

⁴¹ Див. докладніше про структуру та діяльність зазначених інституцій: Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.) / Відп. ред. С. В. Кульчицький. — К., 1999. — С. 59–73.

⁴² Грушевський М. Вступне слово // ПГ. 1926 / За ред. К. Грушевської. — [К.], 1926. — Вип. 1/2. — С. IV–V.

⁴³ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами... — С. 6.

⁴⁴ Матяш І. Зірка першої величини. — С. 98–99.

⁴⁵ Її ж. «Первісне громадянство» — перший науковий етнографічний часопис в Україні 20-х років ХХ ст. (за матеріалами архівного фонду) // РКСУ. — К., 1996. — Вип. 3. — С. 213–220.

⁴⁶ Прицак О. Що таке історія України? (Доповідь, виголошена 17-го травня 1980 року на відзначення 30-ліття УВАН у ЗСА) // Свобода (Джерсі-Сіті). — 1980, 5 серп. — № 170. — С. 2.

⁴⁷ Проєкт організації «Українського історичного інституту», складений головою Історичної секції ВУАН акад. М. С. Грушевським // Інститут історії України Національної академії наук України: Док. і мат. 1936–1991: У 2 кн. / Відп. ред. В. А. Смолій; упор. О. С. Рубльов, О. В. Юркова. — К., 2011. — Кн. 1: 1936–1947. — С. 19.

учений неодноразово порушує соціологічну проблематику, зокрема висловлює низку думок щодо перспектив соціологізації історії. Тому прикметною рисою низки його текстів, написаних й оприлюднених у міжвоєнну добу, є достатньо виразна, порівняно з довоєнними часами, позиція стосовно знакових інтелектуальних викликів на полі соціогуманітаристики початку ХХ ст.

Зауважимо, що М. Грушевський досить однозначно пов'язував тодішні гносеологічні перспективи не з неокантіанством (апріоризм, «трансцендентальний аналіз») чи неоромантизмом («крайній індивідуалізм», волюнтаризм), а з соціологізацією історії. Скажімо, інтелектуальні реакції на спроби неоромантичного представлення української історії споглядаємо у його найбільшій праці, зокрема у томах, присвячених Хмельниччині⁴⁸. З історіографічного погляду цю полеміку М. Грушевського з В. Липинським сучасні дослідники вважають найцікавішою та найпродуктивнішою частиною з тих томів «Історії України-Руси», які побачили світ у Радянській Україні⁴⁹.

Та перспективи соціологізації історії М. Грушевський здебільшого вбачав у дослідницьких практиках Паризької соціологічної школи (Е. Дюркгайм, Л. Леві-Брюль та ін.), але намагався трансформувати ці підходи спираючись на концептуальні пропозиції В. Вундта, В. Єрузалема та ін. Зазначимо, що М. Грушевському не тільки закидали надмірну популяризацію соціології Е. Дюркгайма як «останнього слова європейської науки» (К. Штепа)⁵⁰, а й уважали адептом чи прибічником цього французького соціолога, і критики (І. Лакиза, Т. Степовий)⁵¹, і прихильники (О. Гермайзе)⁵² й учні (П. Глядківський)⁵³ автора «Історії України-Руси». М. Яворський навіть стверджував, що «проблема конструкції історичного процесу у нього (М. Грушевського. — Авт.), це — проблема соціології Дюркгайма, а разом із тим психологізму Вундта, але не Маркса»⁵⁴.

10-ти томна «Психологія народів» (1900–1920) В. Вундта імпонувала М. Грушевському як незвичайним багатством опрацьованого фактографічного матеріалу, насамперед, пам'яток словесної творчості, так і своїм натуралістичним та емпіричним походженням. «Натураліст, фізіолог по спеціальности, він (В. Вундт. — Авт.) дав нову систему психології, на фізіологічній підставі, звернувши при тім спеціальну увагу на анальогії психології звірят і людини — особливо на їх соціальний інстинкт. Переглянув на сій основі закони людського мишлення (Льогика, 1880–3), потім зайнявся аналізом і історією моральних і релігійних ідей, та мовою як виразом психічного життя. Одна за другого ви-

⁴⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1997. — Т. 9: Роки 1654–1657, кн. 2: (Хмельниччини роки 1654–1657). — С. 1491–1492, 1502–1506.

⁴⁹ *Плохій С.* Вказ. праця. — С. 302.

⁵⁰ *Штепа К.* Соціологічна теорія релігії Е. Дюркгема і школа М. Грушевського // ЗНІСВ. — Ніжин, 1932. — Вип. 12. — С. 46.

⁵¹ *Лакиза І.* Михайло Сергієвич Грушевський (3 нагоди 60-х роковин народження та 40-х роковин наукової діяльності) // ЖР. — 1926. — № 10. — С. 101–102; *Степовий Т.* Буржуазні соціологічні школи. Систематичний огляд і критика // ЧШ. — 1927. — № 1. — С. 220.

⁵² *Гермайзе О.* Ювілей української науки. Сорок років діяльності акад. М. С. Грушевського // ЖР. — 1926. — № 10. — С. 99.

⁵³ Стенограма засідання бригади по обслідуванню установ акад. М. С. Грушевського [машинопис; 24 травня 1931 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 10. — Спр. 2786. — Арк. 38.

⁵⁴ *Яворський М.* Современные антимарксистские течения в украинской исторической науке // Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов (28. XII. 1928 — 4. I. 1929). — 2-е изд. — М., 1930. — Т. 1. — С. 431.

йшли його великі праці: Етіка (1886), Система Фільософії (1889), а з кінцем 1890-х рр. він приступив до великої праці про психологічні підстави еволюції мови, включивши її в свою систему «соціальної психології», яка перейшла потім в систему динамічної соціології на психологічній підставі», — відзначає М. Грушевський⁵⁵.

В. Вундт уважав, що народна свідомість є самобутнім творчим синтезом персональних свідомостей, який утворює нову надіндивідуальну «реальність». Причому цю «реальність», на думку німецького дослідника, можна досягнути лише через продукти колективної діяльності — мова, міф, мораль, звичаї, норми повсякденного буття і поведінки і т. п.

За висловом З. Кузеля, В. Вундт звів «психологію народів» до мови, міфів та звичаїв⁵⁶. Відтак у фокусі дослідницьких практик В. Вундта опинився аналіз різноманітних елементів культури та буденної свідомості, головним чином мови, котру він представляв у вигляді самобутніх виявів «колективної волі». На думку К. Грушевської, багатотомна студія В. Вундта являла собою «найбільше систематичний і дуже добре документований дослід примітивного мистецтва»⁵⁷.

Вважають, що саме цей багатотомник В. Вундта заклав первісні засади цілої низки наукових дисциплін, як-от соціальна психологія, культурна антропологія, етнопсихологія і навіть соціолінгвістика, котрі тою чи іншою мірою тяжіють до студювання пам'яток словесної творчості. Власне, візія німецького вченого-гуманітарія була зорієнтована на виявлення трансформацій свідомості особистості на полі культури, котрі розглядалися як вислід колективної творчості.

Студії В. Вундта справили помітний вплив і на візію Е. Дюркгайма, позаяк останній тримався думки, що соціальні факти є об'єктивізованими продуктами колективної свідомості. Ця теза Е. Дюркгайма певною мірою перегукується з ідеєю про надіндивідуальну «реальність» німецького вченого. У широкому сенсі Е. Дюркгайм шукав пояснення соціального життя у «природі самого колективу»⁵⁸. Натомість В. Вундт прагнув синтезувати ідеалістичні традиції німецької класичної філософії з аналітичними та сциєнтистськими здобутками позитивізму. В. Юринець — нещадний офіційний критик соціологічної візії М. Грушевського вважав, що В. Вундт і його український прибічник спиралися у своїх концептуальних пропозиціях на ідеалізм «гегельянського типу»⁵⁹.

Схоже, що саме дослідницькі практики В. Вундта, котрі концентрувалися навколо метаморфоз представлення індивідуального / колективного й приваблювали М. Грушевського. Водночас останній уподобав праці німецького вченого і за їхньої еволюційний та культурознавчий рефрен, оскільки вони яскраво репрезентували роль «людської мислі і людського слова як наймогутнішого знаряддя людського усупільнення»⁶⁰.

⁵⁵ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). — [Wien], 1921. — С. 27–28.

⁵⁶ Кузеля З. Наукова хроніка: Етнографія в західноєвропейській літературі останніх років // ЗНТШ (Львів). — 1904. — Т. 60. — С. 6 (прим. 1).

⁵⁷ Грушевська К. Розвій словесної творчості... — С. 15.

⁵⁸ Штена К. Соціологічна теорія релігії Е. Дюркгема... — С. 50.

⁵⁹ Стенограма дискусії на доповідь акад. В. О. Юринця «Соціологічні погляди акад. М. Грушевського» на об'єднаному пленумі філософії, соціології та циклу історії ВУАН [машинопис; 1931 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 10. — Спр. 14628. — Арк. 5.

⁶⁰ Грушевський М. Рец. на кн.: Wundt W. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. — 1917–1920. — Bd. VII-X // Україна. — 1924. — № 1/2. — С. 179.

Втім, термін «психологія народів» (нім. *Völkerpsychologie*), уведений до широкого наукового обігу 1859 р. у спільний розвідці німецьких інтелектуалів — філософа М. Лацаруса і мовознавця Х. Штейнтала, М. Грушевський уважав невдалим, оскільки це поняття породжувало змістовну плутанину, зокрема змішувало різні предметні області та відповідні дослідницькі перспективи⁶¹. Заразом український історик тримався думки, що В. Вундт легковажив у представленні окремих чинників, зокрема спрощував «матеріальну, економічну сторону соціального процесу»⁶². Відмітимо, що палким прихильником ідей та підходів В. Вундта був відомий одеський історик Є. Щепкін⁶³.

Натомість міркування В. Єрузалема — австрійського психолога і, водночас, послідовника В. Вундта розглядалися М. Грушевським як цікава й адекватна відповідь на виклики неокантіанців, зокрема на їхню тезу про апріорне знання. Тим більше, що апологія апріоризму у дослідницьких стратегіях загрожувала повністю розмити підмурок сцієнтизму на обширах соціогуманітаристики, виплеканий у річищі позитивістських практик. До того ж, В. Єрузалем виходив із біогенетичних засад осягнення процесу пізнання, на які спирався у своїй критиці феноменалізму й апріоризму. Не випадково німецький учений К. Мангайм уважав В. Єрузалема представником «позитивістської течії» у тодішній соціології⁶⁴.

Отож візія В. Єрузалема доволі співчутливо сприймалася автором «Історії України-Русі», позаяк вона пропонувала своєрідну модернізацію позитивістських дослідницьких стратегій.

Скажімо, реферуючи новітню західну наукову літературу (В. Єрузалем, Л. Леві-Брюль, Р. Турнвальд та ін.), М. Грушевський обстоює тезу, що «на місце розпочатого Кантом т р а н с ц е д е н т а л ь н о г о а н а л і з у мусить прийти с о ц і о л о г і ч н и й розбір змісту нашого пізнання. Глибокі і всебічні розсліди психологічні, культурно-історичні, етнографічні, досліди старої релігії і права мусять вияснити внутрішню залежність пізнання і суспільности, факту й індивіду, та дати початок с о ц і о л о г і ч н і й (розбив М. Грушевського. — *Авт.*) критиці людського інтелекту. Дюркгем почав такий соціологічний розбір, але не зміг довести до кінця, тому що йому бракувало *отцього важного розуміння переходу від індивідуалізму до універсалізму; але тепер здається, можна піти по цій дорозі далі*»⁶⁵.

М. Грушевський уважав взірцевими на ниві соціологізації минувшини роботи Е. Дюркгайма та К. Біхера (вірогідно, німецького економіста й історика К. Бюхера, автора стадіальної концептуалізації минувшини та студій про техно-

⁶¹ Його ж. Рец. на кн.: Lévy-Bruhl L. Das Denken der Naturvölker, in deutscher Übersetzung herausgegeben und eingeleitet von Dr. Wilhelm Jerusalem. — Wien und Leipzig: W. Braumüller, 1921. — XII, 352 s.; La mentalité primitive par L. Lévy-Bruhl (Bibliothèque de philosophie contemporaine — Travaux de l'Année sociologique). — Paris: F. Alcan, 1922. — III, 537 p.; Jerusalem W. Soziologie des Erkennens (Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften. I Jhrg. — 1921. — Heft 3); Thurnwald R. Zum gegenwärtigen Stande der Völkerpsychologie (Köln, Vierteljahrshefte. IV Jhrg. — 1924. — Heft 1–2) // Україна. — 1924. — № 4. — С. 148.

⁶² Його ж. Початки громадянства (генетична соціологія). — С. 29.

⁶³ Щепкин Е. Н. Вопросы методологии истории. 1. Психологическое толкование исторических фактов. 2. Значение идей в Истории. — Одесса, 1905. — 44 с.

⁶⁴ Мангайм К. Идеология та утопія / Пер. з нім. — К., 2008. — С. 326.

⁶⁵ Грушевський М. Рец. на кн.: Lévy-Bruhl L. Das Denken der Naturvölker... — С. 153.

логію праці у примітивних народів)⁶⁶. На студії К. Бюхера (М. Грушевський зазвичай представляє його в українському перекладі як К. Біхера!) він неодноразово покликається у «Початках громадянства (генетична соціологія)»⁶⁷, проте у бібліографічному списку літератури («праці синтетичні») ⁶⁸ та на сторінках «Історії України-Руси» подає його німецькою мовою як Büchera чи K. Büchera⁶⁹.

Становище, яке М. Грушевський посідав щодо неокантіанства та соціологізації минувшини, зумовлювалося критично-аналітичною спрямованістю й сциєнтистською основою його історичного письма. Відтак у вищезгаданому рецензійному огляді 1924 р. історик досить докладно репрезентує візію німецького психолога В. Єрузалема з його інвективами супроти неокантіанців. «Таке соціологічне освітлення кидає цілком нове світло на всякого роду а п р і о р и з м і ним піддану віру в абсолютний загально-обов'язковий і необхідний процес пізнання, так як це усталили критичні праці Канта й його наступників. Для соціологічно-орієнтованого дослідника всі ці філософєми носять на собі совсім ясні сліди свого індивідуалістичного походження, і з цього становища мусять оцінюватись. Це треба сказати і про феноменологію, що новішими часами набрала такого поважання. Незалежність від влади соціальної творчості (котра у індивідуального мислителя зістається в дійсності все таки р е л я т и в н о ю, у м о в н о ю і н і к о л и н е п о в н о ю) часто трактується як а б с о л ю т н а с а м о с т і й н і с т ь (розбив М. Грушевського. — *Авт.*) і навіть самодовліємість і доводить до висновку, що це нібито фактично можливо: зовсім незалежно від досвіду одержувати абсолютні і безумовно-вартні відомості», — відзначає історик⁷⁰.

Утім, М. Грушевський сприймав різні соціологічні візії з самобутньої дослідницької перспективи, котра значною мірою визначала та специфікувала як його наукові практики, так і аксіологічні настанови у цій великій предметній області. Передусім варто означити, що його зацікавлення пов'язані з побутуванням різноманітних «колективних форм» українського історичного життя.

Конструювання минувшини «недержавної» нації мотивувало М. Грушевського, як і його попередників (згадаємо, хоч би славнозвісний «культ» громади В. Антоновича!), більш детально висвітлювати й тлумачити розмаїття перехідних форм, відносин, інститутів з обсягу культурного та соціального буття як модерного, так і традиційного суспільства. «Романтичні поняття про абсолютну свободу і анархічність примітивного життя етнологія давно віддала до архіву», — підкреслює вчений⁷¹.

Але не варто забувати й про устремління і симпатії М. Грушевського як політичного діяча, котрі здебільшого асоціювалися з колективною чи громадською творчістю. «Я вірю в велику силу самоозначення колективного чоловіка,

⁶⁶ Доповідь М. С. Грушевського «Український соціологічний інститут і дослідча кафедра історії культури — загальної і української» (14 березня 1924 р.) // *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М.* Вказ. праця. — С. 206.

⁶⁷ *Грушевський М.* Початки громадянства (генетична соціологія). — С. 104 (прим.*), 114 (прим.*).

⁶⁸ Там само. — С. 320.

⁶⁹ *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1991. — Т. 1 [репринт 3-го вид.]: До початку XI віка. — С. 247 (прим. 2).

⁷⁰ *Його ж.* Рец. на кн.: *Lévy-Brühl L.* Das Denken der Naturvölker... — С. 152.

⁷¹ *Його ж.* Початки громадянства (генетична соціологія). — С. 247.

людської громади, і в широку сферу ділання сього самоозначення», — наголошує автор в одній із довоєнних публіцистичних розвідок⁷².

Л.-Р. Білас уважав, що М. Грушевський навіть 1920 р. сподівався на можливу реалізацію «громадського» ідеалу. На його думку, цю ідею боротьби між «владою» (державою) і громадою М. Грушевський, як і його попередники, перейняли або з писань німецьких і голландських юристів XVI–XVII ст., або з праць їхніх спадкоємців (Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Т. Джефферсон)⁷³. Варто наголосити, що О. Гермайзе у приватному листуванні розглядав М. Грушевського як представника науки, котрий обстоює ідею «трудового колективу»⁷⁴. Суголосні розумування споглядаємо і в інших сучасників найвидатнішого українського історика.

Зрештою, громадські / колективні мотиви повсякчас простежуємо в історичному письмі М. Грушевського. Недаремно чільне місце на авансені минувшини він відводив народу / нації, котру репрезентував «колективний чоловік» у всьому розмаїтті організаційних форм і соціальних взаємин, що постали як вислід тривалого еволюційного розвою.

Зазначимо, що проєктовані М. Грушевським структура УСІ та постійно діючий семінар із бібліографії, методології та техніки досліду передбачав низку організаційних сегментів (груп, кафедр) вже на теренах Радянської України, які виразно демонструють наскрізний еволюційний рефрен: 1. Чиста соціологія, методологія, соціальна статика і динаміка та історія соціологічної дисципліни. 2. Еволюція продукції, техніки (включаючи примітивну пластику) і господарських форм. 3. Еволюція мислі і словесної творчості (тут і примітивні форми словесного мистецтва). 4. Еволюція ідей моральних, правних і релігійних. 5. Розвій соціальних і політичних форм та історія соціально-політичних доктрин⁷⁵.

Така майбутня структура засвідчує як традиційну орієнтацію на класичні позитивістські дослідницькі стратегії (приміром, звісний поділ на соціальну статистику й динаміку!), так і на епістемологічні взірці у річищі соціологізації історії. Тож у текстах М. Грушевського міжвоєнної доби дедалі частіше йдеться про змагання / чергування колективного й індивідуального.

«Все яснійше се стає мині всякий раз, коли від біжучих фактів перехожу до студій соціальної еволюції в минулому. Все більш укріплююся в *переконанню про рішаючу роль в вічних змінах людського життя сеї неустанної конкуренції індивідуалістичних і колективістичних тенденцій і періодичного чергування переваги то одних, то других*», — відзначає автор⁷⁶. Саме з цієї царини походять зацікавлення М. Грушевського тими «колективними уявленнями», котрі вивчали французькі соціологи, зокрема Е. Дюркгайм та Л. Леві-Брюль.

Колективістський та еволюційний лейтмотиви утворюють той підмурок, на який спираються дослідницькі практики М. Грушевського, пов'язані з соціоло-

⁷² Його ж. «Малі діла» // Його ж. Наша політика. — Львів, 1911. — С. 63.

⁷³ Білас Л. Оглядаючись назад. Пережите 1922–2000 і передумане / Ред. Я. Ісаєвич. — Львів, 2005. — С. 199.

⁷⁴ Із щотижневого зведення секретного відділу ДПУ УСРР № 43/105 (21–27 жовтня 1928 р.) // Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд. В. М. Даниленко. — К., 2012. — С. 432.

⁷⁵ Доповідь М. С. Грушевського «Український соціологічний інститут і дослідча кафедра історії культури — загальної і української». — С. 206–207.

⁷⁶ Грушевський М. Переднє слово // Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). — С. 4.

гізацією історії. Зокрема, його студія має промовистий підзаголовок — генетична соціологія. Останній нагадає назву другого тому соціологічної праці М. Ковалевського⁷⁷, котру свого часу прорецензував М. Грушевський⁷⁸. Зауважимо, що й появу самого терміна «генетична соціологія», принаймні, на обширах імперії Романових пов'язують зі студіями М. Ковалевського.

Дослідницькі, педагогічні та громадсько-культурні практики М. Ковалевського, зокрема участь М. Грушевського у викладах Російської вищої школи суспільних наук у Парижі (він прочитав 14 лекцій у квітні — травні 1903 р.)⁷⁹, справили значний вплив на соціологічні зацікавлення українського історика⁸⁰. Тим більше, що цей вільний навчальний заклад, спроектований на кшталт низки аналогічних інституцій, які постали у великих європейських містах кінця XIX ст. (Брюссель, Мілан, Париж, Стокгольм та ін.), водночас відігравав і роль опозиційного політичного клубу.

У лютому 1903 р. у Російській вищій школі суспільних наук, себто за кілька місяців до лекційного курсу М. Грушевського, з публічними промовами виступав В. Ленін. Того ж року серію лекцій із теорії класової боротьби прочитав один із лідерів Партії соціалістів-революціонерів В. Чернов. З-поміж лекторів вищої школи були такі відомі політичні діячі і вчені, як-от Ф. Вовк, І. Лучицький, П. Мілюков, П. Струве, М. Туган-Барановський та ін. Таким чином, у Російській вищій школі суспільних наук були репрезентовані практично всі провідні соціологічні і політичні візії початку XX ст.

Загалом погляди М. Ковалевського, котрого М. Грушевський розглядав як ученого, що «здобув собі ім'я в соціологічній науці своїми дослідками по історії суспільного побуту, і нераз звертався до освітлення з загального соціологічного становища ріжних фактів і сторін східньо-слов'янського життя і його історії»⁸¹, були у певних аспектах досить близькими автору «Історії України-Руси». Наприклад, відома теза М. Ковалевського про те, що немає єдиного соціального чинника, котрим можна пояснити розмаїття суспільного життя⁸², перегукується з дослідницькими устремліннями українського вченого на ниві факторного підходу. Адже М. Грушевський тримався думки, про різні конфігурації та способи взаємодії / перехрещування факторів у різні епохи національної історії.

---

⁷⁷ Ковалевский М. Социология: В 2 т. — СПб., 1910. — Т. 2: Генетическая социология или учение об исходных моментах в развитии семьи, рода, собственности, политической власти и политической деятельности. — 296 с.

⁷⁸ Грушевський М. Рец. на кн.: Ковалевский М. Социология: В 2 т. — СПб., 1910. — Т. 2: Генетическая социология или учение об исходных моментах в развитии семьи, рода, собственности, политической власти и психической деятельности. — 296 с. // ЗНТШ (Львів). — 1910. — Т. 97. — С. 189–190.

⁷⁹ Борщак І. М. Грушевський у Парижі 1903 р. // СУ (Париж). — 1947. — № 2. — С. 36–37; Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року. — Нью-Йорк-Мюнхен-Торонто, 1981. — С. 21; Жуковський А. Михайло Грушевський і Франція // УІ. — 1991/1992. — № 3/4. — 1/4. — С. 306–307.

⁸⁰ Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. — С. 22.

⁸¹ Грушевський М. Рец. на кн.: Ковалевский М. Социология... — С. 189.

⁸² Геккер Дж. Историко-генетическая социология М. Ковалевского (Из книги Дж. Геккера «Русская социология» (Лондон, 1934) // Рубеж. Альманах социальных исследований. — 1995. — № 6/7. — С. 54.

Крім того, М. Грушевський неодноразово згадував М. Ковалевського на сторінках «Початків громадянства (генетична соціологія)»⁸³. М. Яворський навіть уважав, що М. Грушевський зробив великий внесок у розвій «теорії родової організації», котру обстоював М. Ковалевський⁸⁴.

Показовими видаються й роздуми М. Грушевського про «генетичну соціологію». На його думку, таку соціологію можна назвати «соціологією історичною, бо узагальнює явища історії людства, шукаючи в ній певних загальних прикмет, більш або менше спільних всьому людству»⁸⁵. Водночас він уподібнював «генетичну соціологію» до археології як «передісторичної науки», себто сприймав її як історію окремих суспільних форм. Зокрема, історик обстоював думку, що «генетична соціологія, розсліджуючи початки соціальної організації, звертається до старинних літературних пам'яток, а ще більше (останніми часами особливо) — до матеріалів етнологічних: до студій над народами, які зісталися на низших, так би сказати — перед-історичних ступенях культури і соціального життя»⁸⁶.

Схожої думки трималися й інші дослідники, зокрема російський історик і соціолог М. Кареев, який уважав, що генетична соціологія спирається здебільшого на етнографію⁸⁷. Подібне визначення «генетичної соціології» подав і більшовицько-марксистський опонент М. Грушевського — М. Яворський⁸⁸.

Відзначимо, що дехто з сучасних науковців розглядає генетичну соціологію як основу філософії історії М. Грушевського⁸⁹.

Така літературна й етнологічна підоснова соціологічних практик М. Грушевського була зорієнтована, з одного боку, на звільнення істориків та загалом гуманітаріїв від метафізичних орієнтирів та передумов, які мали заступити дослідницькі стратегії на основі всеохоплюючого емпіризму з широкими компаративними інтенціями. З другого боку, вона підважувала, ба навіть відхиляла тотальне перенесення ідеї детермінізму до царини соціальних відносин зі сфери природознавства, хоч і заперечувала неоромантичну чи стару романтичну апологію волюнтаризму та людських почувань.

На думку М. Грушевського, «сучасна історіографія відкидає рішучо такий крайній індивідуалізм (культ героїв Т. Карлейля. — Авт.), і взагалі сучасні соціальні науки стоять на ґрунті “детермінізму” — обмеженості людської волі й залежності її від оточення (milieu (фр. оточуюче середовище. — Авт.), себто від даних обставин життя і його генетичного розвитку»⁹⁰. Втім, визнаючи певну

⁸³ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). — С. 71 (прим.*), 302, 304, 307, 308, 321.

⁸⁴ Яворський М. Рец. на кн.: Грушевський Мих. Початки громадянства (генетична соціологія). — Прага: Institut Sociologique Ukrainien, 1921. — 328 с. // Книга (Харків). — 1923. — № 2. — С. 34.

⁸⁵ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). — С. 9.

⁸⁶ Там само. — С. 9.

⁸⁷ Кареев Н. И. Основы русской социологии. — СПб., 1996. — С. 51.

⁸⁸ Яворський М. Нарис історії України. — [К.], 1923. — Ч. 1: Господарство натуральне. Первісне суспільство — Князівського-дружинний вік. Феодалізація України. Феодалізм. Галицько-Волинської та Литовської доби. — С. 5.

⁸⁹ Будз В. П. Філософія історії Михайла Грушевського: Автореф. дис. ... к. філос. н.: 09. 00. 03. / ЛНУ. — Львів, 2001. — С. 7-8.

⁹⁰ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). — С. 36.

зумовленість та каузальність історичного буття вчений прагнув уникнути інших крайнощів, зокрема піднесення й апології детермінізму у вигляді т. зв. «законів» суспільного розвитку. До того ж, така трансформація суперечила дослідницьким практикам М. Грушевського як історика, котрий, передусім, орієнтувався на багатоманітність і мінливість фактографічного світу історії.

Виглядає, що навіть більш-менш виразне каузальне представлення історії М. Грушевський уважає доволі релятивним, себто підпорядкованим певним дослідницьким завданням. *«Всю складність і змінливість соціального процесу дуже тяжко підвести під які-небудь прості і елементарні закони, хоч би емпіричного характеру.* — зауважує учений. — Навіть внутрішню необхідність в змінах і наступствах різних соціальних форм можна признавати тільки релятивною і умовною — поскільки тенденції одної категорії соціального життя не нейтралізуються, чи не змінюються вмішанням другої тенденції, або регулятивної діяльності людської волі»⁹¹. М. Яворський зауважив у своїй рецензії, що автор *«Початків громадянства (генетична соціологія)»* відкидає *«закономірність історичного розвитку»*⁹².

Більше того, М. Грушевський розмірковує щодо правомірності уподібнення людського, точніше соціального життя до механічних чи органічних взірців. *«Передусім повстає питання, чи людське життя взагалі може бути зведене до таких механічних взаємовідносин і залежностей, які помічаються в природі неорганічній або органічній»*, — відзначає історик⁹³. Якщо взяти до уваги те, що автор неодноразово репрезентує національне життя у вигляді *«органічної цілісності»* на сторінках *«Історії України-Руси»* та інших праць, хоч і уникає очевидних перегинів у застосуванні такого підходу, то наведена речення свідчить про помітну еволюцію його поглядів.

Зрештою, соціологічна студія М. Грушевського рясніє застереженнями й коментарями щодо спроб спростити соціальну еволюцію, зокрема на ниві дарвінізму і марксизму. Причому марксизм історик сприймав як оригінально скомбіновану з дарвінізмом та позитивізмом *«могутню еволюційну концепцію»*, що спиралася на *«матеріалістичне розуміння історії Маркса і “марксистів”»*⁹⁴. На його думку, *«соціальна еволюція в своїх початкових стадіях показала незмірно складнішою, ніж собі уявляли прихильники надто упрощеної морганівсько-енгелівської схеми»*⁹⁵.

Зазначимо, що критики М. Грушевського вважали, що його *«генетична соціологія»* є студією *«повністю спрямованою супротив марксизму на захист буржуазної методології»*⁹⁶. А. Пісоцький закидав ученому первинність етнонаціональних засад у представленні минувшини, котре навіть назвав *«національним фетишизмом»*. Зокрема, він висловив думку, що *«поняття держави у нього (М. Грушевського. — Авт.) вкладається в формулу Єлінека, — “Держава — це корпорація людности на певній території, яка має первісну (самостійну,*

⁹¹ Там само. — С. 43.

⁹² Яворський М. Рец. на кн.: Грушевський Мих. Початки громадянства... — С. 33.

⁹³ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). — С. 35.

⁹⁴ Там само. — С. 22–23

⁹⁵ Там само. — С. 54–55.

⁹⁶ Скубицкий Т. Классовая борьба в украинской исторической литературе // ИМ. — 1930. — Т. 17. — С. 30.

ні від кого не прийняту) зверхню владу". У цій формулі увесь державний фетишизм Грушевського, власне, фетишизм національний, вона є основою засадою усієї генетичної соціології Грушевського»⁹⁷.

Проте М. Грушевського цікавили не тільки витoki соціальної еволюції та ті колективні форми й уявлення, котрі її репрезентували. За великим рахунком, історик прагнув опрацювати всю соціальну та культурну площину, позаяк відводив чільне місце соціологічному підґрунтя у конструюванні національної минувшини з перспективи майбуття української науки. В одній із рецензій він зауважив, що «соціяльний процес інтересний незалежно від давности; міркою антикваря не можна міряти вартости етнографічних явищ»⁹⁸.

Варто підкреслити, що М. Грушевський досить часто розглядав фольклорні й етнографічні матеріали, культурні явища та мистецькі твори у контексті соціального розвою. Скажімо він відмічає, що «весь культурний дорібок Египту, вся його господарська культура, величні будови, монументальні пам'ятки, се був результат соціального пресу»⁹⁹.

Соціологічні устремління примушують М. Грушевського скорегувати свої погляди щодо компаративістики. Цим інструментарієм український учений активно, хоч і вкрай обережно послуговувався на сторінках «Історії України-Руси», зокрема здебільшого обмежувався фактографічною чи регіональною сферою. Окремі згадки про «порівняльну соціологію» у довоєнні часи були радше деклараціями про наміри історика, котрі простежуються на маргінесах його дослідницьких практик¹⁰⁰.

Натомість у текстах 1920-х років М. Грушевський висловлюється про застосування порівняльно-історичного методу для апробації окремих концепцій і теорій. Приміром, у його рецензії на працю російського соціолога К. Тахтарьова, котрого вважають послідовником М. Ковалевського, йдеться про відповідне осягнення феодалізму як стадії еволюції. «В курсі генетичної соціології феодалізм, як загальний соціяльний ступінь, повинен бути випроваджений порівняним соціологічним дослідом з даних ріжних країв і епох і тільки таким методом можуть бути усталені його типологічні риси. Так само і формація класової держави як соціологічний тип повинен бути даний не самою лише аналізою західньо-європейських відносин, а порівняним дослідом найбільш типових рис з ріжних епох і народів», — відзначає історик¹⁰¹.

Імовірно, такі настанови М. Грушевського постали під впливом дослідницьких практик західних учених, передусім В. Вундта, котрий спирався у своїй компаративістиці на багатоманітний, часто-густо строкатий історико-культурний матеріал, але все ж таки тяжів до стадіальної концептуалізації минувшини.

⁹⁷ Річицький А. [Пісоцький А.] Як Грушевський «виправляє» Енгельса // ЧШ. — 1924. — № 3. — С. 190.

⁹⁸ Грушевський М. Східнеслов'янські народності та їх дослідження. З приводу книги: Russische (ostslavische) Volkskunde von Dmitrij Zelenin // ПГ. 1929 / За ред. К. Грушевської. — [К.] 1930. — Вип. 3. — С. 9.

⁹⁹ Його ж. Початки громадянства (генетична соціологія). — С. 269.

¹⁰⁰ Його ж. Вступні замітки // Його ж. Історія України-Руси. — Т. 1 [репринт 3-го вид.]. — С. 17–18, 342, 350 (прим. 3).

¹⁰¹ Його ж. Рец. на кн.: Тахтарев К. М. Сравнительная история развития человеческого общества и общественных форм. — Л.: Гос. изд., 1924. — Ч. 1. — 371 с.; Ч. 2. — 366 с. // ПГ. 1926 / За ред. К. Грушевської. — [К.], 1926. — Вип. 1/2. — С. 127.

Відтак автор «Початків громадянства (генетична соціологія)» не тільки покликується на студії В. Вундта, а й згадує про його стадіальний поділ «людської культури та суспільности»¹⁰².

З цієї перспективи М. Грушевський розглядав буття «історичних народів», зокрема відзначав поважну роль культурних та соціальних трансформацій у переході від однієї до іншої стадії розвитку. «Се та дорога, котрою звичайно йдуть історичні народи на світання історії. Вона дуже часто застає їх в *сім моменті переходу від родово-племінного життя до класової держави*: історичні відомости про той чи иньший нарід починаються саме тоді, як сей внутрішній перелом в житю племені або дається взнаки його культурнійшим сусідам, або стає початком нового, культурнійшого життя, записаного в пізнійшій традиції — як формування клясової держави у племені семітських, арійських, грецьких, германських, слов'янських, турецьких і т. ин.»¹⁰³.

Але М. Грушевський не міг ігнорувати й спадщину своїх українських попередників, зокрема М. Драгоманова. Недаремно протягом 1920-х років споглядаємо неабиякий інтерес М. Грушевського до творчого доробку М. Драгоманова, зокрема одне з видань УСІ було повністю присвячене цьому мислителю¹⁰⁴. Я. Дашкевич уважав, що такі зацікавлення М. Грушевського вмотивовувалися пропагандистськими мотивами, зокрема конструюванням істориком «політичної (соціалістично-революційної) генеалогії»¹⁰⁵, себто походили з царини громадсько-політичних практик.

Але М. Грушевський не міг оминати й компаративних практик М. Драгоманова. Зокрема, М. Грушевський, як і М. Драгоманов, відзначав, що «*український матеріал і нині все ще зістається поза обрієм світового порівняного досліду*. Дослідники світового обороту літературних і фольклорних тем не включають його в свої порівняння, бо український матеріал не публікується на світових мовах»¹⁰⁶.

Щоправда, на відміну від М. Драгоманова, М. Грушевський спирався не стільки на універсальні стадіальні засади компаративістики, скільки на сполучення емпіричної, стадіальної та типологічної підоснов у своїх дослідницьких устремліннях. З одного боку, він наголошував на емпіричній (фактографічній) доказовості порівняльних процедур, які мають бути поза «апріорним теоретизуванням»¹⁰⁷. Не випадково М. Василенко тримався думки, що основним здобутком автора «Історії України-Руси» є критична перевірка фактів і нове висвітлення цілих історичних епох, зокрема доби Хмельниччини¹⁰⁸. Однак, з іншого

¹⁰² Його ж. Початки громадянства (генетична соціологія). — С. 125 (прим. *)

¹⁰³ Там само. — С. 92.

¹⁰⁴ З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женецький соціалістичний гурток / Зладив М. Грушевський. — Wien, 1922. — 212 с.

¹⁰⁵ Дашкевич Я. Р. Михайло Грушевський — історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф., присвяч. М. Грушевському (Львів, 24–25 жовт. 1994 р.; Харків, 25 серп. 1996 р.; Львів, 29 верес. 1996 р.) — Львів, 1999. — С. 70.

¹⁰⁶ Грушевський М. Вступне слово. — С. VII–VIII.

¹⁰⁷ Там само. — С. VI.

¹⁰⁸ Василенко М. Рец. на кн.: Грушевський М. Історія України-Руси. — 2-е вид. — Київ-Відень, 1922. — Т. 8, ч. 1: роки 1626–1638. — 335 с.; ч. 2. — 224 с.; ч. 3. — 288 с. // Україна. — 1925. — № 5. — С. 151.

боку, М. Грушевський уважав цілком прийнятним результатом компаративістики окреслення того чи іншого типу на ґрунті емпіризму як соціологічного чи культурознавчого концепту з виразним акцентуванням на конвенціональності такого дослідницького інструментарію.

Наприклад, розглядаючи «ірокезьку федерацію племен», яка з легкої руки Л. Моргана — одного з фундаторів теорії еволюціонізму перебувала у центрі тодішніх наукових зацікавлень етнологів, етнографів, соціологів, антропологів та істориків, М. Грушевський зазначає, що «*такий органічний, можна сказати — ідеальний розвій родово-племінної організації, як ми бачимо у північних Індіан, спеціально у Ірокезів, був власне явищем виїмковим, як чистий тип такого розвою*»¹⁰⁹. Така заувага мимоволі нав'язує зіставлення з «ідеальним типом» — славнозвісним поняттям-інструментом, що походить із соціологічної візії М. Вебера, котрий прагнув звільнитися від ціннісних суджень.

Схожі інтенції М. Грушевського споглядаємо як щодо української етніки, так і стосовно інших східнослов'янських націй. «Студіючи порівняно-історичною методою побут різних частин сеї складної системи етнографічно-побутових угруповань, ми дістаємо можливість очищати більш архаїчні типи (поліські і карпатські) від сторонніх впливів і наверстовань і знаходити в них те, що може вважатися *архетипом старого укр. життя*», — стверджує історик¹¹⁰.

У наведеній цитаті М. Грушевський уживає поняття «архетип», яке відносять до аналітичної психології К.-Г. Юнга. Зазвичай цей термін застосовують для позначення первинного образу, початкової форми, котра належить до первісного чи зародкового шару уявлень колективного позасвідомого. Зазначену дефініцію М. Грушевський використовує і на сторінках «Історії України-Руси», передусім, щодо аналізу фольклорного матеріалу та свідчень, які містяться у ньому¹¹¹.

Звісно, М. Грушевський і раніше послуговувався типологічним методом у своїх дослідницьких практиках на ниві археології й етнології¹¹². Впродовж 1920-х років він наближається до комбінації компаративного та типологічного підходів, яка ґрунтується як на широкому, точніше всебічному емпіризмі, так і на соціологізмі та психологізмі, переведених на культурно-історичне поле. Методологічними орієнтирами на цьому шляху українському історикові слугували не тільки праці В. Вундта, а й славнозвісні студії Л. Леві-Брюля, присвячені примітивному мисленню.

На думку французького соціолога, примітивність — це не стадія, а тип розвитку, точніше особливий спосіб мислення, відмінний від європейського! Він навіть вважає, що засобами «цивілізованих» (світових) мов не можливо подати адекватну характеристику примітивного мислення, залишки якого зберігаються і у сучасному суспільстві.

¹⁰⁹ *Грушевський М.* Початки громадянства (генетична соціологія). — С. 179.

¹¹⁰ *Його ж.* Східнослов'янські народності та їх дослідження. — С. 12.

¹¹¹ *Його ж.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1996. — Т. 9: Роки 1650–1654, кн.1: (Хмельниччини роки 1650–1653). — С. 96 (прим. 6–7), 422; *Його ж.* Історія України-Руси. — Т. 9, кн. 2. — С. 1473 (прим.1).

¹¹² *Його ж.* Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи / Отд. оттиск из сб. «Статьи по славяноведению». — СПб., 1904. — 9 с.

Зауважимо, що М. Грушевський називав студію Л. Леві-Брюля про примітивне мислення (1922) «епохальною книгою» на теренах європейської соціогуманітаристики¹¹³. Зокрема, більшовицькі опоненти М. Грушевського закидали йому та його учням надмірне захоплення етнографізмом, зокрема прелогізмом, магією та обрядовістю, замість того, щоб студіювати культурні процеси часів революції 1905 р. та жовтневої пролетарської революції 1917 р.¹¹⁴

Вихідний концепт Л. Леві-Брюля пов'язаний із поняттям «колективні предствалення», що постало на теренах Паризької соціологічної школи Е. Дюркгайма. Більше того, специфіку первісного способу мислення Л. Леві-Брюль убачав у колективних уявленнях, які відіграли засадничу, ба навіть визначальну роль у житті первісної людини. Так постала його знаменита теза про імперативність та суперечливість колективних уявлень за доби примітивного суспільства, котрі він охрестив «прелогічним мисленням».

Прикметною рисою «прелогічного мислення» (часом його помилково вважають алогічним!), на думку французького соціолога й етнолога, є ігнорування суперечностей, які повсякчасно проступають у первісній міфології¹¹⁵. Відтак первісна людина оперує не поняттями як смисловими одиницями, а колективними уявленнями! Натомість сучасна людина, за візією Л. Леві-Брюля, послуговується інтелектуальним чи пізнавальним типом мислення, котре вирізняється, передусім, логічністю, раціональністю та каузальністю.

Загалом учений уважав, що зміст і спрямованість «колективних предствалень» залежить від того, в якій соціокультурній системі вони циркулюють. Приміром, примітивні уявлення про природу й навколишній світ є дифузними, розмитими, позаяк співіснують із надприродним світом, який позбавлений звичної для сучасної людини каузальності¹¹⁶.

Студія Л. Леві-Брюля про примітивне мислення вважалася знаковою роботою у міжвоєнній європейській соціогуманітаристиці, хоч і наслідувала позитивістські традиції. Проте сам автор концепції «прелогічного мислення» на схилі життя поступово переглядав і, врешті-решт, майже відмовився від цієї візії. Однак, праці Л. Леві-Брюля справили значний вплив на формування аналітичної психології К.-Г. Юнга. До того ж, Л. Леві-Брюль оперував досить близьким поняттям, яке нагадувало термін «архетип», що побутує у текстах М. Грушевського 1920-х років.

Останній у публікаціях міжвоєнної доби неодноразово згадує про «прелогічне мислення», зокрема розмірковує про впливи колективізму на формування «прелогічного світогляду»¹¹⁷. Водночас М. Грушевський відзначає «недостачу в примітивнім мишленню понять кавзальности в нашім розумінню, — заступлених в нім тим, що Леві-Брюль називає законом “партиципації”, причетности

¹¹³ Його ж. Рец. на кн.: *Lévy-Brühl L. Das Denken der Naturvölker...* — С. 149.

¹¹⁴ Кокошко Ст. Стан історичної науки у ВУАН // ПП (К.). — 1930, 15 листоп. — № 262. — С. 2; Його ж. У наступ проти буржуазної науки // Там само. — 1931, 18 берез. — № 62. — С. 2.

¹¹⁵ *Леві-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. Первобытная мифология. Мифический мир австралийцев и папуасов / Пер. с фр. Б. Шаревской; предисл. В. К. Никольского.* — М., 1937. — С. 258–260.

¹¹⁶ Там же. — С. 23–24.

¹¹⁷ *Грушевський М. Передмова.* — С. 10.

(іраціональних — на наш погляд — зв'язків, які існують в примітивній уяві між різними родами предметів і явищ)»¹¹⁸.

Та й у студіях доньки М. Грушевського — Катерини термін «прелогічне мислення» вживається як один із найважливіших інструментів для студювання примітивного суспільства¹¹⁹. Тож дослідниця акцентує увагу на самих підставах первісного чи «прелогічного» мислення¹²⁰.

В етнологічному огляді 1927 р. зазначалося, що «первісне думання» стало однією з «центральної проблем людської культури в дослідях низки шкіл — Боаса, Фрейда, Дюргейма та Леві Брюля й инш. Саме популяризації цих дослідів і присвячено, напр[иклад], книжку К. Грушевської — “З примітивної культури” — найспеціальнішу етнологічну працю, що з'явилась тепер в укр[аїнській] літературі»¹²¹.

Праці Л. Леві-Брюля надали нового імпульсу і навіть істотно розширили предметне поле для розмірковувань й устремлінь М. Грушевського щодо опозиції колективне / індивідуальне на історичній авансцені. Скажімо, у рецензійному огляді 1924 р. український історик досить докладно реферує погляди Л. Леві-Брюля щодо «колективістичної» підоснови «прелогічного мислення» і, заразом, протиставляє його способу буття сучасної людини.

«Мисль і уява її (первісної людини. — *Авт.*) опанована “колективними представленнями”, цебто толкуваннями своїх вражінь (перцепцій), даними традицією того колективу, в котрім вона живе і нероздільною, неіндивідуалізованою частиною котрого себе уявляє. Ці представлення перейняті ідеєю таємничої і “містичної” причетности (partiципації), що проходить через усе її мишлення. До розумування чи теоретичного мишлення вона взагалі має відразу (неохоту) і в її інтелекті переважає емоція. В протиставленню нашому раціоналістичному й індивідуалістичному інтелектуальному життю, це життя м і с т и ч н е, е м о ц і о н а л ь н е, к о л е к т и в і с т и ч н е (розбив М. Грушевської. — *Авт.*)», — наголошує автор¹²².

У світлі «прелогічного мислення» й колективних уявлень М. Грушевський розглядає т. зв. «ману» — надприродну силу, котру приписують людям, звірям, духам та об'єктам у віруваннях народів Мікронезії і Полінезії. Зокрема, він зауважує, що «“мана” дійсно являється живим і реальним відбиттям примітивного поняття про космічну силу, чи життєву енергію, яке характеризує відносини людини до доохресного світу, — як тотем означає її відносини до людського колективу»¹²³.

У широкому сенсі така рецепція візії Л. Леві-Брюля у текстах М. Грушевського, хоч і вписувалася у загальне річище соціологізації історії, зорієнтованої на традиції Паризької соціологічної школи, проте робила суттєву поступку

¹¹⁸ Там само. — С. 12.

¹¹⁹ *Грушевська К.* З примітивної культури. Розвідки і доповіді. — С. 77–78; *Її ж.* Рец. на ст.: *Levy-Bruhl L.* La numération chez les Bergdama. Africa. Journal of the international Institut of African languages and cultures. — London. — Vol. 2, no. 2. — С. 164–173 // ПГ. 1929 / За ред. *К. Грушевської.* — [К.], 1929. — Вип. 2. — С. 124–125.

¹²⁰ *Матяш І.* Зірка першої величини. — С. 112.

¹²¹ *Дашкевич В.* Розвиток етнологічної науки на Україні за 10 років // ЧШ. — 1927. — № 12. — С. 180.

¹²² *Грушевський М.* Рец. на кн.: *Lévy-Bruhl L.* Das Denken der Naturvölker... — С. 149–150.

¹²³ *Його ж.* Передмова. — С. 11–12

інтуїтивним та ірраціональним компонентам мислення. Тим більше, що «колективні уявлення» у представленні Л. Леві-Брюля помітно відрізнялися від інтерпретацій і тлумачень Е. Дюркгайма.

Однак, М. Грушевський прагнув представити колективне / індивідуальне у широкій історичній перспективі, часом навіть ширше ніж Л. Леві-Брюль. Зокрема, він поділяв «соціальний розвій людства» на дві великі доби — родово-племінну та державно-політичну¹²⁴. Зауважимо, що такий поділ спирався як на вирізнення відмінних форм громадської організації, так і на окреслення різних способів мислення! Причому авторське маркування репрезентоване у вигляді опозиції колективного до індивідуального.

Та М. Грушевський не тільки обстоює думку про «зв'язок сього “прелогічного” мишлення з колективізмом громадського життя» первісної людини¹²⁵, а й акцентує увагу на окремішності «сього колективу, що творить, в очах примітивного, зовсім замкнений і самозадоволений світ, так що супроти дохресного світу він являється самостійним “мікрокосмом” в повнім значінню того слова»¹²⁶. Водночас український історик вважає, що саме руйнація примітивного чи «егалітарного колективізму», котрий заступає соціальна диференціація, відіграє роль визначального чинника в еволюції життя громади, себто у переході суспільства від племінної до державної організації.

«Нерівність всестороння — економічна, психологічна, соціальна займає місце такої ж всесторонньої егалітарності племінного брацтва, яке виховувалося всіма засобами племінного життя. *Егоїстичний принцип вигоняє солідарність. Індивідуалістичний спосіб думання бере перемогу над колективістичним*», — підкреслює вчений¹²⁷.

М. Грушевський вказує на «індивідуалістичну природу» самої державної влади, котра підважує, витісняє і, врешті, посідає місце колишніх родоплемінних структур. «З становища концентрації, скріплення й інтенсифікації влади її індивідуалізованне без сумніву більш доцільне. *Індивідуальність може краще об'єднати різнородні елементи влади (релігійні, воєнні, економічні), зв'язати, злити в однім акті своєї волі та використати його енергію якнайповніше*», — зазначає історик¹²⁸.

З аналогічної перспективи М. Грушевський розглядає навіть знакові історичні епохи, зокрема протиставляє колективізм середньовічної доби крайньому індивідуалізму нового часу. Наприклад, він тримається думки, що давньоримська спадщина, передусім, «*індивідуальне право, вироблене клясовим устроєм Римської республіки і обгострене до крайности — власности римського громадянина, голови і владики патріархальної родини. Се право, прийняте в основу своєї політики двома великими факторами нового європейського життя — церквою і монархією, розложило і знищило колективістичні форми середньовіччя і стало підвалиною нового соціального, індивідуалістичного строю*»¹²⁹.

¹²⁴ Його ж. Початки громадянства (генетична соціологія). — С. 241.

¹²⁵ Його ж. Передмова. — С. 16–16а.

¹²⁶ Там само. — С. 12.

¹²⁷ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). — С. 292.

¹²⁸ Там само — С. 294.

¹²⁹ Там само. — С. 195.

У відповідному дусі М. Грушевський репрезентує й оцінює тодішню сучасність. У передмові до «Початків громадянства (генетична соціологія)», котра підписана 1 травня 1921 р., автор зауважує: «Добу, котру переживаємо, стоїть під знаком реакції против індивідуалізму і клясовости новійшого “цівілізованого ладу” та повороту до колективизму і солідарности»¹³⁰.

Схожі думки побутують і у доповіді М. Грушевського, присвяченій УСІ, в якій він наголошує, що «в сей час глибокого соціального перелому більш, ніж коли-небудь, потрібні ґрунтовні студії соціальної еволюції від самого споду: одвічної боротьби й чергування індивідуалістичних і колективістичних потягів в людськiм життiю і тих умов буття, під впливом котрих вони розвиваються»¹³¹.

М. Сумцов, який прорецензував соціологічну студію М. Грушевського за кілька тижнів до своєї смерті (1922), досить точно схарактеризував ті суперечливі враження, котрі вона збуджувала в українських інтелектуалів, вихованих у дусі старих позитивістських традицій. «Кінець кінцем життя людности виглядає ніби той калейдоскоп. З одного боку, це цікаво, а з другого — тут криється джерело для втоми, бо усі початки і кінці настільки переплутані, що для генезиса в соціології не вистачає ґрунту. — пише М. Сумцов. — Автор схиляється до думки, що в житті панує неустанна конкуренція індивідуалістичних і колективістичних тенденцій і періодичного чергування то одних, то других. Поступ, реакція однаково гинуть в якому-то ритмові без кінця і краю. Може, воно так і є, так і треба, може холодна наука це все затвердить запевне, але цей ритм виходе якимсь безцільним, сліпим, необорним, нудним. Можливо, що він і одповідає питанням суворого наукового досліду, але не задовольняє питаннів чуюлого серця і не піднімає запинала з загадкової майбутности. В буйних хвилях ритму гине ідея поступу»¹³².

Вищезгаданий В. Юринець уважав, що ритміка М. Грушевського, хоч і досить віддалено, споріднена зі знаменитою циклічною теорією О. Шпенглера¹³³. Натомість В. Липинський, який сприймав цю роботу зі становища неоромантика та теоретика-консерватора, був більш категоричним в оцінці соціологічної студії М. Грушевського, котру схарактеризував як цінну працю «по зібраному в ній матеріялові і баламутній по зроблених з нього виводах»¹³⁴.

Так чи інакше, наведені спостереження М. Сумцова відображають ще одну засадну метаморфозу у тогочасних поглядах М. Грушевського, котрий був незаперечним прихильником стадіальної репрезентації історії, проте поступово схилявся до ідеї ритмічного представлення минувшини. Відтак історик дедалі частіше обстоював думку про чергування й змагання Колективного та Індивіду-

¹³⁰ Грушевський М. Переднє слово // Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). — С. 4.

¹³¹ Доповідь М. С. Грушевського «Український соціологічний інститут і дослідча катедра історії культури — загальної й української». — С. 204.

¹³² Сумцов М. Рец. на кн.: Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). — Відень, 1921. — 328 с. // Україна. — 1925. — № 3. — С. 154.

¹³³ Стенограма дискусії на доповідь акад. В. О. Юринця... — Арк. 28.

¹³⁴ Липинський В. Повн. збір. творів, архів, студії / Ред. Я. Пеленський. — Київ-Філадельфія, 1995. — Т. 6, кн. 1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. — С. 212 (прим.*).

ального, котра якщо і не підважувала стадіальний поділ минувшини вповні, то, принаймні, доповнювала його і помітно корегувала.

Недаремно у своїх компаративних процедурах М. Грушевський послуговується вже не тільки засадами стадіальності та емпіризму, а й типології. Отож у його текстах міжвоєнної доби поважне місце посідає думка про певний тип розвитку, хоч стадіальне маркування також залишається досить популярним інструментом. До того ж, типологічний метод, але на іншій стильовій основі, активно вживав у дослідницьких практиках В. Антонович — наставник М. Грушевського, котрий мав солідні наукові зацікавлення на ниві французької антропології й етнології кінця XIX ст.

У «Початках громадянства (генетична соціологія)» М. Грушевського споглядаємо й низку інших концептів (органіцизм, солідарність, енергія та ін.), які історик активно вживав у своїх працях довоєнної доби. У соціологічній студії 1921 р. автор не тільки переосмислює ці терміни-інструменти, а й прагне висвітлити їх у контексті змагання / чергування Колективного й Індивідуального на історичній сцені.

М. Грушевський відзначає, що «умовою успішного розвитку соціального життя і самозаховання соціальних організмів — народів, націй, являється наростання в даній, черговій соціальній формі, в її диференціації, позитивного змісту форми наступної, їй антогоністичної»¹³⁵. Крім того, він специфікує й означає відмінні види солідарності, котрі виявляються у суспільності протягом різних історичних епох. Приміром, історик зазначає, що виховання «корпоративної і національної солідарності» потребує концентрації «організаційної енергії народу»¹³⁶, пов'язує походження соціальної диференціації й конфліктів інтересів із руйнацією «родово-племінної солідарності»¹³⁷ тощо. Відзначимо, що Е. Дюркгайм розглядав солідарність як вислід колективного зв'язку, що притаманний як традиційному (механічна солідарність), так і модерному (органічна солідарність) суспільству.

М. Грушевський розмірковує про трансформацію колективних та індивідуальних уявлень і на сторінках «Історії України-Руси», зокрема за часів Хмельниччини. «Без сумніву се велике, ні з чим не зрівняне потрясення, пережите українським громадянством, викликало велике піднесення самопочуття — індивідуального і колективного», — наголошує історик¹³⁸. М. Кордуба слушно відзначав ту важливу роль, котру відіграло представлення масштабних колективних чи масових явищ у студіях М. Грушевського, зокрема у його «Історії України-Руси»¹³⁹.

Водночас М. Грушевський вказує і на той злам, що стався у світовідчужаннях й уявленнях «пересічної людини» за часів Хмельниччини, що відображала метаморфози колективної свідомості. На його думку, «перед „простим чоловіком“ простелилась можливість переходу в ряди „лицарства“, промоції на уряди

¹³⁵ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). — С. 111.

¹³⁶ Там само. — С. 188.

¹³⁷ Там само. — С. 294.

¹³⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9, кн. 1. — С. 6.

¹³⁹ Кордуба М. Михайло Грушевський як учений [переклад статті з «Przegląd Historyczny». — 1935. — № 12] // УІ. — 1984. — № 1/4. — С. 41.

в міру енергії, здібності і заслуг, без передумов уродження, протекції, багатства і виховання»¹⁴⁰.

У подібному дусі М. Грушевський розглядає й трансформації білоруської національної свідомості XIX — початку XX ст. «Поняття Білоруси існувало як поняття географічне, а не національне. — підкреслює автор. — Тільки з тим як явилися тенденції перетворити етнографічну статистику Білоруси в динаміку національного життя, народню мову, етнографічні і побутові особливості зробити знаряддям культури вищого порядку — *все се набрало значіння національних прикмет, виявів білоруської національності, і в будову її пішли й історичні традиції*»¹⁴¹.

Певна річ, соціологізація історії актуалізувала і низку інших дослідницьких пропозицій, які не міг оминати цей визначний український інтелектуал, передусім культурознавчі й етнологічні перспективи, пов'язані зі студіюванням духовної та матеріальної культури народу / нації. Видається, що саме у руслі цих наукових інтенцій постав самобутній субпроект М. Грушевського — «Історія української літератури», задум якої визрівав ще на початку 1900-х років. Імовірно, що ця праця виникла як своєрідне доповнення до великого тексту — «Історії України-Руси».

Загалом історію письменства М. Грушевський уявляв як минувшину «української красної словесності», точніше «*всякої словесної творчості*»¹⁴² з перспективи творення колективних уявлень, зокрема соціального розвою. Зауважимо, що його соціологічні інтенції поділяла, а можливо й підживлювала К. Грушевська, котра у свої працях запропонувала соціологічний підхід до висвітлення та тлумачення українського героїчного епосу¹⁴³.

Зрештою, означення «історії літератури», висунуте М. Грушевським, кардинально розширювало потенційні пласти джерельного матеріалу, котрий залучався для всебічного відтворення й осягнення еволюційного процесу на соціологічній підоснові. Низка рецензентів одностайно звернула увагу на вживання «соціологічного методу» в «Історії української літератури» М. Грушевського.

Скажімо, В. Перетц відзначав, що у «новій праці *підставою для розуміння літературної еволюції являється еволюція соціальних взаємовідносин, але на тлі їх головним об'єктом уваги історика стало художнє слово в його розвитку*»¹⁴⁴. Подібну думку обстоював і М. Марковський, який стверджував, що у «працях М. С. Грушевського завжди є той *соціологічний підхід, який тільки і являється єдиним можливим методом, щоб правдиво висвітлити літературні явища*»¹⁴⁵.

Натомість В. Дорошенко у коротенькій бібліографічній замітці назвав приклади вживання «соціологічного методу» щодо визначення хронологічної

¹⁴⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9, кн. 2. — С. 1508

¹⁴¹ Його ж. Східнеслов'янські народності та їх дослідження. — С. 8.

¹⁴² Його ж. Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. — К., 1993. — Т. 1. — С. 44–45.

¹⁴³ [Грушевська К.] Збирання і видавання дум в XIX і в початках XX віку // Українські народні думи. — [К.], 1927. — Т. 1 корпусу: тексти № 1–13 і вступ К. Грушевської. — С. XIII–ССХХ; Її ж. Деякі питання про народні думи // Українські народні думи. — Харків–Київ, 1931. — Т. 2 корпусу: тексти № 14–33 і передмова К. Грушевської. — С. VII–XXX.

¹⁴⁴ Перетц В. Рец. на кн.: Грушевський М. Історія української літератури. — Київ–Львів, 1923. — Ч. 1, т. 1. — 360 с.; Т. 2. — 231 с.; Т. 3. — 159 с. // Україна. — 1925. — № 4. — С. 159.

¹⁴⁵ Марковський М. Рец. на кн.: Грушевський М. Історія української літератури. — К., 1925. — Т. 4. — 666, 14 с. // Україна. — 1926. — № 1. — С. 145.

належності пам'яток словесної творчості, особливо у першому томі «Історії української літератури» М. Грушевського, своєрідними «*ересями*» посеред численних влучних спостережень та тлумачень¹⁴⁶.

Таким чином, первісний проект великого тексту М. Грушевського не тільки суттєво розростається, а й потребував істотної, навіть докорінної переробки самої конструкції, закладеної ще в душі класичного універсалізму другої половини XIX ст. Однак, соціологізація історії за версією Паризької наукової школи підштовхувала автора «Історії України-Руси» не до стиснення й ущільнення тексту, а, навпаки, до його розширення, позаяк передбачала студіювання нових сегментів і навіть цілих площин минувшини. Відтак етнологічна та культурознавча пропозиції нав'язували М. Грушевському дослідницькі практики, скеровані на широке опрацювання нових фактографічних зрізів минувшини, себто вели до «обростання» первісної конструкції новими, доповнюючими зрізами.

Згадаємо вищезгадану студію В. Вундта з його порівняльними інтенціями на ниві «словесної творчості» чи праці з первісної культури Л. Леві-Брюля, котрі іманентно тяжіли до компаративного й типологічного інструментарію, проте зберігали традиції докладного фактологічного опису культурних та соціальних явищ, процесів і подій. Практичне переведення таких настанов до «Історії України-Руси», тим паче з обсягу козацької доби, від якої відклалося і збереглося значно більше джерел, порівняно з попередніми періодами, спричинилося до того, що М. Грушевський, за спостереженням О. Пріцака, «потопає в матеріалі»¹⁴⁷.

Втім, подібні проблеми побутували і у згаданому десятитомнику В. Вундта, в якому авторські концепти немовби розмиваються величезною масою фактографічного матеріалу. З цієї перспективи постає навіть своєрідна аналогія між багатотомниками М. Грушевського та В. Вундта.

Дехто з критиків М. Грушевського навіть іронізував щодо «Історії України-Руси» як його «*улюбленої безконечної*» праці¹⁴⁸. Водночас сучасні дослідники тримаються думки, що у дослідницьких практиках М. Грушевського дослідник-історик все ж таки домінує над ученим-соціологом¹⁴⁹.

Отже, протягом 1920-х років М. Грушевський дедалі більше перетворюється з «критичного» позитивіста з іншими стильовими включеннями на своєрідний тип соціологізуючого історика-емпірика. Більше того, соціологічні «експерименти» підштовхують ученого до суттєвого розширення предметної області історичних студій із національної та соціальної царини до культурознавчої й етнологічної сфер української минувшини.

У міжвоєнну добу М. Грушевський більш розважливо і критично, а подекуди навіть скептично ставиться до стадіального й органічного представлення історичного процесу, котре вважає умовним та у багатьох випадках конвенціональним. Але еволюційний канон й надалі посідає поважне місце у його концептуалізації, хоч він дедалі більше відходить від однолінійної репрезентації світу історії і поступово наближається до багатолінійного представлення суспільного

---

¹⁴⁶ Дорошенко В. Рец. на кн.: Грушевський М. Історія Української літератури. — Київ-Львів, 1923. — Т. 1. — 360 с.; Т. 2. — 231 с.; Т. 3. — 295 с. // Діло (Львів). — 1923, 17 листоп. — № 183. — С. 7.

¹⁴⁷ Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. — С. 27.

¹⁴⁸ Річицький А. [Пісоцький А.] Як Грушевський «виправляє» Енгельса. — С. 183.

¹⁴⁹ Масненко В. Історичні концепції М. С. Грушевського... — С. 116.

розвою (чергування та змагання колективного й індивідуального, визнання різних типів мислення примітивного чи «прелогічного» і сучасного, відхід від європоцентричного бачення світу та ін.).

Помітних трансформацій зазнали й дослідницькі стратегії М. Грушевського. Зокрема, соціальний дискурс історика сягнув такого масштабу, що змагався, а іноді жорстко конфліктував із національним дискурсом, який досі був домінуючим у його історичному письмі. Причому трансформація соціального дискурсу розгорталася, переважно, за рахунок репрезентації «колективних уявлень» на ниві словесної творчості та духовної культури, якими оперував М. Грушевський. Такий підхід різко контрастував із тотальним економічним детермінізмом і апологією класового підходу з його суцільною редуцією багатоманітності минушини до вульгарно-універсальної більшовицько-марксистської схеми, що неминуче мало спричинити ідеологічну конфронтацію на обширах тодішньої української соціогуманітаристики.

Звичайно, реакції М. Грушевського на інтелектуальні й культурні виклики міжвоєнного світу помітно збільшували частку інтуїтивних та ірраціональних компонентів у його стилі мислення, котрий спирався на критично-аналітичний, доказовий ідеал науковості, який убачався у монументальному проекті «Історії України-Руси». Але сциєнтистські «запобіжники» залишалися досить потужними у стильовому профілі М. Грушевського. Відтак він украй скептично, обережно й вибірково сприймав інтелектуальні впливи неокантіанства та неоромантизму. Натомість історик віддавав перевагу соціологізації минушини за версією Е. Дюркгайма й Л. Леві-Брюля, «психології народів» В. Вундта, які дозволяли модернізувати позитивістські дослідницькі стратегії у руслі представлення буття «колективної людини» та світу її уявлень, проте обмежували введення ірраціональних елементів, що часто-густо розглядалися як гіпотетичні.

7.2. Україна-Гетьманщина та Запорозька Січ у світлі теорії «єдиного процесу» М. Слабченка

М. Слабченко з'явився на авансцені українського історіописання ще у довоєнний час як інтелектуал із лівацькою орієнтацією (член Револуційної української партії, УСДРП, згодом — прихильник лівих-есерів «боротьбистів») та виходець із робітничих низів — від дитинства він працював у підземеллях одеських каменярень¹⁵⁰. Велику чи навіть вирішальну роль у формації М. Слабченка як історика відіграв І. Линниченко — учень В. Антоновича, котрий побатьківському ставився до початкуючого дослідника¹⁵¹. М. Рубінштейн, який у молоді роки досить близько контактував із М. Слабченком, однозначно називає останнього учнем І. Линниченка¹⁵².

Зазначимо, що І. Линниченко спричинився до становлення цілої низки самобутніх учених — І. Бондаренка, М. Рубінштейна, М. Слабченка та ін.¹⁵³ Більше того, побутує думка, що М. Слабченко розглядав свої дослідницькі та педагогічні практики 1920-х років як «нову фазу розвитку одеської школи істориків І. Линниченка»¹⁵⁴. Проте ще за студентських років М. Слабченка вирізняли помітні устремління на ниві українського життя, зокрема від 1907 р. він передплачував часопис «Літературно-науковий вістник»¹⁵⁵.

Видається, що зацікавлення соціальною та правничою площинами минувшини М. Слабченко немовби «успадкував» від І. Линниченка. Згадаємо, скажімо, докторську дисертацію І. Линниченка «Риси з історії станів у південно-західній (Галицькій) Русі», котру він захистив у Київському університеті Св. Володимира (1894).

Помітну роль в інтелектуальній біографії М. Слабченка, хоч і меншою мірою, відіграв і Д. Багалій¹⁵⁶. До того ж, протягом 1920-х років останній дедалі більше мігрував на простір «масової» історії і навіть уважав себе прибічником «економічного матеріалізму». Тому він досить співчутливо ставився до нових спроб репрезентації української історії з опертям на соціологічне підґрунтя, котрі побутували у текстах О. Оглоблина, М. Слабченка та ін. Заразом Д. Багалія розглядають як опікуна й благодійника одеського вченого впродовж 1920-х років¹⁵⁷.

---

¹⁵⁰ Санцевич А. В. Видатний український історик М. Є. Слабченко. — К., 1993. — С. 8–9; Заруба В. Історик держави і права... — С. 76–77.

¹⁵¹ Водотика С. Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. — Київ-Херсон, 1998. — С. 106; Його ж. Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості / Ред. проф. С. Р. Лях. — Київ-Херсон, 1998. — С. 42; Заруба В. Історик держави і права... — С. 278; Шевчук А. В. Передумова формування наукової школи М. Слабченка в Одесі // Гілея: Наук. вісник. Зб. наук. пр. — 2011. — Вип. 46. — С. 152.

¹⁵² Рубинштейн Н. Л. О путях исторического исследования // ИСССР. — 1962. — № 6. — С. 93.

¹⁵³ Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. К 75-летию Исторического факультета. — Одесса, 2007. — С. 39.

¹⁵⁴ Музичко О. Листи Михайла Слабченка до Івана Линниченка // КСт. — 2007. — № 2. — С. 138.

¹⁵⁵ Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Ред. Л. Винар, І. Гирич; упоряд. О. Мельник. — Київ-Нью-Йорк, 2012. — С. 50, 394.

¹⁵⁶ Шевчук А. В. Формування в студентські роки історичних поглядів М. Слабченка // Гілея: Наук. вісник. Зб. наук. пр. — 2013. — Вип. 68. — С. 150–151.

¹⁵⁷ Заруба В. Історик держави і права... — С. 191.

Вочевидь, слід взяти до уваги й особливості соціо- та етнокультурних теренів Одещини — імперської окраїни з космополітичними та полікультурними настроями, котрі продукували досить специфічну інтелектуальну атмосферу на початку ХХ ст. «Одеса серед українських міст завжди займала трохи відокремлене положення: й віддаленість від таких центрів, як Київ чи Харків, і молодість університету, й торговельний характер та різнонаціональність міста й др. причини до певної міри сприяли до ізольованості Одеси як українського центру. Зате *ні в одному місті України не можна було здібати такої боротьби інтересів, як в Одесі*», — відзначав М. Слабченко¹⁵⁸.

Варто згадати і наукове стажування одеського історика у Школі права університету Сорбонна (Париж) протягом 1911–1912 рр., завдяки якому він спізнався як із французькими соціалістами та тамошніми політичними емігрантами з імперії Романових, так і з досягненнями й новаціями західноєвропейської соціогуманітаристики¹⁵⁹. Відтак у текстах сучасних науковців побутують навіть спроби провести певні паралелі між спрямуванням студій М. Слабченка, виданих протягом 1920-х років, та соціальною історією знаменитої французької школи «Анналів»¹⁶⁰.

Загалом М. Слабченко належав до інтелектуалів із неабиякою творчою уявою й інтуїцією і, заразом, розмаїтими та масштабними дослідницькими устремліннями. Ю. Шаповал наслідуючи Н. Полонську-Василенко навіть називає одеського історика «фантазером», хоч і у лапках!¹⁶¹ Ще у дореволюційні часи М. Слабченко майже відразу виявив себе як людина нестримної, запальної, вибухової й ексцентричної вдачі, якій властиве тонке мистецьке світосприйняття і схильність до соціологічного представлення й потрактування минувшини. Недаремно вже перша студія початкуючого історика — «Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк)» (Одесса, 1909) містить чимало відповідних пасажів.

Скажімо, одна з провідних тез у праці М. Слабченка скерована супроти стадіальної конструкції італійського соціолога А. Лорія щодо представлення історичного життя колоній від стародавніх часів до тодішньої сучасності як низки послідовно зумовлених фаз. На його думку, колонізація українських земель однозначно спростовує цю концепцію¹⁶². Натомість молодий дослідник наслідує підходи М. Ковалевського, котрий украї скептично ставився до апології суцільного економічного детермінізму у суспільних науках, який побутував у візії А. Лорія, хоч і визнав домінуючу роль матеріальних та господарських чинників¹⁶³. Ідеї М. Ковалевського простежуються і у пізніших студіях одеського вченого¹⁶⁴.

¹⁵⁸ Слабченко М. Культурно-наукове життя Одеси в 1914–1924 роках // Україна. — 1925. — № 5. — С. 179.

¹⁵⁹ Заруба В. Історик держави і права... — С. 63–64, 279.

¹⁶⁰ Водотика С. Г. Нариси історії історичної науки УСРР... — С. 140.

¹⁶¹ Шаповал Ю. «Фантазер» Михайло Слабченко // Шаповал Ю. Доля як історія / Передмова М. Поповича. — К., 2006. — С. 45–53.

¹⁶² Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк). — Одесса, 1909. — С. 8.

¹⁶³ Ковалевский М. М. Современные социологи. — СПб., 1905. — С. 282–286.

¹⁶⁴ Курас І. Ф., Водотика С. Г. Академік ВУАН Михайло Єлисейович Слабченко // Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях: 36. ст. — Одеса, 1995. — С. 5.

Водночас М. Слабченко досить вільно оперує поняттями колонія і метрополія, класи та класова боротьба у своїх дореволюційних текстах¹⁶⁵. Він навіть обстоює думку про «конструювання українського населення» за польським державним зразком, що, з одного боку, спричинилося до поширення кріпосного права, а, з іншого боку, — «виборного начала», котре визнавала шляхта¹⁶⁶. За його візією, соціокультурна підоснова українських земель виступала не тільки як формуючий чинник соціальних та економічних відносин, а й циркулюючих правових практик — кріпосне право, німецьке (магдебурзьке) право, копа як «спрощене віче» і козацьке самоуправління.

Власне, «Малорусский полк...» являв собою першу спробу М. Слабченка представити історію права XVII–XVIII ст. на соціологічному підсонні, себто віднайти зв'язок між соціальною, економічною й правовою сферами тодішнього українського життя. Наприклад, історик уважав, що відповідно до того «як Україна у фінансово-економічному відношенні занепадала, вона все сильніше юридично зближувалася з Великоросією»¹⁶⁷.

Чимало схожих зауваг і спостережень М. Слабченка розкидано по всьому тексту «Малорусского полка...». Зокрема, учений розглядає Зборівський договір 1649 р. як розв'язання «малоруського питання зі *станової точки зору*»¹⁶⁸ й означає «великого кресового поміщика» як енергійного фундатора кріпосного права¹⁶⁹. Заразом він вважає, що бунчукові товариші так і не склалися у «*солідарну компактну групу*», попри міцне фінансове становище та успішне змагання за владу з місцевими полковниками¹⁷⁰.

Схожі устремління споглядаємо і в іншій довоєнній студії М. Слабченка — «Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.», в якій історик прагне співвіднести господарські практики з цариною кримінального права. Він навіть пропонує своєрідну періодизацію історії Гетьманщини, до основи якої покладена ідея домінації господарських відносин, котра переноситься до сфери права. «Досі йшла мова про головні причини, які впливали на впровадження кримінальних заходів покарання у Старій Малоросії, причому у цьому розумінні вказувалося на *дві чи навіть три виразно відмінні одна від одної епохи*: доба до Самойловича, коли Україна являла собою мережу дрібних вільних господарств; епоху до Скоропадського, коли в гетьманщині з'явилися великі господарства, складався особливий державний вигляд Малоросії і демократизм відсувався на задній план, коли постали суворі заходи покарання, створені різним чином, і добу після Скоропадського, коли стали проникати до України загальноімперські порядки, загальноімперське кримінальне право й покарання», — наголошує історик¹⁷¹.

Зрештою, соціологічні інтенції М. Слабченка у царині історії права виплекали цілу низку напрочуд сміливих і самобутніх тез, які спричинили запеклу

¹⁶⁵ Слабченко М. Е. Малорусский полк... — С. 24.

¹⁶⁶ Там же. — С. 9.

¹⁶⁷ Там же. — С. 426.

¹⁶⁸ Там же. — С. 25.

¹⁶⁹ Там же. — С. 7–8.

¹⁷⁰ Там же. — С. 58.

¹⁷¹ Слабченко М. Е. Наказания в жизни и праве Малороссии XVII–XVIII вв. // Слабченко М. Е. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. — Одесса, 1911. — С. 59.

полеміку молодого історика з визначним ученим-правником М. Василенком. Його дружина — Н. Полонська-Василенко згадувала у споминах, що «Малорусский полк...» був досить слабкою працею¹⁷². Ще категоричнішим був М. Василенко, котрий тримався думки, що «на кожній сторінці в книзі д. Слабченка є або *необґрунтовані, або прямо фантастичні з наукового боку, виводи*»¹⁷³.

Гостру критику спричинила теза М. Слабченка про Україну-Гетьманщину як васальну державу¹⁷⁴. Натомість М. Василенко відмічав, що «справа юридичного відношення України і Москви ще не досліджена і представляє собою дуже важке наукове питання»¹⁷⁵. До того ж, останній тримався думки, що його молодий опонент досить вибірково і, водночас, не зовсім коректно оперує історико-правничою термінологією.

У полемічній відповіді своєму критику М. Слабченку пояснив, що «виставив свою теорію васалітету, засновуючись на листі Богдана ханові 1654, X, 29 й поглядах самої Москви (Полк, 27), котра *актом 1654 р. одкривала можливість витворення юридичного строю України*»¹⁷⁶. Причому загальна аргументація автора «Малорусского полка...» щодо обґрунтування задекларованої тези витримана більш у соціологічному, аніж у правничому дусі.

На думку М. Слабченка, Гетьманщина була державою, позаяк мала «суму всіх елементів, вимаганих наукою для поняття держави»¹⁷⁷. Щодо визначення форми державного устрою, то він обстоював тезу, що це була «республіка, представительна, демократична, з безпосередньо-демократичними інститутами, де нарід проявляє свою діяльність лише голосуванням в найважливіших випадках свого життя — в нас ради — *республіка, яка в XVII в. зробилась клясовою, по термінології Єллінека (ор. с., 539, 529)*»¹⁷⁸.

Втім, М. Василенко вважав, що М. Слабченку тільки маркує минувшину правничими дефініціями, але здебільшого ігнорує тогочасні фактичні обставини. Відтак опонент молодого історика стверджував, що «не можна підводити устрій України після Хмельницького під яку-небудь категорію сучасного державного права, бо устрій України зовсім ще не досліджений для сього»¹⁷⁹. Аналогічні закиди М. Василенка споглядаємо й стосовно інших тез одеського вченого, зокрема про роль бунчукових товаришів, староства як адміністративні попередники устрою полків і т. п.

Однак, сучасні дослідники вважають, що тодішні підходи М. Слабченка щодо політичного й соціального устрою Гетьманщини та висвітлення її взаємин із Москвою були більш адекватними, ніж погляди М. Василенка¹⁸⁰. Та полеміка

¹⁷² Полонська-Василенко Н. Михайло Єлісейович Слабченко // Полонська-Василенко Н. Спогади / Упоряд., вступ. ст. та імен. покажчик В. Шевчука. — К., 2011. — С. 457.

¹⁷³ Василенко М. З історії устрою Гетьманщини: Критичні замітки. Рец. на кн.: Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк. — Одесса, 1909. — 436, III с. // ЗНТШ (Львів). — 1912. — Т. 108. — С. 112.

¹⁷⁴ Слабченко М. Е. Малорусский полк... — С. 25–27.

¹⁷⁵ Василенко М. З історії устрою Гетьманщини... — С. 104.

¹⁷⁶ Слабченко М. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст.: З приводу заміток М. П. Василенка // ЗНТШ (Львів). — 1913. — Т. 116. — С. 70.

¹⁷⁷ Там само. — С. 70.

¹⁷⁸ Там само. — С. 71.

¹⁷⁹ Василенко М. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст.: З приводу заміток д. М. Е. Слабченка // ЗНТШ (Львів). — 1913. — Т. 116. — С. 79.

¹⁸⁰ Водотика С. Г. Академік Михайло Єлісейович Слабченко... — С. 5.

М. Василенка і М. Слабченка відобразила не тільки відмінні підходи двох українських учених різних генерацій, а й зростаючий вплив соціологізації на дослідницькі практики гуманітаріїв початку ХХ ст.

Отже, у довоєнних текстах молодого історика споглядаємо у зародку цілу низку тих ідей і концептів, котрі повною мірою виявилися у його писаннях протягом 1920-х років з обсягу економічної минувшини й історії права України-Гетьманщини.

Ба більше, у своєму життєписі, написаному 31 січня — 1 лютого 1930 р. у в'язничних застінках, М. Слабченко доволі промовисто означає власне місце у тодішній українській соціогуманітаристиці. «Я поклав підвалини для теорії укр[аїнського] права періоду Гетьманщини, я відкрив економічну історію України, я побудував нову історію України», — зазначає вчений¹⁸¹. Схожі пасажи споглядаємо і у листах М. Слабченка до І. Линниченка¹⁸².

Власне, першість М. Слабченка у розробці й концептуалізації економічної історії України-Гетьманщини визнавали і дослідники по той бік радянського кордону¹⁸³. Проте нині таке позиціонування М. Слабченка як ученого оцінюють по-різному. Зокрема, В. Маслійчук обстоює думку, що він прагнув посісти «нішу чільного історика соціально-економічних процесів в Україні»¹⁸⁴.

Зауважимо, що М. Слабченко не був поодиноким українським ученим, який прагнув поширити соціологічні підходи на царину історії права. Приміром, його молодший колега Л. Окіншевич кваліфікував свою студію «Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст.» як роботу з історії права і, водночас, наголошував на її соціологічній підоснові. Зокрема, він акцентував увагу на розділах, присвячених «соціологічній аналізі й характеристиці соціального значіння інституту». Їх запроваджено, бо автор переконаний, що за юридичними схемами, установами, інститутами, нормами в історично-юридичній роботі, *треба спробувати навести це й живе життя тої доби, в якій чинили й діяли ті чи інші установи чи норми та зв'язати їх із цим життям й оцінити їхню ролю, вагу та значіння*¹⁸⁵.

Ці устремління обох учених на соціологізацію минувшини помітив і досить цікаво прокоментував Б. Крупницький. «Тут можна назвати імена Л. Окіншевича або М. Слабченка: перший користався нею (порівняльно-соціологічною методою. — Авт.) для роз'яснення деяких правничо-історичних проблем історії України, другий — для історично-економічних. Але це були початки, які в советських умовах не прийшли до повного вияву»¹⁸⁶.

¹⁸¹ Слабченко М. Мій життєпис (1930 р.) // Заруба В. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952). — Дн., 2004. — С. 35.

¹⁸² Музичко О. Листи Михайла Слабченка... — С. 139.

¹⁸³ Андрусак М. Досягнення і завдання сучасної української історіографії (Відчит на Шевченківській Академії Наук. Т-ва ім. Шевченка 6-го ц. м.) // Діло (Львів). — 1934, 17 трав. — № 127. — С. 2

¹⁸⁴ Маслійчук В. Марксистські схеми української історії. — С. 74 (прим. 35).

¹⁸⁵ Окіншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. // ПКЗР. — К., 1929. — Вип. 6. — С. 254.

¹⁸⁶ Крупницький Б. Друга частина. Історіософічні замітки в зв'язку з історією України: 3. Методи прагматична, генетична і порівняльно-соціологічна в українській історіографії // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: 3б. статей / На правах рукопису. — Мюнхен, 1959. — С. 177.

Наріжний концепт найбільшої праці М. Слабченка «Організація господарства України від Хмельнищини до світової війни» («Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны») спирається на тезу про українське господарство як «необхідну ланку у ланцюзі європейських господарств»¹⁸⁷. У іншому місці автор стверджує, що Стара Україна не була «самодостатнім замкнутим господарським організмом, але входила як одна зі складових ланок до європейського економічного концерту»¹⁸⁸.

О. Оглоблін — приятель й колега М. Слабченка і, заразом, досить прискіпливий та уважний рецензент його праць, уважав, що він «встановлює поняття українського економічного організму й процес економічного розвитку України вивчає на тлі світової економіки»¹⁸⁹.

«Організація господарства України від Хмельнищини до світової війни» проектувалася її автором як серія монографій із досить складною і розгалуженою структурою. Більше того, ідеал науковості у М. Слабченка асоціювався з великими, масштабними і серійними студіями, котрі мали представити загальні уявлення про господарські, соціальні та правничі взаємини з обсягу ранньомодерної і модерної української історії. Вірогідно, витоки цього проекту сягають ще дореволюційних часів, оскільки чимало сюжетів у початковому чи згорнутому вигляді споглядаємо у його ранніх працях — «Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк)»¹⁹⁰ та «Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.».

Зазначимо, що «Малорусский полк...», іноді порівнюють із відомою монографією В. Дядиченка — «Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.» (К., 1959)¹⁹¹.

Варто наголосити, що М. Слабченко полюбляв масштабні й амбітні наукові проекти. Зокрема, його 16-ти томний проект *Corpus juris Ukrainensis* (1928) передбачав видання законодавчих актів від давньоруських часів до радянської доби включно¹⁹². Крім того, слід відзначити плани одеського історика з публікації вибраних творів українських економістів XIX — початку XX ст. (М. Гехтера, М. Зібера, Р. Орженцького, Т. Рильського, М. Туган-Барановського, П. Юркевича та ін.)¹⁹³, а також його кількарічні змагання навколо видання Архіву Коша Запорозької Січі¹⁹⁴.

«Організація господарства України...» первісно планувалася М. Слабченком у вигляді п'яти частин: Лівобережна Україна XVII–XVIII ст., Запоріжжя, Правобережна Україна XVII–XVIII ст., Україна до 1861 р. та після селянської реформи. Водночас перша частина (Лівобережна Україна) поділялася ще на 6 томів:

¹⁸⁷ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. — Одесса, 1922. — Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. — Т. 1: Землевладение и формы сельского хозяйства. — С. V.

¹⁸⁸ Там же. — С. 95.

¹⁸⁹ Оглоблін О. П. «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглобліна). II-й курс соц.-істор. відділу Ф. П. О. [факультету партійної освіти] 1929/30 академічного року. Т. 2 [друк. Київським Окрліт. тираж 37 прим.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 292. — Арк. 55.

¹⁹⁰ Заруба В. Історик держави і права... — С. 323.

¹⁹¹ Санцевич А. В. Видатний український історик М. Є. Слабченко. — С. 26–27.

¹⁹² Заруба В. Михайло Слабченко... — С. 155–156.

¹⁹³ Його ж. Історик держави і права... — С. 144–145.

¹⁹⁴ Там само. — С. 148–157.

землеробство у зв'язку з сільським господарством, стара українська фабрика, торговельний капіталізм, організація господарства Гетьманщини та публічне господарство Старої України¹⁹⁵.

Таким чином, цей монографічний цикл одеського дослідника мав скласти, щонайменше, десять томів! Недаремно Д. Багалій схарактеризував проєктовану серію М. Слабченка як «грандіозний план»¹⁹⁶, а Б. Крупницький уважав, що «це була піонерська праця, хоч авторові можна закинути в методологічній відношенні поспішність висновків і спертя на досить убогі матеріали, що не давали права робити широкі висновки»¹⁹⁷.

Вочевидь, реалізація такого проєкту вимагала від ученого величезних зусиль та навантажень, особливо, якщо взяти до уваги швидкоплинність написання і видання п'яти томів «Організації господарства України від Хмельниччини до світової війни». М. Слабченко у щоденнику доволі відверто зафіксував ту високу психологічну й інтелектуальну напругу, котру він відчував у процесі підготовки цієї монографічної серії. «Писати вже остогидло і ті “Матеріали” і “Організацію господарства”. З першими в цьому році покінчу, а коли то вдасться мені закінчити “Орг[анізацію] господ[арства]”? Сказати не вмію», — занотував він у записі від 9 лютого 1927 р.¹⁹⁸

Доцільно взяти до уваги й те, що М. Слабченко розглядав «Організацію господарства України...» як студію методологічного спрямування. У листі до Д. Кравцова у серпні 1927 р. він зауважує: «І значінне моєї роботи полягає як раз в нових точках погляду. Для такої роботи чисто методологічного змісту не представляється надто важним нагромадження матеріалу...»¹⁹⁹.

Отож М. Слабченко відводив чільне місце саме конструюванню та репрезентації минувшини у цій монографічній серії. Тим паче, що автор тримався особливих поглядів щодо архітектоніки історичних студій. «Розкласти в певному порядку, за певною хронологічною періодизацією матеріал, значить відповідно й освітити його й витлумачити. В даному разі справа прибирає не тільки методологічного значіння, але торкається самої а р х і т е к т о н і к и (розбив М. Слабченка. — Авт.) студій над історією робітника. Який матеріал і коли його використати, очевидно річ не маловажна», — відзначає вчений в одній зі своїх рецензійних статей²⁰⁰. Щоправда, сам історик не дуже дотримувався цієї настанови у своїх текстах і неодноразово порушував хронологічні й територіальні межі, коли ілюстрував ту чи іншу схему різноманітним фактографічним матеріалом, що закидалося йому багатьма рецензентами.

Концептуалізація М. Слабченка спиралася на ідею про те, що національна історія є лише вислідом, точніше локальною варіацією чи проєкцією всесвітньої минувшини. «Не історія даного народу чи даної держави слугує предметом науки, а одноманітні вияви життя, котрі постають у однорідних умовах, які

¹⁹⁵ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 1. — С. VIII.

¹⁹⁶ Багалій Д. Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] // Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. / Упоряд., вступ. ст. і ком. В. В. Кравченка. — Харків, 2001. — Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. — С. 319.

¹⁹⁷ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами... — С. 17.

¹⁹⁸ Заруба В. Михайло Слабченко... — С. 227.

¹⁹⁹ Там само. — С. 120.

²⁰⁰ Слабченко М. До методології історії робітничого класу // ЧШ. — 1927. — № 5. — С. 85.

ведуть до однорідних наслідків. За такої точки зору отримуємо єдину історичну науку. *Національні історії не частини так званої всесвітньої історії, а та сама світова історія, проте взята у меншому масштабі, в історії національній міститься світова з певними відхиленнями, спричиненими географічним положенням. Що міститься у нашій історії, міститься і в історії будь-якої іншої країни, будь-якої держави»,* — наголошує автор²⁰¹.

Ця думка М. Слабченка про «однорідність умов» й «однорідність наслідків» загалом наслідує позитивістські канони історіописання, хоч і генералізовані та піднесені до світового масштабу. У подібному сенсі сприймаються й розумування історика про динамічні та статичні виміри минувшини, котрі досить часто споглядаємо у його лекційних курсах, зокрема у збірці лекцій «Феодалізм на Україні». Відтак уважають, що у низці його праць позитивістські підходи простежуються «неозброєним оком»²⁰².

Втім, ці спостереження не варто надмірно переоцінювати, позаяк позитивістська стильова основа властива практично для всіх версій соціологізації історії початку ХХ ст. Адже в історичному письмі М. Слабченка повсякчас віднаходимо апеляції до загальноєвропейських і навіть світових конструкцій минувшини, котрі виходять поза межі позитивістської концептуалізації.

У такому дусі М. Слабченко висловлюється в одній зі своїх рецензій. На його думку, «студіювати нашу історію (й не тільки, розуміється нову) потрібно в зв'язку з господарчим життям Європи, ба навіть й усесвіту. *Завдяки такому підходу можна спостерігати єдність процесів і визначати в більшій-меншій мірі темп його і в різних країнах, і особливо та зокрема в нас*»²⁰³. Тож думка про єдність світової та національних історій є одним із установчих концептів ученого.

Цей підхід нав'язував базову всесвітню соціологічну схему минувшини (М. Слабченко називав її теорію «єдиного процесу!»), котра переносилася на національні терени у вигляді видозмінених концептів та ідей, апробованих у працях низки відомих учених, але рівень їхньої модифікації залежав від місцевих «відхилень», передумов і обставин. Власне, останні розглядалися як своєрідний стрижень національної минувшини, точніше спосіб розгортання тих світових та європейських тенденцій, який слід було виявити й досягнути дослідникам із локальної перспективи історіописання. «Місцеві фактори», хоч і творили певну своєрідність, але не могли вирвати «країну із загального економічного концерту». Тому автор уважав, що Україна пережила з більшою чи меншою самотністю всі стадії, властиві світовому господарству²⁰⁴.

М. Слабченко навіть уважав, що історична наука міжвоєнної доби досягла тієї критичної межі, котра дозволяє кардинально трансформувати дослідницький інструментарій, зокрема замінити порівняльно-історичний метод на «синтетичний». Такі перетворення, на його думку, зведуть «історичну науку до вивчення фаз у житті людства. На долю національних історій випаде вивчення того, як відбувалася, як проминала фазисність, загальна ж історія складає зміст того, що представляла собою дана фаза. У зв'язку з цим доведеться перегля-

²⁰¹ *Его же*. Организация хозяйства Украины... — Ч.1, т. 1. — С. 122.

²⁰² *Водотика С. Г.* Академік Михайло Єлисейович Слабченко... — С. 96.

²⁰³ *Слабченко М.* Рец. на кн.: *Оглоблин А. П.* Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. — С. 557.

²⁰⁴ *Его же*. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 1. — С. V.

нути весь зміст історичної науки. “Мандрування” різних явищ, наслідування, рецепція і т. п. постануть в іншому вигляді, в іншому світлі, в іншому розумінні», — стверджує історик²⁰⁵.

На відміну від М. Слабченка, його молодший колега Л. Окіншевич тримався більш поміркованих поглядів щодо можливостей і перспектив соціологізації історії та права, зокрема обстоював тезу про необхідність сполучити класичний «юридичний розбір» із «економічно-соціологічним нарисом життя»²⁰⁶.

Натомість М. Слабченко відводив поважне місце у студіюванні минувшини типологічним процедурам. Приміром, характеризуючи погляди економіста М. Зібера він відзначає: «Отримуємо деяку, так би мовити, *повторюваність соціальних феноменів, витворюється уява про типовість відразу для всього комплексу економічних і соціальних явищ*. Зазначена обставина виявляється не тільки в одному місці чи у одного народу: *типове повсюдно типове*. У найрізноманітніших місцевостях віднаходимо певну с и м е т р і ю (розбив М. Слабченка. — Авт.) явищ. Такий, скажімо, феодалізм — устрій, який споглядаємо як у некультурних народів Сходу, так і у середньовічній Європі»²⁰⁷. З такої перспективи «синтетичний метод» одеського дослідника постає у вигляді універсального типологічного маркування минувшини шляхом екстраполяції всесвітніх тенденцій на національні обшири.

За версією М. Слабченка, кінцевим продуктом соціологічного представлення національної історії є проміжні концепти (типи, форми, структури), котрі мають продемонструвати розгортання певних фаз чи стадій, властивих «єдиному процесу» на обширах всесвітньої історії, але на конкретному місцевому матеріалі. Зрештою, концептуалізація одеського вченого незаперечно тяжіє до універсальної стадіальної репрезентації історії, котра значною мірою визначається матеріальними й економічними чинниками, передумовами та обставинами. Не випадково історик представляє минувшину у вигляді відповідних стадій-фаз (феодалізм, торговельний капіталізм, кріпосницька доба, буржуазно-капіталістичний устрій та ін.)²⁰⁸.

Дехто з дослідників пов’язує таке маркування історії у текстах М. Слабченка з теорією суспільно-економічних формацій²⁰⁹. Зауважимо, що з формаційним підходом його концептуалізацію сполучає низка прикмет — схожа стадіальна підоснова, універсальна й матеріалістична репрезентація минувшини та задекларована телеологічність історичного процесу.

Та конструкція М. Слабченка помітно різниться від сумнозвісної «формаційної п’ятичленки», позаяк позбавлена її суцільного детермінізму, канонічної викінченості, тотальної класової апології й редукції, зокрема одноманітності у представленні світу історії і, нарешті, розмаїтими способами «переходу» від однієї стадії до іншої. Тим більше, що формаційна теорія постала як ідеологіч-

²⁰⁵ Там же. — С. 122.

²⁰⁶ Окіншевич Л. Рец. на ст.: Слабченко М. До методології історії робітничого класу (Червоний шлях. — 1927. — № 5. — С. 78–85) // ПКЗР. — К., 1927. — Вип. 3. — С. 424–426.

²⁰⁷ Слабченко М. Е. Николай Иванович Зибер // Зибер Н. И. Очерки первобытной экономической культуры / Вступ. ст. М. Е. Слабченко. — Одесса, 1923. — С. XII.

²⁰⁸ Его же. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 1. — С. V.

²⁰⁹ Санцевич А. В. Видатний український історик М. Є. Слабченко. — С. 33, 54; Заруба В. Історик держави і права... — С. 283, 324.

ний конструкт радянської соціогуманітаристики 1930-х років. Натомість 1920-ті роки в українському історіописанні, пов'язані з різноманітними творчими експериментами на ниві соціологізації історії, до яких слід віднести й праці одеського інтелектуала.

Звісно, М. Слабченко пов'язував трансформацію правничих і соціальних практик із відповідними економічними передумовами. Схоже, що витoki його теорії «єдиного процесу» простежуються ще у писаннях дореволюційної доби. У розвідці 1914 р., присвяченій поглядам Д. Міллера як історика права, він зауважує, що у «Д. П. відчувалося відсутність загального базису, на який спиралися б його дослідження, напр[иклад] економічного»²¹⁰.

У революційні та післяреволюційні часи М. Слабченко однозначно апелює до економічної підоснови історичного процесу. «Кожний нарід і кожна епоха мають свої особности в судах і процедури в залежності від ріжних причин, а насамперед в залежності від економічних обставин. — підкреслює історик. — *Міняється економічний уклад — міняються право, інститути, юридичні основи і таким чином право в одну епоху має одні форми, в другі часи воно може мати вже зовсім инший вигляд, иншу фізіономію*»²¹¹.

У листі від 6 вересня 1924 р. до колеги-слависта Б. Ляпунова М. Слабченко навіть називає себе «історичним матеріалістом»²¹². Відзначимо, що саме тоді з'явився відомий посібник М. Бухаріна «Теория исторического материализма. Популярный учебник марксистской социологии» (М., 1921), який багато разів перевидавався протягом 1920-х років. У широкому сенсі це видання було однією з перших радянських версій соціологізації минувшини на ґрунті більшовицького марксизму.

Однак, уявлення М. Слабченка виглядають надто строкатими, порівняно з образами, сконструйованими у душі щойно «народженого» істмату з його суцільною класовою редукацією, котра згодом стала наскрізною ідеєю, виплеканою радянською соціогуманітаристикою під тиском тоталітарного режиму. Натомість у його текстах, хоч і йдеться про пріоритет матеріальних і економічних чинників у конструюванні та структуризації світу історії, проте сприймаються різноманітні інтелектуальні й культурні впливи.

Ці стильові особливості історичного письма М. Слабченка досить точно відзначив і прокоментував Д. Багалій. На його думку, «*марксистських висновків і пояснень у автора (М. Слабченка. — Авт.) не дуже багато* та що в нього справді панує не абстрактно-догматична (хоч він частенько робить екскурси в теоретичний бік), а загальноісторична думка»²¹³.

Проте ставлення до марксизму у М. Слабченка було досить складне й амбівалентне. З одного боку, він уважав себе вченим, який творить нову «рево-

²¹⁰ Слабченко М. Д. П. Миллер как историк украинского права // Памяти Дмитрия Петровича Миллера. — Харьков, [1914]. — С. 9.

²¹¹ Його ж. Судівництво на Україні XVI-XVIII стол. (Конспект лекцій, читаних на Одеських учительських курсах в серпні 1918 р.). — Харків, 1919. — С. 3.

²¹² Музичко О. Південноукраїнські історики та російська академічна еліта: етапи та напрямки співпраці у другій половині XIX — на початку XX ст. // ІДУ / Голова редколегії В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод. — К., 2011. — Вип. 21. — С. 77.

²¹³ Багалій Д. Історіографічний вступ... — С. 320.

люційну теорію» осягнення минувшини суспільства за часів пореволюційного піднесення й розкутості²¹⁴.

Ту самотню, наелектризовану культурну й інтелектуальну атмосферу досить точно передав М. Слабченко у листі до О. Оглоблина від 16 лютого 1926 р. «Ми — революція, а старі — архів, котрий ми ж й студіювати будемо да студіюєм. Тяжко нам, бо нам не дають можливості готувати собі помічників. Ми даємо філософію й метод, а ті пани займаються нагромадженням фактів. Куди їм?», — зазначає автор листа з виразним натяком на М. Грушевського та його учнів²¹⁵.

У листі від 2 січня 1927 до того ж таки О. Оглоблина одеський дослідник відзначає: «Я шаную їх як світила, але поклоняюсь свobodній прекрасній революційній думці. Може вона ще мало одціплена. Але вона молода, а не відцвівша троянда»²¹⁶. А. Пісоцький — один із рецензентів студій М. Слабченка зауважив, що він «марксистським методом революціонізує українську історичну науку і робить вкладку в справжнє українознавство»²¹⁷.

Втім, варто наголосити, що за часів революції, а саме протягом 1919–1920 рр. стався несподіваний відхід М. Слабченка від політичної діяльності, котрий і дотепер сприймається як досить загадковий²¹⁸. Що саме спричинило цей кардинальний поворот у інтелектуальній біографії одеського історика достеменно невідомо. Можливо, до такої позиції призвело споглядання крайнощів революційних практик, досвід фронтовика-окопника на теренах великої війни, трагедія особистих втрат, конфлікти дійсності зі світоглядними переконаннями... Цей перелік імовірних запитів можемо суттєво продовжити!

Так чи інакше, попри відмову від політичних практик, революційна настанова посідала поважне місце в ідеалі науковості М. Слабченка у вигляді пореволюційної патетики та ціннісних орієнтацій, пов'язаних із осягненням «масової історії», котру він конструював за взірцями «єдиного» всесвітнього історичного процесу. Видається показовим той факт, що у його кімнаті знайшлося місце портретам К. Маркса та Т. Шевченка, котрі відображають «мирне» співіснування різних аксіологічних вимог чи «двох вір» у світосприйнятті вченого²¹⁹.

З іншого боку, з теоретичних настанов марксизму М. Слабченко сприймав лише матеріалістичний детермінізм, котрий радше означити як жорстку домінацію економічних, господарських чинників на авансцені історії, та визнавав класову підоснову у будові суспільства. Такий підхід, іноді потрактовують як «економічний детермінізм вульгарно-марксистського типу»²²⁰. Та у текстах М. Слабченка практично не можливо віднайти тотальне впровадження ідеї чи

²¹⁴ Винар Б. Академік Михайло Слабченко (Матеріали до біографії та бібліографії) // VI. — 1982/83. — № 3/4, 1. — С. 25.

²¹⁵ Заруба В. Михайло Слабченко... — С. 67.

²¹⁶ Там само. — С. 108.

²¹⁷ Річ. Анд. [Пісоцький А.] Рец. на кн.: Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны. — Одесса: Государственное изд-во Украины, 1922. — Т. 1: Землевладение и формы сельского хозяйства. — 223 с.; Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности. — 208 с. // ЧШ. — 1923. — № 1. — С. 285.

²¹⁸ Санцевич А. В. Видатний український історик М. Є. Слабченко. — С. 30–31.

²¹⁹ Водотика С. Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко... — С. 61; Заруба В. Історик держави і права... — С. 286.

²²⁰ Водотика С. Г. Нариси історії історичної науки УСРР... — С. 54.

«закону класової боротьби», а його стадіальну концептуалізацію економічної минувшини зі строкатою соціальною поверхнею, багатоманітними прошарками й верствами населення складно назвати однозначним вислідом марксистського редукціонізму.

Зазначимо, що у великій і загалом негативній рецензії П. Федоренка, котру С. Водотика слушно характеризує як вираз «колективної думки представників школи М. Грушевського»²²¹, монографічна серія М. Слабченка про організацію господарства розглядається не як марксистська, а як перша спроба «дати на ґрунті історично-матеріалістичної методи аналізу економічного та правового ладу України від Хмельниччини до світової війни 1914 р.»²²².

Однак, М. Ткаченко — інший репрезентант київської школи М. Грушевсько-го однозначно називає М. Слабченка істориком-марксистом²²³. Натомість М. Яворський тримається думки, що «безперечно, теоретично вся марксистська методологія для нього ясна, але, коли ставиться реально питання про її пристосовання до окремих явищ, то ця методологія зразу губиться, і тов. Слабченко всі їх бачить тільки формально, тільки зовні, а не виявляє питомого їм нутра»²²⁴. Наведені розумування свідчать про досить хитку й умовну лінію демаркації поміж прихильниками різних версій соціологізації минувшини.

Сучасні дослідники вважають, що М. Слабченко не абсолютизував марксизм, а послуговувався «модним тоді соціологічним аналізом»²²⁵, або схилився до «соціологічного опрацювання старих і нових джерел»²²⁶. Виглядає, що історик розглядав марксизм як новий, «революційний метод» чи «революційну методологію» пізнання²²⁷, але не вважав цей дослідницький інструментарій ексклюзивним і моністичним! Тож марксизм був лише одним із низки компонентів, якими послуговувався одеський інтелектуал у конструюванні та представленні української минувшини як історії з перспективи «сірої» людини, включеної до «масових» процесів, явищ і перетворень.

Приміром, М. Слабченко доволі вільно вживав концепти й ідеї Е. Бем-Баверка, К. Бюхера, М. Вірта, Р. Гільфердінга, В.-С. Джевонса, В. Зомбарта, К. Каутського, М. Ковалевського, В. Лексіса, П. Маслова, К. Менгера, М. Павлова-Сільван-

²²¹ Його ж. Академік Михайло Єлисейович Слабченко... — С. 7.

²²² Федоренко П. З спірних питань економіки України (Рец. на кн.: Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. — Б. м., 1922. — Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII столетиях. — Т. 1: Землевладение и формы сельского хозяйства; Б. м., 1922. — Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности; Б. м., 1923. — Т. 3: Очерки торговли и торгового капитализма; Б. м., 1925. — Т. 4: Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII-XVIII вв.; Його ж. Организация господарства України від Хмельниччини до світової війни. — Б. м., 1923. — Т. 1: Землеволодіння та форми сільського господарства Гетьманщини XVII-XVIII століттів) // Україна. — 1929. — № 35 (лип.-серп.). — С. 9.

²²³ Ткаченко М. Рец. на кн.: Слабченко М. Е. Организация народного господарства від Хмельниччини до світової війни. — Т. 5, вип. 1: Соціально-правова організація Січи Запорозької (Праці комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. — К., 1927. — Вип. 3; та окрема відбитка. — К., 1927. — 136 с.) // Україна. — 1929. — № 32 (січ.-лют.). — С. 102.

²²⁴ Яворський М. Сучасні течії серед української історіографії // Яворський М. На історичному фронті. Збірка статтів. — Б. м., 1929. — Т. 1. — С. 210

²²⁵ Водотика С. Г. Нариси історії історичної науки УСРР... — С. 116.

²²⁶ Його ж. Академік Михайло Єлисейович Слабченко... — С. 8.

²²⁷ Заруба В. Історик держави і права... — С. 165, 287.

ського, М. Покровського, М. Рожкова, П. Сорокіна, Г. Спенсера, П. Струве, М. Тугана-Барановського, Г. Швіттау, Г. фон Шмоллера, Р. Штаммера та інших учених і мислителів. Відтак його тексти являють собою досить строкату палітру різноманітних ідей і підходів, прикладених до української минувшини й проілюстрованих фактографічним матеріалом, хоч часто-густо у фрагментарному чи епізодичному вигляді.

Наприклад, М. Слабченко використовував відомий концепт В. Зомбарта про економічний децентралізм ранньомодерного господарства з його відомої студії «Сучасний капіталізм»²²⁸ для пояснення аграрного характеру господарського устрою Гетьманщини²²⁹. Більше того, одеський історик зауважує, що вживає «господарські типи», виведені в працях В. Зомбарта та К. Бюхера щодо класифікації організації виробництва України XVI–XVIII ст., зокрема для демонстрації «недоведеного *переходу від одного типу господарства до іншого* (що іноді називають *еволюцією господарських форм*)»²³⁰.

Але інші підходи К. Бюхера М. Слабченко сприймав вибірково. Зокрема, він назвав «історичною й економічною нісенітницею» припущення К. Бюхера про те, що торгівля є вислідом лише високого промислового розвитку країни²³¹. Така позиція автора вмотивовувалася тим, що теза про «торгівельний капіталізм» як первинну форму буржуазних відносин посідала чільне місце у його концептуалізації. Тому історик наголошував, що «торгівельний капіталізм Старої України» відображав загальноєвропейські тенденції²³². Схожі концепти про торгівельний капіталізм на обширах Росії у XVII ст. побутували у працях О. Богданова, М. Покровського, М. Рожкова та ін.

Однак, М. Слабченко з великим зацікавленням сприймав і використовував ідеї В. Зомбарта — одного з найавторитетніших дослідників становлення капіталістичної економіки, у текстах якого марксистські постулати химерно перепліталися з думкою про особливий «дух буржуа». На перший погляд, ця теза В. Зомбарта нагадує славетну апологію «протестантської етики» М. Вебера, проте насправді є відмінною концептуальною пропозицією, порівняно з веберіанською візією, позаяк зорієнтована на пошук інших ментальних основ виникнення капіталізму.

Відзначимо, що чимало вчених активно послуговувалися тритомником В. Зомбарта «Сучасний капіталізм» та його іншими працями на теренах радянської соціогуманітаристики 1920-х років, особливо дослідники, котрі вивчали економічну та соціальну минувшину. Водночас М. Слабченко вживав та коментував багато ідей і концептів, викладених у студіях низки російських мислителів (О. Богданов, М. Бухарін, О. Лаппо-Данилевський, П. Маслов, П. Мілюков, М. Покровський, М. Рожков, П. Сорокін, П. Струве та ін.).

²²⁸ Зомбарт В. Современный капитализм / Пер. с нем. под ред. М. А. Курчинского. — М., 1905. — Т. 2: Теория капиталистического развития. — С. 115–117.

²²⁹ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны. — Одесса, 1922. — Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. — Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности. — С. 7 (прим. 1–2).

²³⁰ Там же. — С. 23.

²³¹ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны. — Б. м., 1923. — Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. — Т. 3: Очерки торговли и торгового капитализма. — С. 2.

²³² Там же. — С. V

Скажімо, М. Слабченко критикував відому тезу російського соціолога П. Сорокіна, котрий обстоював думку, що предметна область соціології поширюється на всю царину «міжлюдської взаємодії»²³³. Натомість український історик уважав, що у випадку, коли йдеться про організаційні засади економічного устрою, доцільно вести мову не про взаємодію, а про сталі соціальні зв'язки²³⁴.

Гострі зауваги М. Слабченка спричинила й відома думка М. Бухаріна про істотну різницю між можливостями соціальними та можливостями технічними²³⁵. «Технічне у людському суспільстві не можливе поза соціальним. Технічне — інший бік соціального, виробничі відносини — вид тих же соціальних, вид організованого життя. Технічне й соціальне — поняття відносні, у залежності від зміни техніки видозмінюється й соціальна організація», — підкреслює історик²³⁶.

Недооцінювання соціальної ролі техніки М. Слабченко закидав і вищезгаданому В. Зомбарту. На його думку, «більш досконала техніка вводить більш довершену організацію праці, кладе глибшу межу поміж підприємцем і робітником. Зомбарт не звернув на це увагу, обмежився констатацією позитивних сторін технічного прогресу»²³⁷. У широкому сенсі одеський учений досить складно та диференційовано сприймав соціальний світ, який неодноразово уявляв у вигляді буття «масової людини», що продукувало чимало загальних і специфічних контекстів висвітлення.

Доволі скептично М. Слабченко поставився й до візії правника-неокантіанця Р. Штаммера, котрий обстоював тезу про апіорну первинність права щодо політичних та економічних взаємин. «Штаммер (у тексті М. Слабченка помилково Штаммер. — Авт.) готовий визнати, що право має особливе самозадовольняюче буття і форму. Насправді юридичний акт є таким не сам собою, а здобуває своє вираження у залежності від обставин. Якщо йдуть до суду за допомогою та для надання акту сили, то акт робиться юридичним (весілля); здійснений у церкві він набуває особливого забарвлення (шлюб у церкві), за обставин війни — ще особливий вигляд (побратимство). Той же шлюб міг розглядатися як церковно-релігійний *votum* (лат. *обіт.* — Авт.), як одностороння угода чи двосторонній договір і т. п. Разом із тим оточення надає своєрідне забарвлення угодам у залежності від ставлення до неї зацікавленої особи й суспільства, тобто визнання», — наголошує вчений²³⁸.

Мисленнєві повороти М. Слабченка стосовно вибору тих чи інших ідей значною мірою визначалися евристичним спрямуванням його теорії «єдиного процесу». Зокрема, він послуговувався відомими коефіцієнтами Густава фон Шмоллера для оцінки можливих видів господарської діяльності у залежності від певної густоти населення. Відтак одеський дослідник тримався думки, що кількість людності на території Запорозьких Вольностей дає підставу для визначення досить високого коефіцієнту за Г. фон Шмоллером, який передбачає наявність

²³³ Сорокин П. А. Система социологии. — М., 1993. — Т. 1: Социальная аналитика: Учение о строении простейшего (родового) социального явления. — С. 57.

²³⁴ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 2. — С. 97 (прим. 1).

²³⁵ Бухарин Н. Экономика переходного периода. — М., 1920. — Ч. 1: Общая теория трансформационного процесса. — С. 54–55, 64–71.

²³⁶ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 2. — С. 93.

²³⁷ Там же. — С. 173.

²³⁸ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 3. — С. 94.

«екстенсивно-переложного хліборобства з ухилом в бік трипілля»²³⁹. Такі досить формальні обрахунки потверджували його вихідну тезу про всесвітню ангажованість будь-якої національної історії.

Та, мабуть, найпоказовішою є спроба М. Слабченка сполучити марксистські підходи зі зною теорією граничної корисності австрійської економічної школи (Е. Бем-Баверк, К. Менгер та ін.), котра була вельми популярною у світовій соціогуманітаристиці першої третини ХХ ст.

З одного боку, М. Слабченко звертає увагу на те, що ця теорія здебільшого конструювалася поза історичною перспективою. Зокрема, він вважає, що Е. Бем-Баверк оперував, як правило, гіпотетичними випадками, К. Менгер виходив, переважно з уявлень ізольованого господарства, а погляди англійського економіста і, заразом, прибічника цієї теорії В.-С. Джевонса не дають задовільного пояснення для багатьох явищ і процесів у царині економічної минувшини.

Натомість М. Слабченко обстоює думку, що історію господарства не можливо досягнути поза соціальними контекстами²⁴⁰. «Соціальне зацікавлення пов'язує конкретні господарські цілості єдиним нерозривним ланцюгом, де моменти суб'єктивний та об'єктивний усвідомлюються одразу, не відокремлено один від іншого», — відзначає історик²⁴¹.

З другого боку, схилившись до марксистського потрактування М. Слабченко не хоче ігнорувати й суб'єктивні та психологічні виміри господарських взаємин, але розрізняє їх відповідно до тієї чи іншої епохи. На його думку, «вчення про корисність конкретно у кожному добу має своє відображення: для XVII стол. точка зору австрійської школи може бути прийнята. Менгер недаремно висував ознаки корисності; він оперував старовинною літературою, посиленнями на яку поцятковані примітки до його "Основ" (Менгер К. Основания политической экономии: Общая часть. — Одесса, 1903. — Авт.); коли ж ми маємо справу з XVIII стол., то вичерпна формула праці подана Марксом»²⁴².

Зрештою, вільне коментування, тлумачення, означення, засвоєння, критика, уточнення чи заперечення поглядів, підходів, візій та концепцій багатьох знаних авторитетів, щодо яких одеський учений часто-густо посідав своєрідне, ба навіть незалежне становище, видається характерною особливістю стилю мислення М. Слабченка.

Іншою прикметною рисою його історичного письма є суцільна, здебільшого апіорна екстраполяція та генералізація. Зазвичай більшість текстів історика розпочинається з висунення установчих, інколи досить категоричних тез, до яких автор звертається у процесі фактографічного обґрунтування висновків, узагальнень, гіпотез і т. п. Причому ці концепти є самоцінними для автора, попри те, що вони часто-густо випадають, а то й помітно суперечать фактологічній чи емпіричній канві викладу.

У такому дусі М. Слабченко формулює й висуває власне означення «феодалізму», хоч і вказує на суперечливість та контраверсійність численних візій багатьох учених. «В наслідку вижимки матимемо формулу: феодалізм представ-

²³⁹ Його ж. [Організація господарства України... — Т. 5, вип. 2] Паланкова організація Запорозьких Вольностей // ПКЗР. — К., 1929. — Вип. 6. — С. 186.

²⁴⁰ Его же. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 3. — С. 95.

²⁴¹ Там же. — С. 95.

²⁴² Там же. — С. 96.

ляється таким порядком державним, при якому живе велике землеволодіння з примусовою працею кріпаків, над якими поміщик опікується, як носій державної влади, котру роздроблено між владарями земель й кріпаків, причім влада ця оспорюється головою держави, в наслідку чого витворюється компромісна верстова держава, що падає під навалюю нової сили чи буржуазії»²⁴³.

О. Оглоблин, який досить прихильно ставився до низки ідей М. Слабченка, неодноразово відзначав хиби й перекручення у його генералізаційних процедурах. «Не варто також загальні положення ілюструвати випадковими прикладами, які до того ще різко порушують зазначені хронологічні рямці. З факту початку XIX століття не можна поширювати висновки на весь XVIII вік. Все це некорисно відбилося на праці проф. Слабченка. *Поняття виявилися неясними, невизначеними; різні моменти перемішано, заплутано*», — наголошує О. Оглоблин²⁴⁴.

Суголосну думку споглядаємо і у рецензії Н. Полонської-Василенко, котра відзначала, що М. Слабченко надзвичайно вільно поводить з цитатами, а й його посилання вирізняються величезною кількістю неточностей та огріхів²⁴⁵. Схожі зауваги споглядаємо і у бібліографічній замітці Л. Окіншевича, котрий закидав одеському колезі мішанину у характеристиках інститутів Війська Запорозького до і після 1648 р.²⁴⁶ Пізніше В. Романовський у розвідці, присвяченій орендним відносинам на Лівобережній Україні, зауважив, що М. Слабченко подав не тільки уривчасті відомості, а й запропонував їх «фантастичне висвітлення»²⁴⁷.

Та найбільше генералізаційні процедури М. Слабченка скритикував вищезгаданий П. Федоренко, у закидах якого мимоволі вгадуються настанови М. Грушевського щодо передчасних й апріорних узагальнень. «*Але просто узагальнювати розбиті уривки і на підставі уривку, належного даній території або даному рокові, роботи висновки для всієї території або доби, це — найнепоправніша помилка. На великий жаль таких помилок рясно в праці проф. Слабченка*», — підкреслює рецензент²⁴⁸.

П. Федоренко демонструє цілу низку перекручень, прогалин і спотворень у монографічній серії М. Слабченка. Зокрема, він відзначає такі огріхи у репрезентації історії сільського господарства²⁴⁹, показує уривчастість і неправомірну генералізацію використаного матеріалу для побудови кривої руху цін²⁵⁰, динаміки чисельності українського населення²⁵¹ тощо.

²⁴³ Слабченко М. Є. Феодалізм на Україні (Лекції, читані в Одеському ІНО 1928–29 рр.) [Склограф] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 22527. — Арк. 23в.

²⁴⁴ Оглоблин О. П. Старовинна українська фабрика (з приводу книги проф. М. Е. Слабченка — «Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны». Т. II. Судьбы фабрики и промышленности в XVII–XVIII стол. — Одесса, 1922 г.) // ЧШ. — 1925. — № 8. — С. 92.

²⁴⁵ Василенкова-Полонська Н. Рец. на ст. Слабченка М. Соціально-правова організація Січі Запорізької (Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права / За ред. акад. Н. П. Василенка. — К., 1927. — Вип. 3. — С. 203–340) // ЗІФВ. — К., 1928. — Кн. 6. — С. 296.

²⁴⁶ Окіншевич Л. Рец. на кн.: Слабченко М. Е. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. — Одесса, 1918 // Україна. — 1925. — № 3. — С. 167.

²⁴⁷ Романовский В. А. К истории аренды на Левобережной Украине во второй половине XVII — начале XVIII вв. (К вопросу о первоначальном накоплении) // Некоторые вопросы социально-экономического развития юго-восточной России. — Ставрополь, 1970. — С. 347.

²⁴⁸ Федоренко П. З спірних питань економіки України. — С. 11.

²⁴⁹ Там само. — С. 18.

²⁵⁰ Там само. — С. 29.

²⁵¹ Там само. — С. 12–13.

Врешті, П. Федоренко звертає увагу на ще одну прикметну рису історичного письма М. Слабченка — брак розробленого термінологічного апарату, котрого конче потребувала будь-яка візія з обсягу соціологізації минувшини. «Проф. Слабченко, клясифікуючи види виробництва за своїми схемами, обмежує своє завдання лише констатуванням певних форм виробництва. — зазначає рецензент. — Але й до констатування треба поставити певні вимоги. Перша й головна з них — точність означень і формулювань, себто питання про термінологію. Великим мінусом книги, яку присвячено промисловості, треба вважати те, що автор, будуючи свої схеми, зовсім обминає це питання, не надаючи видимо йому жадного значіння»²⁵².

Вочевидь, доцільно відзначити й особливості творчої манери М. Слабченка як історика, зокрема щодо його роботи над текстом. «Колись М. Є. Слабченко казав мені, — згадував О. Оглоблин, — що закінчена ним праця його вже не цікавить і, друкуючи її, він навіть ніколи не править коректи (тому, мабуть, у його блискучих працях так рясно прикрих друкарських і недрукарських помилок)»²⁵³. І, справді, найбільші та найвідоміші студії М. Слабченка — «Організація господарства України від Хмельнищини до світової війни» й «Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ століття» сповнені численними помилками, технічними огріхами і перекрученнями, котрі повсякчас кидаються в очі пильному читачеві.

Заразом великі праці М. Слабченка є доволі неоднорідними, позаяк містять різні текстові шари: звичайне групування фактографічного матеріалу у традиційному дусі позитивістського емпіризму, епізодичні теоретичні і методологічні екскурси, полемічні та навіть патетичні нотатки щодо певних проблем чи питань, які зачепили автора, тематичні відступи від провідних сюжетних ліній, а часом образні порівняння, метафоричні означення, гострі коментарі й зауваги і т. п.

Натомість полемічні, дослідницькі та викладацькі практики М. Слабченка, як правило, більш органічно сполучалися в його усному слові. Не випадково його викладацькі і полемічні таланти відзначалися багатьма сучасниками. Скажімо, Н. Полонська-Василенко згадувала, що «Промовляв Михайло Єлісейович чудово. Жваво, піднесено, з масою цитат, без шпаргалів (та й які шпаргали могли тут бути — це ж була імпровізація!). Мушу сказати, що взагалі його усні доповіді були кращі за друковані твори: в них було більше яскравості, самий голос молодий надавав викладові переконливості»²⁵⁴. Сучасні дослідники зазначають, що одеський історик безсумнівно мав публіцистичний дар²⁵⁵ і, водночас, підкреслюють його виняткову лекторську майстерність²⁵⁶.

Цей своєрідний дисонанс між усним та друкованим словом, публіцистичними й науковими текстами є показною рисою стилю мислення М. Слабченка, схильного до надзвичайно швидкої схематизації минувшини та побіжної, вибір-

²⁵² Там само. — С. 21.

²⁵³ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика // Зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / Відп. ред. В. Омельченко. — Нью-Йорк, 1977. — С. 46.

²⁵⁴ Полонська-Василенко Н. Михайло Єлісейович Слабченко... — С. 458.

²⁵⁵ Першина З. В. М. Є. Слабченко-публіцист // Академік Михайло Єлісейович Слабченко... — С. 26.

²⁵⁶ Водотика С. Г. Академік Михайло Єлісейович Слабченко... — С. 66.

кової, інколи навіть поверхової проробки фактографічного матеріалу для аргументації висунутих ідей.

Концептуалізація М. Слабченка з її матеріалістичною домінацією, суцільною екстраполяцією, апіорною генералізацією та численними фактографічними перекрученнями видавалася доволі спрощеною і навіть «грубо-схематичною» його опонентам, передусім, вищезгаданому П. Федоренку²⁵⁷. До того ж, одеський дослідник не тримався якоїсь певної візії з обсягу соціологізації історії і не систематизував свої погляди щодо тогочасних концепцій, хоч і вдавався до низки теоретичних екскурсів та відступів. Відтак у його текстах споглядаємо самобутню мішанину різних ідей та концептів.

З такої перспективи не варто дивуватися, що вихідною межею у концептуалізації М. Слабченка є доба Хмельниччини. Адже він ще у своїх довоєнних текстах обстоював думку, що саме ця епоха призвела до становлення «напівсамостійної держави» та «*перебудувала життя України за новим масштабом*»²⁵⁸. Ці часи асоціювалися у дослідника з добою «революційних війн Богдана»²⁵⁹, а епоха після Хмельниччини — водовиром «*громадянської війни та авантюри, сполучених з міжнародними інтервенціями*»²⁶⁰.

Отож 1654 р. у рецепції М. Слабченка постає як своєрідна межа, коли Україна-Гетьманщина постала як «несуверенна» чи васально залежна від Московщини держава²⁶¹. Тим паче, що Хмельниччина, на його думку, порвала з «системою підневільної праці та феодалними порядками»²⁶². М. Слабченко навіть зауважує, що «*Хмельниччина показала можливість створення буржуазно-демократичної держави, вказала на ті шляхи, котрими міг простувати “козацький народ”*»²⁶³. Проте історик вказує й на ті складні обставини й умови, в яких виникла Гетьманщина. Він навіть метафорично зауважує, що «*Українська держава і народилася посеред руїн*»²⁶⁴.

М. Слабченко наголошує, що у цю добу Україна-Гетьманщина не тільки політично відокремилася від Польщі, а й «*по-новому конструювала своє господарство, дала йому нову організацію*»²⁶⁵. Власне, Хмельниччина спричинилася до появи нових діючих осіб на сцені українського господарства, котрі мали віднайти у ньому свої специфічні ролі. «*Замість крупних “можновладців” та “королеват” на історичну арену виступив дрібний власник — козак, міщанин та визволений з-під панської залежності — хлоп, які зажадали участі у життєвому бенкеті такою ж мірою, якою брали участь великі польські аграрії й торговці*», — підкреслює історик²⁶⁶.

²⁵⁷ Федоренко П. З спірних питань економіки України. — С. 16.

²⁵⁸ Слабченко М. Е. Малорусский полк... — С. 20.

²⁵⁹ Его же. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 2. — С. 56.

²⁶⁰ Его же. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 3. — С. 1.

²⁶¹ Его же. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 2. — С. 1.

²⁶² Его же. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 3. — С. 56.

²⁶³ Его же. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. — Б. м., 1925. — Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII столетиях. — Т. 4: Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII-XVIII вв. — С. 2.

²⁶⁴ Там же. — С. 251.

²⁶⁵ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 1. — С. 19.

²⁶⁶ Его же. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 4. — С. 1.

Однак, М. Слабченко не ідеалізує соціальних і господарських взаємин, які склалися після 1648 р., позаяк тримається думки, що «свобода, завойована у 1648 р., виявилася *свободою для економічно сильних*»²⁶⁷. У лекційному курсі 1918 р., присвяченому центральним установам Гетьманщини, автор відмічає, що від 1648 р. «новим економічним базисом стало *вільне дрібне натуральне господарство*»²⁶⁸. Саме з дрібним власником, який заступив великі магнатські господарства, історик пов'язував ті тенденції й нові можливості (політичні, господарські, соціальні і навіть культурні!), котрі з'явилися в Україні-Гетьманщині середини XVII ст.

Більше того, М. Слабченко висловлює думку, що господарські практики значною мірою визначають перебіг і спрямованість соціального та політичного буття, зокрема конструювання політичних інституцій і взаємин. «Дрібний масштаб господарського самодостатнього укладу й відсутність ринків, — відзначає вчений, — спричинили необхідність організації влади у таких же розмірах і за таким же типом — *влада організовувалась за системою децентралізації, а, отже, на виборному началі всього населення*»²⁶⁹. Тож ідея господарської, економічної децентралізації, яка була досить популярною у працях німецьких науковців, зокрема В. Зомбарта, перекочує у текстах М. Слабченка до політичної сфери.

Відзначимо, що В. Левитський розглядав таке запозичення як неправомірне, позаяк В. Зомбарт уживав його стосовно «обробної промисловості домануфактурного періоду». Натомість одеський історик послуговувався цим концептом щодо всього господарства Гетьманщини, зокрема стосовно сільськогосподарських практик²⁷⁰.

Утім, інтелектуальними орієнтирами М. Слабченку слугують не тільки студії В. Зомбарта, а й російського соціолога М. Ковалевського. М. Слабченко покликується і на припущення останнього про те, що дрібне натуральне господарство запорожців сприяло формуванню виборної системи влади²⁷¹. Він навіть генералізує цю гіпотетичну постановку питання, зокрема поширює його на устрій усієї України-Гетьманщини.

На думку М. Слабченка, «*уклад Гетьманщини XVII–XVIII ст. у правосвідомості населення України був республіканським*»²⁷². У іншій праці він відзначає, що на «всьому просторі *запанував республіканський демократичний лад, що спиравсь на дрібну земельну власність, керувався необмеженою свободою, користавсь формами народоправства, мав у своєму розпорядженні велетенські природні багатства, спритне й готове до війн населення й зухвалі заміри що до захоплення нових, вже чужих по національності територій, як от Білої Руси чи*

²⁶⁷ Там же. — С. 133.

²⁶⁸ Слабченко М. Е. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. (Конспект лекций, читанных с 10 июня по 14 июля 1918 г. на украинских курсах для учителей средних школ). — Одесса, 1918. — С. 5.

²⁶⁹ Там же. — С. 6.

²⁷⁰ Левитский В. Рец. на кн.: Слабченко М. Е. Хозяйство Гетманщины в XVII и XVIII столетии. — Одесса, 1922. — Т. 1: Землевладение и формы сельского хозяйства. — 222 с.; Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности в Гетманщине в XVII–XVIII стол. — 208 с. // Книга (Харків). — 1923. — № 2. — С. 32.

²⁷¹ Слабченко М. Е. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. — С. 12.

²⁷² Там же. — С. 6.

Молдави. Нова держава відразу загрожувала великим державам Польській, Московській, Турецькій так власними силами, як і сторонніми (Швеція, Угорщина, Крим)»²⁷³.

Зауважимо, що для характеристики політичного устрою Гетьманщини М. Слабченко вживає термін «народоправство», котрим зазвичай послуговувався М. Костомаров. Певна річ, автор не уникнув і своєрідної ідеалізації Гетьманщини, на що вказують сучасні дослідники²⁷⁴.

Врешті, М. Слабченко навіть уточнює, що у «цій державі (Гетьманщині. — *Авт.*) брало участь в управлінні все доросле чоловіче населення (згодом пануючий поміщицько-старшинський клас) і *право на участь населення у владі вважалось вислідом індивідуальної свободи*»²⁷⁵. Цю тезу історик генералізує на сторінках «Організації народного господарства...». Відтак він вважає, що «представлене дрібними власниками козацтво, котре забезпечувало свої інтереси, внаслідок своєї економічної природи не могло підтримувати жорсткого централізованого устрою. *Працюючи, головним чином, на себе й задовольняючись не просто місцевим, але найближчим ринком, козаки розвивали систему децентралізації політичної, котра визначалася господарською децентралізацією*»²⁷⁶.

Таким чином, М. Слабченко тримався думки, що саме «децентралізовані» господарські практики революційної доби та наявність багатоманітних дрібних верств і спричинилися до формування політичного устрою Гетьманщини. Варто наголосити, що становище українських земель під Польською Короною історик уважав однозначно колоніальним. Причому XIV–XV ст. він розглядав як добу пізнього феодалізму на українських землях²⁷⁷, а XVI ст. пов'язував із зародженням ранньобуржуазних відносин.

Згодом подібним чином М. Слабченко маркував й українські території, які опинилися під скіпетром імперії Романових. Так постала контраверсійна вісь метрополія / колонія, котрою одеський вчений послуговувався для представлення минувшини українського господарства, зокрема пояснення його аграрного характеру та багатьох архаїчних рис, які виразно виявилися у революційну добу Хмельниччини й пореволюційні часи.

«У метрополії господарський уклад спирався на протиставлення міста селу. На *kresach* же, внаслідок величезного земельного простору, такого протиставлення не спостерігалось, тут і село, і місто-містечко існували в однакових умовах і виступали разом супроти метрополії, котра їх експлуатувала. “*Kresy*” (польськ. *окраїни*. — *Авт.*) *були колонією*, і внаслідок цього виробництво середньої Польщі базувалося на системі поділу праці, зумовленому обслуговуванням колоніального ринку. Колоніальною політикою пояснювалося те, чому Україну представлялося вигідніше тримати на рівні сільського господарства, не засновувати на *kresach* міст і не підтримувати обробної промисловості, з одного боку, і чому, з другого — українські міські громади обкладалися значною данню

²⁷³ Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. — [Одеса], 1925. — Т. 1. — С. 1.

²⁷⁴ Водотика С. Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко... — С. 85.

²⁷⁵ Слабченко М. Є. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. — С. 6.

²⁷⁶ *Его же*. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 4. — С. 15.

²⁷⁷ *Його ж*. Феодалізм на Україні. — Арк. 72.

та повинностями, підпорядковувалися домінуючій владі поміщиків і т. п.», — відзначає історик²⁷⁸.

Такий авторський коментар доволі добре ілюструє той спосіб, який учений обрав для висвітлення й пояснення «відхиленя» у національній історії, порівняно з західноєвропейськими взірцями. У широкому сенсі він уводив колоніальний дискурс до своєї конструкції української ранньомодерної минувшини, котрий мав пояснити побутування архаїчних рис у господарстві та торгівлі України-Гетьманщини.

Втім, за часів Хмельниччини розгорталися не тільки політичні та економічні метаморфози, а й змінювалися правничі практики. Передусім, на думку М. Слабченка, революційна доба кардинально трансформувала українську правосвідомість, що призвело до суттєвих господарських перетворень. На його думку, «від 1648 р. на Україні була проголошена програма економічного життя на засадах так званої *свободи праці й занять, на запереченні великого земельного та іншого майна і на наданні влади не-шляхетським масам*»²⁷⁹.

Цей пасаж М. Слабченка незаперечно пов'язаний із революційною риторикою 1920-х років, в атмосфері якої жив і творив одеський історик. Водночас він досить добре демонструє ті установчі концепти, на яких базувалися його тексти з історії українського господарства. Тим більше, що вчений прагнув представити перебіг подій, явищ та процесів національної історії у світлі провідних тенденцій європейського і світового розвитку.

«Україна XVII в., розпочавши з заяви про рівність усього населення у політичному й економічному сенсі слова, послідовно дійшла до думки про вільний обіг майна, здобутого під час революції. Свобода обігу призвела до поділів у родинах і відчужень у середовищі незабезпечених — концентрації майна у колах багатих. Нерівність постала внаслідок поділів у сім'ях родового майна та відчужень за купівлею — продажею», — наголошує автор «Організації господарства України...»²⁸⁰.

Такий дослідницький рефрен нав'язував своєрідну репрезентацію української минувшини, котра, з одного боку, обіймала господарські структури та форми економічного життя. Проте, з другого боку, таке представлення національної історії потребувало висвітлення та витлумачення соціально-економічних і політичних взаємин, як із перспективи побутування місцевих й іноземних чинників, впливів та зв'язків, так і означення їх історико-правового змісту.

Наприклад, саме у зазначеному сенсі сприймається розумування М. Слабченка про те, що внутрішні та зовнішні причини призвели до витворення «особливої господарської структури» на теренах Гетьманщини. Насамперед, він обстоює думку, що «структура ця характеризується переважанням індивідуальних та договірних основ, які червоною ниткою проходять по всьому (розбив М. Слабченка. — Авт.) минулому українського народу»²⁸¹.

Цю тезу М. Слабченка віднаходимо ще у його довоєнних працях. Зокрема, історик стверджує, що «найхарактернішою рисою права гетьманщини, як мені

²⁷⁸ *Его же*. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 2. — С. 103–104.

²⁷⁹ *Его же*. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 4. — С. 1.

²⁸⁰ *Его же*. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 1. — С. 129.

²⁸¹ Там же. — С. 23.

здається, є його *приватний чи договірний характер*²⁸². Водночас він пояснює специфіку правових взаємин «загальним духом устрою Старої Малоросії та її економічного укладу (*дрібне вільне натуральне господарство*)», походження якого варто дошукуватися у віддаленому минулому²⁸³.

З цієї перспективи М. Слабченко протиставляє господарську структуру Гетьманщини «старо-польському економічному устрою», що спирався на надлишок земель та примусову працю, котрі заклали підвалини «великого земельного господарства»²⁸⁴. Відтак він тримається думки, що революція 1648–1654 рр. спричинила вигнання великої земельної аристократії на значній території²⁸⁵. Тим паче, що різниця між станами на українських землях була окреслена набагато виразніше, ніж на польських територіях, що породило могутній політичний смерч²⁸⁶.

Заразом М. Слабченко розглядає соціокультурні передумови й обставини, котрі призвели до формування самобутнього господарського типу на українських теренах. «*Український тип господарства міг з'явитися тільки за великої кількості земель, розсіяного населення та забезпечення його живим інвентарем у достатній мірі*. Маючи землю та інвентар, населення не відчувало особливої потреби у старанній обробці землі та розширювалось не стільки вглиб, скільки вшир. *Землеробство було екстенсивним у тісному сенсі цього слова*», — зазначає історик²⁸⁷.

На думку М. Слабченка, цей своєрідний тип землеробства був важливою передумовою для формування договірних відносин в українському господарстві, зокрема після революції Б. Хмельницького. Приміром, ці тенденції історик простежує у тодішніх господарських спілках чи об'єднаннях українців. «*Особливість, чисто українська полягала у тому, що об'єднання були договірною характеру і виявленням ідей товариства, чи асоціацій, незалежно від того, якою була мета, котрою керувалися члени об'єднання*», — підкреслює автор²⁸⁸.

З цієї площини й походять погляди М. Слабченка стосовно побутування колективних та індивідуальних устремлінь, зокрема щодо інституту власності у соціально-економічному житті ранньомодерного українського суспільства. Скажімо, він пише, що як індивідуальна, так і колективна власність спиралася на практику *occupatio* (лат. *окупація, захоплення*. — *Авт.*), котра модифікувалася відповідно до тих чи інших потреб²⁸⁹.

Прикметною рисою концептуалізації М. Слабченка є те, що він однозначно й категорично відкидає припущення своїх колег про поширення общинного устрою після революційних подій за часів Хмельниччини²⁹⁰. Натомість історик обстоює думку, що «*індивідуальна, приватна власність здобула повне визнання, позаяк вона забезпечувала кожному власнику безбідне існування*»²⁹¹. У іншому

²⁸² Слабченко М. Е. Опытты по истории права... — С. 1.

²⁸³ Там же. — С. 1.

²⁸⁴ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 1. — С. 18.

²⁸⁵ Там же. — С. 24.

²⁸⁶ Слабченко М. Е. Центральные учреждения Украины... — С. 3.

²⁸⁷ Его же. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 1. — С. 59.

²⁸⁸ Там же. — С. 78.

²⁸⁹ Там же. — С. 94.

²⁹⁰ Там же. — С. 75.

²⁹¹ Там же. — С. 21.

місці він зауважує, що «індивідуальне господарство передбачає економічну свободу, як гарантію самостійного господарювання»²⁹². Зокрема, автор пише про свободу селянина, котрому Хмельниччина надала можливості вступати до «різних договірних відносин із представниками інших суспільних груп»²⁹³.

Економічна свобода спричинилася як до інтенсифікації обігу земель, так і до майнової, а у кінцевому рахунку — станової диференціації суспільства. «Економічна свобода була рушійною силою в обігу земель спершу, головним чином, поміж селянства та козацтва. Обіг земель у середовищі дрібних власників виявлено на наступний день революції», — стверджує історик²⁹⁴.

Відзначимо, що М. Слабченко доволі точно схарактеризував і розмитість меж між сільськими та міськими поселеннями, котра стримувала, гальмувала і у певному розумінні навіть консервувала господарські взаємини. Ця теза узгоджується з попередніми міркуваннями вченого, зокрема з його означенням колоніального становища українських земель під Польською Короною. За його візією, саме колоніальний характер місцевого господарства у складі Речі Посполитої зумовлював відсутність виразної демаркації поміж селом і містом.

На думку М. Слабченка, «різниця між селом і містом була незначною, по суті, адміністративною: наявність певної адміністрації робила населений пункт містом; щодо інших специфічних рис, то хіба що існування ярмарків могло вирізнити українське село від міста? Місто, як таке, в Україні не отримало розвитку, воно було підмінене його сурогатом — містечком чи ярмарковим пунктом. Центром тяжіння, виходить, було село і притому невеликих розмірів, з порівняно незначним населенням, що вело до створення класового розшарування у менш помітних рисах та робило консервативними господарські взаємини»²⁹⁵. Ця теза фактично доповнює й розширює колоніальний дискурс в авторському представленні історії господарства на обширах України-Гетьманщини.

Більше того, М. Слабченко вважав, що катастрофічний перебіг революційних та воєнних подій за часів Хмельниччини, а пізніше — за доби Руїни ще більше знівельював і до того достатньо умовну межу між містом та селом. «І без того ця не вельми виразна відповідність була докорінно зруйнована. Незчисленні військові танці на всіх широтах й довготах України змітали різницю між пунктами обробної та видобувної промисловості. Ще тільки-но вималюваний поділ праці був «вимазаний». «Вимазуванню» сприяла, крім загальної розрухи, сильна стихійна колонізація, котра прямувала з заходу та півночі», — відзначає автор²⁹⁶.

Констатація розмитих меж між містом і селом підводить М. Слабченка до думки про відсутність виразного поділу праці у Гетьманщині, себто про низький рівень розвитку промислів та загальну децентралізацію господарства, хоч і відмінну від західноєвропейських взірців²⁹⁷. Цю тезу неодноразово споглядаємо на сторінках «Організації господарства України...».

²⁹² Там же. — С. 140.

²⁹³ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 4. — С. 130.

²⁹⁴ Его же. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 1. — С. 141.

²⁹⁵ Там же. — С. 100.

²⁹⁶ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 3. — С. 86.

²⁹⁷ Его же. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 2. — С. 20.

Зауважимо, що М. Слабченко уважав, що така децентралізація значною мірою диктувалася потребами західноєвропейського господарства, котре демонструвало зростаючий попит на сільськогосподарські продукти у зв'язку із втраченою містами «патріархального характеру» та їхнім перетворенням у промислово-торгівельні пункти²⁹⁸. Вочевидь, мисленнєві структури автора наслідували думки відомого німецького соціолога В. Зомбарта, котрий уважав, що в економічному сенсі місто є поселенням, в якому життя підтримується за рахунок продуктів чужої сільськогосподарської праці²⁹⁹.

Таким чином, М. Слабченко обстоював думку, що «децентралізоване українське господарство спиралося на природні властивості, завдяки ним воно рухалося й існувало. Розвинути децентралізоване виробництво не могло з огляду на зовнішні умови і повинно було обмежитися задоволенням потреб домашнього вжитку. Означена обставина за вельми стиснутого ринку не могла привести до поглиблення та поділу праці, які були тут рідкісним виключенням»³⁰⁰.

Варто наголосити, що ці роздуми М. Слабченка перегукуються з ідеєю О. Компан та В. Маркіної про своєрідний симбіоз елементів міського й сільського життя на українських землях ранньомодерної доби, який пов'язаний із переходами населення в міста і навпаки³⁰¹. Постають навіть своєрідні аналогії між концептуальними запитами одеського дослідника протягом 1920-х років та його наступників на теренах українського радянського історіописання 1960-х років.

М. Слабченко згадує про процес вілланізації міст, себто про потужну хвилю архаїзації міського життя, внесення до нього елементів та норм сільського буття, особливо до сфери культури, права і господарських практик ще задовго до доби Хмельниччини³⁰². Ця думка про розмитість, умовність демаркації поміж містом і селом пролягає наскрізним рефреном крізь усі томи «Організації господарства України...». Проте тезу М. Слабченка про відсталість українських міст, порівняно з західноєвропейськими, О. Компан уважала очевидним перебільшенням³⁰³.

Зрештою, приєрж Гетьманщини М. Слабченко однозначно пов'язував із масштабними соціальними трансформаціями. На його думку, від кінця XVII ст. шириться потужна й виразна класова диференціація суспільства на теренах Гетьманщини³⁰⁴, хоч помітне розшарування, за спостереженнями автора, намічається ще від часів «загальнонародної революційної армії» Б. Хмельницького³⁰⁵.

Саме класова диференціація українського суспільства, за версією М. Слабченка, спричинила зростання експансіоністських потуг Москви, котра дедалі

²⁹⁸ Там само. — С. 7.

²⁹⁹ Зомбарт В. Современный капитализм / Пер с нем. Ст. Вольского. — 2-е изд. — М.-Л., 1931. — Т. 1: Введение. Докапиталистическое хозяйство. Исторические основы современного капитализма. — С. 135.

³⁰⁰ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 2. — С. 155.

³⁰¹ Компан Е. С., Маркіна В. А. О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. // Города феодальной России: Сб. статей памяти Н. В. Устюгова. — М., 1966. — С. 354–355.

³⁰² Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 2. — С. 28.

³⁰³ Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / Відп. ред. М. І. Марченко. — К., 1963. — С. 29–30.

³⁰⁴ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 3. — С. 5.

³⁰⁵ Его же. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 4. — С. 12.

глибше занурюється до внутрішніх справ Гетьманщини³⁰⁶. Зокрема, він обстоює думку, що соціальне й майнове розшарування, прискорене російським втручанням, призвело до руйнування і занепаду представницьких інституцій старої Гетьманщини. «Під впливом таких зовнішніх причин і умов внутрішнього життя у вигляді розорення суспільних низів і їхнього закріпачення на службу великому земельному капіталу ради, з'їзди та представництво потроху сходили зі сцени; лише вибори священиків та дячків та у деяких місцях нижчої старшини були невеликими залишками і спогадами від колишнього народоправства», — зазначає історик³⁰⁷.

Власне, соціальна диференціація запускає не тільки процес згортання відповідних правничих і політичних практик, а й переорієнтації всього господарства України-Гетьманщини. М. Слабченко вирізняє три етапи в історії «українського публічного господарства»: 1) становлення національної армії, до якої пристосовувалися всі господарські практики Гетьманщини; 2) розширення послуг московській, згодом імперській армії у вигляді різних тяжких натуральних повинностей; 3) інтенсивна мобілізація землі, швидке зростання великих панських маєтків та загальний перехід на грошові взаємини³⁰⁸.

Визначальні зрушення у господарському укладі Гетьманщини сталися у XVIII ст., коли, за висловом М. Слабченка, відбулася економічна інкорпорація України, зокрема Запорожжя до складу Росії. Відтоді намітилася докорінна трансформація «усієї господарської конструкції України»³⁰⁹, котра була пов'язана з мобілізацією земель дрібних власників, що призвела до втрати індивідуальної свободи 1782 р.³¹⁰

Та М. Слабченко не зациклювався на виключній самодостатності соціальних та економічних процесів, хоч і визнавав їх вирішальну роль у руйнації Гетьманщини. На його думку, ці господарські перетворення були пов'язані з кардинальними геополітичними зрушеннями на обширах Східної Європи, зокрема у Північному Причорномор'ї. «Імперія не тільки висувалася до Понту Евксинського (Чорного моря. — Авт.) та Балтики, але мала озброєною рукою захищати їх і закріплюватися на рубежах, щоб не бути відкинутою до своїх етнографічних кордонів. Потреба пробитися до морів та ринків робила Росію імперіалістичною країною, а оскільки Україна перебувала на шляху до моря, то і стосовно України проводилася політика, котра мала обернути українську республіку на російську провінцію», — підкреслює історик³¹¹. Відтак він згадує про «імперіалістично налаштованого» російського імператора Петра І³¹² і навіть обстоює думку про неминучість «імперіалістичної політики» Москви³¹³.

Зазначимо, що ще у дореволюційних текстах М. Слабченко обстоював думку про гостре неприйняття росіянами політичного устрою Гетьманщини, котрий видавався останнім «диким, порядки — безпорядками, вільний народ — масою,

³⁰⁶ Там же. — С. 8.

³⁰⁷ Слабченко М. Е. Центральные учреждения Украины... — С. 31.

³⁰⁸ Его же. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 4. — С. 9.

³⁰⁹ Его же. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 1. — С. VI.

³¹⁰ Там же. — С. 202.

³¹¹ Там же. — С. 103.

³¹² Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 4. — С. 154.

³¹³ Там же. — С. 276.

автономна Україна — явищем антидержавним»³¹⁴. Утім, процес згортання автономії Гетьманщини спирався не тільки на військово-політичні, а й господарські заходи.

Власне, цей процес М. Слабченко означає як «економічну політику грошово-поліційної держави»³¹⁵ чи «військово-поліційної держави»³¹⁶ (як він називав тодішню Московщину-Росію!), спрямовану на знищення дрібної приватної власності на українських землях. Ба більше, він вважає, що політична руйнація автономії Гетьманщини була вислідом потужних господарських трансформацій. Наприклад автор зазначає, що *«український народ від 1709 швидко перетворюється у недержавний, всі інші грошові знаки були витиснені монетою російською...»*³¹⁷.

У широкому сенсі наступ на автономію Гетьманщини М. Слабченко пов'язував із колоніальними й імперіалістичними потугами Москви. З такої перспективи автор розглядав економічну політику Росії щодо України-Гетьманщини, як таку, що спиралася на засади протекціонізму та меркантилізму і, кінець-кінцем, мала метою опанувати, захопити й знищити український ринок. *«Опирається об'єднавчому економічному процесові Україна не могла. — відзначає вчений. — Вже з XVII стол. нагромаджувалися причини, корті готували падіння самостійного українського ринку й торговельного обігу»*³¹⁸.

Отож процес руйнації та падіння Гетьманщини М. Слабченко репрезентує у світлі колоніального дискурсу, себто колоніальних устремлінь Московської держави, які розглядає як вислід господарських і торговельних практик. Таке представлення дозволяє автору триматися вихідних положень теорії «єдиного процесу». За цього рефрену соціальні й господарські трансформації на теренах Старої України на зламі XVIII–XIX ст. логічно вписувалися у звичний розподіл ролей між метрополією та колонією, зокрема дозволяли історикау нав'язати порівняння зі світовими тенденціями.

Саме з перспективи колоніального дискурсу М. Слабченко репрезентує економічну політику Москви, зокрема щодо Києва. На його думку, з другої половини XVII ст. «найважливіший жвавий торговий український пункт — Київ, напр[иклад], одразу ж випав із посідань Української держави і став ключем у торговій політиці Московської держави. *Володіння Києвом давало Московії можливість реалізовувати найжорсткішим чином свої меркантилістські плани й допомагало проводити в Україні колоніальну політику, завдяки якій Україна поступово ставала ринком для російської обробної промисловості...»*³¹⁹.

М. Слабченко вважав стольний град ключовим пунктом у міжнародних торговельних взаєминах XVII–XVIII ст., який міг відіграти неабияку роль у розвої українського господарства. «Залишити Київ у руках українців не могла ані Польща, ані Московія не тільки з політичних міркувань, але й з причин економічного характеру: *посідання Києва зробило би з Гетьманщини сильну транзитну державу між південним сходом та заходом, яка могла б загрожувати і Поль-*

³¹⁴ Слабченко М. Е. Малорусский полк... — С. 57.

³¹⁵ Его же. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 2. — С. 49.

³¹⁶ Там же. — С. 51.

³¹⁷ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 1. — С. 109.

³¹⁸ Его же. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 3. — С. 9

³¹⁹ Там же. — С. 3.

щі, і Московії. — зазначає історик. — У руках останньої Київ був помітно безпечніший, тим більше, що Москва давала Польщі деякі аванси щодо можливого повернення Києва. Тому договірні статті передавали Київ у розпорядження Московії, котра направила туди своїх воєвод із дипломатичними повноваженнями»³²⁰.

Зауважимо, що М. Слабченко поширює колоніальний дискурс і на другу половину XVII ст., принаймні, у цьому світлі прагне показати витоки політичних та економічних трансформацій перших десятиліть XVIII ст. Приміром, він простежує зростаючу господарську і торговельну залежність Гетьманщини від Московщини ще від часів гетьманування І. Брюховецького. «Юридична залежність від останньої (Великоросії. — Авт.) визначалася вже московськими пунктами Брюховецького (1665 р. — Авт.), котрий віддав українську торгівлю та промисловість на розсуд Московської держави, яка з цього часу перебирає на себе роль головного закупника української сировини», — відмічає історик³²¹. Протягом першої половини XVIII ст. Україна-Гетьманщина систематично відрізається російським урядом від безпосередніх торгових взаємин із Західною Європою³²².

Проте М. Слабченко пов'язує з колоніальним дискурсом і соціальні трансформації. Зокрема, він відзначає, що українське купецтво, котре не являло собою «міцно організованого класу»³²³, подібно до того як козацька старшина здобувала дворянство та інтегрувалася до станової ієрархії, поступово розчинялося у російському купецтві, зокрема послугувалося всіма його правами й пільгами³²⁴.

Крім того, перехід більшості європейських країн до призовної системи у формуванні армії перетворив українське козацтво, за виразом М. Слабченка, на якийсь «археологічний залишок», що шкідливо відобразилося на веденні господарства³²⁵. Тож козацьке військо у другій половині XVIII ст. перетворюється з регулярної армії в іррегулярну³²⁶.

М. Слабченко зупиняється і на правничих практиках, оскільки вважає, що зміна характеру господарських і політичних взаємин між Гетьманщиною та Москвою спричинила й юридичні трансформації, зокрема в українсько-російських угодах. «Договори XVIII ст. порівняно з добою Хмельниччини й Руїни, різко змінили своє обличчя. Ґрунт для цього був підготовлений ще від часів гетьманства Многогрішного (1669–1672. — Авт.). Статті по суті позбавлені договірного характеру, поступово перетворювалися в акти царської милості, в акти внутрішнього підзаконного управління, в акти політичної доцільності», — наголошує вчений³²⁷.

³²⁰ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 4. — С. 103.

³²¹ Его же. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 3. — С. 145.

³²² Его же. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 1. — С. 154.

³²³ Его же. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 3. — С. 28.

³²⁴ Там же. — С. 165.

³²⁵ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 4. — С. 27.

³²⁶ Его же. Военная служба в Малороссии XVIII ст. (Историко-юридический этюд) // ВИВ. — 1913. — Кн. 4. — С. 83.

³²⁷ Его же. Центральные учреждения Украины... — С. 26.

За візією М. Слабченка, процес ліквідації автономії України-Гетьманщини розгортався не тільки у політичній та правовій, а й у господарській сфері. Та господарські і соціальні метаморфози були своєрідним прологом до, власне, політичних наслідків.

З перспективи теорії «єдиного процесу» М. Слабченко підходив і до представлення соціально-економічного устрою Запорозької Січі, якому присвятив п'ятий том монографічної серії «Організація господарства України...», котрий побачив світ у вигляді попередніх публікацій³²⁸. Останні помітно відрізнялися від попередніх томів, оскільки провідні концепти автора подавалися на широкому тлі розлогих історіографічних спостережень.

«Така багата змістом, вся немов складена з критичних екскурсів монографія проф[есора] М. Є. Слабченка про Запоріжжя», — відзначав Д. Багалій³²⁹. Причому ця праця була двічі (1926 та 1927) відзначена науковими преміями, себто справила помітний вплив на сучасників³³⁰.

Передусім, М. Слабченко прагнув віднайти аналоги Запорозької Січі на теренах європейської та світової історії. Він навіть розглядає «Запорозьку державу» як утворення подібне до лицарських орденів чи братств флібустьєрів³³¹. В іншому місці історик уточнює своє означення і висловлює думку, що Січ посідала досить специфічне становище у світлі права та соціальних практик як «постійний бург з своєрідними нобілями, що жили в умовах Спарти, а керувалися середньовіковими військовими правилами»³³². Зокрема, автор навіть згадує відомий вислів Вольтера про те, що козацтво нагадує йому славнозвісних піратів із Антильських островів у Карибському морі³³³.

У листі до О. Оглоблина від 12 липня 1927 р. М. Слабченко зауважує, що «вона [Запорозька Січ. — Авт.] б[ула] солдатською республікою з різко вираженою класовою суттю»³³⁴. Власне, одеський дослідник розглядає Запорозжя як військову державу, що керувалася вояцьким правом³³⁵, в якій рада була своєрідною диктатурою війська³³⁶. В одному з попередніх томів «Організації господарства України...» він навіть називає господарські практики Січі «військово-комуністичними»³³⁷.

Водночас М. Слабченко тримається думки, що такий тип держав зазвичай поставав на нових землях, що перебували поза сталим господарським обігом та соціокультурним тяжінням давніх держав (наприклад, Віргінія, Массачусетс, Нова Англія та ін.). Відтак виникала гостра потреба у новій колонізації великого простору, себто у витворенні такого специфічного типу держав провідну роль відіграла Людина економічна, або як її називає історик — homo economicus.

³²⁸ Його ж. [Організація господарства України... — Т. 5, вип. 1] Соціально-правова організація Січі Запорозької // ПКЗР. — К., 1927. — Вип. 3. — С. 203–340; Його ж. [Організація господарства України... — Т. 5, вип. 2] Паланкова організація Запорозьких Вольностей. — С. 159–252.

³²⁹ Багалій Д. Історіографічний вступ... — С. 323.

³³⁰ Водотика С. Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко... — С. 88.

³³¹ Слабченко М. Соціально-правова організація... — С. 211.

³³² Там само. — С. 255.

³³³ Там само. — С. 206.

³³⁴ Заруба В. Михайло Слабченко... — С. 117.

³³⁵ Слабченко М. Соціально-правова організація... — С. 329.

³³⁶ Там само. — С. 332.

³³⁷ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... — Ч.1, т. 3. — С. 3.

На його думку, «*homo ecomoticus*» на запорозькій території заразом ставав *homo militans*, поки згодом остання функція стала приналежністю окремої верстви, а *homo ecomoticus* вособився в окрему клясу. Тоді й народилася Запорозька держава»³³⁸.

М. Слабченко прагне представити та витлумачити феномен Запорозької Січі у координатах всесвітньої історії, зокрема акцентує увагу на виключній ролі господарських, торговельних і соціальних практик у її творенні.

Павло Матвієвський — один із рецензентів і на той час початкуючий історик піддавав сумніву тезу М. Слабченка про Запорозьку Січ як військову державу з вояцьким правом³³⁹. Натомість П. Матвієвський обстоював думку, що «Запоріжжя в процесі всього свого історичного життя як справжня квола з відсталими феодальними своєрідними докапіталістичними елементами держава завжди була під протекторатом могутіших держав, але мала своєю чергою всі види свого власного державного порядку»³⁴⁰.

Та М. Слабченко сприймав Запорожжя більш складно, ніж уважав його молодий опонент. На його думку, «Запорозька держава» була вислідом особливих (проте неунікальних!) господарських і соціальних передумов, які передували військовим обставинам, себто автор відводив поважне місце промислам і господарським громадам у конституюванні Січі. «Перетворення з промислових одиниць у військову організацію викликали сами життєві умови. — підкреслює історик. — Під озброєними нападами промисловці виділили з-поміж себе постійну частину люду для війни так само, як і староства виділяли з своєї людности озброєні сили»³⁴¹.

Такий підхід не був оригінальним і мав низку попередників (починаючи від М. Костомарова), але у такому обсязі й масштабі був уперше висунутий саме М. Слабченком, що визнавало чимало тодішніх дослідників. Скажімо Н. Полонська-Василенко вважала, що схема запропонована одеським ученим була «накреслено сміливо, доведено послідовно, і звичайно вона має право на почесне місце в українській історіографії»³⁴².

За спостереженням В. Пархоменка, «нова робота проф. М. Є. Слабченка про Запоріжжя дуже змістовна й буде мати величезне значіння в розумінні нової постановки вивчення історії Запоріжжя; безумовно залишить певний слід в нашій історіографії»³⁴³. Ба більше, навіть критично налаштований до його текстів М. Ткаченко зазначив, що «потрібно признати уміння висувати питання, на які не звертали відповідної уваги раніш, хоча вони були відомі в історіо-

³³⁸ Його ж. Соціально-правова організація... — С. 211.

³³⁹ Матвієвський П. Є. Рецензія на публ.: Проф. М. Є. Слабченко «Паланкова організація запорозьких Вольностей» (Праці комісії для виучування історії західньо-руського та українського права) [машинопис; 1929 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 10. — Спр. 17743. — Арк. 9.

³⁴⁰ Там само. — Арк. 10.

³⁴¹ Слабченко М. Соціально-правова організація... — С. 253.

³⁴² Василенкова-Полонська Н. Рец. на ст. Слабченка М. Соціально-правова організація Січі Запорізької... — С. 304.

³⁴³ Пархоменко В. Рец. на публ.: Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорізької (Окрема відбитка з видання У.А.Н. «Праці Комісії для виучування історії Західньо-Руського та Українського права». — К., 1927. — Вип. 3. — С. 203–340) // ЧШ. — 1928. — № 3. — С. 159.

графії; є у автора (М. Слабченка. — Авт.) низка питань, які він ставить уперше»³⁴⁴.

Теза про промислове призначення куреня є наріжною ланкою у концептуалізації М. Слабченка. На його думку, Січ була своєрідною спілкою куренів чи «федерацією курінних одиниць»³⁴⁵. Таким чином, першорядне місце у творенні «Запорозької держави» історик відводив первинній ланці — куреню.

М. Слабченко навіть уважав, що «курінь-же існував як окреме господарство й, до певної міри, навіть окрема територія»³⁴⁶. Причому походження терміна «курінь» учений пов'язував із татарськими впливами, зокрема висловлював думку, що цю назву вживали для позначення певної земельної ділянки, поряд з іншими аналогічними територіальними одиницями³⁴⁷.

Вочевидь, із цієї площини походили й інші ідеї М. Слабченка про виникнення самобутнього «типу мусульманського феодалізму» (на прикладі зимівників) чи татарську систему власності у «Запорозькій державі»³⁴⁸, котрі спричинили чимало критичних зауваг³⁴⁹. Дехто з дослідників вважає, що ці тези були своєрідною даниною часу³⁵⁰. Тим паче, що одеський історик висував і формулював свої компаративні запити до минувшини спираючись на теорію «єдиного процесу», котра переводила його дослідницькі інтенції у царину пошуку європейських чи світових аналогів щодо історії Запорозької Січі.

Так чи інакше, у висвітленні М. Слабченка «курінна організація» постає як специфічний продукт стихійної колонізації великого пустинного простору, в якій органічно сплелися господарські, соціальні та військово-політичні практики. Приміром, він навіть називає запорожців «природними озброєними колоністами»³⁵¹ й акцентує увагу на господарській самостійності кожного куреня як економічному підґрунті існування самої Січі.

«Під такою надбудовою знаходимо тверду економічну базу. Вона полягала в тім, що курінь мав своє окреме господарство. Як кожна військова одиниця того часу клопоталася сама за себе, сама добувала собі засоби до життя, мала свої запаси провіанту й фуражу, свої гроші, тощо, так само й курінь мусів дбати для себе. Тому в розпорядженню куреня були різні блага, як-от риболовлі, поля для мисливства, луки для скотарства. Здобич і приплід від такого майна йшли на користь куреня», — зазначає М. Слабченко³⁵².

³⁴⁴ Ткаченко М. Рец. на кн.: Слабченко М. Є. Організація народного господарства від Хмельниччини до світової війни. — Т. 5, вип. 1... — С. 106.

³⁴⁵ Слабченко М. Соціально-правова організація... — С. 228.

³⁴⁶ Там само. — С. 218.

³⁴⁷ Там само. — С. 214.

³⁴⁸ Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей... — С. 229, 237.

³⁴⁹ Матвієвський П. Є. Рецензія на публ.: Проф. М. Є. Слабченко «Паланкова організація запорозьких Вольностей»... — Арк. 11; Голобуцький В. А. Запорозьке казачество. — К., 1957. — С. 19; Санцевич А. В. «Організація господарства України». — Т. V: «Економічно-соціальний уклад Січі» — машинописна монографія М. Є. Слабченка (історіографічний аналіз) // Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. — С. 67–68.

³⁵⁰ Винар Б. Академік Михайло Слабченко... — С. 30.

³⁵¹ Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей... — С. 227.

³⁵² Його ж. Соціально-правова організація... — С. 243.

Втім, М. Ткаченко вважав, що саме перехід від «промислово-добичницької» до «військової середньовічної» організації у текстах одеського історика нез'ясований належним чином³⁵³.

За візією М. Слабченка, структура куренів творила господарську базу «Запорозької держави». Більше того, специфічне буття кожного куреня було настільки неповторним, що він вносив до загальної січової палітри свій особливий колір. «Різні місцевості й різний час появи куренів призводили до того, що *різні групи куренів виробляли різні звички, вдосконалювали інші військові й промислові підхідки, витворювали поняття, й, якщо хочете, правний світогляди інакші, ніж інші такі групи*», — зауважує історик³⁵⁴.

М. Слабченко обстоює тезу, що господарська та військова організація Січі спиралася на колективний досвід, який мав матеріальні підвалини³⁵⁵. Таке трактування нав'язує думку про акумуляцію соціальних практик у вигляді спільного досвіду та уявлень, себто демонструє самобутню соціологізацію минавшини Запорозької Січі у його текстах.

Водночас М. Слабченко тримається думки, що значення релігійного чинника у формуванні куренів було досить обмеженим, особливо до Хмельниччини. «З сказаного, гадаю, слід зробити той висновок, що *в епоху перед Хмельницьким од того, хто вступав до куреня, не могли вимагати, щоб визнавав він православному віру*», — відзначає вчений³⁵⁶. У іншому місці він зауважує, що «курені знали один культ, культ життя, і христیانство мало що говорило буйному козакові»³⁵⁷. Натомість політичне значення куреня у житті Запорозької Січі вчений уважає недооціненим в українському історіописанні³⁵⁸.

У світлі теорії «єдиного процесу» М. Слабченко розглядає і паланкову організацію Запорозьких Вольностей. Зокрема, він висловлює думку, що паланка не була звичайним адміністративним поділом, а являла собою господарсько-територіальну одиницю. Відтак Запорозькі Вольності автор репрезентує як «суму таких одиниць»³⁵⁹, зв'язаних містечковим устроєм і пануванням «військово-січового права»³⁶⁰.

Зауважимо, що М. Слабченко пояснював занепад Січі не тільки з перспективи політичних, а й соціальних та господарських трансформацій. Він навіть відводив останнім вирішальну роль у цьому процесі. «Протягом довшого часу мов справжні твердині стояли запорозькі фобурги-містечка (від. фр. *faubourg* — передмістя. — Авт.) й занепали допіру тоді, як сусідні держави дістали перевагу над Січчю та й *сама вона перейшла на інші щаблі, переродилася в новий економічно-правний організм, де відношення внутрішніх сил склалося на н о в и й (розбив М. Слабченка. — Авт.), більше-менше до 1734 р., спосіб*», — стверджує вчений³⁶¹. Утім, вищезгаданий П. Матвієвський акцентує увагу на іншому

³⁵³ Ткаченко М. Рец. на кн.: Слабченко М. Є. Організація народного господарства від Хмельниччини до світової війни. — Т. 5, вип. 1... — С. 104.

³⁵⁴ Слабченко М. Соціально-правова організація... — С. 223.

³⁵⁵ Там само. — С. 289.

³⁵⁶ Там само. — С. 238.

³⁵⁷ Там само. — С. 236.

³⁵⁸ Там само. — С. 242.

³⁵⁹ Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей... — С. 202.

³⁶⁰ Там само. — С. 164.

³⁶¹ Там само. — С. 160.

етимологічному значенні, порівняно з тим, яке надає фобургу М. Слабченко — містечко, що «обороняло підступи до Січі, мовляв *форт при фортеці*»³⁶².

На думку М. Слабченка, 1734 р. «Запорозжя перестало бути державою, а переродилося в особливу армію російського імператора»³⁶³. Це перетворення було безпосередньо пов'язано з процесом майнової та соціальної диференціації запорозького козацтва. За спостереженням автора, «*к у р і н н а к а р н а в к а перестала бути спільною, а підлягала подільності, ідеальна єдність її перетворилася в суму реальних пайок* (розбив М. Слабченка. — *Авт.*) учасників»³⁶⁴.

Отже, соціально-господарські змагання виплекали військово-політичні метаморфози на обширах Запорозької Січі. «*Абсолютна воля*» Запоріжжя розвинулася в свою діалектичну протилежність. — зазначає М. Слабченко. — Разом із цим замкнулося коло й по лінії майна. *Державність дібр і собі перейшла в свою протилежність — індивідуальну земельну власність*»³⁶⁵.

Отож господарські, соціальні та правничі трансформації завдали нищівного удару по традиційному устрою Запорозжя і, врешті-решт, спричинили ліквідацію цієї козацької твердині. Таке представлення минувшини Січі досить логічно та послідовно вписувалося у палітру провідних соціально-економічних тенденцій «єдиного процесу», зокрема нав'язувало відповідні аналогії й авторські конотації.

М. Слабченко і далі продовжував працювати над черговими томами монографічної серії «Організація господарства України...». У серпні 1927 р. він писав Д. Кравцову про закінчення шостого тому з цієї серії³⁶⁶. Вважають, що частина матеріалів, зібраних М. Слабченком для восьмого й дев'ятого томів «Організації господарства України...», побачила світ у вигляді конспекту лекцій «Боротьба за системи землеволодіння і форми господарства в Україні ХІХ–ХХ ст.»³⁶⁷. Можливо, деякі матеріали, підготовлені до цієї монографічної серії, ввійшли і до інших маловідомих лекційних курсів М. Слабченка.

Та подальші томи «Організації господарства України...» світу так і не побачили, хоч і обіцяли низку новацій на ниві соціологізації української минувшини. Подібна доля спіткала й інші студії з української ранньомодерної історії. Загалом вважають невідомою долю близько п'ятдесяти праць М. Слабченка³⁶⁸.

Такою, наприклад, є його монографія про Генеральний суд (160 стор.), котра мала вийти до сьомого випуску «Праць Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права», але була вилучена через арешт М. Слабченка у справі «Спілки визволення України». Л. Окіншевич уважав цю роботу «найліпшим твором цього вченого»³⁶⁹. Крім того, варто згадати наукові праці, котрі одеський інтелектуал розпочав писати у в'язничних казематах —

³⁶² Матвієвський П. Є. Рецензія на публ.: Проф. М. Є. Слабченко «Паланкова організація запорозьких Вольностей»... — Арк. 2–3.

³⁶³ Слабченко М. Соціально-правова організація... — С. 304.

³⁶⁴ Його ж. Паланкова організація Запорозьких Вольностей... — С. 228.

³⁶⁵ Там само. — С. 238.

³⁶⁶ Заруба В. Михайло Слабченко... — С. 120.

³⁶⁷ Водотика С. Г. Нариси історії історичної науки УСРР... — С. 135.

³⁶⁸ Його ж. Академік Михайло Єлисейович Слабченко... — С. 23–24.

³⁶⁹ Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні / Ред. О. Романів; передмова Я. Падоха. — Львів, 1996. — С. 43.

студію про запорозьку культуру, проспект майбутнього тритомника «Історія Запорозжя в соціологічному освітленні» та ін.³⁷⁰

Заразом підходи М. Слабченка щодо концептуалізації та репрезентації ранньомодерної української історії були досить виразно окреслені у його опублікованих текстах 1920-х років. Передусім, він виходив із концепту «єдиного світового процесу», котрий задає загальний рух і спрямування перетворень у світі історії, зокрема ті універсальні стадії чи фази, котрі властиві будь-якій національній варіації минувшини. За візією історика, цей рух визначався здебільшого матеріалістичними або господарсько-економічними чинниками, певна комбінація яких складала, власне, зміст тієї чи іншої стадії.

Натомість національна своєрідність, точніше локальні «відхилення» від магістральних напрямків руху всесвітньої історії, на його думку, найповніше виявляються у регіонально-місцевих господарських типах, формах, укладах, структурах, пануючих соціальних та правничих практиках тощо. Ці локальні «викривлення» чи «аномалії» на тлі загального «світового процесу» у представленні одеського дослідника є радше потвердженням провідних тенденцій, аніж винятком із універсальних «правил гри» на сцені всесвітньої історії.

Врешті, основні дослідницькі інтенції М. Слабченка як ученого скеровані на осягнення тих типів і форм, які складають підоснову національної історії та відображають загальносвітовий процес. З такої перспективи його спроба соціологізації історії почасти нагадує концептуалізацію М. Грушевського, котрий у працях 1920-х років приділяв значну увагу типологічному та компаративному інструментарію на ниві української історії, а також був давнім прихильником стадіального поділу минувшини.

Проте ця схожість при пильному розгляді виявляється поверховою й ілюзорною, позаяк соціологізація історії за версією М. Грушевського, вибудовувалася «знизу» від багатоманітного фактографічного матеріалу, тобто є розгорнутою евристичною програмою його вивчення та осягнення. Тож компаративні і типологічні інструменти М. Грушевського зорієнтовані на емпіричне розмаїття.

Натомість соціологізація М. Слабченка є апріорною, себто сконструйованою «згори» шляхом запозичення різноманітних концептів та ідей багатьох учених і мислителів, прикладених до царини європейської й всесвітньої минувшини. Ці концептуальні взірці та дослідницькі стратегії він прагне вибірково перенести й продемонструвати їхню «дію» на національно-регіональних обширах.

Отже, фактографічна поверхня минувшини потрібна для того, щоб уловити, зафіксувати, окреслити ті господарські форми, види й уклади, котрі відіграють роль проміжної ланки у концептуалізації, себто є «посередниками» між розвоєм всесвітньої минувшини та національними історіями. Не випадково М. Слабченко тримається думки про застосування «синтетичного методу» в історичній науці, котрий передбачає тотальні і досить жорсткі процедури генералізації. Палким прихильником теорії «єдиного процесу» та «синтетичного методу» М. Слабченка був його багатообіцяючий учень М. Рубінштейн, який пізніше став автором відомого посібника «Русская историография» (М., 1941)³⁷¹.

³⁷⁰ Заруба В. Історик держави і права... — С. 249.

³⁷¹ Там само. — С. 114.

У текстах М. Грушевського, навпаки, простежуємо надзвичайно обережне ставлення до генералізації та формалізації світу історії, позаяк вони мають обійняти максимально приступні масиви фактографічного матеріалу, зокрема представити динамічні й статистичні виміри минувшини. Відтак його концептуалізація часто-густо сформульована як низка гіпотетичних запитів до минувшини, щоб оцінити рівень їхньої вірогідності щодо представленої національної історії у синхронічному та діяхронічному розумінні.

Цю різницю між різними способами концептуалізації досить точно продемонстрував П. Федоренко у великій рецензійній статті, присвяченій монографічній серії «Організація господарства України...». У його публікації, обговореній на засіданні Науково-дослідної кафедри історії України, очолюваної М. Грушевським (не варто забувати про конфронтацію М. Слабченка з її керівником упродовж другої половини 1920-х років!), йдеться про евристичну вартість концептуальної схеми. *«Цінність схеми й буде залежати від того, наскільки вдало схоплено й сформульовано основні риси системи господарства, яке досліджуємо, і оскільки ґрунтовно простежено зміни в тій системі протягом доби, яку вивчаємо. Разом з тим схема повинна відбити й співвідношення між економікою та правом»*, — стверджує рецензент³⁷².

Водночас П. Федоренко наголошує на операційному, точніше гіпотетично-прикладному призначенні концептуальних побудов, які мають показати процесуальні та структурні характеристики минувшини («динаміку» та «статіку»). *«Кожна схема має умовне значіння, виконує роль своєрідної робочої гіпотези у вивченні того або того процесу. Що ж зумовлює її цінність?»* — риторично запитує та відповідає опонент М. Слабченка. — *Перед дослідником організації господарства за певний протяг часу, якщо підходити до питання з економічного боку, повстає завдання дослідити його з двох поглядів: щодо статіки і щодо динаміки, беручи ці терміни в цілком умовному розумінні»*³⁷³. Цей пасаж нагадує відомі роздуми М. Грушевського про роль гіпотетичних запитів у вивченні минувшини.

П. Федоренко вважав хиби монографічної серії М. Слабченка настільки великими, що однозначно обстоював думку про знецінення її методологічної вартості³⁷⁴. Проте концептуалізації М. Слабченка та М. Грушевського різняться не тільки відмінними способами конструювання та вжитим дослідницьким інструментарієм, а й опертям на різні зрізи минувшини.

Якщо М. Слабченко віддавав перевагу економічно-соціальної та правничим сферам минувшини, то М. Грушевський упродовж 1920-х років дедалі більше мігував із соціальної царини до культурних, етнологічних і навіть соціокультурних шарів світу історії. Тож компаративний та типологічний інструментарій автора «Початків громадянства (генетична соціологія)» часто-густо продукував певний культурний й етнологічний сенс, себто нав'язував до порівняння фактів, явищ і процесів української історії з культурними аналогами на обширах світової минувшини.

³⁷² Федоренко П. З спірних питань економіки України... — С. 15.

³⁷³ Там само. — С. 14.

³⁷⁴ Там само. — С. 33.

Зауважимо, що етнологічні конотації простежуємо і у деяких закидах, зроблених М. Слабченку з боку представників київської школи М. Грушевського. Скажімо, вищезгаданий М. Ткаченко вважав, що автору «варто б було пошукати в звичаєвому праві Запоріжжя *фактів, які можна було б порівняти з життям деяких первісних народів*»³⁷⁵.

Зрештою, відмінні інструментарії, пріоритетні сфери минувшини, кінець-кінцем способи конструювання світу історії у працях М. Слабченка та М. Грушевського виплекали різне ставлення вчених до каузальності і детермінізму. Якщо М. Слабченку властива доволі жорстка та виразна окреслена каузальність, яка у багатьох випадках набуває ознак матеріалістичного детермінізму, або, принаймні, господарсько-економічної домінації у представленні основних подій, явищ і процесів, то М. Грушевський уважав, що причино-наслідкові зв'язки здебільшого продукують вірогідний, але не зумовлений результат на терезах історії.

Втім, одеського дослідника не можна вважати абсолютним апологетом матеріалістичного детермінізму, позаяк у його текстах споглядаємо апеляції до правничих, політичних та соціальних практик, інколи до психологічних і культурознавчих мотивів історичного буття, котрі досить часто запозичувалися з різних візій відомих вчених та мислителів із багатоманітними інтелектуальними орієнтаціями.

Своєрідним доказом поміркованості М. Слабченка стосовно ідеї детермінізму на історичних підмостках є те, що історик так і не сприйняв одного із провідних постулатів істмату — «закону класової боротьби». Звісно, і М. Грушевський, і М. Слабченко визнавали класовий поділ, але ніколи не фетишизували його ролі у соціологізації світу минувшини. Натомість класовий поділ виступав у їхніх концептуалізаціях здебільшого як орієнтаційна схема для репрезентації та структуризації соціального зрізу минувшини.

Однак, революційні концепти сприймалися М. Грушевським та М. Слабченком зовсім по-різному. У візії М. Грушевського революція розглядалася як важлива й особлива, але все ж таки вмонтована у розлоге річище суспільної еволюції стадія розвитку. У широкому сенсі автор «Історії України-Руси» сприймав революцію як вислід могутніх еволюційних та колективістських потуг суспільства, що обіймали тривалі, майже столітні проміжки часу. Відтак революційні змагання перетравлювалися, нівелювалися потужним і непереборним еволюційним плином історичного буття.

Натомість М. Слабченко розглядав революцію і революційні війни 1648–1654 та революцію 1917–1921 рр. як знакові віхи, котрі відображали кардинальні метаморфози національної історії суголосні магістральним устремлінням «єдиного процесу» всесвітньої історії. Саме доба між двома великими українськими революціями перебувала в епіцентрі його наукових інтенцій, які були покладені до основи хронологічної локалізації циклу праць «Організація господарства України...».

Ба більше, М. Слабченка як інтелектуала з завзятою, гарячою, почасти навіть ексцентричною вдачею щиро захоплювала патетика й дух революційного романтизму 1920-х років, хоч вони дивним чином співіснували з його тверезим

³⁷⁵ Ткаченко М. Рец. на кн.: Слабченко М. Є. Організація народного господарства від Хмельниччини до світової війни. — Т. 5, вип. 1... — С. 105.

скептицизмом і навіть гострим негативізмом стосовно більшовицьких управлінсько-адміністративних та політичних практик. Такі інтелектуальні настрої та культурні вподобання одеського вченого й виплекали теорію «єдиного процесу», котра стала своєрідним концептуальним орієнтиром у конструкції його великої монографічної серії історичних студій.

7.3. Конфлікт процес / структура у конструкції «довгого» ХІХ ст. М. Слабченка

Вихідною ідеєю М. Слабченка щодо концептуалізації української історії ХІХ — початку ХХ ст. була теза про об'єднання української території (Правобережжя, Лівобережжя, Слобідська Україна, Степова Україна та ін.), як висліду потужного і невпинного економічного процесу. Більше того, він навіть зауважує, що «ХІХ століття застає, таким чином, Україну об'єднану. Протягом шести десятків років вона переживає добу осідання нових елементів і організовується на основі кріпосного права, а після селянської реформи швидко простує шляхом промислового розвитку та капіталізму»³⁷⁶. Причому в іншій праці історик не тільки обстоює, а й доповнює цей концепт, зокрема зауважує, що «українське господарство ХІХ стол. перед 1861 р. являється об'єднаним і ваготіючим до своїх кінцевих пунктів — до Чорного моря, зв'язаним різними путами з і своїм (розбив М. Слабченка. — Авт.) закордонним споживачем»³⁷⁷.

Певна річ, ці думки впливали з теорії «єдиного процесу» на обширах всесвітньої історії, котра мала імплементувати до концептуалізації української минувшини провідні загальноєвропейські тенденції, опрацьовані у студіях багатьох відомих учених та мислителів. Концептуальні віхи й інструментальні маркери (матеріалістична чи економічно-соціальна домінація, що, часом, мезувала з детермінізмом, стадіальна репрезентація минувшини, жорстка каузальність, апіорна генералізація фактографічного матеріалу зазвичай накинута «згори» у вигляді установчих положень, порівняльне висвітлення господарських, соціальних та правничих практик із перспективи європейських взірців і аналогів), апробовані та окреслені М. Слабченком у монографічному циклі праць «Організація господарства України...», повною мірою побутують і у «Матеріялах до економічно-соціальної історії України ХІХ століття».

Цю настанову на виявлення своєрідності «шляхів, що ними проступала Україна» та «ухилів» у контексті всесвітньо-історичного процесу, споглядаємо як у тексті «Організації господарства України...», так і на сторінках «Матеріялів»³⁷⁸. Заразом історик розглядав останнє видання як «загальний каркас нової Української історії»³⁷⁹. Цікавою виглядає й хронологічна локалізація «Матеріялів», котра у назві задекларована у межах ХІХ ст., але де-факто розширена автором до початків ХХ ст. Перший том «Матеріялів» охоплює дореформені часи (до 1861 р.), другий — закінчується революцією 1905 р., а третій (невидааний!) — репрезентує період до 1920 р. Тож історик маркує історичний процес ХІХ — початку ХХ ст. як єдину історичну епоху, що тою чи іншою мірою перегукується з доволі популярним концептом «довгого» ХІХ ст.

Достеменно невідомо, що саме спонукало М. Слабченка розпочати новий багатотомний проект «Матеріялів». Тим паче, що одеський дослідник у цей час

³⁷⁶ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 1. — С. VII.

³⁷⁷ М. С. [Слабченко М. Е.] Передмова // Слабченко М. Е. Матеріяли до економічно-соціальної історії... — Т. 1. — С. IV.

³⁷⁸ М. С. [Слабченко М. Е.] Переднє слово // Слабченко М. Е. Матеріяли до економічно-соціальної історії України ХІХ століття. — [Одеса], 1927. — Т. 2. — С. 4.

³⁷⁹ Там само. — С. 4.

активно опрацьовував велику десятитомну монографічну серію «Організація господарства України...», з якої було викінчено тільки п'ять томів. Вірогідно, до написання «Матеріялів» М. Слабченка підштовхнула поява хрестоматії М. Яворського, присвячена добі капіталізму в Україні³⁸⁰, хоч попередні плани, мабуть, визріли ще раніше. Крім того, він міг розглядати «Матеріяли» як підготовчий чи експериментальний формат для конструювання наступних томів «Організації господарства України...», що, звісно, не виключає й інших мотивів.

Приміром, у листі до О. Оглоблина від 16 лютого 1926 р. М. Слабченко зауважує: «Главковерхи Яворські теж без нас не обійдуться, бо ж вони родились в революції й можуть складати свої хрестоматії з наших, а не старих робіт»³⁸¹. У тому ж листі одеський дослідник повідомляє свого колегу, що його тритомник первісно мав називатися «Лекціями» чи «Нарисами» і став «Матеріялами» внаслідок категоричних наполягань М. Яворського, котрий ревниво поставився до цієї праці, зокрема загальмував видання другого тому³⁸².

Зауважимо, що обидва багатотомні проекти М. Слабченка були споріднені між собою. На думку О. Оглоблина, «певний генетичний зв'язок "Матеріялів" з цією працею («Організацією господарства України...». — Авт.), не дивлячись на різний характер і відмінні рамі роботи, — є безсумнівний»³⁸³. Схожу думку висловлює й А. Санцевич — один із перших сучасних інтерпретаторів творчості одеського вченого³⁸⁴. Втім, «Матеріяли» М. Слабченка мають й істотні відмінності, порівняно зі згаданим монографічним циклом праць.

Передусім, простежуються поважні зміни в архітектоніці «Матеріялів», яка побудована за локально-фрагментарним принципом представлення минувшини, на відміну від великих однотипних проблемно-тематичних блоків в «Організації господарства України...», що обіймають цілісні господарські та соціальні сегменти минувшини XVII–XVIII ст. (землеволодіння і форми сільського господарства, фабрики та промисловість, торгівля й торгівельний капіталізм, державне господарство Гетьманщини, соціально-правовий устрій Запорозької Січі та ін.). Відтак «Матеріяли» складаються з 89 (перший том — 42, другий — 47) фрагментарних, але самодостатніх розділів-нарисів, які створюють мозаїчну палітру української історії XIX ст. До такої архітектоніки М. Слабченка, мабуть, підштовхували його лекційні практики, котрі часто-густо представлені у конспективних записах (конспектах лекцій), що почасти нагадують конструкцію «Матеріялів».

Ці композиційні трансформації, порівняно з «Організацією господарства України...», дослідники оцінюють по-різному. Р. Шпунт уважав, що «змістом два томи уявляють щось середнє між хрестоматією й систематичним курсом»³⁸⁵.

³⁸⁰ Яворський М. Україна в епоху капіталізму. — Харків, 1924. — Вип. 1: Період початкової акумуляції. — 366 с.; *Його ж.* Україна в епоху капіталізму. — Харків, 1925. — Вип. 2: На шляху капіталістичної акумуляції. — 185 с.; *Його ж.* Україна в епоху капіталізму. — Харків, 1925. — Вип. 3: В суперечках імперіалізму. — 308 с.

³⁸¹ Заруба В. Михайло Слабченко... — С. 68.

³⁸² Там само. — С. 67.

³⁸³ Оглоблін О. Рец. на кн.: Слабченко М. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття. — Б.м., 1925. — Т. 1. — VIII, 318 с. // ЗІФВ. — К., 1926. — Кн. 7/8. — С. 561.

³⁸⁴ Санцевич А. В. Видатний український історик М. Є. Слабченко. — С. 48.

³⁸⁵ Шпунт Р. Рец. на кн.: Слабченко М. Е. Матеріяли до економічно-соціальної історії України. — Б. м., 1925. — Т. 1. — VIII, 318 с.; 1927. — Т. 2. — 278 с. // БУ. — 1927. — № 2. — С. 97.

О. Оглоблин писав про «тектонічну невитриманість “Матеріялів”» та брак хоч якоїсь періодизації, котрі суттєво ускладнюють сприйняття авторських ідей³⁸⁶. Натомість доволі цікавим виглядає спостереження В. Левитського, котрий подав рецензійну замітку на «Матеріяли» за пропозицією М. Грушевського³⁸⁷. Останній складно, скептично і навіть негативно сприймав студії М. Слабченка з соціально-економічної історії.

На думку В. Левитського, «особливість методи, що її акад. Слабченко поклав у основу викладу “Матеріялів” полягає в тім, що автор кожду грань історії культурного життя України розглядає окремо, ізольовано від інших, у вертикальному розрізі, себто в процесі історичного розвитку, без зв’язку з усім життям, хоч про цей зв’язок авторові й доводиться часом згадувати. Метода, що її вжив автор, нагадує працю анатома, коли він у людськiм організмі окремо препарує м’язи, зв’язки, сухожилля, нерви тощо й, нарешті відділює окремі кістки й самий кістяк»³⁸⁸. Загалом рецензент закидав автору надмірне захоплення структурою української минувшини, що перешкоджало йому відтворити повноту й розмаїття історичного процесу.

Врешті, економіст В. Левитський, на відміну від опонентів-істориків, звернув увагу на засадну суперечність «Матеріялів» М. Слабченка конфлікт процес / структура, який значною мірою відбився на авторській конструкції історії XIX — початку XX ст. Натомість переважна більшість науковців, як сучасників М. Слабченка (К. Антипович, Д. Багалій)³⁸⁹, так і пізніших інтерпретаторів його творчості (Б. Винар, С. Водотика)³⁹⁰ розглядали представлений двотомник як самобутню схему української історії XIX ст. Зокрема, В. Заруба навіть обстоює думку, що у двотомнику репрезентована «історіософська схема означеного періоду»³⁹¹ чи «шкіц схеми її історичного розвитку в означений період»³⁹².

Та найважливішим видається загальний поворот М. Слабченка від економічно-соціального і правничого зрізів минувшини до історії культури, громадської думки, політичних, літературних та публіцистичних практик XIX — початку XX ст. Звісно, у конструкції одеського дослідника економічна, соціальна та правнича сфери й надалі залишаються домінуючими площинами у концептуалізації української минувшини. Однак, відтепер він прагне продемонструвати як відобразилися економічні та соціальні трансформації «довгого століття» на культурних, громадських, літературних, освітніх і суспільно-політичних практиках українства. У широкому сенсі зазнав помітних перетворень той наскрізний економічно-соціальний рефрен його історичного письма, що так яскраво простежується в «Організації господарства України..», котрий нав’язував матеріа-

³⁸⁶ Оглоблин О. Рец. на кн.: Слабченко М. Матеріяли до економічно-соціальної історії... — С. 564.

³⁸⁷ Левитський В. До питання про структуру історії економічного побуту України (З приводу праці акад. М. Є. Слабченка. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття, Т. I і II, 1925 р.) // Україна. — 1929. — № 37: (жовт.-листоп.). — С. 3 (прим. 1).

³⁸⁸ Там само. — С. 3.

³⁸⁹ Антипович К. Рец. на кн.: Слабченко М. Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття. — ДВУ, 1927. — Т. 2. — 278 с. // ЖР. — 1927. — № 3. — С. 393; Багалій Д. Історіографічний вступ... — С. 318.

³⁹⁰ Винар Б. Академік Михайло Слабченко... — С. 32; Водотика С. Г. Академік Михайло Елисейович Слабченко... — С. 84.

³⁹¹ Заруба В. Історик держави і права... — С. 220.

³⁹² Там само. — С. 369.

лістичне представлення минулого, властиве первісним версіям соціологізованої чи «масової» історії.

Це й спричинило переорієнтацію М. Слабченка як ученого від домінуючого представлення масштабних процесів та явищ до репрезентації української історії як мінливої конфігурації різноманітних структур, укладів та форм, хоч така метаморфоза руйнувала одноцільність тексту і створювала у читача враження локальності й ізольованості різних частин «Матеріялів». Саме у цьому напрямку варто дошукуватися мотивів і причин тих перетворень, які споглядаємо в архітектоніці тритомника, порівняно з попередньою монографічною серією праць.

«Матеріяли» М. Слабченка розпочинаються з апіорних тез та узагальнень, які рясно розкидані по всьому тексту, як і в «Організації господарства України...». Тому вже у вступі він у звичному дусі категорично декларує, що його візія є «повною протилежністю думці Рожкова й П. Струве, який доводив, що *кріпацьке господарство ще не дорозвинулося перед 1861 р., і тому багато збереглося кріпацьких елементів в епоху післяреформну*»³⁹³. До студій консервативного ліберала П. Струве та одного з найстаріших російських істориків-марксистів М. Рожкова автор постійно апелює у «Матеріялах», як для потвердження певних тез і думок, так і заперечення чи уточнення концептів обох учених.

Наприклад, М. Слабченко рішуче відкидає тезу П. Струве про нерозвинутість поміщицького господарства напередодні Великої реформи 1861 р. (російський економіст тримався думки, що «*кріпосне господарство як таке, економічно не дозріло до свого скасування у 1861 р.*»³⁹⁴), позаяк вважає, що до збереження залишків кріпосницької системи у 1860-х роках спричинився брак грошових засобів як у селян, так і поміщиків, а не господарська відсталість³⁹⁵.

Зазначимо, що рецензенти по-різному оцінювали цю думку автора «Матеріялів». В. Левитський уважав, що погляди М. Рожкова та П. Струве є більш адекватними щодо представлення реального стану тогочасного господарства, аніж тлумачення одеського дослідника³⁹⁶. Натомість Р. Шпунт солідаризувався з думками М. Слабченка, зокрема відзначив, що М. Рожков відмовився від попередньої візії³⁹⁷.

Так чи інакше, М. Слабченко тримається вже згаданої установчої тези про «об'єднаність» українських земель у межах російських адміністративно-управлінських практик, що «конструювалися за загально-імперським трафаретом»³⁹⁸. Така констатація дозволяла автору порушити питання про переливання капіталів на обшири підросійської України, себто вводила міжнародні контексти висвітлення національної минувшини.

М. Слабченко розглядав Чорне море як серцевину чи підоснову економічного процесу на українських обширах. На його думку, з одного боку, чорномор-

³⁹³ М. С. [Слабченко М. Є.] Передмова // Слабченко М. Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії... — Т. 1. — С. IV.

³⁹⁴ Струве П. Крепостное хозяйство. Исследования по экономической истории России в XVIII и XIX вв. — [СПб.], 1913. — С. 154.

³⁹⁵ Слабченко М. Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії... — Т. 2. — С. 5.

³⁹⁶ Левитський В. До питання про структуру історії... — С. 5.

³⁹⁷ Шпунт Р. Рец. на кн.: Слабченко М. Є. Матеріяли... — С. 99.

³⁹⁸ Слабченко М. Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії... — Т. 1. — С. 7.

ські порти стимулювали доплив іноземних капіталів, а, з іншого — спонукали російських підприємців «пересуватися до північної частини України й спускатися на південь, де вступити в конкуруючу боротьбу з західньо-європейськими заходьками»³⁹⁹.

Однак, пропозиція історика щодо переоцінки ролі Чорного моря у розвої української економіки XIX ст. сприймали (та й то з низкою застережень!) поодинокі дослідники (О. Оглоблин). Відтак низка рецензентів уважала такий підхід неадекватним. Приміром, вищезгаданий Р. Шпунт схарактеризував означену тезу як своєрідний кантівський імператив у схемі «Матеріялів»⁴⁰⁰.

Водночас М. Слабченко вважав, що початок XIX ст. виплекав нову діючу особу на українській авансцені, навколо якої концентрувалися тодішні господарські і торгівельні практики. На відміну від другої половини XVIII ст., котра розгорталася під знаком акумуляції земель великими власниками, головним «героєм» перших десятиліть XIX ст. стає український поміщик середньої руки⁴⁰¹. Такі пани, хоч і торгували спершу вовною, згодом — хлібом, себто були тісно пов'язані з європейським ринком, але опинилися у становищі власників-господарників, міцно прикутих до своїх родинних маєтків-осідків. Цей своєрідний стиль життя визначав напівкамеральний спосіб повсякденного буття значної частини малоросійської аристократії.

«Розвиваючи сільське господарство, український поміщик не нагадував собою свого російського колегу. — відзначає М. Слабченко. — Він взагалі не жив у місті, а являвся хуторянином. Український поміщик ніколи не кидав села для міста, як це було з росіянином, й тому не вертав ізнов до села. З українських дідичів рідко хто був рентьєром в тісному значінні слова, але всі вони були підприємцями. Коли й вилазив зі свого лігва український поміщик, то тільки в надзвичайних випадках, напр[иклад], при оголошенні губерні чи дворянських установ, при дворянських виборах. За такими виключними випадками, поміщик сидів на своєму хуторі, займаючись господарством і побиваючись о більшу користь з нього»⁴⁰².

Саме з прив'язаністю українських поміщиків до землі, котра складала основу місцевого господарства, одеський дослідник пов'язував зростаючий тиск на закріпачене селянство, позаяк тільки господарський визиск останнього міг забезпечити високі та сталі прибутки вищим верствам⁴⁰³. Тож економічна доцільність, точніше господарська вмотивованість соціальних практик, як і в «Організації господарства України...», виступає на перший план у концептуалізації минувшини, яку пропонує М. Слабченко. Натомість становище кріпосних селян дослідник уважав близьким до рабства⁴⁰⁴. Не випадково у низці пасажів він розглядає антикріпосницький рух передреформених часів як аболіціоністський⁴⁰⁵.

Своєрідними контрагентами щодо поміщицьких господарств на початку XIX ст., за візією М. Слабченка, виступали колонії іноземних переселенців та

³⁹⁹ Там само. — С. 10.

⁴⁰⁰ Шпунт Р. Рец. на кн.: Слабченко М. Е. Матеріяли... — С. 100.

⁴⁰¹ Слабченко М. Е. Матеріяли до економічно-соціальної історії... — Т. 1. — С. 127.

⁴⁰² Там само. — С. 44.

⁴⁰³ Там само. — С. 54.

⁴⁰⁴ Там само. — С. 114–115.

⁴⁰⁵ Там само. — С. 281–284.

сумнозвісні військові поселення. Причому історик доволі самотужку висвітлює і репрезентує окреслені господарські та соціальні структури. Зокрема, він відзначає велику громадську солідарність іноземних колоністів, їх передові господарські практики, тривалу урядову протекцію, що спричинилися до первісного розквіту переселенських общин тощо. На його думку, «колонія була кріпким конкурентом, тим більш, що й являлася вона зі своєю громадською й господарчою іншою культурою»⁴⁰⁶. Занепад багатьох колоній-поселень автор пов'язує з соціальною диференціацією іноземних переселенців, що поступово, проте неспинно розвивала ці особливі господарські структури.

Специфічну роль у господарських практиках М. Слабченко відводив і військовим поселенням. Зазвичай останні асоціюються з жорсткими, нелюдськими засобами примусу і покарання та суцільним знеособленням поселенців, що зробилися майже хрестоматійними прикладами в історіописанні ХХ ст. Проте історик тримається думки, що ці мілітарні установи посіли певну нішу у тодішньому господарстві. Він розглядає ці напіввійськові, напівгосподарські структури у контексті реформування соціального устрою, хоч, кінець-кінцем, визнає, що «аракчєвський соціалізм повернувся в звичайне кріпацтво»⁴⁰⁷.

Та господарську діяльність цих структур М. Слабченко оцінює неоднозначно. «Військові поселення розводили й ліси та добрі сади, підтримували кукурудзяну культуру, заводили великі ставки й розводили там рибу, насаджували тутові сади й шовківництво. Таким побитом, велика культурна робота виявлялася в рямцях аракчєвщини на Україні», — стверджує вчений⁴⁰⁸. Відзначимо, що ці міркування суголосні оцінкам сучасних російських істориків як щодо самої постаті графа О. Аракчєєва, так і стосовно його військових і господарських реформ.

Але найцікавішими виглядають спроби М. Слабченка екстраполювати вислід матеріалістично-економічної площини чи господарських та соціальних практик до сфери культури, політики і громадської думки. У такому світлі постають авторські потуги з представлення позиції українського панства за часів вторгнення військ французького імператора Наполеона І.

«Коли російська буржуазія ненавиділа Наполеона, бо через континентальну систему мусила переживати довгу кризу, то Україна, де обробляюча промисловість була розвинена незрівняно менше й де утиск робився на хліборобстві, а про континентальну систему на Чорному морі не було мови, не мала охоти рвати давніх зв'язків з Францією, не могла вороже ставитись до Бонапарта та й його походу. Соціальні ускладнення не лякали вже поміщиків, бо Наполеон не квапився визволяти кріпаків», — підкреслює історик⁴⁰⁹. Більше того, він навіть уважає, що малоросійське дворянство було зацікавлене у перемозі Наполеона І, позаяк останній виявляв «недвозначні симпатії до України й цікавився її минулим, особливо-ж її козацькою верствою»⁴¹⁰.

Показовими видаються розумування, спостереження й тлумачення М. Слабченка на ниві громадських та культурних практик першої половини ХІХ ст. За-

⁴⁰⁶ Там само. — С. 24.

⁴⁰⁷ Там само. — С. 93.

⁴⁰⁸ Там само. — С. 88.

⁴⁰⁹ Там само. — С. 77.

⁴¹⁰ Там само. — С. 78.

уважимо, що вони подані у низці окремих фрагментів, які не мають виразної та послідовної хронологічної локалізації, зокрема нав'язують репрезентацію різних історичних зрізів у душі загальної синхронії, зорієнтованої на всю до-реформену добу, тобто від початку XIX ст. до реформи 1861 р. З такої перспективи авторський виклад створює ефект мозаїчності у сприйнятті окресленого періоду, котрий вирізняється низкою цікавих спостережень, узагальнень і припущень.

М. Слабченко вважає, що «на Україні мали значіння не декабристи, але декабризм, як *відгук загально-європейських настроїв у колах інтелігенції*»⁴¹¹. Натомість кирило-мефодіївські братчики, за його візією, спричинилися до кардинальної переоцінки громадських цінностей, що увінчалася «буржуазним республіканізмом»⁴¹². Заразом історик обстоює думку, що російське слов'янофільство зіткнулося з опозицією на українських землях з боку малоросійського панства, що походило зі старих козацько-старшинських родів, але часом за-своювало й передові ідеї. До такої опозиції він зараховує навіть екстравагантних (за сучасними означеннями *нонконформістських!*)⁴¹³ мочемордів з їхнім очільником — відставним ротмістром В. Закревським⁴¹⁴. Схоже, що в оцінці мочемордів одеський учений наслідував М. Драгоманова, котрий досить розважливо коментував погляди панів-інтелектуалів, які вийшли з їх середовища⁴¹⁵.

Зазначимо, що М. Слабченко у категоричному душі висуває низку самотніх припущень стосовно авторства знакових праць з обсягу української суспільно-політичної думки першої половини XIX ст. Він вважає, що автором «Истории русов» був князь О. Безбородько⁴¹⁶ (схожої думки трималися М. Возняк, П. Клепацький, А. Яковлів та ін.), а «Книги буття українського народу» — художник Я. де Бальмен (до речі, один із мочемордів!), себто не М. Костомаров⁴¹⁷.

Однак, аргументи, котрі наводить історик, виглядають непереконливо, позаяк здебільшого спираються на його припущення й уривчасті спостереження. Недаремно навіть О. Оглоблин, який прихильно ставився до низки ідей М. Слабченка, досить обережно оцінив запропоновані новації, зокрема наголосив, що вони потребують пильного вивчення та потвердження⁴¹⁸.

Ба більше, М. Слабченко прагне по-новому потрактувати й репрезентувати творчість та біографію Т. Шевченка. На його думку, «Шевченко врешті дійшов до зречення всього, що зв'язувало кріпака з паном. *Він спустив бога на землю, щоб зробити його кріпацьким богом.* Марія — мужичка, маленький Христос — байстря, якому вже змалечку дано нести хрест й бути на ньому розп'ятим. Кріпак піднявся в очах Шевченка до бога, а затуркана покритка — до богородиці»⁴¹⁹.

⁴¹¹ Там само. — С. 101.

⁴¹² Там само. — С. 177–178.

⁴¹³ *Окаринський В. М.* «Товариство мочемордія» як *нонконформістське* утворення в суспільному житті України 1840-х років // ЛКП. — Ніжин, 2011. — Вип. 64: Сучасні теоретико-методологічні дослідження соціальної історії і культури Полісся та України. — С. 165–176.

⁴¹⁴ *Слабченко М. Є.* Матеріали до економічно-соціальної історії... — Т. 1. — С. 173–174.

⁴¹⁵ *Драгоманов М.* Шевченко, українофіли і соціалізм // *Драгоманов М. П.* Вибране / Упоряд. Р. С. Міщук; прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. — К., 1991. — С. 350–351.

⁴¹⁶ *Слабченко М. Є.* Матеріали до економічно-соціальної історії... — Т. 1. — С. 104–105.

⁴¹⁷ Там само. — С. 177.

⁴¹⁸ *Оглоблін О.* Рец. на кн.: *Слабченко М.* Матеріали до економічно-соціальної історії... — С. 571.

⁴¹⁹ *Слабченко М. Є.* Матеріали до економічно-соціальної історії... — Т. 1. — С. 181.

М. Слабченко репрезентує Великого Кобзаря не як співця пригнобленого селянства, а як речника нових явищ і процесів, котрі ось-ось мають зруйнувати кріпосницький лад! Власне, він розглядає соціальні мотиви поезій Т. Шевченка як своєрідний пролог до майбутніх трансформацій, що назрівають в українському суспільстві середини XIX ст.

«Бунт іде з міста. Хто провадитиме його, які саме появляться нові люди, “з новим і праведним законом”, поет хіба тільки догадувався, коли одного разу записував у своєму щоденнику, що техніка переверне людськість. Шевченко тільки наближувався до розв’язання питання, а не розв’язував його, хоч уже складав гімни “роботящим рукам”. *Отже говорити про Шевченка, як про мужицького, сільського поета, є величезне непорозуміння, Шевченко був продуктом нового життя України, що склалося в наслідку переливання капіталу й росту міст.* Село Шевченко не описував. У нього немає й жахливих картин кріпацтва, — в нього є протест проти гноблення людини й нерівності. Такі думки поетові дало не село, а місто, котре попхнуло на революційний шлях й братчиків», — відзначає вчений⁴²⁰.

У подібному дусі М. Слабченко розглядає і рух хлопоманів, яких він характеризує здебільшого як талановитих, але ідеалістично налаштованих інтелігентів, що «мали своїм завданням *вияснити українському селянинові безпідставність кріпацьких прав польських панів*»⁴²¹.

Та розмірковуючи про українських панів-підприємців і, заразом, поміщиків-кріпосників, зростаючий визиск селянства, складнощі з витворення прошарку дрібних земельних власників у 1820-х–1830-х роках⁴²², історик скеровує дослідницькі устремління не на село, поміщицький хутір чи маєток, а на місто передреформеної доби та багатоманітні практики городян! Він навіть уважає, що «повітря міста на Україні не робило людей вільними, але прищеплювало їм вільні думки. *Це було нове місто, не подібне на місто XVIII ст. чи самого початку XIX ст., коло воно, ще являлось великим селом. Нове місто будувалось і організовувалось після типу європейського, в якому захожий селянин почував себе в силах відвоювати свободу*»⁴²³.

У представленні М. Слабченка місто постає як самобутній майданчик для апробації нових соціальних і господарських практик, зокрема для зміщення та перемішування звичних ролей різних верств і станів. Зокрема, він наголошує, що на міських теренах до комерційних і торговельних операцій залучаються вихідці з різних верств (міщани, ремісники, селяни різних категорій — державні, поміщицькі, монастирські, дрібні дворяни), котрі мали незначні та навіть мізерні капітали. Врешті-решт, історик підсумовує, що «*міста гублять своє суворо міщанське старе обличчя й витворюють нову буржуазію*»⁴²⁴.

У іншому місці М. Слабченко пише про руйнацію архаїчних соціальних і господарських норм у містах протягом першої половини XIX ст., котрі заступають нові практики, що докорінно змінюють буття та склад міських мешканців. «Роботи знаходилось для усіх ремесників. *Нове місто мало й купецтво,*

⁴²⁰ Там само. — С. 183.

⁴²¹ Там само. — С. 256.

⁴²² Там само. — С. 154–157.

⁴²³ Там само. — С. 188.

⁴²⁴ Там само. — С. 194.

й інтелігенцію, й урядництво всякого роду, якому потрібна була мала праця по шитву, озуву (пошиття взуття. — Авт.), хлібу й т. и. Жили в містах і поміщики, котрі обслуговувались своїми двораками, але останні не вважались за конкурентів»⁴²⁵.

Заразом автор «Матеріялів» акцентує увагу на процесах соціальної та майнової диференціації, котрі розгортались у середовищі тодішніх містян. «В містах обиватель не тільки вирівнявся, а в степових губерніях і розбагатів до того, що став сам заводитись власними кріпаками, так само, як купець», — зазначає М. Слабченко⁴²⁶. Відтак історик навіть обстоює гадку, що поступово на українських теренах формуються «два рівнобіжні промислові порядки — вотчинний і міський»⁴²⁷. Цю динамічну та відносну рівновагу між різними соціально-економічними укладами він пояснює неспроможністю молодого «міської буржуазії» конкурувати з вотчинними підприємствами⁴²⁸.

Вищезгаданий В. Левитський уважав, що М. Слабченко переоцінює соціальні трансформації у тодішніх містах, зокрема ігнорує історичну традицію старих містечок, які відігравали важливу роль у формуванні міст наприкінці XVIII — початку XIX ст.⁴²⁹ Однак, одеський дослідник уперто повертається до міської тематики 1830-х–1840-х років, зокрема акцентує увагу на соціокультурних впливах, що простежуються у тодішніх громадських, господарських, літературно-публіцистичних практиках.

Приміром, М. Слабченко згадує про циркуляцію ідей натурфілософії та полеміку навколо злободенних суспільних проблем. «Значіння міста тоді вже живо почувалося, хоча й у центрі громадського життя й стояв мужик, за котрого вели бій поміщики, що обстоювали його закріпощений стан, і міська буржуазія, котра в своїх інтересах промовляла проти, вела емансипаційну політику й не боялася над і ставити крапку», — пише вчений⁴³⁰.

У іншому місці М. Слабченко відмічає, що «мала, напівселянська буржуазія українських міст витворює особливу літературу з головною дієвою особою — мужиком і з аболіціоністськими гаслами ще в ті часи, коли російська думка б'ється в тенетах сентименталізму та романтизму й схиляється “на служення” великій російській буржуазії»⁴³¹. Крім того, історик висвітлює й аналізує різні візії «передреформних» економістів, зокрема зазначає, що вони «виразно висловлювались за свободу в межах економічного життя, лише мимохідь доторкаючися соціальних явищ»⁴³².

Така постійна зацікавленість культурними і громадськими практиками першої половини XIX ст., котру простежуємо у «Матеріялах», видається незвичайною, особливо, коли взяти до уваги традиційні сюжети студій М. Слабченка (господарство, торгівля, право, соціальні перетворення, становище окремих станів та верств), що побутують у його монографічній серії «Організація госпо-

⁴²⁵ Там само. — С. 199.

⁴²⁶ Там само. — С. 219.

⁴²⁷ Там само. — С. 205.

⁴²⁸ Там само. — С. 205.

⁴²⁹ Левитський В. До питання про структуру історії... — С. 11.

⁴³⁰ Слабченко М. Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії... — Т. 1. — С. 187.

⁴³¹ Там само. — С. 197.

⁴³² Там само. — С. 251.

дарства України...». Причому автор навіть розглядаючи господарські та соціальні трансформації повсякчас порушує культурні й інтелектуальні проблеми.

Наприклад, раціоналізацію поміщицького господарства у 1840-х–1850-х роках М. Слабченко однозначно пов'язує з появою «просвещеного помещика», себто з новим типом господарника, що мав солідні інтелектуальні й культурні здібності⁴³³. Більше того, автор навіть обстоює тезу, що «*А. Сміт являвся майже настільною книгою українських поміщиків, пропагандувався з університетських кафедр і багатьма примірниками представлявся в бібліотеках*»⁴³⁴.

Вочевидь, наведена теза є типовим прикладом поспішної та категоричної генералізації, котра властива М. Слабченку як історику. Втім, це розумування є досить показовим у світлі домінуючих дослідницьких інтенцій, які побутують у його тексті.

У такому ж річищі М. Слабченко репрезентує й поширення машин і механізмів у кріпосницькому господарстві, зокрема вважає, що від 1840-х років поміщики «*охоче схилиються в бік машин і не мають причин скаржитися на запровадження їх*»⁴³⁵. Урешті-решт, історик тримається думки, що «*сама "цариця-машина" в господарстві зробила переворот*. Поміщик не зустрічав потреби в такій масі сільських робітників для свого господарства, як за тої доби, коли вони провадилися тільки руками. Поміщикові являлося раціональнішим лишити при собі мінімум слуг і максимум землі, а то й усю землю»⁴³⁶.

Ця авторська констатація сприймається як самотутній пролог до назриваючої аграрної реформи 1861 р. У представленні М. Слабченка культурні й громадські трансформації постають як такі, що відіграють не менш важливі ролі, ніж господарські, соціальні та зовнішньополітичні передумови, котрі спричинили Велику реформу. Зокрема, вони посідають місце поруч із поразкою у славнозвісній Кримській війні 1853–1856 рр., яка вкрай загострила питання про скасування панщини⁴³⁷.

На цьому місці постає питання про причини та мотиви устремлінь М. Слабченка щодо вивчення культурних, громадських, публіцистичних і навіть суспільно-політичних практик ХІХ ст.? Тим паче, що попередні тексти історика, зокрема його найбільша монографічна серія «*Організація господарства України...*», демонструють спорадичне висвітлення означених зрізів минувшини.

Такі інтенції одеського дослідника зумовлювалися інтелектуальними й культурними впливами, котрі циркулювали у тодішній соціогуманітаристиці. Скажімо, варто відзначити праці В. Зомбарта, зокрема його тритомник «*Сучасний капіталізм*»⁴³⁸, ідеями й концептами якого автор інтенсивно послуговувався у низці томів «*Організації господарства України...*». Передусім, варто вказати на

⁴³³ Там само. — С. 259.

⁴³⁴ Там само. — С. 277.

⁴³⁵ Там само. — С. 262.

⁴³⁶ Там само. — С. 264.

⁴³⁷ Там само. — С. 255.

⁴³⁸ *Зомбарт В.* Современный капитализм. — Т. 1. — XLVII, 511 с.; *Его же.* Современный капитализм. — Т. 2. — IV, [2], 595 с.; *Его же.* Современный капитализм / Пер с нем. *Ст. Вольского и Б. Я. Жуховецкого.* — М.-Л., 1930. — Т. 3: Хозяйственная жизнь в эпоху развитого капитализма. — XVI, 604 с.

відому тезу В. Зомбарта про децентралізацію ранньомодерного господарства, котра побутує в означеній монографічній серії⁴³⁹.

М. Слабченко згадує цього соціолога і на сторінках «Матеріялів», зокрема покликається на т. зв. «буржуазний дух» В. Зомбарта, пошуки якого у різних сферах культурного, соціального, духовного життя є засадними у візії німецького вченого. «*Буржуазний дух*», за термінологією Зомбарта, вільно пролазив усюди й робив своє діло, розкладаючи все на складові частини. Не встояло проти нього ні дворянство, ні селянство, що наочно виявилось в 70-ті роки», — зазначає історик⁴⁴⁰. «*Замазура йде*» (рос. «*Чумазый идет*») — згадує автор крилате метафоричне означення селянина-багатиря, точніше щойно народженого буржуа, котрий скупає поміщицькі землі та швидко нагромаджує первісний капітал⁴⁴¹. Цей вираз повсюдно циркулював на сторінках пореформеної дворянської публіцистики.

Чи не цього «буржуазного духу» та його новітніх «героїв» як висліду загального спрямування всесвітнього історичного процесу дошукувався М. Слабченко у культурних, громадських та інших практиках дореформеного українства?!

До того ж, концепти В. Зомбарта були досить популярними у соціогуманітаристичній 1920-х років, а ціла низка студій цього соціолога побачила світ у російських перекладах. Адже на пореволюційному чи первісному радянському культурному просторі ще зберігалися відносно ліберальні «правила гри» та бракувало нових більшовицьких прочитань марксистської спадщини. Студії В. Зомбарта тою чи іншою мірою заповнювали існуючу інтелектуальну лакуну. Не випадково покликання на праці цього соціолога представлені майже у всіх писаннях дослідників 1920-х років, які опрацьовували проблематику, пов'язану зі становленням капіталізму

Однак, таке потрактування устремлінь М. Слабченка задовольняє лише почасти. На нашу думку, причини специфічної конструкції «Матеріялів», передусім, очевидний ухил автора у бік синхронічного представлення української минувшини XIX ст. (особливо дореформених часів!), що підважив звичну та всеохоплюючу діахронічну репрезентацію процесу, пояснюються особливістю його концептуалізації, котра мала стадіальну підоснову. Перед істориком постає досить складна проблема: як представити перехід від стадії кріпосницького господарства до стадії промислового капіталізму на українському фактографічному матеріалі першої половини XIX ст. Та й у науковій літературі початку XX ст. панували візії, в яких зазвичай обстоювалась думка про недостатній рівень промислового розвитку як у Росії загалом, так і у межах підросійської України зокрема.

Зауважимо, що найуразливішим місцем будь-якої стадіальної концептуалізації минувшини є перехід від однієї стадії до іншої (проблема т. зв. «перемікачів»). У радянській історіографії ця проблема відома як питання «міжформацийних стиків» чи «переходів», яке вирішували за рахунок соціокультурних «сплесків», «розривів» та «імпульсів» — революцій (англійська революція середини XVII ст., французька революція кінця XVIII ст., російська революція 1917 р

⁴³⁹ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 2. — С. 7 (прим. 1–2).

⁴⁴⁰ Його ж. Матеріали до економічно-соціальної історії... — Т. 2. — С. 53.

⁴⁴¹ Его же. Николай Иванович Зибер. — С. VI.

та ін.), великих воєн, що кардинально змінювали політичну мапу світу (Тридцятирічна війна 1618–1648 рр., Наполеонівські війни поч. XIX ст., Перша та Друга світові війни та ін.).

Натомість у стадіальних концептуалізаціях із виразним еволюціоністським рефреном проблему «перемикачів» прагнули розв'язати послугуючись уведенням т. зв. «перехідних» чи «транзитних» періодів. Зокрема, у схемі М. Грушевського своєрідними «транзитними перемикачами» є «два занепади» (середина XIV ст. та другої половини XVIII ст.) і «два відродження» (кінець XVI — початок XVII ст. і XIX ст.) українського національного життя.

Та обидва способи були непридатними для стадіальної концептуалізації М. Слабченка на ниві української історії XIX — початку XX ст. Тим більше, що вона конструювалася, з одного боку на матеріалістично-економічних засадах, а з іншого — стосувалася XIX ст., себто такої доби, в яку було складно «вписати» відповідні соціокультурні «імпульси» чи «транзитні періоди», котрі відповідали європейським і світовим взірцям та й ще за теорію «єдиного процесу». Автор «Матеріялів» зазначав, що до 1905 р. «життя України розвивалося зигзагами», тобто на основі змагання «протилежних символів феодального й буржуазного суспільства», до того ж, ускладнювалося «національним вбранням»⁴⁴².

Видається, що зазначені проблеми й підштовхнули М. Слабченка до «експериментів» — синхронічного представлення дореформеного періоду XIX ст. як мінливої конфігурації структур, укладів і форм (різних зрізів історичного буття!), які мали продемонструвати визрівання нових буржуазних практик та взаємин у надрах кріпосницького господарства. Ці потреби суттєво розширили фахові запити історика, котрий намагався показати як нові тенденції плекаються на полі культури, публіцистики, громадського і політичного життя. Якщо взяти до уваги вкрай складну, заплутану, суперечливу і мозаїчну палітру економічного буття підросійської України XIX ст., то синхронічна репрезентація М. Слабченка виглядає як досить цікава та перспективна новація, принаймні у контексті домінуючих практик українського історіописання 1920-х років. Більше того, дослідницька пропозиція одеського історика вела до глибшої розробки різних площин українського суспільства, що незаперечно продукувало нові можливості у царині соціологічного прочитання минувшини.

Власне, про «мозаїчність» українського економічного побуту, порівняно з одноцільним, «монолітним» розвоєм західноєвропейських країн, згадував у своїй рецензії В. Левитський. «Зовсім протилежно органічному розвитку історії цих (західних. — *Авт.*) народів, що йому надано певного характеру м о н о л і т н о с т и — історія господарського побуту України має характер, так мовити, м о з а і ч н о с т и (розбив В. Левитського. — *Авт.*); в ній дуже багато вставок із чужоземної культури, вставок, що їх їй було накинуто. Україна мала своє самостійне буття хіба лише в Київський період своєї історії, потім перебувала під зверхністю чужої державности Монголів, Литви та Польщі й, нарешті, Росії, й всі вони, в період свого панування залишали свої нашарування на українській економіці та суспільності», — відзначає рецензент⁴⁴³.

⁴⁴² М. С. [Слабченко М. Є.] Переднє слово. — Т. 2. — С. 3.

⁴⁴³ Левитський В. До питання про структуру історії... — С. 12–13.

Ця заувага (ймовірно, вона постала якраз у світлі прочитань «Матеріялів»!) скерована супроти соціологізації минувшини, вибудованої за теорією «єдиного всесвітнього процесу» М. Слабченка, досить добре відображає не тільки особисті погляди В. Левитського як ученого-економіста, а й відомі застереження М. Грушевського. Останній рішуче виступав супроти детермінізму (тим паче, матеріалістичного!) та повсюдної генералізації на полі української історії і наголошував на всебічному студіюванні соціо- та етнокультурного зрізів минувшини у їхньому фактографічному розмаїтті.

Інший рецензент Р. Шпунт обстоював думку, що М. Слабченко не помітив «двоїстості» економічного процесу на просторі підросійської України, котрий був не тільки зорієнтований на самостійний національний розвиток, а й істотно залежав від Росії⁴⁴⁴. Заразом він уважав, що автор «Матеріялів», так і не зміг показати як промисловість і сільське господарство утворюють ринок робітничої сили, зокрема представити «діалектичний» зв'язок між селом і містом⁴⁴⁵.

Звісно, у «Матеріялах» споглядаємо традиційні недоліки та прогалини, властиві для історичного письма М. Слабченка (необґрунтовані генералізаційні процедури, некоректне використання фактографічного матеріалу, категоричні узагальнення, недбалі обрахунки і т. п.). Приміром, молодий історик Д. Соловей вказав на низку перекручень у авторських підрахунках кількості кріпаків у першому томі «Матеріялів»⁴⁴⁶.

Наведені закиди, попри відмінні методологічні засади рецензентів, щодо суцільної локальності, ізолюваності і навіть штучності концептуалізації М. Слабченка видаються не зовсім об'єктивними. Тим більше, що ціла низка розділів «Матеріялів» зорієнтована на те, щоби показати як тодішні господарські і торгівельні практики витворювали «єдиний господарчий організм»⁴⁴⁷. Згадаємо, скажімо, авторські пасажі про механічну обробку⁴⁴⁸ та цукрову промисловість⁴⁴⁹, роль ярмарків в українській торгівлі⁴⁵⁰, сухопутні і водні комунікації⁴⁵¹, різні течії української торгівлі⁴⁵² та ін.

Певна річ, стадіальна конструкція М. Слабченка зазнала сильної дифузії й розмивання на українському матеріалі, позаяк її вихідні концепти були перенесені з царини західноєвропейської історії. Відтак поставали проблеми, пов'язані з істотною корекцією й адаптацією установчих ідей, а також із необхідністю опрацювати т. зв. «середню ланку» концептуалізації, що мала представляти своєрідний сценарій національної історії, себто пов'язати конкретну фактографічну канву з універсальним стадіальним маркуванням. К. Антипович навіть зауважив, що в праці М. Слабченка «аналітичні моменти переважають синтетичні, не дуже вдала редакція очевидно спричинилася до багатьох

⁴⁴⁴ Шпунт Р. Рец. на кн.: Слабченко М. Е. Матеріяли... — С. 100.

⁴⁴⁵ Там само. — С. 97.

⁴⁴⁶ Соловей Д. До питання про кількість кріпаків на Україні (3 приводу даних проф. Слабченка в «Матеріялах до економічно-соціальної історії України XIX століття» т. 1) // ЗІФВ. — К., 1927. — Кн. 11. — С. 287–292.

⁴⁴⁷ Слабченко М. Е. Матеріяли до економічно-соціальної історії... — Т. 1. — С. 225.

⁴⁴⁸ Там само. — С. 200.

⁴⁴⁹ Там само. — С. 212.

⁴⁵⁰ Там само. — С. 231–232.

⁴⁵¹ Там само. — С. 238.

⁴⁵² Там само. — С. 235.

друкарських помилок, почасти через насиченість фактичним матеріалом, провідні думки часто-густо ховаються серед ф а к т и ч н о г о м а т е р і я л у (розбив К. Антиповича. — *Авт.*)»⁴⁵³.

Подібні проблеми споглядаємо практично у будь-яких стадіальних візіях минувшини, особливо, коли взяти до уваги те, що йдеться про первісні версії соціологізації історії на ниві українського історіописання 1920-х років.

Мабуть, М. Слабченко почасти сприймав зауваги рецензентів щодо конструкції тритомника. Тому авторський виклад у другому томі цієї серійної праці більше відповідає хронологічній послідовності перебігу історичних подій та процесів, аніж репрезентація дореформеної минувшини, подана у першому томі «Матеріалів». Однак, історик не відмовився від синхронічного представлення пореформеної доби. Зокрема, він вдається до численних екскурсів на теми культури, літератури, науки, суспільно-політичної і наукової думки та громадських практик, які мають проілюструвати й потвердити спрямування господарських та соціальних трансформацій українського суспільства. У широкому сенсі автор і далі намагається представити структурну конфігурацію української минувшини пореформеної доби як самобутню калейдоскопічну палітру.

М. Слабченко досить своєрідно сприймав маніфест 19 лютого 1861 р. З одного боку, він визнавав те «колосальне враження», котре справила Велика реформа на сучасників. З іншого боку, він тримався думки, що вона не стільки змінила фактичне становище у сільському господарстві, скільки встановила «*договірні принципи між колишнім кріпаком та його паном*»⁴⁵⁴. Ще у дореволюційні часи М. Слабченко відзначав, що «*доба великих реформ покликана до життя питання про визначення істинної суми прав* (на участь у державному й економічному житті Росії) різних суспільних груп, класів та станів»⁴⁵⁵. Водночас історик уважав, що реформа 1861 р. розпочала нову сторінку в історії господарства, котра вирізняється поворотом капіталу до обробної промисловості⁴⁵⁶.

Зазначимо, що як у першому, так і другому томі «Матеріалів» автор подає цілу низку оригінальних спостережень і тлумачень щодо багатьох явищ, фактів і подій. М. Слабченко розглядає українську громаду як вислід соціальних практик пореформеної доби, на відміну від російських общин, які спиралися на давню історичну традицію. «*Це була "община" на вершках вигадана для забезпечення поміщика робітниками, а держави — податками*», — стверджує історик⁴⁵⁷.

Водночас М. Слабченко звертає увагу на появу нових діючих «героїв» на господарських та соціальних теренах. Зокрема, він згадує про нову постать 1860-х років — купця-землевласника, котрий заходився збирати землі та проводити вигідні торгівельні оборудки з нерухомістю⁴⁵⁸. Натомість 1870-ті роки, на його думку, висувують на економічну сцену експортерів-набобів (від англ. *navob* — людина-вискочка, яка швидко розбагатіла у колоніях. — *Авт.*) як купецького, так і дворянського походження, котрі завдяки хлібній торгівлі та

⁴⁵³ Антипович К. Рец. на кн.: Рец. на кн.: Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... — С. 394.

⁴⁵⁴ Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... — Т. 2. — С. 6.

⁴⁵⁵ Его же. Д. П. Миллер как историк украинского права. — С. 6.

⁴⁵⁶ Его же. Николай Иванович Зибер. — С. V.

⁴⁵⁷ Його ж. Матеріали до економічно-соціальної історії... — Т. 2. — С. 16.

⁴⁵⁸ Там само. — С. 58.

сприятливій міжнародній кон'юктурі доволі швидко нагромадили значні капітали⁴⁵⁹. 1880-ті роки автор пов'язує з утвердженням господарських практик нового соціального типу, котрого називає «багатирем» чи «хозяйственным мужичком». Він навіть підкреслює, що пересічний поміщик зазвичай не міг утриматися під потужним впливом цієї соціальної верстви⁴⁶⁰.

Втім, як і у першому томі, М. Слабченко акцентує увагу на тих інтелектуальних і культурних зрушеннях, які пов'язує з новими господарськими та соціальними практиками. Зокрема, історик розглядає «хуторну філософію» П. Куліша у світлі змагання капіталістичного і натурального господарства, зокрема вбачає у цій візії острах громадських діячів перед страшною силою капіталістичної «цивілізації», що неминуче розколе українське село⁴⁶¹. Заразом він обстоює думку, що післяреформена доба спричинилася до появи «нової академічної молоді», котра дедалі більше втягується до революційного руху⁴⁶².

Зауважимо, що М. Слабченко досить самотужку оцінював і громадський рух, зокрема вирізняв соціальну мотивацію його учасників. «Члени Київської громади по самій суті своєї роботи були народовцями. — відзначає історик. — Але їхнє народництво відрізнялося від російського. Для них не існувало ідеалізованого мужика, не було в українських умовах жупелів на кшталт общини, богоносицтва й т. и. Український народовець не шукав “вищої правди”, не вчився від селянина, не покутував своїх гріхів (“кающийся дворянин” не відома Україні постать). *Народовець наш ішов в мужицьку масу, щоб допомогти їй проти пана*»⁴⁶³.

Автор «Матеріалів» розглядає й опозиційні настрої пореформених поміщиків, які концентрувалися у земствах, зокрема нарікає їхній опозиційний рух «земською фрондою»⁴⁶⁴. Крім того, М. Слабченко висвітлює тодішні громадські експерименти, котрі мали спричинити появу нових соціальних і господарських взаємин. Приміром, він пише про штундистські громади та їх спроби висунути «на перший план *ідею солідарності у формі дружніх послуг*, заснованих на добрій волі й свідомості того, що робиш»⁴⁶⁵, а також про крах колоній-комун, створених на хвилі народницьких устремлінь 1870-х — початку 1880-х років. Одеський історик іронічно називає ці громадські практики «культуртрегерськими (від нім. *Kulturträger* — носій культури, іронічна назва колоніальних просвітиків. — *Авт.*) витівками», які не мали під собою реального господарського та соціального підґрунтя⁴⁶⁶. На його думку, 1880-ті роки були «добою, коли *робітнича верства тільки формувалася, ще не усталилася, не викристалізувалася*»⁴⁶⁷.

У такому світлі революційні та громадські практики у містах виглядають якимось епізодичними сплесками, що час від часу набувають деякого розвою, але доволі швидко згасають. Свої спостереження М. Слабченко резюмує у думці,

⁴⁵⁹ Там само. — С. 60–65.

⁴⁶⁰ Там само. — С. 111.

⁴⁶¹ Там само. — С. 43–44.

⁴⁶² Там само. — С. 46.

⁴⁶³ Там само. — С. 51–52.

⁴⁶⁴ Там само. — С. 87.

⁴⁶⁵ Там само. — С. 85.

⁴⁶⁶ Там само. — С. 103.

⁴⁶⁷ Там само. — С. 144.

що «кволий розвиток революційної думки й діяння в місті на Україні з'ясовувався тим, що промисловість не розвинулася ще до краю, і тим, що населення підприємств відпливає від часу до часу з міст на село, де розвивався аграрний капіталізм у великих поміщицьких господарствах, а в селі відбувалося розшарування селянської маси, зв'язане з переходом середняків до парцелярного чи багатирського хозяйства»⁴⁶⁸. Він навіть відзначає своєрідну індустріалізацію поміщицького господарства та потужний процес подрібнення селянських наділів протягом останніх десятиліть XIX ст.⁴⁶⁹

Зрештою, М. Слабченко вкотре демонструє досить жорстку каузальну залежність суспільно-політичних і громадських процесів від господарського та соціального зрізів минувшини. Проте другий том «Матеріялів» репрезентує доволі значний і навіть вражаючий діапазон авторських інтенцій на ниві культури, науки, політичної та громадської думки.

М. Слабченко представляє у контексті нового слов'янофільства та панрусизму візію Ф. Достоєвського і теорію культурно-історичних типів М. Данилевського⁴⁷⁰, котрі потрактовує як вислід російського імперіалізму. Водночас автор «Матеріялів» висвітлює дискусії 1890-х років, які точилися навколо переходу на золоту валюту⁴⁷¹.

Більше того, він подає огляд низки економічних та суспільних візій, зокрема Т. Рильського — близького приятеля В. Антоновича. На його думку, «Рильський, таким чином, правильно підійшов до багатьох питаннів, зв'язаних з капіталізмом, намітив і відживання капіталістичних відносин, але визнав за виправдане визискування робітника, підкреслив конечну потребу служити капіталові "і нині, і присно, і во віки" і обстоював існуючу солідарність у суспільстві»⁴⁷².

У схожому дусі М. Слабченко розглядає візію відомого економіста М. Туган-Барановського, котра «урізала революційний марксизм» за рахунок неокантіанської етики. За висловом одеського дослідника, це була спроба піднести «людину-індивіда над усесвіттом», себто досягти гармонії інтересів робітника й буржуа за капіталізму⁴⁷³.

Помітне місце М. Слабченко відводить і переродженню поглядів колишнього соціаліста М. Бердяєва та містичним і релігійним пошукам інтелігенції на зламі XIX–XX ст. Автор навіть називає цю візію «кухонним соціалізмом»⁴⁷⁴. За разом він звертає увагу на концепцію соціолога-українофіла Я. Новикова (у тексті М. Слабченка помилково Ж. Новікова!), зорієнтовану на критику соціального дарвінізму й апологію громадських асоціацій та солідаризму⁴⁷⁵. Причому обидві, здавалося б, відмінні концепції (візія «суспільної солідарності» Я. Новикова та релігійно-містична ревізія М. Бердяєва), на його думку, сполучає їх призначення — торування битого шляху для нових капіталістичних відносин.

⁴⁶⁸ Там само. — С. 167.

⁴⁶⁹ Там само. — С. 184.

⁴⁷⁰ Там само. — С. 67–68.

⁴⁷¹ Там само. — С. 197–199.

⁴⁷² Там само. — С. 219.

⁴⁷³ Там само. — С. 223–224.

⁴⁷⁴ Там само. — С. 262.

⁴⁷⁵ Там само. — С. 263–265.

На цьому досить широкому культурному й інтелектуальному тлі стислі фрагменти з другого тому «Матеріалів», у яких йдеться про зростання міст кінця XIX — початку XX ст., конституювання політичних партій (РУП, УСДРП), селянський й робітничий рухи, російсько-японську війну 1904–1905 рр. і, врешті-решт, навіть початок революції 1905 р., виглядають якимось припадковими і навіть доповнюючими сюжетами. Відтак репрезентація різних зрізів українського буття, як і у першому, так і другому томі «Матеріалів», здебільшого зорієнтована на представлення переходу від однієї стадії до іншої, як у соціальної та економічної площині, так і на громадських, культурних та інших теренах.

Видається, що саме звідси походить той засадний конфлікт між репрезентацією процесу та структури української минувшини XIX — початку XX ст. в архітектоніці зазначеної студії М. Слабченка.

На превеликий жаль, доля рукопису третього тому «Матеріалів» і до сьогодні залишається достеменно невідомою. Вважають, що цей текст був знищений після арешту автора⁴⁷⁶.

М. Слабченко немовби передчував подібний поворот подій. «Мій III-й том «Матеріалів» пішов на рецензію до Рубача. Се страшно погано, бо Рубач відомий тим, що краде чужий матеріал і видає потім роботи за свої. Вже ліпше Річицький нехай дав би на рецензію [М.] Яворському чи тому ж М. Грушевському, а не літературному злодію», — занотував історик у своєму щоденнику 24 січня 1927 р.⁴⁷⁷ І, справді, третій том 1927 р. повернули авторові після негативної рецензії М. Рубача, проте й після переробки текст не вдалося опублікувати. У 1929 р. М. Слабченко видав курс лекцій «Новітня історія України (1905–1920 рр.)», який розглядають як текст (чи варіант) третього тому «Матеріалів»⁴⁷⁸. Та доля і цієї праці одеського дослідника також залишається невідомою.

Вірогідно, третій том конструювався за тим же стадіальним каноном, оскільки його лейтмотив пов'язувався зі стадією «колоніального імперіялізму». Про це довідуємося з фрагмента листа М. Слабченка від 29 травня 1929 р., адресованого Д. Бованенку, що зберігся завдяки О. Оглоблину. *«Уже саме прагнення відриву частин української людности від якоїсь держави в інтересах об'єднання є імперіялізм ембріонального типу.* Таке зараз маємо в Румунії, Польщі, Сербії й ін. Коли є панславизм, то конечно має право бути панрусизм й ще далі панукраїнізм. Отой панукраїнізм і є вияв українського імперіялізму, а культура мислилася тут суто-українська. Дефект цієї концепції — кволість українського капіталізму, що він міг би тоді щось зробити. Територіяльно-український імперіялізм був сильнішим. Він стояв на захваті і не-української території — від Карпат до Волги (Драгоманівський підхід) й Аральського озера, плюс далекосхідні колонії. Відрив від Росії не припиняв російської культури. Такі пани любили посилатись, як на зразок, на Америку. В цих імперіялістів був ще інтерес: проливи і Царгород. Бажання було скромне: російський багнет дасть їм це все, а потім Україна (з російською культурою) відділиться від Росії. Була й третя течія: по-українськи свідомо буржуазія приймала точку поведінки й погляду 2-ої течії. Таким чином, про імперіялізм український можна говорити зовсім свobodно. Про це

⁴⁷⁶ Заруба В. Історик держави і права... — С. 253.

⁴⁷⁷ Його ж. Михайло Слабченко... — С. 211.

⁴⁷⁸ Водотика С. Г. Нариси історії історичної науки УСРР... — С. 129; Заруба В. Історик держави і права... — С. 377.

я зараз пишу в III томі “Матеріялів”, де вяснюю й значення України як колонії *sui generis* (лат. *своєрідної*. — *Авт.*), про характерні особливості колоніального імперіялізму тощо. Може, в цьому році й видам III том»⁴⁷⁹.

Оригінальні потрактування різних візій досить часто споглядаємо у багатьох лекційних викладах М. Слабченка. Зокрема, вельми цікаво виглядають його коментарі щодо теорії «Серединної Європи», котра постала на початку ХХ ст. і зазвичай розглядається у геополітичному сенсі. Натомість український історик тлумачить цю візію у контексті економічних та господарських процесів. На його думку, це була спроба створити «народно-господарську автаркію» під гегемонією Німецької імперії⁴⁸⁰.

Вочевидь, третій том «Матеріялів» містив візію М. Слабченка і щодо України як «колонії», хоч ця ідея побутує як у попередніх томах⁴⁸¹, так і інших працях. Зазначена дефініція мала не тільки економічний та соціальний, а й культурний підтекст. Не випадково сучасні дослідники відзначають, що терміном «внутрішня колонія» (авторство його приписують В. Леніну!) послуговувалися українські науковці 1920-х років (М. Слабченко, М. Яворський та ін.)⁴⁸².

Але зростаюча частка культурних, інтелектуальних, громадських компонентів надавала традиційним зрізам минувшини (економічний соціальний та правничий) в історичному письмі М. Слабченка дещо іншого змісту. Ймовірно, такі перетворення з часом спричинилися б до нових соціологічних прочитань нашої минувшини, зокрема до спроб репрезентації України не тільки як єдиного, самостійного економічного, а й громадсько-культурного і суспільно-політичного «організму» на теренах європейської та всесвітньої історії!

⁴⁷⁹ *Оглоблин О.* Проблема схеми історії України... — С. 6 (прим. 5).

⁴⁸⁰ *Слабченко М. Є.* Конспект лекцій по новійшій історії України, читаних в Од. І. Н. О. — [Одеса], 1927. — С. 35–36.

⁴⁸¹ *Його ж.* Матеріяли до економічно-соціальної історії... — Т. 2. — С. 3.

⁴⁸² *Капелер А.* Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // *КСт.* — 2001. — № 5. — С. 17; *Гундорова Т.* «Внутрішня колонізація» — повторна колонізація // *Критика.* — 2011. — № 9/10. — С. 23.

7.4. Класовий і національний дискурси у марксистсько-більшовицькій соціологізації української історії М. Яворського

Постать М. Яворського здебільшого асоціюється з тезою про очільника марксистської школи чи керманіча офіційної історіографії 1920-х років⁴⁸³. Скажімо, Д. Багалій розглядає М. Яворського як «першого історика України — марксиста»⁴⁸⁴ та вважає його «послідовним марксистським соціологом»⁴⁸⁵. Утім, дехто з сучасних науковців обстоює думку, що цей учений, навпаки, був «непослідовним марксистом»⁴⁸⁶. Так чи інакше, саме на долю М. Яворського, за висловом С. Плохія, випало «завдання сконструювати советський марксистський наратив української історії»⁴⁸⁷.

Біографічні повороти та життєві сценарії М. Яворського виглядають доволі своєрідно, почасти навіть інтригують. Галицький інтелектуал, який студював політику і право у Львівському університеті, здобув ступінь доктора політичних наук (1912), мав неабиякі політичні зацікавлення ще у довоєнні часи, учасник Першої світової війни, перекладач у штабі військового уповноваженого австрійського уряду за часів Української Центральної Ради та Української Держави гетьмана П. Скоропадського, референт польової жандармерії доби Західноукраїнської Народної Республіки, згодом один із тих офіцерів Української галицької армії, котрі готували її перехід на більшовицькій бік⁴⁸⁸. Сам М. Яворський у листі до С. Косіора схарактеризував свою еволюцію як шлях торований від «галицького націоналістичного міщанства до більшовизму»⁴⁸⁹.

За часів УСРР М. Яворський відзначився не тільки розмаїтими викладацькими та дослідницькими практиками, а й на ниві адміністративної діяльності, зокрема протягом 1924–1929 рр. був завідувачем Управління науковими установами в Україні при Наркоматі освіти УСРР, котрому підпорядковувалася ВУАН. С. Єфремов у своєму щоденниковому записі від 11 січня 1925 р. саркастично зауважив: «І всю українську науку в жмені держить. Бідна наука!»⁴⁹⁰. С. Єкель-

---

⁴⁸³ *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську советську історіографію. — С. 11; *Крупницький Б.* Українська історична наука під Советами... — С. 14.

⁴⁸⁴ *Багалій Д.* Рец. на кн.: *Яворський М.* Нарис україно-руської історії. — Харків: ДВУ, 1923. — 123 с. // Книга. — 1923. — № 2. — С. 49.

⁴⁸⁵ *Його ж.* Перша спроба начерку історії України на тлі історичного матеріалізму (Рец. на кн.: *Яворський М. І.* Нарис історії України. — К.: ДВУ, 1923. — Ч. 1. — VIII, 188 с.) // ЧШ. — 1923. — № 9. — С. 150.

⁴⁸⁶ *Роєнко В. І. М. І. Яворський — історик України: життя і наукова діяльність: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 06 / ЗНУ. — Запоріжжя, 2008. — С. 3.*

⁴⁸⁷ *Плохій С.* Вказ. праця. — С. 353.

⁴⁸⁸ *Рубльов О. С.* Лідер «істориків-марксистів» України // Репресоване красзнавство (20–30-і роки). — К., 1991. — С. 293–297; *Санцевич А. В. М. І. Яворський: нарис життя та творчості.* — К., 1995. — С. 5–16; *Рубльов О. С.* Матвій Іванович Яворський // Зневажена Клію: 36 ст. — К., 2005. — С. 565–570.

⁴⁸⁹ *Яворський М. І.* ЦК КП(б)У, тов. Косіору (лист) [4. II. 1930] // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркевич, Маркович, Костомаров, Яворський / За ред. В. А. Смолія, Ю. А. Пінчука. — К., 1995. — С. 183.

⁴⁹⁰ *Єфремов С. О.* Щоденники, 1923–1929. — К., 1997. — С. 185.

чик висловив думку, що М. Яворський у Радянській Україні відігравав роль «місцевого Покровського»⁴⁹¹.

Зауважимо, що М. Яворський мав нестримні особисті амбіції у сфері адміністративних практик. Приміром, наприкінці 1927 р. він виступив ініціатором проекту з заснування Другої — «Лівобережної» АН у Харкові на протигагу ВУАН, в якій мав намір посісти керівне становище⁴⁹². Заразом М. Яворський брав активну участь в офіційній кампанії супроти М. Грушевського, зокрема спричинився до поширення відомого ідеологічного тавра про його «теорію безкласовості» української нації⁴⁹³. Проте 1929 р. він подав записку про науковій праці М. Грушевського у зв'язку з виборами дійсних членів АН СРСР, витриману майже повністю у позитивному дусі⁴⁹⁴.

Двоїстість у рецепції постаті М. Яворського створює його категорична антирадянська позиція, котру посів колишній історик під час таборових поневірянь на Соловках. За свідченням С. Підгайного, він став «переконаним ворогом всього, що наближалось до марксизму, большевизму чи москвофільства. Це був давній і нестерпний ворог всього, де відчувалося, хоча б у найменшій мірі слово “Москва”»⁴⁹⁵. Відтак М. Яворський та його науковий доробок досить суперечливо сприймався різними дослідниками.

Наприклад, автор-укладач вступного слова до студії «Нарис історії України», виданої у далекій Аделаїді (Південна Австралія), вважав, що «хоч Я. (Яворський М. І. — Авт.) був виразником марксистської історичної школи, його концепція історії була в конфлікті з концепцією деяких російських істориків, і тому він попав у неласку серед офіційних радянських чиновників»⁴⁹⁶. Ця характеристика лідера українських істориків-марксистів в останню, таборову добу життя разуче дисонує з його дослідницькими, педагогічними, адміністративними та громадськими практиками 1920-х років.

До українського історіописання М. Яворський увійшов на хвилі кампанії партійних висуванців, що значною мірою окреслило коло його дослідницьких інтенцій, зокрема марксистсько-більшовицьку концептуалізацію історії України. На той час галицький учений був досить зрілою особою, зокрема володів низкою європейських мов⁴⁹⁷, хоч і виступав як історик-початківець. Деякі сучасні публіцисти тримаються думки, що він був «людиною глибокої європейської культури і освіти»⁴⁹⁸.

Показово, що М. Яворський прагнув подати не тільки марксистську, а й національну репрезентацію історії України. Такі дослідницькі настанови творили двоїстий ідеал науковості, котрий продукував конфлікт, спершу потенцій-

⁴⁹¹ Екельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Авторизов. переклад з англ. М. Климчука, Х. Чушак; за ред. М. Климчука. — К., 2008. — С. 38.

⁴⁹² Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929. — С. 575–576.

⁴⁹³ Яворський М. Сучасні течії серед української історіографії. — С. 199.

⁴⁹⁴ Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX — 30-ті роки XX століття) / Наук. ред. Р. Пиріг. — Київ–Дрогобич, 2008. — С. 318–319.

⁴⁹⁵ Підгайний С. Соловецькі знайомі [М. І. Яворський] // КВ. — 1944, 6 лют. — № 26. — С. 6.

⁴⁹⁶ Цюрк М. Від видавництва // Яворський М. Нарис історії України / Передрук київського видання 1923 р.: У 2 ч. — Аделаїда, 1986. — Ч. 1. — С. VII.

⁴⁹⁷ Касьянов Г. В. Академік М. І. Яворський. Доля вченого // УІЖ. — 1990. — № 8. — С. 76.

⁴⁹⁸ Лупейко В. Ю. Довгий шлях до істини. Розповідь про мужнього історика [М. Яворський] // Лупейко В. Ю. Кайдашизм, або Доки ж ми будемо самоїдами? Есеї. — К., 1998. — С. 350.

ний, згодом — уповні очевидний між класовим та національним дискурсами у його історичному письмі.

З-поміж спроб соціологічного прочитання української минувшини, котрі побутували протягом 1920-х років, візія М. Яворського вирізняється, мабуть, найбільшою формалізацією концептуальних пропозицій. Відтак автор «Нарису історії України» вже на перших сторінках студії декларує свої дослідницькі пріоритети.

Передусім, постулюється представлення історії як безупинного поступового процесу, котрий уявляється у вигляді стадіальної конструкції, себто переходу «з одного ступіня культури до другого, вищого, або ниділи, чевріли (чахнули. — Авт.), бо йти вперед змоги не мали»⁴⁹⁹. Рухомою силою чи «двигуном» переходу автор називає «продукційні сили», з якими однозначно пов'язує закономірну та каузальну репрезентацію минувшини⁵⁰⁰, зрештою саму підоснову стадіальної концептуалізації.

Заразом М. Яворський вдається до звичного марксистського поділу на продуктивні сили і виробничі відносини⁵⁰¹, вислідом якого є сумнозвісний «закон класової боротьби». На його думку «*класова боротьба завжди була політичною боротьбою, завжди була рухом уперед*. Кінчалася вона звичайно гвалтовним переворотом-революцією, яко єдиним способом здійснення нових суспільних тенденцій»⁵⁰². Тож апологія класової боротьби пролягає наскрізним рефреном у текстах М. Яворського, зокрема авторський курс лекцій 1921 р. іменувався «Історія боротьби клясів на Україні».

У пізніших працях, передусім у «Нарисах з історії революційної боротьби на Україні», М. Яворський уживає терміни «класовий організм», «громадський організм», «суспільний організм» та ін. Він розглядає Україну як «*історичний суспільний організм, класовий організм, зґрунтований на даній господарській системі, становить частину всенього суспільства-людства*»⁵⁰³.

У подібному дусі дослідник маркує й Річ Посполиту XVII ст., зокрема зауважує, що «*Польща являла тепер собою організм, який не в силі був далі підтримати власне життя*»⁵⁰⁴. Певна річ, історик зазнав очевидних впливів органіцизму, котрі простежуються у писаннях багатьох українських істориків першої третини ХХ ст., хоч складно судити про рівень рефлексованості його уявлень.

Призначення історіописання М. Яворський убачає у вивченні й аналізі «двох родів суперечностей» — класової та невпинних змагань людини з природою. На його думку, «*історична наука й повинна мати своїм завданням вивчати цю клясову сукупність суспільних явищ і випадків, ці випадки суспільного перехрещування індивідуальних явищ у процесі їх виникнення й переміни, конкретизуючи цю клясову сукупність явищ і випадків у її реальній дійсності, себто на певному ступені розвитку, у властивих їм географічних, історичних і виробничих умовах* (виділення М. Яворського. — Авт.)»⁵⁰⁵.

⁴⁹⁹ Яворський М. Нарис історії України. — [К.], 1923. — Ч. 1. — С. 3.

⁵⁰⁰ Там само. — С. 4.

⁵⁰¹ Там само. — С. 6.

⁵⁰² Там само. — С. 9.

⁵⁰³ Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. — [Харків], 1927. — Т. 1. — С. 5.

⁵⁰⁴ Там само. — С. 42.

⁵⁰⁵ Яворський М. Провідні думки в розвиткові історичної науки // ПМ. — 1929. — № 1. — С. 90.

З цієї перспективи зміст історіописання полягає у тому, щоби висвітлити, проаналізувати та пояснити «економіку й політику, в їх постійнім витворенні та обопільній залежності»⁵⁰⁶. На відміну від М. Слабченка, котрий обстоював думку про матеріалістичну, економічну домінацію, почасти навіть детермінізм історичного процесу, М. Яворський однозначно наголошує на потребі виявити «*матеріалістичну закономірність розвитку української історії*»⁵⁰⁷. Про те наскільки абсолютизується ця теза можемо уявити з його сентенції, що «*в історичному розвитку немає нічого випадкового, що все, що діється, є наслідок існуючих сучасних і попередніх відносин*»⁵⁰⁸.

Згодом М. Яворський, наслідуючи Г. Плеханова, висловлюється менш категорично, зокрема визнає варіативність («варіабельність») історичного процесу, хоч і як вислід його закономірності⁵⁰⁹. «Ми знаємо його (суспільства. — Авт.) о с н о в н і з а к о н и, та ще є невідома їх варіабельність, через що в суспільних науках ми ставимо принцип можливості і правдоподібності, та заявляємо за Марксом, що в даних умовах виникають неминуче дані результати (розбив М. Яворського. — Авт.), умови однак можуть змінитися, тоді й зміняться результати причин, що ростуть в даних умовах», — стверджує історик⁵¹⁰. Отож навіть можливі чи імовірні варіації минувшини розглядаються вченим у світлі історичної закономірності.

Такий підхід до концептуалізації українського минулого нав'язував телеологічне представлення, котре зводилося до жорсткої стадіальної конструкції. «Виходячи з того, що економіка лежить в основі політики, ми поділяємо історію України на такі періоди: *період натурального господарства, період торгово-кріпацький, період промислового капіталізму й період соціальної революції*», — відзначає М. Яворський⁵¹¹. Однак, архітектоніка «Нарису історії України», доведеного до початку XVIII ст., є більш складною, позаяк представлена у вигляді низки відділів: 1) первісне суспільство; 2) князівсько-дружинна доба; 3) феодалізм; 4) феодалізм Галицької доби; 5) литовська доба; 6) станово-шляхетське суспільство та 7) Козацька Революція.

Своєрідна риса цієї періодизації, котра безперечно спиралася на марксистські засади, хоч і помітно модифіковані, виявляється у тому, що з універсальної схеми минувшини на задній план відсувається феодалізм, який «вписується» до доби «натурального господарства». Проте в архітектоніці зазначеної праці феодальному суспільству все ж таки присвячено окремий відділ. Натомість у марксистській концептуалізації історії Росії М. Покровського феодалізм посідав чільне місце і навіть обіймав тривалий проміжок історичного часу — X–XVI ст.

Зазначимо, що у лекційному курсі 1921 р. М. Яворський уживає дещо іншу періодизацію, зокрема поділяє історію «класової боротьби» на українських землях на такі періоди: 1) феодалізм; 2) кріпацько-торговий період; 3) буржуазний період великої революції, котрий розпадається на дві епохи: а) доба народ-

⁵⁰⁶ Його ж. Нарис історії України. — Ч. 1. — С. 10.

⁵⁰⁷ Там само. — С. 15.

⁵⁰⁸ Там само. — С. 15.

⁵⁰⁹ Яворський М. Дещо про «критичну» критику, про «об'єктивну» історію та ще й про бабусину спідницю // Яворський М. На історичному фронті... — Т. 1. — С. 66.

⁵¹⁰ Там само. — С. 72–73.

⁵¹¹ Яворський М. Нарис історії України. — Ч. 1. — С. 20.

ницького соціалізму та терору (1860–90-ті роки); б) доба пролетарської організації (початок ХХ ст.)⁵¹².

Подібну періодизацію, хоч і з невеликими уточненнями, він використовує і в інших працях. Зокрема, автор подає у своїх посібниках «Історія України в стислому нарисі» та «Коротка історія України» (остання праця перевидавалася протягом 1920-х років 7 разів!) таку періодизацію: «1) феодальне суспільство з натуральним господарством; 2) дворянсько-крепацьке суспільство з грошовим хазяйством; 3) буржуазне капіталістично-промислове суспільство; 4) період соціалістичної революції»⁵¹³.

Вірогідно, М. Яворський на сторінках «Нарису історії України» включав феодалізм як окремий господарський уклад до періоду натурального господарства тому, що приділив чимало уваги саме історії первісного суспільства. Відтак потреба одноцільного господарсько-економічного маркування минувшини змусила його репрезентувати як первісне, так і феодальне суспільство у вигляді єдиної стадії чи спільного періоду «натурального господарства». Тим більше, що історик-марксист прагнув до одноманітного соціально-економічного представлення національної історії, порівняно з тим же М. Покровським, який у своїх працях відвів поважне місце культурному, політичному та соціальному життю Росії.

У широкому сенсі періодизація М. Яворського була своєрідним трафаретом, який автор прагнув покласти чи накинути на звичну періодизацію українського минулого для того, щоб репрезентувати його в єдиному матеріалістично-економічному світлі. Д. Багалій відзначав «догматичний характер його (М. Яворського. — Авт.) викладу», зокрема зауважив, що цей підхід походив із устремління автора «дати таку схему й зміст українській історії, які б найбільш відповідали вимогам марксистської соціології й загальним етапам розвитку вселюдської культури»⁵¹⁴. Власне, на догматичний спосіб конструювання студій М. Яворського звертають увагу й інші рецензенти, зокрема у відгуку на його хрестоматію «Україна в епоху капіталізму»⁵¹⁵.

На думку Б. Крупницького, «спроба М. Яворського дати марксистську концепцію історії України, послуговуючися соціологічною методою, аж надто віддає штучністю конструкції»⁵¹⁶. Не випадково у тексті як першої, так і другої частини «Нарису історії України» М. Яворського повсюкчас споглядаємо матеріалістичне акцентування й економічно-господарське потрактування різноманітних духовних, культурних, соціальних явищ, подій та процесів у вигляді апіорних і категоричних постулатів.

⁵¹² Його ж. Історія боротьби клясів на Україні. Начерк лекцій, читаних у Вищій Партиїній школі. — Полтава, 1921. — С. 3–7.

⁵¹³ Його ж. Історія України в стислому нарисі. — 3-є вид. — Б. м., 1929. — С. 20–21; Його ж. Коротка історія України. — 6-е вид. — Харків, 1929. — С. 13.

⁵¹⁴ Багалій Дм. Перша спроба начерку історії України... — С. 146.

⁵¹⁵ Рыбаков И. Ф. Рец. на вид.: Яворський М. Україна в епоху капіталізму. — Харків: ДВУ, 1924. — Вип. 1: Період початкової акумуляції. — 366 с.; Полтава: ДВУ, 1925. — Вип. 2: На шляху капіталістичної акумуляції. — 185 с.; Харків: ДВУ, 1925. — Вип. 3: В суперечках імперіалізму. — 309 с. // Былое. — 1925. — № 3. — С. 245.

⁵¹⁶ Крупницький Б. Друга частина. Історіософічні замітки... // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... — С. 177.

Скажімо, в означеному контексті М. Яворський репрезентує духовну культуру давніх слов'ян. «Познайомившись з характером виробництва східних слов'ян та з їхньою громадською організацією, легко з'ясувати собі зміст і форму їхнього світогляду, ц. т. їхні вірування й культ», — підкреслює вчений⁵¹⁷. В іншому місці він тримається думки, що «економічна сила» та військові функції спричинилися до становлення й розвою князівської влади⁵¹⁸. У відповідному дусі автор подає і знакові процеси й явища української історії. Приміром, прийняття християнства історик розглядає як вираз, передусім, економічної та політичної залежності київської влади від «царгородського ринку»⁵¹⁹.

Схоже, що й сам М. Яворський у низці випадків виявляв суперечності, що поставали між його марксистською концептуалізацією та конкретними фактографічними відомостями. Наприклад, описуючи натуральне господарство давньої Русі на тлі досить розвинутої міжнародної торгівлі він мимоволі мусив пояснити цю кричущу суперечність у світлі марксистської теорії, котра кидалася в очі будь-якому пильному читачеві. «В них (східних слов'ян. — Авт.) не було ні своїх купців, ні грошового господарства: вони не торгували своїм крамом на чужих, хоча-б навіть візантійських базарах, — все це робили чужоземні гості-купці — араби, євреї, хозари, греки та варяги. Ці чужоземні гості чинили у нас приблизно те, що на початку нових віків чинили в Америці іспанці, португальці та голандці», — зазначає історик⁵²⁰.

Д. Багалій слушно наголосив, що у працях М. Яворського відсутня виразна демаркація між гіпотетичним, імовірним та певним, себто не є зрозумілим, «на яких джерелах автор будує свої висновки, які старі думки та теорії він руйнує й на їх місце ставить свої власні»⁵²¹.

Більше того, М. Яворський посідав однозначне негативно-скептичне становище щодо наукових праць своїх попередників і майже не згадував їх погляди та концепції, хоч щедро послуговувався текстами багатьох істориків для побудови власного викладу. Заразом він не міг повністю відкинути здобутки науковців дореволюційної доби, позаяк прагнув сполучити у своїх писаннях марксистський та національний дискурси.

Д. Дорошенко, котрому довелося послухати виступ М. Яворського на «Тижні російських істориків» (7–14 липня 1928 р.) у Берліні, організованому Німецьким товариством із вивчення Східної Європи, відзначав, що, за його візією, українська історична наука «до революції взагалі не існувала»⁵²². У газетній замітці, присвяченій цьому форуму, Д. Дорошенко саркастично зауважив, що обидва українські доповідачі (В. Юринець та М. Яворський) прагнули представити «перед німецькою публікою Україну як край дуже молодий, в якому культура і культурна робота розпочалася дуже недавно», власне, від часів більшовицької

⁵¹⁷ Яворський М. Нарис історії України. — Ч. 1. — С. 53.

⁵¹⁸ Там само. — С. 65.

⁵¹⁹ Там само. — С. 79; Яворський М. Нарис історії України. — [К.], 1924. — Ч. 2: Станово-Шляхецьке суспільство. Козацька революція. — С. 39.

⁵²⁰ Яворський М. Нарис історії України. — Ч. 1. — С. 73.

⁵²¹ Багалій Дм. Перша спроба начерку історії України... — С. 146.

⁵²² Липинський В. Архів. — Філадельфія, 1973. — Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського / Ред. І. Коровицький. — С. 303.

влади та появи партійної освіти⁵²³. Ці спостереження досить точно відображають тодішні дослідницькі настанови історика-марксиста.

М. Яворський негативно поставився до проросійської назви цього заходу. Зокрема, він навіть висловив обурення, що закордонна виставка наукового доробку за 10 років Радянської влади була організована у *«межах самої руської історії, заповнюючи їх (відділи виставки. — Авт.) доробком самої руської історичної науки, тоді як для неруських історичних дослідів, прим[іром], для українського та для білоруського, приділено було один невеличкий відділ під загальною та ще й під такою помилковою назвою, як "Історія національних меншостей старої царської імперії"»*⁵²⁴. Крім того, вчений брав участь у Шостому міжнародному історичному конгресі, котрий відбувся в Осло (Норвегія) у серпні 1928 р.⁵²⁵

Загалом М. Яворський прагнув формалізувати і представити майже всю українську минувшину у вигляді неспинного розвою «класової боротьби» та «революційних рухів». Причому історик уважав, що певні стадії («однакові ступені соціально-економічного розвитку») дають вагомі підстави для виявлення схожості революційних змагань в Україні, порівняно з революційним рухом усього людства⁵²⁶.

Втім, попри констатацію такої подібності, М. Яворський тримався думки, що «елементи певної своєрідности, цебто національности» простежуються у революційному русі на українських теренах. Він навіть наголошує на «величезній історичній помилці» ототожнювати чи уподібнювати революційний рух в Україні та Росії⁵²⁷. Саме з цієї настанови походить амбівалентність його концептуалізації, в якій автор прагне послідовно і суцільно провести ідею «класової боротьби» та революційних змагань крізь всі епохи української минувшини і, заразом, будь-що-будь зберегти її національну самобутність.

Класовий дискурс відіграє в історичному письмі М. Яворського провідну роль, хоч і постійно корелюється його національними устремліннями. Зокрема, історик згадує про «класовий антагонізм» на південно-руських землях XI–XIII вв.⁵²⁸ Інколи він запозичує відповідні означення подій у працях інших учених, але трактує їх у класовому сенсі.

М. Яворський подає відому тезу М. Грушевського (звісно без зазначення її походження та вказівки на те, що автор інакше трактує цю подію) про повстання 1068 р. у Києві. Ця подія призвела до втечі київського князя Ізяслава Ярославича і була, на думку М. Грушевського, першою описаною в наших джерелах «українською революцією»⁵²⁹. Натомість М. Яворський відмічає, що *«Київська революція 1068 р. була першим збройним виступом цієї буржуазії (торгівельної*

⁵²³ Свідок [Дорошенко Д.] Тиждень російських істориків в Берліні. Хто і як репрезентував українську науку в тому тижні? // Діло (Львів). — 1928, 3 серп. — № 171. — С. 1.

⁵²⁴ Яворський М. Два «тижні радянської історичної науки» за кордоном // Яворський М. На історичному фронті... — Т. 1. — С. 219.

⁵²⁵ Його ж. Шостий міжнародний конгрес історичний [Осло, 1928 р.] // ПМ. — 1928. — № 4. — С. 216–224.

⁵²⁶ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... — Т. 1. — С. 6.

⁵²⁷ Там само. — С. 7.

⁵²⁸ Яворський М. Нарис історії України. — Ч. 1. — С. 95.

⁵²⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1992. — Т. 2 [репринт 2-го вид.]: XI–XIII вік. — С. 56.

аристократії. — *Авт.*) за вічевий порядок в городі»⁵³⁰. У іншій студії він називає бунт 1068 р. першою спробою «буржуазної» революції, хоч і бере у лапки своє означення⁵³¹.

У такому ж дусі М. Яворський висвітлює і потрактує цілу низку подій та явищ, які виглядають доволі штучно в авторському представленні. Відтак бродників він розглядає як утікачів від боярської сваволі⁵³² і навіть обстоює думку про «загальну революцію бродників» супроти князів, бояр і монастирів⁵³³. «Цей широкий на всю Україну народній революційний рух проти пануючої класи, названий рухом татарських людей, “татарщиною”, ц. т. бунтом “людей, що сидять за татарами” був початком кривавої, жорстокої громадянської війни громад з боярами, що зчинилася після відходу татар», — резюмує історик⁵³⁴.

Відзначимо, що М. Яворський (мабуть, наслідуючи С. Томашівського!) розглядає Галич як суто український центр в історії східного слов'янства⁵³⁵. Він обстоює тезу про розквітлий феодалізм «галицької доби»⁵³⁶.

Наведені тлумачення й оцінки викликали неабияке обурення М. Слабченка, який також позиціонував себе як історик-марксист, але інакше сприймав провідні концепти марксизму. «Візьміть тільки фантазії Яворського про бродників, берладників, татарських людей. А благоглупства його про галицьке королівство, котрого М. І. (Матвій Іванович. — *Авт.*) абсолютно не зрозумів. А всі виверти з “Руською Правдою”, котрої Яворський не знає й не вміє інтерпретувати», — зауважує М. Слабченко у листі до Д. Багалія від 9 березня 1924 р.⁵³⁷

Зрештою, М. Яворський висловлює думку, що татарська навала спричинила не тільки руйнацію «державного життя України», а мала «деякі й добрі наслідки, що в помонгольську добу виявилися в новому розвитку продукційних сил матеріальної культури. Правда, спершу знищеним містам тяжко було піднятися з занепаду, особливо на східній Україні; але рани швидко загоїлися, і виробництво пішло вперед жвавіше ще, ніж до татарського лихоліття»⁵³⁸.

Татарське завоювання Русі М. Яворський пов'язує з наступом «азійських чи тюркських купців» на Старий Світ. «Це був один із тих трьох велетенських паралельних наступів на Європу азійського купця, що почав свій похід на захід спершу з Арабії через північну Африку до Іспанії, згодом через Малу Азію та Балкани й одночасно через каспійсько-чорноморські степи. Араби, Турки й Татари — три репрезентанти цього наступу, що проти нього так гарячково готував європейський купець укупі з церквою хрестоносні походи ніби-то в обороні Єрусалиму перед “невірними”, а властиво для захисту своїх інтересів у Малій і Південній Азії перед настирливими магометанами», — твердить автор⁵³⁹.

⁵³⁰ Яворський М. Нарис історії України. — Ч. 1. — С. 97.

⁵³¹ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... — Т. 1. — С. 16.

⁵³² Його ж. Нарис історії України. — Ч. 1. — С. 118–119.

⁵³³ Там само. — С. 120.

⁵³⁴ Там само. — С. 121.

⁵³⁵ Там само. — С. 107.

⁵³⁶ Там само. — С. 109–110.

⁵³⁷ Заруба В. Михайло Слабченко... — С. 58.

⁵³⁸ Яворський М. Нарис історії України. — Ч. 1. — С. 124.

⁵³⁹ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... — Т. 1. — С. 19–20.

У певному сенсі такі розумування щодо спільних тенденцій європейської та світової історії нав'язують порівняння з теорією «єдиного процесу» М. Слабченка. Та одеський дослідник ніколи не заходив настільки далеко в одноманітному, точніше «класовому» представленні української та світової минувшини, як це робив М. Яворський.

Таким чином, зрушення у матеріально-господарській царині давньої Русі М. Яворський пов'язує з «феодальною революцією 1240 років», яка «вимела до решти всі пережитки дружинного грабінництва, що ще держалися, здебільшого, в Наддніпров'ї серед тамошніх феодалів, і дала очищений ґрунт для дальшого зросту продукційних сил»⁵⁴⁰. Він зауважує, що татари розбухали «справжню революційну стихію» у середині XIII ст.⁵⁴¹ і навіть характеризує «татарщину» як «велетенську народню революцію, що об'єктивно виросла в контр-революцію, бо на Подніпров'ї повернула колею історії назад» й утворила «громадський лад, почасти подібний до муніципального феодалізму, лад, що мав за основу дрібні автономні громади з окремими містами в центрі, з виборним міським патриціатом на чолі»⁵⁴². У іншій праці автор навіть обстоює думку про «татарську революцію», що полишила глибокий слід у культурі та господарстві⁵⁴³.

Водночас М. Яворський тримається думки, що за часів Галицько-Волинської держави, феодалізм сягнув «найпишнішого розквіту» завдяки торгівельним зносинам із Заходом⁵⁴⁴. Подібну оцінку споглядаємо і стосовно Великого князівства Литовського, позаяк він вважає, що «наприкінці XIII ст. Литва вже являє собою суспільство з готовими майже феодальними порядками»⁵⁴⁵. Чергова теза історика про «литовський феодалізм» як «найвищу форму феодальних порядків» на українських землях лише підкреслює лейтмотив авторського прочитання національної минувшини⁵⁴⁶.

Такою, приміром, є ідея М. Яворського про «закінчені вже форми феодального суспільства» за часів Литовської держави⁵⁴⁷. Врешті, історик вважає, що «феодалізм Литовської доби був найвищим розцвітом суспільного укладу в рямцях натурального господарства. Але розцвіт цей разом з тим засуджував його на розклад, на смерть»⁵⁴⁸. Однак, за його викладом, навіть сліпо наслідуючи канони марксистської концептуалізації, складно зрозуміти як відбувся перехід від однієї стадії суспільного розвитку до іншої, себто від натурального до товарно-грошового господарства.

Пояснення й тлумачення, котрі представлені як у «Нарисі історії України», так і в інших працях М. Яворського виглядають украй схематично та плутано. Зокрема, він обстоює думку, що у межах натурального господарства литовської доби спостерігаємо «ширше вживання грошей, яко засобу виплати та платіжу, й розвиток унутрішньої торгівлі»⁵⁴⁹. Тому історик наголошує, що ці процеси

⁵⁴⁰ Його ж. Нарис історії України. — Ч. 1. — С. 126.

⁵⁴¹ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... — Т. 1. — С. 18.

⁵⁴² Там само. — С. 21.

⁵⁴³ Яворський М. Коротка історія України. — С. 30.

⁵⁴⁴ Його ж. Нарис історії України. — Ч. 1. — С. 130.

⁵⁴⁵ Там само. — С. 134.

⁵⁴⁶ Там само. — С. 139.

⁵⁴⁷ Там само. — С. 152.

⁵⁴⁸ Там само. — С. 170.

⁵⁴⁹ Яворський М. Нарис історії України. — Ч. 2. — С. 7.

поступово вели до запровадження «грошового господарства» та «грошового фетишизму»⁵⁵⁰. Проте автор так і не висвітлює конкретні шляхи чи моделі розкладу натурального господарства й зародження нового укладу на теренах Великого князівства Литовського. Д. Багалій слушно відзначив, що викладу М. Яворського конче бракує доказовості⁵⁵¹.

Видається, що М. Яворський відчував умовність і абстрактність запропонованих аргументів. Відтак він присвятив спеціальний текстовий фрагмент, у якому пояснював чому товарно-грошовий обіг у попередні епохи, зокрема Київської Русі, не можна розглядати як ознаки, власне, грошового господарства. На його думку, «загально визнаним звичайним символом вимінної вартости вони (замінники грошей. — *Авт.*) не були, але не були ним у нас навіть і срібні та золоті гривні українські, а ні ті, що привозили до нас, арабські, грецькі чи німецькі гроші, що їх дехто вважає за ознаку грошового господарства в нас на Україні вже в київську добу. Бо таки справді: вони не виступали при тодішньому обміні, яко гроші, яко символи втіленої в них абсолютної вартости, незалежної від їхньої вартости споживчої; вони не мали характеру фетиша...»⁵⁵².

Вочевидь, наведе розумування М. Яворського виказує очевидну безпорадність його аргументації, позаяк вона спирається не стільки на опрацьований соціально-економічний зріз минувшини, зокрема фактографічний матеріал, скільки на загальні розумування у дусі відомих постулатів марксистської теорії. Власне, тезу про еволюцію «торгівельного капіталу» як рушійної сили переходу щодо різних періодів української минувшини повсякчас віднаходимо в авторському викладі⁵⁵³. Та різні історичні епохи досить складно вирізнити у його текстах, оскільки їх представлення тяжіє до позірної нівеляції й одноманітності.

На думку Д. Багалія, «коли ми заглянемо в характеристику другого періоду — торговельно-кріпацького — побачимо там такі характерні риси, які помічаємо й у першому періоді: приватну земельну власність і торгівлю, з другого боку — з початку Литовського періоду ми не бачимо різкого поділу суспільства. Щодо характеристики першого періоду, то вона не зовсім відповідає фактам: продукція князівського й почасти боярського господарства не задовольняла лише їх власних потреб, а в великій мірі йшла на продаж, скажемо, в Візантію, куди постійно перші київські князі, підвладні їм князі й бояре одвозили господарську продукцію: мед, віск, хутра, а також і іншу продукцію, не виключаючи мабуть і збіжжя»⁵⁵⁴.

Такі зауваги суттєво підривали концептуальну пропозицію М. Яворського, позаяк демонстрували очевидні суперечності його конструкції минувшини навіть у світлі марксистської теорії. Та автор «Нарису історії України» не дуже зважав на закиди Д. Багалія, хоч і звинуватив свого опонента у «прадідівському фетишизмі», себто в обстоюванні старих поглядів, які метафорично назвав «бабусиною спідницею»⁵⁵⁵. М. Яворський не спростував практично жодної з критичних зауваг і обмежився схоластичними й абстрактними розумуваннями на

⁵⁵⁰ Там само. — С. 11.

⁵⁵¹ Багалій Дм. Перша спроба начерку історії України... — С. 156.

⁵⁵² Яворський М. Нарис історії України. — Ч. 2. — С. 3-4.

⁵⁵³ Санцевич А. В. М. І. Яворський. — С. 31.

⁵⁵⁴ Багалій Дм. Перша спроба начерку історії України... — С. 151-152.

⁵⁵⁵ Яворський М. Дещо про «критичну» критику... — С. 68.

тему марксистської методології історії. Д. Багалій уповні справедливо нарік його відповідь — «про усе і ще про дещо»⁵⁵⁶.

Мабуть, єдина заувага, котру почасти сприйняв М. Яворський, це закиди рецензентів щодо браку посилань на праці інших істориків. У другій частині «Нарису історії України» помітно зростає кількість згадок щодо поглядів та думок низки істориків (Д. Багалій, М. Грушевський, В. Липинський, М. Слабченко та ін.). Втім, автор унікав навіть побіжного висвітлення їхніх візій з тих чи інших проблем української історії, позаяк останні категорично означувалися як «буржуазні» й архаїчні.

Отож як перша, так і друга частина зазначеної праці конструювалася в одноцільному дусі. М. Яворський нав'язував апіорну, жорстку та формалістичну концептуалізацію, котру щедро приправляв відповідною семантикою пореволюційної доби щодо різних періодів української історії — диктатура (шляхетська, гетьманська, військово-станова, старшинська, дворянська та ін.), громадянські війни, революції, революційні рухи, класова боротьба і т. п. Такими визначеннями маркувалися не тільки військово-політична та економічна площини минувшини, а й культурно-релігійне буття. Відтак унійні змагання розглядалися автором як «класова боротьба», що велася у «релігійній формі»⁵⁵⁷.

Роль своєрідних соціокультурних «перемикачів», які освячують та легітимізують перехід від однієї стадії минувшини до іншої, у візії М. Яворського, як і у більшості марксистських конструкцій минувшини, відіграють — революції. Більше того, він наголошує, що «р е в о л ю ц і я н е м и н у ч а (розбив. М. Яворського. — *Авт.*), коли суспільство переходить від давнього громадського укладу до нового»⁵⁵⁸.

Недаремно перехід від натурального господарства до грошового, а саме до «кріпацько-торгівельного періоду», репрезентується у вигляді «економічної революції XVI ст.». На думку автора, ця революція «на Україні вела не тільки до спрощення та зрівняння станових прав і привілеїв серед пануючої класи феодалів, зводячи їх усіх до одного знаменника — шляхетного народу — вона (революція. — *Авт.*), з другого боку, знівелювала сільське населення в одну масу покріпачених на фільваркові хлопів, ліквідуючи дотеперішні його категорії тягла та підданства й переводячи їх у одну»⁵⁵⁹.

Отже, «революція XVI ст.» спричинилася до витворення «однобічного грошового господарства» у шляхетському фільварку⁵⁶⁰ і, заразом, політичної системи «станового абсолютизму»⁵⁶¹, котра сформувала «шляхетську диктатуру». В іншій праці М. Яворський зазначає, що «основою цих своєрідних класових відносин на Україні, як і в Польщі взагалі, була *абсолютна диктатура формально шляхетського стану, на ділі однак великопанської олігархії*. Диктатура ця склалася протягом XVI століття, як результат гегемонії шляхетського, або радше великопанського маєтку над усім економічним життям країни»⁵⁶². Тож

⁵⁵⁶ Багалій Дм. З приводу антикритики проф. М. І. Яворського // ЧШ. — 1924. — № 6. — С. 153.

⁵⁵⁷ Яворський М. Нарис історії України. — Ч. 2. — С. 49.

⁵⁵⁸ Його жс. Коротка історія України. — С. 11.

⁵⁵⁹ Його жс. Нарис історії України. — Ч. 2. — С. 27.

⁵⁶⁰ Там само. — С. 35.

⁵⁶¹ Там само. — С. 35.

⁵⁶² Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби... — Т. 1. — С. 32.

він розглядає навіть культурні та церковні впливи XVI — початку XVII ст. у відповідному матеріалістичному дусі.

Скажімо, католицизм у такому світлі постає як вислід «напливу західньої, романської культури, що йшла на Україну разом з розвитком грошового господарства і витискувала східньо-візантійську культуру з її натуральним господарством та феодальним укладом. Тісні торговельні зв'язки з Заходом давали широку дорогу тому походові, примушували українську шляхту засвоювати собі західню культуру, щоб зрівнятися знанням, звичаями та чемністю із польськими панами»⁵⁶³.

У цій системі координат козацтво мало стати «революційною силою нової економічної та соціальної групи», котру породили економічні і політичні суперечності «шляхетської диктатури»⁵⁶⁴. Розмаїття конфесійних, етнонаціональних, станових мотивів М. Яворський зазвичай ховає під суцільною класовою редукцією багатоманітного світу історії, котру подає у вигляді примітивної боротьби різних соціально-економічних орієнтацій.

«Релігійна та расова боротьба XVII ст. та XVIII ст., що де-хто вважає її за боротьбу націй однієї проти одної, за боротьбу за автономію придушеної нації, й розвивалася під цим кличем, і увесь її зміст корінь свій має перш за все в соціальній та економічній боротьбі різних класів однієї й тієї самої нації, — оскільки можна було тоді говорити про націю, — різних груп одного та того самого суспільства, які в своїх змаганнях прикривалися показними, що вражали в ті часи людність, ріжними гаслами», — підкреслює автор⁵⁶⁵.

«Козацьку революцію» М. Яворський називає «дворянською революцією»⁵⁶⁶. Відтак її призначення історик убачає у тому, щоб звільнити «місце для майбутнього дворянсько-поміщицького хазяйства»⁵⁶⁷. Цю революцію він репрезентує у вигляді трьох послідовних етапів: а) перший етап до Зборівської угоди (серпень 1649 р.); другий — до Переяславського договору 1654 р.; третій — до Полтавської битви 1709 р., котра увінчалася крахом Гетьманщини та кінцем І. Мазепи⁵⁶⁸. На його думку, Гетьманщина вже за часів Хмельниччини доволі швидко набула «форми диктатури гетьманської влади, що її визнали за потрібну міщане з духовенством, визнала й залишена при козаках шляхта, якої в козацькому війську тоді налічувалося до 7.000 чоловіка»⁵⁶⁹.

М. Яворський розглядає «дворянську революцію» як типовий спосіб переходу від феодального до дворянсько-кріпосницького ладу⁵⁷⁰. Зокрема, він обстоює думку, що «дворянська революція» у Російській державі завершилася на початку XVII ст.⁵⁷¹ Та в іншій студії історик дещо корегує свої погляди, зокрема відзначає, що «процес довершування дворянської революції на Україні — це синтеза еволюції своєрідного й московського торговельного капіталу на Україні,

⁵⁶³ Його ж. Нарис історії України. — Ч. 2. — С. 45.

⁵⁶⁴ Там само. — С. 64.

⁵⁶⁵ Там само. — С. 56.

⁵⁶⁶ Там само. — С. 69.

⁵⁶⁷ Яворський М. Історія України в стислому нарисі. — С. 59.

⁵⁶⁸ Його ж. Нарис історії України. — Ч. 2. — С. 103, 129.

⁵⁶⁹ Там само. — С. 92.

⁵⁷⁰ Яворський М. Коротка історія України. — С. 58.

⁵⁷¹ Там само. — С. 48.

це синтеза що виросла з потреби притягти його до економічної відбудови знищеної України»⁵⁷².

Зрештою, у серпні-вересні 1929 р., коли набирала дедалі більших обертів офіційна кампанія з розвінчання його концепції історії України, М. Яворський переглянув і визнав помилковою свою тезу про «дворянську революцію», котру відтоді вважав «революцією торгівельного капіталу»⁵⁷³.

Зауважимо, що розгортання «козацької революції» подається вченим у відповідному «класовому освітленні». Перший етап революції характеризувався спільною боротьбою козацтва та селянства супроти магнатів і шляхти. Натомість другий етап був часом «роз'єднання бунтарів-союзників проти шляхецької диктатури», що призвів до стану суспільного дуалізму «козацького і магнатського режиму з перевагою першого»⁵⁷⁴.

Своєрідним підсумком цього етапу, за візією М. Яворського, став українсько-російський договір 1654 р. «*Це була умова реєстрового козацтва з московським дворянством для оборони дворянської революції на Україні від наступу селянських мас та від реакції з боку феодалних магнатів*», — відзначає історик⁵⁷⁵. Проте в інших працях автор називає переяславські статті 1654 р. «конституцією Гетьманщини»⁵⁷⁶, котра забезпечила «автономну самодійність» міській «буржуазії», хоч і доволі ілюзорну⁵⁷⁷.

Та М. Яворський розглядає Хмельниччину не тільки як «велетенську громадянську війну», а й уподібнює її до реформаційних рухів XV–XVI ст., що «під релігійним прапором *перевернули весь економічний і політичний порядок середньовічного феодалізму*»⁵⁷⁸. Більше того, він віднаходить потужні паростки нового, буржуазного господарського укладу на українських землях. Приміром, учений тримається думки, що «*на Запоріжжі на цій общині почало складатися зразково-буржуазне на ті часи, дрібне торговельно-промислове підприємство*, а згодом, з розвитком Запоріжжя, біля її нутра на периферії почали з'являтися ще й індивідуальні, організовані на запоріжських та королівських землях хуторно-промислові господарства козацької знати, господарства, вільні од широких експортних тенденцій шляхетського підприємства, зате тісно зв'язані в першу чергу з дрібним місцевим ринком»⁵⁷⁹.

У відповідному сенсі М. Яворський представляє й Гетьманщину. На його думку, це була «*переходового характеру організація громадянства на принципі військово-станової диктатури*, організація, що в ній крім компутового козацтва, ніхто більш не має повних громадянських прав»⁵⁸⁰. Призначення Гетьманщини історик убачає в оформленні нових класових відносин, зокрема у поступовому запровадженні «*нової панщини*»⁵⁸¹.

⁵⁷² Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби... — Т. 1. — С. 53.

⁵⁷³ Його ж. Про мої помилки в концепції історії України // Комуніст (Харків). — 1929, 5-го верес. — № 204. — С. 5.

⁵⁷⁴ Його ж. Нарис історії України. — Ч. 2. — С. 96.

⁵⁷⁵ Там само. — С. 100.

⁵⁷⁶ Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби... — Т. 1. — С. 52.

⁵⁷⁷ Його ж. Григорій Савич Сковорода // Його ж. На історичному фронті... — Т. 1. — С. 49.

⁵⁷⁸ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... — Т. 1. — С. 49.

⁵⁷⁹ Там само. — С. 30.

⁵⁸⁰ Яворський М. Нарис історії України. — Ч. 2. — С. 121.

⁵⁸¹ Там само. — С. 130.

Варто відзначити, що М. Яворський вирізняв і досить своєрідно трактував та висвітлював низку подій і явищ з обсягу української історії XVII ст. Зокрема, рух дейнеків — збіднілих вихідців із різних соціальних прошарків (1658–1665 рр.) історик репрезентує як «Дейнецьку революцію», у процесі якої навіть робилися спроби заснувати «козацьку комуну»⁵⁸². Це розумування досить цікаво порівняти з думкою «мрійника» М. Слабченка, котрий більш помірковано й розважливо розглядав означений рух, зокрема вважав, що у середовищі дейнеків були лише окремі прибічники ідеалів «християнського комунізму» (Єпіфаній Славинецький)⁵⁸³.

Окрім того, М. Яворський уважав, що саме в українському культурному середовищі XVII ст. зародилася ідея слов'янофільства чи панславізму, точніше українського панславізму! Причому як фундаторів панславізму він розглядав Захарію Копистенського та Лазаря Барановича⁵⁸⁴.

Але повернемося до магістральних сюжетів наративу М. Яворського. За його візією, останній етап козацької революції добігає кінця з епохою І. Мазепи, після якої розгортається процес інтенсивного покріпачення колишнього союзника — селянства. Тож XVIII ст. — це доба тріумфу «торгівельного капіталу», котра спричинилася до витворення завершеної «дворянсько-крепацької системи»⁵⁸⁵ чи «дворянсько-крепацької суспільності»⁵⁸⁶.

М. Яворський вводить низку елементів, які мають продемонструвати національний рефрен у представленні української історії XVII–XVIII ст. Тому він згадує про самостійницькі заміри гетьмана П. Дорошенка, котрі пізніше намагався реалізувати І. Мазепа. Зокрема, автор вважає речниками «дворянської самостійності» поета В. Капніста, невідомого автора «Истории русов», поміщика-масона В. Лукашевича та низку інших відомих історичних діячів кінця XVIII — початку XIX ст.⁵⁸⁷

Заразом М. Яворський подає досить специфічну характеристику «Истории русов», котру розглядає як першу синтезу «українського історичного процесу за доби, коли в умовах народження капіталізму ставала реальна проблема відбудування української самостійності»⁵⁸⁸. На його думку, «проблема синтези цієї роботи — це проблема реставрації старої гетьманщини, реставрації старого станового козацького устрою, це проблема, яка виховувалась на рефлексях незліквідованих ще цілком феодальних основ нашого тогочасного громадського ладу»⁵⁸⁹.

Та в іншій праці історик помітно зміщує акценти у своїй оцінці «Истории русов», зокрема вважає, що її автор захищав «в ім'я ембріонального національного капіталу і д е ю н а ц і о н а л ь н о ї д е р ж а в н о с т и (розбив М. Яворського. — Авт.)»⁵⁹⁰.

⁵⁸² Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби... — Т. 1. — С. 58.

⁵⁸³ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1, т. 1. — С. 20–21.

⁵⁸⁴ Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби... — Т. 1. — С. 110 (прим. 1), 138.

⁵⁸⁵ Там само. — С. 83.

⁵⁸⁶ Яворський М. Коротка історія України. — С. 68–69.

⁵⁸⁷ Там само. — С. 63, 71, 98.

⁵⁸⁸ Яворський М. Сучасні течії серед української історіографії... — С. 196.

⁵⁸⁹ Там само. — С. 196–197.

⁵⁹⁰ Яворський М. Провідні думки... — С. 105.

Відзначимо, що М. Яворський називає українських автономістів кінця XVIII — початку XIX ст. представниками «дворянської опозиції». Зокрема, він зараховує до їхнього кола навіть малоросійського військового губернатора М. Репніна-Волконського⁵⁹¹, котрого репрезентує як автономіста й козакофіла⁵⁹², а Г. Сковороду вважає «справжнім революціонером свого часу»⁵⁹³. Автор розглядає мандрівного філософа як особистість, яка опинилася на роздоріжжі між кількома історичними епохами⁵⁹⁴.

Таким чином, із моменту представлення «дворянської опозиції» чи прибічників української самостійності / автономії наратив М. Яворського дедалі більше суперечить тодішнім російськоцентричним більшовицько-марксистським схемам. Тим паче, що історик тримався думки про більш складні шляхи революційного руху на українських теренах, аніж на російських обширах.

Ба більше, М. Яворський уважав, що *«якраз українська своєрідність, з її національною проблемою на ґрунті народженого капіталістичного способу виробництва, ускладняла ці шляхи, якраз вона ще й загострила своїм радикалізмом класову боротьбу на Україні, повівши її стежками далеко не такими, як у Росії, та ще й різними проміж собою, різними програмою на завтра й тактикою на сьогодні»*⁵⁹⁵.

З-поміж інших праць М. Яворського двотомні «Нариси з історії революційної боротьби на Україні» (Харків, 1927–1928) вигідно вирізняються розлогою джерельною базою, насиченістю фактографічним матеріалом і навіть проробкою низки сюжетів. Водночас у цій студії найвиразніше проступає авторська настанова на представлення самотності української минувшини, хоч і у суцільних класових контекстах.

Видається, що на ґрунті акцентування національної своєрідності, української специфіки революційного руху XIX — початку XX ст. постала концептуальна пропозиція М. Яворського, котра поступово наближалася до обстоювання думки про його самотність і навіть самодостатність! Такий підхід мусив спричинити конфронтацію з російськоцентричними схемами репрезентації минувшини, що, кінець-кінцем, вилилося у конфлікт із московською школою М. Покровського.

Передусім, М. Яворський уважав, що українська «дворянська опозиція», на відміну від російської, котра залишалася поміщицькою за змістом, мала іншу культурну та соціальну природу — буржуазну. На його думку, ця опозиція *«вихована на західних культурних течіях та серед перших зразків капіталістичного виробництва, ставила проблему ліквідації взагалі тієї системи вкупі з її основою»*⁵⁹⁶, себто була більш радикальною, ніж російська. Відтак він обстоює думку, що декабризм *«виписав дворянською рукою на своєму прапорі гасло буржуазної революції»*⁵⁹⁷.

⁵⁹¹ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... — Т. 1. — С. 102–103.

⁵⁹² Там само. — С. 124.

⁵⁹³ Там само. — С. 61.

⁵⁹⁴ Яворський М. Григорій Савич Сковорода. — С. 63.

⁵⁹⁵ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... — Т. 1. — С. 102.

⁵⁹⁶ Там само. — С. 102.

⁵⁹⁷ Там само. — С. 99.

Зауважимо, що навіть пожвавлення українського культурного життя на зламі століть подається М. Яворським як «ліва опозиційна» і, разом, «справжня, буржуазна» течія, що «найшла подекуди й свій вираз на Україні вже в кінці XVIII ст. під невинною на око формою в літературній творчості Котляревського. Енеїда Котляревського, філософія Сквороди, як і все літературне відродження українське того часу, — це був перший визов феодалізові з боку тієї опозиції, що виховувалася по західних манерах, хоч і за пазухою дворянсько-поміщицького лібералізму того часу»⁵⁹⁸. Разом історик відмічає, що саме у Малоросії-Україні виникла «найбільш революційна течія» у декабристському русі на всьому просторі імперії Романових. Цю течію він ототожнює з «Товариством Об'єднаних Слов'ян»⁵⁹⁹.

Більше того, М. Яворський навіть вважає, що 3/4 учасників декабристського руху в Україні були суто «українськими елементами»⁶⁰⁰. До того ж, автор відзначає значні впливи козакофільства, котрі побутували у середовищі як українських, так і російських інтелектуалів⁶⁰¹. На його думку, саме «буржуазна опозиція», прикрашена «козацьким романтизмом», й «лягла в основу декабризму на Україні з усіма буржуазними і дрібнобуржуазними його течіями, та вже з початком 1820-х років переходила на шлях досить широкої революційної пропаганди»⁶⁰².

Так народилися відома теза М. Яворського про «український декабризм», точніше про «декабризм», «викоханий українською дійсністю»⁶⁰³. Ця ідея спричинила гостру полеміку з російським істориком М. Нечкіною на Першій всесоюзній конференції істориків-марксистів (28 грудня 1928 р. — 4 січня 1929 р.), а згодом розглядалася як одна з найбільших «націоналістичних» помилок під час офіційної кампанії з «викриття Яворщини»⁶⁰⁴.

Проте візія М. Яворського щодо «українського декабризму» суттєво відрізнялася від поглядів М. Слабченка, котрий розглядав цей рух як відлуння відповідних європейських настроїв у середовищі інтелігенції⁶⁰⁵. Натомість М. Яворський стверджував, що «українські декабристи» навіть започаткували розвиток «утопічної громадської думки»⁶⁰⁶.

У такому світлі Кирило-Мефодіївське товариство репрезентувалося істориком як один із «варіантних етапів розвитку тієї революційної ідеї, що під різними виявленнями розвивалася від українського декабризму до остаточного її оформлення в народницькому соціалізмі»⁶⁰⁷. В іншій праці М. Яворський зауважує, що «уже “Молода Україна” 1840-х років, хоч об'єктивно й здійснювала буржуазну програму народження української нації, все таки у своїх міркуваннях

⁵⁹⁸ Там само. — С. 105.

⁵⁹⁹ Там само. — С. 110; Яворський М. Основи декабризму на Україні // «Українські декабристи чи декабристи на Україні?». Рух декабристів очима істориків 1920-х років / Упоряд., вступ. ст. та прим. Г. Казьмирчука, Ю. Латиша. — К., 2011. — С. 70.

⁶⁰⁰ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... — Т. 1. — С. 124.

⁶⁰¹ Його ж. Основи декабризму на Україні. — С. 64.

⁶⁰² Там само. — С. 67.

⁶⁰³ Там само. — С. 72.

⁶⁰⁴ Волін М. «Яворщина» // На допомогу партнавчанню (Харків). — 1930. — № 3. — С. 11.

⁶⁰⁵ Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... — Т. 1. — С. 100–101.

⁶⁰⁶ Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби... — Т. 1. — С. 135.

⁶⁰⁷ Там само. — С. 152.

куди далі йшла поза проблему однієї національної культури, ба й самої нації, стаючи виразно на шлях соціальної проблеми клясової боротьби експлуатованих мас, що в їх одних вона бачила елементи своєї нації»⁶⁰⁸. Він навіть обстоює тезу, що революційний рух в Україні відображав іншу класову конфігурацію суспільства, порівняно з російським соціумом.

На думку М. Яворського, кирило-мефодіївці репрезентували інтереси й устремління *«молодого національного українського дрібного капіталу та молоді української буржуазії, що радикальними своїми гаслами прикривала соціальне своє визволення і від кайдан руського, і власного українського феодалізму, але пробувала виложити програму свого національного самовизначення на плечах і руками представників дрібної української буржуазії, цеб-то інтелігенції»*⁶⁰⁹. Причому автор протиставляє революційну ідеологію братчиків закостенілій доктрині офіційного слов'янофільства, в якому майже повністю потонула *«руська буржуазна знать»* дореформеної доби⁶¹⁰.

Приміром, він називає Т. Шевченка *«геніальним співцем революції»*⁶¹¹, а нонконформістський гурток мочемордів розглядає як зібрання вільнодумців-республіканців⁶¹².

Отож М. Яворський фактично вибудовує осібну схему українського революційного руху, який не тільки був відмінний від російського, а мав власні культурні й ідеологічні віхи та спирався на інші класові і соціокультурні передумови. Скажімо історик відзначає, що *«федеративно-громадську ідею самовизначення українського села («татарських людей». — Авт.) ми зустрічаємо вже в XIII ст. і на цілому протязі української історії вона проходить червоною ниткою в боротьбі селянства, як спроба підпорядкування державних установ місцевим інтересам спільности — громади»*⁶¹³. Зокрема, він вважає, що у працях М. Костомарова ця ідея *«шукала історично-наукового мотивування»* супроти російського державного централізму, а здобула своє оформлення в анархічно-федералістській теорії *«громадівського соціалізму»* М. Драгоманова⁶¹⁴.

Втім, М. Яворський акцентує увагу не тільки на своерідних ідеалах революційного руху в Україні, а й прагне продемонструвати його відміну соціальну підоснову, порівняно з Росією. Зокрема, він відзначає, що на українських землях ці ідеї плекалися на *«базі інтересів дрібнобуржуазного підприємця»*⁶¹⁵. У іншому місці історик зауважує, що *«національна буржуазія»* пореформеної доби — це *«дрібний промисловець, торговець, сільський промислово-хліборобський підприємець та його речник, інтелігент, сам здебільша виходець з цього дрібного крамового підприємця. Вже у 840 (1840-х. — Авт.) роках вона, ця дрібна буржуазія, із своїм речником, інтелігентом, взяла на себе з рук українського феодалного панства ролю носія української національності, тоді як*

⁶⁰⁸ Яворський М. Емський акт 1876 р. // Яворський М. На історичному фронті... — Т. 1. — С. 88.

⁶⁰⁹ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... — Т. 1. — С. 163–164.

⁶¹⁰ Там само. — С. 139.

⁶¹¹ Там само. — С. 185.

⁶¹² Там само. — С. 143–144.

⁶¹³ Там само. — С. 206–207.

⁶¹⁴ Там само. — С. 207.

⁶¹⁵ Там само. — С. 228.

феодалне українське панство, втягуючи себе в загальну систему російської економіки, поволі відмовлялося від своїх феодално-автономних традицій»⁶¹⁶.

За візією М. Яворського, «дрібна буржуазія» не тільки перебрала на себе роль колишньої «дворянської опозиції» чи «дворянських самостійників», а й фактично стала загальнонаціональним репрезентантом українського суспільства на зламі дореформеної / пореформеної доби. На його думку, «народницький бо рух на Україні був взагалі, й то, безперечно, тісно зв'язаний із українським носієм буржуазних тенденцій американського типу, з українським селянином»⁶¹⁷.

Ця теза вживається М. Яворським для того, щоби представити народництво на українських обширах як проміжну ланку у переході до робітничого руху та марксизму. «Народницький соціалізм оформив собою оцю приховану в його тенденцію селянської маси до буржуазної революції з низу, підмалювавши буржуазний індивідуалізм цієї тенденції, привабливими фарбами колективизму з гаслом “трудового начала”», — підкреслює історик⁶¹⁸. До того ж, він тримається думки про «живий зв'язок із дореформеною ідеологією “космополітизму”, що виховався згодом в закінчену теорію драгоманівського соціалізму народницького»⁶¹⁹.

Заразом М. Яворський уважає, що М. Драгоманов усе-таки марксистом не став, оскільки не визнавав революційного способу переходу до соціалізму⁶²⁰. Натомість почесне місце першого марксиста на українських теренах історик відводить М. Зіберу, котрому навіть присвятив другий том «Нарисів з історії революційної боротьби на Україні»⁶²¹. Крім того, він обстоює думку про «епохальне значення» студії М. Зібера з політичної економії⁶²².

М. Яворський послугується ідеєю про традиційність «драгоманівського соціалізму» в українському революційному русі, щоби продемонструвати самотні шляхи його розвитку. На його думку, «організація на Україні революційних народницьких гуртків, що розвивалися подекуди незалежно від російських та не завжди під впливом тих самих ідеологічних напрямків, почалася вже в кінці 1860 років, як спроба оновлення молоддю дореформових революційних традицій в оновленому капіталізмі феодализмі»⁶²³. Автор навіть зауважує, що «драгоманівщина» розірвала «зачароване народницьке коло»⁶²⁴.

Згодом «критики» М. Яворського схарактеризують його погляди щодо М. Драгоманова і М. Зібера як «буржуазну теорію самотнього походження марксизму на Україні»⁶²⁵.

Зазначимо, що М. Яворський постійно шукає можливі точки дотику українського революційного руху з польськими нелегальними організаціями, наприклад під час повстання на початку 1860-х років. Тож його дослідницькі устремління досить часто зверненні на Захід, а не на Схід. Він навіть уважає, що

⁶¹⁶ Там само. — С. 247.

⁶¹⁷ Яворський М. Емський акт 1876 р. — С. 96.

⁶¹⁸ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... — Т. 1. — С. 338–339.

⁶¹⁹ Там само. — С. 316.

⁶²⁰ Яворський М. Історія України в стислому нарисі. — С. 207.

⁶²¹ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. — [Харків], 1928. — Т. 2, ч. 1. — С. 80.

⁶²² Там само. — С. 84.

⁶²³ Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби... — Т. 1. — С. 373.

⁶²⁴ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... — Т. 2, ч. 1. — С. 134.

⁶²⁵ Волін М. «Яворщина». — С. 13.

«українське народництво, не зважаючи на його суцільність з російським, таким чином, мусило бути, воно й було подекуди національним і в політичному розумінні»⁶²⁶. В іншій праці вчений акцентує увагу на тому, що «національне питання на Україні стало, однак, близько вязатися з соціалізмом. Уже Драгоманов не уявляв собі соціалістичного ладу без національної автономії для України»⁶²⁷.

Та розглядаючи перехід від народницького до робітничого руху й конститування соціал-демократії на обширах імперії Романових М. Яворський відзначає, що місце старої «дворянської опозиції» заступило «самостійництво нове, буржуазне; воно хотіло зробити з України окрему господарську цілість, що мала б свої власних промисловців та банкірів»⁶²⁸. Автор не тільки називає «нове самостійництво» націоналізмом, а й віднаходить йому нову соціальну підоснову — «дрібну буржуазію», котру зазвичай іменує «сільським глитаєм». Саме з «сільським глитаєм» історик пов'язує ті автономістські гасла, котрі побутували поміж політичного українства за часів революції 1905–1907 рр.⁶²⁹

Загалом М. Яворський уважав, що в українському селі побутують два різні типи «глитая» — «феодалного» за пруським сценарієм та «капіталістичного фермера» за американським взірцем. Власне, історик переінакшив та переніс на український ґрунт відому тезу В. Леніна про два шляхи розвитку капіталізму у Росії. Відтак «глитай» американського типу, за його візією, виступав як конкурент пролетаріату як у революції 1905–1907 рр., так і лютневій революції 1917 р., хоч автор уживав звичне класове маркування, властиве марксистсько-більшовицькій концептуалізації. Звідси походить соціальне чи класове розрізнення революційних та контрреволюційних устремлінь Української Центральної Ради та Української Держави гетьмана П. Скоропадського, позаяк вони репрезентували відповідно «глитая американського типу» та «глитая пруського типу»⁶³⁰. Він навіть уподібнює цю соціальну чи класову диференціацію до «дволикого Януса українського націоналізму»⁶³¹.

Зауважимо, що у примітці до однієї зі своїх статей, опублікованих у збірці «На історичному фронті» (1929), М. Яворський, очевидно, під зростаючим тиском офіційної кампанії з розвінчання його історичної концепції, визнав помилковою свою тезу про «двох глитаїв»⁶³². М. Волін під час кампанії з викриття «Яворщини» означив ці погляди як «теорію двокуркульства»⁶³³, а М. Рубач нагородив автора клеймом «апологета куркульської гегемонії» у пролетарській революції⁶³⁴.

Проте автономістські, згодом самостійницькі устремління українських політичних партій 1917 р. М. Яворський однозначно пов'язує з настроями дрібнобуржуазного «глитая», якого охопив «націоналістичний дурман»⁶³⁵. Один із

⁶²⁶ Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби... — Т. 1. — С. 393.

⁶²⁷ Його ж. Коротка історія України. — С. 102.

⁶²⁸ Там само. — С. 98.

⁶²⁹ Там само. — С. 111, 114.

⁶³⁰ Яворський М. Проблема української націонал-демократичної революції у 1917 р., її історичні основи та її рухові сили // Яворський М. На історичному фронті... — С. 171, 180.

⁶³¹ Там само. — С. 169.

⁶³² Там само. — С. 136 (прим. 1).

⁶³³ Волін М. «Яворщина». — С. 10–11.

⁶³⁴ Рубач М. Апологет куркульської гегемонії // СР. — 1930. — № 22. — С. 34.

⁶³⁵ Яворський М. Коротка історія України. — С. 119, 127.

розділів його «Короткої історії України» має назву «Національна революція»! Він пише навіть про різні течії поміж більшовиків щодо прав націй, зокрема відзначає, що для «правої течії» на чолі з Е. Квірінгом «українське національне питання губилося ще в *старих традиціях російського національного ухилу*»⁶³⁶. Більш докладно позицію Е. Квірінга у національному питанні історик висвітлив у розвідці «До історії КП(б)У»⁶³⁷.

Звісно, оціночні коментарі М. Яворського були витримані у відповідному «класовому» дусі й засуджували політичні вияви «націоналізму» з марксистських позицій. Але авторський виклад продукує суперечливі враження, позаяк «класове» представлення революційних подій досить складно співіснує з їх національним обрамленням.

Отже, М. Яворський у представленні українського революційного руху ХІХ — початку ХХ ст. і навіть революції 1917–1921 рр. впритул наблизився до межі, за якою національна своєрідність могла у будь-який момент перетворитися у тезу про самостійність! С. Плохій відзначає дивовижну подібність між поглядами М. Грушевського у 1890-х роках та М. Яворського у 1920-х роках, оскільки вони спиралася на єдине народницьке підґрунтя українського історіописання та його боротьбу з російською державницькою історіографічною традицією⁶³⁸.

На думку Б. Крупницького, «тенденція відділення, сепарації, була помітною у більшості советських істориків-українців, не тільки так званого “буржуазного” характеру, але й соціалістів та комуністів, не виключаючи й голови марксистсько-комуністичного розуміння історії, М. Яворського»⁶³⁹.

В іншій студії Б. Крупницький досить своєрідно прокоментував інтенції М. Яворського, котрі пов'язував зі спробою привити модифіковану формулу М. Драгоманова («космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці»), хоч і за умов Радянської України. «Це було перероблено на советський лад: комунізм в ідеях і цілях, національність в самих лише формах. Проф. Яворський, офіційний ідеолог українського комунізму, спробував було в своїй «Історії України» і інших працях наблизити цю тезу до драгоманівської, виставляючи національність не тільки у формах, але й у ґрунті праці. Але саме за цей ґрунт (себто український ґрунт, з умов українського національного життя) він звернув на себе увагу московських советських шовіністів і пішов на Соловки», — зауважує історик⁶⁴⁰.

Концептуальні трансформації у текстах М. Яворського помітили й рецензенти. Т. Скубицький у рецензії на один із посібників, імовірно інспірованої кимось зі школи М. Покровського, зазначив, що «основні недоліки книги т. Яворського полягають у тому, що історія України розглядається як самобутній процес. Національне питання, виглядає у Яворського, як фактор домінуючий

⁶³⁶ Там само. — С. 142—143.

⁶³⁷ Яворський М. До історії КП(б)У // Яворський М. На історичному фронті... — С. 15.

⁶³⁸ Плохій С. Вказ. праця. — С. 359.

⁶³⁹ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами... — С. 18.

⁶⁴⁰ Його ж. Федералізм на сході Європи (Роздумування з приводу праці Г. ф. Равха «Росія, державна єдність і національні своєрідності»). — Париж, 1956. — С. 17.

над класовою боротьбою, затьмарює її справжній сенс»⁶⁴¹. Відтак вердикт рецензента однозначний — це немарксистська праця!

Власне, спроби сполучити класовий та національний дискурси в історичному письмі М. Яворського наприкінці 1920-х років проступають доволі виразно. Скажімо, про це яскраво свідчить ілюстративний ряд, представлений у його популярному посібнику «Коротка історія України», в якому на сусідніх сторінках розміщені портрети В. Винниченка і В. Леніна, Й. Сталіна та М. Грушевського⁶⁴². На думку В. Маслійчука, схема М. Яворського пропонувала репрезентацію минувшини як «територіальної історії» (всіх груп і спільнот, які проживали на території України), але з потужним національним наголосом⁶⁴³.

Така двоїста концептуалізація могла більш-менш успішно циркулювати за часів українізації, проте рано чи пізно мала спричинити конфлікт із російсько-центричними схемами, що і сталося на Першій Всесоюзній конференції істориків-марксистів на зламі 1928–1929 рр. За великим рахунком, в епіцентрі дискусії на цьому більшовицько-марксистському форумі опинилася проблема можливого співвідношення радянського гранд-наративу та його республікансько-національних варіацій, принаймні у такому вигляді її сформулював М. Яворський. На його думку, «це питання чіткої м а р к с и с т ь с ь к о ї с х е м и (розбив М. Яворського. — Авт.) та суцільного історичного процесу народів СРСР, як і *схеми кожного з цих народів, зокрема, у відношенні до цієї загальної схеми*. Треба сказати, що це питання не знайшло вирішення свого на Конференції, зокрема в секції історії народів СРСР...»⁶⁴⁴.

Ба більше, М. Яворський уважав, що «перестаріла схема» історії Росії переноситься у нову марксистську концептуалізацію історії народів СРСР. «Очевидно, що проблема нової схеми колишньої “Історії Росії” в тісному стоїть зв’язку з проблемою а ц і о н а л ь н о г о п и т а н н я (розбив М. Яворського. — Авт.) в оцій “Історії народів СРСР”. *Без правильного вирішення цього питання й мови бути не може про правильне розроблення вищезгаданого питання — питання соціальної схеми “Історії народів СРСР” і національної схеми кожного з цих народів*», — підкреслює історик⁶⁴⁵.

Натомість М. Покровський розглядав проблему співвідношення загального / радянського та республіканських / національних наративів як «виправлення марксизму на поталу націоналізму». Більше того, він одразу перевів зазначену полеміку у політичну площину, зокрема відзначив, що українські історики-марксистки є вихідцями з колишніх партій ідеологічно ворожих марксизму⁶⁴⁶. Тому наукова дискусія відразу набула гіркового політичного й ідеологічного присмаку.

⁶⁴¹ Скубицкий Т. Рец. на кн.: Яворський М. Історія України в стислому нарисі. — ДВУ, 1929. — 345 с. // ИМ. — 1929. — № 12. — С. 285.

⁶⁴² Яворський М. Коротка історія України. — С. 113, 115, 123, 125.

⁶⁴³ Маслійчук В. Марксистські схеми української історії. — С. 68.

⁶⁴⁴ Яворський М. Відкриття українського товариства «Історик-марксист», союзна конференція істориків-марксистів і чергові завдання на історичному фронті // Яворський М. На історичному фронті... — С. 253.

⁶⁴⁵ Там само. — С. 254.

⁶⁴⁶ Покровський М. Н. Всесоюзная конференция историков-марксистов (декабрь 1928 г. — январь 1929 г.) // ИМ. — 1929. — № 11. — С. 8.

Ще гостріше концептуальна пропозиція М. Яворського була розкритикована одним із найближчих учнів М. Покровського — Павлом Горіним⁶⁴⁷, який фактично став речником тогочасної Московської марксистської школи. У рецензійні замітки, вміщені у партійному офіціозі «Правда» на посібник М. Яворського, він звинуватив автора у тому, що той підмінює «класовий підхід» та розглядає зародження революційного руху в Україні, зокрема соціал-демократії, під кутом національного питання. Тож П. Горін стверджував, що рецензована праця є «небільшовицькою роботою»⁶⁴⁸.

М. Яворський у дошкульній та сповненій сарказму відповіді зауважив, що в працях М. Покровського історія України розглядається як «територіальна частина руського історичного процесу»⁶⁴⁹ та звинуватив російських істориків у псевдо-інтернаціоналізмі. Ця розвідка спричинила новий виток полеміки, зокрема відповідь П. Горіна на відповідь М. Яворського, в якому останньому висувалися чергові ідеологічні звинувачення⁶⁵⁰. Водночас дискусія набувала дедалі більшого ідеологічного підтексту, зрештою стала приводом для розгортання офіційної кампанії супроти М. Яворського⁶⁵¹.

За декларативними й ідеологічними штампами на кшталт боротьби з «українським націоналізмом», «російським шовінізмом» чи за «чистоту ленінізму» переходилося змагання різних концептуальних пропозицій щодо більшовицько-марксистського конструювання спільної радянської історії та її республіканських версій, хоч і рясно приправлене особистими амбіціями тодішніх опонентів.

У світлі соціокультурних і політичних трансформацій радянського режиму на зламі 1920-х–1930-х років, відомих як «великий перелом», підсумок цієї «академічної» полеміки був очевидним. Проте навесні і навіть у червні 1929 р. становище М. Яворського зовні виглядало ще достатньо міцним. Він був обраний академіком ВУАН та дійсним членом Білоруської АН⁶⁵², а його праці продовжували перевидаватися великими накладками.

Втім, у травні 1929 р. в історичному відділі Українського інституту марксизму-ленінізму відбулася дискусія щодо концепції М. Яворського, котра поклала початок кампанії, спрямованої супроти вченого⁶⁵³. Зазначимо, що навіть у своїх тезах, запропонованих на цю дискусію, історик і далі прагнув сполучити класовий та національний дискурси. Зокрема, він обстоював думку, що історія

⁶⁴⁷ Артизов А. Н. Судьбы историков школы М. Н. Покровского (середина 1930-х годов) // ВИ. — 1994. — № 7. — С. 46–47.

⁶⁴⁸ Горин П. Рец. на кн.: Яворский М. История Украины в сжатом очерке. — Гос. изд. Украины, 1928 г. // Правда. — 1929, 10 февр. — № 34. — С. 5.

⁶⁴⁹ Яворський М. Дон-кіхотство чи русотяпство? (З приводу однієї рецензії) // ПМ. — 1929. — № 2. — С. 210.

⁶⁵⁰ Горин П. Письмо в редакцию [З приводу відповіді М. Яворського «Дон-кіхотство чи русотяпство?» (Прапор марксизму. — 1929. — № 2. — С. 207–213.)] // ИМ. — 1929. — № 12. — С. 334–335.

⁶⁵¹ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934) / Відп. ред. І. Гурич. — К., 1999. — С. 120–121.

⁶⁵² Касьянов Г. В. Академік М. І. Яворський... — С. 79; Рубльов О. С. Матвій Іванович Яворський. — С. 576.

⁶⁵³ Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського (травень 1929 р.) // ЛР. — 1930. — № 2. — С. 267–326; № 3/4. — С. 176–237; № 5. — С. 289–324.

України — це «своєрідна суцільність всіх цих [наявних] особливостей загальних класових процесів» і, водночас, розглядав «українську народність, як основний національний [визначник] дійсності»⁶⁵⁴. Звісно, автора засудили та розкритикували, хоч дехто з учасників дискусії негативно висловився й про праці М. Покровського і навіть почасті намагався оборонити його українського опонента.

Та значення травневої дискусії для українського історіописання не обмежувалося постаттю М. Яворського і його концепцією української історії. Натомість йшлося про можливі межі представлення та місце української історії в радянській соціогуманітаристиці доби «великого перелому», зокрема у контексті переоцінки попередньої історіографії, передусім доробку М. Грушевського⁶⁵⁵.

Однак, М. Яворський ще восени 1929 р. сподівався на більш-менш поміркований для себе фінал офіційної кампанії з критики й «викриття» його концепції історії України. Приміром, у «покаянній» статті 1929 р. він не тільки визнав низку своїх помилок, хоч і з рядом очевидних і прихованих зауваг щодо студій М. Покровського, а й навіть планував видати нову студію з критичним переглядом власних хиб та недоліків⁶⁵⁶.

Трагічну роль у долі М. Яворського відіграв позов у січні 1930 р. першої дружини — Софії до харківського суду у справі стягнення елементів для двох дочок, в якому подавалося чимало компрометуючих відомостей із галицької доби його біографії⁶⁵⁷. Схоже, що історик навіть на початку 1930 р. не зовсім зорієнтувався у тих загрозах, які привнесла нова політична ситуація у СРСР загалом та Радянській Україні зокрема. У вищезгаданому листі до С. Косіора М. Яворський висловив наївний намір видати брошуру про свій життєвий і творчий шлях та відновити своє добре ім'я⁶⁵⁸.

Проте оберти урядової кампанії годі були зупинити. П. Горін у зловтішній статті на сторінках газети «Известия» на початку 1930 р. вже перетворив М. Яворського у монархіста, офіцера австрійської контррозвідки, що отримав за віддану службу титул «фон» і орден Залізного Хреста⁶⁵⁹. Попри очевидну несуттєвість таких звинувачень йшлося вже не про кар'єрне становище, а про саме фізичне існування М. Яворського. Недаремно на початку 1930 р. М. Скрипник у своїй статті порушив питання про те, як переводяться до життя «виправлення теоретичних помилок» М. Яворським⁶⁶⁰. Ця публікація тодішнього наркома освіти сигналізувала, що на часі вже питання не про «спокуту гріхів» перед партією, а про особисту долю академіка ВУАН.

Але фінал життєвого сценарію П. Горіна (як і М. Скрипника!), який ще встиг інтенсивно «попрацювати» на ниві розвінчання свого колишнього наставника М. Покровського, був таким же, як і у його українського опонента. М. Яворського розстріляли 1937 р., а П. Горіна, котрий здобув ім'я завдяки енергійній участі

⁶⁵⁴ Там само. — № 2. — С. 271.

⁶⁵⁵ Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського. — С. 92–93.

⁶⁵⁶ Яворський М. Про мої помилки в концепції історії України... — С. 5.

⁶⁵⁷ Санцевич А. В. М. І. Яворський — видатний український історик // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень. — С. 115.

⁶⁵⁸ Яворський М. І. ЦК КП(б)У, тов. Косіору (лист) [4. II. 1930]... — С. 186.

⁶⁵⁹ Горин П. Об одной поучительной биографии [М. Яворский] // Известия. — 1930, 3 марта. — № 61. — С. 4.

⁶⁶⁰ Скрипник М. Помилки та виправлення академіка М. Яворського // БУ. — 1930. — № 2. — С. 12.

у викривальних кампаніях низки відомих учених, стратили 1938 р. за звинуваченням у «білоруському націоналізмі»⁶⁶¹.

Фатальність тогочасних подій як для себе, так і української соціогуманітаристики М. Яворський усвідомив лише в останню — таборову добу свого життя. За свідченням С. Підгайного, саме тоді він висловив думку, що *«фактичний розгром української історичної науки почався ще восени 1929 року, по першій конференції істориків-марксистів у Москві»*⁶⁶².

---

⁶⁶¹ Артизов А. Н. Судьбы историков школы М. Н. Покровского... — С. 47.

⁶⁶² Підгайний С. Соловецькі знайомі. — С. 5.

7.5. Між «масовою» історією та неоромантизмом. Концепція «господарської автономії» України О. Оглоблина

О. Оглоблин увійшов у середовище українського історіописання на хвилі тодішньої кампанії висуванців, які мали представляти нову пролетарсько-селянську науку та педагогіку. Саме на педагогічній ниві він виявив себе і заклав підвалини для майбутнього кар'єрного зростання на академічних теренах⁶⁶³. Дехто з сучасних дослідників розглядає молодого вченого як типового радянського партвисуванця за часів пролеткульту⁶⁶⁴.

В офіційному життєписі О. Оглоблина старанно зафіксовані віхи цього кар'єрного просування протягом 1920-х — на початку 1930-х років: викладач Київського робітничо-селянського університету та Київського вищого інституту народної освіти ім. М. Драгоманова, професор кафедри історії економічного побуту Київського археологічного інституту й Київського інституту народного господарства, декан факультету, завідувач Історичним кабінетом ім. О. Лазаревського і голова Історичного семінару вищого типу при Київському інституті народної освіти, дійсний член Науково-дослідної кафедри історії української культури в Харкові та Секції історії народного господарства Інституту економіки в Москві, в. о. керівника (згодом голова) Комісії для виучування соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. при ВУАН та багато ін.⁶⁶⁵ Якщо взяти до уваги ще і його науковий ступінь доктора історії української культури, здобутий майже в юнацькому віці (26 років!) — 10 червня 1926 р., то наведений перелік виглядає справді-таки вражаючим!

Однак, О. Оглоблин суттєво вирізнявся з-поміж когорти напівосвічених радянських висуванців, які здебільшого прикривалися тріскучою революційною риторикою та не мали виразно окреслених зацікавлень на обширах української науки. Тим паче, що він здобув непогану освіту у стінах Трьої Київської (Подільської) гімназії, в якій навчалися вихідці з різних станів суспільства, зокрема місцевого міщанства, купецтва, духовенства та чиновництва.

У 1919 р. майбутній дослідник закінчив університет Св. Володимира, в якому пройшов фаховий вишкіл під опікою фундатора київської історико-економічної школи, знаного вченого М. Довнар-Запольського, слухав лекції відомих науковців (В. Пархоменка, П. Смірнова та ін.), листувався з О. Шахматовим⁶⁶⁶. Водночас варто наголосити на походженні О. Оглоблина, який був нащадком дворянської родини Лашкевичів (за матір'ю) та козацького роду Мезьків (за батьком)⁶⁶⁷. Тому українознавчі зацікавлення молодого вченого сягають ще його дитячих та юнацьких років, хоч і вважають, що за студентських часів у його світогляді побували впливи великодержавної російської історіографії⁶⁶⁸.

---

⁶⁶³ Верба І. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні: (До 100-річчя з дня народження) / Відп. ред. П. С. Сохань. — К., 1999. — С. 61.

⁶⁶⁴ Заруба В. Історик держави і права... — С. 183.

⁶⁶⁵ Оглоблин О. П. Життєпис [машинописна копія] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 6–7.

⁶⁶⁶ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика. — С. 23–24.

⁶⁶⁷ Його ж. Про мій рід / Публ. Л. Винара // УІ. — 1995. — Т. 32, № 1/4. — С. 205.

⁶⁶⁸ Верба І. Вказ. праця. — С. 54–55.

Отже, постать молодого О. Оглоблина, навіть на перший погляд, не зовсім вкладається у прокрустове ложе типового образу радянського науковця-висуванця початку 1920-х років.

На авансцені української історіографії О. Оглоблин з'явився як репрезентант і поборник «масової» — економічно-соціальної історії. Відтак уже перші задекларовані дослідницькі інтенції чітко постулюють авторські наміри: «встановити послідовний хід розвитку української фабрично-заводської промисловості, виокремити головні моменти цього розвитку, схарактеризувати основні форми цієї промисловості...»⁶⁶⁹.

Така постановка питання почасти нагадує конструкцію відомої студії Михайла Туган-Барановського «Русская фабрика в прошлом и настоящем: Историко-экономическое исследование» (СПб., 1898. — Т. 1). У 1928 р. О. Оглоблину⁶⁷⁰ довелося навіть реагувати на гострі зауваги М. Ткаченка⁶⁷¹ стосовно впливів означеної роботи на його монографії про мануфактуру в Гетьманщині та передкапіталістичну фабрику. «Вихвалання» М. Туган-Барановського закидалося автору і пізніше, зокрема під час т. зв. «дискусії» навколо його концепції українського історичного процесу (травень 1931 р.)⁶⁷².

Досліднику-початківцю, мабуть, імпонували наукові погляди М. Туган-Барановського, хоч він не виявляв особливих зацікавлень до філософських експериментів цього вченого, але пильно вивчав його історико-економічні праці. Тим більше, що М. Туган-Барановський був несхильний до фетишизації марксизму, зокрема прагнув доповнити й оновити його за допомогою неокантіанської етики. «Етичний мотив (кантіянство), з погляду Туган-Барановського, був керованим у житті і в ім'я його й на ньому мали миритись різні інтереси», — відзначав М. Слабченко⁶⁷³. Приміром, М. Туган-Барановський обстоював тезу, що наукове пізнання має бути незалежним від класових інтересів, оскільки вони не можуть пояснити «істину сутність моралі, релігії, мистецтва й науки»⁶⁷⁴.

Студія М. Туган-Барановського про російську фабрику була своєрідним орієнтиром для О. Оглоблина у процесі постановки і формулювання дослідницької проблематики щодо української господарської минувшини, зокрема у пошуку шляхів її концептуалізації. Проте вплив цієї роботи на праці О. Оглоблина у жодному разі не варто перебільшувати, позаяк автор розробляв власну концептуальну схему на новому емпіричному матеріалі. Скажімо, моло-

⁶⁶⁹ Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине. — [К., 1925]. — С. 3.

⁶⁷⁰ Оглоблин О. «Проф. А. П. Оглоблин. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. — К. 1925, стор. 270. Його-ж, Предкапиталистическая фабрика. — К. 1925, стор. 324 (sic!)» (З приводу рецензії, вміщеної в журналі «Україна» за 1928 р., ч.1, за підписом Миколи Ткаченка) // ЗІФВ. — К., 1928. — Кн. 19. — С. 287.

⁶⁷¹ Ткаченко М. Рец. на кн.: Оглоблин О. П. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. К. 1925, стор. 270. Його-ж, Предкапиталистическая фабрика. — К. 1925, стор. 324 // Україна. — 1928. — № 1. — С. 147.

⁶⁷² Стенографічний звіт дискусії по докладу Скубіцького з приводу буржуазної Оглоблінської концепції українського історичного процесу, що відбулася в Києві в травні м-ці 1931 р. [машинопис] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 303. — Арк. 14.

⁶⁷³ Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... — Т. 2. — С. 220.

⁶⁷⁴ Туган-Барановский М. И. Теоретические основы марксизма. — 4-е изд. — М., 1918. — С. 100, 105.

дий історик пише й про австрійську економічну школу, зокрема згадує про К. Менгера — одного з фундаторів теорії «граничної корисності», котра була «досить популярна на Україні в кінці XIX — на початку XX ст., і якраз під впливом цієї школи були найвидатніші представники науки політичної економії на університетських катедрах»⁶⁷⁵.

Незважаючи на проголошення принципу генералізації як установчого концепту монографії про мануфактуру в Гетьманщині О. Оглоблин, на відміну від М. Слабченка, загострює увагу і на фактографічній достовірності й особливій формі представлення наукових результатів. «Увага неминуче дробиться на дрібниці. Історія окремих підприємств, у вивченні деталей, які з'ясовують форму (розбив О. Оглоблина. — *Авт.*) промисловості, висувається на перше місце. Форма нарисів виявилася єдино можливою», — наголошує вчений⁶⁷⁶.

Такий підхід почасти був зумовлений тодішнім станом розробки проблематики у царині економічної історії України. Заразом він умотивувався і науковими традиціями української історіографії кінця XIX — початку XX ст., оскільки у позитивістському історіописанні монографія, зокрема у вигляді низки пов'язаних між собою нарисів, розглядалася як взірць та певною мірою еталон науковості.

Схожі думки простежуємо і в ремінісценціях О. Оглоблина повоєнної доби. Зокрема, у розвідці присвяченій школі В. Антоновича автор зазначає, що «соціально-економічна тематика його, і метода монографічних досліджень і інтерес до локальних (обласних, краєзнавчих) читань, і архівно-археографічна база дослідів, і соборницький масштаб його діяльності — все це було зрозуміле й близьке для нас у 1920-роках»⁶⁷⁷.

У першій російськомовній монографічній студії, написаній наприкінці 1922 р., О. Оглоблин не тільки прагне представити економічну минувшину України з позицій національної історіографії, а й практично заявляє про свою належність до українського історіописання⁶⁷⁸. Однією з провідних тез його монографії є думка про колоніальний характер українського господарства XVIII ст., хоч автор не був прихильником її абсолютизації і тлумачив у сенсі загальної спрямованості російської політики.

«Монополія московських мануфактур не повинна була порушуватися. Ця гадка неодноразово відкрито висловлювалася в указах російського уряду. Українському господарству була вказана роль чисто колоніального господарства. Однак, ця послідовна програма залишилася майже невиконаною. Навіть той слабкий розвиток мануфактури, який ми можемо простежити на Україні, свідчить про те, що в місцевому господарстві були деякі сприятливі умови», — зазначає історик⁶⁷⁹.

⁶⁷⁵ Оглоблін О. Рец. на вид.: Записки Одеського Наукового при У. А. Н. Товариства. Секція соціально-історична / За ред. М. Слабченка. — 1927. — Ч. 1. — 99 с.; 1928. — Ч. 2. — 92 с.; 1928. — Ч. 3. — 102 с. // ЧШ. — 1929. — № 7. — С. 245.

⁶⁷⁶ Оглоблін А. П. Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине. — С. 4.

⁶⁷⁷ Оглоблін О. Володимир Антонович та його історична школа // Оглоблін О. Студії з історії України. — С. 213.

⁶⁷⁸ Оглоблін А. П. Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине. — С. 3–4.

⁶⁷⁹ Там же. — С. 40.

Власне, тема суперечливості російської господарської політики щодо України є наскрізною у монографії О. Оглобина про мануфактури на теренах Гетьманщини⁶⁸⁰. Зокрема, він відзначає, що катастрофа 1709 (у О. Оглобина 1708. — *Авт.*) р. призвела до напливу великих російських землевласників на українські землі, який послабив колоніальну залежність України⁶⁸¹. Автор уважає, що тогочасна мануфактура на українських теренах не була «органічним явищем», а завозилася ззовні. Відтак мануфактура як російська казенна установа не існувала ізольовано, а поступово входила зі своїми потребами (сировина, робоча сила, земля, на якій вона розміщувалася) до місцевої господарської системи⁶⁸².

Більше того, О. Оглобин навіть вказує на вплив «помираючих» мануфактур на українське населення, які залишали по собі «гарний спадок» (навички певного виду праці) та «дурну пам'ять» (громадські настрої)⁶⁸³. Заразом історик прагне з'ясувати і ставлення української старшини до мануфактурного виробництва. На його думку, місцева аристократія не мала якихось упереджень щодо мануфактур. Тож домінування серед їх засновників російських сановників він пояснює виключно економічними причинами.

«У Росії, за панування кріпосного права дворянство і почасти купецтво мали широку можливість організовувати подібні підприємства. У Гетьманщині майже не було кріпосної праці. Вільна праця була надто дорогою, з огляду на брак робочих рук. За таких умов, беручи до уваги ще й брак правильного кредиту та нестачу великих капіталів, мануфактури були непомітними для більшості українського шляхетства», — підкреслює вчений⁶⁸⁴.

Утім, конструюючи масову, економічну історію О. Оглобин все ж таки уникає її знеособлення. На сторінках його монографії віднаходимо яскраві й образні характеристик низки історичних осіб. Наприклад, історик називає генерал-фельдмаршала Б.-К. Мініха «петровським пташеням», яке не рахувалося зі звичаями й устроєм Гетьманщини, зокрема дивилося на неї як на російську колонію⁶⁸⁵. Досить іронічно він характеризує «слухняне» та «сумірне» гетьманство Кирила Розумовського, котрого породило і висунуло петербурзьке середовище⁶⁸⁶. Водночас автор розглядає прагматичні кроки президента другої Малоросійської колегії Петра Румянцева як своєрідний пролог до появи приватних мануфактур та зміни національного складу їх власників наприкінці XVIII — початку XIX ст.⁶⁸⁷

Певна річ, персоналістські зацікавлення О. Оглобина, якому ще в юнацькому віці (1916) подарували чотири томи студії В. Модзалевського — «Малоросійський Родословник» (К., 1908–1914)⁶⁸⁸, були суттєвим запобіжником супроти універсального нівелювання минувшини, що часто-густо спостерігалось на ниві

⁶⁸⁰ Там же. — С. 38–39.

⁶⁸¹ Там же. — С. 40.

⁶⁸² Там же. — С. 209.

⁶⁸³ Там же. — С. 31.

⁶⁸⁴ Там же. — С. 213.

⁶⁸⁵ Там же. — С. 111.

⁶⁸⁶ Там же. — С. 144, 146.

⁶⁸⁷ Там же. — С. 155.

⁶⁸⁸ *Оглобин О.* Мій творчий шлях українського історика. — С. 22.

«масової» історії. Українська минувшина у його представленні так і не стала знеособленою, принаймні в ідеальному розумінні.

Зауважимо, що для О. Оглоблина як дослідника властивий надзвичайно великий, іноді просто-таки дивовижний масштаб архівної та бібліографічної евристики, а також пильне ставлення до прочитання й тлумачення джерел. У його працях повсякчас споглядаємо зауваги про інформативні особливості джерел. Зокрема, він із жалем констатує уривчастість і скудність відомостей про зовнішній вигляд та устрій мануфактур, побутове життя робітників та ін.⁶⁸⁹

О. Оглоблін сумлінно опрацьовував найдрібніші публікації та маловідомі архівні матеріали до найрізноманітніших дослідницьких проблем. Це особливо добре простежується у його розвідці про бібліотеку Волинського ліцею, в якій занотовано чимало фрагментарних свідчень із різних джерел⁶⁹⁰. Та й обсяги підготовчої роботи до його історичних студій справді вражають, особливо, коли взяти до уваги численні і багатоманітні педагогічні й адміністративні обов'язки вченого протягом 1920-х років⁶⁹¹.

Іншою прикметною рисою монографічних студій О. Оглоблина є достатньо виразне окреслення каузальних зв'язків, виявлення і пояснення тих чи інших суперечностей, особливостей, української специфіки в загальноімперських межах і т. п. Такі позитивістські канони щодо фактографічної основи студій простежуються і в авторських спробах генералізації й інтерпретації матеріалу, які безпосередньо випливали з опрацьованих джерел, чітко розрізняли сферу сформульованих узагальнень та припущень тощо.

Ці настанови повною мірою споглядаємо у підсумковому висновку монографічної студії О. Оглоблина про мануфактуру в Гетьманщині. «Громіздкість їхньої організації, підпорядкування потребам державного господарства Імперії, часто відсутність постійного ринку та правильного збуту, конкуренція російської промисловості, зрештою, *поодиноке, відрубне становище ранньої мануфактури в українському народному господарстві*, поодиноке тим більше, що вона була пасинком і російської економічної політики, — *були причинами її загибелі*», — відзначає історик⁶⁹².

Але найповніше позитивістський ідеал науковості О. Оглоблина простежується у його рецензіях 1920-х років. У цих текстах представлений типовий набір закидів історика-позитивіста: акцентування уваги на фактичних перекрученнях та помилках, констатація недостатності джерельної бази і неповноти в охопленні наукової літератури, вказівки на некоректне поширення висновків на інший матеріал, порушення співмірності архітекτονіки праці та її хронологічних і просторових меж, недоліки в оформленні наукового апарату, зокрема цитування без зазначення джерела, труднощі у прочитанні посилань та ін.

Зокрема, рецензія О. Оглоблина на другий том студії М. Слабченка «Організація господарства України...» містить докладний і сумлінний перелік фактографічних помилок автора, численні зауваги щодо невикористаних архівів та публікацій, хибного потракування низки джерел тощо⁶⁹³. Та найбільшою про-

⁶⁸⁹ Оглоблін А. П. Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине. — С. 194.

⁶⁹⁰ Оглоблін О. Бібліотека Волинського Ліцею // БВ (К.). — 1927. — № 4. — С. 47–59.

⁶⁹¹ Верба І. Вказ. праця. — С. 57–85.

⁶⁹² Оглоблін А. П. Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине. — С. 216.

⁶⁹³ Оглоблін О. П. Старовинна українська фабрика... — С. 91–100.

галиною, або «великим гріхом» цієї праці, за висловом рецензента, є відсутність архівного матеріалу⁶⁹⁴. Вельми показовим у зазначеному світлі постає загальний, хоч і дещо категоричний висновок О. Оглоблина, витриманий у дусі позитивістських вимог — це не наукова студія, а «деяке згрупування матеріалу, і в цьому її вартість»⁶⁹⁵.

Аналогічні оцінки споглядаємо і у його інших рецензіях. Зокрема, рецензуючи студію В. Модзалевського про гутництво на Чернігівщині О. Оглоблин наголошує на повноті добору фактографічного матеріалу. «Додати до матеріалу, що його зібрав був В. Л. Модзалевський, можна небагато», — відзначає історик⁶⁹⁶. Ця думка рецензента виглядає як найбільша похвала автору.

У такому ж дусі О. Оглоблин відгукується і про праці луганського історика Вадима Фесенка, передусім, убачає їхню цінність в тому, що вони побудовані виключно на архіві місцевого чавуноливарного заводу⁶⁹⁷. Привертають увагу й критичні зауваги рецензента, зокрема його наголос на «відсутності історично-економічної перспективи» і в студіях В. Фесенка⁶⁹⁸, і в роботі В. Модзалевського⁶⁹⁹. Причому останньому він закидає не розуміння «органічного зв'язку» гутництва з народним господарством, ба навіть незнання «загальних законів економічного розвитку»⁷⁰⁰.

Відзначимо, що О. Оглоблин критикує постулати «звичайної схеми “руської” історії» спираючись саме на ідеї органіцизму («органічної цілісності»). «В наслідок цієї наукової аберації, поняття України, як с а м о с т і й н о г о г р о м а д с ь к о г о о р г а н і з м у (розбив О. Оглоблина. — *Авт.*), зникає. Замість єдиної України виступають окремі губернії Імперії, чи то генерал-губернаторства», — наголошує вчений⁷⁰¹.

Подана аргументація, здавалося б, дозволяє досить просто й логічно простежити поступову авторську еволюцію від позитивістських канонів («органіцизму») до тієї чи іншої візії «масової» історії на певній соціологічній підкладці («загальні закони»). Тим більше, що така інтелектуальна спрямованість на теренах української радянської соціогуманітаристики 1920-х років видається вповні природною.

Проте тексти О. Оглоблина протягом 1920-х років демонструють значно ширший діапазон інтелектуальних впливів, які, щоправда, побутують у латентному вигляді. До того ж, поступове фактографічне опрацювання економічної (господарської) площини української минувшини висувало перед дослідником проблеми концептуальні й інструментальні.

⁶⁹⁴ Там само. — С. 92.

⁶⁹⁵ Там само. — С. 100.

⁶⁹⁶ *Оглоблін О.* Рец. на кн.: *Модзалевський В.* Гути на Чернігівщині. — К.: УАН, 1926. — 191 с. // ЗІФВ. — К., 1927. — Кн. 10. — С. 374.

⁶⁹⁷ *Його ж.* Рец. на пр.: *Фесенко В. А.* К истории возникновения города Луганска (Радянська Школа, 1926, жовтень, стор. 85–100); *його-ж-таки.* К истории возникновения города Луганска (*ibid.*, 1927, II, стор. 93–97); *його-ж-таки.* К истории г. Луганска (*ibid.*, 1927, III, стор. 104–120); *його-ж-таки.* Художественное литье на старом Луганском литейном заводе (*ibid.*, 1927, VI–VII, стор. 93–100). Луганське // Там само. — К., 1927. — Кн. 15. — С. 259.

⁶⁹⁸ Там само. — С. 259.

⁶⁹⁹ *Оглоблін О.* Рец. на кн.: *Модзалевський В.* Гути на Чернігівщині. — С. 374.

⁷⁰⁰ Там само. — С. 374–375.

⁷⁰¹ *Оглоблін О.* Рец. на кн.: *Слабченко М.* Матеріали до економічно-соціальної історії... — С. 560.

Передусім, з'явилося усвідомлення непридатності існуючої схеми української історіографії до студювання економічної історії, особливо XIX — початку XX ст. На думку О. Оглоблина, «до цього часу українська історична наука могла проводити свою роботу в межах тієї схеми, яка була створена ще в старій українській історіографії другої половини XVIII століття, то наступний розвиток України (з кінця XVIII віку), зазвичай уміщується в формах науки російської історії, примушує нашу історіографію *виробити схему українського історичного процесу XIX–XX вв. на нових наукових засадах*. Дослідник історії української промисловості першої половини XIX віку, у процесі своєї праці, виразно усвідомлює всю складність спеціальних студій, без встановлених історіографічних меж і віх»⁷⁰².

Більше того, О. Оглоблин неодноразово виступає супроти «канонічних приписів звичайної схеми історії Східної Європи» та традиційних тлумачень російської економічної думки⁷⁰³. Зокрема, він критикує навіть конструкції тогочасних російських учених. «Російські історики-марксисти, зокрема Покровський, хоч і застерігали визнання українського історичного процесу, а проте в своїх працях і далі *стверджували “звичайну схему”*», — підкреслює історик в одному з лекційних курсів⁷⁰⁴.

Такі зауваги не тільки виказують авторське протиставлення за лінією російська / українська наука, а й окреслюють опозицію — стара / нова національна історіографія. За великим рахунком, ця думка О. Оглоблина виступає як назріла потреба, врешті-решт як своєрідна предтеча концептуальних трансформацій у тогочасному українському історіописанні.

Загалом середина 1920-х років — це доба революційного романтизму в українській соціогуманітаристиці, зокрема групової експресії і творчих експериментів нової генерації письменників, митців, учених. Це простежується у стилістиці творів, постановці нових масштабних проблем, опануванні новітніх теренів творчості і навіть у самоідентифікації низки українських істориків цього покоління, зокрема О. Оглоблина, як представників «нової революційної школи»⁷⁰⁵.

Недаремно О. Оглоблин саме в цей час формулює масштабні й амбітні дослідницькі проблеми з обсягу української економічної історії, які планує розробляти на сторінках шеститомної серії монографічних нарисів: «Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине» (Т. 1), кріпацька фабрика (Т. 2), «Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика» (Т. 3), внутрішня організація фабрики (Т. 4), капіталістична фабрика (Т. 5–6)⁷⁰⁶. Ця серія немовби перегукується з тогочасним циклом монографій

---

⁷⁰² Оглоблин А. П. *Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика*. — [К.], 1925. — С. 3.

⁷⁰³ Там же. — С. 17; Оглоблин О. Бавовняна промисловість на Україні в XVIII–XIX ст. // ЧШ. — 1929. — № 3. — С. 117.

⁷⁰⁴ Оглоблин О. П. «Історія України»... — Арк. 51.

⁷⁰⁵ Оглоблин О. Пам'яті Дмитра Багалія (1857–1932–1957): (Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука) // Оглоблин О. *Студії з історії України...* — С. 256; *Його ж. Проблема схеми історії України...* — С. 7.

⁷⁰⁶ *Винар Л.* Наукова творчість Олександра Петровича Оглоблина // УІ. — 1970. — № 1/3. — С. 10.

М. Слабченка «Організація господарства України від Хмельнищини до світової війни».

У такому контексті «принцип господарської автономії України»⁷⁰⁷, проголошений автором як установчий концепт монографії про передкапіталістичну фабрику, виглядає як уповні вмотивований. Адже цей підхід до української економічної історії докорінно трансформує не тільки масштаб його дослідження, а й логіку розгортання і репрезентації фактографічного матеріалу. «Слід оцінювати різні факти та чинники господарського розвитку України у першій половині XIX віку, виходячи не з Великої Росії, не з руського господарства, а насамперед з українського господарства, його масштабу, його інтересів, його розвитку», — відзначає вчений⁷⁰⁸.

На думку М. Яворського, О. Оглоблин тенденційно формулював питання: «чи Україна в економічному історичному розрізі є колонія, додаток до російської економіки, чи це є самостійна економічна одиниця, яка тільки формально зв'язана політично з Росією»⁷⁰⁹. Не випадково сучасні науковці вважають, що авторське розуміння своєрідності українського історичного процесу постало на основі ідеї господарської автономії України⁷¹⁰. Та й сам О. Оглоблин майже з півстолітньої ретроспективи згадував монографію, присвячену передкапіталістичній фабриці, як «працю програмового характеру»⁷¹¹.

Так чи інакше, порівняно з монографією про мануфактуру в Гетьманщині, студія О. Оглоблина, присвячена передкапіталістичній фабриці, вирізняється більш окресленими концептами, а також містить низку методологічних настанов. Зокрема, автор підкреслює, що визнає дію «загальних економічних законів»⁷¹² і навіть подає їх певну квінтесенцію на українських обширах першої половини XIX ст. «Торгово-промисловий капітал, уміщений у межі кріпосного господарства, — ось формула передкапіталістичної фабрики», — наголошує історик⁷¹³.

Однак, О. Оглоблин тримається думки, що «історичний розвиток України в першій половині XIX ст.» суттєво ускладнює загальну схему⁷¹⁴. На його думку, це виявилось у побутуванні, змаганні та взаємодії різних форм промисловості на українських землях, що набули незвичайної самотності у багатьох конкретних випадках. Але вирішити цю проблему історик намагається традиційними позитивістськими інструментами — зіставленням статичного і динамічного стану того чи іншого явища.

«Взаємодія кріпосного господарства та передкапіталістичної фабрики була досить складною, заплутана надмірною індивідуалізацією місця, часу та виробництва, не залишалася незмінною, а безперервно змінювалася. Дилема: сільське

⁷⁰⁷ Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. — С. 4.

⁷⁰⁸ Там же. — С. 18.

⁷⁰⁹ Яворський М. Сучасні течії серед української історіографії. — С. 209.

⁷¹⁰ Світлична В. В. О. П. Оглоблин як історик народного господарства України: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07. 00. 06 / НАНУ. ІУАДГ. — К., 2003. — С. 14.

⁷¹¹ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика. — С. 28.

⁷¹² Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. — С. 11.

⁷¹³ Там же. — С. 162.

⁷¹⁴ Там же. — С. 11.

господарство — “фабричність” була, за сутністю, тільки зовнішньою, теоретичною оболонкою, яка приховувала справжню суть цікавого економічного конфлікту. *Необхідно спершу встановити статичну (в певних умовах) взаємодію двох економічних форм, а потім уже простежити їхню динамічну боротьбу*», — зазначає вчений⁷¹⁵.

Заразом О. Оглоблин вирізняє і домінуючу вагу «м а т е р і а л ь н о г о (розбив О. Оглоблина. — Авт.) значення кожного факту»⁷¹⁶. Проте автор не абсолютизує цю методологічну вимогу у сенсі представлення тотального соціального антагонізму та класової боротьби. Ці мотиви простежуються десь на другому, а то й на третьому плані його студії. Наприклад, він досить прихильно й об’єктивно коментує умови життя та праці робітників середини 1850-х років на заводі у Городищі на Черкащині, хоч і тлумачить це явище як виняткове⁷¹⁷.

Та навіть з урахуванням означених постулатів концептуальні і, особливо, методологічні засади цієї монографії сприймаються як доволі невиразні. Вони являють собою певну комбінацію позитивістських настанов, що сполучаються з деякими матеріалістичними канонами щодо трактування минувшини, зокрема економічної історії.

М. Слабченко у своїй рецензії на зазначену працю О. Оглоблина слушно зауважує, що авторська теза про «господарську автономію України» повисає у повітрі⁷¹⁸. Причому рецензент вважає, що ця прогалина зумовлена кількома причинами. Зокрема, він вказує на відсутність вступного екскурсу до вказаної монографії, який мав би репрезентувати передісторію економічного розвитку українських земель до XIX ст.

Водночас М. Слабченко обстоює думку, що єдність «української господарки в межах дніпровського водозабору» зв’язується чорноморськими центрами, тобто природними й соціокультурними чинниками⁷¹⁹. Відтак рецензент наголошує на відсутності засадної ланки в історичній концептуалізації О. Оглоблина, котра конче необхідна для організації та потрактування фактографічного матеріалу в українському масштабі. Проте М. Слабченко стверджує, що О. Оглоблин не тільки представляє багатющий фактографічний матеріал, а й намагається «надати йому соціологічної оцінки, обійняти філософською концепцією й освітлити з єдиного погляду»⁷²⁰.

Зазначимо, що схожу оцінку концептуальної пропозиції О. Оглоблина висловив і Д. Багалій. Останній уважав, що автор запропонував «апріорно правильну думку», але її «треба буде доводити й фактично»⁷²¹. Якщо взяти до уваги те, що монографії О. Оглоблина з’явилися на зорі ери «масової» історії у національній історіографії та зростаючий тиск радянських ідеологічних канонів, то незавершеність, почасти суперечливість концептуальних побудов у студіях тогочасних істориків видається вповні природною. Тим паче, що евристична

⁷¹⁵ Там же. — С. 181.

⁷¹⁶ Там же. — С. 53.

⁷¹⁷ Там же. — С. 157–158.

⁷¹⁸ Слабченко М. Рец. на кн.: Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. — С. 558.

⁷¹⁹ Там само. — С. 558.

⁷²⁰ Там само. — С. 557.

⁷²¹ Багалій Д. Історіографічний вступ.... — С. 325.

стадія підготовки перших візій з обсягу соціологізації минувшини в українському історіописанні майже повністю співпала з фазою первісної концептуалізації, що суттєво обмежувало інструментальні можливості вчених!

Варто згадати і про те, що обидві монографії О. Оглоблина, опубліковані 1925 р., первісно планувалися як шеститомна серія взаємопов'язаних студій. Натомість вони побачили світ із тривалим запізненням і не в запланованій послідовності (перша і третя за хронологією)⁷²². Праця про кріпосницьку фабрику (друга за хронологією), так і не була видана в 1920-х роках. Наклад цієї доповненої й переробленої монографії, надрукований 1931 р., був знищений радянською цензурою⁷²³. Всі три монографії О. Оглоблина були видрукувані тільки у мюнхенському виданні 1971 р.

Отже, був порушений не тільки загальний авторський план із публікації цієї серії монографій, а й суттєво урізані можливості О. Оглоблина внести потрібні корективи та доповнення. Чи варто за таких передумов очікувати від його праць, як і від студій інших дослідників того часу концептуальної завершеності? Питання, мабуть, суто риторичне... Та й сам автор розглядав означену серію монографій як «дитину свого часу»⁷²⁴, себто акцентував увагу на її функціональному призначенні — поставити, сформулювати певні наукові проблеми й окреслити перспективні шляхи їх розробки.

Втім, спроби і навіть наміри щодо концептуальних перетворень з обсягу «масової» історії продукували інструментальні новації в царині українського історіописання 1920-х років. І останні не забарилися! Вже у статті 1928 р. О. Оглоблін порушує питання про «витворення поняття української економіки»⁷²⁵.

Зауважимо, що таке формулювання проблеми за своєю суттю є інструментальним, оскільки зорієнтоване на забезпечення дослідника відповідними термінологічними засобами для оперування фактографічним матеріалом, зокрема для його впорядкування та представлення. На думку О. Оглоблина, «поняття української економіки з'являється вперше на суто-практичному ґрунті»⁷²⁶. Автор вважає, що знаковою подією у цьому сенсі став протекціоністський тариф 1822 р., який суттєво обмежив український транзит.

«В історії українського господарства тариф 1822 року та нова митна політика щодо Польщі після 1830 року — це дата остаточного завоювання лівобережного ринку російським капіталом», — зазначає історик⁷²⁷. Саме тоді

⁷²² Оглоблін А. П. Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине. — С. 4; *Его же*. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. — С. 5.

⁷²³ Ohloblyn O. *Ukrainian Historiography 1917-1956...* — P. 322 (note 229); Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків: Додаток Ч. 3: Список видань Академії Наук, знищених в 1930-их роках // ЗНТШ (Париж-Чикаго). — 1962. — Т. 173: 3б. на пошану українських учених знищених большевицькою Москвою / Ред. М. Овчаренко. — С. 107; *Винар Л.* Бібліографія праць проф. д-ра Олександра Оглоблина (1920-1975) // 3б. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. — С. 98, 120 (прим. 12).

⁷²⁴ Оглоблін О. «Проф. А. П. Оглоблін. Очерки истории украинской фабрики...». — С. 303.

⁷²⁵ *Його жс.* Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX в. // ЧШ. — 1928. — № 9/10. — С. 166.

⁷²⁶ Там само. — С. 168.

⁷²⁷ Оглоблін А. П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. — С. 41.

в суспільній свідомості вперше фіксується думка про те, що «інтереси українського господарського терену можуть розминутися з інтересами російського капіталу»⁷²⁸.

Така думка побутує і в інших текстах О. Оглоблина. «Дослідники одноставно визнають, що перехід од 1819 до 1822 року був занадто крутий», — відмічає автор⁷²⁹. За еміграційних часів він навіть присвятив цій проблемі спеціальну розвідку «З історії українсько-російських економічних відносин. Тариф 1822 р. і Україна» (1955)⁷³⁰.

Крім того, О. Оглоблин прагне висвітлювати українське економічне життя з перспективи різних, іноді перехресних контекстів, зокрема російських та польських і навіть загальноєвропейських впливів. Ці дослідницькі інтенції, особливо добре простежуємо у його студії про транзитну торгівлю на українських землях першої половини XIX ст.⁷³¹

Приміром, молодий історик Кость Антипович — один із найближчих учнів О. Оглоблина⁷³² у рецензії на зазначену студію окреслив методологію автора в двох пунктах: 1) монографічність дослідження; 2) впровадження широких контекстів, завдяки яким «економіка України досліджується й освітлюється в аспекті економіки світової (західно-європейської)»⁷³³.

Аналогічні дослідницькі настанови споглядаємо і у розвідці О. Оглоблина про закавказький транзит та його вплив на господарське життя України в першій половині XIX ст.⁷³⁴ Останні, звичайно, поділялися не всіма науковцями. Зокрема, близький до М. Грушевського історик Микола Ткаченко вважав, що автор неправомірно ставить питання про «участь України як окремої одиниці в транзитному торзі»⁷³⁵, позаяк не подає переконливого фактографічного підтвердження цієї тези.

Такі зауваги відображали суперечності в інтерпретації явищ і процесів економічної історії українських земель, яка до 1920-х років, переважно була інтелектуальним тереном для змагання російських і польських учених. До того ж, матеріали російської імперської статистики та більшість офіційних джерел XIX — початку XX ст. істотно ускладнювали виокремлення й вживання відо-

⁷²⁸ Оглоблін О. Проблема української економіки... — С. 168.

⁷²⁹ Його ж. Нариси з історії капіталізму на Україні / Предмова С. Гуревича. — Харків-Київ, 1931. — Вип. 1: Україна в суперечках міжнародної економіки й політики за першої половини XIX століття. — С. 111.

⁷³⁰ Оглоблін О. З історії українсько-російських економічних відносин. Тариф 1822 р. і Україна // Вісник ООЧСУ. — 1955. — № 1. — С. 16–21.

⁷³¹ Оглоблін О. Транзитний торг України за першої половини XIX століття // ЗІФВ. — К., 1927. — Кн. 12. — С. 234–252; Кн. 15. — С. 166–195.

⁷³² Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України... — С. 148–149, 210; Верба І. Вказ. праця. — С. 146–147.

⁷³³ Антипович К. Рец. на кн.: Оглоблін О. Транзитний торг України за першої половини XIX сторіччя. — К.: УАН, 1928 // ЧШ. — 1928. — № 4. — С. 226.

⁷³⁴ Оглоблін О. Закавказький транзит і Україна в першій половині XIX століття // Нариси соціально-економічної історії України: Праці комісії соціально-економічної історії України / За ред. акад. Д. І. Багалія. — К., 1932. — Т. 1. — С. 278–293.

⁷³⁵ Ткаченко М. З приводу нової розвідки з історії української торгівлі за першої половини XIX ст. (Оглоблін О. Транзитний торг України за першої половини XIX сторіччя (Записки історично-філологічного відділу. — 1927. — Кн. 12. — С. 234–252; Кн. 15. — С. 166–195) // ЗІФВ. — К., 1929. — Кн. 24. — С. 392.

мостей з обсягу українського господарського минулого. Заразом закиди М. Ткаченка містили й тенденційні складові, позаяк у О. Оглоблина склалися напружені, іноді конфронтаційні взаємини з істориками зі школи М. Грушевського⁷³⁶.

Отож наприкінці 1920-х років питання про висунення установчої схеми економічної історії України XIX — початку XX ст. та її інструментальні компоненти набуває помітної гостроти.

Зрештою, експлікацію поняття «українська економіка» О. Оглоблин проводить спираючись на кілька дослідницьких засобів. Зокрема, він вивчає історію суспільної думки, прагне виявити певні інтелектуальні маркери, що вказують на зрушення у царині громадської свідомості. Водночас автор нав'язує компаративні масштаби висвітлення соціально-економічних процесів на українських обширах, які дозволяють уникнути однобічності у тлумаченні та репрезентації фактографічного матеріалу, нарешті подивитися на місцеве господарство як на певну цілісність.

О. Оглоблин вважає, що первісно дефініція «українська економіка» постала виключно у територіальному розумінні. Він розглядає її в контексті колізії між «економічними інтересами укр[аїнської] територіяльної буржуазії й тогочасним політичним станом України, що не давав змоги укр[аїнській] буржуазії захищати свої інтереси від тиску з боку російської буржуазії, або (почасти) буржуазії польської»⁷³⁷.

Згодом ця колізія трансформується в усвідомлення відповідних суперечностей, а відтак «десь на початку 80-х років (XIX ст. — Авт.), проблема української економіки з'являється вже в національній формі»⁷³⁸. Автор пов'язує зазначений конфлікт із появою антипода національної буржуазії — українського пролетаріату.

З експансією західноєвропейського, головним чином французького та бельгійського капіталу, українські землі наприкінці XIX ст. перетворюються в арену міжнародних змагань. Відтак різниця між національними економічними інтересами стає вповні очевидною, що, власне, і фіксується українською суспільною та науковою думкою, в якій висувається теза про Україну як «окремий господарський терен»⁷³⁹. Скажімо, у рецензії на три випуски «Записок Одеського наукового при УАН товариства» (1927–1928. — Ч. 1–3) історик наголошує на ідеї «одноцільності українського економічного терену»⁷⁴⁰.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. «територіальна проблема української економіки», за висловом О. Оглоблина, сполучається з соціально-економічними та політичними інтересами революційного руху, які торують шлях до «національного визволення України»⁷⁴¹.

⁷³⁶ Верба І. Вказ. праця. — С. 282–283.

⁷³⁷ Оглоблін О. Проблема української економіки... — С. 173.

⁷³⁸ Там само. — С. 174.

⁷³⁹ Там само. — С. 176.

⁷⁴⁰ Оглоблін О. Рец. на вид.: Записки Одеського наукового при У. А. Н. товариства секція соціальна-історична. — ДВУ. — 1927. — Ч. 1. — 99 с; ДВУ. — 1928. — Ч. 2. — 92 с; ДВУ. — 1928. — Ч. 3. — 102 с. [автограф та машинопис рецензії] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 200. — Арк. 42.

⁷⁴¹ Його ж. Проблема української економіки... — С. 176.

Таким чином, учений пропонує, якщо не довершено схему стосовно української економічної історії XIX — початку XX ст., то, принаймні, її основні елементи. О. Оглоблин формулює цю конструкцію у вигляді своєрідної тріади: «територіальна економіка» — «національна форма» — «національне визволення». Незважаючи на істотне спрощення, властиве практично будь-якій версії «масової» історії на початку XX ст., і низку апеляцій до інтелектуальних та ідеологічних компонентів марксизму, ця схема давала певні концептуальні орієнтири.

Більше того, вона відкривала солідні, як на ті часи, інструментальні можливості, позаяк дозволяла широко залучати матеріали з обсягу історії суспільної та наукової думки, культурної минувшини, зокрема для розкриття тих чи інших трансформацій колективної свідомості. Потенційно така дослідницька пропозиція торувала шлях до повноцінного та взаємодоповнюючого представлення українського минулого в інтелектуальній, культурній, соціальній, економічній і політичній площинах. Цю схему уживав у своїх розвідках Д. Бованенко — учень О. Оглоблина⁷⁴².

Відзначимо, що О. Оглоблин не тільки студював історію суспільної та наукової думки, а й використовував у своїх історико-економічних працях фактографічний матеріал із соціальної і культурної минувшини, зокрема епістолярій українських поміщиків середини XIX ст.⁷⁴³

Така концептуалізація підносила принцип контексту до засадних постулатів дослідницьких практик на ниві економічної і соціальної історії України. Тим більше, що конструювання навіть вихідного концепту — «українська економіка» потребувало компаративного, перехресного підходу, а часто-густо врахування найширшого, загальноєвропейського діапазону впливів, вірогідних перспектив і можливостей.

Ці концептуальні настанови автор прагнув застосувати вже у своїх текстах наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років. Зокрема, перший випуск «Нарисів з історії капіталізму на Україні», який дивовижним чином був опублікований 1931 р., себто у розпал «викривальної кампанії» супроти О. Оглоблина, має досить промовисту назву — «Україна в суперечках міжнародної економіки й політики за першої половини XIX століття».

Зауважимо, що історик у цій праці акцентує увагу на тих передумовах, які склалися за доби континентальної блокади та Наполеонівських війн (1806–1812) і спричинилися до піднесення транзитної ролі Одеси й Правобережної України⁷⁴⁴. «Український транзит — то був один з основних, а для Пруссії і Австрії єдиний шлях торговельного обміну Європи з Азією, головне, єдиний шлях, яким можна було легально здобути деякі азійські й колоніяльні товари (напр[иклад], бавовну)», — відзначає вчений⁷⁴⁵.

Саме з означеної перспективи складних, суперечливих політичних та економічних міжнародних взаємин початку XIX ст. О. Оглоблин прагне окреслити побутування українського господарства, зокрема висвітлити ті зовнішньо-

⁷⁴² Бованенко Д. До методології вивчення українського господарства. Нарис перший // ПМ. — 1929. — № 2. — С. 90–91.

⁷⁴³ Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. — С. 57.

⁷⁴⁴ Оглоблин О. Нариси з історії капіталізму на Україні. — С. 37–38.

⁷⁴⁵ Там само. — С. 41.

політичні чинники, завдяки яким воно набувало самостійної ролі і значення. Заразом автор висвітлює боротьбу польського та російського капіталу за український ринок у першій половині XIX ст. Але він не схильний ідеалізувати жодну зі сторін цього економічного змагання, хоч і вирізняє ті перспективи, які здобувала або втрачала українська економіка.

«...Залежність українського ринку від польської промисловости мабуть не сприяла ані розвиткові української промисловости, ані, врешті, нормальному зростові українського торгу. Проте, не слід спускати з ока й східню сусідку України — ще й в умовах невпинної експансії російського капіталу на Україну протягом другої чверти XIX стол. І тут знов таки вплив польського капіталу міг забезпечити українській економіці в і д н о с н у й т и м ч а с о в у стійкість, українському економічному тереніві — незайманість супроти російської навали (хоч, зрозуміла річ, тут вже яскраво намічалася перспектива російсько-польського компромісу й співробітництва на терені України — п р о т и н е ї (розбив О. Оглоблина. — *Авт.*)», — зазначає вчений⁷⁴⁶.

Ця сентенція О. Оглоблина не тільки засвідчує його давню прихильність установчій тезі про «автономність господарства України», а й демонструє цікаві спроби віднайти достатні основи для такої концептуалізації. Недаремно історик критикує відому тезу М. Яворського про «єдиний східноєвропейський організм», який начебто відображав цілковиту «гармонію» інтересів російського й українського капіталу⁷⁴⁷. На еміграції О. Оглоблин досить промовисто окреслить дослідницькі інтенції 1920-х років: «...історико-економічна школа за своє головне завдання вважала дослідження таких історично-господарських процесів і явищ, які визначали історичну українську економіку, як окремих самостійний (автономний) економічний організм»⁷⁴⁸.

Схожі думки іноді споглядаємо навіть у популяризаторських розвідках О. Оглоблина, написаних протягом 1920-х років та призначених для широкого загалу. Скажімо, у газетній замітці про роль Донбасу в історії українського господарства автор відзначає, що до виникнення цього промислового регіону спричинилося поєднання інтересів і засобів українського, російського та західноєвропейського капіталів. Тому історик стверджує, що було «розв'язано проблему донецької кам'яновугільної, металургійної та металообробної промисловости на українській землі в оточенні українського господарства й силами переважно українського робітництва»⁷⁴⁹.

О. Оглоблин відзначає, що українські землі розглядалися російським капіталом не тільки як ринок сировини, збуту, а як транзитна територія, ба навіть своєрідний плацдарм у боротьбі за Близький Схід⁷⁵⁰. Зокрема, він вказує на взаємозалежність імперської зовнішньої політики й інтересів російського капіталу у близькосхідному регіоні, зокрема окреслює становище українського господарства у контексті означених змагань.

⁷⁴⁶ Там само. — С. 106.

⁷⁴⁷ Там само. — С. 119.

⁷⁴⁸ Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. — С. 11.

⁷⁴⁹ Оглоблин О. П. Донбас в історії українського господарства // Диктатура труда (Сталино). — 1929, 12 мая. — № 106. — С. 3.

⁷⁵⁰ Його жс. Нариси з історії капіталізму на Україні. — С. 109

«1820-ті роки — доба важкої боротьби російського капіталу на обох театрах (турецькому й перському) близькосхідного фронту — характерні саме політикою замирення флангів (польсько-українського) й кавказького (українсько-кавказького). Митна політика щодо Польщі, одеське порто-франко, одесько-закарпатський транзит — ось ланки цієї системи. 1830-ті й 1840-ві роки, надто після Туркменчайського, Андріянопольського та Ункяр-Іскелеського трактатів — доба великої переваги російського капіталу на Близькому Сході — відбилися змінами в митній політиці щодо Польщі й скасування закавказького транзиту. 1850-ті роки (після 1848 року) — доба кризи й поразки російського капіталу на Близькому Сході — знову позначилися змінами в митній політиці на Україні», — зауважує О. Оглоблін⁷⁵¹.

Варто підкреслити, що витлумачення пріоритетів зовнішньої політики імперії Романових у XIX ст. на Близькому Сході (і не тільки!) як просування відповідних інтересів національного капіталу було досить популярним у російському історіописанні початку XX ст. Зокрема, таких дослідницьких настанов дотримувався відомий російський історик-марксист Михайло Покровський⁷⁵². Однак, на відміну від таких академічних устремлінь О. Оглоблін прагнув не стільки пояснити соціально-економічну вмотивованість російської зовнішньої політики, скільки показати на її тлі становлення і функціонування «українського господарського організму». Власне, автором був обраний цікавий ракурс висвітлення історії української економіки, який дозволяв наповнити новим змістом концептуальну схему про її автономний розвиток.

Зазначимо, що наприкінці 1920-х років історик уже не тільки наголошує на філософських, соціологічних, соціальних (класових) та національних підвалинах тої чи іншої історичної схеми, а й обстоює думку про змагання різних концептуальних побудов. «Тим-то схема історичного процесу не є якимсь сталем поняття: змінюються й зміст і форма тої схеми, отже маємо фактично кілька схем, що їх створили відповідні історичні епохи», — відмічає О. Оглоблін⁷⁵³.

Ця авторська заувага демонструє важливу метаморфозу, яка сталася у поглядах ученого. Адже концептуальні настанови безпосередньо пов'язувалися з інструментальними можливостями самого поняття «схема», зокрема з тими смислами, які продукувалися у різних концептуальних представленнях української історії.

Приміром, «звичайна схема “руської” історії», на думку історика, «“науково” підпирала колоніальну політику Російської імперії на Україні й нищення української культури»⁷⁵⁴.

Попри домінування історико-економічної проблематики у творчості О. Оглобіна впродовж 1920-х — на початку 1930-х років, учений мав неабиякі зацікавлення і в інших галузях української минувшини. Щоправда, останні ледь-ледь проступали у його спорадичних розвідках або взагалі лишалися прихова-

⁷⁵¹ Там само. — С. 120.

⁷⁵² Покровский М. Н. Русский империализм в прошлом и настоящем // Покровский М. Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии: Сб. ст. / Предисловие М. Геллера. — Лондон, 1991. — С. 379–389.

⁷⁵³ Оглоблін О. П. «Історія України»... — Арк. 2.

⁷⁵⁴ Там само. — Арк. 13.

ними для широкого академічного загалу з огляду на зростаючий тиск ідеологічних канонів.

Утім, достеменно відомо про сталі та розгалужені інтереси О. Оглоблина на ниві української історіографії. Зокрема, його промова 1921 р. про М. Драгоманова, оприлюднена 1996 р. київським істориком І. Вербою, свідчить про солідну підготовку молодого дослідника. Причому автор не тільки досить вдало і точно схарактеризував інтелектуальне становище М. Драгоманова в українській політичній думці, а й висловив слушне міркування про складність та багатогранність світогляду цього мислителя⁷⁵⁵.

Якщо згадати розвідку О. Оглоблина про автора літопису Самовидця⁷⁵⁶, його лекції та підготовчі матеріали з української історіографії, написані протягом 1920-х–1930-х років, які докладно висвітлені у цікавій монографії І. Верби⁷⁵⁷, то стає очевидним, що вчений мав далекосяжні наміри. До того ж, вони сполучалися з його честолюбними планами створити на базі Історичного семінару вищого типу при Київському ВІНО власну школу на теренах українського історіописання⁷⁵⁸. Історик навіть присвятив свою монографію про передкапіталістичну фабрику «Семінару економічної історії України», яким керував⁷⁵⁹.

Водночас наукові інтереси О. Оглоблина обіймали джерелознавство, археографію й, особливо, генеалогію⁷⁶⁰. Проте останні залишилися практично нереалізованими у його опублікованих текстах за радянської доби. Чимало матеріалу для відтворення історичних поглядів ученого надають його розвідки, присвячені політичній минувшині України другої половини XVII — першої половини XVIII ст.

Зацікавлення О. Оглоблина політичною історією України-Гетьманщини протягом 1920-х років виглядають як епізодичні. На перший погляд, вони побутують на маргінесі його наукових праць. Та ці враження, котрі постають під впливом прочитання студій О. Оглоблина з української економічної історії, є оманливими. Натомість дослідницькі інтенції, представлені в одній із його розвідок, виказують несподіваний розмах у постановці проблем з обсягу історії української політичної думки XVII–XVIII ст.

О. Оглоблин не тільки критикує надмірну зацікавленість народними рухами, яка заступала попередній українській історіографії інші явища та процеси, а й вважає, що такі наукові пріоритети спотворили загальну палітру минувшини, зокрема добу Руїни. «У цьому історіографічному хаосі гинули надзвичайно важливі моменти. Особливо не пощастило державній думці, яка втрачає в писаннях істориків Руїни свою невідмінну тяглість та закономірність, одривається від конкретних обставин соціальної економіки. Щоб правдиво зрозуміти ту

⁷⁵⁵ Оглоблин О. Драгоманів (Промова на урочистім вшануванні М. П. Драгоманова у В. І. Н. О. 7 жовтня 1921 року) / Публ. І. Верби // ПС. — 1996. — № 2. — С. 58.

⁷⁵⁶ Його ж. До питання про автора Літопису Самовидця // ЗІФВ. — К., 1926. — Кн. 7/8. — С. 181–196.

⁷⁵⁷ Верба І. Вказ. праця. — С. 132–135, 316–330.

⁷⁵⁸ Там само. — С. 107–110.

⁷⁵⁹ Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. — С. 7.

⁷⁶⁰ Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин (1899–1992) // Олександр Мезько-Оглоблин: дослідження та матеріали (до століття народження історика) / Ред. Л. Р. Винар. — 2-е вид. — Нью-Йорк–Київ–Торонто, 2000. — С. 22–23.

епоху, неодмінно треба зв'язати Руїну з одного боку — з революційними часами Хмельниччини, з другого боку — з добою Мазепинського ренесансу, господарчого та культурного; треба з хаотичного матеріялу виділити окремі процеси; в тій невиразній купі “людей Руїни” роздивитися живі обличчя діячів тогочасної України, вивчити їхнє громадське й особисте життя на тлі великих подій того часу», — резюмує історик⁷⁶¹.

Зауважимо, що таке формулювання і розуміння проблеми виявляє справжній масштаб наукових зацікавлень О. Оглоблина в царині української політичної історії. Відтак нібито побіжні сюжети щодо основної тематики його праць, що постали, здавалося б, як побічний продукт архівної евристики, демонструють не тільки певну симптоматичність, а й послідовність авторських задумів. Яка ж сюжетна спрямованість статей О. Оглоблина з української політичної історії?

Діяльність «старого дорошенківця» (прибічника гетьмана Петра Дорошенка) Михайла Вуяхевича-Височинського⁷⁶². Перемовини стародубського полковника Михайла Миклашевського з литовським магнатом Михайлом Казимиром Коцелом у 1703 р. щодо об'єднання України як Великого князівства Руського з Польською Коронаю та Литвою⁷⁶³. Справа сотника Дмитра Дарагана 1728–1729 рр., який на польському Правобережжі згадував про часи Б. Хмельницького та його плани щодо утворення Соборної України⁷⁶⁴. Зрештою, низка студій про «ханського гетьмана» Петрика (Петра Іваненка) та його договір із Кримом 1692 р.⁷⁶⁵

Отже, навіть звичайний перелік сюжетів розвідок О. Оглоблина з обсягу української політичної історії другої половини XVII — першої половини XVIII ст. є досить промовистим. М. Слабченко у листі до О. Оглоблина від 18 липня 1928 р. так прокоментував стиль історичного письма свого товариша й колеги: «Спасибі Вам за Вуяхевича. Ви даєте вже не перший доказ, що майстерно обробляєте й питання характеру не-економічного. Після Вашої монографійки про Вуяхевича, певно нема чого й додавати. В Вас виробляється якась американська маніра писати: на невеличкому місці (десь 5 сторінок) дати цілий трактат та ще такого змісту, що розгортає на далекі перспективи»⁷⁶⁶.

Ще яскравіше дослідницькі устремління простежуються в авторських інтерпретаціях та коментарях. Зокрема, згадані вище контакти М. Миклашевського О. Оглоблин тлумачить у контексті тих господарських, культурних і політичних інтересів лівобережної старшини, які нав'язували їй шлях до традиції, що склалася ще за часів І. Виговського та Гадяцької угоди 1658 р. «Одрив од Москви й спілка (або федеративна злука) з Литвою й Польщею, утворення міцної політичної організації на території між Балтикою й Чорноморщиною, нейтральної в російсько-шведській борні, — це був як на ті часи єдиний вихід з того становища, що в ньому опинилася Україна», — відзначає історик⁷⁶⁷.

⁷⁶¹ Оглоблін О. До історії Руїни // ЗІФВ. — К., 1928. — Кн. 16. — С. 200.

⁷⁶² Там само. — С. 200–215.

⁷⁶³ Оглоблін О. До історії української політичної думки на початку XVIII в. // ЗІФВ. — К., 1928. — Кн. 19. — С. 233.

⁷⁶⁴ Його ж. Справа Дараганенка (1728–29 рр.) // Там само. — К., 1927. — Кн. 10. — С. 301.

⁷⁶⁵ Його ж. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). — К., 1929. — 65 с.

⁷⁶⁶ Заруба В. Михайло Слабченко... — С. 146.

⁷⁶⁷ Оглоблін О. До історії української політичної думки на початку XVIII в. — С. 238.

Та найповніше стильова підоснова історичних поглядів О. Оглоблина виявляється у його студіях про повстання Петрика (Петра Іваненка). З-під пера історика цей діяч постає як «репрезентант і оборонець української політичної думки, спадкоємець давньої політичної традиції»⁷⁶⁸. Більше того, автор свідомо наголошує на домінації політичних аспектів у творенні образу цієї історичної постаті, позаяк попередні дослідники акцентували увагу на «соціальному характері справи Петрика»⁷⁶⁹.

Натомість О. Оглоблин обстоює думку про антимосковське спрямування повстання Петра Іваненка⁷⁷⁰. Заразом він акцентує увагу на загостренні «класової боротьби» в Україні-Гетьманщині наприкінці XVII ст. За таких соціальних передумов, сподівання Петрика на повстання поспільства, уважає вчений, відвернули від нього більшу частину української старшини⁷⁷¹.

Однак, найголовнішу роль О. Оглоблин відводить політичним комбінаціям «ханського гетьмана», в яких він убачає поєднання двох державницьких ідей. «Історія державної думки за доби “другої української держави” зформулювала дві основні ідеї державного будівництва України: ідею князівства Руського, що протягла традицію давньої Руської держави, — й нову порівнюючи ідею Війська Запорозького (як державної організації України), що її утворила була революційна доба, хоч коріння її сягають глибше (розбив О. Оглоблина. — *Авт.*). За часів Хмельницького маємо змагання цих двох ідей, власне тих двох суспільних верств, що були творцями й репрезентантами тих ідей», — стверджує автор⁷⁷².

Маркування окремих соціальних верств як носіїв певних ідей чи ідеалів державного устрою, не тільки виказує появу неромантичних мотивів у творчості О. Оглоблина, а й нав'язує певні аналогії з працями В. Липинського. Передусім, простежується вплив відомої студії «Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті», зокрема щодо трактування державницької традиції давньої Русі за доби Хмельниччини⁷⁷³.

За автобіографічним свідченням О. Оглоблина, він познайомився з цієї працею ще 1922 р.⁷⁷⁴ Почасти про масштаб впливу В. Липинського можемо судити з авторської зауваги, поданої в розвідці 1926 р. «Наукове дослідження української ідеології в середині XVII сторіччя спричинилося до справжньої революції в нашій історіографії», — підкреслює історик⁷⁷⁵.

Відзначимо, що О. Оглоблин навіть у передмові редактора до «Нарисів української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної» Д. Багалія, підписаній 1 липня страшного 1933 р., все ж таки вказує на помилкове вклю-

⁷⁶⁸ Його ж. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року // Студії з Криму. I–IX / Ред. А. Е. Кримський. — К., 1930. — С. 41.

⁷⁶⁹ Там само. — С. 42.

⁷⁷⁰ Там само. — С. 43.

⁷⁷¹ Там само. — С. 51.

⁷⁷² Там само. — С. 55.

⁷⁷³ Липинський В. Твори. Архів. Студії / Ред. Л. Білас, Я. Пеленський. — Філадельфія, 1991. — Т. 3: Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — С. 204–231.

⁷⁷⁴ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика. — С. 33.

⁷⁷⁵ Оглоблин О. До питання про автора Літопису Самовидця. — С. 181.

чення В. Липинського до «польсько-української» школи. На його думку, цій праці бракує оцінки «т. зв. “державницької школи” В. Липинського»⁷⁷⁶, але пояснює ці недоліки методологічними й ідеологічними хибамі Д. Багалія як колишнього «буржуазного» історика.

Впливи В. Липинського на студії низки істориків у Радянській Україні, зокрема О. Оглоблина, помітив ще Д. Дорошенко⁷⁷⁷. Відтак інтелектуальні орієнтири, окреслені В. Липинським в «Україні на переломі», сприймалися О. Оглоблиним значною мірою. Не випадково у статті про угоду 1692 р. автор не тільки покликається на зазначену монографію⁷⁷⁸, а й прагне поширити дослідницькі підходи В. Липинського на новий фактографічний матеріал. Помітний вплив на погляди молодого вченого справляли і праці Д. Дорошенка, зокрема його «Огляд української історіографії» (Прага, 1923), який він назвав своєю «настільною книгою»⁷⁷⁹.

Вірогідно, саме в цьому напрямі варто шукати витоки дослідницьких інтенцій О. Оглоблина щодо студіювання політичної історії України, зокрема його наміри простежити і пов'язати традиції української політичної думки від Хмельниччини до Мазепинського ренесансу. Та повернемося до текстів О. Оглоблина.

На його думку, за доби Б. Хмельницького пошуки компромісних варіантів, які б сполучили шляхетський проект Великого князівства Руського з козацько-старшинською ідеєю Війська Запорозького були практично неможливі⁷⁸⁰. Втім, із плином часу шляхетський проект поступово втрачає свою соціальну основу. Заразом істотно змінюються зовнішньополітичні обставини й внутрішнє буття України-Гетьманщини. Тож шляхетська ідея відроджується і трансформується, але набуває вже іншого змісту.

«Нова орієнтація української політики — на Крим і Туреччину — пізніше зв'язана була з відновленням колишньої шляхетської ідеї — князівства Руського. Її вбачаємо в організації князівства Малої Росії й України за Ю. Хмельницького. Але лишилася сама форма: зміст ідеї був вже цілком відмінний. Ідея відірвалася була від свого соціального ґрунту, перетворилася на і д е ю м а н д р і в н у (розбив О. Оглоблина. — Авт.), на знаряддя турецько-татарської політики на Україні», — зазначає історик⁷⁸¹.

З такої перспективи договір Петрика з Кримом 1692 р. постає вже не тільки як спроба визволити й об'єднати Лівобережну та Правобережну Україну⁷⁸², а й як пошук компромісної формули, яка б сполучила дві традиції політичної думки. Її вчений віднаходить у пунктах означеної угоди, котра визначає майбутній державний устрій України як «Князівство Київське та Чернігівське з усім Військом Запорозьким і народом Малоросійським»⁷⁸³.

⁷⁷⁶ Його ж. Передмова редактора [до «Нарисів української історіографії за доби феодалізму й доби капіталістичної»] // Багалій Д. Вибрані праці. — Т. 2. — С. 338.

⁷⁷⁷ Липинський В. Архів. — Т. 6. — С. 394.

⁷⁷⁸ Оглоблін О. П. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року. — С. 55–56 (прим. 4).

⁷⁷⁹ З листів Д. І. Дорошенка до О. П. Оглоблина // УІ. — 1965. — № 3/4. — С. 84.

⁷⁸⁰ Оглоблін О. П. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року. — С. 55.

⁷⁸¹ Там само. — С. 56.

⁷⁸² Там само. — С. 51.

⁷⁸³ Там само. — С. 54–55, 60.

Ця констатація дозволяє автору оцінити договір Петра Іваненка з Кримом як «кільце того ідеологічного ланцюгу, що пов'язав добу Мазепинського ренесансу з далекими вже, але славними часами старого Хмельницького й Дорошенка»⁷⁸⁴.

Зауважимо, що серія розвідок О. Оглоблина про Петрика перевидавалася наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років кілька разів. Знаний дослідник історії Гетьманщини Микола Петровський розглядав ці праці як «цінний вклад в українську історіографію», хоч і закидав автору низку прогалин щодо архівної евристики та суперечливе використання опублікованих джерел⁷⁸⁵.

Студії про повстання Петрика та угоду 1692 р. надихнули досить обережного та стриманого, схильного спиратися на достовірні джерела О. Оглоблина до занадто широких висновків, узагальнень і припущень з обсягу історії української політичної думки другої половини XVII — початку XVIII ст. Зокрема, він досить своєрідно коментує вплив повстання Петрика та його державного проекту на українську політичну думку Мазепинської доби. «На початку XVIII в., за часів Мазепи й українсько-шведського союзу, ще побачимо останні відгуки цієї ідеї, власне комбінацію двох ідей. Проте катастрофа 1709 року зруйнувала ідею Руського князівства. І конституція 1710 року і договір з Кримом 1711 року остаточно перемогу ідеї Війська Запорозького ствердили», — підсумовує історик⁷⁸⁶.

Більше того, в одній із розвідок О. Оглоблина припускає можливу участь гетьмана І. Мазепи в акції Петрика. «На меті було скласти угоду з Кримом і за кримською допомогою вибитися з-під московської зверхности, вийти з анти-турецької коаліції, добитися кращих умов за-для українського торгу на Чорноморщині, утворити самостійну Українську державу», — підкреслює вчений⁷⁸⁷. В іншій статті він навіть висловлює думку про ту чи іншу імовірну роль Петрика у політичних заходах П. Орлика після смерті І. Мазепи⁷⁸⁸.

Цікаві зауваги щодо української політичної історії споглядаємо і в інших текстах О. Оглоблина. Скажімо, автор досить прихильно коментує французькі проекти щодо утворення на українських землях двох держав під протекторатом Наполеона⁷⁸⁹. В аналогічному сенсі він відгукується і про плани впливової пруської партії М. фон Бетмана-Гольвега за доби Кримської війни (1853–1856) щодо поділу Російської імперії й створення «самостійної Української держави»⁷⁹⁰. Зазначимо, що такі коментарі О. Оглоблина нагадують відповідні устремління М. Слабченка⁷⁹¹.

Врешті, наведені припущення, зауваги і відгуки в працях О. Оглоблина є показовими для розуміння еволюції його історичних поглядів та світосприй-

⁷⁸⁴ Там само. — С. 57.

⁷⁸⁵ Петровський М. Рец. на ст.: Оглоблін О. До історії Руїни (Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1928. — Кн. 16. — С. 200–215); його ж. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року (Ювілейний зб. на пошану акад. Д. І. Багалія. — К., 1927. — С. 720–744); його ж. До історії повстання Петра Іваненка (Петрика) (Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1928. — Кн. 19. — С. 226–230) // Україна. — 1929 — № 36: (верес.). — С. 153.

⁷⁸⁶ Оглоблін О. П. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року. — С. 56.

⁷⁸⁷ Його ж. Мазепа і Петрик // Студії з Криму. — С. 87.

⁷⁸⁸ Його ж. «Орлик і Петрик» // Там само. — С. 104.

⁷⁸⁹ Його ж. Нариси з історії капіталізму на Україні. — С. 45.

⁷⁹⁰ Там само. — С. 173; Оглоблін О. П. «Історія України»... — Арк. 8.

⁷⁹¹ Слабченко М. Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії... — Т. 1. — С. 252.

няття. З одного боку, вони свідчать, що автору ставав затісний позитивістський ідеал науковості, притаманний для більшості його студій, опублікованих протягом 1920-х років. З другого боку, такі сентенції наближають ученого до неоромантичних інтенцій, зокрема нав'язують ідеологічний зв'язок низки постатей із державницькими традиціями української політичної думки другої половини XVII — початку XVIII ст.

Власне, тексти О. Оглоблина написані впродовж 1920-х — на початку 1930-х років виявляють два інтелектуальні пласти в стилі мислення історика. Передусім, споглядаємо своєрідне представлення соціально-економічної візії «масової» історії, що сполучала як позитивістські канони (органіцизм, суворота каузальність, документалізм, акцентування уваги на статичному й динамічному стані суспільства), так і деякі вимоги марксистської методології (матеріалістичне тлумачення історичних фактів, домінація економічних законів).

Згодом у студіях із політичної історії Гетьманщини, принаймні, у друкованих працях О. Оглоблина, з'являються неоромантичні елементи (співвіднесення ролі соціальних верств із певними державними ідеями, потрактування історичної ролі окремих осіб як репрезентантів або виразників і навіть творців суспільних ідеалів) тощо. Таке сполучення економічно-соціальної конструкції «масової» історії з неоромантичними устремліннями у царині політичної минувшини видається досить оригінальним. Київський історик І. Верба пропонує для означення цих мисленневих шарів термін «державницький націонал-марксизм»⁷⁹².

Та поєднання різних стильових елементів у дослідницьких практиках О. Оглоблина було ще складнішим. Це виявляється навіть у його історико-економічних студіях, зокрема у розвідці про поняття «української економіки». Тим паче, що провідним критерієм експлікації цієї дефініції є реакція суспільної свідомості на певні економічні явища та процеси на українських обширах. У широкому сенсі цей підхід дещо нагадує фіксацію результатів соціальної діяльності у світі ідей, себто витлумачення певних понять як своєрідних маркерів культурної свідомості, що нав'язує деяку схожість із підходами неокантианців.

Зазначені дослідницькі устремління, вочевидь, обіцяли у найближчому майбутті перетворення позитивістського органіцизму й економічного детермінізму О. Оглоблина в якусь із версій соціологізації історії з багатоплановим і добре структурованим представленням минувшини з широкими інструментальними можливостями щодо студіювання різних сфер — культурної, соціальної, інтелектуальної та ін. Адже до соціально-психологічного потрактування «органічної цілісності» як самостійної «реальності» з власною колективною свідомістю у текстах історика залишалось кілька невеликих кроків!

У лекціях з історії України, читаних О. Оглоблиним 1929/30 академічного року, обстоюється думка, що засилля схем російської та польської історії спричинилося до «зникнення поняття України, як ЄДИНОГО ГРОМАДСЬКОГО ОРГАНІЗМУ (виділення О. Оглоблина. — *Авт.*)»⁷⁹³. Ще цікавішою виглядає його рецензія на студію М. Яворського, в якій автор ширить свою тезу на царину

⁷⁹² Верба І. Вказ. праця. — С. 88–89.

⁷⁹³ Оглоблін О. П. «Історія України»... — Арк. 3.

суспільної і наукової думки. «Досліди останніх років накопичили величезний матеріал, — зазначає рецензент, — що переконливо стверджує *органічний контакт української громадської думки на всьому просторі землі Української*»⁷⁹⁴.

Пізніше О. Оглоблин згадував, що в ті часи «відчувалося *прагнення синтезу* (курсив О. Оглоблина. — *Авт.*), робилися навіть поважні спроби її...»⁷⁹⁵. Та не так сталося, як гадалося! На зламі 1920-х–1930-х років відбувається швидке утвердження радянської тоталітарної системи, яка розпочала систематично «розрівнювати» культурний та інтелектуальний ландшафт, зокрема впроваджувати квазімарксистські стандарти науковості, ритуальні чи обрядові норми соціального і культурного буття.

---

⁷⁹⁴ Його ж. Рец. на кн.: Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. Український Інститут Марксизму. — ДВУ. — 1928. — Т. 2, ч. 1. — 167 с. // ПМ. — 1929. — № 3. — С. 149.

⁷⁹⁵ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика... — С. 36.

7.6. «Покаянні» та «викривальні» тексти О. Оглоблина, або народження ритуалів і правил офіційного історіописання

Наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років О. Оглоблина та низку інших українських учених (О. Гермайзе, М. Слабченка, М. Яворського та ін.) уже таврують в науковій періодиці як «псевдомарксистських істориків»⁷⁹⁶. Приміром, М. Яворський представляє О. Оглоблина та М. Слабченка як найвідоміших адептів «антимарксистської течії» — «економічного матеріалізму»⁷⁹⁷. Але арешт О. Оглоблина вночі 18/19 грудня 1930 р. спершу був пов'язаний зі справою його шурина О. Фролова, котрому органи ДПУ УСРР закидали «контрреволюційну діяльність»⁷⁹⁸. Після кількомісячного ув'язнення історика звільнили. Далі все закінчилося начебто добре...

Втім, уже навесні 1931 р. розпочалася кампанія з «критичної перевірки» його наукової творчості. Ці найчорніші сторінки в біографії видатного українського історика загалом відображають масштабний процес народження радянського гранд-нарративу, зокрема його переходу від прихованої фази до повсюдного домінування. На відміну від 1920-х років — десятиліття революційного романтизму, протягом якого все ж таки побутувала певна версіальність соціогуманітаристики, зокрема в історіописанні, на початку 1930-х років складалася «нова радянська обрядовість», що підміняла елементарні вимоги й стандарти науковості.

Передусім, відбулася тотальна делімітація радянського культурного простору на дві полярні «території» — «свою» та «чужу», котру ретроспективно поширили на всю минушину. Відтак перед тогочасним інтелектуалом постала гостра проблема, як перейти на «свою» територію, позаяк спроба залишитися на «чужій» землі могла спричинити не тільки вигнання з наукового та культурного життя, а й жорсткі репресивні заходи, ув'язнення і навіть фізичне знищення.

Для «повернення» на «свою» територію був упроваджений принизливий ритуал публічного «самовикриття» й спокути персональних «гріхів» і «злочинів» у вигляді т. зв. «дискусій» щодо наукового доробку й діяльності визначних інтелектуалів (М. Грушевський, О. Оглоблин, М. Яворський та ін.). Ритуалізація цього дійства мала метою не тільки суцільно «зачистити» культурний ландшафт, а фактично стала обрядом залучення учених до процесу руйнації «чужого» чи «ворожого» світу.

Таке «покаяння» примушувало інтелектуала офіційно задекларувати розрив із минулим, що публічно дискредитувало його в очах колег і сучасників, тобто спричиняло психологічний злам особистості. Тож тодішній гуманітарій був змушений долучитися до делімітації культурного простору, себто ревниво «викривати» своїх колег, наставників і навіть учнів.

Цей «обряд» передбачав «самовикриття» і зречення «помилкових» концепцій та поглядів, публічну «самокритику» власних і, звісно, «чужих» праць у

⁷⁹⁶ Скубицкий Т. Классовая борьба... — С. 35.

⁷⁹⁷ Яворский М. Современные антимарксистские течения в украинской исторической науке // Труды Первой Всесоюзной конференции... — Т. 1. — С. 432.

⁷⁹⁸ Верба І. Вказ. праця. — С. 191–192.

світлі «пролетарсько-селянської» етики, показову й енергійну участь у боротьбі за чистоту партійно-класових принципів та поширення марксистсько-ленінської методології і т. п. «Чим вище стояв у науці той чи інший український учений, — зазначав О. Оглоблин, — тим витонченішою й рафінованішою була його “критика й самокритика”»⁷⁹⁹.

Так постав новий «жанр» історіописання — «покаянні» та «викривальні» тексти. Власне, нові «дослідницькі» практики стали своєрідною точкою відліку чи «родовою плямою», що ознаменувала народження радянської історичної науки.

Новітня «обрядовість» нав'язала універсальні еталони «виробництва» наукової продукції, пов'язані зі спотвореним і гіпертрофованим технократичним стилем керівництва партійної та радянської еліти. Тому інтелектуальна діяльність уподібнювалася до матеріального, валового виробництва з догматично окресленою «технологією». Не випадково її стали означувати та вимірювати формалізованими кількісно-якісними показниками, які відтоді стали повсюдно домінувати у науково-дослідних планах, звітах і проектах. Де-факто наукову творчість звели до бухгалтерських документів із відповідними ідеологічними акцентами. Зокрема, витворився спеціальний механізм академічної бюрократії, який тотально обраховував у відповідних колонках чисел і параметрів — кількість запланованої й опублікованої «продукції» (монографій, статей, рецензій, газетних заміток), видавничі аркуші, перелік актуальних тем із вказівками щодо їх практично-політичної та науково-теоретичної значимості, регулярність й інтенсивність агітаційних, популяризаторських і пропагандистських заходів і т. п.

За такими підрахунками й документацією губилася неповторна творча індивідуальність радянського вченого та самобутній стильовий візерунок його текстів. Водночас уводився своєрідний ритуальний канон, який став нормативною складовою радянської академічної культури, ба навіть тотальним регулятором творчості кожного історика. Останній складався з низки елементів і розпочинався з апеляцій до вищих авторитетів (класиків марксизму-ленінізму, праць радянських керівників, рішень партійних форумів) у вигляді цитування «крилатих висловів», що пізніше саркастично нарекли благословеннями «партійних оракулів».

Потім апріорно постулювалася низка ціннісних визначень стосовно предмета чи об'єкта наукових студій, суб'єкта пізнавального процесу або колег (учених-попередників і сучасників) за принципом бінарної ідентифікації: «свій» (пролетарський, соціалістичний) — «чужий», точніше ворожий (буржуазний, дрібнобуржуазний, націоналістичний, дворянський, монархічний, контрреволюційний і т. п.).

На підставі цієї установчої ціннісної, точніше ідеологічної ідентифікації обиралася певна «дослідницька стратегія»: апологетична у випадку позитивної, тобто «своєї» належності; викривально-звинувачувальна у разі констатації інакомислення, що незаперечно тлумачилося як «чуже» і «вороже»; виправдувальна, якщо в історичному явищі, процесі чи особистості відшукувалися достатні «прогресивні» риси (наприклад, цар Іван IV як «великий і мудрий» будівничий централізованої Російської держави і т. п.).

⁷⁹⁹ *Мезько-Оглоблин О.* Як большевики руйнували українську історичну науку // УІ. — 2000. — Т. 37, № 1/3. — С. 30.

Відповідно до обраного типу «стратегії» вибудовувалася і певна система аргументації, котра часто-густо була або виключно позитивною, або повністю негативною з невеликими косметичними домішками. Зауважимо, що навіть обережно збалансована аргументація за принципом *pro et contra* в студіях тогочасних істориків виглядає як дивовижний виняток, який ще більше відтіняє незвичайне й абсолютне всевладдя радянського гранд-нарративу.

Нарешті, головна лінія аргументації залежно від наукової ерудиції, фахової підготовки, а іноді від ідеологічних фантазій автора лише стверджувала той чи інший вердикт, намічений в установчих тезах студії. Останній, як правило, пов'язувався з вищими догматами «ідеологічної віри» — провідними положеннями марксизму-ленінізму (формаційний поділ, базис і надбудова, матеріалістичне розуміння історії, класова боротьба), до яких редуційно зводилося все розмаїття світу історії. Ця система «радянської обрядовості» добре пристосовувалася до змін партійного курсу, ідеологічних кампаній, політичних «чисток» і т. п.

Отож радянський гранд-нарратив за сталінських часів вирізнявся надзвичайним «динамізмом», оскільки повсякчасно реагував на політичні реалії країни Рад, був зорієнтований на боротьбу з різноманітними «ворогами» й «ухилами», безперервне викриття «непролетарських» чи «антирадянських» явищ, кінець-кінцем, на продукування певних моделей соціальної поведінки, радянських стереотипів і міфів. Великий радянський текст освячував і поширював домінуючі соціальні, культурні й освітні практики, яких потребував тоталітарний режим. Він не тільки вихолощував і нівелював творчість учених під єдиний взірець, а й примушував академічну спільноту «грати в науку» за ідеологічними правилами.

Недаремно наукова полеміка навколо актуальних проблем досить швидко перетворилася у «дискусії», котрі нагадували жонглювання казуїстичними і схоластичними висловами. Адже опоненти, принаймні, формально змагалися за ідеологічне визнання. Відтак сенс дискусії зводився до відповіді на питання: яка з конкуруючих концепцій (або позицій) більше чи менше відповідає догматичним канонам марксизму-ленінізму, що тлумачилися у світлі поточної партійної політики.

Така полемічна настанова продукувала суцільну ідеологічну мімікрію, перманентне апелювання й пристосування до «авторитетів» і догматів, які час від часу змінювалися або набували нової ідеологічної «якості» з проголошенням чергової урядової кампанії. Причому ідеологічним антуражем були змушені прикриватися і справжні дослідники, і звичайні невігласи від науки. Волею-неволею створювався ефект «зачарованого кола», в якому не тільки працював, а й фізично існував радянський учений-гуманітарій, зокрема історик.

У межах цієї чорно-білої логіки здійснювалися «дивовижні відкриття» та дозволялися масові, безпрецедентні і кричущі суперечності, якими часто-густо рясніли перші сторінки монографій та наукових статей. Але слідування нав'язаним правилам цієї «гри» давало науковцям бодай крихку надію зберегти своє соціальне і професійне становище, а у сталінську добу — саме життя!

Загалом радянський гранд-нарратив постулював універсальне телеологічне представлення минувшини східного слов'янства з футуристичною і мінливою (у залежності від поточних партійних настанов!) перспективою «світлого комуністичного майбуття». Та радянська історична наука, попри позірне деклару-

вання інтернаціоналізму, так і не стала такою за своєю суттю, позаяк дедалі більше спиралася на традиції великодержавного російського історіописання⁸⁰⁰.

Останні стали домінуючими протягом другої половини 1930-х років після остаточного ідеологічного розвінчання та «викриття» московської історичної школи М. Покровського, яку, кінець-кінцем, визнали «немарксистською». За влучним висловом Б. Крупницького, саме в той час «перемогла течія, що стреміла до звеличення властивої Росії: *російський народ мав віднині з волі партії бути провідним народом, народом — вождем в рамках Советського Союзу*. Йому передана була честь бути прапороносцем революції і комунізму та рішачим фактором в культурному житті Східної Європи»⁸⁰¹.

За таких соціокультурних умов та ідеологічних вимог, історики з «національних окраїн» СРСР опинилися на маргінесах наукового життя. Більше того, вони були змушені копіювати чи наслідувати радянські «інтелектуальні» взірці, які фактично встановлювали припустимі межі представлення національної історичної проблематики.

«Це вимагало великої й небезпечної еквілібристики, великого опортунізму й разом з тим великого пониження наукової й людської гідності історика», — наголошував О. Оглоблин⁸⁰². Зокрема, навіть входження вченого до ідеологічного та культурного простору радянського історіописання здійснювалося за своєрідним ритуалом «спокути» уявних академічних і суспільних «грівів».

Цього принизливого і психологічного тяжкого «обряду самозречення» не уникнув і О. Оглоблин. 26–28 травня 1931 р. за ініціативою Київської філії Українського товариства істориків-марксистів відбулася «дискусія» про «буржуазну Оглоблінську концепцію українського історичного процесу»⁸⁰³. Звичайно, ідеологічний перебіг цієї «наукової» полеміки був визначений заздалегідь.

Скажімо, вже в установчих тезах дискусії вченому закидалася побудова концепції історії України «на основі механістичного й еклектичного поєднання націоналістичної періодизації за принципом розвитку української державности та елементів економічного матеріалізму: доба натурального господарства та період — феодального суспільства (до XVI століття), яка поділяється на періоди: 1) Київський IX й XIII ст.; 2) Галицько-Волинський (XIII і XIV ст.); 3) Литовсько-Український (XIV–XVI ст.); доба торговельного капіталізму й шляхетського господарства (XVI–XIX ст.), з періодами 1) польсько-козацьким (1569–1648); 2) козацької державности (1648–1709); 3) Гетьманщини (1709–1783). Доба капіталістичного господарства і буржуазного суспільства (XIX–XX ст.), яка поділяється на періоди: предкапіталістичний (перша половина XIX ст.), промислового та аграрного капіталу та зростання робітничої кляси (2-га половина XIX ст.), фінансового капіталу та підготовки соціалістичної революції (початок XX ст.)»⁸⁰⁴.

⁸⁰⁰ Velychenko S. Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991. — New York, 1993. — P. 22–23.

⁸⁰¹ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами... — С. 35.

⁸⁰² Оглоблин О. Академічна свобода й історична наука в СРСР // УІ. — 1997. — Т. 34, № 1/4. — С. 170.

⁸⁰³ Верба І. Вказ. праця. — С. 201–211; Стенографічний звіт дискусії по докладу Скубіцького... — 225 арк.

⁸⁰⁴ Стенографічний звіт дискусії по докладу Скубіцького... — Арк. 4.

Вістря «критики», точніше звинувачувальний вердикт «наукової громадськості», скеровувався супроти ідей ученого про автономність українського економічного життя XVIII–XIX ст. та про роль державницької традиції у політичній думці за доби Гетьманщини. Тому його схему української історії визнали «механістичною й буржуазно-націоналістичною» за ідеологічним змістом, а самого історика назвали одним із «найсерйозніших ворогів, озброєних великою технічною наукою, технічною зброєю»⁸⁰⁵.

Пізніше О. Оглоблин згадував, що виступали не тільки його київські й харківські колеги й учні, а навіть студенти⁸⁰⁶. Тож ученому закидалася справжня лавина звинувачень, зокрема у «механістичному струвіянстві» та націонал-демократизмі⁸⁰⁷, «зомбартівському монізмі»⁸⁰⁸, ігноруванні класової боротьби⁸⁰⁹ тощо. Врешті, О. Оглоблин як науковець отримав небезпечне тавро «український націонал-ліберальний струвіянець доби пролетарської революції і соціалістичного будівництва»⁸¹⁰. Заразом методологічні засади його історичних студій характеризували у відповідному дусі — «економічний матеріалізм»⁸¹¹.

Спершу О. Оглоблин ще намагався, хоч би частково опонувати своїм «критикам», звертав увагу на суперечності і прогалини в їхній аргументації і т. п. Та все було марно... Згодом він збагнув безперспективність таких спроб у світлі нових «обрядових» правил гри. Тим більше, що йшлося вже не про академічне «змагання» ідей, а про саме життя! У прикінцевому слові історик не тільки зрікся «основних методологічних вад» та їхнього «класового коріння», а й висловив надію, що зможе власною працею «виправити свої помилки»⁸¹².

28 листопада 1931 р. на сесії Ради ВУАН О. Оглоблин виступив із публічною заявою про визнання «науково-політичних помилок», які пояснював своїм соціальним походженням і вихованням у традиціях, властивих «клясі буржуазній»⁸¹³. Учений був змушений сповна випити гірку чашу нового радянського ритуалу — публічної «самоспокути» уявних і реальних «гріхів», «самозречення» наукових поглядів тощо.

За кілька днів потому київський радянський і партійний офіціоз — газета «Пролетарська правда» друкує його покаєнну статтю «За марксо-ленінську методологію в історичній науці». У цій газетній замітці О. Оглоблин уже повністю слідує канонам радянського гранд-нарративу. Зокрема, він прагне перекваліфікувати викривально-звинувачувальну «стратегію опонентів» на власну — виправдувальну, тобто намагається віднайти достатні підстави і пояснення причин власних «помилки» для того, щоб уникнути безапеляційного вироку — «ворог».

⁸⁰⁵ Там само. — Арк. 40.

⁸⁰⁶ Оглоблин О. Пам'яті Антона Степановича Синявського // Оглоблин О. Студії з історії України. — С. 244.

⁸⁰⁷ Стенографічний звіт дискусії по докладу Скубіцького... — Арк. 38

⁸⁰⁸ Там само. — Арк. 23.

⁸⁰⁹ Там само. — Арк. 13.

⁸¹⁰ [Гуревич С.] Замість передмови // Оглоблин О. Нариси з історії капіталізму на Україні. — С. XV.

⁸¹¹ Кокошко Ст. Стан історичної науки у ВУАН // ПП (К). — 1930, 18 листоп. — № 264. — С. 2.

⁸¹² Стенографічний звіт дискусії по докладу Скубіцького... — Арк. 110.

⁸¹³ На сесії Ради ВУАН (28 листопада 1931 р.) // ПП (К). — 1931, 1 груд. — № 272. — С. 2.

«Насамперед мушу завважити, що вибір моєї головної теми “Історія української фабрики” і взагалі мої студії над історією господарства України я визначав свідомо як антитезу тій “народницькій школі”, що тоді (1919–1920 рр.) цілком панувала в українській буржуазній історіографії і нехтувала питаннями історії української промисловости. Але моя методологічна підготовленість до цієї важливої праці складалася з еkleктичної мішанини різних буржуазних концепцій історії господарства (передусім Туган-Барановського й Струве) з формалістичним меншовицьким тлумаченням деяких тез Маркса. Мало того. На моїй “Історії української фабрики” яскраво позначилася відома націоналістична концепція буржуазної української історіографії, що особливо виявилася в працях Джиджори. *Наслідком того була й цілком немарксівська постава проблеми української фабрики...*», — зазначав історик⁸¹⁴.

Отже, визнаючи майже всі звинувачення, які закидалися йому «академічною громадськістю», він наголошує лише на ненавмисному характері своїх «помилочок». Власне, О. Оглоблін підкреслював ідеологічну чистоту своїх первісних мотивів і намірів, а потім — виявляв причини, які зумовили такі «шкідливі ухили», врешті-решт подавав їхню розгорнуту і послідовну «самокритику». Адже лише слідування такому ідеологічному канону давало єдино-можливий шанс на порятунок із горнила тогочасних партійних чисток і кампаній.

Далі автор наводить довжелезний і докладний перелік своїх «гріхів»: «*Підмінюючи марксизм економічним матеріалізмом і механістичним розумінням клясової боротьби, подаючи апологетичну характеристику українського націоналізму в минулому (прим., “Ескізи з історії повстання Петрика”), я будував певну концепцію українського історичного процесу, концепцію буржуазно-націоналістичну. Немарксівське розуміння феодально-кріпацької системи в моїх працях виявилось в неправдивому протиставленні укр[аїнського] дворянства і буржуазії за доби феудалізму, в певній апологетиці старої української буржуазії, в хибному підході до проблеми колоніальности України, до антиленінської концепції т. зв. “господарської автономії” України за царату, отож цілковитого протиставлення інтересів українського й російського капіталу, штучного відокремлення укр[аїнської] економіки...*»⁸¹⁵.

Насамкінець, О. Оглоблін накреслював перспективні «шляхи» критичного переосмислення своїх праць та підготовки нових студій у світлі «правильної» марксистсько-ленінської методології.

Схожої «стратегії» дотримується автор і у своїй розвідці-некролозі про Д. Багалія, яку вмістили 1932 р. у погромному для української історіографії числі «України»⁸¹⁶. О. Оглоблін у стислій формі висвітлює творчу біографію академіка Д. Багалія, котру характеризує як «шлях співробітника української ліберальної буржуазії»⁸¹⁷. Водночас він намагається віднайти «пом'якшувальні обставини», які б давали можливість, хоч би частково «виправдати» цього історика в межах панівних ідеологічних догматів. Відтак згадуються щирі спроби

---

⁸¹⁴ Оглоблін О. За марксо-ленінську методологію в історичній науці [27. XI. 1931] // Там само. — 1931, 3 груд. — № 273. — С. 3.

⁸¹⁵ Там само. — С. 3.

⁸¹⁶ Оглоблін О. Пам'яті акад. Д. І. Багалія (1857–1932) // Україна. — 1932. — № 1/2. — С. 167–170.

⁸¹⁷ Там само. — С. 167.

Д. Багалія опанувати марксизм, але обстоюється думка, що він «обрав хибний напрямок — шлях економічного матеріалізму»⁸¹⁸. Відзначимо, що й сам Д. Багалій опрацював масштабну «покаянну ревізію» своїх праць і навіть власної автобіографії. Цей незавершений текст намагався підготувати до друку О. Багалій після його смерті (1932)⁸¹⁹.

Така позиція О. Оглоблина щодо висвітлення спадщини та біографії Д. Багалія пояснювалася як тривалими академічними зв'язками з академіком, так і підготовкою до друку його спадщини. Зокрема, у 1933 р. історик готував до запланованого (але, так і неопублікованого!) 15-ти томного зібрання творів академіка Д. Багалія кілька його праць — «Історію колонізації Слобожанської України» та «Нариси української історіографії за доби феодалізму й доби капіталістичної»⁸²⁰.

Зауважимо, що на початку 1930-х років навіть така куца «виправдувальна стратегія» щодо Д. Багалія виглядала як потенційно небезпечна, позаяк могла стати приводом для нових звинувачень. Тим більше, що становище О. Оглоблина за доби апогею сталінських репресій та кардинальних організаційних трансформацій української науки було досить непевним.

У цей час учений постійно змінював місце роботи: заступник директора з наукової роботи Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві (1931), директор Київського архіву стародавніх актів (1932–1934), старший науковий співробітник Історично-археографічного інституту ВУАН (1934) та Інституту історії матеріальної культури АН УРСР (1935–1937) та ін. Деякий час він узагалі мав тимчасові заробітки⁸²¹.

Певною мірою О. Оглоблин намагався хоч якось продовжувати свої історико-економічні студії, які пристосовував до потреб чергових партійних кампаній⁸²². Зокрема, він брав участь у заходах з написання історії заводів та фабрик, ініційованих спеціальною постановою ЦК ВКП (б) «Про видання “Історії заводів”» від 10 жовтня 1931 р. У 1932–1936 рр. учений працював як керівник спеціальної експедиції, яка вивчала промислові запаси та сировинну базу на українському Полісі тощо.

Приміром, О. Оглоблин підготував велику і досить цікаву монографію «Металургія Правобережної України XVI–XIX століття: Історико-економічне дослідження». У цій студії історик уже намагався слідувати настановам радянського гранд-нарративу. Зокрема, він послуговувався популярними метафорами-кліше, стилізованими під тодішні військово-партійні гасла: «феодально-кріпосницька диктатура», «нова феодальна колонізація», «феодальний визиск» і т. п.⁸²³ Однак,

⁸¹⁸ Там само. — С. 169.

⁸¹⁹ Багалій Д. І. [Самокритичний огляд наукової продукції з передмовами співробітників Інституту історії української культури та упорядника О. Багалій; машинопис] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 45332. — 62 арк.

⁸²⁰ Юркова О. Історично-археографічний інститут ВУАН: десять місяців діяльності // ПІУ. — К., 2000. — Вип. 4. — С. 291.

⁸²¹ Верба І. Вказ. праця. — С. 224–230, 369

⁸²² Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика... — С. 30.

⁸²³ Оглоблин О. П. Металургія Правобережної України XVI–XIX століття: Історико-економічне дослідження [автограф з окремими сторінками машинопису] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 86. — Арк. 2, 3, 66; та ін.

автор подав величезний, дбайливо зібраний фактографічний матеріал, який прагнув ввести до наукового обігу під машкарою тодішньої ідеологічної кампанії.

Втім, зазначена монографія О. Оглоблина лишилася неопублікованою. Таким чином, про концептуальну й інструментальну розробку економічно-соціальної версії «масової» історії на українських теренах довелося забути. Багатообіцяюча, перспективна і самобутня інтелектуальна еволюція вченого була гвалтовно обірвана у найцікавіший момент. Більше того, важка психологічна атмосфера і повсюдний жах від страшного механізму сталінських репресій першої половини 1930-х років змушував гуманітаріїв повністю підкоритися канонам великого радянського нарративу. За висловом О. Оглоблина, у 1930-ті роки українським інтелектуалам на тривалий час був прищеплений «комплекс страху»⁸²⁴.

Не уникнув цього комплексу й О. Оглоблин, який написав кілька «погромних» розвідок за найгіршим — «викривально-звинувачувальним» сценарієм. Попри суцільну ідеологічну заангажованість таких текстів, вони становлять певну цікавість для сучасного дослідника, позаяк виявляють інтелектуальні якості тогочасних учених у стресовій, ба навіть драматичній ситуації. Адже тодішні праці дозволяють не тільки повніше усвідомити, відчутти соціокультурні обставини 1930-х років, а й казуїстичну та суперечливу логіку радянського історіописання, зокрема походження низки тодішніх стереотипів і концептуальних вимог.

Об'єктом «наукового розвінчання» у великій розвідці О. Оглоблина стала «буржуазно-історична» школа його колишнього вчителя М. Довнар-Запольського⁸²⁵. Варто наголосити, що цю працю вченого слід розглядати як частину цинічного радянського ритуалу «спокути гріхів». Недаремно автор у короткому вступі до зазначеної статті розглядав її як один із наслідків процесу «методологічного переозброєння» та нагадав, що раніше він сам будовав «буржуазно-націоналістичну концепцію українського історичного процесу»⁸²⁶.

Передусім, О. Оглоблин у кращих традиціях великого радянського нарративу подає установчі, оціночні характеристики-ярлики, зокрема стосовно М. Довнар-Запольського. «Перед нами надзвичайно цікава постать буржуазного вченого, багатолітнього керманіча київської університетської кафедри “русской” історії, що водночас був і основоположником нацдемівства в білоруській історіографії та одним з лідерів білоруської контрреволюції й БНР, і речником махрового великодержавництва в російській історіографії — і на професорській кафедрі і громадській діяльності в Києві (і в Москві), і вірним учнем українського буржуазного історика доби промислового капіталізму Антоновича», — наголошує автор⁸²⁷.

---

⁸²⁴ Оглоблин О. Спогади про Миколу Зерова й Павла Филипповича // Безсмертні. Зб. спогадів про М. Зерова, П. Филипповича і М. Драй-Хмару / Ред. та прим. М. Ореста. — Мюнхен, 1963. — С. 224.

⁸²⁵ Оглоблин О. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського (До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії) // ЗІАІ / Відп. ред. С. Кокошко. — К., 1934. — № 1. — С. 157–225.

⁸²⁶ Там само. — С. 158.

⁸²⁷ Там само. — С. 161.

Впадає в око абсурдність наведеної дефініції, зокрема формальна суперечливість між її складовими — один із «лідерів білоруської контрреволюції» за разом стає речником російського «махрового великодержавництва». Вочевидь, кожен із цих компонентів формули О. Оглоблина щодо означення статусу М. Довнар-Запольського як ученого та громадсько-політичного діяча автоматично виключає інший. Окрім того, суперечливо (як мінімум!) виглядає й третя частина цього визначення «учень українського буржуазного історика», яка незрозумілим чином сполучається з «білоруським контрреволюціонером» і «російським великодержавником»!

Почасти «логіку» такого поєднання в праці О. Оглоблина пояснює її повна назва — «Буржуазна історична школа Довнар-Запольського (До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії)» та авторська заувага про необхідність «виявлення й подолання певних спроб блокування (курсив О. Оглоблина. — *Авт.*) різних буржуазних історичних напрямків»⁸²⁸. Відзначимо, що вже на перших сторінках цієї розвідки споглядаємо і чимало інших, здавалося б, принагідних, дотичних ідеологічно-ідентифікаційних оцінок, які виказують позірну абсурдність подібного формулювання проблеми.

Наприклад, теза про блокування «великодержавної історико-економічної школи Воблого» з «фашистською (колись нацдемівською) історичною школою Грушевського»⁸²⁹ чи «фашистську суть концепцій Грушевського, Яворського»⁸³⁰ і т. п.

Власне, вони засвідчують, що історик повною мірою дотримується однієї з базових настанов тогочасного радянського історіописання — схематичного й ідеологічного постулювання персональної належності: «свій» — «чужий». Але навіть кричуща суперечливість окреслених положень немає жодного значення, позаяк вона витримана у межах відповідного ритуалу і переконливо доводить «радянській громадськості», що автор тексту є її репрезентантом, себто — «своїм».

Яку ж систему аргументації вибудовує О. Оглоблин, щоби довести ці справді безглузді установочні оцінки?

Він обирає досить просте й «елегантне», хоч і дещо незвичайне, принаймні для «викривальних» текстів, рішення — ввести до праці концепт «легенди», який начебто побутував щодо висвітлення біографії та творчості М. Довнар-Запольського. Цей прийом відразу надає його викладу багат шаровості, зокрема встановлює поділ між «уявним» («легендарним») та «реальним». Причому останній шар має постати у процесі «викривально-звинувачувальної» процедури дослідження.

Таким чином, О. Оглоблин висуває тезу про існування трьох «легенд» щодо потрактування науково-громадської діяльності М. Довнар-Запольського: 1) про його «вороже ставлення до українського питання»⁸³¹; 2) про «марксизм» цього вченого⁸³²; 3) про політичний радикалізм як громадського діяча⁸³³. Думка про

⁸²⁸ Там само. — С. 159.

⁸²⁹ Там само. — С. 159.

⁸³⁰ Там само. — С. 160.

⁸³¹ Там само. — С. 161.

⁸³² Там само. — С. 174.

три «легенди» у творчості і біографії М. Довнар-Запольського дозволяє автору розвідки широко та вільно залучати й цитувати різноманітні джерельні свідчення дожовтневої доби, відгуки різних осіб, зокрема очевидних «ворогів» у світлі тогочасної партійної ідеології і т. п. Та шарова структуризація тексту О. Оглоблина несподівано стає ефемерною, позаяк межа між «легендарним» і «реальним» майже стирається, текст несподівано перетворюється в заплутане мереживо, в якому вигадка й містифікація сполучаються з історичним буттям!

Іноді читач переглядаючи цю розвідку може загубитися в строкатому лабіринті «уявних» і «реальних» смислів, який продукує оглоблинський текст. Цей ефект виникає, попри дуже чітко сформульовані та численні викривальні оцінки, коментарі і зауваги автора. Зокрема, О. Оглоблин наводить уривок із газетної замітки М. Довнар-Запольського, видрукуваної 8 квітня 1918 р.: «Жереб кинутий! Великий акт в житті нашого народу відбувся: Білорусь проголошена своїм тимчасовим урядом самостійною республікою ...»⁸³⁴.

І поряд з цим читаємо авторський коментар: «Проблема блокування українського й білоруського нацдеміства є чергове питання української й білоруської радянської історіографії в її боротьбі проти фашизму»⁸³⁵. Здавалося б, таке поєднання виглядає як ірреальне, майже фантастичне! Проте схожими «паралельними» смислами сповнений практично весь текст О. Оглоблина!

Загалом таке насичене цитування «ворогів» і опонентів-супротивників, а тим більше побудова тексту на засадах контраверсійного протиставлення різних смислів, помітно випадають із ідеологічного канону великого радянського нарративу. До того ж, тогочасні молоді адепти сталінської ерзац-версії марксизму були схильні до монологічної апологетики і лише для прикладу, вибірково та фрагментарно наводили, переважно усічені цитати з «ворожих» праць, які відразу розвінчувалися.

Імовірно, така стильова специфіка розвідки О. Оглоблина пояснюється як різницею в академічній культурі між двома генераціями радянських учених (поколінням 20-х і новим поколінням 30-х), так і становленням самого канону гранд-нарративу, який потребував різкого відмежування від попереднього історіописання. На той час праці ідейних «ворогів» лише почали вилучатися з наукового обігу і вони були досить добре відомі сучасникам.

Нарешті, варто зазначити, що і в розвідках інших учених, опублікованих у першому номері «Записок історично-археографічного інституту», споглядаємо досить репрезентативне цитування «чужих» і «ворожих» праць, порівняно з пізнішими текстами українських радянських істориків. Стаття О. Оглоблина прикметна і кількома самобутніми авторськими пасажами, які кидають світло на його історичні погляди та інтелектуальну еволюцію.

Скажімо, він досить розлого коментує відоме гносеологічне гасло «Повернення до Канта», яке циркулювало в російській соціогуманітаристиці на початку ХХ ст., зокрема серед відомих экс-марксистів (П. Струве, М. Туган-Барановський, С. Булгаков та ін.)⁸³⁶. Ця розгорнута заувага, опосередковано, свід-

⁸³³ Там само. — С. 178.

⁸³⁴ Там само. — С. 163.

⁸³⁵ Там само. — С. 163.

⁸³⁶ Там само. — С. 174–175.

чить, що неокантіанські впливи все ж таки не залишилися поза увагою О. Оглоблина в 1920-ті роки!

Досить цікавою видається й авторська дефініція «наукової школи», яка складається з низки елементів: ідеологічно-політична спрямованість, методологія, організаційно-технічні моменти, техніка історичного дослідження, тактика науково-громадської діяльності, тематика студій, формальні стосунки між учителем та учнями⁸³⁷. Вона виказує тривалі роздуми О. Оглоблина щодо цієї проблематики, хоч і споріднена з аналогічними визначеннями інших учених⁸³⁸.

Незважаючи на тотальну заідеологізованість цього тексту споглядаємо деякі вияви прихованих симпатій О. Оглоблина. Зокрема, він називає членів нарбутівського гуртка 1918–1920 рр. людьми «рафінованої культури й неабиякого мистецького хисту», хоч і обстоює думку, що «їх найміцніше злютовала жорстока лють до Жовтневої революції, до робітничо-селянської України»⁸³⁹. Ця заувага є ще одним прикладом того наскільки тісно й суперечливо пов'язане «реальне» й «уявне» (містифіковане) у його розвідці.

За іронією долі, на початку 1930-х років О. Оглоблину, як заступнику директора з наукової роботи Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка, пощастило ознайомитися з приватним епістолярієм та іншими цікавими матеріалами одного з найвідоміших учасників гуртка Г. Нарбута — історика-генеалога Вадима Модзалевського⁸⁴⁰.

Пізніше, на еміграції О. Оглоблин присвятив кілька наукових студій В. Модзалевському, зокрема написав цікаву розвідку на підставі його листування з М. Василенком⁸⁴¹. Окрім того, він підготував докладні коментарі до щоденника В. Модзалевського 1917 р., які вважаються втраченими 1945 р.⁸⁴² Втім, попри щире захоплення Г. Нарбутом та його оточенням, історик готує ще одну «звинувачувально-викривальну» розвідку про В. Модзалевського до другого (так і неопублікованого!) номера «Записок історично-археографічного інституту». Про її зміст довідуємося з «красномовної» назви — «З настрою буржуазної інтелігенції 1917 р. («Щоденник» та листування гетьманського історика В. Модзалевського)»⁸⁴³.

Врешті-решт, незважаючи на низку особливостей праці О. Оглоблина про історичну школу М. Довнар-Запольського вона завершується вповні типовим «звинувачувальним вердиктом». Останній відтворює ті ж самі суперечності, які віднаходимо і в установчих авторських тезах. Цей «академічний» висновок навіть стилістично наслідує партійні гасла тієї доби з її військовою та казенно-офіційною лексикою (блок, фронт, ворог, боротьба, шкідництво, дворушництво, ухил і т. п.)

⁸³⁷ Там само. — С. 189.

⁸³⁸ Михальченко С. И. О критериях понятия «школа» в историографии // Исторична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: Мат-ли Всеукр. наук. конф.: (Харків, 15–17 листопа. 1995 р.). — Харків, 1995. — С. 53–54; Верба І. Вказ. праця. — С. 108.

⁸³⁹ Оглоблін О. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського... — С. 207.

⁸⁴⁰ Оглоблін О. Мій творчий шлях українського історика... — С. 44; Верба І. Вказ. праця. — С. 223.

⁸⁴¹ Його ж. Микола Василенко й Вадим Модзалевський // Його ж. Студії з історії України. — С. 219–239.

⁸⁴² Його ж. Мій творчий шлях... — С. 44, 56 (прим. 51).

⁸⁴³ Юркова О. Історично-археографічний інститут ВУАН... — С. 286.

«Перед нами — буржуазно-націоналістична історична школа доби імперіалізму й пролетарської революції, що йде від нацдемівства до націонал-фашизму, — з широким блокуванням російського великодержавництва й місцевого націоналізму (насамперед українського й білоруського), з міцною традицією дво-рушництва й маскування ... Рішуча боротьба з школою Довнар-Запольського — одне з чергових завдань радянської історичної науки», — резюмує історик⁸⁴⁴.

У широкому сенсі «покаянні» тексти О. Оглоблина та інших учених цієї страшної доби примушують замислитися щодо більш масштабної проблеми — конфлікту особистості з цинічними й безжальними настановами радянської академічної культури. Заразом вони продукують численні питання щодо культурної й інтелектуальної природи великого радянського нарративу, його нормативних та ціннісних функцій, які ще до сьогодні залишаються на маргінесі історіографічних студій.

Ту страшну атмосферу тотального жаху та духовного надлому українських учених мимоволі відображено в одній із неопублікованих статей О. Оглоблина, присвяченій стану історичної науки в Радянській Україні, який склався у 1934 р. Зокрема, автор зупиняється на причинах стрімкого зменшення кількості наукових публікацій з обсягу української історії. «Цим неприпустимим фактом відсутності наукової продукції, свідомого чи несвідомого затаювання своїх думок і концепцій, надмірного страху перед можливими помилками — з одного боку, цілком нездоленого ставлення до історичних видань з боку видавництва — можна пояснити й ті прориви в царині вищої історичної освіти, що останнього часу були викриті Парторганізацією УСРР», — наголошує історик⁸⁴⁵. Цей рядок зі статті вченого 1934 р., мабуть, не варто і коментувати...

«Викривальні» та «звинувачувальні» тексти тогочасних істориків відображають надзвичайний психологічний злам, трагедію людської особистості і становлять ще один промовистий, страшний комплекс свідчень про злочинність радянського режиму та його культурних, освітніх й академічних практик.

Становище О. Оглоблина як вченого істотно зміцнилося тільки після його переходу до Інституту історії України АН УРСР. У цій науково-дослідній установі він працював на посаді старшого наукового співробітника з листопада 1937 р. до липня 1941 р., зокрема завідував сектором історії XIX–XX ст. Водночас він очолював кафедри історії України в Київському (1941) та Одеському (1939–1941) державних університетах.

У березні 1941 р. О. Оглоблін добивається перезатвердження наукового ступеня доктора історичних наук⁸⁴⁶. Такий кар'єрний прорив, здавалося б, відкривав широкі перспективи для реалізації творчих устремлінь. І дійсно вчений поступово повертається до розробки «старих» тем, зокрема до вивчення української історії другої половини XVII — першої половини XVIII ст., але, звичайно, у новому ідеологічному висвітленні.

Міцний канон радянського гранд-нарративу наприкінці 1930-х років уже досить прискіпливо регламентував вибір сюжетів та проблематику наукової «продукції». Відтак ідея безпосереднього соціального замовлення академічній

⁸⁴⁴ Оглоблін О. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського... — С. 225.

⁸⁴⁵ Його ж. Сучасний стан і основні завдання історичної науки в У. С. Р. Р. [машинопис статті; 1 черв. 1934 р.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 4.

⁸⁴⁶ Верба І. Вказ. праця. — С. 231–241, 369–370.

спільноті стає неодмінною складовою тогочасних дослідницьких практик. Не випадково значна частина тодішніх публікацій О. Оглоблина складається з низки популярних брошур-агіток.

Такою, наприклад, є його праця «Україна в часи Петра I», в якій обстоюється своєрідна теза, що І. Мазепа був «зрадником» не російського самодержця, а українського народу⁸⁴⁷. У схожому панегіричному тоні щодо Петра I та Росії написана і популяризаторська робота О. Оглоблина про Полтавську битву 1709 р., в якій українського гетьмана схарактеризовано як нещадного гнобителя народних мас і «найбільшого поміщика» України⁸⁴⁸.

Та і в інших розвідках О. Оглоблина, котрі кваліфікуються як наукові, цілковито домінують ідеологічні компоненти. Зокрема, його історичний нарис про Західну Україну є зразковим наслідуванням стандартів і тодішніх кон'юнктурних вимог радянського гранд-нарративу, який забезпечував ідеологічно й освячував інтелектуально «тріумфальне визволення» Західної України восени 1939 р.

Сюжетна канва цього нарису О. Оглоблина є вкрай схематичною, схоластичною й однобічною. Передусім, домінує теза про давні зв'язки Західної України з українським, великоруським та білоруським народами⁸⁴⁹. На сторінках цієї праці споглядаємо низку канонічних елементів радянського історіописання: галицькі феодалі, експлуатація народних мас, боротьба супроти монголо-татарських загарбників, польського й польсько-австрійського гніту, страшний тягар «феодально-кріпосницьких відносин», польська окупація західноукраїнських земель у 1919–1939 рр. Вінцем цієї схематичної лінії, представленої у нарисі, є ідея звільнення Західної України за «мудрим рішенням» партії й особисто Й. Сталіна⁸⁵⁰.

Значно цікавішою виглядає розвідка О. Оглоблина, присвячена проблемі «зради» І. Мазепи, котра є показовою щодо допустимих меж репрезентації української проблематики з перспективи вимог радянського гранд-нарративу. Крім того, вказана праця вченого, порівняно з агітками, вигідно вирізняється більш-менш вибудованою системою аргументації і солідним науковим апаратом.

Зауважимо, що в цій статті О. Оглоблин деталізує і пояснює власну інтерпретацію т. зв. «зради» І. Мазепи. «Для радянської історіографії питання про зраду Мазепи повністю зрозуміле. І ми зараз уживаємо щодо Мазепи термін “зрада” — який з'явився в російських урядових актах на початку XVIII в. та був поширений у великодержавній буржуазній історіографії XIX–XX вв., але вживаючи цей термін, ми вкладаємо у нього цілковито інший зміст... У пам'яті українського народу зберігся спогад про зраду Мазепи, який хотів зрадити Україну шляхетській Польщі», — зазначає історик⁸⁵¹.

Ця цитата яскраво демонструє вплив радянського великодержавницького канону на представлення української минувшини. Тим паче, що успадковувалася не тільки відома «дефініція» російського історіописання, а й концептуальне потрактування подій 1708–1709 рр., яке тільки трохи видозмінювалося.

⁸⁴⁷ Оглоблін О. П. Україна в часи Петра I. — К., 1939. — С. 32.

⁸⁴⁸ Оглоблін А. П. Полтавская битва. — М., 1939. — С. 14.

⁸⁴⁹ Оглоблін О. П. Західна Україна: (Історичний нарис) // Західна Україна: Зб. / Під ред. С. М. Белоусова, О. П. Оглоблина. — К., 1940. — С. 9.

⁸⁵⁰ Там само. — С. 30–31.

⁸⁵¹ Оглоблін А. К вопросу об измене Мазепы // ИМ. — 1941. — № 5. — С. 48.

«Зрада» І. Мазепи російському царю підмінювалася «зрадою» українському народу. Проте навіть ця вельми урізана «модифікація» дозволила історика порушити питання про польську орієнтацію в політичній історії Гетьманщини, хоч і у вельми кущому та препарованому вигляді. Автор навіть зазначає, що «*на початку XVIII ст. ідеї Гадяцької унії були надзвичайно популярні і в українських старшинських колах, і в колах польських*»⁸⁵².

Заразом протягом 1930-х — початку 1940-х років О. Оглоблин рецензує чимало найрізноманітніших праць. Та складаючи відповідну данину ідеологічним канонам радянського режиму вчений принагідно висловлює цікаві думки, подає оригінальні коментарі, які виявляють його латентні інтелектуальні симпатії та високий фаховий рівень.

Скажімо, у рецензії на студію А. Барабою він пропонує новаторську, на той час, характеристику київського воєводи Адама Кисіля. «Майбутній воєвода Київський і власник великих маєтків на Україні був homo novus, який вийшов з середніх шарів української шляхти, що своєю кар'єрою і своїм багатством був зобов'язаний, насамперед, самому собі, своїм здібностям, дипломатичній гнучкості, діляцькій спритності, нарешті — своїм широким господарським спекуляціям, особливо на Лівобережній Україні... Навіть його "православ'є" було новим (раніш він був уніатом). Отже, якщо він і став магнатом, то це все-ж був магнат нової генерації, який до того ще в своїй фамілії (підкреслення О. Оглоблина. — Авт.) був першим і, здається, останнім сенатором»⁸⁵³.

Цю оцінку постаті А. Кисіля, майже дослівно, О. Оглоблин навів і в своїх зауваженнях на підручник Т. Скубицького, К. Гуслистого, Ф. Ястребова з української історії⁸⁵⁴. В іншій рецензії він полемізує з М. Петровським, зокрема з його оцінкою козацького літописця С. Величка як «фальсифікатора». «На мою думку, — відзначає О. Оглоблин, — така оцінка роботи Величка — неправильна»⁸⁵⁵.

Слушні думки, хоч і обрамлені догматичними, псевдомарксистськими постулатами, представлені і у його попередній рецензії 1933 р. на роботу Л. Окіншевича. Зокрема, О. Оглоблин стверджує, що «знатне військове товариство», яке складає предмет студії Л. Окіншевича, навіть у XVIII ст. ще «не створило замкнутого, соціального й правно монолітичного стану»⁸⁵⁶. Тому він наголошує, що автор механістично розглядає цю спільноту як історико-юридичну категорію⁸⁵⁷.

⁸⁵² Там же. — С. 53.

⁸⁵³ Оглоблин О. П. Рец. на пр.: Барабой А. О причинах присоединения Украины к России в 1654 г. [автограф та 2 машинописи рецензій — стислої на 1 стор. 7 черв. 1939 р. та розгорнутої 27 жовт. 1939 р.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 196. — Арк. 35–36.

⁸⁵⁴ Його ж. Зауваження до підручника «Історія України» Т. Скубицького, К. Гуслистого, Ф. Ястребова [автограф; 8 жовт. 1936 р.] // Там само. — Спр. 191. — Арк. 22зв.–23.

⁸⁵⁵ Його ж. Зауваження з приводу статті Н. Рубінштейна «Борьба украинского народа против польского гнета под руководством Богдана Хмельницкого. Присоединение Украины к Москве. Украина под властью Московского государства во второй половине XVII века» [автограф та машинопис; 3 листоп. 1938 р.] // Там само. — Спр. 197. — Арк. 151.

⁸⁵⁶ Його ж. Попередня рецензія на пр.: Окіншевич Л. Поміщицька кляса і шляхетський стан на Україні XVII–XVIII ст. (Знатне військове товариство Гетьманщини) [автограф та машинопис; 7 квіт. 1933 р.] // Там само. — Арк. 105.

⁸⁵⁷ Там само. — Арк. 104 зв.

Зрештою, попри свої закиди Л. Окіншевичу у «механістичному матеріалізмі», які, до речі, адресувалися на той час і самому рецензенту, О. Оглоблин виявляє незаперечні симпатії до автора. Він уважає, що Л. Окіншевич «вправний майстер свого цеху, знавець історії України XVII–XVIII ст., зробив певний крок вперед...»⁸⁵⁸.

Ще в одній рецензійній замітці О. Оглоблин висловлює думку про зв'язок Одеси не тільки із загальноросійським господарством, а й з економікою України⁸⁵⁹. Показовими виглядають і зауваження історика на студію М. Марченка, присвяченій українській історії 1654–1664 рр. Зокрема, рецензент відзначає, що «автор надто мало уваги приділив важливому питанню — про зовнішню політику Богдана Хмельницького в 1656–1657 рр., зокрема боротьбі його, спільно з Швецією і Семигородом проти Польщі... Друге питання, якому автор лише частково приділив увагу, — це питання про роль православної української шляхти в останні роки гетьманства Б. Хмельницького і часи гетьманства І. Виговського»⁸⁶⁰. Ці зауваги незаперечно виказують інтелектуальні впливи студій В. Липинського.

Видається, що О. Оглоблин досить відповідально ставився до рецензій, зокрема навіть за обставин тоталітарного лихоліття. Пізніше, на еміграції, він у такому вигляді сформулює свою дослідницьку настанову до рецензій як жанру та виду наукових публікацій: «Особисто я прихильник лише суто фахових, наукових рецензій, де рецензент не тільки переказує думки автора й хвалить чи гудить його працю й не лише критикує й виправляє його помилки або дає йому всілякі — можливі й неможливі — поради, але й вносить щось своє, нове й істотне для даної теми й науки взагалі...»⁸⁶¹.

Та найбільшим (18 др. арк.) із опублікованих текстів О. Оглоблина наприкінці 1930-х — на початку 1940-х років був, мабуть, шостий випуск «Нарисів з історії України», присвячений українській минувшині кінця XVII — першої чверті XVIII ст.⁸⁶² Видання цієї праці (обсягом 20 др. арк.) планувалося у 1941 р.⁸⁶³ Вона була частиною великого (у 17 випусках) проекту української історії, який Інститут історії України АН УРСР розпочав ще 1937 р. Але реалізувати згаданий проект пощастило тільки частково.

Тривалий час у українській радянській історіографії побутувала думка, що тільки шість випусків (1–4, 8, 11)⁸⁶⁴ «Нарисів з історії України» побачили світ.

⁸⁵⁸ Там само. — Арк. 119.

⁸⁵⁹ Оглоблин О. П. Рец. на пр.: Адамов И. А. Рабочие и Моряки Одесского порта в революционном движении XIX и начала XX столетия [машинопис; 18 черв. 1940 р.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 196. — Арк. 3.

⁸⁶⁰ Його ж. Відзив про роботу тов. М. Марченка «Боротьба Росії й України проти шляхетської Польщі в перше десятиліття після Переяславської ради» (1654–1664 рр.) [2 варіанти машинопису; 8 трав. 1940 р.] // Там само. — Спр. 197. — Арк. 47.

⁸⁶¹ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика... — С. 49.

⁸⁶² Нариси з історії України / Відп. ред. С. М. Белоусов. — К., 1941. — Вип. 6: Оглоблин О. П. Україна в кінці XVII — в першій чверті XVIII ст. — 281 с.

⁸⁶³ У лекціях тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. документів і матеріалів / Упоряд. Р. Я. Пиріг (керівник), Т. Т. Гриценко, В. М. Мазур, О. С. Рубльов; відп. ред. В. А. Смолій: У 2 ч. — К., 1996. — Ч. 1: (1936–1944 рр.). — С. 95.

⁸⁶⁴ Нариси з історії України / Відп. ред. С. М. Белоусов. — К., 1937. — Вип. 1: Ястребов Ф., Гуслистий К. Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII століття. — 209 с.; Те саме. — К.,

Відтак про сьомий (шостий за порядком серії) випуск «Нарисів» узагалі не згадували⁸⁶⁵, що, ймовірно, мотивувалося авторством О. Оглоблина, який уважався «зрадником» та «фальсифікатором історії». Поза межами Радянської України також припускали, що вищезгадана праця, так і не була видана⁸⁶⁶. Втім, зазначену студію все ж таки надрукували, хоч і підписали до друку напередодні радянсько-німецької війни — 12 травня 1941 р. Невідомо чи був видрукуваний весь наклад цієї праці (13 тис. примірників + 70), чи його певна частина.

Ще раніше була опублікована розвідка О. Оглоблина, присвячена повстанню Петрика⁸⁶⁷, яка являла собою один із підрозділів шостого випуску «Нарисів з історії України»⁸⁶⁸. Ця праця призначалася для широкого читацького загалу, зокрема для студентів, викладачів середніх шкіл, хоч за архітектонікою нагадувала монографічну роботу. У концептуальному плані вона спиралася на концепцію «приєднання України до **царської** (виділення О. Оглоблина. — *Авт.*) Росії» як «меншого лиха»⁸⁶⁹. Цей концепт був базовою, вихідною конструкцією у студіях з української історії доби т. зв. «феодалізму» в радянському історіописанні кінця 1930-х — на початку 1940-х років.

Уважають, що концепція «меншого лиха» призначалася для демонтажу історичної схеми М. Покровського у річичі офіційної кампанії кінця 1930-х років⁸⁷⁰, скерованої на адаптацію й включення старої імперської спадщини до радянського гранд-нарративу. Водночас її розглядають як «компромісну формулу» для представлення «приєднання» тієї чи іншої території (передусім, України та Грузії) до імперії Романових⁸⁷¹.

Цієї офіційної та регламентуючої настанови дотримувалися практично всі тогочасні історики з Радянської України⁸⁷². Вказана теза є наскрізною у вище-

1939. — Вип. 2: *Гуслистий К.* Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею: з XIV ст. по 1569 р. — 197 с.; Те саме. — К., 1941. — Вип. 3: *Гуслистий К.* Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття: 60-ті роки XVI — 30-ті роки XVII століття. — 188 с.; Те саме. — К., 1940. — Вип. 4: *Петровський М. Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії, 1648–1654. — 268 с.; Те саме. — К., 1939. — Вип. 8: *Ястребов Ф.* Україна в першій половині XIX століття. — 274 с.; Те саме. — К., 1944. — Вип. 11: *Лось Ф. Е.* Україна в роки столипінської реакції / Відп. ред. *Ф. Ястребов.* — 141 с.

⁸⁶⁵ Видання Академії наук УРСР. 1919–1967. Суспільні науки: Бібліографічний покажчик / Відп. ред. *М. М. Онопрієнко.* — К., 1969. — С. 52; *Санцевич А. В., Комаренко Н. В.* Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. 1936–1986 гг. / Под ред. *Ю. Ю. Кондуфорова.* — К., 1986. — С. 36–37, 55.

⁸⁶⁶ *Винар Л.* Бібліографія праць проф. д-ра Олександра Оглоблина (1920–1975). — С. 100, 121 (прим. 20).

⁸⁶⁷ *Оглоблін О.* Боротьба старшинських угруповань на Гетьманщині в кінці XVII ст. і виступ Петрика // *Записки історичного та філологічного факультетів ЛДУ.* — Львів, 1940. — Т. 1. — С. 59–72.

⁸⁶⁸ Нариси з історії України. — Вип. 6. — С. 84–99.

⁸⁶⁹ Там само. — С. 3.

⁸⁷⁰ *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті — перша половина 1940-х рр.). — Вінниця, 2005. — С. 144.

⁸⁷¹ *Дубровський А. М.* Историк и власть. Историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е годы). — Брянск, 2005. — С. 302.

⁸⁷² Див., приміром: *Барабой А.* К вопросу о присоединении Украины к России в 1654 г. // *ИМ.* — 1939. — № 2. — С. 87–111; Нариси з історії України. — Вип. 4: *Петровський М. Н.*

згаданій праці М. Петровського, що відзначає О. Оглоблин у своїй рецензії⁸⁷³. Вона побутує і в працях інших учених, зокрема в студії А. Барабой⁸⁷⁴.

Та російські історики іноді ігнорували чи взагалі замовчували ці «концептуальні віхи» у висвітленні українського минулого, зокрема обмежувалися лише вказівками на піднесення могутності Російської держави у середині XVII ст. за рахунок приєднання Лівобережної України.

Прикметною у цьому сенсі є критичні застереження, подані в рецензії О. Оглоблина на посібник «В помощь изучающим историю СССР», виданий 1941 р. за редакцією члена-кореспондента АН СРСР А. В. Шестакова. «...Автор чомусь випускає з ока концепцію "найменшого лиха" (хоч вона викладена в ухвалі журі урядової комісії по конкурсу на кращий підручник для 3 і 4 класів середньої школи по історії СРСР), замінюючи її невиразним поняттям "самого надійного виходу для українського народу (стор. 282)". Слід було ясніше показати значення цього приєднання, дати йому виразнішу оцінку, бо не можна забувати, що Україна тоді приєднувалася до **царської** (виділення О. Оглоблина. — Авт.) Росії», — відзначає історик⁸⁷⁵.

Такий надзвичайно обережний тон рецензента щодо праці російських колег, а ще більше його «аргументація» — посилення на «ухвалу урядової комісії» у серпні 1937 р., в якій легітимізувалася концепція «меншого лиха»⁸⁷⁶, яскраво демонструють становище українського історика в радянському історіописанні. Крім того, О. Оглоблин вказує на низку кричущих фактографічних помилок і перекручень на сторінках цієї праці, які, здавалося б, безперечно мають поставити під сумнів її наукову та дидактичну вартість.

Однак, у світлі тодішніх канонів радянського великого тексту такі зауваги не мають істотного значення. Це усвідомлює і сам рецензент, який наголошує на несуттєвому, тобто другорядному характері помічених недоліків. Натомість для істориків, які представляли «національні окраїни» СРСР, зокрема для О. Оглоблина, обстоювання навіть таких куцих «концептуальних віх» було досить важливим, оскільки саме вони окреслювали припустимі межі репрезентації української проблематики у великому радянському наративі. Власне, йшлося про хоча б мінімальне «дозування» всіляких «прогресивних» запозичень і впливів, які Україна отримувала від нестримного історичного «поступу» великого північного сусіда.

Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). — 268 с.

⁸⁷³ *Оглоблин О. П.* Героїчна епопея з історії українського народу (3 приводу нової книги проф. М. Н. Петровського «Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654)». — К.: Вид-во АН УРСР, 1939) [машинопис; 25 листоп. 1938 р.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 197. — Арк. 132.

⁸⁷⁴ *Його ж.* Рец. на пр.: *Барабой А.* О причинах присоединения... — Арк. 25.

⁸⁷⁵ *Його ж.* Цінна книга по історії СРСР. Рец. на кн.: «В помощь изучающим историю СССР». Під редакцією члена-кореспондента АН СРСР А. В. Шестакова. — Видавництво Політичної літератури при ЦК КП (б) У, 1941. — стор. 418 // Комуніст (К.) — 1941, 11 берез. — № 58. — С. 3.

⁸⁷⁶ Постановление жюри правительственной комиссии по конкурсу на лучший учебник для 3 и 4 классов средней школы по истории СССР (22 августа 1937 г.) // ИЖ. — 1937. — № 3/4. — С. 140–141.

Приміром, у «Нарисах» О. Оглоблин, спираючись на концепцію «меншого лиха», висловлює думку про спробу царської Росії перетворити українські землі в «свою колонію», про «традиційну колоніальну політику на Україні»⁸⁷⁷ і т. п. Такі міркування наштовхують на певні аналогії з його текстами 1920-х років, в яких йшлося про економічну політику Росії. Проте автор свідомо уникає цих небезпечних моментів і наголошує на класовому, а не національному характері колоніального визиску⁸⁷⁸.

За влучною заувагою Б. Крупницького, «українська історія була засуджена бути локальною історією в рамках великого цілого, і український історик ні в яким разі не смів висловлювати претенсії, які доводили б якісь особливості України і які затемнювали б блиск історичної Росії»⁸⁷⁹.

Певну цікавість становлять сюжети у тодішніх працях О. Оглоблина з обсягу української політичної історії кінця XVII — початку XVIII ст., зокрема ті, які були предметом його наукових студій наприкінці 1920-х років. Наприклад, повстання Петрика він розглядає у контексті опозиційних настроїв козацької старшини щодо антитурецької коаліції, в якій брав участь гетьманський уряд І. Мазепи. Історик навіть висловлює думку, що і сам гетьман не був її прихильником⁸⁸⁰.

Водночас О. Оглоблин убачає причини виникнення цієї опозиції у боротьбі за «забезпечення політичних прав старшинської аристократії (розбив О. Оглоблина. — Авт.)»⁸⁸¹. З такої перспективи подається й оцінка угоди П. Іваненка з Кримом 1692 р. «Якщо відкинути пустопорожню фразеологію про “вольное государство” й “обопільність” зобов'язань, стане цілком ясно, що договір цей мав на меті, за військовою допомогою Криму, відірвати Україну від Росії й, прилучивши Україну до антиросійської коаліції, поставити її в цілковиту залежність од Криму і, звичайно, Туреччини. — зазначає О. Оглоблин. — Разом з тим, зрозуміло, що Україна, позбавлена допомоги Росії, більш того, поставлена до неї у вороже становище, рано чи пізно неминуче потрапила б у залежність од шляхетської Польщі. Ось така була політична (розбив О. Оглоблина. — Авт.) суть договору 1692 року»⁸⁸².

Почасти такий виклад О. Оглоблина нагадує його жонглювання «уявними» і «реальними» смислами у «викривальній» розвідці про М. Довнар-Запольського, тобто спробу крізь цитування чи переказ документів донести до свідомості читача завуальовані відомості. Зрештою, Петрик розглядається автором як «агент старшинської (розбив О. Оглоблина. — Авт.) опозиції», а його політичні мотиви тлумачаться у класовому сенсі⁸⁸³.

Подібним чином О. Оглоблин висвітлює і перемовини М. Миклашевського 1703 р. з литовськими магнатами. Більше того, він стверджує, що вони мали «забезпечити класовий союз української старшинської аристократії і литовсько-польської магнатерії»⁸⁸⁴.

⁸⁷⁷ Нариси з історії України. — Вип. 6. — С. 3–4.

⁸⁷⁸ Там само. — С. 195.

⁸⁷⁹ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами... — С. 37

⁸⁸⁰ Оглоблин О. Боротьба старшинських угруповань на Гетьманщині... — С. 59.

⁸⁸¹ Там само. — С. 60.

⁸⁸² Там само. — С. 69.

⁸⁸³ Там само. — С. 70.

⁸⁸⁴ Нариси з історії України. — Вип. 6. — С. 155.

Певна річ, така підміна політичних, національних аспектів тотальною соціальною, точніше класовою мотивацією проходить рефреном крізь увесь авторський текст. Та, попри дотримання основних вимог радянського гранд-нарративу, О. Оглоблін висловлює чимало своєрідних думок, які прикриває звичайним ідеологічним антуражем.

Скажімо, він подає досить неоднозначну характеристику І. Мазепи, зокрема називає його «розумною й спритною людиною», «хорошим оратором і непоганим стилістом», а також згадує про його гарну освіту та володіння іноземними мовами⁸⁸⁵. Але він одразу покриває цю оцінку думкою про «панську ненависть» гетьмана до селянина⁸⁸⁶, зокрема згадує про його шляхетське походження, «викриває класову сутність» тощо.

Заразом О. Оглоблін висловлює тезу про орієнтацію І. Мазепи на Річ Посполиту⁸⁸⁷, зокрема відзначає, що «шляхетська Польща» була ідеалом тогочасної старшинської аристократії⁸⁸⁸ і навіть пропонує цікаве пояснення «зради» гетьмана. На його думку, «найбільш імовірно, що *основна угода була складена Мазепою з Станіславом Лещинським*, а король шведський Карл XII виступав як гарант цієї угоди, забезпечуючи (особливо в умовах Північної війни) її здійснення»⁸⁸⁹. Таке припущення вводить до лінійної, чорно-білої схеми подій 1708–1709 рр., якої трималося радянське історіописання, хоч і прихований, але все ж таки більш широкий міжнародний контекст.

На сторінках «Нарисів» споглядаємо і чимало інших самобутніх зауваг О. Оглобліна. Зокрема, про фіскальні заходи та меркантилізм російської економічної політики щодо Гетьманщини⁸⁹⁰, які, врешті-решт, призвели до створення Малоросійської колегії⁸⁹¹, перші обмеження українського друку Московією у 1720 р.⁸⁹² і т. п. У цій студії почасти простежуються і деякі дослідницькі впадоки вченого. Зокрема, у тексті несподівано віднаходимо «Схему споріднення вищої старшини за часів Скоропадського», котра виступає поодиноким друкованим свідченням генеалогічних зацікавлень автора за радянської доби⁸⁹³.

Зазначимо, що у підготовчих матеріалах О. Оглобліна збереглася копія цієї схеми з покликанням на книгу № 79 /1806 Малоросійської експедиції в московському «Древнехранилище». До того ж, автор підкреслює, що вказаний документ був відомий І. Джиджорі⁸⁹⁴. Ця примітка так і не потрапила до друкованого тексту з очевидних на то причин.

Окрім того, в ілюстративному оформленні «Нарисів» учений подає фото універсалу гетьмана І. Мазепи від 10 квітня 1708 р. єпископу переяславському та ігумену золотоговерхо-михайлівському Захарію Корниловичу⁸⁹⁵. Зауважимо,

⁸⁸⁵ Там само. — С. 11.

⁸⁸⁶ Там само. — С. 12.

⁸⁸⁷ Там само. — С. 158–159.

⁸⁸⁸ Там само. — С. 153.

⁸⁸⁹ Там само. — С. 163.

⁸⁹⁰ Там само. — С. 213.

⁸⁹¹ Там само. — С. 253–254.

⁸⁹² Там само. — С. 259.

⁸⁹³ Там само. — С. 219.

⁸⁹⁴ *Оглоблін О. П.* Виписки та замітки до роботи «Історія України. Іван Мазепа» [автограф; кін. 1930-х років] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 146.

⁸⁹⁵ Нариси з історії України. — Вип. 6. — С. 61.

що постать останнього була предметом первісних наукових зацікавлень майбутнього історика ще у 1915–1916 рр.⁸⁹⁶

Однак, у цих прикметних особливостях «Нарисів» О. Оглоблина лише зрідка вгадуються окремі мотиви його дослідницьких практик десятиліття «революційного романтизму». Натомість конструкція української історії та спосіб викладу фактографічного матеріалу повсюдно ув'язуються з вимогами великої радянської оповіді, в якій дедалі більшої ваги набувають російські великодержавні традиції.

Наукові практики О. Оглоблина за радянських часів оцінювали надзвичайно високо знані вчені. Член-кореспондент АН СРСР Володимир Пічета у відгуку від 6 грудня 1939 р. писав про вельми значний «баланс наукової діяльності, особливо, якщо взяти до уваги молодий вік професора О. П. Оглоблина»⁸⁹⁷. Дмитро Дорошенко у листі до О. Оглоблина від 20 червня 1942 р. афористично зауважив: «Кажучи без компліментів, з Вас робітник високої марки! В тих обставинах, в яких Ви жили, стільки зробити!»⁸⁹⁸.

Цю низку компліментарних оцінок можемо продовжити... На превеликий жаль, вони тільки повніше відтінюють ті багатобічючі можливості та різноманітні перспективи, які поховав ненажерливий молох сталінського терору і тяжкий каток радянського гранд-нарративу протягом 1930-х років!

---

⁸⁹⁶ Див.: *Оглоблин А. Захария Корнилович, еп. Переяславский и Бориспольский (1700–1715): Краткая заметка / Публ. І. Верби, В. Ластовського; коментар В. Ластовського // ІДУ. — К., 1999. — Вип. 7: Пам'яті історика України, чл.-кор. НАН України, доктора історичних наук, професора, редактора-засновника «Історіографічних досліджень» Ф. П. Шевченка. — С. 243–247.*

⁸⁹⁷ *Пічета В. Отзыв члена-корреспондента АН СССР В. Пичеты об научной деятельности профессора А. П. Оглоблина от 6. 12. 1939 г. [для присуждения научного ступеня доктора исторических наук] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк 1.*

⁸⁹⁸ З листів Д. І. Дорошенка до О. П. Оглоблина. — С. 87.

РОЗДІЛ VIII

СТАРИ ПОРАХУНКИ ТА НОВІТНІ ВИКЛИКИ. СТИЛЬОВІ ПРОФІЛІ ЕМІГРАЦІЙНИХ І ДІАСПОРНИХ ІСТОРИКІВ (Б. КРУПНИЦЬКИЙ, О. ОГЛОБЛИН)

У другій половині 1940-х років соціогуманітаристика західноєвропейських країн перебувала у стані культурної кризи та психологічного шоку. Тогочасні європейські інтелектуали, вражені спогляданням нечуваних масштабів руйнації матеріальної культури, величезних людських втрат та суцільних лихоліть, втрачали останні залишки віри у будь-які історичні візії, тою чи іншою мірою пов'язані з ідеєю Поступу. Мораль, релігійні і духовні цінності та навіть ліберальні свободи людської особистості, які вважалися міцними й непорушними надбаннями європейської цивілізації до страшного молоху Другої світової війни, були затьмарені та поглинуті сутінками тоталітарних режимів. Відтак нещодавно популярні теорії та концепції сприймалися, переважно з неприхованим скепсисом і зневірою, позаяк вони не могли пояснити / досягнути жахливу воєнну минувшину та новітні й страхітливі реалії радянської тоталітарної ери.

На часі поставали впливи на кшталт шпенглерівського «Присмерку Європи» та культурного песимізму, які нагадували інтелектуальні настрої початку 1920-х років. Загалом пізнавальна ситуація після 1945 р. розгорталася під знаком катастрофічності мислення, трагізму сприйняття повоєнної дійсності та численних інтелектуальних мутацій, запозичень, а іноді й химерного сполучення дослідницьких практик і методологічних підходів із різних наук та сфер соціального життя. Ба більше, йшлося навіть про саму руйнацію історичного часу, котрий асоціювався з модерною добою. *«Ми плекали й плекаємо в собі свідомість історії, коли історії немає. Події перестали бути наслідком історії. Її доводиться починати спочатку, з себе (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. — Авт.). Усе: минуле й майбутнє, народ, своє покликання»,* — зазначав проникливий, вдумливий і, водночас, надзвичайно чутливий до нових інтелектуальних та культурних віянь український учений В. Петров¹.

У пошуку шляхів подолання цієї пізнавальної, культурної та духовної кризи європейські мислителі й інтелектуали вкотре звернулася до циклічних теорій

---

¹ Бер В. [Петров В.] Наш час, як він є (З приводу статті Нормана Казнса «Несучасність сучасної людини». The Saturday Review of Literature. New York. V. 1946) // РСЛ (Мюнхен). — 1946. — № 8. — С. 34.

та концепцій. Здавалося б, що саме конструкції культурно-історичних типів чи циклів буття цивілізацій мають значний гносеологічний потенціал щодо висвітлення і пояснення воєнних потрясінь ХХ ст. та тодішніх метаморфоз повоєнного устрою на тлі масштабної історичної ретроспективи. У межах цього підходу цивілізаційні комплекси або культури-епохи здебільшого розглядалися як самостійні та самодостатні структурні одиниці історичного буття. Недаремно Б. Крупницький відзначав, що ідея цивілізаційних чи культурних «скоків» набула неабиякої популярності за часів повоєнної духовної кризи².

З цієї перспективи ще донедавна міродайна ідея Поступу поступилася місцем старим-новим концептам, як-от «зростання» та «занепад», «народження» і «вмирання» і т. п. Останні розглядалися як своєрідні мірила вартості стосовно масштабних соціокультурних зрушень воєнної доби, які начебто могли впорядкувати страшні уявлення про таку близьку минувшину. Отож давня інтелектуальна традиція Старого світу зазнала своєрідного оновлення й переформатування у напруженій емоційно-психологічній атмосфері повоєнної Європи, зокрема згенерувала неабияке зацікавлення до циклічних концепцій та теорій.

Ця нова хвиля спершу зумовила нечуваний успіх цивілізаційної теорії А. Тойнбі, який згодом заступила низка критичних відгуків, оцінок та ревізій, зокрема й українських учених. «Незалежно від того, чи погоджується читач із аргументами та остаточними висновками Тойнбі або з його нарисом розвитку соціальних організацій людства, студія Тойнбі, на відміну від його попередників, пропонує багато захопливого матеріалу про розвиток соціальних організацій», — відзначав Л. Окіншевич³. Натомість Б. Крупницький уважав, що у «модерного англійського історика Тойнбі той же самий вихідний пункт, як і у Шпенглера — окремі культури-доби (він аналізує аж 21 культуру). Але, в протилежність до Шпенглера, Тойнбі не визнає фаталістичного закону вічної зміни культур... *Безперечно, позиція, на якій стоїть Тойнбі, більше відповідає історичній дійсності. Але й у нього проблема переходу від доби до доби залишається малоз'ясованою*»⁴.

Та світова катастрофа 1939–1945 рр. спричинилася й до нових інтелектуальних, культурних і духовних експериментів та новацій. Тим паче, що всеохопні, глобальні конструкції історичного минулого залишали досить невеликий і обмежений простір для побутування історичної людини, висвітлення її внутрішнього світу, зокрема у контексті тих глибоких потрясінь, що спостерігалися протягом різних епох. Молодий український історик-емігрант Л. Білас у публікації 1957 р. метафорично схарактеризував тодішні світовідчуття як кризу «образу історії» модерної людини⁵. Водночас у іншій розвідці він зауважив, що

² Крупницький Б. 8. Культурні проблеми історії України: IV. Культурна еволюція чи скоки // Крупницький Б. Основні проблеми історії України / На правах рукопису. — Мюнхен, 1955. — С. 180–181.

³ Okinshevich L. History Civilization of Eastern Europe in the Work of Arnold Toynbee // AUAAS. — New York, 1952. — Vol. 2, no. 2. — P. 305.

⁴ Крупницький Б. Друга частина. Історіософічні замітки в зв'язку з історією України: 4. До теорії доби: II. Про категорію заперечення в історичному процесі // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: 36. статей / На правах рукопису. — Мюнхен, 1959. — С. 206–207.

⁵ Білас Л. Криза нашого образу історії // Ісаєвич Я. Лев Білас і його історіографічні праці / Білас Л. Криза нашого образу історії. — Львів, 2002. — С. 27.

питання про сенс історії, приміром як у теорії А. Тойнбі, можуть поставати лише у кризові, переломні ситуації людського буття⁶.

Врешті, у повоєнну добу минувшина дедалі частіше розглядається через персоналізацію історичної Людини з різноманітними площинами її соціального, культурного та духовного буття. У фокусі дослідницьких практик опиняється сама Людина, її індивідуальні та колективні реакції на розмаїтий спектр явищ та подій, зрештою на історичне середовище функціонування, в яких вона конструювала своє існування, відповідні інститути і структури, свідомість й ієрархію цінностей тощо.

За такої пізнавальної ситуації людська діяльність втрачала звичну детермінованість чи очевидну каузальність, що начебто продукувалася самими суб'єктами історичного буття. Заразом ширяться інтелектуальні і культурні впливи персоналізму, екзистенціалізму й історичної антропології. Будь-що-будь науковці прагнуть осмислити й оцінити ступінь вірогідності та можливості історичного пізнання з різноманітних, часто-густо дрібних соціальних масштабів і культурних ракурсів. Ця тенденція повоєнної соціогуманітаристики ознаменувала перехід від ери макроісторії — «масової» та знеособленої, що домінувала протягом першої половини ХХ ст., до мікрорізій, локальних і регіональних ракурсів репрезентації, людських вимірів минувшини, апогей яких припав на 1960-ті–1970-ті роки й отримав назву «антропологічного повороту» у соціогуманітаристиці.

За цим метафоричним означенням перехувалася низка різноманітних дослідницьких практик та стратегій західних інтелектуалів, які зруйнували чи суттєво модифікували старі проекти національних гранд-наративів. Адже багатство масштабів і контекстів представлення історії, передусім, строкатість та мінливість культурного, соціального, національно-регіонального й багатьох інших шарів сконструйованої минувшини, підважили одну з найважливіших функцій великого тексту — легітимацію політичних, ідеологічних та інших суспільних практик. Натомість постав майже неосяжний простір різноманітних візій минувшини, що спричинив кардинальні стильові трансформації у повоєнному історіописанні другої половини ХХ ст.

На тлі таких багатоманітних європейських інтелектуальних настроїв і рефлексій, українська еміграційна, згодом діаспорна чи зарубіжна історіографія мала самобутні соціокультурні контексти, інтелектуальні й світоглядні орієнтири. Саме вони значною мірою визначали її побутування у Вільному світі, себто поза межами «залізної завіси», зокрема стильові профілі й наукові інтенції багатьох істориків післявоєнної доби.

На часі поставали й новітні виклики, котрі актуалізували відповідні дослідницькі зацікавлення та устремління. «Нині кожному відомий вислів, що “кожна генерація стоїть перед завданням писати історію наново”. В обличчі надзвичайно швидкого поступу в усіх галузях (а головне технічних) людського знання, а також воєнних та революційних потрясінь, які пережили навіть молодші серед нас, ледве чи хтось буде брати цей вислів під сумнів. *Зате багато менше очевидним від потреби писати історію “наново” є засяг і обсяг цієї*

⁶ Його ж. Історія як спокусник // УЛГ. — 1958. — № 10: (жовт.). — С. 1

«новизни»», — наголошував вищезгадний Л. Білас⁷. Однак, нові настрої й ідеї потрапляли на старе культурне поле української історіографії.

Передусім, варто відзначити незавершеність старих інтелектуальних порухів українського історіописання міжвоєнної доби — 1920-х-1930-х років. Саме ця нереалізованість низки концептуальних пропозицій, які у західній соціогуманітаристиці перетворилися вже в інтелектуальне надбаня анналів науки, суттєво впливала, ба навіть творила ту хитку рівновагу між національними традиціями та вимогами й викликами світового модерну після 1945 р.

Гвалтовно обірвані і незавершені проекти українського історіописання на зламі 1920-х-1930-х років перманентно актуалізували травматичний досвід часів національно-визвольних змагань та Другої світової війни, який на еміграції продукував неоромантичні устремління. *«Думка українського суспільства досі неспокійно кружляє довкола тих подій (революції 1917–1921 рр. — Авт.). Вони впродовж тридцяти чотирьох років (стаття М. Шлемкевича написана 1951 р. — Авт.) є головним змістом українського мислення, а відношення до тих років ще досі визначає ідейні і політичні постави в самому українстві.* Навіть велика трагедія, пережита в другій світовій війні, не відгородила наших думок від тих часів», — відзначав М. Шлемкевич⁸.

Звісно, інтенсивність і категоричність таких настроїв істотно поступалася міжвоєнній добі, в яку виник та поширився державницький напрям в українському історіописанні. Проте інтелектуальна опозиція народницький / державницький напрями все ж таки посідала чільне місце у дослідницьких практиках багатьох істориків-емігрантів і після 1945 р.⁹ Щоправда, дедалі частіше споглядаємо намагання дослідників вийти поза межі цього «зачарованого» народницько-державницького кола: пропозиції історіографічного синтезу (Б. Крупницький, Л. Окіншевич)¹⁰, теорія «історичних епох» (В. Петров)¹¹, спроби віднайти культурні та цивілізаційні виміри української історії¹² і т. п. Водночас побутують і загальноєвропейські контексти повоєнної соціогуманітаристики, хоч вони виглядають як епізодичні сюжети у писаннях українських істориків на

⁷ *Його ж.* Ідеологія як історія і як поезія (З приводу двох нових праць О. Оглоблина) // Сучасність. — 1961. — № 7. — С. 45.

⁸ *Шлемкевич М.* 1917–20 роки й українське суспільство // Там само. — 1971. — № 5. — С. 87.

⁹ *Г-ка В.* Українська народницька історіографія в світлі державницьких ідей // Голос державника (Авгсбург). — 1947. — № 2. — С. 12–29; *Мацяк В.* Галицько-Волинська Держава 1290–1340 у нових дослідках: Огляд історіографії та проблематики. — Авгсбург, 1948. — 23 с.

¹⁰ *Крупницький Б.* Перша частина. Українські історіографічні проблеми: 1. Національна свідомість і українська історіографія XIX–XX ст.: Про народницький і державницький напрями в українській історіографії // *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми... — С. 1–6; *О-ч Л.* [Окіншевич Л.] Рец. на кн.: *Крупницький Б.* До методологічних проблем української історії / УВАН. Секція історична: І. Праці Конференції історичної групи 6 липня 1946. — Авгсбург: УВАН, 1946. — 23 с. // Україна (Париж). — 1949. — № 2. — С. 137–138.

¹¹ *Бер В.* [Петров В. П.] Проблема епохи // Орлик (Берхтесгаден). — 1948. — № 10. — С. 4–8.

¹² *Крупницький Б.* Історичні основи європеїзму України // ЛНВ (Регенсбург). — 1948. — № 1. — С. 20–30; *Його ж.* Україна між Заходом і Сходом // УЛГ. — 1957. — № 7: (лип.). — С. 1, 7; № 8: (серп.). — С. 9; № 9: (верес.). — С. 6; № 10: (жовт.). — С. 2; № 11: (листоп.). — С. 2; № 12: (груд.). — С. 7; 1958. — № 1: (січ.). — С. 8; *О-ч Л.* [Окіншевич Л.] Між Заходом і Сходом // Україна (Париж). — 1952. — № 8. — С. 611–615; *Акінішвіч Л.* [Окіншевич Л.] Пра «Цивілізаційня Асновы» беларускага гістарычнага працэсу // Запісы Беларускага Інституту Навукі і Мастацтва (New-York). — 1953. — № 2. — С. 70–79.

еміграції. Натомість політизоване середовище української діаспори та напружена культурна атмосфера часів «холодної війни» спричинилися до підтримання традиційних зразків національного гранд-нарративу першої третини ХХ ст.

Певної трансформації зазнають лише аксіологічні орієнтири, котрі формулюються з виразним неоромантичним, себто державницьким рефреном. Скажімо, велика оповідь М. Грушевського та вся його наукова спадщина дедалі більше розглядаються й висвітлюються у державницьких контекстах¹³. Відтак О. Оглоблин — колишній опонент автора «Історії України-Руси» став одним із творців культу М. Грушевського у діаспорі¹⁴.

Заразом історики-емігранти посідають становище нещадних і непримирених критиків та супротивників радянського історичного канону, хоч більш помірковані з них убачали своє завдання не в тому, щоби підмінити, а, навпаки, корегувати й виправляти український радянський нарратив¹⁵. Наприклад, І. Лисяк-Рудницький уважав призначення наукової еміграції «не так у тому, що механічно віддзеркалювати Край, але *радіше щоб його доповнювати*»¹⁶.

Поза тим неабияку роль у стильовій формації творчості відомих учених-емігрантів відгравало специфічне соціо- та етнокультурне становище еміграційної / діаспорної науки, яке після 1945 р. зазнало кількох суттєвих перетворень. Первісно, це — славнозвісна доба Ді-Пі (скорочення з англ. Displaced Persons — переміщені особи, тобто доба переміщених осіб 1945–1951/52. — *Авт.*), відома ще за знаною метафоричною формулою письменника Уласа Самчука як «планета Ді-Пі». Втім, цей таборовий період інколи називають часами «сборних таборів» (М. Чубатий)¹⁷, «культурної соборності української» (Б. Крупницький)¹⁸, «еміграційного ренесансу» (Н. Полонська-Василенко)¹⁹, «другого ренесансу», порівняно з розвоєм міжвоєнної наукової еміграції 1920-х років (Б. Крупницький)²⁰ тощо.

З одного боку, у камеральному просторі таборів зібралося чимало відомих українських учених та інтелектуалів, що викликало несподіваний і потужний сплеск дослідницьких, культурних, освітніх практик у царині соціогуманіта-

¹³ Крупницький Б. М. Грушевський і його історична праця // Грушевський М. Історія України-Руси. — Нью-Йорк, 1954. — Т. 1. — С. XX; Оглоблин О. Михайло Грушевський і українське національне відродження // УІ. — 1964. — № 2/3. — С. 4–5; Андрусак Н. Михайло Грушевський як історик, народник і державник // ЗНТШ (Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто). — 1978. — Т. 197. — С. 7–20.

¹⁴ Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / Авторизований пер. з англ. М. Климчука. — К., 2011. — С. 413.

¹⁵ Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції // Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Ред. Л. Виняр. — Нью-Йорк-Київ-Торонто, 1995. — С. 288.

¹⁶ Лисяк-Рудницький І. Функція еміграції // ЛДП. — 1956. — № 5. — С. 3.

¹⁷ Чубатий М. Українська історична наука: Її розвиток і досягнення. — Філадельфія, 1971. — С. 19.

¹⁸ Крупницький Б. Перша частина. Українські історіографічні проблеми: 5. Українська історіографія ХХ ст.: III. Українська історична наука на еміграції (таборовий період 1945–1949) в світлі культурної кризи // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... — С. 124.

¹⁹ Полонська-Василенко Н. Професор д-р Борис Дмитрович Крупницький, його життя і наукова праця (1894–1956) // Крупницький Б. Українська історична наука під Советами. — Мюнхен, 1957. — С. VI

²⁰ Крупницький Б. Перша частина. Українські історіографічні проблеми: 5. Українська історіографія ХХ ст. ... // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... — С. 123–124.

ристики. З другого боку, у напруженій психологічній атмосфері вимушеного очікування свого майбуття співіснували різні особистості з відмінним соціальним і культурним досвідом, світосприйняттям, емоційною вдачею та комунікативними потребами, регіональним представництвом.

Отож кількарічні контакти у досить сталому таборовому середовищі викликали своєрідний психологічний і культурний шок, який помітно збагатив українських науковців та інтелектуалів. «*Зустріч двох українських ментальностей* людини з центральних етнографічних земель і з західних областей що формувалися у відмінних політичних і культурних умовах, зустріч в еміграційних обставинах двох українських світів з відмінними світоглядомо-психологічними наставленнями, *викликала глибокі внутрішні потрясіння*», — відзначав очевидець тих подій, український історик В. Маруняк²¹.

Отже, пізнавальна ситуація часів Ді-Пі спричинилася на ниві українського історіописання не тільки до цікавих академічних дискусій та появи багатьох оригінальних студій, а й до низки своєрідних і глибоких саморефлексій.

Наступна доба після трансатлантичного переїзду української наукової еміграції до Канади та США зазвичай локалізується початком 1950-х — серединою чи кінцем 1960-х років. Вона ледве-чи може бути зіставлена з періодом Ді-Пі, позаяк вирізняється печаткою перехідного стану, пов'язаного з новою адаптацією до північно- та південноамериканських, австралійських чи інших обширів. Не випадково її називають добою «розсіяння» (Б. Крупницький)²² чи «організаційної кризи» (Л.-Р. Винар)²³ і т. п.

Ця швидкоплинна зміна камеральної, у певному розумінні майже замкненої, атмосфери таборових бараків на динамічне мультинаціональне суспільство Північної Америки з притаманним йому прагматизмом та універсалізом життєвих сценаріїв і повсякденних практик суттєво позначилася на українській науковій еміграції. Чимало відомих українських науковців у процесі адаптації до нових умов були змушені змінити свої дослідницькі пріоритети, а в деяких випадках — навіть фах відповідно до вимог тамтешнього ринку праці. Нові трансформації загострили проблему еміграційного статусу національної історіографії, зумовлену потребами інтеграції до західного академічного світу. Приміром, О. Домбровський трактував її як змагання до світового універсалізму, зокрема в сенсі подолання традиційних меж «українського наукового гетта»²⁴.

Та найбільше адаптаційні перетворення вплинули на світовідчужання українських науковців різних поколінь, які орієнтувалися на різні стильові канони творчості: традиційні, пов'язані з незавершеними інтелектуальними й культурними порахунками першої половини ХХ ст., та новітні, котрі постали на теренах західного академічного світу. Тодішні світоглядні колізії українських інтелекту-

²¹ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні: У 2 т. — Мюнхен, 1985. — Т. 1: Роки 1945–1951. — С. 189–190.

²² Крупницький Б. Перша частина. Українські історіографічні проблеми: 5. Українська історіографія ХХ ст. ... // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... — С. 133.

²³ Винар Л. Криза організації історичних дослідів // Свобода (Джерсі-Сіті). — 1958, 16 серп. — № 157. — С. 2.

²⁴ Домбровський О. За правильний шлях української науки // Київ (Філадельфія). — 1958. — № 1. — С. 33–34.

алів досить влучно відмічені й прокоментовані І. Лисяком-Рудницьким: «...середнє покоління світу вільної української науки, яке пам'ятає Рідний Край, а тепер живе в умовах нового поселення і є пов'язане співпрацею у даному випадку з американською наукою, знаходиться у психологічному аспекті на грані двох світів — старого й нового, тобто давньої батьківщини й нового місця поселення та його умовин. З огляду на вище сказане те *середнє покоління є змушене силою обставин виконувати вимоги двох інтелектуальних атмосфер*. Інакше справа мається зі старшим поколінням, яке живе давним минулим, тобто, находячись фізично на бруках Нью-Йорку, блукає духом по Хрещатику»²⁵.

Зауважимо, що навіть на початку 1960-х років завдання українського зарубіжного історіописання уявлялося й репрезентувалося не стільки у контексті фахового призначення, скільки як репрезентація певного національного «обов'язку» (О. Оглоблин)²⁶. Одна з розвідок професора Л.-Р. Винара має промовисту назву — «Історичний обов'язок української еміграції»²⁷.

Так чи інакше, протягом 1950-х–1960-х років українська академічна спільнота на еміграції переживала період первісної чи початкової інтеграції до інтелектуального середовища, соціо- та етнокультурних умов північноамериканського суспільства. Вочевидь, ця доба добігла свого кінця зі створенням українсько-американських та українсько-канадських інституцій на зламі 1960-х–1970-х років.

Передусім, варто згадати про кафедри української мови, літератури та історії України, засновані 1968 р. (від 1973 р. — Український науковий інститут) у Гарвардському університеті, Канадський інститут українських студій створений 1975–1976 рр. при Альбертському університеті в м. Едмонтон тощо. Крім того, виникнули й фахово-професійні асоціації дослідників, зокрема Українське історичне товариство (1963)²⁸ та ін. Водночас в українській зарубіжній історіографії з'явилася нова, здебільшого англомовна, точніше іншомовна генерація вчених, як наголошують сучасні науковці з огляду на входження її представників до різних академічних спільнот (франкомовної, німецькомовної, іспаномовної і т. п.)²⁹. Ця генерація зазнала не тільки впливів західної думки, а й почасти російського еміграційного історіописання, яке посідало поважні позиції в університетських центрах США³⁰.

Такі перетворення спричинилися до кардинальної інтелектуальної переорієнтації тогочасних українських учених та науковців українського походження, які прагнули ввійти до західного наукового світу. Відтак нові завдання української соціогуманітаристики формулювалися, переважно, у контексті ви-

²⁵ Його ж. До історії Української Вільної Академії Наук у США (Протокол зі засідання управи академії в США, що відбувся 17 грудня 1966 року в Нью-Йорку) // УІ. — 1986. — № 3/4. — С. 95.

²⁶ Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції. — С. 287.

²⁷ Винар Л. Історичний обов'язок української еміграції // Свобода (Джерсі-Сіті). — 1959, 18 груд. — № 244. — С. 2–3.

²⁸ Атаманенко А. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність / Наук. ред. М. Г. Щербак. — Острого, 2010. — С. 104–133.

²⁹ Її ж. Українська зарубіжна історіографія: до проблеми образу // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. — К., 2006. — Вип. 2, ч. 1. — С. 265.

³⁰ Wynar L. Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography. Michael Hrushevsky versus the Traditional Scheme of «Russian» History // UQ. — 1974. — Vol. 30, no. 1. — P. 24–25.

мог і стандартів північноамериканської та західноєвропейської концептуалізації. Ці орієнтири досить добре окреслив Г. Грабович у вигляді трьох основних положень: 1) розуміння України як «комплексного явища — історичного, культурного і геополітичного (або в ширшому розумінні територіального)»; 2) світовий контекст україністики щодо історичного процесу та історично-культурного досвіду; 3) «посилене зацікавлення теоретичною і синтезуючою думкою в гуманітарних науках»³¹.

Зрештою, поява нових науково-дослідних інституцій, іншомовного покоління вчених-українців та новітніх інтелектуальних і світоглядних орієнтирів протягом 1970-х–1980-х років призвела до трансформації українського зарубіжного історіописання. Діаспорна наука поступово втрачала еміграційний статус та набувала західних інтелектуальних й інституційних рис, хоч і зі своєрідними українськими науковими зацікавленнями у межах мультикультурної академічної спільноти. Тож колишня наукова еміграція перетворювалася на складову частину західного наукового світу, але продовжувала репрезентувати культурні й інтелектуальні потреби мільйонних діаспорних громад українців у Сполучених Штатах та Канаді.

Проте трансформаційні процеси української науки у діаспорі впродовж 1970-х–1980-х років повною мірою так і не були завершені, позаяк політичне й ідеологічне протистояння на теренах біполярного світу перманентно підживлювало та актуалізувало травматичний досвід національно-визвольних змагань і Другої світової війни. Тому спроби нав'язати інтелектуальні та культурні контакти низки західних науковців українського походження з їхніми колегами на теренах Радянської України наприкінці 1960-х — початку 1970-х років зазнали невдачі³². До того ж, помітну роль у культурному і науковому житті діаспори 1970-х і навіть 1980-х років усе ще відігравали покоління вчених, які ввійшли на наукову авансцену у міжвоєнні часи чи відразу після Другої світової війни і були доволі скептично налаштовані щодо перетворень на теренах радянської соціогуманітаристики. Зокрема, І. Мигул у листі Ф. Шевченка від 3 травня 1971 р. нарікав: «*На жаль старші українські дослідники на Заході ще не бачать сего явища* (змін в українській радянській історіографії. — Авт.), а молодих науковців мало»³³.

За таких передумов, українське зарубіжне історіописання хоч-не-хоч виступало як ідеологічний та культурний контрагент до радянської історіографії у біполярній системі координат, що постала за часів «холодної війни». Становище ідеологічної, культурної й інтелектуальної опозиції еміграційної / діаспорної історіографії до українського радянського історіописання було одним із

³¹ Грабович Г. Гарвардські українознавчі студії, 1977–1991 // Гарвардські українознавчі студії: Показчик до томів I–XV (1977–1991) / Уклали К. Тейлор, З. Борисюк. — Київ–Cambridge, 1991. — С. 10–11.

³² Сербин Р. — Шевченку Ф. Листи [авторизований машинопис; м. Монреаль, 20 жовт. 1970 р.; м. Монреаль, 16 січ. 1971 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 1117–1118. — 2 арк. + конв.; Грицак Я. «...Холодну війну розхолодити...»: до спроби налагодження зв'язків між українськими інтелектуалами Заходу та УРСР // *Марра Мунді*: 36. наук. пр. на пошану Я. Дашкевича з нагоди його 70-річчя / Ред. колегія: І. Гирич, Я. Грицак та ін. — Львів–Київ–Нью-Йорк, 1996. — С. 875–903;

³³ Мигул І. — Шевченку Ф. П. Листи [автограф; м. Ленноксвіль, Канада, 3 трав. 1971 р.; м. Ленноксвіль, Канада, 15 трав. 1972 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 1105–1106. — Арк. 2.

найважливіших чинників, який формував її парадигматичні взірці. Саме дух та логіка суцільного протиборства у західному світі повоєнної доби, що сполучилися з легітимаційними потребами незавершеного проекту українського національного гранд-нарративу першої третини ХХ ст., значною мірою сприяли консервації дослідницьких стратегій у творчості низки істориків-емігрантів.

Власне, ця конфронтація істотно впливала на проблемно-тематичний діапазон наукових студій, перебіг і спрямованість академічної полеміки, ба навіть на стильову формацію творчості окремих істориків, які посідали ту чи іншу позицію щодо уявного / реального ідеологічного супротивника / ворога / опонента.

Та навіть оптимісти після погрому української інтелігенції в Радянській Україні на початку 1970-х років змушені були переглянути свої погляди. Сучасні дослідники підкреслюють, що ця еволюція була досить радикальною: від поміркованого оптимізму до «повного неприйняття»³⁴. Зокрема, О. Оглоблін наголошував, що «дійсність перевершила *найгірші наші побоювання*»³⁵. У його тогочасних текстах побутує думка, що історична наука на Батьківщині перестала існувати, а функцію її репрезентації має перебрати на себе українська вільна історіографія.

Чимало науковців-емігрантів узагалі не сприймали українську радянську історичну науку навіть у паліативному, обмеженому чи урізаному вигляді, зокрема розглядали її, передусім, як ідеологічного супротивника. Недаремно О. Субтельний слушно відзначав, що історики з діаспори витратили занадто багато сил на конфронтацію з російськоцентричною советологією на Заході та комуністичною інтерпретацією українського історичного процесу³⁶.

Таким чином, після 1945 р. дослідницькі практики українських істориків тою чи іншою мірою були пов'язані з незавершеністю інтелектуальних проектів з обсягу «масової» історії та неоромантичних візій 1920-х–1930-х років, тяжінням еміграційного / діаспорного статусу українського зарубіжного історіописання, котре, хоч й інтегрувалося до західного світу, проте залишалося досить строкатим і неоднорідним в інституційному, культурному й інтелектуальному сенсі. Давалися взнаки й глобальні впливи, що походили з царини тривалого ідеологічного і політичного протиборства двох наддержав на світовій шахівниці.

---

³⁴ Головка В. Історіографія кризи історичної науки: Український контекст. — К., 2003. — С. 111.

³⁵ Оглоблін О. Завдання української історіографії на еміграції: з перспективи 15 років // Оглоблін О. Студії з історії України... — С. 290–291.

³⁶ Subtelny O. The Current State of Ukrainian Historiography // JUS. — 1993. — Vol. 18, no. 1/2. — P. 36–38.

8.1. Проблема «історіографічного синтезу» у працях Б. Крупницького

Борис Крупницький належить до покоління українських істориків-емігрантів, які з'явилися на науковій авансцені у міжвоєнну добу. Михайло Антонович, Ілько Борщак, В'ячеслав Заїкин, Теофіл Коструба, Симон Наріжний, Домет Олянчин, Євген Онацький, Володимир Січинський, Дмитро Чижевський — лише вибіркового переліку імен із тієї яскравої когорти вчених-гуманітаріїв, які протягом 1920-х–1930-х років працювали поза межами Радянської України. Життя більшості науковців цієї генерації склалося так, що вони змогли розкрити та реалізувати свій інтелектуальний потенціал лише почасти. Дві світові війни, революція і нищівна громадянська війна, побутування у таборах інтернованих та переміщених осіб, еміграційні поневіряння, заокеанське переселення кардинально обмежили можливості й творчі потуги більшості дослідників із міжвоєнного покоління. До цього долучалися й фатальні трагічні обставини, як у випадку з передчасно померлим Т. Кострубою, розстріляним за постановою військового трибуналу НКВС у Чернігові В. Заїкиним або замордованим у радянському концтаборі М. Антоновичем,

Однак, попри несприятливі умови життя і праці, міжвоєнна генерація науковців внесла до українського історіописання ХХ ст. як низку цікавих концептуальних пропозицій, так і оригінальних текстів, які вирізняються самобутніми реакціями на тодішні інтелектуальні виклики та настанови. «Специфічною характеристикою цієї генерації, — відзначав О. Оглоблин, — був *безпосередній контакт із західноєвропейською історичною наукою* та інтенсивне використання західноєвропейських документальних джерел у студіях з української історії...»³⁷.

Б. Крупницький — одна з найяскравіших постатей міжвоєнного покоління істориків-емігрантів, яку сучасні дослідники сприймають досить складно. З одного боку, його називають чільним репрезентантом державницького напрямку української історіографії³⁸. З другого боку, цього інтелектуала розглядають як ученого «переходового типу», котрий репрезентував як традиції української, так і західної науки³⁹. Ці відмінні означення досить добре представляють те своєрідне інтелектуальне становище, котре історик посідав в українській зарубіжній історіографії.

Борис Крупницький увійшов до українського історіописання наприкінці 1920-х років у доволі зрілому віці як випускник Берлінського університету Фрідріха Вільгельма. Та свій шлях до української науки молодий провінціал — виходець із Чигиринщини розпочав на київських теренах. Сучасні науковці наголошують на тих можливостях, які надавала бібліотека Черкаської чоловічої гімназії, у котрій навчався майбутній учений, для формування й становлення його первісних інтелектуальних зацікавлень. Зокрема відзначають, що гімна-

---

³⁷ Ohloblyn O. *Ukrainian Historiography 1917–1956* / Translated by R. Olesnytsky // AUAAS. — New York, 1957. — Vol. 5/6, no. 4(18), 1/2(18/19). — P. 415.

³⁸ Гоцуляк В. Історіографічна думка про М. Грушевського і українську історичну науку його доби. — Черкаси, 1996. — С. 24.

³⁹ Міщанчук Н. Г. Образ Б. Хмельницького в українській історіографії за Б. Крупницьким // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Образи науки: Міжвузів. зб. наук. пр. / Відп. ред. А. Г. Болебрух. — Дн., 2000. — С. 87.

зійна бібліотека мала доволі репрезентативну збірку історичної та філософської літератури⁴⁰.

Першою alma mater Б. Крупницького став університет Св. Володимира напередодні Першої світової війни. Велична червона громада корпусу Св. Володимира з вируючим натовпом студентів нагадувала юнакові біблійного Левіафана, а пани професори видавалися якимось вищими істотами⁴¹. З часом емоційне сприйняття поступилося місцем зрілому та врівноваженому, дещо скептичному й іронічному і, водночас, доброзичливому ставленню до наукових авторитетів, яке було таким характерним для Б. Крупницького як історика.

Перші наукові студії Б. Крупницького були пов'язані з історико-етнографічним гуртком професора М. Довнара-Запольського, з якого вийшло чимало відомих істориків, зокрема Д. Дорошенко, О. Гермайзе, П. Курінний, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко та ін. Але тема дослідження, пов'язана з вивченням в'ятських рукописних книг, запропонована йому київським професором, імовірно з перспективи пошуку кадрів для своєї історико-економічної школи, не вдовольнила науковця-початківця. «Голі цифри мені, що ніколи не покидав благословенної України, нічого не говорили, і моя фантазія не знала за що вчепитися, тим більше, що не було й звичайного статистичного вміння оперувати цифрами», — згадував історик⁴². Певна річ, перша невдача Б. Крупницького як дослідника значною мірою пов'язана з інтелектуальними рисами майбутнього вченого, зокрема з неабиякою творчою уявою й інтуїцією.

Втім, страшний вир воєнних та революційно-політичних подій, в який Б. Крупницький потрапив після мобілізації до російського війська 1916 р., паралізував його творчі пошуки. Подальші сторінки його життєвого сценарію були досить типовими для українських інтелектуалів революційної доби: окопні будні Першої світової війни, короткий зимовий семестр 1918/19 р. у Києві, військові однострої Другої волинської дивізії армії УНР, важке поранення, табір для інтернованих вояків у м. Каліш⁴³. На чужині він працював як сільсько-господарський робітник у місцевості Гіммельпфортен (поблизу м. Гамбург), де познайомився і одружився з німкенєю Маргаретою Шпрекельзен. Видається, що саме завдяки цьому міжнаціональному шлюбу Б. Крупницький був значно глибше інтегрований до німецького культурного середовища, ніж більшість його колег-емігрантів!

Другий шанс продовжити наукові студії випав Б. Крупницькому 1926 р., коли у Берліні був заснований Український науковий інститут. Стипендія УНІ-Б дозволила досліднику поновити університетські студії. До обов'язків стипендіата входило слухати лекційні курси та брати участь у семінарах двох українських професорів. Б. Крупницький обрав виклади історика Д. Дорошенка та

⁴⁰ Гоцуляк В. В. Б. Д. Крупницький — дитинство, гімназійні роки і творчі стежки наукового життя // Черкащина в контексті історії України: Мат-ли Третьої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої проблемам охорони, збереження та використання історико-культурної спадщини / Упоряд. В. М. Мельниченко. — Черкаси, 2008. — С. 334–335.

⁴¹ Крупницький Б. З студентських спогадів історика: І. Київ // Україна (Париж). — 1951. — № 6. — С. 446.

⁴² Там само. — С. 449.

⁴³ Оглоблин О. Борис Крупницький (1894–1956) // Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742), його життя і діла. — Мюнхен, 1956. — С. 5.

філософа І. Мірчука⁴⁴. Заразом у Берлінському університеті він відвідував семінари і лекції низки відомих німецьких учених, зокрема історика Ф. Мейнеке та соціолога й економіста В. Зомбарта. Б. Крупницький навіть зауважив, що останній підходив до представлення економічної проблематики з перспективи феноменологічного підходу у дусі Е. Гуссерля, котрий набув неабиякої популярності впродовж 1930-х років⁴⁵.

Але саме лекції Д. Дорошенка вплинули на формування Б. Крупницького як історика та надовго визначили коло його фахових зацікавлень і устремлінь, зокрема на ниві історіографії. «Талановитість викладу виявляла себе в тім, що такий ніби сухий предмет, як історіографія, який в значній мірі був і джерелознавством історії України, в *Дорошковім викладі ставав живим, набирал фарб, говорив до нас незабутнім голосом старовини, який так сильно впливає на молоду, чутливу до вражень душу*. Слухаючи з захопленням цих викладів, я іноді так губився, що забував записувати основні факти», — відзначав історик⁴⁶. Пізніше він згадував про врівноваженість і гармонійність історичного письма Д. Дорошенка, котра справила помітний вплив⁴⁷.

Загалом пієтет і пошану до постаті Д. Дорошенка, якого Б. Крупницький уважав своїм духовним батьком, він проніс крізь усе життя. Скажімо, у листі до Б. Кентржинського від 18 січня 1952 р. Б. Крупницький згадує Д. Дорошенка як свого незабутнього вчителя⁴⁸.

Німецьким наставником Б. Крупницького був професор східноєвропейської історії Берлінського університету Отто Геч — старий консерватор, великий шанувальник О. Бісмарка та палкий прибічник радянсько-німецького союзу, котрий заразом доволі толерантно ставився до студентів — вихідців з України та співпрацював з низкою українських учених. Зокрема, О. Геч написав вельми прихильний некролог із розлогими мемуарними згадками на смерть М. Грушевського⁴⁹.

Добррозичливе ставлення О. Геча дозволило дисертанту відносно вільно, виходячи з власних уподобань та порад свого наставника Д. Дорошенка, обрати тему для першого наукового дослідження. Власне, тема майбутньої дисертації постала як доповідь Б. Крупницького про німецького історика Й.-Х. фон Енгеля як дослідника української минувшини на семінарі Д. Дорошенка в УНІ-Б⁵⁰.

Зауважимо, що Д. Дорошенко приділяв велику увагу українсько-німецьким відносинам та популяризації історичних знань про Україну у західноєвропейському світі. Приміром, він видав монографію «Die Ukraine und Das Reich. Neun

⁴⁴ Полонська-Василенко Н. Професор, д-р Борис Дмитрович Крупницький... — С. III.

⁴⁵ Крупницький Б. З студентських спогадів історика: II. Берлін // Україна (Париж). — 1952. — № 7. — С. 529, 531.

⁴⁶ Його ж. Д. І. Дорошенко: (Спомини учня) // Наук. зб. УВАН. — Нью-Йорк, 1952. — Т. 1. — С. 11.

⁴⁷ Його ж. Д. І. Дорошенко — піонер української історичної науки // УЛ (Авгсбург). — 1953. — № 1. — С. 94.

⁴⁸ Черченко Ю. Листування Богдана Кентржинського з Дмитром Дорошенком, Борисом Крупницьким, Володимиром Кубійовичем і Володимиром Яневим // УАЩ: Нова серія. — К., 2012. — Т. 19/20, вип. 16/17. — С. 552.

⁴⁹ Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX — 30-ті роки XX століття) / Наук. ред. Р. Пиріг. — Київ-Дрогобич, 2008. — С. 397–398.

⁵⁰ Крупницький Б. Д. І. Дорошенко: (Спомини учня)... — С. 13.

Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen» (Leipzig, 1941), котру 1994 р. перевидав УВУ з дещо зміненою назвою, в якій помітне місце відведене герою дисертації Б. Крупницького⁵¹.

Дисертаційна робота, котру історик-емігрант захистив 1929 р. у Берлінському університеті, вимагала не тільки чудового знання низки європейських мов, джерел, іноземної та української наукової літератури, а й відповідного складу мислення, зокрема схильність до компаративістики. Не випадково до творчої спадщини цього історика Б. Крупницький повертався неодноразово, наприклад, порівнював студію Й.-Х. фон Енгеля з «Историей русов»⁵², представлення української історії у працях німецьких істориків-централістів та учених-автономістів XVIII ст.⁵³ Зокрема, вчений навіть висловив припущення про можливий вплив Й.-Х. фон Енгеля на невідомого автора «Истории русов»⁵⁴.

Подальша наукова кар'єра Б. Крупницького була тісно пов'язана з дослідницькими й педагогічними практиками Д. Дорошенка, зокрема молодий науковець був його асистентом на кафедрі української історії в УНІ-Б. У 1932 р. Б. Крупницького обрали приват-доцентом УВУ на підставі його ґабілітаційної доповіді «Гетьман Мазепа в світлі німецької літератури його часу»⁵⁵. З переїздом Д. Дорошенка до Праги, який, очевидно, був пов'язаний із трансформацією УНІ-Б у німецьку наукову установу⁵⁶, Б. Крупницький постійно мандрує між Берліном і Прагою та поєднує роботу наукового співробітника УНІ-Б із викладами в УВУ⁵⁷. У 1941 р. він стає надзвичайним, а згодом — звичайним професором УВУ⁵⁸.

Зрештою, напередодні радянсько-німецької війни Б. Крупницький здобув реноме одного з відомих українських істориків-емігрантів, що не залишилося непоміченим на обширах Радянської України. У січні 1938 р. органи НКВС УРСР заарештували й розстріляли батька історика — Дмитра Крупницького — псаломщика кафедрального Свято-Миколаївського собору, котрого звинуватили в «антирадянській діяльності», позаяк два його сини емігрували за кордон⁵⁹.

⁵¹ *Doroschenko D.* Die Ukraine und Deutschland: Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischen Beziehungen. — München, 1994. — S. 68–79. Див. переклад фрагмента про Й.-Х. фон Енгеля з монографії Д. Дорошенка: *Давлетов О. Р.* З творчої спадщини Дмитра Дорошенка «Й. Х. Енгель як історик України та козаччини» // ПУЗ. — Запоріжжя, 1996. — Вип. 2. — С. 150–155.

⁵² *Крупницький Б.* «Історія України й українських козаків» Й.-Х. Енгеля та «Історія Русів» // Україна (Париж). — 1950. — № 3. — С. 162–166.

⁵³ *Його ж.* Німеччина й Україна в XVIII стол. (Міллер, Шлецер, Енгель, Гаммердорфер, Вагнер, Шпітлер) // Там само. — 1953. — № 10. — С. 843–849.

⁵⁴ *Його ж.* Перша частина. Українські історіографічні проблеми: 2. На порозі нової доби: I. До світогляду «Історії Русів» // *Його ж.* Історіознавчі проблеми... — С. 71.

⁵⁵ *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. — Прага, 1942. — Ч. 1. — С. 216.

⁵⁶ *Потульницький В. А.* Нариси з української політології (1819–1991): Навч. посібник. — К., 1994. — С. 62–63.

⁵⁷ *Полонська-Василенко Н.* Професор, д-р Борис Дмитрович Крупницький... — С. V.

⁵⁸ *Крупницький Б. Д.* — *Щербаківський В. М.* [автограф; м. Берлін, 10 серп. 1941 р.]. У збірці «Листи від О. Кандиби, Б. Кентржинського, О. Колесси, Д. Левитського, І. Мазепа, С. Наріжного та ін. на літери: К–Л–М–Н» (7 січ. 1929 р. — 27 серп. 1943 р.) // ЦДАВО України. — Ф. 3864. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 63–64; *Вінтоняк О.* Борис Дмитрович Крупницький, 1894–1956 // УІ. — 1987. — № 1/4. — С. 118.

⁵⁹ *Масненко В., Пашковський О.* Матеріали про Б. Д. Крупницького у Державному архіві Черкаської області // Наук. зап. НаУОА: Іст. науки. — Острогож, 2008. — Вип. 11. — С. 399–400; *Матрос Л.* Сторінки життя Бориса Дмитровича Крупницького // ПУ. — 2011. — № 5/6. — С. 80–81.

Дослідницькі практики Б. Крупницького протягом 1930-х років розгорталися здебільшого у державницько-консервативному чи неоромантичному дусі, проте все ж таки були позбавлені низки крайнощів такої концептуалізації, як-от нестримна героїзація та міфологізація минувшини, апологія виключної ролі певної території, хоч і містили державницько-патріотичні мотиви. Натомість провідний рефрен історичного письма українського інтелектуала з берлінською пропискою був скерований на заповнення тих лакун і розривів, які не дозволяли простежити суцільність державницької традиції в українській політичній та історичній думці за часів України-Гетьманщини. Зокрема, Б. Крупницький викладав в УНІ-Б курс «Політична історія України в XVII–XVIII століттях»⁶⁰.

Та історик-емігрант уже на початку 1930-х років досить критично ставився до візій своїх попередників. Зокрема, у доповіді про роль Січі в українській історії він зауважив, що погляди як істориків-народників, так і істориків-державників видаються йому однобічними⁶¹. Звісно, тодішні тексти й дослідницькі устремління Б. Крупницького доволі виразно відображали настанови Д. Дорошенка, позаяк перегукуються з багатьма його коментарями та розумуваннями, а подекуди і з сюжетами окремих студій. За ініціативи останнього, Б. Крупницький не тільки вивчав добу І. Мазепи та історію мазепинської еміграції, а й розпочав студіювати шведську мову⁶².

Проте тогочасні праці Б. Крупницького виявляють і низку самотніх рис, зокрема навіть його невеликі розвідки вирізняються широким соціокультурним й інтелектуальним тлом, багатством порушених проблем тощо. Відтак аналізуючи представлення постаті І. Мазепи у німецькій пресі та літературі XVIII ст., історик намагається з'ясувати не тільки ступінь інформованості місцевого читача щодо подій в Україні, походження та вірогідність репрезентованих відомостей, а й причини москвофільської орієнтації ряду часописів⁶³. Аналогічний підхід спостерігаємо і в інших статтях Б. Крупницького. Зокрема, розглядаючи текст записки шведського дипломата Й. Цедергельма щодо зв'язків Ф. Прокоповича зі Швецією, він звертає увагу на відмінну мотивацію, котрою керувався останній у встановленні цих зносин, порівняно з І. Мазепою⁶⁴.

Своєрідним вислідом «шведських» зацікавлень Б. Крупницького стали монографія «Гетьман Пилип Орлик, 1672–1742» (Варшава, 1938; на обкладинці та титулі подані різні роки видання — 1938 та 1937) та низка статей, опублікованих у збірнику «Мазепа» (Варшава, 1938–1939. — Т. 1–2). У цих студіях на матеріалах закордонних джерел (переважно з дрезденського, прусського і стокгольмського архівів) та наукової літератури він не тільки висвітлює тогочасні події, а й розглядає інтелектуальні впливи і запозичення, що спричинилися до

⁶⁰ Звіт з діяльності Українського Наукового Інституту в Берліні // Свобода (Джерсі-Сіті). — 1934, 21 серп. — № 195. — С. 2.

⁶¹ Роля Січі в історії України [про доповідь Б. Крупницького в УНІ-Б, 7 липня 1933 р.] // Свобода (Джерсі-Сіті). — 1933, 22 серп. — № 194. — С. 3.

⁶² Крупницький Б. Д. І. Дорошенко: (Спомини учня). — С. 14–15.

⁶³ Його ж. Гетьман Мазепа в освітленні німецької літератури його часу [Відбитка з часопису «Записки Чина Св. Василя Великого» — Т. 4, вип. 1/2]. — Жовква, 1932. — С. 12–15, 25–27.

⁶⁴ Його ж. Теофан Прокопович і шведи [Інформаційний нарис] [Відбитка з часопису «Записки Чина Св. Василя Великого». — Т. 6, вип. 1/2]. — Жовква, 1934. — С. 13–14.

певного висвітлення та витлумачення доби Мазепи в українському, російському і шведському історіописанні XIX ст. Зокрема, Б. Крупницький відзначає взаємовплив шведських істориків Е. Карлсона, А. Фрикселя та М. Костомарова, в якому він вбачав «певне співділання старої шведсько-української історіографії XIX ст.»⁶⁵.

Зазначимо, що Б. Крупницький дещо інакше сприймав і постать Пилипа Орлика. Традиційний образ гетьмана-вигнанця — «культурно поляк із польською політичною орієнтацією», що з легкої руки С. Томашівського побутував в українській еміграційній історіографії міжвоєнної доби⁶⁶, видавався йому надмірно спрощеним. На думку Б. Крупницького, «Орлик з часом став людиною, що можна сказати, досягла вищі щаблі європейської культури»⁶⁷.

Більше того, він репрезентує П. Орлика як діяча барокової доби. *«Це цілком барокова фігура з різкими вихлястими лініями. Орлик був удачею сангвінік із різними переходами від найбільшого оптимізму до найглибшого відчаю, і почасти меланхолік. Ліризм і елегізм його натури мають чисто українське забарвлення. Людина чутливої, пристрасної вдачі, “щирого серця”, він сильно переживав долю і недолу свого так різноманітного життя. Був жвавий, усім цікавився, не любив самотності й шукав товариства... Взагалі у вдачі його не було чисто хуторянського змагання до золотого спокою. Він був те, що німці називають “Kampfnatur”, непосидючий, нетерпеливий, жадібний нових вражіннь», — відзначає історик⁶⁸.*

Цього підходу Б. Крупницький тримається і у повоєнних текстах, зокрема називає П. Орлика «людиною барокової форми»⁶⁹. Та автор відносив до представників барокової доби й Ф. Прокоповича, хоч і відзначав його раціонально забарвлене світовідчуження, що помітно відрізнялося від пристрасної, емоційної натури гетьмана-емігранта⁷⁰.

Однак, Б. Крупницький не утримується і від звичних державницьких / неоромантичних розумувань щодо постаті гетьмана П. Орлика, зокрема згадує про жертвність і патріотизм його понад тридцятирічної діяльності та його внесок у формування української ідеї⁷¹. Скажімо, він подає досить своєрідну характеристику цього історичного діяча у світлі персональної компаративістики, зокрема нав'язує її до концепту воля / волюнтаризм із класократичної візії В. Липинського.

«Впертий, еластичний і гнучкий, він (П. Орлик. — Авт.) не мав у своїм розпорядженні лишень одної прикмети, такої необхідної для державного мужа великого формату. Він не належав до сталевих натур, як ось Богдан Хмельницький і Мазепа, при всій еластичності останнього. — відзначає Б. Круп-

⁶⁵ Його ж. Мазепа в світлі шведської історіографії // Мазепа: Збірник: У 2 т. — Варшава, 1938. — Т. 1. — С. 84.

⁶⁶ Томашівський С. Про ідеї, героїв і політику. Відкритий лист до В. Липинського (з додатками). — Львів, 1929. — С. 59.

⁶⁷ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик 1672–1742. Огляд його політичної діяльності. — Варшава, 1937. — С. 181.

⁶⁸ Там само. — С. 173, 174.

⁶⁹ Крупницький Б. Українська суспільно-політична думка в XVIII ст.: II. Закордонна Україна і Пилип Орлик // Орлик (Берхтесгаден). — 1948. — № 4. — С. 8.

⁷⁰ Його ж. Культурне життя України за гетьмана Данила Апостола. — Кіль, [1949]. — С. 5–6.

⁷¹ Його ж. Гетьман Пилип Орлик 1672–1742... — С. 180.

ницький. — *Його волева енергія не була з заліза і не вистарчала на те, щоб узявши певне рішення, триматися його аж до останньої консеквенції (наслідку, результату. — Авт.)*»⁷².

З початком Другої світової війни Б. Крупницький не припинив своїх наукових студій, зокрема видав кілька німецькомовних праць. У цих текстах його наукові устремління вже не обмежуються висвітленням якогось окремого періоду чи доби української історії, хоч історик і здобув репутацію знавця України-Гетьманщини⁷³. Натомість Б. Крупницький приділяє велику увагу репрезентації окремих епох чи періодів у загальній структурі національної історії, хоч і з відповідним державницьким рефреном.

Нові наукові зацікавлення Б. Крупницького споглядаємо у його студії «Hetman Mazepa und seine Zeit (1687–1709)» (Leipzig, 1942). Вона була перекладена українською мовою О. Струкевичем і видана 2001 р. з передмовою та коментарями В. Горобця⁷⁴. За висловом І. Борщака, ця монографія на той час являла собою «останнє наукове слово про Мазепу»⁷⁵, а Б. Кентржинський характеризував зазначену роботу як «синтез української дослідницької спадщини в цій галузі за попереднє півстоліття»⁷⁶.

Праця Б. Крупницького вирізнялася й низкою цікавих сюжетів, які лише епізодично порушувалися у писаннях українських науковців. На думку В. Горобця — сучасного дослідника історії України-Гетьманщини, Б. Крупницький порушив цілу низку проблем з обсягу цієї доби: зовнішньополітичні потуги І. Мазепи, гетьман і Запорозька Січ, І. Мазепа та С. Палій, господарська й культурна політика, українська торгівля, духівництво, І. Мазепа і мистецтво⁷⁷.

Та найважливішими видаються дослідницькі практики Б. Крупницького, пов'язані з підготовкою і виданням загального чи синтетичного курсу з української історії для німецькомовної аудиторії — «Geschichte der Ukraine» («Історія України»). Перше видання цієї студії побачило світ ще 1939 р. У 1943 р. автору з великими труднощами, зазнавши тривалих цензурних утисків та поневірянь по нацистських установах, вдалося здійснити друге видання своєї «Історії України».

«Пишучи “Geschichte der Ukraine”, — відзначав Б. Крупницький, — я хотів познайомити чужинецького читача з українською історією в суто речевий спосіб, поступаючись іноді своїм особистим підходом до певних проблем історії України. Мали бути показані основні лінії історичного розвитку так, як це вже в нашій історіографії було встановлено й вияснено, з особливим узглядненням політичної-суспільної проблематики та, по змозі, в зв'язку з територіальними

⁷² Там само. — С. 176.

⁷³ Яріш В. Проф. Борис Крупницький — історик знавець Гетьманської Доби // Яріш В., Сулима М. та ін. Українці в Берліні 1918–1945: Пропам'ятний зб. берлінців / Ред. В. Верига. — Торонто, 1996. — С. 107–108.

⁷⁴ Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з нім. О. К. Струкевича; вступ. ст. В. М. Горобця. — К., 2003. — 237 с.

⁷⁵ Борщак І. Рец. на кн.: *Krupnycky B. Hetman Mazepa und seine Zeit (1687–1709)*. In Auftrag des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. — Leipzig, 1942. — 260 s. // Україна (Париж). — 1950. — № 4. — С. 294.

⁷⁶ Кентржинський Б. Мазепа. — К., 2013. — С. 18.

⁷⁷ Горобець В. М. Борис Крупницький — повернення в Україну // Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. — С. 10.

змінами на Україні»⁷⁸. Причому робота Б. Крупницького була побудована таким чином, що передісторична, антична та ранньосередньовічна доба висвітлювалися досить стисло й лаконічно. Натомість авторський виклад суттєво розширювався починаючи від козацької доби.

Це викликало суттєві нарікання Східного міністерства Третього Рейху, чиновники якого цензурували працю та пропонували автору поширити концептуальні положення щодо особливої ролі «германства» (готської держави та ін.) в українській історії. «Правду кажучи, — згадував історик, — мені й сьогодні не зовсім ясно, як це гітлерівці дозволили друк другого видання моєї “Історії України”»⁷⁹.

Щоправда, дехто з сучасних дослідників закидає Б. Крупницькому «надмірне звеличення та перебільшення ролі козацтва у процесі становлення української держави» на сторінках зазначеної праці⁸⁰. Проте навряд чи ці закиди можна вважати вповні об'єктивними, коли взяти до уваги реальні обставини й умови наукової праці українських учених у нацистській Німеччині. Відзначимо, що німецькомовна «Історія України» Б. Крупницького мала неабияку популярність і у повоєнну добу, зокрема була перевидана 1963 р. у ФРН, себто після смерті історика (1956)⁸¹.

Саме опрацювання німецькомовного курсу з української історії спонукало Б. Крупницького до спроб ревізії й перегляду традиційних парадигматичних підходів на ниві української історіографії першої половини ХХ ст. Адже історик був доволі добре обізнаний із тодішніми новаціями німецької соціогуманітаристики. Зокрема, він доволі прихильно відгукувався про феноменологію Е. Гуссерля, впливів якої зазнало чимало німецьких істориків 1930-х років, зокрема відомий медієвіст О. Гінце⁸². Тим більше, що Б. Крупницький розглядав концепцію феодалізму О. Гінце з перспективи ранньомодерної історії України та Східної Європи.

На думку Б. Крупницького, «феноменалізм проповідував вічні правди, шукав суттєвого, працював методикою універсальної тотожности, оглядав доби як цілість»⁸³. Відтак різкий контраст між дослідницькими практиками українських науковців та їхніх європейських колег, очевидно, муляв очі випускнику Берлінського університету. Але нові устремління Б. Крупницького повною мірою виявилися вже після 1945 р.

Передусім, споглядаємо його гострі й критичні рефлексії щодо загального стану українського міжвоєнного історіописання 1920-х–1930-х років. «І на еміграції, і в краю історична наука творила малі синтети. І тут погоня за новим

⁷⁸ Крупницький Б. Цензура Третього Райху: (уривок зі споминів) // Україна (Париж). — 1950. — № 4. — С. 264.

⁷⁹ Там само. — С. 266.

⁸⁰ Давлетов А. Р. Немецкоязычная историография первой половины XX века об истории запорожского казачества: общее и особенное // Зарубежная историография истории запорожского казачества. — Запорожье, 1992. — С. 48.

⁸¹ Крупницький Б. Geschichte der Ukraine von den Anfängen bis zum Jahre 1917. — 3d rev. ed. — Wiesbaden, 1963. — 307 s.

⁸² Крупницький Б. Проблема феодалізму в Україні. II. Теорія Гінце в її основних рисах // Крупницький Б. Основні проблеми... — С. 29.

⁸³ Його ж. 9. З української типології: II. Екзистенціалізм і український національний тип // Його ж. Основні проблеми... — С. 199.

фактом, пошуки в архівах (типова фігура М. Возняка), або історіографічна тематика (Прага) грали переважуючу роль. На істориках поза кордонами Советів тяжіла стара традиція документальності. Пошана до факту, перебрана від В. Антоновича та М. Грушевського, приводила до якогось знеохочення займатися ширшими висновками. Обережність у висновках, доведена до скрайності (як напр., у Біднова), стримувала від синтетичних спроб. Це було таким помітним явищем, що на нього звернула увагу суспільність і почала — здебільшого в галицьких газетах — кампанію проти “причинкових” дослідів і “причинкових” істориків, що все пишуть “до”, а не “про”... *Залишається враження, що українська історична наука за першу половину ХХ ст. значно більше дбала про постачання і перше оброблення сирового матеріалу та оминала питання ґрунтового характеру. Аналіза вела перед, а синтеза мовчала»*⁸⁴.

Зауважимо, що ця ремінісценція й до сьогодні викликає розмаїтті, інколи діаметрально протилежні оцінки⁸⁵. Більше того, висловлюють думку, що саме Б. Крупницький був першим ученим, який звернув увагу на «кризовий стан української історичної науки на еміграції» по Другій світовій війні⁸⁶.

Однією із первісних повоєнних спроб накреслити програму «нових синтез» стала брошура Б. Крупницького «До методологічних проблем української історії» (Авгсбург, 1946). Ця праця спричинилася до швидкоплинної дискусії про шляхи і засади розвитку повоєнної української історіографії та переоцінку «старої спадщини» у наукових осередках еміграції 1946–1949 рр.

Вперше проблеми, порушені Б. Крупницьким, обговорювалися на конференції історичної групи УВАН 6 липня 1946 р. Зазначена дата вважається офіційним часом її створення⁸⁷. З матеріалів конференції була опублікована тільки вищеназвана брошура, яка складалася з трьох розділів: «1. Завдання української історичної науки на еміграції»; «2. Про народницький і державницький напрям в українській історіографії»; «3. Генетична і порівняльно-соціологічна методи». З них тільки другий та третій розділи були передруковані у посмертній збірці статей ученого, хоч і у переробленому вигляді⁸⁸.

Загалом Б. Крупницький прагнув подолати ті домінуючі дослідницькі практики, котрі він метафорично назвав «методом антитез»⁸⁹, що зводилися до суцільного протиставлення народництва і державництва. Зокрема, автор навіть

⁸⁴ *Його ж.* 5. Українська історіографія ХХ ст. II. На порозі нової еміграції (після 1945 р.) // *Його ж.* Історіознавчі проблеми... — С. 120–121.

⁸⁵ *Грицак Я. Й.* Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX століття: Навч. посібник. — К., 1996. — С. 5; *Купчинський О.* Забуті та невідомі староукраїнські грамоти XIV — першої половини XV ст. // ЗНТШ (Львів). — 1997. — Т. 223. — С. 333–334.

⁸⁶ *Винар Л.* З перспективи десяти років: «Український історик», 1963–1973 // УІ. — 1973. — № 3/4. — С. 8.

⁸⁷ *Винар Л.* Ukrainian Scholarship in Postwar Germany, 1945–52 // *The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II* / Ed. by W. Isajiw, Yu. Boshyk, R. Senkus. — Edmonton, 1992. — Р. 330; *Антонович М.* 50-річчя Української Вільної Академії Наук // УІ. — 1995. — Т. 32, № 1/4. — С. 75.

⁸⁸ *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми... — С. 1–7, 176–182.

⁸⁹ *Його ж.* Перша частина. Українські історіографічні проблеми: 1. Національна свідомість і українська історіографія XIX–XX ст.: I. Про народницький і державницький напрям в українській історіографії // *Його ж.* Історіознавчі проблеми... — С. 4.

зазначив, що у «істориків-державників змінилося відношення до історичних персонажів і подій: вони одягли, так би мовити, інші окуляри»⁹⁰.

Так чи інакше, контраверсія народництво / державництво, котра культивувалася у середовищі міжвоєнної еміграції, перешкоджала функціонуванню української історіографії як «нормальної» науки в європейському дусі, зокрема не дозволяла реагувати на модерні виклики часу. Відтак історик уважав, що порозуміння варто шукати не тільки в ідеологічній сфері, а й на ґрунті методологічного синтезу.

Такий синтез уявлявся вченому у вигляді сполучення історико-генетичного методу, що був вислідом «органічної» школи, відомої з культурної доби романтизму, і найповніше виявився у схемі М. Грушевського, з «порівняльно-соціологічним» методом, привнесеним модерною епохою, який найяскравіше був репрезентований у студіях В. Липинського. Заразом він наголошував, що «порівняльно-соціологічний» метод здобув неабияку популярність у наукових практиках західноєвропейських учених завдяки феноменології Е. Гуссерля, зорієнтованої на осягнення «структурної суті явищ»⁹¹.

*«Перед нами стоїть завдання вставити її (українську історію. — Авт.) в широке річище європейського, а то й світового розвитку, для чого саме передусім і потрібна порівняльно-соціологічна метода. І порівняльно-соціологічна метода досліджує основне, суть, структуру, провідні лінії історичного явища чи історичної доби, але не зсередины, ізольовано, а скорше у взаємовідносинах, протиставленнях або ототожнюваннях з паралельними явищами широкого історичного потоку. При порівняльно-соціологічній методі береться здебільшого якийсь явища в європейським або в світовім масштабі на увагу, в той час як генетична метода, коли брати її як історичну методу, обмежується здебільшого іманентним розвитком якоїсь країни», — стверджує Б. Крупницький*⁹².

У широкому сенсі автор обстоював думку про конечність переходу від дослідницьких практик, скерованих на представлення суцільності й тяглості українського історичного процесу, до компаративної репрезентації національної минувшини як певної цілості на європейських і світових теренах. На його думку, саме такий підхід дозволить адекватно сприймати історіографічну спадщину. *«Тільки за таких широких порівняльних студій вдасться знайти правдиву перспективу для розгляду і самого внутрішнього процесу України... В основному порівняльно-соціологічна або універсальна метода означає для нас сьогодні виступ з меж льокальності і своєрідного провінціалізму в історіографічній сфері», — зазначає історик*⁹³.

Б. Крупницький уважав, що державницький напрям, який постав як своєрідна реакція на народництво, перебуває лише на початковому етапі свого розвою, себто має значні потенційні можливості для інтелектуальної еволюції. Більше того, він пов'язував перспективи такої еволюції із засвоєнням інтелектуальних

---

⁹⁰ Його ж. Гетьман Мазепа в оцінці істориків-народників і державників // Похід (Гайденав). — 1946. — № 2. — С. 8.

⁹¹ Його ж. Друга частина. Історіософічні замітки в зв'язку з історією України: 3. Методи прагматична, генетична і порівняльно-соціологічна в українській історіографії // Його ж. Історіознавчі проблеми... — С. 176.

⁹² Там само. — С. 178–179.

⁹³ Там само. — С. 181, 182.

та ідеологічних компонентів інших напрямків української суспільно-політичної й історичної думки, що мало спричинити їх синтез чи злиття.

«Найстарший напрям заступали засновники державницької ідеології, В. Липинський, С. Томашівський, Д. Дорошенко й т. д., ті що трималися ідеї трудової монархії. Супроти цих консервативних поступовців поволи набирав обличчя націоналістичний відлам державництва і відлам демократно-соціалістичний. Щодо цього останнього, то тут до деякої міри можна говорити про синтезу між народницьким і державницьким напрямами. Лінія соціальна, захист інтересів трудового, простого народу висловлює себе по старому в працях представників демократичного і соціалістичного напряму, сполучуючися з виразними державницькими тенденціями. Але й *взагалі легко собі уявити, що лінія національно-державна і соціальна можуть привести в працях майбутніх українських істориків до злиття обох напрямків*», — відзначає вчений⁹⁴.

Ідеї, висловлені Б. Крупницьким, спричинили цілу низку доволі цікавих і своєрідних відгуків, які відображали тодішні настрої та рефлексії науковців-емігрантів. Приміром, історик В. Мацяк обстоював думку, що вони стали причиною для «відновлення наукових змагань» щодо «методологічних та ідеологічних основ» державницького напряму⁹⁵. Натомість відомий літературознавець та публіцист, і, заразом, приятель Б. Крупницького В. Петров (під псевдонімом В. Бер) у циклі своїх есе «Засади історії: I. Народництво; II. Антинародництво; III. В пошукуванні синтези» (Час: тижневик (Фюрт). — 1947. — № 5, 7–8) уважав, що ця робота висунула на обговорення кардинальні проблеми, пов'язані зі світосприйняттям минувшини у світлі трансформацій повоєнної доби.

«За її фаховим і коректно сухим наголовком ховається зміст, живий і актуальний: *наше ставлення до засад історії, наше почуття історичного сенсу! Історія як принцип!*», — підкреслює В. Петров⁹⁶. Водночас опонент Б. Крупницького тримається думки, що термін «державницький напрям» не вповні передає той сенс, який продукує ця поняття. Відтак він пропонує називати зазначений напрям «антинародницьким», оскільки «не кожна течія, яка належить до цього напряму, є в істоті своїй державницькою. До того ж — і це найголовніше — цей напрям повстає як пряме заперечення попереднього»⁹⁷.

Вочевидь, така термінологічна пропозиція В. Петрова відображала його теорію «історичних епох», в якій перехід від однієї доби до іншої відбувався шляхом «заперечення» чи «негації» попередньої епохи. Причому вчений уважав, що такі «заперечення» простежуються (фактично закладені ще в «старій» добі, хоч і виявляються назовні у «новій» епосі!) практично у всіх сферах історичного буття, які пов'язуємо з відповідною добою. Зокрема, він обстоював думку про

⁹⁴ Крупницький Б. Перша частина. Українські історіографічні проблеми: 1. Національна свідомість і українська історіографія XIX–XX ст.: I. Про народницький і державницький напрям в українській історіографії // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... — С. 5–6.

⁹⁵ Мацяк В. Українська історіографія на нових шляхах // ЛНВ (Мюнхен). — 1949. — № 2. — С. 260.

⁹⁶ Петров В. Народництво (3 циклю: Засади історії) // Петров В. Розвідки: У 3 т. / Упоряд., авт. передмови та прим. В. Брюховецький. — К., 2013. — Т. 2. — С. 959.

⁹⁷ Його ж. Антинародництво (3 циклю: Засади історії) // Там само. — Т. 2. — С. 962.

«заперечення» як «нормативну функцію» чи «структурну норму», котра є засадною для історичного процесу⁹⁸.

Саме з цієї площини походить й інша заувага В. Петрова до тексту Б. Крупницького про неточність та описовість авторського означення низки дослідницьких практик, зокрема феноменології Е. Гуссерля, як «порівняльно-соціологічної методи». Натомість він називає такі практики «структуральною метою», котра дозволяє простежити «заперечення» як на рівні окремого явища, так і всього «цілого», себто всієї епохи. «Я не говорив би про аналогії. В новій методі мова йде про ототожнювання, про ствердження тотожності окремого з цілим, а не про аналогії», — відзначає В. Петров-Бер⁹⁹.

Значимо, що Б. Крупницький не погоджувався з таким трактуванням «структуральної методи», зокрема полемізував зі своїм товаришем, якого в еміграційному середовищі за неприхований, перманентний, а іноді й злісний скептицизм називали українським Анатолем Франсом¹⁰⁰. «Я не мав певності, що „структура окремого явища або окремої події й структура епохи тотожні“. Вони можуть бути тотожні, але не потребують бути тотожними. Ототожнювати явища, події і добу — це значить вірити в “*praedestinante Harmonie*” в те, що кожна окремішність носить у собі, як у монаді Ляйбніца, цілий світ епохи, і без впливів і зв'язків. Пізнати окреме явище — значить пізнати добу. Пізнати добу — значить пізнати окреме явище. І для мене універсальна, цілостева метода є дослідженням структурної суті явищ, того основного, суттєвого, до деякої міри типового, що характеризує якість явища. Але не в тих специфічних формах, яких надає В. Бер структурності. Коли історик говорить про „структурність“, то в переноснім сенсі...», — відзначає Б. Крупницький¹⁰¹. На його думку, прикладом такої «структуральної методи» можуть слугувати славнозвісні «ідеальні типи» М. Вебера¹⁰².

Власне, різницю між своєю візією та концептуалізацією В. Петрова Б. Крупницький убачав у тому, що він підходив до вживання «структурної» чи «порівняльно-соціологічної» методи з перспективи інтуїтивного розуміння світу історії, щоби вхопити «структурну суть» за аналогією чи схожістю, точніше запропонувати «більш-менш правдоподібні комбінації», котрі випробовуються на фактографічному матеріалі. Натомість В. Петров, за його спостереженнями, керувався раціоналістичними міркуваннями, себто тримався думки про більш-менш об'єктивне визрівання відповідних «заперечень» як на рівні окремих явищ, так і цілих історичних епох. Зокрема, Б. Крупницький наголошував, що «ця проблематика “епох”, особливо коли брати її ідеологічний бік, є свого роду об'єктивізацією історичного процесу як такого»¹⁰³.

Водночас Б. Крупницький уважав, що категорія «заперечення» не відображає складність історичного процесу, позаяк продукує думки про «якусь виразну циклічність, регулярність явищ, признавати, що існує якийсь постійний ритм

⁹⁸ Його ж. Історіософичні етюди // Там само. — С. 917.

⁹⁹ Його ж. В пошукуванні синтези (З циклу: Засади історії) // Там само. — С. 966.

¹⁰⁰ Крупницький Б. Мої спогади про В. Петрова // Україна (Париж). — 1953. — № 9. — С. 736.

¹⁰¹ Його ж. Теорії доби і сучасність // Орлик (Берхтесгаден). — 1947. — № 8. — С. 9-10.

¹⁰² Там само. — С. 10.

¹⁰³ Там само. — С. 10.

історичного розвитку, *признавати існування історичних законів*¹⁰⁴. Зауважимо, що історик був рішучим противником концептуалізації минувшини на засадах детермінізму та закономірного представлення.

Та В. Петров відзначав, що його «заперечення» історичної доби є, водночас, і способом її «ствердження», позаяк *«кожна доба, протиставлена іншій, кожен етап доби, протиставлений попередньому, несуть на собі ознаки тотожності з попередньою добою, з попереднім етапом, бо кожне не-А, в його протиставленні А, є формулою ствердження А, негативним визначенням А.»*¹⁰⁵. Тим паче, що В. Петров твердив, що термінологічні складнощі у тексті Б. Крупницького по-стали внаслідок його спроб уникнути спокус «прямої синтези народництва й антинародництва («державництва»)), позаяк автор прагне перенести історіографічну «синтезу» на вищий ступінь, а не механічно сполучити означені напрями між собою¹⁰⁶. На думку В. Петрова, труднощі первісної концептуалізації й породили термінологічну плутанину у праці Б. Крупницького.

Крім того, В. Петров відкидав тезу Б. Крупницького про пов'язаність «порівняльно-соціологічної» чи «структуральної методи» з європеїзмом. Тому він стверджує, що *«ми не в праві універсалізм методи, яку ми умовно тим часом означаємо, як структуральну, підмінювати європеїзмом і, до того ж, саме в тому регіоналістичному розумінні цього останнього, проти якого ми змагаємося»*¹⁰⁷.

Заразом В. Петров тримався думки, що Б. Крупницький нав'язує ідею «нашарування» епох, себто різних часових елементів на кшталт геологічних відкладень. Імовірно, в цьому закиді простежується реакція В. Петрова на тезу Б. Крупницького про особливу роль імпульсів, поштовхів, скоків у репрезентації історичного руху. За візією В. Петрова, така пропозиція Б. Крупницького веде до плутанини, позаяк сам термін «нашарування» продукує відмінний зміст у різних контекстах його вживання¹⁰⁸.

На превеликий жаль, ця напрочуд цікава й яскрава полеміка урвалася після таємничого зникнення В. Петрова у квітні 1949 р. Б. Крупницький (помер 1956 р.), який присвятив своєму приятелеві теплі спомини, був переконаний, що його замордували радянські агенти, хоч насправді В. Петров (помер 1969 р.) пережив свого товариша на тринадцять років.

Однак, емоційно чуттєвий Б. Крупницький дав досить влучну характеристику-замальовку свого приятеля-інтелектуала. *«В. Петров був великий майстер будувати системи. Але метода заперечення, безперечно, сиділа в самому нутрі його єства, мов якийсь чортик. Той чортик хотів гратися, хотів будувати системи в наукових творах і есеях, творити життя в романах і т. д., але в якийсь суверенний спосіб, без чиїхось заперечень (нелюбов до критики!). В. П. ховав у собі щось, ховав пильно й нікому не хотів зрадити своєї таємниці. Він навіть соромився того прихованого “я”, щоби не побачили в ньому чогось сентиментального, смішного, людського, людяного. В. П. все робив, щоб його не брали*

¹⁰⁴ Крупницький Б. Друга частина. Історіософічні замітки в зв'язку з історією України: 4. До теорії доби: II. Про категорію заперечення в історичному процесі // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... — С. 214.

¹⁰⁵ Бер В. [Петров В. П.] Проблема епохи. — С. 8.

¹⁰⁶ Петров В. В пошукуванні синтези... — С. 965.

¹⁰⁷ Там само. — С. 966.

¹⁰⁸ Бер В. [Петров В. П.] Проблема епохи. — С. 8.

“всерйоз”! Щось навіть хамелеонівське було в цьому бажанні не допустити публіку до свого інтимного “я”. Він умів дуже добре і точно аналізувати людей, але рівночасно сам хотів залишитися нерозгаданим, самим для себе», — згадував історик¹⁰⁹.

Інший опонент Б. Крупницького — відомий історик права Л. Окіншевич розглядав проблему «історіографічної синтези» з відмінної перспективи. Він уважав, що варто вести мову про інші «складники» можливої «синтези». Зокрема, Л. Окіншевич відзначав, що брошура Б. Крупницького — «одне з найпомітніших явищ» новітньої української історіографії.

Втім, згаданий опонент досить скептично відгукнувся про тезу Б. Крупницького щодо вживання репрезентантами чи прихильниками одного напрямку лише певної «методи»: «Державницький (В. Петров пропонує звати його антинародницьким) напрям може послуговуватися і генетичною, і порівняльно-соціологічною методою, так само, як і народницький напрям може користати з обох цих метод», — підкреслює Л. Окіншевич¹¹⁰.

На його думку, недолік праці Б. Крупницького полягає у тому, що автор розділяє чи відриває проблему «синтези генетичної та порівняльно-соціологічної методи» від питання про сполучення наукових / історіографічних напрямів. «Автор цілком до речі говорить про можливість синтези різних напрямів. — зазначає Л. Окіншевич. — Щодо цього, він має повну рацію. Але йому варто при цьому мати на увазі не народницький напрям, як один зі складників синтези, — при всіх заслугах його представників перед українським народом, це вже явно перейдений стан, і теперішні прихильники цього напрямку по суті стоять на цілком вже застарілих позиціях, — а ширший, який варто було б назвати радше “соціологічним”»¹¹¹.

Власне, йшлося про різноманітні візії, котрі постали у річищі соціологізації історії в українському історіописанні 1920-х років. За версією Л. Окіншевича, компонентом «синтези», котра репрезентує дослідницькі устремління пов’язані з соціологізацією минувшини (за термінологією Б. Крупницького «порівняльно-соціологічна метода»), є «соціологічний», а не народницький напрям.

Відзначимо, що навіть сучасні історики розглядають пропозиції Б. Крупницького щодо історіографічної «синтези» як достатньо актуальні навіть із перспективи нашого часу¹¹².

Так чи інакше, Б. Крупницький постійно порушує проблему «синтези» у своїх писаннях, зокрема у досить несподіваних, часом навіть суперечливих контекстах. Скажімо, він розмірковує про нові можливості для української соціогуманітаристики, які продукувалися західними філософськими течіями повоєнної доби. Однією з таких знакових течій був персоналізм, який розглядав особистість та її духовні цінності як вищий сенс буття цивілізації. Відтак у візях персоналістів, приміром у текстах славнозвісного Е. Муньє, котрий проголосив

¹⁰⁹ Крупницький Б. Мої спогади про В. Петрова. — С. 736.

¹¹⁰ О-ч Л. [Окіншевич Л.] Рец. на кн.: Крупницький Б. До методологічних проблем української історії / УВАН. Секція історична: І. Праці Конференції історичної групи 6 липня 1946. — Авгсбург: УВАН, 1946. — 23 с. // Україна (Париж). — 1949. — № 2. — С. 137.

¹¹¹ Там само. — С. 137.

¹¹² Турченко Ф. Г. Борис Крупницький повернення в Україну // Наукові праці іст. ф-ту ЗНУ. — Запоріжжя, 2012. — Вип. 23. — С. 272.

ідею пріоритету людської особистості щодо цивілізації, держави чи іншої «системи колективізму»¹¹³, плекався своєрідний культ індивідуалізму.

«Питання, яке ставить собі персоналізм — як урятувати свободу людини в добу колективізму, держави — Левіятана, соціального примусу, *де знайти середню лінію* між гуманною, християнською ідеєю права особистості на саму себе (людина — образ Божий), між індивідуалізмом в ліпшому розумінні цього слова, та правом колективу на окрему людину, як члена соціального організму — цікавить і нас сьогодні», — зауважує Б. Крупницький¹¹⁴. Тим більше, що у повоєнній Європі персоналізм розглядався як інтелектуальний виклик тоталітарним ідеологіям, зокрема радянському сталінізму.

Та історика не полишали й певні сумніви і скепсис, позаяк давалися взнаки громадські та політичні практики доби української революції 1917–1921 рр., а також незавершені інтелектуальні порахунки з обсягу соціологізації національної минувшини, гвалтовно обірвані на зламі 1920-х–1930-х років.

«Тільки нам індивідуалізм, як одна з основ персоналізму, не дуже імпонує, може й тому, що *ми, українці, з природи індивідуалісти та ще з нахилом до анархії*», — наголошує Б. Крупницький¹¹⁵. Але привабливість персоналізму з перспективи української проблематики автор убачає саме у його інтелектуальних розшуках, зорієнтованих на сполучення індивідуального та колективного, особистого й суспільного, котрі дозволяють з іншого боку подивитися на проблему «історіографічної синтези».

На думку Б. Крупницького, персоналізм це — «серединний рух», який дошукується «синтези», котрої конче потребують українці. «Національне питання, — зазначає історик, — у нас щоразу висовується на перший плян, а тому ми в ньому персоналізуємо все, або майже все... *Так, як персоналізм шукає синтези між індивідуальним і колективними себто між індивідуальним і соціальним, так у нас питання стояло і стоїть про синтезу між лінією національною і соціальною, питання про те, як узгляднити інтереси національні з інтересами соціальними*. Безперечно в ряду наших національних проблем — це одна з найважливіших»¹¹⁶.

Видається, що для Б. Крупницького думка про «синтезу» була своєрідною ідеєю фікс! Тож історик повсякчас повертається до цієї тези з перспективи найрізноманітніших ракурсів і контекстів. Він розмірковує про можливі сполучення ідеї авторитету (наближеної до класократичної візії В. Липинського!) та свободи особистості зокрема і всієї нації загалом. «*Саме це й є основна проблема, проблема співвідношення між владою-авторитетом і свободою*. — підкреслює автор. — Бо признати тільки принцип свободи — це значить признати і можливість розвитку до анархії. Знов принцип взятого авторитету може завести до деспотії і тоталітаризму. Без авторитету нема забезпеченого життя, без свободи — правдиво творчого життя і матеріяльного, і духового. Загострюючи

¹¹³ Мунье Э. Что такое персонализм? / Примеч. и пер с фр. И. С. Вдовиной. — М., 1994. — С. 10–13.

¹¹⁴ Крупницький Б. 5. Проблема сучасної української державности (Нація і держава): III. Національна і соціальна лінія українського історичного процесу // Крупницький Б. Основні проблеми... — С. 83–84.

¹¹⁵ Там само. — С. 84.

¹¹⁶ Там само. — С. 84–85.

формування, я сказав би: без авторитету і відповідальності нема свободи, а без свободи нема авторитету»¹¹⁷.

Ба більше, Б. Крупницький вважає, що проблема «синтези» є тотальним виразом тодішнього (сучасного йому!) історичного часу, в яку мають сполучитися дослідницькі, культурні та духовні практики кількох поколінь українських інтелектуалів. Зокрема, він резюмує свої думки у досить цікавій сентенції: «Ми на переломі другої половини ХХ ст. І коли в нашій історіографії, що є дзеркалом національної свідомости, панував в 19 ст. народницький напрям, а як реакція на нього викристалізувався в першій половині ХХ ст. національно-державницький напрям, то *наші часи, може, й дійсно вже вимагають якоїсь синтези*»¹¹⁸.

Зауважимо, що Б. Крупницький сприймав проблему «історіографічної синтези» не тільки як звичайний вислід інтелектуальних вимог часу і політичної кон'юнктури нового біполярного світу, а як магістральну спрямованість повоєнної культурної доби, котра піднесла до небачених висот питання про самоцінність історичної Людини та суперечливість її буття. До того ж, проблеми буття Особистості та її свободи особливо гостро сприймалися у світлі суспільних практик тодішніх тоталітарних режимів — колишнього нацистського й існуючого радянського.

Ці роздуми спонукують ученого до продукування низки компаративних паралелей між післявоєнними часами та культурною добою бароко. Він навіть відзначає, що нова епоха, котра настала після 1945 р. несподівано спричинилася до своєрідного «перевідкриття» бароко як культурної епохи. «Може це зовсім не випадково, що сьогодні все більше і більше починають говорити про “барокко”, “бароккову людину”, “барокковий стиль” і т. д. В деяких передових представників сучасної культури ніби само собою навертаються на уста образи й вислови, що виявляють споріднення з барокковістю, яку здавалося, назавжди було усунуто в царство тіней», — відмічає історик¹¹⁹.

В іншому місці він зазначає, що «експерименталізм у мистецтві, в стилях, в музиці пригадує формалістичні стилеві спроби старого барокко. Мистецтво не шукає зрозумілості, але хоче висловити людську душу в усіх її розмірах і прошарах — надземних, земних і підземних. Воно працює скорше символами, ніж реальними образами. *Символіка так само потужна, як і за бароккових часів. Модерний смак шукає неспокійної, деформованої лінії і сильнішої фарби.* Навіть чоловіча мода вимагає сьогодні блискучіших фарб і більшої пестроти — принаймні в деяких аксесуарах»¹²⁰.

На думку Б. Крупницького, українська культура щонайтісніше пов'язана з добою бароко, позаяк на українських обширах ці впливи простежуються у різних сферах буття від часів гетьмана І. Мазепи до барокових ознак стилю

¹¹⁷ Крупницький Б. 5. Проблема сучасної української державности (Нація і держава): IV. Між авторитетом і свободою // Крупницький Б. Основні проблеми... — С. 102.

¹¹⁸ Його ж. 5. Проблема сучасної української державности (Нація і держава): III. Національна і соціальна лінія українського історичного процесу // Його ж. Основні проблеми... — С. 89–90.

¹¹⁹ Його ж. 5. Проблема сучасної української державности (Нація і держава): IV. Між авторитетом і свободою // Його ж. Основні проблеми... — С. 90.

¹²⁰ Там само. — С. 91.

письменника М. Гоголя¹²¹. Більше того він тримається тези, що українська барокова культура була своєрідним імпульсом козацької доби для всієї Східної Європи¹²². Відтак історик наголошує, що духовні пастирі — вихованці Києво-Могилянської Академії відіграли поважну культурну роль на східноєвропейських теренах¹²³.

Б. Крупницький вважає, що «блискучі характеристики барокової доби» представленні у текстах Д. Чижевського¹²⁴. Зокрема, він пише про виключну самобутність українського бароко. «Ми не тільки перебирали, але й творили, і наше барокко виглядає чого доброго пишніше, розкішніше, ніж західноєвропейське. Воно в усякім разі сильніше вплинуло на формацію українського національного характеру, українського єства, як це було в Європі...», — зауважує історик¹²⁵.

Ці асоціативні замальовки Б. Крупницького досить точно схопили ті знакові культурні й інтелектуальні перетворення, котрі розгорталися у повоєнній Європі у переддень «антропологічного повороту». Тому у його текстах споглядаємо представлення низки тогочасних викликів-дилем, які постали перед західними інтелектуалами, зокрема індивідуалізму і колективізму, гуманізму й тоталітаризму, соціальності та релігійності, толерантності і фанатизму.

Та найголовнішу спорідненість різних історичних часів учений убачав у схожих «антитетичних тенденціях», мотивах кризи й боротьби, котрі побутують як в епоху бароко, так і післявоєнну добу, що спонукають до своєрідної культурної та соціальної «синтези». «Неначе приходять до якоїсь синтези між християнським середньовіччям і революційно-свободолюбними століттям 18 і 19-м», — так характеризує свої повоєнні світовідчужання та спостереження Б. Крупницький¹²⁶. Заразом він відзначає, що ХХ ст. постає як своєрідна «синтеза» між вірою і знанням, хоч і відзначає схематичність такої концептуальної пропозиції¹²⁷. Таким чином, думка історика вкотре переноситься з широких європейських контекстів до злободенних проблем української наукової еміграції середини ХХ ст.

Зрештою, пошуки «синтези» спонукають Б. Крупницького інакше подивитися й на українську минувшину. Тому автор категорично й однозначно заперечує лінеарність у репрезентації української історії! Наприклад, він відкидає відому формулу Михайла Антоновича про «колонізаційний рух», «колонізаційні здобутки» як «найбільш міжнародно-історичне досягнення України»¹²⁸. На його думку, ця схема є однобічною, лінеарною та висунутою під впливом студій західноєвропейських, головним чином французьких та німецьких істориків.

Б. Крупницький вважає, що «крім розселення, колонізації, українська історія висуває силу інших важливих проблем — політичного, культурного і соціально-економічного характеру. Тут немає однієї лінії, тут кілька ліній, і все

¹²¹ Крупницький Б. Історичні основи європеїзму України. — С. 27.

¹²² Його ж. Шляхи української культури // Заграва (Авгсбург). — 1946. — № 2. — С. 25.

¹²³ Його ж. Культурне життя України за гетьмана Данила Апостола. — С. 4.

¹²⁴ Його ж. Теорії доби і сучасність. — № 8. — С. 7.

¹²⁵ Його ж. Україна між Заходом і Сходом. — № 10: (жовт.). — С. 2.

¹²⁶ Його ж. 5. Проблема сучасної української державности (Нація і держава): IV. Між авторитетом і свободою // Його ж. Основні проблеми... — С. 91.

¹²⁷ Його ж. Три культурні доби Європи // Похід (Гайденав). — 1946. — № 1. — С. 13.

¹²⁸ Антонович М. Історія України. — Прага, 1941. — Т. 1: Княжа доба. — С. 9–10.

залежить від того, які саме фактори приймаються на увагу»¹²⁹. Натомість історик обстоює думку про побутування різних економічних, культурних та політичних «ліній» в українській минувшині — Західно-Східної та Південно-Північної, котрі перехрещуються поміж собою. Відтак історик вважає, що настав час відмовитися від «синтези спрощеного, однолінійного типу»¹³⁰.

Своєрідним вислідом дослідницьких інтенцій Б. Крупницького стала його концептуальна пропозиція щодо укладання нової періодизації історії України. У 1947–1948 рр. він навіть пропонував скликати спеціальний конгрес УВАН для обговорення кола наукових проблем, пов'язаних із періодизацією національної історії¹³¹. Проте реалізувати цей задум у той час не вдалося, позаяк розпочалося масове трансатлантичне переселення українських вигнанців до Північної та Південної Америки, Австралії, що призвело до згортання таборів Ді-Пі й переїзду багатьох учених.

Первистим орієнтиром для пропозиції Б. Крупницького слугувала спроба Л. Окіншевича, котрий запропонував періодизацію національної історії у контексті правничих відносин. Ця періодизація спиралася на «суспільні» та «державницькі» засади, котрі постали з царини дослідницьких практик 1920-х років, зокрема у річищі тогочасних спроб соціологізації минувшини.

Періодизація Л. Окіншевича мала такий вигляд: I. Період початкової дофеодальної державної організації (до X ст.). II. Період феодальної організації: 1) доба раннього феодалізму (X–XIII ст.); 2) доба розвиненого феодалізму (XIV – поч. XVI ст.). III. Період станової держави (починається з Люблінської унії, 1569 р.): 1) Україна під Польщею (1569–1648); 2) Гетьманської України (1648–1781); 3) Україна під Росією і Австрією (до сер. XIX ст.). IV. Період модерної держави: 1) доба перебування України як провінції в реформованих Російській та Австро-Угорській імперіях; 2) доба визвольних змагань і поновлення на певний час української державності¹³².

«Можна, звичайно, сперечатися, чи така схема доцільна, чи ні. Постає питання: що ліпше дотримання одного принципу при встановленні схеми, чи мішання, як це робить Окіншевич. Ширше цього питання тут не розглядаємо. Констатуємо факт, що в новій схемі Окіншевич робить перший крок від чисто державницьких позицій до сполучення суспільних категорій з державницькими. Для нас, істориків загальних, те, що зробив Окіншевич, надзвичайно цінний дороговказ, хоч він виступав, як спеціаліст, як історик українського державного права», — відзначає Б. Крупницький¹³³.

Утім, він вважає, що рівноправне вживання «суспільного» та «державного» принципів не є доцільним, оскільки «державницький фактор являється в наших очах занадто важливим»¹³⁴. З цієї перспективи Б. Крупницький відкидає ідею рівноправної / прямої «синтези» чи сполучення «суспільного» та «державно-

¹²⁹ Крупницький Б. 1. Вступ // Крупницький Б. Основні проблеми... — С. 2.

¹³⁰ Там само. — С. 3.

¹³¹ Полонська-Василенко Н. Професор, д-р Борис Дмитрович Крупницький... — С. XXI.

¹³² Окіншевич Л. Лекції з історії українського права: Право державне. Доба станового суспільства. — Мюнхен, 1947. — С. 10–12.

¹³³ Крупницький Б. 2. Проблеми періодизації історії України: III. Наш вклад у проблему періодизації української історії // Крупницький Б. Основні проблеми... — С. 23.

¹³⁴ Там само. — С. 25.

го» принципів періодизації. Та він визнає, що не можна обстоювати тезу про безперервність державницької традиції на теренах української історії. На його думку, варто вести мову не про безперервність, а про пов'язаність різних державних організацій на обширах національної історії¹³⁵.

Такий підхід примушував Б. Крупницького шукати інших доповнюючих засад для періодизації української історії, позаяк він будь-що-будь прагнув зберегти національно-державницьку одноцільність у її конструюванні і, водночас, відмовлявся від лінарного представлення минувшини. До того ж, учений повсякчас наголошував на побутуванні, щонайменше, кількох «ліній» українського історичного процесу.

Здавалося б, що вихідні вимоги, котрі Б. Крупницький висуває до періодизації історії України, не тільки конфронтують поміж собою, а й ставлять дослідника у досить непевне і навіть скрутне становище, ба навіть у своєрідний глухий кут! Тим паче, що перед ученим постало доволі складне питання: як зберегти суцільність державницької конструкції і, заразом, представити багатолінійність української історії?

Компромісний вихід, який запропонував Б. Крупницький, походив із сфери тих же дослідницьких практик 1920-х років, що спричинилися до висунення періодизації Л. Окіншевича. Це була ідея колоніальної залежності України, котра побутувала у працях цілої низки українських істориків, зокрема у писаннях О. Оглоблина, М. Слабченка, М. Яворського та ін.

Варто наголосити, що Б. Крупницький представляє історичний процес у вигляді своєрідного ритму — чергування державних і колоніальних періодів. Причому у його текстах неодноразово споглядаємо посилання на колоніальне становище українських земель. Скажімо він уважає, що провінціалізація української культури у XIX ст. була вислідом колоніального становища підросійської України в імперії Романових¹³⁶. Натомість добу «козацької державності» вчений розглядає як часи «нормального розвитку»¹³⁷. Власне, історик прагне ввести до наукової концептуалізації проблему взаємин культурного центру / периферії чи провінції з перспективи чергування історичних епох, які репрезентує у термінах «культурної експансії» та «культурного розсіяння».

Саме ідея чергування колоніальності / державності дозволила Б. Крупницькому ввести до конструкції минувшини ідею полівекторності чи багатолінійності і, заразом, переривчатості історичного процесу. «Український історичний процес пішов різною лінією, був він весь з перервами і часто без можливості виявити власне обличчя українських людей», — наголошує історик¹³⁸.

Однак, Б. Крупницький запропонував й інший «допоміжний принцип» періодизації, котрий він метафорично назвав «ідеєю гравітації» території до певного центру, що мав забезпечити певну одноманітність її масштабування: Київ — Галич — Львів — Вільна — «лабільна гравітація» козацької доби (Київ як культурний центр з низькою «гетьманських століть»), «штучна гравітація» колонії до метрополії (шляхетської, царської, радянської) і т. п. Почасти він склав данину й «суспільному принципу», що простежується у низці його озна-

¹³⁵ Там само. — С. 24.

¹³⁶ Крупницький Б. Шляхи української культури. — С. 26.

¹³⁷ Там само. — С. 28.

¹³⁸ Крупницький Б. Україна між Заходом і Сходом. — № 12: (груд.). — С. 7.

чень, як-от «князівсько-земські часи», «становя держава», «шляхетська Польща» і т. п.

Загалом, попри інтенції Б. Крупницького, скеровані на «історіографічну синтезу», його періодизація все ж таки тяжіла до державницького універсалізму. Звісно, вона зберігала певний простір для представлення різних «ліній» і навіть дисконтинуїтету української минувшини, проте зводила такі варіації до доволі куцого набору: Захід / Схід, Північ / Південь. Та й сам автор уважав, що пропонована періодизація не є довершеною і розглядав її тільки як попередню концептуальну пропозицію для широкого обговорення та полеміки.

Періодизація Б. Крупницького складалася з семи періодів: «I. Передісторія України. II. Князівсько-земські часи: а) Київська держава; б) Галицько-Волинська держава. III. Українські землі в складі литовсько-руської держави. IV. Україна — колонія шляхетської Польщі і козачий рух. V. Гетьманська держава 17–18 ст. і етапи її розвитку як станової держави. VI. Україна під Росією і Австрією і національний народницький рух XIX ст. VII. Спроби розбудови української державності в 20 ст. в умовах новітнього колоніального пригнічення»¹³⁹.

У широкому сенсі ця періодизація була спробою сполучити чи «синтезувати» національно-державницькі засади з соціальними, культурними та територіальними трансформаціями на теренах української історії, хоч і зводила їх до чергування колоніального / державного становища. Заклики до такого сполучення повсякчас віднаходимо у текстах Б. Крупницького. «*Можливо, некритичне державництво 18 ст. і скептичне народництво 19 ст. утворять завдяки нашій праці синтезу національного і соціального моменту, ту свідому синтезу державництва з соціальними первнями, без якої не може бути правдивого зображення, реального, сильного своєю пластичністю і перспективністю історичного малюнку*», — зазначає автор¹⁴⁰.

Зауважимо, що уявлення Б. Крупницького щодо концептуалізації та представлення історичного процесу були набагато складніші, ніж окреслена контраверсія лінеарність / багатолінійність. «*Наша теорія була б теорією переривних хвиль, зигзагів, скоків або "духових" квантів Плянка, при чім і основа цих рухів не є ні пряма лінія, ні коло, ні спіраль, а теж щось, що працює чи може працювати в різних сферах, то опускаючись додолу, то піднімаючись догори. Що є кінцевим результатом цих рухів, цього розвитку, ми не знаємо. Оптимістичної віри в постійний поступ не маємо. І думаємо, що такий релятивізм відповідає і правдивій християнській ідеології. Християнство не знає прогресу, а знає наприкінці розвитку страшний суд*», — стверджує історик¹⁴¹.

Видається, що саме з царини таких релятивістських розумувань середини ХХ ст. походить ідея «державницько-колоніального» ритму в українській історії, котра покладена до засад періодизації Б. Крупницького. Водночас ця настановна вченого напрочуд добре нагадує хвильову концептуалізацію історичного проце-

¹³⁹ Його ж. 2. Проблеми періодизації історії України: III. Наш вклад у проблему періодизації української історії // Його ж. Основні проблеми... — С. 26.

¹⁴⁰ Його ж. Богдан Хмельницький в світлі української історіографії // Арка (Мюнхен). — 1948. — № 3/4. — С. 8.

¹⁴¹ Його ж. Друга частина. Історіософічні замітки в зв'язку з історією України: 1. Ідея прогресу і соціологічні схеми Драгоманова і Липинського // Його ж. Історіознавчі проблеми... — С. 147.

су, різні варіації якої набули неабиякої популярності протягом другої половини ХХ ст. Проте авторські думки не позбавлені й морально-релігійного сенсу, позаяк історик неодноразово апелює саме до християнських мотивів і взірців, коли розмірковує стосовно проблем тогочасної кризи модерної людини, культурних та духовних практик повоєнних часів.

Відзначимо, що, незважаючи на авторські потуги, «державницько-колоніальна» періодизація Б. Крупницького так і не змогла спричинити масштабну наукову дискусію за часів «розсіяння» наукової еміграції та поступового згортання низки академічних осередків й інституцій на зламі 1940-х–1950-х років. Натомість вона залишилася призабутою в українському зарубіжному історіописанні, попри те, що окремі вчені високо оцінили її потенційні можливості¹⁴². Втім, і заклики Б. Крупницького до методологічного оновлення, хоч і згадувалися у текстах істориків¹⁴³, але так і не згенерували помітних зрушень у дослідницьких практиках на ниві української історіографії середини ХХ ст.

Так чи інакше, для стилю мислення Б. Крупницького властиве постійне акцентування на ідеї синтезу («синтези»). Відтак у його текстах повсякчас споглядаємо численні «синтетичні» означення багатьох явищ і процесів, зокрема у збірці праць «Основні проблеми історії України». Наприклад, історик розглядає Візантійську імперію як «синтезу» орієнтального й греко-римського світу¹⁴⁴, репрезентує «українську барокову людину» як «синтезу» християнства з античністю¹⁴⁵ чи середньовіччя з ренесансом¹⁴⁶, тлумачить «советський націоналізм» як «синтезу» російського націоналізму з революційним інтернаціоналізмом¹⁴⁷, висвітлює євразійство як спробу «синтетичного» сполучення європейської й азійської духовності¹⁴⁸.

Схожі розумування споглядаємо і в інших працях історика. Приміром, Б. Крупницький тримається думки про «синтезу» християнства і просвітництва у невідомого автора «Истории русов» чи християнства та лібералізму у практиках кирило-мефодіївських братчиків¹⁴⁹.

Така схильність Б. Крупницького до синтетичних узагальнень почасти пояснювалася його берлінським вишколом з ухилом до німецької класичної філософії з відомою гегелівською тріадою (теза, антитеза й «синтеза»), почасти своєрідною вдачею українського інтелектуала, котрий прагнув зрівноважити, віднайти баланс поміж крайніми позиціями, поглядами та візіями. Ця риса

¹⁴² Винар Л. Огляд історичної літератури про початки української козаччини // УІ. — 1965. — № 3/4. — С. 31; Ждан М. Княжа доба історії України в інтерпретаціях радянських істориків // Там само. — 1977. — № 1/2. — С. 41.

¹⁴³ Грицак П. Нові праці з історії пізнього середньовіччя в Східній Європі // УЛГ. — 1957. — № 1: (січ.). — С. 8.

¹⁴⁴ Крупницький Б. Історичні основи європеїзму України. — С. 22.

¹⁴⁵ Його ж. 3. Української типології: II. Екзистенціалізм і український національний тип // Його ж. Основні проблеми... — С. 200.

¹⁴⁶ Його ж. Три культурні доби Європи. — С. 12.

¹⁴⁷ Його ж. 5. Проблема сучасної української державности (Нація і держава): II. Націоналізм, інтернаціоналізм, патріотизм // Його ж. Основні проблеми... — С. 75.

¹⁴⁸ Його ж. 8. Культурні проблеми історії України: III. Проблема Заходу і Сходу в Росії // Його ж. Основні проблеми... — С. 176.

¹⁴⁹ Його ж. Перша частина. Українські історіографічні проблеми: 2. На порозі нової доби: I. До світогляду «Історії Русів» // Його ж. Історіознавчі проблеми... — С. 77.

Б. Крупницького як інтелектуала багато в чому визначала те виїмкове становище, котре історик посідав щодо численних викликів тодішньої сучасності. Тож переконаний державник виступав як невтомний і послідовний прихильник історіографічної «синтези», зокрема у методологічній та ідеологічній площині, а палкий поборник національних традицій будь-що-будь прагнув сполучити останні з антропологічними пошуками європейської «модерної людини» та осягненням її культурних цінностей.

Такі незвичайні сполучення у дослідницьких практиках Б. Крупницького творили самобутній стиль мислення історика, зокрема спричинилися до виникнення своєрідного типу вченого, котрий відображав настанови і вимоги двох різних культурних епох. З одного боку, Б. Крупницький із «перших рук» від «батьків-засновників», як-от Д. Дорошенко, успадкував державницьку концептуалізацію міжвоєнної доби з її консервативними орієнтирами, хоч почасти поділяв устремління, пов'язані з тодішніми проектами на ниві соціологізації історії.

З другого боку, історик-емігрант був надто тісно пов'язаний із європейським культурним середовищем та його інтелектуальними настроями і тенденціями. Духовні й інтелектуальні запити та виклики повоєнної і, заразом, постстоталітарної для Західної Німеччини культурної доби згенерували не тільки численні відгуки у студіях Б. Крупницького, а і його намагання пов'язати та співвіднести нові європейські сюжети з українською проблематикою.

Такими виглядають авторські сентенції щодо культурних і духовних пошуків буття, точніше кризи модерної Особистості, котрі повсякчас нав'язують спроби осягнути розмаїття вимірів та контекстів побутування історичної Людини.

8.2. Людина модерна та Людина історична, або Переддень «антропологічного повороту» у рецепції Б. Крупницького

Проблема конфлікту особистості та її автономного простору буття з нівелюючими й репресивними практиками тоталітарних режимів стала однією із знакових ідей європейської соціогуманітаристики після 1945 р. Більше того, вона спричинила розмаїті реакції та рефлексії інтелектуалів, які прагнули запропонувати власні відповіді на виклики повоєнного світу. Б. Крупницький метафорично назвав означені культурні і духовні устремління як «шукання людини доби трагічного гуманізму» чи «кризою західної людини»¹⁵⁰.

З історичної перспективи такі розумування продукували зіставлення відмінних темпів буття людини, котрі суттєво змінювалися від однієї епохи до іншої доби, зокрема набули неабиякого прискорення у середині ХХ ст. Відтак йшлося про культурну кризу модерної людини не тільки у післявоєнну епоху, а й на зорі нової — ядерної доби! Тим паче, що катастрофічні світовідчуття та настрої за часів Другої світової війни підважили вічні, універсальні й, здавалося б, «непохитні» правди, котрі обстоював чи, принаймні якоюсь мірою поділяв пересічний європейський обиватель. «Сучасна європейська людина — це плавець, який не знає чи вистачить сил доплисти до берега. Боротьба, неспокій, тривога, жах перед чимось невідомим грядущим виповнюють існування. *Непевність існування — в цьому, може, полягає істотна трагедія модерної людини*», — наголошує історик¹⁵¹.

Водночас надзвичайно гостро поставали питання пов'язані з дегуманізацією й масовізацією людини, на яку спиралися тоталітарні режими. Видавалося, що політичні практики доби тоталітаризму здатні поглинути і навіть повністю розчинити, знівелювати звичайну людину з її неповторним внутрішнім світом та самобутніми реакціями.

«*«Кесарева», сфера політична, висунула претенсії бути сферою всеобіймаючою, тотальною, прогинути цілу людину, приписувати їй не тільки, що вона має робити, але й що вона має думати, задля чого жити й умирати, що любити, а що ненавидіти*», — зауважує Л. Білас — сучасник та колега Б. Крупницького по історичну цеху¹⁵². Тому практики, котрі повсюдно застосувалися у тоталітарних суспільствах, дедалі більше відкривалися західним інтелектуалам післявоєнного часу, зокрема завдяки реаліям біполярного світу, що спонукали до переосмислення недавніх уявлень та візій щодо радянського режиму — колишнього союзника по антигітлерівській коаліції та нового супротивника у «холодній війні».

«Загальновідомо, що найбільшою небезпекою сучасності являється омасовлення людей, їх посилена стадність. *Уніформована, духово змеханізована маса саме й є підставою для постання тоталітаризмів...* Сьогодні ця проблема

---

¹⁵⁰ Його ж. 10. Висновки. Україна між Заходом і Сходом: І. Захід і ми // Його ж. Основні проблеми... — С. 210, 205.

¹⁵¹ Його ж. 9. З української типології: II. Екзистенціалізм і український національний тип // Його ж. Основні проблеми... — С. 197.

¹⁵² Білас Л. Що таке свобода? // УЛГ. — 1957. — № 7. — С. 1.

особливо пекуча з огляду на ту уніформацію душ, ідеологій, з огляду на те омасовлення, яке переводилося і переводиться в грандіозній казармі, відомій нам під іменем Советського Союзу. Можливо, що англо-саксонський світ знаходиться зараз на шляху до відмасовлення. Правда, це тільки початок цього процесу», — відзначає вчений¹⁵³.

Б. Крупницький розглядає виникнення тоталітарних режимів як один із можливих вислідів тодішніх грандіозних проектів із побудови суспільств «масової людини». Зокрема, він згадує відому візію Х. Ортеги-і-Гассета про «втечу еліти» й «повстання мас», котрі спричинилися до поширення й домінування «масової людини». Автор тримається думки, що буття «масової людини» є вислідом суцільної примітивізації соціальних та культурних практик, які нормуються й уніфікуються відповідно до ідеологічних настанов, накинутих режимом.

«Пануючим типом стала примітивна людина, *Naturmensch* (нім. *первісна, нецивілізована людина*. — *Авт.*). *Перемогла людина масового характеру, масова людина*. Через те ми переживаємо період не прогресу, але рішучого регресу, і цього зразком являються фашизм та большевизм», — відмічає автор¹⁵⁴. На думку Б. Крупницького, саме «машинізація відносин», а, зрештою, і самого духовного світу «масової людини» призвела до її внутрішньої порожнечі, котру легко заповнили сумнозвісні ідеологічні практики тоталітарних держав.

Скажімо, виникнення тоталітарного режиму в СРСР учений безпосередньо пов'язував із тим, що російська історія, за великим рахунком, не знала «нормальної еволюції», принаймні в європейському сенсі. Б. Крупницький уважав, що «*по суті Росія — новотвір, що починає свій розвиток у 18 ст. за часів Петра І*»¹⁵⁵. Тому закон так і залишився на російських теренах механічним, штучним і зовнішнім поняттям, до якого скептично, індиферентно чи навіть вороже ставилася широка громадськість. Натомість однозначно і повсюдно «панував наказ згори», котрий підмінював настанови та норми права, що утвердилися в європейських суспільствах.

За його спостереженнями, це спричинилося до того, що «формувався і гвалтовний, стадно-гвалтовний тип росіянина, який охопив навіть прогресивні кола колишнього російського суспільства. *Людська індивідуальність не мала в Росії перспектив на розвиток*»¹⁵⁶.

Кульмінаційним моментом російської історії стала революція 1917 р., яка відобразила особливості соціокультурного середовища, зокрема призвела до виникнення й ствердження партійної диктатури. Власне, ті ідеологічні й політичні мутації відомих західних концептів та ідей у середовищі лівацької революційної інтелігенції Б. Крупницький безпосередньо пов'язував із російськими передумовами. «В дійсності російський розвиток, розвиток російської революції

---

¹⁵³ Крупницький Б. Проблема сучасної української державности (Нація і держава): IV. Між авторитетом і свободою // Крупницький Б. Основні проблеми... — С. 103.

¹⁵⁴ Його ж. Друга частина. Історіософічні замітки в зв'язку з історією України: 2. Дещо про історичну Немезиду: I. Історична Немезида і національна проблема // Його ж. Історіознавчі проблеми... — С. 152.

¹⁵⁵ Його ж. Федералізм на сході Європи (Роздумування з приводу праці Г. ф. Равха «Росія, державна єдність і національні своєрідності»). — Париж, 1956. — С. 3.

¹⁵⁶ Його ж. Друга частина. Історіософічні замітки в зв'язку з історією України: 2. Дещо про історичну Немезиду: I. Історична Немезида і національна проблема // Його ж. Історіознавчі проблеми... — С. 162.

прийняв характер однобічний. Це була безперечно пролетарська революція або точніше — в ім'я пролетаріату, і вона саме пролетарієві принесла звільнення від приватного підприємця, але хіба тільки на те, щоб передати його знову в руки підприємця державного в особі держави. Пролетар як особа був закабалений в ім'я пролетаріату як цілості. *Особистість втратила свої персональні права і не забезпечила за собою навіть матеріальних прав, бо господарем став зовсім не пролетаріат, а партія (рівна державі), яка була заступлена невеликим числом енергійних і талановитих людей, в руках яких опинилася вся влада. По суті пролетарська революція принесла закабалення маси (з певними, правда, правними і матеріальними привілеями для робітничої кляси, в порівнянні з іншими клясами) в ім'я ідеалу казармового життя і спільного котла, без права на власну думку, з індустріалізацією і механізацією не тільки господарств, але й самих душ», — зазначає історик¹⁵⁷.*

Утім, «масова людина» не тільки відіграла провідну роль у творенні тоталітарних режимів, а й спричинилася до постання своєрідної «медійної» цивілізації на теренах низки західних суспільств. За висловом Б. Крупницького, ця «великоміська» чи «кіногазетна» цивілізація була зорієнтована на тотальну руйнацію традиційних духовних і культурних цінностей. Так постала західна варіація «масової людини» першої половини ХХ ст. з разючим культурним і духовним вакуумом. Цей процес учений описує доволі докладно.

«Великоміська цивілізація створила умови життя, які дуже негативно вплинули на людську душу. В масовій людині (в простій людині) розвивається і закріплюється нахил до сенсації, до видовищ. Кіно, театри, кабаре, цирки, спортові змагання, тоталізатори — це ті зовнішні рямки, в яких масова людина знаходить свій відпочинок. Вона до божевілля захоплюється сенсаціями спортового і подібного характеру. *Ця кіногазетна цивілізація виповнює до решти людську душу, робить її поверховою, без глибини.* Життя йде без надуми, в вічній поспіху, без правдивого чуття, себто і без серця. В таких людях моральні підпори стають трухлявими. Їх легко кинути в той чи інший бік; їх душі розгублені, маловідпорні», — стверджує автор¹⁵⁸.

Однак, «великоміська цивілізація» не тільки створила викривлений та вкрай примітивізований простір буття «масової людини», а й упровадила повсюдну спеціалізацію соціальних ролей, себто зумовила спрощену типізацію життєвих сценаріїв. На думку Б. Крупницького, така спеціалізація зорієнтована на штучне обмеження й унормування людських зацікавлень та устремлінь, які особливо помітні у тодішньому західному суспільстві. Відтак старі станові межі заступила величезна кількість дрібних спільнот на основі тотального фахового вишколу й розподілу праці, що дедалі більше впливали на соціальне буття модерної Людини.

«Спеціалізація, безперечно, примушує до однобічного людського розвитку, звужує і обмежує людську натуру і спомагає витворенню певних культурних і цивілізаційних типів, які в своїм ставленні до життя зраджують політика, вояка, професора, винахідника, економіста, юриста й т. п., не кажучи вже про

¹⁵⁷ Його ж. Теорії доби і сучасність. — № 9. — С. 4.

¹⁵⁸ Його ж. Друга частина. Історіософічні замітки в зв'язку з історією України: 2. Дещо про історичну Немезиду: І. Історична Немезида і національна проблема // Його ж. Історіознавчі проблеми... — С. 153.

тип ремісників, фахових робітників з їх тисячами спеціальностей. І тут великоміське життя надає оцим спеціалізованим людям ще окремої специфічності: вони рухаються здебільшого в атмосфері штучного освітлення, без сонця, серед кам'яних мас — джунглів великого міста, у постійній спішці, в погоні за заробітком і т. д.», — відзначає історик¹⁵⁹.

Таким чином, криза модерної людини та пов'язані з нею інтелектуальні, культурні й духовні експерименти у представленні Б. Крупницького постають не лише як подолання «травматичного досвіду» недавньої воєнної спадщини, страхітливих і нищівних практик нацистського та фашистського режимів. Натомість йдеться про повсякчасне реагування на актуальні загрози радянського тоталітаризму, а також про процес осягнення буття «масової людини» та «великоміської цивілізації» на західних теренах. Причому підоснову цієї кризи український історик сприймав напрочуд рельєфно і глибоко, зокрема з багатьох ракурсів і перспектив. Окрім того, він доволі своєрідно реагував на виклики повоєнної доби, у т. ч. стосовно низки проблем, пов'язаних із переосмисленням тоталітарного спадку, котрі тогочасні інтелектуали і мислителі сприймали по-різному.

Б. Крупницький розглядав означені виклики на ниві «рецептів» звичайного чи повсякденного буття «масової людини» у сенсі контраверсії: героїзація чи індивідуалізація. «Ми не потребуємо героїзації щоденного тяжкого життя, тільки попросту індивідуалізації і тим самим гуманізації маси. Це спроба вернути уніформованим, знеособленим душам їх повне людське обличчя — методом зрізничкування, диференціації. Знову і тут, як і в багатьох інших кардинальних питаннях нашої доби на перше місце виходить людина», — підкреслює вчений¹⁶⁰.

З такої культурної й інтелектуальної перспективи історія сприймалася вже не стільки як вислід низки каузальних залежностей, стільки як драма людини за часів «масового суспільства», що продукувала песимістичні настанови як щодо минувшини, так і стосовно тодішньої сучасності та очікуваного майбуття. Людське існування, доля особистості у світі, віра й безвір'я, втрата та віднайдіння сенсу буття стають наскрізними, знаковими інтенціями повоєнної європейської соціогуманітаристики. Та найголовніше те, що провідний рефрен культурних і дослідницьких практик однозначно пов'язується з виключною роллю людської свідомості та її нероздільної зв'язаності зі світом буття, котру відтепер означували у душі німецького філософа М. Гайдеггера як єдину цілісність — людина-світ. Отож провідне місце відводилося Людині з її власним і, заразом, наскрізь ірраціональним проектом буття.

Такі повоєнні настрої певною мірою споглядаємо і у текстах Б. Крупницького, котрий вкрай скептично ставиться до генералізаційних процедур у дослідницьких практиках, зокрема негативно висловлюється навіть щодо самої можливості «закономірного» представлення минувшини. Приміром, розмірковуючи про появу Б. Хмельницького на авансцені української історії він зауважує: «коли добре подумати, то ніякі органічно-закономірні процеси породити

¹⁵⁹ Там само. — С. 155.

¹⁶⁰ Крупницький Б. Проблема сучасної української державності (Нація і держава): IV. Між авторитетом і свободою // Крупницький Б. Основні проблеми... — С. 104.

геніїв нормальним, так би мовити, способом, не можуть — ні у нас, ні у кого іншого з більшою сталістю історичного розвитку. Обставини — це тільки сприятливе чи несприятливе підґрунтя для провідництва. Поява геніяльного історичного діяча завжди має в собі щось несподіване, таємниче, чудесне. Це ласка Бога. Але знову ж випадковим виступ історичного діяча не є. Між певною добою й історичним діячем мусить існувати якась співзвучність, пов'язаність. Якимись сторонами свого єства діяч відповідає добі. Він і продукт доби, і творець її, бо він оформляє добу, очолює її, дає їй напрям»¹⁶¹.

Ця сентенція Б. Крупницького доволі виразно демонструє той помітний поворот, який стався у його тодішніх поглядах, порівняно з міжвоєнними часами, котрі були позначені державницькими чи неоромантичними устремліннями. Тож у представленні Хмельниччини автор виходить уже не стільки від самої доби, скільки від особи її творця, точніше співторця — історичного діяча!

Але ж де шукати витоки тієї чи іншої пов'язаності, ритміки історичного процесу у репрезентації Б. Крупницького? Що саме спричиняє історичний рух, зокрема його інтенсивність — прискорення, сповільнення, гальмування і, врешті-решт, вибух?! Почасти відповіді на ці запитання віднаходимо у його полеміці з В. Петровим щодо шляхів концептуалізації історії.

У цій дискусії Б. Крупницький досить промовисто декларує антропоцентричність своїх поглядів: «...я не належу до істориків — об'єктивістів, які хочуть з історичного процесу зробити щось, що ніби відбувається або витворюється поза нашими людськими плечима. Ми творимо історію і ми є її носіями. Цей "суб'єктивний підхід" примушує мене в центр ставити саму людину і говорити про людське наставлення, про людську реакцію»¹⁶².

Зауважимо, що сам історик досить виразно схарактеризував ту зміну дослідницьких і світоглядних настанов, яку породила повоєнна культурна доба. У своїх розумуваннях Б. Крупницький покликувався на міркування таких відомих учених як його університетський наставник Ф. Мейнеке та голландський історик і філософ Й. Гейзинга (у текстах Б. Крупницького — Гойцінга або I. Neuzinga!) — автор відомої візії про роль гри у становленні культури. Тим паче, що обидва згадані інтелектуали наголошували на індивідуалістичному спрямуванні новітніх дослідницьких практик.

Більше того, Б. Крупницький розглядає і тлумачить генералізаційні устремління не як встановлення / відкриття об'єктивних законів чи закономірностей, а тільки як пошук деякої повторюваності, сталості й схожості у людських реакціях на певні явища та процеси. Та сталість чи повторюваність у його репрезентації у жодному разі не є автоматичною, себто безумовною.

«Коли ми відмовимося від утотоження генералізуючої методи, від ідентифікації її з методою пошукування об'єктивних історичних законів, то ми тоді легко зрозуміємо, що генералізуюча метода або універсальна — це та, що спостерігає в історичних подіях *Regelmäßigkeiten* (нім. *регулярність, закономірність*. — Авт.) — не закони, а певні сталі явища, що на полі економічному

¹⁶¹ Його ж. Богдан Хмельницький, як державний діяч // Укр. слово (Париж). — 1954, 21 лют. — № 640/641. — С. 3.

¹⁶² Його ж. Теорії доби і сучасність. — № 8. — С. 7–8.

особливо помітно: з потреби їсти, пити, тощо, постають певні сталі людські реакції», — зауважує історик¹⁶³.

Саме у людських реакціях Б. Крупницький прагне відшукати ті засадні зміни, котрі спричиняють різноманітні імпульси історичного процесу («скоки», «спазми», «зриви» і т. п.). Відтак історична Людина та її діяльність поступово стають лейтмотивом багатоманітних дослідницьких практик науковців повоєнної доби. Натомість ідеї та концепти, пов'язані з закономірним представленням плину історії, відкидаються на маргінеси повоєнної соціогуманітаристики.

«Я взагалі не є прихильником тих, що говорять про закони історичного розвитку, — відмічає Б. Крупницький, — (В. Бер (псевдонім В. Петрова. — Авт.) взагалі не хоче чути про “розвиток”), чи то були б історики 19 ст. з їх природничо-фізикальними уявленнями про закон, чи сьогоднішні історики-марксистки — діалектики. Історія складається з неповторних явищ, — явищ одноразових, індивідуальних, з явищ при досліді яких треба не спускати з очей основну фігуру історичного процесу — людину як окрему особу і людину як народ-націю. Люди роблять історію, і коли історик або соціолог натрапляє на якісь правила сталості і подібності в “добах”, то треба не забувати, що вони є висловом або результатом людської діяльності, людських реакцій на оточення і свій внутрішній світ, сталих реакцій, подібних реакцій. Отже, настановлення людське в добі і добах важніше, ніж об'єктивний, зоб'єктивізований стан “epochi”»¹⁶⁴.

У наведеному пасажі автор пише вже не тільки про людські реакції на історичне середовище, а й про впливи на внутрішній світ особистості та його трансформації!

Б. Крупницький констатує зміщення спрямування тодішніх дослідницьких, культурних та духовних практик, зокрема наголошує на їхній антропоцентричності. Він упритул наближається до думки про потребу новітніх, точніше інших засад конструювання минувшини, порівняно з міжвоєнною добою, коли панувало тяжіння до суцільної соціологізації історії. Причому історик виступає як прихильник індивідуалізованого, суб'єктивного знання. «Але все ж таки *вихідним пунктом є саме людина*. — зазначає вчений. — Це помітно і в філософії (екзистенціалізм, персоналізм), і в соціології, і в інших дисциплінах... Модерний історик не заперечує ні впливу оточення, ні впливу зовнішніх речей, він тільки ставить факти в інший зв'язок. На першому плані в нього людина, а не об'єктивні фактори. Коли об'єктивні фактори і роблять історію, то тільки через людину. В центрі історії мусить стояти людина з своїми реакціями на внутрішні і зовнішні обставини»¹⁶⁵.

Зазначимо, що Б. Крупницький прагнув розглядати географічне та природниче середовище не стільки з перспективи означення каузальних залежностей, скільки як простір буття історичної Людини, що викликає певні реакції та змінює, трансформує характер і напрями її діяльності. Зокрема, він відзначає: «Безперечно, безпосереднє покликання на клімат, середовище, ґрунт, расу

¹⁶³ Його ж. 6. Ліс, степ і море в процесі формування української нації // Його ж. Основні проблеми... — С. 109.

¹⁶⁴ Його ж. Теорії доби і сучасність. — № 8. — С. 10.

¹⁶⁵ Його ж. 6. Ліс, степ і море в процесі формування української нації // Його ж. Основні проблеми... — С. 109–110.

і кров і т. д. — це віддає ще історіознавством добрих, традиційних часів. *Я давно вже тримався тої думки, що важливе не середовище, а реакції на клімат, ґрунт і т. д.* Ми ж бо досліджуємо історію людства, а не клімату і ґрунту»¹⁶⁶.

Ця думка про реагування людини на географічне та природне середовище, обставини, умови, явища й процеси свідчить, що історик дедалі більше замислюється щодо способу чи способів буття історичної Людини, позаяк остання була спроможна суттєво, ба навіть кардинально трансформувати саму авансцену буття.

Скажімо, Б. Крупницький розмірковує про значення простору у війнах Карла XII, Наполеона та нацистської Німеччини з Росією чи СРСР, зокрема наголошує не стільки на кліматичних чи географічних, скільки на політичних та демографічних вимірах цієї величезної території. *«Простір є не тільки географічне поняття, але й політичне: він включає в себе населення. Саме справа і полягала в тім, хто зуміє прихилити це населення до себе, хто зуміє змобілізувати ці основні, живі сили простору, далеко більш вирішальні, ніж клімат, віддалення тощо»,* — твердить історик¹⁶⁷.

З такої перспективи історична Людина виривалася з ланцюга каузальних залежностей, які домінували у концептуальних пропозиціях першої половини ХХ ст. Тож увага Б. Крупницького акцентувалася на людській діяльності та реакціях, в яких він намагався дошукатися своєрідної ритміки історичного процесу. *«Тому мене функція заперечення, чи гегельянська чи берівська (від В. Бера, псевдоніма В. Петрова. — Авт.), цікавить передовсім, як один з висловів якоїсь, може, сталої риси людської вдачі, що робить до деякої міри можливою і певну сталість ритміки історичного процесу. Та, правда, таку ритміку ще треба довести, і це тим тяжче, що в наших часах, в умовах нашої цивілізації (не культури), що поривається скаженим кроком наперед, всі темпи стали прискореними і разом непевними, може, й неритмічними»,* — наголошує вчений¹⁶⁸.

Зрештою, історичній Людині, за візією Б. Крупницького, відводилась роль не стільки пасивного учасника «масового» дійства, скільки його співторця! Не випадково в іншій праці автор наголошує, що *«ми сьогодні думаємо екзистенціалістично, навіть коли не признаємося до екзистенціалізму. Не тільки епоха, але й людина є щось для себе і в собі, і вона почуває себе відповідальною і за саму себе і за той світ, в якому вона живе. Цей світ не є тільки даність, але й завдання. Ми його будуємо або руйнуємо»*¹⁶⁹.

Загалом історик сприймав екзистенціалізм, персоналізм та інші розквітлі напрями (Б. Крупницький іменував їх рухами!) західної повоєнної соціогуманітаристики як низку культурних і духовних реакцій на антигуманні, механістичні та поглинаючі суспільні практики доби тоталітаризму. У широкому розумінні він розглядав ці течії як самобутні спроби морального звільнення чи етичного очищення «масової людини», котрі мають запобігти поширенню тоталітарної пошесті.

¹⁶⁶ Його ж. Теорії доби і сучасність. — № 8. — С. 11.

¹⁶⁷ Його ж. Проблема простору в східно-європейських війнах новітніх часів // Україна (Париж). — 1949. — № 2. — С. 86.

¹⁶⁸ Його ж. Теорії доби і сучасність. — № 8. — С. 8.

¹⁶⁹ Його ж. Друга частина. Історіософічні замітки в зв'язку з історією України: Ідея прогресу і соціологічні схеми Драгоманова і Липинського // Його ж. Історіознавчі проблеми... — С. 147–148.

«Без сумніву, екзистенціалізм, як рух, є пов'язаний також із французьким *résistance* (фр. *супротив, опір*. — Авт.). Він є протестом на придушення людини націонал-соціалістичним тоталізмом. Це реакція на тоталізми минулі і сучасні. І християнський екзистенціалізм (Марсель) і атеїстичний (Сартр) — *всі вони проповідують самовартість людської особистості, принцип людської гідності, право людини на свободу*. Альберт Камус підкреслює пов'язаність людей у взаємнім визнанні людської гідності», — констатує автор¹⁷⁰.

Утім, Б. Крупницький розглядав поворот до екзистенціального антропоцентризму не тільки з перспективи дослідницьких, а й культурних і духовних практик. Приміром, історика цікавила можлива реакція українського культурного типу на екзистенціалізм сартрівського вислову. Зокрема, він доволі своєрідно сприймав екзистенціальну візію Ж.-П. Сартра, котру іноді називають атеїстичним екзистенціалізмом, оскільки вона конфліктувала з релігійною під основою його світогляду. Тим більше, що український інтелектуал змалечку від батьків успадкував високий релігійний пієтет. Недаремно у його текстах, часом мимоволі, проступають своєрідні порівняння певних подій та вражень, як-от будівлі київського університету Св. Володимира з біблійним Левіафаном. У студіях українського історика віднаходимо низку морально-релігійних апеляцій до чогось вищого, сакрального, зокрема згадки про земне існування, Божу кару, позаземний суд, релігійну толерантність і т. п.

З візією Ж.-П. Сартра Б. Крупницький пов'язує песимістичні й трагічні настанови щодо рецепції та осягнення повоєнної доби. «Сьогодні ми можемо говорити про посилення трагічного в Європі, про збільшення дисгармонійних рис в ній. *Сьогодні Європа дійсно вступила в добу, яку можна назвати добою трагічного індивідуалізму*. Її заступають, напр., екзистенціалісти — Сартр або голіст (de Gaulle) Мальро тощо», — стверджує історик¹⁷¹.

Б. Крупницький досить скептично відгукується про спроби Ж.-П. Сартра сполучити екзистенціалізм та марксизм, оскільки вважає, що ці течії репрезентують зовсім різні підходи щодо буття модерної Людини. Він пише, що такі намагання неминуче спричиняться до інтелектуального та культурного конфлікту. «Дуже цікавою фігурою є Сартр, якого вважають головним репрезентантом французького екзистенціалізму, хоча він в дійсності стоїть на чолі лівого крила руху. Поет, романіст і філософ, він заступає атеїстичну, але одночасно революційну тезу в екзистенціалізмі поруч арелігійних представників тієї ж течії, як філософа Жана Валя і письменника Альберта Камуса. Сам Жан Павль Сартр виявляє виразну тенденцію наближення до марксизму-комунізму. Але тут повстали сильні перешкоди. *Сартр заступає центральну для екзистенціалізму ідею людини, свободної людини, ідею гуманності*. Він згоден якнайближче зійтися з комуністами на політичному полі, але ціною їх зречення від матеріалізму в пляні філософському. Марксистки не дуже радо йдуть йому назустріч», — зазначає вчений¹⁷².

¹⁷⁰ Його жс. 10. Висновки. Україна між Заходом і Сходом: І. Захід і ми // Його жс. Основні проблеми... — С. 206.

¹⁷¹ Його жс. 9. З української типології: І. Дещо до характеристики українського національного духа // Його жс. Основні проблеми... — С. 194.

¹⁷² Його жс. Теорії доби і сучасність. — № 9. — С. 2.

Б. Крупницький розглядає цілу низку візій, які актуалізувалися та відігравали поважну роль у культурному й інтелектуальному житті Європи повоєнних часів, як-от «суверенну людину» Ж.-П. Сартра, «вільну людину з м'яса та крові» А. Камю, «філософію серця» німецького католицького богослова Р. Гвардіні, інтегральний гуманізм чи філософію «загального добра» Ж. Марітена, первинність «чистої екзистенції» данського теолога С. К'еркегора. Останній у його текстах подається як Кіркегард.

Саме релігійний екзистенціалізм на кшталт візій Р. Гвардіні чи С. К'еркегора приваблює вченого-емігранта тим, що продукує ідею взаємопов'язаності «моральних істот», хоч і за умов збереження автономного простору вільної людини, котра сполучається з обстоюванням «внутрішньої» та «зовнішньої» гармонії. Тож історик зауважує, що діалектика С. К'еркегора «емоціональна, конкретна, діялектика не стільки думки, скільки діла, не стільки ідеї, скільки почуття»¹⁷³. Більше того, він навіть вважає, що С. К'еркегор виходить із принципу етично-релігійної відповідальності і «так би мовити персоніфікує діялектику, робить її залежною від людини»¹⁷⁴.

Сучасні науковці навіть обстоюють тезу про заперечення Б. Крупницьким атеїстично-сартрівського екзистенціалізму¹⁷⁵. Втім, він не стільки негативно ставиться до сартрівської візії, скільки вважає її неприйнятною, точніше такою, котра не відповідає запитам української ментальності. «Безперечно, що нам, українцям — сартрівський атеїстичний екзистенціалізм чужий. — зазначає автор. — Нам бракує типово французького монтенівського скепсису, який є рідним батьком сьогоднішніх Сартрів. Український духовий тип не любить крайностей, не любить також і ходити над безоднями, як це робив залюбки еміне́нтний (визначний. — Авт.) російський екзистенціаліст Достоевський»¹⁷⁶. Натомість його товариш та опонент В. Петров категорично не сприймав екзистенціалізм, оскільки обстоював тезу, що ця течія лише проклямує непевність людського буття, а відтак — спирається на негативну основу¹⁷⁷.

Б. Крупницький тримався думки, що українцям буде ближча християнська екзистенція за версією С. К'еркегора, аніж Ж.-П. Сартра чи А. Камю. До такого вибору вченого підштовхував міцний морально-релігійний підмурок його світосприйняття. «Мене, як історика, особливо цікавить як реагує український духовий тип на проблематику сьогоднішнього часу. І тут ми примушені обмежитися одним запитанням. — зауважує Б. Крупницький. — В основі своїй світлий, життєстверджуючий і гармонійний український духовий тип навряд чи сприйме певні риси екзистенціалізму, особливо сартрівського вислову. Скорше

¹⁷³ Його ж. 9. З української типології: II. Екзистенціалізм і український національний тип // Його ж. Основні проблеми... — С. 199.

¹⁷⁴ Його ж. Друга частина. Історіософічні замітки в зв'язку з історією України: 4. До теорії доби: II. Про категорію заперечення в історичному процесі // Його ж. Історіознавчі проблеми... — С. 212.

¹⁷⁵ Потульницький В., Онищенко І. Крупницький Борис Дмитрович // Світова та вітчизняна етнодержавницька думка: (У персоналіях) / Відп. ред. Ю. І. Римаренко. — Київ–Донецьк, 1997. — С. 131.

¹⁷⁶ Крупницький Б. 9. З української типології: II. Екзистенціалізм і український національний тип // Крупницький Б. Основні проблеми... — С. 200.

¹⁷⁷ Петров В. Екзистенціалізм і ми // Петров В. Розвідки. — Т. 2. — С. 883.

він буде конформний з ідеями християнської екзистенції, з філософією серця, яка була здавна висловом його власних душевних переживань»¹⁷⁸.

Зрештою, Б. Крупницький уважає, що за інтелектуальними, культурними та духовними пошуками повоєнних часів, які розгортаються під означенням «нового гуманізму», переховується спроба віднайти, точніше, заново «створити» модерну людину. В означеному дусі він характеризує одну з найвпливовіших повоєнних філософських візій, яку пов'язували з Ж. Марітенем. На його думку, «філософія Марітена є не тільки філософією “загального добра”, побороенням макіявелізму в політичній сфері, але й *проклямацією нового гуманізму простої людини*»¹⁷⁹.

Пошуки «нового гуманізму» Б. Крупницький розглядає як спільне підґрунтя, навколо якого розгорталися повоєнні культурні, духовні й інтелектуальні практики. Відтак він відзначає антропоцентричність філософських пошуків повоєнної доби. *«Людина стає вихідним пунктом. — стверджує історик. — Сьогодні філософія, як об'єктивна дисципліна, як учення про істину, як таку, відійшла назад. Не філософічні системи або школи, але жива людина цікавить сучасників. У тім і значення екзистенціалізму, а поруч із ним і персоналізму, що вони відійшли від традиційного філософування і поставили людину в центр своєї уваги. Екзистенціалізм, безперечно, є філософією нашої переходової доби, філософією часів кризи і пошукування»*¹⁸⁰.

На думку Б. Крупницького, ідея «нового гуманізму» сполучала і такі різні та строкаті в культурному й інтелектуальному сенсі філософські течії як екзистенціалізм та персоналізм. Схоже, що у персоналізмі, за версією Е. Муньє, історика приваблювала не тільки апологія самодостатності вільної людини, а й теза про її пов'язаність із демократичним суспільством, себто з такими ж незалежними особистостями! У рецепції Б. Крупницького персоналізм постає як своєрідна «синтеза» колективного й індивідуального, котра дозволяла гармонізувати, врівноважити суспільні зацікавлення, устремління, цінності.

«Персоналізм бере на себе оборону людини, оборону духового, оборону культури, оборону Заходу. *Основною проблемою є: що стане міродатним для історичного розвитку — авторитет творчої людини (творчий імпульс), чи пасивна матерія? Бо хід історії зовсім не примусовий; він залежить від того, якою буде людина.* З цього погляду персоналізм революціонує людину. Він підготовляє супроти тенденції об'єктивізації, супроти так званих об'єктивних людей, що не вирішують, а підпорядковуються неминучому, світ людських людей, світ свобідних, відповідальних і активних людей. Ми маємо вимагати права самовизначення свобідної людини. Але ця свобідна людина зовсім не відірвана від загального життя. Поняття “персоналізму” і “спільноти” нерозривно між собою пов'язані. Тільки людина не сміє бути знаряддям і тільки знаряддям у руках якоїсь організації, установи і т. д. Те, що Муньє заступає, є персоналістичний колективізм, себто колективізм відповідальних і свобідних особистостей», — резюмує автор¹⁸¹.

¹⁷⁸ Крупницький Б. 9. З української типології: II. Екзистенціалізм і український національний тип // Крупницький Б. Основні проблеми... — С. 203.

¹⁷⁹ Його ж. Теорії доби і сучасність. — № 9. — С. 3.

¹⁸⁰ Його ж. 10. Висновки. Україна між Заходом і Сходом: I. Захід і ми // Його ж. Основні проблеми... — С. 206.

¹⁸¹ Його ж. Теорії доби і сучасність. — № 9. — С. 3.

Відзначимо, що у таборовому журналі «Орлик», в якому постійно друкувався Б. Крупницький, був уміщений, імовірно, не без його участі, уривок із програмової праці Е. Муньє¹⁸².

Та, попри «травматичний» життєвий досвід (офіцер-окопник часів Першої світової війни та армії УНР, очевидець Другої світової війни), Б. Крупницький був украй скептично налаштований щодо численних катастрофічних і навіть апокаліптичних прогнозів, які провіщали крах чи загибель західної цивілізації, котрі побутували на зорі ядерної ери і пов'язувалися з культурною та духовною кризою тодішньої людини.

На його думку, культурна і духовна криза модерної людини є «небезпечною хворобою», яка все ж таки не передрікає неминучості подібних сценаріїв, а, навпаки, містить обнадійливі паростки, котрі, можливо, провіщають про «одужання», зокрема культурне та морально-релігійне оновлення. «Звичайно, всі радикальні прогнози à la Ніцше і Шпенглер і проблематичні, і сумнівні. Криза ще не значить занепад. Вона може повести в провалля, але й на нові вершини. Кожна справжня культура базується на морально-релігійних основах, і коли ці основи занепадають, то це дійсно стан, який говорить про небезпечну хворобу суспільства», — підкреслює учений¹⁸³.

За спостереженням Б. Крупницького, екзистенціалізм спричинився до висунення низки вимог і настанов щодо представлення та витлумачення світу минувшини. Вірогідно, він уподобав екзистенціалізм та його ірраціональні настанови за піднесення творчих, суб'єктивних устремлінь особистості. Власне, історик констатував, що екзистенціалізм підважив представлення історичного буття як суцільної й об'єктивної цілості, котра домінувала у дослідницьких і культурних практиках міжвоєнної доби. Зокрема, Б. Крупницький відзначає, що *«екзистенціалізм виходив і виходить не від об'єктів (суттей і ідей), а від суб'єктів. Для нього важливий не історичний процес у гегелівському формулюванні, а людина як така — минула, сучасна і майбутня. Він антиреалістичного наставлення; для нього міродайна не ідея, есенція, а екзистенція. Він надає значення не стільки теоретичному “розвиткові”, скільки живому історичному потокові. Екзистенція виходить із поняття зрілої людини, тієї людини, процес автономії якої дійшов до найвищої точки, або якій Бог дав найширшу автономію, а тим самим і відповідальність»*¹⁸⁴.

Вочевидь, українському вченому імпонувала ідея особистої відповідальності людини за той чи інший вибір, яка побутувала у багатьох візіях екзистенціалізму. Тим більше, що у цих концепціях свобода розглядалася як особисте переживання, переломний духовний, психологічний та культурний стан Людини.

Чільне місце Б. Крупницький відводив культурним теренам історичного буття, позаяк уважав, що саме вони значною мірою формують і впливають на перебіг національних історій, зокрема української минувшини. Проте й у культурницьких інтенціях українського інтелектуала простежуємо антропоцентричні мотиви. *«По суті жива, діюча культура є завжди репрезентована самими*

¹⁸² Муніє Е. Персоналізм і персоналістичний рух [Переклад з нім. з «Die internationale Revue Umschau». — 1946. — Н. 2] // Орлик (Берхтесгаден). — 1947. — № 2. — С. 24–27.

¹⁸³ Крупницький Б. Україна між Заходом і Сходом // УЛГ. — № 1: (січ.). — С. 8.

¹⁸⁴ Його ж. 9. З української типології: II. Екзистенціалізм і український національний тип // Його ж. Основні проблеми... — С. 199–200.

людьми, це культурне настановлення людей. Люди — носії культури, яку не можна подумати без етики, моралі (поруч з естетикою)», — наголошує історик¹⁸⁵.

Зауважимо, що саме у цій площині Б. Крупницький убачає шанс для українців як молодої нації, котра спроможна на культурні скоки, що зможуть кардинально змінити її становище у тодішній сучасності. Причому самі культурні (цивілізаційні) «скоки» він уподібнює до біологічних мутацій, але на ниві «духової енергії народів»¹⁸⁶. Такі розумування історика досить своєрідно сполучають ідеї циклічного та багатолінійного представлення минувшини, що у певному сенсі наближає їх до хвильових теорій другої половини ХХ ст.

«Проблема культурних або цивілізаційних скоків набрала актуального значення саме тепер, в добу духовної кризи, в добу духовного interregnum (лат. Міжкоролів'я. — Авт.). Ми знаємо, що ніщо не вічне на цьому світі. Культурні нації античного світу, як греки або римляни, зробили своє і відійшли. Сьогоднішні культурні нації, напр., Франція або Англія, безперечно теж вже вичерпали чимало своїх сил. Як інтенсивно, ми не знаємо. Кожна нація має якийсь "свій" (більш менш обмежений) резервуар творчої енергії, по вичерпанні якої занепадає. Але ми ніколи не насмілимося судити або безапеляційно приговорити Англію і Францію до смерті з причини виснаження національної енергії. Завжди можлива регенерація нації, і ніхто не знає, який потенціал біологічної і духової передовсім енергії ховається ще в нерозвинутих глибинах народніх», — відзначає автор¹⁸⁷.

На думку Б. Крупницького, актуальність теорії «скоків» походила з тих обставин та умов повоєнної дійсності, котрі розгорталися у перехідну добу, що була своєрідним прологом до майбутніх культурних чи цивілізаційних хвиль. Зокрема він уважав, що європейська культура перебуває на порозі кардинальних метаморфоз, які обіцяють докорінні зміни звичних обрисів духовності модерної людини.

«Європейський світ опинився між двома добами, на переломі: Європа не тільки атомовою бомбою, але й внутрішньою своєю еволюцією дійшла до певних меж, за якими ховаються великі катастрофи. Цю традиційно раціоналістичну Європу характеризує на сьогодні своєрідний антираціоналізм (не тоталітарний антираціоналізм, націонал-соціалістичний, що з глузлення над інтелігенцією, духовою елітою, науковістю, тощо, зробив демагогічне гасло для мас), в якому приходиться до вислову якийсь глибокий, інстинктовий відрив, бажання врятувати європейську людину, як живу людину. Європейець живе в передчутті катастроф і шукає виходу не в нових правдах, а в нових людях. В цій основна різниця між сучасністю і середньовіччям: там усе зверталось у вись, людина, як така, була ніщо; у нас, в нашу добу і небеса, і пекло перевтілюються в саму людину», — констатує історик¹⁸⁸.

¹⁸⁵ Крупницький Б. 8. Культурні проблеми історії України: IV. Культурна еволюція чи скоки // Крупницький Б. Основні проблеми... — С. 182.

¹⁸⁶ Його ж. Друга частина. Історіософічні замітки в зв'язку з історією України: 5. Між старим і новим світом (З погляду історика) // Його ж. Історіознавчі проблеми... — С. 227

¹⁸⁷ Його ж. 8. Культурні проблеми історії України: IV. Культурна еволюція чи скоки // Його ж. Основні проблеми... — С. 181.

¹⁸⁸ Його ж. 10. Висновки. Україна між Заходом і Сходом: I. Захід і ми // Його ж. Основні проблеми... — С. 205–206.

Б. Крупницький був одним із перших українських учених, який звернув увагу на повсюдну трансформацію дослідницьких практик у повоєнну добу. На його думку, такі перетворення пов'язані не тільки з антропоцентричною презентацією минувшини, що стала генеральною і знаковою вимогою повоєнного часу, а й з представленням історії як низки динамічних, полівимірних сфер буття людини.

Зазначимо, що Б. Крупницький, як і його товариш та опонент В. Петров, виходив із ідеї переривчатості історичного процесу, хоч й уважав її релятивною у тривалому діапазоні часу. Б. Крупницький навіть пропонував своєрідну історіографічну «синтезу», котра мала проілюструвати релятивність та дисконтинуїтет світу історії, котрі простежуються на різних проміжках часу.

«Отже, там, де В. Бер робить антитезу, спробуємо прийти до якоїсь синтези. Пов'яжемо революцію з еволюцією (зрештою безперервних, перманентних революцій й немає), переривність з безперервністю (теза переривності сьогодні незаперечна, але те, що на близькій віддалені видається чи є переривністю, на великій віддалені або при змасуванні виглядає як безперервність), а причиновість з свободою, як це зробив Кроче», — відмічає автор¹⁸⁹.

Отож провідною настановою повоєнних текстів Б. Крупницького є думка про те, що історична Людина є автономною у своїй діяльності, мотивах і цілях, себто трансформує й адаптує середовище свого буття до відповідних потреб та зацікавлень, а не тільки виступає у ролі пасивного пристосування і споживача! Водночас він вважає, що навіть вільна чи автономна людина не може самореалізуватися поза суспільним середовищем, але акцентує увагу на її активній, творчій ролі. На думку історика, «людина не є тільки відтиском оточення. В людині діють сили, які ведуть її до перероблення самої себе і свого оточення. В людині є, говорячи Бергсонівською термінологією, творчий порив, творчий імпульс»¹⁹⁰.

Віталістична термінологія А. Бергсона (Заклик / Порив, Виклик / Відповідь і т. п.) широко вживалася у цивілізаційній теорії А. Тойнбі. Видається, що деякі з цих понять та ідей імпонували Б. Крупницькому, позаяк дозволяли представити активність, динамічність («творчий порив») історичної Людини.

Зрештою, з буттям історичної Людини з її розмаїтими й суперечливими реакціями, «творчими поривами» Б. Крупницький пов'язував своєрідну імпульсивність історичного процесу. «В кінцевому результаті залежить від нас самих, чи ми поступаємо вперед, чи ми занепадаємо і деморалізуємося. — наголошує вчений. — І саме це відчуття, що ми здані на самих себе — не через Божу кару, а тому, що маємо від Бога своєрідну автономію — є найглибший підставовий мотив і для історика, коли він береться писати історію. Його завдання многоплощинне; він має розглядати не тільки епохи, але й людей, що творять епохи, найперше цих людей — так, як вони були, і з тими прикметами, які їх то наближують до нас, то віддаляють. Він має розглядати також і розвиток в усій його нерегулярності або нерегульованій регулярності, в його розвитку поштовхами, спазмами, скоками»¹⁹¹.

¹⁸⁹ Його ж. Теорії доби і сучасність. — № 8. — С. 12.

¹⁹⁰ Його ж. 6. Ліс, степ і море в процесі формування української нації // Його ж. Основні проблеми... — С. 110.

¹⁹¹ Його ж. Друга частина. Історіософічні замітки в зв'язку з історією України: 1. Ідея прогресу і соціологічні схеми Драгоманова і Липинського // Його ж. Історіознавчі проблеми... — С. 148–149.

Ця сентенція демонструє тяжіння Б. Крупницького до хвильової концептуалізації минувшини, котру він уявляв у вигляді «поштовхів», «спазмів» чи «скоків». З цього погляду досить цікавою є коментар українського інтелектуала щодо цивілізаційної теорії А. Тойнбі, котра видавалася йому доволі спрощеним представленням історичного процесу.

«А. І. Тойнбі (Тоунбі) в своїх “Історичних студіях” (1946) висловив думку, що історичний процес не можна висловити формулою прогресу, тільки формулою підйому, підвищення. Але це тільки образний вислів, а не дефініція. Підвищення, зрештою, мало чим різниться від поступу, прогресу. В дійсності підйоми чергуються із сходженнями вниз. Підйоми можуть існувати паралельно із сходженнями, оскільки вони відбуваються в різних ділянках життя. Взагалі залишається під знаком питання, куди ми попадемо в нашій блуканні в невідомих горах. Бо таке блукання і є приблизно те, що ми називаємо історичним процесом. Це можуть бути вершини, це може бути несподіваний і катастрофальний спад униз, в провалля. В деяких розуміннях (напр. цивілізаційно-технічній) ми в нашу добу, безперечно, поступаємо вперед, хоч іноді і дуже покрученими стежками. *Релятивність нашого земного існування, хиткість історичного процесу очевидна*», — підсумовує історик¹⁹².

Таким чином, Б. Крупницький висловлює думку про кардинальну зміну уявлень про плин минувшини у середині ХХ ст., котрі однозначно підважують ідею лінейного поступу та доволі скептично сприймають циклічні візії у вигляді буття цивілізацій чи культурно-історичних типів. Натомість поступово проступають концептуальні пропозиції, котрі уподібнюють представлення історичного руху у виглядів певних імпульсів і скоків, що відмінно діють у різних сферах та площинах.

«Історичний процес відбувається не безпереривно, еволюційно в старім розумінні цього слова, але поштовхами, до певної міри спазматично. В цьому велика різниця між нашим уявленням і уявленням історика ХІХ ст. — зазначає вчений. — *Сьогодні заперечується сталий і безпереривний характер історичного розвитку. Наперед ставиться переривність руху, звена якого тільки з далекої перспективи зближаються, і тому й рух здається безпереривним*»¹⁹³.

Ця констатація демонструє не тільки релятивність як одну з провідних настанов у ідеалі науковості Б. Крупницького, а й окреслює провідний вектор його дослідницьких устремлінь, який, з одного боку, нав'язував антропоцентричність, але, з другого — продукував уявлення про імпульсивність, точніше хвилястість історичного руху.

Таке представлення світу історії значною мірою корелюються і з натурою самого Б. Крупницького — надзвичайно темпераментного, емоційного інтелектуала. Вважають, що цю вдачу і незвичайну емоційну напругу Б. Крупницький успадкував від своєї матері Ольги Степанівни Скічкової, котра була жінкою з бурхливим і запальним темпераментом¹⁹⁴.

¹⁹² Його ж. Друга частина. Історіософічні замітки в зв'язку з історією України: 2. Дещо про історичну Немезиду: І. Історична Немезида і національна проблема // Його ж. Історіознавчі проблеми... — С. 156.

¹⁹³ Його ж. Друга частина. Історіософічні замітки в зв'язку з історією України: 5. Між старим і новим світом (З погляду історика) // Його ж. Історіознавчі проблеми... — С. 223.

¹⁹⁴ Полонська-Василенко Н. Професор, д-р Борис Дмитрович Крупницький... — С. І.

Утім, попри інтуїтивні компоненти у стилі мислення Б. Крупницького, історик неодноразово застерігав від надмірного захоплення концептуальними побудовами. «Взагалі ми мусимо не забувати одного: *історичний процес — це потік, живе життя, яке тяжко піддається розумовим конструкціям з нашого боку*», — зауважує автор¹⁹⁵.

Варто відзначити, що у численних розумуваннях Б. Крупницького про культурну чи духовну кризу модерної людини повсякчас відчуються морально-релігійні мотиви. Іноді вони нібито простежуються на другому плані, проте постійно присутні в авторському представленні багатоманітних сюжетів і проблем як тодішньої сучасності, так і з обсягу різних епох минувшини.

Виглядає, що морально-релігійна підоснова історичного руху, хоч і не є для вченого категоричним імперативом, але посідає поважне місце у його світосприйнятті. Відтак Б. Крупницький обстоює думку про своєрідний ренесанс релігії, опертої на науку, точніше наголошує на «синтезі» релігії та знання у першій половині ХХ ст. Наприклад, він відзначає, що «*наша доба принесла нові напрями: тепер можна говорити не тільки про тенденцію толерування знання вірою, але й віри знанням*»¹⁹⁶.

Зрештою, повоєнні тексти Б. Крупницького, особливо дві збірки його статей — «Історіознавчі проблеми історії України» та «Основні проблеми історії України», вирізняються не тільки доволі вільним перетіканням ідей і концептів із однієї сфери до іншої, а й продукують самотутнє багатоголосся смислів! Криза модерної людини сполучається в авторському викладі з трансформацією повоєнних культурних і духовних вартостей, а проблема «автономного простору» особистості конфронтує з «територією» масової людини та «великоміською цивілізацією» Заходу.

Водночас рецепція культурних й інтелектуальних пошуків тодішньої європейської соціогуманітаристики у працях українського вченого дозволяє скласти уявлення про нові обрії концептуалізації історії, котрі тільки-но народжувалися на зламі 1940-х–1950-х років. Ці тенденції західної науки оформилися і заявили на повний голос про себе вже по смерті Б. Крупницького (1956), зокрема отримали славнозвісну назву «антропологічного повороту» у соціогуманітаристиці та хвильових теорій представлення світу історії.

---

¹⁹⁵ Крупницький Б. Друга частина. Історіософічні замітки в зв'язку з історією України: 4. До теорії доби: II. Про категорію заперечення в історичному процесі // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... — С. 217.

¹⁹⁶ Його ж. Три культурні доби Європи. — С. 14.

8.3. Європеїзація як інтелектуальний та культурний виклик повоєнної доби у потрактуванні Б. Крупницького

Проблема цивілізаційної / культурної належності України неодноразово поставала у писаннях українських істориків упродовж першої половини ХХ ст. Зазвичай вона побутувала у вигляді полеміки про вибір культурної орієнтації¹⁹⁷, розмірковувань щодо конструктивних (творчих) / деструктивних (руйнівних) чинників та їх впливів у контексті цивілізаційного перехрестя Захід / Схід¹⁹⁸, обстоювання тези про західне походження українського народу / нації¹⁹⁹ і т. п. Означена проблематика мала доволі сформований і традиційний набір сюжетів, які у тому чи іншому вигляді простежуємо в українському еміграційному історіописанні наприкінці 1940-х — на початку 1950-х років.

Утім, соціокультурні трансформації й інтелектуальні віяння повоєнної доби, зокрема політичні реалії біполярного світу, внесли до цивілізаційної / культурної проблематики нові сюжети та перспективи, на які реагувала ціла низка еміграційних / діаспорних учених, публіцистів і політиків. Передусім, ширилося усвідомлення складності та суперечливості зазначених проблем, зокрема з перспективи різних наукових галузей і дисциплін. Скажімо, В. Янів (у майбутньому ректор УВУ!) у своїй габілітаційній студії, написаній 1947–1948 рр., відзначав, що *«проблема Заходу являє межову проблему загальної історії, соціології, історії й філософії культури, національної психології чи філософської антропології, теорії політики, педагогіки й ін., ба що навіть стоїть вона на пограниччі публіцистики»*²⁰⁰.

Повоєнна доба згенерувала і нову хвилю європеїзації або вестернізації багатьох регіонів світу, що спричинило численні дискусії у середовищі західних інтелектуалів та мислителів. Українські контексти європеїзації чи належності до європейської цивілізації / культури порушувалися й у текстах істориків-емігрантів, хоч і тяжіли до злободенної проблематики доби «холодної війни».

«Цілий ряд великих, принаймні чисельно, народів стає перед проблемою європеїзації — чи то Індія, чи Китай, чи Японія, чи якісь інші народи. Цей процес європеїзації безперечний, оскільки йде про перейняття цивілізаційно-машинних досягнень Європи й Америки, яку треба вважати в цьому тільки поширеною Європою. Це, так би мовити, зовнішня орієнтація на Європу, зовнішня європеїзація (сюди належить і перебрання європейського одягу й інших європейських звичаїв) супроводжувалася частковим засвоєнням європейської культури», — наголошує Б. Крупницький²⁰¹.

Зауважимо, що він однозначно розглядає європейську культуру як домінуючу у повоєнному світі, ба навіть — як світову культуру²⁰². Проте історик не

---

¹⁹⁷ Грушевський М. Наша західна орієнтація // Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії. — репринт. вид. 1918. — К., 1991. — С. 13–16.

¹⁹⁸ Липинський В. Релігія і церква в історії України. — Львів, 1933. — С. 65–66.

¹⁹⁹ Томашівський С. Схід і Захід: Історично-політичний нарис // Політика (Львів). — 1926, 5-го січ. — № 1. — С. 6–12.

²⁰⁰ Янів В. Психологічні основи окциденталізму / Упорядк. і підготував до друку д-р М. Шафовал. — Мюнхен, 1996. — С. 2.

²⁰¹ Крупницький Б. Історичні основи європеїзму України. — С. 123.

²⁰² Його ж. Україна між Заходом і Сходом. — № 9. — С. 6.

тільки виразно розрізняє цивілізаційні досягнення від культурної спільності, а й порушує питання про існування різних типів європейської культури — східного та західного. Тим паче, що актуальність такого формулювання проблеми на той час була пов'язана з жорстким біполярним поділом світу, котрий дедалі більше давався взнаки у різних сферах суспільного та культурного життя.

«Чи можна говорити про два типи європейської культури: західній і східній. Західній тип існує: його можна схарактеризувати вже давно встановленими трафаретами: фавстизм, активізм, динамізм, дослідницький дух, право, а не правда, індивідуалізм, а не колективізм і т. д.» — зазначає вчений²⁰³.

У цій цитаті відчувається гіпотетичність постановки проблеми про східний тип європейської культури, котра подається як вихідний пункт авторських розумувань. Б. Крупницький вважає, що таке формулювання проблеми продукує низку компаративних паралелей з обсягу різних національних історій. Уже на початку 1950-х років історик висловлює думку, що термін «Східна Європа» у світлі тотального протистояння європейського Заходу та Євразії набуває локального сенсу²⁰⁴. Відтак автор порушує проблему належності України до європейської чи західної культури, як в історичній ретроспективі, так і з перспективи тодішньої сучасності, зокрема у контексті гострого протистояння Заходу та Сходу, котре розгорнулося по Другій світовій війні.

На думку Б. Крупницького, «Україна належить до комплексу східноєвропейських країн і географічно, і політично, хоч би внаслідок довгої залежності переважної частини її території від Москви. А тим часом і тут з найбільшою силою виявляє себе релятивність термінології. *Доводиться трохи парадоксально сказати: Україна, належачи фізично до Східної Європи, належить духово до Західної Європи*»²⁰⁵. Підставою для такої установчої тези історика, зокрема його згадки про відносність дефініцій, є давня опозиція — цивілізація / культура, котра набула неабиякої популярності після появи славнозвісної праці О. Шпенглера «Присмерк Європи».

Б. Крупницький провідну роль відводить саме культурній належності, позаяк тримається думки, що цивілізаційні здобутки зазвичай пов'язані з технологічною та матеріальною сферою буття і не можуть уповні передати культурні й духовні досягнення. Причому він вважає, що *«поділ на Західну й Східну Європу за генезою культури не вирішальний*»²⁰⁶. Ця сентенція є своєрідною авторською реакцією на ту роль, котру зазвичай відводили візантійській спадщині у творенні давньоруської / української культури. Адже з візантізмом доволі часто пов'язували різноманітні культурні, духовні, політичні практики, котрі перешкоджали засвоєнню західноєвропейських ідей та цінностей. Натомість Б. Крупницький достатньо високо оцінює візантійську культуру та її впливи. *«Можливо, що могутній вплив Візантії міг би створити з України окремий духовий тип, свого роду тип окремого духового континенту, окремий варіант європейського*

²⁰³ Там само. — № 8. — С. 9.

²⁰⁴ Там само. — № 9. — С. 6

²⁰⁵ Крупницький Б. Історичні основи європеїзму України. — С. 22.

²⁰⁶ Там само. — С. 23.

Сходу. Але цього не сталося, хоч князівські часи багато чого заповідали в цім напрямі», — підкреслює історик²⁰⁷.

Проблему представлення історії Східної Європи в європейській історіографії порушував і наставник Б. Крупницького — Д. Дорошенко. Зокрема, він навіть пропонував увести до наукового обігу, принаймні у низці європейських мов, термін «Рутенія» («Ruthenia») для позначення минувшини Київської Русі, її спадкоємиці — Галицько-Волинської держави, а згодом — тієї Русі, котра опинилася під Литвою та Польщею²⁰⁸. Ця термінологічна пропозиція почасти спиралася на письмову традицію і мала сприяти делімітації української та російської / руської історії у західній соціогуманітаристиці, проте так і не спричинила помітних новацій, хоч і побутувала у відносно невеликому колі науковців, які студювали історію Східної Європи.

Звісно, Б. Крупницький, як і Д. Дорошенко, не міг оминати проблему розмежування та репрезентації східноєвропейської минувшини як низки відмінних національних історій. Але провідні ідеї Б. Крупницького звернені в інший бік, зокрема автор прагне продемонструвати, що від часів християнства Київська держава входила до родини європейських народів, а її наступниця — Галицько-Волинська держава була більш споріднена з західними сусідами, аніж східними. Зокрема, він обстоює тезу, що зв'язок українських земель із Європою після татарської навали за часів Великого князівства Литовського чи Речі Посполитої був ще міцнішим. Приміром, історик згадує про магдебурзьке право, унійні змагання, розквіт Києво-Могилянської академії тощо.

За візією Б. Крупницького, навіть входження до складу Московської держави не змогло повною мірою трансформувати західну основу української культури. Більше того, він висловлює думку, що Україна стала «цивілізаційним містком» чи посередником між Заходом і Сходом. «Мені принаймні здається безсумнівною важлива роля українців на Сході як репрезентантів правдивого європейського духа, духа права і законности», — зауважує вчений²⁰⁹. Він навіть метафорично означає культурну роль України у XVII–XVIII ст. як «місію західника» на Сході²¹⁰, котру виразно протиставляє культурному становищу тогочасної Московської держави. Таке протиставлення почасти нагадує аргументацію інших українських істориків першої третини XX ст., хоч і має низку своєрідних мотивів.

У іншій праці Б. Крупницький наголошує на тих соціокультурних контрастах, які простежуються на теренах ранньомодерної історії Східної Європи. На його думку, представлення таких супротивностей на історичній авансені висвітлює не тільки різницю у культурному походженні, а й призначенні народів / націй на східноєвропейських обширах.

«Врешті ролю відчинених дверей до Європи перебрала на себе Україна, та Україна, яка входила в склад Литовсько-Руської, а пізніше Польської держави, і тим самим стояла в контакті з західноєвропейською культурою. Саме в 17 ст.

²⁰⁷ Крупницький Б. 10. Висновки. Україна між Заходом і Сходом: II. Україна між Заходом і Сходом // Крупницький Б. Основні проблеми... — С. 213.

²⁰⁸ Дорошенко Д. Що таке історія Східної Європи? (До питання про розмежування української і російської історії) // УІ. — 1982. — № 1/2. — С. 20–21.

²⁰⁹ Крупницький Б. Україна між Заходом і Сходом. — № 11. — С. 2.

²¹⁰ Там само. — № 9. — С. 6.

убога на культуру Москва відчула пекучу потребу реформ, бо відстала культурно країна, дика, ізольована, з глибокою ворожнечею і недовір'ям до всього чужого не могла вже, як досі, існувати і мусіла — *volens-nolens* (лат. хоч-не-хоч. — Авт.), хоч лише частково і неохоче, європеїзуватися. Цю європеїзацію поверхового, зовнішнього характеру рішуче перевів Петро I, та він був *homo technicus*, і тому його реформи, оскільки ввійшли в життя, мали досить однобічний характер», — стверджує історик²¹¹.

Зазначимо, що європеїзацію Росії Б. Крупницький розглядає як поверхову та механічну, котра не змогла трансформувати ані культурні засади, ані російську ментальність. У широкому сенсі він оцінює «петровську європеїзацію» як більш-менш вдалий технологічний захід, який мав оновити соціокультурні засади російського суспільства, проте не зміг трансформувати його культурні основи. Вчений навіть обстоює думку, що «період Петрових реформ був своєрідною реформацією Росії, але й тепер було це насадження нового згори, силою царських указів. Європеїзатори, з одного боку чужинці, а з другого українці натикалися й в 18 ст. на загальну ворожість російського населення включно з її верхівкою»²¹².

Отож ідея кардинальної відмінності між засвоєнням цивілізаційних (зовнішніх, технічних, матеріальних) здобутків та культурної чи навіть духовної спільності європейських народів / націй підноситься істориком до одного з найважливіших концептів у репрезентації східноєвропейської минувшини.

Ба більше, Б. Крупницький наголошує, що навіть велетенські трансформації російського суспільства у першій половині ХХ ст. не тільки не зблизили, а, навпаки, віддалили Росію від Європи. Власне, радянську добу він розглядає у світлі суцільного заперечення європеїзму в СРСР, що перетворилося у суцільну ворожість нового «пролетарсько-селянського» суспільства щодо Заходу. «Взагалі в новітній історії Росії визначну роль грає боротьба між європейцями і антиєвропейцями або самобутниками. Ця боротьба прийшла в добу Радянського Союзу до певного закінчення; перемогли самобутники з їх гаслом не наближення до Європи, а віддалення від неї Росії. Росії надано значення не тільки окремого континенту; більше того Москва претендувала на роллю нового світового центру», — відзначає автор²¹³.

За візією Б. Крупницького, переломною подією у змаганнях європеїстів та самобутників на неосяжних обширах імперії Романових стала революція 1917 р. Історик вважає, що вона продемонструвала критичний розрив між технологічними моделями, нібито запозиченими з Заходу, а насправді переробленими й спотвореними в Росії, та архаїчними культурними засадами російського суспільства.

На думку Б. Крупницького, «російська революція не вийшла з основного потоку європейського життя, вона повстала всупереч з наукою Маркса і Енгельса в країні, де не було передумов для пролетарської революції, в країні переважно сільсько-господарській, зі слабо розвиненою індустрією і з нечисленною, порівнюючи, робітничою клясою, а до того — в країні, що її історичний розвиток

²¹¹ Крупницький Б. Федералізм на сході Європи... — С. 18.

²¹² Його ж. 8. Культурні проблеми історії України: III. Проблема Заходу і Сходу в Росії // Його ж. Основні проблеми... — С. 172.

²¹³ Його ж. Україна між Заходом і Сходом. — № 7. — С. 1.

мав свої особливості, які значно віддаляли її від західноєвропейської спільноти народів»²¹⁴.

Відзначимо, що саме специфічні російські соціокультурні умови Б. Крупницький вважає тим сприятливим підсонням, на якому буйним цвітом розквітли паростки радянського тоталітаризму, котрі доволі швидко перетворилися в один із найжахливіших репресивних режимів світу. Тож автор обстоює тезу, що «безперечно, Росія вибрала євразійський шлях»²¹⁵.

Врешті, Б. Крупницький розмірковує про причини російсько-української конфронтації у минулому, котрі вбачає у різних культурних і політичних засадах, на які спиралися обидві народи / нації, особливо за ранньомодерних часів. З цієї перспективи наступ імперського централізму на автономний устрій України-Гетьманщини постає як вислід культурних і політичних контрастів²¹⁶.

Наприклад, Б. Крупницький акцентує увагу на тій особливій ролі, котру відіграла киево-руська спадщина в імперській політиці. «Без Києва Москва втрачала значну силу того містичного флюїду, яким овіяний був царський престол. — підкреслює вчений. — Без Києва вона втрачала свої світові аспірації і ставала скромним князівством, якому щаслива доля (а не Боже призначення — тут також і ідея апостольства Андрія Первозваного в Україні!) та зручність великих князів дала можливість висунутися наперед, захопити в свої руки великі простори Східної Європи»²¹⁷.

Водночас Б. Крупницький прагне повсякчас продемонструвати культурну належність України до європейського світу, хоч і у світлі російсько-українського протистояння. Відтак автор наголошує на культурній одності України з Європою, позаяк їх об'єднують чи навіть пов'язують спільні культурні епохи, себто провідні тенденції історичного процесу. «Безперечно, що й культурне життя України новітніх часів проходило спільно з Західною Європою ті самі етапи. Наша країна так само мала ренесанс і реформацію, барокко та епоху просвіченості й раціоналізму, правда, в досить неповних, бідних формах, але, н. пр., барокко з дуже оригінальним власним змістом, багате на форми й з глибоким впливом на українську духовість. Можливо, за Мазепи в барокко знайшли собі найгеніальніший вияв глибини української душі», — резюмує свої спостереження історик²¹⁸.

Б. Крупницький укотре вирізняє цивілізаційні чи технічні досягнення Європи та їх засвоєння за часів реформи Петра I, які протиставляє культурній спільності українців і європейців. Такі розумування, хоч і спираються на досить оригінальну аргументацію, все ж таки єднають Б. Крупницького як інтелектуала з текстами цілої низки його попередників — істориків-державників, які трималися думки про безперечні переваги західної культурної та політичної орієнтації для України. Проте він не обмежується цією обнадійливою і, здавалося б, досить оптимістичною, у чомусь навіть комплементарною констатацією для еміграційного культурного загалу. Натомість історик висуває цілу низку

²¹⁴ Його ж. Теорії доби і сучасність. — № 9. — С. 4.

²¹⁵ Його ж. Україна між Заходом і Сходом. — № 7. — С. 1.

²¹⁶ *Krupnytsky B. Federalism and the Russian Empire // AUAAS. — New York, 1952. — Vol.2, no 2. — P. 245–255.*

²¹⁷ *Крупницький Б. Теорія III Риму і шляхи російської історіографії. — Мюнхен, 1952. — С. 7.*

²¹⁸ Його ж. Історичні основи європеїзму України. — С. 127.

гострих, болючих проблем, пов'язаних із українською минувиною та історією Східної Європи.

Передусім, Б. Крупницький відзначає розмитість терміна «Східна Європа», зміст якого пов'язувався не тільки з тодішніми геополітичними реаліями, а й з нереалізованістю низки національних проєктів. «Східня Європа — це скорше завдання, ніж дане чи виконане. Щось, що ще шукає свого повного вияву, що ще в дорозі, в шуканнях. Тут знаходилася і до певної міри знаходиться потенціально Європа», — зауважує автор²¹⁹. У широкому розумінні історик розглядає Східну Європу, передусім Україну, як «річ у собі», котра не змогла реалізуватися у минувшині, хоч мала та має великий потенціал, опертий на засади європейської культури, та численні, проте невикористані, ба навіть втрачені можливості!

Цю тезу Б. Крупницький досить докладно розглядає з перспективи української минувшини, котра у його репрезентації розгортається за віссю Захід / Схід. «Наша основна мелодія вся є з західним акцентом. Можна говорити про ритм українського історичного процесу, основним компонентом якого є напрямок захід-схід. В геополітичному аспекті ми все відсувалися в нашій історії на захід і знову йшли на схід, евентуально (можливо. — Авт.) південний схід» — зазначає історик²²⁰. Такий «ритм» української історії творив постійну конфронтацію між культурними устремліннями та політичним становищем українських земель.

Та найголовніше те, що Б. Крупницький прагне репрезентувати українську минувшину як «історію у собі», себто як таку, котра досі не спромоглася реалізувати низку сприятливих і навіть доленосних можливостей та стати «історією для себе!» «Українська історія — це історія *“verpasster Gelegenheiten”*, невикористаних можливостей. Шукання і спроби, що рідко втілюються в життя. Скорше завдання, ніж виконання. Вся Україна в майбутньому. Тільки в такому сенсі можна говорити про призначення України загальноєвропейського значення...», — підкреслює вчений²²¹.

Загальний рефрен авторського викладу з історичного підложжя повертає на майбуття, зокрема переноситься на проблему національного визволення народів Східної Європи, котре спроможне надати цьому поняттю справді-таки європейський смисл! «В основному Схід — це простір, який ще треба виповнити змістом. Цей зміст може дати йому Україна, але тоді, коли вона не проґавить свого власного завдання визволення і зв'язаного з ним дальшого завдання — визволення інших поневолених народів на Сході», — відзначає Б. Крупницький²²².

Свої розмірковування історик демонструє на прикладі української революції середини XVII ст., відомої як Хмельниччина, котру досить часто порівнювали з французькою революцією кінця XVIII ст. Зокрема, він тримається думки про некоректність такого порівняння з огляду на наслідки обох революційних «зривів», які суттєво різняться між собою. На його думку, Хмельниччина чи українська революція середини XVII ст. мала лише місцеве значення, себто могла тільки потенційно претендувати на загальноєвропейську роль!

²¹⁹ Його ж. Україна між Заходом і Сходом. — № 8. — С. 9.

²²⁰ Там само. — № 10. — С. 2.

²²¹ Там само. — № 12. — С. 7.

²²² Там само. — № 1. — С. 8.

«З свого боку скажемо точніше: могла стати тим, чим стала французька революція. Могла стати не тільки для України, але й в ширших масштабах. Тим часом Хмельниччина залишилася льокальним явищем, хоч були в ній сили і прагнення, які могли при щасливій констеляції (збігу обставин. — Авт.) змінити обличчя Сходу, навіть підсилити співзвучні сили в усій Європі, також і на самім Заході. Чим був Гус перед Лютером, тим міг стати Б. Хмельницький в добу, що попереджала часи французької революції», — констатує автор²²³.

Зауважимо, що Б. Крупницький доволі високо оцінював революцію середини XVII ст., зокрема неодноразово зіставляв цю епоху з національно-визвольними змаганнями 1917–1921 рр. Тож 1648 р. та 1917 р. уявлялися істориком як вихідні пункти, з яких відповідно розпочалися часи Руїни й доба радянзації України. Тим паче, що останню він метафорично нарік «другою Руїною». Втім, незважаючи на засадне значення обох українських революцій, учений відзначав, що вони залишилися чудовими, ба навіть символічними, проте нереалізованими можливостями нашої історії!

«Хмельниччина була більше, ніж актом відірвання України від Польщі (паралельний акт — спроба Мазепи відірвати Україну від Московщини), вона була творенням нового, кроком у невідоме. Це було не тільки постання української козацької держави, але й спроба — що виходила з широких мас — надати Україні нового соціального змісту. В великій революції 1648 р. зійшлися елементи національний і соціальний. Революція була національною і соціальною, так само, як і революція 1917 року. В цьому відношенні 1648 р. набрав для нас глибокого символічного значення, став дороговказом у майбутнє, свого роду пропам'ятною книгою, з якої мав би кожний українець, кожний український патріот винести науку для себе: переглядаючи події цього часу, вдумливий читач мав би зважити і оцінити величезні сили, що ворушилися в лоні революції і що не були відповідно узгляднені, а тому й принесли ті катаклізми в процесі становлення України, які стали відомі під назвою “доби руїни”», — зазначає історик у передмові до 156 тому «Записок НТШ», присвяченого добі Хмельниччини²²⁴.

Певна річ, у наведених сентенціях Б. Крупницького споглядаємо не тільки своєрідну двоїстість в оцінці Хмельниччини, котру він розглядав як у контексті наступних епох української минушини, так і тих багатообіцяючих тенденцій, які урвалися в історичному процесі ранньомодерної доби. Та обстоюючи думку про штучність порівнянь української революції середини XVII ст. з французькою революцією кінця XVIII ст., зокрема з перспективи зіставлення їх наслідків, він уважає за можливе і навіть доцільне говорити про спільні, принаймні співзвучні соціальні тенденції за доби станового суспільства, що виявилися в обох революціях. Отже, автор все одно вступає на поле компаративістики, хоч і висуває інші засади порівняльної ретроспективи — трансформація соціального світу!

«В революції Б. Хмельницького було в часи зформування і скріплення європейського абсолютизму щось від найпередовіших європейських ідей, щось що робило

²²³ Там само. — С. 7.

²²⁴ Крупницький Б. Замість вступу // ЗНТШ (Мюнхен). — 1948. — Т. 156: В 300-ліття Хмельниччини: Збірник. / За ред. Б. Крупницького. — С. 5.

цю революцію, хоч і як мало оформлену, свого роду безгласну, глашатаєм правд, які в повній силі розвинула й оголосила французька революція», — підкреслює вчений²²⁵. Ця констатація дозволяє автору показати спільність провідних тенденцій загальноєвропейської й української історії, хоч і сповільнених, викривлених та обмежених східними теренами.

Б. Крупницький доволі добре усвідомлює й різницю між обома революційними «зривами», передусім, із перспективи трансформацій соціального світу. *«Знову ж ми мусимо здати собі справу з того, що в українській революції виявила себе тенденція не стільки до зрівняння, нівеляції, як у Великій Французькій, скільки тенденція до постання вільних станів.* Коли Французька революція заступала в основі ідею вільних людей, позбавлених пут станової приналежності, то сенс Української Революції був у становій вільності, у витворенні вільних станів. За межі становости виходу майже не було, але вільна становість — це було вже значне наближення до слідуєчого етапу, яким була Французька Революція. В середині 17 ст. і це посереднє становище, заповідалося, як поступ, як крок уперед», — наголошує вчений²²⁶.

Таким чином, Б. Крупницький досить виразно розрізняє відмінні історичні епохи, котрі виплекали обидві революції. Тим більше, що Хмельниччина творила станову людину, а французька революція кінця XVIII ст. — вільного громадянина!

Заразом у повоєнних текстах Б. Крупницького Хмельниччина повсякчас генерувала порівняння з українською революцією 1917–1921 рр. Ці компаративні устремління походили із царини громадських та політичних практик учасника й очевидця національно-визвольних змагань. *«Наша політичні орієнтації, наші блукання між Польщею і Москвою — як живо пригадують вони нам подібні блукання гетьманової політики, починаючи з 1648 р.!* Та й пов'язаність національного з соціальним, що так явно виявила себе в революції 1917 р. знову веде нас до тої ж самої Хмельниччини. По суті тільки наше покоління може повністю зрозуміти гігантську, подиву гідну працю великого Богдана. Його проблематика, зрештою, є й нашою проблематикою. Ми так само живемо в добу зриву, як і покоління хмельничан», — відзначає історик²²⁷.

Б. Крупницький тримався думки про наявність достатніх «творчих сил», які, кінець-кінцем, дозволять потенційні можливості українського історичного процесу обернути у реальні здобутки й «прориви». Приміром, він уважав, що доба бароко не тільки продемонструвала культурній розвій українців у європейському дусі, а й надзвичайні творчі здібності до створення оригінальних вартостей! «Те, що Україна в тім же 17–18 ст. зуміла витворити своє оригінальне бароко, є запорукою того, що вона має досить творчої сили в собі, щоб бути більше, ніж звичайним посередником», — резюмує автор²²⁸.

²²⁵ Його ж. Україна між Заходом і Сходом. — № 12. — С. 7.

²²⁶ Його ж. 4. Проблеми української козацької держави: II. Станова чи нестановна держава // Його ж. Основні проблеми... — С. 54.

²²⁷ Його ж. Богдан Хмельницький і традиції козацької державности // Орлик (Берхтесгаден). — 1948. — № 3. — С. 32.

²²⁸ Його ж. 10. Висновки. Україна між Заходом і Сходом: II. Україна між Заходом і Сходом // Його ж. Основні проблеми... — С. 214.

Власне, Б. Крупницький повсякчас звертався до різноманітних європейських контекстів української історії у своїх текстах, оскільки вважає, що саме дослідницькі, інтелектуальні, культурні практики дозволяють якнайповніше представити Україну на світовій авансцені. Скажімо, вчений порушує проблему існування України як можливого чинника у системі європейської рівноваги першої половини XVIII ст. з перспективи політичних устремлінь мазепинської еміграції. «Вони пропагували Україну, як країну, що при деяких умовах могла знеутралізувати ту загрозу, яка насувалася на Європу зі Сходу. Для європейської рівноваги було потрібне існування сильної, з'єднаної України — це була альфа і омега політики мазепинців в Європі, може на якесь півстоліття», — зазначає Б. Крупницький²²⁹.

Водночас повоєнна доба у його рецепції продукувала зіставлення з першими десятиліттями XVIII ст., котрі автор називав часами Петра I. Причому історик убачав цілу низку компаративних паралелей між обома епохами: морально-психологічна втома від війн — за іспанський спадок 1701–1714 рр. та Другої світової, нестримне бажання миру в Європі як на початку XVIII ст., так і у середині XX ст., потужна російська експансія, перетворення Росії з царства у велику північно-східну імперію у добу Петра I та політичне й військово домінування СРСР у Східній Європі після 1945 р.²³⁰ Імовірно, такі порівняння поставали як із царини дослідницьких рефлексій Б. Крупницького — одного з найкращих істориків мазепинської еміграції, так і з тих настроїв та почувань, які побутували у культурному середовищі післявоєнної української еміграції.

Крім того, Б. Крупницький прагнув ініціювати масштабну полеміку навколо європеїзації та її українських вимірів на еміграційних теренах. У 1953 р. він навіть планував видати у видавництві УВУ курс лекцій «Україна між Заходом та Сходом», який читав у цьому університеті²³¹. Б. Крупницький просив Л. Окіншевича, котрий тримався відмінних поглядів, прорецензувати свою працю²³², що прокувало рецензента на можливу дискусію. Останній уважав, що проблема взаємовідносин Сходу і Заходу у національній історії у жодному разі не зводиться до питання про європейське призначення України, а потребує опрацювання й представлення цілої низки інших контекстів східноєвропейської минувшини.

Більше того, Л. Окіншевич обстоював думку про хибність уявлень щодо «вищості» певної культури. «Таке запитання, що його не раз ставлять собі українці, є в засаді невірне. — пише історик. — Західна культура є, безперечно старша, але східна є більше в процесі зросту... Так само й історична позиція народу не є недобра, ні тоді, коли вона свідчить про його повну сил молодість (з великими перспективами в майбутньому), ні тоді, коли вона свідчить про його мудру й багату на досвід зрілість»²³³.

²²⁹ Його ж. Українська суспільно-політична думка в XVIII ст.: II. Закордонна Україна і Пилип Орлик. — 1948. — № 1. — С. 12.

²³⁰ Його ж. Доба П. Орлика і сучасність // РСЛ (Мюнхен). — 1945/1946. — № 12. — С. 95.

²³¹ Полонська-Василенко Н. Професор, д-р Борис Дмитрович Крупницький... — С. X.

²³² Падох Я. Лев Окіншевич видатний історик державного права України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — Нью-Йорк–Мюнхен, 1985. — С. 30.

²³³ О-ч Л. [Окіншевич Л.] Між Заходом і Сходом // Україна (Париж). — 1952. — № 8. — С. 614–615.

Отож Л. Окіншевич був переконаний, що концептуалізація української історії має спиратися на ідею наскрізного внутрішнього конфлікту, який став вислідом тривалої взаємодії відмінних культурно-історичних комплексів чи цивілізацій. На його думку, цивілізаційна межа в українській минувшині не залишалася сталою, а постійно переміщувалася протягом різних історичних епох. Відтак у текстах Л. Окіншевича проблема цивілізаційної належності України трансформувалася у питання про «цивілізаційне перехрестя», проте не стільки у світлі суцільної конфронтації та співбуття двох цивілізацій в історичному просторі, скільки як постійна динамічність, рухливість культурної / цивілізаційної межі.

Саме ця динамічність спричиняла химерне поєднання західних та східних елементів у минувшині українського народу. *«Його трагічна історія, — відзначає Л. Окіншевич, — здається багато в чому пояснюється закладеним у ньому самому внутрішнім конфліктом.* Водночас, це питання може бути складніше, ніж воно уявляється тим українським вченим і історикам, що без застереження залічують український народ і його історичний розвиток тільки до одного з відмінних культурно-історичних типів»²³⁴.

Теза про культурну межу чи «цивілізаційне перехрестя» до певної міри сполучає погляди обох учених, хоч і виявляє й низку відмінностей. Л. Окіншевич, порівняно з Б. Крупницьким, більш прихильно ставився до циклічних (цивілізаційних) візій, зокрема згаданої теорії А. Тойнбі. Натомість Б. Крупницький віддавав перевагу антропоцентричним орієнтирам у концептуалізації історії, проте прагнув їх узгодити як із традиційними національно-державницькими устремліннями, так і з ідеєю багатоманітних соціокультурних імпульсів.

Зазначимо, що концептуальна пропозиція А. Тойнбі містила низку цікавих настанов, які приваблювали Л. Окіншевича як дослідника. Передусім, це — думки про повний / неповний цикл існування цивілізацій, лінії чи межі демаркації між ними, роль творчої / домінуючої меншості, ідея світової держави, яка виглядала доволі актуальною в умовах тодішнього біполярного світу тощо.

Деякі з цих ідей Л. Окіншевич прагнув прикласти щодо східноєвропейської — української та білоруської історії. Зокрема, варто відзначити його тезу про рухливість цивілізаційної межі за віссю Схід / Захід, яка в різні історичні епохи пересувалася у просторовому і культурному сенсі на українських землях. У такому ж дусі сприймається й заувага Л. Окіншевича про Велике князівство Литовське як спільноту перехідного типу з західними й східними елементами²³⁵, а також його роздуми про перехрещування різноманітних культурних впливів в українській історії, що породжували конфліктні постаті видатних історичних діячів, наприклад Б. Хмельницького. *«Серед них згадаємо тут навіть Богдана Хмельницького, що в його вдачі, як нам здається, можна добачити ніби дві лінії: щось від тонкої й здержливої мудрости Івана Мазепи й щось від сміливого, нестримного і безоглядного розмаху Івана Сірка», — підкреслює автор*²³⁶.

Видається, що призначення циклічних (цивілізаційних) теорій Л. Окіншевич убачав у тому, щоб віднайти світові / загальнолюдські орієнтири в історич-

²³⁴ Там само. — С. 615.

²³⁵ Акінішев Л. [Окіншевич Л.] Пра «Цивілізаційныя Асновы»... — С. 76–77.

²³⁶ О-ч Л. [Окіншевич Л.] Між Заходом і Сходом. — С. 613.

ному процесі на певних національних обширах. На його думку, «це вчення про цикли не дає нам всеохоплюючого пояснення до всіх прикладів розвитку людських суспільств. Які етапи розвитку і які цикли можемо ми простежити, скажімо в історії китайської держави, що тисячоліттями стояла, ніби не рухаючись у своїх застиглих формах, чи, може в історії України? Всеохоплюючої переконливої відповіді ми ще не маємо. Та *теорія історичних циклів може прислужитися нам у тім відношенні, що обмежить нас, передусім, границями свого періоду в великому процесі розвитку людської культури і людської суспільної організації*»²³⁷.

На превеликий жаль, повноцінна дискусія між обома вченими щодо перспектив європеїзації чи цивілізаційної належності України, так і не відбулася, хоч вони обговорювали ці проблеми у своєму листуванні. Завадили тяжкі, ба навіть фатальні обставини еміграційного буття як Б. Крупницького, так і Л. Окіншевича, хоч погляди обох істориків щодо низки питань представлені у низці опублікованих текстів. Отже, попри зазначені відмінності, низка думок Л. Окіншевича перегукується з розумуваннями Б. Крупницького.

Останній розглядає Україну як «межову країну» європейської культури, що тяжіє до відомої тези істориків-державників про українські землі як «цивілізаційне перехрестя». «Україна — типова країна на межах європейського світу. Вже за історичних початків її існування, а зокрема за перших князів київської доби йде в ній постійна боротьба між елементами європейськими й азійськими — орієнтальними, між світом грецької й римської культури та світом хозарсько-арабським», — зауважує Б. Крупницький²³⁸.

Однак, для нього акцентування уваги на «межовому становищі» українських земель є не стільки способом пояснення руйнівних та незавершених процесів з обсягу національної минувшини у світлі динамічної, мінливої «цивілізаційної межі», як у текстах Л. Окіншевича, скільки спробою віднайти компаративні засади для зіставлення України з іншими європейськими країнами (Іспанія).

Б. Крупницький пише про арабські впливи на європейську культуру, роль Іспанії в європейській історії тощо. З такої ж перспективи він прагне представити й українську історію, зокрема пояснити її сповільнений ритм, точніше плин буття. «Як Іспанія на Заході, так Україна на Сході Європи боронила останні bastiони європейського духу проти турецько-татарського, чи арабського світу. Але, борючись, вона жила європейським життям. Український розвиток завжди був європейським розвитком. В українців було європейське наставлення, а це рішає. Тому говорити про європеїзацію України можна тільки з непорозуміння. *Україна є частина духової Європи, незважаючи на всі особливості її розвитку, вимушені обставинами, і тут нема чого європеїзувати: треба тільки підтримувати її вічний європейський дух. Органічний шлях українського розвитку є європейський*», — стверджує Б. Крупницький²³⁹.

Зауважимо, що протиставлення за віссю Захід / Схід у працях ученого не є тотальним, а скоріше взаємодоповнюючим. Але наголошуючи на європейських витоках української культури, Б. Крупницький визнає, що в її формуванні та

²³⁷ Окіншевич Л. Вступ до науки про право і державу. — 2-е вид. — Мюнхен, 1987. — С. 46.

²³⁸ Крупницький Б. Історичні основи європеїзму України. — С. 123.

²³⁹ Там само. — С. 130.

становленні поважну роль відіграли східні елементи. Тож автор знову повертається до своєї улюбленої ідеї фікс — «синтези», котру прагне віднайти у західних та східних складових в українській культурі і ментальності.

Втім, як і у більшості інших випадків, Б. Крупницький намагається уникнути «прямої», точніше формалізованої чи ідеальної «синтези», позаяк уважає таку процедуру надмірним спрощенням «живого» історичного процесу. Натомість культурна «синтеза», котру прагне вибудувати вчений, є досить релятивною, себто «неповною», що зумовлює низку авторських застережень й обмежень.

«Україна безперечно є синтезом між Заходом і Сходом, але синтези бувають різні, з перевагою того чи того елемента. В усякім разі європейскість України не підлягає жодному сумніву: з загальноєвропейського руху її не можна виключити; до нього вона належить органічно. Знову ж, коли взяти на увагу Схід у широкому розумінні, орієнтальний Схід, то тема культурних взаємовідносин України з цим Сходом — це ще непочате поле для дослідів. Тут мали б подати своє авторитетне слово археологи і історики — орієнталісти. Духовий вплив на Україну арабів і взагалі орієнтального світу, хозарів, стик із турецькими й татарськими формами життя й т. д. ще не є остаточно освітлені, щоб можна було щось певного сказати», — відзначає Б. Крупницький²⁴⁰.

З такої перспективи східні, орієнтальні впливи, візантійська спадщина сприймалися істориком як важливі, проте невизначальні складові української ментальності. Власне, Б. Крупницький однозначно пов'язує формування національної ментальності з європейською культурною основою, хліборобськими практиками, що почасти нагадує відомі розумування В. Липинського.

На думку Б. Крупницького, ці складові відіграли провідну роль у творенні «українського духового типу». «Хоч Україна і належить фізично до Східньої Європи, то вона духово репрезентує в своїй синтезі Заходу і Сходу деякі важливі, навіть основні риси західньої ментальності. Тому можна і навіть слід говорити про призначення України бути Заходом на Сході», — зауважує вчений²⁴¹.

Але обстоюючи незаперечну належність України до європейської культури в історичній ретроспективі, вчений не є оптимістом з перспективи майбуття, позаяк добре усвідомлює той страшний культурний тягар, який привнесли політичні й ідеологічні практики тоталітарного режиму! Тим більше, що доба Ді-Пі спричинилася до низки контактів Б. Крупницького з новою хвилею української еміграції. Він навіть метафорично згадує про «окремі світи», котрі зішлись на еміграції²⁴².

Б. Крупницький стає на захист одного з найвідоміших представників «нової східноукраїнської еміграції» професора О. Оглоблина, який зазнав цькування з боку деяких еміграційних видань²⁴³. Варто відзначити, що історик із великою цікавістю спілкувався з емігрантами з Радянської України, позаяк ці взаємини давали самобутні матеріали для роздумів, можливість познайомитися з особа-

²⁴⁰ Крупницький Б. 10. Висновки. Україна між Заходом і Сходом: II. Україна між Заходом і Сходом // Крупницький Б. Основні проблеми... — С. 212–213.

²⁴¹ Там само. — С. 214.

²⁴² Крупницький Б. Перша частина. Українські історіографічні проблеми: 5. Українська історіографія ХХ ст. ... // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... — С. 130.

²⁴³ Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин (1899–1992): Короткий біографічний нарис // Оглоблин О. Студії з історії України... — С. 361.

ми, котрі мали інший життєвий досвід та світогляд. Особливо дружні відносини склалися у нього з істориками О. Оглоблиним та Н. Полонською-Василенко. Поміж емігрантів це тріо колег-друзів жартівливо називали «трьома мушкетерами»²⁴⁴.

Отже, погляд Б. Крупницького щодо європейського майбуття України видається досить обережним і проникливим (особливо з перспективи нинішніх українських культурних реалій!), оскільки він доволі виразно усвідомлював ті численні небезпеки й загрози, котрі несла з собою тотальна радянська та русифікація української культури. «Це так з історичною Україною. А як буде виглядати в майбутньому, про це нам тяжко говорити. *В умовах становлення на Сході окремого континенту з деевропеїзаторськими, самобутніми тенденціями вся етнографічна Україна, що входить сьогодні в східноєвропейську советську систему, стоїть перед поважними небезпеками*», — наголошує автор²⁴⁵.

Однією з таких небезпек Б. Крупницький вважає культурну провінціалізацію України, котра може віддалити, ба навіть вилучити українців із духовного й інтелектуального життя європейців. Причому цю загрозу історик убачає не тільки у нівелюючих практиках радянського режиму, а і в замкненому, камеральному характері української еміграції, котра перебувала осторонь головних процесів і подій на обширах європейського культурного та політичного життя.

«Небезпечно було й те, що представники української науки, а саме гуманітарних дисциплін, незважаючи на деякі нові спроби, в основному і на Східній Україні, і в Галичині, і на еміграції не вийшли з рамен своєрідного краєзнавства. Безперечно, для нації, що й тепер живе ще в “в приймах” українознавство залишиться потребою першого порядку. Але, дбаючи про свою вузьку тематику, дуже тяжко визволитися з меж краєзнавства, меж культурної щодо науки і літератури провінції. З другого боку, нема чого радикально відриватися від своєї рідної тематики (та й так багато сил ми поки що не маємо), тільки треба її свідомо зв'язати з процесом європейського і світового істотного життя. Треба братися за європейські і світові проблеми, не спускаючи з очей України і вставляючи її в цей широкий процес, бо інакше все будемо забутою країною», — відзначає вчений²⁴⁶.

Ба більше, Б. Крупницький вважає, що історики-емігранти мусять сконцентруватися на компаративних практиках, започаткованих ще М. Драгомановим, які дозволять повною мірою представити українську минувшину на теренах європейської історії. Власне, компаративістика розглядалася вченим як своєрідний вислід європеїзму, ціннісний орієнтир для українських учених, що у певному сенсі наслідує відому космополітичну настанову М. Драгоманова. «Вже одне це питання про європейськість України вводить нас в суть методи. *Тема “Україна і Захід” робить наочною потребу порівняльної методи*», — підсумовує Б. Крупницький²⁴⁷.

Таким чином, він вважає, що, попри трагічні обставини, які прирекли багатьох учених-гуманітаріїв на еміграційні поневіряння, повоєнна доба вимагає

²⁴⁴ Полонська-Василенко Н. Професор, д-р Борис Дмитрович Крупницький... — С. XXXII.

²⁴⁵ Крупницький Б. Історичні основи європеїзму України. — С. 130.

²⁴⁶ Його ж. Шляхи української культури. — С. 30–31.

²⁴⁷ Його ж. Друга частина. Історіософічні замітки в зв'язку з історією України: 3. Методи прагматична, генетична і порівняльно-соціологічна в українській історіографії // Його ж. Історіознавчі проблеми... — С. 180.

кардинальної переорієнтації культурних, освітніх і дослідницьких практик. Більше того, історик обстоює думку про нагальність загального повороту українських учених, політичних та громадсько-культурних діячів до вимог, потреб і можливостей повоєнного європейського буття. «Перед істориками, яких доля кинула в Західню Європу, відкривається тим самим ряд плідотворних завдань. — відмічає автор. — *Ставлячи поруч Україну та Західню Європу, ми, нарешті, будемо в стані включити першу в загальне русло європейського історичного розвитку.* До цього часу існували тільки спроби або скорше натяки на такі спроби»²⁴⁸.

Та «натяки», так і залишилися «натяками! Цей стан зберігся і після смерті Б. Крупницького (1956) та фактично тривав до 1960-х–1970-х років, коли на ниві інституціоналізації діаспорних наукових установ конституювалися українсько-американські й українсько-канадські інституції.

За трагічною іронією долі, повоєнні творчі пошуки Б. Крупницького припали на один із найскладніших періодів його біографії — тяжких і безперервних хвороб. Ще 1945 р. у Б. Крупницького та В. Петрова склалася своєрідна традиція спільних прогулянок в окупованому американцями Лейпцигу, під час яких вони жваво обговорювали різноманітні наукові проблеми, щоб відволіктися від нужденності та голоду²⁴⁹. У споміні про В. Петрова історик, згадуючи про їхню спільну подорож восени 1947 р. Королівським озером до Берхтесгадену (Баварія, Західна Німеччина), коротенько обмовиться, що «потім прийшли роки моїх хвороб»²⁵⁰.

Натомість сучасники, котрі більш-менш докладно знали про реальне становище Б. Крупницького, із неприхованим подивом констатували той разючий контраст між тяжким фізичним станом і незвичайними творчими потугами історика-емігранта. «Я просто дивуюся, як при такому здоров'ї, часто лежачи в ліжку з сильно підірваним організмом міг Ювілят (Б. Крупницький. — *Авт.*) творити і писати багато цінного для нашої історії», — відзначав Л. Бачинський²⁵¹.

Утім, попри тяжкі обставини та несприятливі умови праці, особливо після західнонімецької грошової реформи 1948 р., котра обірвала сталі зв'язки Б. Крупницького з багатьма вченими-емігрантами, повоєнна доба безперечно стала найцікавішим періодом у його інтелектуальній біографії. За свідченням Н. Полонської-Василенко, тяжкохворого вченого відвідували лише епізодично дехто з українців, зокрема Н. Дорошенко — дружина покійного Д. Дорошенка та молоде подружжя Прицаків²⁵². Та, незважаючи на напівізолюване та складне буття тяжкохворої людини, Б. Крупницький був одним із небагатьох учених-емігрантів, які не тільки своєрідно відреагували на нові течії європейської соціогуманітаристики, а й прагнули їх творчо переосмислити і вжити на ниві укра-

²⁴⁸ *Його ж.* 5. Українська історіографія ХХ ст. II. На порозі нової еміграції (після 1945 р.) // *Його ж.* Історіознавчі проблеми... — С. 122.

²⁴⁹ *Андрєєв В. М.* Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого: Монографія. — Дн., 2012. — С. 134.

²⁵⁰ *Крупницький Б.* Мої спогади про В. Петрова. — С. 736.

²⁵¹ *Бачинський Л.* На свіжу могилу. Спогад про проф. д-ра Бориса Крупницького // *Свобода (Джерсі Сіті).* — 1956, 15 черв. — № 113. — С. 5.

²⁵² *Полонська-Василенко Н.* Професор, д-р Борис Дмитрович Крупницький... — С. VIII.

їнської проблематики. Відтак І. Лисяк-Рудницький влучно схарактеризував Б. Крупницького як історика з «нахилом до філософської рефлексії»²⁵³.

Зауважимо, що Б. Крупницький як учений сформувався в інтелектуальному річищі міжвоєнної доби з її тяжінням до соціологізації історії. До того ж, він значною мірою перебував під впливами еміграційного середовища з його державницькими / неоромантичними, хоч і дещо пом'якшеними чи поміркованими інтенціями. На цьому культурному тлі дивовижним видається повоєнний ідеал науковості історика, в якому наскрізним рефреном проходять ідеї антропоцентризму й релятивності щодо концептуалізації та репрезентації світу минувшини, котрі, здавалося б, у жодному разі не могли сполучитися з державницькими устремліннями!

Та антропоцентризм і релятивізм Б. Крупницького постають не стільки як одноцільні категоричні настанови, скільки як умовні епістемологічні орієнтири за складної, невизначеної пізнавальної ситуації повоєнних років. Скажімо, релятивізм історика містить не тільки обґрунтовані сумніви щодо продуктивності циклічних, лінійних, багатолінійних та інших концептуалізацій минувшини, а й спирається на морально-релігійні засади.

У широкому сенсі такий дослідницький лейтмотив нав'язував суб'єктивне й індивідуалізоване представлення минувшини, котра уявлялась істориком як низка динамічних, мінливих, взаємодоповнюючих площин. Недаремно Б. Крупницький у повоєнних текстах дедалі більше пише про реакції, «пориви», творчість, діяльність історичної Людини, її спроможність до трансформації природного середовища, подолання географічного простору, перетворення соціального оточення, здатність нагромаджувати й вивільняти духовну та культурну енергію і т. п.

Ці розумування досить своєрідно корелюються з його уявленнями про історичний рух, який він пов'язує, з одного боку, з безперечною уривчастістю, а з іншого боку — з багатоманітними імпульсами, що по-різному сприймаються, відображаються та переломлюються у тих чи інших сферах. Схоже, що саме на цьому підсонні постає авторська ідея історичного ритму.

Проте ритм у представленні Б. Крупницького набуває вигляду не якогось більш-менш послідовного, принаймні сталого повторення чи чергування, а, навпаки, уривчастої, ламаної лінії, котра при погляді з ближчої перспективи розпадається на кілька самостійних відгалужень, які історик убачає у «спазмах», «скоках», «зигзагах», «поштовхах» історичного руху. Такі уявлення у багатьох аспектах наближають його візію до хвильової концептуалізації історичного процесу.

Зазначимо, що антропоцентричні та релятивістські настанови Б. Крупницького досить своєрідно співіснували з його державницькою вимогою щодо концептуалізації й репрезентації національної історії. Зокрема, історик прагнув модернізувати старі державницькі засади, що відобразилося у його текстах, присвячених проблемі «історіографічної синтези» — синтетичного сполучення напрямів, методів, соціальних та національних «ліній» історичного процесу, окремих ідей, наприклад — «волі» й «авторитету» і т. п.

²⁵³ Лисяк-Рудницький І. В обороні інтелекту // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак. — К., 1994. — Т. 1. — С. 405.

У цьому ж ракурсі можемо розглядати й ідею «державницько-колоніального» ритму, котру Б. Крупницький поклав до основи своєї періодизації української історії. Та його «синтези», за влучним спостереженням В. Петрова, майже ніколи не були «прямими», себто однозначними, всеохоплюючими й універсальними. Виглядає, що Б. Крупницький повсякчас усвідомлював релятивність синтетичних процедур, які у його представленні часто-густо постають як «неповні» чи «незавершені». Зазвичай його «синтези» у світі історії окреслюють можливі шляхи творення, проте не гарантують автоматичного виникнення нової якості!

Прикметною рисою повоєнного історичного письма Б. Крупницького є його спроба сполучити антропоцентричні мотиви з національною минувиною. Приміром, варто згадати його думку про те, що нація може бути представлена з перспективи буття історичної Людини. Вірогідно, з цієї царини походять його розумування про «український духовий тип» та його можливі реакції на західні інтелектуальні й культурні новації, як-от екзистенціалізм, персоналізм, а також міркування про суперечливість і релятивність типологічного методу. Ці думки почасти наслідують, почасти модернізують старі типології М. Костомарова, В. Антоновича та ін., хоч історик уважає, що у цих «характерологічних» замальовках переходиться чимало влучних спостережень.

Водночас Б. Крупницький був послідовним прихильником компаративних практик. Не випадково у його текстах досить часто споглядаємо апеляції до «порівняльно-соціологічної методи», хоч друга частина цього означення виказує зв'язок автора з міжвоєнною добою, в котру простежується тотальна орієнтація на соціологізацію історії.

Ба більше, навіть такі різні інтелектуали як соціаліст-позитивіст М. Драгоманов та консерватор-неоромантик В. Липинський у його рецепції зіставляються саме на ґрунті компаративістики, себто як послідовні прихильники порівняльно-історичного методу. Ці симпатії Б. Крупницького до таких відмінних, а у багатьох рисах полярних представників української історичної та політичної думки згодом немовби «успадкував» І. Лисяк-Рудницький.

Космополітична настанова у компаративних практиках М. Драгоманова значною мірою перегукується, принаймні добре нагадує європеїзм Б. Крупницького. Тим більше, що для Б. Крупницького компаративний («порівняльно-соціологічний», «універсальний» чи «структуральний») метод пов'язаний не тільки з певними дослідницькими практиками, а й культурними і навіть духовними сферами діяльності, себто постає як важлива світоглядна настанова! У певному розумінні компаративістика була одним із вимірів європейськості у його світосприйнятті, що зауважив свого часу вищезгаданий В. Петров. Однак, і на ниві компаративістики споглядаємо релятивність мислення Б. Крупницького, котрий намагався віднайти різноманітні порівняльні сюжети, але здебільшого уникав «прямих» порівнянь, зокрема Хмельниччини з французькою революцією кінця XVIII ст.

Зрештою, незважаючи на нові мотиви і тенденції щодо концептуалізації історії, повоєнні тексти Б. Крупницького все ж таки тяжіють до державницької, хоч і помітно модернізованої репрезентації української минувини, особливо у його публікаціях з історії України-Гетьманщини. Більше того, він щиро вірив, що черговий поворот у геополітичних змаганнях «холодної війни» може ви-

творити нові історичні можливості, зокрема вивільнить творчу енергію українців для нового культурного «скоку» та досягнення власної національної держави! «Державницько-колоніальний» ритм, на якому вибудовувалася його періодизація історії України, є промовистим свідченням самотніх реакцій Б. Крупницького як на інтелектуальні та культурні виклики повоєнної доби, так і на старі, незавершені порахунки на полі українського історіописання міжвоєнних часів.

8.4. У пошуках контексту. О. Оглоблин як інтерпретатор доби Хмельниччини

На повоєнних теренах української еміграційної історіографії О. Оглоблин з'явився як представник старої наддніпрянської академічної й культурної традиції. Однак, остання була трансформована повсякденними соціальними і науковими практиками буття за досить екстремальних умов радянського режиму. За спостереженням О. Домбровського, котрий розглядав О. Оглоблина як «інтелектуала великого формату», наслідки «советської ментальности» та радянські «експерименти індоктринізації» наклали помітний відбиток на його особистість²⁵⁴.

Культурні та дослідницькі практики О. Оглоблина адсорбували як старі українські традиції, що сягали своїми коренями ще України-Гетьманщини, так і революційний ентузіазм доби українізації 1920-х років та жахливі спомини 1930-х років — часів суцільних репресій, народження і тотального панування радянського гранд-нарративу. Вельми болісними були згадки про принизливий «обряд самоспокути» уявних і реальних «гріхів», котрого зазнало чимало радянських учених-гуманітаріїв, зокрема й О. Оглоблин²⁵⁵.

Звісно, історик не був поодиноким репрезентантом цієї гілки української східної чи наддніпрянської наукової еміграції після Другої світової війни, яка пережила страшні поневіряння та випробування за часів радянських репресій і воєнної доби. Зокрема, Н. Полонська-Василенко у своїй студії, присвяченій репресованим науковцям, називає, принаймні 11 істориків та вчених-гуманітаріїв на еміграції, які протягом 1920-х–1930-х років працювали в системі ВУАН: В. Гришко, В. Дубровський, В. Козловська, Н. Кордиш-Головко, П. Курінний, В. Міяковський, О. Оглоблин, Л. Окіншевич, С. Підгайний, Н. Полонська-Василенко, К. Штепа²⁵⁶.

Це покоління наддніпрянських інтелектуалів історик С. Підгайний метафорично нарік «недостріляними»²⁵⁷. Варто згадати й ряд інших учених-емігрантів, які одержали фаховий вишкіл та розпочали наукову діяльність у Радянській Україні, зокрема С. Килимника, П. Одарченка, В. Петрова, Ю. Шевельова, В. Шугаєвського, О. Юрченка та ін.

Окрім того, як і більшість професорів-істориків УВУ у Мюнхені (Д. Дорошенко, Б. Крупницький, Н. Полонська-Василенко та ін.), О. Оглоблин належав до прихильників гетьманського руху на еміграції, що, звичайно, справляло помітний вплив на його наукову творчість²⁵⁸. Але, на відміну від більшості емігран-

---

²⁵⁴ Домбровський О. Спомини / Ред. А. Атаманенко; упор. Г. Клинова. — Нью-Йорк–Львів–Острого, 2009. — С. 206.

²⁵⁵ Стенографічний звіт дискусії по докладу Скубіцького з приводу буржуазної Оглоблінської концепції українського історичного процесу, що відбулася в Києві в травні м-ці 1931 р. [машинопис] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 303. — 225 арк.

²⁵⁶ Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // ЗНТШ. — Париж–Чикаго, 1962. — Т. 173: 3б. на пошану українських учених знищених большевицькою Москвою / Ред. М. Овчаренко. — С. 63–69.

²⁵⁷ Оглоблин О. Семен Підгайний (1907–1965) // Оглоблин О. Студії з історії України... — С. 262.

²⁵⁸ Винар Л. Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток. — Київ–Львів–Париж–Нью-Йорк–Торонто, 1998. — С. 80.

тів-наддніпрянців, О. Оглоблин мав унікальний досвід у царині розробки української історії, акумульований різноманітними фаховими інтересами та дослідницькими практиками.

У міжвоєнну добу О. Оглоблин інтенсивно студіював різні пласти української минувшини: працював над схемою економічної історії, прагнув відтворити політичне життя та суспільну думку України-Гетьманщини XVII–XVIII ст., зокрема сполучити революційну добу Хмельниччини з Мазепинськими часами. Крім того, він мав широкі академічні інтереси на ниві культурної та соціальної історії XVII–XIX ст., у т.ч. з перспективи родознавства — генеалогії тощо. У його писаннях 1920-х — початку 1930-х років побутували як устремління у річищі «масової» історії, так і латентні неоромантичні мотиви.

Такі масштабні наукові зацікавлення О. Оглоблина продукували його специфічні інтенції щодо концептуалізації української минувшини, які спиралися на високу культуру джерелознавчої й архівної евристики. Це поєднання, з огляду на еміграційні умови та відірваність від головних джерельних комплексів тодішніх дослідників поза межами Радянської України, виглядає справді-таки унікальним! Якщо взяти до уваги, ще й тривалу, фактично 70-ти річну науково-дослідну працю О. Оглоблина на теренах українського історіописання XX ст., то постає цього вченого та стильові виміри його творчості і до сьогодні становлять неабиякий інтерес.

Вже перші розвідки О. Оглоблина, написані у добу Ді-Пі, виявляють авторську схильність до концептуалізації минувшини, яка нав'язує інтелектуальну тяглість з його студіями 1920-х — початку 1930-х років, зокрема у сенсі неоромантичної стилізації та почасті соціологізації історії. Такою є його розвідка «Золотий спокій» (1948), присвячена передденню Хмельниччини.

Її задум постав, імовірно, ще за радянської доби. Про це свідчить низка зауваг О. Оглоблина на підручник Т. Скубицького, К. Гуслистого, Ф. Ястребова з української історії, підготовлений 1936 р., зокрема цікаві коментарі рецензента про поняття «золотий спокій»²⁵⁹. Приміром О. Оглоблин обстоє думку, що у цю добу «швидким темпом нагромаджувалася сила вибухового матеріалу в соціально-економічному й політичному житті України»²⁶⁰. Проте, з очевидних на то причин, означені роздуми історика, так і не потрапили на сторінки радянських наукових видань. Відтак свій задум автор зміг почасті реалізувати на еміграції, коли за скрутних умов і обставин таборової доби видав вищеназвану статтю.

У цьому тексті О. Оглоблин прагне наповнити концептуальним змістом відому і популярну метафору, яка побутувала на теренах польського історіописання у світлі різних контекстів — політичного, ідеологічного, культурного, господарського тощо. Відзначимо, що один із розділів другої частини восьмого тому «Історії України-Руси» М. Грушевського мав аналогічну назву — «Золотий спокій»²⁶¹.

²⁵⁹ *Верба І.* Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні: (До 100-річчя з дня народження) / Відп. ред. *П. С. Сохань*. — К., 1999. — С. 295–296.

²⁶⁰ *Оглоблін О. П.* Зауваження до підручника «Історія України» Т. Скубицького, К. Гуслистого, Ф. Ястребова [автограф; 8 жовт. 1936 р.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 191. — Арк. 1.

²⁶¹ *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1995. — Т. 8 [репринт 2-го вид.], ч. 2: Початки Хмельниччини (1638–1648). — С. 3–41.

А втім, значення і реальний масштаб розумувань О. Оглоблина про цей, здавалося б, локальний десятилітній період української історії (1638–1648) виказують більш широкі дослідницькі інтенції. Передусім, він звертає увагу на «нові і великі вартості», які постали в політичній, культурній, економічній та інших сферах українського ранньомодерного буття на зламі XVI–XVII ст.²⁶²

«Справді, куди не подивимося, до якої царини українського суспільного життя не приглядимось, скрізь побачимо невтомну працю, завжди відчуємо цей творчий дух, що навіть момент найбільшої національної поразки після козацьких повстань 1630-х років *пробивається крізь потрощену й спалену оболонку буденного життя й переможно повіває над усією країною*», — зауважує історик²⁶³.

Власне, окреслення контрасту між тими вартостями та пригніченим станом суспільства, подається як провідна теза у візії О. Оглоблина. Причому у змалюванні контраверсійних контекстів минувшини він оперує відомими неоромантичними дефініціями — нагромадженою «силою» і «духом» української нації. Ці мовні маркери, котрі в стильовому представленні українських неоромантиків першої третини ХХ ст. зазвичай виглядають абстрактними й ідеологічно заангажованими, історик дещо заземлює та наповнює конкретним змістом. Тож учений подає досить рельєфну і багатопланову замальовку тогочасного українського суспільства. Він спростовує давню «народницьку легенду» про економічний занепад України напередодні Хмельниччини²⁶⁴.

Заразом О. Оглоблин обстоює тезу про надзвичайне багатство і повноту українського духовного та культурного життя наприкінці XVI — першій половині XVII ст.²⁶⁵ Зокрема історик наголошує, що «на середину XVII століття, й саме в період “золотого спокою”, *Україна стала справжнім духовим центром усього православного світу, а Київ став всеукраїнським центром науки й культури*»²⁶⁶. На його думку, саме на теренах цієї «ідейної сфери» народилася «ідея української національно-визвольної революції»²⁶⁷.

Ю. Бойко влучно зауважив цікаву прикмету тодішнього історичного письма О. Оглоблина, яку він схарактеризував як «пов'язання духового розвитку з економічним»²⁶⁸. Та найцікавішим виглядає представлення автором розвідки політичних контекстів виникнення, точніше відродження Української козацької держави з перспективи психологічних очікувань тогочасних діячів. «Найменше, мабуть, здивовані були сучасники й свої, й чужі — *з найяскравішого для нас факту відродження Української Держави*. Цей настрої був загальний», — підкреслює О. Оглоблин²⁶⁹.

Отож в авторській візії психологічний чинник очікувань / сподівань / настроїв сучасників є своєрідним і вагомим доказом побутування політичної й ідеологічної концепції / концепцій утворення Української Речі Посполитої чи Руського князівства, себто готовності сприйняти імовірні / можливі перетворення²⁷⁰.

²⁶² Оглоблин О. «Золотий спокій» // Арка (Мюнхен). — 1948. — № 3/4. — С. 1.

²⁶³ Там само. — С. 1.

²⁶⁴ Там само. — С. 1.

²⁶⁵ Там само. — С. 2–3.

²⁶⁶ Там само. — С. 3.

²⁶⁷ Там само. — С. 3.

²⁶⁸ Бойко Ю. Проф. д-р О. П. Оглоблин як історик духово-політичного розвитку Козацької України // Бойко Ю. Вибрані праці / Передм. С. Білоконя. — К., 1992. — С. 298.

²⁶⁹ Оглоблин О. «Золотий спокій». — С. 3.

²⁷⁰ Там само. — С. 4.

Хто ж репрезентував ці назрілі метаморфози у політичній та ідеологічній площині тогочасної України?

О. Оглоблин називає, принаймні, декілька таких осередків національно-державницької думки, зокрема наголошує на їхньому гетерогенному складі. Це — «православні шляхетсько-церковні кола», зокрема Києво-Могилянський осередок, «волинський гурток української протестантської шляхти» (Ю. Немирич та ін.) з орієнтацію на династію, представлену трансільванським князем Юрієм I Ракочі, козацтво — з його ідеалом «козацького панства» тощо²⁷¹. Саме наявність таких ідеологічних устремлінь і породжувала сподівання сучасників, які відчували й переймалися тією гострою, критичною духовною та культурною напругою, що побутувала напередодні Хмельниччини.

Ба більше, такі очікування, вважає О. Оглоблин, свідчать про існування старої державницької традиції в українському суспільстві. «Логічним і психологічним наслідком цього була думка про Україну не тільки як про осібне державне тіло, але й як про спадкоємця старої Київської імперії», що мусить колись перейняти на себе ту спадщину», — стверджує історик²⁷². В іншій праці автор відзначає, що ця ідея яскраво простежується у білоруській політиці Б. Хмельницького.

Врешті, О. Оглоблин практично обстоює відому тезу В. Липинського про боротьбу «двох Русей за Русь третю»²⁷³. «Вважаючи створену ним козацьку державу за природного спадкоємця старої Київської держави, Б. Хмельницький прагнув об'єднати під владою Гетьмана Війська Запорозького бодай ту частину старої Руської держави, що перебувала під польсько-литовським пануванням», — підсумовує вчений²⁷⁴.

Ці згадки про «державне тіло» («організм»), органічний зв'язок і спадкоємність Київської Русі («Київської імперії») та козацької України²⁷⁵ не є поодинокими в повоєнній творчості О. Оглоблина. Скажімо, у відомій розвідці «Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року)» історик висловлює думку про «процес органічного з'єднання, споєння всіх цих елементів — географічного, економічного, політичного — в єдиний національно-територіальний комплекс сучасної, новітньої України, а принаймні того, що іноді — мабуть, не зовсім точно — зветься Великою Україною (курсив О. Оглоблина. — Авт.)»²⁷⁶. В іншому місці він згадує про процес консолідації «українських земель з відмінною історичною та економічною долею в єдиний національно-господарський організм (курсив О. Оглоблина. — Авт.)»²⁷⁷.

Та навіть саму еміграцію вчений розглядає як органічну частину «своєї батьківщини, того національного організму (курсив О. Оглоблина. — Авт.), в яко-

²⁷¹ Там само. — С. 4–5.

²⁷² Там само. — С. 4.

²⁷³ Липинський В. Твори. Архів. Студії / Ред. Л. Білас, Я. Пеленський. — Філадельфія, 1991. — Т. 3: Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — С. 31.

²⁷⁴ Оглоблин О. Думки про Хмельниччину. — Нью-Йорк, 1957. — С. 83–84.

²⁷⁵ Його ж. «Золотий спокій». — С. 4.

²⁷⁶ Його ж. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року). — Мюнхен-Нью-Йорк, 1973. — С. 8.

²⁷⁷ Там само. — С. 9.

му вона виросла й з якого вийшла на чужину»²⁷⁸. Варто відмітити, що таке розуміння українського суспільства як своєрідного «організму», в якому синтезовані культурні, соціальні, національно-політичні, господарсько-економічні, ідеологічно-державні, територіальні, психологічні та інші складові, виразно нав'язує інтелектуальний зв'язок із соціологічними компонентами його візії, котра постала у душі «масової» історії кінця 1920-х — початку 1930-х років.

Більше того, цю сув'язь споглядаємо навіть у термінологічній царині. Згадаємо, наприклад, відомі метафори О. Оглоблина про «єдиний громадський організм»²⁷⁹ чи «самостійний громадський організм»²⁸⁰ у його міжвоєнних писаннях, які автор виводив, головним чином, зі спостережень в історико-економічній царині.

Щоправда, у повоєнних розвідках ученого більш поважне місце відводиться політичним, культурним, ідеологічним компонентам, хоч і не забуваються соціальні й економічні складники. Інколи у його візії проступають риси антропоморфного уподібнення національного «організму». Такою є авторська замальовка Д. Багалія, якого він означає як особистість із вдачею «органічного українця»²⁸¹. На думку О. Оглоблина, це найповніше виявилось у дивовижній здатності цього історика пристосовуватися до складних і мінливих соціокультурних умов та політичних обставин.

Отже, цілі епохи і періоди національної історії сприймалися істориком як різноманітні стани «національного організму» як складної, багатовимірної етносоціальної та політичної системи. Натомість Б. Крупницький — колега і товариш О. Оглоблина досить негативно відгукувався про будь-які «органічні» уподібнення на теренах світу історії, позаяк уважав такі означення вислідом попередніх культурних епох.

Так чи інакше, цей начебто локальний епізод минувшини, відомий як «золотий спокій», постає у тексті О. Оглоблина, як певний стан чи навіть образ національного «організму», який опановує нові вартості, нагромаджує сили напередодні великого і страшного тектонічного зсуву в українській історії — Хмельниччини.

Врешті, ідея конфлікту, суперечності між зовнішнім, показним «спокоєм», або, як метафорично зауважує О. Оглоблин, «спаленою оболонкою» українського суспільства і його внутрішнім, майже непомітним, але потужним напруженням, виконує роль прологу до майбутнього протиборства — доби кривавих і руйнівних потрясінь. Вона є засадною в авторській репрезентації цього передреволюційного десятиліття, в якій все ж таки домінує неоромантична стилізація.

«Цей контраст між багатством українських ланів і лісів — і їх хижою чужинецькою експлуатацією, між невичерпною життєвою силою й вільнолюбним духом працюючого й воєвничого народу — і його соціально-економічним

²⁷⁸ Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції. — С. 287.

²⁷⁹ Його ж. «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглоблина). II-й курс соц.-істор. Відділу Ф. П. О. [факультету партійної освіти] у 1929/30 академічного року. Т. 2 [друк. Київським Окрліт. тираж 37 прим.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 292. — Арк. 3.

²⁸⁰ Його ж. Рец. на кн.: Слабченко М. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття. — Харків, 1925. — Т. 1. // ЗІФВ. — К., 1926. — Кн. 7/8. — С. 560.

²⁸¹ Його ж. Пам'яті Дмитра Багалія (1857-1932-1957): Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука // Оглоблин О. Студії з історії України... — С. 253.

і державно-політичним поневоленням, між блискучим розквітом української культури — й її залежністю від чужонаціональної держави, — це був образ тогочасної України й zarazом справжній зміст поняття “Золотої спокою”. Кон-траст був надто гострий, удар був неминучий. Він мусив викресати іскру», — відзначає вчений²⁸².

Зауважимо, що наведені пасажі примушують замислитися щодо оціночних мірил О. Оглоблина, зокрема стосовно глибокої, наскрізної контекстуальності його текстів. Адже мінливість контекстуального представлення історії виглядає як важлива риса його письма. За великим рахунком, у цій конструкції перед-революційної минувшини автор поставив Хмельниччину у ширший контекст українського ренесансу першої третини XVII ст., який асоціюється із славетни-ми іменами гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного та митрополита П. Могили.

Пізніше розвідка «Золотий спокій» увійшла до низки нарисів-есе, які О. Оглоблін об’єднав і видав під спільною назвою «Думки про Хмельниччину» (1957). Не випадково рецензент цієї збірки зауважив, що стаття про переддень Хмельниччини є найцікавішою із зазначених нарисів²⁸³.

Такі ескізні замальовки кидають світло на історичні погляди О. Оглоблина з іншого ракурсу, позаяк він зазвичай міцно спирається на фактографічний матеріал, зокрема є досить обережним у припущеннях, узагальненнях, виснов-ках і т. п. Натомість есеїстський статус зазначеної праці та незавершеність багатьох авторських сюжетів з історії Хмельниччини підіймають завісу щодо його мотивів і уподобань, зокрема відкривають їх широкому загалу. Тим більше, що протягом 1920-х–1930-х років учений здебільшого працював на ниві укра-їнської минувшини кінця XVII–XVIII ст., хоч, звичайно, не обминав своєю увагою й революційні часи Б. Хмельницького. Відтак до історії Хмельниччини О. Оглоб-лін звертався як дослідник, що мав неабиякий досвід та величезні фактогра-фічні відомості з обсягу вивчення України-Гетьманщини XVIII ст.

Це створювало своєрідну ситуацію, зокрема примушувало автора шукати нові контексти висвітлення української революції середини XVII ст. Саме тому він згодом прагнув віднайти різноманітні зв’язки Хмельниччини з добою Мазе-пинського ренесансу, або намагався нав’язати компаративні сюжети в історії української політичної думки XVII–XVIII ст. тощо. Загалом постать О. Оглоблина як історика-інтерпретатора Хмельниччини постає більш виразно і повно, особ-ливо, у сенсі стильового візерунку його дослідницьких практик. Заразом образ Хмельниччини у його студіях формувався, за визнанням самого історика, під потужним інтелектуальним впливом В. Липинського²⁸⁴. Таку ідейну сув’язь відмічали й інші науковці²⁸⁵.

Передусім, привертає увагу сюжетна канва текстів О. Оглоблина. Револю-ційні часи середини XVII ст. сприймалися автором як доба Б. Хмельницького —

²⁸² Його ж. «Золотий спокій». — С. 5.

²⁸³ Волинський М. Рец. на кн.: Оглоблін О. Думки про Хмельниччину. — Нью-Йорк: ООЧСУ, 1957. — 88 с. // ВШ. — 1957. — № 11. — С. 1316.

²⁸⁴ Оглоблін О. Мій творчий шлях українського історика // Зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / Відп. ред. В. Омельченко. — Нью-Йорк, 1977. — С. 36.

²⁸⁵ Винар Л. Олександр Петрович Оглоблін (1899–1992) // Олександр Мезько-Оглоб-лін: дослідження та матеріали (до століття народження історика) / Ред. Л. Р. Винар. — 2-е вид. — Нью-Йорк–Київ–Торонто, 2000. — С. 49.

козацького Володаря та видатної особистості, біографія якої приховувала чимало потенційних і очевидних контекстів висвітлення, що відкривали оригінальні перспективи. Зокрема, в одній із розвідок про Хмельниччину історик наголосив, що 1648 р. започаткував кардинальну зміну політичної карти Східної Європи²⁸⁶. Тим-то, роздуми О. Оглоблина про Великого гетьмана та українську революцію середини XVII ст. виявляють цікаві повороти мислення вченого.

Майбутній гетьман на сторінках «Думок про Хмельниччину» постає, насамперед, як чільний репрезентант того покоління, яке, за висловом О. Оглоблина, «з'явилося на світ Божий в кінці XVI століття й вийшло на широкий шлях громадсько-політичної діяльності в 1620-х роках, коли ще діяли такі українські державники, як гетьмани Петро Конашевич-Сагайдачний і Михайло Дорошенко»²⁸⁷. На його думку, зазначену генерацію, крім Б. Хмельницького, найповніше представляють митрополит Петро Могила та київський воєвода Адам Кисіль²⁸⁸. Власне, ці три знакові постаті першої половини XVII ст., обрані вченим, окреслюють «різні шляхи», точніше відмінні контексти творення історичної палітри Хмельниччини.

Недаремно в одній із публічних лекцій, читаній 1954 р. в Українському народному університеті у Нью-Йорку, О. Оглоблин наголошує на особливій ролі митрополита П. Могили та його київського осередку в духовному, культурному і політичному житті тогочасної України. «Діяльність киево-могилянського гуртка свідчить про те, що це були не випадкові думки, не мрії поодиноких українських діячів, а широкі й свідомі пляни відродження української державности», — підкреслює О. Оглоблин²⁸⁹.

Чільне місце історик відводить й особі А. Кисіля. Зазначимо, що ще в рецензії 1939 р. він означає цю історичну постать красномовною дефініцією — *homo novus*, себто характеризує її як нову людину, котра зробила сама себе як у господарсько-економічному, так і політичному сенсі²⁹⁰. «Кисіль дбав не тільки за справи державні, *pro bono publico* (лат. за ради загального блага. — Авт.), як він любив висловлюватися. — пише О. Оглоблин. — Він був і добрим господарем. З власника убогого маєтку на Волині, він зробився одним з найбагатших людей на Україні, з кількомастами тисяч золотих річного доходу»²⁹¹.

Видається, що для історика найголовнішим є певна персоніфікація тогочасного політичного проекту української православної шляхти, в контексті якого він розглядає цього діяча. Зокрема, він відзначає, що «сучасники в 1648–1649 рр. з ім'ям Адама Кисіля зв'язували можливість утворення Князівства або навіть Королівства Руського»²⁹². Певна річ, цей авторський вибір трьох персоналій є своєрідним, завуальованим поясненням як складного, суперечливого

²⁸⁶ *Ohloblyn O.* The Pereyaslav Treaty and Eastern Europe // UQ. — 1954. — Vol. 10, no. 1. — P. 41.

²⁸⁷ *Оглоблин О.* Думки про Хмельниччину. — С. 27.

²⁸⁸ Там само. — С. 28.

²⁸⁹ *Оглоблин О.* Хмельниччина і українська державність. — Нью-Йорк, 1954. — Лекція 1. — С. 14–15.

²⁹⁰ *Оглоблин О. П.* Рец. на пр.: *Барабой А.* О причинах присоединения Украины к России в 1654 г. [автограф та 2 машинописи рецензій — стислої на 1 стор. 7 черв. 1939 р. та розгорнутої 27 жовт. 1939 р.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 196. — Арк. 35–36.

²⁹¹ *Оглоблин О.* Хмельниччина і українська державність. — С. 19.

²⁹² Там само. — С. 20.

характеру Великого гетьмана, так і того «революційного зриву», відомого як Хмельниччина, зокрема її різноманітних вимірів і можливих перспектив.

Від контексту поколінь історик уповні логічно переходить до генеалогічно-го ракурсу — походження Б. Хмельницького. Втім, наводячи й коментуючи різноманітні свідчення і тлумачення про місце народження майбутнього козацького керманіча, О. Оглоблин висловлює досить цікаву думку про репрезентацію гетьманом усієї Української землі. «Та де б не народився Богдан, важливе те, що для нього вся українська земля була своєю, рідною ... — зазначає історик. — Важко знайти на Україні таке місто, якого не знав би Богдан і в якому він не почував би себе, справді, як вдома»²⁹³.

На цьому місці відзначимо, що О. Оглоблин несподівано відривається від фактографічної канви й практично обстоює відому тезу В. Липинського про «територіальний патріотизм» як терен, на якому розгортається побутування провідного героя. Саме усвідомлення приналежності до людності, що мешкає на певній території, породжує той патріотизм, який є основою державного буття й політичної організації, принаймні за версією автора «Листів до братів-хліборобів»²⁹⁴.

Природно, що біографія Б. Хмельницького поділяється О. Оглоблиним на два часові сегменти. Це — період звичайної людини та доба Володаря. Відтак швидкоплинний епізод наприкінці грудня 1647 р., коли майбутній козацький вождь із невеличким загоном подався на Запорожжя, тлумачиться вченим як критична, перехідна межа між двома різними станами у його житті.

Отож «замість скромного Чигиринського сотника, людини стриманої і зрівноваженої, хоч дуже сильної й щедро обдарованої природою з'являється переможний полководець і могутній володар, вождь української національно-визвольної революції і творець нової Української держави, людина яскравих здібностей, нестримних пристрастей і нездоланної волі — постать, дух якої і досі панує над нами»²⁹⁵. Така характеристика незаперечно свідчить про «народження» в авторському тексті неоромантичного героя з властивими йому рисами — волюнтаризмом та особливим призначенням — місією у національній історії.

Зрештою, феномен Б. Хмельницького, якого нині правомірно називають харизматичним типом політика, О. Оглоблин пов'язує з непоборною силою його авторитету. «Це було більше, ніж необмежена влада. — підкреслює історик. — Це була сила авторитету, яка спиралася на визначні прикмети Хмельницького, як володаря і як людини, і яка свідчила про те, що український народ, а передусім козацтво — основна, рушійна сила української революції — цілком підтримували Богдана, цілком йому довіряли і вірили в нього — “в усьому покладалися на Гетьмана”»²⁹⁶.

Водночас О. Оглоблин наголошує, що «поставило Хмельницького на чолі держави — **сила авторитету, а не авторитет сили!** (виділення О. Оглобли-

²⁹³ Оглоблин О. Думки про Хмельниччину. — С. 32.

²⁹⁴ Липинський В. Повн. збір. творів, архів, студії / Ред. Я. Пеленський. — Київ-Філадельфія, 1995. — Т. 6, Кн. 1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. — С. 375–377.

²⁹⁵ Оглоблин О. Думки про Хмельниччину. — С. 37–38.

²⁹⁶ Там само. — С. 70.

на. — Авт.)»²⁹⁷. Здається, постать гетьмана скроєна у «Думках про Хмельниччину» майже за стильовим «рецептом» В. Липинського. Зокрема, вона висвітлена у дусі його відомої візії «Великої людини» з її «моральним авторитетом» та «матеріальною силою», яка спирається на ірраціональну, майже містичну віру мас і, заразом, опановує політичну та соціально-економічну природу національних / народних устремлень.

Але авторська замальовка цієї особистості виявляє й низку специфічних рис, що вносять істотні корективи до такої неоромантичної конструкції образу козацького поводири. Зокрема, О. Оглоблин обстоює думку про «складність, майже подвійність істоти Богдана Хмельницького», хоч і вважає, що «це не були дві різні людини, й не дві різні істоти в цій одній людині. Але ця людина була **володарем** (виділення О. Оглоблина. — Авт.)»²⁹⁸.

У відповідному сенсі витримана й персональна характеристика Великого гетьмана на сторінках «Думок про Хмельниччину». «Своєю вдачею й поведженням Хмельницький був дуже складна людина. — відзначає вчений. — Він міг бути привітний, простий, скромний, міг навіть імпонувати цією простотою й скромністю, але міг бути маєстатичним, гнівним, грізним, навіть лютим — і також імпонувати, коли треба й перед ким треба було, цією стороною своєї натури. Він легко виходив з себе, хвилювався, зривався — але й міг чудово володіти собою, вмів виявляти і вмів приховувати свої справжні настрої й почуття»²⁹⁹.

Таке висвітлення постаті Великого гетьмана у праці О. Оглоблина не дуже співвідноситься з відомими пасажами з «України на переломі 1657–1659» В. Липинського. Приміром, із метафоричними, майже провіденціальними формулами щодо означення постаті Б. Хмельницького — «Богом даний провідник» чи «геніальний вождь»³⁰⁰.

Натомість цей образ козацького вождя певною мірою нав'язує аналогії з героїко-художньою конструкцією ідеологічного антагоніста О. Оглоблина — історика-романтика М. Костомарова. Тим паче, що у тритомній монографії про Б. Хмельницького М. Костомаров акцентує увагу на його суперечливій та складній вдачі, зокрема на мінливості відчужань, настрою, особистих примх Великого гетьмана тощо³⁰¹.

Схожі мотиви помічаємо і у тексті О. Оглоблина, який згадує про «маленькі людські слабості» Б. Хмельницького³⁰². Не забуває автор і про велику трагедію в особистому житті провідного героя — подружню зраду і страту Мотрони Чаплинської³⁰³, якій вищезгаданий М. Костомаров відводить надзвичайно важливу, ба навіть переломну роль у перебігу Хмельниччини³⁰⁴.

На відміну від М. Костомарова, який тлумачив ці риси Великого гетьмана у контексті конфлікту головного персонального героя з колективним героєм —

²⁹⁷ Там само. — С. 75.

²⁹⁸ Там само. — С. 38.

²⁹⁹ Там само. — С. 39–40.

³⁰⁰ Липинський В. Твори. Архів. Студії. — Т. 3. — С. 55, 230.

³⁰¹ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — СПб., 1884. — Т. 9: Богдан Хмельницкий. Историческая монография. — 4-е изд., доп. — Т. 2. — С. 54.

³⁰² Оглоблин О. Думки про Хмельниччину. — С. 50.

³⁰³ Там само. — С. 51.

³⁰⁴ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — Т. 2. — С. 311.

народом / нацією, О. Оглоблин пропонував інше пояснення. Він уважав, що особливості вдачі Б. Хмельницького значною мірою відображали своєрідну гру, яку він проводив як «вправний і навіть талановитий актор»³⁰⁵. Ці сценічні чи акторські ефекти Великого гетьмана помітив ще М. Грушевський, який означив їх як «сильний ухил до лицедійства»³⁰⁶. Проте О. Оглоблин трактує такі риси у ширшому контексті дипломатичних заходів та комунікативних здібностей Б. Хмельницького як державного Володаря.

«Хмельницький нерідко плакав, навіть під час офіційних прийнять і церемоній. Сльози виступали йому на очах іноді дуже до часу й до речі, й він умів чудово використати цей вияв емоцій для своєї політичної справи та дипломатичної гри, гри не звичайної людини, навіть талановитого майстра, а **гри володаря** (виділення О. Оглоблина. — *Авт.*)», — твердить історик³⁰⁷. Будь-що-будь, О. Оглоблин намагається вписати ці риси та дії козацького керманіча у контекст харизми Великого гетьмана, зокрема тлумачить їх як неодмінні атрибути образу нового українського Володаря!

Зауважимо, що автор «Думок про Хмельниччину» згадує й про оригінальний «стиль писань» Б. Хмельницького, який добре виявився у його листах і навіть універсалах. Зокрема, він тримається думки, що козацький вождь був «дуже цікавою людиною, яка однаково *добре володіла і словом, і пером*»³⁰⁸. Наприклад, історик наводить дотепні й образні висловлювання Великого гетьмана.

Таким чином, О. Оглоблин обстоює тезу про «особливий стиль розмов» Б. Хмельницького зі своїми ворогами — поляками³⁰⁹.

Ця персональна характеристика-замальовка кидає світло й на творчий профіль самого історика, котрого О. Субтельний уважав «великим формалістом» у кращому сенсі цього означення. «Олександр Петрович — свідомий, переконливий формаліст. — відзначає О. Субтельний. — Він вірить, що відповідні форми поведінки, мови, писання, оздоблюють людину саму і її зусилля, а слухачам чи читачам дають приємність і виказують пошану. *Формальності підносять людину на вищий рівень*»³¹⁰. Схоже, що відповідних якостей О. Оглоблин дошукався і у героїв своїх історичних писань.

Заразом історик змальовує яскраву і складну дипломатичну гру козацького провідника. «Як керівник, коли можна так висловитися, **дипломатичної стратегії** (виділення О. Оглоблина. — *Авт.*), Хмельницький, безсумнівно, був одним з найвидатніших українських дипломатів. Досить сказати, що в боротьбі проти Речі Посполитої він створює, одну за одною, три могутні коаліції. Перша — то була коаліція українсько-кримсько-турецька, утворена р. 1648... Друга коаліція — то українсько-московська коаліція, утворена в Переяславі р. 1654... І третя антипольська коаліція, може, найблискучіший витвір дипломатичного генія Хмельницького, це союз (1656–1657 р.р.) між Україною, Швецією, Семигородом та іншими державами (Бранденбург, Молдавія, Валахія). Ця коаліція заломилася

³⁰⁵ Оглоблин О. Думки про Хмельниччину. — С. 40.

³⁰⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1997. — Т. 9: Роки 1654–1657, кн. 2: (Хмельниччини роки 1654–1657). — С. 1490.

³⁰⁷ Оглоблин О. Думки про Хмельниччину. — С. 41.

³⁰⁸ Там само. — С. 41.

³⁰⁹ Там само. — С. 42.

³¹⁰ Субтельний О. Олександр Оглоблин // Сучасність. — 1979. — № 12. — С. 35.

не з причини Богдана, і тої катастрофи Богданове серце вже не витримало», — зазначає вчений³¹¹. Недаремно О. Оглоблин метафорично називає Великого гетьмана «**господарем дипломатії** (виділення О. Оглоблина. — *Авт.*), диригентом дипломатичної гри»³¹².

Ба більше, козацький Володар проводить складні і багатоходові комбінації не тільки на дипломатичних та військово-політичних теренах, а і в своєрідній грі з соціальними низами й козацькою аристократією. Зокрема, історик відзначає, що «Богдан Хмельницький, однак, чудово, розумів силу народної маси й знав її психіку»³¹³. В іншому місці він наголошує, що гетьман мав «*величезний вплив на народну масу* — і як людина, і як державний діяч»³¹⁴.

Приміром, О. Оглоблин описує відомий епізод із 1653 р. під час походу гетьмана до Молдавії, на допомогу сину Тимошу. Тоді обурений виступом старшини Б. Хмельницький порубав ліву руку черкаського полковника, а потім апелював до простої козацької маси, щоби відвести загрозу можливого заколоту³¹⁵. Вчений акцентує увагу і на простому, майже аскетичному побуті, який дає нам «яскравий образ Богдана Хмельницького, старого українського господаря, людини, якій ніщо людське не було чуже, — і, разом з тим, *могутнього Гетьмана нової Української держави, якому не бракувало жадних якостей володаря*»³¹⁶.

Варто відзначити, що введення нових особистих контекстів у конструювання образу Володаря козацької України демонструє авторське переосмислення харизматичної моделі «Великої людини» у персональному сенсі! В ескізних замальовках з історії Хмельниччини О. Оглоблин намагається створити нову проєкцію харизматичного героя у переломну добу національної історії. Тож автор вибудовує багатошаровий образ харизматичного Володаря нової держави, що тільки-тільки народилася у буремному вирі революції: блискучого полководця, «господаря дипломатії», «старого українського хазяїна», котрий сполучав звичні людські слабості й чесноти з гострим та дотепним розумом, самобутнім стилем висловлювань і писань, козацького вождя, першого серед рівних, який тонко відчував як настрої низів, так і вагання й устремління старшини, шляхти, православного духовенства, міщанства тощо.

Врешті, перед читачем постає особистість Великого гетьмана, який неперевершено, на межі духовних та фізичних можливостей, грає ці різноманітні, часом вельми суперечливі і складні ролі на сцені ранньомодерної української історії! Проте вінчає авторський ескіз постаті Б. Хмельницького думка про його державний геній, що «виявився чи не найбільше в організації верховної влади нової Української держави»³¹⁷. Цей вислів уповні співвідноситься з відомою тезою В. Липинського про «організаційний геній Гетьмана»³¹⁸. Видається, що думка О. Оглоблина є не тільки співмірною з відомими рефлексіями В. Липинського, а й завершує неоромантичну апологію Великого гетьмана.

³¹¹ Оглоблин О. Думки про Хмельниччину. — С. 58.

³¹² Там само. — С. 57–58.

³¹³ Там само. — С. 69.

³¹⁴ Там само. — С. 76–77.

³¹⁵ Там само. — С. 70.

³¹⁶ Там само. — С. 49–50.

³¹⁷ Там само. — С. 61.

³¹⁸ Липинський В. Твори. Архів. Студії. — Т. 3. — С. 159.

Та це враження не зовсім точне, позаяк глорифікація постаті Б. Хмельницького дозволяє автору порушити низку проблем творення Української козацької держави у світлі персональних контекстів. У цьому виявляється мінлива контекстуальність текстів О. Оглоблина. Мабуть, не випадково в одній із монографій учений досить промовисто формулює одну з головних вимог до своїх дослідницьких практик: «Історик не може оцінювати подій їх наслідками — лише причинами»³¹⁹. Інакше кажучи він вимагає від ученого пошуку відповідного контексту висвітлення подій, витлумачення певних фактів, проведення компаративних процедур тощо.

О. Оглоблин згадує про відомі зіставлення Великого гетьмана з постатями знаних європейських діячів — О. Кромвеля чи Наполеона. Однак, він вважає такі паралелі неадекватними і навіть неможливими, позаяк докорінно різнилася сама природа влади козацького Володаря, порівняно зі становищем англійського лорда-протектора чи французького імператора. Зокрема, О. Оглоблин відзначає, що «**антимонархічний** характер диктатури Кромвеля ідейно-політично був зовсім протилежний **монархічний** (виділення О. Оглоблина. — Авт.) ідеології Хмельницького»³²⁰. Натомість історик висловлює думку, що Б. Хмельницький певною мірою нагадує постать Джорджа Вашингтона³²¹, особливо у сенсі історичного призначення, себто місії Великої людини в національній минувшині, котра є фундатором нової традиції!

Зазначимо, що постаті Б. Хмельницького й Д. Вашингтона зіставляв свого часу російський історик Г. Карпов³²².

Так чи інакше, прагнення заповнити лакуни образу харизматичного Володаря змушує О. Оглоблина замислитися щодо проблеми походження Української козацької держави, позаяк революційний спосіб її виникнення продукував як чимало суперечностей, так і можливостей. З одного боку, історик наголошує на потужному впливі пануючої політичної концепції Речі Посполитої, яка ґрунтувалася на легалізмі стосовно особи короля серед вищого духовенства, шляхти, козацтва та інших соціальних верств. З другого боку, він згадує про староруські традиції княжої державності, що виплекали ідею Великого князівства Руського³²³. Проте обидві політичні традиції конфронтували з революційним походженням Української козацької держави та персональним впливом її Гетьмана, що мусив особистими потугами — «силою авторитету» зрівноважувати різноманітні ідеологічні вектори³²⁴. Приміром, автор відзначає, що Б. Хмельницький унікав княжого титулу, хоч і мав реальну, фактично нічим не обмежену владу³²⁵.

Така суперечність, звичайно, потребувала пояснень. Відтак О. Оглоблин порушує цю проблему у невеликій, але досить цікавій розвідці «Династична ідея в державно-політичній думці України-Гетьманщини XVII–XVIII ст.» (1947).

³¹⁹ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654. — Нью-Йорк-Торонто, 1954. — С. 78.

³²⁰ Його ж. Думки про Хмельниччину. — С. 86.

³²¹ Там само. — С. 74–75.

³²² Карпов Г. Ф. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е генваря 1654 — 30-е мая 1672 года. — М., 1870. — С. 4.

³²³ Оглоблин О. Думки про Хмельниччину. — С. 61–62.

³²⁴ Там само. — С. 61–62.

³²⁵ Там само. — С. 68.

Але питання, сформульовані у зазначеній статті, є більш масштабними, аніж проблема наукового образу / образів Хмельниччини, позаяк вони примушують замислитися стосовно конструювання всієї національної історії.

Ця робота виявляє ще одну важливу прикмету О. Оглоблина як історика — його рефлексивність щодо окреслення і відтворення генетичного зв'язку, точніше континуїтету в українській минувшині, історії науки та культури тощо. Не випадково контекст Хмельниччини виступає в авторському тексті як один із засадних вимірів українських політичних й інтелектуальних традицій усієї модерної доби.

Втім, сконструйована О. Оглоблиним тяглість національної історії не є суцільною та жорсткою, що властиво візіям істориків-державників першої третини ХХ ст. Адже вона не позбавлена політичних та соціальних розривів, культурних вкраплень, інтелектуальних нашарувань і мутацій, себто виглядає як складна, заплутана нитка, що представлена з різних культурно-історичних контекстів. У світлі таких різномірних ракурсів О. Оглоблин і прагне досягнути конструкцію тієї держави, що постала на теренах Хмельниччини.

«Для Великого Будівничого Нової Української Держави — Гетьмана Богдана Хмельницького було, будь-що-будь, ясно, що він став “самодержцем руським”. Надмірна повнота влади, нічим необмеженої в умовах тривалої й важкої війни проти Польщі, аж ніяк не вкладалася у звичні рямці ні козацької військово-політичної організації, ні тим паче, польської державно-політичної системи. *Отож треба було шукати нових формул і старих традицій*», — відзначає історик³²⁶.

На думку О. Оглоблина, зазначені суперечності, змагання між різними політичними концепціями української державності побутували ще у передреволюційні часи й гостро виявилися за доби Хмельниччини. Тому він згадує про документ зі «статтями», надісланий до Москви російським дяком Г. Кунаковим, що начебто відображав перемовини Б. Хмельницького й А. Кисіля. Зокрема, історик розглядає ці опубліковані «статті» як спробу погодити «козацьку й шляхетсько-церковну, революційну й консервативну» ідеї³²⁷.

Зрештою, за умов гострого військово-політичного протистояння державна традиція старої Русі, хоч і справляла помітний вплив, однак не могла бути обрана як оптимальний взірць. «Вирішальний вплив на Богдана тут мала, очевидячки, Козацька традиція, запорозьке походження влади Гетьмана. Він волів залишатися гетьманом, хоч нерідке вживання різних глорифікаційних додатків (“великий гетьман” тощо) і в побуті, і навіть в урядовій практиці, особливо підкреслене в міжнародно-дипломатичних стосунках, не тільки визначалося фактичним змістом гетьманської влади, але і в свою чергу мало неабиякий вплив на нього», — наголошує автор³²⁸.

В іншій праці О. Оглоблин зазначає, що «уявлення про Богдана Хмельницького, як єдиного володаря козацької України, виразно виступає в офіційних

³²⁶ Оглоблін О. Династична ідея в державно-політичній думці України-Гетьманщини XVII—XVIII ст. // УЛ (Авгсбург). — 1947. — № 5/6. — С. 11.

³²⁷ Оглоблін О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року // Оглоблін О. Студії з історії України... — С. 121.

³²⁸ Оглоблін О. Династична ідея... — С. 12.

документах козацького уряду, починаючи з 1649 року»³²⁹. На його думку, великий гетьман конче мусив шукати «синтезу» поміж «старою традицією княжої України й новою ідеєю козацької державности. Збудована ним *Українська держава відродила великодержавний дух Київської імперії Рюриковичів, втілений в нових формах Гетьманської держави*, зроблених з доброго й міцного козацького матеріалу на модерний європейський зразок»³³⁰.

О. Оглоблин задає своєрідну систему координат, що дозволяє кинути світло на природу Української козацької держави у різних контекстах: запорозьке походження влади Гетьмана, її необмежений обсяг за революційних часів, який спирався на величезну «силу авторитету» чи особисту харизму Володаря, різнорідні впливи староруської та річпосполитської політичних традицій тощо. Саме на цьому суперечливому, різноманітному ґрунті, вважає історик, й постають династичні плани козацького керманіча, котрі суттєво підірвала смерть його старшого сина — Тимоша.

Але 1657 р. «відчуваючи наближення смерті, Богдан Хмельницький цілком недвозначно виявляє свої династичні наміри, підказуючи кандидатуру свого наступника — сина Юрія. *Це була безсумнівна спроба утворення нової династії*, й не вина Великого Гетьмана, що ні особа його спадкоємця, ні особливо політичні прагнення шляхетської групи козацької старшини на чолі з Іваном Виговським і Юрієм Немиричем не дозволили встановити спадкового (хоч формально й виборного) гетьманства в роді Хмельницьких»³³¹.

Але династичним устремлінням, які б мали оформити єдиновладдя гетьмана, чинила неабиякий супротив козацька старшина, що поступово перетворювалася на вищий стан українського суспільства ранньомодерної доби. Власне, цей конфлікт володаря зі старшиною як становою аристократією О. Оглоблин порівнює зі схожими процесами у тогочасній Європі, зокрема розглядає його як змагання єдиновладдя з двовладдям. Він навіть відносить початки цього протистояння до останніх місяців життя гетьмана Б. Хмельницького³³². Його кончина, здавалося б, поклала край династичним комбінаціям на українських обширах, але не самій ідеї спадкоємності гетьманської влади. Відтак учений поступово змінює контексти висвітлення, які з царини військово-політичної минувшини України-Гетьманщини ширяться на ниву політичної думки, культурної й інтелектуальної історії тощо.

Скажімо, О. Оглоблин відзначає, що ідея спадкоємності гетьманської булави у тій чи іншій формі побутувала за часів Івана Виговського, Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного. Останній навіть намагався передати наказне гетьманство своєму брату — чернігівському полковнику Василю Многогрішному³³³. У монографії «Гетьман Іван Мазепа та його доба» історик обстоює тезу про династичні плани І. Самойловича і навіть вважає, що «він мав дані для створення власної династії»³³⁴.

³²⁹ Оглоблин О. Думки про Хмельниччину. — С. 65.

³³⁰ Там само. — С. 86.

³³¹ Оглоблин О. Династична ідея... — С. 12.

³³² Оглоблин О. Проблема державної влади... — С. 129.

³³³ Оглоблин О. Династична ідея... — С. 12–13.

³³⁴ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Ред. Л. Винар; упоряд. І. Гирич, А. Атаманенко. — 2-е вид. — Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001. — С. 74.

За візією О. Оглоблина, думки про наступність гетьманської влади побутують і пізніше, зокрема в Мазепинську добу. Приміром, автор висловлює цікаві припущення про імовірні плани Івана Мазепи щодо свого небожа — ніжинського полковника Івана Обидовського як можливого наступника³³⁵. Водночас О. Оглоблин згадує про спроби цього гетьмана протягом 1707–1708 рр. додати до своїх титулів «ще титул князя Чернігівського (чи Київського)»³³⁶. На його думку, це засвідчує, що ідеї спадкоємності в тій чи іншій формі побутували навіть на присмерку доби І. Мазепи.

Та навіть у пізніші часи О. Оглоблин віднаходить різноманітні переломлення династичної ідеї на теренах української політичної думки, культурної та соціальної минувшини. Причому історик не обминає увагою навіть провокаційний проект петиції 1763 р., який начебто прискорив ліквідацію Гетьманщини. Вважають, що його автором був Григорій Теплов, радник гетьмана К. Розумовського³³⁷. Більше того, вчений згадує про наміри українських політичних кіл за часів Катерини II передати гетьманську булаву великому князю Павлу Петровичу³³⁸.

Врешті-решт, О. Оглоблин уводить у культурний і політичний контекст української традиції навіть проект 1796 р., за яким Великим гетьманом України мав стати другий син російського імператора Павла I — великий князь Костянтин Павлович, а його імовірним регентом — генерал-аншеф Андрій Гудович³³⁹.

Такі конструкції політичної й інтелектуальної тягlosti спиралася на відому тезу О. Оглоблина про мірила вартості культурної історії, витриману у дусі «територіального патріотизму» В. Липинського. «Все, що було створене на Українській землі, силами українських (територіально й національно) культурних діячів (та установ), незалежно від їх етнічного походження й характеру і незалежно від мовної форми культурних творів, належить до України. Єдиним селекційним критерієм може бути тільки дух, зміст і ідеологія самого твору (курсив О. Оглоблина. — Авт.)», — підкреслює історик³⁴⁰.

Якщо взяти до уваги ще й уявлення О. Оглоблина про українське суспільство як «громадський організм», який синтезує різні складові, то авторський перехід від одного контексту розгляду до іншого видається вповні природним. Ця зміна ракурсу висвітлення відображає мінливість стану самого «організму» («тіла»), передусім, його симптоматичного комплексу, себто дозволяє відповідним чином організувати фактографічний матеріал, щоби представити побутування українського суспільства як певної цілісності, хоч і «органічної». Відтак акцентується увага на тих компонентах, що найповніше відображають буття суспільства в ту чи ту добу.

За Хмельниччини стан українського суспільства як «організму» найповніше відбивала військово-політична площина, зокрема зовнішньополітичні практики та внутрішнє конституювання Гетьманщини, у XVIII ст. — історія політичної думки, культурна та соціальна минувшини, що були підґрунтям для різноманітних проектів, концепцій, візій, планів тощо. Власне, у розвідці «Дина-

³³⁵ Оглоблін О. Династична ідея... — С. 14.

³³⁶ Там само. — С. 15.

³³⁷ Там само. — С. 16–17.

³³⁸ Там само. — С. 17.

³³⁹ Там само. — С. 17–18.

³⁴⁰ Оглоблин О. Проблема схеми історії України... — С. 11.

стична ідея в державно-політичній думці України-Гетьманщини XVII–XVIII ст.» показовим є ставлення автора до конструювання політичної традиції, зокрема щодо формації її ціннісного ядра, механізму передачі, способів репрезентації, теренів побутування і т. п.

Якщо у добу Хмельниччини О. Оглоблін зосереджується на різноманітних суспільних практиках козацького Володаря, у надрах яких визріває династична ідея, то Україна-Гетьманщина другої половини XVII — початку XVIII ст. цікавить ученого в контексті відголосків тих соціокультурних імпульсів, які спричинив могутній революційний вибух. Саме у такому розумінні історик сприймає історичний феномен гетьманства І. Мазепи. «Мазепинська доба, однак, не прийшла на порожнє місце. Часи Руїни, що так страшно спустошили матеріальне життя України і, безперечно, наробили чимало шкоди і в сфері культурного розвитку, все ж не спроможні були вгасити того великого національно-культурного розвитку, що був запалений революцією Хмельницького й відродженням української державности. *Духове життя України в добу Руїни не тільки не завмирає, а виявляє подиву гідну активність і творчу наснагу*, зокрема в царині науки, філософії (й теології), літератури, політики...», — стверджує вчений³⁴¹.

Тож О. Оглоблін в одній із монографій порушує проблему рецепції Переяславської угоди 1654 р. діячами Мазепинських часів³⁴². Він навіть висловлює думку, що цей договір був немовби прототипом українсько-шведської угоди 1708 року³⁴³. Водночас автор звертає увагу на тодішні суспільні й культурні практики, які забезпечували духовний, інтелектуальний, політичний континуїтет. «*Династичну ідею на Україні XVII–XVIII століть породили державно-національні інтереси Гетьманщини, її виховувала стара українська історична традиція, її вчила практика багатьох європейських країн того часу*», — зауважує історик³⁴⁴.

На думку О. Оглоблина, цю ідею поволі заступають політичні заходи чи акції пов'язані зі спробами нав'язати спадкоємність гетьманської влади, зокрема втримати її від зазіхань з російського боку. Від доби мазепинської еміграції ідея спадкоємності впродовж XVIII ст. перетікає до сфери політичної думки, культурної площини, в межах яких тогочасні українські діячі й інтелектуали прагнуть, хоч би частково зберегти основу, головний зміст цієї традиції, хоч би за рахунок її урізання та сполучення з іншорідними соціокультурними елементами.

З такої перспективи О. Оглоблін розглядає зазначені проекти відновлення інституту гетьманства на основі іншої династії і т. п. Загалом його історичне письмо яскраво виявляє авторське вміння ставити і формулювати оригінальні питання до фактографічного матеріалу та знаходити відповідні контексти для його представлення й витлумачення.

Самобутнім взірцем окресленого підходу є його розвідка про впливи Хмельниччини на рудне виробництво на Правобережній Україні. Зазначимо, що у 1930-ті роки вчений підготував велику монографію про історію металургії Правобережної України XVI–XIX ст., яка так і не була опублікована³⁴⁵.

³⁴¹ Його ж. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 143.

³⁴² Його ж. Українсько-московська угода 1654. — С. 66.

³⁴³ Там само. — С. 68.

³⁴⁴ Оглоблін О. Династична ідея... — С. 18.

³⁴⁵ Його ж. Металургія Правобережної України XVI–XIX століття: Історико-економічне дослідження [автограф з окремими сторінками машинопису] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 86. — 302 арк.

Стаття про рудні написана у руслі давніх історико-економічних зацікавлень О. Оглоблина, зокрема виявляє величезний обсяг архівної та джерельної евристики, котрий властивий йому як історика. Тим паче, що у цьому тексті автор не тільки порушує вповні очевидні контексти руйнації господарства у добу революційних потрясінь, а й розглядає низку різноманітних аспектів: переселення рудників / рудокопів до Росії та їхня участь у розбудові тамтешніх рудень, загальна економічна ситуація як на Правобережжі, так і Лівобережній Україні тощо.

Врешті, О. Оглоблин висловлює цікаве припущення про спроби гетьманської влади (наступників Б. Хмельницького) створити власну, незалежну від тульських заводів, залізорудну базу з перспективи українських військово-політичних інтересів³⁴⁶. Така постановка питання виявляє неабиякий хист і розмах думки О. Оглоблина як історика.

Чільне місце у його студіях посідає й проблема Переяславського договору 1654 р. Адже повоєнна стильова палітра поглядів О. Оглоблина сполучала експліцитні неоромантичні складові з імпліцитними соціологічними вкрапленнями, зокрема уявленнями про українське суспільство як «громадський організм» чи «органічний зв'язок» у дусі «масових» візій минувшини.

Отож для О. Оглоблина Переяславський акт 1654 р. виглядає як самотня та важлива подія, ба навіть вагоме й унікальне свідчення, яке зафіксувало неповторний стан чи образ українського «організму» у добу «революційного зриву». Водночас знаковість цього договору великою мірою актуалізувалася політичними й ідеологічними тенденціями, які панували в біполярному світі за часів «холодної війни».

Наприклад, О. Оглоблин, в одній із праць 1954 р., наголошує, що «проблема Переяслава і Переяславської угоди тяжить над нами, та й не тільки над нами й над нашою поневоленою Батьківщиною — вона тяжить, можна сказати, над цілим світом»³⁴⁷. В іншій студії він зауважує, що «наслідки Переяславської угоди позначаються ще й досі в житті народів і цих держав. Більш того, вони, так чи інакше, тяжать над Східною Європою й навіть цілим світом»³⁴⁸.

З такої перспективи 300-літні роковини Переяславської угоди й ювілейні тези ЦК КПРС виявилися поважними чинниками, які спричинили видання на еміграції численних праць та розвідок учених і публіцистів. На думку О. Оглоблина, «вся ця переяславська література, так чи так, торкалася одного головного питання: чим була Переяславська угода з погляду українсько-російських відносин»³⁴⁹.

Таким чином, цей комплекс проблем постійно продукував різноманітні інтенції науковців по обидва боки «залізної завіси».

Серед цього «ювілейного сплеску» наукової літератури навколо теми Переяслава найґрунтовнішими були, мабуть, дві відомі монографії — «Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем

³⁴⁶ Оглоблин О. Хмельниччина й залізнорудна промисловість Правобережної України // ЗНТШ. — Мюнхен, 1948. — Т. 156: В 300-ліття Хмельниччини: Зб. / За ред. Б. Крупицького. — С. 135.

³⁴⁷ Його ж. Хмельниччина і українська державність. — С. 11.

³⁴⁸ Його ж. Українсько-московська угода 1654. — С. 5.

³⁴⁹ Його ж. Проблема державної влади... — С. 117.

1654 р.» А. Яковліва³⁵⁰ та «Українсько-московська угода 1654» О. Оглоблина³⁵¹. Обидва вчені мали поважну репутацію в еміграційному науковому світі. Відтак погляди О. Оглоблина щодо «українсько-російської злуки» постають більш рельєфно у компаративному ракурсі стосовно історико-правничої візії А. Яковліва.

Останній здебільшого акцентував увагу на проблемі історико-юридичного означення цієї угоди. Зокрема, він обстоює думку, що Переяславський договір варто кваліфікувати як «номінальну васальну залежність» України від Московської держави. У цій тезі простежується інтелектуальна тяглість тогочасної візії А. Яковліва з його інтерпретаціями міжвоєнної доби³⁵².

Відзначимо, що у повоєнний час він дещо розширює вказану правничу формулу за рахунок її уточнення — «номінальна васальна залежність чи протекторат»³⁵³. А. Яковлів також наголошує на двосторонньому характері угоди³⁵⁴, проте стверджує, що вона так і не була реалізована³⁵⁵. Крім того, вчений розглядає статті Б. Хмельницького у редакції 1659 р. як очевидний фальсифікат³⁵⁶.

Однак, порівняно з його попередніми студіями, помітні й деякі відмінності. Зокрема, А. Яковлів відзначає, що надзвичайно складна ситуація примусила Б. Хмельницького укласти угоду з Москвою. «...Це без сумніву тяжило над ним та примушувало при пересправах із Москвою йти на такі поступки, яких би він при іншій ситуації не зробив», — відмічає історик³⁵⁷. Він також звертає увагу на непідготовленість українських послів, у т. ч. на відсутність потрібного досвіду весті переговорів з Московщиною, що репрезентувала зовсім інший тип держави³⁵⁸.

Зауважимо, візія А. Яковліва нагадує підходи щодо потрактування російсько-українських перемовин навколо Переяславської угоди 1654 р., яких тримався у міжвоєнну добу М. Грушевський³⁵⁹. Та порівняно зі своїми працями 1920-х–1930-х років, А. Яковлів відводив значно більше місця фактичним, реальним аспектам договірного процесу, себто суттєво розширив проблемне поле наукових інтерпретацій. Утім, лейтмотив його студії все ж таки пов'язаний із тлумаченням правничого змісту Переяславського акту. А. Яковлів порушував різні аспекти цієї проблематики і в інших студіях³⁶⁰, але переважно обстоював окреслену візію.

³⁵⁰ Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.: Історико-правнича студія з нагоди 300-ліття договору (1654–1954). — Нью-Йорк, 1954. — 127 с.

³⁵¹ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654. — Нью-Йорк–Торонто, 1954. — 100 с.

³⁵² Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934. — С. 8–52.

³⁵³ Його ж. Договір гетьмана Богдана Хмельницького... — С. 68.

³⁵⁴ Там само. — С. 44.

³⁵⁵ Там само. — С. 55.

³⁵⁶ Там само. — С. 90.

³⁵⁷ Там само. — С. 13.

³⁵⁸ Там само. — С. 23.

³⁵⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1996. — Т. 9: Роки 1650–1654, кн.1: (Хмельниччини роки 1650–1653). — С. 728–869.

³⁶⁰ Yakovliv A. Bohdan Khmelnyts'ky's Treaty with the Tsar of Muscovy // AUAAS. — New York, 1955. — Vol. 4, no. 3. — P. 904–916; *Idem*. The Reunion of the Ukraine with Russia: Воссоединение Украины с Россией, документи и материалы в трех томах. Москва, 1954 (Review article) // *Ibidem*. — P. 1002–1034; та ін.

На перший погляд, трактування обох істориків виглядають досить подібно. До того ж, студія О. Оглоблина була опублікована дещо пізніше, ніж праця А. Яковліва. Обидва вчені вважають, що «критичний 1653 рік» поставив Богдана Хмельницького перед складним зовнішньополітичним вибором³⁶¹.

Однак, О. Оглоблин спирається на більш широкий контекст висвітлення тогочасних передумов, ніж А. Яковлів, який уважав визначальними військово-політичні чинники, що гостро постали у протиборстві з Річчю Посполитою. Зокрема, О. Оглоблин висловлює думку, що становище Великого гетьмана ускладнювалося через те, що Козацька держава постала революційним шляхом. Б. Хмельницький не мав всіма визнаного «правного титулу», що породжувало опозицію поміж козацької старшини щодо влади гетьмана³⁶².

Заразом О. Оглоблин досить докладно аналізує позицію Москви та її інтереси (військові, політичні, поліційні, культурні), які спонукали її до міждержавного союзу з Україною³⁶³. Варто відзначити, що історик підтримує тезу А. Яковліва про «клятву» (особисту обіцянку) царських послів, яку козацька верхівка розглядала як «присягу за царя»³⁶⁴.

Таке тлумачення поділяла й Н. Полонська-Василенко. Вона навіть трималася думки, що варто розрізняти формальний та неформальний бік цього питання: «...**формальної** (виділення Н. Полонської-Василенко. — Авт.) присяги від імені царя послі не дали, — пише дослідниця, — але по суті цю присягу замінило слово царя, яке “пременно” не буває»³⁶⁵.

Загалом в українському академічному історіописанні такі погляди побутують, щонайменше, від часів М. Костомарова³⁶⁶. Тож романтична апологія і неоромантична візія виявилися майже співзвучними у цьому випадку. Не випадково критик О. Оглоблина — галицький історик-емігрант М. Андрусак висловив думку, що зусиллями Самійла Величка, автора «Истории русов» та їх послідовників постала «українська легенда Переяславського договору»³⁶⁷, яка шкодить українському визвольному руху.

Проте роздуми О. Оглоблина про те, що українська сторона була непередготовленою до переговорного процесу помітно різняться, порівняно з тлумаченнями А. Яковліва. Приміром, О. Оглоблин тлумачить конкретні запити, поставлені гетьманом і старшинською радою під час зустрічей із царськими послами занепокоєння української сторони, яка намагалася шляхом «пробних питань» з'ясувати як Москва буде ставитися до прав і вольностей війська Запорозького³⁶⁸.

Та обидва історики солідаризуються у тому, що на форму українсько-московського договору 1654 р. значний вплив справила Зборівська угода 1649 р.³⁶⁹

³⁶¹ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654. — С. 10.

³⁶² Там само. — С. 12.

³⁶³ Там само. — С. 17–18.

³⁶⁴ Там само. — С. 28.

³⁶⁵ Полонська-Василенко Н. Переяславський договір в очах його сучасників // ВШ. — 1955. — № 4. — С. 43.

³⁶⁶ Костомаров Н. Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России // ОЗ. — 1857. — Т. 110. — Кн. 7. — С. 36.

³⁶⁷ Андрусак М. Переяславський договір // Зб. матер. 5-ї наук. конф. НТШ. — Торонто, [1954]. — С. 86.

³⁶⁸ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654. — С. 32.

³⁶⁹ Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького... — С. 52.

Натомість реальний зміст обох актів суттєво різнився, що мало вирішальне значення³⁷⁰.

Зрештою, О. Оглоблин вважає, що Переяславський акт розв'язав два основні питання: «1) військовий союз України з Московщиною, гарантований протекцією московського царя над Україною, і 2) гарантія царем збереження всіх прав і вольностей Української Держави»³⁷¹. Більше того, автор відзначає, що у російській інтерпретації цей протекторат усіяко намагалися представити як «персональну унію», котра відкривала «шлях для майбутньої інкорпорації України до Всеросійської Імперії»³⁷².

Зазначимо, що історико-юридичне визначення Переяславської угоди 1654 р. в студії О. Оглоблина майже збігається з поглядами В. Липинського — «мілітарний союз» гарантований «протекцією московського царя»³⁷³, але суттєво різниться з візією А. Яковліва, котрий обстоював думку про васальну залежність чи протекторат.

На думку О. Оглоблина, і після 1654 р. Україна залишалася «окремою, самостійною державою, з власним головою держави — гетьманом, обираним доживотно й навіть з виразною тенденцією спадковості та династичності його звання та влади, з власним урядом, власним військом (до речі, одним з найкращих в Європі), власною зовнішньою політикою (обмеження Переяславської угоди щодо зносин з Польщею й Туреччиною не були запроваджені в життя), власним суспільним та економічним устроєм, власним законодавством і судівництвом, власними фінансами (обов'язок доходи з міст передавати “в государеву казну” залишився тільки на папері), нарешті з власним церковним і культурним життям»³⁷⁴.

Отже, Переяславський договір 1654 р., за версією О. Оглоблина, промовисто фіксував стан українського «громадського організму» як самостійного утворення зі своєю державною організацією, що спирається на давню історичну традицію. В іншій студії вчений наголошує, що «це було урочисте, міжнародного характеру, визнання влади Війська Запорозького на Україні й всенародности та доживотности прав Гетьмана Війська Запорозького, як *єдиного* (курсив О. Оглоблина. — Авт.) володаря України»³⁷⁵.

Така репрезентація й оцінка значення Переяславського акту в студіях Олександра Оглоблина та Андрія Яковліва викликала доволі сильний супротив із боку деяких істориків-емігрантів. З гострою критикою означених візій виступив вищезгаданий М. Андрусяк. Останній уважав, що не можливо вести мову про «мілітарний союз двох самостійних держав, бо навіть тому суперечить прийнята Оглоблином теза у сформульованому ним кінцевому висновку: “Протекція московського царя з наведеними вище його новими українськими титулами над Україною”»³⁷⁶. Зокрема, М. Андрусяк обстоював тезу, що «*переяслав-*

³⁷⁰ Оглоблин О. Проблема державної влади... — С. 119.

³⁷¹ Його ж. Українсько-московська угода 1654. — С. 37.

³⁷² Оглоблин О. Династична ідея... — С. 19.

³⁷³ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654. — С. 77–78.

³⁷⁴ Там само. — С. 63–64.

³⁷⁵ Оглоблин О. Проблема державної влади... — С. 125.

³⁷⁶ Андрусяк М. Переяславський договір. — С. 83.

ський договір не може бути ідеалом в українській визвольно-державницькій боротьбі»³⁷⁷. Схожі оцінки побутують і в інших працях цього історика³⁷⁸.

Так чи інакше, представлення та тлумачення Переяславської угоди у повоєнних текстах О. Оглоблина спираються на неоромантичне підґрунтя, передусім у сенсі актуалізації й переосмислення травматичного синдрому минулого «скривдженої нації». Втім, найпоказовішою є загальна авторська оцінка акту 1654 р. в українській історії як важливого свідчення державної незалежності України-Гетьманщини.

«Чим далі відходила Москва від духу й букви Переяславського договору, цупко тримаючись однак, за цей, зручний для неї, трамплін для опанування Східною Європою, тим більшого значення надавала йому українська сторона. Бо навіть сфальсифікована, спотворена, знівечена й зламана Москвою, *“Переяславська Конституція (М. Міхновський)”*, залишилася назавжди, кажучи словами великого українського патріота-державника XVIII століття (Пилипа Орлика. — Авт.), *“найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенності України”*», — стверджує О. Оглоблин³⁷⁹.

Врешті, його праця за своїми підходами й інтерпретаціями не дуже відрізнялася від роботи А. Яковліва, але репрезентувала більш цілісну палітру українського суспільства у добу Хмельниччини з виразним рефреном у бік соціокультурних передумов і політичних обставин, які передували укладанню Переяславського договору. Щодо стильового візерунку творчості О. Оглоблина, то останній незаперечно зазнав неабиякого впливу історичної візії В. Липинського, хоч і відрізнявся специфічними ракурсами висвітлення та добротними фактографічними засадами.

Вочевидь, патріотичні устремління О. Оглоблина, спроби окреслити і віднайти «ідеальні» вартості Хмельниччини у неоромантичному дусі, «органічні» уподібнення, які тяжіють до візій «масової» історії міжвоєнної доби, кінець-кінцем нова варіація харизматичного образу Б. Хмельницького у його писаннях повоєнних часів виразно свідчать про незавершеність старих інтелектуальних порухунків українського історіописання 1920-х–1930-х років.

Але наслідуючи деякі підходи В. Липинського О. Оглоблин уносив до них нові персональні контексти, які розширювали і структурували харизматичний образ Великого гетьмана, нав'язували широкі й оригінальні тлумачення щодо того чи іншого стану побутування українського суспільства як «громадського організму», зокрема стосовно його зрілості, політичних, культурних та інтелектуальних потуг.

Саме у цьому руслі автор будь-що-будь конструює континуїтет української історичної традиції, попри її культурні й політичні розриви, ідейні трансформації, запозичення, перетікання, вкраплення різнорідних етно- та соціокультурних складових і т. п. У текстах про Хмельниччину простежуються і специфічні інтенції О. Оглоблина як історика, який відтворює не тільки соціальне та культурне тло ранньомодерної минувшини, а й виявляє виключну увагу до тогочасних діячів.

³⁷⁷ Там само. — С. 86.

³⁷⁸ Андрусак М. Переяславсько-московський договір: (З приводу 300-ліття) // Київ (Філадельфія). — 1954. — № 1. — С. 3–5.

³⁷⁹ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654. — С. 78.

Утім, персоналістичний вимір минулого не заступає історика, принаймні у більшості випадків, загальних обріїв світу історії, що постають у вигляді багат шарових, різнорідних, часом суперечливих образів в історичному письмі О. Оглоблина. До таких знакових, ба навіть символічних образів із української минувшини, безперечно належать харизматична постать Великого гетьмана як будівничого Української козацької держави та «революційного зриву», відомого як Хмельниччина.

8.5. «Невикінчена» харизма. Гетьман І. Мазепа у конструкції Мазепинського ренесансу О. Оглоблина

Доба І. Мазепи посідає виключне місце у творчості О. Оглоблина, позаяк сполучає Хмельниччину зі складними і суперечливими часами Старої України, які постали після присмерку та ліквідації Гетьманщини. Власне, конструкції історика з обсягу цих двох сегментів з української минувшини кінця XVII–XVIII ст. є засадними для розуміння його стильового профілю.

«За Мазепинським ренесансом я бачив, як живого, гетьмана Мазепу, його сподвижників, його помічників і його противників, — і, звичайно, насамперед творців і меценатів тогочасного відродження», — зазначає О. Оглоблин у своїй науковій автобіографії³⁸⁰. Відтак авторська рецепція Мазепинських часів та «старої доби», що розгорталася на зламі двох століть — XVIII та XIX, позначена окресленням побутування історичної людини і навіть своєрідною персоніфікацією минулого. Тим паче, що тонке розуміння неповторної евристичної цінності джерела, пов'язаного з певними особистостями минулого, помічаємо у багатьох працях О. Оглоблина. Недаремно О. Домбровський уважав, що він був «вдумливим аналітиком історичних джерел і об'єктивним критиком»³⁸¹.

В одній зі статей, присвяченій іконографії кількох діячів Мазепинської доби, О. Оглоблин не тільки виявляє себе як вправний інтерпретатор візуального матеріалу, а й досить виразно висловлюється про можливості проникнення до внутрішнього світу тогочасної людини. «Та й перед фізичним і духовим зором історика можуть відкритися не лише живі постаті знайомих йому з документальних джерел історичних діячів, але й цікаві індивідуальні властивості їх характеру, про які жадні документи не можуть дати певного уявлення», — відзначає О. Оглоблин³⁸². Ця сентенція вченого напрочуд добре перегукується з відомими висловлюваннями романтика М. Костомарова про потребу відтворення історії з «живими подробицями»³⁸³.

Власне, персоналістичний зріз української минувшини у представленні О. Оглоблина не тільки продукує цікаві та рельєфні образи, а й нав'язує цілісні уявлення про ту чи іншу історичну добу. Тому мисленнєві конструкції вченого сполучають різні масштаби висвітлення авансцени української минувшини.

Такою, приміром, є його монографія «Гетьман Іван Мазепа та його доба» (Нью-Йорк–Париж–Торонто, 1960). Тогочасні рецензенти називали цю студію «останнім словом української науки про Мазепу» (Б. Кравців)³⁸⁴ чи «синтезом дотеперішніх дослідів Мазепинського періоду» (М. Чировський)³⁸⁵. Передісторія

³⁸⁰ Його ж. Мій творчий шлях... — С. 51.

³⁸¹ Домбровський О. Спомини. — С. 208.

³⁸² Оглоблин О. Два портрети діячів Мазепинської доби // Оглоблин О. Студії з історії України... — С. 162

³⁸³ Костомаров Н. Рец. на кн.: Чорна рада, хроника 1663 года П. Кулиша. — СПб., 1857. Проповеди на малороссийском языке протоиерея Гречулевича. Издание второе, исправленное П. Кулиша. — СПб., 1857. // Современник. — 1858. — Т. 67, № 1. — С. 1.

³⁸⁴ Кравців Б. Нова праця про гетьмана Івана Мазепу [Рец. на кн.: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба] // Свобода (Джерсі-Сіті). — 1960, 17 берез. — № 51. — С. 2.

³⁸⁵ Чировський М. Праця проф. О. Оглоблина про Мазепу // Там само. — 1960, 5 квіт. — № 64. — С. 3.

зазначеної праці сягає своїм корінням, принаймні, часів воєнного лихоліття, коли О. Оглоблін готував її первісний варіант для українського видавця Юрія Тищенка в Празі. Монографія про І. Мазепу мала ввійти до серії «Біографії гетьманів». Але воєнні події 1944–1945 рр. перешкодили реалізації цього видавничого проекту, хоч неопублікована робота здобула прихильну оцінку Д. Дорошенка³⁸⁶.

Згодом, О. Оглоблін неодноразово доповнював, перероблював та розширював цю студію, врешті видав її 1960 р. як 170-й том «Записок НТШ». Утім, уже його тексти кінця 1930-х років, незважаючи на традиційну данину, яка складалася жорстким канонам радянського гранд-нарративу, виявляють авторське зацікавлення постаттю І. Мазепи, хоч і прикрити негативними оціночними пасажами.

«Справді Мазепа виділявся серед сучасної йому керівної групи старшинської аристократії, але не слід забувати влучної характеристики Мазепи автором «Історії Русов», який казав про Мазепу серед української шляхти того часу, що «между слепыми и одноглазый — король», — відзначає О. Оглоблін в одній із неопублікованих рецензій³⁸⁷. Подібні сентенції побутують і у його опублікованих текстах, написаних напередодні радянсько-німецької війни³⁸⁸.

Зауважимо, що постать І. Мазепи сприймалася в українському історіописанні як знакова і, заразом, контраверсійна історична особистість. У підготовчих записах, зроблених наприкінці 1930-х років, О. Оглоблін ретельно нотує позитивні й негативні оцінки цього гетьмана у працях істориків. Зокрема, він виокремлює кілька ліній у рецепції українських учених ХІХ — першої третини ХХ ст. стосовно цього історичного діяча³⁸⁹. Мабуть, з огляду на суперечливість таких візій автор постулює низку установчих положень, точніше, своєрідних мірил вартостей, з перспективи яких він конструює та тлумачить Мазепинські часи у монографії «Гетьман Іван Мазепа та його доба».

Передусім, О. Оглоблін обстоює тезу, що «доба Мазепи — це часи відродження: політичного, економічного, культурного — по Руїні, що знищила великі пляни Хмельницького, Виговського і Дорошенка...»³⁹⁰. Іншою засадною думкою історика є ідея про два тори чи дві фази у політиці І. Мазепи — «співжиття з Москвою» та розрив з Росією³⁹¹. Т. зв. «москвофільство» гетьмана у його представленні виглядає як «блискуча тактика» для досягнення українських політичних інтересів³⁹².

Однак, О. Оглоблін все ж таки визнає, що вона спричинила гостре невдоволення в українському суспільстві, яке було досить небезпечне для «далекосяглих політичних плянів» гетьмана³⁹³. Більше того, історик розглядає І. Мазепу

---

³⁸⁶ Винар Л., Атаманенко А. Видатний дослідник Мазепинської доби // Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 27–28.

³⁸⁷ Оглоблін О. П. Зауваження до підручника «Історія України»... — Арк. 126 зв.

³⁸⁸ Нариси з історії України / Відп. ред. С. М. Белоусов. — К., 1941. — Вип. 6: Оглоблін О. П. Україна в кінці ХVІІ — в першій чверті ХVІІІ ст. — С. 11.

³⁸⁹ Оглоблін О. П. Виписки та замітки до роботи «Історія України. Іван Мазепа» [автограф; кін. 1930-х років] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 44.

³⁹⁰ Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 54.

³⁹¹ Там само. — С. 54–55.

³⁹² Там само. — С. 55.

³⁹³ Там само. — С. 98.

як «ідейного речника», ба навіть знакову постать українства³⁹⁴. В іншій розвідці він відзначає, що «мазепинство в московській мові стало *символом українства*»³⁹⁵.

Врешті, вихідні положення цього «загального монографічного нарису»³⁹⁶, як визначає його сам автор, творять своєрідну тріаду: 1) Мазепинська доба як епоха українського відродження; 2) дві стадії в політиці гетьмана, але єдність далекосяжної стратегічної мети; 3) мазепинство як неодмінний атрибут чи символ українства. Ця тричленна формула значною мірою визначає не тільки конструкцію студії О. Оглобина, а й ті акценти, контексти та ціннісні орієнтири, які вчений розставляє для репрезентації історичної постаті гетьмана. Видається, що ці аксіологічні настанови визначають провідні лінії генералізації фактографічного матеріалу. Ба більше, вони підносять низку персональних контекстів до масштабу всієї історичної доби — Мазепинського ренесансу.

Зазначимо, що у цій монографії О. Оглобин, як і в студіях про Б. Хмельницького, використовує щодо означення І. Мазепи термін «володар» чи «господар». Причому він уживає його у досить широкому контексті, зокрема стосовно часів, які передували самому гетьманству. Зокрема, він наголошує на походженні І. Мазепи і, водночас, представляє його з перспективи цікавого соціокультурного явища другої половини XVII ст., пов'язаного з появою відомих правобережних родин на підросійських теренах, які «поволі здобувають собі керівні місця в економічному та політичному житті Лівобережної України»³⁹⁷.

Та найважливішими все ж таки видаються авторські контексти висвітлення, які скеровані на виявлення прихованих рис майбутнього гетьмана-володаря. «А понад усе він мав *надзвичайний хист володаря*. І тридцять років догетьманського життя Мазепи — то була не лише звичайна людська школа й незвичайно вдала старшинська кар'єра. *Це була школа формування господаря Української держави й володаря дум української нації*», — відмічає О. Оглобин³⁹⁸. Такі думки вченого почасти нагадують його конструювання образу гетьмана Б. Хмельницького як «харизматичного володаря». Тим більше, що «героїчна епопея Хмельниччини»³⁹⁹, так і не була завершена, а її проблеми переходили, транслювалися в інші історичні часи, себто вимагали свого розв'язання за нових соціокультурних реалій.

І, дійсно, низка контекстів висвітлення постаті І. Мазепи нав'язує паралелі з представленням особи Великого гетьмана в авторському письмі у добу «революційного зриву». Саме революційні чи переломні часи продукують соціокультурні передумови, які дозволяють виявити якості самобутньої, сильної постаті, що різьчить контрастують з ординарністю, повсякденністю, ба навіть сірістю звичайного буття.

Таким чином, завдяки конфлікту історичного діяча з плином обставин та подій, що часто-густо постають у вигляді випробувань, і виробляються ті суспільні настанови незвичної поваги й пошани до особистості, які складають, власне, її харизматичний образ. Відтак конструюючи модель харизматичного

³⁹⁴ Там само. — С. 56.

³⁹⁵ Оглобин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва // Оглобин О. Студії з історії України... — С. 135

³⁹⁶ Його ж. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 56.

³⁹⁷ Там само. — С. 65.

³⁹⁸ Там само. — С. 67.

³⁹⁹ Там само. — С. 119.

діяча інтелектуали зазвичай намагаються віднайти саме ті приховані, завуальовані риси й якості, які згодом висунули цього діяча на перший план, піднесли його персональну роль над плином буденності, врешті-решт дозволили адекватно зреагувати на загрозливі виклики.

Цю латентну евристичну програму віднаходимо і у монографії О. Оглоблина, зокрема щодо постаті фундатора Мазепинського ренесансу. Приміром, автор обстоює думку, що тогочасне «нагромадження господарчої енергії країни знайшло собі *доброго керівника в особі гетьмана Мазепи*»⁴⁰⁰. Зокрема, він наголошує на надзвичайному вмінні останнього «*знаходити потрібних йому і здібних людей, зокрема в царині господарства*»⁴⁰¹. Як тут не згадати відомі авторські пасажи про організаційні здібності Б. Хмельницького, які, щоправда, здебільшого виявилися на ниві військово-політичного та державного будівництва України-Гетьманщини⁴⁰². Натомість неабиякий організаційний та адміністративний талант І. Мазепи, на думку О. Оглоблина, проявився у царині соціальної політики.

З одного боку, гетьман усіляко сприяв зміцненню економічної потуги козацької старшини, зокрема її перетворенню на «зверхній стан Гетьманщини, а тим самим і *на провідну верству в Козацько-Гетьманській державі*»⁴⁰³. За висловом О. Оглоблина, у Мазепинську добу старшинське землеволодіння набуває «характеру шляхетського “вічистого” володіння»⁴⁰⁴. Вчений навіть тримається думки, що «старшинська аристократія» за часів Мазепинського відродження «концентрує в своїх руках “добра” й “уряди”, а разом з тим — *всю повноту економічної моці й політичної влади на Лівобережній Україні*»⁴⁰⁵.

Отож гетьман постає у тексті О. Оглоблина як яскравий речник відповідного соціального ідеалу — ієрархічного, станового суспільства, яким керує сильний володар. З іншого боку, І. Мазепа у представленні О. Оглоблина сприймається як вправний керманіч, що прагнув локалізувати господарську експансію козацької старшини, принаймні втримати рівновагу між різними станами. Тож він боронить права міст та тамтешнього купецтва, зокрема навіть Києва, в якому знаходилася російська залага⁴⁰⁶. Заразом гетьман намагався обмежити старшинські зловживання стосовно козацтва та відмежувати цей стан від поспільства⁴⁰⁷.

На цей зріз історичного образу І. Мазепи як адміністратора звернули увагу і рецензенти монографії О. Оглоблина. «Його соціальна політика для збереження суспільного і господарського балянсу, і припинення боротьби кляс, зокрема натиску козацької старшини на село і місто *вповні зображають величезні здібності Мазепи, як господарника, що думав категоріями українського-всенародного інтересу*», — відзначає М. Чировський⁴⁰⁸.

⁴⁰⁰ Там само. — С. 103.

⁴⁰¹ Там само. — С. 105.

⁴⁰² *Оглоблин О.* Думки про Хмельниччину. — С. 61.

⁴⁰³ *Його ж.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 110.

⁴⁰⁴ Там само. — С. 111.

⁴⁰⁵ Там само. — С. 118.

⁴⁰⁶ Там само. — С. 134.

⁴⁰⁷ Там само. — С. 120.

⁴⁰⁸ *Чировський М.* Праця проф. О. Оглоблина про Мазепу. — С. 3.

О. Оглоблин обстоює думку й про широку господарську діяльність гетьмана та його адміністрації на Правобережній Україні протягом 1704–1708 рр.⁴⁰⁹ Отже, адміністративний і господарський хист І. Мазепи досить добре співвідносяться з тією «соціальною грою» Б. Хмельницького, точніше з його балансуванням між козацькими низами й старшиною, про яку писав автор у своїх «Думках про Хмельниччину»⁴¹⁰, хоч, звичайно, за інших політичних обставин.

Та найяскравіше потуги І. Мазепи постають на полі української культури, на якому він виступає як репрезентант та співтворець нових стильових вартостей і духовних цінностей, генерованих ще добою «революційного зриву» чи Хмельниччиною. «Доба Мазепи вперше давала можливість українській культурній творчості пореволюційної доби *знайти своє завершення й реальне втілення, створити свій власний стиль*», — підкреслює О. Оглоблин⁴¹¹.

Схожі оцінки зусиль гетьмана на ниві культури споглядаємо і в інших дослідників. Скажімо, Б. Крупницький тримався думки, що «культурна політика Мазепи, його діяльність на користь освіти, мистецтва, літератури і т. д. не були висловом тільки приватного зацікавлення, меценатства, але *стояли в першу чергу в зв'язку з бажанням державного мужа сконсолідувати свій край, підняти його на вищий культурний щабель*»⁴¹².

Але О. Оглоблин прагне до тотальної генералізації своїх спостережень та міркувань. Ба більше, учений наголошує, що «*Мазепинська доба створила свій власний стиль, що виявився не лише в образотворчому мистецтві і в літературі, але в цілому культурному житті гетьманської України*. Це було бароко, українське бароко, близький родич західноєвропейського, але, разом з тим, глибоко національний стиль, який мав своє найвище завершення в часи Мазепи»⁴¹³. Властиво, йдеться про стильову цілісність культурної доби, відомої як Мазепинське бароко. Причому навіть політичні плани й задуми українського гетьмана тлумачаться вченим у контексті барокового стилю культури, ймовірно, під впливом текстів Д. Чижевського⁴¹⁴.

«*Політичне життя мазепинської України й політика самого Мазепи, що визначили панування барокового стилю в царині культури, були самі, в своїй ідейній сфері, одним з потужних виявів того барокового духу, кінець-кінцем, прагнення людини, громади, нації до своєї духової, політичної, матеріальної свободи та незалежності*», — пише О. Оглоблин⁴¹⁵. Не випадково бароко було улюбленим стилем цього своєрідного українського історика⁴¹⁶.

Показовою видається й авторська теза про єдність стилю, який поширюється практично на всі сфери культурного, мистецького та духовного життя

⁴⁰⁹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 231.

⁴¹⁰ Його ж. Думки про Хмельниччину. — С. 69–70.

⁴¹¹ Його ж. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 144.

⁴¹² Крупницький Б. Гетьман Мазепа в світлі психологічної та логічної методи // КВ. — 1944, 26 жовт. — № 242. — С. 3.

⁴¹³ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 156.

⁴¹⁴ Чижевський Д. До проблем бароко // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. / Під загальною ред. В. Лісового. — К., 2005. — Т. 2: Між інтелектом і культурою: дослідження з історії української філософії. — С. 67–77; Його ж. Поза межами краси (До естетики барокової літератури) // Там само. — С. 78–96.

⁴¹⁵ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 157.

⁴¹⁶ Субтельний О. Олександр Оглоблин. — С. 35.

України-Гетьманщини. Власне, вона нагадує відомі думки Д. Чижевського про інструментальне використання загальних термінів щодо конкретного фактографічного матеріалу, зокрема поняття «культурний стиль»⁴¹⁷.

Ця стильову цілісність Мазепинського ренесансу чи Мазепинського бароко О. Оглоблин намагається прикласти до студіювання різноманітних явищ і процесів тієї доби. Приміром, у контексті Мазепинського ренесансу він розглядає навіть відродження концепції Києва як «Другого Єрусалиму», котра протистойть відомій теорії Москви як «Третього Риму»⁴¹⁸. В іншій розвідці історик висловлює думку, що концепція «Другого Єрусалиму» була «важливою ідейно-політичною зброєю Мазепинської України в її змаганні з Москвою»⁴¹⁹.

У схожому дусі О. Оглоблин освітлює й тлумачить «козацькі літописи», які називає «справжніми історіями прагматичного характеру з виразним нахилом до історичної і навіть філософічної синтези...»⁴²⁰. Більше того, автор досить точно визначає роль / ролі гетьмана у царині тодішньої української культури. «В особі гетьмана Мазепи була щаслива сполука творця, активного учасника культурного процесу і його мецената — багатого, могутнього і щедрого. — зазначає історик. — Культура взагалі, а мистецтво зокрема завжди займали важливе місце в душі Мазепи, натури поетичної і разом з тим схильної до філософічної синтези»⁴²¹.

О. Оглоблин згадує і про «політичну філософію Мазепи», вислідом якої вважає його славнозвісну «Думу»⁴²². Заразом учений наголошує, що це була «людина, рівної якій по культурі й освіті тоді на Україні і в цілій східній Європі, мабуть, не було»⁴²³. На цьому місці, згадаємо про «стиль висловлювань» та «стиль писань», які автор розглядав як неодмінні прикмети харизми Б. Хмельницького як козацького володаря⁴²⁴. Втім, у випадку з І. Мазепою творення культурних вартостей висувається істориком на перше місце. Тож епоха Мазепинського ренесансу розгорталася у політичних лещатах Коломацької угоди 1687 р., продиктованою Москвою, проте мала самобутні культурні виміри.

Загалом харизматичність І. Мазепи у представленні О. Оглоблина виявляється, передусім, на культурних і духовних теренах. Недаремно гетьман виступає як творець культурної традиції Гетьманщини, яка відіграла неабияку роль протягом усього XVIII ст. і навіть пізніше. Подібно до Хмельниччини відбувається персоналізація самої історичної доби, яка нав'язується до образу гетьмана І. Мазепи. Ця персоналізація проводиться з виразним рефреном щодо стильової єдності та культурної значимості Мазепинського відродження. Тимто, Мазепинська доба суттєво різнилася від революційних часів Хмельниччини, в яку постали і домінували військово-політичні та державні цінності, котрі висунав Великий гетьман.

⁴¹⁷ Чижевський Д. Культурно-історичні епохи // Чижевський Д. Філософські твори. — Т. 2. — С. 29–30.

⁴¹⁸ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 157, 159.

⁴¹⁹ Його ж. Гетьман Іван Мазепа і Москва // Оглоблин О. Студії з історії України... — С. 133.

⁴²⁰ Його ж. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 155.

⁴²¹ Там само. — С. 145.

⁴²² Там само. — С. 98.

⁴²³ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва. — С. 140–141.

⁴²⁴ Його ж. Думки про Хмельниччину. — С. 41–42.

Автор навіть формулює тезу про «ідейно-культурний капітал» Мазепинської доби та його неабияке значення для побутування наступних поколінь в Україні-Гетьманщині⁴²⁵. Водночас історик наголошує, що «світ мазепинського ренесансу ще довго світив у сутінках московського панування над Україною після Полтавської катастрофи й поразки політичних плянів Мазепи»⁴²⁶. Тому цей гетьман постає як історичний діяч, що продукує певні культурні цінності, які стають неодмінною складовою його харизматичного образу.

Відзначимо, що харизма є часовим феноменом, себто зазвичай постає і персоніфікується на хвилі революційних або критичних військово-політичних подій. У такому сенсі Мазепинські часи є досить складними та суперечливими для дослідника-інтерпретатора, особливо, з перспективи застосування концепту «великої людини», позаяк містять чимало прихованих чинників, обставин і передумов. Мабуть, саме тому О. Оглоблин і шукає відповідні площини зіставлення визначних козацьких керманічів. Відтак найкраще постаті Б. Хмельницького та І. Мазепи співвідносяться істориком у царині дипломатичних і зовнішньополітичних практик.

На думку О. Оглоблина, І. Мазепа виступав як прихильник рівноваги сил у чорноморській політиці, що спиралася на стару політичну традицію від часів Б. Хмельницького, П. Дорошенка та І. Самойловича⁴²⁷. Вчений акцентує увагу, що саме ця зовнішньополітична орієнтація майбутнього гетьмана відіграла важливу роль у «коломацькому перевороті» 1687 р. Зокрема, вона забезпечила йому підтримку з боку колишніх приборчників гетьмана П. Дорошенка⁴²⁸. Заразом історик у монографії, присвяченій І. Мазепі, повторює своє давнє припущення про ймовірну участь гетьмана у відомій акції П. Іваненка (Петрика) 1692 р.⁴²⁹

В іншій розвідці О. Оглоблин відзначає, що «в московських архівах я знайшов матеріяли, які дають підстави вважати, що не тільки певні кола вищої української старшини, але й сам гетьман Мазепа співчував акції Петрика, а можливо, що навіть Мазепа і доручив Петрикові цю місію, як людині, якій він особисто довіряв, яка була близька до нього особисто і крім того належала до тих самих великостаршинських кіл, з якими безпосередньо був зв'язаний і гетьман»⁴³⁰.

Але Коломацькі зобов'язання примусили Україну-Гетьманщину брати участь у багаторічній війні з Кримським ханством та Туреччиною. Тому ідея чорноморського балансу сил поступилася хитким військово-політичним реаліям, за яких шальки терезів могли стрімко зміститися на супротивний бік. О. Оглоблин досить обережно оцінює зовнішньополітичні потуги І. Мазепи до 1700 р., тобто його дипломатичні заходи першого, промосковського періоду.

«Чорноморська проблема залишалася нерозв'язаною, а разом з тим не досягнені були головні цілі зовнішньої політики Мазепи — об'єднання Правобережної України з Лівобережною, консолідація Запоріжжя з Гетьманщиною під владою

⁴²⁵ Його ж. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 160.

⁴²⁶ Там само. — С. 143.

⁴²⁷ Там само. — С. 85–86.

⁴²⁸ Там само. — С. 77.

⁴²⁹ Оглоблин О. Мазепа і Петрик // Студії з Криму. I—IX / Ред. А. Е. Кримський. — К., 1930. — С. 87; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 184.

⁴³⁰ Його ж. Гетьман Іван Мазепа і Москва. — С. 148.

гетьманського регіменту, не кажучи вже про визволення Ханської України й північного узбережжя Чорного моря з-під турецько-татарського панування. Вони залишилися метою української політики на другий період гетьманування Мазепи, а розв'язання проблеми Чорноморської України стало мрією майбутніх українських поколінь», — відзначає історик⁴³¹.

Однак, у добу російсько-шведської війни дипломатичний хист І. Мазепи, на думку О. Оглоблина, виявляється з повною силою та блиском. Скажімо, завдяки своїм вправним діям гетьман стає «фактичним володарем Правобережної України, принаймні в межах правобережної частини держави Богдана Хмельницького»⁴³². Зокрема, вчений відводить виключну роль тому «фактичному» чи «реальному» стану речей, який склався на українських землях за гетьманування І. Мазепи. «Хоч на короткий час, Правобережна Україна була в руках Мазепи. Титулярний "гетьман обох сторін Дніпра" став їх реальним володарем», — наголошує О. Оглоблин⁴³³.

Варто підкреслити, що осягнення правобережних обширів є однією з провідних тез в авторському представленні образу І. Мазепи як «сильного володаря». Власне, цей успіх репрезентує українського гетьмана як успішного державного діяча на сцені минувшини, що має неабияке значення з огляду на трагічні асоціації, пов'язані з Полтавською катастрофою 1709 р. Крім того, історик вказує на масштабні зовнішньополітичні плани І. Мазепи зі створення «великої антимосковської коаліції», до якої мали увійти Туреччина, Кримське ханство, Молдова, Валахія, Трансільванія, Донські козаки, Кубанські черкеси, Калмицька орда, Казанські татари, Башкирія. «Це був справді епохальний, гідний великого політика, дипломата й державного діяча плян подолання московської могутності, утворення непереможної греблі проти московського імперіялізму», — стверджує О. Оглоблин⁴³⁴.

Більше того, на сторінках монографії «Гетьман Іван Мазепа та його доба» провідний персональний герой постає як фундатор самої «ідеї східноєвропейських коаліцій XVIII ст.», скерованих проти Російської імперії»⁴³⁵. Натомість Б. Крупницький відводив цю роль шведському королю Карлу XII⁴³⁶. Зрештою, навіть російсько-турецьку війну 1710–1713 рр. О. Оглоблин тлумачить у сенсі вірогідних наслідків зовнішньополітичних акцій українського гетьмана⁴³⁷.

Ба більше, І. Мазепа в авторській замальовці виглядає як «політична людина» барокової доби з її «великими, універсальними планами», що нав'язує порівняння з відомою культурознавчою візією Д. Чижевського⁴³⁸. Постає гетьмана у замальовці О. Оглоблина постає як у світлі великих задумів, так і у затінку фатальних обставин, суперечливих подій та нездоланих передумов, які, врешті-решт, поховали його політичний проект. Цей мотив привносить певні

⁴³¹ Його ж. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 97.

⁴³² Там само. — С. 228.

⁴³³ Там само. — С. 231.

⁴³⁴ Там само. — С. 297.

⁴³⁵ Там само. — С. 298.

⁴³⁶ Крупницький Б. Карл XII і східноєвропейські коаліції XVIII ст. // Стежі (Інсбрук-Мюнхен). — 1946/47. — № 7/10. — С. 21; Його ж. Східно-європейські коаліції XVIII ст. // Соборна Україна (Париж). — 1947. — № 3/4. — С. 70.

⁴³⁷ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 301.

⁴³⁸ Чижевський Д. До проблем бароко. — С. 72.

особливості до конструювання такого харизматичного образу, зокрема підносить самоцінність масштабних зовнішньополітичних задумів і планів українського гетьмана. Наведені сентенції про І. Мазепу як державного діяча безпосередньо продукують асоціації з дипломатичною майстерністю Б. Хмельницького, якого О. Оглоблин уважав творцем трьох зовнішньополітичних коаліцій, зокрема широкого антипольського альянсу 1656–1657 рр.⁴³⁹

Властиво, що навіть авторські метафори щодо І. Мазепи, зокрема про його «дипломатичний талант»⁴⁴⁰ або «чудову дипломатичну гру»⁴⁴¹, «тонку, майстерну дипломатичну гру»⁴⁴² вельми нагадують відомі вислови історика про козацького провідника Хмельниччини як «диригента дипломатичної гри»⁴⁴³. В іншій студії вчений характеризує І. Мазепу як «незрівняного майстра дипломатії»⁴⁴⁴. Показовим є й те, що українсько-шведський альянс 1708 р. історик розглядає як антимосковську коаліцію, котра «спиралася на стару українську політичну традицію, до того ще освячену ім'ям Богдана Хмельницького, союзника шведського короля Карла X Густава»⁴⁴⁵.

Врешті, прагнення О. Оглоблина нав'язати зв'язок між Хмельниччиною та Мазепинським ренесансом, зокрема провести компаративні паралелі між посталями двох українських гетьманів, які уособлювали ці історичні епохи, простежуємо і в інших контекстах висвітлення. Останні постають як в імпліцитному, так і експліцитному вигляді. Наприклад, такою виглядає думка про те, що «офіційне становище його, і персональний авторитет робили Мазепу дуже атрактивною (від лат. *attraho* — приваблюю — Авт.) політичною фігурою як для правлячої, так і особливо для опозиційної московської верхівки»⁴⁴⁶.

Звичайно, ця згадка про «персональний авторитет» ініціатора українсько-шведського альянсу 1708 р. все ж таки не є вповні співмірною з могутньою «силою авторитету»⁴⁴⁷ переможного полководця і фундатора Української козацької держави у добу Хмельниччини. Тим паче, що харизма Б. Хмельницького спиралася на блискучі військові та політичні успіхи, що створили ореол його виключності як гетьмана / володаря!

Натомість за особою І. Мазепи нерозривно тягнувся густий шлейф та гіркий присмак Полтавської катастрофи 1709 р. Мабуть, тому О. Оглоблин відводить значне місце висвітленню історичної ситуації 1708–1709 рр., зокрема обстоює думку про неготовність Гетьманщини до перенесення військових дій на українські терени⁴⁴⁸. Водночас історик зупиняється на складному психологічному стані українського гетьмана напередодні укладання українсько-шведського союзу. Зокрема, він наголошує, що І. Мазепа «переживає важкі удари долі»:

⁴³⁹ Оглоблин О. Думки про Хмельниччину. — С. 58.

⁴⁴⁰ Його жс. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 301–302.

⁴⁴¹ Там само. — С. 263.

⁴⁴² Там само. — С. 257.

⁴⁴³ Оглоблин О. Думки про Хмельниччину. — С. 57–58.

⁴⁴⁴ Його жс. Гетьман Іван Мазепа і Москва. — С. 144.

⁴⁴⁵ Його жс. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 251.

⁴⁴⁶ Там само. — С. 259.

⁴⁴⁷ Оглоблин О. Думки про Хмельниччину. — С. 70.

⁴⁴⁸ Його жс. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 278–279.

смерть матері, загрозлива справа В. Кочубея, складний перебіг тяжкої і небезпечної хвороби, котра точила його фізичні сили тощо⁴⁴⁹.

Та, попри Полтавську поразку та трагічну долю І. Мазепи, О. Оглоблин усе ж таки конструює образ цього гетьмана як сильного володаря, хоч і з низкою пояснень, коментарів та застережень. Будь-що-будь він постає як репрезентант «державної волі української нації» за фатального, ба навіть драматичного і нездоланного перебігу політичних обставин та міжнародних передумов⁴⁵⁰.

Зауважимо, що у розвідці «Гетьман Іван Мазепа і Москва» О. Оглоблин віднаходить цікаву формулу для означення цієї постаті як сильного державного діяча: «велика сила його волі, сила інтелекту, сила культури»⁴⁵¹. В іншій статті він наголошує, що «Мазепа — людина набагато вищої інтелігенції й культури, ніж його попередник (Самойлович), добре обізнана з історією України»⁴⁵². Тимто, культурні й інтелектуальні прикмети І. Мазепи немовби компенсують в авторській замальовці блискучу військово-політичну харизму Б. Хмельницького.

Такий рефрен у представленні постаті І. Мазепи висуває його на роль фундатора культурних цінностей та стильових вартостей окремої історичної доби — Мазепинського ренесансу, що суттєво трансформує харизматичну модель. Зокрема, ця авторська «компенсація» у творенні образу головного персонального героя проводиться за рахунок відомих неоромантичних метафор «сили» та «волі», хоч і з акцентуацією на культурних й інтелектуальних якостях І. Мазепи.

Шар неоромантичної семантики посідає досить поважне місце у тексті зазначеної монографії О. Оглоблина. Зокрема, на сторінках цієї студії споглядаємо означення гетьмана як «володаря України і українського патріота»⁴⁵³ та «українського патріота-державника»⁴⁵⁴, а також низку оціночних висловів на кшталт: «глибокий патріотизм нового гетьмана Мазепи»⁴⁵⁵, «мрія цілого покоління українських патріотів була втілена в життя»⁴⁵⁶, «гарячий патріот своєї батьківщини, Братковський»⁴⁵⁷, «героїчними часами української національно-визвольної революції 1648 р.»⁴⁵⁸, «героїчна оборона Батурина»⁴⁵⁹, «українська визвольна справа» й «ідея і дух Мазепи»⁴⁶⁰ і т. п.

Л. Білас назвав ці авторські пасажі «патріотичною фразеологією» та «поетичними додатками» до історії⁴⁶¹. Більше того, він досить негативно прокоментував загальну конструкцію монографії О. Оглоблина, позаяк уважав, що вона містить чимало ідеологічних та патріотичних нашарувань. «Двигуном поезії —

⁴⁴⁹ Там само. — С. 281.

⁴⁵⁰ Там само. — С. 313.

⁴⁵¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва. — С. 144.

⁴⁵² Оглоблин О. Династична ідея... — С. 14.

⁴⁵³ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 55.

⁴⁵⁴ Там само. — С. 249.

⁴⁵⁵ Там само. — С. 80.

⁴⁵⁶ Там само. — С. 158.

⁴⁵⁷ Там само. — С. 214.

⁴⁵⁸ Там само. — С. 248.

⁴⁵⁹ Там само. — С. 317 (прим. 22).

⁴⁶⁰ Там само. — С. 329.

⁴⁶¹ Білас Л. Ідеологія як історія і як поезія (з приводу двох нових праць О. Оглоблина) // Сучасність. — 1961. — № 7. — С. 50.

отже і поетичної історії — є фантазія, що в творах цього жанру позначається великим числом припущень. Автор концептує тезу і, не зважаючи на те, що вона існує ще тільки ідеа-літер, починає оперувати нею як фактом», — зазначає згаданий рецензент⁴⁶².

Але «патріотичний» / неоромантичний пласт в історичному письмі О. Оглоблина, хоч і є помітним, але не є визначальним, оскільки суттєво обмежується сцієнтистським, точніше фактографічним ідеалом науковості вченого, що тяжіє як до позитивістських взірців мислення, так і до інших стильових компонентів.

Передусім, доцільно звернути увагу на те, що О. Оглоблин змальовує Мазепинську добу через представлення низки макроконтекстів минувшини, які здебільшого властиві візіям «масової» історії, зорієнтованих на вивчення масштабних процесів, великих етнонаціональних спільнот, соціальних верств, явищ, урешті-решт подій високого рівня загальності. Відзначимо, що це враження продукують провідні сюжетні лінії монографії: зовнішня й внутрішня політика, соціальні взаємини, господарство, культура і духовне життя Гетьманщини, дипломатичні контакти й зовнішньополітичні заходи, козацький рух на Правобережній Україні, конфлікт І. Мазепи та старшинської опозиції тощо.

Саме вони конструюють багатошаровий образ Мазепинської доби у контексті тотального трьохчленного поділу світу минувшини на історію матеріальну, духовну та соціальну, притаманний різноманітним варіаціям «масової» історії, що постали на хвилі соціологізації минувшини першої третини ХХ ст. Ця тричленна ієрархія у висвітленні проблематики, покладена автором до основи архітектоніки монографії, незаперечно виявляє його тяжіння до відповідної концептуалізації матеріалу.

Вже згаданий Л. Білас слушно відмітив, що про «особистість гетьмана довідуємося з студії відносно небагато», позаяк «біографічна форма, скерована на індивідуальне, сингулярне й неповторне, не вкладається гаразд у рамки авторового світогляду»⁴⁶³. Зокрема, критик О. Оглоблина вказує на специфічність такої репрезентації І. Мазепи, котра в авторському тексті є «доповненням чи аспектом загального, що недвозначно впливає із ствердження, що акцентування індивідуального в даному випадку — “єдина можливість” з огляду на те, що повне з’ясування загального — “повна історія мазепинської доби” — під нинішню пору річ невикональна»⁴⁶⁴.

Власне, рецензент монографії «Гетьман Іван Мазепа та його доба» фіксує своєрідний стильовий конфлікт у творчості О. Оглоблина між вимогами неоромантичного представлення історичної постаті, що нав’язує до поетизації й героїзації, з усталеними настановами «масової» історії, яка генетично походить і тяжіє до позитивістських канонів. З такої перспективи харизматична модель почасти виглядає як своєрідний компроміс, який дозволяє сполучити неоромантичну героїзацію образу І. Мазепи з масштабною і багатовимірною репрезентацією Мазепинського ренесансу як історичної доби.

Та не варто забувати про прагматичну мотивацію, позаяк монографія О. Оглоблина була видана до 250-ї річниці українсько-шведського альянсу й

⁴⁶² Там само. — С. 51.

⁴⁶³ Там само. — С. 59.

⁴⁶⁴ Там само. — С. 59.

призначалася для української еміграційної громадськості, котра існувала у вкрай заполітизованому та заідеологізованому середовищі часів «холодної війни». Недаремно вже згаданий Б. Кравців уважав, що ця студія є *«не тільки важливою, але й доконечною зброєю у продовжуваній сучасними мазепинцями боротьби проти московського імперіялізму»*⁴⁶⁵.

Певні паралелі простежуються у текстах О. Оглоблина і щодо висвітлення низки інших проблем, зокрема щодо наступників / спадкоємців гетьманської влади. Звісно, суспільно-політичні реалії початку XVIII ст. та становище бездітного І. Мазепи суттєво відрізнялися від доби «революційного зриву» Хмельниччини, коли Великий гетьман виразно виявив свої династичні прагнення⁴⁶⁶. Зокрема, автор припускає, що І. Мазепа мав певні плани щодо наступників, якими вважає його родичів: небожа І. Обидовського, а пізніше — племінника А. Войнаровського⁴⁶⁷.

О. Оглоблин порушує і проблему «правного титулу» І. Мазепи, хоч і формулює її у гіпотетичному сенсі. «Можна думати, що за нормальних умовин, в разі перемоги України у війні з Московщиною, *цей стан знайшов би собі логічне правне оформлення і в титулі володаря Української держави (можливо, щось на зразок княжого титулу Юрія Хмельницького)*», — підкреслює історик⁴⁶⁸. Але навіть така постановка проблеми вкотре наві'язує аналогії з постаттю Б. Хмельницького, який мав необмежену владу, але не мав відповідного «правного титулу»⁴⁶⁹.

Цікавими видаються й роздуми О. Оглоблина про історичного діяча, який був вірогідним прикладом для наслідування українським гетьманом. «Блиск царювання Короля-Сонця (Людовика XIV) було видко далеко за межами Франції, й не могли не помітити його в Батурині, *надто ж такий володар, як гетьман Мазепа. Саме Людовик XIV з належними поправками на українські традиції й глибокий державний і філософський розум Мазепи міг бути для нього таким взірцем*», — зазначає вчений⁴⁷⁰.

Такі міркування виглядають як ще одна складова в авторській репрезентації образу українського гетьмана як «сильного володаря» з винятковими здібностями. Відтак О. Оглоблин тримається думки, що гетьман І. Мазепа був «*може, найбільш послідовним, глибоко переконаним прихильником міцної гетьманської влади на засадах властивого тоді передовим країнам абсолютизму*»⁴⁷¹. Зокрема, в іншій розвідці він відзначає, що сучасники гетьмана сприймали його як «господаря отчизни»⁴⁷².

Однак, ці прикмети І. Мазепи як володаря, переважно приховані за строкатою і суперечливою завісою дипломатичної гри, нереалізованих і втрачених можливостей, що часто-густо спираються на різноманітні припущення О. Оглоблина. Зазначимо, що істотне впровадження гіпотетичних елементів не є типо-

⁴⁶⁵ Кравців Б. Нова праця... — С. 2.

⁴⁶⁶ Оглоблин О. Династична ідея... — С. 12.

⁴⁶⁷ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 288.

⁴⁶⁸ Його ж. Бендерська конституція 1710 року // Його ж. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 361–362.

⁴⁶⁹ Його ж. Думки про Хмельниччину. — С. 68.

⁴⁷⁰ Його ж. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 265.

⁴⁷¹ Там само. — С. 265.

⁴⁷² Оглоблин О. Бендерська конституція 1710 року. — С. 361.

вим для цього вченого, у текстах якого зазвичай простежуємо сцієнтистський ідеал науковості, себто представлення минувшини від добре перевірених історичних джерел та незаперечно встановлених фактів. Згадаємо, приміром, відоме та поширене метафоричне порівняння історика зі слідчим, який аналізує найдрібніші матеріали, котре поділяв і О. Оглоблин⁴⁷³.

Певна річ, він прагнув вибудувати харизматичний образ цього справді видатного й самобутнього історичного діяча. Не випадково О. Оглоблин уживає щодо означення І. Мазепи тезу про його «державний геній»⁴⁷⁴, якою послуговався і в харизматичній конструкції образу провідника Хмельниччини⁴⁷⁵. Проте в авторському письмі особистість гетьмана не тільки не охоплює всіх сюжетних ліній, а часто відсувається на периферію викладу, позаяк історик представляє багатозаровий образ Мазепинської доби. Зокрема, О. Оглоблин подає досить великі замальовки соціального, господарського, культурного життя, зовнішньополітичних і внутрішньополітичних взаємин тощо.

Приміром, один із підрозділів монографії має промовисту назву «Соціальна боротьба»⁴⁷⁶. Тож ця праця містить і відповідний семантичний пласт, який є вислідом своєрідної соціологізації образу минувшини: «інтенсивно йшов процес зубожіння козацької маси й визиску її старшиною»⁴⁷⁷, «визиск рядового козацтва»⁴⁷⁸, «економічне зубожіння широких мас людности», «соціальний спротив» та «форми опору нижчих верств людности»⁴⁷⁹, «утиск старшинської влади»⁴⁸⁰, «масовий рух»⁴⁸¹, «напруження соціальних відносин і загострення соціальної боротьби»⁴⁸² і т. п.

Ця архітектоніка студії О. Оглоблина свідчить про концептуалізацію фактографічного матеріалу у дусі «масової» історії, яка творить добре структуровану, ієрархічну конструкцію Мазепинського ренесансу. Причому таке представлення історичної доби досить складно співвіднести, принаймні узгодити з концепцією «великої людини».

Ба більше, харизматична модель «сильного володаря» конче вимагає однієї складової — феноменального й триумфального здобутку на сцені історії, наприклад такого, як у Б. Хмельницького, що став фундатором Української козацької держави. Такий успіх ставав оспіваним вікопомним звершенням, яке перетворювало визначну особистість у харизматичного діяча з ореолом виключних здібностей та рис, що ототожнювалися з незвичайним, ба навіть Божим даром!

Властиво, що створеному образу І. Мазепи якраз і бракувало того дивовижного акту, непереможної дії, котра мала остаточно вирвати його із полону військово-політичної рутини та з зачарованого кола уявлень соціальної повсякден-

⁴⁷³ *Його жс.* Нові матеріяли до історії повстання Петра Іваненка (Петрика) // Там само. — С. 372.

⁴⁷⁴ *Його жс.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 80.

⁴⁷⁵ *Його жс.* Думки про Хмельниччину. — С. 61.

⁴⁷⁶ *Його жс.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 134–143.

⁴⁷⁷ Там само. — С. 118.

⁴⁷⁸ Там само. — С. 119.

⁴⁷⁹ Там само. — С. 134.

⁴⁸⁰ Там само. — С. 135.

⁴⁸¹ Там само. — С. 137.

⁴⁸² Там само. — С. 142.

ності і, кінець-кінцем, освятити цю постать сяйвом виключності! Саме цієї винятковості, яка часто-густо у студіях багатьох європейських істориків перетворює поразку на перемогу, вагання на мудре прозирання, очевидні прорахунки на стратегічне передбачення, не вистачало для побудови довершеної харизматичної моделі гетьмана-володаря у монографії О. Оглоблина «Гетьман Іван Мазепа та його доба».

Авторські спроби «покрити» цей компонент за рахунок інших складників (фундатор культурної доби і духовної традиції, видатний діяч епохи бароко, «сила культури», «сила інтелекту», творець ідеї антиросійських коаліцій XVIII ст., виключні дипломатичні й комунікативні здібності і т. п.) у конструюванні образу І. Мазепа відобразилися у низці гіпотетичних припущень, аналізі численних ситуаційних контекстів побутування українського гетьмана, нереалізованих можливостей, руйнівного впливу обставин, подій та передумов, що звели нанівець його блискучі задуми і плани.

Та, незважаючи на такі дослідницькі устремління, у монографії переважає сцієнтистський ідеал науковості О. Оглоблина. Насамперед, у його викладі домінує непорушна, незмінна повага до фактографічних канонів відтворення минушини, попри їхній конфлікт з очевидними неоромантичними елементами, що не дозволяла вченому докорінно трансформувати складну і суперечливу постать І. Мазепа у викінчений харизматичний образ «сильного володаря». Врешті, на сторінках монографії О. Оглоблина фундатор Культурного ренесансу кінця XVII — початку XVIII ст. постає не стільки реально «сильним», скільки потенційно «сильним» українським володарем!

8.6. Стара Україна contra Стара Малоросія: візії О. Оглоблина й О. Лазаревського

Тема Старої Малоросії, точніше Старої України пролягла лейтмотивом крізь усе історичне письмо О. Оглоблина. Власне, витoki його зацікавлень Старою Україною переходять ще у його дослідницьких практиках 1920-х років, зокрема пов'язані з його родинним походженням та місцевим соціокультурним середовищем. Саме тоді поряд зі студіями на ниві економічної історії намітилися авторські зацікавлення, котрі мали пов'язати Хмельниччину з Мазепинським ренесансом, а добу І. Мазепи з часами Старої України.

Така постановка проблеми привносила нові контексти висвітлення, котрі були контраверсійними та, заразом, взаємодоповнюючими щодо концептуалізації О. Лазаревського, котрий і ввів означення «Стара Малоросія» до широкого наукового обігу. Тим-то, візія О. Оглоблина найкраще окреслюється у компаративному сенсі щодо образу «Старої Малоросії», до формації якого безпосередньо спричинився О. Лазаревський.

Порахунки з візією О. Лазаревського назрівали ще в українському історіописанні міжвоєнної доби на хвилі неоромантичних устремлінь та тодішніх експериментів на ниві соціологізації минувшини. Втім, знищення ВУАН на початку 1930-х років та специфічні обставини буття науковців-емігрантів на кілька десятиліть загальмували цей процес. Отож питання про ревізію образу Старої Малоросії постало за нових соціокультурних обставин та інтелектуальної атмосфери повоєнної української еміграції.

Зауважимо, що виникнення образу / образів Старої Малоросії пов'язано з культурними уявленнями і світоглядними настановами українських інтелектуалів, які сформувалися на зламі дореформених та пореформених часів. Адже початок 1860-х років творив новітній вододіл історичного часу, позаяк започаткував інші обриси його соціального опредметнення.

У рецепції освічених очевидців Велика реформа стала тією вікопомною межею, яка розділила всю модерну російську минувшину на до- та пореформу добу. З такої перспективи звільнення селянства у величезній імперії Романових посіло місце у світовій історії XIX ст. деє поряд із такими незабутніми, знаковими явищами, як Громадянська війна 1861–1865 рр. у Сполучених Штатах та революція комунарів 1871 р. у Франції.

Цей епохальний масштаб соціокультурних трансформацій на теренах Російської імперії, які нині тлумачать, переважно, у контексті теорії модернізації, спричинив й тектонічні зрушення в історичній свідомості сучасників. Ба більше, за часів модернізації чи в пореформу добу відбулося докорінне переформування російського культурного простору, в якому чільне місце посів новий тип громадського діяча-земця та інтелектуала-різночинця.

Його формація відбувалася завдяки громадським, соціальним і культурним практикам, пов'язаним з емансипацією селянства та формалізацією пореформених суспільних взаємин. До цього типу діячів і вчених належав визначний український історик Олександр Матвійович Лазаревський — виходець зі старої родини козацько-міщанського походження, випускник історико-філологічного факультету С.-Петербурзького університету, дописувач «Основи» та приятель Т. Шевченка.

Світосприйняття О. Лазаревського постало на тому великому соціальному розломі, який утворила реформа 1861 р., хоч його українофільські погляди сформувалися ще у дореформену добу. «Звільнення селян зробило велику революцію в економічному побуті народу», — згадував історик⁴⁸³. Заразом він уважав, що Велика реформа спричинилася до звільнення народу від рабства⁴⁸⁴. Це переконання О. Лазаревський зберіг практично до кінця свого життя. М. Василенко підкреслював, що він назавжди залишився «людиною 1860-х років у найкращому, найблагоднішому значенні цього слова»⁴⁸⁵.

Приміром, першою реакцією О. Лазаревського на рішення про обрання його членом Чернігівської губернської вченої архівної комісії, ухвалене 15 червня 1897 р., став лист, в якому він не обмежився звичним у такому випадку висловом подяки. Натомість його автор вимагав від комісії терміново розпочати роботу зі «збирання матеріалів з історії визволення селян у межах Чернігівської губернії»⁴⁸⁶.

Схожі думки історик висловлював і у своїх публікаціях⁴⁸⁷. Та О. Лазаревський був не тільки пильним очевидцем тієї величезної соціальної трансформації, а й її енергійним учасником. Уже за кілька місяців після проголошення монаршого Маніфесту про скасування кріпосної залежності він домігся свого призначення представником (членом) від уряду на з'їзді мирових посередників у Чернігівській губернії⁴⁸⁸. «Здавалося, що всі молоді сили віддав би я цій справі, — настільки вона була світлою й радісною», — згадував О. Лазаревський у своїх споминах про публікацію Маніфесту 19 лютого 1861 р.⁴⁸⁹

Подальші кар'єрні віхи О. Лазаревського здебільшого були пов'язані з адміністративною і судовою діяльністю: акцизний наглядач, який опікувався податковими зборами з горілки й тютюну, секретар губернського комітету з селянських справ та губернського статистичного комітету, управитель канцелярії чернігівського губернатора, радник губернського правління, член і товариш голови окружного суду, член-оцінщик Полтавського земельного банку, член Київської судової палати та ін.⁴⁹⁰

⁴⁸³ Лазаревський О. [Спогади про конотіпців] // УАЗ. — К., 1927. — Т. 2. — С. 56.

⁴⁸⁴ Лазаревский А. О собирании материалов для истории освобождения крестьян от крепостной зависимости в пяти губерниях Киевского учебного округа // ЧИОНЛ. — К., 1901. — Кн. 15. — Отд. 5. — С. 43–45.

⁴⁸⁵ Василенко Н. Памяти почетного члена общества Александра Матвеевича Лазаревского (31 марта 1902 г.) // Василенко М. П. Вибрані твори: У 3 т. / Упоряд. І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, Є. В. Ромінський; відп.ред. Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко. — К., 2006. — Т. 1: Історичні праці. — С. 339.

⁴⁸⁶ Верзилов А. В. Памяти Александра Матвеевича Лазаревского. — Чернигов, 1903. — С. 1.

⁴⁸⁷ А. Л. [Лазаревский А. М.] Два письма Галагана 1859 г. (К истории освобождения крестьян) // КС. — 1895. — № 9. — С. 68.

⁴⁸⁸ Бутич І. Олександр Лазаревський // Олександр Матвійович Лазаревський, 1834–1902: Матеріали до біобібліографії / Упоряд. І. М. Забіяка; передмова І. Л. Бутича; додаток О. Б. Коваленка. — К., 1994. — С. 11.

⁴⁸⁹ А. Л. [Лазаревский А. М.] Отрывки из Черниговских воспоминаний (1861–1863) // КС. — 1901. — № 3. — С. 352.

⁴⁹⁰ Біднов В. Олександр Лазаревський (3 нагоди 25-ої річниці його смерті) // ЛНВ. — 1927. — Т. 93, кн. 5. — С. 52; Герасименко Н. Олександр Лазаревський // ІДУ. — К., 2005. — Вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. — С. 183–191.

Видається, що службові практики О. Лазаревського тою чи іншою мірою наслідують біографії його рідних братів. Власне, вони відображають типовий життєвий сценарій, за висловом М. Грушевського, «*дрібнопанської сім'ї, яка добувала свій прожиток найбільше службою на дворянських виборних урядах, і тут маєткові стягання, удачі й неудачі доохрестного панства мусили бути не тільки темою балачок, але й особливо цікавим предметом уваги*»⁴⁹¹.

Однак, у таку «програму» не зовсім вписуються, ба навіть помітно випадають із неї, громадські практики О. Лазаревського. Протягом майже 35-ти років (без перерви!) історик був гласним Конотопського повітового земського зібрання⁴⁹². Складалося навіть враження, що більшість серйозних справ тамошнього земства не обходилася без його участі⁴⁹³. Ці громадські практики виглядають справжнім дисонансом на тлі повсякденного стилю життя О. Лазаревського, котрого сучасники вважали індивідуалістом, принаймні, людиною, яка не прагне до публічності та визнання як на ниві суспільного, так і наукового життя, себто «кабінетним ученим» (М. Василенко)⁴⁹⁴.

Скажімо, про історика гадували як про особу достатньо замкнену та таку, що неохоча до товариського зближення і світського життя⁴⁹⁵. Ймовірно, пояснення цієї суперечності варто шукати у ставленні О. Лазаревського до пореформених практик, які він, очевидно, розглядав як свій обов'язок перед громадою, передусім, місцевою. Дехто з приятелів називав його «конотіпським патріотом», а сам учений навіть мав особисту печатку з промовистим написом — «Лазаревський із Конотопа»⁴⁹⁶. Та й відомий псевдонім історика — Конотопець — є свідченням його місцевого патріотизму.

З окресленої перспективи М. Грушевський влучно схарактеризував О. Лазаревського виключно як «чоловіка місцевого», точніше як постать, яка повною мірою репрезентувала собою «лівобічного Чернігівця»⁴⁹⁷. Іноді це становище «лівобічного» українця споглядаємо навіть в історичних студіях О. Лазаревського. Приміром, оцінюючи постать І. Мазепи, історик обстоював думку, що гетьман «у лівобережній Малоросії був чужою людиною, і вона йому була чужою ... Ніякі спомини, жодні симпатії не пов'язувалися у Мазепи з лівим берегом»⁴⁹⁸.

Цей своєрідний патріотизм визначав ставлення О. Лазаревського до земської практики, яку він сприймав як марудну, невдячну й обтяжливу, але корисну для місцевої громади діяльність. Заразом таке розуміння громадського

⁴⁹¹ Грушевський М. В двадцять п'ять років смерті Ол. М. Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна. — 1927. — № 4. — С. 7.

⁴⁹² Федоренко П. О. М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини // УАЗ. — К., 1927. — Т. 2. — С. XXIII.

⁴⁹³ Батуринець П. З громадської діяльності О. М. Лазаревського на Чернігівщині. — [К.], 1928. — С. 7–8.

⁴⁹⁴ Василенко М. Олександр Матвієвич Лазаревський (Матеріали до його біографії) // Україна. — 1927. — № 4. — С. 18, 25, 53.

⁴⁹⁵ Памяти В. В. Тарновского, А. М. Лазаревского и Н. В. Шугурова // КС. — 1902. — № 7/8. — С. 286.

⁴⁹⁶ Батуринець П. З громадської діяльності... — С. 3.

⁴⁹⁷ Грушевський М. Пам'яті Олександра Лазаревського // ЗНТШ (Львів). — 1902. — Т. 47. — С. 9.

⁴⁹⁸ Лазаревский А. Заметки о Мазепе (По поводу книги Ф. М. Уманца «Гетман Мазепа») // Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — К., 1899. — Ч. 5. — С. 68.

обов'язку незаперечно специфікувало його дослідницькі інтенції як ученого, зорієнтованого на пам'ятки та джерела Лівобережної України.

Відзначимо, що О. Лазаревський розпочинав свої студії, переважно, на ниві бібліографічної, бібліотечної та джерелознавчої практики. Зокрема, однією з перших праць молодого історика був «Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях», уміщений на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» (1853. — № 45–46). Перші студії О. Лазаревського не тільки виявили певні уподобання вченого з обсягу малоросійської минувшини, а й визначили спрямованість формування його дослідницької культури. Зокрема, початкуючий дослідник намагався бути максимально точним у бібліографічних описах, покликах і коментарях. Наприклад, він прискіпливо відзначав усі випадки, коли те чи інше видання з його покажчика йому не вдалося описати *de visu*⁴⁹⁹, що не було типовим для тогочасної бібліографічної практики.

З укладанням покажчика пов'язані й епістолярні контакти О. Лазаревського, тоді ще студента С.-Петербурзького університету, з відомим істориком, археографом та публікатором багатьох джерел з української історії О. Бодянським⁵⁰⁰. Тому і покажчик 1858 р.⁵⁰¹ і третій том «Описания Старой Малороссии» (1900–1901) видані з присвятою саме О. Бодянському, на чому акцентували увагу донька історика — Катерина Лазаревська та відомий учений-правник М. Василенко⁵⁰². Мабуть, постать О. Бодянського видавалася О. Лазаревському гідним взірцем для наслідування.

Крім того, після університетських студій молодий дослідник певний час працював доглядачем у бібліотеці та музеї графа О. Уварова⁵⁰³. Виглядає, що таке сполучення бібліографічної, бібліотечної, археографічної та джерелознавчої практик із тривалою земською роботою гармонійно узгоджувалося у світогляді О. Лазаревського, що спирався на науковий і, zarazom, суспільний ідеал «громадського блага». Властиво, що ця настанова виявляє просвітницьку спрямованість світосприйняття вченого, котру ще за радянських часів помітили М. Марченко та Л. Полухін⁵⁰⁴. Утім, залишається питання про те, яку саме роль відігравали просвітницькі компоненти у стилі мислення О. Лазаревського.

Вочевидь, наукові устремління, скеровані на місцевий матеріал, та безмежна любов до «шпаргалів» (джерел) складають основу стильового профілю О. Лазаревського як історика. Тож учений як публікатор історичного документу не тільки вводив його до широкого обігу, а й виступав як співтворець культурних цінностей, себто робив громадське добро у широкому сенсі. У його розвідках

⁴⁹⁹ Гуменюк М. П. Библиографическая деятельность А. М. Лазаревского // Сов. Библиография: Сб. статей и материалов. — 1960. — № 4. — С. 74.

⁵⁰⁰ Сарбей В. Г. Историчні погляди О. М. Лазаревського. — К., 1961. — С. 27–29.

⁵⁰¹ Лазаревский А. Указатель источников для изучения Малороссийского края. — СПб., 1858. — Вып. 1. — С. [II].

⁵⁰² Лазаревська К. Листи Осипа Бодянського до Олександра Лазаревського (1854–1855 рр.) // Україна. — 1926. — № 1. — С. 67; Василенко Н. Памяти почетного члена... — С. 340.

⁵⁰³ Воронов В. І. Родина Лазаревських у контексті вітчизняного історико-культурного процесу // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Образи науки. Міжвузів зб. наук. пр. — Дн., 2000. — С. 178.

⁵⁰⁴ Марченко М. І., Полухін Л. К. Видатний історик України О. М. Лазаревський / Відп. ред. В. А. Дядиченко. — К., 1958. — С. 43.

досить часто споглядаємо задеклароване устремління щодо «збирання матеріалів для історії місцевого суспільства»⁵⁰⁵. «Це та галузь, праця в якій дає йому повне задоволення, не тільки наповнює його життя, але й робить це життя цікавим», — відзначав П. Федоренко⁵⁰⁶.

Вірогідно, звідси походить ставлення О. Лазаревського до історичного джерела, яке він прагне передати максимально точно, як неодмінну частину громадської спадщини. Причому це устремління спостерігаємо навіть у його мемуарних записках про сучасників — конотопських поміщиків. Ці згадки про місцевих аристократів вражають своїми натуралістичними, відразливими, інколи навіть огидними подробицями, хоч і дають чимало матеріалу для розуміння світосприйняття та поглядів О. Лазаревського.

Зокрема, про конотопського повітового предводителя дворянства Андроника Мойсейовича Костенецького автор пише, що той ставив під ліжку «нічний горщик, який накривав тарілкою зі сметаною»⁵⁰⁷. Родину конотопських поміщиків Кандиб — Андрія Андрійовича та Ганну Василівну — О. Лазаревський характеризує як неймовірних скупарів. Він згадує, що ті зазвичай відвідували своїх сусідів із трьома слугами та шістьма кіньми, щоб «зайвий раз не готувати вдома обід» і погодувати свою челядь за чужий рахунок⁵⁰⁸.

Подібні замальовки споглядаємо і щодо інших конотопських «героїв»: батька дорослої доньки, повітового предводителя дворянства Петра Григоровича Кандибу, робочий кабінет якого був заставлений непристойними порцеляновими фігурами жінок⁵⁰⁹, місцеву поміщицю Тетяну Миколаївну Константинову, котра внаслідок малорухливого та позбавленого сенсу життя, «ожиріла до потворності й померла в 1885 р., від розриву якихось судин»⁵¹⁰ та низку ін.

Зрештою, натуралістичні дрібниці, задокументовані О. Лазаревським, хоч і позбавлені очевидних моралістичних потрактувань, з боку історика, все ж таки незаперечно виявляють просвітницькі інгредієнти його світогляду. Тому факти, подані автором споминів, будь-що-будь нав'язують читачу моралізаторські висновки у душі тієї чи іншої просвітницької максими.

Ця аксіологічна настанова сформувала відоме історіографічне реноме О. Лазаревського як «безжального критика» (Б. Крупницький)⁵¹¹, «суворого судді старого українського панства» (О. Оглоблин)⁵¹², який мовби «навмисне вишуквав темні боки» його життя (Д. Дорошенко)⁵¹³ і «може й несвідомо став "клясовим істориком"» (І. Витанович)⁵¹⁴.

⁵⁰⁵ Лазаревский А. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии // Записки Черниговского губернского статистического комитета. — Чернигов, 1868. — Кн. 2. — С. 35.

⁵⁰⁶ Федоренко П. О. М. Лазаревський... — С. XXVI.

⁵⁰⁷ Лазаревський О. [Спогади про конотіпців]. — С. 56.

⁵⁰⁸ Там само. — С. 57.

⁵⁰⁹ Там само. — С. 60.

⁵¹⁰ Там само. — С. 62.

⁵¹¹ Крупницький Б. Гетьман Мазепа в світлі психологічної та логічної методи. — С. 4.

⁵¹² Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. — Нью-Йорк, 1963. — С. 74–75.

⁵¹³ Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії / Упорядк. та вступн. ст. Ю. Пінчука, Л. Гриневич. — 3-е вид., репринт. — К., 1996. — С. 145.

⁵¹⁴ Витанович І. Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського // УІ. — 1966. — № 1/2. — С. 45.

Такі ціннісні орієнтири спричинилися до формування своєрідного типу вченого-джерелознавця, якого називали «фанатиком документальності, рівно неприхильного і до романтичної оправи історичних фактів і до теоретичних конструкцій»⁵¹⁵, дослідником із репутацією «твердокам'яного документаліста і об'єктивника» (М. Грушевський)⁵¹⁶, «безстороннім літописцем» (М. Василенко)⁵¹⁷, «протоколістом подій минулого» (І. Житецький)⁵¹⁸ і т. п. Іноді О. Лазаревського порівнювали з М. Максимовичем (Д. Багалій, М. Грушевський)⁵¹⁹.

Це зіставлення виглядає не зовсім коректним, оскільки світосприйняття та погляди М. Максимовича спиралися на міцний підмурок шеллінгіанської натурфілософії. Натомість О. Лазаревський унікав не тільки філософських і соціологічних рефлексій, а часто-густо навіть звичайної генералізації фактографічного матеріалу, яка широко побутує у різних варіаціях позитивістського історіописання. Сучасні науковці окреслюють стильовий профіль О. Лазаревського як «класичний приклад історика-позитивіста» (В. Воронов)⁵²⁰ чи «перехідну фігуру» між романтичним та позитивістським народництвом (З.-Є. Когут)⁵²¹.

Але позитивізм О. Лазаревського виказує своєрідний спосіб мислення т. зв. «практикуючого історика», який є досить поширеним типом дослідника в багатьох національних версіях європейської історіографії другої половини XIX ст. За влучним виразом Р. Коллінгвуда, такий історик зазвичай відкидає домагання позитивістської соціології чи філософії та вважає для себе вповні достатнім відкривати і встановлювати факти самі по собі⁵²². Зазначимо, що, попри фахову освіту та очевидний позитивістський рефрен дослідницьких практик, О. Лазаревський залишився осторонь від діяльності більшості наукових інституцій та освітніх установ. На думку його сучасників (М. Василенко, В. Мякотін), він так і не став «цеховим ученим»⁵²³.

Водночас у становленні О. Лазаревського як історика неабияку роль відіграла антикварна практика, яка спричинилися до творення його великої й цінної колекції джерел і старожитностей часів України-Гетьманщини. Вона справ-

⁵¹⁵ Грушевський М. Пам'яті Олександра Лазаревського... — С. 2.

⁵¹⁶ Його ж. В двадцять п'ять роковини смерті... — С. 4.

⁵¹⁷ Василенко М. Олександр Матвієвич Лазаревський... — С. 34.

⁵¹⁸ Житецький І. Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова // Україна. — 1927. — № 4. — С. 98.

⁵¹⁹ Багалій Д. І. Нариси української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної // Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. / Упоряд., вступ. ст. і ком. В. В. Кравченка. — Харків, 2001. — Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. — С. 449–450; Грушевський М. Пам'яті Олександра Лазаревського... — С. 6;

⁵²⁰ Воронов В. Місце О. М. Лазаревського в українському історіографічному процесі // Осягнення історії: Зб. наук. пр. на пошану професора М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя. — Острог–Нью-Йорк, 1999. — С. 215.

⁵²¹ Когут З. Розвиток української національної історіографії в Російській імперії // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. С. Грачової за участі О. Бобровського та за ред. Т. Курила; наук. ред. Т. Курила за участі В. Горобця. — К., 2004. — С. 203.

⁵²² Коллінгвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография / Пер. и ком. Ю. А. Асеева; авт. ст. М. А. Киссель. — М., 1980. — С. 126.

⁵²³ Василенко Н. Памяти почетного члена... — С. 337; Мякотин В. Хроника внутренней жизни. III. Смерть В. П. Острогорского, Н. К. Шильдера и А. М. Лазаревского // РБ. — 1902. — № 4. — С. 170.

ляла величезний вплив на сучасників, у т. ч. істориків. «Я пам'ятаю, яке велике вражіння на мене зробив цей вчений кабінет О. М., коли я його одвідав в часи своєї підготовки до наукової праці в початку 80-х років і побачив на стінах його немовби *ілюстровану історію Гетьманщини в літографіях, цинкографіях і олійних фарбах*», — згадував Д. Багалій⁵²⁴. Зауважимо, що колекція О. Лазаревського і до сьогодні становить неабияку евристичну цінність з обсягу української історії, зокрема пильно вивчається сучасними дослідниками (С. Білокінь, В. Риневич та ін.)⁵²⁵.

Імовірно, незважаючи на фаховий вишкіл, ця психологія антиквара, схильного до сприйняття, передусім, сингулярного й неповторного, який уважав, що самоцінність історичного документа є очевидною та незаперечною, певною мірою побутувала і в світосприйнятті О. Лазаревського. Можливо, саме вона спонукала його кінець-кінцем прибрати на себе роль приватного вченого та публікатора джерел. Це особнє становище О. Лазаревського у науковому світі, вірогідно, диктувалося не тільки його особистими прикметами, а й світоглядом. Стихійність, невідрефлексованість позитивістського канону мислення цього історика, що поєднувалася з обстоюванням тези про самодостатність джерела, сполучалася у його стильовому профілі зі своєрідними просвітницькими складовими, вислідом яких були думки про громадське «добро» та «спадщину».

Стильові поєднання позитивізму та просвітництва були досить поширеними у світосприйнятті і поглядах низки відомих українських діячів та інтелектуалів другої половини XIX ст. Тим паче, що у типологічному сенсі просвітницький раціоналізм та перша хвиля позитивізму споріднені між собою. Приміром, такі мисленнєві сполучення побутували у творчості В. Антоновича та П. Куліша. Та у випадку з О. Лазаревським позитивістські і просвітницькі компоненти складають унікальний візерунок його творчості завдяки тим громадським, суспільним та культурним практикам, які започаткувала Велика реформа 1861 р. Саме цей ефект споглядання, усвідомлення й осмислення тих величезних соціальних трансформацій, так би мовити «зсередини», очима земського посередника та місцевого діяча, визначив перебіг його інтелектуальної біографії. Більше того, ці громадські практики значною мірою сформували той життєвий досвід, урешті-решт самобутній пореформений горизонт очікувань і сподівань, з перспективи якого історик освітлював українську минувшину — т. зв. Стару Малоросію.

Походження цієї назви в історичному письмі О. Лазаревського є однією із засадних проблем щодо витлумачення його поглядів і світосприйняття, особливо, з огляду на старанне й систематичне ігнорування автором низки рефлексивних компонентів (введення та представлення дослідницької стратегії, широкі висновки, проміжні узагальнення, оціночні чи пояснювальні коментарі, виразно вибудовані лінії позитивної чи негативної аргументації, генералізація, формалізація та концептуалізація фактографічного матеріалу і т. п.). На цю

⁵²⁴ Багалій Д. І. Нариси української історіографії за доби феудалізму... — С. 461.

⁵²⁵ Білокінь С. «Українські збірники» О. Лазаревського // СЛ. — 1995. — № 6. — С. 57–61; Його ж. Раритети української бібліографії у збірниках Олександра Лазаревського та Михайла Хмирова // КС. — 1998. — № 4. — С. 131–164; Риневич В. П. Колекція Олександра Лазаревського як джерело історії України другої половини XVII століття: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 06 / НАНУ. ІУАДГ. — К., 2000. — 20 с.

стильову рису творчості вченого неодноразово звертали увагу історики (В. Біднов, М. Василенко, І. Джиджора та ін.)⁵²⁶.

Властиво, термін «Стара Малоросія», винесений до назви низки праць О. Лазаревського, є тією наріжною ланкою, котра продукує образ українського минулого в авторській візії, принаймні, вимальовує його загальні контури. Вважають, що поняття «Стара Малоросія» ввів до наукового обігу саме О. Лазаревський (М. Василенко, В. Сарбей)⁵²⁷.

До поширення цього терміна спричинився ряд відомих студій О. Лазаревського — серія історико-генеалогічних та історико-біографічних нарисів «Люди Старой Малороссии» й 10-ти томний дослідницький проект «Описание Старой Малороссии», з обсягу якого автор встиг підготувати та видати три томи, присвячені — Стародубському (1888), Ніжинському (1893) і Прилуцькому полку (1900–1901). Наступний том мав скласти опис Полтавського полку, проте вченому не судилося його завершити⁵²⁸. Недаремно М. Грушевський уважав, що перший том волюмінозного (багатотомного) «Описания Старой Малороссии» представив науковій громадськості О. Лазаревського як «найбільшого дослідника, якого мала Лівобічна Гетьманщина перед тим і по тім»⁵²⁹.

Схожій думки тримався і син історика Гліб Лазаревський, який назвав батьківські праці «Описание Старой Малороссии» та «Люди Старой Малороссии» — «величними полотнами»⁵³⁰. Так чи інакше, дефініція «Стара Малоросія» в українському історіописанні ХХ ст. стала асоціюватися, переважно, саме з О. Лазаревським та його творчою спадщиною.

О. Лазаревський уживав цю назву, попри гострі й дошкульні зауваги, висловлені у рецензії І. Лучицького, на публікацію першого тому. Останній розглядав термін «Стара Малоросія» як такий, що не вповні відображає реальний зміст рецензованої студії. «Чи не було б справедливіше назвати її описом не *старої*, а просто *власницької* (курсив І. Лучицького. — *Авт.*) Малоросії?», — риторично запитував рецензент⁵³¹. Інші дослідники не були настільки категоричними, як І. Лучицький, однак уважали дефініцію «Стара Малоросія», принаймні, не зовсім точною. Приміром, В. Мякотін віддавав перевагу назві «Гетьманська Малоросія»⁵³², а Д. Багалій висловив думку, що правильніше було назвати студію О. Лазаревського — «Описанием левобережной Малороссии»⁵³³.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. дефініція О. Лазаревського здобуває визнання та набуває неабиякого поширення. Промовистим свідченням цього є те,

⁵²⁶ Біднов В. Вказ. праця. — С. 57; Василенко М. Олександр Матвієвич Лазаревський... — С. 80; Джиджора І. Рец. на кн.: Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1902. — Т. 3: Полк Прилуцкий. — XIV, 426, XXIII с. // ЗНТШ (Львів). — 1904. — Т. 58. — С. 23.

⁵²⁷ Василенко Н. Памяти почетного члена... — С. 347; Сарбей В. Г. Вказ. праця. — С. 48.

⁵²⁸ Верзилов А. В. Указ. соч. — С. 6.

⁵²⁹ Грушевський М. В двадцять п'яти роковини смерті... — С. 3.

⁵³⁰ Лазаревський Г. Київська старовина // УЛр. — 1944. — № 11. — С. 156.

⁵³¹ Лучицкий И. Рец. на кн.: Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — К., 1888–1889. — Т. 1: Стародубский полк, вып. 1–2 // УИ. — К., 1889. — № 12. — С. 286.

⁵³² Мякотин В. А. К истории Нежинского полка в XVII–XVIII вв.: (Рец. на кн.: Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — К., 1893. — Т. 2: Полк Нежинский). — СПб., 1896. — С. 1.

⁵³³ Багалей Д. Новый историк Малороссии: (Рец. на кн.: Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. — К., 1889. — Т. 1: Стародубский полк. — XVI, 470, XXX с.). — СПб., 1891. — С. 121.

що термін «Стара Малоросія» фігурує у назвах праць багатьох українських і російських істориків, зокрема В. Барвінського, М. Василенка, В. Ейнгорна, Г. Максимовича, Д. Міллера, І. Огієнка, І. Павловського, В. Пархоменка, М. Плохинського, М. Слабченка та ін. Протягом 1924–1925 рр. у Львові навіть видавався історичний часопис «Стара Україна» за редакцією І. Кревецького, до речі, своєрідний натяк на очікуваний перегляд візії О. Лазаревського.

Хронологічно доба «Старої Малоросії» у представленні О. Лазаревського обіймала період від середини XVII ст. до кінця XVIII ст. Ці межі були визначені вже у його відомій монографії «Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.): Историко-юридический очерк по архивным источникам» (Чернігів, 1866). Територіально предметна область студій О. Лазаревського локалізувалася теренами Лівобережної України. Зокрема, назви кількох праць ученого навіть сформульовані у відповідному дусі — «Из истории сел и селян левобережной Малороссии: полковник Галаган в приднепровских своих маестностях» (1891), «К истории землевладения в Левобережной Малороссии» (1892), «К истории статутных судов в Левобережной Малороссии» (1901).

Та й О. Лазаревський у першому томі «Описания Старой Малороссии» досить виразно означив просторові межі своєї праці: «*Малоросія лівого берегу Дніпра, яка нині складає губернії Чернігівську та Полтавську*»⁵³⁴. У видовому плані його студія являла собою щось посереднє між монографією й екстрактом, зробленим із низки історичних джерел. Сам автор схарактеризував її як «спробу з'єднати в дещо ціле зібрані протягом багатьох років матеріали для історії заселення, землеволодіння та управління Малоросії за вказаний термін»⁵³⁵.

Поміж науковців побутували різні оцінки та тлумачення стосовно видового означення «Описания Старой Малороссии». Д. Багалій наголошував, що праця О. Лазаревського репрезентує лише факти в «систематизованому вигляді»⁵³⁶ та є тільки «початковим зводом матеріалів»⁵³⁷, І. Лучицький стверджував, що вона чимось подібна до «історико-географічного словника»⁵³⁸, а В. Сарбей узагалі розглядав роботи цього історика як «напівархеографічні видання»⁵³⁹.

Видається, що на вироблення цієї самобутньої, у певному розумінні архаїчної, форми студій, вплинула відсутність широкої викладацької та загалом лекційної практики в інтелектуальній біографії О. Лазаревського. Саме педагогічні практики зазвичай нав'язують до цілісного, систематичного оформлення думок в узагальнюючих, викінчених образах чи формулах, які вчений або викладач транслює певній аудиторії, академічній спільноті та широкому загалу.

Та, попри цю синкретичну, почасти навіть суперечливу видову належність «Описания Старой Малороссии», зазначена робота з'явилася на арені українського історіописання як контраверсійна студія щодо героїко-романтичних праць М. Костомарова та Д. Яворницького. Зокрема, О. Лазаревський уважав, що його 10-ти томний проект надасть громадськості певні матеріали щодо внутрі-

⁵³⁴ Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1888. — Т. 1: Полк Стародубский. — С. 1.

⁵³⁵ Там же. — С. 1.

⁵³⁶ Багалей Д. Новый историк Малороссии... — С. 15.

⁵³⁷ Там же. — С. 121–122.

⁵³⁸ Лучицкий И. Указ. соч. — С. 287.

⁵³⁹ Сарбей В. Г. Вказ. праця. — С. 51.

шнього побутування Малоросії, яка «*сильно заступається переказом подій зовнішньої історії*»⁵⁴⁰. Натомість російський історик В. Мякотін представив це інтелектуальне змагання у більш загостреному й категоричному сенсі. Зокрема, він трактував його як самобутній контраст між відтворенням «зовнішньої» та «внутрішньої» історії України-Гетьманщини, в якій одна палітра минувшини — блискуча й героїчна, суттєво суперечила іншій — темній і похмурій, проте якраз і доповнювалася останньою⁵⁴¹.

Д. Багалій обстоював думку, що песимізм О. Лазаревського як дослідника «внутрішньої» історії, був реакцією на невиправданий оптимізм українських істориків, які студіювали «зовнішню» минувшину⁵⁴². Відзначимо, що два томи «Описания Старой Малороссии» спричинилися до вельми цікавого явища на обширах українського історіописання — появи рецензій-монографій Д. Багалія та В. Мякотіна (148 та 126 стор.!) з подвійною видовою належністю. Причому вони мають самостійну структуру, науковий апарат та навіть додатки з опублікованими джерелами. У широкому розумінні ці рецензії-монографії більш-менш заповнювали нестачу рефлексивних компонентів у праці О. Лазаревського, почасти призначалися для інформаційного супроводу, потрактування та популяризації основного тексту серед наукової громадськості. Тим більше, що перший та другий томи висувалися на Уварівську премію Імператорської С.-Петербурзької академії наук, яку здобув її автор⁵⁴³.

Таке своєрідне становище інтелектуальної, хоч і дещо прихованої опозиції, котре посіло «Описание Старой Малороссии» в українській історіографії кінця XIX ст., привертає увагу до її сюжетних ліній. Насамперед, постає питання про соціальний лейтмотив, який проступає загальним рефреном крізь усю наукову творчість О. Лазаревського.

Первісною віхою, котра кидає світло на авторські інтенції, була вищезгадана монографія «Малороссийские посполитые крестьяне...». Зазначимо, що В. Сарбей ще на початку 1960-х років у світлі традиційних настанов радянської історіографії розглядав цю роботу як найвище досягнення О. Лазаревського⁵⁴⁴. Певна річ, інтелектуальні контексти зазначеної студії диктувалися пореформеними практиками молодого вченого, який намагався з'ясувати як постало «кріпосне рабство» на теренах Малоросії.

Звичайно, інвективи щодо козацької старшини спостерігаємо ще у його ранніх працях, зокрема у розвідці на сторінках петербурзької «Основи»⁵⁴⁵. Проте думка О. Лазаревського про місцеве походження кріпацтва в Малоросії, яка надала його творчості виразного антипанського спрямування, безперечно є вислідом монографії про буття посполитих. Водночас історик темними фарбами

⁵⁴⁰ Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. — Т. 1. — С. III.

⁵⁴¹ Мякотин В. А. К истории Нежинского полка... — С. 8.

⁵⁴² Багалей Д. Новый историк Малороссии... — С. 11.

⁵⁴³ Воронов В. І. Листи російського історика В. О. Мякотіна до О. М. Лазаревського // ДІАЗ. — Дн., 2001. — Вип. 2. — С. 632; Герасименко Н. Життєпис Олександра Лазаревського // ІДУ. — К., 2004. — Вип. 14. — С. 204.

⁵⁴⁴ Сарбей В. Г. Вказ. праця. — С. 44.

⁵⁴⁵ Лазаревский А. Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Конисским? // Основа. — 1861. — № 8. — С. 9.

змальовував й українське духовенство XVII–XVIII ст.⁵⁴⁶ Зрештою, вихідна теза про закріпачення селян на теренах Гетьманщини спричинилася, за висловом М. Грушевського, до виношування ним антитези про виключну роль старшини в цьому процесі⁵⁴⁷. Отже, проблемним полем студій О. Лазаревського, хоч і у дещо специфічному розумінні, став соціальний світ минувшини з його швидкоплинними процесами та потворними діяннями конкретних осіб, родин і родів.

«З одного боку, захоплення маєтностей із селянами, що в них мешкали, а з іншої — “скуповування” козацьких земель й обертання їх власників у “підсусідків”, складає ледь чи не головний зміст тієї частини історії Малоросії в період Гетьманщини, котра ще залишається не написаною...», — наголошує історик в одній зі своїх розвідок⁵⁴⁸. Отаке розуміння О. Лазаревським історичної сутності всієї доби Старої Малоросії є показовим, оскільки визначає авторську перспективу висвітлення ранньомодерної минувшини — взаємини між тогочасними станами, себто мінливі й суперечливі контексти соціального буття.

Таким чином, незліченні здирства, «зловживання», грабунки, доноси, родинні зв'язки і впливи, захоплення земель, обернення козаків у підсусідків, судові справи, змагання за полкові й сотенні «уряди», фальшування свідчень, що засвідчували право на дворянство, які повсякчасно супроводжували перетворення козацької старшини в новоспечене українське панство, є звичайними сюжетами у письмі О. Лазаревського.

Приміром, діяльність одного з відомих мазепинців — прилуцького полковника Д. Горленка представлена на сторінках «Описания Старой Малороссии» у вкрай негативному світлі. «Будучі всемогутнім повелителем, Горленко що хотів, те й забирал. Нічим він не обмежувався, позаяк мав своїм протектором й батьком бувшого гетьмана Мазепу...», — зазначає О. Лазаревський⁵⁴⁹.

У схожому контексті подається і постать стародубського полковника Л. Жоравки. «Головна увага його, як полковника, — пише автор, — звернена була, звичайно, на особисте збагачення, яке передусім виражалось у захопленні якомога більшої кількості земель, на яких потім насаджувалися слободи та присвоювалася дармова праця поселених на них “підданих”»⁵⁵⁰. Такої ж оцінки удостоївся й гадяцький полковник М. Милорадович. «Прибувши до гадяцького полку бідняком, Милорадович поставив собі головну мету — нажитися», — наголошує О. Лазаревський⁵⁵¹. Зауважимо, що навіть у тих випадках, коли вченому бракувало відомостей для висвітлення певних ракурсів соціального буття тих чи інших персоналій, він висловлює сумніви щодо їхнього т. зв. «бездоганного» життя.

Цікавою в цьому розумінні є авторська характеристика сина гетьмана І. Самойловича — стародубського полковника С. Самойловича, який помер

⁵⁴⁶ Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк). — Одесса, 1909. — С. 434 (прим. до С. 311).

⁵⁴⁷ Грушевський М. Пам'яті Олександра Лазаревського... — С. 5.

⁵⁴⁸ Лазаревский А. М. Из истории сел и селян Левобережной Малороссии // Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — К., 1892. — Ч. 1. — С. 3–4.

⁵⁴⁹ Его же. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землеустройства и управления. — К., 1902. — Т. 3: Полк Прилуцкий. — С. 19.

⁵⁵⁰ Его же. Описание Старой Малороссии. — Т. 1. — С. 39.

⁵⁵¹ Его же. Люди Старой Малороссии. 2. Милорадовичи // КС. — 1882. — № 3. — С. 484.

в 25-ти річному віці. «Скоріш за все, померлий був звичайним смертним, котрий завдяки випадку опинився в щасливих умовах, поспішав насолодитися земними благами в тому вигляді, в якому вони видавалися йому найбажанішими...», — підкреслює О. Лазаревський⁵⁵².

У небагатьох узагальнюючих пасажах історик однозначно вказує на головного винуватця тих процесів — адміністрацію України-Гетьманщини. «Гетьманський уряд» не хотів розуміти, що “добровільна й правильна купівля” старшиною козацьких земель чинилася у більшості випадків під тиском влади, тобто під виглядом “добровільної й правної”, в дійсності — купівля-продаж переважно були “примусовими та підставними”», — підсумовує вчений⁵⁵³.

У передмові до видання «Сулимовського архива» О. Лазаревський висловився ще категоричніше: «багатство малоросійської старшини XVIII в. зростало й збільшувалося головним чином внаслідок насилля над народом»⁵⁵⁴. Та й сама старшина, на думку історика, поступово позбувалася інституту виборності і фактично перетворювалася в «гетьманських чиновників»⁵⁵⁵. Під його розвінчання потрапляють не тільки окремі особи, а й цілі родини. У цьому світлі автор розглядає «феномен» родини Забіл, представники якої протягом тривалого часу, один за одним, обіймали уряд Борзнянського сотника⁵⁵⁶.

Помітне місце в текстах О. Лазаревського посідають сюжети зі спростуванням «аристократичного» походження багатьох відомих українських родів. Скажімо, він вказує на очевидне фальшування генеалогії родини Тарасевичів, представники якої вважали, що походять від гетьмана Тараса Трясила (Федоровича)⁵⁵⁷. Цей вислід дослідницьких практик ученого спричинився до гнівних протестів та інвектив із боку низки відомих представників малоросійського дворянства⁵⁵⁸. Відтак авторські викриття навіть створили О. Лазаревському своєрідний антипанський ореол.

Типовість його репрезентації низки біографій козацької старшини, що, кінець-кінцем, обернулася в українське панство, помітили й колеги-сучасники. Д. Багалій зауважив, що О. Лазаревський «малює “людей старої Малоросії” не з усіх сторін, а майже виключно яко хапунів»⁵⁵⁹. І. Лучицький писав про надзвичайну «густоту фарби», котру історик накладав на «героїв своїх біографічних етюдів»⁵⁶⁰, а М. Грушевський згадував про те «злорадне завзяття, з яким він (О. Лазаревський. — Авт.), як кажуть ближчі йому люди, розкривав темні і брудні махінації, з яких виростали великі фортуни шановних меценатів і народолюб-

⁵⁵² *Его же*. Описание Старой Малороссии. — Т. 1. — С. 26.

⁵⁵³ Там же. — С. 54.

⁵⁵⁴ Лазаревский А. Предисловие // Сулимовский архив. Семейные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII вв. / С предисл. А. Лазаревского. — К., 1884. — С. XII.

⁵⁵⁵ *Его же*. Полтавщина в XVII веке // *Его же*. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — К., 1892. — Ч. 1. — С. 89.

⁵⁵⁶ *Его же*. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1893. — Т. 2: Полк Нежинский. — С. 135.

⁵⁵⁷ Там же. — С. 43.

⁵⁵⁸ А. Л. [Лазаревський О. М.] Поминка предков // КС. — 1902. — № 3. — С. 158–159.

⁵⁵⁹ Багалій Д. Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] // Багалій Д. Вибрані праці... — Т. 1. — С. 254.

⁵⁶⁰ Лучицький І. Указ. соч. — С. 287.

ців XIX віку⁵⁶¹. Тож останній зауважив, що О. Лазаревському було властиво «легковаження значіння політики центрального правительства (імперського уряду. — Авт.) в соціальному процесі Гетьманщини»⁵⁶².

Мабуть, контраст між публічними практиками малоросійських аристократів другої половини XIX ст. та їхньою «ганебною» родинною історією справляв гнітюче враження і пробуджував гострі, непримиренні асоціації й відчуття в О. Лазаревського — громадського діяча і, заразом, чудового знавця XVIII ст.

Схоже, що історик отримував певну сатисфакцію спростовуючи підроблені свідчення про шляхетство, сфальшовані документи про походження «благородних» родів, які в пореформену добу раптово стали опікуватися «народним благом». Тим-то, його сюжети спиралися на таку величезну, а у певному сенсі навіть критичну масу обробленого фактографічного матеріалу, яку годі було проігнорувати будь-якому фаховому історику. Серед тогочасних дослідників поставали навіть думки про соціокультурну зумовленість тих явищ і процесів, що розгорталися на теренах Гетьманщини.

«Риси схожості, що постійно зустрічаються в окремих портретах, мимоволі підштовхують думку до припущень про існування деяких загальних умов, які зумовили таку подібність, і ці згоди тим легше обертаються у певне уявлення, позаяк автор сам йде на зустріч їм, пов'язуючи окремі епізоди своєї розповіді однією загальною ниткою, надаючи їм значення ілюстрації загальних порядків, іноді доволі точно формулюючи останні», — відзначав В. Мякотін⁵⁶³. Цей коментар рецензента виявляє певну аксіологічну настанову О. Лазаревського, згідно якої він формував свої запити до історичних джерел, зокрема його схильність до відтворення соціальних контрастів, побутових крайнощів та безмірного нагромадження земель і багатств.

Але за численними «шпаргалками» й «описами» О. Лазаревський все ж таки прагнув показати, представити «живих людей» Старої Малоросії у «домашній та суспільній обстановці»⁵⁶⁴. Він уважав, що історику «варто поглянути на те чи інше обличчя з колишніх часів»⁵⁶⁵. Не випадково він хотів подати у першому томі «Описания Старой Малороссии», який видавав своїм коштом, портрети, хоч би трьох історичних осіб. Та нестача грошей так і не дозволила реалізувати цей замір⁵⁶⁶.

О. Лазаревський уявляв «живу» минувшину як добре задокументовану й очищену від вигадок та перекручень, як достовірне представлення перед нащадками історичних осіб з усіма їхніми діяннями та злочинами. Така репрезентація разуче суперечила феєричній, героїко-художній апології історії М. Костомарова з її «живими подробицями». Натомість «живі люди» О. Лазаревського поставали, за твердженням М. Грушевського, з «кров'ю і м'ясом їх реальних інтересів»⁵⁶⁷.

⁵⁶¹ Грушевський М. В двадцять п'яти роковини смерти... — С. 8.

⁵⁶² Його ж. Рец. на кн.: Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.): историко-юридический очерк. — К., 1908. — 108, XII с. // ЗНТШ (Львів). — 1908. — Т. 84. — С. 225.

⁵⁶³ Мякотин В. А. К истории Нежинского полка... — С. 11.

⁵⁶⁴ Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. — Т. 3. — С. IX.

⁵⁶⁵ Его же. Старинные малороссийские портреты // КС. — 1882. — № 5. — С. 339.

⁵⁶⁶ Лазаревська К. О. М. Лазаревський і старе українське мистецтво // Україна. — 1927. — № 4. — С. 97.

⁵⁶⁷ Грушевський М. В двадцять п'яти роковини смерти... — С. 6.

Врешті, авторське письмо виявляє специфічні нахили й повороти мислення О. Лазаревського. Передусім, варто звернути увагу на мисленнєві сполучення у текстах історика. Виглядає, що це досить прості, часто-густо приховані опозиції: внутрішнє / зовнішнє, песимізм / оптимізм, закріпачення / визволення, старшина / поспільство і т. п. Такі авторські дихотомії виявляють раціонально-просвітницький рефрен у мисленні О. Лазаревського, зорієнтований на контрастне, полярне освітлення та позиціонування минувшини. У цьому інтелектуальному руслі й постала назва «Стара Малоросія».

Ба більше, ця дефініція виказує орієнтацію автора на виокремлення різних, виразних, майже незаперечних проміжків історичного часу, зазвичай властиву історичній свідомості, скерованій на просвітницькі взірці мислення. Це помітили вже сучасники вченого. Зокрема, М. Василенко вважав, що під «ім'ям *Старої* О. М. Лазаревський розумів Малоросію до кінця XVIII ст., себто до введення там загальноросійських порядків. З цього часу, на його думку, починається *Нова* (курсив М. Василенка. — *Авт.*) Малоросія, створюються нові умови життя, а разом з ними й нові культурні завдання, нові національні устремління»⁵⁶⁸.

На думку М. Грушевського, «доволі ясно відчувається тут концепція “Малой Росии”, як історичного осередка, і *Гетьманщини, як центральної епохи, на котрій, в очах Ол. М-ча, виросла сучасна Україна* — передусім Лівобережжя»⁵⁶⁹. За візією О. Лазаревського, «Стара Малоросія» — це доба, яка остаточно поховала традиції козацької вольниці та поставила поспільство у цілковиту залежність від новоявленого панства.

Автор означає проблемне поле своєї монографії про «малоросійських посполитих» як вивчення «громадського побуту станів». Зокрема він спростовує думку, що селянство втратило «громадську свободу» внаслідок монаршого указу від 3 травня 1783 р., а наголошує на тій провідній ролі, яку відіграла козацька старшина в цьому процесі⁵⁷⁰.

Таким чином, часи «Нової Малоросії» сприймаються істориком у контексті емансипації чи визволення селянства, переломною межею в якому стала Велика реформа 1861 р. Це протиставлення «Старої» та «Нової Малоросії» є вислідом пореформених дослідницьких і громадських практик О. Лазаревського, врешті-решт того величезного тектонічного зміщення, що сталося в історичній свідомості 1860-х–1880-х років, себто у добу модернізації імперії Романових.

Такий ментальний «зсув» пореформеної доби спричинився до творення специфічної та контрастної візії О. Лазаревського, зрештою до постановки соціального, проте дещо обмеженого, однотипного, образу «Старої Малоросії». У некролозі, присвяченому О. Лазаревському, вражений М. Грушевський назвав цю авторську палітру «страшним образом Гетьманщини»⁵⁷¹, хоч і наголосив, що її творець усе ж таки не звів зібраний, величезний матеріал в «один образ»⁵⁷².

Інтелектуальна біографія О. Оглоблина розгорталася в зовсім іншу добу, за відмінних суспільних передумов, однак, мала певне соціокультурне спрямуван-

⁵⁶⁸ Василенко Н. Памяти почетного члена... — С. 347.

⁵⁶⁹ Грушевський М. В двадцять п'яти роковини смерті... — С. 5.

⁵⁷⁰ Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.): Историко-юридический очерк по архивным материалам / С предисл. Н. Василенко. — К., 1908. — С. 1.

⁵⁷¹ Грушевський М. Памяти Олександра Лазаревського... — С. 4.

⁵⁷² Там само. — С. 6.

ня, яке нав'язувало обом історикам спільне проблемне поле їх історичних студій. Таким об'єднуючим вектором був самотній культурний досвід та терен малої Батьківщини їхніх предків: Конотопщини — для О. Лазаревського, Новгород-Сіверщини — для О. Оглоблина⁵⁷³. Звичайно, він не був тією «ліво-бічною людиною», яким був О. Лазаревський. Проте незвичний пієтет до землі та культурної спадщини Новгород-Сіверщини О. Оглоблин проніс крізь усе життя, зокрема протягом кількох десятиліть еміграції.

«Саме в тому родинному оточенні і на рідній землі зацікавився я своїм походженням і своїм родом. Все якнайбільше сприяло цьому. Навколо були родичі, ближчі і дальші, матері й батька. На цвинтарі лежали їх — мої — предки, про яких так багато розповідала мені моя бабка Анна. На стінах висіли їх портрети. У старовинних шухлядах лежали фамільні документи, починаючи з XVIII століття. Старі меблі, картини, посуд тощо — *все дихало старовинною, такою живою й такою рідною*», — відзначав історик у своїй науковій автобіографії⁵⁷⁴. Тож чимало наукових тлумачень О. Оглоблина, зокрема щодо авторства «Истории русов», тісно пов'язані з тамтешнім культурним середовищем.

Приміром, у рукописі своєї монографії про Опанаса Лобисевича, підготовленої за доби радянсько-німецької війни, він досить категорично стверджує: «Автор “Истории русов” — новгород-сіверець. Це безперечно, і мабуть нікому не вдасться заперечити цей наш висновок»⁵⁷⁵. Варто взяти до уваги й те, що культурні, освітні, соціальні практики, засвоєнні майбутнім ученим у його дитячі й юнацькі роки, нав'язували авторське тяжіння до людського виміру осягнення ранньомодерної української минувшини.

На науковій авансені О. Оглоблин з'явився як адепт «масової» історії, яка тою чи іншою мірою була вислідом соціологізації минувшини на початку ХХ ст. Принаймні, його студії 1920-х років з історії української фабрики постали у річищі тогочасних зацікавлень буттям «масової», себто звичайної, «сірої» людини. Водночас учений був очевидцем і сучасником української революції 1917–1921 рр., яка сформувала ту неповторну інтелектуальну й духовну атмосферу 1920-х років — десятиліття революційного романтизму.

Більше того, неоромантична хвиля, котра персоналізувалася у постаті В. Липинського з його відомою студією «Україна на переломі», розглядалася молодим істориком як свого роду революція в історіографії⁵⁷⁶. Таким чином, історичні погляди та світосприйняття О. Оглоблина формувалися на перехресті візій «масової» історії й неоромантизму.

У світлі таких розмаїтих інтелектуальних та культурних впливів наукова спадщина О. Лазаревського сприймалася істориком досить складно. Виглядає, що О. Оглоблин послуговувався нею як первісною точкою відліку у наукових студіях 1920-х років. Адже праці О. Лазаревського склали на той час міцний фактографічний підмурок для будь-якого дослідника минувшини України-Гетьманщини.

⁵⁷³ Оглоблин О. Про мій рід / Публ. Л. Винара // УІ. — 1995. — Т. 32, № 1/4. — С. 204–208.

⁵⁷⁴ Його ж. Мій творчий шлях... — С. 21–22.

⁵⁷⁵ Його ж. Апанас Кирилович Лобисевич [автограф монографії та чернеткові записи; 1942–1943 рр.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 47.

⁵⁷⁶ Оглоблин О. До питання про автора Літопису Самовидця // ЗІФВ. — К., 1926. — Кн. 7/8. — С. 181.

Монографія О. Оглоблина «Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине» (К., 1925) рясніє посиланнями на студії О. Лазаревського та його славнозвісну колекцію джерел. Відтак молодий дослідник уважає свого попередника за «найкрупнішого історика Гетьманщини», хоч і закидає йому брак зацікавлень до «історії економічного побуту»⁵⁷⁷.

Про шанобливе ставлення історика до спадщини О. Лазаревського свідчать й інші факти. Зокрема, за ініціативою О. Оглоблина 1922 р. був створений Історичний кабінет ім. О. Лазаревського при Вищому інституті народної освіти ім. М. Драгоманова (колишньому університеті) у Києві, який він же й очолив⁵⁷⁸. Пізніше він згадував, що завів «справжній культ Лазаревського» в цьому інституті⁵⁷⁹. Зауважимо, що й дослідницька культура О. Оглоблина, як і О. Лазаревського, формувалася у руслі широкої архівної та джерелознавчої евристики. Тож студії початкуючого історика вражають обсягом опрацьованого фактографічного матеріалу.

Певна річ, опрацювання цінної збірки книг та джерел О. Лазаревського спрямувало й відповідні евристичні запити О. Оглоблина, зокрема щодо низки відомих персоналій другої половини XVIII — початку XIX ст. Наприклад, на сторінках його монографії «Кріпацька фабрика», наклад якої був знищений радянської цензурою 1931 р., споглядаємо ім'я «великого дідича» М. Миклашевського⁵⁸⁰ — одного з героїв студій О. Лазаревського.

Цікава і досить самотня оцінка О. Лазаревського як ученого представлена в лекційному курсі О. Оглоблина з історії України, який він читав у 1929/30 навчальному році. «Синтетичні завдання не властиві були Лазаревському. Мимо вської його величезної праці монографічної та археографічної, він був і залишався найвидатнішим істориком Гетьманщини, себто певного тільки періоду в історії України (XVII–XVIII ст.) певної частини української території (Лівобережжя). Але за те він один з перших віддає основну увагу соціально-економічній історії»⁵⁸¹.

Більш виразніше щодо постаті та творчості свого попередника О. Оглоблин висловився на еміграції. Зокрема, він обстоював думку, що О. Лазаревський виступив «немовби суворий і неблаганний прокурор на суді над козацькою старшиною й українським шляхетством XVII–XVIII ст., які в його уявленні й освітленні з'являються перед нами, як верства, що нічого доброго не зробила в історії України й спричинилася до руйнації Старої Гетьманської держави»⁵⁸².

Видається, що у цій рецепції творчої спадщини О. Лазаревського помітну роль відігравали неоромантичні компоненти мислення О. Оглоблина. Тим більше, що історик обстоював думку про «позитивну, творчу, культурну працю»

---

⁵⁷⁷ Оглоблин А. П. *Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине*. — [К., 1925]. — С. 9.

⁵⁷⁸ Верба І. Олександр Оглоблин... — С. 79–80.

⁵⁷⁹ Оглоблин О. Мій творчий шлях... — С. 43.

⁵⁸⁰ Його ж. *Кріпацька фабрика* (Харків-Київ, 1931) // *Ohloblyn O. A History of Ukrainian industry / Reprint of the three volume study first published in Kiev in 1925 and 1931*. — München, 1971. — С. 180.

⁵⁸¹ Оглоблин О. П. «Історія України»... — Арк. 38.

⁵⁸² Оглоблин О. Олександр Лазаревський (1834–1902) і українське родознавство // РЗ (Франкфурт). — 1947. — Зшиток 4. — С. 21.

української аристократії XVIII ст.⁵⁸³ Такий підхід зазвичай спирався на неоромантичні уявлення про те, що провідна верства (еліта), принаймні, її частина осягає політичну, національну чи соціальну конечність історичного руху, а її представники виступають як «герої», котрі привносять ідеї «патріотизму» й «жертвності» задля здійснення ідеалізованої мети.

Втім, попри такі, здавалося б, негативні оціночні пасажі, пієтет до творчого доробку свого попередника О. Оглоблин проніс до кінця життя. Свідчення цієї величезної пошани несподівано віднаходимо у його листуванні 1964 р. На той час його родина опинилася у вкрай складному становищі — помирала паралізована дружина, тяжко працював на фабриці син історика — Дмитро Оглоблин, нависла загроза втрати помешкання у Лудлові (штат Массачусетс, США), не було жодної можливості взяти фінансову позику в банку чи кредитній спілці... Тож розглядалися найрізноманітніші варіанти пошуку грошей, зокрема навіть продаж особистих книжок. *«Щож до продажу книжок з моєї бібліотеки, то це річ для мене — доки ще живий — абсолютно не можлива; хоч і маю деякі цінні й рідкі видання, але вони потрібні для моєї наукової роботи (приміром, "Історія русів" І видання 1846 року або три томи "Описания Старой Малороссии" Лазаревського). Мені навіть страшно про це й подумати»,* — писав О. Оглоблин в листі до Л.-Р. Винара від 18 жовтня 1964 р.⁵⁸⁴ Мабуть, цей уривок не потребує якихось коментарів...

Іншою площиною, яка перетинала наукові зацікавлення О. Лазаревського та О. Оглоблина, була царина українського родознавства, зокрема генеалогія лівобережного чи малоросійського дворянства. Зазначимо, що в ієрархії фахових проблем О. Оглоблин розглядав генеалогію як інтимно близьку царину наукових студій і навіть порівнював свої захоплення родознавством із почуваннями дитини у «казковому зачарованому лісі»⁵⁸⁵. Згодом, його зацікавлення власним родоводом трансформувалися у розгалужене коло наукових інтересів, які тою чи іншою мірою проступали ще в 1920-х–1930-х роках, а також у воєнну добу⁵⁸⁶.

Та повною мірою вони виявилися на еміграції. У 1964 р. О. Оглоблин окреслив ці наукові інтереси у п'ятьох напрямках: «1. *Генеалогія шляхетських, старшинських, козацьких і патриціанських фамілій Лівобережної України XVII–XVIII стол.*; особливу увагу звертав я на ті фамілії на літери Т–Я, що мали ввійти до 5-го тому Родословника В. Л. Модзалевського, який не побачив світу; 2. *Генеалогія українських гетьманських родів (зокрема нащадків гетьмана Петра Дорошенка й наказного гетьмана Павла Полуботка)*; 3. *Генеалогія кількох визначних культурних і політичних діячів українського походження (Микола Гоголь, Максим Рильський, Дмитро Дорошенко, Олександр Шульгин, Косачі, Туманські, Ханенки, Драгомирови та інші)*; 4. *Збирання матеріалів до моногра-*

⁵⁸³ *Мезько-Оглоблин О.* Люди Старої України та інші праці / Ред. Л.-Р. Винар. — Острог-Нью-Йорк, 2000. — С. 220.

⁵⁸⁴ *Винар Л., Атаманенко А.* Епістолярні джерела до історії Українського історичного товариства: З листування Олександра Оглоблина // УІ. — 2003. — Т. 40, № 1/5. — С. 442.

⁵⁸⁵ *Оглоблин О.* Рід / Публ. Л. Винара // УІ. — 1994. — Т. 31, № 1/4. — С. 135.

⁵⁸⁶ *Його ж.* «Внучка двох гетьманів» (Причинок до української генеалогії XVIII ст.) [автограф 6–7 груд. 1942 р.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 50. — 25 арк.

фії про рід Лашкевичів, моїх предків по матері; 5. Методологічні та історіографічні проблеми української генеалогії; та інші теми»⁵⁸⁷.

Водночас О. Оглоблин відводив виняткову роль біографістиці в історичних студіях, яку називав архаїчним терміном «біографіка»⁵⁸⁸, що був популярний на початку ХХ ст. Ці академічні інтереси створювали міцний фактографічний підмурок, на який спиралися його студії, присвячені українській історії кінця XVII–XVIII ст. До того ж, генеалогічні та біографічні зацікавлення специфікували його дослідницькі інтенції.

Зрештою, в працях О. Оглоблина споглядаємо безліч біографічних, родовідних екскурсів, зауваг і коментарів, що продукують, окрім макроісторичних контекстів, силу-силенну мікроісторичних ракурсів, що не втрачають в авторському письмі своєї самоцінності. Відтак архітектоніка його студій вирізняється полівимірністю, яка спричинена багатоманітністю сюжетних ліній, зокрема їхніми перетіканнями, самостійними відламами і т. п.

Отож особистий пієтет до історії родів сполучається з дослідницькими інтенціями О. Оглоблина, який прагнув не тільки відтворити континуїтет української минувшини, а й показати розмаїття та насиченість її політичного, культурного та духовного життя XVIII ст. Однак, із часів мазепинської еміграції ця ідейна тяглість простежувалася вже не стільки в сфері політичної історії України-Гетьманщини, скільки в царині суспільної думки, культурних й інтелектуальних потуг тодішніх діячів, письменників, митців, зокрема у контексті їх планів, задумів, розпочатих і незакінчених проектів і т. п.

Такі контексти висвітлення дозволяли встановити зв'язок політичних ідей та концепцій, показати їхню еволюцію, простежити культурні й інтелектуальні трансформації тощо. Таким чином, навіть сама евристика відповідного емпіричного матеріалу фокусувала виключну увагу історика до відомих та маловідомих постатей, очевидного і можливого зв'язку між ними, соціокультурного середовища й інтелектуальної атмосфери їх побутування.

Саме на ґрунті опрацювання таких персоналістичних контекстів минувшини визрів задум монографії О. Оглоблина — «Люди Старої України» (1959). Мабуть, роль певного каталізатора у цьому процесі відіграли студії щодо авторства «Истории русов», оскільки вони спонукали автора перейти від специфічної канви біографічного матеріалу до вивчення різних площин української минувшини — культурної, політичної, інтелектуальної тощо. На думку Н. Полонсько-Василенко, «шукання автора (“Истории русов”. — Авт.) довело Олександра Петровича до блискучого висновку: *таким автором могла бути особа, що належала до того цікавого гуртка людей, різного походження, яких доля привела до Новгород-Сіверського, одних — завдяки службі в новгород-сіверських установах, інших — як дідичів*»⁵⁸⁹.

Перетворення, своєрідне перетікання біографічних подробиць, родознавчих екскурсів у різні контексти культурної й політичної історії помічаємо у текстах О. Оглоблина, присвячених новгород-сіверським діячам XVIII — початку XIX ст. і написаних за часів радянсько-німецької війни. Скажімо, 1943 р. у статті

⁵⁸⁷ Його ж. Мій творчий шлях... — С. 53 (примітка 1).

⁵⁸⁸ Винар Л. Про «Людей Старої України» // Мезько-Оглоблин О. Люди Старої України. — С. 24.

⁵⁸⁹ Полонська-Василенко Н. Спогади / Упоряд., вступ. ст. та імен. покажчик В. Шевчука. — К., 2011. — С. 505.

про Архипа Худорбу та його втрачену «Історію» О. Оглоблин висловлює думку, що його ідеї помітні в «Истории русов». Зокрема, він відзначає, що «високий патріотичний дух цього навіки загубленого твору... втілений у блискучій історіософичній і мистецькій оболонці "Истории русов", і досі промовляє до нас на повний голос»⁵⁹⁰.

В іншій замітці вчений згадує, що «майбутній чернігівський патріот початку XIX стол., Калинський саме в Новгород-Сіверському пройшов добру школу українського патріотизму»⁵⁹¹. Властиво, ці дослідницькі устремління, кінець-кінцем, підвели О. Оглоблина до думки про існування певної неформальної групової спільноти тогочасних українських діячів та інтелектуалів старої Сівери. «На ґрунті біографій конкретних історичних діячів того часу склалася в мене й концепція Новгородсіверського патріотичного гуртка...», — зазначає історик⁵⁹².

Вірогідно, ця ідея постала десь у другій половині 1930-х років — на початку 1940-х років, хоч можливо у зародковому вигляді побутувала і раніше. Принаймні, за часів радянсько-німецької війни вона перейшла зі стадії виношування, себто творчих планів, до етапу реалізації. Зокрема, 1942 р. О. Оглоблин висловлює її в листуванні з Д. Дорошенком. «Те, що Ви кажете, це справді дуже ймовірно, тільки треба установити, що між усіма особами новгородського гурту, що Ви їх перечисляєте, справді існував ближчий, а не лиш службовий зв'язок. Та Ви це певно й доводите», — зазначає Д. Дорошенко в листі-відповіді до О. Оглоблина від 20 червня 1942 р.⁵⁹³

Вочевидь, про студії О. Оглоблина, присвячені новгород-сіверським діячам та проблемі авторства «Истории русов», знав і І. Крип'якевич. У листі від 8 травня 1943 р., адресованому О. Оглоблину, він пише: «Які ж це інтересні часи і люди! Велика Ваша заслуга, що Ви їх добудете (дослівно) з пилу архівів!»⁵⁹⁴.

Урешті, первісний текст монографії «Люди Старої України» був написаний О. Оглоблиним протягом 1945 р. у селі Трасфельден (Баварія, Західна Німеччина)⁵⁹⁵. Пізніше вчений неодноразово доповнював та перероблював свою студію, зокрема опублікував низку окремих історико-біографічних нарисів з обсягу зазначеної тематики до 1959 р., коли «Люди Старої України» вийшли в Мюнхені у видавництві «Дніпрова хвиля».

Вже у перших текстах О. Оглоблина, написаних за воєнної доби, що ввійшли у тому чи іншому вигляді до монографії, споглядаємо його зацікавленість не стільки соціальним, скільки політичним, культурним та інтелектуальним буттям Старої України. Тому авторські мотивації у «Людах Старої України» декларувалися істориком у контраверсійному дусі щодо відомих праць О. Лазаревського — «Люди Старой Малороссии» та «Описание Старой Малороссии». Таке позиціонування вченого-емігранта щодо студій свого попередника пояснюва-

⁵⁹⁰ Оглоблин О. «Історія України» Худорби // КВ. — 1943, 26 жовт. — № 239. — С. 4.

⁵⁹¹ Його ж. Тимофій Калинський (З історії української громадської думки XVIII-XIX ст.) // КВ. — 1943, 29 груд. — № 293. — С. 3.

⁵⁹² Його ж. Мій творчий шлях... — С. 51.

⁵⁹³ З листів Д. І. Дорошенка до О. П. Оглоблина // УІ. — 1965. — № 3/4. — С. 85-86.

⁵⁹⁴ Винар Л. Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1943 року // УІ. — 2000. — № 1/3. — С. 265.

⁵⁹⁵ Його ж. «Люди Старої України» Олександра Мезька-Оглоблина: Історія видання // УІ. — 2000. — № 1/3. — С. 170.

лося тим, що друга половина XVIII ст., особливо десятиліття після скасування Гетьманщини, досить часто репрезентувалися в українському історіописанні XIX ст. як «мертва доба»⁵⁹⁶.

О. Оглоблин убачав провідною метою своєї праці «*воскресити науково тих “людей Старої України”, які справді почали українське національне відродження, що відкрило нам шлях до нової України*»⁵⁹⁷. Не випадково рецензенти цієї монографії слушно брали до уваги саме відмінність аксіологічних приписів О. Лазаревського й О. Оглоблина щодо старосвітських діячів XVIII ст.⁵⁹⁸ Приміром, Ю. Бойко зауважив, що в «особі проф. О. Оглоблина з'явився солідний *антагоніст О. Лазаревського*»⁵⁹⁹.

Та інтелектуальна природа таких настанов заслуговує на більшу увагу. У цьому сенсі досить цікавою є післямова О. Оглоблина, в якій він викладає свої сумніви («голос внутрішньої критики»), міркування та мотиви, що спонукали його представити світу «Людей Старої України». «Проте інший, теж внутрішній голос, відкидаючи всі ці сумніви, — зазначає О. Оглоблин, — владно велів нам написати дану книгу. Це був *голос історичної правди, яка може довго-довго, десятиліття і навіть століття, мовчати, але яка ніколи не вмирає*. І сучасники, і нащадки, і свої, і чужі могли неславити чесні імена українських діячів XVIII століття або, ще гірше, свідомо, чи несвідомо замовчувати їх славні діла. Так було і так буде. Але прийде час, і правда, непереможна історична правда залунає на весь світ. *Бо правда вічна, і вічна тільки правда*»⁶⁰⁰.

Ця заувага виказує очевидний ідеалістичний рефрен історичного письма, який відчутно виявляється у стильовому профілі О. Оглоблина, себто неоромантичні складові його мислення. Рецензент студії О. Оглоблина — Л. Білас уважав, що цей авторський пасаж демонструє «інтимне “вірую” історика (що, до речі, так нагадує кирило-методіївців)»⁶⁰¹. Але у текстах О. Оглоблина споглядаємо й інший інтелектуальний вектор його праці — ідею спадкоємності історичної людини та її діянь у часі і просторі.

Зауважимо, що ідея спадкоємності, тяглості чи переємності, а, за великим рахунком, генетичного зв'язку, належить до базових операційних термінів з обсягу дослідницького інструментарію будь-якого історика. Ту чи іншу термінологію, яка відтворює каузальність світу минувшини, споглядаємо у найрізноманітніших наукових студіях. Однак, часто її вживання є настільки звичним, що науковець інтуїтивно чи автоматично оперує традиційними поняттями та категоріями і навіть не замислюється щодо їх змістового наповнення, функціонального призначення й адресної спрямованості.

Проте трапляються випадки, коли застосування та змістовна локалізація термінології набувають самоцінного значення, позаяк стають предметною

---

⁵⁹⁶ Оглоблин О. Берлінська місія Капніста 1791 року. Історіографія і методологія питання (З приводу нової «теорії» проф. Вільяма Еджертона) // Оглоблин О. Студії з історії України... — С. 181.

⁵⁹⁷ Його ж. Мій творчий шлях... — С. 37.

⁵⁹⁸ Ковалів П. Про нову працю проф. О. Оглоблина [«Люди Старої України»] // Київ (Філадельфія). — 1961. — № 4. — С. 44.

⁵⁹⁹ Бойко Ю. Проф. д-р О. П. Оглоблин... — С. 314.

⁶⁰⁰ Мезько-Оглоблин О. Люди Старої України. — С. 279.

⁶⁰¹ Білас Л. Ідеологія як історія і як поезія... — С. 61.

областю для авто- і гетерорефлексій дослідника. Власне, йдеться про інструментальне використання термінів, яке потребує від історика певної відрефлексованості, зокрема нормативного, ціннісного ставлення до минувшини, апробації концептуальних схем на конкретному фактографічному матеріалі.

У цьому сенсі О. Оглоблин посідає проміжне місце серед тодішніх учених гуманітаріїв. Зокрема він належить до тієї категорії науковців, які майже не переймалися історіософськими, методологічними чи теоретичними розумуваннями. В одній з розвідок він скептично висловлюється про надмірний нахил українських істориків повоєнної доби до «історіософічних узагальнень», яку протиставляє славнозвісній епосі В. Антоновича⁶⁰².

У певному сенсі таке інтелектуальне становище зближує О. Оглоблина з О. Лазаревським. Ці стильові риси творчості О. Оглоблина впали в око й рецензентам його монографії «Люди Старої України». Приміром, уже згаданий Л. Білас зазначав, що автор «не любить теоретизувати»⁶⁰³. Невідомий критик «Людей Старої України», який переховувався під псевдонімом «Історик», наголошував, що «*О. Оглоблин має безсумнівні передумовини до плідної праці в галузі кропітливих архівних розшуків; це — історик-архівіст*. Зате менше підстав вважати його істориком-синтетиком, ідеологом чи істориком-філософом»⁶⁰⁴. Як тут не згадати відому заувагу М. Василенка про те, що О. Лазаревський ніколи не був «істориком-філософом»⁶⁰⁵.

Із такої перспективи, мабуть, не варто дивуватися, що О. Оглоблин зазвичай оперує традиційною, т. зв. «родовою» термінологією, яка, до речі, цілковито домінує і в текстах О. Лазаревського. Здебільшого, ці дефініції постали з різних соціальних, культурних та господарських практик української минувшини, себто безпосередньо зі світу історії, а не були сконструйовані спеціально для тих чи інших дослідницьких потреб. Саме в цьому полягає їх докорінна відмінність від понять, які створені науковцями для позначення й окреслення певних історичних явищ і процесів, зокрема щодо відображення їхнього особливого, специфічного змісту та продукування багатоманітних смислів.

Загалом у текстах О. Оглоблина споглядаємо низку добре відомих та поширених понять: рід, родина, генерація, стани, земля, маєтки, промисли, рудні, рудники і т. п. Переважно, історик уживає побутові означення з обсягу суспільного та культурного життя Старої України, інші традиційні терміни щодо ідентифікації соціальної належності чи етнічного походження певних осіб, різних видів господарської діяльності тощо. Та, застосовуючи ці родові поняття, О. Оглоблин не тільки генералізує свої спостереження, а й поширює їх на інші предметні області. Ця інтелектуальна прикмета є одним із наріжних каменів його стилю мислення. Наприклад, він прикладає ідею тяглості поколінь до реконструкції українського історіописання.

Згадаємо, приміром, своєрідний родовід генерацій українських істориків на еміграції стосовно національної історіографії 1920-х–1950-х років, який уклав

⁶⁰² Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа // Оглоблин О. Студії з історії України... — С. 202.

⁶⁰³ Білас Л. Ідеологія як історія... — С. 57.

⁶⁰⁴ Історик. Невдала спроба реабілітації українського шляхетства // За синім океаном. — 1960. — № 4. — С. 16.

⁶⁰⁵ Василенко М. Олександр Матвієвич Лазаревський... — С. 80.

автор в англомовному огляді 1957 р.⁶⁰⁶ О. Оглоблин навіть ідентифікує самого себе у контексті побутування різних поколінь науковців. «Моє властиве місце — це українська історіографія 1920-х років. Це була моя наукова генерація (курсив О. Оглоблина. — Авт.)», — зазначає історик⁶⁰⁷.

Отож орієнтуючись на традиційну термінологію вчений у низці випадків трансформує її змістовну локалізацію й інструментальне застосування. Відтак «генеалогічна ідея» в історичному письмі О. Оглоблина перетворюється в культурну, інтелектуальну, політичну і духовну спадкоємність різних поколінь на українських обширах, себто стає розповіддю про історичну Людину та метаморфози її побутування у часі й просторі.

Виглядає, що такі перетворення «родових понять» у текстах О. Оглоблина пов'язані з інтелектуальними впливами візій «масової» історії, скерованих на представлення історії спільнот, процесів та явищ високого рівня загальності. Це спонукало вченого до певних термінологічних мутацій, хоч часто-густо вони постають у невідрефлексованому, щонайменше, невикінченому вигляді. Та навіть у тих випадках, коли історик прагне концептуалізувати минувшину, він нав'язує свої тлумачення не стільки до термінів, скільки до біографій і діянь конкретних історичних постатей, крізь які прагне представити різноманітні процеси та події.

Приміром, О. Оглоблин, висвітлюючи постать П. Коропчевського, закидає своєму попереднику те, що «за офіційною біографією значного чиновника Лазаревський не помітив громадського діяча; за формулярними даними прогледів цікаві біографічні моменти, що не вкладалися в рамки урядового життєпису»⁶⁰⁸. Зрештою, тексти О. Оглоблина демонструють його орієнтацію на виявлення багатоманітних зв'язків між культурними й духовними традиціями, концепціями політичної думки, різними поколіннями, а за великим рахунком — між епохами української історії. Тому політичний присмерк Мазепинської доби у репрезентації О. Оглоблина в жодному разі не є кінцем її культурного й інтелектуального побутування, ідеї та форми якого переходять на соціокультурний терен Старої України.

Ці мотиви доволі добре простежуються у монографії «Люди Старої України», яка виглядає як продовження його студій про Мазепинське відродження. Відтак культурна й інтелектуальна доля Мазепинської спадщини в контексті постанов та плекання автономістських традицій є однією із засадних проблем його студії про старосвітських діячів або «старих українців» другої половини XVIII ст.⁶⁰⁹ Власне, часи Старої України у конструкції О. Оглоблина здебільшого обіймають другу половину 1760-х років — початок XIX ст.

Утім, історик не завжди є послідовним щодо цієї локалізації, приміром, називає Кирила Розумовського останнім гетьманом Старої України⁶¹⁰. У широкому розумінні доба Старої України розпочинається у післямазепинські часи.

Так чи інакше, акцентуація автора саме на останній половині просвітницького століття виказує хронологічну локалізацію доби Старої України, при-

⁶⁰⁶ Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917–1956. — P. 402–403, 412, 415–416, 424–430

⁶⁰⁷ Оглоблин О. Мій творчий шлях... — С. 21.

⁶⁰⁸ Мезько-Оглоблин О. Люди Старої України. — С. 129.

⁶⁰⁹ Там само. — С. 246.

⁶¹⁰ Оглоблин О. Семен та Олекса Дівовичі // РД (Денвер). — 1955. — № 1. — С. 1.

наймні у вузькому сенсі, позаяк часові межі його монографії обіймають кінець XVII — початок XIX ст. Але часи Руїни, Мазепинського відродження або епоха К. Розумовського зазвичай у працях О. Оглоблина розглядаються як самостійні хронологічні сегменти, що мають власний зміст. Натомість О. Лазаревський сприймає їх менш диференційовано, зокрема розглядає у межах єдиної цілісності — доби «Старої Малоросії».

На цьому місці, варто пригадати досить цікаве означення О. Оглоблиним самої процедури періодизації, яке виявляє її відносно, практичне, точніше аксіологічне забарвлення. «Звичайно, кожна періодизація є умовна (курсив О. Оглоблина. — *Авт.*). Її здебільшого вона подиктована не так науковими, як практичними потребами й інтересами», — наголошує О. Оглоблин⁶¹¹.

Певна річ, його тексти виявляють виразні аксіологічні настанови щодо різних історичних епох, передусім, у сенсі їхньої інтелектуальної й культурної спадкоємності. Скажімо, історик оцінює гетьманування К. Розумовського як часи «буяння української громадсько-політичної думки» та «відродження української автономістичної ідеї»⁶¹². Більше того, він обстоює думку про те, що «доба Розумовського продовжила давню традицію Мазепинського ренесансу, яку вона передала наступній добі — українському національному відродженню першої половини XIX ст.»⁶¹³. В іншому місці О. Оглоблин зазначає, що епоха К. Розумовського «відновила, хоч і в інших формах стару Мазепинську ідею»⁶¹⁴.

Подібні означення в авторському письмі споглядаємо і в персоналістичному сенсі. Приміром, Т. Калинського О. Оглоблин називає «живою ланкою того могутнього ідейного ланцюга, що з'єднував новгородсіверських (і чернігівських) патріотів кінця XVIII століття з українськими автономістами 1820-тих років, які гуртувалися навколо Малоросійського Таємного Товариства...»⁶¹⁵.

Зазначимо, що О. Оглоблин планував своєрідне продовження монографії про новгород-сіверських діячів. Відтак за «Людьми Старої України» проектувалася серія авторських нарисів «біографічно-мемуарного характеру» про «Людей Нової України»⁶¹⁶.

Врешті-решт, скерованість ученого на каузальність, конечність, генетичність у відтворенні світу історії, яка, хоч і не є жорстко детермінованою, все ж таки нав'язує до сцієнтистського ідеалу науковості, вислідом якого є простеження різноманітних зв'язків — культурних, політичних, інтелектуальних, родинних і т. п. До того ж, соціологізація історії, представлена тією чи іншою «масовою» візією минувшини, є близьким родичем позитивізму.

Ці тези історика часто-густо поділяли й рецензенти його монографії. Приміром, митрополит Іларіон (І. Огієнко) на сторінках часопису «Віра й культура» так схарактеризував думки О. Оглоблина: «Українське життя XVIII віку: Мазепа розбитий, — але не розбита його ідеологія. Подати треба: устрій України XVIII віку, устрій війська, нищення цих устроїв, українські центри, Правобережжя

⁶¹¹ Його ж. Проблема схеми історії України... — С. 12.

⁶¹² Його ж. Нарбут-мазепинець. Нові матеріали до біографії Юрія Нарбута // Арка (Мюнхен). — 1948. — № 2. — С. 9.

⁶¹³ Там само. — С. 10.

⁶¹⁴ Там само. — С. 10.

⁶¹⁵ Мезько-Оглоблин О. Люди Старої України. — С. 70.

⁶¹⁶ Оглоблин О. Мій творчий шлях... — С. 46.

й Лівобережжя, економіка, політика, церква, освіта, Новгород-сіверський центр, друкарство, «Історія Руссів» і т. ін.»⁶¹⁷. Інший рецензент — Л.-Р. Винар уважав, що «ствердження історичної тягlosti державницьких традицій в різних історичних добах пов'язує в один нерозривний історичний процес епоху Мазепи та його наслідників»⁶¹⁸.

У схожому сенсі тлумачила текст О. Оглоблина й Н. Полонська-Василенко. «Значення книги О. Оглоблина полягає в тому, що біографіями реальних людей він показав цю національно-державницьку свідомість... він поглиблює на 200 років історію української національно-державницької свідомості (курсив Н. Полонської-Василенко. — Авт.)», — зазначає дослідниця⁶¹⁹.

Та історичне письмо О. Оглоблина має й інший семантичний шар, який зорієнтований на ідеалізацію або, за виразом Л. Біласа, «поетизацію» минувши-ни⁶²⁰. Мабуть, саме тому у «Людах Старої України» віднаходимо чимало «поетичних» чи «патріотичних» метафор, які виявляють неоромантичні устремління автора, як-от «незламне життя славного українського патріота» (Г. Долинський)⁶²¹, «передати ідею українського національного відродження поколінню 1840-вих років — могутній когорті Шевченка і кирило-методіївців»⁶²², «велич його імення» (В. Капніст) та «скрижалі нашої історії»⁶²³, «високий дух демократизму»⁶²⁴, «священний прапор визволення»⁶²⁵, Києво-Могилянська Академія як «Київські Атени»⁶²⁶, «невмирущі традиції українського автономізму»⁶²⁷, «сили національного спротиву»⁶²⁸, Новгород-Сіверська гімназія як «справжні “Атени Сіверщини”»⁶²⁹, «велетнів української культури, як Михайло Максимович і Пантелеймон Куліш»⁶³⁰, «національно-культурний дух»⁶³¹, «дух нації, не вмирає»⁶³², «ідеї відродження української державности і української національної культури»⁶³³, «великий моральний авторитет українського патріота» (Варлаам Шишацький)⁶³⁴ і т. п.

О. Оглоблин уживав для позначення новгород-сіверського патріотичного гуртка 1780–1790 рр. термін «українська ірредента (від італ. *Irredenta* — не-

⁶¹⁷ [Ларіон, митрополит]. Рец. на кн.: Оглоблин О. Люди Старої України. — Мюнхен, 1959 // ВК. — 1960. — № 9. — С. 30.

⁶¹⁸ Винар Л. Люди старої України [Рец. на кн.: Оглоблин О. Люди Старої України] // Свобода (Джерсі-Сіті). — 1960, 9 лип. — № 130. — С. 2.

⁶¹⁹ Полонська-Василенко Н. «Люди Старої України». [Рец. на кн.: Оглоблин О. Люди Старої України] // УС (Мюнхен). — 1961. — № 3. — С. 44.

⁶²⁰ Білас Л. Ідеологія як історія... — С. 51–52.

⁶²¹ Мезько-Оглоблин О. Люди Старої України. — С. 57.

⁶²² Там само. — С. 70.

⁶²³ Там само. — С. 71.

⁶²⁴ Там само. — С. 79.

⁶²⁵ Там само. — С. 121.

⁶²⁶ Там само. — С. 142.

⁶²⁷ Там само. — С. 154.

⁶²⁸ Там само. — С. 189.

⁶²⁹ Там само. — С. 239.

⁶³⁰ Там само. — С. 239.

⁶³¹ Там само. — С. 240.

⁶³² Там само. — С. 269.

⁶³³ Там само. — С. 272.

⁶³⁴ Там само. — С. 276.

звільнена, невоз'єднана земля. — Авт.)»⁶³⁵, себто наголошував на національно-визвольному спрямуванні автономістського руху. Цю дефініцію з посиланням на студію О. Оглоблина поширив і спопуляризував Ю. Лавріненко⁶³⁶. Врешті, два пласти — «поетичної» (неоромантичної) та традиційної, «родової» семантики сполучаються у монографії О. Оглоблина завдяки ідеї наступності між різними генераціями українських діячів, яку прагне репрезентувати її автор.

Тексти О. Оглоблина незаперечно виявляють його чудове знання і розуміння горизонтальних та вертикальних зв'язків української аристократії XVIII ст. Причому навіть нещадний критик цієї монографії Л. Білас уважав, що вона спирається на «набуте при архівних студіях на Україні інтимне ознайомлення з провідними людьми тих часів, з їх посвояченнями, особистими зв'язками, і в цих питаннях автор є сьогодні безсумнівним авторитетом»⁶³⁷.

Але опонент О. Оглоблина обстоював думку, що автор змішує чи навіть наповнює сучасним змістом традиційне означення дефініції «патріот», яку первісно тлумачили як компонент «ідеології горожанства (“буржуазії”)» в Західній Європі⁶³⁸. Проте Л. Білас практично залишає поза увагою ту просторову складову, яка продукує інший зміст старого поняття, зокрема нав'язує до традицій козацько-гетьманської минувшини. Припускається він і низки інших «ляпів», у т. ч. називає О. Оглоблина, котрому на час публікації рецензії було понад 60 років — «порівняно молодого людиною»⁶³⁹.

Загалом соціокультурний простір старої Сівери є тією локальною і, разом, всеукраїнською сценою у представленні О. Оглоблина, на якій побутують «дворянські патріоти» чи «культурні українці». Цей інтелектуальний, політичний та культурний лейтмотив є наскрізним у тексті монографії, який, до того ж, демонструє потяг ученого до своєї малої Батьківщини — Новгород-Сіверщини. Така настанова дозволяє О. Оглоблину вибудовувати розмаїті контексти висвітлення, виявляти багатоманітні інтелектуальні й культурні взаємини, віднаходити нові ракурси традиційної проблематики, кінець-кінцем конструювати свій образ Старої України тощо.

Передусім, історик прагне намацати ті численні лінії конфлікту, які постали між тодішніми українськими діячами з більш чи менш виразними автономістськими ідеалами й централізмом російської державної системи. Відзначимо, що в одній із розвідок О. Оглоблин пише про українських автономістів XVIII ст., які стали «жертвами московського централізму»⁶⁴⁰. На цьому місці варто наголосити, що йдеться не лише про конфронтацію, яку можемо представити як змагання традиційного з модерним, а й про спроби автора показати канали перетікання старої спадщини Гетьманщини, на нові терени соціального, політичного, культурного та духовного буття другої половини XVIII ст. Недаремно один із рецензентів зазначеної монографії вважав, що вона присвячена «многобарв-

⁶³⁵ Там само. — С. 101, 108.

⁶³⁶ Лавріненко Ю. На початках українського відродження (До 200-річчя народження Василя Каразіна, 10 лютого 1773–1973) // Сучасність. — 1974. — № 7/8. — С. 55 (прим.*).

⁶³⁷ Білас Л. Ідеологія як історія... — С. 44.

⁶³⁸ Там само. — С. 56.

⁶³⁹ Там само. — С. 44.

⁶⁴⁰ Оглоблин О. Українська мартирологія й завдання її наукового дослідження // УІ. — 2000. — № 1/3. — С. 99.

ним проявам українського політичного життя в другій половині XVIII і на початках XIX століття»⁶⁴¹.

Виглядає, що ідея пошуку цього зв'язку, зрештою, інтелектуальної й культурної близькості новгород-сіверських діячів є провідним рефреном монографії О. Оглоблина. Саме вона сполучає 23 біографічні та родознавчі нариси, які утворюють розмаїту композиційну мозаїку монографії, що складається в авторський образ Старої України. У видовому плані низка нарисів, об'єднаних великим задумом, є досить звичайною формою для стильового профілю О. Оглоблина. Тим паче, що більшість його монографій 1920-х–1930-х років постала як певна серія нарисів, які висвітлюють локальні фрагменти спільної теми.

Та у міжвоєнному часі архітектоніка монографій історика спиралася на ідею висвітлення конкретних господарських структур — мануфактура, передкапіталістична чи кріпосна фабрика і т. п. Натомість у «Людах Старої України» незаперечно домінує просторовий ракурс освітлення, який сполучає низку багатоманітних зв'язків між героями цієї монографії. Отже, саме простір старої Сівери, а в ширшому сенсі і всієї України, виступає як засадний соціо- й етнокультурний чинник, який формує світосприйняття «дворянських патріотів». Згадаємо, приміром, відому тезу про «територіальний патріотизм» у класократичній візії В. Липинського.

Власне, думка про спільний соціокультурний і територіальний терен, на ґрунті якого постає групова свідомість українських автономістів другої половини XVIII ст., нав'язує основні авторські контексти висвітлення тогочасних діячів. «Це надає єдності нарисам і намічає межі, далі яких не заходить дослідницька увага автора», — зазначає Н. Полонська-Василенко⁶⁴².

Монографія О. Оглоблина справила неабиякий вплив на українську зарубіжну історіографію, особливо щодо побутування новгород-сіверського гуртка. Приміром, Д. Решетар та О. Прицак розглядали кінець XVIII ст. як новгород-сіверську стадію українського національного руху спираючись на «Людей Старої України»⁶⁴³.

Персоналістичний підхід концентрує погляд О. Оглоблина на інтелектуальних і культурних профілях тогочасних діячів, зокрема, в сенсі тих передумов та обставини, які спричинилися до постання їхніх автономістських ідеалів. Наприклад, він згадує про німецьку освіту Андрія Гудовича та його думки про потребу пов'язати долю України з Західною Європою⁶⁴⁴, про європейську освіту й блискучу ерудицію О. Лобисевича⁶⁴⁵ та П. Симоновського⁶⁴⁶.

Водночас О. Оглоблин акцентує увагу на дворянських устремліннях нащадків української старшини. Зокрема, він пише про ідею вищості української шляхти щодо російської аристократії, яку палко обстоював «дворянський три-

⁶⁴¹ Винар Л. Люди старої України... — С. 2.

⁶⁴² Полонська-Василенко Н. «Люди старої України». — С. 38.

⁶⁴³ Pritsak O., Reshetar J. The Ukraine and the Dialectic of Nation-Building // SR. — 1963. — Vol. 22, no. 2. — P. 249.

⁶⁴⁴ Мезько-Оглоблин О. Люди Старої України. — С. 39.

⁶⁴⁵ Там само. — С. 143.

⁶⁴⁶ Там само. — С. 205.

бун» Тимофій Калинський⁶⁴⁷, звертає увагу на оборону прав «дворян у свитках», котру проводив Андрій Полетика⁶⁴⁸.

Помітне місце вчений приділяє й побутуванню старих традицій України-Гетьманщини. Приміром, він наголошує на українському корінні поета Василя Капніста, котре пов'язане з його матір'ю, «старосвітською патріоткою» — Софією Андріївною Капніст⁶⁴⁹. Ба більше, О. Оглоблин тримається думки про «козацький демократизм» В. Капніста, який протиставляє «язвам російського централізму»⁶⁵⁰. Відтак автономістські переконання поета, які 1791 р. проторують йому шлях до Берліну з таємною дипломатичною місією, розглядаються автором саме у полі цього культурного конфлікту.

Таким чином, О. Оглоблин намічає ті імовірні лінії конфронтації, в надрах яких постали автономістські устремління: впливи старих традицій, антикварна й краєзнавча практики як збирання реліктів козацько-гетьманської спадщини і спроби історико-географічних та історико-статистичних описів, ностальгійні й опозиційні настрої української аристократії, котра прагнула увійти до станової ієрархії імперії Романових і, заразом, уважала себе рівною, а то й вищою за російське дворянство, європейські ідеї та освіта доби просвітництва тощо. Ці чинники та передумови, власне, й творили культурний тип старосвітського українського діяча.

У цьому сенсі О. Оглоблин розглядає В. Капніста, якого вважає своєрідним репрезентантом типу «культурного українця» в російському імперському просторі. У ХІХ ст. цей тип найяскравіше представляла велична постать М. Гоголя⁶⁵¹. Проте вчений представляє В. Капніста і як попередника «національно-визвольної поезії Т. Шевченка»⁶⁵². Заразом автор убачає в мотивах творчості В. Капніста речника «країни, уярмленої іншою країною, з протестом передусім національно-політичного (розбив О. Оглоблина. — Авт.) характеру, хоч і в ньому виразно бринять соціальні мотиви»⁶⁵³. У рецепції історика В. Капніст постає як діяч, що посідає проміжне становище між М. Гоголем та Т. Шевченком. Тому О. Оглоблин означає його як «українського поета у душі», що писав свої вірші російською мовою⁶⁵⁴.

Зрештою, в авторському письмі постать В. Капніста, мабуть, найповніше репрезентує проблему побутування українського митця-інтелектуала на полі російської культури та у соціокультурному просторі імперії Романових. Політичні ідеали діячів Старої України О. Оглоблин пов'язує з «консервативними настановами», хоч і наголошує на умовності цього означення. Зокрема, він тримається думки, що «покоління новгород-сіверців 1780-тих років — а до нього належав Капніст — було захоплене ідеями американської революції і натхнене її перемогою. Здавалось і вірилося, що й українське визволення буде здобуте тим же шляхом — “консервативної революції” (якщо можна так висло-

⁶⁴⁷ Там само. — С. 66, 68.

⁶⁴⁸ Там само. — С. 186.

⁶⁴⁹ Там само. — С. 74.

⁶⁵⁰ Там само. — С. 79–80.

⁶⁵¹ Там само. — С. 78.

⁶⁵² Там само. — С. 85.

⁶⁵³ Там само. — С. 84.

⁶⁵⁴ Там само. — С. 89.

витися) і збройного повстання проти російської влади, підтриманого міжнародними чинниками»⁶⁵⁵.

Втім, «революційні захоплення» українських автономістів кінця XVIII ст., уважає О. Оглоблин, досить швидко поступилися остраху перед ненажерливим революційним молохом. На його думку, «французька революція 1789 року, а особливо її “поглиблення” в першій половині 1790-тих років показали українським *шляхетським* (курсив О. Оглоблина. — *Авт.*) патріотам страшну загрозу соціальної революції і знищення всього суспільно-економічного ладу»⁶⁵⁶. За візією автора, такі соціальні побоювання, що спиралися на традиційне політичне мислення (становий устрій, персональна відданість монарху), властиве старій аристократії, увінчалися компромісом колишніх автономістів із російським царатом⁶⁵⁷.

Водночас О. Оглоблин зосереджує увагу на інтелектуальних і літературних зв'язках, які прагне простежити між тодішніми пам'ятками історичної та суспільно-політичної думки. Тому історик наголошує на спільних мотивах, які побутують у поемі «Разговор Великороссии с Малороссией», написаній як уважають Семеном Дівовичем, та «Историей русов»⁶⁵⁸. Заразом він висловлює думку про спільність мотивів Т. Калинського й невідомого автора «Истории русов». Зокрема, О. Оглоблин припускає, що вони могли бути однодумцями і, можливо, навіть особисто знайомими людьми⁶⁵⁹.

Врешті, у полі конфронтації традиційного з модерним постає ціла низка розмаїтих проектів, як культурних та освітніх, так і військово-адміністративних, церковних та ін. З-поміж таких задумів діячів Старої України, на яких зупиняється О. Оглоблин, проекти відновлення козацьких полків В. Капніста (1788)⁶⁶⁰ та М. Миклашевського (1812)⁶⁶¹, створення «Академічного зібрання» і книгарні Ф. Туманського у Глухові⁶⁶², заснування університету І. Халанського у Новгород-Сіверському (1802–1803)⁶⁶³, плани Сави Пальмовського та Варлаама Шишацького про автокефалію Руської (українсько-білоруської) православної церкви в Речі Посполитій⁶⁶⁴ і т. п.

Такий вислід різноманітних практик «дворянських патріотів» творить авторський образ Старої України, позаяк представляє читачу інший тип героя — старосвітського українця з автономістськими ідеалами або, принаймні, настроями. О. Сидоренко навіть зауважив, що О. Оглоблин розпізнає Особистість в історії⁶⁶⁵.

Ба більше, візія О. Оглоблина виводить на історичну сцену людину політичну — громадсько-культурного діяча другої половини XVIII — початку XIX ст.

⁶⁵⁵ Там само. — С. 115.

⁶⁵⁶ Там само. — С. 115–116.

⁶⁵⁷ Там само. — С. 116.

⁶⁵⁸ Там само. — С. 46–47.

⁶⁵⁹ Там само. — С. 69–70.

⁶⁶⁰ Там само. — С. 103.

⁶⁶¹ Там само. — С. 159.

⁶⁶² Там само. — С. 230.

⁶⁶³ Там само. — С. 242.

⁶⁶⁴ Там само. — С. 273.

⁶⁶⁵ *Sydorenko A. Ukrainians in American East European studies // NP. — 1976. — Vol. 4, no. 2. — P. 106.*

Останній змагається, доповнює, часом співіснує в одній особі з типовим «героєм» чи радше антигероєм, за візією О. Лазаревського, — людиною соціальною, що побуває у непривабливих, а то й страшних контекстах станових, побутових, господарських взаємин, які ширилися з присмерком Гетьманщини. У такому сенсі візія Старої України зводила давні порахунки з одномірним образом Старої Малоросії, створеним О. Лазаревським, хоч і пропонувала йому на заміну апологію старосвітських українських діячів, пофарбовану у консервативно-патріотичні та неоромантичні кольори.

РОЗДІЛ ІХ

ТРАНСФОРМАЦІЇ РАДЯНСЬКОГО КАНОНУ ТА ЙОГО УКРАЇНСЬКІ ПРОЕКЦІЇ (Ф. ШЕВЧЕНКО, О. КОМΠΑН)

Повоєнні часи привнесли на терени радянської соціогуманітаристики не тільки законсервовану пізнавальну ситуацію, а й нові ідеологічні вітри, крижаний подих яких поховав примарні надії на лібералізацію тоталітарного режиму, навіяні травневою перемогою 1945 р. Доба пізнього сталінізму, як її досить часто називають інтелектуали, наклала специфічний відбиток як на радянську історичну науку загалом, так і на її українську чи республіканську версію зокрема. Один із еміграційних авторів метафорично порівнював «сталінське історіописання» з «мертвотою Арктики», що паралізувала практично всі сфери наукового життя¹. Та радянська дійсність, як це не парадоксально, була складнішою і, водночас, простішою, ніж це видавалося спостерігачам із західного світу, хоч і з деяким досвідом «соціалістичного» буття.

По закінченню Другої світової війни поставали нові соціокультурні реалії та їх ідеологічне освячення, котрі складно означити універсальними чорними чи білими формулами, позаяк вони відображали тенденції, що тільки-но вимальовувалися на обширах радянської соціогуманітаристики. За спостереженням Б. Крупницького, відбувалася канонізація російського народу як *«носія правдивого прогресу»* (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. — Авт.), за допомогою якого створено Советський Союз². Ця тенденція в ідеологічних та культурних практиках намітилася ще у другій половині 1930-х років, але набула повної сили і певного символічного підтексту саме у післявоєнні роки. Відтак ідея про «першість великого російського народу» поміж інших «рівних» народів у «братній радянській родині» доволі швидко транслювалася у царину ідеологічних практик та партійних оргвисновків.

Приміром, варто згадати про партійні заходи у сфері історичної науки, зокрема відому постанову ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». Одне з найголовніших звинувачень на адресу істориків полягало в тому, що «вони замість того, щоб розглядати історію України в тісному зв'язку з історією

---

¹ Богданюк В. Советська історіографія на розпутті. Рец. на кн.: Очерки по историографии советского общества. — М.: Изд-во «Мысль», 1965. — 600 с. // ВШ. — 1966. — № 4. — С. 494.

² Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950) / На правах рукопису; вступ. слово Н. Полонської-Василенко. — Мюнхен, 1957. — С. 49.

російського, білоруського та інших народів Радянського Союзу, йдуть шляхом українських націоналістів, розглядаючи історію України ізольовано від історії інших народів, підносячи і наслідуючи у цьому питанні курс Грушевського «Історія України-Руси»³.

Таке симптоматичне звинувачення, фактично інкримінація «злочину» українським радянським історикам, яких прирівнювали до націоналістів, свідчило не стільки про черговий зигзаг партійного курсу, скільки про нав'язування інших «правил гри» на інтелектуальному й культурному полі, котрі мали легітимізувати існування «великої» та «єдиної» спільноти — радянського народу у часі і просторі. Вислідом цієї легітимаційної програми, нав'язаної партійним керівництвом, стала тотальна денаціоналізація і радянська «національних історій», насамперед української, котру прагнули представити на маргінесах великоросійської минувшини як низку побіжних епізодів чи окремих, доповнюючих фрагментів. Натомість стара імперська спадщина, хоч і у видозміненому та переробленому вигляді, відіграє дедалі більшу роль у радянському культурному просторі.

Втім, тяжіння соціокультурних трансформацій воєнної та повоєнної доби, попри їхню кон'юнктурність і скороминущість, безперечно давалося взнаки на культурних й інтелектуальних теренах, зокрема у взаєминах центру і периферії. Передусім, варто наголосити на особливому значенні культурних та ідеологічних практик воєнної доби, котрі створили певний простір для «локальних» чи місцевих патріотизмів, зокрема українського радянського патріотизму як мобілізуючого чинника в умовах тяжкої радянсько-німецької війни. Зокрема, український письменник П. Панч на нараді істориків при ЦК КП(б)У у квітні 1945 р. відстоював ідею нової героїзації української історії для плекання патріотичних настроїв. На його думку, «історія мусить бути основною настольною книжкою для виховання нашого патріотизму і мені здається, що вона не виконає такої ролі, коли будуть продовжувати делікатнічати і весь час намагатися не тільки не героїчно висвітлювати героїчний бік нашої історії, а навіть пропускати повз уваги ті героїчні факти, які дійсно заслуговують, щоб про них говорили»⁴.

Зазначимо, що Я. Пеленський вказував на певну лібералізацію культурних і дослідницьких практик ще в уфимський період побутування українських інтелектуалів з академічних інституцій, коли Україна була окупована німецько-фашистськими військами⁵. Самобутнім наслідком таких спроб «патріотичної» репрезентації стала ідея «нових соціалістичних» народів-націй. Вищезгаданий Б. Крупницький із цього приводу зауважив, що в «сучасну добу можна говорити не тільки про локальні патріотизми, але взагалі про советський патріотизм»⁶.

Це відкривало певні можливості як для українських інтелектуалів, так і республіканських адміністраторів, які прагнули використати нові ситуації за

³ Інститут історії України Національної академії наук України: Документи і матеріали 1936–1991: У 2 кн. / Відп. ред. В. А. Смолій; упор. О. С. Рубльов, О. В. Юркова. — К., 2011. — Кн. 1: 1936–1947. — С. 560.

⁴ Стенограма совещания историков при ЦК КП(б)У. Отдел пропаганды и агитации (14 апреля 1945 г.) [машинопис] // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 387. — Арк. 17.

⁵ Pelenski J. Soviet Ukrainian Historiography after World War II // Jahrbucher für Geschichte Osteuropas. — 1964. — Bd.12, h. 3. — P. 376–377.

⁶ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами... — С. 50.

воєнних, згодом — повоєнних часів для реалізації власних зацікавлень — кар'єрних, культурних та навіть інтелектуальних. С. Єкельчик у своїй цікавій монографії обстоює думку про «вимушений симбіоз» місцевих ідеологів та інтелектуалів, які, незважаючи на відмінні інтереси, віднаходили спільні точки дотику й навчилися писати і просувати «ідеологічно витримані» тексти⁷. Проте є й опоненти такого потрактування «кооперації», точніше майже «рівноправного» розподілу ролей між урядовцями й інтелектуалами у творенні республіканського нарративу⁸.

Видається, що загальна палітра була вкрай складною і суперечливою. Тим паче, що і місцеві адміністратори, і українські інтелектуали, з одного боку, виступали як провідники відповідних ідеологічних та політичних практик, нав'язаних згори, а з іншого боку — прагнули якоюсь мірою відстояти якщо не автономність, то бодай своєрідність республіканського сегмента радянського культурного простору.

З такої перспективи взаємовідносини між центром та периферією не зводилися виключно до взаємин за моделлю жорсткої владної вертикалі, а постають як низка своєрідних, мінливих ролей і потуг столичних керівників й інтелектуалів та республіканських функціонерів і громадсько-культурних діячів. Очевидно, що останні не грали «перших партій» у творенні нового радянського історичного канону повоєнних років, але й не завжди були пасивними провідниками ідеологічних практик, нав'язаних Москвою. До того ж, у перші повоєнні роки розгорнулися репресивні та карально-адміністративні заходи, відомі як ждановщина, а також кампанії, ініційовані Л. Кагановичем — тодішнім першим секретарем ЦК КП(б)У.

Зауважимо, що у часи пізнього сталінізму та «хрущовської відлиги» на науковій авансені з'явилася досить строката й самобутня повоєнна генерація вчених. Власне, радянсько-німецька війна стала важливою межею і провідним чинником, який спричинився до формування нового покоління радянських істориків⁹. Ця генерація мала не тільки досвід виживання за складних обставин і умов тоталітарного режиму, а й специфічне світосприйняття, виплекане спогляданням трагічних та драматичних подій, зокрема їх неформального, ба навіть приватного осмислення.

Більше того, повоєнні інтелектуали не тільки здобули практичні навички сприйняття і засвоєння культурних та ідеологічних практик сталінської доби, а й гнучкої адаптації до нових кампаній і настанов. Водночас історик чи учений-гуманітарій, який розпочинав академічну кар'єру у середині ХХ ст. на теренах Радянської України, стикався з кількома векторами, що значною мірою впливали на його практики або навіть визначали загальні контури наукової творчості.

⁷ Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Авторизов. переклад з англ. М. Климчука, Х. Чушак; за ред. М. Климчука. — К., 2008. — С. 31, 184.

⁸ Яремчук В. Хто писав український радянський історичний нарратив? Деякі міркування про сутність українського радянського історіописання // ІДУ / Голова ред. кол. В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод. — К., 2012. — Вип. 22: Доповіді та матеріали Міжнародної наукової конференції «Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень. 75 років інституціонального буття» (20–21 жовт. 2011 р., м. Київ). — С. 177–188.

⁹ Сидорова Л. А. Советские историки послевоенного поколения: собирательный образ и индивидуализирующие черты // ИИ. 2004. — М., 2005. — С. 208–209.

Це — соціокультурна спадщина й рудименти сталінізму, паліативні можливості, котрі з'явилися за часів «відлиги», а також поступове, складне та суперечливе усвідомлення чи самоусвідомлення українськими інтелектуалами того зв'язку, що єднав їх із попередниками.

Так чи інакше, повоєнні роки стали часами досить динамічної трансформації канону великого радянського тексту, в якому зажеврили перші ідеологічні передвісники горезвісної концепції «возз'єднання». Її генезу пов'язують із дослідницькими практиками ще кінця 1930-х років, зокрема зі становленням концепції «давньоруської народності» як «спільної колиски» чи «спільного початкового періоду» трьох східнослов'янських народів¹⁰. Але перші ідеологічні предтечі нової офіційної кампанії споглядаємо вже у повоєнні роки. Скажімо, протягом 1949–1950 рр. проводилися досить масштабні заходи з відзначення 10-річчя «возз'єднання» українських земель в «єдиній Українській Радянській державі»¹¹, що у певному сенсі можемо розглядати як своєрідний пролог до «перяславських тез».

У публікації 1951 р. російського історика М. Нечкіної вже однозначно висловлювалися сумніви у доцільності вживання формули «найменше зло», впроваджені урядовим журі на кращий підручник з історії СРСР у серпні 1937 р.¹², хоч і визнавалася її корисність у розвінчанні школи М. Покровського¹³. Вочевидь, М. Нечкіна доволі добре прорахувала ситуацію навколо поширення дискурсу «великого російського народу», який набирав дедалі більших обертів. Тому її стаття була своєрідною реакцією на запущену у другій половині 1940-х років ідеологічну кампанію з вироблення «нових правил» гри на ниві радянського історіописання¹⁴.

Передусім, змінювалися концептуальні віхи радянського гранд-нарративу, зокрема кардинально трансформувалися його українські сюжети. Формулу «найменше зло» поступово заступав концепт «возз'єднання» двох «братніх народів», який остаточно канонізували сумнозвісні тези ЦК КПРС (1954 р.). Загалом «перяславські тези» подавалися як універсальний і навіть есенціальний концепт, який нав'язував цілісне та телеологічне представлення минувшини з апіорною генералізацією українських сюжетів у радянському культурному просторі.

Недаремно сам Переяславський акт 1654 р. розглядався як «закономірний результат всієї попередньої історії двох великих братських слов'янських наро-

¹⁰ Юсова Н. Від розробки концепції «давньоруської народності» до легітимації терміна «возз'єднання» України з Росією: друга пол. 40-х — поч. 50-х рр. XX ст. // ІДУ. — К., 2004. — Вип. 14. — С. 413–440.

¹¹ Історія Національної академії наук України. 1946–1950 / Упор. Л. М. Яременко, С. В. Старовойт, О. М. Березовський, В. А. Кучмаренко; гол. ред. О. С. Онищенко. — К., 2008. — Ч. 2: Додатки. — 147, 153–154, 157, 183, 187; та ін.

¹² Постановление жюри правительственной комиссии по конкурсу на лучший учебник для 3 и 4 классов средней школы по истории СССР (22 августа 1937 г.) // ИЖ. — 1937. — № 3/4. — С. 140–141.

¹³ Нечкина М. К вопросу о формуле «наименьшее зло»: Письмо в редакцию // ВИ. — 1951. — № 4. — С. 44.

¹⁴ Дубровский А. М. Историк и власть. Историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е годы). — Брянск, 2005. — С. 591–592.

дів»¹⁵. Заразом постулювалася ідея про спільність походження російського, українського та білоруського народів із єдиного кореня — «давньоруської народності, котра створила давньоруську державу — Київську Русь»¹⁶.

Таким чином, намічалися як вихідна («давньоруська народність»), так і проміжні телеологічні віхи («возз'єднання», Жовтнева революція 1917 р.), котрі претендували на роль універсальних орієнтирів-дороговказів для наративів, що мали оспівувати невпинний «історичний поступ» до кінцевої мети — комуністичного майбуття! Відтепер українська минувшина від часів монголо-татарської навали до 1654 р. висвітлювалася у світлі боротьби за «возз'єднання», яку репрезентували як історичну необхідність звільнення від гноблення шляхетської Польщі та позбавлення загрози поглинання султанською Туреччиною¹⁷.

Переяславська рада інтерпретувалася як логічний підсумок «всенародної боротьби за возз'єднання»¹⁸. Щодо Гетьманщини, то у «переяславських тезах» начебто визнавався «процес створення української державності», але заразом підкреслювалася неможливість її життєвості поза «об'єднанням з великим російським народом»¹⁹. За саркастичним висловом Б. Крупницького, репрезентація Переяславського акту 1654 р. як «союзу феодалів» у концепції «меншого лиха» поступилося місцем «союзу народів» у нових партійних тезах²⁰.

Отож суттєво підносилася історична роль Російської держави, котра відтоді здебільшого репрезентується як прогресивне явище, а у певному розумінні — як передтеча нової імперії — Радянського Союзу. За великим рахунком, ця метаморфоза помітно відсувала на другий план класовий дискурс, який раніше був пануючим у радянській історіографії. Натомість до радянського гранд-наративу імплементується старий імперський дискурс, перероблений під новітні ідеологічні та культурні потреби, який посідає провідне становище в історичних писаннях.

Звісно, зміна ролей різних дискурсивних практик у радянському історіописанні намітилася ще у середині 1930-х років й стала більш-менш очевидною впродовж другої половини 1940-х років, але була канонізована саме «переяславськими тезами». За влучним спостереженням О. Оглобина, в українській радянській історіографії запанувала «нова звичайна схема»²¹.

Таке переформатування легітимаційної програми великого радянського наративу не тільки спричинило більш сувору регламентацію українських тем, а й продукувало суттєві метаморфози на ниві дослідницьких практик. За висловом С. Горака, українській радянській історіографії нав'язувалася субординація, котра лімітувала й окреслювала проблемний діапазон та сюжетну канву

---

¹⁵ Тезиси о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.). Одобрены ЦК КПСС. — М., 1954. — С. 5.

¹⁶ Там же. — С. 5.

¹⁷ Там же. — С. 7.

¹⁸ Там же. — С. 10.

¹⁹ Там же. — С. 8.

²⁰ Крупницький Б. Богдан Хмельницький і советська історіографія // УЗ. — Мюнхен, 1955. — Кн. 3. — С. 96.

²¹ Оглобин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. — Нью-Йорк, 1963. — С. 52.

студій²². Не випадково потуги академічних інституцій дедалі більше концентрувалися навколо великих колективних праць, які сучасники саркастично нарекли «колективістськими» багатотомниками.

Наприклад, В. Дубровський схарактеризував такі проекти як «артільний спосіб» укладання української історії на ґрунті не стільки «психозу колективізму», скільки «колективної перестраховки»²³. Відтак остаточно вихолощувалися і нівелювалися стильові профілі й авторські манери окремих учених. У руслі «колективного» стилю було підготовлено й перші повоєнні курси з обсягу українського радянського нарративу, зокрема два видання «Історії Української РСР» (1-е вид. — К., 1953–1956. — Т. 1–2; 2-е вид. — К., 1955–1957. — Т. 1–2), котрі стали вислідом численних переробок²⁴.

Із згаданого видання «Історії Української РСР» розпочалася сумнозвісна традиція великих — т. зв. «колективних» праць із жорстким структуруванням, суцільною формалізацією за загальною схемою, нівеляцією під єдину «сіру гребінку» будь-яких авторських особливостей. Зауважимо, що «колективні» чи «великі» форми утвердилися як масове явище в радянській історіографії на зламі пізнього сталінізму та хрущовських реформ. Подібні видання домінували у соціогуманітаристиці практично всіх союзних республік. Дехто із сучасних учених охрестив таку дослідницьку практику, нав'язану гуманітаріям «країни Рад», «великим» або «колективним стилем тоталітаризму» наукових писань, що постав як наслідок культивування штучної цілісності — «радянського народу»²⁵.

Поява перших повоєнних колективних курсів із історії УРСР спричинила гострі нарікання навіть заслужених українців, поміж якими ще побутовали настрої «українського радянського патріотизму», виплекані недавніми воєнними почуваннями. Приміром, знаний партизанський командир і письменник, Герой Радянського Союзу Петро Вершигора у публікації уривків зі своєї книги «Військова творчість народних мас» украй негативно відгукнувся про перший том вищезгаданого двотомника. На його думку, у цьому виданні простежується повсюдне «приниження значення творчості народних мас», зокрема козацтва як «патріотичного, волелюбного начала в історії російського та українського народів»²⁶.

Більше того, у примітці, присвяченій зазначеній колективній праці, П. Вершигора зауважив: «Так, наприклад, в обтічній «Історії України (видавництво АН УРСР, Київ, 1953 рік)» зроблена, на наш погляд, негідна спроба намалювати історію без історії, тобто показати розвиток народу без найяскравішої сторінки його раннього життя, в якій було втілено творчість народних мас, і у першу чергу трудового селянства, котре виявило свій патріотизм у партизансько-

²² Horak S. M. Ukrainian Historiography 1953–1963 // SR. — 1965. — Vol. 24, no. 2. — P. 271–272.

²³ Дубровський В. Найновіша советська концепція історії України // УЗ. — Мюнхен, 1956. — Кн. 6. — С. 71–72.

²⁴ Єкельчик С. Вказ. праця. — С. 157–166.

²⁵ Устюгова Е. Н. Культура и стили // Метафизические исследования: Альманах Лаборатории метафизических исследований при философ. ф-те С.-Петербургского гос. ун-та. — 1997. — Вып. 5: Культура. — С. 41.

²⁶ Вершигора П. Братя по оружию (О народных формах вооруженной борьбы русского и украинского народов) // Октябрь. — 1954. — № 4. — С. 118.

козацькій війні. Ця книга — яскравий приклад, негідний наслідування, — чиновницько-перестраховальної творчості, що не має головного зерна історичного дослідження патріотизму»²⁷.

Проте у спеціальній заяві, з якою виступила редакція журналу після відповідних адміністративних настанов і висновків, примітка у праці П. Вершигори була схарактеризована як помилкова. Редакція навіть визнала, що це покликання безпідставно заплямувало велику колективну працю радянських істориків²⁸.

Але «джин» уже вибрався із «пляшки». Спостереження П. Вершигори не тільки поширилося у республіканських партійних і наукових колах, а й перетворилося на хрестоматійний приклад, який циркулював у працях низки зарубіжних авторів. Зазначимо, що вислів П. Вершигори — «Історія без історії» навіть винесли у назву однієї з діаспорних рецензій на це видання²⁹.

Та критика пролунала і з іншого боку — «згори» у вигляді редакційної статті журналу «Вопросы истории». У цій публікації «нескінченні переробки» макета другого тому були названими такими, що призвели до невиразного викладу, в якому обминалися будь-які спірні чи гострі питання³⁰.

Ще більш гнітюче враження, особливо на тлі зростаючої антропоцентричності та багатоманітності дослідницьких практик західного історіописання, справляли радянські історичні наративи за кордоном. Зокрема, Л. Білас у рецензійній замітці 1957 р. наголосив, що українські радянські праці репрезентують «історіографію безособову, нелюдську (курсив Л. Біласа. — Авт.), як нелюдськими є апарат і система, що її зумовили. Нелюдська ця історіографія ще й тому, що героями її історичної концепції є абстракції: засоби продукції, умови життя, боротьба “прогресу” й “реакції”, здетерміновані історичні закони і т. п.»³¹.

Зрештою, у середині 1950-х років розпочинається процес лібералізації радянського режиму, котрий досягає українських теренів із помітним запізненням. Його навіть називають «запізнілою відлигою»³². Отож думки деяких дослідників про те, що хрущовська десталінізація майже відразу відкрила простір для переписування чи, принаймні, корекції «національних історій» у радянській історіографії видаються надто схематичними³³, позаяк не враховують тодішніх політичних обставин та соціокультурних передумов академічного життя у Радянській Україні.

Скажімо, від часів ліквідації «України» (1932 р.) до заснування «Українського історичного журналу» (1957 р.) історики в УРСР 25 років не мали респуб-

²⁷ Там же. — С. 118 (прим.1).

²⁸ От редакции [про примітку у статті П. Вершигори] // Октябрь. — 1954. — № 5. — С. 191.

²⁹ *Лавріненко Юр.* Історія без історії (Історія України, т. 1. Київ, Академія наук УРСР, 1953, 783 с.; Історія української літератури, т. 1, Київ, Академія наук УРСР, 1954) // УЛГ (Мюнхен). — 1955. — № 1: (лип.). — С. 4.

³⁰ З передової статті журналу «Вопросы истории» — «За глибоке наукове вивчення історії українського народу» (1955 р.) // У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936—1956 рр.): 36 документів і матеріалів / Упоряд. Р. Я. Пиріг (керівник), Т. Т. Гриценко, В. М. Мазур, О. С. Рубльов; відп. ред. В. А. Смолій: У 2 ч. — К., 1996. — Ч. 2: (1944—1956 рр.). — С. 190.

³¹ Л. Б. [Білас Л.] Як пишеться історія 1957 року (Зауваги до книжки В. А. Голобуцького «Запорожское казачество». Київ, 1957. стор. 461) // УЛГ (Мюнхен). — 1958. — № 4 (квіт.). — С. 1.

³² *Колесник І. І.* Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика // УЖ. — 2005. — № 1. — С. 187.

³³ *Mackiw T.* Ukrainian Historiography Past and Present // UQ. — 1984. — Vol. 40, no. 3. — P. 284.

ліканського, себто загальнонаціонального профільного часопису! Причому навіть створенню цього журналу, першим редактором якого став Ф. Шевченко, передували неабиякі науково-організаційні потуги, складні й тривалі адміністративні колізії, пов'язані з численними узгодженнями та партійним контролем³⁴.

І. Крип'якевич у листі до Ф. Шевченка від 3 січня 1958 р. досить влучно схарактеризував тодішні настрої і сподівання, котрі пов'язували з появою фахового часопису: «Щойно вчора почта принесла мені № 1 «Укр. Іст. Журналу». Весь наш колектив істориків читав і обговорював і всі схвалили, що журнал прекрасно складений, з різноманітним змістом, з інтересними статтями. *Дуже сердечно вітаємо Вас з цим подвигом* і бажаємо скоро випустити у світ чергові книжки»³⁵.

Водночас радянський канон зумовив не тільки табування багатьох тем, проблем, імен, а й наукових праць, пам'яток історичної думки та цілих комплексів джерел! Навіть часткова реабілітація деяких українських учених наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років у жодному разі не означала повернення до наукового обігу їхньої спадщини. Так сталося з працями М. Яворського, котрого реабілітували (посмертно) 1963 р. Однак його студії, попри звернення рідних, так і не повернулися до відкритого доступу³⁶.

Крім того, поставали дразливі питання щодо засвоєння й представлення якоїсь частини «дожовтневої» спадщини, котра для багатьох молодих істориків залишалася terra incognita. Зокрема, І. Крип'якевич у листі від 19 січня 1958 р. до Ф. Шевченка аргументував доцільність публікації своєї розвідки до 100-літнього ювілею появи бібліографічного покажчика О. Лазаревського (1858) нагальною потребою ознайомити молоде покоління з розмаїттям української історіографічної спадщини. «На мій погляд, — відзначав І. Крип'якевич, — треба активізувати нам бібліографічні дослідження, бо без них немає фундаменту для широкої історіографії. *У статті я дав широкий огляд давньої літератури і журналістики, не тому щоб збільшити обсяг статті, а щоб молодим читачам показати багатство давньої історіографії, якого вони, мабуть, не знають*»³⁷.

Культурна атмосфера й інтелектуальні настрої на обширах Радянської України дещо змінилися за доби П. Шелеста (1963–1972 рр.)³⁸. Тоді ж поширюються й впливи шестидесятництва, котрі почасти побутують і в українському радянському історіописанні³⁹. Зокрема, намітилося кілька можливих сценаріїв еволюції «паралельного» наративу.

Наріжна проблема, навколо якої оберталися дослідницькі практики всіх істориків на обширах УРСР, полягала у реакції на канон радянського «великого

³⁴ Ісаєвич Я. Федір Павлович: спогади й роздуми // «Істину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка: У 2 т. / Відп. ред. Г. Боряк; вступне слово Д. Табачника. — К., 2004. — Т. 1: Джерела. — С. 178–179; Гуржій О. І., Донік О. М. «Український історичний журнал»: півстоліття в науці // УІЖ. — 2007. — № 6. — С. 6–9.

³⁵ Крип'якевич І. П. — Шевченко Ф. П. Листи [автограф; м. Львів, 3 січ. 1958 р.; м. Львів, 19 січ. 1958 р.; м. Львів, 7 трав. 1958 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 1184. — Арк. 1.

³⁶ Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / Упор. О. С. Рубльов; відп. ред. В. А. Смолій. — К., 2007. — С. 190–191.

³⁷ Крип'якевич І. П. — Шевченко Ф. П. Листи... // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 1185. — Арк. 1.

³⁸ Tillet L. Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest // SR. — 1975. — Vol. 34, no 4. — P. 752–768; Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / Наук. ред. Л. Зашкільняк. — Острог, 2009. — С. 90–95.

³⁹ Калакура Я. С. Українська історіографія. Курс лекцій. — К., 2004. — С. 347–352.

тексту» та його нормативні настанови. Варто наголосити, що повоєнний радянський гранд-нарратив значною мірою спирався й у багатьох площинах наслідував попередню — централістичну концептуалізацію російської історії з її легітимацією імперських устремлінь та територіальних завоювань, у т. ч. відомої тези про «збирання» Москвою руських земель. Відтак канонічні заборони й обмеження щодо представлення української минувшини були досить широкими, порівняно з іншими республіканськими, а де-факто адаптованими національними історіями, котрі не «зазіхали» на стару імперську спадщину.

Переважна більшість українських істориків прагнула пристосуватися чи прикритися великим радянським канонам у вигляді «обрядової» фразеології та «правильних» посилань на класиків. Різновидом такої мімікрії було занурення до конкретних фактографічних лакун, в яких переховувалися за показним «парканом» із низки стереотипних ідеологічних означень та відповідних мовних кліше.

Втім, від середини 1950-х років з'являється ціла низка українських реформістських (ревізійністських, реабілітаційних, нонконформістських, неофіційних)⁴⁰ істориків (О. Апанович, І. Бойко, І. Бутич, В. Голобуцький, І. Гуржій, Я. Дзира, О. Компан, І. Крип'якевич, О. Лугова, М. Марченко, Ф. Шевченко та ін.), які у своїх текстах прагнули помітно розсунути / обійти межі радянського гранд-нарративу, принаймні його «паралельної» — республіканської версії. За спостереженнями С. Величенка, реформістські історики у постсталінську добу прагнули зменшити обсяг російськоцентричного представлення історії УРСР⁴¹. Звісно, така «ревізія» не могла бути кардинальною і всеохоплюючою, а лише частковою, прихованою та вбраною у прийнятні для радянської історіографії шати. Відтак йдеться про спроби ширшого представлення українських сюжетів, але у вигляді «ідеологічно коректних» пропозицій та тлумачень.

Первісно це розширення відбувалося на ґрунті потрактування рівноправності Переяславського договору 1654 р., визнання існування української державності чи її елементів за доби Б. Хмельницького, обстоювання автономії Гетьманщини, поширення тези про колоніальне становище українських земель в імперії Романових у XIX — на початку XX ст. і т. п. Згодом мали місце спроби часткової реабілітації деяких українських істориків (Д. Багалія, М. Драгоманова, М. Костомарова, О. Лазаревського, О. Єфименко, Д. Яворницького і навіть М. Грушевського й П. Куліша) та їхнього наукового доробку.

Власне, нормативні настанови використовувалися як установчі концепти, проте дещо змінювалися контексти їх ужитку, щоби просунути українські сюжети, зокрема продемонструвати лояльність місцевих авторів до радянського центру. Зокрема, класовий дискурс уживався українськими істориками для представлення певних постатей чи сюжетів під машкарою їхньої гаданої «прогресивності». Заразом науковці послуговувалися і видозміненим «народницьким»,

---

⁴⁰ *Винар Л.* «Український історик» і сучасний стан української історичної науки. — Нью-Йорк-Мюнхен, 1980. — С. 6; *Мигул І.* Українська радянська історіографія про українську революцію та 1920 роки // *Сучасність*. — 1984. — № 9. — С. 68–69; *Величенко С.* Суперечливі схеми національної історії: російські та українські інтерпретації власної минувшини // *СЗ*. — Х., 2002. — Вип. 5. — С. 34–35; *Яремчук В.* Минуле України... — С. 475.

⁴¹ *Velychenko S.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991. — New York, 1993. — P. 164.

точніше новим «народницьким» дискурсом, який дозволяв тою чи іншою мірою представити, хоча б частину «дожовтневої» історіографічної спадщини у світлі змагань і потуг «народних мас». Популярним був і офіційний дискурс «братерства народів» чи «великої російсько-української дружби», який давав право убити у відповідні «шати» чи частково «обілити», принаймні показати у відповідному ідеологічному світлі конкретні постаті та події. Комбінація різних дискурсів творила досить заплутане, суперечливе мереживо «паралельного» нарративу, в якому задекларовані приписи сполучалися з прихованими, завуальованими контекстами, часом із багатьма недомовками, котрі автори прагнули донести до читача, або залишали йому простір для власних розмірковувань.

Нарешті, споглядаємо творчі «експерименти» з часткової модифікації самого радянського канону. Приміром, варто згадати про намагання відновити вживання термінів «середні віки» та «ренесанс» в українському радянському нарративі (О. Компан). Ці спроби спиралися на своєрідне потрактування формаційної теорії, зокрема нав'язували компаративне висвітлення історичного розвитку різних країн. Відтак тези «класиків» кладалися до основи порівняльних запитів, що апріорно продукувало потрібні висновки.

Такі устремління поставали у душі спроб «нового» прочитання і потрактування марксизму у радянській соціогуманітаристиці 1960-х років із наголосом на його культурницьких та гуманістичних вимірах. Але й ці «експерименти» з модернізації XVI–XVII ст. ґрунтувалися на тій чи іншій «ґрі» з нормативними вимогами (у даному випадку з канонічними положеннями праць класиків марксизму!) для демонстрації ідеологічної коректності та доцільності вживання певних концептів (відродження, середні віки) щодо представлення української минувшини, точніше історії УРСР.

Зауважимо, що реформаційні інтенції споглядаємо не на ґрунті колективних наукових писань, а здебільшого у т. зв. «малих» формах — індивідуальні монографії, студії та навіть окремі статті й рецензії. Натомість більшість колективних праць справляли враження безбарвних, вихолощених, сірих текстів, оскільки проходили крізь горнило численних обговорень із відповідною самоцензурою та зазнавали безперервних редакторських чисток, що мали вбезпечити, вберегти від будь-яких гаданих ідеологічних і політичних звинувачень. Заразом реформістські чи нонконформістські практики істориків другої половини 1960-х — початку 1970-х років сполучилися з трансформаціями інституціональної мережі українського радянського історіописання.

Скажімо, засновується низка спеціалізованих збірників, як-от «Історичні джерела та їх використання» (К., 1964–1972. — Вип. 1–7), «Історіографічні дослідження в Українській РСР» (первісно це видання планувалося під назвою «Український історіографічний збірник»⁴²; К., 1968–1973. — Вип. 1–6), «Середні віки на Україні» (К., 1971–1973. — Вип. 1–2), «Український історико-географічний збірник» (К., 1971–1972. — Вип. 1–2). Тоді ж поновився й випуск «Київської старовини» (К., 1972), яка мала виходити у форматі щорічника. У 1968 р. розпочалася

---

⁴² Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком // УКСНСД / Відп. ред. Я. Ісаєвич; упоряд. Ф. Стеблій. — Львів, 2001. — [Вип. 8:] Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — С. 543.

підготовка багатотомного видання з української історії⁴³, готувалася серія «Джерела з історії України», у межах якої надрукували тільки «Літопис Самовидця» (К., 1971), опрацьований Я. Дзирою.

У другій половині 1960-х — на початку 1970-х років розроблялася й планувалася ціла низка інших науково-дослідних проектів, монографій, колективних праць, збірок джерел тощо. Зокрема, варто згадати двотомну «Історію Української РСР» (К., 1967), 26-томну «Історію міст і сіл Української РСР» (К., 1967–1974), 4-томну «Радянську енциклопедію історії України» (К., 1969–1972) та ін.

Ці інституціональні зміни помітили й відзначили і по той бік «залізної завіси». Зокрема, О. Прицак не тільки присвятив розгорнуту статтю збірнику «Історичні джерела та їх використання»⁴⁴, а й скеровував своїх учнів на всебічне студювання українських радянських видань у спеціальному журналі «Recenzija». «Цей великий збір науковців був вислідом програми вишколу нової генерації спеціалістів, здібних самостійно досліджувати історичні джерела, заініційованої Інститутом історії Академії наук УРСР. Отже новий збірник («Історичні джерела та їх використання». — Авт.) міг появитися щойно після періоду основної підготовки, коли дещо більше ліберальна атмосфера дала знову змогу відповідальним науковцям впровадити молодих істориків в основи аналізу джерел і допоміжних історичних наук», — відзначав О. Прицак⁴⁵.

Загалом тодішні українські інтелектуали прагнули утворити частково автономний культурний простір, у межах якого міг би існувати «паралельний» чи республіканський наратив.

Показовим у цьому сенсі видається конфлікт російських та українських науковців навколо постаті М. Драгоманова, котрий зініціювала відома публікація Б. Ананьїча й Р. Ганеліна⁴⁶. Автори розвідки стверджували, що саме «Священна дружина» (конспіративна організація придворної російської аристократії 1881–1882 рр.) фінансувала часопис «Вольное слово» та спричинила антитерористичну кампанію М. Драгоманова супроти революційних народників. Причому обидва російські дослідники спиралися головним чином на сумнівну копію листа останнього до С. Вітте, котру начебто 1920 р. чи 1921 р. зробив відомий історик М. Лемке за оригіналом, що нібито належав одному з слухачів його публічних викладів.

Полеміка про причетність «Священної дружини» до проекту «Вольного слова» точилася ще від кінця XIX — початку XX ст. Однак, зазначена публікація однозначно дискредитувала роль М. Драгоманова у тодішньому революційному русі на підставі низки досить сумнівних припущень і суперечливих свідчень. Більше того, М. Драгоманов із «легкої руки» російських істориків отримував ярлик «реакційного» діяча. Такій підхід конфронтував із науковими практи-

⁴³ Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977). — С. 253–257, 274–276.

⁴⁴ Прицак О. Некролог із постскриптумом (Історичні джерела та їх використання. — К., 1964–72. — Т. 1–7) // Свобода (Джерсі-Сіті). — 1977. — 14, 17–21 трав. — № 110. — С. 2; № 112. — С. 2; № 113. — С. 2; № 114. — С. 2; № 115. — С. 2; № 116. — С. 2, 4.

⁴⁵ Там само. — № 110. — С. 2.

⁴⁶ Ананьич Б. В., Ганелин Р. Ш. С. Ю. Витте, М. П. Драгоманов и «Вольное слово» // Исследование по отечественному источниковедению: Сб. ст. посвящ. 75-летию проф. С. Н. Валка. — М.–Л., 1964. — С. 163–178.

ками 1960-х років на теренах Радянської України, в яких розгорнулася поступова, хоч і обмежена реабілітація М. Драгоманова.

Отож розвідка російських істориків викликала надзвичайно гостру реакцію українських інтелектуалів, переважно літературознавців та мовознавців, які написали й опублікували колективний лист із промовистою назвою: «Чия це фальшивка?»⁴⁷. Єдиним українським істориком, який підписав цей колективний лист, був Ф. Шевченко.

Р. Ганелін у своїх мемуарах називає ініціатором цього заходу Д. Заславського, котрому він необачно надіслав відбитку статті⁴⁸. Та Д. Заславський, хоч і здобув одіозну репутацію як учений та публіцист за сталінської доби, поставився до публікації російських істориків украї негативно, позаяк уважав цей «лист М. Драгоманова» фальшивкою, сфабрикованою С. Вітте чи за його дорученням.

«Мені шкода, що Ви публікуєте підробку відомого провокатора і не взяли на себе працю критично поставитися до його капості, а критичне ставлення до матеріалів є обов'язковим для наукових архівістів», — зазначає Д. Заславський у листі до російських істориків від 13 січня 1965 р.⁴⁹ В іншому листі від 7 лютого 1965 р. Д. Заславський навіть запропонував російським історикам опублікувати відкритий лист із визнанням сумнівності своїх припущень про зв'язок М. Драгоманова та С. Вітте⁵⁰. Вочевидь, Д. Заславський, як й І. Романченко — інший ініціатор колективного листа українських інтелектуалів, керувався й особистими зацікавленнями, позаяк обидва автори опублікували спільну книгу «Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність» (К., 1964).

Зазначимо, що постать М. Драгоманова була ключовою для республіканського нарративу, позаяк її часткова реабілітація у 1960-х роках, зокрема визнання навіть обмеженої «буржуазної прогресивності» цього діяча як «попередника марксизму», дозволяла вибудовувати, хоч почасти автономну конструкцію революційного руху, а відтак і всієї історії України другої половини ХІХ ст. З цієї перспективи навіть постають певні паралелі у представленні М. Драгоманова у працях М. Яворського, що вважалося одним із його найбільших «гріхів», та спробах часткової реабілітації першого у 1960-х — на початку 1970-х років. Імовірно, саме ці міркування спричинили низку заходів українських інтелектуалів 1965 р.

Спершу була підготовлена російськомовна версія колективного листа, котрий, очевидно, планувалося подати до друку у центральній пресі, себто поза

⁴⁷ Чия це фальшивка? [Відгук на ст. Б. Ананьїча та Р. Ганеліна «С. Ю. Вітте, М. П. Драгоманов і “Вольное слово”». Підп.: Бажан М. П., Басс І. І., Бернштейн М. Д., Засенко О. Є., Комішаченко М. П., Кирилюк С. П., Пільгук І. І., Романченко І. С., Сиваченко М. Є., Шаблювський Є. С., Шевченко Ф. П.] // Вітчизна. — 1965. — № 8. — С. 164–174.

⁴⁸ Ганелін Р. Ш. Советские историки, о чем они говорили между собой. Страницы воспоминаний о 1940-х — 1970-х годах. — СПб., 2004. — С. 168.

⁴⁹ Романченко І. С. — Шевченко Ф. П. [м. Львів, 17 лют. 1965 р.], Заславський Д. Й. — Ананьїч Б. В., Ганелін Р. Ш. [машинописна копія; 13 січ. 1965 р.] ; Ананьїч Б. В., Ганелін Р. Ш. — Заславський Д. Й. [машинописна копія; м. Ленінград, 2 лют. 1965 р.]; Заславський Д. Й. — Ананьїч Б. В., Ганелін Р. Ш. [машинописна копія; 7 лют. 1965 р.] . У спр. 525/528: Матеріали з приводу статті Ананьїча Б. В., Ганеліна Р. Ш. «С. Ю. Вітте, М. П. Драгоманов і “Вольное слово”» (критичний лист), відповідь авторів статті, листи Романченка І. С. — Шевченку Ф. П. [машинопис із правками та автограф] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 527. — Арк. 3.

⁵⁰ Там само. — Арк. 6–6зв.

межами УРСР⁵¹. Окрім того, І. Романченко у листі від 17 лютого 1965 р. запропонував Ф. Шевченку опублікувати на сторінках «Українського історичного журналу» статтю «Драгоманознавство і “драгоманознавство”» обсягом у 1, 5 др. арк., скеровану супроти російських істориків⁵². Проте ця пропозиція не була реалізована. Водночас І. Романченко звернувся з листами-протестами до М. Бажана та С. Валка. У листі до М. Бажана від 31 січня 1965 р. публікація російських учених була схарактеризована як «ідеологічна диверсія проти української радянської культури»⁵³.

Подальші події розгорнулися вже без участі Д. Заславського, котрий помер 28 березня 1965 р. Натомість автори резонансної публікації вкрай гостро і безкомпромісно відповіли своїм українським опонентам, зокрема звинуватили їх у спробі колективними зусиллями повернути розробку цієї проблеми на 50 років назад⁵⁴. Розгорталася доволі скандальна полеміка, котра загрожувала винести на поверхню політичні й ідеологічні підтексти взаємин між російськими та республіканськими науковцями. Недаремно Р. Ганеліна, мабуть, найбільше вразила готовність його українських опонентів будь-що-будь захищати репутацію М. Драгоманова, котра, за його виразом, була на той час «предметом громадської занепокоєності» в Україні⁵⁵. Ці обставини та загрози примусили згорнути подальшу публікацію матеріалів з обсягу цієї дискусії, котра могла спричинити небажаний розголос і відповідні висновки стосовно низки українських учених.

Таким чином, публічним виявом цієї дискусії з українського боку став практично єдиний вищезгаданий колективний лист, опублікований на сторінках журналу «Вітчизна», хоч російські історики ще кілька разів поверталися до зазначеної полеміки⁵⁶.

Реформістські практики українських істориків уриваються на початку 1970-х років. Критичним для української радянської соціогуманітаристики став 1972 р., коли «доба Шелеста» добігла свого кінця. Натомість насунулася чергова хвиля гонінь на інакодумців та розкручується маховик репресій супроти місцевої інтелігенції, зокрема проводяться чистки академічних інституцій під гаслом «боротьби з націоналістичними проявами», а також низки українських видавництв і журналів. Тож на зламі 1970-х–1980-х років побутували лише

⁵¹ Публікація? Нет, фальшивка! (Колективний лист). У спр. 525/528: Матеріали з приводу статті... // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 525. — 11 арк.

⁵² Романченко І. С. — Шевченко Ф. П. [м. Львів, 17 лют. 1965 р.] // Там само. — Спр. 527. — Арк. 1.

⁵³ Романченко І. С. — Шевченко Ф. П. [автограф; м. Львів, 1965 р.]; Романченко І. С. — Бажан М. П. [машинописна копія; м. Львів, 31 січ. 1965 р.]; Романченко І. С. — Валк С. Н. [машинописна копія; м. Львів, 1965 р.]; Список рецензій та відгуків про книжку «Михайло Драгоманов». К., 1964. У спр. 525/528: Матеріали з приводу статті... // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 528. — Арк. 2.

⁵⁴ Ананьич Б. В., Ганелін Р. Ш. Рассматривая доказательства... У спр. 525/528: Матеріали з приводу статті... // Там само. — Спр. 526. — Арк. 18.

⁵⁵ Ганелін Р. Ш. Советские историки... — С. 168.

⁵⁶ Ананьич Б. В., Ганелін Р. Ш. Было ли «Вольное слово» провокационным органом «Священной дружины»? // ВИ. — 1967. — № 5. — С. 208–209; Их же. О достоверности одного документа из архива М. К. Лемке (М. П. Драгоманов и «Вольное слово») // ВИД. — Л., 1970. — Вып. 3. — С. 290–321.

ностальгійні згадки про ліквідовані фахові видання⁵⁷, а звільнені з роботи науковці були фактично позбавлені навіть ілюзорної свободи творчості.

Пізнавальна ситуація 1950-х — початку 1970-х років істотно ускладнювалася й тим, що «паралельний» наратив не тільки циркулював на задвірках союзної соціогуманітаристики, а й практично був ізольований навіть від тих обмежених і викривлених світових інтелектуальних та культурних впливів, які досягали обширів російського історіописання. Згадаємо, наприклад, дослідницькі пропозиції з обсягу школи «Анналів» чи неоеволюціонізму (численні й різноманітні теорії модернізації й індустріалізації), котрі опосередковано спричинилися до досить гострої полеміки у радянській історіографії 1960-х років про «азіатський спосіб виробництва». Побутує навіть теза про «інтелектуальний ренесанс» у радянському історіописанні 1960-х років, точніше у його «союзному» чи російському сегменті⁵⁸. Натомість Л. Зашкільняк слушно відзначив, що «українським історикам дозволялося лише тлумачити і доносити до читача напрацьовані “союзними” істориками постулати, здебільшого в методичному плані»⁵⁹.

У такому дусі було «унормовано» й опубліковано найбільші колективні тексти з обсягу республіканського наративу: восьмитомник «Історія Української РСР» та її російськомовний відповідник — десятитомник «История Украинской ССР» (К., 1981–1985), а також російськомовний тритомник «История Киева» (К., 1982–1986) та його українська версія — «Історія Києва» (К., 1986–1987). Більше того, чергова, хоч і менш потужна, хвиля наукових і науково-популярних публікацій наприкінці 1970-х — на початку 1980-х років до ювілею — 325-річчя «возз'єднання» лише засвідчила консервацію старих «переяславських» настанов. За споминами О. Апанович, яка брала активну участь у ювілейних заходах 1954 р., кампанія 1979 р. не була навіть тінню того помпезного святкування 300-ліття «возз'єднання»⁶⁰.

Зрештою, західні дослідники констатували, що зі зміною політичного клімату 1972 р. в українському радянському історіописанні безроздільно запанували офіційні погляди⁶¹. Відтак реформістські / ревізійні практики українських істориків були спаралізовані і завмерли до кінця 1980-х років, коли стала розгортатися нова трансформація радянського культурного простору.

⁵⁷ Комаренко Н. В. О ежегоднике «Историографические исследования в Украинской ССР» (1968–1973) // ИИ. 1980. — М., 1984. — С. 16–32.

⁵⁸ Стариков Н. В. Эпоха «оттепели» и этапы эволюции сталинизма: вопросы историографии // Советская историография / Под ред. Ю. Н. Афанасьева. — М., 1996. — С. 317.

⁵⁹ Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ ст.: здобутки і проблеми: Кол. моногр. за ред. Л. Зашкільняка. — Львів, 2004. — С. 47.

⁶⁰ Апанович О. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина // «Істину встановлює суд історії». — Т. 1. — С. 110.

⁶¹ Velychenko S. The Official Soviet View of Ukrainian Historiography (Kovalenko L. A. Istoriohrafiiia istorii Ukrainskoi RSR vid naidavnishykh chasiv do Velykoi Zhovtnevoi sotsialistychnoi revoliutsii. Kiev: Vyshcha Shkola, 1983. — 118 p.) // JUS. — 1985. — Vol. 10, no. 2. — P. 90–91.

9.1. «Великий» історіографічний перелом 1954 р. у сприйнятті Ф. Шевченка, або від концепції «меншого лиха» до «перейславської» схеми

Ф. Шевченко належить до науковців воєнного покоління, котрі ввійшли на сцену українського радянського історіописання у повоєнні часи та найбільше виявили себе наприкінці 1950-х — на початку 1970-х років. Зауважимо, що представники цієї генерації як українські інтелектуали формувалися у межах доби сталінізму з відповідними ідеологічними та культурними настановами. Тому дві спадщини — сталінська та воєнна відіграли важливу роль у становленні цих учених, оскільки назавжди наклали своєрідний відбиток на їх світобачення і погляди.

Деякі звички з повсякденного буття тієї доби тогочасні інтелектуали пронесли крізь усе життя. Скажімо, Я. Дзира згадував, що Ф. Шевченко все життя носив «рукописи, книжки під пахвою і зв'язував їх шнуром. Писав дрібненьким письмом на клаптику паперу, важко зрозумілим для читача. Це була, мабуть данина 20–30-м рр. Очевидно, з потреби конспірації на сторінках рукописів і книжок робив нігтем для себе позначки рядків і абзаців, які його цікавили»⁶².

Ці спостереження видаються доволі правдоподібними, особливо, коли переглядаємо робочі нотатки Ф. Шевченка, які зроблені на безлічі дрібних уривків паперу — зворотах сторінок відривних календарів, розірваних на кілька частин машинописних роздруківок, старого ділового листування, вирваних і поділених навпіл аркушів учнівських зошитів, блокнотів і т. п.⁶³ Утім, схожу манеру ведення робочих записів споглядаємо у багатьох науковців воєнної та повоєнної доби, що зумовлювалося суворими, нужденними обставинами тодішнього життя.

На перший погляд, біографічні сторінки вихідця з бідної селянської родини Ф. Шевченка добре вписуються у просопографічні уявлення про офіційні життєписи істориків воєнної генерації: праця у колгоспі, робота на взуттєвій фабриці, вечірній робітфак, студентські роки, згодом аспірантура у Московському державному історико-архівному інституті, директорство в обласному архіві у м. Чернівці напередодні радянсько-німецької війни, себто на землях приєднаних до СРСР лише 1940 р.

Однак, у біографії Ф. Шевченка, як і багатьох українських інтелектуалів радянської доби, траплялися компрометуючі сторінки, котрі прагнули приховати від всевидячого ока органів держбезпеки. Таким, приміром, був епізод із його батьком, що якийсь час служив сільським стражником, себто май найнижчий поліцейний чин. Цей факт із біографії не тільки став відомий КДБ⁶⁴, а й

---

⁶² Дзира Я. Десятиріччя творчого спілкування // «Істину встановлює суд історії». — Т. 1. — С. 163.

⁶³ Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про історичну науку та шляхи її розвитку [чорновий автограф; 1960-і роки] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 772. — 182 арк.; Його ж. Робочі матеріали про історію з історією [чорновий автограф] // Там само. — Спр. 776. — 3 арк.; Його ж. Робочі матеріали про історію як науку, значення функції критики, партійність та ін. [чорновий автограф; м. Київ, 1960-ті — поч. 1970-х років] // Там само. — Спр. 777. — 79 арк.; Його ж. Робочі матеріали: Класова боротьба 1648–1654 рр. [чорновий автограф; 1960-ті — початок 1970-х років] // Там само. — Спр. 678. — 101 арк.

⁶⁴ Бажан О. Під пильним контролем КДБ // ІДУ. — Вип. 22. — С. 121.

послугував приводом для компрометації Ф. Шевченка як академічного вченого і навіть потрапив до щоденникових записів П. Шелеста⁶⁵.

З окресленої перспективи незвичайним видається вибір теми для кандидатської дисертації Ф. Шевченка, пов'язаний зі складними та дражливими проблемами українсько-російських взаємин — «Русские воеводы на Украине. Очерки взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII столетия». Тим паче, що для випускника Московського державного історико-архівного інституту кінця 1930-х років, які припали на часи найстрашніших каральних заходів і репресій, міграція на поле, наприклад суто російської історії, виглядала б уповні природною та вмотивованою. До того ж, низка українських істориків саме у 1930-ті роки кардинально змінює дослідницьку проблематику та переносить особисті фахові зацікавлення до більш безпечних сфер з огляду на пануючі тенденції політичної й ідеологічної кон'юнктури.

Можливо, до такого вибору історика-початківця якоюсь мірою спричинилася постать його першого наукового керівника Олександра Сперанського — завідувача кафедри допоміжних історичних дисциплін Московського державного історико-архівного інституту. Останній був вихідцем із духовного стану та належав до вчених дореволюційної формації з досить широкими й оригінальними поглядами. Зокрема, він мав репутацію керівника, учні якого без проблем і своєчасно захищають складні та цікаві роботи⁶⁶. Певна річ, на довоєнні часи припадає й знайомство Ф. Шевченка з видатним російським істориком М. Тихомировим. На думку С. Шмідта — одного з найвідоміших учнів останнього, після раптової смерті О. Сперанського (9 січня 1943 р.) кандидатську дисертацію Ф. Шевченко готував і захищав уже під керівництвом М. Тихомирова⁶⁷.

Так чи інакше, враження про своєрідність кандидатської дисертації Ф. Шевченка суттєво зростає у процесі її читання. У цьому тексті споглядаємо рясні посилання не тільки на писання дореволюційних авторів та студії 1920-х років (В. Антоновича, Д. Багалія, М. Василенка, М. Владимирського-Буданова, І. Джиджори, І. Кревецького, І. Крип'якевича, О. Лазаревського, О. Левицького, Д. Міллера, В. Модзалевського, Л. Окіншевича, В. Шугаєвського, В. Щербини та ін.), а й на праці українських науковців, які ще у першій половині 1930-х років однозначно іменувалися «фашистськими» (М. Грушевського, С. Томашівського, меншою мірою М. Слабченка)⁶⁸.

Звісно, у роботі Ф. Шевченка представлені й «обрядові» покликання на офіційних «класиків», але лєвова частка його праці сперта на українські історичні наративи та джерела. Заразом джерельні настанови автора дисертації помітно дисонують із тодішніми студіями його колег на обширах Радянської

⁶⁵ Спогади і щоденникові записи Петра Шелеста: Парти́йний націоналіст (1969–1972) // *Шелест П.* «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / За ред. Ю. Шаповала. — К., 2004. — С. 360.

⁶⁶ *Демидова Н. Ф.* Из воспоминаний об Историко-архивном институте (интервью) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://iai.rsuh.ru/article.html?id=2190561>

⁶⁷ *Шмидт С.* «Доктор на корню» (матеріали о Ф. П. Шевченко в «Описании рукописного наследия академика М. Н. Тихомирова») // «Истину встановлює суд історії». — Т. 1. — С. 545.

⁶⁸ *Окіншевич Л.* Шлях до фашизму (Історично-юридичні праці М. Є. Слабченка) // Україна. — 1932. — № 3: (лип.). — С. 37–60; *Кравченко І.* Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії (академік Грушевський і його школа після повернення з білоеміграції) // ЗІАІ / Відп. ред. С. Кокошко. — К., 1934. — № 1. — С. 9–54.

України. Зазвичай тогочасні вчені уникали такого всебічного опертя на дослідження своїх попередників, оскільки це було доволі ризиковано, попри те, що вживалися застережні ідеологічні коментарі й «правильні» політичні оцінки.

Така суперечність, імовірно, була пов'язана з ліберальнішими умовами для дослідницьких практик, що складалися у центрі, порівняно з периферією, на якій упродовж 1930-х років постійно тривали кампанії з викриття й розвінчання різноманітних «націоналістичних ухилів». Мабуть, варто взяти до уваги й молодий вік Ф. Шевченка, що продукував первісний ентузіазм та запал історика-початківця, котрий почасти ігнорував, почасти применшував уповні реальні загрози! Варто врахувати, що 1940 р., коли був підготовлений чорновий варіант його дисертації, автору виповнилося лише 26 років!

Отож проблеми інтерпретації й оцінки Переяславського договору 1654 р. посіли поважне місце у писаннях молодого історика ще задовго до появи сумнозвісних партійних тез. Провідна проблематика його роботи обіймала взаємини російської й української адміністрацій із їхніми постійними перемовинами, конфліктами, інтригами на складному військовому, політичному, соціально-економічному та дипломатичному тлі 1650-х–1660-х років.

Дисертація Ф. Шевченка у концептуальному сенсі сполучала класовий і, як не дивно, «народницький» дискурси, хоч останній досить часто подавався у вигляді побутування «трудового народу» чи «експлуатованих мас» на теренах історії. З цієї перспективи Хмельниччина репрезентувалася як «прогресивна» війна супроти соціального та національного гніту, котра кваліфікувалася автором як «національно-визвольна». Більше того, історик обстоював думку, що це була «війна за вільне існування українського народу за його місце в історії»⁶⁹.

Втім, Ф. Шевченко включає до «народницького» дискурсу не тільки ідею визволення з-під польського панування, а й вважає її логічним вислідом створення Української козацької держави. Відтак у його роботі до цього дискурсу, хоч і у дещо зауальованому вигляді, вводиться ідея державності. «Боротьба українського народу за своє звільнення і створення української держави, припадає на час, коли сусідні народи були вже об'єднані в могутні держави, це були: Польща, Туреччина і Московська держава і всі ці держави в результаті підкорення ряду народів перетворилися на держави багатонаціональні з великою тенденцією захоплення все нових і нових територій», — наголошує історик⁷⁰. Це розумування почасти перегукується з державницькими інтенціями українських учених-гуманітаріїв 1920-х років, але циркулює у тексті Ф. Шевченка у більш обережній та виваженій формі.

Загалом Переяславський акт 1654 р. історик розглядає як приєднання України до Росії, що начебто вписується у тодішній радянський канон репрезентації української минувшини. Наприклад, аналогічні означення споглядаємо у відомих працях А. Барабой⁷¹, І. Бойка⁷², М. Петровського⁷³ та ін. Однак, дисертант

---

⁶⁹ Шевченко Ф. П. «Русские воеводы на Украине. Очерки взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII столетия». Чорновий примірник кандидатської дисертації [машинопис із правками автора; 1940 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 10. — Арк. 16.

⁷⁰ Там само. — Арк. 22зв.

⁷¹ Барабой А. К вопросу о присоединении Украины к России в 1654 г. // ИМ. — 1939. — № 2. — С. 87–111.

майже не згадує в установчих тезах своєї роботи про другу частину цієї канонічної формули 1937 р. — приєднання як «меншого зла», позаяк вона помітно суперечила опрацьованому фактографічному масиву.

Один із його офіційних опонентів — В. Пічета у відгуку на дисертацію відзначив, що «при всьому критичному відношенні тов. Шевченка до націоналістичної ідеології М. С. Грушевського, автор все ж таки остаточно від неї не звільнився, позаяк не знайшов у політиці Московського уряду нічого іншого, крім політики загарбань. Тим часом, у політиці Москви було багато державного значення, її реалізація відповідала інтересам народів. Це правильно розуміли окремі українські діячі не з табору козацької старшини. Тов. Шевченко забуває, що все ж таки приєднання України до Москви було меншим злом, порівняно із пануванням над нею шляхетської Речі Посполитої»⁷⁴. Автор навіть був змушений виправдовуватися та пояснювати, що питання про «менше зло» приєднання до Росії висвітлюється у двох інших розділах його роботи⁷⁵.

Натомість чільне місце Ф. Шевченко відвів тим перевагам, які здобула Московська держава внаслідок приєднання України-Гетьманщини: 1) завдала дошкульного удару давньому супернику — Речі Посполитій; 2) успішно продовжила завойовницьку політику; 3) посунула південні та західні кордони, що почасти вбезпечило її окраїнні землі; 4) змогла активніше втручатися до європейських справ⁷⁶. Але для українського народу приєднання до Росії, на думку історика, означало зміну одного гноблення на інше, хоч, можливо, і не на таке тяжке, порівняно з польським ярмом⁷⁷.

Власне, соціальний, точніше класовий дискурс пролягає наскрізним рефреном у дисертації Ф. Шевченка, що помітили і його опоненти. Вищезгаданий В. Пічета наголошував, що представлена робота «присвячена питанню як скорочувалася дія “Основних законів” 1654 р. і як росла залежність України від Москви на основі зростання соціально-кріпосницьких відносин на Україні»⁷⁸.

Інший опонент — С. Богоявленський уважав, що Ф. Шевченко надмірно акцентує увагу на проблемі соціальної експлуатації і приділяє значно меншу увагу питанням безпеки Московської держави, котрі посідали найважливіше місце у діяльності російських діячів середини XVII ст.⁷⁹ Схоже, що зазначені

⁷² Бойко І. Д. До питання про приєднання України до Росії // Уч. зап. ХДУ. — Харків, 1939. — Кн. 15: Тр. іст. ф-ту. — № 1. — С. 27-39.

⁷³ Нариси з історії України / Відп. ред. С. М. Белоусов. — К., 1940. — Вип. 4: Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії, 1648-1654. — С. 4-5, 7; та ін.

⁷⁴ Пічета В. І. Відгук про кандидатську дисертацію Шевченка Федора Павловича «Русские воеводы на Украине. Очерк взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII столетия» [машинопис; м. Ташкент, 17 берез. 1943 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 854. — Арк. 5.

⁷⁵ Шевченко Ф. П. Відповіді опонентам щодо зауважень по кандидатській дисертації «Русские воеводы на Украине в XVII веке» [чорновий автограф; трав. 1943 р.] // Там само. — Спр. 857. — Арк. 10.

⁷⁶ Його ж. «Русские воеводы на Украине...». — Арк. 24зв.

⁷⁷ Там само. — Арк. 25.

⁷⁸ Пічета В. І. Відгук про кандидатську дисертацію Шевченка... — Арк. 23в.

⁷⁹ Богоявленський С. К. Відгук на працю Шевченка Ф. П. «Русские воеводы на Украине. Очерк взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII столетия» [машинопис із правками; м. Москва, 18 берез. 1943 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 855. — Арк. 5.

проблеми були винесені і на публічну дискусію під час захисту роботи, принаймні, про це свідчать чернеткові записи тез відповідей дисертанта на зауваги опонентів⁸⁰.

Відзначимо, що Переяславський договір 1654 р. Ф. Шевченко потрактував як приєднання України до Росії на умовах васалітету⁸¹. Водночас він обстоює думку, що на «перемовинах щодо приєднання і спершу після приєднання, ще не було точно встановлено в яких формах має виявити себе васалітет України стосовно Московської Держави, хоч і можна відзначити первісне прагнення московського уряду проводити на Україні ту ж політику, що і на інших ново-приєднаних землях, проте форми приєднання України і особливості умов, примусили московський уряд шукати нових шляхів»⁸².

Подібних підходів дотримувалося чимало знаних українських (М. Грушевський, М. Слабченко, А. Яковлів та ін.) і російських дослідників (М. Коркунов, В. Мякотін, М. Покровський та ін.). Зокрема, М. Грушевський уважав, що Переяславська угода 1654 р. спричинилася до встановлення двосторонніх відносин, які були найближчими до васалітету⁸³. Подібну позицію посідав й А. Яковлів, який тримався гадки, що ці взаємини варто розглядати як «номінальний васалітет»⁸⁴.

Але Ф. Шевченко вважав, що васальна залежність спричинилася до розгортання двох найважливіших соціально-політичних процесів на теренах України-Гетьманщини: 1) збереження і посилення влади козацької старшини; 2) піднесення нестримних зазіхань Москви, котра прагнула будь-що-будь обмежити цю владу та посилити свої позиції на обширах Гетьманщини⁸⁵. Тому васальні відносини історик здебільшого подає з перспективи класового дискурсу.

Зрештою, автор прагне перенести, принаймні частково, російсько-український конфлікт зі сфери національної до класової площини, себто звести цю конфронтацію до змагань станів та верств навколо соціально-економічної експлуатації, що й спричинило низку закидів і коментарів офіційних опонентів — С. Богоявленського та В. Пічети. Саме з такої перспективи вибудовується класовий дискурс у дисертаційному тексті Ф. Шевченка. Більше того, останній постає як своєрідний тактичний маневр автора, зорієнтований на те, щоби прикритися, класовими контекстами у репрезентації, власне, національної історії, передусім, таких дражливих і складних проблем, як українсько-російська конфронтація у середині XVII ст.

Приміром, Ф. Шевченко не тільки підкреслює національно-визвольний, а й антифеодальний характер Хмельниччини⁸⁶. Заразом історик вирізняє класову підоснову України-Гетьманщини, котру розглядає як республіку, що спиралася не на демократичні, а на станові засади. «Ще під час повстання супроти

⁸⁰ Шевченко Ф. П. Відповіді опонентам... — Арк. 5.

⁸¹ Його ж. «Русские воеводы на Украине...». — Арк. 26.

⁸² Там само. — Арк. 122зв.

⁸³ Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1996. — Т. 9: Роки 1650–1654, кн.1: (Хмельниччини роки 1650–1653). — С. 868.

⁸⁴ Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 // Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності. — К., 1927. — Ч. 1. — С. 597.

⁸⁵ Шевченко Ф. П. «Русские воеводы на Украине...». — Арк. 26зв.

⁸⁶ Там само. — Арк. 29.

польсько-шляхетського ярма, вся влада переходить до рук козацької старшини, а загальновійськова рада, за допомогою якої у той чи інший спосіб могла виражатися воля широких народних мас, була вже під час повстання доволі рідкісним явищем, а з часом вона і зовсім замінюється радою старшини. *Здобувши владу, старшина не перестає говорити про "вільності" козацькі, приховуючи при цьому свої вузько-класові інтереси, за загальностановими козацькими зацікавленнями*», — відзначає Ф. Шевченко⁸⁷.

Ця констатація, з одного боку, акцентує увагу на класовій сутності державного апарату України-Гетьманщини, котрий репрезентував виключно інтереси привілейованої козацької старшини⁸⁸. З другого боку, автор повсякчас відмічає, що російська адміністрація в особі воєвод представляла кріпосницький устрій Московської держави, який мав феодальну сутність. Тож складне, розмаїте та суперечливе тло російсько-українського протистояння 1650-х–1660-х років в адміністративній, політичній, почасти навіть зовнішньополітичній сферах об'являється істориком у класові «шати», себто репрезентується у вигляді змагання станів та верств за політичні й економічні інтереси. Такий підхід дозволяв Ф. Шевченку досить рельєфно представити гострі проблеми двосторонніх відносин в українській історії середини XVII ст.

Зазначимо, що низка тодішніх українських істориків намагалася обминати чи ретушувати небезпечні та конфронтаційні теми у своїх писаннях, зокрема подавала концепцію приєднання України до Росії як «меншого лиха» у вигляді апологія «великої дружби народів» та «провідної ролі» російського народу і т. п. Скажімо М. Петровський стверджував, що *«приєднання України до Росії, об'єднання українського народу з російським було продовженням цього прагнення українського народу, яке було не тимчасовим явищем, а продовженням довгого історичного процесу»*⁸⁹. Натомість Ф. Шевченко відзначав, що ряд учених, зокрема М. Петровський, дуже спрощено підходять до питання про взаємини України й Московської держави і «не бачать в цих стосунках нерівномірності і стрибків», оскільки ці перемовини відзначалися напрочуд складним перебігом та тривали протягом шести років⁹⁰.

На його думку, «прагнення московського уряду ввести воєвод на Україну ще до закінчення переговорів, свідчить про те, що *московським політиками було вже тоді ясно в якій формі повинне відбутися приєднання*. Та й це не було першим територіальним придбанням московської держави, хоч приєднуючи Україну, московські політики зіткнулися тут із особливостями»⁹¹. Недаремно автор зауважив, що українське населення *«відчувало перевагу існуючого на Україні порядку перед дворянсько-кріпосницьким порядком Московської держави»*⁹².

За візією Ф. Шевченка, саме ці особливості (республіканський устрій Гетьманщини, національна-визвольна і, заразом, антифеодальна війна) й примусили Московську державу проводити диференційовану політику щодо різних соціальних верств і прошарків українського суспільства. Відтак він уважає, що

⁸⁷ Там само. — Арк. 33.

⁸⁸ Там само. — Арк. 51.

⁸⁹ Нариси з історії України. — Вип. 4. — С. 200.

⁹⁰ Шевченко Ф. П. «Русские воеводы на Украине...». — Арк. 55зв.–56

⁹¹ Там само. — Арк. 64.

⁹² Там само. — Арк. 112.

російські політики намагалися використати «класову та станово-партійну боротьбу на Україні»⁹³. Московський уряд прагнув здобути підтримку міщан та поспільства, котрі зазнавали утисків і здирств із боку козацької старшини⁹⁴. Проте Москва водночас прагнула повернути на свій бік і найзаможніші та найвпливовіші верстви козацької старшини як шляхом надання різних земельних пожалувань, так і перспективами здобуття російського дворянства. Ці заходи мали якщо не урівняти, то, принаймні, наблизити козацьку старшину у соціальному й економічному сенсі до російського правлячого класу⁹⁵.

Класовий дискурс уживався Ф. Шевченком і для репрезентації провідників тогочасної України-Гетьманщини, що дозволяло автору, хоч би почасти продемонструвати ті складні і суперечливі ролі, котрі вони відігравали на сцені національної історії. За такою схемою подається постать гетьмана І. Виговського. Представлення цього історичного діяча у тексті є досить неоднозначним, зокрема непозбавлене і певних позитивних акцентів на ниві державного будівництва Гетьманщини.

«Варто сказати, що Виговський був представником старшини, шляхтич за походженням, людина, влада якої виросла разом із зростанням козацької сили. Виговський багатю зробив в організації державного центрального апарату на Україні, за характером був славолюб, безмежно корисливий, злопам'ятний і нещадний зі своїми партійними, особистими ворогами, що підступно принижується перед сильними, але коли входив у силу, — був різкий та зарозумілий, але головне те, що це була людина, готова захищати, класові інтереси старшини будь-якими способами і за всяку ціну», — стверджує Ф. Шевченко⁹⁶.

У відповідному контексті автор представляє й гетьмана І. Брюховецького, котрого здебільшого розглядає як політичну маріонетку Москви. Зокрема, він уважає, що завдяки його незграбності та примітивності мислення відбувалося активне просування класових інтересів російського дворянства, передусім, наступ на автономію України-Гетьманщини. *«Московський уряд використовуючи боротьбу партійну і класову, зумів знайти кандидата на гетьмана, фігуру дуже відповідну для реалізації цілей московського уряду на Україні.* — відзначає вчений. — Обравши на гетьманство Брюховецького московський уряд зробив останній крок на шляху до застосування рішучіших заходів для зміцнення свого впливу на Україні, за допомогою збільшення кількості воєвод»⁹⁷. Отож класовий дискурс дозволяє автору не тільки розглянути постать І. Брюховецького з перспективи провідної проблематики дисертації, себто на тлі російсько-української конфронтації, а й показати її у досить негативному світлі.

У подібному дусі Ф. Шевченко репрезентує і доволі суперечливу особу гетьмана П. Дорошенка. Причому історик за суцільною «завісою» з класових означень віднаходить цілу низку позитивних рис цієї історичної особистості, що нагадує представлення гетьмана І. Виговського. *«На підставі опублікованого історичного матеріалу можна схарактеризувати Дорошенка як діяча старшини, з властивими йому позитивними якостями, діяльність же його стосовно трудя-*

⁹³ Там само. — Арк. 82.

⁹⁴ Там само. — Арк. 82.

⁹⁵ Там само. — Арк. 142.

⁹⁶ Там само. — Арк. 88зв.

⁹⁷ Там само. — Арк. 123зв.

щого українського населення була позитивною остільки, оскільки Дорошенко боровся супроти польських гнобителів, коли боровся за об'єднання України і виступав проти воєвод, що пригноблювали народ, але він діяв проти інтересів українського народу, коли прагнучи закріпити панування старшини, кликав на допомогу татар або турок, які приносили українському народу ще більше страждань, ніж ті, проти котрих боровся перед цим Дорошенко. Тому ми споглядаємо відмінне ставлення українських трудових мас до діяльності Дорошенка у різний час», — зазначає історик⁹⁸.

Загалом репрезентація української минувшини на основі класового підходу ввійшла до дослідницьких практик практично всіх радянських істориків упродовж 1930-х років. Утім, побудова класового дискурсу у текстах дослідників була ще досить різною. Зокрема, у вищезгаданій праці М. Петровського класова апологія, як і концепція «меншого зла», вживалися для ретушування російсько-українських суперечностей⁹⁹. Натомість деякі дослідники використовували класове маркування для розширення можливостей у представленні української історії, себто розбудови «народницького» дискурсу у тодішніх студіях.

Таким чином, клас став своєрідною покривкою, котру використовували для репрезентації буття народу / нації, хоч вислідом таких спроб був, як правило, компромісний, паліативний текст, що продукував здебільшого розмиті, невиразні, суперечливі, почасти приховані смисли. Але на обширах українського радянського історіописання кінця 1930-х — початку 1940-х років навіть такі скромні й обмежені спроби видаються неабияким досягненням.

Класовий дискурс дозволив Ф. Шевченку не тільки відносно об'єктивно розглянути російські адміністративні і політичні потуги по смерті Б. Хмельницького, а й більш-менш реалістично подати замальовки постатей наступників Великого Гетьмана. Та й загальні конотації у його дисертації, в яких споглядаємо низку антиросійських мотивів, скерованих супроти Московської держави чи царської Росії, помітно вирізняють цю роботу з-поміж більшості тогочасних праць, присвячених українській минувшині 1650-х–1660-х років.

Зокрема, Ф. Шевченко відзначає, що *«Україна з активного державного цілого, яким вона була при Богдані Хмельницькому перетворюється на пасивний об'єкт, за який боролися сусіди і який не вирішував своєї долі самостійно. Крім того Правобережжя незабаром втратило будь-яку самостійність й ознаки української державності. Лівобережжя зберегло її, проте мусило все більше і більше підкорятися Московському уряду. Після подій 1660 року тільки в окремих випадках поставали можливості об'єднати обидві частини України та й то не на тривалий час»*¹⁰⁰.

У світлі класового дискурсу Ф. Шевченко розглядає й оцінює і т. зв. «перепис» 1666 р., який не тільки поглибив соціальну диференціацію, а й фактично призвів до розколу українського суспільства. «Перепис 1666 року показав всім прошаркам українського народу до чого прагнув московський уряд на Україні, а пунктуальність, з якою робився перепис нічого хорошого не провіщала для населення, а, навпаки, викликала страх і паніку. Московський уряд закінчивши

⁹⁸ Там само. — Арк. 127.

⁹⁹ Нариси з історії України. — Вип. 4. — С. 212–213.

¹⁰⁰ *Шевченко Ф. П.* «Русские воеводы на Украине...». — Арк. 118зв.

перепис добився того, що безуспішно тривалий час домагалися польські пани і козацька старшина, себто реєстру. Тільки цього разу записували не козаків, а поспільство, результат був таким же. Вільний перехід із поспільства до лав козацтва обмежувався до крайніх меж, хоч законом і не заборонявся. *Це не тільки знесило старшину економічно (втрата податків і т. п.), але розривало на дві частини український народ, що дотепер знаходився під єдиним управлінням*», — підкреслює історик¹⁰¹.

Зрештою, дисертація Ф. Шевченка вирізнялася доволі вільним потрактуванням тодішнього радянського канону, котрий вибудовувався навколо концепції приєднання України до Росії як «меншого лиха». Часом історик-початківець навіть оминав, хоч і у затушованому вигляді, окреслені концептуальні настанови, зокрема вищеназвану тезу про приєднання як «менше лихо», котра представлена епізодично десь на другому плані роботи.

Вочевидь, це пояснювалося, як особливістю кандидатської дисертації — першого кваліфікаційного дослідження, яке читалося відносно вузьким колом фахівців та й ще за часів воєнного лихоліття та обставин евакуаційного буття у Ташкенті, так і молодечим запалом її автора, а також ліберальнішими умовами для дослідницької праці у Москві наприкінці 1930-х років. До того ж, зазначена робота, котру С. Богоявленський оцінив як «кандидатську дисертацію вище середнього рівня»¹⁰², була подана на захист в урізаному вигляді. Про це свідчить як задекларована назва дисертації, хронологічні межі якої обіймали другу половину XVII ст., так і відгуки офіційних опонентів.

Схожої думки тримаються і сучасні дослідники¹⁰³. Тим паче, що у службових життєписах Ф. Шевченка, написаних 4 грудня 1940 р.¹⁰⁴ та 18 квітня 1942 р.,¹⁰⁵ подається інформація про ширшу тему вже написаної кандидатської дисертації — «Взаимоотношения Украины и Московского государства во второй половине XVII ст.». Натомість в останній редакції (1943 р.) формулювання теми дещо звужувалося — «Русские воеводы на Украине. Очерки взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII столетия».

Ймовірно, автор вилучив із дисертації окремі структурні елементи, що, мабуть, зумовлювалося досить великим обсягом загального тексту (робочий варіант дисертації 1940 р. складає бл. 350 стор. машинопису, надрукованих через 1 інтервал!). Можливо, певну роль відіграли і практичні міркування, позаяк подальша російська політика щодо Гетьманщини, вірогідно, поставала в авторському викладі ще у чорнішому світлі.

Так чи інакше, наприкінці 1930-х — на початку 1940-х років Ф. Шевченко здобув свій перший своєрідний і досить небезпечний досвід «гри» з радянським канonom, який безперечно надався історичу у його дослідницьких практиках повоєнної доби.

¹⁰¹ Там само. — Арк. 160.

¹⁰² Богоявленський С. К. Відгук на працю Шевченка Ф. П. «Русские воеводы на Украине...» — Арк. 9.

¹⁰³ Батуріна С. Українсько-російські взаємини другої половини XVII століття в рукописі Федора Шевченка // УЦСЄ. — К., 2006. — Вип. 6. — С. 440.

¹⁰⁴ Автобіографія директора Чернівецького обласного державного архіву Ф. П. Шевченка (Чернівці, 4 грудня 1940 р.) // «Істину встановлює суд історії». — Т. 1. — С. 247.

¹⁰⁵ Автобіографія Ф. П. Шевченка (Ташкент, 18 квітня 1942 р.) // Там само. — С. 252.

Подальші адміністративні віхи (начальник науково-видавничого відділу Архівного управління УРСР, завідувач кафедри архівознавства в Київському університеті, заступник голови Комісії з історії Великої Вітчизняної війни АН УРСР, учений секретар Президії АН УРСР, завідувач відділу країн народної демократії Інституту історії України АН УРСР), зафіксовані у черговому службовому життєписі Ф. Шевченка, на перший погляд, свідчать про його невпинне й успішне кар'єрне просування у повоєнні роки¹⁰⁶. Власне, період 1940-х–1950-х років у його інтелектуальній біографії майже однозначно розглядають як «архівний», себто пов'язаний із відповідними дослідницькими та науково-організаційними практиками¹⁰⁷.

Втім, у повоєнний час поставали і досить складні колізії. Скажімо, 1951 р. цензори відхили статтю Ф. Шевченка «Про деякі питання історії України», написану для «Вісника АН УРСР». У цій розвідці автор обстоював думку, що початків української народності варто дошукуватися ще на теренах окремих південноруських держав-князівств, передусім у Галицько-Волинському князівстві¹⁰⁸. Машинописна копія зазначеної статті, котра збереглася поміж робочих матеріалів Ф. Шевченка, дозволяє більш детально простежити зазначений епізод із його інтелектуальної біографії¹⁰⁹.

Приводом для написання цієї статті стала візія російського історика В. Мавродіна, котрий уважав, що ще за часів Київської держави її населення склалося в «єдиний руський народ» чи «єдину руську народність», а процес дальшого злиття діалектів, матеріальної і духовної культури трьох східнослов'янських народностей був перерваний феодальним роздрібненням Русі та монголо-татарською навалою. Натомість Ф. Шевченко тримався думки, що ця візія є помилковою, позаяк за її «основу взято не внутрішні закони розвитку народу, а зовнішні фактори, що аж ніяк не є визначальними»¹¹⁰.

У широкому сенсі концептуальна пропозиція В. Мавродіна зазіхала на територію «паралельного» наративу, оскільки визнання тези про існування «єдиної руської народності» у XII–XIII ст. автоматично відривало / вилучало добу Київської Русі з української минувшини та переносило її до царини історії СРСР. За такого підходу, кілька епох практично відрізалися від історії УРСР, а її початки відсувалися аж до часів козацтва.

Мабуть, саме цими міркуваннями й пояснювалася досить гостра реакція на вказану концепцію у статті Ф. Шевченка. Зазначимо, що текст цієї розвідки на 3/4 складався з покликань на Й. Сталіна та інших «класиків». Та найголовніше те, що під цією офіційною покривкою історик проводив думку, що процес формування української народності та державності, розпочався, якщо не раніше, то практично одночасно з російською народністю. Відтак наведемо

¹⁰⁶ Автобіографія завідувача відділу країн народної демократії Інституту історії України АН УРСР Ф. П. Шевченка (Київ, 23 жовтня 1952 р.) // Там само. — Т. 1. — С. 371–372.

¹⁰⁷ Колесник І. І. Федір Шевченко... — С. 179.

¹⁰⁸ Єкельчик С. Вказ. праця. — С. 165.

¹⁰⁹ Шевченко Ф. П. Про деякі питання історії України [машинопис статті]. У справі: Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про формування української нації. Мова. Економіка. Папка № 2 [чорновий автограф, машинопис] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 771/2. — Арк. 223–227.

¹¹⁰ Там само. — Арк. 226.

розлогу цитату з неопублікованої статті 1951 р., котра доволі добре відображає тодішні погляди Ф. Шевченка.

На його думку, «необхідно переглянути питання про ті державні організми, які існували на території України після розпаду Київської держави. Мова йде про такі напівдержави, як Київське, Чернігівське, Сіверське, Переяславське, Волинське та інші [князівства]. Ці князівства не являлися тимчасовими військово-адміністративними об'єднаннями, а були державними організаціями, які мали свою економічну базу, зумовлену дальшим розвитком продуктивних сил. Правда, не можна сказати, що територія цих князівств завжди збігалася з етнографічними границями, але саме в їх межах ішов дальший процес формування української народності. Традиції з часів Київської держави зберігались, але одночасно з'являється щось специфічне, характерне саме для цих державних організацій. Це однаково стосується і до князівств, які існували на Півночі і на Сході і в рамках яких теж ішов дальший процес формування російської та білоруської народностей. В зв'язку з цим постає питання про державність українського народу в давнину. Такими державними організаціями до певної міри можна вважати згадані південно-руські князівства, а також Галицько-Волинське, яке проіснувало до середини XIV ст., коли українська народність, без сумніву уже сформувалася»¹¹¹.

Зрештою, радянська цензура заборонила статтю «Про деякі питання історії України». У доповідній записці Першому секретарю ЦК КП(б)У Л. Г. Мельникову зазначалося, що «ця праця історика Ф. Шевченка привернула до себе увагу Головліту УРСР рядом політично неправильних тверджень». Автор, наприклад, уважає, що наші історики приписують Київській державі більше, ніж вона заслуговує. Початок державності українського народу Ф. Шевченко вбачає в удільних південно-руських князівствах, що виникли після розпаду Київської Русі, а особливо у Галицько-Волинському князівстві. Своїм останнім твердженням Ф. Шевченко знову робить із Галичини горезвісний «П'ємонт», про який свого часу так багато писали українські буржуазні історики»¹¹².

Зауважимо, що ця розвідка не була поодиноким випадком у дослідницьких практиках Ф. Шевченка. Приміром, схожі конотації простежуємо у його виступі на засіданні Вченої ради Інституту історії України АН УРСР 10 березня 1949 р., коли вчений поділився з колегами своїми враженнями від читання макету нової «синтези» — «Короткого курсу історії України», який світу так і не побачив¹¹³. На його думку, «у питанні про державність потрібно висвітлити ще розділ про роздробленість і про галицько-волинське князівство. Коли ми візьмемо історію Молдавії, Чехословаччини, Сербії, то бачимо, що з XII–XIV ст. утворено націо-

¹¹¹ Там само. — Арк. 226–227

¹¹² Докладная записка начальника Главного управления по делам литературы и издательств при Совете Министров УССР К. Полонника секретарю ЦК КП(б)У тов. Л. Г. Мельникову о политико-идеологических вмешательствах цензуры в книжно-журнальную продукцию УССР в I полугодии 1951 года (7 июля 1951 г.). Зі справи: «Особый сектор. ЦК КП(б) України. Таємна частина. Вопросы литературы и искусства (1951 г.)» // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 784. — Арк. 25.

¹¹³ Доповідна записка відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У про рецензування макетів «Короткого курсу історії України» (травень 1949 р.) // У лецатах тоталітаризму... — Ч. 2. — С. 125–127; *Єкельчик С.* Вказ. праця. — С. 157–158.

нальний організм, а чому нічого немає про Україну? *Про державність українського народу треба підкреслити в історії України*¹¹⁴.

Подібні думки споглядаємо і у його доповіді 1951 р., в якій історик висловив думку, що три народності існували ще в XI–XIII ст. Більше того, він уважав, що доцільно вести мову про «український державний організм» із того часу¹¹⁵.

Ця позиція Ф. Шевченка свідчить, що ще на присмерку доби сталінізму, історик був не тільки готовий до обстоювання певних меж представлення і висвітлення української історії у межах республіканського нарративу, а й здійснював для цього помітні кроки. Тим паче, що на початку 1950-х років тривала напружена робота з підготовки двотомного видання «Історії Української РСР», перший том якої обговорювався й перероблявся багато разів¹¹⁶. У цій роботі активну участь брав і Ф. Шевченко.

Звісно, цим епізодом не обмежувалися досить складні обставини буття історика Ф. Шевченка. Восени 1953 р. його публічно, під час виборів на партійних зборах, звинуватили у прихованих зв'язках із закордоном, зокрема з США. Формальним приводом до цього був переїзд до Румунії (згодом до Ізраїлю) родичів дружини Ф. Шевченка. Відтак він був змушений написати кілька заяв до МВС УРСР та партійної організації, в яких категорично відкидав висунуті звинувачення¹¹⁷.

Та найважливіше значення для формування Ф. Шевченка як історика у післявоєнні часи мали його дослідницькі, насамперед, археографічні й архівознавчі практики. У чернеткових нотатках до навчального курсу з архівної справи історик зафіксував одну з найважливіших, установчих тез вступної лекції у такому вигляді: «Зараз не раз можна чути про те, щоб історики йшли в архів піднімати нові архівні матеріали, писали фундаментальні, документ[ально] обґрунтовані роботи. Такий заклик має під собою всі підстави»¹¹⁸.

Крім того, Ф. Шевченко був членом редколегії, а фактично — керував науково-археографічним опрацюванням тритомної збірки документів та матеріалів «Воссоединение Украины с Россией» (М., 1953)¹¹⁹. Зокрема, О. Оглоблин, хоч і з низкою застережень, схарактеризував ці три томи документів як капітальні

¹¹⁴ *Шепель Л.* Матеріали Наукового архіву Інституту історії України НАН України про наукову і громадську діяльність Федора Павловича Шевченка: Із стенограми виступу Ф. П. Шевченка на засіданні Вченої ради Інституту історії України АН УРСР з приводу обговорення доповіді Ф. Є. Лося «Рішення XVI з'їзду КП(б)У» (Київ, 10 березня 1949 р.) // «Істину встановлює суд історії». — Т. 1. — С. 485.

¹¹⁵ *Її ж.* Матеріали Наукового архіву... Із протоколу № 9 засідання Вченої ради Інституту історії України АН УРСР, присвяченого обговоренню доповіді Ф. П. Шевченка «Праця товариша Сталіна "Марксизм и вопросы языкознания" та завдання історичної науки» (Київ, 10 червня 1951 р.) // Там само. — Т. 1. — С. 504.

¹¹⁶ Висновки комісії ЦК КП (б) У по розгляді макету I тому «Історії Української РСР» (17 квітня 1952 р.) // У лещатах тоталітаризму... — Ч. 2. — С. 155–161.

¹¹⁷ *Шевченко Ф. П.* Заяви з приводу звинувачень у зв'язках із закордоном міністру МВС УРСР Строкачу Т. А, в партійні комітети АН УРСР та МВС УРСР [автограф; м. Київ, 1953 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 989–991. — 3 арк.

¹¹⁸ *Його ж.* Плани лекцій про роботу в архіві [чорновий автограф; м. Київ, 10 квіт. 1956 р. та 1956 р.] // Там само. — Спр. 569. — Арк. 1.

¹¹⁹ *Апанович О.* Федір Павлович Шевченко... — С. 23.

видання¹²⁰. Не випадково О. Апанович називає Ф. Шевченка «археографом № 1 в Україні»¹²¹.

Водночас варто відзначити й участь Ф. Шевченка у наукових і культурно-освітніх заходах із нагоди десятилітнього ювілею «возз'єднання» західноукраїнських земель 1949–1950 рр., у межах яких була видана велика збірка документів і матеріалів, присвячених селянському руху на Буковині у 1840-х роках. Ця збірка, підготовлена за його редакцією, не тільки продемонструвала один із основних векторів у творчості вченого, який, урешті-решт, виплекав цілу низку публікацій про закарпатські, буковинські землі за часів революції 1848 р.,¹²² зокрема монографію про одного з провідників селянських рухів на Буковині — Лук'яна Кобилицю¹²³, а й окреслила можливі способи пристосування до ідеологічних вимог на ниві «паралельного» нарративу другої половини 1940-х — початку 1950-х років.

Відзначимо, що вищеназвану збірку помітили та прокоментували українські історики-емігранти, котрі відреагували на нову тенденцію — включення західноукраїнських земель до повоєнного республіканського нарративу. «На цьому полі зробив собі Ф. Шевченко ім'я. — зауважив Б. Крупницький. — За дорученням дирекції советсько-українських архівів він дав дуже корисну (хоч і не завжди з відповідними вказівками джерел і літератури в примітках і не в українській мові) збірку документів до селянських заворушень на Буковині 1843–1853 рр. (К., 1949. — 219 с.). Йому ж належить стаття про жовтневу революцію в Росії й Буковину (“Вопросы истории”, 1947, ч.10, с. 81–105), яка характеристична для його ставлення до Буковини, що, як відомо, у революційні часи була зв'язана з Україною, а зовсім не Росією»¹²⁴.

Схоже, що нові способи мімікрії певною мірою були пов'язані з науковими і культурними практиками воєнного часу, котрі продукували локальний чи народний / національний патріотизм як складову частину великого радянського патріотизму. Певна річ, такі практики спричинилися як до апології воєнного героїзму, так і до певного перенесення героїчних взірців на терени минувшини. Згадаємо, приміром, введення до радянської нагородної системи ордена Богдана Хмельницького, що сталося 1943 р.

Утім, повоєнні умови й обставини висували нового, більш безпечного претендента на роль героїчного провідника і колективного діяча на історичних підмостках — народ чи народні маси. Цей підхід не можна розглядати як кардинальну новацію, позаяк спроби героїзації народних мас чи «трудового люду» побутували у писаннях українських радянських істориків ще у другій половині 1930-х років. Однак, якраз воєнні та повоєнні часи продемонстрували

¹²⁰ Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року // УІ. — 1965. — № 1/2. — С. 5.

¹²¹ Апанович О. Федір Павлович Шевченко... — С. 21.

¹²² Шевченко Ф. П. П'ять років возз'єднання Закарпаття з Українською РСР // Вісник АН УРСР. — 1950. — Т. 3. — С. 78–95; *Его же*. Революционное движение в Буковине в 1848 г. // Революции 1848–1849 гг.: В 2 т. / Под ред. Ф. В. Потемкина, проф. А. И. Молока. — М., 1952. — Т. 1. — С. 417–427; *Його ж*. Селянський рух на Буковині під час революції 1848 р. // НЗП. — К., 1952. — Т. 4. — С. 106–132.

¹²³ *Його ж*. Лук'ян Кобилиця. З історії антифеодальної боротьби селянства Буковини в першій половині XIX ст. / Відп. ред. Ф. Ястребов. — К., 1958. — 205 с.

¹²⁴ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами... — С. 113 (прим. 208).

значні перспективи для перелицювання / переробки / модифікації старого народницького дискурсу та його вибіркового включення до республіканського нарративу. У широкому розумінні можемо говорити про постання у повоєнні роки нового «народницького» дискурсу, котрий вирізнявся масовою героїзацією «народних мас», хоч і з відповідною «класовою» покривкою.

Ці інтелектуальні та культурні віяння помічаємо і у повоєнних текстах Ф. Шевченка. Зокрема, у його передмові до вищезазначеної збірки споглядаємо апеляцію до героїки народної боротьби, котра посідає чільне місце поміж установчих ідей, які покладені до основи висвітлення історії Буковини як «героїчної минувшини!» Скажімо, історик відзначає, що «народні маси із покоління в покоління зберегли пам'ять про події героїчної боротьби за кращу долю, зберегли імена людей, які боролися проти гніту, за свободу»¹²⁵.

Подібні розумування споглядаємо і в інших розвідках історика. Зокрема, у статті про Л. Кобилицю Ф. Шевченко відзначає, що «реакціонери всіх мастей робили все можливе, щоб віддати забуттю героїчне минуле трудящих Буковини»¹²⁶. Водночас у іншій розвідці він обстоює думку про «славетне минуле» слов'янських народів¹²⁷. Прикметна риса нової героїзації, порівняно зі старими народницькими взірцями XIX ст., простежується у виразній класовій артикуляції, котрою послуговувалися для переінакшування смислів та забезпечення ідеологічної «обрядовості».

Та навряд чи ці корективи варто сприймати як суттєві, скоріше вони були косметичними. Тим більше, що у первісному чи класичному народницькому дискурсі XIX ст. ідея домінування народної маси на сцені історії, зокрема вирізнення найбідніших і страждальницьких верств, була одним із провідних мотивів тодішнього історичного письма. Відтак ще одна сентенція з передмови Ф. Шевченка сприймається майже у старому народницькому дусі: «Народ високо оцінив своїх героїв, оспівуючи їх у піснях, переказах, і назавжди зберіг ненависть до експлуататорів»¹²⁸. Причому соціальні, класові контексти, котрі вводяться до нового «народницького» дискурсу, постають як уточнюючі елементи.

Отож загальний сенс, який продукується у передмові Ф. Шевченка, досить добре репрезентований у прикінцевих розумуваннях. «Один із видатних ватажків повсталого селянства на Буковині — Лук'ян Кобилиця — порівнював силу народу зі скелею, а панів і чиновників — з водою в струмочкові, який протікає біля скелі. Вода протече, а скеля — народ залишиться. Так воно і сталося», — зазначає автор¹²⁹.

Недаремно у монографії Ф. Шевченка про Л. Кобилицю вже на перших сторінках постульовано провідний концепт викладу: «треба і далі розкривати все нові і нові сторони в історії діяльності народу. Народ має бути в центрі уваги дослідника»¹³⁰. Відповідні конотації простежуємо і в інших текстах Ф. Шевченка. Наприклад, у робочому варіанті статті, написаної до ювілейної річниці 1954 р.,

¹²⁵ Шевченко Ф. Передмова // Селянський рух на Буковині в 40-х рр. XIX ст.: Зб. док. / Упоряд. Ф. Шевченко. — К., 1949. — С. 5.

¹²⁶ Його ж. Лук'ян Кобилиця // Вісник АН УРСР. — 1951. — № 10. — С. 52.

¹²⁷ Його ж. Селянський рух на Буковині... — С. 107

¹²⁸ Його ж. Передмова. — С. 5.

¹²⁹ Там само. — С. 41.

¹³⁰ Шевченко Ф. П. Лук'ян Кобилиця. З історії антифеодальної боротьби... — С. 3.

відзначається, що «народ — це та сила, котра робила всі соціальні перевороти, всі корінні прогресивні зміни у суспільстві»¹³¹.

Зауважимо, що історик досить активно розмірковує і про можливі шляхи розбудови нового «народницького» дискурсу у багатьох своїх публікаціях 1950-х–1960-х років. Ф. Шевченко наголошує на нагальній потребі всебічно висвітлювати творчу роль народу як у сфері матеріального виробництва, так і духовності, зокрема відзначає важливе значення студій, присвячених його світогляду. Більше того, він навіть обстоює думку про необхідність уточнення термінологічного апарату, зокрема понять «народ» і «маси»¹³².

Новий «народницький» дискурс досить непогано уживався / узгоджувався з офіційною апологією «великого російського народу», котра ширилася у вигляді численних писань про «братерську дружбу народів» і т. п. Тож ідея представлення народу чи «народних мас» стає вихідним концептом багатьох текстів з обсягу повоєнного «паралельного» наративу. Натомість класовим дискурсом тогочасні історики послуговувалися для відповідного маркування історичного процесу, в якому вирізнялися «прогресивні» та «реакційні» явища, «пригноблені» й «експлуататори» і т. п. Проте класовий підхід уживали і для репрезентації, точніше прикриття певних сюжетів з обсягу республіканської історії.

Приміром, Ф. Шевченко обстоював думку, що «національне питання на Буковині займало не перше місце і зводилося до того: чи бути Буковині разом і з Галичиною, чи утворити окрему провінцію Австрії»¹³³. Тому представлення, власне, національної історії переносилося на поле класової боротьби. «Національне питання на Буковині в революції 1848 року було частиною класової боротьби, а тому і різні соціальні групи по-різному його ставили», — констатує вчений¹³⁴.

З цього ракурсу змагання і суперечки тодішнього буковинського селянства та панства подавалися як своєрідні «форми класової боротьби»¹³⁵. Таким чином, буковинські селянські заворушення представлялися у світлі «героїчної боротьби народу» з австрійським абсолютизмом та його «феодально-кріпосницькою системою»¹³⁶ і, водночас, розглядалися як «велика школа класової боротьби»¹³⁷.

Зазначимо, що Ф. Шевченко продовжував плекати і первісні наукові зацікавлення добою Хмельниччини, позаяк уважав, що ця епоха є ключовою для розуміння ранньомодерної української історії. Зокрема, у рецензії 1952 р. він рішуче не погоджується з тезою М. Марченка про кінець XVIII ст. як переломний момент в історії України, позаяк відбулося приєднання Правобережжя до імперії Романових. Натомість він вважає, що такою подією в українській минувшині загалом та історії Києва зокрема була Переяславська рада 1654 р.¹³⁸

¹³¹ Його ж. Значение воссоединения Украины с Россией [стаття, авторизований машинопис із правками; м. Київ, 15 груд. 1953 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 130. — Арк. 9

¹³² Його ж. Роль народных масс, классов, партий і особи в історії. Рец. на кн.: Роль народных масс и личности в истории. — М.: Госполитиздат, 1957. — 376 с. // УІЖ. — 1957. — № 1. — С. 154.

¹³³ Його ж. Передмова. — С. 7.

¹³⁴ Там само. — С. 7.

¹³⁵ Там само. — С. 31.

¹³⁶ Шевченко Ф. П. Лук'ян Кобилиця ... — С. 57.

¹³⁷ Його ж. Лук'ян Кобилиця. З історії антифеодальної боротьби... — С. 204.

¹³⁸ Його ж. Серйозні хиби книжки про Київ (Рец. на кн.: Марченко М. И. Киев — столица Украинской ССР). — М.: Гос. изд-во географ. литературы, 1950. — 70 с. // РУ (К.). — 1952, 10 лют. — № 35. — С. 3.

Зрештою, повоєнні тексти Ф. Шевченка вирізняються значно більшою поміркованістю, порівняно з його кандидатською дисертацією, та своєрідним сполученням класового та модифікованого «народницького» дискурсів як способу пристосування до загального радянського канону. Саме означені дослідницькі практики згодом прислужилися вченому у спробах розширити, а у чомусь навіть своєрідно потрактувати новітні «переяславські» настанови.

У досить цікавому світлі постають дослідницькі практики Ф. Шевченка за часів «перехідного періоду», себто першої половини 1950-х років, коли відбувався «великий історіографічний перелом». Показовою у цьому сенсі є популярна й агітаційна брошура Ф. Шевченка «Історичне значення віковичної дружби українського та російського народів», котра тричі перевидавалася українською мовою 1951, 1953 та 1954 рр., а у 1954 р. була видрукувана російською мовою кількома видавництвами.

До основи цієї брошури покладена стаття Ф. Шевченка 1950 р.¹³⁹ Причому О. Апанович уважала, що ця науково-популярна книжка була підготовлена за замовленням «згори», відповідно до «московської концепції»¹⁴⁰. Відтак ступінь автономності автора щодо представлення української історії, вочевидь, була виразно лімітована. У статті та трьох українських виданнях брошури простежується ціла низка цікавих змін, що доволі добре репрезентують ті трансформації, котрі сталися на зламі сталінської і постсталінської доби. На жаль, достеменно невідомо наскільки ці модифікації були вислідом позиції історика, а якою мірою диктувалися втручанням редакції політично-партійного видавництва.

Схоже, що текст Ф. Шевченка був написаний у дусі офіційного дискурсу «великого російського народу» та «братерської дружби». У статті 1950 р. він зазначає, що в «силу історичних умов *великому російському народові судилося зайняти найвидатніше місце в історії людства*»¹⁴¹. До першого видання брошури це означення потрапило у дещо переробленому вигляді, проте із тим же смислом — «*великий російський народ зайняв найвидатніше місце в історії людства*»¹⁴². Ця формула у незмінному вигляді перекочувала до другого¹⁴³ й третього¹⁴⁴ видань брошури, опублікованих уже після смерті Й. Сталіна відповідно 1953 та 1954 рр. Звісно, у другому та третьому виданнях були вилучені «обрядові» покликання на «вождя народів», які замінили канонічні посилання на «класиків».

Відзначимо, що у вихідних даних третє видання (1954) подається як друге доповнене видання, попри те, що публікації 1951 та 1953 рр. помітно різняться між собою, себто не є стереотипними виданнями!

Втім, у розвідці 1950 р. та трьох українських виданнях зазначеної брошури споглядаємо і відмінності. Зокрема, у зазначеній розвідці автор ще повністю

¹³⁹ *Його ж.* Історичне значення віковичної дружби українського і російського народів // НЗП. — К., 1950. — Т. 3. — С. 78–95.

¹⁴⁰ *Апанович О.* Федір Павлович Шевченко... — С. 35–36.

¹⁴¹ *Шевченко Ф. П.* Історичне значення віковичної дружби українського і російського народів. — С. 81.

¹⁴² *Його ж.* Історичне значення віковичної дружби українського та російського народів [1-е вид.]. — К., 1951. — С. 11.

¹⁴³ Те саме [2-е вид.]. — К., 1953. — С. 12.

¹⁴⁴ Те саме. — 2-е доп. вид. [3-е вид.]. — К., 1954. — С. 18

поділяє концепцію «приєднання». *«Приєднання України до Росії, де царизм душив трудящих, все ж було найменшим злом в порівнянні з тим, що чекало Україну в складі шляхетської Польщі, або під ярмом султанської Туреччини»,* — наголошує історик у тексті 1950 р.¹⁴⁵

Однак, у першому виданні брошури (1951) Ф. Шевченко потрактовує Переяславську угоду 1654 р., хоч ще і з позиції концепції «приєднання», проте вже не згадує про «менше лихо». Ця подія репрезентується у такому вигляді: «Очоливши під час визвольної війни 1648–1654 рр. український народ в боротьбі проти польсько-шляхетського гніту, Богдан Хмельницький зробив рішучий крок до здійснення вікового прагнення українського народу — об'єднатися з російським народом. *Україна була приєднана до Росії»*¹⁴⁶.

Видається, що це було компромісне формулювання, в якому йдеться і про об'єднання з російським народом, і про приєднання до Російської держави. Тим паче, що перше видання брошури підписали до друку 19. XII. 1951, себто у час коли на ідеологічному обрії вже досить виразно замаячила нова ідеологічна кампанія «возз'єднання». До того ж, Ф. Шевченко, як і низка інших українських істориків (І. Бойко, В. Голобуцький, Ф. Лось та ін.), на початку 1950-х років тою чи іншою мірою обстоював концепт «приєднання»¹⁴⁷.

Про позицію Ф. Шевченка можемо скласти доволі виразну уяву з його доповіді 20 квітня 1950 р., назва якої співпадає з майбутньою брошурою. У певному розумінні цю доповідь можемо розглядати як своєрідний підготовчий матеріал до зазначеної праці. Вчений однозначно тримається концепції «приєднання», проте представляє її інакше, ніж радянський канон. На його думку, *«1654 р. Україна приєдналася до Росії, де царський уряд душив російський народ»*¹⁴⁸.

Натомість другу частину формули — про «менше лихе» Ф. Шевченко трактує у більшу вузькому сенсі, ніж офіційна постанова. «Деякі горе-історики хочуть поняття “менше зло” приміняти до всіх періодів історії взаємовідносин між Україною і Росією. Вони не хочуть бачити, що *це поняття історичне, відноситься лише до окремого моменту історії України.* Вони не хочуть бачити того, що Росія не стояла на одному місці, що в країні мінялися взаємовідносини, роль класів, що не могло не вплинути і на становище України», — підкреслює вчений¹⁴⁹.

Ця заувага досить добре відображає спосіб мислення Ф. Шевченка, який зазвичай уживав канонічні настанови і концепти, проте «трохи» переінакшував останні, посилаючись на «діалектичні вимоги» марксистсько-ленінської теорії, зміну історичних передумов, становище класів і народних мас і т. п. Відтак начебто «правильні» положення часто-густо набували подвійного, суперечли-

¹⁴⁵ Шевченко Ф. П. Історичне значення віковичної дружби українського і російського народів. — С. 81.

¹⁴⁶ Його ж. Історичне значення віковичної дружби українського та російського народів [1-е вид.]. — С. 17.

¹⁴⁷ Апанович О. Федір Павлович Шевченко. — С. 34; Єкельчик С. Вказ. праця. — С. 169–170.

¹⁴⁸ Шепель Л. Матеріали Наукового архіву... Із стенограми доповіді Ф. П. Шевченка «Історичне значення віковичної дружби українського та російського народів», виголошеної на науковій сесії з питань історії України, проведеної Інститутом історії України АН УРСР спільно з істориками західних областей УРСР та Москви (Львів, 20 квітня 1950 р.) // «Істину встановлює суд історії». — Т. 1. — С. 499.

¹⁴⁹ Там само. — С. 499.

вого сенсу, приміром, як у наведеній сентенції, де «менше зло» в історичній перспективі дедалі більше набувало рис великого лиха!

Виглядає, що історик досить скептично, ба навіть негативно сприймав і концепцію приєднання України до царської Росії як «меншого лиха», точніше другу частину цієї «формули». Про це свідчать його робочі записи та коментарі до відомої статті М. Нечкіної «К вопросу о формуле “наименьшее зло”: Письмо в редакцию» (1951).

Наприклад, в одній із нотаток він зауважує: «*Нечкіна у “злі” не хоче бачити зла, а лише позитив*»¹⁵⁰. В іншому місці вчений досить емоційно коментує докази російської дослідниці: «*Чому ми маємо вважати, що втрата державності є благом для багатьох народів*»¹⁵¹. Проте найбільше заперечення Ф. Шевченка спричинила думка М. Нечкіної про те, що формула «меншого зла» свого часу добре прислужилася для розвитку радянської історичної науки¹⁵². У коментарі до цієї тези український історик зауважує: «Звучить непереконливо. *Неначе наука розвивається згідно формул. Це не правильно*»¹⁵³.

Та повернемося до одноименної брошури Ф. Шевченка та її кількох видань. Зокрема, у виданні 1953 р. (підписано до друку 6. X. 1953) про «приєднання» вже немає жодної згадки. Натомість «возз'єднання» подається як проміжна телеологічна віха української історії доби середньовіччя та ранньомодерних часів. «*Переяславська Рада, що відбулася 8 січня 1654 року, стала переломним моментом в історії українського народу. Відповідно до волі всього українського народу Переяславська Рада навіки затвердила непорушний союз двох братніх народів — великого українського народу з великим російським народом. Возз'єднання України з Росією було підготовлене всім розвитком їх економічних і культурних зв'язків. З цього часу історична доля українського народу нерозривно зв'язується з долею великого російського народу*», — відзначається у другому виданні брошури¹⁵⁴.

Зауважимо, що у третьому виданні (підписано до друку 18. III. 1954) концепт «возз'єднання» подається як лейтмотив усього тексту¹⁵⁵, хоч наводиться і процитований вище фрагмент із невеликими редакційними змінами¹⁵⁶. Однак, акценти репрезентації вже помітно зміщені і 300-річчя «возз'єднання» представлено як «*велике національне свято не тільки українського і російського народів, але і всіх народів Радянського Союзу, об'єднаних почуттям єдиної родини і непорушною дружбою*»¹⁵⁷.

Власне, ювілейні публікації не тільки Ф. Шевченка, а й практично всіх тодішніх істориків та вчених-гуманітаріїв виглядають як суцільно вихолощені і знівельовані під єдиний ідеологічний стандарт. Б. Крупницький відзначав, що газетні та журнальні статті 1954 р. постають як суцільний штамп «переяслав-

¹⁵⁰ Шевченко Ф. П. Робочі матеріали з приводу статті Нечкіної М. В. про «меньшее зло» [чорновий автограф] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 829. — Арк. 4.

¹⁵¹ Там само. — Арк. 3.

¹⁵² Нечкіна М. К вопросу о формуле «наименьшее зло... — С. 44.

¹⁵³ Шевченко Ф. П. Робочі матеріали з приводу статті Нечкіної М. В. про «меньшее зло». — Арк. 8.

¹⁵⁴ Його ж. Історичне значення віковичної дружби... [2-е вид.]. — С. 18.

¹⁵⁵ Те саме [3-е вид.]. — К., 1954. — С. 3, 25.

¹⁵⁶ Там само. — С. 31.

¹⁵⁷ Там само. — С. 3.

ських» настанов¹⁵⁸. Зокрема, у газетній замітці Ф. Шевченка з промовистою назвою «Спираючись на підтримку старшого брата», назва якої мимоволі нав'язує асоціації з відомою антиутопією Дж. Орвелла, обстоюється думка, що «добровільне возз'єднання України з Росією, проголошене в 1654 році на Переяславській Раді, було результатом всього історичного розвитку двох братніх народів»¹⁵⁹. Автор був змушений всебічно триматися тези, котру рішуче відкидав у своїй кандидатській дисертації, зокрема доводить, що «одержувана від російського народу економічна допомога дуже сприяла веденню визвольної війни»¹⁶⁰.

В аналогічному дусі витримана й інша ювілейна розвідка Ф. Шевченка, в якій Переяславський акт однозначно потрактовується як «переломний момент в історії українського народу», зокрема як його «порятунок» від іноземного поневолення «великим російським народом»¹⁶¹. Отож у тексті домінує офіційний дискурс «дружби народів», який увінчується тезою про «народи-брати», проте зазначається, що «перше місце належить великому російському народові — провідній нації і керівній силі в нашій країні»¹⁶².

Єдиним слабеньким відголосом, який лише натякає на попередні писання автора, є його думка про «своїх» та «чужих експлуататорів»¹⁶³. Та й ця теза висловлена вкрай обережно і невиразно, зокрема затушована низкою супутніх розумувань про «велику дружбу» та керівну роль «великого російського народу».

Більш вільно Ф. Шевченко висловився тільки на науковій сесії АН УРСР, проведеної 1954 р. у м. Переяслав-Хмельницький. Поряд із обрядовими формулами «возз'єднання» він оцінив Земський собор 1653 р. як своєрідну легітимацію приєднання нових земель. «Історія Російської держави не знає більше такого випадку, коли б царський уряд так рахувався з громадською думкою в справі приєднання тієї чи іншої території», — наголосив історик¹⁶⁴.

Зазначимо, що Ф. Шевченко певною мірою був особисто причетний до творення «переяславських тез», хоч навряд чи міг суттєво впливати на «історіографічний перелом» 1954 р. у радянській соціогуманітаристиці. Почасті про це свідчать робочі і чернеткові матеріали до розробки Переяславських тез та низки ювілейних публікацій, які зберігаються у його особовому фонді (Ф. 349) в Інституті рукопису НБУВ.

Скажімо, у підготовчих матеріалах до археографічної передмови (за свідченням О. Апанович її писали російські автори¹⁶⁵, а українські історики подавали здебільшого матеріали) до відомої тритомної збірки документів «Воссоединение Украины с Россией» (М., 1953) споглядаємо такий пасаж: «Великий акт возз'єднання України з Росією не був випадковістю, як це намагалися довести у своїх антинаукових роботах українські і польські буржуазно-націоналістичні

¹⁵⁸ Крупницький Б. Богдан Хмельницький... — С. 88.

¹⁵⁹ Шевченко Ф. Спираючись на підтримку старшого брата // РУ (К). — 1954, 19 трав. — № 117. — С. 3.

¹⁶⁰ Там само. — С. 3.

¹⁶¹ Шевченко Ф. Велика дружба двох братніх народів (До 300-річчя возз'єднання України з Росією) // КУ. — 1954. — № 1. — С. 16.

¹⁶² Там само. — С. 23.

¹⁶³ Там само. — С. 14–15.

¹⁶⁴ Шевченко Ф. П. Переяславська рада [авторизований машинопис із правками; 1954 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 208. — Арк. 11.

¹⁶⁵ Апанович О. Федір Павлович Шевченко... — С. 24.

історики. *Не було це і заслугою російського царизму, як це прагнули довести російські монархічні історики*¹⁶⁶.

Ця заувага Ф. Шевченка, зроблена у властивому для нього дусі («обрядове» положення + «невеличке» уточнення, котре помітно змінює сенс попередньої тези), фактично кидала тінь на «прогресивну» роль російського уряду. Звісно, вона так і не ввійшла до остаточної, підчищеної версії передмови¹⁶⁷. Відтак в останній немає навіть натяку на критику «царського уряду», котра мала б посісти помітне місце відповідно до вимог класового маркування минувшини. Натомість постулювалася і стверджувалася провідна «прогресивна» роль Російської держави та «великого російського народу» на теренах східного слов'янства.

Схожі мотиви побутують і в інших робочих матеріалах Ф. Шевченка, в яких згадується, наприклад, про «національно-колоніальний гніт», якого зазнавав український народ із боку царського уряду¹⁶⁸. Аналогічні спроби, хоча б побіжно висвітлити негативні сторони російської політики щодо України-Гетьманщини, простежуємо і у текстах кількох робочих варіантів «перейславських тез».

В одному з таких чорнових проектів побутує заувага, котра нагадує тезу Ф. Шевченка про «своїх» та «чужих» експлуататорів: *«До гніту українських феодалів додавався все більш зростаючий гніт царської монархії. Царський уряд впродовж XVIII в. ліквідував елементи української державності (ліквідація автономного устрою України, ліквідація Січі і т. д.), спираючись у проведенні цієї політики на українських феодалів, що прагнули укріплювати своє панування над народними масами за допомогою царської монархії*¹⁶⁹. Таким чином, у робочому варіанті «тез» вживався класовий дискурс для представлення тодішніх колізій української історії, але в урізаному і мінімальному вигляді. Втім, і зазначена сентенція залишилася поза межами офіційного «перейславського» документа.

Більше того, в одному з останніх робочих варіантів «тез» (рукою Ф. Шевченка дописано — передостанній проект київський 21 грудня 1953 р.) пропонувалося таке формулювання: *«Своєю русифікаторською політикою царизм подавляв національно-визвольний рух народів, боровся з розвитком державності на національних околицях з їх культурним розвитком. Царський уряд убив зачатки української державності, гальмував розвиток української мови та культури*¹⁷⁰.

Та й це формулювання було помітно пом'якшено та пригладжено в опублікованих «тезах»: *«На Україні царизм ліквідував місцеве самоврядування, люту*

¹⁶⁶ Археографическое предисловие [до збірника документів і матеріалів «Воссоединение Украины с Россией»; чорновий автограф і машинопис; м. Київ, 16 берез. 1953 р.]. У спр. 119-129: *Шевченко Ф. П.* Матеріали для тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (м. Київ, берез.-груд. 1953 р.) [чорновий автограф; машинопис із правками; додаток «Літературна газета». № 3 за 14 січ. 1954 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 119. — Арк. 8.

¹⁶⁷ Воссоединение Украины с Россией в 1654 году // Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — М., 1953. — Т. 1: 1620–1647 гг. — С. V–XXXII.

¹⁶⁸ О 300-летию воссоединения Украины с Россией [машинопис; м. Київ, 21 листоп. 1953 р.]. У спр. 119/129: *Шевченко Ф. П.* Матеріали для тез... // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 121. — Арк. 2.

¹⁶⁹ [Попередній робочий варіант «Перейславських тез»; машинопис]. У спр. 119/129: *Шевченко Ф. П.* Матеріали для тез... // Там само. — Спр. 122. — Арк. 11.

¹⁷⁰ Трехсотлетие воссоединения Украины с Россией (1654—1954) [передостанній проект (київський) «Перейславських тез»; машинопис із правками; 21 груд. 1953 р.]. У спр. 119/129: *Шевченко Ф. П.* Матеріали для тез... // Там само. — Спр. 129. — Арк. 12.

придушував національно-визвольний рух, присікаючи прагнення до створення української державності, проводив насильственну політику русифікації, перешкоджав розвиткові української мови і культури»¹⁷¹.

Наведені спостереження в жодному разі не дозволяють скласти загальне уявлення про складний і тривалий процес підготовки цього офіційного документа, проте якоюсь мірою демонструють, на що були скеровані потуги українських істориків. За іронією долі, Ф. Шевченку випало стати одним із вимушених «співавторів» нових канонічних настанов 1954 р., які він же у наступні роки постійно і вперто намагався обійти, доповнити та переінакшити.

Зрештою, його сприйняття «перейславського дороговказу» особливо добре виявилось під час напруженої чотириденної дискусії у червні 1960 р. навколо його монографії «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» (1959). «Моє ставлення до “Тез” відоме багатьом товаришам і без того. — відзначає Ф. Шевченко. — Можу тільки нагадати, що з групою істориків я приймав участь в підготовці проекту тез. Тези схвалені ЦК КПРС є одним із важливих теоретичних документів. Але кому невідомо, що в “Тезах” визвольній війні присвячено кілька сторінок. Хіба в них передбачається все і вся, що стосується конкретних питань, або нових, що виникають в процесі дослідження? Хіба «тези» заміняють все вчення марксизму-ленінізму? Звичайно, що ні»¹⁷².

Таке розуміння «перейславських» настанов відкривало паліативні, частогусто невиразні, суперечливі можливості для певних спроб щодо розширення радянського канону на ниві республіканського історіописання. Проте терен цих «експериментів» був украй обмежений, оскільки у радянському культурному просторі досить жорстко локалізувалися концептуальні підходи і нівелювалися позиції окремих учених.

¹⁷¹ Тезиси о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.). — С. 12.

¹⁷² Шевченко Ф. П. [Заключне слово на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР по обговоренню роботи «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»; машинопис із правками та чорновий автограф; м. Київ, черв. 1960 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 876. — Арк. 17; Матеріали обговорення роботи Шевченка Ф. П. — «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»: стенограма засідання Вченої ради Інституту історії АН УРСР 14 червня 1960 р. — [першої та другої частини; машинопис] // Там само. — Спр. 870. — Арк. 115.

9.2. Хитке балансування — «приєднання» і «возз'єднання» у дослідницьких практиках Ф. Шевченка

Обережне і поступове розширення тлумачень «перяславських» тез розпочалося у пізніших публікаціях Ф. Шевченка, з-поміж яких варто назвати його капітальну монографію «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.». Очевидно, що помітний вплив на цю студію мали й редакторські практики історика, котрий був відповідальним редактором відомої монографії І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький» (К., 1954), а також його особисті контакти з опальним академіком. Це відзначають і сучасні дослідники, які порівнюють монографії І. Крип'якевича та Ф. Шевченка у фактографічному та стильовому сенсі¹⁷³.

У свою чергу І. Крип'якевич став відповідальним редактором зазначеної монографії Ф. Шевченка. Відтак у листі від 3 листопада 1958 р. І. Крип'якевич досить виразно окреслив цілу низку проблем, в яких погляди обох істориків співпали чи були доволі близькими. *«В загальному робота робить прекрасне враження. Це великий прогрес у порівняні з етапом 1954 р., коли Ви вели зі мною дискусії про мою роботу. За цей час Ви багато передумали і дали новий синтез цих питань, які дуже важко було розв'язати... Я Вам вдячний, що в багатьох місцях Ви відзначаєте мої думки (сказати б, мій пріоритет). Особливо мило мені, що Ви прийняли мій погляд на перший лист Хмельницького цареві — за що бив мене Ол[ександр] Карпович [Касименко]. Прошу Вас ще згадати, що я намічував цю тезу про селян, вільних виробників, яку Ви так прекрасно розвинули — бо і над цим питанням “роздирали ризи” мої критики. Читаючи Вашу монографію, я щойно дійшов до переконання, що мій Богдан Хмельницький залишить якийсь слід в історії»,* — відзначав І. Крип'якевич¹⁷⁴.

І, дійсно, автор монографії безпосередньо покликується на «Богдана Хмельницького» І. Крип'якевича 45 разів¹⁷⁵. Зауважимо, що навіть «обрядові» посилення на праці В. І. Леніна суттєво поступаються покликанням на зазначену студію І. Крип'якевича у монографії Ф. Шевченка — тільки 27 разів¹⁷⁶. Тим більше, що вчений неодноразово згадував ще й інші розвідки І. Крип'якевича. Безперечно, для текстів українських істориків на теренах радянського історіописання 1950-х–1960-х років ці дослідницькі інтенції виглядають справді-таки унікальними!

У певному сенсі студії І. Крип'якевича були взірцевими для Ф. Шевченка. У довідці 1958 р., підготовленій для ЦК КПУ, попри очевидну специфічність писань такого «жанру», останній висвітлює й оцінює роботи свого старшого колеги виключно у позитивному дусі, хоч і подає незначні застереження. Примі-

¹⁷³ Батуріна С. С. Федір Павлович Шевченко: Життя і творчість: Дис. ... к. і. н.: 07. 00. 06 / НАНУ. ІНУ. — К., 2007. — С. 185.

¹⁷⁴ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... — С. 517.

¹⁷⁵ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Відп. ред. І. П. Крип'якевич. — К., 1959. — С. 15, 28, 29, 33, 44, 49, 67, 74, 97, 109, 115, 176, 178, 183, 187, 195, 198, 205, 208, 212, 219, 221, 246, 251, 257, 259, 282, 289, 311, 398, 401, 420, 425–426, 430, 433, 443, 443, 456 493.

¹⁷⁶ Там само. — С. 7–9, 13, 15, 22, 28, 34, 37, 38, 39, 46, 55, 59–60, 63, 66, 97, 172, 247, 250, 254, 282, 383, 384.

ром, доволі промовистим є коментар Ф. Шевченка про відомий цикл праць І. Крип'якевича — «Студії над державою Богдана Хмельницького». «Незважаючи на ряд недоліків, застарілість термінології, вживаної в роботі, *“Студії” належать до числа тих праць І. П. Крип'якевича, які мають не тільки історіографічне значення, а є тією працею, що нею користувались і будуть використовувати далі історики.* В радянській історіографії ця праця І. П. Крип'якевича ніколи не зараховувалась до числа націоналістичних», — підкреслює вчений¹⁷⁷.

Первісно Ф. Шевченко планував більш масштабну працю, котра б мала охопити не тільки добу Хмельниччини, а й більшу частину другої половини XVII ст., принаймні до гетьманування І. Мазепи. Власне, про такі наміри автор згадував у вступній частині монографії, зокрема відзначав, що планував зосередитися на «періоді після возз'єднання України з Росією»¹⁷⁸.

Почасти про це свідчить і велика кількість підготовчих матеріалів та робочих виписок Ф. Шевченка, які хронологічно охоплюють другу половину 1650-х–1670-ті роки. Крім того, історик, відповідаючи на закиди про попередній план та структуру монографії, зауважив на розширеному засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР у червні 1960 р., що *«писав про другу половину XVII ст., робота вийшла величенька, півсотні аркушів.* Стало питання про друкування, я вирішив друкувати першу вступну частину»¹⁷⁹. Ці наміри виглядають досить правдоподібно, позаяк кандидатська дисертація Ф. Шевченка, що у багатьох аспектах перегукується з його монографією 1959 р., хронологічно обіймала період 1650-х–1660-х років.

Врешті, чернеткові накиди плану згаданої монографії дозволяють дійти однозначного висновку про те, що Ф. Шевченко плекав проект великого і масштабного дослідження. Скажімо, один із варіантів попереднього плану студії складається з трьох частин та 14 розділів!

За початковим авторським задумом ця робота проектувалася приблизно у такому вигляді: *«Частина перша. Російсько-українські взаємовідносини під час визвольної війни.* Розділ I. Україна на передодні визвольної війни та характер рос[ійсько]-укр[аїнських] зв'язків в цей час. Розділ II. Визвольна війна українського народу — початок нового етапу в зв'язках України з Росією. Політично-дипломатичні відносини в 1648–1649 рр. Розділ III. Рос[ійсько]-укр[аїнські] взаємовідносини з кінця 1649 р. до початку 1653 р. Розділ IV. Економічні зв'язки України з Росією 1648–1653 рр. Розділ V. Возз'єднання України з Росією в 1654 р. (1653–1654).

Частина друга. Політичні та економічні відносини України і Росії в перші роки після возз'єднання. Розділ I. Спільна боротьба російського та українського народів проти шляхетської Польщі в 1654–1656. Розділ II. Україна в складі

¹⁷⁷ Шевченко Ф. П. Довідка [в ЦК КПУ про опубліковані статті Крип'якевича І. П. — «Студії над державою Богдана Хмельницького», надруковані в 1925–1931 рр.; машинопис; м. Київ, осінь 1958 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 346. — Арк. 2.

¹⁷⁸ Його ж. Політичні та економічні зв'язки... — С. 4.

¹⁷⁹ Шепель Л. Матеріали Наукового архіву... Із стенограми обговорення книги Ф. П. Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» на розширеному засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР (Київ, 8 червня 1960 р.) // «Істину встановлює суд історії». — Т. 1. — С. 539; Стенограма засідань Вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. [машинопис] // НА ІУ. — Оп. 1. — Спр. 968. — Арк. 24.

централізованої Російської держави (до смерті Б. Хмельницького 1657 р.). Розділ III. Посилення класової та політичної боротьби на Україні, ставлення до неї царського уряду. «Переяславські статті» 1659 року. Розділ IV. Характер економічних зв'язків між Україною та Росією в перші роки після возз'єднання.

Частина III. Спільна боротьба російського та українського народів проти польсько-шляхетської агресії в 60-х роках. Політика царського уряду на Україні. Розділ I. Становище на Україні після Переяславського договору. Війна з Польщею та початок розділу українських земель. Розділ II. «Московські статті» 1665 року та нове становище Лівобережної України в складі Росії. Розділ III. Відносини російського уряду до Правобережної України та Запорізької Січі. Андрусівське перемир'я 1667 р. та його значення в історії українських земель. Розділ IV. Економічні зв'язки України з Росією після возз'єднання. Роль і місце України в складанні загальноросійського ринку. Розділ V. Повстання на Україні проти воевод. «Глухівські статті» 1669 року та зміни в політиці російського уряду на Лівобережній Україні. Заключення. Список джерел та літератури використаних в роботі¹⁸⁰. Зазначимо, що зберігся навіть чорновий варіант другого розділу третьої частини дисертації (монографії), присвячений «Московським статтям» 1665 р.¹⁸¹

Ба більше, первісний план докторської дисертації Ф. Шевченка був ще більш масштабним й амбітним, аніж проект його монографії, позаяк передбачав четверту частину — «Російсько-українські відносини в 70-80-і роки», котра складалася з трьох розділів¹⁸². Отже, його праця хронологічно мала обійняти кілька історичних епох — від доби Б. Хмельницького до часів І. Мазепи.

Отож книга Ф. Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» фактично проектувалася як вступна частина до більш великої (можливо, кількатомної!) студії і тільки внаслідок низки обставин та умов побачила світ як самостійна праця.

Загалом конструкція монографії Ф. Шевченка спиралася на дослідницькі практики, виплекані й опрацьовані у низці його повоєнних текстів. Передусім, постулюється і розширюється новий «народницький» дискурс, який доповнюється відповідними ідеологічними контекстами й класовими означеннями. Тож споглядаємо своєрідну апологію у репрезентації народу, хоч і з дещо іншим акцентуванням, порівняно з класичним народницьким дискурсом. «Народ — справжній творець історії, і він по праву займає центральне місце в радянській історіографії. Роль народу з особливою силою проявляється в соціалістичному суспільстві, коли мільйони людей, розкутих від кайданів капіталізму, стали активними і свідомими творцями історії», — наголошує автор¹⁸³.

¹⁸⁰ Шевченко Ф. П. План монографії на тему: «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в другій половині XVII ст.» та анотація [автограф і машинопис із правками] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 895. — Арк. 2-3.

¹⁸¹ Його ж. «Московські статті» 1665 року та нове становище України в складі Росії. Розділ другий [докторської дисертації на тему «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в другій половині XVII ст.»; чорновий автограф, 1958-1959 рр.] // Там само. — Спр. 142. — 46 арк.

¹⁸² Його ж. План докторської дисертації на тему «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в другій половині XVII ст.» та робочі матеріали [чорновий автограф та машинопис із правками] // Там само. — Спр. 896. — Арк. 2.

¹⁸³ Його ж. Політичні та економічні зв'язки... — С. 3.

Ця теза у модифікованому, часом розгорнутому вигляді побутує у більшості текстів Ф. Шевченка протягом 1950-х–1970-х років¹⁸⁴, зокрема нав'язує «героїчні» конотації у представленні народу на авансцені історії. «*Народ є справжнім творцем і героєм історії*», — підкреслює історик в одній із популярних брошур¹⁸⁵. Причому Ф. Шевченко, хоч і пише про подальше «зближення і єднання соціалістичних націй», але зауважує, спираючись на «класика», що «*національні і державні відмінності між народами і країнами будуть існувати ще дуже і дуже довго*»¹⁸⁶.

Таким чином, на сторінках монографії обстоюється думка, що «народи Радянського Союзу єднає не лише славне і героїчне сучасне, але й їх минуле»¹⁸⁷. Від нового «народницького» дискурсу перекидається «місток» до офіційної схеми «возз'єднання», котра подається у контексті положення про історичні зв'язки та взаємодію народів як предтечу їхньої «великої дружби». Така актуалізація предметної області монографії засвідчувала лояльне ставлення її автора до радянського канону, проте дозволяла маркувати і представляти низку подій та явищ з обсягу республіканської історії у вигляді «прогресивних» зрушень.

Приміром, козацькі виступи та селянські заворушення першої третини XVII ст. подаються як вияви героїзму українського народу у боротьбі зі своїми експлуататорами¹⁸⁸. «Масові народні виступи» розглядаються як акумуляція великого історичного досвіду¹⁸⁹. Більше того, Ф. Шевченко відзначає, що «класики» вклали різний зміст у поняття «народ», хоч і вимагали не прикривати цим терміном класовий характер того чи іншого суспільства¹⁹⁰. Мабуть, автор тривалий час розмірковував і готувався до окреслення «народницького» та класового дискурсів, оскільки у його робочих нотатках віднаходимо десятки і навіть сотні виписок із праць Ф. Енгельса, К. Маркса та В. Леніна, присвячених цій проблематиці¹⁹¹.

Видається, що своєрідним продуктом цих тривалих роздумів Ф. Шевченка була його стаття «Про роль народних мас в історії» (1957), в якій він намагався пристосувати новий «народницький» дискурс до вимог радянського канону. Тож автор пов'язував із термінами «народ» та «народні маси» класові і матеріалістичні конотації. Наприклад, історик зазначав, що «*народ — виробники матеріальних цінностей — є тією справжньою силою, яка практично робила і робить всі корінні, прогресивні зміни в суспільстві*. Історичний процес розвивається, рухається вперед силою праці і боротьби народних мас. Саме тому народ є справжнім творцем і героєм історії»¹⁹².

¹⁸⁴ Його ж. Про створення «Вступу до історичної науки» // УІЖ. — 1959. — № 1. — С. 90; Його ж. Про суд історії // УІЖ. — 1967. — № 2. — С. 47; Його ж. Особливості суспільного прогресу в нашу епоху [стаття для Відділу наук ЦК КПУ; машинопис із правками; м. Київ, 15 берез. 1970 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 173. — Арк. 3.

¹⁸⁵ Його ж. Історія і сучасність. — К., 1965. — С. 25.

¹⁸⁶ Його ж. Нові риси в розвитку і зміцненні дружби народів СРСР: (Доповідь на науковій сесії, присвяченій новим починанням, суспільним явищам і процесам на сучасному етапі комуністичного будівництва) / Для службового користування. — К., 1959. — С. 21.

¹⁸⁷ Його ж. Політичні та економічні зв'язки... — С. 4.

¹⁸⁸ Там само. — С. 16.

¹⁸⁹ Там само. — С. 58.

¹⁹⁰ Там само. — С. 37.

¹⁹¹ Шевченко Ф. П. Робочі матеріали: Класова боротьба 1648–1654 рр. — 101 арк; Його ж. Робочі матеріали про соціально-політичні погляди селянства України в період визвольної війни 1648–1654 рр. та ін. [чорновий автограф] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 680. — 86 арк.

¹⁹² Його ж. Про роль народних мас в історії // НЗІІ. — К., 1957. — Т. 9. — С. 3.

Таке представлення народу у його монографії доповнюється відповідними тезами й коментарями щодо класів і станів, насамперед «прогресивних»¹⁹³, які складають основу класового дискурсу. Не випадково Ф. Шевченко відзначає, що поділ на «стани-класи» характерний для «феодального суспільства», зокрема спирає свою тезу на відповідні посилання на «класиків»¹⁹⁴. У виступі на розширеному засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР у червні 1960 р. історик був змушений пояснювати, що він не ігнорує класовий поділ, а лише поглиблює його враховуючи «феодальну специфіку», зокрема юридичне й економічне становище «станів-класів»¹⁹⁵. Цей підхід автор обстоював і пізніше, зокрема тримався думки, що становість є однією з «форм класових відмінностей»¹⁹⁶.

Водночас Ф. Шевченко прагне узгодити класовий та новий «народницький» дискурси, зокрема тримається думки, що «класи» й інші соціальні прошарки були «елементами народу». Причому вчений наголошує на плинності, мінливості самої «основи народу», котра змінюється впродовж різних історичних епох¹⁹⁷. Саме з цієї перспективи Ф. Шевченко досить категорично обстоює думку про те, що «існування української народності в XV–XVII ст. є незаперечним фактом. Процес національного самопізнання українського народу, його боротьба за свої права були явищем прогресивним»¹⁹⁸.

Ця констатація є своєрідним прологом до представлення Хмельниччини як «визвольної війни українського народу», поязяк освячує її класовий і «прогресивний» характер, але дозволяє порушити міжнародні та міжнаціональні аспекти, хоч і в обрамленні «народницького» дискурсу.

Зауважимо, що Ф. Шевченко пов'язує з творчістю «народних мас» і появу, точніше «дуже складний процес створення української державності»¹⁹⁹. Такі розумування історика перегакуються з відповідними пасажами з монографії І. Крип'якевича²⁰⁰. Ф. Шевченко тримається думки, що у феодальній Європі побутували два типи держав — національні та багатонаціональні, хоч і відзначає нерозробленість цієї проблематики у радянській історіографії²⁰¹. Зокрема, він акцентує увагу на тому, що за часів «розквітлого феодалізму», коли землеробство становило «головну галузь виробництва», виникнення «багатонаціональних держав» було досить звичним явищем.

На його думку, «економіка цих країн ґрунтувалась на феодальній залежності селянства, на посиленні його експлуатації, а також на приєднанні інших земель, включенні їх до одного державного організму і втягуванні різними шляхами до спільного економічного життя. Ми нагадали про це для того, щоб

¹⁹³ Його ж. Політичні та економічні зв'язки... — С. 5.

¹⁹⁴ Там само. — С. 21–22.

¹⁹⁵ Шепель Л. Матеріали Наукового архіву... Із стенограми обговорення книги Ф. П. Шевченка... // «Істину встановлює суд історії». — Т. 1. — С. 531; Стенограма засідань Вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. — Арк. 8.

¹⁹⁶ Шевченко Ф. П. Про народ і класи-стани на Україні під час визвольної війни 1648–1654 рр. // СВНУ. — К., 1973. — Вип. 2. — С. 46.

¹⁹⁷ Його ж. Політичні та економічні зв'язки... — С. 38.

¹⁹⁸ Там само. — С. 58–59.

¹⁹⁹ Там само. — С. 63.

²⁰⁰ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф. П. Шевченко. — [1-е вид.]. — К., 1954. — С. 335, 339.

²⁰¹ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки... — С. 257–258, 268.

показати, що виникнення української національної державності за тих умов не могло становити якогось винятку. Це добре розуміли тодішні українські державні діячі, які вже з перших днів визвольної війни посилено шукали виходу з становища в укладенні міжнародних союзів і створенні коаліцій з метою забезпечити існування державності»²⁰². Відтак державницький контекст автор не тільки пов'язує із «народницьким» і класовим дискурсами, а й уживає його для представлення міжнародних і міжнаціональних відносин за часів Хмельниччини.

Така контекстуалізація дозволяє Ф. Шевченку висунути тезу про формування на теренах Гетьманщини національної держави. Втім учений відзначає, що «створення національної держави — справа міжнародна. Цей процес не міг відбуватись ізольовано від інших держав, які по-різному до цієї події поставилися. Проте фактично вони всі повинні були рахуватися з існуванням української держави, навіть Річ Посполита, яка ніяк не могла погодитись з тим, що Україна виривається з її складу»²⁰³.

Зазначимо, що Ф. Шевченко здебільшого розглядає Гетьманщину як державність, а не державу, хоч, імовірно, у первісному варіанті монографії тримався більш радикальних поглядів. Окрім того, в остаточному варіанті тексту, часом побутує термін «Українська держава»²⁰⁴. І. Крип'якевич в одному з листів до автора студії відзначав, що він представляє тогочасну Україну іноді як державу, інколи як державність і пропонував внести ясність щодо застосування цих означень²⁰⁵.

Ф. Шевченко пише і про життєздатність української державності, котра виявилася за часів визвольної війни 1648–1654 рр. Звісно, така життєвість репрезентувалася у світлі об'єктивної необхідності «боротьби народу за своє існування, виразом його прагнення до незалежності», хоч історик і відзначав неможливість повною мірою реалізувати державницький проект за тодішніх передумов²⁰⁶. Відтак складання української державності він розглядає як результат боротьби народу за визволення з-під польсько-шляхетського гноблення²⁰⁷. Державний устрій Гетьманщини історик потрактовує як аристократичну чи олігархічну республіку²⁰⁸, що почасти нагадує його попередні погляди, коли він розглядав козацьку державність як республіку, вибудовану на станових засадах²⁰⁹.

Однак, Ф. Шевченко відмічає, що українські правлячі кола здійснювали спроби створити «багатонаціональну державу» — династичний союз України з Молдавією, введення козацького ладу на білоруських землях і т. п.²¹⁰ Водночас автор представляє розлогу історіографічну палітру щодо висвітлення проблем козацької державності, до якої потрапляють навіть студії представників дер-

²⁰² Там само. — С. 268.

²⁰³ Там само. — С. 258.

²⁰⁴ Там само. — С. 282.

²⁰⁵ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... — С. 518.

²⁰⁶ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки... — С. 267.

²⁰⁷ Там само. — С. 283.

²⁰⁸ Там само. — С. 282.

²⁰⁹ Шевченко Ф. П. «Русские воеводы на Украине...». — Арк. 33.

²¹⁰ Його ж. Політичні та економічні зв'язки... — С. 269.

жавницького напрямку 1920-х–1930-х років. Зокрема, він висвітлює погляди В. Липинського, у т. ч. його візію, викладену у знаковій монографії «Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті», хоч тлумачить і критикує цю роботу з позицій модифікованого «народницького» дискурсу²¹¹. Я. Дзира згадував, що праці В. Липинського й М. Грушевського зберігалися в особистій бібліотеці історика²¹².

Отож провідний рефрен монографії Ф. Шевченка пов'язаний із новою «народницькою» апологією минувшини, хоч і з відповідним класовим антуражем. Недаремно він обстоює думку, що «великі народні рухи є вихідним моментом для визначення рівня розвитку і внутрішньої природи різних класів, їх тенденцій. Ці народні виступи є своєрідним підвищенням, з якого можна краще розглянути, оцінити те, що відбувалось до і після подій. Визвольна війна українського народу і дає змогу зробити таку оцінку»²¹³. Тож історик акцентує увагу на тих об'єднуючих чинниках, які сполучали різні «стани-класи» у «народних рухах», але відзначає «класову» вмотивованість зацікавлень різних соціальних спільнот²¹⁴.

Ба більше, у його праці йдеться про союз «прогресивних станів», оскільки Ф. Шевченко вважав, що теза про «два ворожі класові табори», котрі протистоять один одному, не дозволяє повною мірою показати складне сплетіння поглядів, інтересів та устремлінь різних станів²¹⁵. Автор уживає маркування «свій» та «чужий» щодо означення «експлуаторських станів-класів»²¹⁶, хоч і не генералізує цього підходу, а послуговується ним епізодично.

Варто підкреслити, що на розширеному засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР у червні 1960 р. Ф. Шевченко прагнув захистити свою тезу про спілку «прогресивних станів». «Дійсно я вважаю, що при феодалізмі існує не один прогресивний стан, клас. Я кажу в роботі, що прогресивним станом було селянство, козацтво, міщани. Духовенство я вже ділю на дві групи — вищу і нижчу. Але теж як стан, воно одне»²¹⁷.

Пізніше Ф. Шевченко не тільки модифікував свою тезу про спілку «прогресивних станів (класів)», а й спробував ужити її для формалізації поняття «народ». Відтак постало досить цікаве означення: «Народ — це певне співвідношення прогресивних класів, різних соціальних груп, які в конкретних історичних умовах об'єднані спільністю інтересів та мети в боротьбі проти всього, що віджило, за дальший поступальний розвиток суспільства»²¹⁸. Вочевидь, наведена сентенція свідчить, що історик мав намір і далі поглиблювати новий «народницький» дискурс у своїх писаннях під покривкою офіційних настанов. На думку І. Бойка, авторське означення поняття «народ» у монографії 1959 р.

²¹¹ Там само. — С. 256.

²¹² Дзира Я. Десятиріччя творчого спілкування. — С. 153.

²¹³ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки... — С. 66.

²¹⁴ Там само. — С. 66.

²¹⁵ Там само. — С. 247.

²¹⁶ Там само. — С. 236.

²¹⁷ Шепель Л. Матеріали Наукового архіву... Із стенограми обговорення книги Ф. П. Шевченка... // «Істину встановлює суд історії». — Т. 1. — С. 539; Стенограма засідань Вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. — Арк. 23.

²¹⁸ Шевченко Ф. П. Про суд історії. — С. 47.

нагадує відомі положення М. Грушевського, котрий відносив до народних мас «дрібну шляхту» і «дрібну буржуазію»²¹⁹.

Зрештою, «гра» з класовими й «народницькими» контекстами дозволяє Ф. Шевченку сформулювати одну з найважливіших установчих тез монографії — визвольна війна як «переломний момент в історії України»²²⁰. Ця війна, як і будь-яка «національна-визвольна боротьба», маркується автором як «прогресивна» апіорі. Більше того, історик розглядає Хмельниччину як класичний приклад визвольної війни, як у сенсі її «прогресивності», так і активності широких «народних мас»²²¹. Заразом він наголошує, що національно-визвольні війни за епохи феодалізму, до якої варто віднести і Хмельниччину, скеровані на збереження суверенності народу.

На думку Ф. Шевченка, така констатація дозволяє однозначно розглядати ці війни як «прогресивні»²²². Цю позицію вчений відстоював і на чотирьохденному розширеному засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР у червні 1960 р., хоч і визнавав, що участь селянства у визвольній війні 1648–1654 рр. внесла до неї помітний колорит²²³.

Такий підхід відіграє важливу роль у монографії Ф. Шевченка, позаяк дозволяє більш детально й рельєфно репрезентувати козацтво за часів Хмельниччини у різних контекстах: адміністративних, політичних, військових, соціальних, господарських, дипломатичних та інших. Тим паче, що він представляє цей стан як «вільних виробників», ворожих «феодальному гніту», що справляли «прогресивний вплив» на тогочасне селянство²²⁴. Не випадково у його робочих нотатках простежуємо акцентування на «передовій ролі» козацтва, котра недооцінювалася у радянській літературі²²⁵.

Ці розумування почасти нагадують відому візію «торгового капіталізму» М. Покровського, за якою козаки розглядалися як «ранні буржуа», що спричинилися до формування капіталістичних відносин. Та автор категорично відмежовується від концепції М. Покровського та рішуче критикує означені погляди²²⁶.

Натомість Ф. Шевченко прагне віднайти прийнятні способи репрезентації різних станів, верст, прошарків на ниві української історії, котрі б не зводилися до суцільної класової генералізації. Приміром він висловлює думку, що «крім основного поділу на класи в суспільстві бувають проміжні соціальні групи, які в силу свого становища в певний час теж можуть бути складовою частиною народу. На Україні до таких груп належали козацька старшина, заможне міщанство, дрібна українська шляхта, нижче православне духовенство...»²²⁷. Відтак умотивовується доцільність їхнього представлення на сторінках монографії

²¹⁹ Стенограма засідань Вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. — Арк. 59.

²²⁰ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки... — С. 4–5.

²²¹ Там само. — С. 170.

²²² Там само. — С. 171.

²²³ Шепель Л. Матеріали Наукового архіву... Із стенограми обговорення книги Ф. П. Шевченка... — С. 532; Стенограма засідань Вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. — Арк. 11.

²²⁴ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки... — С. 27.

²²⁵ Його ж. Робочі матеріали: Класова боротьба 1648–1654 рр. — Арк. 24зв.

²²⁶ Його ж. Політичні та економічні зв'язки... — С. 24.

²²⁷ Там само. — С. 38.

з позицій «народницького» дискурсу, позаяк означені соціальні спільноти тою чи іншою мірою були частиною «народу» — носія «прогресивних вартостей» відповідно до постулатів марксистсько-ленінської доктрини.

Проте у тексті Ф. Шевченка споглядаємо не тільки окреслення становища козацтва — привілейованого, але строкатого стану, селянства як «чорного стану»²²⁸, а й тогочасні устремління міщанства²²⁹, невдоволення й хитання дрібної шляхти²³⁰, специфічну роль нижчого духовенства²³¹ та ін.

Зауважимо, що історик відзначає й участь шляхти у повстанні Б. Хмельницького та визвольній війні 1648–1654 рр. Зокрема, він посилається на відому збірку «Z dziejów Ukrainy...» В. Липинського і навіть вважає, що останній вірно оцінив масштаб участі шляхти у козацькому війську²³². Причому на цю збірку Ф. Шевченко неодноразово покликається у своїй монографії. Заразом історик згадує про шляхтичів, які уславилися своєю звитягою під час визвольної війни — І. Богуна, С. Височана, С.-М. Кричевського та ін.²³³ Ці сюжети стали приводом для низки звинувачень, зокрема з боку К. Гуслистого та ін., в ідеалізації ролі «заможних елементів», яких автор нібито представляв у вигляді «прогресивних»²³⁴.

Відзначимо, що Ф. Шевченко ще 1952 р. пропонував увести полковника С.-М. Кричевського як одну з видатних фігур того часу до лібрето опери «Богдан Хмельницький» на зустрічі з її автором — драматургом О. Корнійчуком²³⁵.

Загалом класовий дискурс був доволі традиційним для дослідницьких практик Ф. Шевченка від часів його перших наукових студій. Власне, комбінація «народницького» та класового дискурсів, які припасовані до вимог офіційного канону, як-от «дружба братніх народів» та їхнє «воз'єднання» в «єдиній родині» і складає концептуальну канву монографії. Варто звернути увагу й на авторське вживання дискурсу «дружби народів» у сполученні з класовим маркуванням минувшини, що особливо яскраво простежується у газетній публікації 1966 р.

Зазвичай спершу подається офіційна настанова про взаємини між «братніми народами», наприклад у такому вигляді: *«У взаємовідносинах між народами з давніх часів сильнішим було те, що їх єднало, а не роз'єднувало. Розвиток народів завжди відбувався в постійній взаємодії та взаємовпливах. Це обумовлювалось об'єктивним ходом історичного процесу, боротьбою передових сил за прогрес, проти реакції»*²³⁶.

²²⁸ Там само. — С. 27–31.

²²⁹ Там само. — С. 32–33.

²³⁰ Там само. — С. 33.

²³¹ Там само. — С. 35.

²³² Там само. — С. 174.

²³³ Там само. — С. 175–176.

²³⁴ Стенограма засідання Вченої ради Інституту історії АН УРСР 13 червня 1960 р. по обговоренню праці Шевченка Ф. П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» [машинопис] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 869. — Арк. 67.

²³⁵ Шепель Л. Матеріали Наукового архіву... Зауваження Ф. П. Шевченка, висловлені під час зустрічі співробітників Інституту історії України АН УРСР з О. Є. Корнійчуком — автором лібрето опери «Богдан Хмельницький» (Київ, 4 лютого 1952 р.) // «Істину встановлює суд історії». — Т. 1. — С. 508.

²³⁶ Шевченко Ф. Дружба народів СРСР вічна і непорушна // РУ (К.). — 1966, 27 січ. — № 22. — С. 2.

Здавалося б, наведена сентенція незаперечно продукує відповідні офіційні конотації. Втім, невелике авторське уточнення, витримане в ідеологічно коректному дусі, яке вводить класове маркування, помітно змінює не тільки вищезазначений сенс, а й витворює певний простір для неоднозначних представлень минувшини. «Та слід зазначити, що в антагоністичному суспільстві, побудованому на основі приватної власності, де конкуренція є всесильним законом, такі фактори, як зв'язки і дружба між народами, не можуть бути постійно діючими і обриваються з волі експлуататорських класів. *На шляху єднання стоїть багато нездоланих перепон*», — підкреслює Ф. Шевченко²³⁷.

З такої перспективи історія подається начебто як поле «класової боротьби», котра плавно перетікає на терен міжнародних і міжнаціональних взаємин. Такі чи подібні метаморфози у репрезентації українсько-російських зв'язків, точніше взаємин за часів визвольної війни 1648–1654 рр., повсякчас споглядаємо у дослідницьких практиках Ф. Шевченка, зокрема у монографії «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.».

Поміж установчих тез цієї праці помічаємо помітний вплив архівних, історіографічних, джерелознавчих та редакторських практик Ф. Шевченка, котрий виявився у виразному розмежуванні ідей та фактів, а також в акцентуванні уваги на традиції українського історіописання, хоч і у латентному вигляді. «*Ми брали з літератури головним чином не факти, бо вони здебільшого відомі нам з першоджерел, а звертали увагу на висновки і твердження, до яких прийшли історики*. Це стосується випадків, коли на основі дослідження фактів автор прийшов до тих самих висновків, що і його попередники. В багатьох місцях посилення на попередників значно скоротило дослідження. Часто наводимо багато положень, як щось само собою зрозуміле, пам'ятаючи, що над ними працювало не одне покоління істориків і що їх висновки ввійшли, коли так можна висловитись, “в побут” історичної науки», — наголошує історик²³⁸.

Зазначимо, що у первісному робочому варіанті вступу до монографії, зокрема у частині тексту, викресленій І. Крип'якевичем як редактором, це розмежування подається у більш категоричній формі. «З самого початку поставили собі за мету вивчати факти, виходити з них, а не підміняти конкретної історії абстрактними соціологічними схемами, які виводяться а priori», — відзначає автор²³⁹. Ця сентенція з робочого варіанту вступу до монографії 1959 р. сприймається навіть як завуальована опозиція щодо радянського канону.

Доволі несподіваними виглядають і думки Ф. Шевченка про «дискусійний характер» цілої низки положень студії, що умотивовується як трактуванням фактів у контексті «масових явищ», так і самою джерельною базою монографії²⁴⁰. Такі розумування на теренах українського радянського історіописання циркулювали лише у поодиноких працях, оскільки навіть висловлені принагідно містили потенційно несприятливі, ба навіть небезпечні висновки для автора будь-якої роботи.

²³⁷ Там само. — С. 2.

²³⁸ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки... — С. 6.

²³⁹ Його ж. Вступ до праці «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в другій половині XVII ст.» [машинопис; м. Київ, листоп. 1958 р.; правки І. Крип'якевича 30. III. 1959 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 141. — Арк. 1.

²⁴⁰ Його ж. Політичні та економічні зв'язки... — С. 9.

Ймовірно, до цих зауваг спричинився складний і тернистий шлях як цієї студії, так і докторської дисертації Ф. Шевченка²⁴¹, котра зазнала тривалих обговорень та гострої критики за відхід від звичного канону, що відсунуло її захист на кілька років (1963)²⁴². Почасти про це свідчить обговорення його докторської дисертації, підготовленої на основі представленої монографії, на відділі історії феодалізму 6 травня 1960 р.²⁴³ Відзначимо, що попередньо В. Голобуцький — завідувач цього відділу написав схвальний відгук на текст монографії, поданий до видавництва²⁴⁴.

Та під час обговорення дисертації автора звинуватили у відродженні концепції «приєднання» України до Росії як «меншого зла», неправильному висвітленні проблеми возз'єднання 1654 р. (І. Рознер)²⁴⁵, а також у хибному трактуванні проблем Визвольної війни (В. Голобуцький)²⁴⁶. Натомість Ф. Шевченка підтримала низка науковців (О. Апанович, І. Гуржій, В. Дядиченко, О. Компан, К. Стецюк та ін.). Приміром О. Компан зауважила, що *«на честь автора слід сказати, що він ніколи не обминає трудного питання і намагається сказати в кожному випадку своє власне слово. Навіть в тих випадках коли його думка і викликає у читача заперечення неможна відмовити йому в справжній науковій винахідливості і бажанні знайти істину»*²⁴⁷.

Після цього обговорення Ф. Шевченка звинуватили у тому, що рукопис (машинопис) його праці, рекомендований до друку Інститутом історії АН УРСР, та монографія, видрукувана 1959 р., є по суті різними текстами. Відтак кампанія супроти його праці набирала обертів. Ситуація ускладнювалася й через те, що до «з'ясування» цих питань долучилися партійні функціонери з «великої хати» (так у неформальному спілкуванні називали будинок ЦК КПУ). Про це свідчить чернетка записки Ф. Шевченка, на якій він занотував, що його пояснення були передані у відділ науки ЦК КПУ т. В. П. Ковалевському, але згодом про них «забули»²⁴⁸.

Ф. Шевченко досить болісно прокоментував травневе обговорення 1960 р. *«І чого тільки вони не наговорили, у чому тільки не обвинувачували мене — аж до методологічних і політичних помилок. Не обмежували вони себе в засобах, щоб доказати мою наукову неспроможність, а то й глупість. Мені аж страшно,*

²⁴¹ Заява Ф. П. Шевченка на ім'я директора Інституту історії АН УРСР з приводу оцінки відділом феодалізму його докторської дисертації (Київ, 19 травня 1960 р.) // «Істину встановлює суд історії». — Т. 1. — С. 379–380.

²⁴² Батуріна С. Епістолярна спадщина Федора Павловича Шевченка // СІД. — К., 2009. — Ч. 16. — С. 134.

²⁴³ Протокол № 9 засідання Відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР [про обговорення докторської дисертації Шевченка Ф. П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»; машинопис; м. Київ, 6 трав. 1960 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 863. — 69 арк.

²⁴⁴ Голобуцький В. Відзив про роботу Шевченка Ф. П. — «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» [машинопис; м. Київ, 8 листоп. 1958 р.] // Там само. — Спр. 860. — 3 арк.

²⁴⁵ Протокол № 9 засідання Відділу історії феодалізму... — Арк. 34, 39.

²⁴⁶ Там само. — Арк. 62.

²⁴⁷ Там само. — Арк. 16.

²⁴⁸ Шевченко Ф. П. «Коротка відповідь з приводу зауважень В. О. Голобуцького на мою книгу — «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»» [чорновий автограф; м. Київ, 23 трав. 1960 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 865. — Арк. 1.

як згадаю. Та це, може, на другий день так здається, а згодом пройде... Не обов'язково я повинен померти доктором, коли життя таке прекрасне й для кандидатів наук і для мільйонів трударів без особливих наукових ступенів», — зазначив історик у листі до І. Крип'якевича від 7 травня 1960 р.²⁴⁹

Незабаром відбулося гостре та масштабне обговорення монографії Ф. Шевченка на розширеній Вченій раді Інституту історії АН УРСР, котре тривало 8, 10, 13–14 червня 1960 р., себто «навздогін» — після публікації його праці. Автор занотував (можливо згодом, прослуховуючи аудіозаписи засідань) стислу хронологію їх перебігу, котра дозволяє уявити загальну послідовність полеміки:

«Засідання 8 червня 1960 р.

Вступне слово Ф. П. Шевченка 2⁰⁰–2³⁰

1. Голобуцький — 45 хв.
2. Лола 4²⁵ (23 хв.)
3. Бойко 4⁴⁸
4. Компанієць 5²⁰–6⁰⁰

Засідання 10 червня 1960 р.

5. Марахов — 3⁰⁰ (18 хв.)
6. Бевзо 3¹⁸ (33 хв.)
7. Симоненко 3⁵¹–4³⁰
8. Сташевський 4⁴⁵(28)
9. Клоков 5¹³ (13)
10. Введенський 5²⁶
11. Кулініч 5⁴⁵–6¹⁵

Засідання 13 червня 1960 р.

12. Компан 12⁰³ (40 хв.)
13. Рознер 12⁴³ (30 хв.)
14. Рубач 1¹⁵ (1⁴²–2⁰⁵) (50 хв.)
15. Бутич 3¹⁰ (6 хв.)
16. Слуцький 3¹⁶ (26 хв.)
17. Дядиченко 3⁴² (18 хв.)
18. Гуслистий 4⁰⁰–4⁴⁰
19. Апанович 4⁵⁴ (23 хв.)
20. Куриленко 5¹⁸ (15 хв.)
21. Коваль 5³³–6⁰⁵

Засідання 14 травня 1960 р.

22. Мишко 9¹⁵ (23 хв.)
23. Белоусов 9³⁸ (17 хв.)
24. Калениченко 9⁵⁵ (27 хв.)
25. Шекера 10²²–10⁴⁰
26. Гуржій 10⁵⁵ (20 хв.)
27. Барабой 11¹⁵ (45 хв.)
28. Слинько 12⁰⁰ (5 хв.)

²⁴⁹ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... — С. 531.

29. Євсєєв 12⁰⁵-12⁴⁵
 30. Сидоренко 4⁰⁷ (13 хв.)
 31. Шевчук 4²⁰ (17 хв.)
 32. Шевченко 16³⁷ (перерва 15 хв) – 6⁵⁵
 Касименко»²⁵⁰.

Про масштабність та напруженість цієї дискусії з виразним ідеологічним присмаком красномовно свідчать цифри: розширене засідання Вченої ради Інституту історії АН УРСР загалом тривало майже 20 годин, виступило 33 науковці²⁵¹, обсяг стенограм та інших матеріалів (очевидно, неповний, оскільки ширилися різні варіанти!) склав понад 400 машинописних аркушів²⁵². Недаремно науковці з Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР іронічно назвали означене дійство «позачерговою шевченківською конференцією»²⁵³, а колишній директор Інституту історії України АН УРСР С. Белоусов порівняв емоційну напругу розширеного засідання з трибунами стадіону під час спортивних змагань²⁵⁴.

Зрештою, висвітлення й аналіз позицій, аргументів і спостережень учасників дискусії, а також передумов, обставин, низки провідних та супутніх контекстів цієї тривалої полеміки, що в інших формах де-факто продовжувалася і після червня 1960 р., можуть скласти предмет окремого і доволі цікавого дослідження. У вступному слові до цієї полеміки Ф. Шевченко зауважив, що йому, вочевидь, дістанеться за «дискусійні положення» монографії²⁵⁵.

Та повернемося, власне, до тексту його праці. Під офіційною покривкою «зв'язків та взаємодії братніх народів», що помітно трансформувалася завдяки сполученню класового й «народницького» дискурсів, у монографії Ф. Шевченка подавалася низка ідей і тез, які помітно розходилися з «переяславськими» настановами. Насамперед, автор обстоював думку, що «відносини між Росією і Україною не були ще відносинами рівнозначних сторін. Якщо Росія протягом століть вже виступала на міжнародній арені як самостійна держава, то Україна до визвольної війни такої ролі не відіграла»²⁵⁶.

²⁵⁰ Шевченко Ф. П. [Заключне слово...]. — Арк. 104—104зв.

²⁵¹ Його ж. Коротка довідка [про монографію — «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» для Комісії партійного державного контролю; чорновий автограф та машинопис із правками; м. Київ, берез. 1964 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 893. — Арк. 5.

²⁵² Стенограма засідань Вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. — 417 арк.; Стенограма засідання Вченої ради Інституту історії АН УРСР 10 червня 1960 р. (друге засідання) по обговоренню праці Шевченка Ф. П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» [машинопис] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 867. — 88 арк.; Стенограма засідання Вченої ради Інституту історії АН УРСР 13 червня 1960 р... — 114 арк.; Матеріали обговорення роботи Шевченка Ф. П. — «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»: стенограма засідання Вченої ради Інституту історії АН УРСР 14 червня 1960 р... — 198 арк.

²⁵³ Стенограма засідання Вченої ради Інституту історії АН УРСР 10 червня 1960 р... — Арк. 26.

²⁵⁴ Матеріали обговорення роботи Шевченка Ф. П... — Арк. 8.

²⁵⁵ Шепель Л. Матеріали Наукового архіву... Із стенограми обговорення книги Ф. П. Шевченка... — С. 537; Стенограма засідань Вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. — Арк. 19.

²⁵⁶ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки... — С. 63.

Більше того, Ф. Шевченко відзначає, що царський уряд із упередженням ставився до Хмельниччини, позаяк вона мала антифеодалне спрямування²⁵⁷. Відтак історик неодноразово згадує у монографії про підозріле, майже вороже ставлення Москви до Хмельниччини та її провідників, хоч і вмотивовує це відповідними класовими інтересами²⁵⁸. Зокрема він уважає, що у травні–червні 1648 р. російські війська були вже готові виступити на українські землі фактично на боці поляків супроти кримських татар, які на той час були союзниками Б. Хмельницького²⁵⁹.

Натомість ставлення російських «народних мас» до Хмельниччини Ф. Шевченко характеризує як позитивне²⁶⁰. Таким чином, сполучення, іноді протиставлення класового і «народницького» дискурсів дозволяє автору намітити, хоч і у спрощеному, деформованому вигляді загальне поле конфронтації на ниві «українсько-російських зв'язків».

Ці обережні і начебто принагідно висловлені спостереження Ф. Шевченка поступово, крок за кроком, обстоюють тезу про «приєднання» України до Росії, котра нібито не суперечила «пераяславському» канону та його наріжному концепту «возз'єднання народів» і, разом, у багатьох конкретних контекстах обходила нав'язану схему. На його думку, «в силу історичних причин інакше склалися відносини між Україною і Росією як напередодні, так і особливо під час визвольної війни. *Про характер їх відносин свідчать наслідки — приєднання України до Росії в 1654 р.»*²⁶¹.

У іншому місці Ф. Шевченко відмічає, що з розгортанням визвольної війни 1648–1654 рр. у середовищі, наближеному до гетьмана Б. Хмельницького, «*все більше бере верх ідея приєднання України до Росії*»²⁶². Водночас наміри російського уряду щодо України він кваліфікує у такому ж дусі, себто як «приєднання»²⁶³. Причому термін «приєднання», котрий побутує у доволі різних контекстах, неодноразово споглядаємо у його студії.

Скажімо Ф. Шевченко зазначає, що «складною центральною проблемою, зв'язаною з багатьма іншими питаннями, була *проблема приєднання України до Росії*»²⁶⁴, згадує про перемовини між гетьманським і російським урядами про «приєднання»²⁶⁵, відзначає міжнародне значення проєктованого «приєднання»²⁶⁶, пише про бесіди єрусалимського патріарха Паїсія з Б. Хмельницьким про «приєднання»²⁶⁷, означає територію трьох колишніх польських воєводств як «приєднану» до Росії²⁶⁸, висвітлює позицію українського православного духовенства у справі «приєднання»²⁶⁹, показує репрезентацію «приєднання» в «Исто-

²⁵⁷ Там само. — С. 64.

²⁵⁸ Там само. — С. 91.

²⁵⁹ Там само. — С. 78–80.

²⁶⁰ Там само. — С. 90, 93.

²⁶¹ Там само. — С. 62.

²⁶² Там само. — С. 65.

²⁶³ Там само. — С. 478.

²⁶⁴ Там само. — С. 66.

²⁶⁵ Там само. — С. 115.

²⁶⁶ Там само. — С. 131.

²⁶⁷ Там само. — С. 135, 138.

²⁶⁸ Там само. — С. 171.

²⁶⁹ Там само. — С. 213.

рии русов»²⁷⁰ та ін. Зокрема, розмаїтті згадки про «приєднання» розкидані практично по всій монографії у багатоманітних контекстах²⁷¹.

Варто наголосити, що термін «приєднання» Ф. Шевченко вживав і у листуванні з І. Крип'якевичем. Приміром, саме таке означення він використовує у листі від 27 серпня 1957 р. коментуючи робочу версію статті свого львівського колеги про соціально-політичні погляди Б. Хмельницького, котра була опублікована у першому номері «Українського історичного журналу» (1957). «Мені здається, що потрібно було б трохи більше сказати про класову політику Богдана і по відношенню до селянства, коли він роздавав маєтки, про це згадав мимоходом. З тексту виходить, що приєднання України до Росії відбулося дякуючи старанням Богдана. А де об'єктивно діючі історичні факти?», — риторично запитує історик²⁷².

У листі до І. Крип'якевича від 21 листопада 1958 р. Ф. Шевченко відзначає, що шостий розділ його майбутньої монографії «не основний в роботі, в ньому викладається саме приєднання України до Росії і оцінка цієї події»²⁷³. Аналогічні міркування споглядаємо і в робочому варіанті вступу до монографії, в якому зазначається, що «робота завершується викладенням приєднання України до Росії і оцінкою значення цієї події в історії двох братніх народів. Викладається це в шостому розділі книги»²⁷⁴.

За великим рахунком, у монографії 1959 р. Ф. Шевченко практично повертається до терміна «приєднання», хоч і надає йому дещо іншого сенсу, порівняно зі своєю кандидатською дисертацією. Як же узгоджувалося таке представлення з офіційним каноном?

Схоже, що головний акцент робився на своєрідній «грі» смислів з обсягу застосування різних дискурсів, оскільки термін «приєднання» вживався Ф. Шевченком здебільшого у ретроспективному розумінні: позиція сторін, перемовини, міжнародне становище середини XVII ст., устремління «народних мас» і т. п. Натомість історичне значення й сутність українсько-російського договору 1654 р. подавалися переважно з перспективи сучасності, себто у світлі канонічних «перейславських» тез, хоч іноді події за часів Хмельниччини також маркувалися як «возз'єднання».

Наприклад, Ф. Шевченко пише про схвалення ідеї «возз'єднання» міським населенням²⁷⁵, позитивну роль української державності у «возз'єднанні» України з Росією²⁷⁶, порушення питання «возз'єднання» на Земському соборі 1651 р.²⁷⁷, який став помітною віхою на цьому шляху²⁷⁸, міжнародні контексти проблеми «возз'єднання»²⁷⁹, про посольство С. Мужилівського та К. Бурляя у справі

²⁷⁰ Там само. — С. 269 (прим. 1)

²⁷¹ Там само. — С. 14, 87, 148, 150–152, 176, 203, 224, 259, 303, 326, 342, 355, 368, 373, 404, 444, 463, 467–469, 471–474, 476, 482.

²⁷² Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... — С. 510.

²⁷³ Там само. — С. 519–520.

²⁷⁴ Шевченко Ф. П. Вступ до праці «Політичні та економічні зв'язки...». — Арк. 37.

²⁷⁵ Його жс. Політичні та економічні зв'язки... — С. 233–234.

²⁷⁶ Там само. — С. 269.

²⁷⁷ Там само. — С. 328–329.

²⁷⁸ Там само. — С. 330.

²⁷⁹ Там само. — С. 353.

«возз'єднання»²⁸⁰, ухвалення рішення про «возз'єднання» на загальновійськовій раді 1654 р.²⁸¹ і т. п.

Можливо, ця суперечність була пов'язана з цензурними корективами та літературним редагуванням монографії, позаяк вихолощення і спрощення текстів на різних стадіях видавничого процесу, котрі часто називали «колективною перестраховкою», розглядають як досить поширену практику за радянської доби. Зокрема, численних цензурних і редакційних втручань до авторського тексту зазнала монографія І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький»²⁸². Тим паче, що Ф. Шевченко був змушений скорочувати первісний текст з 34 до 28 др. арк., хоч спершу видавничий ліміт складав усього 20 др. арк. Відтак автору довелося вести численні перемовини з видавництвом й обстоювати необхідність збільшення обсягу праці. Натомість видавництво йшло на це вкрай неохоче, виставляло додаткові умови, позаяк досить швидко дійшло до думки про ризикованість низки авторських тез і тлумачень. Учений навіть зауважив, що процес верстки перетворився на постійний конфлікт із видавництвом, під час якого він був змушений поступитися чи піти на компроміс у багатьох питаннях²⁸³.

Так чи інакше, видається, що негативні настанови у середовищі українських істориків щодо концепту «возз'єднання», хоч і у латентному вигляді, побутували ще у 1950-х роках, себто до появи славнозвісної праці М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції». О. Апанович навіть висловлює думку, що цю студію М. Брайчевському замовив Ф. Шевченко як редактор «Українського історичного журналу»²⁸⁴. Натомість сам М. Брайчевський відзначає, що студію було написано 1966 р. для «відкритого друку» за прямою пропозицією тодішньої дирекції Інституту історії АН УРСР (К. Дубини й І. Гуржія)²⁸⁵, хоч, імовірно, вона виявилася більш радикальною за авторською постановкою проблеми.

Отож монографія Ф. Шевченка справляла доволі суперечливе враження на читацьку аудиторію. З одного боку, його праця начебто була витримана у дусі офіційного канону. Недаремно сучасні дослідники відзначають побутування у цьому тексті відповідних штампів та ідеологічних тропів української радянської історіографії²⁸⁶. Проте, з другого боку, автор повсякчас обходив чи трохи переінакшував ідеологічні настанови, особливо, коли йшлося про певні контексти представлення досить важливих подій та явищ. Це помітили і рецензенти, і колеги на розширеному засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР у червні 1960 р., зокрема засудили вживання відмінних означень, порівняно із радянським канonom.

²⁸⁰ Там само. — С. 374.

²⁸¹ Там само. — С. 493.

²⁸² *Ісаєвич Я.* Передмова // *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький / Відп. ред. *Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич.* — 2-е вид. випр. і доп. — Львів, 1990. — С. 7–9; *Дашкевич Я.* Іван Крип'якевич — історик консервативно-державницької школи // *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. — 2-е вид. випр. й доп. — Львів, 2007. — С. 495 (прим. 31).

²⁸³ *Сливка Ю.* Листування Івана Крип'якевича... — С. 528.

²⁸⁴ «Зрадники мені не подобаються»: Аудіоінтерв'ю Юрія Зайцева з Оленою Апанович (28 серпня 1996 р.) // *ІДУ / Голова редколегії В. А. Смолій*; відп. ред. *О. А. Удод.* — К., 2011. — Вип. 21. — С. 349.

²⁸⁵ *Брайчевський М.* Приєднання чи возз'єднання? Триптих // *Переяславська рада 1654 року: Історіографія та дослідження.* — К., 2003. — С. 408.

²⁸⁶ *Колесник І. І.* Федір Шевченко... — С. 180.

Приміром, К. Гуслистий відзначив, що замість «правильного терміна “возз’єднання”», автор послугується терміном «приєднання», від якого відмовилися 1954 р. «Ви вводите без всякого пояснення термін “приєднання”», — підкреслював К. Гуслистий²⁸⁷. У підсумковій ухвалі розширеного чотириденного засідання Вченої ради Інституту історії АН УРСР вживання цього поняття було визнано одним із «істотних недоліків» монографії Ф. Шевченка²⁸⁸.

Більше того, рецензенти Я. Кісь та О. Цибко назвали термін «приєднання» не тільки плутаним формулюванням, а й констатували, що Ф. Шевченко фактично спотворив провідні положення радянської історичної науки. «Так, поряд з терміном “возз’єднання” автор (Ф. Шевченко. — Авт.) широко вживає термін “приєднання” України до Росії, хоч в радянській історичній науці прийнято перший термін, який єдино правильно передає зміст великого історичного акту. Автор дуже часто вживає термін “національно-визвольна війна” замість “народно-визвольна війна”, як це прийнято в радянській історіографії», — відзначали рецензенти²⁸⁹. Ймовірно, дефініція «національно-визвольна війна» щодо Хмельниччини використовувалася Ф. Шевченком на кшталт означень антиколоніальних рухів тодішніх країн «третього світу», котрі у радянському історіописанні 1950-х років зазвичай іменувалися «національно-визвольними».

Зазначимо, що Ф. Шевченко та І. Крип’якевич з очевидних на то причин були змушені обминути питання про правничу оцінку Переяславського договору 1654 р.²⁹⁰ У кандидатській дисертації Ф. Шевченко означував російсько-українські відносини як васалітет, але у досить невиразних формах²⁹¹. Однак фактичне становище України-Гетьманщини після 1654 р. Ф. Шевченко, як й інші дослідники — В. Голобуцький²⁹², І. Крип’якевич²⁹³, потрактував як автономію («широкі автономні права») у складі Російської держави, котра поступово обмежувалася внаслідок централізаторської політики царського уряду²⁹⁴.

На перший погляд, такий підхід не суперечив офіційному канону, але помітно розширював і навіть дещо інакше тлумачив установчі положення. Скажімо, у тексті «переяславських» тез немає жодної згадки про автономний статус Гетьманщини, а тільки коротенька інформація про те, що царизм ліквідував «місцеве самоуправління» (не автономію!) та придушував національно-визвольний рух, зокрема будь-які устремління до «створення української державності»²⁹⁵.

²⁸⁷ Шепель Л. Матеріали Наукового архіву... Із стенограми обговорення книги Ф. П. Шевченка... — С. 537; Стенограма засідань Вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. — Арк. 20.

²⁸⁸ Її жс. Матеріали Наукового архіву... Витяг з протоколу № 12 розширеного засідання Вченої ради Інституту історії АН УРСР з обговорення книги Ф. П. Шевченка «Політичні та економічні зв’язки України з Росією в середині XVII ст.» // «Істину встановлює суд історії». — Т. 1. — С. 541.

²⁸⁹ Кісь Я., Цибко О. Більше вимогливості і принциповості в історичних дослідженнях: (Рец. на кн.: Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв’язки України з Росією в середині XVII ст. / Відп. ред. І. П. Крип’якевич. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — 499 с.) // КУ. — 1961. — № 1. — С. 92–93.

²⁹⁰ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв’язки... — С. 496; Крип’якевич І. П. Богдан Хмельницький. — [1-е вид.]. — С. 451.

²⁹¹ Його жс. «Русские воеводы на Украине...». — Арк. 26, 122 зв.

²⁹² Голобуцький В. А. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1962. — С. 350.

²⁹³ Крип’якевич І. П. Богдан Хмельницький — [1-е вид.]. — С. 485.

²⁹⁴ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв’язки... — С. 499.

²⁹⁵ Тезиси о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.). — С. 12.

Зауважимо, що й репрезентація українсько-російських взаємин на сторінках студії Ф. Шевченка постає у вигляді складної, заплутаної палітри, котра по різному розгорається на відмінних відтинках історичного часу. Передусім автор наголошує, що російський уряд спершу намагався посідати становище посередника і прагнув замирити поляків та українців²⁹⁶, оскільки будь-що-будь хотів утримати спокій на свої кордонах. Відтак позиція Москви та дії місцевих російських адміністраторів неодноразово викликали роздратування козацької верхівки. Наприклад, історик навіть згадує про погрозу Б. Хмельницького здійснити військовий похід на Путивль восени 1649 р., яку розглядає як уповні реальну можливість²⁹⁷.

Таким чином, Ф. Шевченко обережно підводить читача до думки, що зміна російської позиції щодо Гетьманщини відбувалася лише під впливом подальших подій, які розгорталися не дуже сприятливо як для поляків, так і козаків. На сторінках монографії опосередковано проступає теза, що російські дипломати й адміністратори лише поступово, споглядаючи кількарічний плин військово-політичних подій дійшли до усвідомлення тих переваг, які може здобути Москва прийнявши козаків під високу царську руку. В одній із опублікованих рецензій на його монографію зазначалося, що з *«дослідження видно, що об'єднання України з Росією було нелегкою справою»*²⁹⁸.

Часом Ф. Шевченко уникає коментування чи очевидного тлумачення наведених відомостей, які залишає на розсуд читача. Дехто з сучасних дослідників трактує ці особливості викладу у позитивістському сенсі²⁹⁹. Натомість низка критиків закидала автору те, що він не тримається апології «великої дружби» двох народів, а дотримується «сліпого об'єктивізму».

Приміром Г. Марахов зазначав, що *«Федір Павлович підмінює зв'язки між народами, суперечностями та сутічками між Україною та Росією»*³⁰⁰. В. Голобуцький підкреслював, що *«Ф. П. Шевченко йде сліпо за документами, відмовляється піддати їх критичному аналізу. Якщо, з одного боку, Федір Павлович не хоче помічати гостроти українсько-польських суперечностей, то, з іншої, він крізь усю роботу проводить думку про наявність нібито глибоких суперечностей між Україною й Росією»*³⁰¹. У подібному дусі висловився й І. Бойко, котрий уважав, що *«генеральна лінія Хмельницького лишилася затушованою, зіпсована об'єктивістським ставленням Ф. Шевченка до деяких документів»*³⁰².

Та й господарські і торгівельні взаємини України з Росією постають у монографії Ф. Шевченка досить неоднозначно. Зокрема, І. Крип'якевич у листі від 3 листопада 1958 р. до автора монографії відзначав слушність його спостережень і міркувань про локальний, невіршальний характер цих зв'язків до 1648 р.³⁰³ У робочих нотатках Ф. Шевченка до монографії йдеться про важли-

²⁹⁶ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки... — С. 128, 138.

²⁹⁷ Там само. — С. 286–287

²⁹⁸ Івасюта М., Грабовецький В. Дружба двох народів-братів (Рец. на кн.: Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.). — К., 1959. Видавництво АН УРСР. Відп. редактор академік АН УРСР І. Крип'якевич) // Жовтень. — 1960. — № 4. — С. 150.

²⁹⁹ Батуріна С. С. Федір Павлович Шевченко... — С. 147.

³⁰⁰ Стенограма засідання Вченої ради Інституту історії АН УРСР 10 червня 1960 р... — Арк. 7.

³⁰¹ Стенограма засідань Вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. — Арк. 28.

³⁰² Протокол № 9 засідання Відділу історії феодалізму... — Арк. 12.

³⁰³ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... — С. 517.

вість економічних відносин між Польщею й Україною навіть за часів визвольної війни 1648–1654 рр., які, хоч і були обмежені, проте повністю не урвалися³⁰⁴.

На думку Ф. Шевченка, за Хмельниччини економічні зв'язки України з Росією побутували у різноманітних формах. Причому до цих форм автор схильний віднести навіть переселення й колонізацію українцями окраїн Російської держави³⁰⁵. До того ж, він окреслює ті переваги і вигоди, котрі здобула Росія від прийняття українських переселенців³⁰⁶. Водночас історик відзначає важливу роль подарунків у двосторонніх відносинах, які кваліфікує як «форму економічного впливу»³⁰⁷.

Відзначимо, що Ф. Шевченко спростовує на сторінках монографії й низку відомих візій та інтерпретацій з обсягу українсько-російських економічних відносин середини XVII ст. Зокрема, він вважає хибною тезу О. Касименка про включення України до єдиного всеросійського ринку ще до «воз'єднання» з Росією. Заразом він негативно відгукується про візію економіста В. Веселаги, який тримався думки про складання суспільного поділу праці між російськими й українськими землями, що нібито призвів до виникнення окремих економічних районів³⁰⁸. Натомість автор відзначає, що у тогочасних економічних зв'язках ані Україна, ані Росія не виступали як «єдине економічне ціле», себто вказує на відсутність як фактографічних відомостей, так і концептуальних підстав для подібних висновків³⁰⁹.

Інколи Ф. Шевченко відкидає і тлумачення окремих подій та явищ на ниві економічних взаємин. Відтак він зауважує, що О. Касименко зробив безпідставний висновок про великі збитки Росії, котрих вона зазнала внаслідок безмитної торгівлі з українськими землями 1649 р. На думку Ф. Шевченка, безмитна торгівля суттєво збільшила товарообіг, тобто приплив грошей і коштовностей до Росії, котрі щедро надходили з охоплених війною українських земель. Тому воєнні обставини дозволили добряче заробити певним російським колам³¹⁰.

Зрештою, монографія Ф. Шевченка справляла, як на ті часи, двояке враження. З одного боку, вона вирізнялася напрочуд добротною фактографічною основою, спертою на численні архівні джерела, опрацьовані з «перших рук». Та, незважаючи на фактографічний рефрен, робота не втрачала широкої історичної перспективи і репрезентувала «зв'язки» на тлі розлогої палітри дипломатичних, військово-політичних, адміністративних, соціально-економічних взаємин. З другого боку, ця студія подавалася у річищі «дружби народів», який повсюдно перетікав у «класовий» та «народницький» дискурси з численними канонічними покликаними на «класиків». Тож авторський текст радикально не суперечив «переяславським» тезам, але постійно доповнював, тлумачив, переінакшував, а часом і зовсім обходив (як у випадку з терміном «приєднання») офіційні настанови.

³⁰⁴ Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про економічні зв'язки України з Польщею, Білорусією, Росією; Зборівський договір та ін. [чорновий автограф та машинопис; 1950-ті роки] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 672. — Арк. 17.

³⁰⁵ Там само. — Арк. 54.

³⁰⁶ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки... — С. 442.

³⁰⁷ Там само. — С. 457.

³⁰⁸ Там само. — С. 408–409.

³⁰⁹ Там само. — С. 409.

³¹⁰ Там само. — С. 386–388.

Цікаве спостереження стосовно монографії Ф. Шевченка зробив М. Рубач, попри його вкрай негативне ставлення до цієї праці. На його думку, «книга Федора Павловича Шевченка — це часткова реакція розплати за антиісторичну модернізацію, яка є в деяких історичних працях останніх років, але, на жаль, це раціональне зерно потонуло в таких концепціях, які не тільки не поліпшують, не виправляють недоліків, а погіршують, штовхають народ, українську радянську історіографію на ті національно-буржуазні помилкові позиції»³¹¹.

У певному розумінні заувага М. Рубача про «антиісторичну модернізацію» відображала настрої низки українських істориків щодо дослідницьких практик, нав'язаних «перейславськими» настановами: помітна ідеалізація царського уряду, зокрема приписування йому надкласових мотивів і устремлінь, затушовування класових суперечностей, ствердження домінуючої ролі Московської держави і т. п. Утім, таке помірковане невдоволення, ймовірно, циркулювало здебільшого у межах приватної комунікації і лише зрідка у вельми обережних висловах проступало у текстах та під час дискусій.

Отож взаємини України і Росії у різних сферах поставали на сторінках монографії Ф. Шевченка у вигляді заплутаного, складного та суперечливого дійства, до якого долучалися розмаїтті зацікавлення, устремління, упередження тодішніх учасників. На розширеному засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР у червні 1960 р. автор, намагаючись віднайти компромісні формулювання, все ж таки досить різко зауважив, що «питання про возз'єднання України з Росією в силу різних причин не тільки затягувалося, а проходило через кілька етапів, висувались різні проекти з обох сторін. Обидві сторони шукали шляхів до подолання перешкод, що стояли на шляху до єдності, ліквідовували ряд непорозумінь, які породжувалися різними причинами. *Не все йшло так гладко, як хотілось цього сучасникам, не так, як бачать це все деякі історики*»³¹².

Таке представлення Хмельниччини та українсько-російських взаємин, незважаючи на численні ідеологічні конотації і задекларовані «обрядові» формули, ніяк не вкладалося у телеологічну схему «возз'єднання» народів. Не випадково сучасні дослідники означають тодішні підходи Ф. Шевченка як «єретичні погляди» щодо радянського канону³¹³.

Входження праці Ф. Шевченка до радянського культурного простору було вкрай складним і болісним, що пояснювалося як самим становищем його праці, котра балансувала на хиткій межі «офіційного» та реформаційного прочитань історії Хмельниччини, так і інтригами деяких його колег, партійних функціонерів з «великої хати» та ін. Припускають, що певну роль у цьому протистоянні відіграв й особистий конфлікт між В. Голобуцьким та Ф. Шевченком³¹⁴.

Зауважимо, що подібні випадки мали місце і щодо праць інших істориків, наприклад, стосовно монографії О. Касименка «Російсько-українські взаємовід-

³¹¹ Стенограма засідання Вченої ради Інституту історії АН УРСР 13 червня 1960 р... — Арк. 37.

³¹² Шепель Л. Матеріали Наукового архіву... Із стенограми обговорення книги Ф. П. Шевченка... — С. 535; Стенограма засідань Вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. — Арк. 17.

³¹³ Яремчук В. Минуле України... — С. 271.

³¹⁴ Юсов С. Історик Володимир Голобуцький (1903–1993): життя, наукова і педагогічна діяльність / Відп. ред. В. М. Даниленко. — К., 2011. — С. 175.

носини 1648 — початку 1651 р.» (К., 1955)³¹⁵. Та й сам О. Касименко порівнював долю своєї монографії зі студією Ф. Шевченка. Зокрема, він зауважив, що і «моя книга зазнала своєрідну історію, всьому колективу вона відома»³¹⁶.

Після чотирьохденного обговорення монографії Ф. Шевченка Вчена рада Інституту історії АН УРСР все ж таки ухвалила компромісне рішення — визнала ґрунтовність й актуальність його роботи, проте вказала і на численні помилки автора, хоч і не підвела під них політичну чи ідеологічну підоснову³¹⁷. Причому гостра полеміка точилася і навколо редакційних формулювань зазначеного рішення Вченої ради Інституту історії АН УРСР³¹⁸.

Однак, цією дискусією історія з монографією Ф. Шевченка не закінчилася, а перейшла на нову стадію — «війни рецензій», яку його опоненти розпочали з розсилки тенденційних відгуків із політичними та ідеологічними конотаціями до редакцій багатьох республіканських і союзних видань, а також до партійних та контролюючих органів.

Однією з таких праць була рецензійна стаття К. Гуслистого, в якій автор закидав Ф. Шевченку не тільки вживання терміна «приєднання», а й наголошував, що у його монографії є багато «великих теоретичних помилок»³¹⁹. Наприкінці тексту К. Гуслистого рукою Ф. Шевченка дописано короткий коментар: «“Рецензія” до нас була передана К. Г. Гуслистим в ред. «Укр. іст. журналу». Але на засід[анні] редколегії була одноголосно відхилена (за пропоз[ицією] П. А. Лаврова). Аналогічні рецензії були написані в усі московські журнали — «Коммунист», «Вопросы истории», «История СССР», а також в «Ком. України». В різних комбінаціях підписували: Голобуцький, Компанієць, Гуслистий...»³²⁰.

Результати «рецензійної» кампанії не забарилися. 18 серпня 1960 р. у постанові Президії ЦК КПУ окремим пунктом була прописана вимога прорецензувати монографію Ф. Шевченка у республіканському партійному офіціозі «Комуніст України»³²¹. У жовтні 1960 р. низка науковців в Інституті історії АН УРСР ініціювала перевірку первісного рукопису (машинопису) Ф. Шевченка з правками, зробленими під час обговорення, щоби довести, що до видавництва був переданий інший варіант тексту монографії з «кричущими помилками», котрі автор проігнорував, попри висловлені зауваження³²².

³¹⁵ Апанович О. Федір Павлович Шевченко... — С. 38; Дзира Я. Десятиріччя творчого спілкування. — С. 152.

³¹⁶ Матеріали обговорення роботи Шевченка Ф. П. — Арк. 193.

³¹⁷ Шепель Л. Матеріали Наукового архіву... Витяг з протоколу № 12... — С. 539–542.

³¹⁸ Шевченко Ф. П. [Мої] зауваження до проекту резолюції [Вченої ради Інституту історії АН УРСР по обговоренню праці «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»; машинопис; м. Київ, черв. 1960 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 881. — 3 арк.

³¹⁹ Гуслистий К. Г. Серйозні методологічні хиби в освітленні історії України XVII ст. Рецензія на роботу Шевченка Ф. П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» [машинопис; м. Київ, 27 лип. 1960 р.] // Там само. — Спр. 873. — Арк. 1–2.

³²⁰ Там само. — Арк. 15.

³²¹ Шевченко Ф. П. Коротка довідка... — Арк. 5.

³²² Мишко Д. І., Рознер І. Г., Шекера І. М., наукові співробітники Інституту історії АН УРСР. Акт [про перевірку внесених змін до роботи Шевченка Ф. П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»; машинопис; м. Київ, 26–27 жовт. 1960 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 874. — 9 арк.; Рознер І. Г., молодший науковий співробітник відділу історії феодалізму — Касименку О. К., директору Інституту історії АН УРСР [Службова записка про роботу Шевченка Ф. П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»; машинопис; м. Київ, 28 жовт. 1960 р.] // Там само. — Спр. 875. — 4 арк.

З окресленої перспективи рецензія Я. Кіся та О. Цибка була продовженням кампанії супроти монографії Ф. Шевченка. Первісно рецензію до цього журналу мала подати О. Компан. Ф. Шевченко навіть повідомляв про це І. Крип'якевича у листі від 11 лютого 1960 р.³²³ Видається, що рецензія О. Компан, вірогідно написана у позитивному дусі, не задовольнила редколегію, котра отримала однозначні настанови згори. Тим більше, що у цей час «критика» монографії Ф. Шевченка набирала дедалі більших обертів. Тож рецензію замовили іншим науковцям, яким заздалегідь накинули певне завдання.

Провідний рефрен робився на «методологічних хибках» монографії Ф. Шевченка. Відтак історик, крім вживання «плутаних» термінів «приєднання» та «національно-визвольна війна», закидалося «неправильне» представлення «рушійних сил» Хмельниччини, перебільшення «прогресивної» ролі козацтва, «серйозні помилки» і перекручення у висвітленні ролі «ранньої української державності» та потрактуванні зовнішньополітичної орієнтації Б. Хмельницького³²⁴. Водночас категорично спростовувалася ціла низка тлумачень Ф. Шевченка, котрі, здавалося б, очевидно випливали з наведених джерел: заяви Б. Хмельницького про наміри здійснити похід на Путивль восени 1649 р., протурецькі настрої серед старшини та звичайного козацтва, негативні результати перемовин єрусалимського патріарха Паїсія та С. Мужилівського у Москві на початку 1649 р. та ін.³²⁵ Гострі зауваги рецензенти висловили і щодо загальної структури монографії, зокрема стосовно відсутності історіографічного огляду та нагальної потреби додати спеціальний вступ про становище українських земель у 1630-х роках.

Вердикт рецензентів був категоричним: «автор недосить опрацював і продумав матеріал, що був у його розпорядженні, без глибокого критичного аналізу використав ряд документів, які мають суперечливий характер. Цих *недоліків* можна було б уникнути, якби праця Ф. Шевченка перед здачею до друку була ґрунтовніше і глибше обговорена у відділі феодалізму та на Вченій раді Інституту історії Академії наук УРСР»³²⁶.

Такий висновок фактично зупиняв просування докторської дисертації Ф. Шевченка та ставив ученого у досить скрутне становище, позаяк надав йому реноме інтелектуала, котрий конфронтував із офіційним канонем. Причому більшість зауваг, висловлених рецензентами, а найбільше підсумковий висновок, наслідували чи дублювали компромісну ухвалу розширеної Вченої ради Інституту історії АН УРСР у червні 1960 р. щодо монографії Ф. Шевченка³²⁷. Втім, теза про «методологічні помилки» та зауваги про терміни «приєднання» й «національна-визвольна війна», хоч і у пом'якшеному вигляді, мабуть, перекочували до зазначеної рецензії з розісланих матеріалів його опонентів.

Імовірно, що автор на той час уже мав інформацію про майбутню рецензію й очікував ще гірших висновків, зокрема звинувачень не у «методологічних хибках», а у політичних помилках! «Скажу відверто, що в тих обставинах, які склалися навколо книги, кращого і годі було ждати. Немає в рецензії “крово-

³²³ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... — С. 529.

³²⁴ Кісь Я., Цибко О. Більше вимогливості... — С. 91.

³²⁵ Там само. — С. 92.

³²⁶ Там само. — С. 93.

³²⁷ Шепель Л. Матеріали Наукового архіву... Витяг з протоколу № 12... — С. 541–542.

спущення», чого дуже дехто хотів. Написано її в спокійному тоні, хоч не все мені приємне (не все обґрунтовано, часом однобоко). Відзначено позитивні сторони роботи, а це теж важливо, бо були діячі, які на всіх перехрестях кричали про порочність книги...», — зазначав історик у листі до І. Крип'якевича від 2 лютого 1961 р.³²⁸

Ще чорнішою виявилася рецензія російського історика Л. Пушкарьова, написана начебто у контексті кількох джерелознавчих спостережень щодо монографії Ф. Шевченка. Ця рецензія не тільки докладно повторила попередні зауваги, а й інакше розставила оціночні акценти. Термін «приєднання» вже характеризувався не тільки як «плутаний» чи «помилковий», а як такий, що «здатний породити націоналістичні наслідки з політичної точки зору»³²⁹. У такому ж дусі переключувалися й інші закиди. Скажімо, рецензент зауважив, що «народно-визвольну війну 1648–1654 рр. автор (Ф. Шевченко. — Авт.), як правило, називає “національно-визвольною”, що також може дати привід для фальшиво-націоналістичного трактування цієї найважливішої події в історії України»³³⁰.

Такі оцінки повністю переводили дискусію з наукової площини до ідеологічно-політичної сфери. До того ж, Л. Пушкарьов уважав, що цих фатальних огріхів припустився історик із великим досвідом, значною фаховою підготовкою і солідними теоретичними напрацюваннями щодо вивчення проблем «дружби народів», себто мимоволі проводилася думка про навмисність, або навіть злісність авторських «помилочок»!

Загалом рецензія будувалася як демонстрація «хибності» і тенденційності джерелознавчого підходу Ф. Шевченка, головним чином, на прикладі спростування «путивльського епізоду» та відомостей про те, що весною — на початку літа 1648 р. російське військо було готове виступити на боці поляків супроти татар, а фактично й супроти повсталого українського народу³³¹. Власне, аналіз джерел, який мав би продемонструвати інше прочитання і потрактування, підмінювався абстрактними розумуваннями, котрі увінчувалися неспростовними, «залізними» аргументами — посиленнями на відповідні місця «перяславських» тез!

Ф. Шевченко у листі до І. Крип'якевича від 17 березня 1962 р. досить влучно схарактеризував рецензію Л. Пушкарьова як «суміш свинства і галантності». Зокрема, він припускав, що рецензент, а можливо й редакція використали рецензію його «добродіїв», яка тривалий час лежала у журналі³³². Вирішальне значення як для докторської дисертації, так і всієї інтелектуальної біографії Ф. Шевченка мала протекція визначного російського історика, академіка М. Тихомирова. Автор монографії сподівався на його підтримку у тій складній ситуації, яка склалася навколо його праці, про що відверто висловився в одному з листів до І. Крип'якевича³³³. Вочевидь, взаємини обох учених були настільки близькими,

³²⁸ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... — С. 533.

³²⁹ Пушкарев Л. Н. Залог успеха в источниковедческом анализе (По поводу книги Ф. П. Шевченко «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.», вид. АН УРСР, Київ, 1959. 500 с., тир. 2000) // ИСССР. — 1962. — № 2. — С. 175.

³³⁰ Там же. — С. 175.

³³¹ Там же. — С. 175–176.

³³² Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... — С. 538.

³³³ Там само. — С. 534.

що низка російських істориків однозначно зараховувала Ф. Шевченка до кола учнів академіка М. Тихомирова³³⁴.

У рецензії М. Тихомирова й О. Мальцева монографія Ф. Шевченка репрезентувалася як нова, капітальна студія з історії визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. Більше того, рецензенти не тільки відзначили досконалий джерелознавчий аналіз, а й широту наукових зацікавлень автора, який пов'язував події на українських теренах із багатоманітними міжнародними контекстами³³⁵. До поважних досягнень Ф. Шевченка зараховували й докладне представлення становища і позицій різних «соціальних груп і класів», а також цікаве відтворення економічних взаємин між Росією та Україною.

Зауважимо, що саме постановку низки міжнародних проблем «возз'єднання», М. Тихомиров, уже як офіційний опонент (іншими опонентами були І. Гуржій та М. Павленко)³³⁶ по докторській дисертації Ф. Шевченка, уважав одним із найбільших досягнень автора монографії³³⁷.

Звісно, рецензенти не могли обминути і «типового» на той час набору закидів, котрі циркулювали щодо цієї студії, як-от невірна протурецька орієнтація, «путивльський епізод», термін «приєднання», «рушійні сили» війни та її «національно-визвольне» означення і т. п.³³⁸ Але ці «помилки» подавалися не з фатально-драматичним підкресленням та ідеологічно-політичним акцентуванням, а розглядалися як досадні, проте некритичні прогалини нової і дуже цінної праці.

У 1962 р. була опублікована позитивна, а у чомусь навіть комплементарна для Ф. Шевченка та І. Крип'якевича, рецензія польського історика З. Вуйціка. Зокрема, рецензент зазначав, що монографія Ф. Шевченка дає суттєво більше, ніж обіцяє її назва³³⁹. Проте З. Вуйцік висловив і низку критичних зауваг, наприклад, відзначив ігнорування студій відомих польських істориків, а також спірне тлумачення дипломатичних і політичних устремлінь Б. Хмельницького тощо³⁴⁰.

Доволі неоднозначно монографію Ф. Шевченка сприйняли і по той бік «залізної завіси», зокрема її відзначили автори кількох історіографічних оглядів. Вищезгаданий С. Горак так і не розгледів за показною завісою дискурсу «дружби народів» тих новацій і пропозицій, які містила ця праця. Відтак він

---

³³⁴ Чистякова Е. В. Михаил Николаевич Тихомиров (1893–1965) / Отв. ред. В. И. Буганов. — М., 1987. — С. 28.

³³⁵ Тихомиров М. Н., Мальцев А. Н. Новый труд по истории освободительной войны на Украине в середине XVII века: (Рец. на кн.: Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Відп. ред. І. П. Крип'якевич. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — 499 с.) // ВИ. — 1962. — № 1. — С. 149.

³³⁶ Шевченко Ф. П. Коротка довідка... — Арк. 7; Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... — С. 540.

³³⁷ Шмидт С. «Доктор на корню»...: Из стенограммы заседания Ученого совета Института истории АН СССР по защите Ф. П. Шевченко диссертации «Политические и экономические связи России с Украиной в середине XVII столетия», представленной на соискание степени доктора исторических наук (19 ноября 1963 г.). — С. 550–551.

³³⁸ Тихомиров М. Н., Мальцев А. Н. Новый труд по истории... — С. 151–152.

³³⁹ Wójcik Z. [Recenzja:] Szewczenko F. P. Polityczni ta ekonomiczni zwjazky Ukrainy w sereдынi XVII st., Kyiw, Akademiya Nauk Ukrainskoj RSR. Instytut Istorii, 1959, 499 s. // KH. — 1962. — Nr. 1. — S. 190.

³⁴⁰ Ibid. — S. 191–192.

відносить студію Ф. Шевченка до стереотипних радянських досліджень, які підпорядковані «російським національним інтересам»³⁴¹.

Натомість О. Оглоблин приділив монографії Ф. Шевченка значно більшу увагу в історіографічному огляді 1963 р. Зокрема, він порівняв її концептуальні засади з підвалинами студії І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький» (К., 1954) та відзначив його впливи на Ф. Шевченка. «Концепція Крип'якевича (з невеличкими змінами й «роз'ясненнями») й надалі залишилася в українській советській історіографії. Її повторює (в основному) Ф. П. Шевченко, автор монографії «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»», — підкреслює О. Оглоблин³⁴². Окрім того, він визнав, що праці обох дослідників фактично вийшли за межі офіційної «советської схеми»³⁴³.

Не обминув працю Ф. Шевченка і Ярослав Пеленський в англomовному огляді української радянської історіографії 1964 р. Останній не тільки зарахував її до найважливіших студій з української історії доби Хмельниччини, що з'явилися на обширах Радянської України, а й відзначив негативні закиди щодо монографії Ф. Шевченка. Скажімо, він згадав як рецензію, надруковану в журналі «Комуїст України» (1961. — №1), так і ідеологічні інвективи, адресовані автору³⁴⁴.

Відзначимо, що монографію Ф. Шевченка про українсько-російські взаємини часів Хмельниччини досить широко використовували у своїх студіях діаспорні історики, зокрема Степан Величенко у докторській дисертації 1980 р.³⁴⁵ Згодом він зазначав, що «реформістські» історики, передусім Ф. Шевченко, інтерпретували «тези» скоріше у широкому, ніж вузькому сенсі, але не могли побудувати «альтернативну схему національної історії, яка виключала б Україну з історії СРСР»³⁴⁶.

Вірогідно, Ф. Шевченку ще за радянських часів були відомі відгуки, принаймні деякі, на його роботу поза межами СРСР та «братніх» країн. Мабуть, як редактор «Українського історичного журналу» він мав доступ до діаспорних видань. Зокрема, його робочі нотатки та тези до лекцій 1950-х–1970-х років свідчать про непогану, як для радянського історика, обізнаність з еміграційною чи діаспорною науковою літературою.

Приміром, у підготовчих записах до лекцій, читаних для співробітників КДБ УРСР та канадців, згадуються імена Л. Винара, Б. Кентржинського, Б. Крупницького, В. Кубійовича, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, Я. Пеленського, О. Прицака та ін. Зокрема, Ф. Шевченко відгукується про працю О. Оглоблина «Хмельниччина і українська державність» (Нью-Йорк, 1954), а також відзначає резонансну розвідку Дж. Решетаря й О. Прицака «The Ukraine and the Dialectic of Nation-Building» (Slavic Review. — 1963. — Vol. 22, no. 2)³⁴⁷. У інших робочих

³⁴¹ Horak S. M. Ukrainian Historiography 1953–1963. — P. 270.

³⁴² Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. — С. 54.

³⁴³ Там само. — С. 53–54.

³⁴⁴ Pelenski J. Soviet Ukrainian Historiography after World War II. — P. 398–399.

³⁴⁵ Velychenko S. The Influence of Historical, Political, and Social Ideas, on the Politics of Bohdan Khmelnytsky and the Cossack Officers Between 1648 and 1657: A Dissertation ... Ph. D. / University of London. London School of Economics. — London, 1980. — P. 38, 143, 269.

³⁴⁶ Величенко С. Суперечливі схеми національної історії... — С. 34.

³⁴⁷ Шевченко Ф. П. Плани лекцій для канадців та співробітників КДБ УРСР [про визвольну війну українського народу і воз'єднання України з Росією] та про життя і творчість Т. Г. Шевченка; чорновий автограф; м. Київ, 24 лют.; 9 берез.; 31 жовт. 1960 р.; 5 лют. 1964 р.]. Додаток до Спр. 574: запитання слухача лекції (Арк. 43) // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 574. — Арк. 33, 40.

матеріалах історика віднаходимо посилання на праці І. Лисяка-Рудницького й О. Пріцака³⁴⁸

Видається, що Ф. Шевченко намагався стежити за закордонними публікаціями, наскільки це було можливо за тодішніх умов. Зокрема, у виступі на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР у березні 1956 р. він наголосив, що вийшло вже 2 книги славіста К.-О. Меннінга, яких немає у бібліотеці установи³⁴⁹.

Втручання академіка М. Тихомирова дозволило зрушити з мертвої точки справу з захистом докторської дисертації Ф. Шевченка. Вченому довелося в оперативному режимі готувати досить розлогий (понад 4 др. арк.; 250 примірників) автореферат для російськомовної аудиторії³⁵⁰. За тих дражливих і хитких передумов, автореферат мав узгодити / згладити широкі, часом досить вільні потрактування Ф. Шевченка з вимогами офіційного канону, зокрема з зауваженнями рецензентів, себто запропонувати компромісне представлення вже опублікованої монографії.

Провідна роль у такій репрезентації відводилася дискурсу «дружби народів», який сполучався з «народницьким» дискурсом, але у більш виваженій та обережній формі³⁵¹. Зокрема, до дискурсу «дружби народів» вводилися російські, українські та польські «революційні демократи» XIX ст., які, звичайно, не мали жодного стосунку до провідної дослідницької проблематики, задекларованої у монографії³⁵². Та, попри певні поступки офіційному представленню, історик і далі тримається низки концептів нового «народницького» дискурсу. Відтак він обстоює думку, що «існування української народності у XIV–XVII ст. є незаперечним фактом»³⁵³.

Ф. Шевченко зберігає в авторефераті й низку установчих концептів монографії: визвольна війна як переломний період і вихідний момент в історії України³⁵⁴, теза про козацтво як «прогресивну силу», що бореться з феодальним та іноземним гнобленням³⁵⁵, поділ українського народу на «стани-класи», котрі, хоч і мали відмінні інтереси, але об'єдналися супроти іноземних поневолювачів³⁵⁶. На відміну від монографії, автор не ризикнув означити це об'єднання як спілку «прогресивних станів». Водночас зберігалася і навіть розширювалася думка про акумуляцію історичного досвіду у народних виступах та повстаннях, до яких учений зараховував і визвольну війну 1648–1654 рр.³⁵⁷

³⁴⁸ Його ж. Робочі матеріали: Класова боротьба 1648–1654 рр... — Арк. 77, 83.

³⁴⁹ Шепель Л. Матеріали Наукового архіву... Стенограма виступу Ф. П. Шевченка у ході обговорення доповіді директора Інституту історії АН УРСР О. К. Касименка «Завдання Інституту в світлі рішень XX з'їзду КПРС на засіданні Вченої ради» (Київ, 23 березня 1956 р.) // «Істину встановлює суд історії». — Т. 1. — С. 513.

³⁵⁰ Шевченко Ф. П. Коротка довідка... — Арк. 7; Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... — С. 540.

³⁵¹ Шевченко Ф. П. Политические и экономические связи Украины с Россией в середине XVII ст.: Автореф. дис. ... д. и. н. / АН СССР. Ин-т истории. — К., 1963. — С. 3–4.

³⁵² Там же. — С. 7.

³⁵³ Там же. — С. 25.

³⁵⁴ Там же. — С. 2.

³⁵⁵ Там же. — С. 14–15.

³⁵⁶ Там же. — С. 19–20.

³⁵⁷ Там же. — С. 25.

Звичайно, в авторефераті Ф. Шевченка вже немає жодної згадки про «приєднання», а також означень війни 1648–1654 рр. як «національно-визвольної». Певна річ, історик був змушений поступитися, позаяк це були принципові закиди щодо його праці, котрі несли політичні й ідеологічні конотації, зокрема звинувачення у «націоналістичній» репрезентації української минувшини.

Та Ф. Шевченко не пристав і на формулу «народна-визвольна» війна, до якої його вперто підштовхували рецензенти. Наразі у його авторефераті Хмельниччина здебільшого означається як «визвольна (рос. *освободительная*) війна»³⁵⁸. У схожому дусі потрактовуються й проблеми та суперечності українсько-російських взаємин. Останні пояснюються нервозністю і складністю воєнних обставин, нестачею достовірних відомостей, що часом призводило до певних непорозумінь³⁵⁹. Тож суперечності і конфлікти у двосторонніх перемовинах та взаєминах подавалися в авторефераті у ретушованому, пригладженому вигляді.

Натомість класовий дискурс представлений в авторефераті, як і у монографії, повною мірою. Зокрема, досить докладно висвітлено становище різних станів за доби Хмельниччини, у т. ч. козацької старшини, міщанства, духовенства, посполитих та ін.³⁶⁰ Втім, автор обережніше поставився до репрезентації Гетьманщини, котра розглядається як «українська феодальна державність»³⁶¹. Однак, устрій Гетьманщини Ф. Шевченко однозначно кваліфікує як «аристократичну», точніше «олігархічну» республіку і в авторефераті³⁶², і у тексті 1959 р.³⁶³ Водночас історик стверджує, що державне управління в Україні перебувало на стадії формування³⁶⁴.

Більш помірковано Ф. Шевченко представляє й українсько-російські економічні взаємини, хоч і зберігає основні положення монографії: розмаїття форм, зокрема переселення українців на окраїни Російської держави³⁶⁵, подарунки як форма «економічного впливу»³⁶⁶. Власне, історик здебільшого уникає акцентування на тих зисках і перевагах, котрі отримувала Москва у цих взаєминах, про які неодноразово згадувалося у його монографії. Він пише про конфлікти «торгових людей» України й Росії, котрі зумовлені зловживаннями місцевої влади, проте наголошує, що «не ці окремі ненормальні явища характеризували подішні торгівельні відносини між Росією й Україною»³⁶⁷.

Врешті-решт, автореферат репрезентував зміщення низки авторських наголосів й акцентів у напрямку канону, хоч і зберігав більшість концептуальних положень і настанов.

Зазначимо, що загальна атмосфера захисту Ф. Шевченка у Москві була досить доброзичливою та толерантною, про що свідчать його чернеткові записи обговорення й тез відповідей на зауваги опонентів і колег, які обговорювали його роботу. Ці спостереження потверджують і відгуки офіційних опонентів,

³⁵⁸ Там же. — С. 4, 6, 9, 11, 12, 16, 19, 20–22, 24–25; та ін.

³⁵⁹ Там же. — С. 27–28, 35–36

³⁶⁰ Там же. — С. 44–47.

³⁶¹ Там же. — С. 4.

³⁶² Там же. — С. 49–50.

³⁶³ *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки... — С. 282.

³⁶⁴ *Его же.* Политические и экономические связи... — С. 50.

³⁶⁵ Там же. — С. 23.

³⁶⁶ Там же. — С. 65.

³⁶⁷ Там же. — С. 61.

зокрема І. Гуржія, котрий не тільки високо оцінив монографію Ф. Шевченка, а й наголосив на багатоманітності контекстів представлення визвольної війни 1648–1654 рр. у його монографії³⁶⁸.

Досить прикметним видається чернетковий проект заключного слова, в якому задеклароване своєрідне кредо Ф. Шевченка як історика: «Коли я працював над своєю монографією, то чомусь був упевнений, що Правда ніколи не буває у чистопробному вигляді. Що її потрібно добувати (підкреслення Ф. Шевченка. — *Авт.*) з руди, не тільки добувати, але й шліфувати, огранювати здобуті великою працею факти. Не завжди останнє мені вдавалося, коли огранював здобуті факти, інколи кривобоко і т. п.»³⁶⁹.

Певна річ, успішного захисту Ф. Шевченка очікувало чимало його колег і друзів, поміж яких була низка науковців доволі скептично налаштованих до офіційного представлення української історії. Відтак сучасні дослідники відзначають напрочуд широку географію вітальних листів та телеграм на його адресу, у т. ч. із Кракова, Вроцлава, Бухареста, Монреалья³⁷⁰. Зокрема, 25 листопада 1963 р. Ф. Шевченка привітав Я. Дашкевич³⁷¹.

Імовірно, Ф. Шевченко планував і надалі послуговуватися комбінацією різних дискурсів («дружби народів», класового, «народницького») у своїх дослідницьких практиках, але прагнув дещо змістити / перенести свої наукові зацікавлення на іншу сферу — славистику, точніше на історію міжслов'янських зв'язків. Зокрема, в одній із праць він зауважив, що *«незважаючи на різні перепони, іноді трагічного характеру, у взаємовідносинах між народами сильнішим є те, що їх єднає, а не те, що роз'єднує»*. Справжній творець історії — народ, прогресивні сили суспільства шукали і знаходили шляхи, що вели до дружби і єднання»³⁷².

Ці конотації дуже нагадують відповідні підходи з його монографії 1959 р. Ф. Шевченко планував досить масштабну студію з історії зв'язків України та південнослов'янських країн під звичним прикриттям дискурсу «дружби народів», але так і не реалізував цього задуму³⁷³.

Зрештою, незважаючи на успішний захист Ф. Шевченка, за його монографією і надалі тягнувся шлейф опальної праці. Відтак побажання академіка М. Тихомирова про нове видання доповненої й переробленої монографії, так і залишилося нездійсненим³⁷⁴. Натомість найбільшу і, мабуть, найкращу працю Ф. Шевченка часто-густо вилучали з історіографічних оглядів, інколи на цю роботу «забували» навіть послатися у студіях, присвячених добі Хмельниччини.

---

³⁶⁸ Гуржій І. О. Відгук про докторську дисертацію Шевченка Ф. П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» [авторизований машинопис; м. Київ, 1963 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 889. — Арк. 3–5.

³⁶⁹ Шевченко Ф. П. Матеріали про обговорення та захист докторської дисертації на тему «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.», виступ на секторі; відповіді опонентам [чорновий автограф; 1963 р.] // Там само. — Спр. 892. — Арк. 18.

³⁷⁰ Батуріна С. С. Федір Павлович Шевченко... — С. 29.

³⁷¹ Дашкевич Я. Р. — Шевченко Ф. П. [автограф; м. Львів, 25 листоп. 1963 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 1149. — Арк. 1.

³⁷² Шевченко Ф. П. Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII–XVIII ст.: (Доповіді радянської делегації. V Міжнародний з'їзд славистів. Софія, вересень 1963 р.). — К., 1963. — С. 3.

³⁷³ Батуріна С. С. Федір Павлович Шевченко... — С. 26.

³⁷⁴ Шмидт С. «Доктор на корню»... Из стенограммы заседания Ученого совета Института истории АН СССР по защите Ф. П. Шевченко... — С. 552.

На початку 1970-х років про «плутанні формулювання» у монографії «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.», зокрема про вживання автором терміна «приєднання», згадали знову. Ці «недоліки» розглядалися як докази «методологічних помилок» і «націоналістичних збочень» Ф. Шевченка на посаді директора Інституту археології АН УРСР та головного редактора «Українського історичного журналу»³⁷⁵.

Після важкого 1972 р., коли вченого звільнили з усіх керівних посад та винесли низку стягнень про якісь «експерименти» з «перяславським» канонам вже не могло бути й мови. Ф. Шевченко у щоденникових записах наприкінці 1975 р. метафорично схарактеризував своє тодішнє становище — ходжу з «*клеймом*», хоч і без наголосу»³⁷⁶. У його публікаціях кінця 1970-х початку — 1980-х років вже не було і натяку на попередні спроби, а механічно проголошувалися офіційні настанови³⁷⁷. Для історика такого інтелектуального масштабу це була страшна особиста драма й трагедія...

Тексти Ф. Шевченка 1950-х — початку 1970-х років яскраво демонструють напрочуд складну дилему тогочасного інтелектуала: як бути радянським і, водночас, українським істориком? Тим паче, що переважна більшість науковців воєнного покоління належала до інтелектуалів із радянською ідентичністю, котрі щиро прагнули вписатися, хоч і «по-своєму», у цю амбівалентну, мінливу, часом абсурдну систему політичних та культурних координат.

У широкому сенсі йдеться про конфронтуючі пласти культурної свідомості, котрі складно узгоджувалися поміж собою. Приміром, упровадження офіційного дискурсу «великого російського народу» («народу-вождя», «народу-переможця», «народу-тріумфатора») породжувало захисні реакції українських радянських істориків, які прагнули хоч якоюсь мірою втримати обмежену, ба навіть ілюзорну автономію республіканського нарративу від настирних зазіхань «старшого брата».

Згадаємо, наприклад, ідеологічні колізії навколо термінів «приєднання» чи «національно-визвольна війна», до яких ставилися вкрай підозріло і навіть вороже, попри те, що ці означення вбиралися у відповідну «обрядову» покривку «дружби народів», «класової боротьби» і т. п. До того ж, «національно-визвольне» маркування повсюдно вживалося у радянській соціогуманітаристиці щодо країн «третього світу». Натомість суттєві поступки офіціозу витісняли український культурний шар, перетворювали його на маргінальний чи супутній компонент, який побутував десь на периферії свідомості «радянської людини».

Отож дослідницькі практики істориків реформаційної, нонконформістської орієнтації, зокрема Ф. Шевченка, тою чи іншою мірою були зорієнтовані на пошуки уточнюючих, доповнюючих, розширюючих або, навпаки, звужуючих підходів щодо радянського канону. Часто-густо їхні писання поставали у вигляді

³⁷⁵ Доповідна записка голови парткомісії при ЦК КП України І. С. Грушецького Першому секретарю ЦК КП України В. В. Щербицькому про результати перевірки роботи парторганізації Інституту археології (Київ, 5 липня 1972 р.) // «Істину встановлює суд історії». — Т. 1. — С. 445–446.

³⁷⁶ Щоденникові нотатки: «І знову німа роль за сценою» // Там само. — Т. 1. — С. 639.

³⁷⁷ Шевченко Ф. П. Возз'єднання України з Росією — знаменна подія в історії братніх народів // АУ. — 1978. — № 6. — С. 24–28; Його ж. Київ у перший рік після возз'єднання України з Росією // УІЖ. — 1980. — № 2. — С. 54–64

ді суперечливого сполучення кількох дискурсів, під прикриттям якого вони намагалися донести читачу дещо інше представлення історії України. Втім, плетання компромісних, посередніх формул не тільки спричиняло складні внутрішні конфлікти, а й ставило вченого у досить вразливе становище у кризових ситуаціях, зокрема коли змінювалася політична та ідеологічна кон'юнктура, проводилися адміністративні кампанії скеровані супроти певних осіб, розгорталася боротьба за сфери впливу на академічній ниві тощо.

Вислідом таких дослідницьких і культурних практик були тексти, котрі продукували амбівалентні, інколи невиразні, розмиті смисли, зокрема взаємовиключне трактування певних подій, явищ, процесів, осіб, постійні відмови від попередніх тлумачень та оцінок під тиском офіційних позицій, суцільні недомовки, замовчування і т. п. Відтак співбуття радянського інтелектуала з канonom постійно нав'язувало декілька культурних ролей — показних і тінювих. Інколи такі ролі призводили до досить своєрідних спроб, точніше інтелектуальних і культурних експериментів, які демонстрували творчий політ думки за сірих умов радянської повсякденності. Однією з таких спроб була візія Ф. Шевченка про «суд історії».

9.3. У пошуках доповнюючих мірил вартості. «Суд історії» за версією Ф. Шевченка

З-поміж українських радянських істориків повоєнної доби Ф. Шевченка розглядають як одного з найерудованіших дослідників (Я. Дзира)³⁷⁸, ученого з небуденною широтою історичного світогляду (В. Яремчук)³⁷⁹, а також звертають увагу на системність чи універсальність його стилю мислення (І. Колесник)³⁸⁰. Вочевидь, до цієї універсальності / системності спричинилося розмаїття дослідницьких, редакторських і науково-організаційних практик історика. Тим більше, що Ф. Шевченко неодноразово виявляв себе як толерантний і виважений інтелектуал за складних та дражливих ситуацій, що поставали на теренах «Українського історичного журналу», зокрема під час гострої полеміки з ідеологічним пасажом навколо статті львівського історика О. Ю. Карпенка³⁸¹.

Заслуговує на увагу походження багатьох ідей та проектів Ф. Шевченка, котрі виникали не спонтанно, а виношувалися роками, часто-густо десятиліттями! Тому теза про безпосередню й однозначну пов'язаність низки дослідницьких практик історика з трансформаціями радянського режиму, відомих як «хрущовська відлига» чи лібералізація, потребує певного уточнення й корекції. Скажімо, ідею створення фахового часопису для українських істориків Ф. Шевченко висунув ще у квітні 1947 р. на нараді істориків при ЦК КП(б)У³⁸², себто за 10 років до заснування «Українського історичного журналу».

Ймовірно, ще давніше коріння мало його зацікавлення постаттю М. Грушевського. За свідченням Я. Дзирі, Ф. Шевченко під час навчання у Москві бачив М. Грушевського, котрий працював у бібліотеці³⁸³. Цю згадку нині вважають напівміфічною, напівсимволічною, котра репрезентує потужний український пласт у свідомості та поглядах Ф. Шевченка³⁸⁴.

Відзначимо, що у його робочих матеріалах переховується досить докладна хроніка життя та діяльності М. Грушевського, котра обіймає період 1917–1924 рр. Ця хроніка була складена Ф. Шевченком наприкінці 1945 р.! До того ж, її машинописна версія, котра за тодішніх обставин могла б розглядатися як компрометуючий матеріал щодо її автора, свідчить, що йдеться не про звичайні робочі нотатки вченого з обсягу особистих зацікавлень, а про матеріали, які планувалося якось використати!

Варто наголосити, що хроніка життя і діяльності М. Грушевського укладена на підставі досить широкого кола джерел, переважна більшість з яких на той час була вилучена із наукового обігу на радянському культурному просторі. Зокрема, слід відмітити спогади Д. Дорошенка, І. Мазепи, праці М. Андрусика,

³⁷⁸ Дзира Я. Десятиріччя творчого спілкування. — С. 159.

³⁷⁹ Яремчук В. Минуле України... — С. 169.

³⁸⁰ Колесник І. І. Федір Шевченко... — С. 183.

³⁸¹ Рубльов О. С. «Український історичний журнал»: історія офіційна й залаштункова (1957–1988) // УІЖ. — 2007. — № 6. — С. 19–20; Бажан О. Під пильним контролем КДБ. — С. 121.

³⁸² Стенограма совещания историков при ЦК КП(б)У (29–30 апреля 1947 г.). Управление пропаганды и агитации // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 753. — Арк. 245.

³⁸³ Дзира Я. Десятиріччя творчого спілкування. — С. 152.

³⁸⁴ Колесник І. І. Федір Шевченко... — С. 184.

В. Міяковського, С. Наріжного та ін., українську пресу революційної доби 1917–1921 рр. та часів німецько-фашистської окупації 1941–1943 рр.

Власне, про ступінь небезпечності робочих матеріалів Ф. Шевченка свідчать його докладні виписки зі статті Ю. Музиченка «Останнє лицемірство» (Українське слово. — 1941, 26 листопада). У цій розвідці Ю. Музиченко стверджував, що до раптової смерті М. Грушевського безперечно причетні радянські каральні органи³⁸⁵. Прикметною особливістю, точніше, колоритною подробицею хроніки є те, що частина її написана на зворотах розірваних нацистських пропагандистських листівок, які закликали українців їхати на добровільну працю до Великої Німеччини.

Можливо, зазначену хроніку (звичайно у підчищеному і ретушованому вигляді!), котра в архівному описі подається як стаття Ф. Шевченка, первісно планувалося вмістити під якоюсь ідеологічною покривкою в одному зі збірників документів. Низка таких збірників готувалися до друку у воєнні та післявоєнні роки Управлінням державних архівів НКВС УРСР³⁸⁶. Але не можна виключати й іншого призначення цих матеріалів. Наприклад, як доповідної записки чи аналітичного огляду для службового користування, підготовленого до 80-річчя М. Грушевського (1866–1946).

Видається, що саме у середині 1940-х років на хвилі настроїв повоєнного патріотизму і героїки у молодого історика зародилися думки про часткову реабілітацію М. Грушевського та його спадщини. Тим більше, що у середині 1940-х років на низці нарад українських істориків, письменників, культурно-громадських діячів та партійних функціонерів неодноразово висловлювалися думки про можливість, якщо не часткової реабілітації, то принаймні певних «пом'якшувальних» змін в офіційних трактуваннях М. Драгоманова, М. Костомарова і навіть П. Куліша.

Ф. Шевченко як інтелектуал, що сформувався за сталінської доби та учасник низки тих нарад, чудово усвідомлював ілюзорність і небезпечність подібних замірів за тогочасних передумов та обставин! Однак, саме у ці роки історик, мабуть, і почав виношувати задуми щодо повернення імені та спадщини М. Грушевського до радянського культурного простору.

Зауважимо, що протягом 1946 р. Ф. Шевченко двічі виступає з доповідями про М. Грушевського — на Вченій раді Інституту історії України АН УРСР³⁸⁷ та в Архівному управлінні НКВС УРСР³⁸⁸. Обидва виступи були витримані у жорсткому офіційному дусі, себто з позицій суцільного розвінчання постаті та праць М. Грушевського як «буржуазних» і «націоналістичних». Зокрема, допові-

---

³⁸⁵ *Шевченко Ф. П.* Хроніка діяльності М. С. Грушевського з 1917 р. до 1924 р. Стаття та підготовчі матеріали до неї [два варіанти — чорновий автограф та машинопис із правками; м. Київ, 11 груд. 1945 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 112. — Арк. 72.

³⁸⁶ Список збірників документів, запланованих до видання Управлінням державних архівів НКВС України (Київ, червень 1944 р.) // «Істину встановлює суд історії». — Т. 1. — С. 266.

³⁸⁷ *Шевченко Ф. П.* Виступ на Вченій Раді Інституту історії України АН УРСР про буржуазно-націоналістичну школу Грушевського М. С. та ін. [чорновий автограф; м. Київ, 1946 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 225. — 6 арк.

³⁸⁸ *Його ж.* Доповідь про Грушевського [М. С.] 11 жовтня 1946 р. в Архівному управлінні [чорновий автограф] // Там само. — Спр. 226. — 1 + 38 арк.

дач однозначно наголошував на «ворожості» концепції М. Грушевського стосовно «братнього російського народу»³⁸⁹.

Однак, кидається в очі, що у другій доповіді історик подав досить докладні відомості про життєвий, творчий шлях та погляди М. Грушевського (майже половина робочих матеріалів!), а також про масштаб його наукової спадщини. Більше того, у підготовчих тезах до другої доповіді Ф. Шевченка мимоволі проступають симпатії до цього українського історика. Зокрема, варто навести його пасаж про організацію наукової роботи у київській школі М. Грушевського, котру він порівнює із завданнями, які постали у повоєнний час перед Інститутом історії України АН УРСР.

«Школа Грушевського в свій час почала з того, що із Києва за досить короткий час зуміла організувати для роботи на себе науковців периферії. Таким чином ця школа ростила для себе кадри. Чи не є насущним завданням Інституту як самого крупного радянського наук[ового] центру об'єднати: дати напрямок в роботі науковців периферії, притягнути їх до роботи в Інституті», — зазначає історик³⁹⁰.

Ці спостереження свідчать, що ще у середині 1940-х років у свідомості Ф. Шевченка формувалася досить виразний український культурний шар свідомості, котрий помітно відрізнявся від пануючих ідеологічних і політичних стереотипів. У широкому сенсі очевидно варто вести мову про специфіку сприйняття тодішньої дійсності воєнним поколінням українських інтелектуалів, в якій дедалі більше місце посідали приватні враження та особисті рефлексії, що помітно розходилися, хоч і не вступали у відверту конфронтацію з офіційними культурними й ідеологічними моделями поведінки «радянської людини». Можливо припустити, що трансформація політичних передумов у середині 1950-х–1960-х років спричинилася лише до зміцнення і розширення цього культурного пласта, який учений намагався, хоч би почасти реалізувати, себто перенести до царини дослідницьких та громадських практик.

Недаремно до ідеї часткової реабілітації М. Грушевського Ф. Шевченко повертається у середині 1960-х років, принаймні у листі від 23 червня 1966 р. до І. Крип'якевича він просить свого старшого колегу вислати йому виписки з листів М. Грушевського та інші матеріали за 1922–1923 рр.³⁹¹

Зазначимо, що у робочих нотатках зафіксована низка роздумів Ф. Шевченка щодо постаті М. Грушевського, зокрема стосовно способу представлення автора «Історії України-Руси» у радянському культурному просторі. *«Така величезна лавина праць не може бути обійденою, ігнорованою. Не можна знайти людину, яка би по справжньому і серйозно цікавилася минулим і була безучасною до праць М. Грушевського»,* — підсумовує Ф. Шевченко³⁹². Доволі цікавими видаються і його міркування щодо оцінки творчої спадщини М. Грушевського, котрі він прагнув прикрити «діалектичними» розумуваннями відповідно до вимог радянського канону³⁹³.

³⁸⁹ Там само. — Арк. 27.

³⁹⁰ Там само. — Арк. 35.

³⁹¹ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... — С. 544.

³⁹² Шевченко Ф. П. Робочі матеріали до 100-річчя з дня народження М. С. Грушевського [автограф; м. Київ, 1966 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 795. — Арк. 14.

³⁹³ Там само. — Арк. 14зв.

Зрештою, розвідка Ф. Шевченка «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?»³⁹⁴ набула неабиякого розголосу на теренах Радянської України, хоч і була спершу досить скептично сприйнята діаспорними вченими³⁹⁵. Адже автор, попри низку канонічних оцінок та коментарів, розглядав М. Грушевського як історика зі світовим ім'ям³⁹⁶. За слушним спостереженням Р. Пирого, «зарубіжні грушевськознавці не оцінили гідним чином появу цієї публікації»³⁹⁷, яка з нинішньої перспективи постає як визначне історіографічне явище³⁹⁸.

Та й після публікації зазначеної статті Ф. Шевченко плекав задуми нових студій, присвячених М. Грушевському. Приміром, у 1970 р. історик запланував публікацію брошури «Академік Михайло Грушевський» (загальним обсягом 4 др. арк.)³⁹⁹. Ймовірно, ця брошура мала висвітлити радянський період життя й діяльності М. Грушевського, принаймні, про це свідчить велика кількість робочих виписок історика.

Загалом ці виписки обіймають діяльність М. Грушевського протягом 1929–1932 рр., а також містять докладні відомості про діяльність установ та комісій ВУАН⁴⁰⁰. Скажімо, низка робочих записів Ф. Шевченка є виписками зі стенограми відомої дискусії по доповіді В. Юринця, присвяченій соціологічній візії М. Грушевського⁴⁰¹. Поміж чернеткових нотаток історика переходиться машинопис російськомовної статті М. Рубача для енциклопедії⁴⁰² та інші матеріали.

Відзначимо, що хрущовська лібералізація підштовхувала Ф. Шевченка і до певних рефлексій щодо тодішньої сучасності та недавньої минувшини. Наприклад, в одній із розвідок історик зауважив, що «культ особи породжував культ слів і фраз, безконечне повторення завчених істин, паралізував мислення, викликав догматичне тлумачення багатьох проблем, що вимагали творчого розв'язання»⁴⁰³.

Майже дослівні означення споглядаємо у робочих матеріалах Ф. Шевченка, присвячених «культу особистості»⁴⁰⁴. Зокрема, в одній із його чернеток заното-

³⁹⁴ Шевченко Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // УІЖ. — 1966. — № 11. — С. 13–30.

³⁹⁵ Л. В. [Винар Л.-Р.] Рец. на ст.: Шевченко Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну (Укр. іст. журн. — 1966. — № 11. — С. 13–30) // УІ. — 1967. — № 1/2. — С. 124.

³⁹⁶ Шевченко Ф. П. Чому Михайло Грушевський... — С. 24.

³⁹⁷ Пиріг Р. Я. Історичне грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // УІЖ. — 1996. — № 5. — С. 81 (прим. 5).

³⁹⁸ Його ж. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою // Там само. — 2006. — № 5. — С. 4.

³⁹⁹ Довідка директора Інституту археології АН УРСР Ф. П. Шевченка про стан і перспективи пропаганди археологічної науки за кордоном (Київ, 1 березня 1970 р.) // «Істину встановлює суд історії». — Т. 1. — С. 409.

⁴⁰⁰ Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про життєвий та творчий шлях М. С. Грушевського. Папка № 1 [чорновий автограф; м. Київ;] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 798/1. — 117 арк.; Його ж. Робочі матеріали про життєвий та творчий шлях М. С. Грушевського. Папка № 2 [чорновий автограф та машинопис із правками; м. Київ] // Там само. — Спр. 798/2. — Арк. 118–324.

⁴⁰¹ Його ж. Робочі матеріали про життєвий та творчий шлях М. С. Грушевського. Папка № 2. — Арк. 134–143.

⁴⁰² Там само. — Арк. 309–313.

⁴⁰³ Шевченко Ф. П. Дискусія — неодмінна умова розвитку історичної науки // УІЖ. — 1965. — № 3. — С. 32.

⁴⁰⁴ Його ж. Робочі матеріали [для незакінченої статті про культ особи і його негативні наслідки в суспільних науках] та газетні вирізки [чорновий автограф; м. Київ, 1962 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 585. — Арк. 2.

вано: «При культурі історію гнули в різні боки. Результат?»⁴⁰⁵. Більше того, вчений планував написати окрему статтю, присвячену критиці сталінізму, хоч і не реалізував цього наміру, але використав, принаймні, частину чернеткових матеріалів в інших публікаціях.

Багато робочих, нашвидкуруч зроблених нотаток Ф. Шевченка, котрі досить складно прочитуються, містять короткі, проте майже афористичні вислови, зокрема його записи про сучасність, які він очевидно готував до своєї брошури «Історія і сучасність» (К., 1965). Ціла низка його роздумів резюмується таким означенням: «Сучасність — це в першу чергу сучасність ідей, думок, проблем»⁴⁰⁶.

Прикметною рисою дослідницьких, редакційних, рецензійних та інших практик Ф. Шевченка, що виявилася ще до відомих публікацій 1960-х — початку 1970-х років, є широта наукового мислення, котра однозначно вирізняє його з-поміж багатьох українських учених-гуманітаріїв радянської доби. Приміром, у листуванні з істориком Л. Затавським у середині 1950-х років він не тільки застерігає його від суцільного «націоналістичного» представлення і потрактування української історичної науки дожовтневих часів у світлі відомих ідеологічних постулатів, а й наголошує на традиціях та досягненнях тогочасних істориків. Зокрема, Ф. Шевченко відзначає: «Не можемо ігнорувати факту, що на Україні деякі історики, які були загальноросійського масштабу: Влад.-Будан. (Владимирський-Буданов М. Ф. — Авт.), Лучицький, Іконніков, Довнар-Запольський, Багалій, а може ще хтось. Вважаю, що Др. (Драгоманов М. П. — Авт.) теж є такою фігурою. Це необхідно показати, бо Україна не була глухою провінцією в історіографії»⁴⁰⁷.

Чимало матеріалів, які показують широту та небуденність поворотів мислення Ф. Шевченка, споглядаємо у його робочих і підготовчих записах. У цих чернетках представлена ціла низка задумів та ідей, які вчений так і не зміг висловити повною мірою у своїх опублікованих працях. Привертають увагу його міркування і роздуми про творчу особистість на теренах історіописання, репрезентацію історичної людини у наукових писаннях і т. п. Відтак він підкреслює, що «історик має бути уважним до людини, її дій і помислів»⁴⁰⁸. В іншому місці Ф. Шевченко тримається думки, що «історик має стверджувати людське в людині. Історик повинен заглянути в душу свого сучасника...»⁴⁰⁹.

Ці зауваги почасти навіть перегукуються з антропологічними пошуками у західній соціогуманітаристиці повоєнної доби.

Ціла низка напрочуд цікавих чернеткових нотаток Ф. Шевченка присвячена досліднику-історіографу. На його думку, «історіограф, який має справу головним чином з людьми не може бути хронікером подій. Він повинен показати ці події через ті злети, які відбувалися у [поглядах] вченого»⁴¹⁰. Водночас він

⁴⁰⁵ Його ж. Робочі матеріали про роль, завдання, значення та шляхи розвитку історичної науки та ін. [чорновий автограф; машинопис із правками; 1960-ті роки] // Там само. — Спр. 786-787. — Арк. 118.

⁴⁰⁶ Там само. — Арк. 417.

⁴⁰⁷ Шевченко Ф. П. — Затавському Л. А. [чорновий автограф; 23 листоп. 1956 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 1130. — Арк. 1.

⁴⁰⁸ Його ж. Робочі матеріали про історію як науку, значення функції критики, партійність та ін. — Арк. 13в.

⁴⁰⁹ Його ж. Робочі матеріали про історичну науку та шляхи її розвитку. — Арк. 13.

⁴¹⁰ Його ж. Робочі матеріали про історію як науку... — Арк. 48.

обстоює думку, що «історіограф дуже має бути чутливим до часу, обставин, в які діяв той чи інший історик. Навіть досліджуючи праці одного і того ж історика слід враховувати обставини написання їх. Крім того, необхідно враховувати [впливи] соц[іально]-філ[ософських], історич[них], естетич[них], поглядів історика»⁴¹¹.

Ба більше, поміж брульонів Ф. Шевченка є низка записів, в яких відводиться особлива роль творчій індивідуальності дослідника. «Індивідуальність історика завжди відіграє важливу роль у розробці ним тих чи тих проблем. Необхідно досліджувати особу як історичну категорію й індивід[уальні] умови», — констатує автор⁴¹².

Суголосні розумування, проте у менш виразному, затушованому вигляді віднаходимо і у низці текстів Ф. Шевченка 1960-х років. Зокрема, в одній із статей історик зауважує, що «відмінність поглядів на одні й ті ж події та явища пояснюється також значною мірою індивідуальністю дослідника, а цього не можна ігнорувати. Йдеться про те, що у людей буває різний теоретичний розвиток, досвід, ступінь розуміння історичного процесу, різне уміння розкривати в явищах нові сторони, їх взаємозв'язок і взаємообумовленість. І тут проявляється не тільки розповідь про події “по-своєму”, а й прагнення виявити новий підхід до явищ, фактів, підійти до їх оцінки з іншого боку»⁴¹³. Втім, у інших розвідках історик пише про єдність людського життя та його виявів, які вимагають інтеграції різних суспільних і гуманітарних дисциплін⁴¹⁴.

Зауважимо, що дослідницькі та редакторські практики Ф. Шевченка не лишилися непоміченими й здобули неофіційне визнання у тогочасному професійному середовищі, принаймні згадки про них неодноразово віднаходимо у приватному листуванні істориків радянської доби. Наприклад, у листі мінського історика З. Кописького до О. Компан від 11 липня 1967 р. зазначається: «Ми всі знаємо його (Ф. П. Шевченка. — Авт.) як блискучого глибокого дослідника і прекрасну людину. Дай бог кожному. Напевно це і ускладнює йому життя і працю. Знайомо... І нам дорого все, що робить у радянській історичній науці журнал Української РСР. А робить і зробив не мало вкрай важливого і корисного для дослідника, читача. І у всьому цьому величезна заслуга Федора Павловича, яку нікому не перекреслити. Людина я, звичайно маленька, вплинути і напоумити не можу, але знаю, що журнал багато чим зобов'язаний своєму редактору, а через нього радянська історична наука»⁴¹⁵.

Зрештою, проголошуючи «правильні» й ідеологічно виважені формули Ф. Шевченко у притаманній йому манері вносив до них невеликі уточнюючі та доповнюючі корективи, зазвичай сперті на відповідне цитування «класиків». Тож згадуючи про «закони» історичного розвитку він повсякчас пише про «винятки» з таких «законів», які варто враховувати і вивчати⁴¹⁶. Таке уточнення звісно, не підважує ідею тотального формаційного та класового детермінізму,

⁴¹¹ Там само. — Арк. 49.

⁴¹² Там само. — Арк. 45.

⁴¹³ Шевченко Ф. П. Дискусія — неодмінна умова... — С. 31.

⁴¹⁴ Його ж. Про створення «Вступу до історичної науки». — С. 94.

⁴¹⁵ Листи Кописького З. Ю. до Компан О. С. [автограф; м. Мінськ, 1967–1972 рр.] // ЦДАМЛМ. — Ф. 279. — Оп. 4. — Спр. 238. — Арк. 15–16.

⁴¹⁶ Шевченко Ф. П. Дискусія — неодмінна умова... — С. 30.

проте вводить деяку варіативність у представленні світу минувшини. В аналогічному дусі сприймаються й авторські зауваги про колективний характер наукової праці, котра не повинна поглинати індивідуальність⁴¹⁷.

Варто наголосити, що своєрідним різновидом таких «винятків» із «загальних законів» суспільного розвитку Ф. Шевченко вважав парадокси у науці. Ймовірно, історик збирався присвятити цій проблематиці велику статтю, принаймні про це свідчать його робочі матеріали. До того ж, він виступав (можливо, неодноразово!) з публічними лекціями з цієї тематики⁴¹⁸. Причому Ф. Шевченко вкладав у поняття «парадокс» доволі широкий сенс, оскільки не обмежував його ужиток вузькою предметною областю. На перший погляд, цей термін учений тлумачив у традиційному розумінні, себто як стан, який суперечить здоровому глузду чи «несподіване явище», котре конфліктує зі звичними уявленнями⁴¹⁹.

Однак, Ф. Шевченко розглядав парадокси у більш широкому сенсі. Причому, він наголошує, що «парадокси не стільки перешкоди, скільки сигнали про явища ще мало, а точніше зовсім невивчені, нерозвинені (підкреслення Ф. Шевченка. — Авт.). Їх дослідження може привести до нових наукових відкриттів. Парадокси примушують історика пильніше придивлятися до явищ, подій, фактів»⁴²⁰.

Утім, Ф. Шевченко не обмежується лише фактографічною площиною для позначення теренів побутування парадоксів. На його думку, своєрідними виявами парадоксів є т. зв. «божественні ідеї», котрі демонструють відхилення від традиційних понять⁴²¹. Тому він переносить цей підхід зі звичного обширу мінілих і суперечливих історичних подій та явищ до світу ідей!

Вочевидь, ідея парадокса постала у річищі досить популярних дискусій 1960-х років між «фізиками» й «ліриками», зокрема мала фізико-математичне походження. Натомість ужита у сфері соціогуманітаристики, зокрема історії, ця ідея продукувала нові можливості, котрі складно узгоджувалися з формаційною репрезентацією і «законами» суспільного розвитку. У робочих нотатках Ф. Шевченка про парадокси в науці споглядаємо майже крамольну, принаймні за критеріями радянського канону, думку: «Жива історія не вкладається в ніяку схему»⁴²².

В одній із своїх найвідоміших публікацій Ф. Шевченко зауважує, що «*парадокси*» — явища з відхиленнями від усвідомлених об'єктивних закономірностей. Розкриттям їх сутті, а не підгананням під готову схему теж займається суд історії. Вивчення змісту й характеру «парадоксів» веде до відкриття нових закономірностей»⁴²³.

Водночас Ф. Шевченко доволі скептично сприймав той вал наукової «продукції», в якій бездумно тиражувалися «правильні» ідеологічні тези і суцільно

⁴¹⁷ Там само. — С. 31.

⁴¹⁸ *Шевченко Ф. П.* Парадокс. Лекція та робочі матеріали. [чорновий автограф; вирізки з газет і журналів]. Додаток записки-запитання Шевченку Ф. П. (арк. 97)] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 580. — 97 арк.

⁴¹⁹ Там само. — Арк. 1.

⁴²⁰ Там само. — Арк. 2.

⁴²¹ Там само. — Арк. 49.

⁴²² Там само. — Арк. 90.

⁴²³ *Шевченко Ф. П.* Про суд історії. — С. 53.

ретушувалася та підфарбовувалася минувшина. У його робочих нотатках віднаходимо чимало зауваг щодо таких дослідницьких практик. «Бувають теми сучасні і дуже необхідні за назвою і т. д. *А в дійсності в них все пригладжено... Все однотипне*», — відзначає автор⁴²⁴.

Видається, що саме така практика балансування на межі між офіційними та неофіційними контекстами висвітлення, канонічними тлумаченнями і дещо відмінними потрактуваннями української історії поступово підводила вченого до думки про необхідність введення якихось доповнюючих мірил вартості, хоч і прихованих, себто вбраних у відповідні ідеологічні шати. Вірогідно, до цього Ф. Шевченка підштовхував не тільки досить потужний український шар світосприйняття, а й потреби представлення минувшини України, передусім, до жовтневої чи дореволюційної спадщини. Схоже, що саме ці мотиви та міркування, кінець-кінцем, й породили одну з найвідоміших і резонансних статей історика — «Про суд історії».

Ідея суду історії належить до класичних концептів європейського проекту Модерну. Вона була виплекана у річищі природно-правового, раціоналістичного мислення. Зокрема, знаменитий афоризм німецького поета Ф. фон Шіллера — «Історія і є всесвітній суд» (1784)⁴²⁵ був вислідом культурної доби Просвітництва. У широкому сенсі ця сентенція постала як перелицьована ідея Вищого чи Божого суду, котру модифікували у дусі пізньопросвітницького раціоналізму. З легкої руки Г.-В. Гегеля теза про те, що всесвітня історія є світовим судом міцно ввійшла до німецької класичної філософії, згодом до європейської соціогуманітаристики. Відтоді цією ідеєю послуговувалося чимало інтелектуалів, зокрема істориків, хоч вживали її у найрізноманітніших контекстах та вкладали відмінний сенс.

Скажімо, П. Куліш спершу апелював до суду історії у пошуках більш життєвого «начала» чи «сили»⁴²⁶, а пізніше прагнув віднайти історичну правду у «суді культури»⁴²⁷. Морально-етичними і релігійними розумуваннями сповненні щоденникові нотатки М. Грушевського про «історичний суд» та обов'язок ученого, наприклад, його запис від 21 квітня 1891 р.: «Думав тільки, що іноді судити не гріх — *судити з обов'язку, що історична праця єсть теж обов'язок для суду, що тра тільки судити праведно, не вдаючи з своїх думок конечну істину*»⁴²⁸.

У пізніших працях М. Грушевського віднаходимо розлогі розміркування про традицію, культ предків та «суд історії», хоч і у лапках! Виглядає, що історик розглядав і тлумачив цю ідею у контексті морально-виховного призначення історії. «З другого боку — вона (традиція. — Авт.) являється неустанною оцінкою, “судом історії”, про котрий так багато говориться, і котрий дійсно твори-

⁴²⁴ Його ж. Робочі матеріали про тематику, структуру праць, майстерність [чорновий автограф; м. Київ, друга половина 1960-х років] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 781. — Арк. 3.

⁴²⁵ Шіллер Ф. Отречение // Шіллер Ф. Собрание сочинений в 7 томах. — М., 1955. — Т. 1: Стихотворения. Драмы в прозе. — С. 148.

⁴²⁶ Куліш П. А. История воссоединения Руси: В 3 т. — СПб., 1874. — Т. 1: От начала колонизации опустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней козацко-шляхетской войны. — С. 3.

⁴²⁷ Куліш П. А. Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року. Видана типом другим з додатком посліслов'я. — Львів, 1882. — С. 8.

⁴²⁸ Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.) / Підготовка до друку, передне слово, упорядк., ком. і післямова Л. Зашкільняка. — К., 1997. — С. 108.

ться неустанно, хоч і зовсім инакше, ніж то собі уявляється — а власне неустанною переоцінкою історичних прецедентів, історичних діл, типів і індивідуальностей з становища сучасного моменту, його завдань і поглядів, його соціальних і моральних вимог, і таким же переоцінюванням, перемірюванням сучасних подій — включно до своєї власної індивідуальної діяльності, мірою і вагою історичних прикладів, взірців і прецедентів минулого. *“Історичний суд” таким чином має обопільний характер, так само як має його почуте обов’язку, що дається історичною традицією. Суд судить предків судом потомків і потомків судом предків, так як культ предків сам собою переходить в обов’язок перед потомками*», — відмічає історик⁴²⁹.

Власне, для М. Грушевського «суд історії» нерозривно пов’язаний з історичною традицією та її побутуванням, себто з тими сенсами, котрі вона продукує щодо минувшини, сучасності та майбуття.

Зрештою, будь-яке звернення до ідеї «суду історії», зокрема спокуса надати розумуванню історика правничого підтексту, хоч і у метафоричному сенсі, переміщує дослідника на поле взаємин між сучасністю та знаннями й уявленнями про неї. Загалом ідея «історичного суду» нав’язує конфлікт між відмінними уявленнями чи образами минувшини, що, кінець-кінцем, продукує цілу низку питань. Як «виробляється» чи твориться історичне знання? Яким є нормативне знання, точніше уявлення про це знання у світлі відповідних соціокультурних вимог, у даному випадку — настанов радянського канону? Яким має бути фаховий кодекс історика як учасника цього «судового процесу» та члена професійної корпорації?

Зауважимо, що такі конотації безперечно нав’язують порівняння з низкою думок Ф. Шевченка, висловлених у статті «Про суд історії». Ймовірно, що саме роздуми М. Грушевського підштовхнули цього українського інтелектуала радянської доби до спроби концептуалізувати та представити ідею «суду історії» у межах республіканського наративу. Тим паче, що згадана розвідка була видрукувана в «Українському історичному журналі» (1967. — № 2) за кілька місяців після того як вчений опублікував іншу резонансну статтю — «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?» (УІЖ. — 1966 — № 11). Певна річ, осмислюючи постать і спадщину М. Грушевського революційної та післяреволюційної доби Ф. Шевченко навряд чи міг обійти його тодішню публіцистику, в якій представлений цитований вище фрагмент про суд історії.

Ця ідея у «знятому» або «прихованому» вигляді постійно циркулювала у світосприйнятті Ф. Шевченка, позаяк її у тому чи іншому вигляді неодноразово споглядаємо у його текстах. Приміром, у листі до І. Крип’якевича від 2 лютого 1961 р., в якому історик оповідає про те драматичне дійство, котре розгорнулося навколо монографії «Політичні та економічні зв’язки України з Росією в середині XVII ст.» та своїх нещадних критиків, він зауважує: *«Та час кращий суддя і для них, і для мене»*⁴³⁰.

Первісно стаття Ф. Шевченка, подана до «Українського історичного журналу», мала назву «Суд історії»⁴³¹. Достеменно невідомо, що саме спонукало істо-

⁴²⁹ *Його ж.* Історія й її соціально-виховуюче значіння // *Його ж.* На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1991. — С. 59–60.

⁴³⁰ *Сливка Ю.* Листування Івана Крип’якевича... — С. 533.

⁴³¹ *Шевченко Ф. П.* Суд історії. Стаття та нотатки [машинопис та чорновий автограф; м. Київ, 21 груд. 1966 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 166. — 23 арк.

рика змінити заголовок цієї розвідки. Ймовірно, він уважав, що порушив лише деякі аспекти масштабної проблематики, хоч, можливо, мали місце й банальні резони, котрі зазвичай призводять до корекції більшості матеріалів, поданих до редакторського портфелю практично будь-якого наукового часопису.

Стаття «Про суд історії» репрезентує Ф. Шевченка з нового боку як ученого, схильного до складних, динамічних і масштабних рефлексій, що нав'язують не тільки методологічні, а й аксіологічні настанови. Якщо взяти до уваги ще й умови та обставини специфічного, обмеженого і заангажованого численними ідеологічними догматами радянського культурного поля, зокрема його українського, точніше республіканського сегмента, то стає очевидним досить незвичайне місце цього тексту, котре він посідав посеред тодішнього масиву публікацій.

Показово, що Ф. Шевченко розпочинає свій текст із міркувань про те, який сенс продукує поняття «суд історії»⁴³². Причому авторські означення доволі розмаїті: «певне співвідношення подій і фактів у часі та просторі», «самий процес суспільного розвитку й висновки з нього»⁴³³ і навіть метафоричне порівняння з «колесом історії»⁴³⁴. Зазначимо, що остання теза у чомусь перегукується з відомою сентенцією М. Грушевського про «колесо еволюції».

Звісно, Ф. Шевченко демонструє опертя своїх міркувань на відповідні покликання «класиків», зокрема щодо «закономірного» розвитку людської історії та неблаганного крокування «прогресу» на її теренах. Утім, його розумування продукують відмінні, а то і зовсім інші конотації. Зокрема, він зазначає: «Суд історії, як показав досвід, судить неупереджено, глибоко вникаючи в суть справи. Слід підкреслити, що він би не мав ніякого значення, коли б його рішення й вирок не мали публічного характеру, а були закритими. В цьому суді нема справ, які б відкладалися за давністю. За останнє століття він піднімає й вирішує справи як давноминулих часів, так й тих, що безпосередньо приликають до сучасності. *Історія — це безперервний об'єктивний процес. Отже, і суд її діє постійно. Прийнятий цим судом вирок буде мати силу й вважатиметься справедливим незалежно від часу*»⁴³⁵.

З такої перспективи «суд історії» у потрактуванні Ф. Шевченка постає як позачасове мірило вартості! Більше того, той сенс, який продукують авторські зауваги, повною мірою узгоджується з думкою історика про роль судді («судових засідателів»), котру він відводить «народним масам» чи народу⁴³⁶. Ця теза знову нав'язує порівняння з розумуваннями М. Грушевського, у великому наративі якого народ / нація є не тільки провідним героєм, а у певному розумінні постає як «вічна» категорія національної історії.

Та Ф. Шевченко керувався іншими мотивами й міркуваннями, хоч у його тексті народ також розглядається як «*справжній творець і герой історії*»⁴³⁷. Видається, що його статтю про суд історії варто сприймати у світлі нового «народницького» дискурсу у «паралельному» чи республіканському наративі.

⁴³² Шевченко Ф. П. Про суд історії. — С. 45–46.

⁴³³ Там само. — С. 46.

⁴³⁴ Там само. — С. 45.

⁴³⁵ Там само. — С. 46–47.

⁴³⁶ Там само. — С. 47.

⁴³⁷ Там само. — С. 47.

Відтак постає низка досить цікавих аналогій, які мимоволі спонукають до певних порівнянь із думками М. Грушевського щодо народної традиції та її ролі на «суді історії», що продукує позачасовий сенс.

«Протягом тисячоліть народ стихійно творив історію в тяжких випробуваннях, у пошуках істини. В цих умовах основою суду народу були звичаї й традиції. З відкриттям законів розвитку суспільства свідомі творці життя стали свідомими суддями історії, зросли їх роль і активність в оцінці подій минулого», — зауважує Ф. Шевченко⁴³⁸. В іншому місці історик відзначає, що народ виступає не тільки як суддя, а й часто-густо як виконавець ухваленого вироку⁴³⁹.

Проте Ф. Шевченко послугується ідеєю «суду історії» не тільки для ствердження і розбудови нового «народницького» дискурсу, а й розмірковує про фахове призначення історика у світлі його громадсько-політичних, культурних та дослідницьких практик. Отож у його викладі порушується питання про багатоманітність ролей історика у цьому «судовому процесі»: слідчий, обвинувачувач, оборонець та експерт.

«В суді історії в усіх цих різних ролях виступає історик. При цьому він має завжди виходити з головного завдання — допомогти судові вірно розібратися в справі й винести відповідне рішення. Історик повинен зробити все, щоб в'яснити суть справи, а не затемнити й заплутати її, навіть у тому разі, коли б він виходив при цьому з “добрих” намірів. Бездоганна сумлінність, точність, переконливість і сміливість є найважливішими принципами, якими має керуватися історик на суді історії», — відзначає вчений⁴⁴⁰.

Ці розмірковування Ф. Шевченка постають як своєрідна репрезентація квінтесенції його поглядів на професію та призначення історика у суспільстві. Ба більше, вони сприймаються як проголошення свого кредо для колег по історичному цеху. Передусім, автор наголошує на безсторонності, об'єктивності історика як «слідчого». *«Слідчий не виступає у суді. За нього говорять зібрані ним для розгляду судом історії матеріали. Питання, що виносяться на цей суд, не надумані істориком-слідчим. Їх, як правило, ставить саме життя, а історик лише з'ясовує суть цих питань»,* — підкреслює дослідник⁴⁴¹. На перший погляд, ця заувага сприймається як апологія об'єктивізму у дослідницьких та громадських практиках.

Однак, Ф. Шевченко не забуває і про інші ролі історика — обвинувачувача та захисника-оборонця. Функцію обвинувачувача він убачає у з'ясуванні та поясненні причин, які породили ті чи інші явища. Водночас учений згадує і про історика-оборонця, зокрема не забуває і про оборонців, які керуються власними симпатіями / антипатіями, а то й банально відпрацьовують свій гонорар⁴⁴². У такому світлі призначення історика вже не зводиться до представлення доказів, а й вимагає їх висвітлення, тлумачення та пояснення широкому загалу!

Недаремно участь історика як експерта у «судовому процесі» є звичайною та найпоширенішою роллю, котра допомагає з'ясувати істину. Ф. Шевченко висуває цілу низку фахових вимог до «історика-експерта»: зберігати безсторон-

⁴³⁸ Там само. — С. 47.

⁴³⁹ Там само. — С. 48.

⁴⁴⁰ Там само. — С. 48.

⁴⁴¹ Там само. — С. 48.

⁴⁴² Там само. — С. 48.

ність, не впадати у примітивізм (не обмежуватися звичайною фіксацією подій!), намагатися не осучаснювати чи модернізувати минувшину, «не перевищувати повноваження», себто рахуватися з думками та підходами інших колег по цеху, але zarazом посідати становище самостійного й оригінального дослідника. Він навіть обстоює думку, що історик *«потрібно мати наукову мужність, щоб заглянути правді у вічі»*⁴⁴³.

Втім, роль «експерта» не вбезпечує історика від підсудності, себто від відповідальності перед «судом історії». *«Суд історії діє не тільки по відношенню до тих, що творять історію, але й поширюється на тих, що її пишуть. Перше й друге тісно між собою переплітається. Як і кожний діяч, історик несе відповідальність перед судом історії і може бути засуджений ним за неправильні дії. Історіографія зафіксувала величезну кількість фактів, коли історики несумлінно ставилися до своїх обов'язків і були за це суворо покарані судом історії не тільки за зловживання своїм службовим обов'язком та безвідповідальне ставлення до справи, а й за фальсифікацію справи»*, — зазначає Ф. Шевченко⁴⁴⁴.

У такому світлі численні ролі історика на науковій сцені пов'язані не тільки з певним фаховим призначенням, а і з його обов'язком перед «судом історії»! Ця думка автора справляє враження самотнього морально-етичного імперативу, котрий поширюється на всіх представників професійної корпорації. Якщо взяти до уваги стандартні настанови, які висувалися до гуманітаріїв країни Рад (партійність, класовість, історизм), то ідея фахового обов'язку вченого та й ще перед якимось вищим, надчасовим мірилом вартості, аніж вимоги і потреби поточної політичної чи ідеологічної кон'юнктури, вочевидь, продукувала конфлікт між різними шарами свідомості радянського інтелектуала.

Ф. Шевченко повсякчас акцентує увагу на складності і багатоманітності ролей історика, зокрема застерігає від ретушування чи «стерилізації» минувшини. *«Роль істориків у ньому (суді історії. — Авт.) не легка, бо життя, яке вони вивчають, складне. Але іноді історики своєрідно стерилізують його, обходячи все складне й суперечливе. І при цьому вважають, що відгукуються на заклик історії, піднімають і розв'язують її актуальні проблеми»*, — підкреслює автор⁴⁴⁵. Ця теза сприймається як критика модернізації чи осучаснення минувшини, котра набула величезних масштабів із появою сумнозвісних «перяславських тез» 1954 р.

Зауважимо, що Ф. Шевченко представляє ідею «суду історії» у всеохоплюючому сенсі, позаяк акцентує увагу на тотальній підсудності всіх дійових осіб — героїв, учасників та свідків певних подій, зокрема — переможців і переможених. Приміром, він відзначає, що «історія суворо засуджує тих, що мали на увазі свої особисті, вузькогрупові інтереси. Вона карає також за “гріхи”, зроблені свідомо чи несвідомо. Особливо це завжди стосувалося людей, наділених владою. Їх завжди різко засуджували за зловживання нею. *Врешті, історія судить не тільки за те, що нічого хорошого, корисного не зроблено, але й за те, що і як зроблено»*⁴⁴⁶. Ця заувага сприймається як прихований закид щодо тодішніх можновладців, хоч звичайно не має виразної адресної спрямованості.

⁴⁴³ Там само. — С. 49.

⁴⁴⁴ Там само. — С. 50.

⁴⁴⁵ Там само. — С. 53.

⁴⁴⁶ Там само. — С. 50.

В іншому місці вчений зауважує, що «суд історії судить не тільки мертвих, а й живих. І перші, і другі не байдужі для нього»⁴⁴⁷. Відтак автор постулює ідею суцільної рівності перед «судом історії», для якого немає ані привілейованих, ані дискримінованих⁴⁴⁸.

За візією Ф. Шевченка, «суд історії» постає справді-таки як тотальне мірило вартості, котре однозначно вище за згадані вимоги класовості та партійності, позаяк ухвалює вердикти не тільки щодо певних осіб, а й визначає місце і значення всіх подій та явищ на теренах історії. «Вивчаючи історію, можна зустрітися з численними прикладами, коли певні події оголошувалися епохальними, такими, що мають привести до перевероту в розвитку суспільства. Суд історії в цьому відношенні — єдино авторитетна інстанція. Він відкинув дуже багато таких “славних”, “історичних” дат, а залишив тільки ті, що справді визначають новий етап, період, епоху в розвитку країни або всього людства», — стверджує історик⁴⁴⁹.

Ф. Шевченко обстоює думку, що своєрідним «кодексом суду історії» слугують «об'єктивні закони» розвитку. Ця заувага нібито узгоджує проголошену ідею з канонічними положеннями «класиків». Утім автор відзначає, що «кодекс суду історії має ту особливість, що він неоднаково застосовується до подій різних епох»⁴⁵⁰. Таку релятивність «кодексу» автор відносить на карб формаційної теорії, позаяк кожна суспільно-економічна формація розвивається за «своїми законами». Проте історик вважає, що суд історії «виходить не тільки з формально юридичних, але й з моральних етичних норм»⁴⁵¹. У світлі такого трактування «норми кодексу», себто «закони», стають ще більш релятивними, позаяк їхня дія корелюється не тільки специфікою доби та історичним досвідом, а й морально-етичними настановами!

Власне, Ф. Шевченко убаचाє призначення «суду історії» та істориків як фахових експертів у пошуку конкретної й об'єктивної істини. Не випадково він пише, що «дії й вирок суду історії ґрунтуються на аргументах історичної науки. В зв'язку з цим може виникнути твердження, що оскільки історична наука неточна, остільки й вирок її суду — річ умовна. Це можна зрозуміти так, що ніякий історичний досвід не веде до необхідності дій, якої потребують, наприклад, результати дослідження в точних науках. Але відомо, що навіть у математиці наукові висновки також не ведуть до альтернативності, примусовості, а дають можливість, враховуючи об'єктивні закономірності, діяти у відповідних напрямках. Історичний досвід, або вирок суду історії, теж не є альтернативним. Він має характер ймовірності й можливості»⁴⁵².

Таким чином, автор наголошує на імовірнісному характері історичного знання, котре виходить із певного спектра можливостей для тієї чи іншої доби! Згадаємо, приміром, його думки про «парадокси» як відхилення / виключення з «закономірного» ланцюга подій. Ці розумування Ф. Шевченка суперечили одному з положень тодішнього канону про вирішальну роль «об'єктивних законів»

⁴⁴⁷ Там само. — С. 53.

⁴⁴⁸ Там само. — С. 51.

⁴⁴⁹ Там само. — С. 51.

⁴⁵⁰ Там само. — С. 51.

⁴⁵¹ Там само. — С. 51.

⁴⁵² Там само. — С. 54.

суспільного розвитку, котрі повсюдно вносили «залізну» необхідність спрямованого, невинного «поступу» і «формаційного порядку» на історичні терени. Натомість він не тільки відзначає їх релятивність, а й ще висловлює думку про можливість їхнього застосування відповідно до певного історичного часу! Одна з кінцевих зауваг ученого загалом сприймається майже як відкритий закид на адресу фанатичних прибічників радянського канону: «Для дурнів в усіх випадках законів не пишуть»⁴⁵³.

Зрештою, автор резюмує наведені думки закликком до читача — зважати на рішення й вирок «суду історії». Варто зазначити, що первісна версія цієї статті мала інше, майже символічне закінчення: «Всі суцї — “Встаньте, суд історії йде”. Слухайте, зважайте на його рішення, вирок, бо стосується він не тільки минулого, але й вчить сучасників»⁴⁵⁴. Звісно, така кінцівка продукувала більш гострі конотації, позаяк підсилювала враження щодо авторського представлення «суду історії» як вищого мірила вартості. У цьому випадку редакторські корективи виглядають як уповні зрозумілі й умотивовані.

Публікація Ф. Шевченка про «суд історії» спричинила складні і різноманітні оцінки та реакції. Кілька з них занотував сам автор статті. «Одержував і одержую багато схвальних відгуків. Правда вже в перші дні після виходу журналу із статтею один наш співроб[ітник] заявив: “Прочитав статтю. Але в ній можна прочитати і те чого в ній й немає”»⁴⁵⁵. Цей коментар одного з колег-істориків є доволі показовим, оскільки нюансує складнощі тогочасної рецепції, коли читач повсякчас прагнув віднайти у тексті інший, прихований сенс.

Схвально, хоч і з певними застереженнями, про цю статтю відгукнувся М. Рубач — один із непримиренних критиків монографії Ф. Шевченка у червні 1960 р. «М. А. Рубач (підкреслення Ф. Шевченка. — Авт.). Прочитав з інтересом. Цікаво, гостро, хоч і є окремі місця з приводу яких можна і потрібно поговорити. Я сам читаю лекції в ІПК про досвід історії і багато ваших думок співпадають з моїми. Є ряд питань, які вимагають дальшої розробки і уточнення»⁴⁵⁶.

О. Апанович із перспективи багатьох років оцінила цю статтю як історіософське есе, в якій автор «по суті, приховано засуджує те, що діялося тоді в українській історичній науці, а також подає критерії негативної або позитивної оцінки історичних діячів»⁴⁵⁷. Про значний резонанс цієї розвідки Ф. Шевченка згадує Я. Дзира⁴⁵⁸, а Ю. Сливка зараховує її до знакових публікацій тієї доби⁴⁵⁹.

Втім, роздуми Ф. Шевченка про «суд історії» не лишилися поза увагою ані його опонентів, ані партійного керівництва. Відтак про цю публікацію «згадали» 1972 р. у розпал кампанії, спрямованої на усунення Ф. Шевченка з керівних посад, що мало кінцевою метою унеможливити його балотування на дійсного члена АН УРСР. «В працях т. Шевченка мають місце ряд спірних, недостатньо аргументованих положень та висновків. Деяким друкованим виступам, мається

⁴⁵³ Там само. — С. 54.

⁴⁵⁴ Шевченко Ф. П. Суд історії. Стаття та нотатки... — Арк. 21.

⁴⁵⁵ Там само. — Арк. 22.

⁴⁵⁶ Там само. — Арк. 22.

⁴⁵⁷ Апанович О. Федір Павлович Шевченко... — С. 64.

⁴⁵⁸ Дзира Я. Десятиріччя творчого спілкування. — С. 153.

⁴⁵⁹ Сливка Ю. Ф. П. Шевченко у моїх споминах // «Істину встановлює суд історії». — Т. 1. — С. 233.

на увазі, зокрема, стаття в Українському історичному журналі «Про суд історії» (№ 2 за 1967 рік) не вистачає класової, партійної спрямованості, наступально-го характеру», — зазначалося у доповідній записці партійного функціонера І. Грушецького⁴⁶⁰.

Стаття «Про суд історії» неодноразово фігурувала як своєрідний компрометуючий «доказ» під час важкого і драматичного періоду біографії Ф. Шевченка. Ця розвідка кілька разів згадується у його щоденникових записах, зокрема коли вченому запропонували зняти свою кандидатуру на обрання в академіки АН УРСР⁴⁶¹, намагалися на редколегії «Українського історичного журналу» засудити його публікації⁴⁶², а також піддавали нещадній обструкції у середині 1970-х років⁴⁶³.

Однак, ця розвідка Ф. Шевченка, як і низка інших текстів, зокрема численні робочі записи (останні як за своїм обсягом — тисячі виписок і нотаток, так і широтою проблемного діапазону заслуговують, щонайменше, на спеціальну студію!), демонструють досить суперечливий, проте незнівельований, а, навпаки, вельми складний і розмаїтий ідеал науковості українського історика радянської доби.

Варто наголосити, що історичне знання сприймалося Ф. Шевченком у вигляді низки можливостей та ймовірностей, які не обов'язково реалізуються на авансцені минушини. Видається, що історик намагався не доводити ці міркування до граничної межі, себто не транслював їх у відкритому вигляді до історичних студій, а прагнув прикрити відповідними «обрядовими» розумуваннями. Натомість він повсякчас складав відповідну данину «законам» історичного розвитку.

Ф. Шевченко постійно віднаходив «винятки», «відхилення», «парадокси» з таких «законів», які мали збагатити й урізноманітнити канонічну формаційну концептуалізацію. Він рішуче виступав супроти «стерилізації» й ретушування історії, зокрема прагнув донести всю складність, мозаїчність, суперечливість палітри минулого. Заразом учений був однозначним противником модернізації історії та виступав за її об'єктивне представлення від джерел і фактів, здобутих із «перших рук». Вірогідно, ці настанови значною мірою постали під впливом студій М. Грушевського, котрими дослідник інтенсивно послуговувався від кінця 1930-х років.

Більше того, на «території історика» Ф. Шевченка знайшлося місце й людині минулого, котру він сприймав як «історичну категорію»! Водночас його пасажі про творчу індивідуальність та її поважну, а у чомусь навіть засадну роль у дослідницьких практиках виглядають майже виїмковими на тодішньому полі республіканського нарративу.

Зауважимо, що складно окреслити витоки таких настанов і орієнтирів у текстах Ф. Шевченка. Вочевидь, до їх формування спричинилися соціокультурні зрушення за доби хрущовської відлиги. Та першорядну роль у цьому процесі відіграли не стільки соціокультурні трансформації, скільки багатоманітність до-

⁴⁶⁰ Доповідна записка голови парткомісії при ЦК КП України І. С. Грушецького... — С. 445.

⁴⁶¹ Щоденникові нотатки: «І знову німа роль за сценою» // «Істину встановлює суд історії». — Т. 1. — С. 596.

⁴⁶² Там само. — С. 633.

⁴⁶³ Там само. — С. 638–639.

слідницьких, архівних, редакторських, науково-організаційних практик історика. Власне, розмаїття проблем, які доводилося розробляти й опрацьовувати вченому спонукало його до нетривіальних, самобутніх поворотів мислення.

Ймовірно, давався взнаки і досвід воєнної доби, котрий суттєво розширив простір особистих, приватних, неофіційних спостережень. Слід згадати і про розгалужені контакти і зв'язки Ф. Шевченка з російськими істориками-медієвістами й архівістами, у середовищі яких циркулювали нові віяння та підходи. Відзначимо, і його ідеалістичні, часом максималістські орієнтири, котрі прочитуються за рядками щоденникових записів воєнної доби. Адже без плекання ідеалізму не може з'явитися на світ жоден видатний учений!

Показовими для ідеалу науковості Ф. Шевченка є його думки про професійний обов'язок історика, котрі нав'язують морально-етичне, а почасти навіть ригористичне потрактування. У широкому сенсі авторські думки про «суд історії» продукують своєрідний фаховий кодекс честі історика. Причому останній, хоч формально узгоджується з вимогами радянського канону, проте породжує зовсім інші конотації.

Врешті, самобутній ідеал науковості Ф. Шевченка не варто виносити поза межі радянського історіописання. Тим більше, що він однозначно й щиро вважав себе радянським ученим, хоч і прагнув поліпшити та розсунути межі «паралельного» наративу. Загалом цей ідеал науковості відображав складне і дражливе становище українського інтелектуала, котрий прагнув конструювати повноцінну республіканську історію, проте водночас хотів уникнути відвертої конфронтації з радянським канonom, намагався представити об'єктивну, «нестерилізовану» минувшину, але заразом хотів зберегти ідеологічну коректність, дотримувався формаційної і класової репрезентації, але бажав будь-що-будь урізноманітнити й збагатити її за рахунок масштабного фактографічного представлення соціального світу. Цей межовий характер ідеалу науковості Ф. Шевченка між офіційним та неофіційним, провідним, союзним, російським і маргінальним, «паралельним», республіканським наративами відобразив та увібрав як низку суперечностей, так і стильових особливостей його історичного письма другої половини 1940-х — початку 1970-х років.

9.4. Історія як «точна наука», чи марксизм у національно-культурницькому прочитанні О. Компан

Олена Компан належить до істориків зі схильністю до широкої концептуальної рефлексії у царині минувшини зазвичай нетипової для українського радянського історіописання повоєнної доби, позаяк подібні дослідницькі устремління неодмінно продукували потенційні і реальні конфлікти з офіційним канонам. Власне, у спогадах сучасників вона постає як український інтелектуал із самобутніми аксіологічними настановами та незвичайними поворотами мислення⁴⁶⁴. Приміром, О. Апанович називає її «філософом в історії»⁴⁶⁵.

Академічна кар'єра О. Компан розпочалася у вересні 1947 р., коли вона вступила до аспірантури Інституту історії України АН УРСР. На той час це була вже тридцятидворічна жінка зі складною та покрученою долею, котра як особистість сформувалася за сталінської і воєнної доби. Інтелектуальна біографія О. Компан, порівняно з іншими вченими, висвітлена у небагатьох розвідках та споминах її сучасників.

Олена Компан народилася у м. Єнакієве — одному з індустріальних центрів Донбасу. Вона походила з родини польського техника-залізничника репресованого 1937 р. Незабаром втратила й матір-росіянку. Зазнала чимало поневірян, зокрема навчалася на англійському відділенні Лінгвістичного інституту (1933–1934), а також у Польському педагогічному інституті (1934–1935) у Києві, коли панувала психологічна атмосфера тотальної підозрливості й очікування нової хвилі арештів. Адже ці навчальні заклади були реорганізовані, а чимало студентів і викладачів репресовано. У вересні 1936 р. вступила на III курс історичного факультету Київського державного університету, котрий закінчила 1940 р.⁴⁶⁶

Побралася з інженером Юрієм Івановичем Компаном. Згодом родина переїхала до Чернівців — місце призначення чоловіка. У Чернівцях О. Компан працювала науковим співробітником у місцевому краєзнавчому музеї. Цей епізод з її біографії нав'язує певну паралель до життєпису Ф. Шевченка, котрий у той самий час обіймав посаду директора обласного архіву у тому ж місті.

На початку радянсько-німецької війни Ю. Компан загинув. О. Компан евакуювалася з малолітньою дитиною, 12-річним братом та старим свекром до Узбекистану. На протязі кількох років була ланковою бригади бавовноробів в одному з кишлаків Ферганської долини. У лютому 1944 р. повернулася до Києва.

Отож на час вступу до аспірантури це була особа з чималим життєвим досвідом і усвідомленим вибором. За свідченням сина О. Компан — Ярослава Юрійовича, важливу роль у цьому професійному виборі відіграли поради і підтримка її другого чоловіка — відомого українського письменника Івана Юхимовича Сенченка (1901–1975)⁴⁶⁷. О. Апанович — колега й подруга О. Компан

---

⁴⁶⁴ Брайчевський М. Розум у пустелі бездуховності [О. Компан] // Старожитності. — 1993. — № 3/4. — С. 30.

⁴⁶⁵ Апанович О. Спогади про видатну вчену і незвичайну особистість // Історик Олена Компан: Матеріали до біографії / Упоряд. Я. Компан. — К., 2007. — С. 422.

⁴⁶⁶ Особова справа Компан Олени Станіславівни // НА ІУ. — Ф. 1. — Оп. 1-л. — Спр. 866. — Арк. 36–36зв., 91–91зв.

⁴⁶⁷ Компан Я. Вірець мого життя // Історик Олена Компан... — С. 444.

навіть уважала, що саме І. Сенченко зробив свою дружину українською патріоткою⁴⁶⁸.

Постать І. Сенченка посідає чільне місце у становленні О. Компан як ученого. Тим паче, що І. Сенченко як письменник-інтелектуал належав до доби революційно-романтичних двадцятих, зазнав впливів М. Хвильового, зокрема був учасником низки тогочасних літературних спілок та асоціацій, таких як ВАПЛІТЕ, «Гарт», «Плуг», «Пролітфронт» і навіть потрапив до щоденникових записів С. Єфремова⁴⁶⁹.

В автобіографічній замітці І. Сенченко відзначав, що з початкової школи товаришував із майбутнім письменником О. Копиленком та захоплювався творами В. Винниченка⁴⁷⁰. Відтак на початку 1930-х років І. Сенченка піддали нищівній критиці за ідеалізацію «контрреволюційного куркульства». Зазначимо, що 1933 р. з-під його пера вийшла повість «Чорна брама» про боротьбу ремісників із тодішніми феодалами у середньовічній Франції.

У 1943 р. І. Сенченко став відповідальним секретарем журналу «Україна». У середині 1940-х років він уважався одним із багатообіцяючих українських авторів — можливим претендентом на Сталінську премію. Проте тяжкі хвороби помітно підкосили І. Сенченка та його творчі задуми, зокрема примусили його здебільшого зосередитися на літературному редагуванні й українських перекладах творів відомих російських письменників. У 1960-х — на початку 1970-х років у середовищі інтелектуалів та письменників І. Сенченка розглядали як одного із засновників української радянської прози⁴⁷¹, проте у владних коридорах він мав репутацію опального автора.

Схоже, що ідеї 1920-х років І. Сенченко проніс крізь усе життя. На одній із нарад істориків і громадсько-культурних діячів у березні 1945 р. у відділі пропаганди та агітації ЦК КП(б)У він не тільки висловився за фактичну реабілітацію М. Драгоманова⁴⁷², а й обстоював думку про потребу перегляду всієї української історії від часів Б. Хмельницького до Г. Сковороди з перспективи пошуку видатних персоналій⁴⁷³.

Життєві дороги І. Сенченка й О. Компан перетнулися за часів її повоєнних музеєзнавчих практик, коли вона переймалася заробітчанськими проблемами — передруковувала рукописи письменника⁴⁷⁴. Вважають, що, попри солідну різницю у віці (15 років!) між І. Сенченком та О. Компан, це була напрочуд гармонійна пара⁴⁷⁵. До того ж, шлюбні союзи зі значною віковою різницею були досить звичним явищем у повоєнному Києві. Якщо взяти до уваги ще й зацікавлення

⁴⁶⁸ «Зрадники мені не подобаються»... — С. 345.

⁴⁶⁹ Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929. — К., 1997. — С. 735.

⁴⁷⁰ Сенченко І. Автобіографія // Єгорова Л., Павловський В., Ченіга Я. Боротьба та будівництво. Рухоме хрестоматія української сучасної літератури. — [Х.], 1928. — Т. 1, вип. 3: Радянський лад на селі. — С. 116.

⁴⁷¹ Півторадні В. І. Шлях до Червонограда [авторизований машинопис 1972 р. із правками літ. редактора «Літературної України»] // ІР НБУВ. — Ф. 274. — Спр. 255. — Арк. 1.

⁴⁷² Стенограма совещания по вопросам истории Украины, состоявшегося при отделе пропаганды и агитации ЦК КП(б)У (10, 17 марта 1945 г.) [машинопис] // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1652. — Арк. 31.

⁴⁷³ Там само. — Арк. 28–29.

⁴⁷⁴ Дзира Я. Четверть століття поруч // Історик Олена Компан... — С. 451.

⁴⁷⁵ Апанович О. Спогади про видатну вчену... — С. 427.

І. Сенченка на ниві української минувшини та його контакти з істориками, то переорієнтація його дружини з уторованої стежки працівника-музеєзнавця на кар'єру академічного вченого не була випадковою.

Наукові студії О. Компан розпочалися з розробки традиційної для української радянської історіографії проблематики — вивчення формування робітничого класу залізорудної та металургійної промисловості Півдня України 1880-х–1890-х років. Цій темі вона присвятила свою кандидатську дисертацію, котру захистила 1950 р.

Зазначений вибір, принаймні його просторово-хронологічні межі, вмотивовувався кількома чинниками. Донбас був малою батьківщиною О. Компан, де минули її дитячі роки. Певне значення мав і попередній досвід роботи у царині історії XIX ст. Зокрема, впродовж 1944–1947 рр. вона завідувала відділом історії XIX ст. у Державному республіканському історичному музеї УРСР у м. Києві⁴⁷⁶. Мабуть, помітну роль відіграли й академічні пріоритети її наукового керівника Ф. Лося, який спеціалізувався на вивченні української історії кінця XIX — початку XX ст.

Цілком природно, що перші наукові статті О. Компан присвячені проблематиці з обсягу дисертаційного дослідження⁴⁷⁷. Втім, уже ці публікації виявляють її як проникливу та вдумливу дослідницю. Скажімо, вона звертає увагу на потребу суттєвого розширення джерельної бази наукових студій з історії робітничого класу на півдні України. Зокрема, О. Компан використовує у своїх розвідках матеріали державної статистики, земські збірники, санітарні хроніки, статистичні обстеження промисловості і населення різних місцевостей, звіти фабричних інспекторів, періодичну пресу та ін.⁴⁷⁸ Відзначимо, що матеріали земської статистики вважалися у тогочасній радянській історіографії ненадійним і тенденційним комплексом джерел. Тому такі джерела використовувалися та вводилися до наукового обігу лише поодинокими науковцями.

У перших студіях О. Компан приділяла неабияку увагу різноманітним категоріям робітників-рудокопів на Криворіжжі, що виникли протягом 1880-х–1890-х років внаслідок диференціації селянства⁴⁷⁹. Подібні зацікавлення різними соціальними верствами та їхньою роллю в економічному чи господарському житті помічаємо і в її пізніших працях, присвячених уже ранньомодерним часам.

Здавалося б, що проблематика історичних досліджень з історії пролетаріату півдня України останньої чверті XIX — початку XX ст. пророкувала багатообіцяльні перспективи та безхмарне майбуття для академічного зростання. Тим більше, що вона відповідала тогочасній політичній кон'юнктурі та належала до пріоритетних напрямків наукових досліджень радянської історіографії.

Та на початку 1950-х років відбувається швидке перетворення фахівця з історії XIX ст. у дослідника-медієвіста, який студіює добу пізнього середньовіччя та ранньомодерних часів. Імовірно, визначальним у цьому процесі було

⁴⁷⁶ Особова справа Компан Олени Станіславівни. — Арк. 83.

⁴⁷⁷ Компан Є. С. З історії району великих будов комунізму на півдні України (XIX ст.) // Вісник АН УРСР. — 1951. — № 6. — С. 59–68; Компан О. С. До питання про формування пролетаріату залізорудної промисловості Криворіжжя (1880–1900 рр.) // НЗІІ. — К., 1953. — Т. 5. — С. 137–155.

⁴⁷⁸ *Її ж.* До питання про формування пролетаріату... — С. 137–138.

⁴⁷⁹ Там само. — С. 144–145, 148–151.

залучення О. Компан до підготовки третього тому збірника «Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы» (М., 1953. — Т. 3: 1651–1654), оскільки вона вільно володіла польською мовою, що виявилось вирішальним для її участі у зазначеному проекті.

Зрештою, варто взяти до уваги й те, що історія пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби, яка розглядалася як складова частина епохи феодалізму у радянському історіописанні, здебільшого перебувала на маргінесах тогочасних студій. Натомість перевага віддавалася історії XIX і, особливо, XX ст. Відтак парадигматичні канони, що панували на обширах радянського нарративу після публікації сумнозвісних тез ЦК КПРС 1954 р., все ж таки не були такими всеохоплюючими щодо пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу, порівняно з історією кінця XIX — початку XX ст.

Вірогідно, наведені міркування мали помітне значення для дослідниці з широким, неординарним способом мислення, що працювала в умовах радянської дійсності постсталінської доби. Так чи інакше, протягом 1954 р. з'являється низка публікацій О. Компан з української історії XVII ст., зокрема про впливи Хмельниччини на «антифеодальні рухи» у Білорусії та Польщі⁴⁸⁰, а також її перша монографія «Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648–1654 рр.».

Ця праця, мабуть, найкраще виявляє пріоритети молодій дослідниці, зокрема її інтенції щодо вивчення історії українських міст та міщанства XVII ст. Більше того, зазначена монографія дозволяє простежити й певні стильові вподобання, властиві О. Компан, приміром, щодо представлення ранньомодерної минувшини тощо.

Передусім, упадають в очі компаративні контексти викладу. Зазвичай авторка розпочинає з установчих марксистських положень про специфіку історичного процесу на теренах Західної Європи у середні віки, які співвідносять з особливостями існування Речі Посполитої⁴⁸¹. Для О. Компан властивий перехід від загальних, абстрактних роздумів, які окреслюють предметну область викладу, до конкретного матеріалу, що і надає попереднім думкам дещо іншого сенсу.

Варто вказати і на самобутню архітектоніку цієї монографії, позаяк більше половини її тексту присвячено не стільки задекларованій темі, скільки становищу тогочасних українських міст. Тільки наприкінці студії О. Компан висвітлює роль міщанства за часів Хмельниччини. Причому дослідниця прагне показати позитивні риси міщанства, себто легітимізувати зацікавлення цією верствою у світлі марксистсько-ленінського вчення⁴⁸².

Цікавим видається і той спосіб, який вона обирає для такої легітимації. Це — переоцінка ролі міщанства у становленні зародків «буржуазних» відносин та «антифеодальної боротьби» на обширах України, себто репрезентація вказа-

⁴⁸⁰ Компан О. Вплив визвольної війни українського народу на розвиток антифеодального руху в Польщі. — К., 1954. — 46 с.; *Її ж.* Значення визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. для визвольної боротьби в Білорусії і антифеодальних рухів у Польщі // *Історичне значення возз'єднання України з Росією / Відп. ред. О. К. Касименко.* — К., 1954. — С. 90–116.

⁴⁸¹ *Її ж.* Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. / *Ред. І. О. Гуржій.* — К., 1954. — С. 7–10.

⁴⁸² Там само. — С. 8.

ного стану під машкарою часткової чи обмеженої «прогресивності». Така легітимація була доволі поширеною. Згадаємо, наприклад, тезу Ф. Шевченка про спілку «прогресивних» станів у визвольній війні 1648–1654 рр.⁴⁸³

Саме з цієї перспективи О. Компан висловлює думку про початок формування внутрішнього ринку в Україні у другій половині XVII ст.,⁴⁸⁴ який нерозривно пов'язаний із піднесенням міст. Однак, цей розвій міського життя на українських землях авторка характеризує як досить специфічний. Зокрема, вона тримається думки, що українські міста у складі Речі Посполитої були зв'язані феодальними путами і тому «не могли успішно виконувати своє основне призначення як промислово-торгівельні центри»⁴⁸⁵. Схожі думки про недостатність соціально-економічного рівня польських міст, односторонність господарського розвитку Речі Посполитої представлені і у науково-популярних працях О. Компан⁴⁸⁶. Власне, дослідниця вважає, що фільваркова система придушувала розвиток міст і містечок, які навіть втрачали риси ремісничо-торгівельних центрів⁴⁸⁷.

Такий підхід щодо репрезентації українських міст XVI–XVII ст. був незаперечною новацією на теренах української радянської історіографії першої половини 1950-х років, хоч інші положення згаданої монографії в цілому витримані у дусі радянського канону. Фактично О. Компан прагнула започаткувати нові сюжети у межах республіканського нарративу на зламі сталінських та постсталінських часів, що свідчить про неабияку творчу розкутість, якщо зважати на загальну поміркованість, ба навіть ідеологічну консервативність радянського історіописання 1950-х–1960-х років⁴⁸⁸.

Виглядає, що О. Компан доволі скептично сприймала «перейславські» настанови та офіційний дискурс, спрямований на канонізацію «великого російського народу» і його виняткової ролі на обширах східного слов'янства. В одному з рецензійних оглядів, написаному дослідницею у співавторстві з Є. Скляренком, не тільки негативно оцінюється теза львівських учених про боротьбу за «возз'єднання» з Росією вже у XIV ст., а й наголошується, що на той час не було навіть централізованої Російської держави⁴⁸⁹.

Загалом тексти О. Компан виявляють неординарність її мислення та широту евристичного пошуку. Скажімо, потвердження своїх думок про зародки «капіталістичних відносин» на українських землях XVII ст. та зростання міського населення дослідниця дошукувалася у найрізноманітніших джерелах, зокрема у

⁴⁸³ Шепель Л. Матеріали Наукового архіву... Із стенограми обговорення книги Ф. П. Шевченка... // «Істину встановлює суд історії». — Т. 1. — С. 539; Стенограма засідань Вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. — Арк. 23.

⁴⁸⁴ Компан О. Участь міського населення... — С. 51.

⁴⁸⁵ Там само. — С. 62.

⁴⁸⁶ Компан О. Вплив визвольної війни українського народу... — С. 10–11, 14.

⁴⁸⁷ Її ж. Участь міського населення у визвольній війні 1648–1654 рр. // Книга для читання з Історії Української РСР з найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. / За ред. І. О. Гуржія. — К., 1960. — С. 103.

⁴⁸⁸ Алексеева Г. Д. Историческая наука в России. Идеология. Политика (60–80-е годы XX века). — М., 2003. — С. 42.

⁴⁸⁹ Компан О. С., Скляренко Є. М. Книги з історії Львова. Рец. на вид.: Нариси історії Львова (1256–1956). — Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1956. — 440 с.; Історія Львова. Короткий нарис. — Львів: Вид-во ЛДУ, 1956. — 294 с. // Вісник АН УРСР. — 1957. — № 8. — С. 71.

літературних пам'ятках. Такою, наприклад, є її розвідка «Творчість Климентія Зинов'єва як одне з джерел вивчення історії Лівобережної України другої половини XVII і початку XVIII ст.»

Зазначимо, що ієромонаха Климентія Зинов'єва авторка репрезентує як представника нижчих верств міщанства кінця XVII — початку XVIII ст.⁴⁹⁰ На її думку, вірші Климентія містять важливу інформацію про розклад селянства та майнове розшарування у ранньомодерній Україні⁴⁹¹. Зокрема, дослідниця відзначає, що Климентію була добре відома така категорія тодішнього населення як «бурлака», якого вона вважає типом найманого робітника⁴⁹².

Крім того, О. Компан порівнює його вірші, присвячені різним видам ремесел, із відомою «Енциклопедією наук, мистецтв та ремесел», написаною за редакцією французького просвітника Дені Дідро⁴⁹³. Пізніше вона навіть висловить припущення, що ієромонах Климентій випередив французьких учених⁴⁹⁴. Такі порівняння українських інтелектуалів із західноєвропейськими мислителями досить поширені у текстах О. Компан. Відтак авторка зіставляє мандрівного філософа Г. Сковороду з французьким мислителем Ж.-Ж. Руссо, зокрема обстоює думку про спільну просвітницьку підоснову їх світоглядів⁴⁹⁵.

Збереглася внутрішня рецензія Ф. Шевченка, присвячена розвідці О. Компан про Климентія Зинов'єва, котра досить добре відображає відмінності у підходах обох істориків. «Слід з самого початку відзначити, що О. С. Компан обрала цікаву, але до певної міри незвичайну для історика тему дослідження. Адже історики до цього часу майже не використовували, а тим більше не вивчали художніх творів, які є одним із важливих історичних джерел», — відзначає рецензент⁴⁹⁶.

Але він висловлює і низку зауважень та застережень, хоч і називає їх незначними. На думку Ф. Шевченка у статті О. Компан побутує «не зовсім точне твердження, що начебто з формуванням загальноросійського ринку було зв'язано “народження нових економічних і соціальних сил”». Далі автор вірно пише про те, що складання цього ринку було наслідком дальшого розвитку товарного господарства, поглиблення розподілу праці⁴⁹⁷. Натомість рецензент зауважує, що визиск населення відбувався також і у межах «феодальної системи», себто обережно підводить авторку до думки про можливість іншого трактування свідчень Климентія Зинов'єва. Зокрема він зазначає, що «*навряд чи наведений вірш Зинов'єва свідчить про існування елементів капіталістичного договору і про присвоєння наймачем частини заробітної плати*»⁴⁹⁸.

⁴⁹⁰ Компан О. С. Творчість Климентія Зинов'єва як одне з джерел вивчення історії Лівобережної України другої половини XVII і початку XVIII ст. // НЗП. — К., 1957. — Т. 9. — С. 254.

⁴⁹¹ Там само. — С. 263, 266.

⁴⁹² Там само. — С. 265–266.

⁴⁹³ Там само. — С. 268.

⁴⁹⁴ Компан О. На поклик альбатросів // ЛУ. — 1986, 31 лип. — № 31. — С. 7.

⁴⁹⁵ Її ж. На шляху у світове та вічне // Історик Олена Компан... — С. 401.

⁴⁹⁶ Шевченко Ф. Зауваження на статтю Компан О. С. — «Творчість Климентія Зинов'єва як джерело вивчення Лівобережної України другої половини XVII — початку XVIII ст.» [машинопис із правками; м. Київ, 7 серп. 1956 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 510. — Арк. 1.

⁴⁹⁷ Там само. — Арк. 2.

⁴⁹⁸ Там само. — Арк. 2.

Зрештою, Ф. Шевченко досить критично ставився до спроб модернізації української минувшини XVII — початку XVIII за рахунок пошуку «ранньокапіталістичних» взаємин, хоч і не відкидав їх уповні. Заразом він намагався доволі тактовно й обережно донести свій скепсис до О. Компан, зокрема зазначив наприкінці рецензії, що інші зауваження висловлені авторці в усній формі⁴⁹⁹.

Відмінність поміж підходами обох істориків виявилася і у травні 1960 р. під час обговорення монографії Ф. Шевченка на відділі історії феодалізму Інституту історії АН УРСР. О. Компан високо оцінила цю працю й рішуче підтримала її автора, хоч висловила низку цікавих зауваг. Зокрема, вона трималася думки, що Ф. Шевченко лише побіжно торкнувся тих нових тенденцій, які відображали «ранньобуржуазні» трансформації, котрі набули помітної сили з розгортанням Визвольної війни 1648–1654 рр. На її думку, «зменшення феодального визиску давало більше місця для ініціативи вільного або відносно вільного виробника. *Козак, що був вільним виробником об'єктивно розвивав свою діяльність в напрямку, який неминуче призводив до зародження елементів нового ладу, буржуазного*»⁵⁰⁰.

Проте О. Компан уважала, що «ранньокапіталістичні» перетворення у добу Хмельниччини ширилися не тільки «знизу», а й «зверху», позаяк з'являються нові елементи у господарських, торгівельних та культурних практиках тодішньої аристократії. «До нових елементів в житті суспільства слід, очевидно, віднести і той новий тип феодала, що почав народжуватись з верхівки козацтва. Це були люди, як каже сам автор, — «свої епохи». Так справді, вони жили в іншу, ніж їх попередники польська шляхта, скажімо, XVI ст. Це була епоха, коли виникли нові зв'язки, утворювався єдиний ринок в країні. В Росії, складовою частиною, якою стала Україна, формувався загальноросійський ринок. Козацька старшина торгувала, промишляла, лихварювала, займалася орендарством і взагалі не нехтувала такими заняттями, які для колишньої родовитої знаті були ганебними. Отже, і еволюцію самих феодалів слід було б зарахувати до елементів нового в соціально-економічному розвитку України, того нового, що виникло внаслідок визвольної і антифеодальної боротьби»⁵⁰¹.

Відзначимо, що О. Компан інакше потрактувала й оцінювала Магдебурзьке право, порівняно з Ф. Шевченком, який вказував на значний розрив між задекларованими юридичними нормами і господарськими, торгівельними та іншими практиками у міському житті середини XVII ст.⁵⁰² Натомість дослідниця вважала, що у його монографії 1959 р. оцінка Магдебурзького права й аналіз міського життя за часів Визвольної війни 1648–1654 рр. хибують на одноманітність⁵⁰³. «Якби воно (Магдебурзьке право. — Авт.) тільки заважало економічному розвитку, то за нього не велась би боротьба з боку українських міст, а ця боротьба як відомо мала місце протягом кількох століть. Отже питання очевидно складніше, ніж здається на перший погляд і вимагає більш повної відповіді», — стверджує історик⁵⁰⁴.

⁴⁹⁹ Там само. — Арк. 3.

⁵⁰⁰ Протокол № 9 засідання Відділу історії феодалізму... — Арк. 17.

⁵⁰¹ Там само. — Арк. 18–19.

⁵⁰² Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки... — С. 29–32.

⁵⁰³ Протокол № 9 засідання Відділу історії феодалізму... — Арк. 19.

⁵⁰⁴ Там само. — Арк. 19–20.

Згодом О. Компан у монографії «Міста України в другій половині XVII ст.» (1963) розглядала Магдебурзьке право як спільну віху, ба навіть як «закономірний етап» у житті західноєвропейських, польських та українських міст, який відображав назрілі потреби «продуктивних сил», хоч і з різним ступенем інтенсивності⁵⁰⁵. На її думку, головну функцію (захист від «феодалного свавілля») Магдебурзьке право втратило лише на теренах підросійської України, оскільки на той час більшість міст належала державі⁵⁰⁶.

Чільне місце у працях О. Компан відводиться й проблемам історичної демографії XVII ст., позаяк густина населення вважалася за канонами радянського історіописання одним із визначальних чинників поступу. Тому дослідниця пильно опрацьовувала польські джерела з цієї проблематики, а також прагнула провести власні підрахунки щодо заселення України в XVII ст., зокрема тодішніх українських міст⁵⁰⁷. Вона трималася думки, що у польській історіографії другої половини XIX — початку XX ст. (А. Павінський, О. Яблоновський та ін.) істотно занижувалася кількість українського населення⁵⁰⁸.

Варто наголосити, що О. Компан досить інтенсивно послуговувалась у своїх студіях польськими джерелами та науковими виданнями, особливо кінця XIX — початку XX ст. У грудні 1957 р. вона перебувала у Польщі з науковим відрядженням, працювала у тамтешніх архівах та бібліотеках, зокрема відвідала Варшаву, Краків, Люблін⁵⁰⁹.

Та найповніше погляди О. Компан представлені у монографії «Міста України в другій половині XVII ст.», яка склала основу її докторської дисертації. Редактором цієї праці був відомий історик М. Марченко. Зауважимо, що зазначена монографія розглядалася авторкою як своєрідний творчий експеримент⁵¹⁰ з огляду на недостатній стан вивчення тієї доби української історії, зокрема тогочасних соціально-економічних відносин. Ця заувага нав'язує певну паралель із монографією Ф. Шевченка, котрий також акцентував увагу на дискусійних положеннях своєї студії⁵¹¹.

На думку дослідниці, у середині XVII ст. на українських землях існувала значна кількість міст і містечок, а їх мешканці складали надзвичайно високу частку усього населення. Їх загальна кількість, за обрахунками історика, становила 46 %⁵¹². Проте значна частина тодішніх міст, уважає О. Компан, утворилася не у процесі відокремлення сільського господарства від торгівельно-промислової діяльності, а внаслідок низки інших причин: гостра потреба в оборонних пунктах, козацькі поселення, виникнення фіктивних та напівфіктивних міст

---

⁵⁰⁵ Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / Відп. ред. М. І. Марченко. — К., 1963. — С. 116–117.

⁵⁰⁶ Там само. — С. 148.

⁵⁰⁷ Компан О. С. До питання про заселеність України в XVII ст. // УІЖ. — 1960. — № 1. — С. 65–77.

⁵⁰⁸ Її ж. Демографія в історичному атласі // УІЖ. — 1965. — № 11. — С. 111–112.

⁵⁰⁹ Особова справа Компан Олени Станіславівни. — Арк. 51; Листи Сенченка І. Ю. до Компан О. С. [машинопис та автограф; 1957–1967 рр.] // ЦДАМЛМ. — Ф. 279. — Оп. 4. — Спр. 37. — Арк. 7зв.; Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. 1936–1986 гг. / Под ред. Ю. Ю. Кондуфоро. — К., 1986. — С. 102.

⁵¹⁰ Компан О. С. Міста України... — С. 43.

⁵¹¹ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки... — С. 9.

⁵¹² Компан О. С. Міста України... — С. 73, 377.

і т. п.⁵¹³ Відтак багато тодішніх українських міст мало, переважно сільсько-господарський характер.

Отже, у більшості випадків там не було справжнього міського життя у класичному західноєвропейському розумінні⁵¹⁴. Навіть великі міста не стали значними центрами формування промислового та торговельного населення. За візією О. Компан, безправ'я міщанського стану та засилля привілейованих іноземців у містах призвели до того, що останні так і не змогли претендувати на провідну роль в об'єднанні України⁵¹⁵ та в «антифеодальній боротьбі»⁵¹⁶.

Водночас дослідниця стверджує, що, незважаючи на ці особливості соціально-економічного процесу, на українських землях відбувався розвиток нових «буржуазних» відносин, який тісно переплітався з побутуванням старих та низкою перехідних форм⁵¹⁷. Окрім того, О. Компан відзначає певний розвій господарства та ремесел, у т. ч. нараховує понад 300 професій у ремеслах і промислах на тогочасних українських землях⁵¹⁸. Причому історик розглядає промисли, котрі об'єднували великі групи ремісників-спеціалістів і чорноробів, як вищий етап у розвитку тодішнього господарства, порівняно з домашньою промисловістю та цеховим ремеслом⁵¹⁹. Цю тезу поділяють і сучасні науковці⁵²⁰.

О. Компан уважала, що у другій половині XVII ст. розпочалося формування внутрішнього ринку та «предпролетаріату» в Україні⁵²¹. На її думку, складання зв'язків між місцевими ринками на українських землях відображало початки формування національних відносин, оскільки виникнення нації спирається на єдність економічного порядку⁵²². Зазначимо, що для обґрунтування цієї тези вона покликається на міркування Ф. Шевченка про становлення національних зв'язків у середині XVII ст.⁵²³

Монографія О. Компан вирізняється й кількома своєрідними пасажами. Приміром, історик відзначає, що *«прагнення до створення української державності проявилось під час визвольної війни»*⁵²⁴. В іншому місці вона відмічає, що нині, коли *«Україна становить суверенну соціалістичну державу, прогресивність тієї позиції, яку український народ займав у XVII ст., стає особливо очевидною»*⁵²⁵.

Таким чином, авторка намагалася маркувати «українську державність» середини XVII ст. як «прогресивне явище», що начебто дозволяло ввести цю проблематику до «паралельного» наративу, принаймні за вимогами тодішнього радянського канону.

⁵¹³ Там само. — С. 74–75.

⁵¹⁴ Там само. — С. 377.

⁵¹⁵ Там само. — С. 378.

⁵¹⁶ Там само. — С. 105.

⁵¹⁷ Там само. — С. 382, 384–385.

⁵¹⁸ Там само. — С. 174.

⁵¹⁹ Там само. — С. 232.

⁵²⁰ Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. / Отв. ред. В. А. Смолий. — К., 1989. — С. 101.

⁵²¹ Компан О. С. Міста України... — С. 382–383.

⁵²² Там само. — С. 330.

⁵²³ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки... — С. 408.

⁵²⁴ Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. — С. 139.

⁵²⁵ Там само. — С. 140.

Подібні сентенції циркулювали й у текстах низки українських істориків кінця 1950-х — початку 1970-х років, які прагнули розширити сюжетну та проблемну канву республіканської історії. Зокрема, побутували спроби хоча б у завуальованому вигляді представити поняття «українська державність». Наприклад, І. Бойко обстоював думку, що «входження України до складу Російської держави, згідно рішення Переяславської Ради 8 січня 1654 р., поклато новий етап у розвитку української національної державності. Всі органи влади, що створилися в ході Визвольної війни, залишилися і продовжували виконувати всі належні їм державні функції — внутрішні і зовнішні. *Українська національна державність у роки Визвольної війни є незаперечним фактом*»⁵²⁶.

Студія О. Компан мала неабиякий успіх в українського читача і досить швидко розійшлася поміж місцевої інтелігенції. Про це є свідчення самої дослідниці. Зокрема, у новорічній листівці до відомого українського літературознавця В. Півторадні вона зазначає: «На жаль, я не можу вислати Вам свою книжку, яку Ви просили, бо її видали у 800 примірників і через 3 дні її вже не можна було купити»⁵²⁷.

Варто наголосити, що ця монографія не тільки відображала узагальнення та генералізацію певних підходів О. Компан, які можна означити як своєрідну модернізацію минувшини, а й стала важливою віхою у формуванні її як історика. Вочевидь, авторська концептуалізація потребувала доповнень, уточнень та подальшого опрацювання. Тому дослідниця неодноразово порушує цю проблематику у багатьох розвідках, зокрема прагне апробувати та конкретизувати низку сюжетів з обсягу історії українських міст.

У 1964 р. вона бере енергійну участь у дискусії на сторінках журналу «История СССР» навколо монографії В. Маркіної «Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века» (К., 1961). Схоже, що ця праця імпонувала О. Компан не тільки своїми висновками про помітну еволюцію фільварків як форми поміщицького господарства у бік «буржуазних відносин», а й магістральним напрямком дослідницьких пошуків, скерованих на модернізацію історії XVI–XVIII ст.

Не випадково головну заслугу автора зазначеної студії дослідниця вбачала у тому, що «вона зуміла розгледіти та виділити *перехідні форми, які складають історію визрівання у надрах феодального суспільства капіталістичних відносин*»⁵²⁸. Натомість опоненти О. Компан та В. Маркіної вважали, що теза про «обуржуазнювання» тогочасного поміщика є вкрай сумнівною, позаяк цей процес уповні міг наступити тільки з ліквідацією кріпосницьких відносин. Відтак вони обстоювали думку, що підприємницькі практики не розхитували, а, навпаки, скріплювали тогочасні магнатські господарства⁵²⁹.

⁵²⁶ Бойко І. Д. До питання про державність українського народу в період феодалізму // УІЖ. — 1968. — № 8. — С. 32.

⁵²⁷ Компан О. С., Сенченко І. Ю. — Півторадні В. І. [листівка; м. Київ, 26 груд. 1967 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 274. — Спр. 1555. — Арк. 1.

⁵²⁸ Компан Е. С. Рец. на кн.: Маркіна В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века. — К.: Изд. Киевского ун-та, 1961. — 223 с. // ИСССР. — 1964. — № 1. — С. 174.

⁵²⁹ Гроссман Ю. М., Инкин В. Ф., Похилевич Д. Л. Рец. на кн.: Маркіна В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века. — К.: Изд. Киевского ун-та, 1961. — 223 с. // Там же. — С. 178.

Загалом ця полеміка відображала різні підходи стосовно розробки проблематики т. зв. «міжформаційних стиків», котра актуалізувалася у радянському історіописанні протягом кінця 1950-х–1960-х роках. Одні вчені трималися думки про існування різноманітних перехідних форм, а також висували тезу про поступове, суперечливе та багатоманітне визрівання початків нових економічних відносин у межах попередньої суспільно-економічної формації. Натомість інші дослідники вважали, що цей процес був більш лінійним, одноманітним та жорстко детермінованим. Більше того, частина істориків обстоювала думку, що відбувалася заміна одних «феодальних» форм іншими і т. п., але сутність «способу виробництва» від цього не змінювалася.

Звісно, така концептуалізація краще відповідала офіційним вимогам, хоч не всі науковці керувалися у цій полеміці виключно мотивами ідеологічної коректності. Дехто з істориків побоювався, що такі потрактування спотворюють, точніше надто «осучаснюють» наявні фактографічні відомості. Отож більшість істориків із різних причини виступала супроти істотної модернізації історії XVI–XVII і навіть XVIII ст.

Видається, що візія О. Компан, скерована на модернізацію української історії XVI — початку XVIII ст., формувалася надзвичайно складно, зокрема була продуктом тривалих роздумів та переживань. Про цю емоційну напругу довідуємося з листа її чоловіка І. Сенченка, котрий поділяв усі її сумніви та виношування нових ідей. «Дуже радий твоєму успіхові. Найбільший ворог як письменника так і вченого — емпіризм. Людина нагромаджує безліч фактів і тоне в них, а надто, коли не бачить перспективи історичного процесу. *Я пам'ятаю, скільки ти працювала, скільки перебрала фактів. А ці факти, як на зло, весь час грають на погляди вчорашнього дня і його теоретиків. Здавалося неможливим піднятися на таку точку, звідки ця купа фактів набере зовсім іншого значення. Дивлячись на тебе я й сам часом впадав у розпач: а чи ж можна якось проникати правдивим світлом всю нескінчену феодальщину, яка кричить про себе з усіх кінців, документів, шар...* Виявлялося, що можна, але для цього треба було піднятися на крилах теорії. Велике діло ця правдива, справжня теорія. При світлі її всі факти, явища, а їх же безконечна сила, стають на свої місця, і починають говорити не про зовнішність свою, а про те, що сховане під нею! Який я радий за тебе, мила і хороша моя, що ти змогла підлетіти, розібратися, кинути ясний промінь світла на затемнені несвідомим ученим людом факти», — зазначав він у листі до своєї дружини від 7 червня 1965 р.⁵³⁰

Очевидно, йшлося про виступ і полеміку О. Компан під час всесоюзної дискусії, присвяченої переходу Росії від феодалізму до капіталізму. Цей масштабний науковий форум був організований Науковою радою «Закономерности исторического развития общества и перехода от одной социально-экономической формации к другой» та проводився в Інституті історії АН СРСР у Москві протягом 2–4 червня 1965 р.⁵³¹

За офіційною версією, у цій академічній полеміці брало участь майже 300 науковців, хоч кількість дійсно активних учасників, звичайно, була набагато

⁵³⁰ Листи Сенченка І. Ю. до Компан О. С... — Арк. 11.

⁵³¹ Переход от феодализма к капитализму в России: Материалы всесоюзной дискуссии / Отв. ред. В. И. Шунков. — М., 1969. — С. 249–253.

меншою. Тож дискусія виявила різноманітні підходи істориків стосовно проблематики «міжформаційних стиків», але все ж таки не спричинилася до помітних зрушень в офіційній репрезентації формаційної теорії на як теренах історії СРСР, так і з обсягу республіканських наративів.

Позиція О. Компан під час цієї полеміки була досить своєрідною. З одного боку, вона вважала, що останні дослідження з української літератури та мистецтва однозначно засвідчили яскравий характер українського відродження кінця XVI — першої половини XVII ст.⁵³² Фактично дослідниця тою чи іншою мірою поділяла погляди про ренесансно-барокову підоснову української культури, що у викривленій, суперечливій, часто-густо химерній формі побутували у текстах низки українських учених-гуманітаріїв (як правило, не істориків!) упродовж 1960-х–1970-х років.

З іншого боку, О. Компан трималася думки, що, попри панування феодальних взаємин у російській та українській минувшині XVI—XVII ст., варто ввести мову про формування «буржуазних» зв'язків і навіть про сплав «феодалів» і «капіталістів» саме у цей час. Заразом авторка наголошувала на необхідності широких історико-соціологічних студій, які мають представити сутнісні риси історичних епох, зокрема «якісних граней доби у всесвітньо-історичному масштабі» в їх співвіднесенні з «внутрішньою історією» кожної країни⁵³³.

Така дослідницька пропозиція не тільки нав'язувала модернізацію української та російської історії, а й спричиняла розмиття існуючого формаційного канону. Та інші українські історики — учасники дискусії досить прохолодно і навіть украй негативно поставилися до підходів О. Компан. Наприклад, Д. Мишко назвав безпідставними спроби деяких українських істориків (І. Бойко, В. Голобуцький, О. Компан) шукати витоки капіталістичних взаємин в українському суспільстві XV — першій половині XVIII ст.⁵³⁴

Відзначимо, що й пізніше в українській радянській історіографії 1970-х–1980-х років ці думки О. Компан рішуче відкидалися та вважалися необґрунтованими⁵³⁵.

Втім, дослідниця здобула і низку союзників та прихильників, зокрема серед російських і білоруських колег, які тою чи іншою мірою поділяли її підходи щодо модернізації минувшини, зокрема обстоювали тезу про початкові форми «ранньокапіталістичних взаємин» на обширах російської, білоруської й української історії XVI–XVII ст.

З цієї перспективи доволі цікаві свідчення подані у листуванні О. Компан із смоленським істориком Д. Маковським — автором відомої монографії «Первая крестьянская война в России» (Смоленськ, 1967). У листі до О. Компан від 20 листопада 1967 р. він так описує ситуацію, котра склалася на той час навколо проблеми «міжформаційного» переходу у радянській історіографії. «Ви знаєте, що в останніх журналах Вопросы истории розпочалася дискусія про генезис капіталізму у Росії. Вчора я повернувся з Москви, де зустрічався з багатьма істориками (М. В. Нечкіною, С. Г. Струмиліним, К. Й. Індовою...). Вони всі дивуються, чому ми, прибічники зародження капіталізму в XVI ст., мовчимо. С. Г. Стру-

⁵³² Там же. — С. 251.

⁵³³ Там же. — С. 252.

⁵³⁴ Там же. — С. 252.

⁵³⁵ Историография истории Украинской ССР / Отв. ред. И. С. Хмель. — К., 1986. — С. 106.

милін порадив швидше написати колективну статтю, він її охоче підпише. К. Й. Індова, представниця прибічників XVII ст., запропонувала нам спілку супроти старої школи. Вона сприймає таке формулювання — капіталістичний обіг зародився у XVI ст., а в уклад він переріс у другій половині XVII ст. Статтю, очевидно, доведеться написати мені, а потім Ви, В. О. Голобуцький, І. Г. Рознер, І. Д. Бойко та ін. кияни її прочитаєте, зробите, якщо буде потреба, певні виправлення й підпишете. Хотілося б бачити підписи Марченка, Гуслистого та ін.», — відзначав Д. Маковський⁵³⁶.

На превеликий жаль, нам не відомо чи здійснювалися практичні кроки щодо реалізації цього задуму, чи сама ідея підготовки колективної статті прибічників модернізації XVI–XVII ст. була відхилена у зародку. Вірогідно, пропозиція Д. Маковського навряд чи могла бути реалізована, принаймні у представленому вигляді з огляду як на розбіжності у поглядах, так і досить складні особисті взаємини між тодішніми істориками у Києві.

Проте з листів Д. Маковського довідуємося про дискусію О. Компан із російськими істориками на кафедрі історії СРСР Московського державного університету, котрих вона у полемічному запалі назвала «реакціонерами й антимарксистами». Крім того, саме у листуванні Д. Маковського з О. Компан постає ідея модернізації історії у вигляді перемоги «точної науки»⁵³⁷. Мабуть, контакти О. Компан із російськими істориками, передусім із прихильниками модернізації, спричинилися і до її публікацій у загальносоюзній науковій періодиці.

Орієнтацію О. Компан на модернізацію XVI–XVII ст. тою чи іншою мірою поділяли й інші науковці. Зокрема, слід згадати мінського історика З. Кописького, котрий 1967 р. за досить складних обставин захистив докторську дисертацію «Города Белоруссии во второй половине XVI — первой половине XVII в.». Одним із офіційних опонентів на цьому захисті була О. Компан. Згодом у листі до київської дослідниці З. Кописький відзначить: «Цілком поділяю і Вашу думку, і Вашу захопленість пошуком нового вирішення міської проблеми»⁵³⁸.

Плідні стосунки О. Компан підтримувала з відомим російським істориком М. Устюговим (він мав бути одним із офіційних опонентів по докторській дисертації Ф. Шевченка, проте раптово помер у вересні 1963 р., себто за кілька місяців до цього захисту!) та його дружиною. До останньої О. Компан навіть зверталася по допомогу 1964 р., коли виникла складна ситуація з затвердженням ВАК СРСР її докторської дисертації⁵³⁹.

Зазначимо, що спроби висунути конструктивні підходи з цієї проблематики здійснювалися різними вченими з тієї чи іншої дослідницької перспективи, що призводило до конфліктів із радянським каноном. Недаремно колега О. Компан — знаний історик та архівіст Віктор Романовський у листі до неї у завуальованому вигляді натякає на існування контраверсійних підходів на теренах республіканського нарративу.

⁵³⁶ Листи Маковського Д. П. до Компан О. С. [автограф та машинопис; м. Смоленськ, 1955–1968 рр.] // ЦДАМЛМ. — Ф. 279. — Оп. 4. — Спр. 242. — Арк. 16–17.

⁵³⁷ Там само. — Арк. 28.

⁵³⁸ Листи Кописького З. Ю. до Компан О. С. — Арк. 23.

⁵³⁹ Листи Устюгової А. М. до Компан О. С. [автограф; м. Москва, 1964–1973 рр.] // ЦДАМЛМ України. — Ф. 279. — Оп. 4. — Спр. 252. — Арк. 12–13.

«Що там робиться в інституті історії та в журналі, який редагує Шевченко. Все ж таки українські історики, деяка частина з них, тримаються старої методології, або як казав мій покійний друг “Ходять у вибиваних штанах” і не хочуть міряти фабричних модних брюк», — відзначає В. Романовський⁵⁴⁰. Заразом він висловлює поважні сумніви щодо низки візій, в яких обстоювалася ідея поширення «ранньокапіталістичних» відносин на українських землях у першій половині XVIII ст. Натомість В. Романовський вважає, що після спустошливої російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на Лівобережній Україні «кріпосництво йшло по висхідній лінії»⁵⁴¹.

Зрештою, циркуляція означених підходів свідчила про пошук шляхів розширення і навіть трансформації самого канону, зокрема на ниві часткової модифікації «залізобетонної» теорії суспільно-економічних формацій, котра була занадто схематичною для охоплення розмаїтого фактографічного матеріалу. На часі поставало питання: яким чином, хоча б частково подолати чи обійти існуючі обмеження?

Українські історики по-різному давали відповіді на такі виклики. Частина з них (як І. Крип'якевич та Ф. Шевченко!) прагнула розширити «паралельний» наратив під покривкою офіційних дискурсів, приміром «дружби народів», і за рахунок сполучення нового «народницького» та класового дискурсів. Натомість інші історики прагнули ввести нові сюжети й проблеми у межам самих офіційних дискурсів. Зазвичай йшлося про ту чи іншу варіацію модернізації доби пізнього феодалізму, точніше трансформації її представлення у формаційній теорії з акцентуванням на багатокладності історичного процесу, себто з перспективи пошуку й окреслення початків «буржуазних» взаємин і форм.

Скажімо, у статті, написаній О. Компан у співавторстві з В. Маркіною, висувалася ідея про своєрідний симбіоз елементів міського та сільського життя на українських землях, який пов'язаний із переходами населення у міста та навпаки⁵⁴². Автори цієї розвідки прагнули пояснити як відбувався процес розкладу натурального господарства та зародження нових «буржуазних» відносин в Україні за відсутності великих міст зі значними прошарками торгівельно-промислового населення, котрі вважалися канонічними ознаками у світлі марксистсько-ленінського вчення. Тим паче, що саме наявність таких міст, принаймні у Західній Європі, розглядалася за цією концептуалізацією як один із провідних чинників процесу «обуржуазнювання».

Отож історики обстоювали тезу, що українські міста мали багато спільного зі становищем сіл⁵⁴³. На їхню думку, міста, хоча й залишалися у «феодальних путях», але не були позбавлені паростків нової «буржуазної формації». Ці міркування О. Компан розвиває й обґрунтовує в інших працях.

---

⁵⁴⁰ Листи Романовського В. до Компан О. С. [авторизований машинопис; 1964 р.] // Там само. — Спр. 246. — Арк. 2.

⁵⁴¹ Там само. — Арк. 2.

⁵⁴² Компан Е. С., Маркіна В. А. О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. // Города феодальной России: Сб. статей памяти Н. В. Устюгова. — М., 1966. — С. 354–355.

⁵⁴³ Там же. — С. 352.

Зокрема, вона тримається думки про появу початкових форм мануфактурного виробництва на українських землях ще у XVII ст.⁵⁴⁴ Відтак дослідниця наголошує, що початкові форми «капіталістичного виробництва» в Україні здебільшого були завуальовані «феодально-кріпосницькими відносинами»⁵⁴⁵. О. Компан неодноразово висловлювала думку, що саме симбіоз «феодальних» і «буржуазних» елементів був причиною відсталості низки країн, зокрема Польщі, України, Росії, порівняно з західноєвропейськими обширами⁵⁴⁶.

З вивченням історії українського міста та пошуками паростків «нових» взаємин пов'язані і публікації О. Компан з обсягу спеціальних історичних дисциплін, зокрема стаття про ономастику. За свідченням О. Апанович, ця розвідка була написана під впливом спілкування з Ф. Шевченком⁵⁴⁷. Останній був одним із засновників низки спеціалізованих українських наукових видань 1960-х років, зокрема збірника «Історичні джерела та їх використання».

У зазначеній праці О. Компан висловлює низку спостережень і міркувань про прізвища, які походять від означень знарядь виробництва, ремісничих спеціальностей, хатнього начиння, музичних інструментів, місцевостей, тварин, птахів, комах, рослин і дерев, частин людського тіла та його вад, соціального становища тощо⁵⁴⁸. Крім того, авторка зупиняється на прізвищах, які вказують на людей іноетнічного походження чи вихідців з іншої місцевості.

Та особливу увагу О. Компан звертає на прізвища, які відображали тогочасні ремісничі практики. На її думку, «продумано виписані і згруповані прізвища ремісничого походження стають своєю виробничою енциклопедією»⁵⁴⁹. Останні розглядаються істориком як самобутні свідчення тодішнього соціально-економічного життя. «Що може бути об'єктивнішого за ці свідчення! Хтось, колись, десь, невідомо за яких умов кинув слівце, яке мало під собою підстави. Минають роки, десятиріччя, сторіччя, а прізвище, назва населення, як пісня, живуть своїм життям, розкривають людям свій зміст, ті думки, настрої, переживання, що несли в грудях трудящі маси українського народу», — підкреслює дослідниця⁵⁵⁰.

Загалом розвідка про ономастику розкриває горизонт евристичного пошуку, який притаманний О. Компан як історичу, що послуговується найрізноманітнішими джерелами. Водночас цей текст виказує її специфічну увагу до фактографічних подробиць, які вона тлумачить на широкому концептуальному тлі.

У такому ж сенсі варто розглядати і роботу О. Компан про українські словники XVI–XVII ст. як історичне джерело⁵⁵¹. Ця стаття демонструє цікаву

⁵⁴⁴ [Компан О. С.] Передпролетаріат на Україні в XVII–XVIII ст. // Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. — К., 1967. — Т. 1. — С. 23.

⁵⁴⁵ Там само. — С. 24.

⁵⁴⁶ Компан О. Дослідження з історії промисловості України у XVIII ст. Рец. на кн.: Пономарев А. М. Промышленность Украины в XVIII в. — Черновцы, 1968. — 86 с. // АУ. — 1969. — № 4. — С. 91.

⁵⁴⁷ Апанович О. Федір Павлович Шевченко... — С. 62.

⁵⁴⁸ Компан О. С. Ономастика як допоміжна історична дисципліна // ІДВ. — К., 1966. — Вип. 2. — С. 60.

⁵⁴⁹ Там само. — С. 61.

⁵⁵⁰ Там само. — С. 63.

⁵⁵¹ Компан О. С. Українські словники XVI–XVII ст. як історичне джерело // ІДВ. — К., 1969. — Вип. 4. — С. 24–36.

особливість її стилю мислення, зокрема схильність дослідниці вибудовувати свої тексти навколо появи певної студії чи кількох праць. Причому авторські роздуми та міркування, висловлені принагідно, начебто з нагоди виходу у світ конкретної студії, не тільки вирізняються оригінальністю, а й сягають далеко поза її предметні і проблемні межі.

У випадку із вищезгаданою публікацією О. Компан приводом для її написання стало видання Інститутом мовознавства АН УРСР кількох українських словників XVI–XVII та кінця XVIII — початку XIX ст. За фаховою належністю, ця розвідка, на перший погляд, незаперечно належить до джерелознавчих студій. Утім, вступні думки авторки, котрі мають увести читача до предмета вивчення, несподівано порушують не тільки джерелознавчий, а більш широкий ракурс дослідницької проблематики, що демонструє видові риси рецензійної статті.

«Мова відбиває, здавалося би, невлівимі риси характеру народу, особливості його світогляду, лад мислення, уподобання, одним словом, все те, що становить складний комплекс національної психіки. *Питання про національну психіку в радянській науці досліджено дуже слабко. А втім без дослідження особливостей її неможливо розв'язати проблеми формування нації в цілому*», — відзначає історик⁵⁵². Відтак читач, який сподівався одержати настанови утилітарного чи евристичного характеру, зокрема щодо інформативних або видових особливостей даного джерела, раптово опинявся перед концептуальними контекстами за межами, власне, джерелознавчої проблематики.

Зауважимо, що О. Компан все ж таки повертається до традиційної джерелознавчої канви. Вона розглядає інформаційні можливості словників як історичного джерела, висвітлює словниковий матеріал і його значення для тлумачень фактів з обсягу тогочасної науки, культури, господарства, друкарства тощо. Проте авторка залишає у рецензійній статті і загальну сюжетну лінію, яка репрезентує її концептуальні рефлексії. Наприклад, дослідниця критикує концепцію двомовності в історії українського народу та тримається думки, що *«рідна мова для народних мас була умовою існування нації, зброєю в боротьбі за соціальне і національне визволення»*⁵⁵³.

В іншому місці О. Компан висвітлює значення словесного матеріалу для характеристики соціально-економічного становища України доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу. *«Вплині часу різні події і явища, згадки про них відходять у минуле, губляться у масі інших. Але слово, яке є синтезом пережитого народом, залишається, принаймні на сторінках старих словників, несучи в собі конденсат пережитого*. Не слід забувати, що віддзеркалення в слові минулого по своїй формі не індиферентне до соціального середовища, з якого слово походить», — відмічає дослідниця⁵⁵⁴.

Цікавими видаються й її міркування стосовно проблеми історичного джерела, зокрема щодо ставлення вченого до нього. Свою думку вона формулює у стислому, майже афористичному вислові: *«Історик просто мусить бути одночасно і відкривачем нових джерел, і їх популяризатором»*⁵⁵⁵. У певному сенсі цей

⁵⁵² Там само. — С. 25.

⁵⁵³ Там само. — С. 28.

⁵⁵⁴ Там само. — С. 34.

⁵⁵⁵ Там само. — С. 25.

пасаж кидає світло на авторське розуміння призначення історичної науки, зокрема її культурно-просвітницької функції.

Таким чином, стаття О. Компан містить два змістовних пласти — джерелознавчий та концептуальний. Звичайно, йдеться про концептуалізацію з позицій соціального та економічного детермінізму, але з виразним наголосом на національно-культурницьких аспектах, що інколи навіть виглядають самоцінними. Варто вказати й на видову самотність зазначеної розвідки, котра синкретично поєднує риси джерелознавчої праці, рецензійної статті та елементи есе.

Більше того, для О. Компан як дослідниці властиве розмаїття наукових, громадських і культурних практик, які мають неабияке значення для представлення й осягнення її поглядів та світосприйняття. Скажімо, слід згадати про її практики музеєзнавця, а також активну діяльність на ниві охорони пам'яток історії та культури. Недаремно О. Апанович уважала, що у багатьох текстах О. Компан численні ретроспекції на теми культури та мистецтва пов'язані з її досвідом роботи як музейного працівника⁵⁵⁶. Та у ставленні до фактографічного матеріалу О. Компан виступала не стільки як музеєзнавець, який переймається самоцінністю джерела, скільки як учений, котрий послугується мозаїкою фактів із культурної та мистецької минувшини, щоби збагнути сутність історичної доби.

Завдяки І. Сенченку О. Компан увійшла до самотнього середовища київських інтелектуалів — письменників, митців, громадсько-культурних діячів. Я. Дзира згадував, що її записник ряснів незчисленними номерами телефонів багатьох приятелів і знайомих — істориків, письменників, журналістів, художників, музикантів, композиторів⁵⁵⁷. Не випадково у приватному епістолярії О. Компан віднаходимо листівки від О. Гончара⁵⁵⁸ та І. Дзюби⁵⁵⁹. Заразом О. Компан підтримувала взаємини з цілою низкою відомих учених, зокрема листувалася з Григорієм Зленком⁵⁶⁰, Ярославом Ісаєвичем⁵⁶¹, Іваном Крип'якевичем⁵⁶², Арнольдом Перковським⁵⁶³, Віктором Романовським⁵⁶⁴, Миколою Ткаченком⁵⁶⁵ та ін. Вона відіграла певну роль і у становленні на той час молоді дніпропетровської дослідниці, а нині відомого історика Г. Швидько⁵⁶⁶.

Зрештою, пієтет музейного працівника до залишків старовини сполучався у світобаченні О. Компан із громадською позицією українського інтелектуала

⁵⁵⁶ Апанович О. Спогади про видатну вчену... — С. 425.

⁵⁵⁷ Дзира Я. Чверть століття поруч... — С. 452.

⁵⁵⁸ Листівки Гончара О. Т. до Компан О. С. [автограф; 1976–1977 рр.] // ЦДАМЛМ. — Ф. 279. — Оп. 4. — Спр. 261. — 2 арк.

⁵⁵⁹ Листівки Дзюби І. М. до Компан О. С. [автограф; 1974, 1976 рр.] // Там само. — Спр. 264. — 5 арк.

⁵⁶⁰ Листи Зленка Г. Д. до Компан О. С. [автограф; м. Одеса, 1975–1977 рр.] // Там само. — Спр. 232. — 4 арк.

⁵⁶¹ Листи Ісаєвича Я. Д. до Компан О. С. [автограф; кін. 1960-х — поч. 1970-х років] // Там само. — Спр. 234. — 12 арк.

⁵⁶² Архів Івана Крип'якевича: Інвентарний опис / Упор. Я. Федорук; наук. ред. І. Бутич, Я. Дашкевич, О. Купчинський. — Київ–Львів, 2005. — С. 4, 130, 132.

⁵⁶³ Листівки Перковського А. до Компан О. С. [автограф; м. Київ, 1969 р.] // ЦДАМЛМ. — Ф. 279. — Оп. 4. — Спр. 267. — 2 арк.

⁵⁶⁴ Листи Романовського В. до Компан О. С. [авторизований машинопис; 1964 р.]. — 2 арк.

⁵⁶⁵ Компан О. С. — Ткаченко М. М. [автограф; м. Київ, 21 верес. 1965 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 113. — Спр. 30. — 1 арк.

⁵⁶⁶ Листи Швидько Г. К. до Компан О. С. [автограф; м. Дніпропетровськ, 1972–1977 рр.] // ЦДАМЛМ України. — Ф. 279. — Оп. 4. — Спр. 253. — 25 арк.

тієї складної та суперечливої доби. У 1964 р. вона разом із мистецтвознавцем Г. Логвином та істориком і шевченкознавцем М. Ткаченком виступила з ініціативою підготувати узагальнюючу працю «Історія української культури»⁵⁶⁷.

О. Компан належала до ініціаторів створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК). У грудні 1966 р. вона брала участь у роботі установчого з'їзду цієї громадської організації. Згодом дослідниця очолила секцію історії досоціалістичних формацій вищеназваного товариства, зокрема доклала чимало зусиль для забезпечення її функціонування⁵⁶⁸. Водночас вона була одним із організаторів громадських акцій за збереження історичних пам'яток Подолу та Києво-Могилянської академії⁵⁶⁹.

На теренах УТОПІК О. Компан опікувалася не тільки науково-організаційними питаннями, а й готувала методичні розробки⁵⁷⁰, широко займалася популяризаторською та просвітницькою діяльністю. Приміром, у другій половині 1960-х — на початку 1970-х років вона була членом редакційної колегії щомісячного республіканського радіожурналу «Скарби України», неодноразово виступала на радіо та телебаченні⁵⁷¹. Крім того, О. Компан була близька до багатьох учасників руху шестидесятників. Вона робила грошові внески до неофіційного фонду взаємодопомоги, котрі розподілялися між родинами репресованих та тимчасово безробітними⁵⁷².

Ймовірно, О. Компан прихильно сприймала культурно-просвітницьку орієнтацію на поліпшення, реформування радянського режиму, якої трималася значна частина шестидесятників. Адже схожа світоглядна орієнтація властива й самій дослідниці, що помітно у низці її праць, принаймні у спробах не стільки розширити, скільки модифікувати межі радянського нарративу спираючись на переосмислення і нове прочитання праць «класиків».

У середині 1960-х років з'являється й низка публікацій О. Компан з обсягу теоретичних та методологічних проблем історичної науки. Ці праці відображали загальні тенденції, які відбувалися в радянському історіописанні, зокрема медієвістиці. За висловом російського історика-медієвіста А. Гуревича, у тогочасній соціогуманітаристиці розгорталася інтелектуальна хвиля під гаслом нового прочитання К. Маркса⁵⁷³. У річищі означених тенденцій слід розглядати й кілька студій О. Компан, зокрема статтю «Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект дослідження пізнього феодалізму».

У цій розвідці авторка згадує про закономірність та єдність всесвітнього історичного процесу, відзначає розмаїття і багатство конкретних форм, в яких він розгортається й побутує на теренах різних країн. Заразом вона виступає супроти штучного відокремлення історії слов'янських народів від світової та європейської історії. «Така ізоляція, — пише О. Компан, — виховує у молодого

⁵⁶⁷ Компан О. С., Логвин Г. Н., Ткаченко М. М. Створити «Історію української культури» // УІЖ. — 1964. — № 2. — С. 158.

⁵⁶⁸ Брайчевський М. Пам'яті Олени Компан // Історик Олена Компан... — С. 434.

⁵⁶⁹ Дзира Я. Чверть століття поруч... — С. 457.

⁵⁷⁰ Заремба С. З. Українське пам'яткознавство: Історія, теорія, сучасність. — К., 1995. — С. 314–315.

⁵⁷¹ Особова справа Компан Олени Станіславівни. — Арк. 10.

⁵⁷² Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. — К., 1995. — С. 69.

⁵⁷³ Гуревич А. Я. История историка. — М., 2004. — С. 102.

покоління почуття нігілізму до вітчизняної історії як історії нібито друго-рядної»⁵⁷⁴. Ця констатація дозволяє дослідниці порушити питання про невмотивоване вилучення терміна «середньовіччя» з праць українських учених, зокрема вона наголошує на штучності такого підходу. «Як немає відокремленої історії народу, так немає й ізольованого факту або явища», — відзначає історик⁵⁷⁵.

Фактично вістря зауваженої критики О. Компан скероване супроти механічного детермінізму, який зводив багатоманітність історичного процесу до простих, завчених схем, насамперед сумнозвісної «формаційної п'ятичленки». Зокрема, дослідниця висловлюється супроти одностороннього порівнювання у межах формальної аналогії, що здебільшого обмежувалося вертикальним зіставленням генетично пов'язаних між собою подій, явищ та процесів. Натомість вона обстоює думку про необхідність урізноманітнити дослідницький інструментарій з обсягу компаративістики за рахунок порівнювання не тільки у «вертикальному» (часовому), а і у «горизонтальному» (просторовому) зрізі історичного руху. На її думку, саме комбінація таких порівняльних запитів дає можливість ученому розрізнити форму і зміст історичних явищ⁵⁷⁶.

Зауважимо, що схожі думки про призначення порівняльно-історичного методу та його застосування стосовно «вертикальної» й «горизонтальної» поверхні минувшини споглядаємо у працях відомого російського історика І. Ковальченка⁵⁷⁷.

Спроби порівняльного зіставлення різних явищ і процесів з історії українських міст та їхніх західноєвропейських аналогів простежуємо у багатьох працях О. Компан. Цей компаративний підхід із «горизонтальним», точніше просторово-територіальним акцентуванням, скерований на виявлення сутнісних ознак світу історії, був уповні природним для дослідниці і є важливою складовою її стилю мислення. Влітку 1966 р. О. Компан готувала російськомовну версію розвідки про порівняльно-історичний метод для журналу «История СССР», про що свідчить її листування з редакцією зазначеного видання, зокрема з російським істориком О. Преображенським⁵⁷⁸. Утім, цей намір так і не був реалізований.

Цікаві думки, які споріднені з роздумами О. Компан у статті про компаративний метод, викладені і в її брошурі «Єдність світового історичного процесу» (К., 1966). Останню працю навіть розглядають як історіософську студію⁵⁷⁹. Специфічна особливість цього тексту полягає у рішучому поверненні авторки до концепту «точної» науки.

Зазвичай ідею «точного знання» на ниві соціогуманітаристики пов'язують із натуралістично-природничою програмою пізнання другої половини ХІХ —

⁵⁷⁴ Компан О. С. Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект дослідження пізнього феодалізму // УІЖ. — 1966. — № 1. — С. 41.

⁵⁷⁵ Там само. — С. 43.

⁵⁷⁶ Там само. — С. 43.

⁵⁷⁷ Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. — 2-е изд., доп. — М., 2003. — С. 186–187.

⁵⁷⁸ Листи О. С. Компан до редакцій журналів «История СССР», «Радянська жінка», Головної редакції УРЕ, відділу суспільних наук АН БРСР з проханням надати допомогу в розробці окремих наукових тем [1954–1967 рр.] // ЦДАМЛМ України. — Ф. 279. — Оп. 4. — Спр. 269. — Арк. 4.

⁵⁷⁹ Матях В. Український цивілізаційний процес раннього нового часу в наукових проектах Інституту історії України НАН України / Відп. ред. В. А. Смолій. — К., 2011. — С. 84.

початку ХХ ст., передусім із настановами натуралістичного сцієнтизму, себто з вимогами доказового, аргументованого і навіть у чомусь прогностично зорієнтованого історичного письма. Відтак на теренах радянського історіописання теза про «точну» науку розглядалася як перейдений етап розвитку «буржуазної» науки, зокрема як своєрідне свідчення її неспроможності здобути «справжнє» наукове знання.

Проте О. Компан, хоч і наголошує, що «передові історики ніколи не переставали мріяти про точність своїх досліджень»⁵⁸⁰, але прагне сперти ідею «точного знання» на інші засади. Тож дослідниця зосереджує увагу на «діалектико-матеріалістичному методі», ба навіть на всесвітньому терені його застосування! Власне, вона обстоює тезу, що від кінця ХV ст. великі географічні відкриття, технічні новації та світова торгівля спричинилися до творення всесвітнього зв'язку, себто справжньої всесвітньої історії⁵⁸¹.

Отож О. Компан не тільки тримається думки про універсальність і всесвітній характер історичного досвіду, а й фактично постулює світовий масштаб та критерії його висвітлення і представлення щодо будь-якої національної історії, в т. ч. української минувшини. Причому історик потрактує всесвітній характер історичного процесу з перспективи як просторово-територіальної, так і часової єдності⁵⁸². У певному розумінні ця концептуальна пропозиція нагадує теорію «єдиного процесу» М. Слабченка, котрий підкреслював спільність всесвітньої та всіх національних історій.

Зрештою О. Компан вважає, що «певний час можуть співіснувати різні соціально-економічні уклади — від первісно-общинного до соціалістичного»⁵⁸³. Ба більше, авторка твердить, що у «світі одночасно існують всі відомі нам соціально-економічні формації»⁵⁸⁴. Такий підхід звісно не суперечив постулатам «класиків», але переведив розгляд та репрезентацію проблеми «міжформаційних стиків» у зовсім іншу площину.

На цьому місці вповні логічно постає питання: де ж шукати «точне» знання на ниві історичної науки?

На перший погляд, пропозиція дослідниці видається доволі тривіальною, принаймні для теренів радянського історіописання — «закони» історичного розвитку й принцип історизму. Та О. Компан вносить низку суттєвих доповнень, які помітно змінюють звичний сенс «формаційної п'ятичленки». Зокрема, вона пише про «момент повторюваності в історії, без усвідомлення якого вона ніколи б не стала точною наукою»⁵⁸⁵. Йдеться про «повторюваність» на ґрунті розмаїття «створюваних суспільством форм», хоч і об'єднаних матеріальними передумовами («спосіб виробництва» і т. п.)⁵⁸⁶.

Але наступна теза О. Компан бентежить ще більше, позаяк вона стверджує, що «визначити точні хронологічні формації або епохи неможливо»⁵⁸⁷. Здавалося

⁵⁸⁰ Компан О. С. Єдність світового історичного процесу / Відп. ред. Ф. П. Шевченко. — К., 1966. — С. 7.

⁵⁸¹ Там само. — С. 11.

⁵⁸² Там само. — С. 13.

⁵⁸³ Там само. — С. 3.

⁵⁸⁴ Там само. — С. 24.

⁵⁸⁵ Там само. — С. 16.

⁵⁸⁶ Там само. — С. 24.

⁵⁸⁷ Там само. — С. 25.

б, це твердження не тільки підважує, а й руйнує навіть саму ідею історії як «точної науки», оскільки ключові положення формаційної теорії набувають неабиякої релятивності. Чи можна за такого підходу взагалі ввести мову про якусь «точне знання»? Тим більше, що авторка висловлює думку про неможливість «точного» окреслення меж не тільки суспільно-економічної формації, а й навіть історичної доби?!

Натомість О. Компан вважає, що «точність» історії як науки варто дошукуватися у царині єдності та різноманітності форм, які побутують у всесвітньому процесі. Тому дослідниця тримається думки, що саме представлення певної доби національної історії у всесвітньому масштабі є тим універсальним засобом, який дозволить надати історії статусу «точної науки», себто допоможе розрізнити форми, зміст і сутність перетворень у світлі «єдиного» процесу. Недаремно вона зауважує, що *«вилучення історії будь-якого народу з єдиного потоку суспільного розвитку мститься історикові, не дозволяє йому звести кінці з кінцями»*⁵⁸⁸.

Таким чином, ідея «точної науки» фактично скеровується супроти традиційних, апріорних підходів радянського канону, які нав'язували одноманітне, накинута «згори» представлення минувшини. О. Компан обстоює думку, що як «серед всього населення земної кулі не знайдеться двох абсолютно однакових людей, так і нема, і ніколи не було, двох абсолютних однакових суспільств»⁵⁸⁹.

Це розмаїття історичних форм О. Компан пропонує відображати за допомогою впровадження понять меншого рівня загальності, порівняно з суспільно-економічними формаціями, зокрема вона послуговується терміном «епоха». «Подібно до формації *«епоха містить у собі елементи, властиві лише їй, і поруч — елементи попереднього періоду, а також зародки майбутнього»*, — підсумовує авторка⁵⁹⁰. В унісон сприймаються й її думки про неможливість т. зв. «чистого» походження будь-якого класу⁵⁹¹, переплетіння радикального, революційного та еволюційного, реформістського в «єдиному потоці історії»⁵⁹².

О. Компан навіть солідаризується з поглядами М. Покровського, котрий назвав феодалів XVII–XVIII ст. «новим дворянством»⁵⁹³. Зауважимо, що критика і спростовування концепції «торгівельного капіталізму» М. Покровського перетворилися почасти на своєрідну ознаку «гарного тону», почасти на ритуальний елемент викладу у текстах радянських істориків післявоєнної доби.

Загалом «єдність» історичного процесу, насамперед культурного розвитку, тлумачилася О. Компан не з перспективи нав'язування «однорідного цілого», а у сенсі «єдності інтегральної»⁵⁹⁴. Тому ідея «точного знання» на ниві історії пов'язувалася не з плеканням одноманітної чи однорідної репрезентації минувшини, а з її культурною диференціацією, хоч і з виразним матеріалістичним рефреном.

Цей підхід дозволяв розширити прокрустове ложе формаційної теорії за рахунок низки термінів. Останні мали відігравати певну інструментальну роль

⁵⁸⁸ Там само. — С. 28.

⁵⁸⁹ Там само. — С. 24.

⁵⁹⁰ Там само. — С. 25.

⁵⁹¹ Там само. — С. 40.

⁵⁹² Там само. — С. 41.

⁵⁹³ Там само. — С. 40.

⁵⁹⁴ Там само. — С. 47.

та продукувати ширші можливості для більш адекватного упорядкування великого фактографічного матеріалу, що не вкладався у догматичні межі радянських концептуальних схем. Співзвучні думки про введення таких понять до дослідницьких практик віднаходимо і у тогочасних працях відомих російських істориків М. Барга, Л. Баткіна, А. Гуревича, Б. Поршнева та ін.

Втім, від загальних розумувань О. Компан переходить до проблем української історії, зокрема пропонує своєрідне ранжування й диференціацію поняття «епоха» відповідно до масштабу його вжитку та функціонального призначення — всесвітній і місцевий терени минувшини. Зокрема, вона висловлює думку про «епокси місцевого значення». «Думається, що ми можемо говорити про козацьку епоху в житті українського народу XVI–XVIII ст.», — зазначає дослідниця⁵⁹⁵. Заразом вона констатує існування історичних епох всесвітнього масштабу: доба Відродження, промислового перевороту, буржуазно-демократичних революцій тощо. Такі епохи, вважає дослідниця, відображають розгортання універсального досвіду людства, дозволяють з'ясувати зміст історичних перетворень.

Отже, компаративне співвіднесення «епокси місцевого значення» з «всесвітньою добою» є одним із найпоширеніших методів в інструментарії О. Компан. Приміром, спираючись на «горизонтальну компаративістику» вона обґрунтовує тезу про «обуржуазнювання феодального класу» на українських теренах у добу пізнього середньовіччя та ранньомодерних часів⁵⁹⁶.

Самобутнім прикладом вживання підходів з обсягу «точної науки» є стаття О. Компан «Кипень у “Казані історії”» видрукувана вже посмертно на сторінках журналу «Вітчизна» (1986. — № 9). Схоже, що цей текст, який є одним із найцікавіших у її творчій спадщині, виношувався і був написаний набагато раніше, ймовірно десь на початку 1970-х років, оскільки він тісно споріднений із проблематикою тодішніх студій. Імовірно, зазначена розвідка доопрацьовувалася, про що свідчать посилання на пізніші видання. Проте дослідниця не змогла опублікувати цю статтю у той час внаслідок усунення її з академічного життя та загальну ситуацію в українській соціогуманітаристиці 1970-х років.

Передусім, привертає увагу авторське формулювання проблеми: «чим була Запорізька Січ з погляду світової історії — випадковим, периферійним явищем чи закономірною ланкою світового процесу?»⁵⁹⁷. Відтак цікаве й своєрідне явище української історії підноситься дослідницею до світового масштабу. Причому її евристичний запит до минувшини зорієнтований не на пошук матеріального детермінізму чи, принаймні, виразної господарської каузальності, а скеерований до царини соціального мислення. Більше того, О. Компан підкреслює, хоч і з посиланням на «класиків», що на теренах історії побутує не тільки економічний фактор, а й низка інших чинників. «Не враховуючи цього, ми ризикуємо втратити ключ до розуміння складності історії, *обернути живу плоть її на збирання прикладів та ілюстрацій*», — відзначає історик⁵⁹⁸.

У широкому сенсі О. Компан прагнула досягнути феномен Запорозької Січі не стільки у світі речей та предметів чи матеріального виробництва, скільки у світі ідей — уявлень та образів. Власне, авторка вважала, що місце Запорозької Січі у

⁵⁹⁵ Там само. — С. 24.

⁵⁹⁶ Там само. — С. 39.

⁵⁹⁷ Компан О. Кипень у «Казані історії» // Історик Олена Компан... — С. 357.

⁵⁹⁸ Там само. — С. 358.

світовій історії можливо пояснити лише тоді, коли вдасться висвітлити і представити всі «частки єдиної безперервної лінії розвитку соціального мислення низів суспільства в антиканонічному напрямі, але відповідно до історичної необхідності в більш і менш релігійній формі»⁵⁹⁹.

Зазначимо, що соціалістичні й інтернаціональні настанови посідали чільне місце у поглядах та світосприйнятті О. Компан. Вона була щиро переконана в тому, що ідея соціалізму закорінена у суспільному світогляді від найдавніших часів. «Початкове, наївне уявлення про соціалізм не мало родоначальника. Воно завжди існувало як природний елемент народного світогляду», — зауважує дослідниця⁶⁰⁰.

На думку О. Компан, самобутнім продуктом цього світогляду та соціального досвіду народу є ідея народоправства, зокрема народоправної чи християнської республіки. Вочевидь, вона прагнула використати для легітимації своїх роздумів відоме означення з «Хронологічних виписок» К. Маркса (Архів Маркса і Енгельса. — М., 1946. — Т. 8) про Запорозьку Січ як «християнську козацьку республіку». Ця теза «кочувала» у текстах більшості радянських істориків, які писали про низове козацтво.

Та О. Компан суттєво розширює й інакше тлумачить означення К. Маркса, котре розглядає як одну із можливих варіацій народоправства. До речі, терміном «народоправство» активно послуговувався М. Костомаров, а у 1920-ті роки — М. Слабченко. Зокрема, М. Костомаров також розглядав Запорозьку Січ як «християнську козацьку республіку». Можливо, саме завдяки конспектуванню студій М. Костомарова («Бунт Стеньки Разина», «Гетманство Выговского» та ін.) ця дефініція ввійшла і до «Хронологічних виписок» К. Маркса. Відтак споглядаємо несподівані паралелі у вживанні цього концепту у студіях М. Костомарова й О. Компан, хоч авторка безпосередньо не покликається на тексти свого попередника, проте згадує його у монографії про ранньомодерне місто⁶⁰¹.

Водночас О. Компан тримається думки, що ідея народоправства має більш давнє походження, зокрема циркулювала ще у середовищі учасників плебейсько-народних війн XIV–XV ст. в Італії, Іспанії, Німеччині, Франції⁶⁰². Зокрема, вона стверджує, що «новий період історії десь в XV–XVI ст. вніс в соціальну практику мас якісно нові риси... Спількування і обмін досвідом позначилися на масштабах і організованості народних рухів. На місці відносно незначних, локальних, тією або іншою мірою стихійних повстань тепер не раз спалахували справжні війни, які перекидаються на сусідні села і міста»⁶⁰³.

З такої перспективи Запорозька Січ у тексті О. Компан постає як неодмінна частка «світового досвіду боротьби тяжко визискуваних і принижуваних низів суспільства»⁶⁰⁴. Тому дослідниця прагне співвіднести, точніше ввести січовиків до загальноєвропейської соціальної та культурної історії, зокрема вставити Січ до своєрідного ланцюга «соціальних мікроорганізмів» пізнього середньовіччя і ранньомодерної доби. На її думку, «Запорізька Січ, попри всю свою велич, як

⁵⁹⁹ Там само. — С. 361.

⁶⁰⁰ Там само. — С. 359.

⁶⁰¹ Компан О. С. Міста України... — С. 14–15, 17.

⁶⁰² Її ж. Кипень у «Казані історії». — С. 362.

⁶⁰³ Там само. — С. 363.

⁶⁰⁴ Там само. — С. 369.

бачимо, не становила в історії людства і навіть Східної Європи явища виняткового. Вона природно вписалася в численні соціальні мікроорганізми — секти, общини, комуни навколишнього слов'янського і певною мірою романо-германського світу, породжені боротьбою з соціальною несправедливістю»⁶⁰⁵.

Заслугу козацтва О. Компан убачає в тому, що воно «більшою мірою, ніж будь-хто до нього, опустило ідею свободи з небес на землю. Воно покладалося не на “попущення боже”, не на милість всевишнього, а на власні сили, взаємопідтримку, вірність товариському обов'язку»⁶⁰⁶. Саме з козацтвом дослідниця пов'язує плекання образу народного героя, котрий був взірцем для «антифеодальних рухів» XVIII–XIX ст., приміром Київської козащини 1855 р.

Отож ідеал «точної науки», за версією О. Компан, досягався за рахунок формулювання відповідних порівняльних запитів, які дозволяють вписати / включити певну подію чи явище у річище світового історичного процесу. Тим паче, що пошукування аналогів дозволяє не тільки продемонструвати національну своєрідність явища, а й осягнути його справжній сенс у світовому масштабі. В одній із розвідок авторка пише про досить успішне вживання компаративістики у студіях німецького вченого М. Вебера⁶⁰⁷, а також про застосування порівняльно-історичного методу у роботах А. Тойнбі та М. Блока⁶⁰⁸.

На думку О. Компан, «порівняльно-історичний метод при правильному підході значною мірою обумовлює правильний відбір і наукову оцінку фактів. Здатність же орієнтуватися серед безмежного моря історичного матеріалу допомагає *забезпечити розуміння єдності історичного процесу*»⁶⁰⁹. За спостереженням М. Брайчевського, історія України сприймалася дослідницею як елемент Ойкумени, до якої вона прагнула застосувати загальноісторичні закономірності⁶¹⁰.

У світлі цього підходу компаративістика розглядалася як інструментарій «точної» історії, ідеал якої всіляко плекався О. Компан. Недаремно вона вживає метафоричний вираз про єдиний чи всесвітній «казан чарівниці-історії» (запозичений із листування «класиків»), у котрому народжується те чи інше явище. Та і вживання певного інструментарію вона пов'язує з відповідним «філософським світоглядом»⁶¹¹.

Прикметна риса світосприйняття О. Компан простежується у тому, що її ідеал «точного» знання на теренах історіописання сполучався з досить незвичайними поворотами авторського мислення, як-от емоційно-художні та гуманістичні виміри марксистської спадщини. Останні, здавалося б, не дуже пасують до її устремлень, скерованих на пошуки «точного» інструментарію. Скажімо, дослідниця відзначає «*дивовижну емоційність* викладу Марксом і Енгельсом найскладніших філософських питань»⁶¹².

В іншій студії О. Компан зауважує: «...ми звикли до строго математично точних формулювань основоположників наукового соціалізму. Ми знаємо, як багато вони доклали зусиль, щоб зробити наше мислення послідовно науковим.

⁶⁰⁵ Там само. — С. 370.

⁶⁰⁶ Там само. — С. 368.

⁶⁰⁷ Компан О. С. Порівняльно-історичний метод... — С. 39.

⁶⁰⁸ Там само. — С. 40–41.

⁶⁰⁹ Там само. — С. 43.

⁶¹⁰ Брайчевський М. Пам'яті Олени Компан... — С. 430.

⁶¹¹ Компан О. С. Порівняльно-історичний метод... — С. 38.

⁶¹² Її ж. Єдність світового історичного процесу. — С. 5.

Але ми часто забуваємо про емоційно-художнє, глибоке духовне багатство марксистської спадщини, те, без чого марксизм не був би марксизмом»⁶¹³. Водночас вона зосереджується на «емоційному сприйманні історичної дійсності» у текстах «класиків»⁶¹⁴. Таке акцентування авторки сприймається як заклик до іншого прочитання й потрактування марксизму. Відтак дослідниця наводить цілу низку прикладів, коли «класики» відгукувалися про історичні та культурні пам'ятки у пристрасному, піднесено-емоційному вигляді.

Ба більше, О. Компан прагне пов'язати марксистську спадщину з традиціями європейського гуманізму, себто надати марксизму гуманістичного сенсу! «К. Маркс і Ф. Енгельс були гідними спадкоємцями і критичними інтерпретаторами кращої пори європейського гуманізму з його пильною увагою до людини. Вони безмежно збагатили саме поняття гуманізму, поставивши його на тверду основу економічної теорії»⁶¹⁵.

О. Компан акцентує увагу на недолугості і навіть шкідливості ігнорування класичної спадщини, себто натякає на скептично-негативне ставлення до дожовтневої спадщини, котре повсюдно побутувало у наукових, освітніх та культурних практиках за радянської доби. Натомість дослідниця тримається думки про єдність і навіть інтегральний характер усієї культурної спадщини людства, незалежно від часу та просторових обширів її творення. Вона наголошує на згубності вибіркового сприйняття на полі культури.

«В світлі марксистсько-ленінського вчення є потреба усвідомлення наукової цінності культурної спадщини всіх періодів історії, від найдавніших часів до наших днів. Замовчування якоїсь з частин історії було б обкраданням самих себе, і не лише себе, але й людства в цілому, оскільки ізольованих історій не існує, і вітчизняна історія становить частину всесвітньої», — підкреслює історик⁶¹⁶.

В аналогічному сенсі сприймаються й розумування О. Компан на ниві історії мистецтва. Зокрема, рецензуючи книжку відомого мистецтвознавця і художника П. Білецького вона відзначає, що «історія українського портрету є частиною історії світового живопису, і насамперед слов'янського»⁶¹⁷.

Ці зауваги не тільки виказують важливу роль музеєзнавчих і культурницьких практик у творчості О. Компан, а й демонструють її досить складну та багатоманітну рецепцію марксизму. З одного боку, провідний рефрен її текстів безперечно пов'язаний із пошуками «ранньокапіталістичних» взаємин на українських землях, що продукує виключну увагу до соціально-економічних форм і взаємин. Однак, з другого боку, приземлений і матеріалістичний світ господарських та соціальних відносин дивовижним чином сполучався у розвідках О. Компан із вишуканими мистецькими образами й культурними вартостями.

⁶¹³ *Її ж.* Культурна спадщина в світлі марксистсько-ленінської теорії (Матеріали на допомогу лекторові). — К., 1970. — С. 3.

⁶¹⁴ Там само. — С. 14.

⁶¹⁵ Там само. — С. 5.

⁶¹⁶ Там само. — С. 10.

⁶¹⁷ *Компан О., Сенюк С., Таранушенко С.* Лице часу. Рец. на кн.: Білецький П. Український живописний портрет. — К.: Мистецтво, 1969 // Вітчизна. — 1970. — № 6. — С. 162.

Не випадково сучасні історики відзначають побутування антропологічного чинника у її текстах, зокрема у працях з численними урбаністичними сюжетами⁶¹⁸.

Порівняльно-історичний метод, хоч і у відмінних контекстах, О. Компан уживала і в інших студіях. Зокрема, в одній із праць вона висловила думку, що цей метод продукує широкі можливості для вирішення найскладніших проблем⁶¹⁹. Але авторка не обмежувала свої компаративні запити виключно просторово-територіальною сферою, а й вживали їх у сфері мистецтва і культури. Причому, варто згадати її рецензійну статтю «Український ренесанс. Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства», написану як відгук на появу перших двох томів «Історії українського мистецтва» (К., 1966–1967).

У зазначеній розвідці О. Компан вказує на наявність елементів ренесансу в українській культурі та мистецтві XVI–XVIII ст. «Результати такого осягнення фактичного матеріалу з культурного життя України XVI — першої половини XVII ст. приголомшують своєю несподіваністю. Перед нами повнокровне, яскраве торжество українського відродження. Досі в працях істориків навіть не побутував термін “відродження”. Віднині перед нами ставиться завдання висвітлити історію не лише відродження, а й передвідродження, так чітко окресленого на прикладах образотворчого мистецтва авторами другого тому», — відзначає дослідниця⁶²⁰.

Така констатація дозволила О. Компан висунути тезу про побутування в українській минувшині не тільки ренесансу, себто культурно-мистецьких елементів «капіталістичної надбудови» за тогочасною термінологією, а й соціально-економічного «базису». М. Брайчевський схарактеризував таке застосування компаративного методу як теоретичну інверсію⁶²¹. Проте О. Компан не обмежується цими спостереженнями. Більше того, дослідниця тримається думки про необхідність повернення до терміна «середньовіччя», який майже зник із «паралельного» наративу 1950-х–1960-х років⁶²².

Рецензійна стаття «Український ренесанс» викликала неабиякий розголос не тільки серед читачів «Літературної України», а й у республіканських партійних колах. Почасти про обставини, пов'язані з цією публікацією, довідуємося з листа О. Компан від 6 вересня 1971 р. до вищезгаданого В. Півторадрні: «Колись я написала в “Літ. Газету” статтю “Український ренесанс”. Секретар ЦК Скаба наказав мене зняти з роботи за неї. І от в розпал події приїхала Апанович Ол[ена] Мих[айлівна] з Чернігова і каже, що познайомилась там з Півторадрні і той дуже добре говорив про злосчастну статтю. На другий день я одержала листи з Львова і Харкова і теж з добрим словом. Але Ви поклали початок. Потім за мене вступився Бажан, якому також стаття сподобалася, і я залишилася на роботі. Мене тоді рік травили і я всі деталі переживань добре пам'ятаю»⁶²³.

⁶¹⁸ Буряк Л. І. Урбаністичні дослідження в контексті українського історіографічного модерну (60-ті роки ХХ ст.) // Гілея: Наук. вісник. Зб. наук. пр. — 2012. — Вип. 67. — С. 205.

⁶¹⁹ Компан Е. С. Общие черты исторического развития средневековых городов Грузии и Украины // Из истории украинско-грузинских связей / Отв. ред. А. Д. Скаба. — К., 1971. — С. 55.

⁶²⁰ Компан О. Український Ренесанс. Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства // ЛУ. — 1967, 17 жовт. — № 82. — С. 4.

⁶²¹ Брайчевський М. Пам'яті Олени Компан... — С. 432.

⁶²² Компан О. Український Ренесанс... — С. 4.

⁶²³ Компан О. С. — Півторадрні В. І. [м. Київ, 6 верес. 1971 р.; 2 квіт. 1981 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 274. — Спр. 1553–1554. — Арк. 1.

Зауважимо, що О. Компан відводила порівняльно-історичному методу більш поважну роль, аніж звичайному дослідницькому інструментарію. Компаративістика з обсягу «горизонтального» (просторового) зрізу глобальної формаційної локалізації у її студіях поступово перетворюється на спосіб інтелектуальної легітимації низки ключових понять, зокрема їхнього повернення до республіканської історії. Звідси й походять її спроби співвіднести українську минувшину з європейською та світовою історією, хоч і у світлі викривленої марксистсько-ленінської концептуалізації.

Загалом тексти О. Компан виявляють доволі креативне ставлення до спадщини «класиків». Наприклад, одна з її праць, присвячена висвітленню поглядів В. Леніна щодо феодального суспільства, розпочинається з такої тези: «*Жодна теорія не може автоматично забезпечити правильне розуміння всіма того чи іншого питання*»⁶²⁴.

Зрештою, універсалістська, наднаціональна, всесвітня спрямованість формаційної теорії використовувалася дослідницею не стільки для схематизації українського історичного процесу, скільки для введення понять менш високого рівня загальності. Останні були більш адекватними для тлумачення фактографічного матеріалу з української минувшини пізнього середньовіччя та ранньомодерних часів. Заразом такі дефініції мали стати своєрідними «опорними» точками (передвідродження, відродження, реформація, козацька доба) в оновлені республіканського нарративу.

Таким чином, концептуальна пропозиція О. Компан була спрямована на своєрідну «модернізацію» канону, себто на визнання самотності регіональних, локальних процесів, явищ і навіть окремих епох «місцевого значення» на всесвітньому чи європейському тлі, у т. ч. з обсягу республіканської минувшини.

Оригінальні для свого часу думки представлені і у розвідці О. Компан «Проблеми українського середньовіччя», яку історик М. Ждан розглядав як програмну⁶²⁵. За свідченням О. Апанович, цю статтю дослідниця написала на прохання Ф. Шевченка⁶²⁶, котрий чудово усвідомлював її творчий потенціал та можливості.

У цій публікації О. Компан прагне не тільки обґрунтувати необхідність повернення поняття «середньовіччя» до широкого вжитку, а й окреслює конструктивні підходи щодо його змістовного наповнення⁶²⁷. На її думку, «*визначення хронологічних меж в розвитку середньовічної історії на Україні, як і в будь-якій іншій країні, може дати тільки історико-порівняльний аналіз найважливіших фактів економічного, політичного і культурного життя України та інших європейських країн. Тільки на тлі праці єдиного історичного механізму і можна побачити реальну дію його деталей*»⁶²⁸. Наведена заувага однозначно кон-

⁶²⁴ Компан Е. С. В. И. Ленин о классах, сословиях и классовой борьбе в феодальном обществе // Тезисы док. и сооб. на всесоюз. науч. сессии «В. И. Ленин и историческая наука» (Киев, 15-18 июня 1965 г.). — К., 1965. — С. 77.

⁶²⁵ Ждан М. Б. Рец. на вид.: Середні віки на Україні. — К.: Наук. думка, 1971. — Вип. 1 // УІ. — 1972. — № 3/4. — С. 139.

⁶²⁶ Апанович О. Федір Павлович Шевченко... — С. 93.

⁶²⁷ Компан О. С. Проблеми українського середньовіччя // СВНУ / Відп. ред. Ф. П. Шевченко. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 9.

⁶²⁸ Там само. — С. 12.

фронтувала з аксіоматичним постулатом радянського канону, за яким феодалізму відводився майже тисячолітній проміжок історичного часу.

«Потрібно знайти місце українського середньовіччя в загальному історичному процесі», — підкреслює О. Компан⁶²⁹. Заразом історик звертає увагу на «уповільненість соціально-економічного розвитку і наявність численних середньовічних пережитків» на українських теренах, що зумовили «невиразність соціально-економічних граней» між середніми віками та новим часом⁶³⁰. Відтак авторка порушує проблему т. зв. «міжформаційних стиків» із перспективи української минувшини.

Та О. Компан не зупиняється лише на соціально-економічних проблемах українського середньовіччя, а й наголошує на необхідності студіювання культурних вимірів, ба навіть культурного середовища українців та їхніх предків⁶³¹. Її сучасниця — нині відомий історик З. Хижняк зауважила, що дослідниця сприймала українську культуру у координатах європейського простору⁶³².

Низку цікавих спостережень О. Компан запропонувала з обсягу історії різних станів, верств та прошарків українського суспільства. Зокрема, вона висловлює думку про пов'язаність соціально-економічного становища міщанства та його паліативної ролі у тогочасному міському житті з розвитком українського козацтва. Більше того, дослідниця вважає, що «з'ясуванню деяких складних питань з історії українських міст допоможе докладне вивчення процесу формування такої своєрідної соціальної категорії, як козацтво, оскільки останнє в якійсь мірі виконувало ту ж саму місію в розвитку економіки, що й міста»⁶³³.

Відзначимо, що на початку 1970-х років О. Компан дедалі частіше порушує різноманітну проблематику з історії козацтва, зокрема у зв'язку з вивченням ранньомодерних українських міст. Скажімо, в одній із праць вона вказує на неабияке значення існування такої «віддушину» в історії України як запорозькі степи, які стали місцем зосередження втікачів із різних земель Речі Посполитої⁶³⁴. Такі зауваги щодо козацтва та його ролі в українській історії варто розглядати у світлі її наукових зацікавлень. Але реалізувати низку своїх задумів і планів дослідниці так і не вдалося.

О. Компан виявляла неабияку зацікавленість до спадщини та долі своїх колег-істориків, які були репресовані радянським режимом та призабуті сучасниками. За свідченням С. Білоконя, у її бібліотеці зберігалася діаспорна антологія «Розстріляне відродження», укладена Ю. Лавріненком⁶³⁵. Вочевидь, давалася взнаки її складна і трагічна родинна історія, в якій навічно закарбувалася пам'ять про сталінські репресії. Заразом не варто забувати й про наукові інтенції, що спонукали до вивчення та переосмислення спадщини своїх попередників.

Про такі устремління О. Компан свідчить її листування з Миколою Сусларовим — бібліографом та чудовим знавцем класичних мов. Із цих епістоляр-

⁶²⁹ Там само. — С. 10—11.

⁶³⁰ Там само. — С. 14.

⁶³¹ Там само. — С. 17.

⁶³² Хижняк З. А на грядках цвіли анемони й чорнобривці // Історик Олена Компан... — С. 438.

⁶³³ Там само. — С. 13.

⁶³⁴ Компан О. С. Вплив Коліївщини на антифеодалну боротьбу в Росії, Польщі і Білорусії // Коліївщина. 1768: Матеріали ювілейної наук. сесії, присвяч. 200-річчю повстання / Відп. ред. П. Т. Тронько. — К., 1970. — С. 102.

⁶³⁵ Білокінь С. На зламах епохи: Спогади історика. — Біла Церква, 2005. — С. 106.

них матеріалів довідуємося про зацікавлення дослідницею постатями Наталії Мірзи-Авак'янц⁶³⁶ та Пилипа Клименка. Саме М. Суслопаров повідомив О. Компан точну дату народження П. Клименка — 6 листопада 1887 р.⁶³⁷ Зазначимо, що інтерес О. Компан до Н. Мірзи-Авак'янц умотивувався порівняльними сюжетами студій цієї дослідниці. Приміром, відому працю Н. Мірзи-Авак'янц «Історія України у зв'язку з історією Західної Європи» (Харків, 1929. — Ч. 1) авторка згадувала у своїх текстах⁶³⁸.

О. Компан у співавторстві з М. Суслопаровим опублікувала невеличку ювілейну розвідку, присвячену П. Клименку⁶³⁹. М. Суслопаров у листі від 2 листопада 1967 р. до О. Компан так прокоментував появу їхньої спільної публікації: «“Український історичний журнал” № 7 за 1967 рік я придбав і, розгорнувши на стор. 139, як колись Папа Римський вигукнув: “Nis est digitus Dei” (лат. *Тут перст Божий*. — Авт.). Ви мене витягнули з небуття. Велике Вам спасибі!»⁶⁴⁰. Водночас дослідниця зустрічалася у Москві з О. Барановичем — автором низки студій із соціально-економічної історії XVI–XVIII ст. та російським істориком В. Яцунським — одним із найвідоміших тогочасних дослідників генезису капіталізму у Росії.

Слід згадати й про О. Компан як рецензентку, позаяк цей вид наукових публікацій значною мірою розкриває її талант дослідниці, зокрема широке концептуальне мислення, здатність побачити самотні аспекти рецензованої праці, які торують шлях до несподіваних, оригінальних висновків, припущень та узагальнень. Ці риси стилю мислення О. Компан яскраво виявилися у рецензійній статті «Український ренесанс» та низці інших рецензій⁶⁴¹.

У рецензії на монографію Р. Іванової про М. Драгоманова історик відзначає найважливіший аспект зазначеної праці — спробу виробити новітні критерії стосовно оцінки цієї складної й суперечливої постаті. «В книжці висвітлено найістотніше й найсталіше в його діяльності, хоча зробити це було нелегко, — наголошує рецензентка, — враховуючи попередні надто вже категоричні оцінки. Спадщина М. П. Драгоманова надзвичайно оригінальна, багатопланова, хоча не позбавлена суперечностей»⁶⁴².

⁶³⁶ Листи Суслопарова М. З. до Компан О. С. [та замітка М. З. Суслопарова «Нові матеріали до історії правобережної Київщини XVIII ст.» (16 трав. 1937 р.) автограф; м. Київ, 1967–1971 рр.] // ЦДАМЛМ. — Ф. 279. — Оп. 4. — Спр. 250. — Арк. 15.

⁶³⁷ Там само. — Арк. 10.

⁶³⁸ Компан О. С. Порівняльно-історичний метод... — С. 39.

⁶³⁹ Компан О. С., Суслопаров М. З. До 80-річчя з дня народження П. В. Клименка // УІЖ. — 1967. — № 7. — С. 135–139.

⁶⁴⁰ Листи Суслопарова М. З. до Компан О. С. — Арк. 3.

⁶⁴¹ Компан О. Рец. на кн.: Млинарський З., Сліш А. Андрій Потебня — борець за спільну справу братніх народів. — К., 1957 // Вітчизна. — 1957. — № 6. — С. 209–212; Компан Е., Кувенева А. Рец. на кн.: Ломова М. Етнографічна діяльність І. Франка / Під ред. К. Г. Гуслистого. — К.: АН УРСР, 1957. — 119 с. // СЗ. — 1958. — № 3. — С. 190–194; Компан О. С. Книга про чорноморське козацтво. Рец. на кн.: Голобуцький В. А. Черноморське казачество. — К., 1956 // УІЖ. — 1958. — № 2. — С. 140–142; Її ж. Довідник з історії Польщі. Рец. на кн.: Mały słownik historii Polski. — Warszawa, 1959 // Там само. — 1961. — № 4. — С. 149–150; Її ж. Рец. на кн.: Логвин Г. Украинское искусство X–XVIII вв. — М., 1963 // Там само. — 1963. — № 6. — С. 140–142; Її ж. Рец. на кн.: Грабовецький В. В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI–XIX ст. — Львів, 1966 // Там само. — 1966. — № 11. — С. 147–149; Її ж. Рец. на кн.: Киценко М. Хортиця в героїці і легендах. — Дн., 1967 // Там само. — 1968. — № 3. — С. 154–155; та ін.

⁶⁴² Її ж. Монографія про Драгоманова [Іванова Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половини XIX ст.). — К., 1971] // ЛУ. — 1971, 28 груд. — № 102. — С. 3.

Цікаві міркування висловлені і у рецензії О. Компан на відому студію О. Апанович про українські збройні сили XVIII ст.⁶⁴³ Причому О. Компан подала не комплементарний погляд на монографію своєї подруги, а запропонувала власне бачення проблеми. Зокрема, вона обстоює думку, що «ліквідація певної незалежності, своєрідної структури і виборності керівництва в козацькому війську відбувалась у зв'язку і на тлі зради інтересів українського народу старшиною, поступової ліквідації української автономії російським царизмом. Різні реформи і реорганізації, що провадились царським урядом у цьому напрямі, викликали тривогу і незадоволення не лише козацького населення України, але й всього народу, оскільки *всіх* страшили наслідки повного підпорядкування України царській адміністрації»⁶⁴⁴.

Ця рецензія містить і цікавий пасаж стосовно української державності за часів середньовіччя та ранньомодерної доби. Причому останній подається як своєрідна критика тези О. Апанович про початок формування збройних сил України у XIV ст. «З таким твердженням погодитися важко. — відзначає О. Компан. — *Адже вже в Галицько-Волинському князівстві, яке виникло наприкінці XII ст. і було першим етапом у формуванні української державності, існували свої збройні сили*»⁶⁴⁵.

Ця думка певною мірою перегукується з відомими поглядами істориків першої третини XX ст. (С. Томашівський та ін.) про початки формування української державності. Крім того, рецензентка відзначає вдале висвітлення й оцінку колоніальної політики царизму на українських обширах, які представлені у монографії О. Апанович⁶⁴⁶.

Талант О. Компан як рецензента досить точно помітив та прокоментував її чоловік — Іван Сенченко, який уважно читав усі рукописи своєї дружини. Зокрема, він так відгукнувся про її рецензію на студію З. Млинарського та А. Сліша у листі від 30 червня 1957 р.: «...коли я читав твої перші начерки, то мені здавалося, що рецензія по-науковому суха, а тепер із здивуванням помітив, що крізь неї, як зелень крізь щілини в дерев'яних тротуарах, пробивається пристрасна душа, благородне серце. І мені було дуже приємно відзначити, відчути і уявити для себе; *значить ти і в літературі така, як у житті — багатогранна і блискуча*»⁶⁴⁷.

Зауважимо, що у низці рецензій О. Компан повсякчас акцентується увага на розширенні товарно-грошових відносин та появі нових господарських і торгівельних форм⁶⁴⁸. Наприклад, у рецензії, присвяченій збірці статей російських істориків, вона відзначає слушність спостережень низки вчених про поширення

---

⁶⁴³ *Її ж.* Дослідження з історії збройних сил українського народу. Рец. на кн.: Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К., 1969 // АУ. — 1969. — № 5. — С. 90–92.

⁶⁴⁴ Там само. — С. 91.

⁶⁴⁵ Там само. — С. 92.

⁶⁴⁶ Там само. — С. 91.

⁶⁴⁷ Листи Сенченка І. Ю. до Компан О. С... — Арк. 1.

⁶⁴⁸ Компан О. С. Документи з історії братнього народу. Рец. на вид.: Белоруссия в эпоху феодализма. — Минск, 1959. — Т. 1. // УІЖ. — 1960. — № 4. — С. 139; *Її ж.* Рец. на вид.: Вопросы социально-экономической истории и источниковедения периода феодализма в России. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — 363 с. // Там само. — 1963. — № 3. — С. 145; Компан О. С., Стецюк К. І. Рец. на кн.: Маркина В. А. Крестьянство Правобережной Украины. Конец XVII — 60-е годы XVIII в. — К.: Изд-во Киевского ун-та, 1971. — 170 с. // Там само. — 1972. — № 9. — С. 140.

найманої праці у XVII ст., зокрема констатує, що і на тодішніх українських землях це явище не було випадковим⁶⁴⁹.

Зазвичай О. Компан відзначала й коментувала індивідуальні риси окремих дослідників, які виявилися в їхніх текстах. Скажімо, у рецензії на монографію Я. Кіся вона пише про його дослідницьку інтуїцію у царині архівної та джерелознавчої евристики, що дозволила нагромадити чимало дуже цікавих фактів⁶⁵⁰. Доволі точно рецензентка вловила і схарактеризувала спосіб викладу Г. Логвина, котрий метафорично означила як «боротьбу за художні ідеали» у культурному житті⁶⁵¹. Слушною виглядає й її думка про виняткову сумлінність та скрупульозність тексту П. Федоренка — історика зі школи М. Грушевського, котрого реабілітували 1959 р. Зокрема, О. Компан відзначила, що виклад продукує низку підтекстів і недомовленостей, хоч рецензентка (можливо, редактор!?) замаскувала ці роздуми різким випадом супроти «зрадника» О. Оглоблина та його висновків про мануфактуру в Україні⁶⁵².

Водночас О. Компан достатньо відверто висловлювалася щодо певних тез чи висновків відомих наукових авторитетів. У рецензії на книжку В. Голобущького про чорноморське козацтво дослідниця наголосила на абсурдності й алогічності авторських нарікань на відсутність пролетаріату у XVIII ст.⁶⁵³

У низці рецензійних заміток О. Компан віднаходимо potwierдження її припущень і роздумів, висловлених у попередніх публікаціях. Зокрема, у рецензії на вищезгадану книгу П. Білецького відзначається, що «сьогодні ми вже маємо підстави говорити не лише про український гуманізм епохи Відродження, а гуманізм епохи передвідродження, тобто XIV ст.»⁶⁵⁴. Певна річ, ця впевненість дослідниці спиралася на її студії з історії української культури, котрими вона переймалася у другій половині 1960-х років. На той час вона опрацьовувала монографію «Культура України в другій половині XVI — першій половині XVII» (7 др.арк.), котра світу так і не побачила⁶⁵⁵.

Зрештою, погляди О. Компан щодо репрезентації української історії у межах радянського канону були вельми критичними. В одному з інформаційних повідомлень КДБ УРСР подається досить промовистий переказ її приватної розмови з колегами стосовно висвітлення й розробки української історії на теренах республіканського нарративу. «Історія України у нас викладається в багатьох питаннях неправдиво, боязко. Неправильно висвітлюється історична роль Київської Русі, як початкового пункту історії України. Боротьба за створення самостійної української держави в 17 сторіччі, підміняється “возз’єднанням”

⁶⁴⁹ Компан О. С. Збірник статей про початок нового періоду в історії Росії. Рец. на вид.: Русское государство в XVII в. Сборник статей. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — 440 с. // Там само. — 1962. — № 2. — С. 126.

⁶⁵⁰ Її ж. Рец. на кн.: Кісь Я. П. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.). — Львів: Вид-во Львівського університету, 1968. — 224 с. // Там само. — 1969. — № 5. — С. 139.

⁶⁵¹ Її ж. Рец. на кн.: Логвин Г. Украинское искусство X–XVIII вв. — М., 1963 // Там само. — 1963. — № 6. — С. 140.

⁶⁵² Її ж. Сторінки з історії промисловості на Україні. Рец. на кн.: Федоренко П. К. Рудни Левобережной Украины в XVII–XVIII ст. — М.: Изд-во АН СССР, 1960. — 262 с. // Там само. — 1961. — № 2. — С. 139–141.

⁶⁵³ Її ж. Книга про чорноморське козацтво. — С. 142.

⁶⁵⁴ Компан О., Сенюк С., Таранушенко С. Лице часу. — С. 163.

⁶⁵⁵ Особова справа Компан Олени Станіславівни. — Арк. 8.

з Московською державою. Економіка і культура України XVII століття, незважаючи на утиски панської Польщі, були вищими, ніж у Москві. У численних українських містах з'явилося бюргерство. Козацтво сприяло розвитку вільного некріпосницького землеробства. Запорозька Січ була не тільки військовою твердиною, але й величезним важелем економічного розвитку. *Насильницька колоніальна політика російського царизму всіляко вибілюється, змашується вазеліном. По суті історія України кастрована.* Український національно-визвольний рух 2-ої половини XIX та початку XX століття бояться вивчати — як би чого не вийшло», — відзначалося в інформаційному зведенні від 1 липня 1972 р.⁶⁵⁶ Ця інформація доволі добре відображає інтелектуальні настрої й устремління О. Компан.

Варто вказати і на особливу роль українського шару в її світобаченні та історичних поглядах. Переконалий інтернаціоналіст О. Компан не тільки вважала себе українським істориком, а й демонструвала це у своїх численних працях. Зокрема, в особових листках з обліку кадрів дослідниця у графі національності ідентифікувала себе як українка⁶⁵⁷, хоча, за свідченням рідних та коле, була польсько-російського походження⁶⁵⁸. Почасти цей захід можемо розглядати як захисну реакцію особи, родина якої пройшла крізь страшне горнило сталінських репресій. Утім, у даному випадку скоріше йдеться про усвідомлений культурний вибір О. Компан, яка інтенсивно працювала у царині історії України, підтримувала зв'язки з багатьма українськими інтелектуалами, переймалася проблемами охорони пам'яток історії та культури рідного краю.

Академічна кар'єра О. Компан була перервана 1972 р. У січні 1972 р. у Києві та Львові розпочалася нова хвиля репресій супроти українських інакодумців. Логічним продовженням заходів, скерованих на боротьбу з самвидавом та дисидентами, стала кампанія з чисток академічних інститутів від політично неблагонадійних осіб. 12 вересня 1972 р. О. Компан звільнили з Інституту історії АН УРСР за наказом № 152.

Це рішення спиралося на Постанову Бюро Президії АН УРСР за № 294 від 31 липня 1972 р. «Про дальше вдосконалення тематичної спрямованості науково-дослідної роботи, структури та кадрового складу установ Секції суспільних наук АН УРСР», зокрема нібито вмотивовувалося потребою чотирьохвідсоткового скорочення бюджетного фонду заробітної плати⁶⁵⁹. На заваді цьому «плановому скороченню» не стало й попереднє рішення Вченої ради Інституту історії АН УРСР від 12 березня 1969 р. та Постанова Бюро відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР від 11 квітня того ж року, за якими О. Компан була затверджена на посаді старшого наукового співробітника терміном на п'ять років⁶⁶⁰.

Окрім О. Компан «скоротили» й інших відомих істориків — О. Апанович та Я. Дзиру. Така ж доля спіткала понад 60 науковців з інших інститутів⁶⁶¹. Відголос про звільнення О. Компан та її колеґ із академічних установ потрапив на

⁶⁵⁶ *Бажан О.* Під пильним контролем КДБ. — С. 125.

⁶⁵⁷ Особова справа Компан Олени Станіславівни. — Арк. 26, 50, 63, 89.

⁶⁵⁸ *Дзира Я.* Чверть століття поруч. — С. 454; *Компан Я.* Взірець мого життя... — С. 446.

⁶⁵⁹ Особова справа Компан Олени Станіславівни. — Арк. 1.

⁶⁶⁰ Там само. — Арк. 4.

⁶⁶¹ *Kiniani V.* Погромний січень 72-го. Шістдесятництво як явище було «задушене» тридцять років тому) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kipiani.org/plain.cgi?260>

сторінки самвидаву, а згодом до діаспорної преси⁶⁶². У березні 1973 р. про О. Компан згадали як про рецензента «Київської старовини» (К., 1972) у постанові Президії АН УРСР, в якій дослідницю разом із Ф. Шевченком звинуватили у «серйозних методологічних хибах» цього щорічника⁶⁶³. Відтоді О. Компан була фактично усунута від наукової діяльності, зокрема не могла друкуватися у наукових виданнях. Її поодинокі публікації після 1972 р. лише зрідка з'являлися у періодичній пресі, зокрема на сторінках варшавського «Нашого слова», «Вітчизни» та «Літературної України».

Загалом історичні погляди та світобачення О. Компан спиралися на марксистське підґрунтя. Та це не був вульгаризований марксизм у його радянській ерзац-версії, а скоріше спроба його прочитання у національно-культурницькому дусі. Відтак дослідниця прагнула хоча б частково модифікувати радянський канон, зокрема його жорстку детермінованість, яка накидала апіорні схеми. Приміром, вона намагалася ввести до республіканського нарративу історію українського міщанства пізнього середньовіччя та ранньомодерних часів. Більше того, О. Компан прагнула включити саме українське середньовіччя до загальноєвропейського процесу.

Звідси походять її концептуальні й інструментальні пропозиції — відновити застосування термінів «передвідродження», «відродження» («ренесанс»), «реформація», «контрреформація», «середні віки», вживання компаративістики з просторово-територіальним рефреном, зокрема понятійної сув'язі всесвітня / місцева історична доба, оригінальні розробки проблеми «міжформаційних» стиків на фактографічному матеріалі з минувшини українських міст, теза про симбіоз середньовічного міста та села, думки про схожі функції міста й козацтва у господарському житті, сплетіння «феодальних» та «ранньокапіталістичних» форм в економічному процесі на теренах України і Росії тощо.

За ідеалом науковості, О. Компан була зорієнтована на сцієнтичний тип науково-історичних знань, що спирався на міцний соціологічний каркас, який зумовлював магістральні лінії соціально-економічної мотивації класів, станів, прошарків, верств, груп та інших спільнот. Не випадково один з її виступів на радіо називався «Історія — точна наука»⁶⁶⁴.

Зауважимо, що цю формулу неодноразово споглядаємо як у її наукових текстах⁶⁶⁵, так і приватному листуванні. У цьому розумінні погляди О. Компан істотно відрізняються від підходів Ф. Шевченка, котрий здебільшого представляв історичне знання у вигляді низки можливостей або ймовірностей, хоч публічно повсякчас декларував його детерміністський / закономірний характер. В одній із розвідок Ф. Шевченко навіть зауважив, що «історія наука неточна»⁶⁶⁶.

⁶⁶² Хроніка поточних подій. 15 жовтня 1972. № 27 // Свобода (Джерсі Сіті). — 1972, 19 груд. — № 233. — С. 3; У Києві переведено погром української інтелігенції // Там само. — 1975, 1 лют. — № 22. — С. 1.

⁶⁶³ Постанова Президії АН УРСР «Про серйозні методологічні хиби і теоретичні помилки в матеріалах щорічника Інституту археології АН УРСР» (м. Київ, 2 березня 1973 р.) // Чорна книга України: Зб. документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / Упоряд. Ф. Зубанича; передмова В. Яворівського. — К., 1998. — С. 512.

⁶⁶⁴ Особова справа Компан Олени Станіславівни. — Арк. 9.

⁶⁶⁵ Компан О. С. Єдність світового історичного процесу. — С. 9; Її ж. Порівняльно-історичний метод... — С. 43; Її ж. Український Ренесанс... — С. 4.

⁶⁶⁶ Шевченко Ф. П. Про суд історії. — С. 54.

Втім, домінація соціально-економічних чинників у текстах О. Компан почасти врівноважувалася неабиякою увагою до мистецтва та культури, що суттєво урізноманітнювало її історичне письмо. Тим більше, що дослідниця поділяла візію про ренесансно-барокову підоснову ранньомодерної української культури, котра у різних, часто-густо суперечливих та покручених варіаціях циркулювала у текстах низки гуманітаріїв в УРСР, хоч, вірогідно, була запозичена з писань західних і діаспорних інтелектуалів, зокрема зі студій Д. Чижевського.

Такі погляди та світобачення певною мірою постали під впливом українських шестидесятників, до яких була близька О. Компан. Але не варто забувати й впливів І. Сенченка — інтелектуала, що сформувався за доби революційного романтизму 1920-х років. Окрім того, слід згадати і про праці марксистів-ревізійністів, які ввійшли до неодмінного книжкового репертуару низки шестидесятників. За свідченням її колег, зокрема Я. Дзири, О. Компан із захопленням читала ревізійністські праці М. Джіласа, П. Тольятті, а також польських, чеських, угорських комуністів-ревізійністів⁶⁶⁷.

Це було досить поширене читиво у 1960-х роках. Скажімо, 1968 р. за втрату «політичної пильності» (за недонесення на колегу, який читав відому книгу югославського комуніста М. Джіласа — «Новий клас») був виключений із КПРС та звільнений із роботи у Ленінградському державному університеті російський історик і шевченкознавець Ю. Марголіс, з яким підтримував тісні стосунки Ф. Шевченко.

Отож дослідницькі інтенції О. Компан, зорієнтовані на переосмислення марксизму, принаймні його вульгаризованої радянської варіації, у національно-культурному та гуманістичному сенсі, спиралися на досить різноманітні інтелектуальні й культурні складові. Видається, що саме багатозаровість світосприйняття і поглядів дослідниці спричинилася до її різновекторних спроб на ниві модернізації радянського канону.

Відзначимо, що модернізаційні потуги О. Компан були скеровані, з одного боку, на включення республіканського нарративу до загальноєвропейських контекстів, хоч і у світлі марксистських постулатів. Власне, переосмислення спадщини «класиків» і виплекало ідею «точної» науки, що спиралася на тотальне вживання компаративного інструментарію. Проте, з другого боку, вона прагнула ввести культурницькі та мистецькі ракурси у традиційну формаційну і класову репрезентацію історії України. Відтак її дослідницькі устремління й культурознавчі експерименти продукували очевидні суперечності з нівелюючими настановами щодо конструювання радянського великого тексту, котрі вихолощували національно-культурне розмаїття.

Ймовірно, саме подолання цих кричущих світоглядних суперечностей (недаремно її близькі згадували як тяжко авторка виношувала і писала свої тексти!) підштовхувало О. Компан до нового прочитання марксизму з наголосом на його гуманістичних і навіть культурознавчих вимірах. Ці суперечності повсякчас виявлялися не тільки у її дослідницьких, а й громадських практиках. Наприклад, вона була переконаним і навіть безкомпромісним інтернаціоналістом, але водночас із прихильністю ставилася до учасників дисидентського руху, зокрема

⁶⁶⁷ Дзира Я. Четверть століття поруч. — С. 452.

неодноразово допомагала репресованим особам. Зрештою, О. Компан, як і Ф. Шевченко, щиро вважала себе українським і, заразом, радянським інтелектуалом, що спричиняло як складні творчі колізії, так і креативні повороти думки, котрі й дотепер неоцінені повною мірою.

ПІСЛЯМОВА

Тексти істориків не дуже спонукають до суцільних генералізацій та формалізованих висновків, а, навпаки, продукують індивідуалізовані враження і розумування, зокрема щодо представлення неповторності стилю того чи іншого автора. У нагоді стає звернення до макроконтекстів культурних епох, які дозволяють не тільки окреслити певні стильові варіації та типи вчених, а й нав'язати більш-менш релевантні мірила вартості щодо їхнього історичного письма.

Українське академічне історіописання початку ХІХ ст. формувалося на перехресті двох культурних епох — просвітництва та романтизму. Отож споглядаємо нетривкість і навіть певну хаотичність стильових вимог у текстах тодішніх істориків, зокрема у перших «синтетичних» працях Д. Бантиша-Каменського та М. Маркевича.

Письмо Д. Бантиша-Каменського, який репрезентував доволі поширений на теренах російської та німецької історіографії тип історика-чиновника, тяжіло до одноманітного, однорідного представлення української минушини. Загалом «малоросійський історіограф» вирізнявся специфічною нормативністю мислення, котра спиралася на природно-правові канони з виразним моралізаторським рефреном, але без особливих філософських чи культурних устремлінь. Взірцем для нього слугували праці М. Карамзіна та Й.-Х. фон Енгеля.

З іншого боку, першорядне значення мав особистий досвід Д. Бантиша-Каменського, котрий локалізувався обмеженою цариною його практик як дослідника-архівіста, чиновника, губернатора-адміністратора та дипломата. До того ж, батьківська спадщина як у сенсі світоглядних та дослідницьких настанов, так і у розумінні тих робочих (джерельних) матеріалів, які дісталися йому у спадок, заклали потужний інерційний шар у стилі мислення Д. Бантиша-Каменського.

Недаремно автору «Истории Малой России» було вкрай складно реагувати не тільки на ранньоромантичні віяння 1820-х років, а навіть увести й опрацювати багатоманітний фактографічний матеріал у звичне річище пізньопросвітницького історіописання. Але самобутнє становище Д. Бантиша-Каменського як російського інтелектуала, що мусив реагувати на вимоги і запити кількох культурних середовищ, спричинилося до появи двох відмінних видань «Истории Малой России» (1822, 1830). У такому сполученні і криється секрет тривалої популярності цих текстів «малоросійського історіографа», позаяк обидва видання відповідали вподобанням різних верств освіченого суспільства протягом усього ХІХ ст.

На відміну від Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевич являв собою перехідний тип ученого (іноді його метафорично називають істориком-поетом!) — «щирого малоросіянина» та поміщика-культурника з помітним пластом анти-

кварного мислення, котрий химерно сполучався з літературно-естетичними й етнографічними інтенціями як у душі раннього романтизму, так і старого класицизму початку XIX ст. Як автор «Истории Малороссии» (1842–1843) М. Маркевич опізнився зі своєю працею, щонайменше, на 10–15 років. Тим паче, що свої творчі задуми він публічно задекларував ще 1831 р. Відтак його п'ятитомник не тільки репрезентував різючий стильовий дисонанс поміж романтизмом та пізньопросвітницьким раціоналізмом, а й вирізнявся крайньою розмитістю, суперечливістю та масштабними фактографічними і сюжетними запозиченнями з «Истории русов».

Проте апологія слави, за версією М. Маркевича, продемонструвала самотній, амбівалентний і доволі розмитий шар культурної свідомості лівобережного панства, що виявився у реакціях на різні рецензійні відгуки. Скажімо, малоросійське дворянство досить індивідуально поставилося до відомих пасажів В. Белінського про «політичну вбогість Малоросії», проте надзвичайно рішуче виступило супроти зазіхань на «героїчну спадщину» козацтва (справа про т. зв. «польську інтригу» Й.-Ю. Сенковського).

Культурна доба романтизму принесла на українські терени нові типи істориків — історик-критик (М. Максимович) та історик-художник (М. Костомаров), які не тільки здобули університетський вишкіл, а й свого часу обіймали провідні позиції у фахових корпораціях учених у Московському, С.-Петербурзькому та Київському університетах. Відтак розгорнулася поступова професіоналізація українського історіописання, хоч не варто надмірно переоцінювати масштабність цього процесу. З цієї перспективи дещо осібне місце посідає постать П. Куліша — талановитого вченого-аматора та письменника, котра репрезентує суперечливість і варіативність життєвих сценаріїв українських інтелектуалів Миколаївської доби.

Романтизм спричинив потужні стильові трансформації українського історичного письма, зокрема перехід від великих багатотомних історій до дрібних публікацій з обсягу численних дослідницьких практик — етнографічних, фольклорних, літературних, мовознавчих, архівних, краєзнавчих, археологічних, мистецько-естетичних, музичних тощо. Та найголовніше те, що тотальність настанов раціоналістичного та природно-правового мислення досить швидко перетворилася у строкате розмаїття фрагментарних, мозаїчних і динамічних мисленевих структур, властивих романтичному стилю мислення.

Зрештою, дрібні, часом випадкові тексти українських істориків-романтиків відіграють неабияку роль у формуванні культурного простору дореформеної України. Більше того, романтичний фрагмент мислення нав'язує цілісну програму творення українського історіописання в імперському культурному просторі, котра набуває дедалі більших обертів: листи та дрібні публікації М. Максимовича, історичні монографії М. Костомарова, врешті-решт багатотомники П. Куліша («История воссоединения Руси», «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)»), написані у душі пізнього романтизму з раціоналістичними та позитивістськими вкрапленнями.

Таким чином, із «мовної програми» романтизму фактично розпочався проєкт «винайдення України». Зокрема, народжується відома формула М. Костомарова про «дві руські народності», котра нав'язувала поступове виокремлення українства у координатах Руського світу. Причому до костомаровської тези

впритул наблизився М. Максимович ще у 1830-х–1840-х роках (чернеткові нотатки про психологічні відмінності великорусів та українців), хоч і не наважився, мабуть, з огляду на свій слов'янофільський консерватизм, винести ці роздуми на публічну дискусію. Відтак ревізійністський поворот П. Куліша у 1870-х роках у певному розумінні можемо розглядати як одну з можливих варіацій цього проекту, позаяк він протиставляв ідеї сепарації від Руського світу думку про перерозподіл ролей у цьому культурному просторі. Ймовірно, саме звідси походить авторський поділ Руського світу на Стару та Нову Русь, з якого поступово визріла візія П. Куліша про «возз'єднання» Русі.

Культурна доба романтизму в українській інтелектуальній історії вирізнялася як особливими темпоральними характеристиками, себто своєю тривалістю (від 1820-х років до кінця XIX ст.), так і розмаїтими стильовими перехресцями. Зокрема, доволі потужним залишався пласт пізньопросвітницького раціоналізму, котрий посідав поважне місце у мисленневих структурах М. Максимовича (понятійна зв'язка Просвітництво / Руський дух) і навіть М. Костомарова (ідея народоправства й свободи особистості). Щодо П. Куліша, то його самопроєкції у багатоманітних культурних, публіцистичних, літературних і навіть комунікативних практиках тяжіли до образу не стільки романтичного Пророка, скільки мудрого Вчителя-ментора на кшталт відомих просвітницьких максим.

Окрім того, варто відзначити досить тривале співбуття доби романтизму не тільки з просвітництвом, а й з іншими культурними епохами. Приміром, фантастичний успіх історичних монографій М. Костомарова протягом 1860-х–1870-х років співпадає зі стрімким поширенням «першого» позитивізму та ідеалів «точного» знання в імперії Романових. Тому навіть відому зустріч із М. Костомаровим («помираючим левом») у січні 1885 р. Д. Яворницький подає у своєму листуванні як символічну передачу романтичної «віри», впливи якої залишаються домінуючими у його писаннях навіть на початку XX ст.!

Ймовірно, причини такого тривалого співбуття культурних епох на українських обширах варто дошукуватися у сповільненій інституціоналізації національного історіописання та соціогуманітаристики. Вочевидь, на цей процес вплинув і погром кирило-мефодіївських братчиків 1847 р., які повернулися до повноцінного наукового та культурного життя лише на зламі дореформених і пореформених часів (проект с.-петербурзької «Основи»). Водночас романтичні концепти були затребувані багатьма діячами національно-визвольного руху другої половини XIX ст. Наприклад, романтичні ідеї відіграють помітну роль у мисленневих сполученнях істориків, які засвоюють натуралістичну програму пізнання «першого» позитивізму, зокрема у відомій формулі В. Антоновича — «три національні типи народні».

Культурна доба позитивізму не тільки успадкувала й трансформувала класичні просвітницько-раціоналістичні зразки мислення, а і його устремління щодо поліпшення «природи» самої людини. Така специфіка «першого» позитивізму (за версією О. Конта) спричинилася до того, що низка українських інтелектуалів спершу сприймала цю стильову течію за посередництвом просвітницької спадщини. Не випадково просвітницький пласт посідав чільне місце у стилі мислення багатьох українських інтелектуалів другої половини XIX ст., зокрема О. Лазаревського.

Нова культурна епоха згенерувала й низку вимог до професіоналізації історичної науки, зокрема нав'язала формальну (часописи, товариства) та неформальну (Київська школа істориків В. Антоновича) інституціоналізацію українського історіописання. Стильова формація «першого» позитивізму з його натуралістичним сцієнтизмом виплекала й появу нових типів учених — професійних істориків із космополітичними (М. Драгоманов) та культурно-просвітницькими світоглядними настановами (В. Антонович), які почасти виявилися і в їхніх вподобаннях стосовно дослідницького інструментарію — компаративного й типологічного, а також у сприйнятих інтелектуальних впливах — теорія «мандрівних сюжетів» Т. Бенфея та антропологічні практики П. Топінара.

Втім, стильові сполучення українських інтелектуалів, що сформувалися у річищі «першого» позитивізму, були доволі строкатими. Зокрема, стиль мислення В. Антоновича не тільки поєднував пізньопросвітницький, романтичний та позитивістський шари, а й містив численні вкраплення з тогочасних антропологічних теорій, прудонізму, слов'янофільства та ін. Відтак співіснування відмінних стильових компонентів у його текстах та дослідницьких, культурних і громадських практиках призвело навіть до контраверсійних варіацій на ниві представлення В. Антоновича як певного типу ученого-гуманітарія — історик-аналітик чи історик-синтетик. Неабияким розмаїттям вирізнялися й мисленеві структури М. Драгоманова, що загалом спиралися на раціоналістично-позитивістський підмурок, але водночас адсорбували широкий спектр соціалістичних, анархічних, ліберальних ідей другої половини XIX ст.

Натуралістична програма «першого» позитивізму спричинилася до суцільного еволюційного представлення минувшини, зокрема відвела перші ролі у дослідницьких практиках історико-генетичному методу, критично-аналітичним процедурам та різного роду каузальним залежностям, що поступово нав'язували ідею детермінізму у конструюванні світу минувшини. Вислідом таких практик стала низка монографічних текстів, яка створила локально-регіональну «еволюційну палітру» (серія обласних монографій учнів В. Антоновича) і, врешті-решт, виплекала проект єдиної «еволюційної панорами» національної історії («Історія України-Руси» М. Грушевського).

Ймовірна альтернатива щодо такої репрезентації потенційно намічалася у компаративістиці М. Драгоманова. Його тексти, хоч і базувалися на еволюційній підоснові, проте суттєво розширили і модифікували позитивістські уявлення про стадіальне представлення світу історії і, заразом, були відкриті до впливів раннього дифузійнізму та соціологізації минувшини.

Зрештою, монументальний проект великого наративу, котрий визрів здебільшого у річищі позитивістських дослідницьких стратегій, призвів до появи своєрідного типу історика-енциклопедиста (М. Грушевський) із незвичайною жертвовною самопосвятою та універсальним діапазоном наукових зацікавлень і практик.

З одного боку, такі контексти продукують порівняння особи автора зі славнозвісними французькими енциклопедистами другої половини XVIII ст., які прагнули створити єдиний універсальний звід знань. З другого боку, вони логічно вписують «Історію України-Руси» у низку «великих» проектів національних історій XIX — початку XX ст., котрі мали освятити та легітимізувати буття націй і держав у часі й просторі.

Водночас монументальний багатотомник М. Грушевського (його назва фактично успадкувала відому пропозицію В. Антоновича про вживання у перекладних працях «Руської історичної бібліотеки» замість означення «малоросійський» дефініції «українсько-руський») не тільки інтегрував здобутки романтиків та «перших» позитивістів, а фактично перевів проект «винайдення» України, точніше, конструювання української історії на новий рівень.

Наріжною віссю великого тексту, навколо якої оберталися практично всі мисленеві структури М. Грушевського, стала майже «вічна» категорія народу / нації, котру історик прагнув представити у всій еволюційній багатоманітності, генетичній тяглоті та фактографічній повноті. Однак, проект який виношувався у руслі дослідницьких стратегій «першого», згодом «критичного» позитивізму довелося реалізовувати за культурної доби, відомої як *Fin de Siècle* чи Срібний вік, котра кинула низку інтелектуальних та культурних викликів класичному історизму.

Ці виклики поклали край домінуванню єдиного «великого» стилю у межах певної культурної епохи. Натомість постало самобутнє багатоголосся конкуруючих стильових пропозицій (соціологізація, віталізм або філософія життя, неоромантизм, неокантіанство, психологізація, «критичний» чи модернізований позитивізм, циклічне представлення минувшини та низка ін.), на тлі якої відбувався перехід від традиційного / класичного до некласичного історіописання.

Провідним рефреном епохи *Fin de Siècle* став поворот до інтуїтивного способу мислення, котрий тою чи іншою мірою простежуємо майже у всіх стильових комбінаціях. Отож М. Грушевський, який сформувався як інтелектуал у душі критично-аналітичних та раціоналістичних взірців мислення, на котрих базувалися позитивістські дослідницькі стратегії, опинився перед проблемою стильового вибору, себто певного сполучення аналітичних та інтуїтивних мисленевих структур як способу переходу від традиційної до некласичної історіографії.

Будь-що-будь М. Грушевський прагнув зберегти еволюційну підоснову та генетичне представлення побутування нації як колективного «діяча-героя» української історії, а також втримати виразні сцієнтистські вимоги до історичного письма. Це торувало шлях до соціологізації історії за версією Паризької наукової школи (Е. Дюркгайм, Л. Леві-Брюль), хоч і не виключало вибіркового вживання певних ідей та концептів з обсягу інших стильових пропозицій (віталізму, психологізму, неоромантизму).

Проте у перші десятиліття ХХ ст. намітилися й альтернативні версії конструювання української історії, котрі вимальовувалися у річищі неоромантизму. У широкому сенсі цей стильовий напрям пропонував поєднання інтуїтивного й аналітичного способів мислення на модерністських засадах, себто у вигляді незвичайних, інколи еkleктичних сполучень персоніфікації й соціологізму, символізму та волюнтаризму, психологізму і віталізму, органіцизму та героїзації і т. п. Відтак неоромантизм спричинився до модерної актуалізації різноманітних версій відомих політичних проектів: від консерватизму до анархізму.

Найяскравішим речником українського неоромантизму став В. Липинський. Він представляв досить цікавий тип приватного вченого з блискучим університетським вишколом, але позбавленого інерційних складових традиційних дослідницьких і культурних практик, які зазвичай побутували у мисленні більшості

академічних учених. Його концептуальна пропозиція вирізнялася неабиякою креативністю та надзвичайним динамізмом, попри те, що продукувала консервативний політичний сенс — «класократичну державу» чи гетьманську хліборобську монархію. Тож візія В. Липинського нав'язувала харизматичну персоніфікацію та героїзацію, символістську естетику і волюнтаристське потрактування динамізму у світі історії, але з виразним соціологічним лейтмотивом, що тяжів до відомих теорій циркуляції еліти за версіями В. Парето та Г. Моски.

Іншу варіацію українського неоромантизму репрезентував С. Томашівський — галицький інтелектуал і, zarazом, один із найталановитіших учнів М. Грушевського, котрого з певними застереженнями можна означити як тип гуманітарія-культурника, хоч і з неабиякими громадськими та політичними амбіціями. Його неоромантична візія являла собою апологію ідеї Галичини («українського П'ємонту») та її виключної ролі, передусім, культурного та політичного призначення в українській історії. На відміну від концептуалізації В. Липинського, тексти С. Томашівського виділялися помітним віталістичним забарвленням і продукували низку культурницьких смислів.

Так чи інакше, український неоромантизм виплекав дві відомі метафоричні формули модернізації проекту «винайдення» України — через державу до нації (В. Липинський) та через націю до держави (С. Томашівський). У 1920-х роках обидва інтелектуали публічно задекларували наміри перевести означені інтенції до академічної царини у вигляді написання великих студій з української історії (проект 12-ти томної «Великої історії Галичини» С. Томашівського та «державної історії» В. Липинського), котрі однозначно розглядалися як альтернативні візії щодо «Історії України-Руси». Але ці задуми залишилися тільки на стадії їх виношування.

Втім, у 1920-х роках актуальності набувають й інші шляхи модернізації українського історіописання, пов'язані з загальним поворотом до соціологізації минувшини у культурну добу, котру метафорично можемо означити як епоху «масової історії». Скажімо, у цьому напрямку просувався М. Грушевський, який здебільшого скептично, а подекуди і негативно сприймав концептуальні й інструментальні пропозиції неокантіанства, неоромантизму та феноменології. Натомість історик віддавав перевагу соціологізації минувшини за версією Л. Леві-Брюля, «психології народів» В. Вундта, котрі, хоч і спиралися на компаративний та типологічний інструментарій, проте зберігали традиції докладного фактологічного опису та ще й з виразним просторовим історично-генетичним ухилом.

Переведення таких настанов до «Історії України-Руси» спричинилося до того, що установчі концепти розмивалися величезною масою фактографії, наприклад, у тексті дев'ятого тому. Відтак автор опинився у своєрідному «зачарованому колі», позаяк уведення нових доповнюючих культурознавчих й етнологічних площин на ниві соціологізації минувшини («Початки громадянства (генетична соціологія), «Історія української літератури») нав'язувало опрацювання величезних фактологічних масивів. Це перевершувало фізичні можливості одного вченого навіть із такою фантастичною працездатністю, як у М. Грушевського. Тим паче, що він, хоч і спирався на своїх учнів та співробітників у царині джерелознавчої й архівної евристики, проте мусив особисто інтерпретувати зібраний матеріал і проводити концептуальний синтез. На превеликий

жаль, зла «гра долі» обірвала дослідницькі практики М. Грушевського у найцікавіший час, оскільки наступні томи з обсягу монументального проекту, вочевидь, змусили б його по-новому реагувати на культурні й інтелектуальні виклики міжвоєнної доби.

Та впродовж 1920-х років постає і низка інших варіацій соціологізації української історії. Такою, приміром, була теорія «єдиного процесу» М. Слабченка, котра розглядала всі національні історії, зокрема українську минувшину, у світлі низки «відхилень» від магістральних тенденцій світового розвитку. Ця концептуальна пропозиція була вислідом строкатого, почасти еkleктичного стильового сполучення економічного матеріалізму, марксизму, теорії граничної корисності австрійської економічної школи Е. Бем-Баверка та К. Менгера, візії В. Зомбарта про «буржуазний дух» і децентралізм соціально-економічного життя та Г. фон Шмоллера про оцінку різних видів і форм господарських взаємин на підставі спеціалізованих коефіцієнтів розвитку тощо.

Доволі своєрідну концепцію «господарської автономії» України висунув О. Оглоблин. За формальними ознаками він, хоч і належав до нового типу історика-висуванця, котрий з'явився на авансцені українського історіописання протягом 1920-х років, але у стильовому та культурному плані суттєво відрізнявся від цього «ідеального типажу». Зокрема, О. Оглоблин прагнув сполучити ідею «господарської автономії» з неоромантичною концептуалізацією у дусі В. Липинського та поширити її на терени політичної і культурної історії України.

Зауважимо, що тексти О. Оглоблина (дві монографії із запланованої шеститомного циклу) та М. Слабченка (п'ять томів із проєктованої десяти томної серії «Організація господарства України від Хмельнищини до світової війни») відіграли помітну роль у формуванні відомої візії М. Волобуєва про економічну цілісність УСРР.

Врешті, не варто забувати і про спробу марксистсько-більшовицької соціологізації М. Яворського. Зазначена візія, попри вульгаризований матеріалістичний детермінізм і примітивну класову апологію, обстоювала самостійне представлення української минувшини в історії народів СРСР, а у низці випадків навіть перегукувалася зі схемою М. Грушевського. Певна річ, палітра 1920-х років була ще більш складною і багатоманітною, позаяк поза межами нашої монографії залишилися тексти цілої низки українських істориків (Й. Гермайзе, К. Грушевська, Н. Мірза-Авак'янц, Л. Окіншевич, В. Романовський, К. Штепа та ін.), які мали оригінальні підходи на ниві соціологізації історії зокрема та соціогуманітаристики загалом.

На зламі 1920-х–1930-х років процес модернізації українського історіописання був зупинений. Натомість розгорнулася тотальна радянська націоналізація, точніше республіканських наративів, яка розпочалася з суцільної лімітації культурного простору на два «континенти» — «свій» та «чужий». Водночас нав'язувалося ритуальне входження учених-гуманітаріїв до радянської науки у вигляді публічного «обряду каяття», що мав продемонструвати розрив із попередньою спадщиною. Відтак постав доволі великий масив «покаянних» і «викривальних» текстів першої половини 1930-х років. «Покаянний жанр» став тією знаковою межею, котрий відділив епоху відносно «нормальної» науки

на українських обширах від доби, в яку, власне, народилося радянське історіописання та його республіканські проєкції.

Руйнація ВУАН та української соціогуманітаристики на межі 1920-х–1930-х років гвалтовно обірвала низку проєктів в українському історіописанні міжвоєнної доби, пов'язаних із неоромантизмом та соціологізацією минувшини. Більше того, незавершеність інтелектуальних і культурних поррахунків стала одним із визначальних векторів, який повсякчас впливав на дослідницькі практики українських істориків поза межами УРСР, зокрема значною мірою формував стильову палітру їх творчості. За великим рахунком, еміграційна та діаспорна історіографія тривалий час залишалася у полоні «травматичного» досвіду української революції 1917–1921 рр. та незакінчених інтелектуальних проєктів 1920-х років.

Отож дослідницькі практики багатьох істориків на еміграції розгорталися у царині інтелектуальних поррахунків з історіографічною традицією. У річищі таких наукових інтенцій і постала низка відомих текстів О. Оглоблина еміграційної чи діаспорної доби. Згадаємо, приміром, його студії із досить характерними сюжетами — нова персоніфікація образу Великого гетьмана Б. Хмельницького, котра розширювала і навіть реконцептуалізувала візію «великої» людини В. Липинського, спроба вибудувати харизматичну модель представлення гетьмана І. Мазепи на культурницькій підоснові мазепинського Ренесансу, автономістсько-патріотична ревізія образу Старої України / Старої Малоросії, висунутого О. Лазаревським та ін. Загалом мисленнєві пласти у тодішніх текстах О. Оглоблина виявляють відголос його давніх устремлінь, як-от неоромантична героїзація, конструювання шару «масової» історії, настанови позитивістського сцієнтизму, хоч і не завжди побутують у виразному вигляді, порівняно з працями 1920-х років.

Сюжети, пов'язані з інтелектуальними поррахунками, споглядаємо і у текстах представників старої міжвоєнної еміграції, зокрема одного з найвідоміших учнів Д. Дорошенка — Б. Крупницького. Останній репрезентував собою цікавий тип інтелектуала-державника з домінуванням інтуїтивного способу мислення, котрий найбільш послідовно з українських учених доби Ді-Пі відреагував на кардинальні перетворення повоєнної західної соціогуманітаристики (екзистенціалізм, персоналізм, культурна антропологія). Відтак він намагався впровадити ідею «історіографічного синтезу» народництва й державництва, котра у його працях поступово переросла терени історіописання і постала як проблема культурного синтезу. Заразом Б. Крупницький прагнув сполучити концептуальні пропозиції міжвоєнної доби, що виникли у руслі неоромантизму та соціологізації минувшини, зокрема запропонував нову періодизацію української історії, до основи якої поклав ідею «державницько-колоніального» ритму.

Та найголовніше те, що Б. Крупницький не тільки сприймав інтелектуальні трансформації західної соціогуманітаристики у Переддень «антропологічного повороту», а й обстоював думку про епістемологічний релятивізм і антропоцентризм у дослідницьких практиках, хоч до кінця життя залишався переконаним державником. Окрім того, він належав до прихильників дисконтинуїтету та хвильової концептуалізації історичного процесу у вигляді «спазмів», «скоків», «зигзагів» і «поштовхів», але разом із тим доволі скептично ставився до теорій А. Тойнбі й О. Шпенглера. За своїми симпатіями й устремліннями Б. Крупниць-

кий часто-густо виступав на культурному полі українського історіописання як попередник І. Лисяка-Рудницького.

На відміну від еміграційних істориків, їх колеги на теренах УРСР здебільшого переймалися проблемами, пов'язаними з тим чи іншим реагуванням на канон радянського історіописання, котрий значною мірою визначав конфігурацію дослідницьких практик. До початку 1950-х років такий канон регулювався формулою приєднання України до царської Росії як «меншого лиха», а від 1954 р. — концепцією т. зв. «возз'єднання» двох «братських» народів. Ця концепція легітимізувала офіційні дискурси «великого російського народу» та «дружби народів», котрі стали визначальними для республіканського наративу.

Помітні зміни у реакціях українських учених-гуманітаріїв на «великий історіографічний поворот» 1954 р. намітилися за часів запізнілої «хрущовської» лібералізації («доба Шелеста»). Провідну роль у цьому процесі відігравали історики реформістської (нонконформістської, ревізійністської) орієнтації, формування яких відбулося за часів воєнного лихоліття та пізнього сталінізму, завдяки плеканню неформального і навіть приватного осмислення тоталітарної дійсності. Видається, що саме цей неформальний культурний шар за доби «відлиги» спричинився до наукових устремлінь низки українських інтелектуалів, скерованих на усвідомлення / відновлення зв'язку з національною історіографічною спадщиною, хоч і у закамфльованому, ретушованому вигляді.

Стильова палітра республіканського наративу визначалася сполученням різних дискурсів, під покривкою яких історики прагнули донести уточнюючі контексти української минувшини. Зокрема, чільне місце посідали новий «народницький» та класовий дискурси, вживання яких дозволяло повернути певну частину «дожовтневої» спадщини до «паралельного» наративу, хоч і у викривленому вигляді. Заразом побутували обмежені спроби паліативної реабілітації постатей і творчого спадку низки українських істориків під машкарою гаданої «прогресивності», зокрема навіть М. Грушевського (Ф. Шевченко). Натомість у великих багатотомних працях домінував вихолощений, безбарвний («колективний») стиль наукових писань.

Наприкінці 1950-х — на початку 1970-х років намітилося кілька можливих шляхів співбуття з радянським каноном на обширах республіканської історії: а) розширене, уточнююче, доповнююче потрактування за рахунок поєднання різних дискурсів із показною офіційною обгорткою (Ф. Шевченко та ін.); б) модифікація самого канону за рахунок модернізації окремих історичних періодів (О. Компан).

Останні експерименти переважно спиралися на хвилю нового прочитання марксизму у радянській соціогуманітаристиці 1960-х років із наголосом на його культурницьких і гуманістичних вимірах, а почасти — на ревізійністські потрактування «класиків», які набули певної популярності у середовищі шестидесятників. Такі спроби мали низку прихильників і союзників поміж російських істориків та дослідників з інших республік, які також прагнули модернізувати історію XVI–XVIII ст. за рахунок виявлення ранньобуржуазних взаємин і визнання широкого розмаїття перехідних форм і типів відносин у «міжформаційних» трансформаціях.

Утім, як прибічників модернізації (О. Компан), так і колег-скептиків, які побоювалися, що таке осучаснення може ще більше спотворити представлення

української минувшини (Ф. Шевченко та ін.), об'єднували спільні устремління, зорієнтовані на повернення старої спадщини до наукового вжитку. Так постала низка цікавих спроб реконцептуалізації відомих ідей на ниві республіканського наративу — «суду історії» як фахового кодексу історика (Ф. Шевченко) та ідеалу «точного» знання як своєрідного способу оновлення радянського канону (О. Компан). На початку 1970-х років черговий поворот партійного курсу поклав край творчим потугам істориків-реформістів.

Такими, у найзагальніших рисах, постають наші спостереження над текстами українських істориків у світлі стильових підходів та культурних епох. Найсамкінець зауважимо, що окреслені виміри української історіографії продукують не тільки конотації щодо стильових особливостей низки визначних інтелектуалів, а й доволі добре демонструють варіативність історичного письма у межах певної культурної доби. Зрештою, розглянуті студії українських істориків показують, що, попри потужні методологічні та культурні колізії, у тому чи іншому вигляді (малоросійська історія, історія України-Руси, історія УРСР) повсякчас зберігалася ідея територіальної минувшини на обох берегах Дніпра як єдиної історії України.

БІБЛІОГРАФІЯ

І. Архівні джерела

Абрамов І. С. До характеристики оточення, з якого вийшов П. О. Куліш [автограф 1925 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 10. — Спр. 16801. — 6 арк.

Алчевська Х. Поети-вчені й наука (М. Костомаров і А. Кримський) [автограф статті] // ВР ІЛШ. — Ф. 36. — Спр. 38. — 28 арк.

Ананьич Б. В., Ганелин Р. Ш. Рассматривая доказательства... У спр. 525/528: Матеріали з приводу статті Ананьича Б. В., Ганеліна Р. Ш. «С. Ю. Вітте, М. П. Драгоманов і “Вольное слово”» (критичний лист), відповідь авторів статті, листи Романченка І. С. — Шевченку Ф. П. [машинопис із правками та автограф] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 526. — 18 арк. [у машинописі відсутні стр. 11, 14]

Антонович В. Б. Введение в новую историю // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 7918. — 6 арк.

Антонович В. Б. Гидрография Южной Руси // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 8091. — 42 арк.

Антонович В. Б. Записки по Русской истории. Курс 1878 / 79 г. // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 8105. — 8 арк.

Антонович В. Б. Значение исторических трудов М. А. Максимовича [автограф доповіді] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 7920. — 2 арк.

Антонович В. Б. Историко-топографический очерк Южной Руси // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 8083. — 131 арк.

Антонович В. Б. История Галицкой Руси // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 8093. — 148 арк.

Антонович В. Б. История малорусского козачества. Лекции проф. В. Б. Антоновича [літографія, примірник В. Ляскоронського]. — К., 1882 // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 8104. — Арк. 186–269зв.

Антонович В. Б. История Руси до монголов. Лекции проф. В. Б. Антоновича [літографія, примірник В. Ляскоронського] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 8104. — 185 арк.

Антонович В. Б. История Юго-Западной Руси. Лекции проф. Киевского императорского университета В. Б. Антоновича / Издал студент Историко-филологического факультета Г. Линник (Киев, 1879 года, мая 1-го дня) // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 8093. — Арк. 245–298.

Антонович В. Б. Источники для истории Литовской Руси // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 7936. — 42 арк.

Антонович В. Б. Источники Западно-Русской истории // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 8094. — 32 арк.

Антонович В. Б. К характеристике деятельности Богдана Хмельницкого [автограф вступного слова до публічної лекції] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 7922. — Арк. 1.

Антонович В. Б. Конспекты лекций по истории Галицкой Руси 1870 / 71 // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 7902. — 35 арк.

Антонович В. Б. Конспекты лекций по истории козачества [1870–1871 pp.] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 7905. — 16 арк.

Антонович В. Б. Конспекты лекций по истории козачества [1871–1872 pp.] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 7906. — 34 арк.

Антонович В. Б. Краткий очерк землевладения в Южной Руси [Лекція, читана В. Антоновичем та записана В. Крижанівським; 1880 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 8013. — 13 арк.

Антонович В. Б. О свойствах и обычаях человека древнего периода [автограф чернеткових виписок] // ІР НБУВ. — Ф. 164. — Спр. 5. — 10 арк.

Антонович В. Б. Отчет о деятельности в Киевской археологической комиссии, географическом обществе, музеях и др. (с припиской В. С. Иконникова) [автограф 1878 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 46. — Спр. 616. — 2 арк.

Антонович В. Б. Программа преподавания на кафедре Русской истории [автограф; 1870 / 71 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 8086. — 9 арк.

Археологическое предисловие [до збірника документів і матеріалів «Воссоединение Украины с Россией»; чорновий автограф і машинопис; м. Київ, 16 берез. 1953 р.]. У спр. 119–129: *Шевченко Ф. П.* Матеріали для тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (м. Київ, берез.–груд. 1953 р.) [чорновий автограф; машинопис із правками; додаток «Літературна газета». № 3 за 14 січ. 1954 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 119. — 14 арк.

Багалій Д. І. [Самокритичний огляд наукової продукції з передмовами співробітників Інституту історії української культури та упорядника О. Багалій; машинопис] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 45332. — 62 арк.

Бантыш-Каменский Д. Н. — *Бодянский О. М.* [автограф; 13 січ. 1848 р.] // ВР ІЛШ. — Ф. 99. — Спр. 99. — Арк. 197–197зв.

Бантыш-Каменский Д. Н. — *Бодянский О. М.* [автограф; 16 квіт. 1849 р.] // ВР ІЛШ. — Ф. 99. — Спр. 99. — Арк. 196.

Бантыш-Каменский Д. Н. — *Котляревский И. П.* [копія листа від 29 жовт. 1829 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 106. — Спр. 10. — 2 арк.

Бережков М. Н. Н. Н. Бантыш-Каменский. Д. Н. Бантыш-Каменский. Материалы к биографии [автограф, підготовчі записи; м. Ніжин, 1903 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 23. — Спр. 287. — 40 арк.

Богоявленський С. К. Відгук на працю *Шевченка Ф. П.* «Русские воеводы на Украине. Очерк взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII столетия» [машинопис із правками; м. Москва, 18 берез. 1943 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 855. — 9 арк.

Бухбиндер Н. Письма Н. И. Костомарова к В. Ф. Одоевскому и К. Н. Бестужеву-Рюмину [машинопис статті з архіву журналу «Україна»] // ІР НБУВ. — Ф. 10. — Спр. 16950. — 4 арк.

Воблий К. Г. Виписки з різних книг про працю вчених, письменників та з інших питань. Записи про виконану наукову роботу [автограф; 1942–1944 рр.] // ІР НБУВ. — Ф. 38. — Спр. 201. — 28 арк.

Воблий К. Г. Организация труда научного работника. План [автограф, другий варіант; м. Київ, 7 лип. 1939 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 38. — Спр. 71. — 6 арк.

Воблий К. Г. Тетрадь с записями из разных книг о жизни, творчестве, труде писателей, ученых, художников [автограф; 1934–1935 рр.] // ІР НБУВ. — Ф. 38. — Спр. 197. — 50 арк.

Воблий К. Г. Тетрадь с записями из разных книг о жизни, творчестве, труде писателей, ученых, художников [автограф; 1936–1937 рр.] // ІР НБУВ. — Ф. 38. — Спр. 198. — 104 арк.

Воблий К. Г. Тетрадь с записями из разных книг о жизни, творчестве, труде писателей, ученых, художников [автограф; 1937–1938 рр.] // ІР НБУВ. — Ф. 38. — Спр. 199. — 94 арк.

Голобуцький В. Відзив про роботу Шевченка Ф.П. — «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» [машинопис; м. Київ, 8 листоп. 1958 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 860. — 3 арк.

Горленко В. П. — Костомаров Н. И. [автограф; Ярошівка, 27 жовт. 1884 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 22. — Спр. 109. — 4 арк.

Грушевский М. С. «Историограф Малой России» [Монография] // Архив РАН. — Ф. 359: Институт истории Коммунистической Академии. — Оп. 2. — Д. 278. — 140 л.

Грушевський О. З київської історіографії 1840-х рр. [машинопис статті] // ІР НБУВ. — Ф. 10. — Спр. 17182. — 19 арк.

Гуржій І. О. Відгук про докторську дисертацію Шевченка Ф. П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» [авторизований машинопис; м. Київ, 1963 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 889. — 9 арк.

Гуслистий К. Г. Серйозні методологічні хиби в освітленні історії України XVII ст. Рецензія на роботу Шевченка Ф. П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» [машинопис; м. Київ, 27 лип. 1960 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 873. — 15 арк.

Дашкевич Я. Р. — Шевченко Ф. П. [автограф; м. Львів, 25 листоп. 1963 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 1149. — 1 арк. + конв.

Довідка [про Переяславську раду 1654 р.; чорновий автограф і машинопис; м. Київ, трав. 1953 р.]. У спр. 119/129: Шевченко Ф. П. Матеріали для тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (м. Київ, берез.-груд. 1953 р.) [чорновий автограф; машинопис із правками; додаток «Літературна газета». № 3 за 14 січ. 1954 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 120. — 7 арк.

Докладная записка начальника Главного управления по делам литературы и издательств при Совете Министров УССР К. Полонника секретарю ЦК КП(б)У тов. Л. Г. Мельникову о политико-идеологических вмешательствах цензуры в книжно-журнальную продукцию УССР в I полугодии 1951 года (7 июля 1951 г.). Зі справи: «Особый сектор. ЦК КП(б) України. Таємна частина. Вопросы литературы и искусства (1951 г.)» // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 784. — Арк. 18–26.

Дорошенко Д. І. — Шелухин С. П. [автограф; 17 квіт. 1924 р.]. У збірці: «Листи від Демченко, Денисенко, Дорошенко, Деметренко, Зеркаль, Ісаєвич та інших осіб на літери Д-З-І [до С. Шелухина]» // ЦДАВО України. — Ф. 3695. — Оп. 1. — Спр. 238. — Арк. 62–66.

Драгоманов М. П. Древний Восток. Лекции по древней истории [автограф; 1869 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 44068. — 105 арк.

Драгоманов М. П. Историография Эллады (Конспект лекций) [автограф; 1867 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 44067. — 173 арк.

Драгоманов М. П. Курсы лекций по истории Древнего Востока, Римской империи и др., читанные в Университете Св. Владимира [автограф; 1864–1873 рр.] // ІР НБУВ. — Ф. 172. — Спр. 1. — 298 арк.

Драгоманов М. П. Лекции по Всеобщей истории во II семестре 1868 г. Эпоха реформации [автограф] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 44070. — 34 арк.

Драгоманов М. П. Лекции по новой истории. Время Возрождения и реформация [автограф; верес. 1868 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 44069. — 73 арк.

Драгоманов М. П. Новые исследования в Южнорусской истории [автограф чернетки; 1860-ті роки] // ІР НБУВ. — Ф. 172. — Спр. 2. — 137 арк.

Драгоманов М. П. Первобытная культура: 1) Ископаемые; 2) Современные расы и дикари. Лекции [1874 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 44073. — 57 арк.

Драгоманов М. П. Сиракузские тираны. Конспект лекций по древней истории [автограф; 1867 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 44072. — 25 арк.

Компан О. С. Листи до редакцій журналів «История СССР», «Радянська жінка», Головної редакції УРЕ, відділу суспільних наук БРСР з проханням надати допомогу в розробці окремих наукових тем [машинопис та автограф; 1954–1967 рр.] // ЦДАМЛМ. — Ф. 279. — Оп. 4. — Спр. 269. — (3+2) 5 арк.

Компан О. С. — Півторадні В. І. [м. Київ, 6 верес. 1971 р.; 2 квіт. 1981 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 274. — Спр. 1553–1554. — 2 арк.

Компан О. С. — Ткаченко М. М. [автограф; м. Київ, 21 верес. 1965 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 113. — Спр. 30. — 1 арк.

Компан О. С., Сенченко І. Ю. — Півторадні В. І. [листівка; м. Київ, 26 груд. 1967 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 274. — Спр. 1555. — 1 арк.

Костомаров Н. И. — Гатцук А. А. [автограф; Прилуки, 28 лип. 1881 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 22. — Спр. 26. — 2 арк.

Котляревский И. П. — Бантыш-Каменский Д. Н. [автограф; уривок із відповіді-чернетки на лист від 29 жовт. 1829 р.] // ВР ІЛШ. — Ф. 52. — Спр. 1. — Арк. 13в.

Крип'якевич І. П. — Шевченко Ф. П. Листи [автограф; м. Львів, 3 січ. 1958 р.; м. Львів, 19 січ. 1958 р.; м. Львів, 7 трав. 1958 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 1184–1186. — 6 арк + 2 конв.

Крупницький Б. Д. — Щербаківський В. М. [автограф; м. Берлін, 10 серп. 1941 р.]. У збірці: «Листи від О. Кандиби, Б. Кентржинського, О. Колесси, Д. Левитського, І. Мазепи, С. Наріжного та ін. на літери К-Л-М-Н» (7 січ. 1929 р. — 27 серп. 1943 р.) // ЦДАВО України. — Ф. 3864. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 63–64.

Кулиш П. А. Задумы [автограф, підготовчі матеріали] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 28494. — 32 арк.

Кулиш П. А. Записная книжка [автограф; виписки з праць Г. Бокля, О. Бісмарка, О. Конта, Г. Спенсера, американських позитивістів, а також із періодичних видань та ін.] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 28442. — 73 арк.

Кулиш П. А. Записная книжка «Заметки по алфавиту» [автограф] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 28500. — 324 арк.

Кулиш П. А. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. — Т. 1 // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 28460. — XIV, 312 арк.

Кулиш П. А. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. — Т. 2 // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 28467. — 289 арк.

Кулиш П. А. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. — Т. 3 // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 28462. — 294 арк.

Кулиш П. А. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. — Т. 4 // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 28461. — 150 арк.

Кулиш П. А. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. — Т. 5 // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 28463. — 170 арк.

Кулиш П. А. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. — Т. 6 // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 28464. — 111 арк.

Кулиш П. А. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. — Т. 7 // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 28466. — 340 арк.

Куліш П. Коротенька історія нашого народу Українського, як він проявивсь поміж іншими народами, що з ним діялось із давніх давен і як він пробув на світі аж до нашого часу. Зложив П. Куліш [автограф чернетки; поч. 1860-х років]. // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 28476. — 38 арк.

Кулиш П. А. Предисловие к сочинению Юрия Крижанича «Малорусские казаки между Россией и Польшей в 1659 г.» // ІР НБУВ. — Ф. 338. — Спр. 4. — 6 арк.

Линниченко И. А. — Костомаров Н. И. [автограф листа; б. д., м. Київ] // ІР НБУВ. — Ф. 22. — Спр. 175. — 2 арк.

Листи Зленка Г. Д. до Компан О. С. [автограф; м. Одеса, 1975–1977 рр.] // ЦДАМЛМ. — Ф. 279. — Оп. 4. — Спр. 232. — 4 арк.

Листи Ісаєвича Я. Д. до Компан О. С. [автограф; кін. 1960-х — поч. 1970-х років] // ЦДАМЛМ. — Ф. 279. — Оп. 4. — Спр. 234. — 12 арк.

Листи Компан О. С. до Сенченка І. Ю. [автограф; м. Москва, м. Варшава, м. Київ, 1953–1959 рр.] // ЦДАМЛМ. — Ф. 279. — Оп. 4. — Спр. 101. — 26 арк.

Листи Кописького З. Ю. до Компан О. С. [автограф; м. Мінськ, 1967–1972 рр.] // ЦДАМЛМ. — Ф. 279. — Оп. 4. — Спр. 238. — 35 арк.

Листи Маковського Д. П. до Компан О. С. [автограф та машинопис; м. Смоленськ, 1955–1968 рр.] // ЦДАМЛМ. — Ф. 279. — Оп. 4. — Спр. 242. — 45 арк.

Листи Романовського В. до Компан О. С. [авторизований машинопис; 1964 р.] // ЦДАМЛМ. — Ф. 279. — Оп. 4. — Спр. 246. — 2 арк.

Листи Сенченка І. Ю. до Компан О. С. [машинопис та автограф; 1957–1967 рр.] // ЦДАМЛМ. — Ф. 279. — Оп. 4. — Спр. 37. — 16 арк.

Листи Суслопарова М. З. до Компан О. С. [та замітка М. З. Суслопарова «Нові матеріали до історії правобережної Київщини XVIII ст.» (16 трав. 1937 р.) автограф; м. Київ, 1967–1971 рр.] // ЦДАМЛМ. — Ф. 279. — Оп. 4. — Спр. 250. — 15 арк.

Листи Устюгової А. М. до Компан О. С. [автограф; м. Москва, 1964–1973 рр.] // ЦДАМЛМ України. — Ф. 279. — Оп. 4. — Спр. 252. — 22 арк.

Листи Швидько Г. К. до Компан О. С. [автограф; м. Дніпропетровськ, 1972–1977 рр.] // ЦДАМЛМ України. — Ф. 279. — Оп. 4. — Спр. 253. — 25 арк.

Листівки Гончара О. Т. до Компан О. С. [автограф; 1976–1977 рр.] // ЦДАМЛМ. — Ф. 279. — Оп. 4. — Спр. 261. — 2 арк.

Листівки Дзюби І. М. до Компан О. С. [автограф; 1974, 1976 рр.] // ЦДАМЛМ. — Ф. 279. — Оп. 4. — Спр. 264. — 5 арк.

Листівки Перковського А. до Компан О. С. [автограф; м. Київ, 1969 р.] // ЦДАМЛМ. — Ф. 279. — Оп. 4. — Спр. 267. — 2 арк.

Максимович М. А. З первых лекцій 1834 г. [автограф; записи до лекцій з російської словесності 1834 р. та 1843 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 32. — Спр. 389. — 42 арк.

Максимович М. А. Записки из Естественной Истории, составленные М. М. [автограф; верес. 1826 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 32. — Спр. 381. — 16 арк.

Максимович М. А. Классификация изящных искусств [автограф; записи до лекцій 1836 та 1839 рр.] // ІР НБУВ. — Ф. 32. — Спр. 404. — 9 арк.

Максимович М. А. О чувстве вообще. Об эстетическом чувстве. Глава 2. [автограф; робочі матеріали 1840-і роки] // ІР НБУВ. — Ф. 32. — Спр. 406. — 17 арк.

Максимович М. А. Полемическое Обозрение Малороссийской Словесности [автограф статті; 1860 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 558/1474. — 11 арк.

Максимович М. А. Предисловие [автограф; матеріали до перекладу «Слова о полку Игореве»; Михайлова гора, 14 листоп. 1854 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 570/1463. — 65 арк.

Максимович М. А. Психологическое воззрение. Историческая жизнь [автограф; робочі записи 1830-х–1840-х років про психологічні відмінності та історичне побутування росіян і українців] // ІР НБУВ. — Ф. 32. — Спр. 393. — 12 арк.

Максимович М. А. Склад великорусских песен [автограф; записи до лекцій 1830-х–1840-х років] // ІР НБУВ. — Ф. 32. — Спр. 391. — 39 арк.

Маркевич Н. А. О Малороссии и об Украине [автограф статті для книги «Про Малоросію»] // ІР НБУВ. — Ф. 14. — Спр. 4978. — 9 арк.

Маркевич Н. А. О народах Обитавших в Стране, где Господствует Язык Малороссийский [автограф статті для книги «Про Малоросію»] // ІР НБУВ. — Ф. 14. — Спр. 4978. — Арк. 10–26.

Маркевич Н. А. Статистика прошлого [18] столетия. Народонаселение, хозяйство, торговля, быт и пр. [автограф] // ІР НБУВ. — Ф. 14. — Спр. 4977. — 105 арк.

Маркевич Н. А. Украинские баллады и мелодии [автограф статті] // ІР НБУВ. — Ф. 14. — Спр. 4979. — 24 арк.

Матвієвський П. Є. Лист до редактора «України» про вміщення статті в журналі [машинопис; 1929 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 10. — Спр. 17742. — Арк. 26.

Матвієвський П. Є. Рецензія на публ.: Проф. М. Є. Слабченко «Паланкова організація запорозьких Вольностей» (Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права) [машинопис; 1929 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 10. — Спр. 17743. — 25 арк.

Матеріали з приводу статті Ананьїча Б. В., Ганеліна Р. Ш. «С. Ю. Вітте, М. П. Драгоманов і “Вольное слово”» (критичний лист), відповідь авторів статті, лист Романченка І. С. — Шевченку Ф. П. [1965 р.], копія листа Д. Й. Заславського — Б. В. Ананьїчу, Р. Ш. Ганеліну [13 січ. 1965 р.] та ін. [машинопис із правками та автограф] // ІН НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 525/528. — 41 арк.

Матеріали обговорення роботи Шевченка Ф. П. — «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»: стенограма засідання Вченої ради Інституту історії АН УРСР 14 червня 1960 р. — [першої та другої частини; машинопис] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 870. — 198 арк.

Мизул І. — *Шевченко Ф. П.* Листи [автограф; м. Ленноксвіль, Канада, 3 трав. 1971 р.; м. Ленноксвіль, Канада, 15 трав. 1972 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 1105–1106. — 4 арк. + 2 конв.

Мишко Д. І., Рознер І. Г., Шекера І. М., наукові співробітники Інституту історії АН УРСР. Акт [про перевірку внесених змін до роботи Шевченка Ф. П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»; машинопис; м. Київ, 26–27 жовт. 1960 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 874. — 9 арк.

Могиланський М. М. Ідеологічна постать Куліша (спроба синтетичної характеристики) [автограф б. д. та без кінця] // ІР НБУВ. — Ф. 131. — Спр. 208. — 41 арк.

Нейман Б. В. Кулиш и Вальтер Скотт [машинопис статті; 17 жовт. 1925 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 10. — Спр. 17806. — 34 арк.

О 300-летию воссоединения Украины с Россией [машинопис; м. Київ, 21 листоп. 1953 р.]. У спр. 119/129: *Шевченко Ф. П.* Матеріали для тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (м. Київ, берез.-груд. 1953 р.) [чорновий автограф; машинопис із правками; додаток «Літературна газета». № 3 за 14 січ. 1954 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 121. — 4 арк.

Оглоблин О. П. Апанас Кирилович Лобисевич [автограф монографії та чернеткові записи; 1942–1943 рр.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 56. — 124 арк.

Оглоблин О. П. «Внучка двох гетьманів» (Причинок до української генеалогії XVIII ст.) [автограф; 6–7 груд. 1942 р.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 50. — 25 арк.

Оглоблин О. Україна і Голштинія в 1730-х роках (До історії українсько-німецьких взаємин) [машинопис з авторськими виправленнями та вставками; 1942–1943 рр.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 26–49.

Оглоблин О. П. Виписки та замітки до роботи «Історія України. Іван Мазепа» [автограф; кін. 1930-х років] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 76. — 273 арк.

Оглоблин О. П. Відзив про роботу тов. М. Марченка «Боротьба Росії й України проти шляхетської Польщі в перше десятиліття після Переяславської ради» (1654–1664 рр.) [2 варіанти машинопису; 8 трав. 1940 р.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 197. — Арк. 37–50.

Оглоблин О. П. Героїчна епопея з історії українського народу (З приводу нової книги проф. М. Н. Петровського «Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654)». —

К.: Вид-во АН УРСР, 1939) [машинопис; 25 листоп. 1938 р.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 197. — Арк. 124–134.

Оглоблін О. П. Життєпис [машинописна копія з авторськими виправленнями] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 6–7.

Оглоблін О. П. Замітки до лекцій «Історіографія України» // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 300. — 420 арк.

Оглоблін О. П. Зауваження до підручника «Історія України» Т. Скубицького, К. Гуслистого, Ф. Ястребова [автограф; 8 жовт. 1936 р.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 191. — 251 арк.

Оглоблін О. П. Зауваження з приводу статті Н. Рубінштейна «Борьба украинского народа против польского гнета под руководством Богдана Хмельницкого. Присоединение Украины к Москве. Украина под властью Московского государства во второй половине XVII века» [автограф та машинопис; 3 листоп. 1938 р.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 197. — Арк. 142–151.

Оглоблін О. П. «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглобліна). II-й курс соц.-істор. відділу Ф. П. О. [факультету партійної освіти] 1929/30 академічного року. Т. 2 [друк. Київським Окрліт. тираж 37 прим.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 292. — 136 арк.

Оглоблін О. П. Металургія Правобережної України XVI–XIX століття: Історико-економічне дослідження [автограф з окремими сторінками машинопису] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 86. — 302 арк.

Оглоблін О. П. Попередня рецензія на пр.: *Окиншевич Л.* Поміщицька кляса і шляхетський стан на Україні XVII—XVIII ст. (Знатне військове товариство Гетьманщини) [автограф та машинопис; 7 квіт. 1933 р.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 197. — Арк. 63–119.

Оглоблін О. Рец. на вид.: Записки Одеського наукового при У. А. Н. товариства секція соціальна-історична. — ДВУ. — 1927. — Ч. 1. — 99 с.; ДВУ. — 1928. — Ч. 2. — 92 с.; ДВУ. — 1928. — Ч. 3. — 102 с. [автограф та машинопис рецензії] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 200. — 55 арк.

Оглоблін О. Рец. на пр.: *Адамов И. А.* Рабочие и Моряки Одесского порта в революционном движении XIX и начала XX столетия [машинопис; 18 черв. 1940 р.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 196. — 3 арк.

Оглоблін О. П. Рец. на пр.: *Барабой А.* О причинах присоединения Украины к России в 1654 г. [автограф та 2 машинописи рецензій — стислої на 1 стор. 7 черв. 1939 р. та розгорнутої 27 жовт. 1939 р.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 196. — Арк. 4–37.

Оглоблін О. П. Рец. на пр.: *Маркевич А. П.* Нашествие Карла XII и разгром шведов под Полтавой [автограф та машинопис; 28 верес. 1940 р.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 197. — Арк. 13–31.

Оглоблін О. П. Сучасний стан і основні завдання історичної науки в У. С. Р. Р. [машинопис; 1 черв. 1934 р.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 35. — 10 арк.

Оглоблін О. П. Україна чи Малоросія? [автограф статті] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 26–30зв.

Оглоблін О. П. Чернеткові замітки до лекцій «Історіографія України» // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 301. — 331 арк.

Особова справа Компан Олени Станіславівни // НА ІУ. — Ф. 1. — Оп. 1-л. — Спр. 866. — 93 арк.

Перетц Л. З листування М. Маркевича [машинопис статті з архіву журналу «Україна»] // ІР НБУВ. — Ф. 10. — Спр. 17923. — 26 арк.

Перетц Л. Листування П. А. Куліша с П. П. Плетньовим (1843–1861 рр.) [машинопис статті з архіву журналу «Україна»] // ІР НБУВ. — Ф. 10. — Спр. 17926/17927. — 49 арк.

Петров В. Куліш та Кирило-Методіївське товариство [машинопис статті; 1930-ті роки] // ІР НБУВ. — Ф. 10. — Спр. 17931. — 36 арк.

Півторадні В. І. Шлях до Червонограда [авторизований машинопис 1972 р. із правками літ. редактора «Літературної України»] // ІР НБУВ. — Ф. 274. — Спр. 255. — 16 + 3 др. арк.

Пічета В. І. Відгук про кандидатську дисертацію Шевченка Федора Павловича «Русские воеводы на Украине. Очерк взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII столетия» [машинопис; м. Ташкент, 17 берез. 1943 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 854. — 5 арк.

Пічета В. Отзыв члена-корреспондента АН СССР В. Пичеты об научной деятельности профессора А. П. Оглоблина от 6. 12. 1939 г. [для присудження наукового ступеня доктора історичних наук] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 3. — 3 арк.

[Попередній робочий варіант «Переяславських тез»; машинопис]. У спр. 119/129: Шевченко Ф. П. Матеріали для тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (м. Київ, берез.-груд. 1953 р.) [чорновий автограф; машинопис із правками; додаток «Літературна газета». № 3 за 14 січ. 1954 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 122. — 25 арк.

Протокол № 9 засідання Відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР [про обговорення докторської дисертації Шевченка Ф. П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»; машинопис; м. Київ, 6 трав. 1960 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 863. — 69 арк.

Публикация? Нет, фальшивка! (Колективний лист). У спр. 525/528: Матеріали з приводу статті Ананьїча Б. В., Ганеліна Р. Ш. «С. Ю. Вітте, М. П. Драгоманов і “Вольное слово”» (критичний лист), відповідь авторів статті, листи Романченка І. С. — Шевченку Ф. П. [машинопис із правками та автограф] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 525. — 11 арк.

Ригельман Н. А. — Костомаров Н. И. [автограф та візитна картка М. Ригельмана; м. Москва, 15 лют. 1871 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 22. — Спр. 249. — 2 арк.

Рознер І. Г., молодший науковий співробітник відділу історії феодалізму — Касименку О. К., директору Інституту історії АН УРСР [Службова записка про роботу Шевченка Ф. П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»; машинопис; м. Київ, 28 жовт. 1960 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 875. — 4 арк.

Романченко І. С. — Шевченко Ф. П. [автограф; м. Львів, 1965 р.]; Романченко І. С. — Бажан М. П. [машинописна копія; м. Львів, 31 січ. 1965 р.]; Романченко І. С. —

Валк С. Н. [машинописна копія; м. Львів, 1965 р.]; Список рецензій та відгуків про книжку «Михайло Драгоманов». К., 1964. У спр. 525/528: Матеріали з приводу статті Ананьїча Б. В., Ганелїна Р. Ш. «С. Ю. Вітте, М. П. Драгоманов і “Вольное слово”» (критичний лист), відповідь авторів статті, листи Романченка І. С. — Шевченку Ф. П. [машинопис із правками та автограф] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 528. — 5 арк.

Романченко І. С. — Шевченко Ф. П. [м. Львів, 17 лют. 1965 р.], Заславський Д. Й. — Ананьїч Б. В., Ганелїн Р. Ш. [машинописна копія; 13 січ. 1965 р.] ; Ананьїч Б. В., Ганелїн Р. Ш. — Заславський Д. Й. [машинописна копія; м. Ленінград, 2 лют. 1965 р.]; Заславський Д. Й. — Ананьїч Б. В., Ганелїн Р. Ш. [машинописна копія; 7 лют. 1965 р.]. У спр. 525/528: Матеріали з приводу статті Ананьїча Б. В., Ганелїна Р. Ш. «С. Ю. Вітте, М. П. Драгоманов і “Вольное слово”» (критичний лист), відповідь авторів статті, листи Романченка І. С. — Шевченку Ф. П. [машинопис із правками та автограф] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 527. — 7 арк.

Сербин Р. — Шевченку Ф. Листи [авторизований машинопис; м. Монреаль, 20 жовт. 1970 р.; м. Монреаль, 16 січ. 1971 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 1117-1118. — 2 арк. + конв.

Слабченко М. Є. Феодалізм на Україні (Лекції, читані в Одеському ІНО 1928-29 рр.) [Склограф] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 22527. — 78 арк.

Слабченко М. Як склалися «Права по которм судится малороссийский народ» (До 170-ліття Прав) // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 11488. — 9 арк.

Славницький [И. П.] Воспоминания о П. А. Кулише // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 28699. — 6 арк.

Стенограма дискусії на доповідь акад. В. О. Юринця «Соціологічні погляди акад. М. Грушевського» на об'єднаному пленумі філософії, соціології та циклу історії ВУАН [машинопис; 1931 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 10. — Спр. 14628. — 192 арк.

Стенограма засідання бригади по обслідуванню установ акад. М. С. Грушевського [машинопис; 24 травня 1931 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 10. — Спр. 2786. — 63 арк.

Стенограма засідання Вченої Ради Інституту історії АН УРСР 10 червня 1960 р. (друге засідання) по обговоренню праці Шевченка Ф. П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» [машинопис] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 867. — 88 арк.

Стенограма засідання Вченої Ради Інституту історії АН УРСР 13 червня 1960 р. по обговоренню праці Шевченка Ф. П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» [машинопис] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 869. — 114 арк.

Стенограма засідань Вченої ради Інституту історії АН УРСР 8-15 червня 1960 р. [машинопис] // НА ІУ. — Оп. 1. — Спр. 968. — 417 арк.

Стенограмма совещания историков при ЦК КП(б)У (29-30 апреля 1947 г.). Управление пропаганды и агитации [машинопис] // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 753. — 316 арк.

Стенограмма совещания историков при ЦК КП(б)У. Отдел пропаганды и агитации (14 апреля 1945 г.) [машинопис] // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 387. — 59 арк.

Стенограмма совещания по вопросам истории Украины, состоявшегося при отделе пропаганды и агитации ЦК КП(б)У (10, 17 марта 1945 г.) [машинопис] // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1652. — 153 арк.

Стенографічний звіт дискусії по докладу Скубіцького з приводу буржуазної Оглоблінської концепції українського історичного процесу, що відбулася в Києві в травні м-ці 1931 р. [машинопис] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 303. — 225 арк.

Теліга І. Куліш-критик (Принцип етнографічної точності) [машинопис статті; м. Київ, 1920-ті роки] // ІР НБУВ. — Ф. 10. — Спр. 18233. — 22 арк.

Трехсотлетие воссоединения Украины с Россией (1654–1954) [передостанній проект (київський) «Переяславських тез»; машинопис із правками; 21 груд. 1953 р.]. У спр. 119/129: *Шевченко Ф. П.* Матеріали для тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (м. Київ, берез.-груд. 1953 р.) [чорновий автограф; машинопис із правками; додаток «Літературна газета». № 3 за 14 січ. 1954 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 129. — 36 арк.

Шамрай Г. Хуторні плани Куліша в 1870-х роках [машинопис статті; 1928–1929 рр.] // ІР НБУВ. — Ф. 10. — Спр. 18401. — 18 арк.

Шевелів Б. Звільнення П. О. Куліша з підданства Росії [автограф статті; м. Чернігів, серпень 1927 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 10. — Спр. 18440. — 16 арк.

Шевченко Ф. Визначна подія історичного минулого (До 300-річчя рішення Земського собору в Москві про возз'єднання України з Росією) [машинопис із правками; 1953 р.]. У спр. 119/129: *Шевченко Ф. П.* Матеріали для тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (м. Київ, берез.-груд. 1953 р.) [чорновий автограф; машинопис із правками; додаток «Літературна газета». № 3 за 14 січ. 1954 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 125. — 8 арк.

Шевченко Ф. П. Виступ на Вченій Раді Інституту історії України АН УРСР про буржуазно-націоналістичну школу Грушевського М. С. та ін. [чорновий автограф; м. Київ, 1946 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 225. — 6 арк.

Шевченко Ф. П. Відповіді опонентам щодо зауважень по кандидатській дисертації «Русские воеводы на Украине в XVII веке» [чорновий автограф; трав. 1943 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 857. — 10 арк.

Шевченко Ф. П. Вступ до праці «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в другій половині XVII ст.» [машинопис; м. Київ, листоп. 1958 р.; правки І. Крип'якевича 30. III. 1959 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 141. — 38 арк.

Шевченко Ф. П. Довідка [в ЦК КПУ про опубліковані статті Крип'якевича І. П. — «Студії над державою Богдана Хмельницького», надруковані в 1925–1931 рр.; машинопис; м. Київ, осінь 1958 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 346. — 3 арк.

Шевченко Ф. Документи розповідають про Кирило-Мефодіївське товариство [Передмова в двох варіантах до трьохтомного документального збірника; машинопис із правками; м. Київ, 7 берез. 1972 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 333. — 36 арк

Шевченко Ф. П. Доповідна записка — директору Інституту історії АН УРСР Шевелєву А. Г. про стан і завдання в справі вивчення історії феодалізму на Україні [чорновий автограф та машинопис із правками; м. Київ, 28 берез. 1974 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 1007. — 14 арк.

Шевченко Ф. П. Доповідь про Грушевського [М. С.] 11 жовтня 1946 р. в Архівному управлінні [чорновий автограф] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 226. — 1 + 38 арк.

Шевченко Ф. П. [Заключне слово на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР по обговоренню роботи «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»; машинопис із правками та чорновий автограф; м. Київ, черв. 1960 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 876. — 104 арк.

Шевченко Ф. П. — *Затавському Л. А.* [чорновий автограф; 23 листоп. 1956 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 1130. — 1 арк.

Шевченко Ф. Зауваження на статтю Компан О. С. — «Творчість Климентія Зинов'єва як джерело вивчення Лівобережної України другої половини XVII — початку XVIII ст.» [машинопис із правками; м. Київ, 7 серп. 1956 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 510. — 3 арк.

Шевченко Ф. П. Заяви з приводу звинувачень у зв'язках із закордоном міністру МВС УРСР Строкачу Т. А, в партійні комітети АН УРСР та МВС УРСР [автограф; м. Київ, 1953 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 989-991. — 3 арк.

Шевченко Ф. Значение воссоединения Украины с Россией [стаття, авторизований машинопис із правками; м. Київ, 15 груд. 1953 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 130. — 17 арк.

Шевченко Ф. П. «Кирило-Мефодіївське товариство» і слов'янський світ першої половини XIX століття [Тези доповіді; три примірники; автограф та машинопис із правками — рос. та англ. мовами; м. Київ, 14 лют. 1972 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 288. — 8 арк.

Шевченко Ф. П. «Коротка відповідь з приводу зауважень В. О. Голобуцького на мою книгу — “Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.”» [чорновий автограф; м. Київ, 23 травня 1960 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 865. — 33 арк.

Шевченко Ф. П. Коротка довідка [про монографію — «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» для Комісії партійного державного контролю; чорновий автограф та машинопис із правками; м. Київ, берез. 1964 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 893. — 8 арк.

Шевченко Ф. П. Матеріали про обговорення та захист докторської дисертації на тему «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.», виступ на секторі; відповіді опонентам [чорновий автограф; 1963 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 892. — 32 арк.

Шевченко Ф. П. [Мої] зауваження до проекту резолюції [Вченої ради Інституту історії АН УРСР по обговоренню праці «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»; машинопис; м. Київ, черв. 1960 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 881. — 3 арк.

Шевченко Ф. П. «Московські статті» 1665 року та нове становище України в складі Росії. Розділ другий [докторської дисертації на тему «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в другій половині XVII ст.»; чорновий автограф, 1958-1959 рр.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 142. — 46 арк.

Шевченко Ф. П. Особливості суспільного прогресу в нашу епоху [стаття для Відділу наук ЦК КПУ; машинопис із правками; м. Київ, 15 берез. 1970 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 173. — 5 арк.

Шевченко Ф. П. Парадокс. Лекція та робочі матеріали. [чорновий автограф; вирізки з газет і журналів]. Додаток записка-запитання Шевченку Ф. П. (арк. 97)] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 580. — 97 арк.

Шевченко Ф. П. Переяславська рада [авторизований машинопис із правками; 1954 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 208. — 24 арк.

Шевченко Ф. П. План докторської дисертації на тему «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в другій половині XVII ст.» та робочі матеріали [чорновий автограф та машинопис із правками] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 896. — 18 арк.

Шевченко Ф. П. План монографії на тему: «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в другій половині XVII ст.» та анотація [автограф і машинопис із правками] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 895. — 4 арк.

Шевченко Ф. П. Плани лекцій для канадців та співробітників КДБ УРСР [про визвольну війну українського народу і возз'єднання України з Росією] та про життя і творчість Т. Г. Шевченка; чорновий автограф; м. Київ, 24 лют.; 9 берез.; 31 жовт. 1960 р.; 5 лют. 1964 р.]. Додаток до Спр. 574: запитання слухача лекції (арк. 43) // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 571-574. — 91 (7+8+33+43) арк.

Шевченко Ф. П. Плани лекцій про роботу в архіві [чорновий автограф; м. Київ, 10 квіт. 1956 р. та 1956 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 569-570. — 14 (9+5) арк.

Шевченко Ф. П. Про деякі питання історії України [машинопис статті]. У справі: *Шевченко Ф. П.* Робочі матеріали про формування української нації. Мова. Економіка. Папка № 2 [чорновий автограф, машинопис] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 771/2. — Арк. 223-227.

Шевченко Ф. П. Робочі матеріали [для незакінченої статті про культ особи і його негативні наслідки в суспільних науках] та газетні вирізки [чорновий автограф; м. Київ, 1962 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 585. — 45 арк.

Шевченко Ф. П. Робочі матеріали до 100-річчя з дня народження М. С. Грушевського [автограф; м. Київ, 1966 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 795. — 72 арк.

Шевченко Ф. П. Робочі матеріали з приводу статті Нечкіної М. В. про «меньшее зло» [чорновий автограф] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 829. — 39 арк.

Шевченко Ф. П. Робочі матеріали: Класова боротьба 1648-1654 рр. [чорновий автограф; 1960-ті — початок 1970-х років] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 678. — 101 арк.

Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про економічні зв'язки України з Польщею, Білорусією, Росією; Зборівський договір та ін. [чорновий автограф та машинопис; 1950-ті роки] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 672. — 137 арк.

Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про економічні, політичні відносини України з Росією. Ч. 1 [чорновий автограф; 1950-ті роки] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 691. — 213 арк.

Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про економічні, політичні, дипломатичні та ін. відносини України з Росією. Ч. 1 (папка № 5) [чорновий автограф і машинопис; 1950-ті роки] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 694. — 98 арк.

Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про життєвий та творчий шлях М. С. Грушевського. Папка № 1 [чорновий автограф; м. Київ] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 798/1. — 117 арк.

Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про життєвий та творчий шлях М. С. Грушевського. Папка № 2 [чорновий автограф та машинопис із правками; м. Київ] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 798/2. — Арк. 118–324.

Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про історичну науку та шляхи її розвитку [чорновий автограф; 1960-і роки] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 772. — 182 арк.

Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про історіографію (завдання, тематику, критику, протиріччя, масштабність, дискусію, полемічність, розробку теоретичних питань) [чорновий автограф; 1960-ті — поч. 1970-х років] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 791. — 138 арк.

Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про історію з історією [чорновий автограф] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 776. — 3 арк.

Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про історію як науку, значення функції критики, партійність та ін. [чорновий автограф; м. Київ, 1960-ті — поч. 1970-х років] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 777. — 79 арк.

Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про козацтво під час визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. [чорновий автограф] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 681. — 143 арк.

Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про місце історіографії в історичній науці та про інші історичні дисципліни [чорновий автограф; 1960-ті роки] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 793. — 93 арк.

Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про прогностичну функцію історичної науки [чорновий автограф; м. Київ, друга половина 1970-х — 1980-ті роки] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 773. — 34 арк.

Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про реєстр Війська Запорізького 1649 р. [чорновий автограф; перша пол. 1970-х років] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 666. — 217 арк.

Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про роль, завдання, значення та шляхи розвитку історичної науки та ін. [чорновий автограф; машинопис із правками; 1960-ті роки] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 786–787. — 485 (10+475) арк.

Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про соціально-політичні погляди селянства України в період визвольної війни 1648–1654 рр. та ін. [чорновий автограф] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 680. — 86 арк.

Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про тематику, структуру праць, майстерність [чорновий автограф; м. Київ, друга половина 1960-х років] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 781. — 31 арк.

Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про [українську народність, формування української нації; чорновий автограф 1970-ті] Папка № 1 // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 771/1. — 124 арк.

Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про [формування української нації. Загальні питання]. Папка № 3 [чорновий автограф, машинопис] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 771/3. — Арк. 243–401.

Шевченко Ф. П. «Русские воеводы на Украине. Очерки взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII столетия». Чорновий примірник кандидатської дисертації [машинопис із правками автора; 1940 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 106. — 200 арк.

Шевченко Ф. П. Суд історії. Стаття та нотатки [машинопис та чорновий автограф; м. Київ, 21 груд. 1966 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 166. — 23 арк.

Шевченко Ф. П. Хроніка діяльності М. С. Грушевського з 1917 р. до 1924 р. Стаття та підготовчі матеріали до неї [два варіанти — чорновий автограф та машинопис із правками; м. Київ, 11 груд. 1945 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 112. — 73 арк.

Шелухин С. Політика без історії й науки [авторизований машинопис; 19–25. ІІ. 1930 р.] // ЦДАВО України. — Ф. 3695. — Оп. 1. — Спр. 119. — Арк. 76–97.

Юровська О. Куліш і Грабовський [2 машинописні копії статті 1929 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 10. — Спр. 18533. — 46 арк.

II. Електронні ресурси

Блинов В. В. Психологические предпосылки идеологии консерватизма с позиции концепции когнитивных стилей [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.strategy-spb.ru/partner/files/blinov.pdf>

Бородкин Л. И. Рецензия: экспертиза и диалог (на примере рецензий, опубликованных в Журнале Министерства народного просвещения) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ab.ru/~kleio/aik/bullet/22/40.shtml>

Бюффон Ж. Л. Л. де. Речь при вступлении во Французскую Академию [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.infoliolib.info/philos/buffon/buffon.html>

Демидова Н. Ф. Из воспоминаний об Историко-архивном институте (интервью) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://iair.suh.ru/article.html?id=2190561>

Кіп'яні В. Погромний січень 72-го. Шістдесятництво як явище було «задушене» тридцять років тому) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kipiani.org/plain.cgi?260>

Мильчина В. О Бюффоне и его стиле [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.infoliolib.info/philos/buffon/buffmilch.html>

Степанова Н. Н. Романтизм как культурно-исторический тип: опыт междисциплинарного исследования [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://anthropology.ru/ru/texts/stepanova/symp12_51.html

Сюндюков І. Воскресіння Івана Мазепи. Гетьман України очима Миколи Костомарова (День. — 2000. — 27 жовт. — № 196) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/ukrayina-incognita/voskresinnya-ivana-mazepi>

Третьяков В. Джордж Оруэлл или Николай Костомаров? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.orwell.ru/a_life/tretjakov/russian/r_gonk

Устюгова Е. Н. Стиль человека (эволюция от Бюффона до наших дней) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://social.philosophy.pu.ru/?cat=publications>

Фененко А. В. Анализ консерватизма Карла Манхейма: кризис парадигмы? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://conservatism.narod.ru/fen/fen7.doc>

Хаджаров М. Х. Стиль научного мышления в биологическом познании [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://http://www.portalus.ru/modules/philosophy/print.php?subaction=showfull&id=1108503792&archive=0211&start_from=&ucat=1&

Чорновол І. Я, Людвік Флек, жид, мікробіолог...? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mynews-in.net/news/2006-07-13/1049168.html>

Щавелев С. П. Дмитрюков Алексей Иванович (Курская энциклопедия) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mke.su/>

Щавелев С. П. Из истории курской археологии [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.old.kurskcity.ru/book/kraeved/kr89-2.html>

Ястребицкая А. Л. «Новая историческая наука» в контексте современной культурной традиции [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://sscadm.nsu.ru/ssc/shiljaev/metodology/index.htm>

III. Опубліковані джерела

А. Л. [Лазаревский А. М.] Два письма Галагана 1859 г. (К истории освобождения крестьян) // КС. — 1895. — № 9. — С. 68–70.

А. Л. [Лазаревский А. М.] Отрывки из Черниговских воспоминаний (1861–1863) // КС. — 1901. — № 3. — С. 352–367; № 5. — С. 282–300.

А. С. Пушкин — критик / Сост. Е. Н. Лебедев, В. С. Лысенко; прим. В. С. Лысенко. — М.: Сов. Россия, 1978. — 672 с.

Абрамович Д. І. З листування М. П. Драгоманова з О. С. Суворіним // Україна. — 1927. — № 4. — С. 123–150.

Автобіографічні записки Володимира Антоновича // ЛНВ. — 1908. — Т. 43, № 7. — С. 3–17; № 8. — С. 193–204; № 9. — С. 387–407.

Акты, поясняющие Историю Малороссии и открытые Н. А. Маркевичем // ЧОИДР. — М., 1848. — Кн. 1. — С. 109–117.

Антонович М. Зізнання Степана Томашівського: коментарі і переклад // УІ. — 1972. — № 1/2. — С. 91–99.

Антонович М. М. П. Драгоманов і «Вільне слово» (На базі таємних австрійських документів) // УІ. — 1978. — № 4. — С. 42–58.

Антонович М. 50-річчя Української Вільної Академії Наук // УІ. — 1995. — Т. 32, № 1/4. — С. 73–81.

Архів Михайла Драгоманова. — Варшава: Друк. НТШ у Львові, 1937. — Т. 1: Листування Київської Старої Громад з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). — 442 с.

Багалій Д. І. Автобіографія. П'ятдесят літ на сторожі української культури // Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. — Харків: ХГІ «НУА»; ТОВ «Золоті сторінки», 1999. — Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / Упоряд. та вступ. ст. В. В. Кравченка. — С. 57–214.

Бажан О. Під пильним контролем КДБ // ІДУ / Голова ред. кол. *В. А. Смолій*; відп. ред. *О. А. Удод*. — К.: НАНУ. ІУ, 2012. — Вип. 22: Доповіді та матеріали Міжнародної наукової конференції «Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень. 75 років інституціонального буття» (20–21 жовтня 2011 р., м. Київ). — С. 115–133.

Бантыш-Каменский Д. Н. Шемякин суд в XIX столетии: Записки // РС. — 1873. — Т. 7, № 6. — С. 735–784.

Барвінський О. Спомини з мого життя / Упор. *А. Шацька, О. Федорук*; ред. *Л. Винар, І. Гирич*. — Нью-Йорк–Київ: Смолоскип, 2004. — 528 с.

Барсуков Н. Воспоминания о Н. И. Костомарове и А. Н. Майкове // РО. — 1897. — Т. 45, № 5. — С. 123–141.

Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1888. — Кн. 1. — IX, 344 с.

Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1889. — Кн. 2. — VIII, 420 с.

Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1890. — Кн. 3. — VII, 387 с.

Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1891. — Кн. 4. — VIII, 450 с.

Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1892. — Кн. 5. — XIII, 520 с.

Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1892. — Кн. 6. — XII, 400 с.

Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1893. — Кн. 7. — XVI, 603 с.

Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1902. — Кн. 16. — X, 602 с.

Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1904. — Кн. 18. — IX, 555 с.

Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1905. — Кн. 19. — VI, 499 с.

Барсуков Н. Письма М. П. Погодина, С. П. Шевырева и М. А. Максимовича к князю П. А. Вяземскому: Предисловие // Старина и новизна: Историч. сб., издаваемый при обществе Ревнителеев русского исторического просвещения в память императора Александра III. — СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1901. — Кн. 4. — С. 1–31.

Беренштам В. Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова // КС. — 1885. — № 6. — С. 219–237.

Білас Л. Оглядаючись назад. Пережите 1922–2000 і передумане / Ред. *Я. Ісаєвич*. — Львів: НАНУ. ІУК, 2005. — 204 с.

Білокін С. На зламах епохи: Спогади історика. — Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2005. — 336 с.

Бортняк Н. З листування І. Крип'якевича та С. Томашівського // УКСНСД. — Львів: НАНУ. ІУК, 2001. — [Вип. 8:] Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — С. 395–415.

Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Триптих // Переяславська рада 1654 року: Історіографія та дослідження / Гол. ред. П. С. Сохань. — К.: Смолоскип, 2003. — С. 294–418.

Валк С. Н. Воспоминания ученика [про О. С. Лаппо-Данилевського] // РИЖ. — 1920. — Кн. 6. — С. 189–199.

Вашкевич Г. К биографии Николая Ивановича Костомарова // КС. — 1898. — № 11. — С. 207–217.

Верба І., Кіржаєв С. Дмитро Багалій і Олександр Оглоблин: до історії творчих стосунків [листи О. П. Оглоблина до Д. І. Багалія 1926–1931 рр.] // СЗ. — Харків, 1999. — Вип. 2. — С. 218–270.

Верзилов А. В. Антонович і Костомаров. З споминів А. В. Верзилова // Україна. — 1928. — № 6. — С. 82–83.

Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / Ред. Ю. Луцького; передм. Ю. Шевельова. — Нью-Йорк-Торонто: УВАН у США, 1984. — 326 с.

Вигель Ф. Ф. Записки / Ред. и вступ. ст. С. Я. Штрайха: В 2 т. — М.: Изд-во артели писателей «Круг», 1928. — Т. 1. — 377 с.

Вигель Ф. Ф. Записки / Ред. и вступ. ст. С. Я. Штрайха: В 2 т. — М.: Изд-во артели писателей «Круг», 1928. — Т. 2. — 355 с.

Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року. — Нью-Йорк-Мюнхен-Торонто: УІТ, 1981. — 47 с.

Винар Л. Заповіт Олександра Оглоблина з 1946 року // УІ. — 2009. — Т. 46, № 1/4. — С. 200–204.

Винар Л. Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1943 року // УІ. — 2000. — № 1/3. — С. 256–268.

Винар Л., Атаманенко А. Епістолярні джерела до історії Українського історичного товариства: З листування Олександра Оглоблина // УІ. — 2003. — Т. 40, № 1/5. — С. 414–460.

Возняк М. Невидана стаття М. П. Драгоманова про фольклорну літературу [«З італ'янської та французької літератури про народню словесність (Одповідь д. Ів. Франкові)» (2 грудня 1883 р.)] // ПГ. 1926 / За ред. К. Грушевської. — [К.: ДВУ, 1926. — Вип. 1/2. — С. 118–122.

Воронов В. І. Листи російського історика В. О. Мякотіна до О. М. Лазаревського // ДІАЗ. — Дн., 2001. — Вип. 2. — С. 630–641.

Воспоминания Н. А. Маркевича о встречах с Кюхельбекером в 1817–1820 гг.: Извлечения // ЛН / Гл. ред. А. М. Еголин. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — Т. 59, ч. 1. — С. 507–512.

[Воспоминания Н. И. Костомарова об М. А. Максимовиче для «Северного вестника» в изложении «Киевлянина»] // Киевлянин. — 1877, 2 июня. — № 65. — С. 2.

Ганелин Р. Ш. Советские историки, о чем они говорили между собой. Страницы воспоминаний о 1940-х-1970-х годах. — СПб.: Изд-во С.-Петербургского ин-та истории РАН «Нестор-История», 2004. — 216 с.

Гирич І., Тодійчук О. Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (За його щоденником) // УІ. — 2007. — Т. 43/44, № 4/1-2. — С. 75–94; 2007/2008. — Т. 44/45, № 3/4, 1/2. — С. 200–234.

Голобуцький В. А. Страницы из моих воспоминаний // ИСССР. — 1966. — № 3. — С. 115–130.

Гольштейн О. Нові спогади про М. Драгоманова // Україна (Париж). — 1950. — № 3. — С. 170–173.

Горленко В. Две поездки с Н. И. Костомаровым // КС. — 1886. — № 1. — С. 111–123.

Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX века (Письма В. И. Чарныша, А. И. Чепы, В. Г. Полетики и заметки к ним) // КС. — 1893. — № 1. — С. 41–76.

Граховецький Д. Документи, якими користувався Бантиш-Каменський для своїх історичних праць [перелік документів, замовлених з архіву Чернігівського губернського правління] // Україна. — 1930. — № 43: (верес.). — С. 55–57.

Гревс И. М. Александр Сергеевич Лаппо-Данилевский (Опыт истолкования души) // РИЖ. — 1920. — Кн. 6. — С. 44–81.

Грушевський М. Наша політика / [Томашівський С.] Наша політика і професор М. Грушевський. Глосси до брошури проф. М. Грушевського / Матеріали до історії конфлікту в НТШ 1913 року / Упоряд. Л. Винара, Є. Пшеничного. — Нью-Йорк-Дрогобич: Коло, 2003. — 240 с.

Грушевський М. Спомини / Публ. та прим. С. Білоконя; передмова Ф. Шевченка // Київ. — 1988. — № 9. — С. 115–149; № 10. — С. 131–138; № 11. — С. 120–137; № 12. — С. 116–139; 1989. — № 8. — С. 103–154; № 9. — С. 108–149; № 10. — С. 122–158; № 11. — С. 113–155.

Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.) / Підготовка до друку, передне слово, упорядк., ком. і післямова Л. Зашкільняка. — К.: НАНУ. ІУАДГ; ЦДІАЛ, 1997. — 261 с.

Гуревич А. Я. История историка. — М.: РПЭ, 2004. — 288 с.

Данилів В. До історії української етнографії (Риси літературної діяльності М. А. Максимовича, А. Л. Метлинського та П. А. Лукашевича) // ЗУНТК. — К.: 3 друк. Першої Київ. друкар. спілки, 1909. — Кн. 4. — С. 41–48.

Данилов В. М. Максимович і журнал «Основа» (Листи В. Білозерського до М. Максимовича) // ЗНТШ (Львів). — 1930. — Т. 100, ч. 2: Ювілейний зб. на пошану акад. К. Студинського. — С. 321–326.

Данилов В. М. О. Максимович на київській кафедрі [лист до С. С. Уварова від 14 березня 1834 р. та інші матеріали] // Україна. — 1929. — № 34: (трав.-черв.). — С. 92–95.

Данилов В. К биографии Н. А. Маркевича (Письма его к М. А. Максимовичу) // ЛЕУАК / Под ред. А. Синявского. — Екатеринослав, 1911. — Вып. 7. — С. 220–231.

Данилов В. Матеріали для биографии Н. И. Костомарова: I. Письма Н. И. Костомарова к М. А. Максимовичу; II. Н. И. Костомаров и «Киевская Старина» // Україна. — 1907. — Т. 4, № 2/3. — С. 225–274.

Дебогорій-Мокрієвич В. Из споминів про М. П. Драгоманова (Писано весною р. 1922) // ЗСЛ. — К., 1927. — Кн. 1. — С. 275–295.

Дейч Л. М. П. Драгоманов в изгнании // ВЕ. — 1913. — № 10. — С. 201–226.

Денисюк І. Листи Михайла Павлика до родини Драгоманових // ЗНТШ (Львів). — 1997. — Т. 234. — С. 452–542.

Диев М. Я. Благодетели мои и моего рода [спогади] // РА. — 1891. — Кн. 2. — С. 61–89.

Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського (травень 1929 р.) // ЛР. — 1930. — № 2. — С. 267–326; № 3/4. — С. 176–237; № 5. — С. 289–324.

Диспут о книге Д. М. Петрушевского (О некоторых предрассудках и суевериях в исторической науке) // ИМ. — 1928. — № 8. — С. 79–128.

Домбровський О. Спомини / Ред. А. Атаманенко; упор. Г. Клинова. — Нью-Йорк-Львів-Острор: УІТ, 2009. — 373 с.

Дорошенко Д. З моїх спогадів про Михайла Грушевського (До десятих роковин його смерті) // КВ. — 1944, 23 груд. — № 292. — С. 3; 27 груд. — № 294. — С. 3; 28 груд. — № 295. — С. 3; 29 груд. — № 296. — С. 3; 30 груд. — № 297. — С. 2–3.

Дорошенко Д. Пам'яті В'ячеслава Липинського (Сторінка з моїх споминів) // КВ. — 1943, 1 лип. — № 139. — С. 3; 2 лип. — № 140. — С. 4; 3 лип. — № 141. — С. 4; 4 лип. — № 142. — С. 4; 6 лип. — № 143. — С. 3.

Дорошенко П. Два письма историка Н. А. Маркевича [до Олександра Михайловича Марковича] о своем родоначальнике Марке Аврамовиче [1847–1848] // КС. — 1885. — № 12. — С. 690–698.

Драгоманів-Шишманова Л. Зі споминів про М. Драгоманова // Дзвін. — 1991. — № 10. — С. 137–145.

Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877). — Львів: З друк. Т-ва ім. Шевченка, 1889–1892. — Ч. 1/5. — 456 с.

Драгоманов М. Листи до Івана Франка і інших. 1881–1886 / Видав І. Франко. — Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1906. — [Ч. 1]. — 260 с.

Драгоманов М. Листи до Івана Франка і інших. 1887–1895 / Видав І. Франко. — Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1908. — [Ч. 2]. — VI, 431 с.

Драгоманов М. П. Переписка / Зібрав і зладив М. Павлик. — Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1901. — Т. 1. — 184 с.

Драгоманов М. П. Воспоминания о знакомстве с И. С. Тургеневым. — Казань: Центральная тип., 1906. — 19, [1] с.

Дружинин П. А. Неизвестные письма русских писателей князю Александру Борисовичу Куракину. — М.: Трутень, 2002. — 504 с.

Єзунова-Щербина С. Пам'яті В. Б. Антоновича (Сторінка спогадів) // Україна. — 1928. — № 5. — С. 94–98.

Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929. — К.: ЗАТ «Газета “Рада”», 1997. — 848 с.

Жемчужников Л. М. Заметка к статье «Воспоминания о Н. А. Маркевиче» [Н. Макарова] (с портретом) // Основа. — 1861. — № 2. — С. 185–187.

Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого / Вступ. ст. и общ. ред. А. Г. Верещагиной. — Л.: Искусство. Ленинград. отд., 1971. — 446 с.

Житецький І. Куліш і Костомаров (недруковане листування 1860–70 рр.) // Україна. — 1927. — № 1/2. — С. 39–65.

Житецький І. Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова // Україна. — 1927. — № 4. — С. 98–104.

Жихарев С. П. Записки современника / Ред., ст. и ком. Б. М. Эйхенбаума. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1955. — 835 с.

Жук А. Як дійшло до заснування Союзу визволення України (Спомини у 20-ліття «Союзу») // МН. — 2002. — № 3. — С. 135–150.

З листів Д. І. Дорошенка до О. П. Оглоблина // УІ. — 1965. — № 3/4. — С. 84–88; 1966. — № 1/2. — С. 102–106.

З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток / Зладив М. Грушевський. — Wien: [Український соціологічний ін-т]; друк. J. V. Verneau, 1922. — 212 с.

Записки о Южной Руси: В 2 т. / Издал П. Кулиш. — СПб.: В тип. А. Якобсона, 1856. — Т. 1. — XXVI, 322, [2] с.

Записки о Южной Руси: В 2 т. / Издал П. Кулиш. — СПб.: В тип. А. Якобсона, 1857. — Т. 2. — XIII, 354, [1] с.

Заруба В. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952). — Дн.: МВС. Юрид. акад., 2004. — 352 с.

«Зрадники мені не подобаються»: Аудіоінтерв'ю Юрія Зайцева з Оленою Апанович (28 серпня 1996 р.) // ІДУ. — К.: НАНУ. ІУ, 2011. — Вип. 21. — С. 336–368.

Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / Упор. О. С. Рубльов; відп. ред. В. А. Смолій. — К.: НАНУ. ІУ, 2007. — 464 с.

Інститут історії України Національної академії наук України: Документи і матеріали 1936–1991: У 2 кн. / Відп. ред. В. А. Смолій; упор. О. С. Рубльов, О. В. Юркова. — К.: НАНУ. ІУ, 2011. — Кн.1: 1936–1947. — 630 с.

«Істину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка: У 2 т. / Відп. ред. Г. Боряк; вступне слово Д. Табачника. — К.: ЗАТ «Віпол», 2004. — Т. 1: Джерела. — 782 с.

Історик Олена Компан: Матеріали до біографії / Упоряд. Я. Компан. — К.: Вид. дім. «Кієво-Могилянська академія», 2007. — 532 с.

Історія Національної академії наук України. 1946–1950 / Упор. Л. М. Яременко, С. В. Старовойт, О. М. Березовський, В. А. Кучмаренко; гол. ред. О. С. Онищенко. — К.: НАНУ. НБУВ. ІА.; ІУАДГ, 2008. — Ч. 2: Додатки. — 716 с.

Из бумаг Д. Н. Бантыш-Каменского (Письма к нему разных лиц) // РС. — 1904. — № 9. — С. 643–667.

Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. — М.: В унив. тип., 1858. — Ч. 1: 1649–1687. — IV, 339 с.

Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. — М.: В унив. тип., 1859. — Ч. 2: 1691–1722. — 340 с.

К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в университете св. Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевского. — К.: Тип. «Рус.печатня», 1908. — 68 с.

Каманин И. Письмо М. А. Максимовича к П. А. Кулишу [30 січ. 1854 р.] // ЧИОНЛ / Под ред. А. М. Лободы. — К.: Типо-лит. Т. Г. Мейнандера, 1905. — Кн. 18, вып. 3/4. — С. 124–130.

Карамзин и Пушкин. Письма их к Д. Н. Бантышу-Каменскому (1818–1835) [сообщ. Н. Д и Е. Д. Бантыш-Каменские] // РС. — 1871. — № 4. — С. 525–528.

Кареев Н. И. Прожитое и пережитое / Вступ. ст. и ком. *В. П. Золотарева.* — Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1990. — 382 с.

Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / Упоряд. *М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко;* гол. ред. *П. С. Сохань.* — К.: Наук. думка, 1990. — Т. 1. — 544 с.

Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / Упоряд. *М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко;* гол. ред. *П. С. Сохань.* — К.: Наук. думка, 1990. — Т. 2. — 696 с.

Коваленко О. Б. Лист М. О. Максимовича до В. В. Тарновського[-молодшого] // НТЕ. — 1980. — № 1. — С. 77–79.

Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62 / Видав *К. Студинський.* — Львів: Накладом НТШ, 1905. — CLXI, 592 с.

Корсун А. Н. И. Костомаров // РА. — 1890. — № 3. — С. 199–221.

Корчинський М. Коли горів дім Михайла Грушевського (8 січня 1918 р.) // Діло (Львів). — 1937, 27 берез. — № 67. — С. 7.

Косачевская Е. М. Письма Н. А. Маркевича к О. М. Бодянскому (Из истории русско-украинских научных и культурных контактов) // Духовная культура славянских народов. Литература. Фольклор. История: Сб. ст. к IX Международному съезду славистов. — Л.: Наука. Ленинград. отд., 1983. — С. 210–241.

Костомаров Н. И. Автобиография // *Костомаров Н. И.* Автобиография. Бунт Стеньки Разина / Авт. вступ. ст. и ком. *Ю. Пинчук.* — К.: Наук. думка, 1992. — С. 77–328.

Кримський А. Ю. Твори в п'яти томах / Гол. редколегії *І. К. Білодід;* ред. тому *С. Д. Зубков.* — К.: Наук. думка, 1973. — Т. 5, кн. 1: Листи (1890–1917). — 547 с.

Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія) // УКСНСД. — Львів: НАНУ. ІУК, 2001. — [Вип. 8:] Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — С. 77–140.

Крупницький Б. Д. І. Дорошенко: (Спомини учня) // Наук. зб. УВАН. — Нью-Йорк: УВАН, 1952. — Т. 1. — С. 9–22.

Крупницький Б. З студентських спогадів історика: І. Київ // Україна (Париж). — 1951. — № 6. — С. 446–449.

Крупницький Б. З студентських спогадів історика: ІІ. Берлін // Україна (Париж). — 1952. — № 7. — С. 526–531.

Крупницький Б. Мої спогади про В. Петрова // Україна (Париж). — 1953. — № 9. — С. 730–737.

Крупницький Б. Цензура Третього Райху: (уришок зі споминів) // Україна (Париж). — 1950. — № 4. — С. 264–266.

[*Куліш П. О.*] Життя Куліша // *Куліш П.* Твори: У 2 т. / Упоряд., прим. і вступ. ст. *Є. Нахліка.* — К.: Наук. думка, 1994. — Т. 1. — С. 234–264.

Куліш П. Історичне оповідання. Із збірки «Хуторна поезія» // *Куліш П.* Твори: У 2 т. / Упоряд., прим. і вступ. ст. *Є. Нахліка.* — К.: Наук. думка, 1994. — Т. 1. — С. 359–381.

Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. — К.: Критика, 2005. — Т. 1: 1841–1850 / Упоряд., ком. *О. Федорук;* підготовка текстів *О. Федорук, Н. Хохлова;* відп. ред. *С. Захаркін.* — 648 с.

Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. — К.: Критика, 2009. — Т. 2: 1850–1856 / Упоряд., ком. О. Федорук; відп. ред. В. Дудко. — 672 с.

Кулиш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новь. — 1885. — Т. 4, № 13. — С. 61–75.

Кулиш П. А. Материалы для истории Воссоединения Руси. — М.: Изд. т-ва «Общественная Польза», 1877. — Т. 1: 1578–1630. — XVIII, 322, 1 с.

Кулиш П. Около полустолетия назад: Литературные воспоминания / Публ., упор. та прим. Є. Нахліка, О. Федорука // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. — Львів-Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. — С. 105–156.

Кулиш П. Украинские народные предания. — М.: В универ. тип., 1847. — Кн. 1. — 90, [2] с.

Курас Г. Листи Олександра Оглоблина до Євгена Архипенка // УІ. — 2009. — Т. 46, № 1/4. — С. 205–230.

Лазаревська К. Листи Осипа Бодяньського до Олександра Лазаревського (1854–1855 рр.) // Україна. — 1926. — № 1. — С. 66–70.

Лазаревський Г. Київська старовина // УЛр. — 1943. — № 7.— С. 97–113; № 8/9. — С. 104–118; № 10/11. — С. 108–117; № 12. — С. 120–135; 1944. — №1.— С. 137–148; № 2. — С. 130–139; № 3/4. — С. 145–154; № 5/6. — С. 142–153; № 7/8. — С. 162–173; № 9/10. — С. 168–179; № 11. — С. 148–157.

Лазаревський О. [Короткі біографії братів Лазаревських] // УАЗ. — К.: 3 друк. УАН, 1927. — Т. 2. — С. 67–73.

Лазаревський О. [Спогади про конотіпців] // УАЗ. — К.: 3 друк. УАН, 1927. — Т. 2. — С. 56–66.

Лазаревский А. Письмо Н. И. Костомарова [м. Москва, 23 вересня 1877 р.] // КС. — 1891. — № 9. — С. 478–479.

Лепкий Б. Моя перша зустріч з Липинським // КВ. — 1941, 14 черв. — № 125. — С. 3–4.

Липинський В. Архів. — Філадельфія: СЕДІ, 1973. — Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського / Ред. І. Коровицький. — XLIV, 450 с.

Липинський В. Архів. — Філадельфія: СЕДІ, 1976. — Т. 7: Листи Осипа Назарука до В'ячеслава Липинського / Ред. І. Лисяк-Рудницький. — XCIX, 530 с.

Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії / Гол. ред. Я. Пеленський. — Київ-Філадельфія: СЕДІ; Смолоскип, 2003. — Т. 1: Архів. Листування (А-Ж) / Ред. Р. Залуцький, Х. Пеленська; вступ. ст. Х. Пеленської, Р. Залуцького, І. Гирича, Т. Осташко; відп. за випуск О. Проценко. — 960 с.

Листи Вячеслава Липинського до Осипа Назарука (1921–1930) / Упор. М. Дядюк; наук. ред. Я. Федорук. — Львів: НАНУ. ЛНБ, 2004. — 156 с.

Листи Олександра Лазаревського // УАЗ. — К.: 3 друк. УАН, 1927. — Т. 2. — С. 264–370.

Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / Редколегія І. Вакарчук, Я. Ісаєвич (співголови) та ін. — Львів: ВЦ ЛНУ, 2006. — 564 с.

Листування Михайла Грушевського [з В. Доманицьким, С. Єфремовим, О. Кобилянською, О. Кониським, І. Нечуєм-Левицьким, О. Олесем, І. Франком та ін.] /

Ред. *Л. Винар*; передм. *Л. Винара, М. Жулинського*; упор. *Г. Бурлака*. — Київ-Нью-Йорк-Париж-Львів-Торонто: УІТ, 1997. — 398, [2] с.

Листування Михайла Грушевського [з М. Біляшівським, Ф. Вовком, В. Дорошенком та В. Липинським] / Ред. *Л. Винар*; упор. *Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич*. — Київ-Нью-Йорк: УІТ, 2001. — 412 с.

Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Ред. *Л. Винар, І. Гирич*; упоряд. *О. Мельник*. — Київ-Нью-Йорк: УІТ, 2012. — 640 с.

Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи // УАЗ. — К.: З друк. УАН, 1927. — Т. 2. — С. 74–235.

Литературные сношения Пушкина: письма к нему А. А. Шишкова, братьев Полевых, Д. Н. Бантыша-Каменского, Н. И. Греча, Булгарина, А. А. Фукс, В. В. Измайлова, И. И. Лажечникова, Ф. Н. Глинки, И. П. Мятлева, М. П. Розберга, М. П. Погодина, В. И. Даля // РА. — 1880. — Кн. 3. — С. 447–480.

Лободовский М. Три дня на хуторе у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганны Барвинок) Кулиш // КС. — 1897. — № 4. — С. 163–176.

МК Богдан Лепкий про Вячеслава Липинського // КВ. — 1941, 24 черв. — № 134. — С. 4.

Макаров Н. Воспоминания о Н. А. Маркевиче // Основа. — 1861. — № 1. — С. 293–297.

Максимович М. Листи / Упоряд. та вступ. ст. *В. Короткого*. — К.: Либідь, 2004. — 312 с.

Марахов Г. І. Нові сторінки з біографії М. І. Костомарова // Вісник АН УРСР. — 1972. — № 1. — С. 99–106.

Маркевич А. И. Марковичи. — К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. — 55 с.

Матяш І. Б. «Первісне громадянство» — перший науковий етнографічний часопис в Україні 20-х років ХХ ст. (за матеріалами архівного фонду) // РКСУ. — К.: НАНУ. ІР ЦНБ; ІУА, 1996. — Вип. 3. — С. 213–220.

Мемуары декабристов: Южное общество / Собр. текстов и общ. ред. проф. *И. В. Пороха* и проф. *В. А. Федорова*. — М.: Изд. Москов. ун-та, 1982. — 352 с.

Михайло Драгоманов: Автожиттєпис / Уклали *І. С. Гриценко, В. А. Короткий, М. В. Томенко*. — К.: Либідь, 2009. — 444 с.

Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841–1994 / Упоряд. *Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова, О. Купчинський, Д. Пельц, Г. Сорока*; передм. *І. Бутича*. — Львів: НТШ у Львові, 2001. — 731 с.

Михайло Петрович Драгоманов, 1841–1895: Его юбилей, смерть, автобіографія і спис творів / Здавив і видав *М. Павлик*. Львів: З друк. В. Манецького, 1896. — 442, XXXIV, [6] с.

Михальчук К. П. Из украинского былого // УЖ. — 1914. — № 5/6. — С. 13–20; № 8/10. — С. 70–85.

М. М. [Максимович М.] Воспоминание о Тимковских // КС. — 1898. — №11. — С. 260–272.

Могиланський М. П. О. Кулиш у 90-х роках (листи й документи) // ЧШ. — 1925. — № 8. — С. 180–199.

Музичко О. Листи Михайла Слабченка до Івана Линниченка // КСт. — 2007. — № 2. — С. 130–145.

Надежда Александрова Белозерская, урожденная Ген: (Автобиография) // ИВ. — 1913. — № 6. — С. 925–941.

Недоборовский З. Мои воспоминания [про М. І. Костомарова, Т. Г. Шевченка] // КС. — 1893. — № 2. — С. 189–208.

Никитенко А. В. Записки и дневник. — СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1893. — Т. 1. — VIII, [2], 588 с.

Никитенко А. В. Записки и дневник. — СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1893. — Т. 2. — [10], 498 с.

Никитенко А. В. Записки и дневник. — СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1893. — Т. 3. — [10], 458 с.

Николай Ник. и Дмитрий Николаевич Бантыш-Каменские в 1800–1829 гг. (сообщ. А. Д. Бантыш-Каменская) // РС. — 1889. — № 10. — С. 191–194.

Николай Полевой: Материалы по истории русской литературы и журналистики тридцатых годов / Ред., вступ. ст. и ком. В. Орлова. — Л.: Изд-во Писателей в Ленинграде, 1934. — 541 с.

Никольская Г. Из переписки Н. И. Костомарова с редактором «Исторического вестника» Шубинским // КА. — 1939. — Т. 2. — С. 256–262.

Новиченко Л. Родом з двадцятих... [В. П. Петров] // Вітчизна. — 1990. — № 11. — С. 144–159.

Овсянко-Куликовский Д. Н. Воспоминания. — Петербург: Время, 1923. — 188 с.

Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика // Зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / Відп. ред. В. Омельченко. — Нью-Йорк: УВАН у США, 1977. — С. 20–56.

Оглоблин О. Про мій рід / Публ. Л. Винара // УІ. — 1995. — Т. 32, № 1/4. — С. 204–208.

Оглоблин О. Рід / Публ. Л. Винара // УІ. — 1994. — Т. 31, № 1/4. — С. 135–152.

Оглоблин О. Спогади про Миколу Зерова й Павла Филипповича // Безсмертні. Зб. спогадів про М. Зерова, П. Филипповича і М. Драй-Хмару / Ред. та прим. М. Ореста. — Мюнхен: Ін-т літератури ім. М. Ореста, 1963. — С. 213–230.

Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні / Ред. О. Романів; передмова Я. Падоха. — Львів: НТШ, 1996. — 87 с.

Олександр Мезько-Оглоблин: дослідження та матеріали (до століття народження історика) / Ред. Л. Р. Винар. — 2-е вид. — Нью-Йорк-Київ-Торонто: УІТ; ун-т ОА, 2000. — 215 с.

Отрывки из автобиографии Александра Матвеевича Лазаревского // КС. — 1902. — № 6. — С. 470–494.

Отчет Московского публичного и Румянцевского музеев за 1870–1872 г., представленный директором музеев г. Министру народного просвещения. — М.: Тип. В. Готье, 1873. — 163 с.

Палимпсестов И. У. Из воспоминаний о Н. И. Костомарове // РО. — 1895. — Т. 34, № 7. — С. 155–190.

Памяти В. В. Тарновского, А. М. Лазаревского и Н. В. Шугурова // КС. — 1902. — № 7/8. — С. 282–292.

Памяти Ю. Д. Марголиса: Письма, документы, научные работы, воспоминания / Сост. Н. О. Серебрякова, Т. Н. Жуковская. — СПб.: Серебряный век; Контрфорс, 2000. — 798 с.

Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871–1877 / Зладив М. Павлик. — Львів: Накладом НТШ, 1910. — XIII, 353 с.

Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / Зладив М. Павлик, видав Др. Л. Козут. — Чернівці: 3 друк. «Руської Ради», 1910. — Т. 2: (1876–1878). — 317, X с.

Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / Зладив М. Павлик, видав Др. Л. Козут. — Чернівці: 3 друк. «Руської Ради», 1910. — Т. 3: (1879–1881). — 519, XI с.

Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / Зладив М. Павлик, видав Др. Л. Козут. — Чернівці: 3 друк. «Руської Ради», 1910. — Т. 4: (1882–1885). — 440, VI, [2] с.

Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / Зладив М. Павлик. — Чернівці: 3 друк. тов-ва «Руська Рада», 1912. — Т. 5: (1886–1889). — 414, X с.

Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / Зладив М. Павлик, видав Др. Л. Козут. — Чернівці: 3 друк. «Руської Ради», 1910. — Т. 6: (1890–1891). — 288, VI с.

Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / Зладив М. Павлик, видав Др. Л. Козут. — Чернівці: 3 друк. «Руської Ради», 1911 — Т. 7: (1892–1893). — 343, VI, [1] с.

Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / Зладив М. Павлик, видав Др. Л. Козут. — Чернівці: 3 друк. «Руської Ради», 1911 — Т. 8: (1894–1895). — 293, VI, [1] с.

Переписка Аксаковых с Н. С. Соханской (Кохановской) // РО. — 1897. — Т. 45, № 5. — С. 65–98.

Перетц Л. Н. Два украинских корреспондента В. А. Жуковского [М. Максимович та М. Маркевич] // Сб. ст. к сорокалетию ученой деятельности академика А. С. Орлова / Ред. В. Н. Перетц. — Л.: Изд-во АН СССР, 1934. — С. 93–101.

Переход от феодализма к капитализму в России: Материалы всесоюзной дискуссии / Отв. ред. В. И. Шунков. — М.: Наука, 1969. — 412 с.

Підгайний С. Соловецькі знайомі [М. І. Яворський] // КВ. — 1944, 6 лют. — № 26. — С. 5–6.

Письма В. А. Жуковского, А. Ф. Воейкова и И. И. Дмитриева к Николаю Андреевичу Маркевичу // Москвитянин. — 1853. — № 12. — Отд. 4: Исторические материалы. — С. 11–18.

Письма И. С. Аксакова, Н. П. Барсукова, П. С. Билярского, О. М. Бодянского, кн. П. А. Вяземского, В. П. Гаевского, Г. Н. Геннади, Н. В. Гербеля, Г. З. Елисеева, П. А. Ефремова, Н. И. Костомарова, М. А. Максимовича, В. И. Межова, М. П. Погодина, А. Н. Пыпина, М. М. Стасюлевича, М. И. Сухомлинова, Н. С. Тихонравова и А. А. Хованского к библиографу С. И. Пономареву с прим. издателя. Материалы

для біографії С. І. Пономарева с хронологічним списком його трудов. — М.: Изд. Л. Э. Бухгейм, 1915. — CV, 230 с.

Письма [К. Ф.] Рылеева: Письма к Ф. В. Булгарину, А. Ф. Воейкову, П. А. Вяземскому, Д. И. Завалишину, Н. А. Маркевичу, в Московский цензурный комитет, Ф. А. Рылееву // ЛН / Гл. ред. А. М. Еголин. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — Т. 59, ч. 1. — С. 137–154.

Полонська-Василенко Н. Спогади / Упоряд., вступ. ст. та імен. покажчик *В. Шевчука*. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — 591 с.

Пономарев С. И. Памяти князя П. А. Вяземского. Письма кн. П. А. Вяземского к М. А. Максимовичу // СОРЯС. — СПб.: Тип. имп. АН, 1880. — Т. 20, № 5. — С. 145–178.

Постановление жюри правительственной комиссии по конкурсу на лучший учебник для 3 и 4 классов средней школы по истории СССР (22 августа 1937 г.) // ИЖ. — 1937. — № 3/4. — С. 137–141.

Пріцак О. Спогад про вчителя [І. П. Крип'якевича] // УКСНСД / Відп. ред. *Я. Ісаєвич*; упоряд. *Ф. Стеблій*. — Львів: НАНУ. ІУК, 2001. — [Вип.8]: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — С. 562–566.

Пчілка О. Спогади про Михайла Драгоманова // Україна. — 1926. — № 2/3. — С. 38–64.

Раевский В. Ф. Воспоминания / Публ. и вступ. ст. *М. К. Азадовского* // ЛН / Гл. ред. *В. В. Виноградов*. — М.: Изд-во АН СССР, 1956. — Т. 60, кн. 1: Декабристы-литераторы. — С. 47–128.

Разрытие могилы кн. А. Д. Меншикова спустя сто лет после его кончины // РС. — 1903. — № 1. — С. 67–72.

Раковський І. Львів перед 50-ти роками (Зі спогадів про М. Грушевського) // КВ. — 1945, 1 берез. — № 46. — С. 2; 2 берез. — № 47. — С. 2; 3 берез. — № 48. — С. 2.

Раковський І. Перші виклади проф. М. Грушевського у Львові: Спогади // КВ. — 1945, 11 лют. — № 31. — С. 3.

Романович-Славатинский А. В. Моя жизнь и академическая деятельность 1832–1884 гг.: Воспоминания и заметки // ВЕ. — 1903. — № 1. — С. 138–197; № 2. — С. 606–650; № 3. — С. 168–214; № 4. — С. 527–566; № 5. — С. 181–205; № 6. — С. 499–508.

Ротач П. Іван Котляревський у листуванні. — Опішне: Вид-во Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному «Українське народознавство», 1994. — 312 с.

С. Томашівський: Історик, політик, публіцист. — Львів: Накладом Орг. Комітету Укр. католицької народної партії; з друк. видавничої спілки «Діло», [1931]. — 79 с.

Сенченко І. Автобіографія // *Єгорова Л., Павловський В., Чепіга Я.* Боротьба та будівництво. Рухом хрестоматія української сучасної літератури. — [Х.:] ДВУ, 1928. — Т. 1, вип. 3: Радянський лад на селі. — С. 115–116.

Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. / Упоряд. *В. Короткий, В. Ульяновський*. — К.: Заповіт, 1997. — Т. 1. — 448 с.

Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. / Упоряд. *В. Короткий, В. Ульяновський*. — К.: Заповіт, 1997. — Т. 2. — 448 с.

Скугар-Скварський М. Спомини про П. О. Куліша // Україна. — 1930. — № 42: (лип.-серп.). — С. 80–84.

Слабченко Т. До життєпису В. Антоновича // ЗІФВ. — К., 1927. — Кн. 15. — С. 211–213.

Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком // УКНСД / Відп. ред. *Я. Ісаєвич*; упоряд. *Ф. Стеблій*. — Львів: НАНУ. ІУК, 2001. — [Вип. 8:] Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — С. 500–547.

Собрание *И. Я. Лукашевича* и *Н. А. Маркевича*. Описание / Сост. *Я. Н. Щанов*; под ред. *И. М. Кудрявцева*. — М.: Государственная ордена Ленина б-ка СССР им. В. И. Ленина, 1959. — 143 с.

Спенсер Г. Автобиография / Пер. с англ. под ред. и вступ. ст. *Л. Е. Владимировой*. — СПб.: Изд-во «Просвещение», 1914. — Ч. 2. — 266 с.

Спомини Ірини Волод. Антонович про М. П. Драгоманова (Записав і до друку приладив *С. Глушко*) // Україна. — 1926. — № 4. — С. 120–134.

Струговщиков А. Н. Михаил Иванович Глинка: Воспоминания, 1839–1841 // РС. — 1874. — № 4. — С. 697–725.

Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII вв. / С предисл. *А. Лазаревского*. — К.: Тип. К. Н. Милевского, 1884. — XXII, 316 с.

Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.). Одобрены ЦК КПСС. — М.: ГИПЛ, 1954. — 30 с.

Томашівський С. До історії перелому Хмельниччини (Листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Відоні з 1653 р.) // Юбілейний зб. на пошану акад. *Д. І. Багалія* з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності. — К., 1927. — Т. 1. — С. 529–530.

Томашівський С. Листи Петра Великого до А. М. Сінявського // ЗНТШ (Львів). — 1909. — Т. 92. — С. 194–238.

Томашівський С. Матеріяли до історії Хмельниччини // ЗНТШ (Львів). — 1896. — Т. 14. — С. 1–14.

Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года: В 2 т. — К.: Тип. имп. университета Св. Владимира, 1878. — Т. 1. — LXXXV, 352 с.

У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. документів і матеріалів / Упоряд. *Р. Я. Пиріг* (керівник), *Т. Т. Гриценко*, *В. М. Мазур*, *О. С. Рубльов*; відп. ред. *В. А. Смолій*: У 2 ч. — К.: НАН України. ІУ; ЦДАГО України, 1996. — Ч. 1: (1936–1944 рр.). — 144 с.

У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. документів і матеріалів / Упоряд. *Р. Я. Пиріг* (керівник), *Т. Т. Гриценко*, *В. М. Мазур*, *О. С. Рубльов*; відп. ред. *В. А. Смолій*: У 2 ч. — К.: НАН України. ІУ; ЦДАГО України, 1996. — Ч. 2: (1944–1956 рр.). — 245 с.

Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд. *В. М. Даниленко*. — К.: Темпора, 2012. — 756 с.

Черченко Ю. Листування Богдана Кентржинського з Дмитром Дорошенком, Борисом Крупницьким, Володимиром Кубійовичем і Володимиром Яневим // УАЩ: Нова серія. — К.: Укр. письменник, 2012. — Т. 19 / 20, вип. 16 / 17. — С. 545–569.

Чорна книга України: Зб. документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / Упоряд. Ф. Зубанича; передмова В. Яворівського. — К.: ВЦ «Просвіта», 1998. — 783 с.

Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / За ред. Ю. Шаповала. — К.: Генеза, 2004. — 808 с.

Шмельов В. Доля академіка (Фрагменти із щоденника М. Слабченка) // КСт. — 1992. — № 2. — С. 16–23.

Франко О. О. З архівних матеріалів про М. О. Максимовича // НТЕ. — 1980. — № 1. — С. 71–77.

Юбилей М. А. Максимовича (1821–1871). — 2-е изд. — СПб.: Университет. тип., 1872. — 61 с.

Ювілей академіка М. С. Грушевського 1866–1926. I. Ювілейні засідання. II. Привітання. — К.: Видання Ювілейного комітету, 1927. — 142, [1] с.

Юзефович В. М. Тридцать лет тому назад. Очерк из студенческой жизни. — К.: Тип. Г. Л. Фронцкевича, 1898. — 96 с.

Юнге Е. Ф. (урожд. графиня Толстая). Воспоминания (1843–1860 гг.). — Б. м.: Книгоиздательство «Сфинкс», [1913]. — XV, 490, XXXI с.

Яворський М. І. ЦК КП(б)У, тов. Косіору (лист) [4. II. 1930] // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркевич, Маркович, Костомаров, Яворський / За ред. В. А. Смоля, Ю. А. Пінчука. — К.: НАНУ. ІУ, 1995. — С. 183–186.

Якушкин В. К литературной и общественной истории 1820–1830 гг.: Н. А. Маркевич — К. Ф. Рылеву (Туровка, 1825 г., сентября 25-го) // РС. — 1888. — № 12. — С. 597–599.

IV. Багатотомні праці

Антонович В. Твори. — К.: 3 друк. ВУАН, 1932. — Т. 1. — LXXXIX с.

Антонович М. Історія України. — Прага: Вид-во Ю. Тищенко, 1941. — Т. 1: Княжа доба. — 80, [1] с.

Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. / Гол. ред., упоряд., авт. вступ. ст. і ком.: В. В. Кравченко. — Харків: ТОВ «Золоті сторінки», 2001. — Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. — 661 с.

Бантыш-Каменский Д. История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края: В 4 ч. — М.: Тип. С. Селивановского, 1822. — Ч. 1. — LIV, 153 с.

Бантыш-Каменский Д. История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края: В 4 ч. — М.: Тип. С. Селивановского, 1822. — Ч. 2. — VIII, 324 с.

Бантыш-Каменский Д. История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края: В 4 ч. — М.: Тип. С. Селивановского, 1822. — Ч. 3. — VII, 243 с.

Бантыш-Каменский Д. История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края: В 4 ч. — М.: Тип. С. Селивановского, 1822. — Ч. 4. — XI, 303 с.

Бантыш-Каменский Д. История Малой России: В 3 ч. — М.: В тип. С. Селивановского, 1830. — Ч. 1: От водворения Славян, в сей стране до присоединения оной, в 1654 году, к Российскому Государству Алексеем Михайловичем. — XX, 366, 84 с.

Бантыш-Каменский Д. История Малой России: В 3 ч. — М.: В тип. С. Селивановского, 1830. — Ч. 2: От присоединения сей страны к Российскому Государству до избрания в Гетманы Мазепы. — 223, 62 с.

Бантыш-Каменский Д. История Малой России: В 3 ч. — М.: В тип. С. Селивановского, 1830. — Ч. 3: От избрания Мазепы до уничтожения Гетманства. — 264, 96 с.

Бузескул В. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века: В 2 ч. — Л.: Изд-во АН СССР, 1929. — Ч. 1. — 218 с.

Бузескул В. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века: В 2 ч. / Ред. и послесловие С. А. Жебелева. — Л.: Изд-во АН СССР, 1931. — Ч. 2: (Материалы). — 223 с.

Василенко М. П. Вибрані твори: У 3 т. / Упоряд. І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, Є. В. Ромінський; відп. ред. Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко. — К.: НАНУ. ІДПК; ТОВ «Вид-во «Юридична думка»», 2006. — Т. 1: Історичні праці. — 608 с.

Василенко М. П. Вибрані твори: У 3 т. / Упоряд. І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, Є. В. Ромінський; відп. ред. Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко. — К.: ТОВ «Вид-во «Юридична думка»»; Видавн. дім «Академперіодика», 2006. — Т. 2: Юридичні праці. — 560 с.

Гегель [Г. В. Ф.] Сочинения: В 14 т. — М.: ГСЭИ, 1938. — Т. 12: Лекции по эстетике. — Кн. 1. — XX, 471 с.

Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук: В 3 т. — М.: Мысль, 1977. — Т. 3: Философия духа. — 471 с.

Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. — 2-е вид. — К.: Друк. акц. т-ва «Петро Барський в Київі», 1917. — Ч. 1: [до XIII в.]. — 169 с.

Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. — К.: Друк. акц. т-ва «Петро Барський в Київі», 1917. — Ч. 2: [XIII–XVI вв.]. — 176 с.

Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. — К.: Друк. акц. т-ва «Петро Барський в Київі», 1917. — Ч. 3: [XVII–XVIII вв.]. — 144 с.

Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. — К.: Друк. акц. т-ва «Петро Барський в Київі», 1917. — Ч. 4: [Європа в 1789–1848 рр.]. — 167 с.

Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. — К.: Друк. акц. т-ва «Петро Барський в Київі», 1918. — Ч. 5: Позаєвропейські краї в останніх століттях. — 168 с.

Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. — К.: Друк. акц. т-ва «Петро Барський в Київі», 1918. — Ч. 6: Європа в другій половині XIX в. — 160 с.

Грушевський М. Історія України-Руси: У 10 т. — Львів: НТШ, 1898. — Т. 1 [1-е вид.]: До початку XI віка. — [2], 495, [1] с.

Грушевський М. Історія України-Руси: У 10 т. — Львів: НТШ, 1904. — Т. 1 [2-е вид., розширене]: До початку XI віка. — [2], 628 с.

Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К.: Наук. думка, 1991. — Т. 1 [репринт 3-го вид.]: До початку XI віка. — LXXVI, VIII, 648 с.

Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К.: Наук. думка, 1992. — Т. 2 [репринт 2-го вид.]: XI–XIII вік. — 640 с.

Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К.: Наук. думка, 1992. — Т. 3 [репринт 2-го вид.]: До року 1340. — 592 с.

Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К.: Наук. думка, 1993. — Т. 4 [репринт 2-го вид.]: XIV–XVI віки — відносини політичні. — 544 с.

Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К.: Наук. думка, 1994. — Т. 5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. — 704 с.

Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К.: Наук. думка, 1995. — Т. 6: Житє економічне. Культурне. Національне XIV–XVII віків. — 680 с.

Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К.: Наук. думка, 1995. — Т. 7: Козацькі часи — до р. 1625. — X, 624, [4] с.

Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К.: Наук. думка, 1995. — Т. 8 [репринт 2-го вид.], ч. 1: Від Куруківщини до Кумейщини (1626–1638). — 335 с.

Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К.: Наук. думка, 1995. — Т. 8 [репринт 2-го вид.], ч. 2: Початки Хмельниччини (1638–1648). — 224 с.

Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К.: Наук. думка, 1995. — Т. 8 [репринт 2-го вид.], ч. 3: Хмельниччина в розцвіті (1648–1650). — 288 с.

Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К.: Наук. думка, 1996. — Т. 9: Роки 1650–1654, кн.1: (Хмельниччини роки 1650–1653). — 869 с.

Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К.: Наук. думка, 1997. — Т. 9: Роки 1654–1657, кн. 2: (Хмельниччини роки 1654–1657). — С. 870–1630.

Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К.: Наук. думка, 1997. — Т. 10, ч. 1: (Роки 1657–1658). — 408 с.

Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. — К.: Либідь, 1993. — Т. 1. — 392 с.

Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. — К.: Либідь, 1995. — Т. 5, кн. 2: Перше відродження (1580–1610 рр.). — 352 с.

Грушевский М. История Украинского козачества: До соединения с Московским государством / Извлечение из 7 и 8 т. «Исторії України-Руси». — К.: Тип. 1-ой Киевской артели печат. дела, 1913. — Т. 1: До начала XVII в. — 408 с.

Грушевский М. История Украинского козачества: До соединения с Московским государством / Извлечение из 7 и 8 т. «Исторії України-Руси». — К.: Тип. 1-ой Киевской артели печат. дела, 1914. — Т. 2: Первые десятилетия XVII в. — 476 с.

Грушевский М. Киевская Русь / Извлечение из 2-го укр. изд. — СПб.: Тип. имп. училища глухонемых, 1911. — Т. 1: Введение. Территория и население в эпоху образования государства. — VI, 490 с.

Драгоманов М. П. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. — Львів: Накладом НТШ, 1899. — Т. 1. — [II], 260 с.

Драгоманов М. П. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. — Львів: Накладом НТШ, 1900. — Т. 2. — 238 с.

Драгоманов М. П. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство / Зладив *М. Павлик*. — Львів: Накладом НТШ, 1906. — Т. 3. — VI, 362 с.

Драгоманов М. П. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство / Зладив *М. Павлик*. — Львів: Накладом НТШ, 1907. — Т. 4. — 399, [3] с.

Драгоманов М. П. Политические сочинения / Под ред. *И. М. Гревса*, *Б. А. Кистяковского*. — М.: Тип. И. Д. Сытина, 1908. — Т. 1: Центр и окраины. — LXXXII, 486, VI с.

Драгоманов М. Собрание политических сочинений / Предисл. *П. С. [П. Струве]*. — Paris: Издание редакции «Освобождения», 1905. — Т. 1. — VII, 375 с.

Драгоманов М. Собрание политических сочинений. С биографическим очерком и портретом автора / Предисловие ко второму тому *Б. К. [Б. Кистяковского]*. — Paris: Издание редакции «Освобождения», 1906. — Т. 2. — LIX, 874 с.

Зомбарт В. Современный капитализм / Пер с нем. *Ст. Вольского*. — 2-е изд. — М.-Л.: Госиздат, 1931. — Т. 1: Введение. Докапиталистическое хозяйство. Исторические основы современного капитализма. — XLVII, 511 с.

Зомбарт В. Современный капитализм / Пер. с нем. под ред. *М. А. Курчинского*. — М.: Изд. Д. С. Горшкова, 1905. — Т. 2: Теория капиталистического развития. — IV, [2], 595 с.

Зомбарт В. Современный капитализм / Пер с нем. *Ст. Вольского* и *Б. Я. Жуковецкого*. — М.-Л.: Госиздат, 1930. — Т. 3: Хозяйственная жизнь в эпоху развитого капитализма. — XVI, 604 с.

Иконников В. С. Опыт русской историографии. — К.: Тип. имп. университета св. Владимира В. Завадзкого, 1891. — Т. 1, кн. 1. — 882, ССXXII, VIII с.

Иконников В. С. Опыт русской историографии. — К.: Тип. имп. университета св. Владимира В. Завадзкого, 1891. — Т. 1, кн. 2. — С. 883-1539, ССXXIV-ССCLXXI, 1-149, 1-10.

Иконников В. С. Опыт русской историографии. — К.: Тип. имп. университета св. Владимира. Акц. общ. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1908. — Т. 2, кн. 2. — X, 1056, XXXII, IV с.

Иконников В. С. Опыт русской историографии. — К.: Тип. имп. университета св. Владимира; акц. общ. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1908. — Т. 2, кн. 2. — С. I-III, 1058-1955, XXXIII-XLIX, 1-113, I-IX, I-XI.

Карамзин Н. М. История государства Российского: В 12 т. / Отв. ред. *А. Н. Сахаров*. — М.: Наука, 1989. — Т. 1. — 640 с.

Карамзин Н. М. История государства Российского: В 12 т. / Отв. ред. *А. Н. Сахаров*. — М.: Наука, 1993. — Т. 5. — 560 с.

Ковалевский М. Социология: В 2 т. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1910. — Т. 2: Генетическая социология или учение об исходных моментах в развитии семьи, рода, собственности, политической власти и психической деятельности. — 296 с.

Костомаров Н. Богдан Хмельницкий: В 2 т. — 2-е изд., доп. — СПб.: Изд-во книгопродавца Д. Кожанчикова, 1859. — Т. 1. — XIX, 459 с.

Костомаров Н. Богдан Хмельницкий: В 2 т. — 2-е изд., доп. — СПб.: Изд-во книгопродавца Д. Кожанчикова, 1859. — Т. 2. — 550 с.

Костомаров Н. Исторические монографии и исследования: В 12 т. — СПб.: Тип. А. К. Киркора; изд. Д. Кожанчикова, 1870. — Т. 9: Богдан Хмельницкий. — 3-е изд., доп. и испр. — Т. 1. — CLXXII, 217 с.

Костомаров Н. Исторические монографии и исследования: В 12 т. — СПб.: Тип. А. К. Киркора; изд. Д. Кожанчикова, 1870. — Т. 10: Богдан Хмельницкий. — 3-е изд., доп. и испр. — Т. 2. — 433 с.

Костомаров Н. Исторические монографии и исследования: В 12 т. — СПб.: Тип. А. К. Киркора; изд. Д. Кожанчикова, 1870. — Т. 11: Богдан Хмельницкий. — 3-е изд., доп. и испр. — Т. 3. — 359, III с.

Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1884. — Т. 9: Богдан Хмельницкий. Историческая монография. — 4-е изд., доп. и испр. — Т. 1. — XII, 378 с.

Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1884. — Т. 10: Богдан Хмельницкий. Историческая монография. — 4-е изд., доп. и испр. — Т. 2. — 445 с.

Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1884. — Т. 11: Богдан Хмельницкий. Историческая монография. — 4-е изд., доп. и испр. — Т. 3. — 455 с.

Кулиш П. А. История воссоединения Руси: В 3 т. — СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1874. — Т. 1: От начала колонизации опустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней козацко-шляхетской войны. — III, III, 363 с.

Кулиш П. А. История воссоединения Руси: В 3 т. — СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1874. — Т. 2: От начала столетней козацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве православной иерархии, в 1620 году. — VIII, III, 456 с.

Кулиш П. А. История воссоединения Руси: В 3 т. — М.: Тип. А. А. Гатцука, 1877. — Т. 3: Религиозное, социальное и национальное движение в эпоху Иова Борецкого. — III, 374 с.

Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654): В 3 т. — М.: Университетская тип., 1888. — Т. 1. — 281 с.

Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654): В 3 т. — М.: Университетская тип., 1888. — Т. 2. — 399 с.

Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654): В 3 т. — М.: Университетская тип., 1889. — Т. 3. — 415 с.

Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К.: Тип. К. Н. Милевского, 1888. — Т. 1: Полк Стародубский. — XVI, 470, XXX с.

Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К.: Тип. К. Н. Милевского, 1893. — Т. 2: Полк Нежинский. — IV, 521, XXV, [IV] с.

Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К.: Тип. К. Н. Милевского, 1902. — Т. 3: Полк Прилуцкий. — XIV, 426, XXIII, [III] с.

Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1892. — Ч. 1. — [4], 129 с.

Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1895. — Ч. 2. — [4], 146 с.

Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — К.: Тип. Корчак-Новицкого, 1896. — Ч. 3. — [4], 158 с.

Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — К.: Тип. имп. ун-та Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1898. — Ч. 4. — [4], 135 с.

Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — К.: Тип. имп. ун-та Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1899. — Ч. 5. — [4], 148 с.

Лампрехт К. История германского народа / Пер. с нем. П. Николаева. — М.: Изд. К. Т. Солдатенкова, 1894. — Т. 1, ч. 1/2. — XX, 608 с.

Липинський В. Твори / Ред. Л. Білас. — Філадельфія: СЕДІ, 1980. — Т. 2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. — ХСVIII, 637 с.

Липинський В. Твори. Архів. Студії / Ред. Л. Білас, Я. Пеленський. — Філадельфія: СЕДІ; УАН. ІУА, 1991. — Т. 3: Україна на переломі 1657-1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — LXX, 346 с.

Липинський В. Повн. збір. творів, архів, студії / Ред. Я. Пеленський. — Київ-Філадельфія: НАНУ. ІСД.; СЕДІ, 1995. — Т. 6, Кн. 1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. — XLVIII, 470 с.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак. — К.: Основи; Ін-т держ. управління та місцевого самоврядування при КМУ, 1994. — Т. 1. — XXIII, 554 с.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак. — К.: Основи; Ін-т держ. управління та місцевого самоврядування при КМУ, 1994. — Т. 2. — 573 с.

Мазепа І. Підстави нашого Відродження. — [Новий Ульм:] Прометей, 1946. — Ч. 1: Причини нашої бездержавности. — 180 с.

Мазепа І. Підстави нашого Відродження. — [Новий Ульм:] Прометей, 1946. — Ч. 2: Проблеми відродженої України. — 163 с.

Маколей. Полное собрание сочинений. — 2-е испр. изд; под. общей ред. Н. Л. Тиблена: В 15 т. — СПб. — М.: Изд. книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1866. — Т. 6: История Англии, ч. 1: От восшествия на престол Иакова II. — XLVIII, 384 с.

Максимович М. История древней русской словесности. — К.: Университет. тип., 1839. — Кн. 1. — 226 с.

Максимович М. Начатки филологии. — К.: Тип. Ф. Гликсберга, 1848. — Кн. 1: Об отношении русской речи к западнославянской. — 211 с.

Максимович М. А. Собр. соч.: В 3 т. — К.: Тип. М. П. Фрица, 1876. — Т. 1: Отдел исторический. — 847 с.

Максимович М. А. Собр. соч.: В 3 т. — К.: Тип. М. П. Фрица, 1877. — Т. 2: Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический. — IV, 524 с.

Максимович М. А. Собр. соч.: В 3 т. — К.: Тип. аренд. Е. Т. Керер, 1880. — Т. 3: Языкознание. История словесности. — 745 с.

Маркевич Н. История Малороссии: В 5 т. — М.: Изд. книгопродавца О. И. Хрусталева; в тип. А. Семена при Имп. Медико-Хирургической Академии, 1842. — Т. 1. — 387, X с.

Маркевич Н. История Малороссии: В 5 т. — М.: Изд. книгопродавца О. И. Хрусталева; в тип. А. Семена при Имп. Медико-Хирургической Академии, 1842. — Т. 2. — 673, XVI с.

Маркевич Н. История Малороссии: В 5 т. — М.: Изд. книгопродавца О. И. Хрусталева; в тип. А. Семена при Имп. Медико-Хирургической Академии, 1842. — Т. 3. — 406, VI с.

Маркевич Н. История Малороссии: В 5 т. — М.: Изд. книгопродавца О. И. Хрусталева; в тип. А. Семена при Имп. Медико-Хирургической Академии, 1842. — Т. 4. — 483, VII с.

Маркевич Н. История Малороссии: В 5 т. — М.: Изд. книгопродавца О. И. Хрусталева; в тип. А. Семена при Имп. Медико-Хирургической Академии, 1843. — Т. 5. — 345, IV с.

Нариси з історії України / Відп. ред. *С. Н. Белоусов.* — К.: Вид-во АН УРСР, 1937. — Вип. 1: *Ястребов Ф., Гуслистий К.* Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII століття. — 209 с.

Нариси з історії України / Відп. ред. *С. М. Белоусов.* — К.: Вид-во АН УРСР, 1939. — Вип. 2: *Гуслистий К.* Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею: з XIV ст. по 1569 р. — 197 с.

Нариси з історії України / Відп. ред. *С. М. Белоусов.* — К.: Вид-во АН УРСР, 1941. — Вип. 3: *Гуслистий К.* Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття: 60-ті роки XVI — 30-ті роки XVII століття. — 188 с.

Нариси з історії України / Відп. ред. *С. М. Белоусов.* — К.: Вид-во АН УРСР, 1940. — Вип. 4: *Петровський М. Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії, 1648–1654. — 268 с.

Нариси з історії України / Відп. ред. *С. М. Белоусов.* — К.: Вид-во АН УРСР, 1941. — Вип. 6: *Оглоблін О. П.* Україна в кінці XVII — в першій чверті XVIII ст. — 281 с.

Нариси з історії України / Відп. ред. *С. Н. Белоусов.* — К.: Вид-во АН УРСР, 1939. — Вип. 8: *Ястребов Ф.* Україна в першій половині XIX століття. — 274 с.

Нариси з історії України — К.: Вид-во АН УРСР, 1944. — Вип. 11: *Лось Ф. Є.* Україна в роки столипінської реакції / Відп. ред. *Ф. Ястребов.* — 141 с.

Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. — Прага: Друк. «Knihtisk», 1942. — Ч. 1. — 373, ССXXXII с.

Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції. — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1999. — [Ч. 2:] Матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої. — 272 с.

Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. — К.: Укр. письменник, 2007. — Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. — 463 с.

Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. — К.: Укр. письменник, 2007. — Т. 2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. — 462 с.

Очерки истории исторической науки в СССР: В 5 т. / Под ред. *М. В. Нечкиной*. — М.: Изд-во АН СССР, 1960. — Т. 2. — 862 с.

Очерки истории исторической науки в СССР: В 5 т. / Под ред. *М. В. Нечкиной*. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — Т. 3. — 831 с.

Петров В. Розвідки: У 3 т. / Упоряд., авт. передмови та прим. *В. Брюховецький*. — К.: Темпора, 2013. — Т. 1. — 592 с.

Петров В. Розвідки: У 3 т. / Упоряд., авт. передмови та прим. *В. Брюховецький*. — К.: Темпора, 2013. — Т. 2. — С. 597–1167.

Полевой Н. История русского народа: В 6 т. — М.: В тип. А. Семена при Императорской Медико-Хирургической Академии, 1829. — Т. 1: От древнейших времен до разделения России на уделы (до 1055-го года). — LXXXII, 368, 14 с.

Полевой Н. История русского народа: В 6 т. — М.: В тип. А. Семена при Императорской Медико-Хирургической Академии, 1830. — Т. 2: От разделения России на уделы, до перенесения Великого княжества из Киева во Владимир Залесский (с 1055-го до 1157-го года): первая половина периода Уделов. — 472, XIII, 34 с.

Полевой Н. История русского народа: В 6 т. — М.: В тип. А. Семена при Императорской Медико-Хирургической Академии, 1830. — Т. 3: От перенесения Великого княжества из Киева во Владимир Залесский, до нашествия Монголов (от 1157-го до 1236-го года): вторая половина периода Уделов. — 415, XV, 10 с.

Полевой Н. История русского народа: В 6 т. — М.: В тип. А. Семена при Императорской Медико-Хирургической Академии, 1833. — Т. 4: От нашествия Монголов до утверждения Великого Княжества за Княжеством Московским, или до кончины Князя Иоанна Калиты (с 1236-го до 1341-го года): первая половина владычества Татар над Русью. — 366, 84, XVII с.

Полевой Н. История русского народа: В 6 т. — М.: В тип. А. Семена при Императорской Медико-Хирургической Академии, 1833. — Т. 5: От утверждения Великого Княжества за княжеством Московским, или от кончины Князя Иоанна Калиты, до образования политической самобытности Русского Государства, или кончины Великого Князя Иоанна III-го (с 1341-го до 1505-го года): вторая половина владычества татар над Русью. — 666, XXIV с.

Полевой Н. История русского народа: В 6 т. — М.: В тип. А. Семена при Императорской Медико-Хирургической Академии, 1833. — Т. 6: От образования политической самостоятельности Русского Государства, или от кончины Великого Князя Иоанна III-го, до прекращения династии древних Русских Князей, или восшествия на престол Русский Бориса Годунова (с 1505-го по 1598 год): Период первый государственной самобытности России. — 459, 61, XIII с.

Поппер К. Открытое общество и его враги: В 2 т. / Пер. с англ. под общей ред. *В. Н. Садовского*. — М.: Откр. об-во «Феникс»; Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. — Т. 1: Чары Платона. — 446 с.

Поппер К. Открытое общество и его враги: В 2 т. / Пер. с англ. под общей ред. *В. Н. Садовского*. — М.: Откр. об-во «Феникс»; Международный фонд «Культур-

ная инициатива», 1992. — Т. 2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. — 525 с.

Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. — К.: Наук. думка, 1979. — Т. 1: Прориторичне мистецтво. Різні сентенції. — 511 с.

Пытин А. Н. История русской этнографии: В 4 т. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1891. — Т. 3: Этнография малорусская. — 425 с.

Пытин А. Н. История русской литературы. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1899. — Т. 3: Судьбы народной поэзии. Эпоха преобразований Петра Великого. Установление новой литературы. Ломоносов. — X, 535 с.

Пытин А. Н., Спасович В. Д. История славянских литератур: В 2 т. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1879. — Т. 1. — 447 с.

Савельева И. М., Полетаев А. В. Знание о прошлом: теория и история: В 2 т. — СПб.: Наука, 2003. — Т. 1: Конструирование прошлого. — 632 с.

Савельева И. М., Полетаев А. В. Знание о прошлом: теория и история: В 2 т. — СПб.: Наука, 2006. — Т. 2: Образы прошлого. — 751 с.

Слабченко М. Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття. — [Одеса]: ДВУ, 1925. — Т. 1. — 318 с.

Слабченко М. Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття. — [Одеса]: ДВУ, 1927. — Т. 2. — 278 с.

Слабченко М. [Організація господарства України... — Т. 5, вип. 1] Соціально-правова організація Січі Запорозької // ПКЗР / За ред. акад. *Н. П. Василенка*. — К.: 3 друк. УАН, 1927. — Вип. 3. — С. 203–340.

Слабченко М. [Організація господарства України... — Т. 5, вип. 2] Паланкова організація Запорозьких Вольностей // ПКЗР / За ред. акад. *Н. П. Василенка*. — К.: 3 друк. УАН, 1929. — Вип. 6. — С. 159–252.

Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. — Одесса: ГИУ, 1922. — Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. — Т. 1: Землевладение и формы сельского хозяйства. — VIII, 223 с.

Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. — Одесса: ГИУ, 1922. — Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. — Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности. — VII, 208 с.

Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. — Б. м.: ГИУ, 1923. — Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. — Т. 3: Очерки торговли и торгового капитализма. — VIII, 189, [1] с.

Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. — Б. м.: ГИУ, 1925. — Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. — Т. 4: Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII–XVIII вв. — VII, 325, [6 с.]

Сорокин П. А. Система социологии. — М.: Наука, 1993. — Т. 1: Социальная аналитика: Учение о строении простейшего (родового) социального явления. — 447 с.

Тьерри О. История завоевания Англии норманнами, с изложением причин и последствий этого завоевания в Англии, Шотландии, Ирландии и на материке, до нашего времени: В 3 ч. / Пер. с француз. — СПб.: Тип. Головачева, 1868. — Ч. 1. — IX, 403 с.

Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. / Під загальною ред. *В. Лісового*. — К.: Смолоскип, 2005. — Т. 1: Нариси з історії філософії на Україні. Філософія Григорія С. Сковороди. — XXXVIII, 402 с.

Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. / Під загальною ред. *В. Лісового*. — К.: Смолоскип, 2005. — Т. 2: Між інтелектом і культурою: дослідження з історії української філософії. — 264 с.

Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. / Під загальною ред. *В. Лісового*. — К.: Смолоскип, 2005. — Т. 3: Філософія життя у Людовіта Штура. Філософська славістика. — XXIV, 456 с.

Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. / Під загальною ред. *В. Лісового*. — К.: Смолоскип, 2005. — Т. 4: Гегель у Росії. Гегель і французька революція. Гегель і Ніцше. — VIII, 376 с.

Шеллинг Ф. В. И. Сочинения: В 2 т. / Сост. и ред. *А. В. Гулыга*. — М.: Мысль, 1989. — Т. 2. — 636, [2] с.

Шопенгауер А. Мир как воля и представление / Пер. с нем. — М.: Наука, 1993. — Т. 2. — 671 с.

Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории: В 2 т. / Вступ. ст., прим. и пер. с нем. *К. А. Свасьяна*. — М.: Мысль, 1993. — Т. 1: Гештальт и действительность. — 663, [1] с.

Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории: В 2 т. / Вступ. ст., прим. и пер. с нем. *И. И. Маханькова*. — М.: Мысль, 1998. — Т. 2: Всемирно-исторические перспективы. — 606, [1] с.

Яворський М. Нарис історії України. — [К.:] ДВУ, 1923. — Ч. 1: Господарство натуральне. Первісне суспільство — Князівського-дружинний вік. Феодалізація України. Феодалізм. Галицько-Волинської та Литовської доби. — 170, IV с.

Яворський М. Нарис історії України. — [К.:] ДВУ, 1924. — Ч. 2: Станово-Шляхецьке суспільство. Козацька революція. — 134, [3] с.

Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. — [Харків:] ДВУ, 1927. — Т. 1. — 414 с.

Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. — [Харків:] ДВУ, 1928. — Т. 2, ч. 1. — 168 с.

Hruševskýj M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes / autorisierte Übersetzung aus der zweiten ukrainischen Ausgabe. — Leipzig: Kommissionsverlag von B. G. Teubner, 1906. — Bd. 1: Urgeschichte des Landes und des Volkes. Anfänge des Kijever Staates. — VIII, 754 s.

V. Монографії, окремі видання та збірки праць одного автора

Алексеева Г. Д. Историческая наука в России. Идеология. Политика (60–80-е годы XX века). — М.: ИЦ ИРИ РАН, 2003. — 247 с.

Андрєєв В. М. Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого: Монографія. — Дн.: Герда, 2012. — 476 с.

Анкерсмит Ф. История и тропология: Взлет и падение метафоры / Пер. с англ. *М. Кукарцева, Е. Коломоец* и др. — М.: Прогресс-Традиция, 2003. — 496 с.

Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / вступ. стаття та ком. *В. Ульяновського*; бібліографія *О. Тодійчук*. — К.: Либідь, 1995. — 814 с.

Антонович В. Польсько-українські відносини XVII ст. в сучасній польській призмі (З нагоди повісти Г. Сенкевича «Огнем і мечем»). — Львів: З друк. НТШ, 1904. — 66, [VI] с.

Антонович В. Про козацькі часи на Україні / Післям. *М. Ф. Слабошпицького*; ком. *О. Д. Василюк, І. Б. Гирича*. — К.: Дніпро, 1991. — 238 с.

Антонович В. Исследование о гайдамачестве. (Извлечено из 3 тома 3 части «Архива Юго-Западной России»). — К.: В универ. тип., 1876. — 128 с.

Антонович В. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России *В. Б. Антоновича*. — К.: Тип. Е. Я. Федорова, 1885. — Т. 1. — 351 с.

Антонович В. Предисловие // Архив ЮЗР. — К.: В университетской тип., 1869. — Ч. 5, т. 1: «Акты о городах». — С. 1–94.

Антонович В. Содержание Актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716) // Архив ЮЗР. — К.: В тип. Е. Федорова, 1868. — Ч. 3, т. 2: Акты о козаках (1679–1716). — С. 1–197.

Антонович В. Содержание Актов о козаках 1500–1648 год // Архив ЮЗР. — К.: В тип. И. и А. Давиденко, 1863. — Ч. 3, т. 1: Акты о козаках (1500–1648 г.). — С. I–СХХ.

Антонович В. Содержание Актов об околичной шляхте // О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. (Извлечено из 1 тома 4 части «Архива Юго-Западной России»). — К.: В тип. Е. Федорова, 1867. — С. 3–62.

Арон Р. Избранное: Измерения исторического сознания / Отв. ред. *И. А. Гобозов*. — М.: РПЭ, 2004. — 527 с.

Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Общая ред. и предисл. *П. С. Гуревича*. — М.: Издат. группа «Прогресс» — «Политика», 1993. — 608 с.

Аронсон М., Рейсер С. Литературные кружки и салоны / Ред. и предисл. *Б. М. Эйхенбаума*. — Л.: Прибой, 1929. — 311 с.

Атаманенко А. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність / Наук. ред. *М. Г. Щербак*. — Острог: Вид-во НаУОА, 2010. — 672 с.

Багалеї Д. История Северской земли до половины XIV ст.: Историческая монография. С картою и рисунками. — К.: В университет. тип., 1882. — II, 310, [14] с.

Бантыш-Каменский Д. Жизнь Мазепы. С портретом и снимком подписи. — М.: Тип. А. Семена при Импер. Медико-Хирургической Академии, 1834. — 92 с.

Бантыш-Каменский Д. Н. Жизнь Николая Николаевича Бантыша-Каменского. — М.: В тип. Импер. Медико-Хирургической Академии, 1818. — 79 с.

Бантыш-Каменский Д. Н. Жизнь преосвященного Амвросия, архиепископа Московского и Калужского, убиенного в 1771-м году. С портретом его. — М.: В губерн. тип. у А. Решетникова, 1813. — 104 с.

Барг М. А. Категории и методы исторической науки / Отв. ред. *Ю. А. Поляков*. — М.: Наука, 1984. — 342 с.

Барг М. А. Эпохи и идеи: Становление историзма. — М.: Мысль, 1987. — 348, [2] с.

Баткин Л. М. Итальянские гуманисты: стиль жизни и стиль мышления / Отв. ред. М. В. Алпатов. — М.: Наука, 1978. — 199 с.

Батуринець П. З громадської діяльності О. М. Лазаревського на Чернігівщині. — [К.:] Б. в., 1928. — 16 с.

Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / Сост. С. Г. Бочаров; примеч. С. С. Аверинцева и С. Г. Бочарова. — М.: Изд-во «Искусство», 1979. — 424 с.

Белодед В. Д., Буслинский В. А., Бычко А. К. и др. Философская мысль в Киеве: (историко-философский очерк) / Под. ред. В. И. Шинкарука. — К.: Наук. думка, 1982. — 357 с.

Белый А. Символизм как миропонимание / Сост., вступ. ст. и прим. Л. А. Сугай. — М.: Республика, 1994. — 528 с.

Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. — М.: Медиум, 1995. — 323 с.

Бердяев Н. Судьба России. Опыты психологии войны и национальности. — М.: Изд. Г. А. Лемана и С. И. Сахарова, 1918. — 240 с.

Бернгейм Э. Введение в историческую науку / Пер. с нем. — М.: Изд-во М. Н. Прокоповича, 1908. — 135 с.

Бернгейм Э. Философия истории, ее история и задачи / Пер. с нем. — М.: Изд. Н. Н. Клочкова; тип. Вильде, 1909. — 112 с.

Бестужев-Рюмин К. Русская история. — СПб.: Тип. А. Траншеля, 1885. — Т. 2, вып. 1. — [VI], 319 с.

Білодід В. Д. Історіографія української етнотентальності: В. Б. Антонович. Історіософські нариси / За ред. Н. П. Поліщук. — К.: Вища школа, 2011. — 335 с.

Блок М. Апология истории или ремесло историка / Пер. Е. М. Лысенко; прим. А. Я. Гуревича. — М.: Наука, 1973. — 232 с.

Боброев Е. А. Философия в России: Материалы, исследования и заметки. — Казань: Типо-литогр. имп. ун-та, 1899–1900. — 672 с.

Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. ХІХ — 20-ті рр. ХХ ст.). — Харків: Вид-во Віровець А. П. «Апостроф», 2010. — 480 с.

Богословский М. М. Историография, мемуаристика, эпистолярная (Научное наследие) / Отв. ред. А. И. Клибанов. — М.: Наука, 1987. — 215 с.

Богучарский В. Я. Из истории политической борьбы в 70-х – 80-х гг. ХІХ века. Партия «Народной Воли», ее происхождение и гибель. — М.: Русская мысль, 1912. — IV, 483, [2] с.

Бойко Н. Михайло Максимович — навіки з рідним краєм. — Черкаси: Брама, 2004. — 247 с.

Бойко Ю. Вибрані праці / Передм. С. Білоконя. — К.: «Медікол», 1992. — 380 с.

Будзиновський В. Хмельниччина в Галичині на підставі матеріялу зібраного і обробленого д-ром Ст. Томашівським. — Львів: Накладом В. Будзиновського; з «Загальної Друкарні», 1906. — 45 с.

Буркхардт Я. Размышления о всемирной истории / Пер. с нем. — М.: РПЭ, 2004. — 560 с.

Бухарин Н. Экономика переходного периода. — М.: Госиздат, 1920. — Ч. 1: Общая теория трансформационного процесса. — 157, [7] с.

Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком. — Харьков: Тип. М. Зильберберга, 1882. — 238 с.

Быковский С. Н. Методика исторического исследования. — Л.: Б. и., 1931. — 204 с.

Ващенко В. В. Від самопрезентації до методології: психобіоісторіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського / Заг. ред. І. І. Колесник. — Дн.: Дніпропетров. нац. ун-т, 2007. — 324 с.

Вебер Б. Г. Историографические проблемы. — М.: Наука, 1974. — 335 с.

Вебер М. Исторический очерк освободительного движения в России и положение буржуазной демократии / Пер. с нем. — К.: Тип. И. И. Чоколова, 1906. — 149 с.

Веденов М. Ф., Сачков Ю. В. Проблема стилей мышления в естествознании. — М.: Знание, 1971. — 32 с.

Вельфлин Г. Основные понятия истории искусств. Проблема эволюции стиля в новом искусстве / Пер. с нем. А. А. Франковского. — СПб.: Мифрил, 1994. — VIII, 398 с.

Верба І. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні: (До 100-річчя з дня народження) / Відп. ред. П. С. Сохань. — К.: НАНУ. ІУАДГ, 1999. — 383 с.

Веретенников В. И. Памяти дорогого учителя [О. С. Лаппо-Данилевский] // РИЖ. — 1920. — Кн.6. — С. 200–206.

Верзилов А. В. Памяти Александра Матвеевича Лазаревского. — Чернигов: Тип. Губернского правления, 1903. — 10 с.

Вернадский Г. В. Русская историография / Сост. В. Н. Козляков. — М.: Аграф, 1998. — 448 с.

Винар Л. Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток. — Київ-Львів-Париж-Нью-Йорк-Торонто: УІТ; Міжнародн. т-во ім. М. Грушевського; Вид-во ім. О. Теліги, 1998. — 216 с.

Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка 1892–1930. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1970. — 110 с.

Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). — Б.м.: Сучасність, 1985. — 120 с.

Винар Л. «Український історик» і сучасний стан української історичної науки. — Нью-Йорк-Мюнхен: УІТ, 1980. — 27 с.

Виндельбанд В. Избранное. Дух и история / Пер. с нем. — М.: Юрист, 1995. — 687 с.

Винкельман И.-И. Избр. произведения и письма / Пер. А. А. Аляудиной; вступ. ст. и ред. Б. Пшибышевского. — М.-Л.: Academia, 1935. — 687 с.

Виноградов В. В. Проблема авторства и теория стилей. — М.: ГИХЛ, 1961. — 614 с.

Виппер Р. Очерки теории исторического познания. — М.: Типо-лит. И. Н. Кушнерев и К^о, 1911. — 284 с.

Воблий К. Г. Організація роботи наукового працівника (Методика і техніка). — 3-є вид. — К.: Наук.думка, 1969. — 176 с.

Водотика С. Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості / Ред. проф. С. Р. Лях. — Київ-Херсон: Айлант, 1998. — 141 с.

Водотика С. Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. — Київ-Херсон: НАНУ. ІУ, 1998. — 171 с.

Волинський П. К. Теоретична боротьба в українській літературі (перша половина XIX ст.). — К.: Держ. вид-во «Художньої літератури», 1959. — 441 с.

Вормс Р. Общественный организм / Под ред. и с пер. А. С. Трачевского. — СПб.: Тип. Ю. Н. Эрлих, 1897. — XVI, 246, [4] с.

Галушко К. Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих». — К.: Темпора, 2002. — 288 с.

Гегель Г. В. Ф. Философия истории / Пер. А. М. Водена. — СПб.: Наука, 1993. — 477 с.

Гервинус Г. Г. Принципы историографии (Лейпциг, 1837) // Автобиография Гервинуса / Пер. Э. Циммермана. — изд. К. Т. Солдатенкова. — М.: Тип. И. П. Родзевича, [1895]. — С. 295–342.

Гердер И.-Г. Идеи к философии истории человечества / Пер. и прим. А. В. Михайлова. — М.: Наука, 1977. — 703 с.

Гирич І. Б. Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. — Тернопіль: Навальна книга — Богдан, 2012. — 488 с.

Гобозов И. А. Введение в философию истории. — 2-е изд., доп. и перераб. — М.: Теис, 1999. — 363 с.

Голобуцкий В. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. — К.: ГИПЛ УССР, 1962. — 360 с.

Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. — К.: ГИПЛ УССР, 1957. — 462 с.

Головко В. Історіографія кризи історичної науки: Український контекст. — К.: НАНУ. ІУ, 2003. — 228 с.

Голубовский П. В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX–XIII ст. — К.: В универ. тип., 1884. — II, 254, IV с.

Гончарук П. С. Суспільно-політичні та історичні погляди П. О. Куліша. До 110-ї річниці його світлої пам'яті (1819–1897) / Відп. за випуск О. І. Путро. — К.: Державна акад. керівних кадрів культури і мистецтв, 2006. — 263 с.

Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII — первой половины XIX ст. — К.: Наук. думка, 1988. — 213 с.

Горский В. С. Историко-философское истолкование текста / Отв. ред. И. П. Головаха. — К.: Наук. думка, 1981. — 206 с.

Гоцуляк В. Історіографічна думка про М. Грушевського і українську історичну науку його доби. — Черкаси: Сіяч, 1996. — 182 с.

Грешных В. И. Ранний немецкий романтизм: фрагментарный стиль мышления. — Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1991. — 141 с.

Гринченко Б. П. А. Кулиш: Биографический очерк. — Чернигов: Тип. Губернского Земства, 1899. — 43 с.

Грушевский А. С. Из харьковских лет Н. И. Костомарова. — СПб.: Сенатская тип., 1908. — 65 с.

Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. — Львів: б. в., 1894. — 11 с.

Грушевський М. С. Духовна Україна. Збірка творів / Упоряд. та додатки І. Гирича, О. Дзюби, В. Ульяновського. — К.: Либідь, 1994. — 560 с.

Грушевський М. Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи / Отд. оттиск из сб. «Статьи по славяноведению». — СПб.: Тип. имп. АН, 1904. — 9 с.

Грушевський М. З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905-6 р. — К.: З друк. С. В. Кульженка, 1906. — 126, [4] с.

Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. — К.: Освіта, 1992. — 192 с.

Грушевський М. З політичного життя Старої України. Розвідки, статті, промови. — К.: Друк. акц. т-ва «П. Барський», 1917. — 126, [2] с.

Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / Отд. оттиск из сб. «Статьи по славяноведению». — СПб.: Тип. имп. АН, 1904. — 7 с.

Грушевський М. Ілюстрована історія України. — Київ-Відень: Друк. J. V. Verpaу, 1921. — 575 с.

Грушевський М. На порозі Нової України: Гадки і мрії. — репринт вид. 1918. — К.: Наук. думка, 1991. — 128 с.

Грушевський М. Наша політика. — Львів: З друк. НТШ, 1911. — 119, [2] с.

Грушевський М. Останні романи Г. Сінкевича. Два відчити М. Грушівського. Читані в львівськiм «Клубі Русинок» 14 (26) і 17 (29) червня 1895 р. / Відбитка із «Зорі». — Ч. 14–17. — Львів, 1895. — 50 с.

Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). — [Wien]: Institut Sociologique Ukrainien, 1921. — 328 с.

Грушевський М. Середні віки Європи. — К.: Друк. акц. т-ва «Петро Барський в Києві», 1917. — 150, [2] с.

Грушевський М. Старинна історія. Греко-римський світ. — К.: Друк. акц. т-ва «Петро Барський в Києві», 1918. — 159 с.

Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К.: Т-во «Знання» України, 1991. — 240 с.

Грушевский М. Барское староство. Исторические очерки (XV–XVIII в.). — К.: Тип. имп. университета св. Владимира В. И. Завадзкого, 1894. — VI, 404 с.

Грушевский М. История украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. — СПб.: Тип. М. А. Славинского, 1914. — Т. 1. — С. 38–360.

Грушевский М. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. — СПб.: Тип. «Общественная польза», 1907. — VIII, 291, [5] с.

Грушевский М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. — К.: Тип. имп. университета св. Владимира, 1891. — XVI, 520 с.

Грязнов А. Ф. Аналитическая философия науки. — М.: Высшая школа, 2006. — 375 с.

Гуревич А. Я. Исторический синтез и школа «Анналов». — М.: Индрик, 1993. — 328 с.

Д. Б.-К. [Бантыш-Каменский Д. Н.] Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию. — М.: В губерн. тип. А. Решетникова, 1810. — 192 с.

Данилевич В. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст. — К.: [Тип. имп. университета св. Владимира], 1896. — 260, XVII с.

Дашкевич Н. Болоховская земля и ее значение в русской истории. Эпизод из истории Южной Руси в XIII и XIV столетиях. — К.: В университетской тип., 1876. — 61 с.

Дашкевич Н. Литовско-русское государство, условия его возникновения и причины упадка // УИ. — К., 1882. — № 3. — С. 45–70; № 5. — С. 189–202; № 8. — С. 325–344; № 9. — С. 361–376; № 10. — С. 419–439; 1883. — № 4. — С. 115–122.

Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. — 2-е вид., випр. й доп. — Львів: НАНУ. ІУАДГ; літературна агенція «Піраміда», 2007. — 808 с.

Дмитренко М. Українська фольклористика другої половини XIX століття: Школи, постаті, проблеми. — К.: Сталь, 2004. — 383 с.

Довнар-Запольский М. В. Исторический процесс русского народа в русской исторической науке. — М.: Изд. т-ва И. Д. Сытина, 1906. — 32 с.

Довнар-Запольский М. Очерки истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII столетия. — К.: Типо-лит. Высочайше утв. товарищества И. Н. Кушнерев и К^о в Москве. Киевское отделение, 1891. — VII, 170 с.

Доманицький В. Володимир Антонович (3 нагоди 45-літнього ювілею наукової і громадської діяльності). — К.: Друк. С. А. Борисова, 1906. — 20 с.

Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика / Пер. з польськ. та англ. *В. Склокіна*; наук. ред. *В. Склокін, С. Троян*. — К.: Ніка-центр, 2012. — 264 с.

Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. — Прага: Вид-во Ю. Тищенка, 1942. — 163, 5 с.

Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко, огляд його життя і політичної діяльності / Ред. *В. Омельченко*. — Нью-Йорк: Вид. УВАН, 1985. — 712 с.

Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров: Його громадська й літературно-наукова діяльність. — К.: Друкар, 1920. — 96 с.

Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії / Упорядк. та вступн. ст. *Ю. Пінчука, Л. Гриневич*. — 3-е вид., репринт. — К.: Українознавство, 1996. — XXX, 255 с.

Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш. — Київ-Лейпциг: Укр. накладня, [1923]. — 207 с.

Драгоманів М. Історія політичних думок в старинні й середніх віках (Як люди доходили до думок про свободу, рівність і право народу). — Яворів: Накладом «Самоосвіти», 1933. — 48 с.

Драгоманів М. Козаки / Пер. з нім. *М. Павлика*. — Львів: Накладом української-руської спілки з обмежною порукою у Львові, 1906. — 56 с.

Драгоманів М. Оповідання про заздрих богів. — [Відень]: Друк і наклад партійної друкарні Партії Українських соціалістів-революціонерів, 1915. — 38, [4] с.

Драгоманів М. Старі хартії вольності. — [Відень]: Накладом вид-ва, 1915. — 80, [2] с.

Драгоманов М. В справі Угорської Руси. Посмертний голос М. Драгоманова. — Львів: З друк. В. Манецкого, 1895. — 15 с.

Драгоманов М. П. Вибране / Упоряд. *Р. С. Міщук*; прим. *Р. С. Міщука, В. С. Шандри*. — К.: Либідь, 1991. — 684 с.

Драгоманов М. Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками / Під заг. ред. *П. Богацького*. — Прага-Нью-Йорк: Накладом українських поступових товариств в Америці, 1937. — XVI, 414 с.

Драгоманов М. Віра й громадські справи. — Коломия: Наклад редакції «Хлібороба»; з друк. *М. Білоуса*, 1892. — 14 с.

Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. — Коломия: З друк. *М. Білоуса*, 1894. — 199 с.

Драгоманов М. П. Література російська, великоруська, українська і галицька // *Драгоманов М. П.* Вибрані праці: У 3 т., [у 4 кн.] — К.: Знання України, 2007. — Т. 2: Фольклористика. Літературознавство [Упор. та прим. *В. Ф. Погребенника*]. — С. 151–325.

Драгоманов М. Микола Іванович Костомаров: Життєписний очерк. — Львів: З друк. *НТШ*, 1901. — 41 с.

Драгоманов М. Рай і поступ. — 3-є вид. — К.: Вид-во «Ранок»; друк. *П. Барського*, 1906. — 96 с.

Драгоманов М. Українська література, проскрибована російський урядом / Пер. з фр., текстолог. опрацювання та прим. *Г. Цвенгроша*; вступ. слово *М. Колеси*. — Львів: ЛНУ, 2001. — 94, [2] с.

Драгоманов М. «Царство Божие внутри вас» *Л. Толстого*. — 2-е вид. — К.: Ранок, 1907. — 16 с.

Драгоманов М. Швейцарська республіка. — 2-е вид. — Львів: З друк. *Нар. Ст. Манецького і Спілки (Готель Жоржа)*, 1899. — 32 с.

Драгоманов М. Внутреннее рабство и война за освобождение. — Genève-Bale-Lyon: *H. Georg*, 1877. — 34 с.

Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. — К.: В универ. тип., 1869. — Ч. 1. — VIII, 415 с.

Драгоманов М. Выиграши последней войны (перепечатано с женеvского издания). — СПб.: «Вольная Петербургская типография», 1878. — 14 с.

Драгоманов М. Император Тиберий (Рассуждение pro venia legendi *М. Драгоманова*) // УИ. — К., 1864. — № 1. — С. 1–55; № 2. — С. 1–58.

Драгоманов М. Историческая Польша и Великорусская демократия. — Женева: Тип. «Работника» і «Громади», 1881. — 512, VIII с.

Драгоманов М. Либерализм и земство в России. 1. Земский либерализм в России (1858–1883). 2. Самодержавие, местное самоуправление и независимый суд. — Genève: *H. Georg*, 1889. — 64 с.

Драгоманов М. «Народная воля» о централизации революционной борьбы в России / Отд. оттиск из «Вольного слова» (1882. — № 37–38). — Genève: Impr. de la «Parole libre», [1882]. — 32 с.

Дубровский А. М. Историк и власть. Историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е годы). — Брянск: Изд-во БрГУ, 2005. — 800 с.

Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Пер. с фр., сост., послесловие и примеч. *А. Б. Гофмана*. — М.: Канон, 1995. — 352 с.

Етнографічні писання Костомарова / За ред. М. Грушевського. — [К.:] ДВУ, 1930. — XXIV, 352 с.

Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Авторизов. переклад з англ. М. Климчука, Х. Чушак; за ред. М. Климчука. — К.: Критика, 2008. — 303 с.

Єкельчик С. Пробудження нації: До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. — Мельбурн: Ун-т ім. Монаша; відділ славістики, 1994. — 121 с.

Єфремов С. Історія українського письменства / Ред. і передм. М. К. Наєнка. — К.: Femina, 1995. — 686 с.

Жирмунский В. Вопросы теории литературы. Статьи 1916–1926. — Л.: Academia, 1928. — 357 с.

Забаревський М. [Дорошенко Д. І.] В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу. — Відень: Видано заходами О. Жеребка, 1925. — 51 с.

Зайцева З. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX — початок XX ст.): Монографія. — К.: КНЕУ, 2006. — 368 с.

Заремба С. З. Українське пам'яткознавство: Історія, теорія, сучасність. — К.: Логос, 1995. — 448 с.

Заруба В. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952): Монографія. — Дн.: Ліра ЛТД, 2004. — 456 с.

Заславский Д. М. П. Драгоманов. Критико-биографический очерк. — К.: Сорабкоп, 1924. — 171 с.

Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності. — Львів: ЛДУ, 1999. — 227 с.

Зашкільняк Л. А. Формирование и развитие исторической науки в Польше. — Львов: ЛГУ, 1986. — 82 с.

Зиммель Г. Проблемы философии истории (Этюд по теории познания) / Пер. под ред. В. Н. Линда. — М.: Изд. магазина «Книжное дело», 1898. — 165 с.

Іванова Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України II половина XIX ст. — К.: Вид-во Київського ун-ту, 1971. — 234 с.

Іваньо І. В. Філософія і стиль мислення Г. Сковороди / Відп. ред. В. М. Нічик. — К.: Наук. думка, 1983. — 270 с.

Іванишев Н. Д. Сочинения / Под ред. А. В. Романовича-Славатинского и К. А. Царевского. — К.: В универ. тип., 1876. — V, 451 с.

Іоффе І. Культура і стиль. Система і принципи соціології. Література, живопись, музика натурального, товарно-денежного, індустріального господарства. — Л.: Прибой, 1927. — 367 с.

Кант І. Критика чистого розуму / Пер. с нем. Н. О. Лосского. — СПб.: Тайм-Аут, 1993. — 477 с.

Капеллер А. Мала історія України / Пер. з нім. О. Блащук. — К.: К. І. С., 2007. — 264 с.

Кареев Н. Из лекций по общей теории истории. — 2-е изд. — Пг.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1916. — Ч. 1: Историка (Теория исторического знания). — 281 с.

Кареев Н. Из лекций по общей теории истории. — Пг.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1915. — Ч. 2: Историология (Теория исторического процесса). — 320 с.

Кареев Н. И. Основы русской социологии. — СПб.: Изд-во И. Лимбаха, 1996. — 368 с.

Карлейль Т. Герои, почитание героев и героическое в истории. — М.: Эксмо, 2008. — 864 с.

Карлейль Т. История Французской революции / Пер. с англ. — М.: Мысль, 1991. — 575, [1] с.

Карпов Г. Ф. г. Костомаров как историк Малороссии. — М.: Тип. Грачева и К°, 1871. — 35 с.

Карпов Г. Ф. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е января 1654 — 30-е мая 1672 года. — М.: Тип. Грачева и К°, 1870. — 179, [2] с.

Карсавин Л. П. Введение в Историю (Теория истории). — Петербург: Наука и школа, 1920. — 78 с.

Карцев В. П. Социальная психология науки и проблемы историко-научных исследований. — М.: Наука, 1984. — 311 с.

Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. — К.: Либідь, 1995. — 223 с.

Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. — К.: Либідь, 1999. — 350 с.

Кентрджинський Б. Мазепа. — К.: Темпора, 2013. — 496 с.

Кирилюк Є. Пантелеймон Куліш / За ред. *Я. Савченка*. — Харків–Київ: ДВУ, 1929. — 93 с.

Кистьяковский Б. Страницы прошлого. К истории конституционного движения в России (По поводу книги: *Богучарский В. Я.* Из истории политической борьбы в 70-х–80-х гг. XIX века. Партия «Народной Воли», ее происхождение и гибель. — М.: Русская мысль, 1912. — IV, 483 с.). — М.: Тип. П. П. Рябушинского, 1912. — 131 с.

Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи». — К.: НАНУ. ІУ, 2005. — 490 с.

Кобленц И. Н. Источники и деятели русской библиографии XV–XVIII в. / Отв. ред. *Я. Н. Щапов*. — М.: Наука, 1991. — 135 с.

Ковалевский М. М. Историко-сравнительный метод в юриспруденции и приемы изучения истории права. — М.: Тип. Ф. Б. Миллера, 1880. — 72 с.

Ковалевский М. М. Современные социологи. — СПб.: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1905. — XVI, 414, [2] с.

Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. — 2-е изд., доп. — М.: Наука, 2003. — 486 с.

Ковальчук О. О. Українське історичне джерелознавство доби романтизму / Відп. ред. *П. С. Сохань*. — К.: НАНУ. ІУАДГ, 2011. — 323 с.

Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. *С. Грачової* за участі *О. Бобровського* та за ред. *Т. Курила*; наук. ред. *Т. Курила* за участі *В. Горобця*. — К.: Критика, 2004. — 351 с.

Козак С. Українська змова і месіанізм. Кирило-Мефодіївське братство. — Ів.-Франківськ: Плай, 2004. — 253 с.

Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). — К.: Нац. авіаційний ун-т, 2004. — 352 с.

Козмин Н. К. Очерки из истории русского романтизма: Н. А. Полевой, как выразитель литературных направлений современной ему эпохи. — СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1903. — 574 с.

Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / За ред. В. Смоля. — К.: НАНУ. ІУ, 2013. — 566 с.

Коллингвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография / Пер. и ком. Ю. А. Асеева; авт. ст. М. А. Киссель. — М.: Наука, 1980. — 485 с.

Комаринець Т. І. Ідейно-естетичні основи українського романтизму (проблема національного й інтернаціонального). — Львів: Вища школа, 1983. — 224 с.

Компан О. Вплив визвольної війни українського народу на розвиток антифеодального руху в Польщі. — К.: Держполітвидав, 1954. — 46 с.

Компан О. С. Єдність світового історичного процесу / Відп. ред. Ф. П. Шевченко. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1966. — 48 с.

Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / Відп. ред. М. І. Марченко. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — 387 с.

Компан О. С. Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. / Ред. І. О. Гуржій. — К.: Вид-во АН УРСР, 1954. — 112 с.

Кон-Винер Э. История стилей изящных искусств / Пер. с нем. под ред. и с добавлением М. С. Сергеева. — М.: Книгоиздательство «Космос», 1913. — 291 с.

Кониский Г. История Русов или Малой России. — репринт моск. изд. 1846. — К.: Рекламно-издат. фирма «Дзвін», 1991. — IV, IV, 261, 44 с.

Конт О. Дух позитивной философии (Слово о положительном мышлении) / Пер. с фр. И. А. Шапиро, предисл. М. Ковалевского. — СПб.: Вестник Знания, 1910. — 76, IV с.

Короткий В., Біленький С. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX століття. — К.: ВЦ «Київський університет», 1999. — 387 с.

Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич, 1804–1860 / Научн. ред. Ю. Д. Марголис. — Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1987. — 286 с.

Костомарів М. Історія України в життєписах визначніших її діячів / Переложив О. Барвінський. — Львів: З друк. НТШ, 1918. — 493 с.

Костомаров М. Дві руські народності / Переклав О. Кониський; з переднім словом Д. Дорошенка. — Київ–Лейпциг: Українська накладня, [1923]. — 111 с.

Костомаров Н. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // ОЗ. — 1857. — Т. 110, № 1. — С. 200–290; № 2. — С. 515–575; Т. 111, № 3. — С. 207–264; № 4. — С. 529–574; Т. 112, № 5. — С. 323–376; № 6. — С. 377–424; Т. 113, № 7. — С. 1–50; № 8. — С. 315–358.

Костомаров Н. И. Бунт Стеньки Разина // *Костомаров Н. И.* Автобиография. Бунт Стеньки Разина / Авт. вступ. ст. и ком. Ю. Пинчук. — К.: Наук. думка, 1992. — С. 330–445.

Костомаров Н. Гетманство Выговского // *Основа*. — 1861. — № 4. — С. 1—66; № 7. — С. 67—114.

Костомаров Н. Гетманство Юрия Хмельницкого // *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования: В 12 т. — СПб.: Тип. А. Траншеля; изд-во Д. Кожанчикова, 1872. — Т. 12. — С. 153—306.

Костомаров Н. И. Мазепа. — М.: Типо-лит. И. Н. Кушнерева и К°, 1882. — VII, 446 с.

Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в древней Руси // *Основа*. — 1861. — № 1. — С. 121—158.

[*Костомаров Н. И.*] Мысли об истории Малороссии // *БЧ*. — 1846. — Т. 78, № 9. — С. 21—42.

Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. — Харьков: В университетской тип., 1843. — 214 с.

Костомаров Н. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI—XVII столетиях. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1860. — 214 с.

Костомаров Н. Руина. Историческая монография. 1663—1687 // *ВЕ*. — 1879. — № 4. — С. 610—655; № 5. — С. 5—39; № 6. — С. 437—497; № 8. — С. 586—635; № 9. — С. 5—77; 1880. — № 7. — С. 202—271; № 8. — С. 401—468; № 9. — С. 5—78.

Коялович М. О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям / Вступ. ст. *И. П.* — 3-е изд. — СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1901. — XXXVI, 593 с.

Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). — Харків: Основа, 1996. — 376 с.

Кребер А. Л. Избранное: Природа культуры / Пер. с англ. — М.: РПЭ, 2004. — 1008 с.

Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Відп. ред. *Ф. П. Шевченко*. — [1-е вид.]. — К.: Вид-во АН УРСР, 1954. — 534 с.

Кроче Б. Теория и история историографии / Пер. с итал. *И. М. Заславской*. — М.: Языки русской культуры, 1998. — 191 с.

Круглашов А. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова. — Чернівці: Прут, 2000. — 487 с.

Крупницький Б. Гетьман Мазепа в освітленні німецької літератури його часу / Відбитка з часопису «Записки Чина Св. Василя Великого». — Т. 4, вип. 1/2. — Жовква, 1932. — 27 с.

Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з нім. *О. К. Струкевича*; вступ. ст. *В. М. Горобця*. — К.: Україна, 2003. — 237 с.

Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик 1672—1742. Огляд його політичної діяльності. — Варшава: З друк. НТШ у Львові, 1937. — 251 с.

Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: 36 статей / На правах рукопису. — Мюнхен: УВУ, 1959. — 228, 2 с.

Крупницький Б. Культурне життя України за гетьмана Данила Апостола. — Кіль: Куль.-наук. вид-во Т. Омельченко — Ю. Тищенко, [1949]. — 10 с.

Крупницький Б. Основні проблеми історії України / На правах рукопису. — Мюнхен: УВУ, 1955. — 217 с.

Крупницький Б. Теорія III Риму і шляхи російської історіографії. — Мюнхен: ЦАКАВЗЕ, 1952. — 30 с.

Крупницький Б. Теофан Прокопович і шведи (Інформаційний нарис) / Відбитка з часопису «Записки Чина Св. Василя Великого». — Т. 6, вип. 1/2. — Жовква, 1934. — 14 с.

Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950) / На правах рукопису; вступ. слово *Н. Полонської-Василенко*. — Мюнхен: IBC, 1957. — XLVI, 120 с.

Крупницький Б. Федералізм на сході Європи (Роздумування з приводу праці Г. ф. Равха «Росія, державна єдність і національні своєрідності»). — Париж: Вид. Першої укр. друкарні у Франції, 1956. — 36 с.

Куліш П. А. Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року. Видана типом другим з додатком посліслов'я. — Львів: З друк. Т-ва ім. Шевченка, 1882. — 40 с.

Куліш П. Україна. Од початку України до Батька Хмельницького. — К.: В уни-вер. тип., 1843. — 95, [3] с.

Куліш П. Хмельницина. Історичне оповідання. — Пб.: Друк. П. Куліша, 1861. — 127 с.

Кулиш П. А. Хуторская философия и удаленная от света поэзия. — СПб.: Тип. об-ва «Общественная польза», 1879. — [8], 305 с.

Кун Т. Структура научных революций / Пер с англ.; сост. *В. Ю. Кузнецов*. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — 605, [3] с.

Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / Наук. ред. *Л. Винар*. — К.: Кий, 2006. — 662 с.

Лавджой А. Великая цепь бытия: История идеи / Пер. *В. Софронов-Антони*. — М.: Дом интеллектуальной книги, 2001. — 372, [1] с.

Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.): Историко-юридический очерк / С предисл. *Н. Василенко*. — К.: Тип. 1-й Киевской артели Печатного дела, 1908. — X, II, 108 с.

Ланглуа Ш., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории / Пер. с фр. — СПб.: Изд. О. Н. Поповой, 1899. — 275 с.

Левенець Ю. А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX — початок XX століття). — К.: СтилоС, 2001. — 585 с.

Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. Первобытная мифология. Мифический мир австралийцев и папуасов / Пер. с фр. *Б. Шаревской*; предисл. *В. К. Никольского*. — М.: ОГИЗ-ГАИЗ; тип. Сталина, 1937. — XXXII, 518 с.

Лемке М. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. — СПб.: Тип. СПб. т-ва печ. и изд. дела «Труд», 1904. — XIII, 427 с.

Линниченко И. А. А. И. Маркевич. Биографические воспоминания и список трудов. — Одесса: «Экономическая» тип., 1904. — [2], 48 с.

Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Пер. с фр. *Н. А. Шматко*. — М.: Ин-т экспериментальной социологии, 1998. — 160 с.

Липинський В. Релігія і церква в історії України. — Львів: Накладом «Дружини», 1933. — 131 с.

Липинський В. Хам і Яфет. З приводу роковин 16 / 29 квітня 1918 р. — Львів: Накладом «Поступу», 1928. — 30, [2] с.

Лихачев Д. С. Очерки по философии художественного творчества. — СПб.: Рус.-Балт. информ. центр БЛИЦ, 1996. — 159 с.

Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X-XVIII веков. Эпохи и стили. — Л.: Наука. Ленинград. отд., 1973. — 254 с.

Лозинський М. Українське національне питання в творах Михайла Драгоманова. — [Відень]: Накладом видавництва, 1915. — 109, [4] с.

Лосев А. Ф. Проблема художественного стиля. — К.: Collegium; «Киевская Академия Евробизнеса», 1994. — 285 с.

Лосев А. Ф. Форма — Стиль — Выражение / Сост. А. А. Тахо-Годи. — М.: Мысль, 1995. — 944 с.

Лотман Ю. М. Карамзин. — СПб.: Искусство-СПб, 1997. — 832 с.

Лукеренко В. Л. Світогляд М. П. Драгоманова / Відп. ред. В. Ю. Євдокименко. — К.: Наук. думка, 1965. — 127 с.

Ляскоронский В. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. — К.: Тип. И. И. Чоколова, 1897. — II, V, 486, XIII с.

Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів / Авторизований переклад з англійської *Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук*; наук. ред. *С. Біленький*; відп. ред. *В. Падяк*. — Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. — 794, XXII с.

Максимовч М. У пошуках омріяної України: Вибрані українознавчі твори / Упоряд. та вступ. ст. *В. Короткого*. — К.: Либідь, 2003. — 360 с.

Максимович М. Киев явился градом великим...: Вибр. українознавчі твори / Упоряд. *В. Замлинський*; авт. прим. *І. Бутич*; передне слово *В. В. Скопенка*. — К.: Либідь, 1994. — 448 с.

Максимович М. Письма о Киеве и Воспоминания о Тавриде. — СПб.: Тип. А. Траншеля, 1871. — 154 с.

Максимович М. Письмо о философии. — М.: Б.и., 1833. — 11 с.

Максимович М. Размышления о природе. — 2-е изд., поправ. и доп. — К.: Тип. И. Вальнера, 1847. — 158 с.

Максимович М. Речь о русском просвещении, говоренная Адъюнктором Михаилом Максимовичем на Собрании Императорского Московского университета, 1832 года 12 января. — М.: В университет. тип., 1832. — 24 с.

Малиновский П. В. Проблема стиля научного мышления: Научно-аналитический обзор. — М.: АН СССР. ИНИОН, 1986. — 59 с.

Малкей М. Наука и социология знания / Пер. с англ.; послесловие *Б. Г. Юдина*. — М.: Прогресс, 1983. — 253 с.

Мангайм К. Идеологія та утопія / Пер. з нім. — К.: Дух і Літера, 2008. — 370 с.

Мангейм К. Очерки социологии знания: Проблема поколений — состоятельность — экономические амбиции / Отв. ред. *Е. Я. Скворцов*; пер с англ. *Е. Я. Додин*. — М.: ИНИОН РАН, 2000. — 162 с.

Мангейм К. Диагноз нашего времени / Пер. с нем. и англ. — М.: Юрист, 1994. — 700 с.

Мангейм К. Избранное: Диагноз нашего времени / Пер. с нем. и англ. — М.: РАО «Говорящая книга», 2010. — 744 с.

Мангейм К. Социология культуры: Избранное. — М.-СПб.: Университетская книга, 2000. — 505 с.

Маркевич А. И. Н. И. Костомаров и его значение (Речь, читанная в собрании одесского славянского благотворительного общества св. Кирилла и Мефодия приват-доцентом А. И. Маркевичем). — Одесса: Тип. «Одесский вестник» [1885]. — 20 с.

Маркевич Н. Украинские мелодии. — М.: Тип. А. Семена при Имп. Медико-хирургической академии, 1831. — XXIX, 154 с.

Марков П. Г. Жизнь и труды М. А. Максимовича. — К.: Фирма «ВИПОЛ», 1997. — Ч. 3. — 198 с.

Марков П. Г. Общественно-политические и исторические взгляды М. А. Максимовича. — К.: Вища школа, 1986. — 246 с.

Маркович Я. М. Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях. — СПб.: При Губернском Правлении, 1798. — [Ч. 1.] — 98, [6] с.

Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні: У 2 т. — Мюнхен: Академічне вид-во д-ра П. Белея, 1985. — Т. 1: Роки 1945–1951. — 429 с.

Марченко М. І., Полухін Л. К. Видатний історик України О. М. Лазаревський / Відп. ред. В. А. Дядиченко. — К.: Вид-во АН УРСР, 1958. — 44 с.

Маслов В. І. М. А. Маркевич. — Прилука: Вид. Прилуцького Окружн. музею, 1929. — 15 с.

Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні. Кінець XIX — перша третина XX ст. — Київ-Черкаси: Відлунання-Плюс, 2001. — 440 с.

Масненко В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. — Київ-Черкаси: БРАМА-ІСУЕП, 2000. — 283 с.

Матушевський Ф. В. Б. Антонович при світлі автобіографії та даних історії. — К.: Вік, 1909. — 44 с.

Матях В. Український цивілізаційний процес раннього нового часу в наукових проектах Інституту історії України НАН України / Відп. ред. В. А. Смолій. — К.: НАНУ. ІУ, 2011. — 184 с.

Матяш І. Зірка першої величини. Життєпис К. М. Грушевської. — К.: НАНУ. ІУАДГ, 2002. — 231 с.

Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709 / Передм. Л. Винара. — Мюнхен: УВУ, 1988. — 286 с.

Мацяк В. Галицько-Волинська Держава 1290–1340 у нових дослідках: Огляд історіографії та проблематики. — Авгсбург: УВАН, 1948. — 23 с.

Мезько-Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці / Ред. Л. Р. Винар. — Острог-Нью-Йорк: УІТ; ун-т ОА, 2000. — 454 с.

Мейнеке Ф. Возникновение историзма / Пер. с нем. В. А. Брун-Цеховой. — М.: РПЭ, 2004. — 480 с.

Милюков П. Главные течения русской исторической мысли. — 3-е изд. — СПб.: Изд. М. В. Аверьянова, 1913. — XII, 342 с.

Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). — Москва-Брянск: «Прометей»; Изд-во БГПУ, 1997. — 228 с.

Михеева В. В. Очерки жизни и творчества Н. И. Костомарова. — Харьков: Изд-во А. Н. Тимченко, 2007. — Кн. 1: Н. И. Костомаров в Харькове (1833–1844). Начало пути. — 238 с.

Мицюк О. Українські хлопомани. — Чернівці: Накладом автора, 1933. — 80 с.

Міяковський В. Недруковане й забуте. Громадські рухи ХІХ сторіччя. Новітня українська література / За ред. М. Антоновича. — Нью-Йорк: УВАН у США, 1984. — Т. 1. — 509 с.

Могильницкий Б. Г. Политические и методологические идеи русской либеральной медиевистики середины 70—х годов ХІХ в. — начала 900-х годов / Отв. ред. А. И. Данилов. — Томск: Изд-во Томского университета, 1969. — 410 с.

Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. — К.: Тип. имп. университета св. Владимира, 1885. — 388, II, II с.

Моно Г. Метод в історії / Пер. з фр. М. Залізняка. — Львів: З друк. НТШ, 1909. — 28 с.

Мунье Э. Что такое персонализм? / Примеч. и пер с фр. И. С. Вдовиной. — М.: ИГЛ, 1994. — 128 с.

Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / За ред. акад. М. Грушевського. — [К.:] ДВУ, 1928. — ХХІ, 316 с.

Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: До 170-річчя від дня народження. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1989. — 48 с.

Нечухрин А. Н. Теоретико-методологические основы российской позитивистской историографии (80-е гг. ХІХ в. — 1917 г.): Монография. — Гродно: ГрГУ, 2003. — 349 с.

Новик И. Б. Вопросы стиля мышления в естествознании. — М.: ИПЛ, 1975. — 144 с.

Новик И. Б. Системный стиль мышления (особенности познания и управления в сложных системах). — М.: Знание, 1986. — 64 с.

Новикова С. С. Социология: история, основы, институционализация в России. — Москва-Воронеж: Московский психолого-социальный институт; НПО «МОДЭК», 2000. — 464 с.

Новиченко Л. Від учора до завтра: Літературно-критичні статті. — К.: Радянський письменник, 1983. — 286 с.

Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Ред. Л. Винар; упоряд. І. Гирич, А. Атаманенко. — 2-е вид. — Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто: Місіонер, 2001. — 464 с.

Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. — Нью-Йорк: ООЧСУ, 1963. — 88 с.

- Оглоблин О.* Думки про Хмельниччину. — Нью-Йорк: ООЧСУ, 1957. — 88 с.
- Оглоблин О.* Кріпацька фабрика (Харків-Київ, 1931) // *Ohloblyn O.* A History of Ukrainian industry / Reprint of the three volume study first published in Kiev in 1925 and 1931. — München: Wilhelm Fink Verlag, 1971. — 285 с.
- Оглоблин О.* Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року). — Мюнхен-Нью-Йорк: УІТ, 1973. — 14 с.
- Оглоблин О.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / За ред. *Л. Винара*. — Нью-Йорк-Київ-Торонто: УІТ; Іст. секція УВАН у США, 1995. — XLVII, 419 с.
- Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654. — Нью-Йорк-Торонто: ООЧСУ; ЛВУ, 1954. — 100 с.
- Оглоблин О.* Хмельниччина і українська державність. — Нью-Йорк: ООЧСУ; СУМ, 1954. — Лекція 1. — 24 с.
- Оглоблин О.* Буржуазна історична школа Довнар-Запольського (до генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії) // ЗІАІ / Відп. ред. *С. Кокошко*. — К.: Друкарня-літографія ВУАН, 1934. — № 1. — С. 157–225.
- Оглоблин О.* До питання про автора «Истории русов» / Вступ. ст. *В. А. Смоля, О. І. Путро, І. В. Верби*; упор. *І. В. Верби, О. І. Путро*; ком. *І. В. Верби, А. М. Федірко*. — К.: НАНУ. ІУ, 1998. — 149 с.
- Оглоблин О. П.* Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). — К.: З друк. ВУАН, 1929. — 65 с.
- Оглоблин О.* Нариси з історії капіталізму на Україні / Передмова *С. Гуревича*. — Харків-Київ: Пролетар, 1931. — Вип. 1: Україна в суперечках міжнародної економіки й політики за першої половини ХІХ століття. — XV, 174 с.
- Оглоблин О. П.* Україна в часи Петра І. — К.: Вид-во АН УРСР 1939. — 59 с.
- Оглоблин А. П.* Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине. — [К.:] ГИУ, [1925]. — 270 с.
- Оглоблин А. П.* Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. — [К.:] ГИУ, 1925. — 232 с.
- Оглоблин А. П.* Полтавская битва. — М.: ГВИ Наркомата СССР, 1939. — 32 с.
- Окиншевич Л.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині ХVІІ–ХVІІІ ст. // ПКЗР / За ред. акад. *Н. П. Василенка*. — К.: З друк. УАН 1929. — Вип. 6. — С. 253–425.
- Ортега-і-Гасет Х.* Вибрані твори / Пер. з іспанськ. *В. Бурггардта, В. Сахна, О. Товстенко*. — К.: Основи, 1994. — 420 с.
- Осипов Г. В.* Социология и социализм. — М.: Наука, 1990. — 342 с.
- Острянин Д.* Світогляд М. О. Максимовича. — К.: Держполітвидав, 1960. — 165 с.
- Павлик М.* Михайло Драгоманів і його роля в розвою України. — Львів: З «Друкарні Уділової», 1907. — 91 с.
- Павлик М.* Михайло Драгоманів як політик. — Львів: Черенками «Загальної друкарні», 1911. — 60 с.
- Павловский И. Ф.* К истории Малороссии во время генерал-губернаторства Кн. Н. Г. Репнина (Очерки, материалы и переписка). По архивным данным / От-

тиск из 1 вып. Трудов Полтавской ученой архивной комиссии. — Полтава: Электрич. типо-лит. И. А. Дохмана, 1905. — 112 с.

Падох Я. Лев Окіншевич видатний історик державного права України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — Нью-Йорк–Мюнхен: УВУ, 1985. — 40 с.

Парахонский Б. А. Стиль мышления. Философские аспекты анализа стиля в сфере языка, культуры и познания / Отв. ред. *С. Б. Крымский*. — К.: Наук. думка, 1982. — 119 с.

Парахонский Б. А. Язык культуры и генезис знания: ценностно-коммуникативный аспект / Отв. ред. *П. Ф. Йолон*. — К.: Наук. думка, 1988. — 211 с.

Петренко С. Археографічна спадщина Миколи Костомарова / Наук. ред. *Ю. А. Пінчук*. — Київ–Полтава: АСМІ, 2000. — 192 с.

Петров В. Пантелимон Куліш у п'ядесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість — К.: 3 друк. ВУАН, 1929. — Т. 1. — VI, 572 с.

Петров М. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнительный историко-библиографический обзор. — Харьков: Университетская тип., 1861. — 309 с.

Петров Н. И. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. — К.: В тип. И. и А. Давиденко, 1884. — 457, XII с.

Петрушевский Д. М. К вопросу о логическом стиле исторической науки / Отд. оттиск из «Изв. Политехнического ин-та Имп. Петра Великого Т. 24», 1915. — 21 с.

Пешков И. В. М. М. Бахтин: от философии поступка к риторике поступка. — М.: Лабиринт, 1996. — 176 с.

Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття / Відп. ред. *П. Сохань*. — К.: АНУ. ІУА, 1993. — 198 с.

Пінчук Ю. Вибрані студії з костомаровознавства. — К.: НАН України. ІУАДГ, 2012. — 608 с.

Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / Авторизований пер. з англ. *М. Климчука*. — К.: Критика, 2011. — 599 с.

Покровский М. Н. Борьба классов и русская историческая литература: Лекции, читанные в Коммунистическом университете имени тов. Зиновьева, 3–7 мая 1923 г. — 2-е испр. изд. — Л.: Прибой, 1927. — 128 с.

Покровский М. Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии: Сб. ст. / Предисловие *М. Геллера*. — Лондон: Overseas Publications Interchange LTD, 1991. — IV, 391 с.

Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов: (Историографические очерки, критические статьи и заметки). — М.–Л.: ГСЭИ, 1933. — Вып. 1. — 327 с.

Полонська-Василенко Н. Українська історіографія / На правах рукопису; вступ. ст. *В. Янева*. — Мюнхен: УВУ, 1971. — X, 104 с.

Пономарев С. Михаил Александрович Максимович: (Биографический и историко-литературный очерк). — СПб.: Печатня В. И. Головина, 1872. — 75, XX с.

Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. К 75-летию Исторического факультета. — Одесса: Астропринт, 2007. — 536 с.

Потульницький В. А. Історія української політології: (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). — К.: Либідь, 1992. — 232 с.

Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934) / Відп. ред. *І. Гирич*. — К.: Критика, 1999. — 351 с.

Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / Ред. *І. Бречак*. — Київ–Кембридж: АНУ. АК. ІУА; УНІГУ, 1991. — 78 с.

Пріцак О. Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973). — Кембридж–Нью-Йорк: ФКУ, 1973. — XXXVI, 188 с.

Пріцак О. Шевченко-пророк. — К.: АНУ. Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського, 1993. — 39 с.

Пронштейн А. П. Методика исторического исследования / Отв. ред. *И. Д. Ковальченко*. — Ростов н/Д.: Изд-во Ростовского ун-та, 1971. — 467 с.

Пытин А. Н. Характеристики литературных мнений от двадцатых до пятидесятих годов: Исторические очерки. — 3-е изд. — СПб.: книгоиздательство «Колос», 1906. — VIII, 520, LVI с.

Реизов Б. Г. Французская романтическая историография (1815–1830) / Отв. ред. *А. Л. Дымшиц*. — Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1956. — 534 с.

Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. — М.: Круг, 2011. — 560 с.

Риккерт Г. Философия жизни / Пер. с нем. — К.: Ника-Центр, 1998. — 512 с.

Саар Г. П. Источники и методы исторического исследования. — Баку: Изд-во АЗГНИИ, 1930. — 174 с.

Савельева И. М., Полетаев А. В. История и интуиция: наследие романтиков. Препринт WP6 / 2003 / 06. — М.: ГУ ВШЭ, 2003. — 52 с.

Сакулин П. Н. Русская литература. Социолого-синтетический обзор стилей. — Л.: Ленинградская правда, 1928. — Ч. 1: Литературная старина. — 206 с.

Санцевич А. В. Видатний український історик М. Є. Слабченко. — К.: АНУ. ІІУ, 1993. — 70 с.

Санцевич А. В. М. І. Яворський: нарис життя та творчості. — К.: НАНУ. ІІУ, 1995. — 60 с.

Санцевич А. В. Методика исторического исследования. — 2-е изд. — К.: Наук. думка, 1990. — 212 с.

Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. 1936–1986 гг. / Под ред. *Ю. Ю. Кондуфора*. — К.: Наук. думка, 1986. — 207 с.

Сарбей В. Г. Історичні погляди О. М. Лазаревського. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 191 с.

Сарбей В. Г. Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма) / Отв. ред. *А. В. Санцевич*. — К.: Наук. думка, 1989. — 248 с.

Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. / Отв. ред. *В. А. Смолий*. — К.: Наук. думка, 1989. — 232 с.

Сенько Ю. В. Формирование научного стиля мышления учащихся. — М.: Знание, 1986. — 79 с.

Сеньобос Ш. Исторический метод в применении к социальным наукам / Пер. с фр. под ред. *П. С. Когана*. — М.: Товарищество тип. А. И. Мамонтова, 1902. — 240 с.

Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину. 1733–1768. — Одесса: В городской тип., 1845. — 230, II с.

Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк). — Одесса: Тип. «Техник», 1909. — 436, III с.

Слабченко М. Е. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. — Одесса: Тип. акционерного Южно-Русского общества Печатного дела, 1911. — II, 292 с.

Смолий В., Степанков В. Богдан Хмельницький. — К.: Вид. дім «Альтернативи», 2003. — 399 с.

Соколов А. Н. Теория стиля. — М.: Искусство, 1968. — 223 с.

Сокольников Н. М., Крейн В. Н. История стилей в искусстве. — М.: Гардарики, 2006. — 395 с.

Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Пер. с англ.; общ. ред., сост. и предисл. *А. Ю. Согомонов*. — М.: Политиздат, 1992. — 543 с.

Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. — К.: АНУ. ІУА, 1993. — 320 с.

Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские / Пер. с англ. под ред. *Н. А. Рубакина*. — Мн.: Современный литератор, 1998. — 1408 с.

Старчевский А. Очерк литературы русской истории до Карамзина. — СПб.: Тип. К. Жернакова, 1845. — 292 с.

Стельмах С. П. Історична думка в Україні XIX — початку XX століття. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — 175 с.

Стельмах С. Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX — початок XX століття / Відп. ред. *А. Слюсаренко*. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2005. — 377 с.

Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. *В. Кулика*. — К.: Либідь, 1994. — 240 с.

Таран Л. В. Историческая мысль Франции и России 70-е годы XIX — 40-е годы XX вв. / Отв. ред. *А. В. Санцевич*. — К.: Наук. думка, 1994. — 198 с.

Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. — М.: ИСЭЛ, 1958. — 479 с.

Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX — 30-ті роки XX століття) / Наук. ред. *Р. Пиріг*. — Київ-Дрогобич: НАНУ. ІІУ; ДДПУ, 2008. — 493 с.

Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX — початок XX століття) / Передмова *Л. Тимошенка*. — Нью-Йорк-Дрогобич: УІТ; ДДПУ, 2002. — 234 с.

Тодийчук О. В. Украина XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских / Отв. ред. *Ф. П. Шевченко*. — К.: Наук. думка, 1989. — 159 с.

Томашівський С. Галичина. Політично-історичний нарис з приводу світової війни. — 2-е вид. — Б. м.: Накладом видавництва, 1915. — 30 с.

Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі (Переклад стенограми відчиту уладженого «Інститутом дослідів національних справ» у Варшаві 12. IV. 1929). — Львів: Накладом автора, 1929. — 48 с.

Томашівський С. Київська козаччина 1855 р. — Львів: 3 друк. НТШ, 1902. — 20 с.

Томашівський С. Наша чільна партія у власному зеркалі: Критичні замітки. — Львів: Накладом автора, 1929. — 62 с.

Томашівський С. Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (Два місяці української політики 1648 р.). — Львів: Накладом автора; з друк. НТШ, 1914. — 151 с.

Томашівський С. Під колесами історії: Нариси і статті. — Берлін: Українське слово, 1922. — 102 с.

Томашівський С. Про ідеї, героїв і політику. Відкритий лист до В. Липинського (3 додатками). — Львів: Накладом автора, 1929. — 132 с.

Томашівський С. Словацький висланник на Україні (1708–1709). — Львів: 3 друк. НТШ; коштом автора, 1906. — 45 с.

Томашівський С. Угорщина і Польща на початку XVIII в. — Львів: 3 друк. НТШ, 1909. — 166 с.

Томашівський С. Українська історія: Нарис I: Старинні і середні віки. — Львів: Вчора і нині, 1919. — 154 с.

Томашівський С. Церковний бік української справи. — Відень: Накладом «Союзу визволення України»; з друк. А. Гольцгавзена, 1916. — 20 с.

Тош Дж. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. — М.: Весь мир, 2000. — 296 с.

Трельч Э. Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории / Пер. с нем.; отв. ред. и авт. послесловия Л. Т. Мильская. — М.: Юрист, 1994. — 719 с.

Туган-Барановский М. И. Теоретические основы марксизма. — 4-е изд. — М.: Типо-лит. т-ва И. Н. Кушнерев и К^о, 1918. — 195 с.

Уайт Х. Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века / Пер. с англ. под ред. Е. Г. Трубиной и В. В. Харитонова. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2002. — 528 с.

Уваров А. И. Гносеологический анализ теории в исторической науке / Научн. ред. Л. А. Смирнов. — Калинин: Калининский гос. ун-т, 1973. — 220 с.

Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. — К.: Міжнародна фінансова агенція, 1997. — 218 с.

Умбрашко К. Б. М. П. Погодин: Человек. Историк. Публицист. — М.: РАН. Ин-т рос. истории, 1999. — 292 с.

Устюгова Е. Н. Стиль и культура: Опыт построения общей теории стиля. — 2-е изд. — СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2006. — 260 с.

Февр Л. Бои за историю / Отв. ред. А. Я. Гуревич. — М.: Наука, 1991. — 630 с.

Федченко П. М. Михайло Драгоманов. Життя і творчість. — К.: Дніпро, 1991. — 362 с.

Флек Л. Возникновение и развитие научного факта: Введение в теорию стиля мышления и мыслительного коллектива / Сост. и предисл., пер. с англ.,

нем. и польск. яз., общая ред. *В. Н. Поруса*. — М.: Идея-Пресс; Дом интеллектуальной книги, 1999. — 220 с.

Франк С. Л. Очерк методологии общественных наук. — М.: Берег, 1922. — 124 с.

Франко І. Нарис з історії українсько-руської літератури до 1890 р. — Львів: Накладом Укр.-руської вид. спілки, 1910. — V, 444 с.

Франко І. Причинки до Історії України-Руси. — Львів: Из друк. І. Айхельбергера; накладом автора, 1912. — 196 с.

Фризман Л. Г., Ляхно С. Н. М. А. Максимович — литератор. — Харьков: Изд-во Харьковского педагогического государственного университета им. Г. С. Сковороды, 2003. — 490 с.

Фуко М. Археология знания / Пер. с фр. — СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия»; Университетская книга, 2004. — 416 с.

Хобсбаум Э. Век Империи. 1875–1914 / Пер. с англ. *Е. С. Юрченко, В. П. Белоножко*; научн. ред. *А. А. Егоров*. — Ростов н/Д: Изд-во «Феникс», 1999. — 541 с.

Хобсбаум Э. Век Капитала. 1848–1875 / Пер. с англ. *Т. Горяиновой, В. Белоножко*; научн. ред. *А. А. Егоров*. — Ростов н/Д: Изд-во «Феникс», 1999. — 480 с.

Хобсбаум Э. Век революции. Европа 1789–1848 / Пер. с англ. *Л. Д. Якуниной*; научн. ред. *А. А. Егоров*. — Ростов н/Д: Феникс, 1999. — 480 с.

Цамутали А. Н. Борьба течений в русской историографии во второй половине XIX века / Отв. ред. *Б. В. Ананьич*. — Л.: Наука. Ленинград. отд., 1977. — 256 с.

Чалая Т. П. Славянский мир Н. И. Костомарова. — Воронеж: Воронежская областная типография; издательство им. Е. А. Болховитинова, 2007. — 208, 16 с.

Черкезов В. Драгоманов из Гадяча в борьбе с русскими социалистами. — Женева: Imprimerie russe, 1882. — 63 с.

Чесноков В. И. Правительственная политика и историческая наука России 60–70-х годов XIX века. Исследовательские очерки. — Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1989. — 208 с.

Чистякова Е. В. Михаил Николаевич Тихомиров (1893–1965) / Отв. ред. *В. И. Буганов*. — М.: Наука, 1987. — 157, [2] с.

Чубатий М. Українська історична наука: Її розвиток і досягнення. — Філадельфія: Америка, 1971. — 53 с.

Чудинов Э. М. Теория относительности и философия. — М.: Политиздат, 1974. — 304 с.

Чудинов Э. М. Теория познания и современная физика (гносеологические принципы и физические теории). — М.: Знание, 1974. — 64 с.

Шаповал Ю. Доля як історія / Передмова *М. Поповича*. — К.: Генеза, 2006. — 445 с.

Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський / Під заг. ред. *В. Смолія*. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. — 352 с.

Шевченко Ф. Історичне значення віковичної дружби українського російського народів [1-е вид.]. — К.: ДВПЛ УРСР, 1951. — 71 с.

Шевченко Ф. Історичне значення віковичної дружби українського російського народів [2-е вид.]. — К.: ДВПЛ УРСР, 1953. — 78 с.

Шевченко Ф. Історичне значення віковичної дружби українського російського народів. — 2-е доп. вид. [3-е вид.]. — К.: ДВПЛ УРСР, 1954. — 166 с.

Шевченко Ф. П. Історія і сучасність. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1965. — 47 с.

Шевченко Ф. П. Лук'ян Кобилиця. З історії антифеодальної боротьби селянства Буковини в першій половині XIX ст. / Відп. ред. *Ф. Ястребов.* — К.: Вид-во АН УРСР, 1958. — 205 с.

Шевченко Ф. П. Нові риси в розвитку і зміцненні дружби народів СРСР: (Доповідь на науковій сесії, присвяченій новим починанням, суспільним явищам і процесам на сучасному етапі комуністичного будівництва) / Для службового користування. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — 27 с.

Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Відп. ред. *І. П. Крип'якевич.* — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — 499 с.

Шевченко Ф. П. Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII–XVIII ст.: (Доповіді радянської делегації. V Міжнародний з'їзд славістів. Софія, вересень 1963 р.). — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — 43 с.

Шеллинг Ф. В. Философия искусства / Пер. *П. С. Попова*; под общ. ред. *М. Ф. Овсянникова.* — М.: Мысль, 1966. — 495 с.

Шенрок В. П. А. Кулиш: биографический очерк. — К.: Тип. имп. университета св. Владимира, 1901. — 255 с.

Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк / Отв. ред. *В. Г. Сарбей.* — К.: Наук. думка, 1991. — 172 с.

Шишманов І. Роля України в болгарськiм Відродженнi. Вплив Шевченка на болгарськiх поетiв Передвизвольної Доби. — Відень: Накладом «Союзу Визволення України»; з друкарні А. Гольцгавзена, 1916. — 14, [2] с.

Шмит Ф. И. Искусство, его психология, его стилистика, его эволюция. — Харьков: Книгоиздательство «Союз» Харьковского Кредитного Союза Кооперативов, 1919. — 328 с.

Шпет Г. История как проблема логики. Критические и методологические исследования. — М.: Товарищество тип. А. И. Мамонтова, 1916. — Ч. 1: Материалы. — VIII, 476 с.

Щепкин Е. Н. Вопросы методологии истории. 1. Психологическое толкование исторических фактов. 2. Значение идей в Истории. — Одесса: «Экономическая» тип., 1905. — 44 с.

Щурат В. Філософічна основа творчості Куліша: В 25-літтьє смерті письменника. — Львів: Накладом автора, 1922. — 132 с.

Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.) / Відп. ред. *С. В. Кульчицький.* — К.: НАНУ. ІУ, 1999. — 433 с.

Юсов С. Історик Володимир Голобуцький (1903–1993): життя, наукова і педагогічна діяльність / Відп. ред. *В. М. Даниленко.* — К.: НАН України. ІУ, 2011. — 335 с.

Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті — перша половина 1940-х рр.). — Вінниця: Консоль, 2005. — 545, II с.

Яворський М. На історичному фронті. Збірка статтів. — Б. м.: ДВУ, 1929. — Т. 1. — 260 с.

Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. — К.: Критика, 2002. — 416 с.

Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.: Історико-правнича студія з нагоди 300-ліття договору (1654–1954). — Нью-Йорк: Видавнича спілка Ю. Тищенко & А. Білоус, 1954. — 127 с.

Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава: З друк. НТШ у Львові, 1934. — 175 с.

Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / Матеріали упорядкував і підготував до друку д-р М. Шафовал. — Мюнхен: УВУ, 1993. — VI, 217, XIII с.

Янів В. Психологічні основи окциденталізму / Упорядк. і підготував до друку д-р М. Шафовал. — Мюнхен: УВУ, 1996. — VIII, 205 с.

Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / Наук. ред. Л. Зашкільняк. — Острог: Вид-во НаУОА, 2009. — 526 с.

Basarab J. Pereislav 1654: A Historiographical Study / An Introduction by I. L. Rudnytsky. — Edmonton: University of Alberta. CIUS, 1982. — 322 p.

Doroschenko D. Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen. — München: Ukrainische Freie Universität, 1994. — 299 s.

Doroshenko D. Survey of Ukrainian Historiography / Translated by G. Luckyi // AUAAS. — New York: Published by the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., 1957. — Vol. 5/6, no. 4(18),1/2(18/19). — P. 13–306.

Gooch G. P. History and Historians in the Nineteenth Century. — London–New York–Bombay–Calcutta: Longmans, Green, and Co, 1913. — VI, 604 p.

Iggers G. The German Conception of History. — Middletown: Wesleyan University Press, 1968 — 363 p.

Krupnycky B. Geschichte der Ukraine von den Anfängen bis zum Jahre 1917. — 3d rev. ed. — Wiesbaden: Verlag O. Harrassowitz, 1963. — 307 s.

Lipiński W. Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy. I. U szczytu potęgi. II. Na przełomie // Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Święcickiego i Tadeusza Ryłskiego, wydana staraniem d-ra J. Jurkiewicza, F. Wolskiej, L. Siedleckiego i W. Lipińskiego; pod red. W. Lipińskiego. — Kijów: Drukowano w Krakowie; drukarnia A. Pippera w Krakowie, 1912. — S. 514–617.

Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego // Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Święcickiego i Tadeusza Ryłskiego, wydana staraniem d-ra J. Jurkiewicza, F. Wolskiej, L. Siedleckiego i W. Lipińskiego; pod red. W. Lipińskiego. — Kijów: Drukowano w Krakowie; drukarnia A. Pippera w Krakowie, 1912. — S. 145–513.

Mazour A. Modern Russian Historiography. — 2-d ed. — Princeton: D. Van Nostrand Co, 1958. — XII, 260 p.

Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917–1956 / Translated by R. Olesnytsky // AUAAS. — New York: Published by the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., 1957. — Vol. 5/6, no. 4(18),1/2(19/20). — P. 307–455.

Prymak T. Mykola Kostomarov: A Biography. — Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 1996. — XXIII, 263 p.

Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850. — Edmonton: University of Alberta. CIUS, 1985. — X, 415 p.

Sydoruk J. P. Ideology of Cyrillo-Methodians and its origin. — Winnipeg–Chicago: Ukrainian Free Academy of Sciences, 1954. — 63 p.

Velychenko S. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. — Edmonton: University of Alberta. CIUS, 1992. — XXXV, 283 p.

Velychenko S. Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991. — New York: St. Martin's, 1993. — 266 p.

VI. Дисертації, тези дисертацій та автореферати

Атаманенко А. Є. Д. М. Бантиш-Каменський — історик України: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 06 / НАН України. ІУАДГ. — К., 1998. — 16 с.

Балагутрак М. П. Українська етнопсихологія ХІХ ст.: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 05 / НАНУ. ІУК. Ін-т народознавства. — Львів, 2004. — 21 с.

Батуріна С. С. Федір Павлович Шевченко: Життя і творчість: Дис. ... к. і. н.: 07. 00. 06 / НАНУ. ІІУ. — К., 2007. — 239 с.

Біленький С. Г. Роль М. О. Максимовича у формуванні українських академічних традицій та українознавчих дисциплін у Київському університеті (1834–1845): Автореф. дис. ... к. і. н.: 09. 00. 12 / КНУ. — К., 2001. — 21 с.

Бойко Н. І. Вчений-енциклопедист М. О. Максимович як історик України: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 01 / ЧНУ. — Чернівці, 2002. — 20 с.

Бочарніков Д. І. Суспільний та державний лад Київської Русі в історичній спадщині М. Грушевського: Автореф. дис. ... к. юрид. н.: 12. 00. 01 / НЮАУ. — Харків, 1999. — 16 с.

Будз В. П. Філософія історії Михайла Грушевського: Автореф. дис. ... к. філос. н.: 09. 00. 03. / ЛНУ. — Львів, 2001. — 20 с.

Василюк О. Д. В. Б. Антонович як археограф: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 06 / НАНУ. ІУАДГ. — К., 1999. — 16 с.

Ващенко В. В. Стратегії конструювання М. Грушевським українських метанаративів: методи та їх функції: Автореф. дис. ... д. і. н.: 07. 00. 06. / ДНУ. — Дн., 2009. — 36 с.

Верба І. В. Олександр Оглоблин та його внесок в українську історіографію 1920-х–1940-х років: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 06 / НАНУ. ІУАДГ. — К., 2000. — 39 с.

Водотика С. Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, науково-організаційні та концептуальні основи функціонування: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 01 / НАНУ. ІІУ. — К., 2001. — 33 с.

Гирич І. Б. Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М. Грушевський, С. Єфремов, В. Липинський, М. Василенко): Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 09 / НАНУ. ІУА. — К., 1995. — 24 с.

Глушков В. А. Стиль соціального мышлення: основні філософсько-методологічні та соціокультурні аспекти: Автореф. дис. ... к. філос. н.: 09. 00. 11 / Саратовський гос. ун-т ім. Н. Г. Чернышевського. — Саратов, 2000. — 20 с.

Голубчик Г. Д. Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: «нова сімейна історія»: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 06 / ДНУ. — Дн., 2003. — 20 с.

Гончар О. Т. Проблеми історії та культури України в епістолярній спадщині М. І. Костомарова: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 06 / НАНУ. ІІУ. — К., 2008. — 20 с.

Гордієнко М. Г. Сутність та основні засади концепції української державності В'ячеслава Липинського: Автореф. дис. ... к. політ. н.: 23. 00. 01 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 1999. — 20 с.

Гоцуляк В. В. М. Грушевський і українська історична наука (80-ті рр. XIX — початок XX ст.): історіографія проблеми: Автореф. дис. ... д. і. н.: 07. 00. 06 / ДДУ. — Дн., 1999. — 32 с.

Грінберг Л. Ф. Історіософське світобачення П. Куліша (культурологічний аспект): Автореф. дис. ... к. і. н.: 17. 00. 01 / КНУКМ. — К., 2001. — 20 с.

Грушевський М. Положення к диссертации «Барское старство, исторические очерки». — К.: Тип. имп. ун-та Св. Владимира В. Завадзкого, 1894. — III с.

Девдюк І. В. Англійська література у творчій діяльності Пантелеймона Куліша (Переклади. Критичне сприйняття. Творче засвоєння): Автореф. дис. ... к. філол. н.: 10. 01. 05 / НАНУ. ІЛШ. — К., 1999. — 19 с.

Дука О. Г. Епистемологічний аналіз теорій і концепцій історичного розвитку з позицій вероятностно-смыслового підходу (на прикладах російської історіографії): Дис. ... д. і. н.: 07. 00. 09 / РАН. Уральское отделение. Ин-т истории и археологии. — Екатеринбург, 2001. — 386 с.

Дутко О. М. Педагогічні ідеї М. І. Костомарова у контексті просвітницького руху в Наддніпрянській Україні XIX століття: Автореф. дис. ... к. і. н.: 13. 00. 01 / НАПНУ. Ін-т педагогіки. — К., 2010. — 20 с.

Єгоров В. В. М. І. Костомаров у формуванні етнокультурних засад українського національного руху XIX ст.: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 01 / НПУД. — К., 2011. — 18 с.

Заверюченко Н. С. Михайло Драгоманов і газета «Вольное слово» (1881–1883) в полеміці з російською соціалістичною журналістикою: Дис. ... к. філол. н.: 10. 01. 08 / ХНУ. — Харків, 2005. — 206 с.

Кіян О. І. Володимир Антонович як історик й основоположник київської історичної школи в українській історіографії другої половини XIX — поч. XX ст.: Автореф. дис. ... д. і. н.: 07. 00. 06 / НАНУ. ІІУ. — К., 2008. — 36 с.

Козачок Я. В. Концепція нації як духовної спільноти в художній та публіцистичній творчості Миколи Костомарова: Автореф. дис. ... д. філол. н.: 10. 01. 01 / КНУ. — К., 2004. — 40 с.

Козуб Л. В. М. П. Драгоманов — дослідник суспільно-політичного руху XIX століття в Україні: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 06 / КНУ. — К., 2002. — 20 с.

Комзюк Л. Т. Драгоманівська конституційно-правова концепція політичної самостійності України і ХХ століття: Автореф. дис. ... к. юрид. н.: 12. 00. 01 / УВС. — Харків, 1999. — 18 с.

Кондратик О. В. Феномен релігії у філософії історії М. С. Грушевського: Автореф. дис. ... к. філос. н.: 09. 00. 11 / НАНУ. ІФС. — К., 1999. — 19 с.

Корольов Г. О. Автономістсько-федералістські погляди Михайла Грушевського: формування, втілення, трансформація: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 01 / НАНУ. ІУ. — К., 2009. — 19 с.

Круглашов А. М. Політичні ідеї Михайла Драгоманова: Автореф. дис. ... д. політ. н.: 23. 00. 01 / НАНУ. ІПЕД — К., 2002. — 39 с.

Курьянов С. О. Литературная деятельность Н. А. Маркевича в контексте русско-украинских литературных связей 1820–1830-х годов: Автореф. дис. ... к. филол. н.: 10. 01. 01 / Днепропетров. Ордена Трудового Красного Знамени гос. ун-т им. 300-летия воссоединения Украины с Россией. — Дн., 1991. — 16 с.

Кущенко Ю. Ю. Історіографічні образи М. Драгоманова в українській історичній науці (1860-ті–2011 рр.): Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 06 / ЧНУХ. — Черкаси, 2013. — 20 с.

Легеза С. В. Романтизм і українська історіографія: методологічний аспект: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 06 / ДДУ. — Дн., 1998. — 16 с.

Масненко В. В. Історична думка у процесі розвитку національної свідомості українців (кінець ХІХ — перша третина ХХ ст.): Автореф. дис. ... д. і. н.: 07. 00. 06 / НАНУ. ІУ. — К., 2002. — 42 с.

Метельський Р. Е. Конституціоналізм Михайла Драгоманова: Автореф. дис. ... к. юрид. н.: 12. 00. 01 / НАНУ. ІДПК. — К., 1998. — 16 с.

Наумовська О. В. Фольклористична спадщина Михайла Драгоманова: Автореф. дис. ... к. филол. н.: 10. 01. 07 / КНУ. — К., 1999. — 18 с.

Підгорна Л. М. Фольклористична діяльність Миколи Костомарова (методологічний аспект): Автореф. дис. ... к. филол. н.: 10. 01. 07 / КНУ. — К., 2006. — 18 с.

Похла Л. С. Історичні погляди П. Куліша: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 01 / ОДУ. — К., 1998. — 19 с.

Приймак О. О. Громадсько-політична й наукова діяльність В'ячеслава Казимировича Липинського (1882–1931 рр.): Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 01 / ХНУ. — Харків, 2011. — 20 с.

Пуліна В. І. Естетичні позиції в культуротворчості Пантелеймона Куліша: Автореф. дис. ... к. філос. н.: 09. 00. 08 / КНУ. — К., 2008. — 20 с.

Резнік В. В. Державницькі теорії Д. Донцова і В. Липинського, порівняльний аналіз: Автореф. дис. ... к. політ. н.: 23. 00. 01 / НАНУ. ІПЕД. — К., 2008. — 16 с.

Риневич В. П. Колекція Олександра Лазаревського як джерело історії України другої половини ХVІІ століття: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 06 / НАНУ. ІУАДГ. — К., 2000. — 20 с.

Роєнко В. І. М. І. Яворський — історик України: життя і наукова діяльність: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 06 / ЗНУ. — Запоріжжя, 2008. — 20 с.

Руда О. В. Дослідження історії України в польській історіографії кінця ХІХ — початку ХХ століття: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 06 / ЛНУ. — Львів, 2005. — 17 с.

Самойленко О. П. Ідейно-політична діяльність В. Липинського в контексті формування політичної культури сучасного українського суспільства: Автореф. дис. к. політ. н.: 23. 00. 03 / НПУД. — К., 2009. — 18 с.

Світлична В. В. О. П. Оглоблин як історик народного господарства України: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 06 / НАНУ. ІУАДГ. — К., 2003. — 19 с.

Сич О. І. Громадсько-культурна та педагогічна діяльність М. П. Драгоманова: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 01 / НПУД. — К., 2000. — 18 с.

Сініцина А. В. Історико-філософські ідеї українського романтизму (П. Куліш, М. Костомаров): Автореф. дис. ... к. філос. н.: 09. 00. 05 / ЛНУ. — Львів, 2001. — 20 с.

Сосновська М. С. Філософсько-світоглядні засади творчості В. Антоновича: Автореф. дис. ... к. філос. н.: 09. 00. 05 / НАНУ. ІФС. — К., 2001. — 17 с.

Тельвак В. В. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця XIX — 30-х років XX століття: Автореф. дис. ... д. і. н.: 07. 00. 06 / НАНУ. ІУ. — К., 2009. — 37 с.

Тельвак В. В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів М. С. Грушевського (кінець XIX — початок XX століття): Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 06 / ЛНУ. — Львів, 2001. — 19 с.

Тельвак В. П. Михайло Грушевський — дослідник української історіографії: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 06 / ДКАУ. УНДІАСД. — К., 2004. — 20 с.

Ткаченко І. В. Джерела з історії видавничої діяльності М. Грушевського в Києві (1907–1914 рр.): Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 06 / НАНУ. ІУАДГ. — К., 2006. — 20 с.

Тукаленко І. А. Проблема держави в історіософській концепції В. Липинського в контексті європейської консервативної думки: Автореф. дис. ... к. філос. н.: 09. 00. 05 / Київський університет ім. Т. Шевченка. — К., 1998. — 18 с.

Тютюнник О. М. Особа і суспільство у філософії Пантелеймона Куліша: Автореф. дис. ... к. філос. н.: 09. 00. 05 / НПУД. — К., 2009. — 19 с.

Удод О. А. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу: 1920–30-і рр.: Автореф. дис. ... д. і. н.: 07. 00. 06 / ДДУ. — Дн., 2000. — 35 с.

Устюгов В. А. Проблема стиля мышления в научном познании: Автореф. дис. ... к. філос. н.: 09. 00. 01 / Сиб. гос. аэрокосм. ун-т им. М. Ф. Решетнева. — Красноярск, 2006. — 23, [1] с.

Ушій С. Н. Філософсько-педагогічний феномен Михайла Драгоманова: Автореф. дис. ... к. філос. н.: 09. 00. 10 / НПУД. — К., 2010. — 19 с.

Федюк В. Ю. Концепція «духу народності» в історіософії Миколи Костомарова: Автореф. дис. ... к. філос. н.: 09. 00. 05 / ДНУ. — Дн., 2009. — 19 с.

Фокина Н. В. Принцип федерализма в историко-политическом творчестве Н. И. Костомарова (1817–1885): Автореф. дис. ... к. полит. н.: 23. 00. 01 / МГУ. — М., 2007. — 27 с.

Халак Н. В. Наукова спадщина і громадсько-політична діяльність Степана Томашівського: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 06 / НАНУ. ІУАДГ. — К., 1999. — 20 с.

Харченко В. Ю. Громадсько-політична діяльність Володимира Антоновича: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 01 / КНУ. — К., 2000. — 21 с.

Цибенко І. П. Бібліографічні аспекти наукової спадщини М. С. Грушевського: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 08 / КНУКМ. — К., 2005. — 19 с.

Чалая Т. П. Н. И. Костомаров (1817–1885 гг.): Общественно-политические взгляды и деятельность: Автореф. дис. ... к. и. н.: 07. 00. 02 / ВГУ. — Воронеж, 2006. — 19 с.

Шевченко Ф. П. Политические и экономические связи Украины с Россией в середине XVII ст.: Автореф. дис. ... д. и. н. / АН СССР. Ин-т истории. — К., 1963. — 71 с.

Янкова Н. І. Жанрово-стильові і поетикальні параметри творчості М. С. Грушевського: Автореф. дис. ... к. філол. н.: 10. 01. 01 / КНУ. — К., 2008. — 20 с.

Velychenko S. The Influence of Historical, Political, and Social Ideas, on the Politics of Bohdan Khmelnytsky and the Cossack Officers Between 1648 and 1657: A Dissertation ... Ph. D. / University of London. London School of Economics. — London, 1980. — 275 p.

VII. Антології, хрестоматії та збірники праць

Анналы на рубеже веков: Антология / Отв. ред. *А. Я. Гуревич*; сост. *С. И. Луцицкая*. — М.: XXI век — согласие, 2002. — 284 с.

Античные риторика / Собр. текстов, статьи, ком. и общая ред. *А. А. Тахо-Годи*. — М.: Изд-во Москов. ун-та, 1978. — 351 с.

Идеалы и нормы научного исследования / Ред.-сост. *В. С. Степин*. — Мн.: Изд-во БГУ, 1981. — 432 с.

Класики історичної науки / Ред., передм. та прим. *Г. Рожкина*. — [Харків]: ДВУ, 1929. — 180 с.

Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. Антологія 1917–1933. Поезія. — Проза. — Драма. — Есей. — 3-є вид. — К.: Смолоскип, 2004. — 992 с.

Мислителі німецького Романтизму / Упоряд. *Л. Рудницький, О. Фешовець*. — Ів.-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. — 588 с.

Нации и национализм / Пер. с англ. и нем. — М.: Праксис, 2002. — 416 с.

Нові перспективи історіописання / За ред. *П. Берка*; пер. з англ. *Т. та А. Портнових*. — К.: Ніка-Центр, 2004. — 392 с.

Новые направления в социологической теории / Пер. с англ. *Л. Г. Ионина*; вступ. ст. *Л. Г. Ионина, Г. В. Осипова*; общая ред. *Г. В. Осипова*. — М.: Прогресс, 1978. — 391 с.

Советская историография / Под общей ред. акад. *Ю. Н. Афанасьева*. — М.: РГГУ, 1996. — 591 с.

Стили в математике: социокультурная философия математики / Под ред. *А. Г. Барабашева*. — СПб.: РХГИ, 1999. — 552 с.

Стили мышления и поведения в истории мировой культуры / Под ред. *М. В. Дмитриева*. — М.: Изд-во Москов. ун-та, 1990. — 174 с.

Стиль человека. Психологический анализ / Под ред. *А. В. Либина*. — М.: Смысл, 1998. — 310 с.

Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми: Колективна монографія / За ред. *Л. Зашкільняка*. — Львів: ЛНУ, 2004. — 406 с.

Философия и методология истории: Сб. ст. / Общая ред. и вступ. ст. *И. С. Кона*. — М.: Прогресс, 1977. — 333 с.

Философия истории: Антология / Сост., ред. и вступ.ст. *Ю. А. Кимелева*. — М.: Аспект-пресс, 1995. — 350 с.

Философия науки: Общие проблемы познания. Методология естеств. и гуманитар. наук. Хрестоматия: учеб. пособие для гуманитар. и негуманит. направлений и спец. вузов / Отв. ред.-сост. *Л. А. Микешина*. — М.: Прогресс-Традиция; МПСИ; Флинта, 2005. — 992 с.

Яворський М. Україна в епоху капіталізму. — Харків: ДВУ, 1924. — Вип. 1: Період початкової акумуляції. — 366 с.

Яворський М. Україна в епоху капіталізму. — Харків: ДВУ, 1925. — Вип. 2: На шляху капіталістичної акумуляції. — 185 с.

Яворський М. Україна в епоху капіталізму. — Харків: ДВУ, 1925. — Вип. 3: В суперечках імперіалізму. — 308 с.

VIII. Посібники, підручники, курси лекцій, навчальні програми

Антонович В. История Литовской Руси: Лекции профессора Университета Св. Владимира В. Б. Антоновича 1881–1882. — К.: Литография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. — 318 с.

Антонович В. Лекции по Русской истории [Литография]. — [К., 1879?]. — 581 с.

Багалеї Д. І. Русская историография. — Харьков: типо-лит С. Иванченко, 1911. — 462 с.

Багалеї Д. І. Русская история: Пособие для высшей школы и руководство для учителей и самообразования. — М.: Тип. И. Д. Сытина, 1914. — Т. 1: Княжеская Русь (до Иоанна III). — 513 с.

Біднов В. Що читати по історії України (коротенька історіографія України). 3 викладів на учительських курсах українознавства. — Катеринослав: Видання Союзу споживчих товариств, 1920. — 47 с.

Брайчевський М. Вступ до історичної науки: Навч. посібник. — К.: Видав. дім «КМ Academia», 1995. — 166 с.

Вайнштейн О. Л. Историография средних веков. В связи с развитием исторической мысли от начала средних веков до наших дней. Допущено ВКВШ при СНК СССР в качестве учебника для высшей школы. — М.-Л.: ГСЭИ, 1940. — 376 с.

Грицак Я. Й. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX століття: Навч. посібник. — К.: Генеза, 1996. — 360 с.

Грушевський М. Всесвітня історія. Приложена до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх. — Київ-[Wien]: Видання Дніпровського союзу споживчих союзів України («Дніпросоюз»); друкарня J. V. Vernay, 1920. — Ч. 1. — 202 с.

Грушевський М. Всесвітня історія. Приложена до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх. — Київ-[Wien]: Видання Дніпров-

ського союзу споживчих союзів України («Дніпросоюз»); друкарня J. V. Vernay, 1920. — Ч. 2. — 270 с.

Гутнова Е. В. Историография истории средних веков. — 2-е изд. перераб. и доп. — М.: Высшая школа, 1985. — 265 с.

Драгоманов М. Государственные реформы Диоклециана и Константина Великого (Вторая пробная лекция, читанная в Университете Св. Владимира, для получения звания приват-доцента) // УИ. — К., 1865. — № 2. — С. 1–21.

Драгоманов М. О состоянии женщины в первый век Римской империи (Пробная лекция, читанная в Университете Св. Владимира для получения звания приват-доцента М. Драгомановым). — К.: В университетской тип., 1864. — 33 с.

Драгоманов М. Программа по истории Древнего Востока, представленная историко-филологическому факультету приват-доцентом М. Драгомановым / Отд. оттиск с «Университетских известий». — К., 1865. — 6 с.

Дройзен И. Г. Историка. Лекции об энциклопедии и методологии истории / Пер. с нем. Г. И. Федоровой; под ред. Д. В. Складнева. — СПб.: Владимир Даль, 2004. — 583 с.

Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів / Наук. ред. М. Г. Крикун. — Львів: Паіс, 2007. — 312 с.

Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. — Львів: ЛНУ, 2002. — 752 с.

Иллерицкий В. Е. Русская историография второй половины XIX века (Лекции для студентов Московского государственного историко-архивного института) / Ред. И. А. Кудрявцев. — М.: МГИАИ, 1957. — 106 с.

Ионин Л. Г. Социология культуры: Учеб. пособие. — 4-е изд., пераб. и доп. — М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. — 427, [5] с.

Историография истории СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции / Под ред. В. Е. Иллерицкого, И. А. Кудрявцева. — М.: ИСЭЛ, 1961. — 511 с.

Историография истории Украинской ССР / Отв. ред. И. С. Хмель. — К.: Наук. думка, 1986. — 555 с.

Калакура Я. С. Українська історіографія. Курс лекцій. — К.: Генеза, 2004. — 496 с.

Книга для читання з Історії Української РСР з найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. / За ред. І. О. Гуржія. — К.: Державне учбово-педагогічне вид-во «Радянська школа», 1960. — 374 с.

Колесник І. І. Українська історіографія XVIII — початок XX ст.: (Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів) / Ред. І. Гирич. — К.: Генеза, 2000. — 254 с.

Компан О. С. Культурна спадщина в світлі марксистсько-ленінської теорії (Матеріали на допомогу лекторові). — К.: УТОПІК, 1970. — 20 с.

Костомаров Н. Лекции по русской истории / Сост. по запискам слушателей П. Г-вым [Гайдебуровым]. — СПб.: Тип. В. Безобразова, 1861. — Ч. 1: Источники русской истории. — 100 с.

Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII в. — Львів: Накладом Філософічної громади, 1923. — 66 с.

Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории: Пособие к лекциям, читанным студентам С.-Петербургского университета в 1909/10 учебном году: [2 вып.] — СПб.: Тип. В. Безобразова и К°, 1910. — [Вып. 1], ч. 1: Теория исторического знания. — 291 с.

Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории: Пособие к лекциям, читанным студентам С.-Петербургского университета в 1910/11 учебном году: [2 вып.]. — СПб.: Тип. В. Безобразова и К°, 1913. — Вып. 2: Теория исторического познания. Методы исторического изучения. — С. 292–799.

Майерс Д. Социальная психология / Пер с англ. — С.-Петербург–Москва–Харьков–Минск: Питер Пресс, 1997. — 684 с.

Марченко М. І. Українська історіографія від давніх часів до середини XIX ст. Посібник для студентів історичних факультетів університетів і педагогічних інститутів (К., 1971. Рукопис з Родинного архіву Марченків) / Примітки *І. Войцехівської* // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Бібліотека Ейдосу / Гол. ред. *В. Смолій*, відп. ред. *І. Колесник*. — К.: НАНУ. ІУ, 2009. — Вип. 3, ч. 2. — С. 13–435.

Марченко М. І. Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст. — К.: Вид-во КДУ, 1959. — 258 с.

Медушевская О. М., Румянцева М. Ф. Методология истории: Учеб. пособие. — М.: РГГУ, 1997. — 72 с.

Микешина Л. А. Философия науки: современная эпистемология, научное знание в динамике культуры, методология научного исследования: Учеб. пособие. — М.: Прогресс-Традиция; МПСИ; Флинта, 2005. — 463 с.

Могильницкий Б. Г. Введение в методологию истории: Учеб. пособие. — М.: Высшая школа, 1989. — 175 с.

Могильницкий Б. Г. История исторической мысли XX века: Курс лекций. — Томск: Изд-во Томского ун-та, 2001. — Вып. 1: Кризис историзма. — 206 с.

Могильницкий Б. Г. История исторической мысли XX века: Курс лекций. — Томск: Изд-во Томского ун-та, 2001. — Вып. 2: Становление «новой исторической науки». — 178 с.

Окіншевич Л. Вступ до науки про право і державу. — 2-е вид. — Мюнхен: УВУ, 1987. — 223 с.

Окіншевич Л. Лекції з історії українського права: Право державне. Доба станового суспільства. — Мюнхен: УВУ, 1947. — 171 с.

Перетц В. Н. Из лекций по методологии истории русской литературы. Методы. Источники / Корректированное издание на правах рукописи. — К.: б. и., 1914. — IV, 496 с.

Потульницький В. А. Нариси з української політології (1819–1991): Навч. посібник. — К.: Либідь, 1994. — 320 с.

Потульницький В. А. Теорія української політології: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1993. — 192 с.

Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX ст. — К.: Либідь, 2002. — 479 с.

Режабек Е. Я., Филатова А. А. Когнитивная культурология. — СПб.: Алтейя, 2010. — 316 с.

Рубинштейн Н. Л. Русская историография: Учеб. пособие. — М.: ОГИЗ-Госполитиздат, 1941. — 660 с.

Румянцева М. Ф. Теория истории: Учебное пособие. — М.: Аспект Пресс, 2002. — 319 с.

Слабченко М. Є. Конспект лекцій по новійшій історії України, читаних в Од. І. Н. О. — [Одеса]: Видання правління ІНО, 1927. — 112 с.

Слабченко М. Судівництво на Україні XVI–XVIII стол. (Конспект лекцій, читаних на Одеських учительських курсах в серпні 1918 р.). — Харків: Вид-во «Союз» Харківського кредитового союзу кооперативів, 1919. — 38, 1 с.

Слабченко М. Е. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. (Конспект лекций, читанных с 10 июня по 14 июля 1918 г. на украинских курсах для учителей средних школ). — Одесса: Тип. Губерниального Комиссариата Просвещения, 1918. — 96, [1] с.

Степин В. С. История и философия науки: Учебник для аспирантов и соискателей ученой степени кандидата наук. — М.: Академический Проект; Трикста, 2011. — 423 с.

Фриман Э. Методы изучения истории. Восемь лекций 1884 года с приложением вступительной лекции об обязанностях профессора истории. Главные периоды европейской истории. Шесть лекций 1885 года с приложением статьи «О греческих городах под римским управлением» / Пер. П. Николаева. — М.: Изд. К. Т. Солдатенкова; типо-лит. В. Рихтера, 1893. — 338 с.

Фриман Э. Сравнительная политика (шесть лекций, читанных в Королевском институте в январе и феврале 1873 года) и единство истории (лекция, читанная в Кембриджском университете 29 мая 1873 года) / Пер. с англ. Н. Коркунова. — СПб.: Изд. Л. Ф. Пантелеева; тип. А. С. Суворина, 1880. — VIII, 368 с.

Хвостов В. М. Теория исторического процесса: Курс лекций. — М.: Тип. О. Л. Сомоной, 1910. — 247 с.

Шапиро А. Л. Русская историография с древнейших времен до 1917 г.: Учеб. пособие. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Ассоциация «Россия»; изд-во «Культура», 1993. — 761 с.

Штанько В. И. Философия и методология науки: Учебное пособие для аспирантов и магистрантов естественнонаучных и технических вузов. — Харьков: ХНУРЕ, 2002. — 292 с.

Яворницький Д. Українсько-руське козацтво перед судом історії. Читано в Катеринославському Університеті 20. IX. 1918. — Катеринослав: Друкарня І. Х. Мордхилевича, 1919. — 24 с.

Яворський М. Історія боротьби клясів на Україні. Начерк лекцій, читаних у Вищій Партійній школі. — Полтава: ВДВ, 1921. — 13 с.

Яворський М. Історія України в стислому нарисі. — 3-є вид. — Б. м.: ДВУ, 1929. — 345 с.

Яворський М. І. Коротка історія України. — 6-е вид. — Харків: ДВУ, 1929. — 150 с.

Яковенко Н. Вступ до історії / Ред. А. Мокроусов. — К.: Критика, 2007. — 375 с.

ІХ. Статті, есе, уривки зі студій, доповіді й тези конференцій, виступи

- А. Л. [Лазаревський О. М.]* Поминка предков // КС. — 1902. — № 3. — С. 158–162.
- Аверкиев Д. г.* Костомаров разбивает народные кумиры // Эпоха (СПб). — 1864. — № 3. — С. 1–23.
- Айзеншток І.* До характеристики Мик. Маркевича // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності: У 3 ч. — К.: УАН, 1928. — Ч. 2: Історично-літературна. — С. 268–271.
- Айзеншток І.* Перша дисертація Костомарова (Нові матеріали про спалення його дисертації в 1842 р.) // Україна. — 1925. — № 3. — С. 21–27.
- Акінішэвіч Л. [Окінішевич Л.]* Пра «Цывілізацыйныя Асновы» беларускага гістарычнага працэсу // Запісы Беларускага Інституту Навукі і Мастацтва (New-York). — 1953. — № 2. — С. 70–79.
- Аксаков К. С.* О древнем быте Славян вообще и Русских в особенности // Полное собрание сочинений К. С. Аксакова. — М.: Универ. тип, 1889. — Т. 1: Сочинения исторические. — С. 63–123.
- Ананьич Б. В., Ганелин Р. Ш.* Было ли «Вольное слово» провокационным органом «Священной дружины»? // ВИ. — 1967. — № 5. — С. 208–209.
- Ананьич Б. В., Ганелин Р. Ш.* О достоверности одного документа из архива М. К. Лемке (М. П. Драгоманов и «Вольное слово») // ВИД. — Л.: Наука. Ленинград. отделение, 1970. — Вып. 3. — С. 290–321.
- Ананьич Б. В., Ганелин Р. Ш. С. Ю. Витте, М. П. Драгоманов и «Вольное слово»* // Исследование по отечественному источниковедению: Сб. ст. посвящ. 75-летию проф. С. Н. Валка. — М.-Л.: Наука, 1964. — С. 163–178.
- Андреев В.* Історія однієї зниклої праці або про те, що відбувається із знищеними рукописами (робота Д. Дорошенка «Дмитро М. Бантиш-Каменський і його “Історія Малої Росії”») // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. — К.: НАНУ. ІУ, 2006. — Вип. 2, ч. 2: (appendix). — С. 5–13.
- Андреев В. М.* Південна Україна в працях Д. І. Дорошенка (робота «Дмитро М. Бантиш-Каменський і його “Історія Малої Росії”») // ПУЗ. — Запоріжжя: НАНУ. ІУАДГ. Запорізьке відділення; ЗДУ. НДЛПУ, 1999. — Вип. 6. — С. 272–283.
- Андреев И. Д.* О стиле научного мышления // ФН. — 1982. — № 3. — С. 45–54.
- Андрусак М.* Досягнення і завдання сучасної української історіографії (Відчит на Шевченківській Академії Наук. Т-ва ім. Шевченка 6-го ц. м.) // Діло (Львів). — 1934, 16 трав. — № 126. — С. 3; 17 трав. — № 127. — С. 2; 18 трав. — № 128. — С. 2–3.
- Андрусак М.* Переяславський договір // Зб. матеріалів 5-ої наук. конф. НТШ. — Торонто: НТШ, 1954. — С. 83–86.
- Андрусак М.* Переяславсько-московський договір: (З приводу 300-ліття) // Київ (Філадельфія). — 1954. — № 1: (січ. / лют.). — С. 3–5.
- Андрусак М.* Українська історіографія // Зб. укр. наук. ін-ту в Америці. — Сент-Пол-Прага: Б.в., 1939. — С. 5–24.

Андрусак М. Українська історіографія за останні десятиліття (1921–1930): І. Осередки і видавництва. II. Напрями // ЛЧК (Львів). — 1932. — № 9. — С. 20–22; № 10. — С. 21–23.

Андрусак Н. Михайло Грушевський як історик, народник і державник // ЗНТШ (Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто). — 1978. — Т. 197. — С. 7–20.

Андрюхина Л. М. Стиль мышления и его формы в научном познании // Диалектика, логика и методология науки / Отв. ред. П. П. Чупин. — Свердловск: Уральское гос. ун-т, 1978. — С. 67–71.

Антонович В. Моя исповедь (Ответ пану Падалице, по поводу статьи, в VII книжке «Основы»: «Что об этом думать?» и письма г. Падалицы в X книжке) // Основа. — 1862. — № 1. — С. 83–96.

Антонович В. Н. И. Костомаров как историк // КС. — 1885. — № 5. — С. XXVII–XXXIV.

[*Антонович В.*] Происхождение запорожского козачества // КС. — 1884. — № 8. — С. 580–608; № 9. — С. 27–52.

Апанович О. М. Вона багато встигла [О. Компан] // Старожитності. — 1993. — № 3/4. — С. 30–31.

Артизов А. Н. Судьбы историков школы М. Н. Покровского (середина 1930-х годов) // ВИ. — 1994. — № 7. — С. 34–48.

Артюх В. О. Історіософія Миколи Костомарова // СС. — 2011. — № 33/34. — С. 158–165.

Артюх В. «Книга буття українського народу» М. Костомарова: сакральні виміри національної самосвідомості // СЛ. — 2000. — № 5. — С. 132–135.

Атаманенко А. Дмитро Бантиш-Каменський // ІДУ. — К.: НАНУ. ІУ, 2003. — Вип. 12: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. — С. 30–51.

Атаманенко А. Дмитро Бантиш-Каменський як історик України // Наук. зап. НаУОА: Іст. науки. — Острог: Вид-во НаУОА, 2008. — Вип. 12. — С. 159–174.

Атаманенко А. Українська зарубіжна історіографія: до проблеми образу // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. — К.: НАНУ. ІУ, 2006. — Вип. 2, ч. 1. — С. 255–283.

Б. Ф. [Федоров Б. М.] Дмитрий Николаевич Бантыш-Каменский // СП (СПб.). — 1850, 11 авг. — № 179. — С. 715–716; 14 авг. — № 181. — С. 723–724; 16 авг. — № 182. — С. 727–728; 17 авг. — № 183. — С. 731–732.

Багалій Д. І. Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії (історико-критичний нарис) // ЧШ. — 1927. — № 1. — С. 160–217.

Багалеї Д. Несколько слов об элементарной методике истории // СХИФО. — Харьков, 1894. — Т. 6. — С. 1–10.

Багрій О. В. Політична повість М. І. Костомарова // ЗІФВ. — К., 1927. — Кн. 13/14. — С. 147–151.

Балагутрак М. Микола Костомаров як попередник ідей французької школи історичної психології (школи «Анналів») // Народознавчі зошити. — 1996. — Зош. 4. — С. 251–258.

Бантыш-Каменский Д. Памяти Карамзина (Опровержение некоторых обвинений, взводимых на мнение Карамзина о Ляпунове) // ОЗ. — 1842. — Т. 24, № 10. — Отд. 2: Науки и Художества. — С. 41–59.

Барабой А. К вопросу о присоединении Украины к России в 1654 г. // ИМ. — 1939. — № 2. — С. 87–111.

Батуріна С. Епістолярна спадщина Федора Павловича Шевченка // СІД. — К.: НАНУ. ІУ, 2009. — Ч. 16. — С. 134–140.

Батуріна С. Московський період у творчій біографії Федора Шевченка: Становлення історика (1933–1940) // УІЗ. — К.: НАНУ. ІУ, 2007. — Вип. 10. — С. 354–360.

Батуріна С. Українсько-російські взаємини другої половини XVII століття в рукописі Федора Шевченка // УЦСЕ. — К.: НАНУ. ІУ, 2006. — Вип. 6. — С. 439–452.

Безрідний В. [Липинський В.] Другий акт // НУС. — 1985. — Vol. 9, no. 3/4. — P. 368–381.

Бер В. [Петров В. П.] Проблема епохи // Орлик (Берхтесгаден). — 1948. — № 10. — С. 4–8.

Бережная Л. «Украинский треугольник» Степана Томашиевского (1875–1930), или об особенностях «воображаемой географии» начала XX века // Ab Imperio. — 2007. — № 4. — С. 173–198.

Берковский Н. Я. Эстетические позиции немецкого романтизма // Литературная теория немецкого романтизма: Документы под ред. и вступ. ст., ком. Н. Я. Берковского. — [Л.]: Изд-во писателей в Ленинграде, [1934]. — С. 5–118.

Берлинский М. Несколько глав из сочинения Максима Берлинского «Историческое обозрение Малороссии и города Киева» [главы 52–60] // Молодик на 1844 год. — СПб., 1844. — С. 163–196.

Біднов В. Олександр Лазаревський (3 нагоди 25-ої річниці його смерті) // ЛНВ. — 1927. — Т. 93, № 5. — С. 49–62.

Білас Л. В річницю Вячеслава Липинського (До 75-річчя народження) // УЛГ. — 1957. — № 4: (квіт.). — С. 1.

Білас Л. Вячеслав Липинський і «територіялізм» (1908–1910) // Сучасність. — 1962. — № 2. — С. 95–111; № 3. — С. 61–72.

Білас Л. Вячеслав Липинський — історик // Вячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Мат-ли міжнародн. наук. конф. (Київ–Луцьк–Кременець, 2–6 черв. 1992 р.) — Київ–Філадельфія: Східноєвроп. ін-т ім. В. Липинського; АНУ. Ін-т східноєвроп. досліджень; ІУА, 1994. — С. 30–41.

Білас Л. Вячеслав Липинський як історик кризової доби // Липинський В. Твори. Архів. Студії / Ред. Л. Білас, Я. Пеленський. — Філадельфія: СЕДІ. УАН. ІУА, 1991. — Т. 3: Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — С. XXIII–LXX.

Білас Л. Історія як спокусник // УЛГ. — 1958. — № 10: (жовт.). — С. 1, 3.

Білас Л. Криза нашого образу історії // Ісаєвич Я. Лев Білас і його історіографічні праці / Білас Л. Криза нашого образу історії. — Львів: НАНУ. ІУК, 2002. — С. 26–56.

Білас Л. Що таке свобода? // УЛГ. — 1957. — № 7. — С. 1–2.

Біленький С. Інституційна генеза та історичні об'єкти дискурсу гуманітарних дисциплін у Київському університеті між 1834–1850 роками // *Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки й культури.* — К.: б. в., 1999. — Вип. 3. — С. 204–256.

Біленький С. Російська словесність в університеті Св. Володимира: між наукою і політикою // *ПС.* — 1999. — № 4. — С. 96–100.

Білецький Л. До початків слов'янофільства М. Драгоманова (1859–1869) // *Драгоманівський збірник: ПУВПД / Під заг. ред. д-ра В. Сімовича.* — Прага: Заходом видавничого т-ва «Сіяч» при Укр. висок. пед. ін-ті, 1930. — Т. 1. — С. 1–65.

Білокінь С. І. Раритети української бібліографії у збірниках Олександра Лазаревського та Михайла Хмирова // *КСт.* — 1998. — № 4. — С. 131–164.

Білокінь С. «Українські збірники» О. Лазаревського // *СЛ.* — 1995. — № 6. — С. 57–61.

Быков П. В. Б. Антонович [до двадцятип'ятиліття наук. діяльності] // *Нива.* — 1890 — № 21. — С. 555.

Бованенко Д. До методології вивчення українського господарства. Нарис перший // *ПМ.* — 1929. — № 2. — С. 83–108.

Бойко І. Д. До питання про державність українського народу в період феодалізму // *УІЖ.* — 1968. — № 8. — С. 27–38.

Бойко І. Д. До питання про приєднання України до Росії // *Уч. зап. ХДУ.* — Харків, 1939. — Кн. 15: *Тр. істор. ф-ту.* — № 1. — С. 27–39.

Бойко Ю. М. А. Маркевич і Т. Г. Шевченко // *ЗНТШ.* — Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто: Накладом НТШ в ЗДА, 1963. — Т. 177: *Зб. на пошану сімдесятиріччя народин Р. Смаль-Стоцького.* — С. 120–140.

Бойко А. В. Обзор французской историографии запорожского казачества XVIII столетия // *Зарубежная историография истории запорожского казачества.* — Запорожье: ЗГУ, 1992. — С. 36–41.

Бойко Е. С. О понятии «стиль мышления» ученого и его загадках // *Человек науки.* — М.: Наука, 1974. — С. 210–213.

Бокль Г. Влияние законов природы на устройство общества и характер отдельных лиц // *ОЗ.* — 1861. — Т. 135, № 3. — С. 163–208.

Бокль Г. Способы изучения истории // *ОЗ.* — 1861. — Т. 134, № 2. — С. 381–396.

Борн М. Интерпретация квантовой механики // *Борн М. Физика в жизни моего поколения: Сб. ст. / Под общ. ред. и послеслов. С. Г. Суворова* — М.: ИИЛ, 1963. — С. 252–266.

Борн М. Состояние идей в физике // *Борн М. Физика в жизни моего поколения: Сб. ст. / Под общ. ред. и послеслов. С. Г. Суворова* — М.: ИИЛ, 1963. — С. 226–251.

Бортняк Н. Наукова спадщина й громадсько-політична діяльність Степана Томашівського: історіографія та джерела // *МН.* — 2000. — № 4. — С. 31–50.

Бортняк Н. Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським // *Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф., присвяч. М. Грушевському* (Львів, 24–25 жовт. 1994 р.; Харків, 25 серп. 1996 р.; Львів, 29 верес. 1996 р.) — Львів: НАНУ. ІУАДГ. Львівське відділення, 1999. — С. 186–192.

Бортняк Н. Степан Томашівський: початки наукової та громадської праці до 1911 // УВМ. — Київ-Львів, 1992. — Вип. 2. — С. 93-115.

Борщак І. Драгоманов у Франції (За невиданими документами) // УЛГ. — 1957. — № 9: (верес.). — С. 5; № 10: (жовт.). — С. 6; № 11: (листоп.). — С. 4; № 12: (груд.). — С. 4, 8.

Борщак І. М. Грушевський у Парижі 1903 р. // СУ (Париж). — 1947. — № 2. — С. 36-37.

[*Борщак І. К.*] С. Томашівський — історик: (До 20-річчя з дня його смерті) // Україна (Париж). — 1951. — № 6. — С. 432-436.

Брайчевський М. Розум у пустелі бездуховності [О. Компан] // Старожитності. — 1993. — № 3/4. — С. 30-31.

Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Переяславська рада 1654 року: Історіографія та дослідження / Гол. ред. П. С. Сохань. — К.: Смолоскип, 2003. — С. 605-652.

Будурович Б. Михайло Грушевський в оцінці західно-європейської і американської історіографії // ВШ. — 1967. — № 2. — С. 171-181.

Буряк Л. І. Урбаністичні дослідження в контексті українського історіографічного модерну (60-ті роки ХХ ст.) // Гілея: Наук. вісник. Зб. наук. пр. — 2012. — Вип. 67. — С. 203-207.

Бутич І. Олександр Лазаревський // Олександр Матвійович Лазаревський, 1834-1902: Матеріали до біобібліографії / Упоряд. І. М. Забіяка; передмова І. Л. Бутича; додаток О. Б. Коваленка. — К.: НАНУ. ІУА. Чернігів. держ. пед. ін-т, 1994. — С. 7-15.

Василенко М. Олександр Матвієвич Лазаревський (Матеріали до його біографії) // Україна. — 1927. — № 4. — С. 18-82.

Ващенко В. В. «Історія як фізика»: М. Грушевський у пошуках універсальних законів історичної дії // УІЖ. — 2007. — № 4. — С. 138-152.

Ващенко В. Українська історіографія II половини ХІХ — початку ХХ ст. як легалізація «скептицизму»: від засудження до оди // КСт. — 2005. — № 6. — С. 67-74.

Великопольська У. Теоретичні аспекти джерелознавства у науковій спадщині Мирона Кордуби // СІД. — К.: НАНУ. ІУ, 2007. — Ч. 15. — С. 158-180.

Величенко С. Суперечливі схеми національної історії: російські та українські інтерпретації власної минувшини // СЗ. — Х., 2002. — Вип. 5. — С. 18-41.

Венелин Ю. О споре между южанами и северянами насчет их россизма // ЧОИДР. — М., 1847. — Кн. 4. — С. 1-16.

Верба І. Рання праця О. Оглоблина про Михайла Драгоманова // ПС. — 1996. — № 2. — С. 56-57.

Верзилов А. В. Памяти Владимира Бонифатиевича Антоновича // ТЧГАК. — Чернишов, 1908. — Вип. 7. — С. 145-153.

Вершигора П. Братья по оружию (О народных формах вооруженной борьбы русского и украинского народов) // Октябрь. 1954. — № 3. — С. 144-163; № 4. — С. 110-136; № 5. — С. 129-162.

Вжозек В. Историография как игра метафор: судьбы «новой исторической науки» // Одиссей. Человек в истории. 1991. — М.: Наука, 1991. — С. 60–74.

Визгин В. П. Постструктуралистская методология истории: достижения и пределы // Одиссей. Человек в истории. 1996. Ремесло историка на исходе XX века. — М.: Coda, 1996. — С. 39–59.

Винар Б. Академік Михайло Слабченко (Матеріали до біографії та бібліографії) // УІ. — 1982/83. — № 3/4, 1. — С. 21–39.

Винар Л. Двадцятиліття «Українського історика» (1963–1983) і завдання українських істориків // УІ. — 1983. — № 2/4. — С. 5–24.

Винар Л. З перспективи десятих років: «Український історик», 1963–1973 // УІ. — 1973. — № 3/4. — С. 5–28.

Винар Л. Історичний обов'язок української еміграції // Свобода (Джерсі-Сіті). — 1959, 18 груд. — № 244. — С. 2–3.

Винар Л. Криза організації історичних дослідів // Свобода (Джерсі-Сіті). — 1958, 16 серп. — № 157. — С. 2–3.

Винар Л. «Люди Старої України» Олександра Мезька-Оглоблина: Історія видання // УІ. — 2000. — № 1/3. — С. 170–182.

Винар Л. На службі історичної науки: «Український історик», 1963–1988 // УІ. — 1988. — № 1/4. — С. 5–42; 1989. — № 1/3. — С. 29–42.

Винар Л. Наукова творчість Олександра Петровича Оглоблина // УІ. — 1970. — № 1/3. — С. 5–32.

Винар Л. Огляд історичної літератури про початки української козаччини // УІ. — 1965. — № 1/2. — С. 28–37; № 3/4. — С. 17–38.

Витанович І. Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського // УІ. — 1966. — № 1/2. — С. 32–51.

Вінтоняк О. Борис Дмитрович Крупницький, 1894–1956 // УІ. — 1987. — № 1/4. — С. 115–118.

Возняк М. До історії місії М. Драгоманова // Україна. — 1929. — № 32: (січ.-лют.). — С. 48–72.

Возняк М. Драгоманов у відновленій «Правді». З додатком листів його до Ол. Барвінського й Ол. Кониського та й останнього до нього // ЗСЛ. — Харків-Київ, 1930. — Кн. 6 — С. 229–330.

Волін М. «Яворщина» // На допомогу партнаванню (Харків). — 1930. — № 3. — С. 9–14.

Волін М. Яворщина. Куркульська концепція революції 1905 року. Націоналістична концепція революції 1917 року // На допомогу партнаванню (Харків). — 1930. — № 6/7. — С. 9–16.

Воронов В. Місце О. М. Лазаревського в українському історіографічному процесі // Осягнення історії: Зб. наук. пр. на пошану професора М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя. — Острог-Нью-Йорк: ОА. УІТ, 1999. — С. 211–229.

Воронов В. І. Родина Лазаревських у контексті вітчизняного історико-культурного процесу // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Образи науки. Міжвузів зб. наук. пр. — Дн.: Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2000. — С. 170–185.

Г-ка В. Українська народницька історіографія в світлі державницьких ідей // *Голос державника* (Авгсбург). — 1947. — № 2. — С. 12–29.

Гаєвська Л. О. Літературно-естетична концепція М. Драгоманова в контексті культурософії XIX ст. // *Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова* / Відп. ред. Р. С. Міщук. — К.: Наук.думка, 1991. — С. 42–62.

Гайдай Г. О. Т. Г. Шевченко і М. А. Маркевич // *РЛ*. — 1960. — № 3. — С. 61–67.

Галушко К. Європейський контекст соціально-політичних ідей В'ячеслава Липинського // *Вячеслав Липинський та його доба: Наукове видання* / Упорядн. Т. Осташко, Ю. Терещенко. — Київ–Житомир: ВЦ КНЛУ, 2007. — С. 357–374.

Галушко К. Ю. У пошуку common sense: до дискусії з приводу національного гранд-нарративу // *УІЖ*. — 2013. — № 1. — С. 4–23.

Ганцаж Б. «Z dziejów Ukrainy» — генеза, конструкція, зміст, рецепція // *МН*. — 2002. — № 4. — С. 16–35.

Геккер Дж. Историко-генетическая социология М. Ковалевского (Из книги Дж. Геккера «Русская социология» (Лондон, 1934) // *Рубеж. Альманах социальных исследований*. — 1995. — № 6/7. — С. 53–57

Герасименко Н. Життєпис Олександра Лазаревського // *ІДУ*. — К.: НАНУ. ІУ, 2004. — Вип. 14. — С. 184–210.

Герасименко Н. Олександр Лазаревський // *ІДУ*. — К.: НАНУ. ІУ, 2005. — Вип. 15: *Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст.* — С. 170–226.

Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // *ЗНТШ* (Львів). — 1922. — Т. 133. — С. 1–26.

Гермайзе О. В. Б. Антонович в українській історіографії // *Україна*. — 1928. — № 5. — С. 17–32.

Гермайзе О. М. П. Драгоманов в українській історіографії // *Україна*. — 1926. — № 2/3. — С. 125–145.

Гермайзе О. Ювілей української науки. Сорок років діяльності акад. М. С. Грушевського // *ЖР*. — 1926. — № 10. — С. 93–99.

Гирич І. В'ячеслав Липинський у довоєнний час (у світлі листування з культурними діячами України) // *В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Мат-ли міжнародн. наук. конф. (Київ–Луцьк–Кременець, 2–6 черв. 1992 р.)* — Київ–Філадельфія: Східноєвроп. ін-т ім. В. Липинського; АНУ. Ін-т східноєвроп. досліджень; ІУА, 1994. — С. 143–149.

Гирич І. Вячеслав Липинський у світлі його листування з дореволюційних часів // *Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії* / Гол. ред. Я. Пеленський. — Київ–Філадельфія: Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського; Смолоскип, 2003. — Т. 1: *Архів. Листування (А–Ж)* / Ред. Р. Залуцький, Х. Пеленська; вступ. ст. Х. Пеленської, Р. Залуцького, І. Гирича, Т. Осташко; відп. за випуск О. Проценко. — С. 83–118.

Голубовский П. Исторические труды М. А. Максимовича // *ЧИОНЛ* / Под ред. А. М. Лободы. — К.: Типо-лит. Т. Г. Мейнандера, 1905. — Кн. 18, вып. 3/4. — С. 118–123.

Гончарук Т. Праці українських істориків О. Оглобліна та М. Слабченка як підґрунтя економічної концепції М. Волобуєва // *Інтелігенція і влада. Громад-*

сько-політичний і науковий зб. Сер.: Історія. — Одеса: Астропринт, 2005. — Вип. 5. — С. 22–32.

Горин П. Об одной поучительной биографии [М. Яворский] // Известия. — 1930, 3 марта. — № 61. — С. 4.

Гофкірхнер В. Життя у світі самоорганізації: змагання стилів мислення та світобачень // ПФ. — 2003. — № 1. — С. 39–48

Гоцуляк В. В. Б. Д. Крупницький — дитинство, гімназійні роки і творчі стежки наукового життя // Черкащина в контексті історії України: Мат-ли Третньої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої проблемам охорони, збереження та використання історико-культурної спадщини / Упоряд. В. М. Мельниченко. — Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А., 2008. — С. 329–338.

Грабович Г. Гарвардські українознавчі студії, 1977–1991 // Гарвардські українознавчі студії: Показчик до томів I–XV (1977–1991) / Уклали К. Тейлор, З. Борисюк. — Київ–Cambridge: АНУ. IYA; Harvard University. Ukrainian Research Institute, 1991. — С. 9–14.

Грабович Г. Грані міфічного: образ України в польському й українському романтизмі // *Грабович Г.* До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. — К.: Основи, 1997. — С. 170–195.

Гренье Ж.-И. Размышления о «критическом повороте» // Одиссей. Человек в истории. 2005. — М.: Наука, 2005. — С. 138–151.

Григораш Н. Компаративістичні студії Михайла Драгоманова на сторінках болгарського періодичного видання «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина» // Зб. пр. Науково-дослідного центру періодики ЛНБ. — Львів, 2005. — С. 496–509.

Грицак Я. «...Холодну війну розхолодити...»: до спроби налагодження зв'язків між українськими інтелектуалами Заходу та УРСР // *Marra Mundi*: Зб. наук. пр. на пошану Я. Дашкевича з нагоди його 70-річчя / Ред. колегія: І. Гирич, Я. Грицак та ін. — Львів–Київ–Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1996. — С. 875–903.

[*Грушевська К.*] Деякі питання про народні думи // Українські народні думи. — Харків–Київ: Пролетар, 1931. — Т. 2 корпусу: тексти № 14–33 і передмова К. Грушевської. — С. VII–XXX.

[*Грушевська К.*] Збирання і видавання дум в XIX і в початках XX віку // Українські народні думи. — [К.:] ДВУ, 1927. — Т. 1 корпусу: тексти № 1–13 і вступ К. Грушевської. — С. XIII–ССХХ.

Грушевський М. Богданові роковини // ЛНВ. — 1907. — Т. 39, № 8. — С. 207–212.

Грушевський М. В двадцять п'яті роковини смерті Ол. М. Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна. — 1927. — № 4. — С. 3–17.

Грушевський М. В сімдесяті роковини кирило-методіївської справи // УІ. — 1984. — № 1/4. — С. 219–224.

Грушевський М. В тридцять роковини Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна. — 1927. — № 1/2. — С. 9–38.

Грушевський М. Відродження французької соціологічної школи // ПГ. 1926 / За ред. К. Грушевської. — [К.:] ДВУ, 1926. — Вип. 1/2. — С. 112–117.

Грушевський М. Володимир Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності // ЗУНТК. — 1908. — Кн.3. — С. 5-14.

Грушевський М. Економічний стан селян в Сяніцькім старостві в середині XVI в. на основі описей королівщин // ЖУР. — Львів: Накладом НТШ, 1900. — Т. 3. — С. 1-27.

Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / За ред. акад. *М. Грушевського*. — [К.:] ДВУ, 1928. — С. III-XXI.

Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. — 1928. — № 5. — С. 3-16.

Грушевський М. «Малороссийские песни» Максимовича і століття української наукової праці // Україна. — 1927. — № 6. — С. 1-13.

Грушевський М. Місія Драгоманова // Україна. — 1926. — № 2/3. — С. 3-28.

Грушевський М. На порозі століття (присвячено перемишльській українсько-руській громаді) // ЛНВ. — 1901. — Т. 13, № 2. — С. 77-87.

Грушевський М. На українські теми. З новорічних думок // ЛНВ. — 1910. — Т. 49, № 1. — С. 43-56.

Грушевський М. На українські теми. Маленька жертва // ЛНВ. — 1910. — Т. 52, № 12. — С. 523-533.

Грушевський М. На українські теми. Похорони унії [до польського святкування 500-ліття Грюнвальдської перемоги] // ЛНВ. — 1910. — Т. 51, № 8. — С. 289-298.

Грушевський М. Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. Критичні замітки // ЗНТШ (Львів). — 1911. — Т. 103. — С. 5-27.

Грушевський М. Пам'яті Олександра Лазаревського // ЗНТШ (Львів). — 1902. — Т. 47. — С. 1-10.

Грушевський М. Степ і море в історії України // УІ. — 1991/1992. — № 3/4, 1/4. — С. 54-68.

Грушевський М. Сто літ українського народництва // ПГ. 1927 рік / За ред. *К. Грушевської*. — К., 1928. — Вип.1/3. — С. 4-8.

Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров: (пам'яті М. Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті, помер 7. IV. 1885) // ЛНВ. — 1910. — Т. 50, № 5. — С. 209-225.

Грушевський М. Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвою українсько-руського народу (Відчит проф. *М. Грушевського* на науковій академії, споряженій дня 1-ого падолиста 1898 р. на пам'ятку столітніх роковин відродження українсько-руської літератури) // ЛНВ. — 1898. — Т. 4, № 11. — С. 75-81.

Грушевский М. Независимая Польша и автономная Галиция // УЖ. — 1916. — № 12. — С. 63-73.

Грушевский М. Новый год // УЖ. — 1916. — № 1. — С. 5-9.

Грушевский М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. — СПб.: Тип. М. А. Славинского, 1914. — Т. 1. — С. 1-37.

Грушевский М. Украина и украинство // УЖ. — 1912. — № 1. — С. 11-28.

Грушевский М. Украинцы [в Австро-Венгрии] // Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия. Россия. Германия / Под ред. А. И. Кастелянского. — СПб.: Изд-ва т-ва «Общественная Польза», 1910. — С. 152–177.

Грушевский М. Украинцы [в России] // Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия. Россия. Германия / Под ред. А. И. Кастелянского. — СПб.: Изд-ва т-ва «Общественная Польза», 1910. — С. 307–330.

Грушевський О. З настроїв та думок Кирило-Мефодіївського братства // Україна. — 1914. — № 1. — С. 1–77.

Грушевський О. З початків нової української історіографії // Україна. — 1914. — № 2. — С. 57–63.

Грушевський О. З сорокових років: «Повесть об украинском народе» Куліша // ЗНТШ (Львів). — 1908. — Т. 83. — С. 158–168.

Грушевський О. З українського культурного і наукового життя в середині XIX в. // ЗНТШ (Львів). — 1906. — Т. 74. — С. 69–92.

Грушевський О. Історичні студії П. О. Куліша // ЛНВ. — 1919. — Т. 75, № 7/9. — С. 77–93.

Грушевский А. С. М. А. Максимович: Из украинской историографии XIX в. // ИОРЯС. — СПб., 1906. — Т. 11, кн. 1. — С. 375–416.

Грушевский А. С. Н. А. Маркевич (Из прошлого украинской литературы и историографии) // ЖМНП. — 1911. — №1. — С. 59–141.

Гуменюк М. П. Библиографическая деятельность А. М. Лазаревского // Сов. библиография: Сб. статей и материалов. — 1960. — № 4. — С. 72–80.

Гундорова Т. «Внутрішня колонізація» — повторна колонізація // Критика. — 2011. — № 9/10. — С. 23–26.

Гуревич А. Я. Историк конца XX века в поисках метода: Предварительные замечания // Одиссей. Человек в истории. 1996. Ремесло историка на исходе XX века. — М.: Coda, 1996. — С. 7–10.

Гуревич А. Я. «Территория историка» // Одиссей. Человек в истории. 1996. Ремесло историка на исходе XX века. — М.: Coda, 1996. — С. 81–109.

Гуржій О. І., Донік О. М. «Український історичний журнал»: півстоліття в науці // УІЖ. — 2007. — № 6. — С. 6–18.

Гуржий А. И. Штрихи к портрету «настоящего историка» // Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. — 5-е репр. изд. — К.: Час, 1993. — С. 5–16.

Давлетов О. Р. Б. Д. Крупницький — історик українського козацтва // ПУЗ. — Запоріжжя: НАНУ. ІУАДГ. Запорізьке відділення; ЗДУ. НДЛІПУ, 1998. — Вип. 3. — С. 154–157.

Давлетов О. Р. З творчої спадщини Дмитра Дорошенка «Й. Х. Енгель як історик України та козаччини» // ПУЗ. — Запоріжжя: НАНУ. ІУАДГ. Запорізьке відділення; ЗДУ. НДЛІПУ, 1996. — Вип. 2. — С. 150–155.

Давлетов А. Р. Немецкоязычная историография первой половины XX века об истории запорожского казачества: общее и особенное // Зарубежная историография истории запорожского казачества. — Запорожье: ЗГУ, 1992. — С. 47–49.

Данилов В. Другий збірник українських пісень М. О. Максимовича з 1834 року // Україна. — 1929. — № 37: (жовт.-листоп.). — С. 14–30.

Данилов В. В. М. А. Максимович в работе «Словом о полку Игореве» // Слово о полку Игореве: Сб. исследований и статей под ред. чл.-кор. АН СССР В. П. Андриановой-Перетц. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. — С. 283–293.

Данко О. Сучасний стан української історичної науки та суспільно-політичних дисциплін: (З конференції УВАН в Нью-Йорку, 1962) // Сучасність. — 1962. — № 12. — С. 58–68.

Дашкевич В. Розвиток етнологічної науки на Україні за 10 років // ЧШ. — 1927. — № 12. — С. 178–180.

Дашкевич Я. Р. Михайло Грушевський — історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф., присвяч. М. Грушевському (Львів, 24–25 жовт. 1994 р.; Харків, 25 серп. 1996 р.; Львів, 29 верес. 1996 р.) — Львів: НАНУ. ІУАДГ. Львівське відділення, 1999. — С. 65–85.

Дзира І. Джерельна основа «Історії Малої Росії» Дмитра Бантиша-Каменського // ПІУ. — К.: НАНУ. ІУ, 2005. — Вип.10. — С. 265–283.

Дингес М. Историческая антропология и социальная история: через теорию «стиля жизни» к «культурной истории повседневности» // Одиссей. Человек в истории. 2000. История в сослагательном наклонении? — М.: Наука, 2000. — С. 96–124.

Дмитриевская И. В. Особенности системного стиля мышления в современном научном познании // Сознание и диалектика познавательной деятельности: Межвузовский сб. научн. тр. — Иваново: Ивановский гос. ун-т, 1984. — С. 89–100.

Дмитриченко В. С. До оцінки соціалістичних поглядів М. П. Драгоманова (1841–1895) // З історії філософії і соціології на Україні: Республ. міжвідомч. зб. — К.: Наук. думка, 1968. — С. 83–95.

Довнар-Запольский М. Исторические взгляды В. Б. Антоновича // ЧИОНЛ. — К., 1909. — Кн. 21, вып. 1/3. — С. 22–37.

Домбровський О. До історії Української Вільної Академії Наук у США (Протокол зі засідання управи академії в США, що відбувся 17 грудня 1966 року в Нью-Йорку) // УІ. — 1986. — № 3/4. — С. 90–96.

Домбровський О. За правильний шлях української науки // Київ (Філадельфія). — 1958. — № 1. — С. 33–37.

Домбровський О. Критичні зауваги І. Франка до «Історії» М. Грушевського // УІ. — 1970. — № 1/3. — С. 122–131.

Дорошенко Д. В. Липинський як історик // В. Липинський як ідеолог і політик. — Ужгород: Друкар. книгопечатн. акційн. товариства «УНІО», 1931. — С. 66–72.

Дорошенко Д. Дмитро М. Бантиш-Каменський і його «История Малой России» / Публ. В. Андреева // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. — К.: НАНУ. ІУ, 2006. — Вип. 2, ч. 2: (appendix). — С. 15–73.

Дорошенко Д. Драгоманів і українська історіографія // Драгоманівський збірник: ПУВПД / Під заг. ред. д-ра В. Сімовича. — Прага: Заходом видавничого т-ва «Сіяч» при УВПД, 1930. — Т. 1. — С. 113–123.

Дорошенко Д. Князь М. Репнін і Д. Бантиш-Каменський // ПУВПД: Наук. зб. / Під загальною ред. В. Сімовича. — Прага, 1929. — Т. 1. — С. 90–108.

Дорошенко Д. Мазепа в історичній літературі і в житті // Мазепа: Зб.: У 2 т. — Варшава: 3 друк. НТШ у Львові, 1938. — Т. 1. — С. 3–34.

Дорошенко Д. Що таке історія Східної Європи? (До питання про розмежування української і російської історії) // УІ. — 1982. — № 1/2. — С. 5–21; 1982/1983. — № 3/4. — С. 106–118; 1983. — № 2/4. — С. 113–131.

[*Драгоманов М. П.*] Грунт, книжка та «препятствия» (листи й уваги про новини на Україні) // Громада. Українська збірка / Впорядкована *М. Драгомановим*. — Женева: Печатня «Работника» й «Громади», 1879. — № 4. — С. 235–336.

Драгоманов М. Костомаров і штунда на Україні // Народ (Львів). — 1891. — № 15/16. — С. 229–231.

Драгоманов М. На увагу українолюбцям у Росії // *Драгоманов М.* Вибрані праці: У 3 т., [у 4 кн.]. — К.: Знання України, 2007. — Т. 1, кн. 2: Історія. Публіцистика. Політологія [Упор. та прим. В. Ф. Погребенника]. — С. 42–48.

[*Драгоманов М.*] Народні школи // Громада. Українська збірка / Впорядкована *М. Драгомановим*. — Женева: Печатня «Громади», 1878. — № 2: Звістки про Україну 1876–1877. — С. 120–278.

Драгоманов М. Наука теологічна в західній Європі // З історії публічного виховання в сучасній Європі. — Львів: накладом І. Франка; друк. т-ва ім. Шевченка, 1890. — С. 1–38.

Драгоманов М. Наукові методи пр. Сумцова // ЖС (Львів). — 1894. — Т. 1, № 1. — С. 152–153.

Драгоманов М. Публікації в газеті «Киевлянин» // Хроніка 2000. — К., 2009. — Вип. 79. — С. 213–254.

Драгоманов М. Україна і центри (Замість фельєтона і бібліографії) // Громада. Українська збірка / Впорядкована *М. Драгомановим*. — Женева: Печатня «Громади», 1878. — № 2: Звістки про Україну 1876–1877. — С. 393–570.

Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае. По новым материалам для Юго-Западного края // ВЕ. — 1875. — № 7. — С. 133–179.

Драгоманов М. Очерки историографии в Древней Греции. Предисловие. Глава первая. Логографы. Глава вторая. Геродот // УИ. — К., 1868. — № 1. — С. 1–27; № 5. — С. 1–13; № 6. — С. 1–12.

Дремлюга С. П. З історії суспільно-політичної думки України першої половини XIX ст. (Гурток князя М. Г. Репніна-Волконського) // ДІАЗ. — Дн.: Промінь, 1997. — Вип. 1. — С. 386–397.

Дружинин П. А. История написания и издания книги «Историческое собрание списков кавалерам четырех российских императорских орденов» // *Бантыш-Каменский Н. Н.* Списки кавалерам российских императорских орденов Св. Андрея Первозванного, Св. Екатерины, Св. Александра Невского и Св. Анны с учреждения до установления в 1797 году орденового капитула / Изд. подготовил *П. А. Дружинин*. — М.: Трутень; Древлехранилище, 2005. — С. 5–55.

Дубровський В. Найновіша советська концепція історії України // УЗ. — Мюнхен: ІВС, 1956. — Кн. 6. — С. 71–108.

Дячук Л. «Записка про малоросійських козаків» Миколи Репніна-Волконського // Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича: Доп. та повід. / Упоряд. і ред. *А. Катренко*. — К.: КНУ, 1999. — С. 117–140.

Скельчик С. О. Національний міф чи історія: М. П. Драгоманов як критик сучасної йому української історіографії // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: Мат-ли Всеукр. наук. конф.: (м. Харків, 15-17 листоп. 1995 р.). — Харків: НАНУ. ІУ; ХДУ, 1995. — С. 302-307.

Єфремов С. Без синтезу. До життєвої драми Куліша // ЗІВФ. — К., 1924. — Кн. 4. — С. 58-79.

Єфремов С. Максимович в історії української самосвідомості // Єфремов С. О. Літературно-критичні статті / Упоряд., передм. і прим. Е. С. Соловей. — К.: Дніпро, 1993. — С. 318-322.

Емельянов Е. П. Национальный вопрос в переписке И. С. Аксакова и Н. И. Костомарова // НД. — 2013. — № 6(18): История. Социология. Этнография. — С. 21-29.

Ждан М. Княжа доба історії України в інтерпретаціях радянських істориків // УІ. — 1977. — № 1/2. — С. 37-49.

Житецький І. Життя М. О. Максимовича // Україна. — 1927. — № 6. — С. 14-24.

Житецький І. Останній виїзд М. П. Драгоманова за кордон // Україна. — 1926. — № 2/3. — С. 29-37.

Житецький І. Первый ректор Киевского университета М. А. Максимович // РШ. — 1904. — № 10/11. — С. 40-54.

Жмир В. М. О. Максимович — патріарх новітньої української науки // ФСД. — 1994. — № 1/2. — С. 188-193.

Жук А. До історії української політичної думки перед світовою війною // НУС. — 1985. — Vol. 9, no. 3/4. — Р. 417-430.

Жуковський А. Михайло Грушевський і Франція // УІ. — 1991/1992. — № 3/4-1/4. — С. 306-318.

Жулинський М. «Розуміти високе значення людини»: культурництво Пантелеймона Куліша як відповідь на виклик епохи // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. — Львів-Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. — С. 7-12.

Забулионте А. И. Типологический метод в философии культуры и культурологии // Формирование дисциплинарного пространства культурологии. Материалы научно-методической конференции. 16 января 2001 года, Санкт-Петербург. Сер.: «Symposium». — СПб.: Санкт-Петербургское философское об-во, 2001. — С. 33-38.

Заїкин В. В'ячеслав Липинський як історик // В'ячеслав Липинський та його доба: Наукове видання / Упорядн. Т. Осташко, Ю. Терещенко. — Київ-Житомир: ВЦ КНЛУ, 2007. — С. 236-249.

Замлинський В. Батько і син Бантиш-Каменські: Сторінки біографій // КСт. — 1994. — № 1. — С. 76-83.

Заруба В. М. Історик трагічної долі (Академік Михайло Єлисейович Слабченко) // АЕ. — 1992. — № 5/6. — С. 70-84.

Зашкільняк Л. Історична теорія в науковій творчості Михайла Грушевського // УІ. — 1999. — Т. 36, № 2/4. — С. 30-54.

Зашкільняк Л. Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця XIX — початку XX століття // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф., присвяч. М. Грушев-

ському (Львів, 24–25 жовт. 1994 р.; Харків, 25 серп. 1996 р.; Львів, 29 верес. 1996 р.) — Львів: НАНУ. ІУАДГ. Львівське відділення, 1999. — С. 31–46.

Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ ст.: здобутки і проблеми: Кол. моногр. за ред. *Л. Зашкільняка*. — Л.: ЛНУ, 2004. — С. 24–57.

Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського // УМ. — 1999. — № 2/3. — С. 233–253.

Зашкільняк Л. Неоромантизм у польській історіографії початку ХХ ст. (До питання про соціальну функцію історії) // ПСл. — Львів: Світ, 1993. — Вип. 45. — С. 36–42.

Зверева Г. И. Понятие новизны в «новой интеллектуальной истории» // ДСВ. Альманах интеллектуальной истории. — М.: Эдиториал УРСС, 2001.— Вып. 4: Преемственность и разрывы в интеллектуальной истории. — С. 45–54.

Зверева Г. И. Реальность и исторический нарратив: проблемы саморефлексии новой интеллектуальной истории // Одиссей. Человек в истории. 1996. Ремесло историка на исходе ХХ века. — М.: Coda, 1996. — С. 11–24.

Зубрицький І. Степан Томашівський — дослідник державницького напрямку в українському історіописанні // Мандрівець (Тернопіль). — 2012. — № 3. — С. 32–36.

Ивин А. А. Интеллектуальный консенсус исторической эпохи // Познание в социальном контексте / Отв. ред. *В. А. Лекторский, И. Т. Касавин*; научн. ред. *В. Н. Порус*. — М.: РАН. Ин-т философии, 1994. — С. 80–105.

Ивин А. А. Классический стиль мышления нового времени // ФЖ. — М., 2011. — № 2. — С. 24–42.

Ивин А. А. Стили теоретического мышления и методология науки // Философские основания науки (Материалы к VIII Всесоюзной конференции «Логика и методология науки», 26–28 сент. 1982 г., г. Паланга). — Вильнюс: АН Литовской ССР. Ин-т философии, социологии и права, 1982. — С. 51–54.

Ивонин Ю. Е. Немецкая историография позднего Просвещения о запорожском казачестве // Зарубежная историография истории запорожского казачества. — Запорожье: ЗГУ, 1992. — С. 12–21.

Иггерс Г. Г. История между наукой и литературой: размышления по поводу историографического подхода Хейдена Уайта / Пер. с англ. *И. В. Дубровского* // Одиссей. Человек в истории. 2001. Русская культура как исследовательская проблема. — М.: Наука, 2001. — С. 140–154.

Иконников В. Скептическая школа в русской историографии и ее противники: I. М. Т. Каченовский и его последователи; II. Н. А. Полевой; III. Противники скептической школы // УИ. — К., 1871. — № 9. — С. 1–38; № 10. — С. 1–40; № 11. — С. 1–38.

Ионов И. Н. Судьба генерализирующего подхода к истории в эпоху постструктурализма (попытка осмысления опыта Мишеля Фуко) // Одиссей. Человек в истории. 1996. Ремесло историка на исходе ХХ века. — М.: Coda, 1996. — С. 60–80.

І. К. [Крип'якевич І.] Володимир Антонович і «нова ера» // Діло (Львів). — 1929, 6 лют. — № 27. — С. 2–3.

І. К. [Крип'якевич І.] Світогляд Володимира Антоновича // КВ. — 1942, 1 листоп. — № 244. — С. 4–5.

Ісаїв В. Політична соціологія В'ячеслава Липинського // Сучасність. — 1984. — № 6. — С. 81–95.

Каждан А. П. О работе историка: путь исследования // ВИ. — 1968. — № 11. — С. 104–113.

Калакура Я. Михайло Максимович як фундатор документалізму української історіографії // ІДУ. — К.: НАНУ. ІУ, 2005. — Вип. 16: Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листоп. 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М. О. Максимовича). — С. 165–178.

Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // КСт. — 2001. — № 5. — С. 8–20.

Кареев Н. Из курса методики преподавания в средней школе. 1. Противоположение истории, как предмета преподавания, истории, как науке; 2. Цель преподавания истории // ЖМНП: Новая серия. — 1916. — № 3. — Отд. 4. — С. 1–37.

Кареев Н. И. Отчет о русской исторической науке за 50 лет (1876–1926) / Публ. В. П. Золотарева // ОЗ. — 1994. — № 2. — С. 136–154.

Карпов Г. В защиту Богдана Хмельницкого. Историко-критическое объяснение по поводу сочинения П. А. Кулиша «Отпадение Малороссии от Польши» // ЧОИДР. — М., 1889. — Кн. 1. — С. 1–104.

Касьянов Г. В. Академік М. І. Яворський. Доля вченого // УІЖ. 1990. — № 8. — С. 75–86.

Киреева Р. А. Не мог жить и не писать: Николай Иванович Костомаров // Историки России XVIII — начало XX века / Отв. ред. А. Н. Сахаров. — М.: НИЦ «Скрипторий», 1996. — С. 268–314.

Кирилів М. С. Томашівський та місце української греко-католицької церкви у суспільно-політичному житті // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. — Львів, 2007. — Вип. 19. — С. 32–37.

Кирилюк Є. П. О. Куліш і його значення в історії української культури (До 125-річчя з дня народження) // УЛр. — 1944. — № 9/10. — С. 151–166.

Кирилюк Є. Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство // Вісті АН УРСР. — 1944. — № 3/4. — С. 39–53.

Кіян О. Історіософія Володимира Антоновича // КСт. — 2006. — № 3. — С. 61–75.

Клепацький П. М. О. Максимович як історик // Україна. — 1927. — № 6. — С. 80–84.

Клід Б. Народництво Володимира Антоновича // Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича: Доп. та повід. / Упоряд. і ред. А. Катренко. — К.: КНУ, 1999. — С. 38–61.

Ключевский В. О. Н. И. Костомаров // Ключевский В. О. Сочинения в девяти томах. — М.: Мысль, 1989. — Т. 7: Специальные курсы. — С. 379–380.

Кнабе Г. С. Общественно-историческое познание второй половины XX века, его тупики и возможности преодоления // *Одиссей. Человек в истории*. 1994. Образ «другого» в культуре. — М.: Наука, 1994. — С. 247–255.

Коваленко Л. А. Исторические взгляды М. А. Максимовича (из истории формирования либерального и демократического течений в украинской историографии 30–50-х годов XIX в.) // *ИИ*. 1972. — М.: Наука, 1973. — С. 238–258.

Коваль Б. Нарис життя і творчості Степана Томашівського // *Томашівський С. Під колесами історії*. — Нью-Йорк: Булава, 1962. — С. 9–19.

Ковальчук О. Історіософські пошуки П. Куліша: особливості моделювання історії // *КСт*. — 1999. — № 6. — С. 116–123.

Ковальчук О. Трансформація історичних поглядів у працях М. Максимовича // *ІДУ*. — К.: НАНУ. ІУ, 2005. — Вип. 16: Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листоп. 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М. О. Максимовича). — С. 179–189.

Козут З.-Є. Формування української національної історіографії // *СЗ*. — Харків, 2001. — Вип. 3. — С. 23–30.

Козак С. Михайло Максимович і формування романтичної думки в Україні // *IUS*. — 1984. — Vol. 9, no. 1. — Р. 3–32.

Кокошко Ст. Стан історичної науки у ВУАН // *ПП(К)*. — 1930, 15 листоп. — № 262. — С. 2; 18 листопада. — № 264. — С. 2.

Кокошко Ст. У наступ проти буржуазної науки // *ПП(К)*. — 1931, 18 берез. — № 62. — С. 2; 22 берез. — № 65. — С. 3.

Колесник Є. О. Бібліотека М. А. Маркевича // *УІЖ*. — 1973. — № 1. — С. 108–110.

Колесник І. Стиль історіографічного мислення як когнітивна свідомість // *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. — К.: НАНУ. ІУ, 2006. — Вип. 2, ч. 1. — С. 4–67.

Колесник І. І. Українська історіографія в контексті національного відродження України: спроба періодизації // *ХІЗ*. — Харків, 1995. — Вип. 1: Історія і теорія історичної науки та освіти. — С. 23–32.

Колесник І. Українська історіографія в полі інтелектуальної історії: Modern or Postmodern? // *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. — К.: НАНУ. ІУ, 2006. — Вип. 1. — С. 227–245.

Колесник І. Українська історіографія з перспективи концептуального синтезу // Четвертий міжнародний конгрес українців (Одеса, 26–29 серпня 1999 р.): Доп. і повідом.: Історія / Відп. ред. С. Кульчицький, В. Даниленко. — Одеса–Київ–Львів: МАУ, 1999. — Ч. 2: Історія. — С. 27–32.

Колесник І. І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей // *УІЖ*. — 2002. — № 1. — С. 26–37.

Колесник І. І. Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика // *УІЖ*. — 2005. — № 1. — С. 178–192.

Колесник І. І. Историческая наука и историческое искусствознание в конце XX в.: методологический аспект // *ХІЗ*. — Харків: НМЦ «СД», 2000. — Вип. 4: Категоріальний апарат історичної науки. — С. 9–19.

Колесников К. М. Українська козаччина в історіософських поглядах П. Куліша // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. (2–4 жовт. 1997 р.). — Запоріжжя: Рекламна агенція «Тандем-У», 1997. — С. 170–175.

Комаренко Н. В. О ежегоднике «Историографические исследования в Украинской ССР» (1968–1973) // ИИ. 1980. — М.: Наука, 1984. — С. 16–32.

Комаров Р. В. Культурний героїзм у контексті української філософської традиції (концепції Д. Донцова та В. Липинського) // Наук. зап. Нац. ун-т «КМА»: Філософія та релігієзнавство. — К., 2005. — Т. 37. — С. 83–86.

Компан Є. С. З історії району великих будов комунізму на півдні України (XIX ст.) // Вісник АН УРСР. — 1951. — № 6. — С. 59–68.

Компан О. С. Вплив Коліївщини на антифеодальну боротьбу в Росії, Польщі і Білорусії // Коліївщина. 1768: Матеріали ювілейної наук. сесії, присвяч. 200-річчю повстання / Відп. ред. П. Т. Тронько. — К.: Наук. думка, 1970. — С. 97–108.

Компан О. С. Демографія в історичному атласі // УІЖ. — 1965 № 11. — С. 111–112.

Компан О. С. До питання про заселеність України в XVII ст. // УІЖ. — 1960. — № 1. — С. 65–77.

Компан О. С. До питання про формування пролетаріату залізорудної промисловості Криворіжжя (1880–1900 рр.) // НЗП. — К.: Вид-во АН УРСР, 1953. — Т. 5. — С. 137–155.

Компан О. С. Значення визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. для визвольної боротьби в Білорусії і антифеодальних рухів у Польщі // Історичне значення возз'єднання України з Росією / Відп. ред. О. К. Касименко. — К.: Вид-во АН УРСР, 1954. — С. 90–116.

Компан О. На поклик альбатросів // ЛУ. — 1986, 31 лип. — № 31. — С. 7.

Компан О. С. Ономастика як допоміжна історична дисципліна // ІДВ. — К.: Наук. думка, 1966. — Вип. 2. — С. 54–64.

[*Компан О. С.*] Передпролетаріат на Україні в XVII–XVIII ст. // Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. — К., 1967. — Т. 1. — С. 19–47.

Компан О. С. Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект дослідження пізнього феодалізму // УІЖ. — 1966. — № 1. — С. 36–46.

Компан О. С. Проблеми українського середньовіччя // СВНУ / Відп. ред. Ф. П. Шевченко. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 9–20.

Компан О. С. Творчість Климентія Зинов'єва як одне з джерел вивчення історії Лівобережної України другої половини XVII і початку XVIII ст. // НЗП. — К., 1957. — Т. 9. — С. 251–277.

Компан О. С. Українські словники XVI–XVII ст. як історичне джерело // ІДВ. — К.: Наук. думка, 1969. — Вип. 4. — С. 24–36.

Компан О. С., Грабовецький В. В. Правобережна Україна і Галичина у XVIII ст. // Історія селянства Української РСР: У 2 т. — К.: Наук. думка, 1967. — Т. 1: Від найдавніших часів до Великої Жовтневої революції. — С. 256–290.

Компан О. С., Логвин Г. Н., Ткаченко М. М. Створити «Історію української культури» // УІЖ. — 1964. — № 2. — С. 158.

Компан О. С., Суслопаров М. З. До 80-річчя з дня народження П. В. Клименка // УІЖ. — 1967. — № 7. — С. 135–139.

Компан Е. С. В. И. Ленин о классах, сословиях и классовой борьбе в феодальном обществе // Тезисы док. и сообщ. на всесоюз. науч. сессии «В. И. Ленин и историческая наука» (Киев, 15–18 июня 1965 г.). — К.: Наук. думка, 1965. — С. 77–80.

Компан Е. С. Общие черты исторического развития средневековых городов Грузии и Украины // Из истории украинско-грузинских связей / Отв. ред. А. Д. Скаба. — К.: Наук. думка, 1971. — С. 54–63.

Компан Е. С., Маркина В. А. О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. // Города феодальной России: Сб. статей памяти Н. В. Устюгова. — М.: Наука, 1966. — С. 350–362.

Кордуба М. Академік Михайло Грушевський як історик (3 нагоди ювілею) // ЛНВ. — 1926. — Т. 91, № 12. — С. 346–357.

Кордуба М. Володимир Антонович // ЛНВ. — 1928. — Т. 96, № 6. — С. 156–167.

Кордуба М. Володимир Антонович // ЛВ. — 1942, 11 квіт. — № 77. — С. 2; 13 квіт. — № 78. — С. 2.

Кордуба М. Михайло Грушевський як учений [переклад статті з «Przegląd Historyczny». — 1935. — № 12] // УІ. — 1984. — № 1/4. — С. 33–47

Кордуба М. Причинки до урядничої служби Куліша (Від губернського секретаря до надворного радника) // ЗНТШ. — Львів, 1930. — Т. 100: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. — Ч. 2: Праці історичні. — С. 327–377.

Короткий В. Взаємини М. Максимовича та В. Антоновича (До питання тягlosti української історіографічної традиції) // ІДУ. — К.: НАНУ. ПУ, 2005. — Вип. 16: Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листоп. 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М. О. Максимовича). — С. 80–126.

Корчемна І. Нові надходження Інституту рукопису НБУВ: особовий архівний фонд члена-кореспондента НАН України Ф. П. Шевченка // Наукові праці НБУВ. — К., 2004. — Вип. 13. — С. 351–356.

Косачевська Є. М. До питання про суспільно-політичні погляди М. А. Маркевича // УІЖ. — 1972. — № 1. — С. 87–94.

Косачевська Є. М. М. А. Маркевич і його роль у зміцненні зв'язків російської та української фольклористики // НТЕ. — 1979. — № 5. — С. 56–62.

Костомаров Н. Борьба украинских козаков с Польшею в первой половине XVII-го века, до Богдана Хмельницкого // ОЗ. — 1856. — Т. 108, № 9. — С. 195–254.

Костомаров Н. И. Заметка по поводу изданной в Москве книги: «г. Костомаров как историк Малороссии», Соч. Геннадия Карпова // *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский. — М.: Чарли, 1996. — [Т. 16:] Русские инородцы. — С. 340–343.

Костомаров Н. Иван Свирговский, украинский гетман XVI века // Москвитянин. — 1855. — № 19/20. — С. 77–106.

Костомаров Н. И. Иван Степанович Мазепа // *Костомаров Н. И.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. — репринт. изд. 1876. — М.: АО «Книга и бизнес», 1992. — Кн. 3. — Вып. 6. — С. 787–822.

Костомаров Н. Мазепинцы // РМ. — 1884. — № 1. — С. 1–33; № 2. — С. 155–168; № 3. — С. 1–29; № 4. — С. 1–13.

Костомаров Н. Об отношении русской истории к географии и этнографии (Лекция, читанная в Географическом обществе 10-го марта 1863 г.) // Исторична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркевич, Маркович, Костомаров, Яворський / За ред. В. А. Смоля, Ю. А. Пінчука. — К.: НАНУ. ІІУ, 1995. — С. 166–182.

Костомаров Н. Ответ г. Карпову. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е января 1654 — 30-е мая 1762. Сочинение Г. Карпова. — М., 1870 // *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский. — М.: Чарли, 1996. — [Т. 16:] Русские инородцы. — С. 515–523.

Костомаров Н. Ответ на статью Всеволода Крестовского «Ходатайство Костомарова за Сквороду и Срезневского» // Основа. — 1861. — № 8. — С. 1–14.

Костомаров Н. П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность // КС. — 1883. — № 2. — С. 221–234.

Костомаров Н. Поездка в Белую Церковь // КС. — 1882. — № 5. — С. 241–256.

Костомаров Н. Поездка в Переяслав // ИВ. — 1885. — № 12. — С. 489–508.

Костомаров Н. И. Черты народной южнорусской истории // *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография / Сост. и авт. ист.-биограф. очерка В. А. Замлинский. — К.: Изд-во при КГУ, 1989. — С. 8–107.

Костомаров Н. Черты сопротивления власти при Петре Великом // РС. — 1875. — Т. 12, № 2. — С. 381–383.

Костомаров Н. И. Южная Русь в конце XVI века // *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография / Сост. и авт. ист.-биограф. очерка В. А. Замлинский. — К.: Изд-во при КГУ, 1989. — С. 108–196.

Кострюкова Л. И. Соотношение стиля и метода в процессе развития научного познания // Средства и факторы развития научного познания: Сб. научн. тр. — Свердловск: Изд. УрГУ, 1986. — С. 69–75.

Кочубей М. Думки Гетьманця: I. Трудова Монархія як завершення радянської системи; II. Про те як можна було-би вирішити земельне питання // ХУ (Відень). — 1920/1921. — Кн. 2, зб. 2/4. — С. 122–139.

Кошуль М. Від України до Оксitanії: Михайло Драгоманов і французький регіоналізм / З фр. пер. Т. Стрельцова // Всесвіт. — 1991. — № 7. — С. 175–178, 231–232.

Коялович М. Поразительная изменчивость убеждений писателя [П. Кулиш] // ЦВ. — 1882, 1 мая. — № 18. — С. 6–7.

Коялович М. Прежние взгляды г. Кулиша на Россию и Польшу, на православию, унию и латинство // ЦВ. — 1882, 22 мая. — № 21. — С. 5; 29 мая. — № 22. — С. 9–11; 5 июня. — № 23. — С. 4–6.

Кравец А. С. Стиль научного мышления как понятие и реальный научный феномен // Стиль мышления как выражение единства научного знания /

Научн. ред. А. С. Кравец, В. А. Сидоркин. — Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1981. — С. 3–35.

Кравец А. С. Традиции и инновации в становлении научного стиля мышления // *Философия, естествознание, социальное развитие* / Отв. ред. Ю. В. Сачков. — М.: Наука, 1989. — С. 169–186.

Кравцов Д. Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX в. // *ЗІФВ*. — К., 1925. — Кн. 6. — С. 234–246.

Кравченко В. В. Д. М. Бантиш-Каменський // *УІЖ*. — 1990. — № 4. — С. 88–94; № 9. — С. 72–80.

Кравченко В. В. Історіографія історії України доби національного Відродження (кінець XVIII — перша половина XIX ст.) // *Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: Мат-ли Всеукр. наук. конф. (м. Харків, 15–17 листоп. 1995 р.)*. — Харків: НАНУ. ІУ; ХДУ, 1995. — С. 219–224.

Кравченко В. В. Рукописна «История Малой России» Д. М. Бантиш-Каменського [з Публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедрина в С.-Петербурзі] // *КСт*. — 1992. — № 5. — С. 65–67.

Кравченко І. Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії (академік Грушевський і його школа після повернення з білоеміграції) // *ЗІАІ* / Відп. ред. С. Кокошко. — К.: Друк. ВУАН, 1934. — № 1. — С. 9–54.

Кревецький І. Відродження національно-державної думки в українській історіографії // *ЛППМ* (Берлін). — 1924. — № 3. — С. 38–40.

Кревецький І. Українська історіографія на переломі // *ЗНТШ* (Львів). — 1924. — Т. 134/135. — С. 161–184.

Крижанівський С. «Украинские мелодии» Миколи Маркевича в початках українського романтизму XIX ст. // *Сучасність*. — 1993. — № 2. — С. 145–155.

Крымский С. Б. О стиле мышления современного естествознания // *Проблемы философии и методологии современного естествознания* / Отв. ред. М. Э. Омельяновский. — М.: Наука, 1973. — С. 306–312.

Крымский С. Б., Парахонский Б. А. Понятие метода и стиля теоретического мышления // *ПрД*. — Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1980. — Вып. 9: Методологические проблемы развития материалистической диалектики. — С. 41–48.

Крип'якевич І. Археографічні праці Миколи Костомарова // *ЗНТШ* (Львів). — 1918. — Т. 126/127. — С. 105–140.

Крип'якевич І. Історично-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках // *ЗНТШ* (Львів). — 1991. — Т. 222. — С. 392–411.

Крип'якевич І. Микола Костомарів (В 40 роковини смерті) // *Свобода* (Джерсі Сіті). — 1925, 9 лип. — № 157. — С. 2.

Крип'якевич І. Михайло Максимович — історик (В століття видання «Малороссийских песен» 1827 р.) // *ЗНТШ* (Львів). — 1927. — Т. 147. — С. 165–172.

Крип'якевич І. П. Нарис методики історичних досліджень // *УІЖ*. — 1967. — № 2. — С. 100–106; № 3. — С. 113–115; № 4. — С. 106–108; № 7. — С. 121–123; № 8. — С. 113–116; № 9. — С. 130–132.

Крип'якевич І. Нові критерії української історії // Політика (Львів). — 1925, 10-го жовт. — № 1. — С. 12-14.

Крупницький Б. Богдан Хмельницький в світлі української історіографії // Арка (Мюнхен). — 1948. — № 3/4. — С. 6-8.

Крупницький Б. Богдан Хмельницький і советська історіографія // УЗ. — Мюнхен: ІВС, 1955. — Кн. 3. — С. 82-99.

Крупницький Б. Богдан Хмельницький і традиції козацької державности // Орлик (Берхтесгаден). — 1948. — № 3. — С. 31-32.

Крупницький Б. Богдан Хмельницький, як державний діяч // Укр. слово (Париж). — 1954, 21 лют. — № 640/641. — С. 3-4.

Крупницький Б. Гетьман Мазепа в оцінці істориків-народників і державників // Похід (Гайденау). — 1946. — № 2. — С. 5-14.

Крупницький Б. Гетьман Мазепа в світлі психологічної та логічної методи // КВ. — 1944, 21 жовт. — № 238. — С. 3-4; 24 жовт. — № 240. — С. 3-4; 25 жовт. — № 241. — С. 3-4; 26 жовт. — № 242. — С. 3-4.

Крупницький Б. Д. І. Дорошенко — піонер української історичної науки // УЛ (Авгсбург). — 1953. — № 1. — С. 91-96.

Крупницький Б. Доба П. Орлика і сучасність // РСл (Мюнхен). — 1945/1946. — № 12. — С. 95-99.

Крупницький Б. З донесень Кайзерлінга 1708-1709 рр. // Мазепа: Збірник: У 2 т. — Варшава: 3 друк. НТШ у Львові, 1939. — Т. 2. — С. 24-35.

Крупницький Б. Історичні основи європеїзму України // ЛНВ (Регенсбург). — 1948. — № 1. — С. 20-30.

Крупницький Б. «Історія України й українських козаків» Й.-Х. Енгеля та «Історія Русів» // Україна (Париж). — 1950. — № 3. — С. 162-166.

Крупницький Б. Карл XII в старій і новій шведській літературі // Мазепа: Збірник: У 2 т. — Варшава: 3 друк. НТШ у Львові, 1938. — Т. 1. — С. 64-82.

Крупницький Б. Карл XII і східноєвропейські коаліції XVIII ст. // Стежі (Інсбрук-Мюнхен). — 1946/47. — № 7/10. — С. 21-28.

Крупницький Б. Мазепа в світлі шведської історіографії // Мазепа: Збірник: У 2 т. — Варшава: 3 друк. НТШ у Львові, 1938. — Т. 1. — С. 83-93.

Крупницький Б. Мазепа і советська історіографія // УЗ. — Мюнхен: ІВС, 1955. — Кн. 2. — С. 26-30.

Крупницький Б. Мазепа і шведи в 1708 р. (на основі споминів і листування сучасників) // Мазепа: Збірник: У 2 т. — Варшава: 3 друк. НТШ у Львові, 1939. — Т. 2. — С. 3-12.

Крупницький Б. Німеччина й Україна в XVIII стол. (Міллер, Шлецер, Енгель, Гаммердорфер, Вагнер, Шпітлер) // Україна (Париж). — 1953. — № 10. — С. 843-849.

Крупницький Б. Пляни Мазепа в зв'язку з плянами Карла XII перед українським походом шведів // Мазепа: Збірник: У 2 т. — Варшава: 3 друк. НТШ у Львові, 1938. — Т. 1. — С. 94-105.

Крупницький Б. Проблема простору в східно-європейських війнах новітніх часів // Україна (Париж). — 1949. — № 2. — С. 86-88.

Крупницький Б. Східньо-європейські коаліції XVIII ст. // СУ (Париж). — 1947. — № 3/4. — С. 70–74.

Крупницький Б. Теорії доби і сучасність // Орлик (Берхтесгаден). — 1947. — № 8. — С. 7–12; № 9. — С. 1–5

Крупницький Б. Три культурні доби Європи // Похід (Гайденав). — 1946. — № 1. — С. 12–14.

Крупницький Б. Україна між Заходом і Сходом // УЛГ. — 1957. — № 7: (лип.). — С. 1, 7; № 8: (серп.). — С. 9; № 9: (верес.). — С. 6; № 10: (жовт.). — С. 2; № 11: (листоп.). — С. 2; № 12: (груд.). — С. 7; 1958. — № 1: (січ.). — С. 8.

Крупницький Б. Українська суспільно-політична думка в XVIII ст.: I. Часи Мазепи; II. Закордонна Україна і Пилип Орлик // Орлик (Берхтесгаден). — 1947. — № 12. — С. 1–4; 1948. — № 1. — С. 8–12; 1948. — № 4. — С. 6–8.

Крупницький Б. Шведи і населення на Україні в 1708–1709 рр. (на підставі шведських джерел) // Мазепа: Збірник: У 2 т. — Варшава: 3 друк. НТШ у Львові, 1939. — Т. 2. — С. 13–23.

Крупницький Б. Шляхи української культури // Заграва (Авгсбург). — 1946. — № 2. — С. 24–32.

Крупницький Б. Miscellanea Mazepiana (I. Про старечий вік Мазепи; II. Про дату смерті Мазепи) // Мазепа: Збірник: У 2 т. — Варшава: 3 друк. НТШ у Львові, 1939. — Т. 2. — С. 88–92.

Кудряшев В. Н. М. П. Драгоманов и русские социалисты. Дискуссия о федерализме // ВТГУ. — 2010. — № 336. — С. 82–85.

Кукарцева М. А. Лингвистический поворот в историописании: эволюция, сущность и основные принципы // ВФ. — 2006. — № 4. — С. 44–55.

Куліш П. Виговщина // Основа. — 1861. — № 11/12. — С. 1–15.

Куліш П. Історія України од найдавніших часів // Основа. — 1861. — № 9. — С. 79–107.

Кулиш П. Борьба шляхты с козаками за обладание Украиной обеих сторон Днепра. Глава V: (1637-й год). Глава VI (1637-й год и начало 1638-го) // БЧ. — 1863. — № 9. — С. 1–32; 1864. — № 7. — С. 1–34.

Кулиш П. Взгляд южнорусского человека XVI столетия на немецко-польскую цивилизацию // Основа. — 1862. — № 6. — С. 12–16.

[*Кулиш П. А.*] Древняя Русь в Царстве Польском / Публ. і ком. *Є. Нахліка* // МН. — 2004. — № 1. — С. 47–58.

Кулиш П. Козаки по отношению к государству и обществу // РА. — 1877. — Кн. 1, тетр. 3. — С. 352–368; Кн. 2, тетр. 6. — С. 113–135.

Кулиш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской (Эпиграмм к Черной раде) // *Куліш П.* Твори в двох томах / Упоряд. і прим. *М. Л. Гончарука*. — К.: Дніпро, 1989. — Т. 2. — С. 458–476.

Кулиш П. Обзор украинской словесности. II. Котляревский // Основа. — 1861. — № 1. — С. 235–262.

Кулиш П. Падение шляхетского господства в Украине обеих сторон Днепра, в XVII столетии [главы I–IV] // ВЮЗР. — 1862. — Т. 1, № 1. — С. 30–49; Т. 1, № 2. —

С. 49–74; Т. 1, № 3. — С. 136–157; Т. 2, № 4. — С. 190–202; Т. 2, № 5. — С. 220–239; Т. 2, № 6. — С. 261–277; 1863. — Т. 3, № 1. — С. 1–21.

Кулиш П. Польская колонизация Юго-Западной Руси // ВЕ. — 1874. — № 3. — С. 5–35; № 4. — С. 483–552.

Кулиш П. Польско-козацкая война 1638 года // ОЗ. — 1864. — № 9. — С. 328; № 10. — С. 513–543.

Кулиш П. Полякам об украинцах (ответ на безыменное письмо) // Основа. — 1862. — № 2. — С. 67–86.

Кулиш П. Простонародность в украинской словесности // Основа. — 1862. — № 1. — С. 1–10.

Кулиш П. Судьбы Киевского Великого княжества и удельных княжеств Киево-Днепровской Руси до татарского погрома // ЖРО / Под ред. П. П. Семенова. — СПб. — М.: Изд-ва т-ва Вольф, 1897. — Т. 5: Малороссия, Подолия и Во-лынь, ч. 2: Полтавская, Черниговская, Волынская, Подольская, Харьковская и Киевская губерния. — С. 93–120.

Кулиш П. Судьбы Малороссии и Украины после татарского погрома // ЖРО / Под ред. П. П. Семенова. — СПб. — М.: Изд-ва т-ва Вольф, 1897. — Т. 5: Мало-россия, Подолия и Волынь, ч. 2: Полтавская, Черниговская, Волынская, Подоль-ская, Харьковская и Киевская губерния. — С. 121–144.

Кулиш П. Укraiнофилам / Публ. О. Левицького // ЗУНТК. — К., 1911. — Кн. 8. — С. 69–87.

Кулиш П. Украинские казаки и паны в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого // РО. — 1895. — Т. 31, № 1. — С. 298–322; Т. 31, № 2. — С. 610–632; Т. 32, № 3. — С. 92–136; Т. 32, № 4. — С. 642–682; Т. 33, № 5. — С. 178–205.

Кулиш П. Характер и задача украинской критики // Основа. — 1861. — № 2. — С. 157–162.

Купчинський О. Забуті та невідомі староукраїнські грамоти XIV — першої половини XV ст. // ЗНТШ (Львів). — 1997. — Т. 223. — С. 333–359.

Курас І. Ф., Водотика С. Г. Академік ВУАН Михайло Єлисейович Слабченко // Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях: 36 ст. — Одеса: МП «Гермес», 1995. — С. 3–9.

Курьянов С. О. Неопубликованные статьи Н. А. Маркевича против О. И. Сенковского («Шалости и фарсы лорда Меркуейча») // Вопросы русской литературы. — Львов, 1989. — Вып. 2. — С. 128–133.

Кучабський В. Значіння ідей В'ячеслава Липинського // НУС. — 1985. — Vol. 9, no. 3/4. — Р. 440–453.

Л. Р. Б. [Білас Л. Р.] Краків, Женева і філіяція «Кричевського»: До родовідної мислення В. Липинського // Липинський В. Твори / Ред. Л. Білас. — Філадельфія: СЕДІ, 1980. — Т. 2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. — С. XVII–XCVIII.

Лавріненко Ю. На початках українського відродження (До 200-річчя народження Василя Каразіна, 10 лютого 1773–1973) // Сучасність. — 1974. — № 2. — С. 82–95; № 3. — С. 54–66; № 4. — С. 55–64; № 5. — С. 31–62; № 7/8. — С. 53–68.

Лазаревська К. О. М. Лазаревський і старе українське мистецтво // Україна. — 1927. — № 4. — С. 83–97.

Лазаревский А. Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Конисским? // *Основа*. — 1861. — № 8. — С. 9.

Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. 2. Милорадовичи // *КС*. — 1882. — № 3. — С. 479–498.

Лазаревский А. О собирании материалов для истории освобождения крестьян от крепостной зависимости в пяти губерниях Киевского учебного округа // *ЧИОНЛ*. — К., 1901. — Кн. 15. — Отд. 5. — С. 43–50.

Лазаревский А. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии // *Записки Черниговского губернского статистического комитета*. — Чернигов: В губернской тип., 1868. — Т. 2. — С. 35–148.

Лазаревский А. М. Прежние изыскатели малорусской старины: I. Я. М. Маркович (1776–1804) // *КС*. — 1894. — № 12. — С. 349–387.

Лазаревский А. М. Прежние изыскатели малорусской старины: II. Алексей Иванович Мартос // *КС*. — 1895. — № 2. — С. 170–194.

Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты // *КС*. — 1882. — № 5. — С. 337–342.

Лакиза І. Михайло Сергієвич Грушевський (3 нагоди 60-х роковин народження та 40-х роковин наукової діяльності) // *ЖР*. — 1926. — № 10. — С. 99–105.

Липицкий В. В. О диалектике стилей научно-теоретического мышления // *ПрД*. — Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1974. — Вып. 4: Вопросы диалектики познания. — С. 91–104

Ле Бон Г. Французька Революція та психологія революцій (Уривок) / Пер. *В. Скоропис-Йолтуховська* // *ХУ* (Відень). — 1920/1921. — Кн. 2, зб. 2/4. — С. 146–165.

Левинський В. Українське слов'янофільство. З нагоди століття роковин кирило-методіївського братства // *Свобода* (Джересі Сіті). — 1947, 20 трав. — № 116. — С. 3; 21 травн. — № 117. — С. 3; 22 трав. — № 118. — С. 3; 23 трав. — № 119. — С. 3; 24 трав. — № 120. — С. 3.

Лейкина-Свирская В. Р. Три книги А. И. Стронина // *ИЗ*. — М.: Наука, 1987. — Т. 115. — С. 242–267.

Линниченко И. В. Б. Антонович // *ГГ* (М.). — 1890, 22 апр. — № 15. — С. 257–258.

Липинський В. Аріяньський соймик в Киселині на Волині в маю 1638 р. (Причинок до історії аріяньства на Україні) // *ЗНТШ* (Львів). — 1910. — Т. 96. — С. 41–57.

Липинський В. Братерська сповідь (У перші роковини Ради Присяжних Українського Союзу Гетьманців Державників) // *HUS*. — 1985. — Vol. 9, no. 3/4. — P. 407–416.

Липинський В. Генерал артилерії в. кн. Руського (з архіву Немиричів) // *ЗНТШ* (Львів). — 1909. — Т. 87. — С. 37–47.

Липинський В. Данило Братковський — суспільний діяч і письменник кінця XVII століття // *ЛНВ*. — 1909. — № 2. — С. 326–338.

Липинський В. Дещо про неофітів (Кілька слів до читачів «Dziennik'a Kijowsk'ogo») // *Рада* (К.). — 1910, 29 черв. (12 лип.). — № 146. — С. 1–2.

Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології // *Консерватизм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий*. — К.: Смолоскип, 1998. — С. 120–129.

Лисенко О. Я. М. Драгоманов про історичний прогрес // УІЖ. — 1968. — № 11. — С. 73–79.

Лисяк-Рудницький І. Функція еміграції // ЛДП (Нью-Йорк–Торонто). — 1956. — № 5. — С. 2–3.

Литвак Б. Г. «Гетман-злодей» // Костомаров Н. И. Мазепа / Под ред. Б. Г. Литвака. — М.: Республика, 1992. — С. 3–16.

Лосев А. Ф. Понимание стиля от Бюффона до Шлегеля // Лит. учеба. — 1988. — № 1. — С. 153–167.

Лотоцький О. Діяльність Михайла Грушевського // Діло (Львів). — 1934, 29 листоп. — № 321. — С. 3; 30 листоп. — № 322. — С. 3; 1 груд. — № 323. — С. 3–4.

Лупейко В. Ю. Довгий шлях до істини. Розповідь про мужнього історика [М. Яворський] // Лупейко В. Ю. Кайдашизм, або Доки ж ми будемо самоїдами? Есеї. — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1998. — С. 349–364.

Лучишин І. Будьмо справедливі! (М. Драгоманов) // КВ. — 1944, 29 січ. — № 19. — С. 3–4; 30 січ. — № 20. — С. 3–4.

М. Драгоманів про «Історію русів» / Публ. О. Крук // ПС. — 1996. — № 2. — С. 51–55.

Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // УІЖ. — 1991. — № 3. — С. 97–107.

Максимович М. О поэмe Пушкина «Полтава» в историческом отношении [перевод из журнала «Атеней». — 1829. — Ч. 2, № 6. — С. 501–515] // КС. — 1899. — № 5. — С. 250–259.

Максимович М. Об участии Московского университета в просвещении России. Речь, говоренная Адъютантом М. Максимовичем в Университетском Собрании 1830 г. 12 января // Русский зритель, журнал истории, археологии, словесности и сравнительных костюмов (М.). — 1830. — Ч. 6, № 21/22. — С. 3–19.

Максимович М. Песнь о полку Игореве (Из лекций о русской словесности, читанных в 1833 года в Университете св. Владимира): Статья первая. Статья вторая: Песнь Игорю, относительно ее духа. Статья третья, окончательная // ЖМНП. — 1836. — № 4. — Отд. 2. — С. 1–22; № 6. — С. 439–470; 1837. — № 1. — С. 29–58.

Максимович М. Про значення та походження слова / Пер. з рос. В. Недашківського // ФСД. — 1994. — № 1/2. — С. 193–200.

Маннгейм К. Консервативная мысль // СИ. — 1993. — № 1. — С. 126–138.

Маркевич А. Костомаров Николай Иванович // РБС: В 25 т. — СПб.: Тип. Главного Управления Уделов, 1903. — [Т. 9: Кнаппе-Кюхельбекер]. — С. 305–319.

Маркевич Н. Гетманство Барабаша [Отрывок из «Истории Малороссии» Н. А. Маркевича] // РВ. — 1841. — № 5. — С. 468–492.

Маркевич Н. Горкуша, украинский разбойник // РСв. — 1859. — № 9. — С. 138–244.

Маркевич Н. Мазепа. Статья первая — вторая [Отрывки из второй части «Истории Малороссии» Н. А. Маркевича] // Маяк. — 1841. — Ч. 23. — Гл. 3. — С. 33–54; Ч. 24. — Гл. 3. — С. 55–70.

Маркевич Н. Мазепа. Стаття третья [Отрывок из второй части «Истории Малороссии» Н. А. Маркевича] // Маяк. — 1842. — Т. 1, кн. 1. — Гл 3. — С. 1–15.

Маркевич Н. О козаках // ЧОИДР. — М., 1858. — Кн. 4. — С. 5–42.

Маркевич Н. Первая любовь, подвиги и кончина Тимофея Хмельницкого. Эпизод из новой ненапечатанной Истории Малороссии // Маяк. — 1840. — Ч. 5. — С. 1–7.

Марковський М. Шевченко і Микола Маркевич (Дещо до історії поетичної творчості Т. Г. Шевченка) // Україна. — 1925. — № 1/2. — С. 37–41.

Маркусь В. Стан суспільно-політичних наук та дослідів над новітньою історією в УРСР в 1954–64 рр. // УІ. — 1975. — № 1/2. — С. 82–90; № 3/4. — С. 28–42.

Мартос А. Отрывок из истории Малороссии. Т. 3. Гл. 5. 1652–1653 // СА. — 1823. — № 6. — С. 461–479.

Мартос А. Отрывок из Истории Малороссии. Т. 3. Гл. 13. 1653 и 1654 годы; Т. 3. Гл. 14. 1654 год // СО. — 1823. — Част. 84, № 12. — С. 214–223; № 13. — С. 243–252.

Маслійчук В. Марксистські схеми української історії. Матвій Яворський, Володимир Сухино-Хоменко, Микола Горбань // УМ. — 2009. — Ч. 14/3. — С. 63–77.

Масненко В. Методологічні засади історичної концепції В'ячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський в історії України (до 120-річчя з дня народження) / Відп. ред. *І. Курас*. — К.: НАНУ. ІПЕД; СЕДІ; партія «Демократичний Союз»; журн. «Діалог. Історія, політика, економіка», 2002. — С. 94–106.

Масненко В. «Найцінніший здобуток нашої науки за ті смутні роки...» // Старожитності. — 1992. — № 18/19. — С. 5.

Масненко В., Пашковський О. Матеріали про Б. Д. Крупницького у Державному архіві Черкаської області // Наук. зап. НаУОА: Іст. науки. — Острог: НаУОА, 2008. — Вип. 11. — С. 397–401.

Матрос Л. Сторінки життя Бориса Дмитровича Крупницького // ПУ. — 2011. — № 5/6. — С. 80–81.

Матяш І. Б. «Первісне громадянство» — перший науковий етнографічний часопис в Україні 20-х років ХХ ст. (за матеріалами архівного фонду) // РКСУ. — К., 1996. — Вип. 3. — С. 213–220.

Матяш І. Український соціологічний інститут М. С. Грушевського: основні напрями та етапи діяльності // УІ. — 2000. — № 4. — С. 44–56.

Мацьків Т. Гетьман Мазепа в оцінці М. Костомарова // Іван Мазепа і Москва: Історичні розвідки і статті. — К.: Рада, 1994. — С. 124–136.

Мацяк В. Українська історіографія на нових шляхах // ЛНВ (Мюнхен). — 1949. — № 2. — С. 256–262.

Медушевская О. М. Феноменология культуры: концепция А. С. Лаппо-Данилевского в гуманитарном познании новейшего времени // ИЗ. — М.: Наука, 1999. — Вип. 2 (120): Памяти акад. И. Д. Ковальченка. — С. 100–136.

Мезько О. [Оглоблин О. П.] Українська історична наука на советській Україні між двома світовими війнами // ВШ. — 1951. — № 4/5. — С. 36–41; № 6. — С. 27–33; № 7. — С. 17–22; № 8. — С. 9–12.

Мезько-Оглоблин О. Як большевики руйнували українську історичну науку // УІ. — 2000. — Т. 37, № 1/3. — С. 16–53.

Мигул І. Українська радянська історіографія про українську революцію та 1920 роки // Сучасність. — 1984. — № 9. — С. 67–74.

Микешина Л. А. Стиль и метод научного познания // Проблемы методологии науки и научного творчества / Под ред. В. А. Штоффа, А. М. Мостепаненко. — Л.: Ленинград. ун-та, 1977. — С. 24–32.

Миллер Т. А. Михаил Пселл и Дионисий Галикарнасский // Античность и Византия / Отв. ред. Л. А. Фрейберг. — М.: Наука, 1975. — С. 140–174.

[Милюков П. Н.] Н. И. Костомаров (1817–1885) // Историческая записка о деятельности Императорского Московского археологического общества за первые двадцать пять лет существования. — М.: В Синодальной тип., 1890. — С. 95–102.

Михальченко С. И. О критериях понятия “школа” в историографии // Исторична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: Мат-ли Всеукр. наук. конф.: (Харків, 15–17 листоп. 1995 р.). — Харків: НАНУ. ІІУ; ХДУ, 1995. — С. 53–59.

Михальченко С. И. Рецензии И. А. Линниченко как источник по истории Киевской школы // Одесі — 200: Мат-ли міжнарод. наук.-теорет. конф. присвяченої 200-річчю міста (Одеса, 6–8 верес. 1994 р.): У 2 ч. — Одеса: ОДУ. Центр по вивченню зовнішньополітичних концепцій; Одеське т-во краєзнавців, 1994. — Ч. 2. — С. 89–90.

Мишанич С. В. Фольклористична спадщина М. Драгоманова у світлі актуальних завдань українського народознавства // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова / Відп. ред. Р. С. Міщук. — К.: Наук. думка, 1991. — С. 118–157.

Мицанчук Н. Г. Образ Б. Хмельницького в українській історіографії за Б. Крупницьким // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Образи науки: Міжвузів. зб. наук. пр. / Відп. ред. А. Г. Болебрух. — Дн.: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2000. — С. 86–98.

Міяковський В. Звільнення Драгоманова з Київського університету // Україна. — 1926. — № 2/3. — С. 90–96.

Монтрезор А., граф. В'ячеслав Липинський (5. IV. 1882–14. VI. 1931) // В. Липинський як ідеолог і політик. — Ужгород: Друк. книгопечатн. акційн. товариства «УНІО», 1931. — С. 5–13.

Музичко О. Південноукраїнські історики та російська академічна еліта: етапи та напрямки співпраці у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. // ІДУ / Голова редколегії В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод. — К.: НАНУ. ІІУ, 2011. — Вип. 21. — С. 56–83.

Муніє Е. Персоналізм і персоналістичний рух [Переклад з нім. з «Die internationale Revue Umschau». — 1946. — Н. 2] // Орлик (Берхтесгаден). — 1947. — Ч. 2. — С. 24–27.

Н. О. Вячеслав Липинський. Його соціологічні теорії і його загранично-політичні концепції // Зарево. Бюлетень об'єднання українських студентських товариств національного солідаризму. — Мюнхен, 1950. — Ч. 2: (травень). — С. 28–36.

Нахлік Є. Позитивізм у рецепції Пантелеймона Куліша // ФСД. — 1994. — № 11/12. — С. 121–142.

Нахлік Є. Проблема «Україна-Захід» в інтерпретації П. Куліша // Сучасність. — 1997. — № 6. — С. 123–130.

Нахлік Є. Просвітительські ідеї в художньо-історіософській концепції П. Куліша // РЛ. — 1989. — № 8. — С. 37–44.

Нерод В. О. Україна в працях істориків Я. М. Марковича і М. А. Маркевича // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркевич, Маркович, Костомаров, Яворський / За ред. В. А. Смолія, Ю. А. Пінчука. — К. НАНУ, ІІУ, 1995. — С. 60–93.

Неусыхин А. И. Дмитрий Моисеевич Петрушевский // СВк. — 1946. — Вып. 2. — С. 12–28.

Нечкина М. К вопросу о формуле «наименьшее зло»: Письмо в редакцию // ВИ. — 1951. — № 4. — С. 44

Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни // Ницше Ф. Сочинения: В 2 т. / Сост., ред., вступ. ст. и прим. К. А. Свасьяна. — М.: Мысль, 1990. — Т. 1. — С. 159–230.

Новик И. Б. Стиль мышления и прогресс научного познания // Философия, естествознание, социальное развитие / Отв. ред. Ю. В. Сачков. — М.: Наука, 1989. — С. 187–199.

О. Л. [Левицький О. І.] Світлій пам'яті Володимира Антоновича (3 нагоди третіх роковин його смерті) // Рада (К.). — 1911, 8 (21) берез. — № 54. — С. 2.

Оглоблин О. Академічна свобода й історична наука в СРСР // УІ. — 1997. — Т. 34, № 1/4. — С. 165–175.

Оглоблин О. З історії українсько-російських економічних відносин. Тариф 1822 р. і Україна // Вісник ООЧСУ. — 1955. — № 1. — С. 16–21.

Оглоблин О. «Історія України» Худорби // КВ. — 1943, 24 жовт. — № 238. — С. 3–4; 26 жовт. — № 239. — С. 3–4.

Оглоблин О. «Золотий спокій» // Арка (Мюнхен). — 1948. — № 3/4. — С. 1–5.

Оглоблин О. Нарбут-мазепинець. Нові матеріяли до біографії Юрія Нарбута // Арка (Мюнхен). — 1948. — № 2. — С. 9–11.

Оглоблин О. Олександр Лазаревський (1834–1902) і українське родознавство // РЗ (Франкфурт). — 1947. — Зшиток 4. — С. 20–24.

Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року // УІ. — 1965. — № 1/2. — С. 5–13; № 3/4. — С. 11–16.

Оглоблин О. Семен та Олекса Дівовичі // РД. — 1955. — № 1. — С. 1–6.

Оглоблин О. Тимофій Калинський (3 історії української громадської думки XVIII–XIX ст.) // КВ. — 1943, 29 груд. — № 293. — С. 3–5; 30 груд. — № 294. — С. 3–5.

Оглоблин О. Українська мартирологія й завдання її наукового дослідження // УІ. — 2000. — № 1/3. — С. 97–104.

Оглоблин О. Українська історія у Київському університеті за часів більшовицького панування [довідка для Штабу рейхсляйтера Розенберга, Київ, 23. 10. 1942] / Публ. І. Верби; пер. з нім. та археогр. Опрацювання О. О. Кураєва //

Наукові записки ІУАДГ НАНУ: Зб. пр. молодих вчених і аспірантів. — К.: НАНУ, ІУАДГ, 1996. — Т. 1. — С. 413–417.

Оглоблін О. Українська церковна історіографія // УІ. — 1969. — № 4. — С. 12–29.

Оглоблін О. Хмельниччина й залізнорудна промисловість Правобережної України // ЗНТШ. — Мюнхен: НТШ, 1948. — Т. 156: В 300-ліття Хмельниччини: Зб. / За ред. Б. Крупницького. — С. 129–140.

Оглоблін О. Бавовняна промисловість на Україні в XVIII–XIX ст. // ЧШ. — 1929. — № 3. — С. 117–135.

Оглоблін О. Бібліотека Волинського Ліцею // БВ (К.) — 1927. — № 4. — С. 47–59.

Оглоблін О. Боротьба старшинських угруповань на Гетьманщині в кінці XVII ст. і виступ Петрика // Записки історичного та філологічного факультетів ЛДУ. — Львів: Друк. АН УРСР, 1940. — Т. 1. — С. 59–72.

Оглоблін О. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського (До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії) // ЗІАІ. — К.: Друк. ВУАН, 1934. — № 1. — С. 157–225.

Оглоблін О. Вірші смоленського шляхтича Н. Поплонського р. 1691 р. на честь Перекопського бея // Студії з Криму. I–IX / Ред. А. Е. Кримський. — К.: 3 друк. ВУАН, 1930. — С. 32–38.

Оглоблін О. Династична ідея в державно-політичній думці України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. // УЛ (Авгсбург). — 1947. — № 5/6. — С. 11–19.

Оглоблін О. До історії будницької промисловости // ЗІФВ. — К., 1927. — Кн. 10. — С. 303–310.

Оглоблін О. До історії повстання Петра Іваненка (Петрика) // ЗІФВ. — К., 1928. — Кн. 19. — С. 226–230.

Оглоблін О. До історії порцелянно-фаянсової промисловости на Україні // Нариси соціально-економічної історії України: Праці комісії соціально-економічної історії України / За ред. акад. Д. І. Багалія. — К.: ВУАН, 1932. — Т. 1. — С. 273–277.

Оглоблін О. До історії Руїни // ЗІФВ. — К., 1928. — Кн. 16. — С. 200–215.

Оглоблін О. До історії української політичної думки на початку XVIII в. // ЗІФВ. — К., 1928. — Кн. 19. — С. 231–241.

Оглоблін О. До питання про автора Літопису Самовидця // ЗІФВ. — К., 1926. — Кн. 7/8. — С. 181–196.

Оглоблін О. П. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року // Студії з Криму. I–IX / Ред. А. Е. Кримський. — К.: 3 друк. ВУАН, 1930. — С. 40–63.

Оглоблін О. П. Донбас в історії українського господарства // Диктатура труда (Сталино). — 1929, 12 мая. — № 106. — С. 3.

Оглоблін О. Драгоманів (Промова на урочистім вшануванню М. П. Драгоманова у В. І. Н. О. 7 жовтня 1921 року) / Публ. І. Верби // ПС. — 1996. — № 2. — С. 57–61.

Оглоблін О. За марксо-ленінську методологію в історичній науці [27. XI. 1931] // ПП (К.). — 1931, 3 груд. — № 273. — С. 3.

Оглоблін О. Закавказький транзит і Україна в першій половині XIX століття // Нариси соціально-економічної історії України: Праці комісії соціально-економічної історії України / За ред. акад. *Д. І. Багалія*. — К.: ВУАН, 1932. — Т. 1. — С. 278–293.

Оглоблін О. П. Західна Україна: (Історичний нарис) // Західна Україна: Зб. / Під ред. *С. М. Бєлоусова, О. П. Оглобліна*. — К.: Вид-во АН УРСР, 1940. — С. 9–31.

Оглоблін О. Мазепа і Петрик // Студії з Криму. I–IX / Ред. *А. Е. Кримський*. — К.: 3 друк. ВУАН, 1930. — С. 64–94.

Оглоблін О. «Орлик і Петрик» // Студії з Криму. I–IX / Ред. *А. Е. Кримський*. — К.: 3 друк. ВУАН, 1930. — С. 100–104.

Оглоблін О. Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX в. // ЧШ. — 1928. — № 9/10. — С. 165–179.

Оглоблін О. Справа Дараганенка (1728–29 рр.) // ЗІФВ. — К., 1927. — Кн. 10. — С. 299–303.

Оглоблін О. Транзитний торг України за першої половини XIX століття // ЗІФВ. — К., 1927. — Кн. 12. — С. 234–252; Кн. 15. — С. 166–195.

Оглоблін О. Ще до історії Петрика // Студії з Криму. I–IX / Ред. *А. Е. Кримський*. — К.: 3 друк. ВУАН, 1930. — С. 95–99.

Оглоблін Ол. Пам'яті акад. *Д. І. Багалія* (1857–1932) // Україна. — 1932. — № 1/2. — С. 167–170.

Оглоблін А. Захарія Корнилович, еп. Переяславський и Бориспольський (1700–1715): Краткая заметка / Публ. *І. Верби, В. Ластовського*; коментар *В. Ластовського* // ІДУ. — К.: НАНУ. ІУ, 1999. — Вип. 7: Пам'яті історика України, чл.-кор. НАН України, доктора історичних наук, професора, редактора-засновника «Історіографічних досліджень» *Ф. П. Шевченка*. — С. 243–247.

Оглоблін А. К вопросу об измене Мазепы // ИМ. — 1941. — № 5. — С. 47–60.

Окаринський В. М. «Товариство мочемордія» як нонконформістське утворення в суспільному житті України 1840-х років // ЛКП. — Ніжин: НДУ, 2011. — Вип. 64: Сучасні теоретико-методологічні дослідження соціальної історії і культури Полісся та України. — С. 165–176.

Окиншевич Л. Україна 1663 року та «Чорна Рада» *П. Куліша* // *Куліш П.* Твори / За ред. *Ол. Дорошкевича*. — Харків–Київ: Література і Мистецтво, 1931. — Т. 3: Чорна рада. Хроніка 1663 року. — С. 169–185.

Окиншевич Л. Шлях до фашизму (Історично-юридичні праці *М. Є. Слабченка*) // Україна. — 1932. — № 3: (лип.). — С. 37–60.

Ольхов П. А. О стиле исторического мышления К. Маркса // Теория и практика общественного развития (Краснодар). — 2011. — № 7. — С. 17–19.

Оляничин Д. З моїх архівних дослідів в Німеччині від 1925 до 1938 р.: (Причинок до української історіографії) // Наук. записки УВУ: Іст.-філософ. ф.-т. — Мюнхен, 1965/1966. — № 8. — С. 130–150.

Осташко Т. В'ячеслав Липинський: від посла Української Держави до УСХД // МН. — 2002. — № 4. — С. 56–90.

О-ч Л. [Окиншевич Л.] Між Заходом і Сходом // Україна (Париж). — 1952. — № 8. — С. 611–615.

Павлов П. Опыт введения в историю // ОЗ. — 1874. — № 5/6. — С. 269–291.

Павловская О. Е., Пономаренко И. Н. Вариативность семантики термина «стиль» в пространстве гуманитарных наук // Культура народов Причерноморья. — Симферополь, 2004. — № 49, т. 1. — С. 183–185.

Паусов Н. Ф. Документы об истории Украины XVIII в. Собрание Н. А. Маркевича // Записки Отдела рукописей Всесоюзной библиотеки им. В. И. Ленина. — М.: ГСЭИ, 1939. — Вып. 5. — С. 50–63.

Памяти члена-учредителя Исторического общества Нестора-летописца, заслуженного ординарного профессора Владимира Бонифатьевича Антоновича: Речь М. В. Довнар-Запольского. Исторические взгляды В. Б. Антоновича // ЧИОНЛ / Под ред. Ю. А. Кулаковского, А. М. Лободы. — К.: Типо-лит. Т. Г. Мейндера, 1909. — Кн. 21, вып. 1/2. — С. 22–37.

Парамонов Б. Конец стиля. Постмодернизм // Звезда. — 1994. — № 8. — С. 187–193.

Парамонова М. Ю. История в сослагательном наклонении: повод для беседы или научная проблема? Опыт современной германской историографии // Одиссей. Человек в истории. 2000. История в сослагательном наклонении? — М.: Наука, 2000. — С. 47–49.

Парахонский Б. А. Метод и стиль творческого мышления // Логико-гносеологические исследования категориальной структуры мышления. Сб. научн. тр. / Отв. ред. М. В. Попович. — К.: Наук. думка, 1980. — С. 47–65.

Паули В. Влияние архетипических представлений на формирование естественнанаучных теорий у Кеплера / Пер. с нем. Ю. А. Данилова // Паули В. Физические очерки: Сб. ст. / Отв. ред. Я. А. Смородинский. — М.: Наука, 1975. — С. 137–175.

Пеленський Я. В'ячеслав Липинський // Зб. «Укр. літературної газети» (1956). — Мюнхен: Укр. т-во закордон. студій, 1957. — С. 197–213.

Пеленський Я. В'ячеслав Липинський — засновник державницької школи в українській історіографії // УІЖ. — 1992. — № 2. — С. 139–141.

Передерій І. Г. В'ячеслав Липинський як співробітник першої української щоденної газети «Рада» (1908–1914 рр.) // УІЖ. — 2011. — № 1. — С. 71–90.

Першина З. В. М. Є. Слабченко-публіцист // Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях: Зб. ст. — Одеса: МП «Гермес», 1995. — С. 25–36.

Петров В. Різдво р. 1846 (За Кулішевими матеріалами) // Шевченко. Річник перший. — [Харків]: ДВУ, 1928. — С. 139–154.

Пивоев В. М. Эволюция стилей мышления // Среднерусский вестник общественных наук (Орел). — 2012. — № 3. — С. 20–27.

Підгорна Л. Микола Костомаров — репрезентант міфологічної школи // ВЛУ. Сер.: Філологія. — 2007. — Вип. 41. — С. 27–36.

Пизюр Є. В'ячеслав Липинський і політична думка західного світу // Сучасність. — 1969. — № 9. — С. 103–115.

Пизюр Є. Конституційна програма і теорія М. Драгоманова // ЛДП. — 1966. — № 8/10. — С. 1–11.

Пиріг Р. Я. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою // УІЖ. — 2006. — № 5. — С. 4–18.

Пиріг Р. Я. Історичне грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // УІЖ. — 1996. — № 5. — С. 71–83.

Пискорская С. Ю. Стиль научного мышления и стиль научного познания // Вестник Сибирского государственного университета им. академика М. Ф. Решетнева. Сер.: Философия и социология. — 2007. — № 2. — С. 160–163.

Пытин А. Малорусская этнография за последние двадцать пять лет // ВЕ. — 1886. — № 1. — С. 300–344.

Погляд М. П. Драгоманова на українську історію (його стаття по поводу переписки д. Куліша с Крашевським і Павликом) // Народ (Коломия). — 1895. — № 17. — С. 263–268.

Полевой П. Историк-идеалист // ИВ. — 1891. — № 2. — С. 501–520.

Полевой П. Три типа русских ученых (Куник, Срезневский и Григорович) // ИВ. — 1899. — Т. 76, № 4. — С. 123–143.

Полонська-Василенко Н. З молодих років Вячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський та його доба: Наук. зб. під ред. Ю. Терещенка. — К.: Темпора, 2013. — Вип. 3. — С. 444–455.

Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // ЗНТШ. — Париж–Чикаго, 1962. — Т. 173: Зб. на пошану українських учених знищених большевицькою Москвою / Ред. М. Овчаренко. — С. 7–111.

Полонська-Василенко Н. Нарис історіографії України // Історія України: У 2 т. / Вступн. ст. В. Ульяновського. — 4-е вид., репринт. — К.: Либідь, 1995. — Т. 1. — С. 13–34.

Полонська-Василенко Н. Наукова вартість сучасної підсоветської історіографії України // ВШ. — 1972. — № 4. — С. 451–462.

Полонська-Василенко Н. Переяславський договір в очах його сучасників // ВШ. — 1955. — № 4. — С. 40–46.

Полонська-Василенко Н. Перша державницька праця з історії України (До 30-річчя виходу в світ «Історії України» д-ра Ст. Томашівського) // ДД (Філадельфія). — 1951. — № 4. — С. 4–14.

Полонська-Василенко Н. Професор, д-р Борис Дмитрович Крупницький, його життя і наукова праця (1894–1956) // Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950). — Мюнхен: УВУ, 1957. — С. I–XLVI.

Полтава Л. В. Белінський про історію України [про критику «Истории Малороссии» М. Маркевича (М., 1842–1843. — Т. 1–5)] // ВШ. — 1954. — № 8. — С. 109–110.

Попович М. В. Між весною народів та громадянською війною (Михайло Драгоманов і українське відродження) // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова / Відп. ред. Р. С. Міщук. — К.: Наук. думка, 1991. — С. 27–41.

[*Порус В. Н.*] Стиль научного мышления [гл. 6] // Теория познания: В 4 т. / Под ред. В. А. Лекторского, Т. И. Ойзермана. — М.: Мысль, 1993. — Т. 3: Познание как исторический процесс. — С. 225–262.

Порус В. Н. Стиль научного мышления в когнитивно-методологическом, социологическом и психологическом аспектах // Познание в социальном контексте / Отв. ред. В. А. Лекторский, И. Т. Касавин; научн. ред. В. Н. Порус. — М.: РАН. Ин-т философии, 1994. — С. 63–79.

Потульницький В. А. Політична доктрина В. Липинського // УІЖ. — 1992. — № 9. — С. 37–44.

Потульницький В. Чи все щастя в соборності? // Старожитності. — 1994. — № 5/6. — С. 6–9; 1995. — № 3/4. — С. 10–12.

Похила Л. Історична праця П. Куліша «Первий період козацтва од його початку до ворогування з ляхами» // МН. — 2004. — № 1. — С. 81–92.

Похила Л. Ранні історичні твори Куліша «Україна» і «Книга о ділах народу українського і славного війська козацького запорізького» // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. — Львів-Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. — С. 93–102.

Правобережець В. [Липинський В.] «Братья Малороссы» // Рада (К.). — 1908, 28 жовт. (10 листоп.). — № 221. — С. 1.

Правобережець В. [Липинський В.] Вшехпольське хамство «Dziennik'a Kijow-sk'ogo» // Рада (К.). — 1911, 22 квіт. (5 трав.). — № 90. — С. 1.

Правобережець В. [Липинський В.] За що ми повинні дякувати Володимирі Антоновичу (Причинок до характеристики. З приводу статті д. О. Л. [Ореста Левицького] «Світлій пам'яті Володимира Антоновича» в ч. 54 «Ради») // Рада (К.). — 1911, 27 берез. (9 квіт.). — № 70. — С. 2.

Правобережець В. [Липинський В.] Мобілізація російської і польської «чорної сотні» // Рада (К.). — 1911, 8 (21) лют. — № 30. — С. 1.

Правобережець В. [Липинський В.] На новий шлях з старими думками (До польсько-українських відносин на Правобережжі) // Рада (К.). — 1910, 23 січ. (5 лют.). — № 18. — С. 2–3.

Правобережець В. [Липинський В.] На увагу нашим Видавництвам. Матеріал до нашої популярної літератури // Рада (К.). — 1908, 14(27) берез. — № 62. — С. 2–3.

Правобережець В. [Липинський В.] На чисту воду. Остання відповідь п. Здзеховському і К^о // Рада (К.). — 1911, 27 верес. (10 жовт.). — № 217. — С. 2–3.

Правобережець В. [Липинський В.] Скільки уваг з приводу заведення земства на Правобережжі і відповіді гр. Красицького «Раді» // Рада (К.). — 1911, 12 (25) серп. — № 181. — С. 1–2.

Правобережець В. [Липинський В.] Слідами Потоцького // Рада (К.). — 1911, 29 лип. (11 серп.). — № 170. — С. 1–2.

Правобережець В. [Липинський В.] Трагедія українського Санчо Панча (Із записної книжки емігранта) // HUS. — 1985. — Vol. 9, no. 3/4. — P. 397–406.

Правобережець В. [Липинський В.] Цікавий документ (До характеристики майбутнього земства на Правобережжі) // Рада (К.). — 1910, 25 берез. (7 квіт.). — № 69. — С. 1.

Пріцак О. Володимир Антонович як історіософ // Третя академія пам'яті Володимира Антоновича (11–12 груд. 1995 р., м. Київ): Доповіді та матеріали: [У 2 ч.] — К.: Київський ун-т ім. Т. Шевченка. Республіканська асоціація українців. НАНУ. ІУАДГ, 1996. — [Ч. 1]. — С. 9–16.

Пріцак О. Що таке історія України? (Доповідь, виголошена 17-го травня 1980 року на відзначення 30-ліття УВАН у ЗСА) // Свобода (Джерсі-Сіті). — 1980, 29 лип. — 1–2, 5 серп. — № 165. — С. 2; № 166. — С. 2; № 167. — С. 2; № 168. — С. 2; № 169. — С. 2; № 170. — С. 2–3.

Пружинин Б. И. «Стиль научного мышления» в отечественной философии науки // ВФ. — 2011. — № 6. — С. 64–74.

Ревель Ж. Микроисторический анализ и конструирование социального // Одиссей. Человек в истории. 1996. Ремесло историка на исходе XX века. — М.: Coda, 1996. — С. 110–127.

Репина Л. П. Время, история, память (ключевые проблемы историографии на XIX Конгрессе МКИН) // ДСВ Альманах интеллектуальной истории. — М.: Эдиториал УРСС, 2000. — Вып. 3. — С. 5–14.

Репина Л. П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории // Одиссей. Человек в истории. 1996. Ремесло историка на исходе XX века. — М.: Coda, 1996. — С. 25–38.

Репина Л. П. Историческая биография и «новая биографическая история» // ДСВ. Альманах интеллектуальной истории. — М.: Эдиториал УРСС, 2001. — Вып. 4: Историческая биография и персональная история. — С. 5–12.

Репина Л. П. Комбинационные возможности микро- и макроанализа: историографическая практика // ДСВ Альманах интеллектуальной истории. — М.: Эдиториал УРСС, 2002. — Вып. 7. — С. 61–88.

Репина Л. П. Современная историческая культура и интеллектуальная история // ДСВ. Альманах интеллектуальной истории. — М.: Эдиториал УРСС, 2001. — Вып. 6. — С. 5–10.

Річицький А. [Пісоцький А.] Як Грушевський «виправляє» Енгельса // ЧШ. — 1924. — № 3. — С. 183–190.

Романовський В. Куліш і його праці по історії України // Книгар. — 1919. — Ч. 27. — Стб. 1801–1808.

Романовский В. А. К истории аренды на Левобережной Украине во второй половине XVII — начале XVIII вв. (К вопросу о первоначальном накоплении) // Некоторые вопросы социально-экономического развития юго-восточной России. — Ставрополь: СГПИ, 1970. — С. 321–361.

Рубач М. Апологет куркульської гегемонії // СР. — 1930. — № 22. — С. 34–38; № 23. — С. 40–45.

Рубач М. Федералистические теории в истории России // Русская историческая литература в классовом освещении: Сб. ст. / Под ред. М. Н. Покровского. — М.: Изд-во Коммунистической академии, 1930. — Т. 2. — С. 1–120.

Рубинштейн Н. Л. О путях исторического исследования // ИСССР. — 1962. — № 6. — С. 88–114.

Рубльов О. С. Лідер «істориків-марксистів» України // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). — К.: Рідний край, 1991. — С. 293–304.

Рубльов О. С. Матвій Іванович Яворський // Зневажена Кліо: Зб. ст. — К.: НАНУ. ІУ, 2005. — С. 565–592.

Рубльов О. С. «Український історичний журнал»: історія офіційна й залаштункова (1957–1988) // УІЖ. — 2007. — № 6. — С. 18–55.

Русов А. Костомаров в Харькове. По поводу автобиографии Н. И. Костомарова // Харьковский сб. — Харьков: Тип. Губернского правления, 1891. — Вып. 5. — С. 1–20.

Савальский В. А. Критика понятия солидарности в социологии О. Конта // ЖМНП. — 1905. — Ч. 361, № 9. — С. 94–106.

Савельева И. М., Полетаев А. В. История как теоретическое знание // ДСВ Альманах интеллектуальной истории. — М.: Эдиториал УРСС, 2000. — Вып. 3. — С. 15–33.

Савченко Ф. Нові відомості про неопубліковану історію України Олекси Мартоша // ЗСЛ. — Харків-Київ, 1930. — Кн. 6. — С. 7–14.

Савченко Ф. Перший збірник українських пісень Максимовича // Україна. — 1927. — № 6. — С. 25–79.

Санцевич А. В. М. І. Яворський — видатний український історик // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркевич, Маркович, Костомаров, Яворський / За ред. В. А. Смоля, Ю. А. Пінчука. — К.: НАНУ. ІУ, 1995. — С. 108–122.

Санцевич А. В. «Організація господарства України». — Т. V: «Економічно-соціальний уклад Січі» — машинописна монографія М. Є. Слабченка (історіографічний аналіз) // Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях: Зб. ст. — Одеса: МП «Гермес», 1995. — С. 63–69.

Сачков Ю. Проблема стиля мышления в естествознании // Философия и естествознание. К семидесятилетию акад. Б. М. Кедрова. — М.: Наука, 1974. — С. 62–78.

Самакова З. М. Современный стиль научного мышления и его роль в активизации исследовательской деятельности // Понятие деятельности в философской науке / Ред. В. Н. Сагатовский. — Томск: Изд-во Томского ун-та, 1978. — С. 191–211.

Семевский В. И. Николай Иванович Костомаров, 1817–1885 // РС. — 1886. — № 1. — С. 181–212.

Серебрякова Э. С. Место стиля мышления в структуре научного знания // Стиль мышления как выражение единства научного знания / Научн. ред. А. С. Кравец, В. А. Сидоркин. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1981. — С. 36–72.

Сидоренко О. Ф. Колекція писемних пам'яток М. А. Маркевича як джерело з історичної метрології // Історичні дослідження: Вітчизняна історія: Республіканський міжвідомч. зб. — К.: Наук. думка, 1979. — Вип. 5. — С. 101–108.

Сидорова Л. А. Советские историки послевоенного поколения: собирательный образ и индивидуализирующие черты // ИИ. 2004. — М.: Наука, 2005. — С. 208–223.

Сисин Ф. «Історія України-Руси» Михайла Грушевського та творення національної історіографії // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф., присвяч. М. Грушевському (Львів, 24–25 жовт. 1994 р.; Харків, 25 серп. 1996 р.; Львів, 29 верес. 1996 р.) — Львів: НАНУ. ІУАДГ. Львівське відділення, 1999. — С. 3–30.

Ситник О. Роля Володимира Антоновича у формуванні Михайла Грушевського як історика // УІ. — 1991/1992. — № 3/4, 1/4. — С. 169–177.

Скринник М. Ідейне підґрунтя українського романтизму // ЗНТШ (Львів). — 1991. — Т. 222. — С. 201–215.

Скринник М. А. Міф у структурі українського романтичного наративу // Мультиверсум: Філософський альманах. — К.: ЦДК, 2006. — № 59. — С. 148–157.

Скринник М. Пантелеймон Куліш як речник консервативної духовної традиції в Україні // Сучасність. — 2001. — № 5. — С. 87–98.

Скрипник М. Помилки та виправлення академіка М. Яворського // БУ. — 1930. — № 2. — С. 12–27.

Скубицкий Т. Классовая борьба в украинской исторической литературе // ИМ. — 1930. — Т. 17. — С. 27–40.

Скуратівський В. Микола Костомаров. До 180-річчя з дня народження. Спроба завчасної рецензії // Сучасність. — 1992. — № 9. — С. 152–156.

Слабченко М. Военная служба в Малороссии XVIII ст. (Историко-юридический этюд) // ВІВ. — 1913. — Кн.4. — С. 83–88.

Слабченко М. Д. П. Миллер как историк украинского права // Памяти Дмитрия Петровича Миллера. — Харьков: Тип. «Печатное дело», [1914]. — С. 6–10.

Слабченко М. До методології історії робітничого класу // ЧШ. — 1927. — № 5. — С. 78–85.

Слабченко М. Культурно-наукове життя Одеси в 1914–1924 роках // Україна. — 1925. — № 5. — С. 179–183.

Смоленский Н. И. Рациональное и эмоциональное в языке историка // ИЗ. — М.: Наука, 1999. — Вып. 2 (120): Памяти акад. И. Д. Ковальченка. — С. 137–148.

Соколова К. А. Проблема операционализации понятия стиль мышления в социологии знания Карла Манхейма // Вестник Московского ун-та: Сер. 18. Социология и политология. — 2013. — № 1. — С. 184–197.

Соловьев С. М. О статье г. Костомарова «Иван Сусанин» // *Соловьев С. М.* Сочинение: В 18 кн. — М.: Мысль, 1990. — Кн. 5, т. 9/10: История России с древнейших времен / Отв. ред. *И. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев.* — С. 339–345.

Соловьев С. Очерк истории Малороссии до подчинения ее царю Алексею Михайловичу // ОЗ. — 1847. — № 11. — Отд. 2: Науки и искусства. — С. 1–34; № 12. — С. 147–166; 1848. — № 1. — С. 214–270.

Сондерс Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // КСт. — 2001. — № 5. — С. 21–33.

Средний-Камашев И. Взгляд на Историю, как на науку // ВЕ. — 1827. — № 4. — С. 241–256; № 19. — С. 193–217; № 20. — С. 257–272; № 21. — С. 3–19; № 22. — С. 81–101.

Стариков Н. В. Эпоха «оттепели» и этапы эволюции сталинизма: вопросы историографии // Советская историография / Под ред. *Ю. Н. Афанасьева.* — М.: РГГУ, 1996. — С. 316–348.

Стельмах С. Парадигми історичної думки у ХХ столітті // ПД. — 1997. — № 4. — С. 153–169.

Стельмах С. Участь істориків України у міжнародній методологічній дискусії наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. // УІЗ. 2000. — К.: НАНУ. ІУ, 2000. — С. 203–219.

Степанков В. Національна революція ХVІІ ст. у висвітленні українських істориків другої половини ХІХ ст. (кілька штрихів для з'ясування проблеми) //

Осягнення історії: Зб. наук. пр. на пошану професора М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя. — Острог-Нью-Йорк: ОА; УІТ, 1999. — С. 480–489.

Степовий Т. Буржуазні соціологічні школи. Систематичний огляд і критика // ЧШ. — 1926. — № 5/6. — С. 137–155; № 7/8. — С. 105–126; № 9. — С. 125–145; № 10. — С. 122–145; 1927. — № 1. — С. 218–247.

Стешенко И. Михаил Александрович Максимович (К столетию годовщины его рождения) // КС. — 1904. — № 9. — С. 347–377.

Струве П. Крепостное хозяйство. Исследования по экономической истории России в XVIII и XIX вв. — [СПб.:] Изд. М. и С. Сабашниковых, 1913. — 340, XIII с.

Студинський К. «Перебендя» Т. Шевченка і «Бандурист» Маркевича (Причинки до генезис поезій Т. Шевченка) // Зоря (Львів). — 1896, 15 (27) груд. — № 24. — С. 477–479.

Субтельний О. Олександр Оглоблин // Сучасність. — 1979. — № 12. — С. 34–42.

Тарнавська М. Трагічні парадокси Пантелеймона Куліша // Свобода (Джерсі-Сіті). — 1984, 11 квіт. — № 68. — С. 2; 12 квіт. — № 69. — С. 2; 13 квіт. — № 70. — С. 2, 6.

Теліга І. Куліш-критик (Принцип етнографічної точності) // Україна. — 1929. — № 35: (лип.-серп.). — С. 87–102.

Тельвак Вікторія. Михайло Грушевський contra В'ячеслав Липинський (до питання про соціальну функцію історії) // В'ячеслав Липинський в історії України (до 120-річчя з дня народження) / Відп. ред. І. Курас. — К.: НАНУ. ІПЕД.; СЕДІ; партія «Демократичний Союз»; журн. «Діалог. Історія, політика, економіка», 2002. — С. 199–208.

Тельвак Вікторія. Український неоромантизм в історіографічних поглядах Михайла Грушевського (кінець XIX — початок XX ст.) // ДКЗ. — Дрогобич, 2008. — Вип. 11/12. — С. 253–262.

Тельвак В. Краківська доба життя і діяльності С. Томашівського у світлі документів архіву Ягеллонського університету // АУ. — 2009. — № 1/2. — С. 138–149.

Тельвак В. В. Теоретичні проблеми історії в творчій спадщині М. С. Грушевського-рецензента (1894–1914 рр.) // ДІАЗ. — Дн., 2001. — Вип. 2.— С. 209–224.

Ткаченко М. Археографічні студії Володимира Антоновича // УАЗ. — К., 1930. — Т. 3. — С. 325–345.

Ткаченко О. Н. Теоретические концепции в определении сущности стиля мышления // ОНВ. — 2008. — № 3. — С. 65–69.

Толочко О. П. Дві не зовсім академічні дискусії (І. А. Линниченко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський) // УАЩ; Нова серія. — К., 1993. — Т. 5, Вип. 2. — С. 92–103.

Толочко О. П. Петро Акерович — гаданий митрополит всея Русі // УІЖ. — 1990. — № 6. — С. 45–54.

Томашівський С. Війна й Україна // ВСВУ (Відень). — 1915, 12 верес. — № 29/30. — С. 2–3; 14 падолиста. — № 47/48. — С. 1–2; 28 падолиста. — № 51/52. — С. 1–2; 5 груд. — № 53/54. — С. 1–2; 26 груд. — № 59/60. — С. 1–2.

Томашівський С. Влада й культура // ХУ (Відень). — 1922/1923. — Кн. 4, зб. 7/8. — С. 303–311.

Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки (3 нагоди ювілею) // ЛНВ. — 1906. — Т. 33, № 1. — С. 38–56; № 2. — С. 261–280; № 3. — С. 458–485.

Томашівський С. Вступ до історії церкви на Україні // ЗЧСВВ. — 1932. — Т. 4, Вип. 1/2. — С. 1–160.

Томашівський С. До історії питання: хто був архієпископ Петро 1245 р.? // ЗЧСВВ. — 1927. — Т. 2, вип. 3/4. — С. 441–442.

Томашівський С. Драгоманов і Галичина // Політика (Львів). — 1925, 10–25 груд. — № 5/6. — С. 78–84.

Томашівський С. Драгоманов і молодь // Політика (Львів). — 1925, 10-го листопада. — № 3. — С. 44–46.

Томашівський С. Етнографічна карта Угорської Русі // Статті по славяноведенью / Под ред. В. И. Ламанского. — СПб.: Тип. имп. АН, 1910. — Вип. 3. — С. 178–269.

Томашівський С. Із записок Каролинців про 1708/9 р. // ЗНТШ (Львів). — 1909. — Т. 92. — С. 66–92.

Томашівський С. «Історичний момент» // Діло (Львів). — 1914, 16–18 лют. — № 34. — С. 1–2; № 36. — С. 2.

Томашівський С. «Королівство Галичини і Володимирії» // Діло (Львів). — 1916, 23 цвітня. — № 104. — С. 2–3.

Томашівський С. Маруся Богуславка в українській літературі. Історично-літературний нарис // ЛНВ. — 1901. — Т. 13, № 3. — С. 201–208; Т. 14, № 4. — С. 18–37; № 5. — С. 66–98; № 6. — С. 117–133.

Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // ЗНТШ (Львів). — 1898. — Т. 23/24. — С. 1–138.

Томашівський С. Наука, громадянство і політика: Причинок до університетської дискусії // Діло (Львів). — 1924, 9 жовт. — № 224. — С. 1; 10 жовт. — № 225. — С. 2; 11 жовт. — № 226. — С. 3; 12 жовт. — № 227. — С. 1.

Томашівський С. Один момент під Зборовом 1649 р. Критичний нарис // ЗНТШ (Львів). — 1914. — Т. 117/118. — С. 115–125.

Томашівський С. Перший зазивний лист Хмельницького // ЗНТШ (Львів). — 1898. — Т. 23/24. — С. 1–9.

Томашівський С. Поміж двома світами. Як працювала середньовічна дипломатія // Політика (Львів). — 1926, 5–20 берез. — № 5/6. — С. 61–73.

Томашівський С. Предтеча Ісидора. Петро Акерович, незаний митрополит руський (1241–1245) // ЗЧСВВ. — 1927. — Т. 2, вип. 3/4. — С. 221–313.

Томашівський С. Причинки до пізнання етнографічної території Угорської Русі, тепер і давніше // ЗНТШ (Львів). — 1905. — Т. 67. — С. 1–18.

Томашівський С. Просвітні видавництва (Замітка й бажання) // Перший український просвітньо-економічний конгрес, уладжений Товариством «Просвіта» в сорокаліття заснування у Львові в днях 1 і 2 лютого 1909 року. Протоколи

і реферати / Зредагували д-р *І. Брик* і д-р *М. Коцюба*. — Львів: Коштом і накладом т-ва «Просвіта», 1910. — С. 96–110.

Томашівський С. Реформа календаря і церкви. Слово до прихильників і противників григоріанського числення часу // Діло (Львів). — 1916, 13 мая. — № 120. — С. 1–2; 14 мая. — № 121. — С. 2–3; 16 мая. — № 122. — С. 2; 17 мая. — № 123. — С. 2.

Томашівський С. Схід і Захід: Історично-політичний нарис // Політика (Львів). — 1926, 5-го січ. — № 1. — С. 6–12.

Томашівський С. Трагедія Драгоманова. Кілька чудацьких думок з приводу 30-ліття його смерті (20.VI.1925). // Політика (Львів). — 1925, 10 жовт. — № 1. — С. 6–8; 25 жовт. — № 2. — С. 27–29.

Томашевский С. Угорская Русь // Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. *Ф. К. Волкова, М. С. Грушевского, М. М. Ковалевского, Ф. Е. Корша, А. Е. Крымского, М. И. Туган-Барановского, А. А. Шахматова*. — Пг.: Тип. «Общественная польза», 1916. — Т. 2. — С. 421–426.

Томенко М. В. «Щирий малоросіянин» — видатний вчений (Михайло Максимович) // Українська ідея. Перші речники. — К.: Т-во «Знання» України, 1994. — С. 80–97.

Турченко Ф. Г. Борис Крупницький повернення в Україну // Наукові праці іст. ф-ту ЗНУ. — Запоріжжя: ЗНУ, 2012. — Вип. 23. — С. 265–272.

Тучапський П. Л. Дві недруковані статті П. Л. Тучапського про Драгоманова: I. Роля Драгоманова в суспільному рухові Росії й України; II. Національні погляди Драгоманова // Україна. — 1926. — № 2/3. — С. 100–124.

Уайт Х. Ответ Иггерсу / Пер. с англ. *И. В. Дубровского, М. Ю. Парамоновой* // Одиссей. Человек в истории. 2001. Русская культура как исследовательская проблема. — М.: Наука, 2001. — С. 155–161.

Уваров А. И. К вопросу о стиле мышления в исторической науке // Вопросы методологии общественных и гуманитарных наук. — Калинин: Б. и., 1972. — Вып. 2. — С. 50–58.

Ульяновський В. І. Незавершені та маловідомі праці М. А. Маркевича // РКСУ. — К.: НАНУ. ІР ЦНБ. ІУА, 1994. — Вип. 2: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. — С. 42–62.

Ульяновський В. «Ранній» Володимир Антонович: поза контекстами // КСт. — 1999. — № 1. — С. 117–145; № 2. — С. 122–153.

Ульяновський В. Українська справа Миколи Аркаса і В'ячеслав Липинський (Штрихи до проблеми ролі перших і других осіб у розвитку національної думки) // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Мат-ли міжнародн. наук. конф. — Київ-Філадельфія: СЕДІ; АНУ. ІСД; ІУА, 1994. — С. 161–170.

Ульяновський В. Чому не було створено «Празьку історичну школу» Грушевського // УІ. — 2002. — № 1/4. — С. 209–256.

Устюгов В. А. Проблема понимания стиля научного мышления // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики (Тамбов). — 2013. — № 4. — С. 185–188.

Устюгова Е. Н. Культура и стили // Метафизические исследования. Альманах Лаборатории метафизических исследований при философском факультете С.-Петербургского гос. ун-та. — 1997. — Вып. 5: Культура. — С. 32–45.

Устюгова Е. Н. Проблема стиля в контексте теории деятельности // Понятие деятельности в философской науке / Ред. В. Н. Сагатовский. — Томск: Изд-во Томского ун-та, 1978. — С. 178–190.

Устюгова Е. Н. Стиль научного мышления как культурологическая проблема // Наука и культура / Отв. ред. В. Ж. Келле. — М.: Наука, 1984. — С. 126–137.

Устюгова Е. Н. Этические и эстетические смыслы стиля и стилизации // Этическое и эстетическое: 40 лет спустя: Материалы научн. конф. (26–27 сент. 2000 г.): Тезисы докл. и выступл. — СПб.: С.-Петербургское философское общество, 2000. — С. 157–160.

Феденко П. Михайло Драгоманов і П'єр Жозеф Прудон // Драгоманівський збірник: ПУВПД / Під заг. ред. д-ра В. Сімовича. — Прага: Заходом видавничого т-ва «Сіач» при УВПД, 1930. — Т. 1. — С. 271–292.

Федоренко П. О. М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини // УАЗ. — К.: 3 друк. УАН, 1927. — Т. 2. — С. XXII–L.

Федорук О. Сконфісована брошура Пантелеймона Куліша (спостереження над текстом і контекстом) // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. — Львів-Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. — С. 185–212.

Федорук Я. Авторський список другого видання «Истории воссоединения Руси» // МН. — 2004. — № 1. — С. 93–98.

Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // ЛНВ. — 1906. — Т. 35, № 8. — С. 226–240.

Фролова И. И. Значение исследований Н. И. Кареева для разработки истории французского крестьянства в эпоху феодализма // СВк. — М.: Изд. АН СССР, 1955. — Вып. 7 — С. 315–334.

Халак Н. Степан Томашівський — дослідник історії Угорщини // Хроніка — 2000. — К.: ФСРМ, 2011. — Вип. 3 (89): Україна — Угорщина. — Ч. 2. — С. 60–75.

Харченко В. Етнічна антропология в науковій концепції В. Б. Антоновича // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича (11–12 груд. 1995 р. м. Київ). Доп. та матеріали: [У 2 ч.]. — К.: Київський ун-т ім. Т. Шевченка; Республік. асоціація українців; ІУАДГ, 1996. — [Ч. 2]. — С. 440–455.

Хлебников Л. М. Сожженная диссертация [про першу магістерську дисертацію М. Костомарова] // ВИ. — 1965. — № 9. — С. 213–215.

Хуторянин [Куліш П. О.] Листи с хутора: Лист 1; Лист 2; III. Чого стоїть Шевченко, яко поет народний; IV. Про злодія в селі Гаківниці // Основа. — 1861. — № 1. — С. 310–318; № 2. — С. 227–232; № 3. — С. 25–32; № 4. — С. 143–156.

Чаев Н. Михаил Александрович Максимович (Прочтено в публичном Заседании Общества Любителей Российской Словесности 23-го Марта 1874 года, посвященном памяти Максимовича) // РА. — 1874. — Кн. 2. — Стб. 1055–1087.

Чернявський М. Максимович як наш перший перекладач Слова про похід Ігоря // Україна. — 1929. — № 38: (груд.). — С. 3–8.

Чижевський Д. Драгоманів і Стронін // Драгоманівський збірник: ПУВПД / Під заг. ред. д-ра В. Сімовича. — Прага: Заходом видавничого т-ва «Сіяч» при УВПД, 1930. — Т. 1. — С. 293–298.

Чорновол І. Політичні аспекти народницької історіографії: від М. Костомарова до М. Грушевського // МН. — 2000. — № 3. — С. 132–159.

Чубський П. П. [Могілянський М.] Вихід П. О. Куліша з російського підданства та поворот до російського підданства (рр. 1882–1891): За архівними матеріалами // ЗІФВ. — К., 1927. — Кн. 13/14. — С. 152–166.

Шамрай А. До початків романтизму // Україна. — 1929. — № 37: (жовт.-листоп.). — С. 31–53.

Шапиро М. Стель / Пер. А. Л. Расторгуева // Сов. искусствознание. — М.: Сов. художник, 1988. — Вып. 24. — С. 385–425.

Швагуляк М. Степан Томашівський і західноукраїнський консерватизм // УКСНСД: 36. наук. пр. — Львів: НАНУ. ІУК, 1997. — Вип. 3/4. — С. 308–336.

Швагуляк М. Степан Томашівський про досвід визвольних державницьких змагань українців // ВЛУ. — 2009. — Вип. 44. — С. 417–439.

Шевченко Ф. П. Академік В. І. Пічета (До 100-річчя з дня народження) // УІЖ. — 1978. — № 9. — С. 126–128.

Шевченко Ф. П. В. І. Ленін про пізнання історичного процесу // УІЖ. — 1960. — № 2. — С. 19–33.

Шевченко Ф. Велика дружба двох братніх народів (До 300-річчя возз'єднання України з Росією) // КУ. — 1954. — № 1. — С. 14–26.

Шевченко Ф. П. Возз'єднання України з Росією — знаменна подія в історії братніх народів // АУ. — 1978. — № 6. — С. 24–28.

Шевченко Ф. П. Дискусія — неодмінна умова розвитку історичної науки // УІЖ. — 1965. — № 3. — С. 27–41.

Шевченко Ф. Дружба народів СРСР вічна і непорушна // РУ (К.). — 1966, 27 січ. — № 22. — С. 2–3.

Шевченко Ф. П. Іван Франко про польсько-українські відносини та історію Польщі // НЗІІ. — К.: Вид-во АН УРСР, 1956. — Т. 8: Іван Франко як історик. — С. 51–79.

Шевченко Ф. П. Історичне значення віковичної дружби українського і російського народів // НЗІІ. — К.: Вид-во АН УРСР, 1950. — Т. 3. — С. 78–95.

Шевченко Ф. П. «История Русов или Малой России» (До 120-річчя з часу видання твору) // УІЖ. — 1966. — № 7. — С. 146–150.

Шевченко Ф. П. Київ у перший рік після возз'єднання України з Росією // УІЖ. — 1980. — № 2. — С. 54–64

Шевченко Ф. П. Лук'ян Кобилиця // Вісник АН УРСР. — 1951. — № 10. — С. 52–63.

Шевченко Ф. П. Питання спеціальних історичних дисциплін у світлі ленінського вчення // УІЖ. — 1970. — № 4. — С. 31–40.

Шевченко Ф. П. Про народ і класи-стани на Україні під час визвольної війни 1648–1654 рр. // СВНУ. — К.: Наук. думка, 1973. — Вип. 2. — С. 44–55.

Шевченко Ф. П. Про роль народних мас в історії // НЗП. — К.: Вид-во АН УРСР, 1957. — Т. 9. — С. 3–26.

Шевченко Ф. П. Про створення «Вступу до історичної науки» // УІЖ. — 1959. — № 1. — С. 90–99.

Шевченко Ф. П. Про суд історії // УІЖ. — 1967. — № 2. — С. 45–54.

Шевченко Ф. П. П'ять років возз'єднання Закарпаття з Українською РСР // Вісник АН УРСР. — 1950. — Т. 3. — С. 78–95.

Шевченко Ф. П. Селянський рух на Буковині під час революції 1848 р. // НЗП. — К.: Вид-во АН УРСР, 1952. — Т. 4. — С. 106–132.

Шевченко Ф. Спираючись на підтримку старшого брата // РУ (К.). — 1954, 19 трав. — № 117. — С. 3.

Шевченко Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // УІЖ. — 1966. — № 11. — С. 13–30.

[*Шевченко Ф. П.*] Революционное движение в Буковине в 1848 г. // Революции 1848–1849 гг.: В 2 т. / Под ред. *Ф. В. Потемкина*, проф. *А. И. Молока*. — М.: Изд-во АН СССР, 1952. — Т. 1. — С. 417–427.

Шевчук А. В. Передумова формування наукової школи М. Слабченка в Одесі // Гілея: Наук. вісник. Зб. наук. пр. — 2011. — Вип. 46. — С. 148–154.

Шевчук А. В. Формування в студентські роки історичних поглядів М. Слабченка // Гілея: Наук. вісник. Зб. наук. пр. — 2013. — Вип. 68. — С. 149–152.

Шемет С. В. К. Липинський при громадській роботі // В. Липинський як ідеолог і політик. — Ужгород: Друк. книгопечатн. акційн. товариства «УНІО», 1931. — С. 20–39.

Шиллер И. Х. Ф. В чем состоит изучение мировой истории и какова цель этого изучения // *Шиллер И. Х. Ф.* Исторические работы: В 8 т. / Под ред. *Ф. П. Шиллера*. — М.-Л.: Academia, 1937. — Т. 7. — С. 595–612.

Шлемкевич М. 1917–20 роки й українське суспільство // Сучасність. — 1971. — № 5. — С. 87–99.

Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. — 1996. — № 11. — С. 74–87; № 12. — С. 53–65.

Шпорлюк Р. Українське національне відродження // Україна. Наука і культура. — К.: Вид. АНУ; Т-ва «Знання України», 1991. — Вип. 25. — С. 159–167.

Штейн В. Бантыш-Каменский Дмитрий Николаевич // РБС: В 25 т. — СПб.: Тип. Главного Управления Уделов, 1900. — Т. 2: Алексинский–Бестужев-Рюмин. — С. 460–468.

Штена К. Соціологічна теорія релігії Е. Дюркгема і школа М. Грушевського // ЗНІСВ. — Ніжин, 1932. — Вип. 12. — С. 46–74.

Щербата М. С. Томашівський про політичні складові шляхів вирішення українського питання у міжвоєнній Польщі // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. — Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2008. — Вип. 20. — С. 29–32.

Щербинин А. И. Плакатный стиль политического мышления: своеобразие и пути формирования // ВТГУ: Философия. Социология. Политология. — 2011. — № 3. — С. 59–75.

Ексле О. Г. Факты и фикция: о текущем кризисе исторической науки // ДСВ. Альманах интеллектуальной истории. — М.: Эдиториал УРСС, 2002.— Вып. 7. — С. 49–60.

Екштут С. А. Пространство интеллектуальной истории // ДСВ. Альманах интеллектуальной истории. — М.: Эдиториал УРСС, 2001. — Вып. 4: Преемственность и разрывы в интеллектуальной истории. — С. 12–25.

Юркова О. Исторично-археографічний інститут ВУАН: десять місяців діяльності // ПІУ. — К.: НАНУ. ІУ, 2000. — Вип.4. — С. 268–306.

Юровська О. Куліш і Грабовський // Україна. — 1929. — № 36: (верес.). — С. 72–85.

Юсова Н. Від розробки концепції «давньоруської народності» до легітимації терміна «возз'єднання» України з Росією: друга пол. 40-х — поч. 50-х рр. ХХ ст. // ІДУ. — К.: НАНУ. ІУ, 2004. — Вип. 14. — С. 413–440.

Яворський М. Основи декабризма на Україні // «Українські декабристи чи декабристи на Україні?». Рух декабристів очима істориків 1920-х років / Упоряд., вступ. ст. та прим. Г. Казьмирчука, Ю. Латиша. — К.: Логос, 2011. — С. 56–73.

Яворський М. Про мої помилки в концепції історії України // Комуніст (Харків). — 1929, 5-го верес. — № 204. — С. 5.

Яворський М. Провідні думки в розвиткові історичної науки // ПМ. — 1929. — № 1. — С. 98–116.

Яворский М. Современные антимарксистские течения в украинской исторической науке // Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов (28. XII. 1928 — 4. I. 1929). — 2-е изд. — М.: Изд-во Коммунистической Академии, 1930. — Т. 1. — С. 426–436.

Яковенко Н. Особа як дія історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф., присвяч. М. Грушевському (Львів, 24–25 жовт. 1994 р.; Харків, 25 серп. 1996 р.; Львів, 29 верес. 1996 р.) — Львів: НАНУ. ІУАДГ. Львівське відділення, 1999. — С. 86–97.

Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 // Юбілейний зб. на пошану акад. Д. І. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності. — К.: ВУАН, 1927. — Ч. 1. — С. 580–615.

Яремчук В. Хто писав український радянський історичний наратив? Деякі міркування про сутність українського радянського історіописання // ІДУ / Голова ред. кол. В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод. — К.: НАНУ. ІУ, 2012. — Вип. 22: Доповіді та матеріали Міжнародної наукової конференції «Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень. 75 років інституціонального буття» (20–21 жовт. 2011 р., м. Київ). — С. 177–188.

Яріш В. Проф. Борис Крупницький — історик знавець Гетьманської Доби // Яріш В., Сулима М. та ін. Українці в Берліні 1918–1945: Пропам'ятний зб. берлінців / Ред. В. Верига. — Торонто: НТШ в Канаді, 1996. — С. 107–108.

Ясь О. Сила і безсилля. Соціальні функції козацтва в інтерпретаціях українських-істориків романтиків ХІХ ст. (методичний інструментарій та техніка викладу) // Соціум. — 2004. — Вип. 4. — С. 215–228.

Яценко В. Б. Малоросійські козаки в другій половині XVIII ст. (інтеграція до загальноімперського стану) // АПВВ. — Харків, 2003. — Вип. 6. — С. 136–140.

Bilas L. R. The Intellectual Development of V. Lypyns'kyj: His World View and Political Activity before World War I // HUS. — 1985. — Vol. 9, no. 3/4. — P. 263–286.

Horak S. M. Ukrainian Historiography 1953–1963 // SR. — 1965. — Vol. 24, no. 2. — P. 258–272.

Iggers G. The Idea of Progress: A Critical Reassessment // The American Historical Review. — 1965. — Vol. 71, no. 1 — P. 1–17.

Isajiw W. The Political Sociology of Vjačeslav Lypyns'kyj // HUS. — 1985. — Vol. 9, no. 3/4. — P. 287–301.

Klid B. The Origins of Ukrainian Statist Historiography in the Context of Political, Ideological, Cultural, and Generational Change // Journal of Ukrainian Studies. — 2004. — Vol. 29, no. 1/2. — P. 265–273.

Krupnytsky B. Federalism and the Russian Empire // AUAAS. — New York: Published by the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. 1952. — Vol. 2, no. 2. — P. 239–260.

Mackiw T. The Development of Ukrainian Historiography // UR. — 1986. — Vol. 34, no. 2. — P. 30–40; no. 3. — P. 63–68; no. 4. — P. 54–59.

Mackiw T. Ukrainian Historiography Past and Present // UQ. — 1984. — Vol. 40, no. 3. — P. 269–288.

Odarchenko P. Drahomanov as Folklorist // AUAAS. — New York: Published by the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., 1952. — Vol. 2, no. 1. — P. 36–46.

Ohloblyn O. The Pereyaslav Treaty and Eastern Europe // UQ. — 1954. — Vol. 10, no. 1. — P. 41–50

Okinshevich L. History Civilization of Eastern Europe in the Work of Arnold Toynbee // AUAAS. — New York: Published by the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., 1952. — Vol. 2, no. 2. — P. 305–315.

Papazian D. N. I. Kostomarov and the Cyril-Methodian Ideology // RR. — 1970. — Vol. 29, no. 1. — P. 59–73.

Pelenski J. Soviet Ukrainian Historiography after World War II // Jahrbucher für Geschichte Osteuropas. — 1964. — Bd.12, h. 3. — P. 375–418.

Pritsak O. Lypyns'kyj's Place in Ukrainian Intellectual History // HUS. — 1985. — Vol. 9, no. 3/4. — P. 245–262.

Pritsak O., Reshetar J. The Ukraine and the Dialectic of Nation-Building // SR. — 1963. — Vol. 22, no. 2. — P. 224–255.

Pyziur E. V. Lypyns'kyj's Idea of Nation // HUS. — 1985. — Vol. 9, no. 3/4. — P. 302–325.

Saunders D. Mikhail Katkov and Mykola Kostomarov: A Note on Pëtr A. Valuev's Anti-Ukrainian Edict of 1863 // HUS. — 1993. — Vol. 17, no. 3/4. — P. 365–380.

Solchanyk R. Mykhailo Drahomanov and the Ems Ukase: A Note on the Ukrainian Question at the 1878 International Literary Congress in Paris // HUS. — 1977. — Vol. 1, no. 2. — P. 225–229.

Subtelny O. The Current State of Ukrainian Historiography // JUS. — 1993. — Vol. 18, no. 1/2. — P. 33–54.

Sydorenko A. Ukrainians in American East European studies // Nationalities Papers. — 1976. — Vol. 4, no. 2. — P. 99–112.

Ševčenko I. Two Varieties of Historical Writing // History and Theory. — 1969. — Vol. 8, no. 3. — P. 332–345.

Tillet L. Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest // SR. — 1975. — Vol. 34, no 4. — P. 752–768.

Velychenko S. Rival Grand Narratives of National History. Russian / Soviet, Polish and Ukraine's past (1772–1991) // Österreichische- Osthefte. Zeitschrift für Mittel-, Ost und Südosteuropaforschung. — Wien, 2000. — Jahrgang 42, h. 3/4. — S. 139–160.

Wendland A. V. Am Rande der Imperien: Mychajlo Drahomanov und die Anfänge einer europäischen Verflechtungsgeschichte der Ukraine // Imperienvergleich. Beispiele und Ansätze aus osteuropäischer Perspektive. Festschrift für Andreas Kappeler / Hrsg. von G. Hausmann, A. Rustemeyer. — Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2009. — S. 221–246.

Wynar L. The Present State of Ukrainian Historiography in Soviet Ukraine: A Brief Overview // NP. — 1979. — Vol. 7, no. 1. — P. 1–23.

Wynar L. Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography. Michael Hrushevsky versus the Traditional Scheme of «Russian» History // UQ. — 1974. — Vol. 30, no. 1. — P. 13–25.

Wynar L. Ukrainian Scholarship in Exile: The DP Period, 1945–1952 // Ethnic Forum (Kent). — 1988. — Vol. 8, no. 1. — P. 40–72.

Wynar L. Ukrainian Scholarship in Postwar Germany, 1945–52 // The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II / Ed. by W. Isajiw, Yu. Boshyk, R. Senkus. — Edmonton: University of Alberta; CIUS Press, 1992. — P. 311–337.

Yakovliv A. Bohdan Khmelnyts'ky's Treaty with the Tsar of Muscovy // AUAAS. — New York: Published by the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., 1955. — Vol. 4, no. 3. — P. 904–916.

Z. Современное украинофильство // РВ. — 1875. — Т. 115, № 2. — С. 818–848.

Х. Прозові та поетичні твори

Петров В. Аліна й Костомаров. — [Харків]: Кооперативне вид-во «Рух», 1929. — 192 с.

Петров В. Романи Кулиша. — К.: Кооперативне вид-во «Рух», 1930. — 211 с.

Повести П. А. Кулиша: В 4 т. — СПб.: Тип. П. А. Кулиша, 1860. — Т. 3: Воспоминания детства Николая М.: Феклуша, Яков Яковлевич, История Ульяны Терентьевны. — 8, 422 с.

Шиллер Ф. Собрание сочинений в 7 томах. — М.: ГИХЛ, 1955. — Т. 1: Стихотворения. Драммы в прозе. — 774 с.

**XI. Хронікальні замітки, редакційні матеріали,
некрологи, публічні заяви, дискусії, передмови,
відгуки на рецензії, оголошення, примітки**

[*Антонович В., Драгоманов М.*] Предисловие // Исторические песни малорусского народа с объяснениями *Вл. Антоновича* и *М. Драгоманова*. — К.: Тип. М. П. Фрица, 1874. — Т. 1. — С. I–XXIV.

[*Антонович В., Драгоманов М.*] Предисловие // Исторические песни малорусского народа с объяснениями *Вл. Антоновича* и *М. Драгоманова*. — К.: Тип. М. П. Фрица, 1875. — Т. 2, вып. 1: Песни о борьбе с Поляками при Богдане Хмельницком. — С. I–XI.

[Архив Н. А. Маркевича] // ОЗ. — 1851. — Т. 74. — Отд. 8: Литературные и художественные Новости. — С. 328–335.

Б. К. [*Кистяковский Б.*] Предисловие ко второму тому // Собрание политических сочинений *М. П. Драгоманова*. С биографическим очерком и портретом автора. — Paris: Издание редакции «Освобождения», 1906. — Т. 2. — С. VII–LIX.

Багалій Дм. З приводу антикритики проф. М. І. Яворського // ЧШ. — 1924. — № 6. — С. 149–160.

Бантыш-Каменский Д. Письмо к издателю (8/II. 1823, Москва) // СО. — 1823. — Част. 83, № 7. — Отд. 2: Критика. — С. 313–321.

Бачинський Л. На свіжу могилу. Спогад про проф. д-ра Бориса Крупницького // Свобода (Джерсі Сіті). — 1956, 15 черв. — № 113. — С. 5.

В. А. [*Антонович В. Б.*] Исидор Станиславович Коперницкий (некролог) // КС. — 1891. — № 12. — С. 462–465.

В переїзді на Батьківщину. Поворот М. Грушевського на Велику Україну (Від власного кореспондента) // Діло (Львів). — 1924, 1 квіт. — № 72. — С. 1.

Василенко М. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст.: З приводу заміток д. М. Є. Слабченка // ЗНТШ (Львів). — 1913. — Т. 116. — С. 79–86.

Воссоединение Украины с Россией в 1654 году // Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — М.: Изд-во АН СССР, 1953. — Т. 1: 1620–1647 гг. — С. V–XXXII.

Глизь І. Мудрий презентант української ідеї // *Антонович В.* Коротка історія козаччини. — К.: Україна, 2004. — С. 5–14.

Горин П. Письмо в редакцию [З приводу відповіді М. Яворського «Дон-кіхотство чи русотяпство?» (Прапор марксизму. — 1929. — № 2. — С. 207–213.)] // ИМ. — 1929. — № 12. — С. 334–335.

Грушевська К. Думи про лицарство // Українські народні думи. — Харків-Київ: Державне вид-во «Пролетар», 1931. — Т. 2 корпусу: тексти № 14–33 і передмова *К. Грушевської*. — С. 1–4.

Грушевська К. Передне слово // Українські народні думи. — [К.:] ДВУ, 1927. — Т. 1 корпусу: тексти № 1–13 і вступ *К. Грушевської*. — С. V–XII.

Грушевська К. Розвій словесної творчості і примітивна проза // Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки / *Зладила К. Грушевська*. — Київ-Відень: Institut Sociologique Ukrainien, 1923. — С. 3–34.

Грушевський М. Вступне слово // ПГ. 1926 / За ред. *К. Грушевської*. — [К.:] ДВУ, 1926. — Вип. 1/2. — С. III–VIII.

Грушевський М. До рецензії д. Липинського [на кн.: Аркас М. Історія України. — СПб., 1908] // ЛНВ. — 1908. — № 8. — С. 318–323.

Грушевський М. Передмова // *Грушевська К.* З примітивної культури. Розвідки і доповіді / З передм. акад. *Мих. Грушевського*. — [К.:] ДВУ, 1924. — С. 3–16, 16а–16д.

[*Гуревич С.*] Замість передмови // *Оглоблін О.* Нариси з історії капіталізму на Україні / Передмова *С. Гуревича*. — Харків–Київ: Вид-во «Пролетар», 1931. — Вип. 1: Україна в суперечках міжнародної економіки й політики за першої половини XIX століття. — С. V–XV.

Д. Н. Бантыш-Каменский цензурю его «Словаря» (сообщила А. Д. Бантыш-Каменская) // РС. — 1888. — № 11. — С. 525–526.

Дещо про політичну зрілість // Політика (Львів). — 1925, 25 жовт. — № 2. — С. 25–26.

Дмитрюков, уч. [Несколько замечаний на «Историю Малой России», изд. Д. Н. Бантышем-Каменским] // МТ. — 1832. — Ч. 45, № 10. — С. 256–261.

Драгоманов М. Михайл Александрович Максимович (некролог) // ВЕ. — 1874. — № 3. — С. 442–453.

Драгоманов М. Предисловие // Письмо Н. И. Костомарова к издателю «Колокола» / С предисл. *М. Драгоманова*. — Женева: Тип. «Громады», 1885. — С. III–IX.

Драгоманов М. Предисловие. Замечания о систематическом издании произведений малорусской народной словесности (23 июня 1876 г., Вена) // Малорусские народные предания и рассказы. Свод *М. Драгоманова*. — К.: Изд. Юго-Западного отдела Имп. Русского географического об-ва; тип. М. П. Фрица, 1876. — С. XIV–XXV.

Драгоманов М. Уваги впорядчика [до статті С-а «Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя»] // Громада. Українська збірка / Впорядкована *М. Драгомановим*. — Женева: Печатня «Работника» й «Громади», 1879. — № 4. — С. 96–99.

Зайцев П. Kostomaroviana // СтУ (Львів). — 1925. — № 5. — С. 95–96.

Заява Вацлава Ліпінського // Рада (Київ). — 1910, 10 (23) черв. — № 130. — С. 2.

Запис засідань конференції «Михайла Грушевський і сучасна історична думка» (29 верес. 1996 р.) // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф., присвяч. *М. Грушевському* (Львів, 24–25 жовт. 1994 р.; Харків, 25 серп. 1996 р.; Львів, 29 верес. 1996 р.) — Львів: НАНУ. ІУАДГ. Львівське відділення, 1999. — С. 307–357.

Звіт з діяльності Українського Наукового Інституту в Берліні // Свобода (Джерсі-Сіті). — 1934, 21 серп. — № 195. — С. 2.

Звіт конгресмена Геміла з його місії до Парижа // Свобода (Джерсі-Сіті). — 1919, 16 вересня. — № 110. — С. 2.

Ісаєвич Я. Передмова // *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький / Відп. ред. *Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич*. — 2-е вид. випр. і доп. — Львів: Світ, 1990. — С. 5–12.

Ива-нко П. [Иващенко П. С.] Шевченко, Максимович и Костомаров пред историческим (?) судом Кулиша // Киевлянин. — 1875, 8-го марта. — № 29. — С. 1–3.

Из общественной хроники. Поверка предсказаний, сделанных г. Строниным в начале семидесятых годов. Акция и реакция, как их предопределяли тогда, и как их устроила действительность // ВЕ. — 1886. — № 2. — С. 938–946.

Карпов Г. Объяснение на сочинение П. А. Кулиша «Отпадение Малороссии от Польши» // ЧОИДР. — М., 1888. — Кн. 4. — С. I–IV.

«Киевлянин» за Шевченка // КТ. — 1875, 14-го марта. — № 32. — С. 2.

Клясократичні мрії [ідеї В. Липинського та О. Шпенглера] // ЛДП. — 1955. — № 3. — С. 7.

«Книги битія українського народу» в Сорбоні // Україна (Париж). — 1949. — № 2. — С. 131–132.

Костомаров Н. И. Моя «Русская История» пред судом критика в «Русском Вестнике» г. Ланге. Письмо в редакцию // ВЕ. — 1876. — № 9. — С. 325–339.

Костомаров Н. Письмо в редакцию [З приводу звинувачення «Московского обозрения» в некритичному використанні польських джерел у монографії М. Костомарова «Богдан Хмельницкий»] // СВ. — 1859, 4 авг. — №167. — С. 726.

Костомаров Н. И. Предисловие // АЮЗР / Под ред. *Н. Костомарова.* — СПб.: Тип. Э. Праца, 1865. — Т. 2: 1599–1637. Прибавления 1266–1301. — С. [I–II].

Костомаров Н. И. Предисловие // АЮЗР / Под ред. *Н. Костомарова.* — СПб.: Тип. П. А. Кулиша, 1861. — Т. 3: 1638–1657. Дополнения к третьему тому Актов для истории Южной и Западной России. — С. [I–II].

Костомаров Н. Предисловие // АЮЗР / Под ред. *Н. Костомарова.* — СПб.: Тип. Э. Праца, 1869. — Т. 6: 1665–1668. — С. III–IV.

[*Костомаров Н.*] Украина (Письмо к издателю «Колокола») // Колокол. Прибавочные листы к «Полярной Звезде» (Лондон). — 1860, 15 янв. — Лист № 61. — С. 499–503.

Крип'якевич І. Степан Томашівський: (некролог) // ЗНТШ (Львів). — 1931. — Т. 151. — С. 225–230.

Крупницький Б. Замість вступу // ЗНТШ (Мюнхен). — 1948. — Т. 156: В 300-ліття Хмельниччини: Збірник. / За ред. *Б. Крупницького.* — С. 5.

Крупницький Б. М. Грушевський і його історична праця // *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Нью-Йорк: Видавниче т-во «Книгоспілка», 1954. — Т. 1. — С. I–XXX.

Крымский А. Михаил Петрович Драгоманов (некролог) // ЭО. — 1895. — № 4. — С. 129–134.

Кузеля З. Наукова хроніка: Етнографія в західноєвропейській літературі останніх років // ЗНТШ (Львів). — 1904. — Т. 60. — С. 1–25.

Кулиш П. Предисловие // Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого, бывших в Малой России по его смерти. Доведена продолжателями до 1734 года. — М.: В универ. тип., 1846. — С. I.

[*Кулиш П.*] Ответ г. Сенковскому на его рецензию «Истории Малороссии» Маркевича (Киев. 1843, 16 марта) // Москвитянин. — 1843. — № 5. — Отд.: Критика. — С. 161–177.

[Лазаревский А. М.] Полуботок в «оковах» [про картину художника В. Волкова «Петро I відвідує в тюрмі наказного гетьмана Павла Полуботка в 1724 р.»] // КС. — 1902. — № 4. — С. 11–13.

Ланге Н. Ответ г. Костомарову [з приводу публікації М. Костомарова «Моя “Русская История” пред судом критика в “Русском Вестнике” г. Ланге. Письмо в редакцию» (ВЕ. — 1876. — № 9)] // РВ. — 1877. — Т. 130, № 7. — С. 300–319.

Лаппо-Данилевский А. С. В. Б. Антонович. 1834–1908. Некролог. (Читан в заседании Историко-Филологического Отделения 12 марта 1908 года академиком Лаппо-Данилевским) // Известия Императорской Академии Наук. Серия VI. — СПб., 1908. — Т. 2, № 6. — С. 467–472.

Липинський В. Пам'яті Василя Доманицького // Рада (К.). — 1910, 7 (20) верес. — № 203. — С. 1.

Липинський В. [Примітка] до статті С. Томашівського «Влада й культура» // ХУ (Відень). — 1922/1923. — Кн. 4, зб. 7/8. — С. 311.

Липинський В. Ще в справі «Історії України» М. Аркаса // Рада (К.). — 1908, 31 серп. (13 верес.). — № 199. — С. 1.

Максимович М. Объяснение г-ну Гатцуку о моем «Украинце» // Московские ведомости. — 1859, 5 мая. — № 105. — С. 785–786.

Максимович М. Отзыв на критику Истории древней Русской Словесности, М. Максимовича, помещенную в «Отечественных Записках» // СП. — 1840, 6-го июня. — № 125. — С. 498–499.

[Максимович М.] О новом издании Украинских Народных Песен М. А. Максимовича // СП. — 1834, 27 марта. — № 69. — С. 273–274.

Максимович М. Предисловие к собранию Малороссийских песен // ВЕ. — 1827. — № 13. — С. 184–200.

Маркевичевский архив // Современник. — 1859. — № 4. — С. 352–356.

Милюков П. VIII археологический съезд в Москве // РМ. — 1890. — № 4. — С. 170–195.

Мякотин В. Хроника внутренней жизни. III. Смерть В. П. Острогорского, Н. К. Шильдера и А. М. Лазаревского // РВ. — 1902. — № 4. — С. 169–171.

На сесії Ради ВУАН (28 листопада 1931 р.) // ПП (К.). — 1931, 1 груд. — № 272. — С. 2.

Національний герой та його культ // ЛППМ (Берлін). — 1924. — № 10. — С. 146–149.

Несколько слов о Д. Н. Бантыш-Каменском (некролог) // Москвитянин. — 1850. — Ч. 1, кн.2, № 4. — С. 128.

Объявление о конкурсе, назначаемом редакцией «Киевской старины» // КС. — 1896. — № 1. — С. [II].

Оглоблин О. Борис Крупницький (1894–1956) // Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742), його життя і діла. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1956. — С. 5–8.

Оглоблин О. «Проф. А. П. Оглоблин. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. К. 1925, стор. 270. Його-ж, Предкапиталистическая фабрика. К. 1925, стор. 324 (sic!)» (з приводу рецензії, вміщеної в журналі

«Україна» за 1928 р., ч. 1, за підписом Миколи Ткаченка) // ЗІФВ. — К., 1928. — Кн. 19. — С. 286–304.

От редакции [про примітку у статті П. Вершигори] // Октябрь. — 1954. — № 5. — С. 191.

Павловский И. Н. А. Маркевич // РС. — 1874. — № 5. — С. 206.

Перша етнографічна мапа Карпатської України [про публікацію «Етнографічна карта Угорської Русі» С. Томашівського] // Свобода (Джерсі Сіті). — 1944, 19 трав. — № 97. — С. 3.

Покровский М. Н. Всесоюзная конференция историков-марксистов (декабрь 1928 г. — январь 1929 г.) // ИМ. — 1929. — № 11. — С. 3–10.

Пытин А. Н. И. Костомаров (некролог) // ВЕ. — 1885. — № 5. — С. 411–426.

Р. Р. В. [Редакция «Русского вестника»] Примечание к соч. «Гетманство Барабаша» Н. А. Маркевича // РВ. — 1841. — № 5. — С. 468.

Роля Січи в історії України [про доповідь Б. Крупницького в УНІ-Б, 7 липня 1933 р.] // Свобода (Джерсі-Сіті). — 1933, 22 серп. — № 194. — С. 3.

Свідок [Дорошенко Д.] Тиждень російських істориків в Берліні. Хто і як репрезентував українську науку в тому тижні? // Діло (Львів). — 1928, 3 серп. — № 171. — С. 1–2.

Слабченко М. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст.: з приводу заміток *М. П. Василенка* // ЗНТШ (Львів). — 1913. — Т. 116. — С. 69–79.

Слабченко М. Е. Николай Иванович Зибер // *Зибер Н. И.* Очерки первобытной экономической культуры / Вступ. ст. *М. Е. Слабченко.* — Одесса: ГИУ, 1923. — С. V–XXVIII.

Томашівський С. Від редакції // ЛППМ (Берлін). — 1924. — № 1. — С. 3.

Томашівський С. З життя галицько-руських соймиків 1648–1649 // ЖУР. — Львів: Накладом НТШ, 1898. — Т. 4: Матеріали до історії Галичини. — Т. 1: Акти з р. 1648–1649. — С. 1–36.

Томашівський С. Погляд на стан людности Львівської землі в половині XVII ст. // ЖУР. — Львів: Накладом НТШ, 1901. — Т. 5: Матеріали до історії Галичини. — Т. 2: Акти з р. 1649–1651. — С. I–LII.

Томашівський С. Пояснення й доповнення // *Сеньобо Ш.* Австрія в XIX ст. / З фр. пер. *С. Томашівський.* — Львів: Наклад Українсько-руської видавничої спілки, 1901. — С. 93–105.

Томашівський С. Як се назвати? (Причинок до історії наших літературних звичаїв) // ЛНВ. — 1906. — Т. 36, №12. — С. 503–507.

У Києві переведено погром української інтелігенції // Свобода (Джерсі-Сіті). — 1975, 1 лют. — № 22. — С. 1.

Ученые новости [про критичну статтю М. Полевого «Малороссия. Ее обитатели и история» (МТ. — 1830. — № 17–18)] // ЛГ. — 1831, 5 февр. — Т. 3, № 8. — С. 66–67.

Хроніка поточних подій 15 жовтня 1972. № 27 // Свобода (Джерсі Сіті). — 1972, 19 груд. — № 233. — С. 3.

Цюрак М. Від видавництва // *Яворський М.* Нарис історії України / Передрук київського видання 1923 р.: У 2 ч. — Аделаїда: Книга; друкарня М. Цюрака, 1986. — Ч. 1. — С. VII–X.

Чия це фальшивка? [Відгук на ст. Б. Ананьїча та Р. Ганелїна «С. Ю. Витте, М. П. Драгоманов и “Вольное слово”». Підп.: Бажан М. П., Басс І. І., Бернштейн М. Д., Засенко О. Є., Комишаченко М. П., Кирилюк Є. П., Пільгук І. І., Романченко І. С., Сиваченко М. Є., Шаблювський Є. С., Шевченко Ф. П.] // Вітчизна. — 1965. — № 8. — С. 164–174.

Шевченко Ф. Передмова // Селянський рух на Буковині в 40-х рр. ХІХ ст.: 36 док. / Упоряд. Ф. Шевченко. — К.: Укрполітвидав, 1949. — С. 3–41.

Шелухин С. Лист від Сергія Шелухина. Ще про українську делегацію в Парижі (16 октября 1919 р., Париж) // Свобода (Джерсі-Сіті). — 1919, 4 груд. — № 144. — С. 2.

Яворський М. Дон-кіхотство чи русотяпство? (З приводу однієї рецензії) // ПМ. — 1929. — № 2. — С. 207–213.

Яворський М. Шостий міжнародний конгрес історичний [Осло, 1928 р.] // ПМ. — 1928. — № 4. — С. 216–224.

ХІІ. Огляди, рецензії та бібліографічні нотатки

А. В. [Пытин А. Н.] Рец. на кн.: Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — К., 1885. — Т. 1. // ВЕ. — 1885. — № 6. — С. 872–874.

А. Я. [Яцимирский А. И.] Рец. на кн.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Київ-Львів, 1909. — Т. 7: Козацькі часи — до р. 1625. — X, 624 с. // ИВ. — 1910. — Т. 121, № 8. — С. 1072–1073.

Антипович К. Рец. на кн.: Оглоблін О. Транзитний торг України за першої половини ХІХ сторіччя. — К.: УАН, 1928 // ЧШ. — 1928. — № 4. — С. 226–228.

Антипович К. Рец. на кн.: Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ століття. — ДВУ, 1927. — Т. 2. — 278 с. // ЖР. — 1927. — № 3. — С. 393–394.

Антонович В. Отзыв о диссертации магистранта М. С. Грушевского «Барское старство», представленной в историко-филологический факультет для приобретения степени магистра русской истории (17 мая 1894 г.) // УИ. — К., 1894. — № 7. — С. 5–7.

Антонович В. Рецензии [творів Д. Багалія та П. Голубовського, представлених студентами на здобуття нагород медалями в 1879 р.] на тему «История Северной земли» // УИ. — К., 1880. — № 4. — С. 81–84.

Багалій Д. Рец. на кн.: Яворський М. Нарис україно-руської історії. — Харків: ДВУ, 1923. — 123 с. // Книга. — 1923. — № 2. — С. 48–50.

Багалій Дм. Перша спроба начерку історії України на тлі історичного матеріалізму (Рец. на кн.: Яворський М. І. Нарис історії України. — К.: ДВУ, 1923. — Ч. 1. — VIII, 188 с.) // ЧШ. — 1923. — № 9. — С. 145–161.

Багалеї Д. Новый историк Малороссии: (Рец. на кн.: *Лазаревский А. М.* Описание Старой Малороссии. — К., 1889. — Т. 1: Стародубский полк. — XVI, 470, XXX с.). — СПб.: Тип. имп. АН, 1891. — 148 с.

[*Белинский В. Г.*] Рец. на кн.: История Малороссии. Николая Маркевича. — М., 1842. — Четыре тома // ОЗ. — 1843. — Т. 28. — Отд. 5: Критика. — С. 1–18.

Бер В. [*Петров В.*] Наш час, як він є (З приводу статті Нормана Казнса «Несучасність сучасної людини». The Saturday Review of Literature. New York. V. 1946) // РСл (Мюнхен). — 1946. — № 8. — С. 28–40.

Библиографическая хроника: 271) Словарь достопамятных людей Русской земли, сост. Д. Н. Бантыш-Каменским. — СПб., 1847. — Ч. 1. — VII, 570 с; Ч. 2. — 573, 105 с; Ч. 3. — 627 с. // ОЗ. — 1847. — № 8. — Отд. 6. — С. 95–100.

Библиографический листок: *Костомаров Н.* Мазепа и Мазепинцы. Исторические монографии. — СПб., 1885. — 752 с. // ВЕ. — 1885. — № 2. — [С. 905].

Библиография: Словарь достопамятных людей Русской земли, сост. [Д. Н.] Бантыш-Каменский. — СПб., 1847. — Ч. 1. — VII, 570 с; Ч. 2. — 573, 105 с; Ч. 3. — 627 с. // ЛГ (СПб). — 1847, 14 авг. — № 33. — С. 525.

Бильбасов В. Рец. на кн.: *Драгоманов М.* Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. — К., 1869. — Ч. 1 // УИ. — К., 1869. — № 10. — С. 1–5.

Бильбасов В. Рим и Византия в трудах двух киевских историков (Иконников В. Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории. — К., 1869; Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. — К., 1869. — Ч. 1) // РВ. — 1870. — Т. 90, № 11. — С. 273–308.

Білас Л. Ідеологія як історія і як поезія (З приводу двох нових праць О. Оглоблина) // Сучасність. — 1961. — № 7. — С. 44–62.

Л. Б. [*Білас Л.*] Як пишеться історія 1957 року (Зауваги до книжки В. А. Голубуцького «Запорожское казачество». Київ, 1957. стор. 461) // УЛГ (Мюнхен). — 1958. — № 4 (квіт.). — С. 1, 3.

Богданюк В. Советська історіографія на розпутьті. Рец. на кн.: Очерки по историографии советского общества. — М.: Мысль, 1965. — 600 с. // ВШ. — 1966. — № 4. — С. 486–494.

[*Борщак І. К.*] Рец. на кн.: *Рудницький Я.* Слово й назва «Україна». — Вінніпег, 1951. — 131 с. // Україна (Париж). — 1952. — № 7. — С. 591.

Борщак І. Рец. на кн.: *Крупницькі В.* Hetman Mazepa und seine Zeit (1687–1709). In Auftrage des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. — Leipzig, 1942. — 260 s. // Україна (Париж). — 1950. — № 4. — С. 294–295.

Булгарин Ф. История. Краткое обозрение Русской литературы 1822 года: 9. *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — М., 1822. — Ч. 1–3 // СА. — 1823. — № 5. — С. 389–390.

Бурачек С. Рец. на кн.: *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — 3-е изд. — М., 1842. — Ч. 1–3 // Маяк. — 1842. — Т. 5, № 9. — С. 21–47.

В. А. [*Антонович В. Б.*] Дневник антропологического отдела Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете под ред. А. Н. Харузина. — 1890. — Вып. 3, 4 и 6 // КС. — 1892. — № 4. — С. 139–144.

В. А. [Антонович В. Б.] Рец. на кн.: *Костомаров Н.* Богдан Хмельницкий. Историческая монография. — 4-е изд., доп. и испр. — СПб., 1884. — Т. 1-3 // КС. — 1884. — № 6. — С. 315-320.

В. М. Рец. на кн.: *Маркевич Н.* История Малороссии. — М., 1842. — Т. 1-4 // Москвитянин. — 1842. — №12. — С. 445-449.

Василенко М. З історії устрою Гетьманщини: Критичні замітки. Рец. на кн.: *Слабченко М. Е.* Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк. — Одесса, 1909. — 436, III с. // ЗНТШ (Львів). — 1912. — Т. 108. — С. 103-116.

Василенко М. Рец. на кн.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Київ-Львів, 1913. — Т. 8, ч. 1. — 315 с. // Україна. — 1914. — № 3. — С. 82-84.

Василенко М. Рец. на кн.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — 2-е вид. — Київ-Відень, 1922. — Т. 8, ч. 1: роки 1626-1638. — 335 с.; ч. 2. — 224 с.; ч. 3. — 288 с. // Україна. — 1925. — № 5. — С. 151-158.

Василенко Н. Новая книга по древней русской истории. Рец. на кн.: *Грушевский М.* Киевская Русь. — СПб., 1911. — Т. 1: Введение. Территория и население в эпоху образования государства / Извлечено из 2-го укр. издания // ВЕ. — 1911. — № 3. — С. 296-303.

Василенкова-Полонська Н. Рец. на ст. *Слабченка М.* Соціально-правова організація Січі Запорізької (Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права / За ред. акад. *Н. П. Василенка.* — К.: З друк. УАН, 1927. — Вип. 3. — С. 203-340) // ЗІФВ. — К.: З друк. УАН, 1928. — Кн. 6. — С. 281-304.

Вернадский Г. Рец. на кн.: *Грушевский М.* История Украинского козачества до соединения с Московским Государством. — СПб. - Киев, 1913. — Т. 1: До начала XVII века (Извлечено из VII т. «Історії України-Руси») // РМ. — 1913. — № 12. — С. 462-463.

Винар Л. Люди старої України [Рец. на кн.: *Оглоблин О.* Люди Старої України] // Свобода (Джерсі-Сіті). — 1960, 9 лип. — № 130. — С. 2.

Волинський М. Рец. на кн.: *Оглоблин О.* Думки про Хмельниччину. — Нью-Йорк: ООЧСУ, 1957. — 88 с. // ВШ. — 1957. — № 11. — С. 1316-1317.

Гатцука Ол. Новости малороссийской литературы // Московские ведомости. — 1859, 26 апр. — № 98. — С. 734-735.

Горин П. Рец. на кн.: *Яворский М.* История Украины в сжатом очерке. — Гос. изд. Украины, 1928 г. // Правда. — 1929, 10 февр. — № 34. — С. 5.

Григорьев А. Рец. на кн.: *Костомаров Н.* Северно-русские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. — СПб., 1863. — Т. 1-2 // Время (СПб). — 1863. — № 1. — С. 92-140.

Грицак П. Нові праці з історії пізнього середньовіччя в Східній Європі // УЛГ. — 1957. — № 1: (січ.). — С. 8.

Гроссман Ю. М., Инкин В. Ф., Похилевич Д. Л. Рец. на кн.: *Маркина В. А.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века. — К.: Изд. Киевского ун-та, 1961. — 223 с. // ИСССР. — 1964. — № 1. — С. 176-178.

Грушевська К. Рец. на ст.: *Levy-Bruhl L.* La numération chez les Bergdama. Africa. Journal of the international Institut of African languages and cultures. — London. — Vol. 2, no. 2. — С. 164-173 // ПГ. 1929 / За ред. *К. Грушевської.* — [К.], 1929. — Вип. 2. — С. 124-125.

Грушевський М. Рец. на кн.: *Белов Е. А.* Русская история до реформы Петра Великого. — СПб., 1895. — V, 479, 8 с. // ЗНТШ (Львів). — 1895. — Т. 8. — С. 4–9.

Грушевський М. Рец. на кн.: *Ключевский В.* Курс русской истории. — М., 1904. — Ч. 1. — 456, 4 с.; *Рожков Н.* Обзор русской истории с социологической точки зрения. — СПб., 1903. — Ч. 1: Киевская Русь (с VI до конца XII века). — 173 с.; Книга для чтения по русской истории, составленная при участии профессоров и преподавателей под ред. проф. М. В. Довнар-Запольского. — М., 1904. — Т. 1. — VII, 639 с. // ЗНТШ (Львів). — 1905. — Т. 47. — С. 4–8.

Грушевський М. Рец. на кн.: *Ковалевский М.* Социология: В 2 т. — СПб., 1910. — Т. 2: Генетическая социология или учение об исходных моментах в развитии семьи, рода, собственности, политической власти и психической деятельности. — 296 с. // ЗНТШ. — 1910. — Т. 97. — С. 189–190.

Грушевський М. Рец. на публ.: *Коцовский В.* Исторично-литературные заметки до «Слова» о полку Игоревом (передрук із справоздання гімназії академічної за р. 1893). — 42 с. // ЗНТШ (Львів). — 1895. — Т. 5. — С. 9–11.

Грушевський М. Рец. на кн.: *Лазаревский А. М.* Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.): историко-юридический очерк. — К., 1908. — 108, XII с. // ЗНТШ (Львів). — 1908. — Т. 84. — С. 225.

Грушевський М. Рец. на кн.: *Миллюков П.* Главные течения русской исторической мысли. — М., 1897. — XI, 306 с. // ЗНТШ (Львів). — 1898. — Т. 25. — С. 30–32.

Грушевський М. Рец. на кн.: *Тахтарев К. М.* Сравнительная история развития человеческого общества и общественных форм. — Л.: Гос. изд., 1924. — Ч. 1. — 371 с.; Ч. 2. — 366 с. // ПГ. 1926 / За ред. *К. Грушевської*. — [К.:] ДВУ, 1926. — Вип. 1/2. — С. 126–127.

Грушевський М. Рец. на кн.: *Уманец Ф. М.* Гетман Мазепа. Историческая монография. — СПб., 1897. — 1, 455, III с. // ЗНТШ (Львів). — 1898. — Т. 21. — С. 20–23.

Грушевський М. Рец. на кн.: *Lévy-Bruhl L.* Das Denken der Naturvölker, in deutscher Übersetzung herausgegeben und eingeleitet von Dr. *Wilhelm Jerusalem*. — Wien und Leipzig: W. Braumüller, 1921. — XII, 352 s.; La mentalité primitive par L. Lévy-Bruhl (Bibliothèque de philosophie contemporaine — Travaux de l'Année sociologique). — Paris: F. Alcan, 1922. — III, 537 p.; *Jerusalem W.* Soziologie des Erkennens (Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften. I Jhrg. — 1921. — Heft 3); *Thurnwald R.* Zum gegenwärtigen Stande der Völkerpsychologie (Köln, Vierteljahrshefte. IV Jhrg. — 1924. — Heft 1–2) // Україна. — 1924. — № 4. — С. 145–153.

Грушевський М. Рец. на кн.: *Wundt W.* Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. — 1917–1920. — Bd. VII–X // Україна. — 1924. — № 1/2. — С. 179–180.

Грушевський М. Східнеслов'янські народності та їх дослідження. З приводу книги: *Russische (ostslavische) Volkskunde von Dmitrij Zelenin* // ПГ. 1929 / За ред. *К. Грушевської*. — [К.:] ДВУ, 1930. — Вип. 3. — С. 3–13.

Грыцько [Елисеєв Г. З.] Рец. на кн.: *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницький. — 2-е изд., доп. — СПб., 1859. // Современник. — 1859. — Т. 78, № 12. — Отд. 3: Современное обозрение. — С. 161–214.

Д. С...о-М. Рец. на кн.: *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси. — СПб., 1874. — Т. 1 // СВ. — 1874, 14 (26) нояб. — № 314. — С. 1–2.

Джиджора І. Рец. на кн.: *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1902. — Т. 3: Полк Прилуцкий. — XIV, 426, XXIII с. // ЗНТШ (Львів). — 1904. — Т. 58. — С. 12–23.

Д-ко Д. [Дорошенко Д.] Возвращение к родному народу. Рец. на изд.: *Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Świącickiego i Tadeusza Ryłskiego*, wydana staraniem d-ra J. Jurkiewicza, F. Wolskiej, L. Siedleckiego i W. Lipińskiego; pod red. *W. Lipińskiego*. — Kijów, 1912. — XXIV, 675 s. // УЖ. — 1912. — № 10. — С. 103–110.

Д-ко Д. [Дорошенко Д.] Исследование проф. М. Грушевского по истории украинского козачества. Рец. на кн.: *Грушевский М.* История Украинского козачества: До соединения с Московским государством / Извлечение из 7 т. «Історії України-Руси». — К.: тип. 1-ой Киевской артели печат. дела, 1913. — Т. 1: До начала XVII в. — 408 с. // УЖ. — 1913. — № 4. — С. 95–101.

Доманицький В. Рец. на ст.: *Томашівський С.* Словацький висланник на Україні (1708–1709) (Науковий збірник, присвяч. проф. Михайлу Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). — Львів, 1906. — С. 301–345) // НГ. — 1906. — № 7. — С. 150–153.

Доманицький В. Рец. на кн.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Львів, 1903. — Т. 4. — 532 с. // КС. — 1903. — № 12. — С. 163–171.

Дорошенко В. Рец. на кн.: *Грушевський М.* Історія Української літератури. — Київ–Львів, 1923. — Т. 1. — 360 с.; Т. 2. — 231 с.; Т. 3. — 295 с. // Діло (Львів). — 1923, 17 листоп. — № 183. — С. 6–7.

Дорошенко Д. Рец. на кн.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Київ–Львів, 1913. — Т. 8, ч. 1. — 315 с. // ЛНВ. — 1913. — Т. 64, № 11. — С. 375–377.

Драгоманов М. Рец. на вид.: Записки Товариства ім. Шевченка: вид., присвячене науці і письменству українсько-руського народу / впорядкував Ю. Целевич. — Львів, 1892. — Ч. 1. — 212 с. // Народ (Коломия). — 1893. — № 14. — С. 128–130; № 17. — С. 186–188.

Драгоманов М. П. «Сонячний промінь» (Повість Василя Чайченка, «Зоря», 1892, №№ 11–22) // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. У 2 т. / Упор. та прим. І. С. Романченка, В. В. Лисенка. — К.: Наук. думка, 1970. — Т. 2. — С. 386–392.

[Драгоманов М. П.] Малорусское литературное движение // КТ. — 1875, 7-го февр. — № 17. — С. 2.

Евецький Ф. Рец. на кн.: *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — 3-е изд. — М., 1842. — Ч. 1–3; *Скальковский А.* История Новой Сечи или Последнего Коша Запорожского Извлечения из собственного Запорожского Архива А. Скальковским. — Одесса, 1841 // Денница (Варшава). — 1842. — № 17: (сентябрь). — С. 209–212.

Ждан М. Б. Рец. на вид.: Середні віки на Україні. — К.: Наук. думка, 1971. — Вип. 1 // УІ. — 1972. — № 3/4. — С. 138–142.

Закревский Н. Рец. на изд.: *Максимович М.* Письма о Киеве (первое, пятое и шестое). Помещены в журнале «Русский» на 1968 год., изд. М. Погодиным; *Максимович М.* Объяснительные параграфы о Киеве № 2, 3 и 4-й «Киевских Епархиальных Ведомостей» на 1869-й год // Древности. ТМАО. — М., 1871. — Т. 3. — С. 101–107.

Залізник М. «Зарослими шляхами України». Рец. на вид.: *Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Świąćckiego i Tadeusza Rylskiego*, wydana staraniem d-ra J. Jurkiewicza, F. Wolskiej, L. Siedleckiego i W. Lipińskiego; pod red. W. Lipińskiego. — Kijów, 1912. — XXIV, 675 s. // ЛНВ. — 1912. — № 12. — С. 552–557.

Івасюта М., Грабовецький В. Дружба двох народів-братів (Рец. на кн.: Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.). — К., 1959. Видавництво АН УРСР. Відп. редактор академік АН УРСР І. Крип'якевич // Жовтень. — 1960. — № 4. — С. 149–152.

[Лларіон, митрополит]. Рец. на кн.: Оглоблин О. Люди Старої України. — Мюнхен, 1959 // ВК. — 1960. — № 9. — С. 30.

Історик. Невдала спроба реабілітації українського шляхетства // За синім океаном. — 1960. — № 4. — С. 16–18.

И. Р. Рец. на кн.: Исследования о городах в юго-западной Руси, по актам 1432–1798 гг. Сост. В. Антонович. — К., 1870 // ВЕ. — 1870. — № 9. — С. 424–434.

Іконников В. С. Обзор литературы русской истории за 1874 год // УИ. — К., 1875. — № 8. — С. 207–248.

[Катков М.] Рец. на кн.: Максимович М. История Древней Русской словесности. — К., 1839. — Кн. 1 // ОЗ. — 1840. — № 4. — Отд. 5: Критика. — С. 37–72.

Кісь Я., Цибко О. Більше вимогливості і принциповості в історичних дослідженнях: (Рец. на кн.: Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Відп. ред. І. П. Крип'якевич. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — 499 с.) // КУ. — 1961. — № 1. — С. 90–93.

Клименко П. Рец. на кн.: Липинський В. Історичні студії та монографії. Т. 3: Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — Київ-Відень, 1920 // ЗІФВ. — К., 1923. — Кн. 2/3: (1920–1922) — С. 239–246.

Ковалів П. Про нову працю проф О. Оглоблина [«Люди Старої України»] // Київ (Філадельфія). — 1961. — № 4. — С. 44.

Колесник І. Методологія історії чи історія методології: метафори історичного дискурсу. Рец. на кн.: Зашкільняк Л. О. Вступ до методології історії. — Львів, 1996. — 96 с; Зашкільняк Л. О. Методологія історії від давнини до сучасності. — Львів, 1999. — 227 с. // УГО. — К., 2001. — Вип. 5. — С. 55–85.

Компан О. С. Довідник з історії Польщі. Рец. на кн.: *Mały słownik historii Polski*. — Warszawa, 1959 // УІЖ. — 1961. — № 4. — С. 149–150.

Компан О. С. Документи з історії братнього народу. Рец. на вид.: Белоруссия в эпоху феодализма. — Мн., 1959. — Т. 1. // УІЖ. — 1960. — № 4. — С. 138–139.

Компан О. С. Дослідження з історії збройних сил українського народу. Рец. на кн.: Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К., 1969 // АУ. — 1969. — № 5. — С. 90–92.

Компан О. Дослідження з історії промисловості України у XVIII ст. Рец. на кн.: Пономарев А. М. Промышленность Украины в XVIII в. — Черновцы, 1968. — 86 с. // АУ. — 1969. — № 4. — С. 90–92.

Компан О. С. Збірник статей про початок нового періоду в історії Росії. Рец. на вид.: Русское государство в XVII в. Сборник статей. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — 440 с. // УІЖ. — 1962. — № 2. — С. 125-129.

Компан О. С. Книга про чорноморське козацтво. Рец. на кн.: *Голобуцький В. А.* Черноморское казачество. — К., 1956 // УІЖ. — 1958. — № 2. — С. 140-143.

Компан О. Монографія про Драгоманова [Іванова Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половини XIX ст.). — К., 1971] // ЛУ. — 1971, 28 груд. — № 102. — С. 3.

Компан О. С. Рец. на вид.: Вопросы социально-экономической истории и источниковедения периода феодализма в России. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — 363 с. // УІЖ. — 1963. — № 3. — С. 144-146.

Компан О. С. Рец. на кн.: *Грабовецький В. В.* Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI-XIX ст. — Львів, 1966 // УІЖ. — 1966. — № 11. — С. 147-149.

Компан О. С. Рец. на кн.: *Киценко М.* Хортиця в героїці і легендах. — Дн., 1967 // УІЖ. — 1968. — № 3. — С. 154-155.

Компан О. С. Рец. на кн.: *Кісь Я. П.* Промисловість Львова у період феодалізму (XIII-XIX ст.). — Львів: Вид-во Львівського університету, 1968. — 224 с. // УІЖ. — 1969. — № 5. — С. 138-140.

Компан О. С. Рец. на кн.: *Логвин Г.* Украинское искусство X-XVIII вв. — М., 1963 // УІЖ. — 1963. — № 6. — С. 140-142.

Компан О. Рец. на кн.: *Млинарський З., Сліш А.* Андрій Потебня — борець за спільну справу братніх народів. — К., 1957 // Вітчизна. — 1957. — № 6. — С. 209-212.

Компан О. С. Сторінки з історії промисловості на Україні. Рец. на кн.: *Федоренко П. К.* Рудни Левобережної України в XVII-XVIII ст. — М.: Изд-во АН СССР, 1960. — 262 с. // УІЖ. — 1961. — № 2. — С. 139-141.

Компан О. Український Ренесанс. Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства // ЛУ. — 1967, 17 жовт. — № 82. — С. 4.

Компан О., Сенюк С., Таранушенко С. Лице часу. Рец. на кн.: *Білецький П.* Український живописний портрет. — К.: Мистецтво, 1969 // Вітчизна. — 1970. — № 6. — С. 162-169.

Компан О. С., Склярєнко Є. М. Книги з історії Львова. Рец. на вид.: Нариси історії Львова (1256-1956). — Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1956. — 440 с.; Історія Львова. Короткий нарис. — Львів: Вид-во ЛДУ, 1956. — 294 с. // Вісник АН УРСР. — 1957. — № 8. — С. 69-73.

Компан О. С., Стецюк К. І. Рец. на кн.: *Маркина В. А.* Крестьянство Правобережной Украины. Конец XVII — 60-е годы XVIII в. — К.: Изд-во Киевского ун-та, 1971. — 170 с. // УІЖ. — 1972. — № 9. — С. 139-141.

Компан Е. С. Рец. на кн.: *Маркина В. А.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века. — К.: Изд. Киевского ун-та, 1961. — 223 с. // ИСССР. — 1964. — № 1. — С. 174-176.

Компан Е., Кувєнева А. Рец. на кн.: *Ломова М.* Етнографічна діяльність І. Франка / Під ред. *К. Г. Гуслистого.* — К.: АН УРСР, 1957. — 119 с. // СЭ. — 1958. — № 3. — С. 190-194.

Кордуба М. Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1898 р.: І. Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації // ЗНТШ (Львів). — 1899. — Т. 28. — С. 1–12.

Кордуба М. Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1899 р.: І. Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації // ЗНТШ (Львів). — 1900. — Т. 37. — С. 1–7.

Корсаков П. Рец. на кн.: *Бантыш-Каменский Д. Н.* Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. — СПб., 1840 // Маяк. — 1841. — Ч. 14, гл. 4. — С. 114–116.

Костомаров Н. Историческая поэзия и новые ее материалы. Рец. на кн.: Исторические песни малорусского народа, с объяснением В. Антоновича и М. Драгоманова. Том первый // ВЕ. — 1874. — № 12. — С. 573–629.

Костомаров Н. О козаках. По поводу статьи Кулиша, напечатанной в 3-й и 6-й тетрадах Русского Архива (изд. 1877 г.). Историко-критический очерк // РС. — 1878. — Т. 21, № 3. — С. 385–402.

Костомаров Н. И. Рец. на журн.: Киевская старина: Ежемесячный исторический журнал. Киев, 1882. Кн. I–IV, январь–апрель. // НВ (СПб.). — 1882, 27 апр. — № 2212. — С. 2.

Костомаров Н. Рец. на изд.: Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. — К., 1856. — Т. 1. // ОЗ. — 1857. — Т. 110, № 2. — С. 114–123.

Костомаров Н. Рец. на кн.: *Антонович В. Б.* Очерк истории великого княжества Литовского до половины XV века. — К., 1878. — Вып. 1. // ИВ. — 1880. — № 5. — С. 178–186.

Костомаров Н. Рец. на кн.: *Буцинский П. Н.* О Богдане Хмельницком. — Харьков, 1882 // ЮК (Харьков). — 1882, 28 дек. — № 693. — С. 1–2.

Костомаров Н. Рец. на кн.: Чорна рада, хроника 1663 года П. Кулиша. — СПб., 1857. Проповеди на малороссийском языке протоиерея Гречулевича. Издание второе, исправленное, П. Кулиша. — СПб., 1857. // Современник. — 1858. — Т. 67, № 1. — С. 1–28.

Кравців Б. Нова праця про гетьмана Івана Мазепу [Рец. на кн.: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба] // Свобода (Джерсі-Сіті). — 1960, 17 берез. — № 51. — С. 2.

Кревецький І. Руїна європейської цивілізації? [про книгу Г. Ферреро «Гибель античной цивилизации». — Киев–Лейпциг, 1923] // ЛППМ (Берлін). — 1924. — № 2. — С. 21–22.

Крип'якевич І. Нові напрямки в українській історіографії (3 нагоди «Огляду української історіографії» Д. Дорошенка, Прага, 1923) // Діло (Львів). — 1924, 27 квіт. — № 93. — С. 5.

Крип'якевич І. Рец. на вид.: Z dziejów Ukrainy... — Kijów, 1912. — XXIV, 675 s. // ЗНТШ (Львів). — 1913. — Т. 115. — С. 188–191.

Крип'якевич І. Рец. на кн.: *Липинський В.* Историчні студії та монографії. Т. 3: Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — Київ–Відень, 1920 // ЛНВ. — 1922. — № 1. — С. 84–86.

[Крип'якевич І.] Рец. на кн.: *Томашівський С.* Перший похід Хмельницького в Галичину. — Львів, 1914. — 136 с. // ІУ (Львів). — 1914, 1 лют. — № 2. — С. 38.

Крип'якевич І. Хмельниччина в новім освітленні [про монографію С. Томашівського «Перший похід Хмельницького в Галичину»] // Діло (Львів). — 1914, 5 лют. — № 26. — С. 1-2.

Л. В. [Винар Л.-Р.] Рец. на ст.: *Шевченко Ф. П.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну (Укр. іст. журн. — 1966. — № 11. — С. 13-30) // УІ. — 1967. — № 1/2. — С. 124.

Лавріненко Юр. Історія без історії (Історія України, т. 1. Київ, Академія наук УРСР, 1953, 783 с.; Історія української літератури, т. 1, Київ, Академія наук УРСР, 1954) // УЛГ (Мюнхен). — 1955. — № 1: (лип.). — С. 4.

Лаз-ий Ал. [Лазаревский А. М.] Украинская литературная летопись за 1856 г. (Из Черниговских губернских ведомостей). — Чернигов: Губернская тип., 1856. — 36 с.

Лазаревский А. М. Замечания на исторические монографии Д. П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутных судах (Рец. на соч. Д. П. Миллера: Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. 1/ Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в. — Харьков, 1896. — 188 с. 2/ Превращение казачьей старшины в дворянство. — К., 1897. — 133 с.). — Харьков: Тип. А. Дарре, 1898. — 82 с.

Ланге Н. Древнее русское право в «Истории» г. Костомарова // РВ. — 1876. — Т. 123, № 5. — С. 303-347.

Левитський В. До питання про структуру історії економічного побуту України (З приводу праці акад. М. Є. Слабченка. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття, Т. I і II, 1925 р.) // Україна. — 1929. — № 37: (жовт.-листоп.). — С. 3-13.

Левитский В. Рец. на кн.: *Слабченко М. Е.* Хозяйство Гетманщины в XVII и XVIII столетии. — Одесса, 1922. — Т. 1: Землевладение и формы сельского хозяйства. — 222 с.; Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности в Гетманщине в XVII-XVIII стол. — 208 с. // Книга (Харків). — 1923. — № 2. — С. 32-33.

Левицький В. Листи Липинського // Діло (Львів). — 1926, 10 груд. — № 274. — С. 2; 11 груд. — № 275. — С. 2.

Линниченко И. Сочинения П. Голубовского и Д. Багалея. Критическая оценка. — СПб.: Тип. В. С. Балашева, 1883. — 43 с.

Липинський В. Історія України Мик. Аркаса. Рец. на кн.: *Аркас М.* Історія України. — СПб., 1908. — XVI, 384, [2] с. // ЛНВ. — 1908. — № 8. — С. 307-318.

ЛРВ [Винар Л.]. Історіографічні статті Я. Пеленського і Ст. Горака // УІ. — 1965. — № 3/4. — С. 102-104.

Л. Н. П. Что требуется от историка // РВ. — 1870. — № 9. — С. 355-362.

Л. С. Русские книги: 1. [Бантыш-Каменский Д. Н.] История Малой России. — [Ч. 1-4] // ВЕ. — 1830. — № 12. — Отд: Смесь. — С. 296-306.

Лучицкий И. Рец. на кн.: *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. — К., 1888-1889. — Т. 1: Стародубский полк, вып. 1-2 // УИ. — К., 1889. — № 12. — С. 283-297.

Марковський М. Рец. на кн.: *Грушевський М.* Історія української літератури. — К., 1925. — Т. 4. — 666, 14 с. // Україна. — 1926. — № 1. — С. 145–147.

[*Мартос А.*] Рец. на кн.: *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России. — М., 1822. — Ч. 1–4. // СО. — 1823. — Част. 83, № 3. — Отд. 3: Современная рус. библиография. — С. 130–138.

Мицюк О. Рец. на кн.: *Грушевський М.* З починів українського соціалістичного руху. — Відень: УСІ, 1922. — 212 с. // НУ (Прага). — 1922. — № 10/11. — С. 52–53.

М-ський М. [*Мочульський М.*] Надмогильний пам'ятник і літературна спадщина М. Грушевського // Діло (Львів). — 1937, 7 лют. — № 27. — С. 5–6.

М-ський М. Рец. на кн.: *Бантыш-Каменский Д.* Жизнь Мазепы. — М.: Тип. А. Семена, 1834. — 92 с. // СП (СПб). — 1835, 26 июня. — № 141. — С. 561.

Мякотин В. А. К истории Нежинского полка в XVII–XVIII вв. Рец. на кн.: *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. — К., 1893. — Т. 2: Полк Нежинский. — СПб.: Тип. имп. АН, 1896. — 126 с.

Н. П. [*Петров Н. И.*] Библиографическая заметка: Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. — К., 1874. — Т. 1 // ТКДА. — К.: Тип. С. Т. Еремеева, 1874. — Т. 4. — С. 317–352.

Н. П. [*Петров Н. И.*] Библиографическая заметка: Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. — К., 1875. — Т. 2, вып. 1 // ТКДА. — К.: Тип. С. Т. Еремеева, 1875. — Т. 4. — С. 146–160.

Н. П. [*Полевой Н.*] Книги 1830 года: [*Бантыш-Каменский Д. Н.*] История Малой России. — 2-е изд. — М.: Тип. С. Селивановского, 1830. — Ч. 1. — XX, 360 с; Ч. 2. — 223, 62 с; Ч. 3. — 264, 96 с. // МТ. — 1830. — Ч. 23, № 12. — Отд.: Современная библиография. — С. 478–481.

Н. П. [*Полевой Н.*] Малороссия. Ее обитатели и история. Рец. на кн.: *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России. — 2-е изд. — М., 1830. — Ч. 1–3. // МТ. — 1830. — № 17. — С. 74–97; № 18. — С. 224–257.

Новий і останній том Історії М. Грушевського // Тризуб (Париж). — 1937. — № 6. — С. 29.

Новицький И. Новые издания народных песен. Рец. на изд.: Исторические песни малорусского народа. С объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. — К., 1874. — Т. 1. — XXIV, 336 с. // Киевлянин. — 1874, 14 сент. — № 110. — С. 1–3.

О-ч Л. [*Окіншевич Л.*] Рец. на кн.: *Крупницький Б.* До методологічних проблем української історії / УВАН. Секція історична: І. Праці Конференції історичної групи 6 липня 1946. — Авгсбург: УВАН, 1946. — 23 с. // Україна (Париж). — 1949. — № 2. — С. 137–138.

Оглоблін О. Рец. на вид.: Записки Одеського Наукового при У.А.Н. Товариства. Секція соціально-історична / За ред. *М. Слабченка.* — 1927. — Ч. 1. — 99 с; 1928. — Ч. 2. — 92 с; 1928. — Ч. 3. — 102 с. // ЧШ. — 1929. — № 7. — С. 243–249.

Оглоблін О. Рец. на кн.: *Модзалевський В.* Гути на Чернігівщині. — К.: УАН, 1926. — 191 с. // ЗІФВ. — К., 1927. — Кн. 10. — С. 369–375.

Оглоблін О. Рец. на кн.: *Слабченко М.* Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття. — Б. м., 1925. — Т. 1. — VIII, 318 с. // ЗІФВ. — К., 1926. — Кн. 7/8. — С. 560–571.

Оглоблін О. Рец. на кн.: Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. Український Інститут Марксизму. ДВУ. — 1928. — Т. 2, Ч. 1. — 167 с. // ПМ. — 1929. — № 3. — С. 145-151.

Оглоблін О. Рец. на пр.: Фесенко В. А. К истории возникновения города Луганска (Радянська Школа, 1926, жовтень, стор. 85-100); його-ж-таки. К истории возникновения города Луганска (ibid., 1927, II, стор. 93-97); його-ж-таки. К истории г. Луганска (ibid., 1927, III, стор. 104-120); його-ж-таки. Художественное литье на старом Луганском литейном заводе (ibid., 1927, VI-VII, стор. 93-100). — Луганське // ЗІФВ. — К., 1927. — Кн.15. — С. 257-260.

Оглоблін О. П. Старовинна українська фабрика (з приводу книги проф. М. Е. Слабченка — «Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны». Т. II. Судьбы фабрики и промышленности в XVII-XVIII стол. — Одесса, 1922 г.) // ЧШ. — 1925. — № 8. — С. 91-100.

Оглоблін О. Цінна книга по історії СРСР. Рец. на кн.: «В помощь изучающим историю СССР». Під редакцією члена-кореспондента АН СРСР А. В. Шестакова. Видавництво Політичної літератури при ЦК КП(б)У, 1941. — стор. 418 // Комуніст (К.) — 1941, 11 берез. — № 58. — С. 3.

Окиншевич Л. Рец. на кн.: Слабченко М. Е. Центральные учреждения Украины XVII-XVIII ст. — Одесса, 1918 // Україна. — 1925. — № 3. — С. 166-167.

Окиншевич Л. Рец. на ст.: Слабченко М. До методології історії робітничого класу (Червоний шлях. — 1927. — № 5. — С. 78-85) // ПКЗР / За ред. акад. Н. П. Василенка. — Київ: З друк. УАН, 1927. — Вип. 3. — С. 424-426.

Окр-ц [Окрейц] С. С. Отживающие русские Вальтер-Скотты. Рец. на кн.: Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. — 3-е изд. — СПб., 1870 // Дело. — 1870. — № 6. — С. 35-54; № 7. — С. 45-63.

П. Щ. Рец. на кн.: Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. — 3-е изд. — СПб., 1870; его же. Последние годы Речи Посполитой. — СПб., 1870 // РВ. — 1870. — № 5. — С. 354-357.

П-н А. [Пыпин А. Н.] Рец. на изд.: Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш. — СПб., 1856-1857. — Т. 1-2 // Современник. — 1857. — Т. 63, № 5. — Отд.: Критика. — С. 1-21.

Павлович Ф. П. [Шевченко Ф. П.] Нове в шевченкознавстві: (Огляд джерел та літератури) // УІЖ. — 1959. — № 3. — С. 123-130.

Пархоменко В. Рец. на публ.: Слабченко М. Соціально-правова організація Січи Запорізької / Окрема відбитка з видання У. А. Н. «Праці Комісії для вивчення історії Західньо-Руського та Українського права». — К., 1927. — Вип. 3. — С. 203-340 // ЧШ. — 1928. — № 3. — С. 158-159.

Перетц В. Рец. на кн.: Грушевський М. Історія української літератури. — Київ-Львів, 1923. — Ч. 1, т. 1. — 360 с.; Т. 2. — 231 с.; Т. 3. — 159 с. // Україна. — 1925. — № 4. — С. 158-163.

Перцев В. Новые русские труды по теории исторической науки // ГМ. — 1914. — № 4. — С. 269-282.

Петровський М. Рец. на ст.: Оглоблін О. До історії Руїни (Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1928. — Кн. 16. — С. 200-215); його ж. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року (Ювілейний зб. на пошану акад.

Д. І. Багалія. — К., 1927. — С. 720–744); *його ж.* До історії повстання Петра Іваненка (Петрика) (Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1928. — Кн. 19. — С. 226–230) // Україна. — 1929 — № 36: (верес.). — С. 153–155.

Пец-Галуховский Н. [Максимович М.] Рец. на кн.: *Кулжинский И.* Малороссийская деревня. — М., 1827. — IX, 136 с. // МТ. — 1827. — Ч. 13, № 3. — С. 230–236.

Пичета В. Рец. на кн.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Київ-Львів, 1913. — Т. 8, ч. 1. // УЖ. — 1914. — № 3. — С. 128–130.

Погодин М. Письмо к сочинению, начатое в 1837 г. Рец. на кн.: *Максимович М.* Откуда идет Русская земля, по сказанию Несторовой повести и по другим писаниям Русским. — К., 1837. — 147 с. // Москвитянин. — 1841. — Ч. 2, № 3. — С. 219–243.

Погодин М. Рец. на изд.: Словарь достопамятных людей Русской земли, сочинение Д. Н. Бантыш-Каменского. — СПб., 1847. — Т. 1–3. Статья [первая]-вторая // Москвитянин. — 1848. — Ч. 3, № 5. — Отд.: Критика. — С. 53–73; Ч. 5, № 10. — Отд.: Критика. — С. 46–79; Ч. 6, № 11. — Отд.: Критика. — С. 1–29.

Полонська-Василенко Н. «Люди Старої України». [Рец. на кн.: *Оглоблин О.* Люди Старої України] // УС (Мюнхен). — 1961. — № 3. — С. 38–44.

Правобережець В. [Липинський В.] Кілька уваг з приводу книжки д. Васілевського «Україна і справа українська» // ЛНВ. — 1912. — № 9. — С. 333–344.

Прицак О. Некролог із постскриптумом (Історичні джерела та їх використання. — К., 1964–72. — Т. 1–7) // Свобода (Джерсі-Сіті). — 1977. — 14, 17–21 трав. — № 110. — С. 2; № 112. — С. 2; № 113. — С. 2; № 114. — С. 2; № 115. — С. 2; № 116. — С. 2, 4.

Прутський Н. Нова праця про Володимира Антоновича. Рец. на кн.: *Дорошенко Д.* Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. — Прага: Вид-во Ю. Тищенко, 1942. — 163, 5 с. // ЛВ. — 1942, 27 жовт. — № 244. — С. 2.

Пушкарев Л. Н. Залог успеха в источниковедческом анализе (По поводу книги Ф. П. Шевченко «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.», вид. АН УРСР, Київ, 1959. 500 с., тир. 2000) // ИСССР. — 1962. — № 2. — С. 174–176.

[*Пытин А. Н.*] Рец. на изд.: Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш. — СПб., 1856. — Т. 1 // Современник. — 1857. — Т. 61, № 1/2. — С. 11–21.

[*Пытин А. Н.*] Рец. на кн.: *Грушевський М.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. — К., 1891 // ВЕ. — 1891. — № 12. — С. 849–851.

Р. М. [Булгарин Ф. В.] Рец. на изд.: Словарь достопамятных людей Русской земли, сост. Д. Н. Бантыш-Каменским. — М., 1836. — Ч. 1. — 388 с; Ч. 2. — 459 с; Ч. 3. — 389 с; Ч. 4. — 395 с; Ч. 5. — 395 с. // СП. — 1837, 15 февр. — № 36. — С. 141–144.

Рец. на изд.: Словарь достопамятных людей Русской земли, сост. Д. Н. Бантыш-Каменским. — М., 1836. — Ч. 1. — 388 с; Ч. 2. — 459 с; Ч. 3. — 389 с; Ч. 4. — 395 с; Ч. 5. — 395 с. // БЧ. — 1837. — Т. 20. — Отд. 6. — С. 60–62.

Рец. на изд.: Словарь достопамятных людей Русской земли, сочинение Д. Н. Бантыш-Каменского. — СПб., 1847. — Т. 1–3. // Современник. — 1847. — Т. 5, № 9. — С. 1–10.

Рец. на кн.: *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — М., 1842. — Ч. 1-3 // БЧ. — 1842. — Т. 51. — Отд. 6: Литературная летопись — С. 70-77.

Рец. на кн.: *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — 3-е изд. — М., 1842. — Ч. 1-3 // ОЗ. — 1842. — Т. 22, № 6. — Отд. 6: Библиографическая хроника. — С. 41-42.

Рец. на кн.: *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — 3-е изд. — М., 1842. — Ч. 1-3 // СО. — 1842. — № 3. — Отд. 6: Критика. — С. 10-12.

Рец. на кн.: *Костомаров Н.* Об историческом значении русской народной поэзии. — Харьков, 1843. // БЧ. — 1844. — Т. 66. — Отд. 6: Литературная летопись. — С. 11-13.

Рец. на кн.: *Костомаров Н.* Об историческом значении русской народной поэзии. — Харьков, 1843. // ОЗ. — 1844. — Т. 33. — Отд. 6: Библиографическая хроника. — С. 11.

Римская История, соч. Нибура — она же второго издания — Шлегелев Разбор Нибуровой Римской Истории — Древняя История Римского государства, соч. Вахсмута (окончание) // МТ. — 1829. — Ч. 27, № 9. — С. 82-118.

Річ. Анд. [Пісоцький А.] Рец. на кн.: *Слабченко М. Е.* Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны. — Одесса: Государственное изд-во Украины, 1922. — Т. 1: Землевладение и формы сельского хозяйства. — 223 с.; Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности. — 208 с. // ЧШ. — 1923. — № 1. — С. 284-285.

Рожков Н. Рец. на кн.: *Грушевский М.* Иллюстрированная История Украины. Авторизованный перевод со второго укр. издания. С 387 рис. — СПб., 1913 // СМ. — 1913. — № 4. — С. 119-121.

Росковшенко И. Рец. на изд.: *Бантыш-Каменский Д. Н.* Словарь достопамятных людей русской земли. — М., 1836. — Ч. 1. — 388 с; Ч. 2. — 459 с.; Ч. 3. — 389 с; Ч. 4. — 395 с; Ч. 5. — 395 с. // ЖМНП. — 1837. — Ч. 13, № 2. — Отд.: Новости и смесь. — С. 426-429.

Рыбаков И. Ф. Рец. на вид.: *Яворський М.* Україна в епоху капіталізму. — Харків: ДВУ, 1924. — Вип. 1: Період початкової акумуляції. — 366 с.; Полтава: ДВУ, 1925. — Вип. 2: На шляху капіталістичної акумуляції. — 185 с.; Харків: ДВУ, 1925. — Вип. 3: В суперечках імперіялізму. — 309 с. // Былое. — 1925. — № 3. — С. 244-247.

С. В. История гетманства Мазепы. Рец. на кн.: *Костомаров Н. И.* Мазепа. Историческая монография. — М.: Типо-лит. И. Н. Кушнерева и К°, 1882. — VII, 446 с. // РВ. — 1883. — Т. 166, №7. — С. 328-366.

С. Т. [Томашівський С. Т.] Рец. на кн.: *Кордуба М.* Західне пограниччє галицької держави між Карпатами та долини Сяном. — Львів, 1925 // Політика (Львів). — 1926, 5-20-го лют. — № 3/4. — С. 58.

С. Т. [Томашівський С. Т.] Рец. на кн.: *Міхновський М.* Самостійна Україна: промова. — Львів: Вид. РУП, 1900. // ВУ (Нью-Йорк). — 1971/1972. — № 65/66. — С. 74-77.

С. Т. [Томашівський С. Т.] Рец. на кн.: *Gau J.* Les Papes du XI-e siècle et la Chrétienté. — Paris, 1926 // ЗЧСВВ. — 1927. — Т. 2, вип. 3/4. — С. 450-451.

С. Т. [Томашівський С. Т.] Рец. на кн.: *Güldenstübbe O. v. Betrachtungen zur russischen Agrarkrise*. 1925. // Політика (Львів). — 1925, 10 падолиста. — № 3. — С. 54–56.

С. Т. [Томашівський С. Т.] Рец. на кн.: *Lord Bishop of Durham. The Gift of historical thinking*. — [London], 1925. // Політика (Львів). — 1925, 25 жовт. — № 2. — С. 39.

С. Т. [Томашівський С. Т.] Рец. на кн.: *Poynter J. W. Nicaea. Sixteen hundred years ago and now*. 1925 // Політика (Львів). — 1925, 25 падолиста. — № 4. — С. 71–72.

С. Т. [Томашівський С. Т.] Рец. на кн.: *Semkowicz W. Geograficzne podstawy Polski Chrobrego*. 1925 // Політика (Львів). — 1925, 25 жовт. — № 2. — С. 39–40.

С. Ш. [Шевырев С.] Рец. на кн.: *Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем*. — М.: Тип. А. Семена, 1827. — XXXVI, 234 с. // МВк. — 1827. — Ч. 6, № 22. — Отд.: Критика. — С. 310–317.

Савельев Н. Рец. на кн.: *Маркевич Н. История Малороссии*. — М., 1842. — Т. 1–4 // ЖМНП. — 1843. — № 8. — Отд. 6: Обзорение книг и журналов. — С. 156–195.

Савельев Н. Рец. на кн.: *Маркевич Н. История Малороссии*. — М., 1842. — Т. 1–4 // СО. — 1843. — № 4. — Отд.: Критика. — С. 1–17.

[Сенковский О.-Ю.] Рец. на кн.: *Песнь о полку Игореве, сложенная в конце XII века, на древнем Русском языке. Издана, с переводом на нынешний Русский язык, профессором Русской словесности М. Максимовичем для своих слушателей*. — К.: Тип. Университета Св. Владимира, 1837. — 49 с. // БЧ. — 1837. — Т. 24, № 2. — Отд. 6: Литературная летопись. — С. 33–37.

[Сенковский О.-Ю.] Стаття перша-друга. Рец. на кн.: *Маркевич Н. История Малороссии*. — М., 1842. — Т. 1–4 // БЧ. — 1843. — № 9. — Отд. 5: Критика. — С. 1–26; № 10. — Отд. 5: Критика. — С. 27–46.

Скубицкий Т. Рец. на кн.: *Яворський М. Історія України в стислому нарисі*. — ДВУ, 1929. — 345 с. // ИМ. — 1929. — № 12. — С. 282–285.

Слабченко М. Рец. на кн.: *Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика*. — К., 1925 // ЗІВФ. — К., 1926. — Кн. 7/8. — С. 557–560.

Славинский М. Рец. на кн.: *Грушевський М. Історія України-Руси*. — Київ-Львів, 1909. — Т. 7: *Козацькі часи — до р. 1625*. — 628, X с. // ВЕ. — 1909. — № 11. — С. 419–421.

Славинский М. Рец. на кн.: *Грушевский М. Очерк истории украинского народа*. — СПб., 1911. // ВЕ. — 1911. — № 8. — С. 408.

Соловей Д. До питання про кількість кріпаків на Україні (з приводу даних проф. Слабченка в «Матеріалах до економічно-соціальної історії України XIX століття» т. 1) // ЗІФВ. — К., 1927. — Кн. 11. — С. 287–292.

Соловьев С. Уния, козачество, раскол. 1) *Коялович М.* Литовская церковная уния; 2) *Костомаров Н.* Богдан Хмельницкий; 3) *Щапов А.* Русский раскол старообрядства // Атений. — 1859. — Ч. 2. — С. 393–420.

Срезневский И. Рец. на кн.: *Костомаров Н.* Об историческом значении русской народной поэзии. — Харьков, 1843. — 216 с. // Москвитянин. — 1844. — Ч. 2, № 3. — С. 141–154.

Сумцов М. Рец. на кн.: *Грушевський М.* Початки громадянства (генетична соціологія). — Відень, 1921. — 328 с. // Україна. — 1925. — № 3. — С. 153–155.

Тихомиров М. Н., Мальцев А. Н. Новый труд по истории освободительной войны на Украине в середине XVII века: (Рец. на кн.: Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Відп. ред. І. П. Крип'якевич. — К.: Вид-в АН УРСР, 1959. — 499 с.) // ВИ. — 1962. — № 1. — С. 148–153.

Ткаченко М. З приводу нової розвідки з історії української торгівлі за першої половини XIX ст. (Оглоблін О. Транзитний торг України за першої половини XIX сторіччя (Записки історично-філологічного відділу. — 1927. — Кн. 12. — С. 234–252; Кн. 15. — С. 166–195) // ЗІФВ. — К., 1929. — Кн. 24. — С. 389–396.

Ткаченко М. Рец. на кн.: Оглоблін О. П. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. К. 1925, стор. 270. Його-ж, Предкапиталистическая фабрика. К. 1925, стор. 324 // Україна. — 1928. — № 1. — С. 147–155.

Ткаченко М. Рец. на кн.: Слабченко М. Є. Організація народного господарства від Хмельниччини до світової війни. — Т. 5, вип. 1: Соціально-правова організація Січи Запорозької (Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — К., 1927. — Вип. 3; та окрема відбитка. — К., 1927. — 136 с.) // Україна. — 1929. — № 32: (січ.-лют.). — С. 101–106.

Томашівський С. Історія і політика. Кілька думок із приводу книжки В. Липинського «Україна на Переломі» // ХУ (Відень). — 1921. — Кн. 3, зб. 5/6. — С. 165–170.

Томашівський С. Нова книжка — нові часи. Рец. на кн.: Грушевський М. Очерк истории украинского народа. — СПб., 1904 // ЛНВ. — 1905. — Т. 29, № 1. — С. 43–53.

Томашівський С. Рец. на вид.: Твори Тараса Шевченка. Кобзар. Виданий під ред. І. Франка. — Львів, 1908. — Т. 1 // ЛНВ. — 1908. — Т. 41, № 2. — С. 440–441.

Томашівський С. Рец. на кн.: Старицький М. Богдан Хмельницький. Історична драма в 5 діях і 6 одмінах, з апофеозом. — К., 1897 // ЛНВ. — 1898. — Т. 4, № 10. — С. 11–20.

Томашівський С. Рец. на кн.: Старицький М. Оборона Буші. Історична драма в 5 діях і 6 одмінах за часів Хмельниччини (Киевская старина. — 1899. — № 3–4) // ЛНВ. — 1899. — Т. 8, № 10. — С. 136–152.

Томашівський С. Рец. на ст.: Paszkiewicz H. U podstaw potęgi moskiewskiej. Studium z dziejów Rusi suzdalsko-włodzimierskiej XIII wieku (Ateneum Wileńskie. — 1928. — Т. V, z. 14. — 84 s.) // ЗЧСВВ. — 1930. — Т. 3, вип. 3/4. — С. 735–737.

Томашівський С. Угорські Русини в світлі мадярської урядової статистики. Рец. на кн.: Balogh P. A népfajok Magyarországon, 1902; A magyar korona országainak 1900-évi népszámlálása, 1902 // ЗНТШ (Львів). — 1903. — Т. 56. — С. 1–46.

Федоренко П. З спірних питань економіки України (Рец. на кн.: Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны. — Б.м., 1922. — Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII столетиях. — Т. 1: Землевладение и формы сельского хозяйства; Б.м., 1922. — Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности; Б.м., 1923. — Т. 3: Очерки торговли и торгового капитализма; Б.м., 1925. — Т. 4: Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII-XVIII вв.; Його ж. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни. — Б. м., 1923. — Т. 1: Землеволодіння та форми сіль-

ського господарства Гетьманщини XVII–XVIII століттів) // Україна. — 1929. — 35: (лип.-серп.). — С. 9–33.

Федорук Я. О. Відгук Василя Гарасимчука на IX том «Історії України-Руси» М. Грушевського // УАЩ: Нова серія. — К., 1999. — Т. 6/7, Вип. 3/4. — С. 534–541.

Чировський М. Праця проф. О. Оглоблина про Мазепу // Свобода (Джерсі-Сіті). — 1960, 5 квіт. — № 64. — С. 3.

Шаповал М. Рец. на кн.: *Сорокин П. А.* Система социологии. — Пг.: Изд-во «Колос», 1920. — Т. 1–2: Социальная аналитика. — 357+463 с. // НУ (Прага). — 1922. — № 16/18. — С. 101–103.

Шевченко Ф. П. Роль народних мас, класів, партій і особи в історії. Рец. на кн.: Роль народных масс и личности в истории. — М.: Госполитиздат, 1957. — 376 с. // УІЖ. — 1957. — № 1. — С. 152–156.

Шевченко Ф. Серйозні хиби книжки про Київ (Рец. на кн.: *Марченко М. И.* Киев — столица Украинской ССР). — М.: Гос. изд-во географ. литературы, 1950. — 70 с. // РУ (К.). — 1952, 10 лют. — № 35. — С. 3.

Шпунт Р. Рец. на кн.: *Слабченко М. Е.* Матеріяли до економічно-соціальної історії України. — Б.м., 1925. — Т. 1. — VIII, 318 с.; 1927. — Т. 2. — 278 с. // БУ. — 1927. — № 2. — С. 96–102.

Щербина В. Рец. на вид.: *Fontes historiae Ukraino-Russicae (Ruthenicae) a collegio archaeographico Societatis Scientiarum Ševčenkianae editi. Vol. I.* Жерела до історії України-Руси. Видає археографічна комісія НТШ. — Львів, 1895. — Т. 1: Люстрації королівщин в землях Галицькій, Перемиській з р. 1565—66 // КС. — 1896. — № 7/8. — С. 37–41.

Щербина В. Рец. на вид.: *Fontes historiae Ukraino-Russicae (Ruthenicae) a collegio archaeographico Societatis Scientiarum Ševčenkianae editi. Vol. II.* Жерела до історії України-Руси. Видає археографічна комісія НТШ. — Львів, 1897. — Т. 2: Люстрації королівщини в землях Перемиській і Сяноцькій з р. 1565 // КС. — 1898. — № 1. — С. 25–27.

Яворський М. Рец. на кн.: *Грушевський Мих.* Початки громадянства (генетична соціологія). — Прага: Institut Sociologique Ukrainien, 1921. — 328 с. // Книга (Харків). — 1923. — № 2. — С. 33–34.

Ястребов Ф. «Тому дев'ятого перша половина» Рец. на кн.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — ДВУ, 1928. — Т. 9, перша половина. — 601 с. // ПМ. — 1930. — № 1: (січ.-лют.). — С. 133–148.

Korduba M. Der Ukraine Niedergang und Aufschwung [Hruševský M. Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruś) VIII. Band, 1. Teil. 1626–1638. 2. Auflage. Kyjiv–L'viv 1922. 335 s.; Počatky Chmel'nyččyny. Istorija Ukrajiny-Rusy. T. VIII. č 2. (Die Anfänge der Chmel'nyččyna. Die Geschichte der Ukraine-Ruś. VIII. Bd. 2. Teil.) 1638–1648. 2. Auflage. Kyjiv–Wien 1922. 224 s.; Chmel'nyččyna v Rozcviti. Istorija Ukrajiny-Rusy. T. VIII. č 3. (Die Chmel'nyččyna in ihrer Blüte. Die Geschichte der Ukraine-Ruś. VIII. Bd. 3. Teil.) 1648–1650. 2. Auflage. Kyjiv–Wien 1922. 288 s.; Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruś) IX Bd. 1. Teil. 1650–1653. [Kyjiv] 1928. 601 + [III] s.); Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruś) IX Bd. 2. Teil. 1654–1657. [Kyjiv] 1931. 1026 + II s. (S. 605–1630.)] // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. — Berlin, 1932. — Bd. VI. — S. 36–60, 193–230, 358–385.

Velychenko S. The Official Soviet View of Ukrainian Historiography (*Kovalenko L. A. Istoriohrafiiia istorii Ukrainskoi RSR vid naidavnishykh chasiv do Velykoi Zhovtnevoi sotsialistychnoi revoliutsii*. Kiev: Vyshcha Shkola, 1983. — 118 p.) // JUS. — 1985. — Vol. 10, no. 2. — P. 81–91.

Wójcik Z. [Recenzja:] *Szewczenko F. P. Polityczni ta ekonomiczni zwjazky Ukrajiny w seredyjni XVII st.*, Kyiw, Akademija Nauk Ukrajnskoj RSR. Instytut Istorii, 1959, 499 s. // KH. — 1962. — Nr. 1. — S. 190–194.

Yakovliv A. The Reunion of the Ukraine with Russia: Воссоединение Украины с Россией, документы и материалы в трех томах. Москва, 1954 (Review article) // AUAAS. — New York: Published by the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., 1955. — Vol. 4, no. 3. — P. 1002–1034.

ХІІІ. Енциклопедії, словники та довідники

Бантыш-Каменский Д. Словарь достопамятных людей Русской земли, содержащий в себе жизнь и деяния знаменитых полководцев, министров и мужей государственных, великих иерархов православной церкви, отличных литераторов и ученых, известных по участию в событиях Отечественной истории, сост. *Д. Бантыш-Каменским* и изданный *А. Ширяевым*: В 5 ч. — М.: Тип. А. Семена, 1836. — Ч. 1: А–В. — VIII, 388 с.

Бантыш-Каменский Д. Словарь достопамятных людей Русской земли..., сост. *Д. Бантыш-Каменским* и изданный *А. Ширяевым*: В 5 ч. — М.: Тип. С. Селивановского, 1836. — Ч. 2: Г–И. — V, 460 с.

Бантыш-Каменский Д. Словарь достопамятных людей Русской земли..., сост. *Д. Бантыш-Каменским* и изданный *А. Ширяевым*: В 5 ч. — М.: Тип. Н. Степанова, 1836. — Ч. 3: К–М. — 390, VI с.

Бантыш-Каменский Д. Словарь достопамятных людей Русской земли..., сост. *Д. Бантыш-Каменским* и изданный *А. Ширяевым*: В 5 ч. — М.: Тип. Лазаревых, 1836. — Ч. 4: Н–Р. — 396, IV с.

Бантыш-Каменский Д. Словарь достопамятных людей Русской земли..., сост. *Д. Бантыш-Каменским* и изданный *А. Ширяевым*: В 5 ч. — М.: Тип. Лазаревых, 1836. — Ч. 5: С–Ф. — 396, VIII с.

Бантыш-Каменский Д. Словарь достопамятных людей Русской земли: В 3 ч. — СПб.: Тип. Штаба Отдельного Корпуса внутр. стражи, 1847. — Ч. 1: А–Д. — VII, 572 с.

Бантыш-Каменский Д. Словарь достопамятных людей Русской земли: В 3 ч. — СПб.: Тип. Штаба Отдельного Корпуса внутр. стражи, 1847. — Ч. 2: Е–П. — IV, 574, 108 с.

Бантыш-Каменский Д. Словарь достопамятных людей Русской земли: В 3 ч. — СПб.: Тип. К. Края, 1847. — Ч. 3: Р–Ф. — IV, 630 с.

Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. Московского университета за истекающее столетие, со дня учреждения января 12-го 1755 года, по день столетнего юбилея января 12-го 1855 года, сост. трудами проф. и

преподавателей, занимавших кафедры в 1854 г. и расположенный по азбучному порядку. — М.: Университет. тип., 1855. — Ч. 2. — 673 с.

[Бодянский П. И.] Биографический словарь уроженцев Полтавской губернии или умерших в ней, известных своею служебною или литературною деятельностью // Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. — Полтава: Губ. стат. ком., 1865. — С. 433–465.

Джери Дэвид, Джери Джулия. Большой толковый социологический словарь: В 2 т. — М.: Вече; АСТ, 1999. — Т. 1: А–О. — 544 с.

Джери Дэвид, Джери Джулия. Большой толковый социологический словарь: В 2 т. — М.: Вече; АСТ, 1999. — Т. 2: П–Я. — 528 с.

Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; пер. з англ. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. — 503 с.

Історіографічний словник: Навчальний посібник для студентів історичних факультетів університетів / За ред. С. І. Посохова. — Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. — 320 с.

Кауфман И. М. Русские биографические и библиографические словари. — М.: Гос. изд-во культурно-просветит. лит-ры, 1955. — 751 с.

Киево-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання / Відп. ред. В. С. Брюховецький; наук. ред., упоряд. З. І. Хижняк. — К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. — 736 с.

Культурология XX век: Словарь / Гл. ред. и сост. С. Я. Левит. — СПб.: Университетская книга, 1997. — 590 с.

Маркевич Н. А. Отрывок из Большого исторического, мифологического, статистического, географического и литературного словаря Российского государства. — М.: В тип. А. Семена, 1836. — II, 42 с.

Новейший философский словарь. — 3-е изд., испр.; сост. и гл. ред. А. А. Грицанов. — Мн.: Книжный дом, 2003. — 1279 с.

Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. — К.: Генеза, 1997. — 400 с.

Посохов С. И., Ярмыш А. Н. Губернаторы и генерал-губернаторы. — 2-е изд., испр. и доп. — Харьков: Ун-т внутр. дел, 1997. — 163 с.

Психология. Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Политиздат, 1990. — 494 с.

Світова та вітчизняна етнодержавницька думка: (У персоналіях) / Відп. ред. Ю. І. Римаренко. — Київ–Донецьк: Донеччина, 1997. — 320 с.

Смолій В. А., Пінчук Ю. А., Ясь О. В. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / Вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. — К.: Вища школа, 2005. — 543 с.

Современная западная социология: Словарь. — М.: Политиздат, 1990. — 432 с.

Современная западная философия: Словарь / Сост. В. С. Малахов, В. П. Филатов. — М.: ИПЛ, 1991. — 414 с.

Философы России XIX–XX столетий: Биографии, идеи, труды / Гл. ред. П. В. Алексеев. — М.: АО «Книга и бизнес», 1993. — 221 с.

Черейский Л. А. Пушкин и его окружение. — 2-е изд., доп. и перераб. — Л.: Наука, 1988. — 544 с.

Энциклопедический словарь издателя Ф. Павленкова. — 4-е изд. — СПб.: Тип. Ю. Н. Эрлих, 1910. — 3104 стб.

Энциклопедия эпистемологии и философии науки / Гл. ред. *И. Т. Касавин*. — М.: «Канон+»; РООИ «Реабилитация», 2009. — 1248 с.

XIV. Бібліографічні покажчики, довідники, інвентарні описи

Архів Івана Крип'якевича: Інвентарний опис / Упор. *Я. Федорук*; наук. ред. *І. Бутич, Я. Дашкевич, О. Купчинський*. — Київ-Львів, 2005. — XXX, 252 с.

Бантыш-Каменский Н. Н. Реестры греческим делам Московского архива Коллегии иностранных дел (Российский государственный архив древних актов. Фонд 52. Опись 1) / Отв. ред. *Б. Л. Фонкич*. — М.: Индрик, 2001. — 415 с.

Видання Академії наук УРСР. 1919–1967. Суспільні науки: Бібліографічний покажчик / Відп. ред. *М. М. Онопрієнко*. — К.: Наук. думка, 1969. — 649 с.

Винар Л. Бібліографія праць проф. д-ра Олександра Оглоблина (1920–1975) // Зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / Відп. ред. *В. Омельченко*. — Нью-Йорк: УВАН, 1977. — С. 96–119.

Добровольский Л. М. Запрещенная книга в России 1825–1904. Архивно-библиографические разыскания. — М.: Изд-во ВКП, 1962. — 253 с.

Кирилюк Є. Бібліографія праць П. О. Куліша та писань про нього. — К.: ВУАН. Бібліографічна комісія, 1929. — 121 с.

Лазаревский А. Указатель источников для изучения Малороссийского края. — СПб.: В тип. Губернского правления, 1858. — Вып. 1. — [I], II, 121 с.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- А.** В. див. ПИПІН Олександр Миколайович
А. Л. див. ЛАЗАРЕВСЬКИЙ Олександр Матвійович
А. Я. див. ЯЦИМИРСЬКИЙ Олександр Іванович
АБРАМОВ Іван Спиридонович (Абрамов І. С.), фольклорист **II 409**
АБРАМОВИЧ Дмитро Іванович (Абрамович Д. І.), історик **II 424**
АВГУСТ II Сильний, король **I 520**
АВЕРІНЦЕВ Сергій Сергійович (Аверинцев С. С.), культуролог **I 53; II 448**
АВЕРКІЄВ Дмитро Васильович (Аверкієв Дмитро, Аверкієв Д.), драматург **I 202; II 479**
АВЕР'ЯНОВ Михайло Васильович (Аверьянов М. В.), видавець **II 461**
АДАМОВ И. А., історик **II 149, 416**
АДРІАНОВА-ПЕРЕТЦ Варвара Павлівна (Адрианова-Перетц В. П.), літературознавець
I 156, 468; II 489
АЗАДОВСЬКИЙ Марк Костянтинович (Азадовский М. К.), літературознавець **I 73; II 435**
АЙЗЕНШТОК Ієремія Якович (Айзеншток І.), літературознавець **I 125; II 479**
АЙНШТАЙН див. ЕЙНШТЕЙН Альберт
АЙХЕЛЬБЕРГЕР Іван (Айхельбергер І.), власник друкарні **II 467**
АКЕРОВИЧ Петро див. Петро Акерович
АКІНШЭВІЧ Л. див. ОКІНШЕВИЧ Лев Олександрович
АКСАКОВ Іван Сергійович (Аксаков І., Аксаков Іван, Аксаков И. С.), поет **I 199, 424; II 434, 491**
АКСАКОВ Костянтин Сергійович (Аксаков К., Аксаков К. С.), публіцист **I 330; II 479**
АКСАКОВ Сергій Тимофійович (Аксаков С.), письменник **I 159**
АКСАКОВИ (Аксаковы), родина **I 199; II 434**
АЛЕКСАНДР III Македонський (Александр Македонський, Олександр Великий), цар **I 484**
АЛЕКСЕЙ Михайлович див. ОЛЕКСІЙ Михайлович
АЛЕКСЕЄВ Петро Васильович (Алексеев П. В.), філософ **II 546**
АЛЕКСЕЄВ Степан Ларіонович (Алексеев Степан), хорольський повітовий пред-
водитель дворянства **I 80**
АЛЕКСЕЄВА Галина Дмитрівна (Алексеева Г. Д.), історик **II 368, 446**
АЛЕКСІЙ див. ОЛЕКСІЙ Петрович
АЛПАТОВ Михайло Володимирович (Алпатов М. В.), історик **I 27; II 448**
АЛЧЕВСЬКА Христина Данилівна (Алчевська Х, Алчевська Христя), педагог **I 202, 218; II 409**
АЛЯВДИНА А. А., перекладач **I 13; II 449**
АМВРОСІЙ (Зертис-Каменський Андрій Степанович, Амвросій), архієпископ москов-
ський та калузький **I 70**
АНАНЬІЧ Борис Васильович (Ананьїч Б., Ананьїч Б. В., Ананьич Б. В.), історик **I 198, 391; II 293, 294, 295, 409, 415, 417, 418, 447, 467, 479, 529**

- АНДРЕЄВ Віталій Миколайович (Андреев В., Андреев В. М.), історик I 82; II 214, 446, 479, 489
- АНДРЕЄВ Іван Дмитрович (Андреев И. Д.), філософ I 32; II 479
- АНДРІЙ Первозванний, святий I 253, 552; II 205, 490
- АНДРУСЯК Микола Григорович (Андрусак М., Андрусак Н.), історик II 39, 159, 236, 237, 238, 348, 479, 480
- АНДРЮХІНА Людмила Михайлівна (Андрюхина Л. М.), філософ I 27; II 480
- АНКЕРСМІТ Франклін Рудольф (Анкерсміт Ф., Анкерсміт Ф.), історик I 38, 39, 49; II 447
- АНТИПОВИЧ Кость Єрофійович (Антипович К., Антипович Кость), історик II 73, 83, 84, 123, 529
- АНТОНОВИЧ Володимир Боніфатійович (Антонович, Антонович В., Антонович В. Б., Антонович Володимир, Антонович Вол., Антонович Вл., Антонович Владимир Бонифатьевич, В. А., Antonowicz Włodzimierz), історик I 15, 52, 54, 55, 56, 66, 78, 106, 109, 119, 125, 134, 144, 152, 158, 159, 162, 171, 172, 175, 184, 187, 192, 209, 212, 214, 219, 220, 222, 229, 234, 240, 244, 290, 291, 319, 320, 323, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 394, 395, 406, 407, 409, 415, 441, 454, 523, 527, 528, 557, 559, 560, 561; II 10, 19, 31, 35, 86, 115, 142, 172, 216, 260, 274, 298, 401, 402, 403, 409, 410, 424, 426, 428, 435, 436, 437, 447, 448, 452, 455, 460, 461, 466, 469, 470, 471, 473, 475, 480, 482, 483, 485, 487, 489, 490, 493, 496, 502, 506, 509, 511, 513, 515, 516, 517, 518, 524, 527, 529, 530, 531, 533, 534, 536, 538, 540
- АНТОНОВИЧ Дмитро Володимирович (Антонович Д., Антонович Дмитро), мистецтвознавець, син В. Б. Антоновича I 329
- АНТОНОВИЧ Ірина Володимирівна (Антонович Ірина Волод.), дочка В. Б. Антоновича II 436
- АНТОНОВИЧ Марко Дмитрович (Антонович М.), історик, син Д. В. Антоновича I 333, 391, 517; II 172, 424, 461
- АНТОНОВИЧ Михайло Дмитрович (Антонович М., Антонович Михайло), історик, син Д. В. Антоновича II 164, 180, 437
- АПАНОВИЧ Олена Михайлівна (Апанович, Апанович О., Апанович О. М., Апанович Ол. Мих., Апанович Олена), історик II 291, 296, 308, 309, 312, 313, 315, 328, 329, 333, 338, 361, 364, 365, 378, 380, 389, 390, 393, 395, 429, 480, 534
- АПОСТОЛ Данило Павлович (Апостол Д., Апостол Данило), гетьман I 102; II 169, 457
- АРАКЧЕЄВ Олексій Андрійович (Аракчеев О.), міністр II 76
- АРИСТОТЕЛЬ, філософ I 356
- АРКАС Микола Миколайович (Аркас М., Аркас Мик., Аркас Микола), історик I 558, 559; II 517, 525, 527, 537
- АРМСТРОНГ Джон Александр (Армстронг Дж.), політолог I 432
- АРОН Раймон Клод Фердинанд (Арон Р.), філософ I 20, 21, 321, 583; II 447
- АРОНСОН Марк Ісидорович (Аронсон М.), літературознавець I 157; II 447
- АРТИЗОВ Андрій Миколайович (Артизов А. М.), історик II 110, 480
- АРТЮХ В'ячеслав Олексійович (Артюх В., Артюх В. О.), філософ I 192, 193; II 480
- АРХИПЕНКО Євген Порфірович (Архипенко Євген), дослідник геральдики
- АСЕЕВ Ю. А., перекладач I 59, 244, 325, 578; II 259, 431, 456
- АТАМАНЕНКО Алла Євгенівна (Атаманенко А., Атаманенко А. Є.), історик I 66, 67, 91, 95; II 161, 218, 231, 241, 270, 426, 428, 447, 461, 470, 480

АФАНАСЬЄВ Юрій Миколайович (Афанасьев Ю. Н.), історик **II** 296, 474, 514
 АШКЕНАЗІ Шимон, історик **I** 556

Б. К. див. КІСТЯКІВСЬКИЙ Богдан Олександрович

Б. Ф. див. ФЕДОРОВ Борис Михайлович

БААДЕР Франц-Ксавер фон (Баадер Ф.-К. фон), філософ **I** 161

БАБКІН Володимир Дмитрович (Бабкін В. Д.), правознавець **I** 42; **II** 546

БАГАЛІЙ Дмитро Іванович (Багалій, Багалій Д., Багалій Д. І., Багалій Дм., Багалій Дмитро, Багалей Д., Багалей Д. І.), історик **I** 54, 65, 95, 96, 111, 132, 181, 185, 202, 215, 227, 269, 286, 292, 293, 342, 343, 359, 403, 428, 431, 460, 530; **II** 35, 41, 44, 62, 73, 89, 93, 94, 96, 98, 99, 119, 121, 123, 130, 131, 132, 140, 141, 222, 259, 260, 261, 262, 263, 265, 291, 298, 301, 352, 410, 424, 426, 436, 437, 447, 475, 480, 507, 508, 515, 521, 524, 529, 530, 537, 540

БАГАЛІЙ-ТАТАРИНОВА Ольга Дмитрівна (Багалій О., Багалій-Татарина О.), історик, дочка Д. І. Багалія **I** 111; **II** 141, 410

БАГРІЙ Олександр Васильович (Багрій О. В.), літературознавець **I** 289; **II** 480

БАЖАН Микола Платонович (Бажан, Бажан М., Бажан М. П.), поет **I** 391; **II** 294, 295, 389, 417, 529

БАЖАН Олег Григорович (Бажан О.), історик **II** 297, 348, 395, 425

БАЛАГУТРАК Микола Петрович (Балагутрак М. П.), історик **I** 215, 218; **II** 470, 480

БАЛАШЕВ В. С., видавець **II** 537

БАЛЬМЕН Яків Петрович де (Бальмен Я. де), художник **II** 77

БАНКРОФТ Джордж, історик **I** 428

БАНТИШ див. БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ Дмитро Миколайович

БАНТИШ-КАМЕНСЬКА Анна Дмитрівна (Бантыш-Каменская А. Д.), дочка Д. М. Бантиша-Каменського **I** 81; **II** 433, 525

БАНТИШ-КАМЕНСЬКА Єлизавета Дмитрівна (Бантыш-Каменская Е. Д.), дочка Д. М. Бантиша-Каменського **I** 72; **II** 430

БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ Дмитро Миколайович (Б.-К. Д., Бантиш, Бантиш-Каменський, Бантиш-Каменський Д., Бантиш-Каменський Дм., Бантиш-Каменський Д. М., Бантиш-Каменський Дмитро, Бантиш-Каменський Дмитро М., Бантыш-Каменский, Бантыш-Каменский Д., Бантыш-Каменский Д. Н., Бантыш-Каменский Дмитрий Николаевич), історик **I** 8, 46, 57, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 126, 129, 131, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 141, 142, 144, 167, 168, 177, 211; **II** 399, 410, 412, 425, 427, 429, 430, 432, 433, 437, 438, 447, 451, 470, 479, 480, 481, 488, 489, 491, 498, 520, 524, 525, 527, 530, 533, 536, 537, 538, 540, 541, 545

БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ Іван Миколайович (Бантиш-Каменський Іван), рідний брат М. М. Бантиша-Каменського **I** 71

БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ Микола Дмитрович (Бантыш-Каменский Н. Д.), син Д. М. Бантиша-Каменського **I** 72; **II** 430

БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ Микола Миколайович (Бантиш-Каменський М., Бантиш-Каменський Микола, Бантыш-Каменский Н. Н., Бантыш-Каменский Николай Ник., Бантыш-Каменский Николай Николаевич), історик, батько Д. М. Бантиша-Каменського **I** 68, 69, 70, 71, 72, 74, 80, 88, 108, 109, 211; **II** 410, 433, 447, 490, 491, 547

- БАНТИШ-КАМЕНСЬКІ див. БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ Дмитро Миколайович та БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ Микола Миколайович
- БАНТИШ-КАМЕНСЬКІ, родина I 72
- БАРАБАШ Яків Федорович (Барабаш), кошовий отаман I 121; II 503, 528
- БАРАБАШІВ Олексій Георгійович (Барабашев А. Г.), філософ I 34; II 474
- БАРАБОЙ Абрам Зиновійович (Барабой, Барабой А.), історик I 54; II 148, 150, 151, 224, 299, 329, 416, 481
- БАРАНОВИЧ Лазар (Баранович Л.), письменник II 102
- БАРАНОВИЧ Олексій Іванович (Баранович О.), історик II 392
- БАРАНТ Амбаль Гійом Проспер де (Барант, Барант А.-Г. де), історик I 105, 222
- БАРАТИНСЬКИЙ Євген Абрамович (Баратинський Є.), поет I 123, 159
- БАРВІНСЬКИЙ Віктор Олександрович (Барвінський В.), історик II 262
- БАРВІНСЬКИЙ Олександр Григорович (Барвінський О., Барвінський Ол.), педагог I 135, 205, 223, 277, 293, 296, 300, 330; II 425, 456, 484
- БАРГ Михайло Абрамович (Барг М., Барг М. А.), історик II 385, 447, 448
- БАРСУКОВ Микола Платонович (Барсуков М., Барсуков Н., Барсуков Н. П.), історик I 154, 157, 160, 179, 188, 198, 223, 228; II 425, 434
- БАРСЬКИЙ Петро (Барський П.), власник друкарні I 437; II 438, 451, 453
- БАРТ Ролан (Барт Р.), культуролог I 31
- БАСАРАБ Джон (Basarab J.), історик I 243; II 469
- БАСС Іван Іванович (Басс І. І.), літературознавець I 391; II 294, 529
- БАТИЙ, хан I 98, 179, 294
- БАТКІН Леонід Михайлович (Баткін Л., Баткин Л. М.), історик I 27, 28; II 385, 448
- БАТУРИНЕЦЬ П. див. СУЛИЗЬ Панас Харитонович
- БАТУРИНА Світлана Сергіївна (Батурина С., Батурина С. С.), історик II 318, 328, 335, 345; II 470, 481
- БАХТІН Михайло Михайлович (Бахтін М., Бахтин М. М.), літературознавець I 28, 53; II 448, 463
- БАЧИНСЬКИЙ Леонід Васильович (Бачинський Л.), письменник II 214, 524
- БЕВЗО Олександр Арефійович (Бевзо), історик II 329
- БЕЗБОРОДЬКО Олександр Андрійович (Безбородько О.), канцлер II 77
- БЕЗОБРАЗОВ В., власник друкарні II 476, 477
- БЕЗРІДНИЙ В. див. ЛИПІНСЬКИЙ В'ячеслав Казимирович
- БЕЛЕЙ Петро (Белей П.), видавець II 460
- БЕЛОНОЖКО В. П. (Белоножко В.), перекладач I 320, 427; II 467
- БЕЛОУСОВ див. БЕЛОУСОВ Сергій Миколайович
- БЕМ-БАВЕРК Ейген (Бем-Баверк Е.), економіст II 46, 49, 405
- БЕНТАМ Ієремія (Бентем, Bentham Jeremy), філософ I 439
- БЕНФЕЙ Теодор (Бенфей Т.), сходознавець I 411; II 402
- БЕР В. див. ПЕТРОВ Віктор Платонович
- БЕРГЕР Пітер (Бергер П.), соціолог I 18; II 448
- БЕРГСОН Анрі Луї (Бергсон, Бергсон А.), філософ I 514, 583; II 198
- БЕРДЯЄВ Микола Олександрович (Бердяєв М., Бердяєв Микола, Бердяєв Н.), філософ I 510, 584; II 86, 448
- БЕРЕЖКОВ Михайло Миколайович (Бережков М. Н.), історик II 410
- БЕРЕЖНА Лілія (Бережна Л., Бережная Л.), історик I 531; II 481
- БЕРЕЗОВСЬКИЙ Олег Миколайович (Березовський О. М.), історик II 286, 429

- БЕРЕНШТАМ Вільям Людвігович (Беренштам В.), педагог **I** 202, 244; **II** 425
- БЕРК Пітер (Берк П.), історик **I** 48; **II** 474
- БЕРКОВСЬКИЙ Наум Якович (Берковский Н. М.), літературознавець **II** 481
- БЕРЛИНСЬКИЙ Максим Федорович (Берлинський М., Берлинський Максим, Берлинський М., Берлинский Максим), історик **I** 65, 78, 80, 100, 135; **II** 481
- БЕРНГЕЙМ Ернст (Бернгейм Э.), філософ **I** 400; **II** 448
- БЕРНШТЕЙН Михайло Давидович (Бернштейн М. Д.), літературознавець **I** 391; **II** 294, 529
- БЕРР Анрі, історик **II** 8
- БЕРЧЕЙНІ Міклош, магнат **I** 525
- БЕСТУЖЕВ-РЮМІН Костянтин Миколайович (Бестужев-Рюмін К., Бестужев-Рюмин К., Бестужев-Рюмин К. Н.), історик **I** 228, 296, 334, 434, 410; **II** 448
- БЕТМАН-ГОЛЬВЕГ Моріц Август фон (Бетман-Гольвег М. фон), політик **II** 132
- БЄЛИЙ Андрій (Белый А.), письменник **I** 509, 510; **II** 448
- БЄЛІНСЬКИЙ Віссаріон Григорович (Белінський В., Белинский В. Г.), критик **I** 144, 398; **II** 400, 510, 530
- БЄЛОВ Євгеній Олександрович (Белов Е. А.), історик **I** 448; **II** 532
- БЄЛОУСОВ Сергій Миколайович (Белоусов, Белоусов С., Белоусов С. М., Белоусов С. Н.), історик **II** 147, 149, 241, 300, 329, 330, 443, 508
- БЄЛЬСЬКИЙ Йоахим (Бельський Й.), історик **I** 304
- БЄЛЬСЬКИЙ Мартин (Бельський М.), історик **I** 304
- БИКОВ Петро Васильович (Быков П.), бібліограф **I** 342; **II** 482
- БИКОВСЬКИЙ Сергій Миколайович (Быковский С.Н.), історик **II** 449
- БИЧКО Ада Корніївна (Бычко А. К.), філософ **I** 154; **II** 448
- БІБЛЕР Володимир Соломонович (Біблер В.), філософ **I** 28
- БІДНОВ Василь Олексійович (Біднов, Біднов В.), історик **I** 244; **II** 255, 261, 475, 481
- БІЛАС Лев-Ростислав Ростиславович (Білас Л., Білас Л. Р., Білас Лев, Л. Б., Л. Р. Б., Bilas L.R.), історик **I** 47, 320, 453, 553, 555, 557, 564, 566, 568, 578, 581, 582, 586; **II** 20, 130, 156, 158, 186, 221, 249, 250, 273, 274, 277, 278, 289, 425, 442, 481, 501, 522, 530
- БІЛЕНЬКИЙ Сергій Геннадійович (Біленький С., Біленький С. Г.), історик **I** 65, 151, 155, 157, 158, 159, 161, 169, 176; **II** 456, 459, 470, 482
- БІЛЕЦЬКИЙ Леонід Тимофійович (Білецький Л.), літературознавець **I** 405; **II** 482
- БІЛЕЦЬКИЙ Платон Олександрович (Білецький П.), мистецтвознавець **II** 388, 394, 535
- БІЛЕЦЬКИЙ-НОСЕНКО Павло Павлович (Білецький-Носенко П.), письменник **I** 123
- БІЛОДІД Володимир Дмитрович (Белодед В. Д., Білодід В. Д.), філософ **I** 154, 323, 340; **II** 448
- БІЛОДІД Іван Костянтинович (Білодід І. К.), мовознавець **I** 160; **II** 430
- БІЛОЗЕРСЬКА Надія Олександрівна (Белозерская Надежда Александрова, Ген), письменниця **I** 224; **II** 433
- БІЛОЗЕРСЬКИЙ Василь Михайлович (Білозерський В., Білозерський Василь), журналіст **I** 184, 224; **II** 427
- БІЛОЗЕРСЬКИЙ Микола Михайлович (Белозерский Н.), етнограф **I** 226; **II** 536
- БІЛОКІНЬ Сергій Іванович (Білокін С., Білокін С. І.), історик **I** 194, 436; **II** 220, 260, 391, 425, 427, 448, 482
- БІЛОУС Антін (Білоус А.), видавець **II** 469
- БІЛОУС Михайло Іванович (Білоус М.), видавець **II** 453
- БІЛЬБАСОВ Василь Олексійович (Бильбасов В.), історик **I** 409; **II** 530
- БІЛЯРСЬКИЙ Петро Спиридонович (Билярский П. С.), мовознавець **II** 434

- БІЛЯШІВСЬКИЙ Микола Федорович (Біляшівський М.), вчений I 435, 516; II 432
БІСМАРК Отто фон (Бісмарк О.), канцлер I 298; II 166, 413
БІХЕР К. див. БЮХЕР Карл
Б.-К. Д. див. БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ Дмитро Миколайович
БЛАЩУК Олег (Блащук О.), перекладач I 65; II 454
БЛАЩУК Світлана Миколаївна (Блащук Світлана), історик I 8
БЛЕНВІЛЬ Анрі, зоолог I 356
БЛЕР Ерік Артур (Орвелл Дж., Орвелл Джордж, Оруэлл Джордж), письменник I 289;
II 315, 423
БЛІНОВ Володимир Володимирович (Блинов В. В.), учений II 423
БЛОК Марк (Блок М.), історик I 468; II 387, 448
БЛУДОВА Антоніна Дмитрівна (Блудова А. Д.), письменниця I 172, 179
БОАС Франц (Боас), антрополог II 28
БОБРОВ Євген Олександрович (Бобров Е. А.), філософ I 154; II 448
БОБРОВСЬКИЙ О., перекладач I 67, 229, 553; II 259, 455
БОВАНЕНКО Дмитро Євменович (Бованенко Д., Бованенко Дмитро), історик II 87,
125, 482
БОГАЦЬКИЙ Павло Олександрович (Богацький П.), письменник I 383; II 453
БОГДАНОВ Олександр Олександрович (Богданов О.), філософ II 47
БОГДАНЮК В., публіцист II 283, 530
БОГДАШИНА Олена Миколаївна (Богдашина О. М.), історик I 55, 326, 344, 461; II 448
БОГОЛЮБОВ див. ЄМЕЛЬЯНОВ Олексій Андрійович
БОГОСЛОВСЬКИЙ Михайло Михайлович (Богословський М., Богословский М. М.),
історик I 55; II 448
БОГОЯВЛЕНСЬКИЙ Сергій Костянтинович (Богоявленський С., Богоявленський С. К.),
історик II 300, 301, 305, 410
БОГУН Іван (Богун І.), кальницький полковник II 326
БОГУЧАРСЬКИЙ Василь Якович див. ЯКОВЛЄВ Василь Якович
БОДЯНСЬКИЙ Осип Максимович (Бодянський О., Бодянський Осип, Бодянский О.,
Бодянский О. М.), славіст I 109, 117, 118, 123, 144, 173, 184, 211; II 257, 410, 429,
430, 431, 434
БОДЯНСЬКИЙ Павло Ілліч (Бодянський П. И.), редактор «Полтавских губернских
ведомостей» I 128; II 546
БОЙКО Анатолій Васильович (Бойко А., Бойко А. В.), історик I 63; II 482
БОЙКО Євгенія Сергіївна (Бойко Е. С.), вчений I 26; II 482
БОЙКО Іван Давидович (Бойко, Бойко І., Бойко І. Д.), історик II 291, 299, 300, 313, 324,
329, 335, 373, 375, 376, 482
БОЙКО Надія Іванівна (Бойко Н., Бойко Н. І.), історик I 161; II 448, 470
БОЙКО-БЛОХІН Юрій Гаврилович (Бойко Ю.), літературознавець I 123; II 220, 273,
448, 482
БОКЛЬ Генрі Томас (Бокль Г., Бокль Г.-Т.), історик I 229, 297, 298, 321, 323, 326, 429;
II 413, 482
БОЛБОЧАН Петро Федорович (Болбочан П.), полковник I 565
БОЛЕБРУХ Анатолій Григорович (Болебрух А. Г.), історик II 164, 505
БОЛЕСЛАВ I Хоробрий, король I 552
БОЛЕСЛАВ II Сміливий (Болеслав Сміливий), король I 486
БОЛІНГБРОК Генрі Сент-Джон (Болінгброк Г.), філософ I 38

- БОЛОТОВА-ЦАРИННА Галина Володимирівна (Болотова Г.), історик **I 373; II 432**
- БОЛТІН Іван Миколайович (Болтін І., Болтін Іван), історик **I 71, 93**
- БОЛХОВІТІНОВ Євфимій Олексійович див. Євгеній
- БОНДАРЕНКО Іван Михайлович (Бондаренко І.), історик **II 35**
- БОНДАРУК Тетяна Іванівна (Бондарук Т. І.), правознавець **I 68; II 255, 438**
- БОПЛАН Гійом Левассер де (Боплан Г.-Л. де), інженер **I 86, 96, 135, 211, 304**
- БОРЕЦЬКИЙ Іов (Борецкий Иов), митрополит **II 441**
- БОРИС Годунов, цар **II 444**
- БОРИСОВ С. А., власник друкарні **II 452**
- БОРИСЮК Зоя (Борисюк З.), упорядник **II 162, 486**
- БОРН Макс (Борн М.), фізик **I 17; II 482**
- БОРОДКІН Леонід Йосифович (Бородкин Л. И.), історик **II 423**
- БОРТНЯК Н. див. ХАЛАК Надія Володимирівна
- БОРЩАК Ілько Костянтинівич (Борщак І., Борщак І. К., Борщак Ілько), історик **I 54, 395, 520; II 21, 164, 170, 483, 530**
- БОРЯК Геннадій Володимирович (Боряк Г., Боряк Геннадій), історик **I 8; II 290, 429**
- БОЧАРНИКОВ Дмитро Іванович (Бочарников Д. И.), правознавець **II 470**
- БОЧАРОВ Сергій Георгійович (Бочаров С. Г.), літературознавець **I 53; II 448**
- БРАЙЧЕВСЬКИЙ Михайло Юліанович (Брайчевський М.), історик **II 333, 364, 381, 387, 389, 426, 475, 483**
- БРАТКОВСЬКИЙ Данило Богданович (Братковський Д., Братковський Данило), шляхтич **I 563; II 249, 502**
- БРЕХУНЕНКО Віктор Анатолійович (Брехуненко В.), історик **I 67; II 483**
- БРЕЧАК Ігор (Бречак І.), редактор **I 222, 389, 439; II 12, 464**
- БРИК Іван Станіславович (Брик І.), філолог **I 526; II 517**
- БРУН-ЦЕХОВИЙ Валерій Августович (Брун-Цеховой В. А.), перекладач **I 13, 57, 513; II 461**
- БРЮХОВЕЦЬКИЙ В'ячеслав Степанович (Брюховецкий В. С.), педагог **I 68, 315, 511; II 174, 444, 546**
- БРЮХОВЕЦЬКИЙ Іван Мартинович (Брюховецький, Брюховецький І., Брюховецький Іван, Іван Мартинович), гетьман **I 196, 205, 206, 213; II 61, 303**
- БУГАНОВ Віктор Іванович (Буганов В. И.), історик **II 341, 467**
- БУГГЕЙМ Лев Едуардович (Бухгейм Л. Э.), книгознавець **II 435**
- БУДЗ Володимир Павлович (Будз В. П.), філософ **II 22, 470**
- БУДЗИНОВСЬКИЙ В'ячеслав Титович (Будзиновський В.), письменник **I 521; II 448**
- БУДУРОВИЧ Богдан (Будурович Б.), славіст **I 432; II 483**
- БУЗЕСКУЛ Владислав Петрович (Бузескул В.), історик **I 147; II 438**
- БУЛГАКОВ Сергій Миколайович (Булгаков С.), філософ **II 144**
- БУЛГАРІН Фадей Бенедиктович (Булгарін Ф., Булгарін Фадей, Булгарин, Булгарин Ф., Булгарин Ф. Б., Р. М.), критик **I 74, 92, 113, 118, 123, 158; II 432, 435, 530, 540**
- БУРАЧЕК С. див. БУРАЧОК Степан Онисимович
- БУРАЧОК Степан Онисимович (Бурачок Степан, Бурачек С.), письменник **I 114, 117, 121; II 530**
- БУРГГАРДТ Вольфрам (Бурггардт В.), перекладач **I 584; II 462**
- БУРКГАРДТ Якоб Кристоф (Буркгардт Якоб, Буркхардт Я.), історик **I 14; II 448**
- БУРЛАКА Галина Миколаївна (Бурлака Г.), літературознавець **I 435, 516; II 14, 432**
- БУРЛЯЙ Кіндрат Дмитрович (Бурляй К.), посол **II 332**
- БУРЯК Лариса Іванівна (Буряк Л. І.), історик **II 389, 483**

- БУСЛИНСЬКИЙ Володимир Андрійович (Буслинский В. А.), філософ **I 154; II 448**
- БУТИЧ Іван Лукич (Бутич, Бутич І., Бутич І. Л.), історик **I 160, 373; II 255, 329, 333, 380, 432, 459, 483, 525, 547**
- БУТИЧ Марія Іванівна (Бутич М. І.), історик **I 204, 271; II 291, 430**
- БУХАРІН Микола Іванович (Бухарін М., Бухарин Н.), політик **II 44, 47, 48, 449**
- БУХБІНДЕР Наум Абрамович (Бухбиндер Н.), історик **II 410**
- БУХГЕЙМ Л. Э. див. БУГГЕЙМ Лев Едуардович
- БУЦЕНКО Опанас Іванович (Буценко О. І.), державний діяч **I 432**
- БУЦИНСЬКИЙ Петро Микитович (Буцинський П., Буцинский П. Н.), історик **I 212, 240, 243, 244; II 449, 536**
- БУЧИНСЬКИЙ Мелітон Осипович (Бучинський М., Бучинський Мелітон), етнограф **I 376; II 434**
- БЮФФОН Жорж Луї Леклерк де (Бюффон, Бюффон Ж. де, Бюффон Ж. Л. Л. де), природознавець **I 10, 13; II 423, 503**
- БЮХЕР Карл (Біхер, Бюхер К., Bücher, Bücher К.), економіст **II 18, 19, 46, 47**
- В. А.** див. АНТОНОВИЧ Володимир Боніфатійович
- В. М., рецензент із журналу «Москвитянин» **I 144; II 531**
- В. П. див. ПЕТРОВ Віктор Платонович
- ВАГНЕР Даніель Ернст (Вагнер), історик **I 63; II 167, 499**
- ВАГНЕР Рігард Вільгельм (Вагнер Рігард), композитор **I 510**
- ВАЙНШТЕЙН Осип Львович (Вайнштейн О. Л.), історик **I 149; II 475**
- ВАЙТ Гейден (Вайт Г., Уайт Х., Уайт Хейден), історик **I 39, 48, 58, 445; II 466, 492, 517**
- ВАКАРЧУК Іван Олександрович (Вакарчук І.), фізик **I 340; II 431**
- ВАЛК Сигізмунд Натанович (Валк С., Валк С. Н.), історик **I 53, 391; II 293, 295, 418, 426, 479**
- ВАЛУА, династія **I 421**
- ВАЛУЄВ Петро Олександрович (Валуєв П., Valuev Pëtr A.), міністр **I 264**
- ВАЛЬ Жан, філософ **II 193, 522**
- ВАЛЬНЕР И., власник друкарні **II 459**
- ВАРЛААМ Шишацький, архієпископ **II 277, 281**
- ВАСИЛЕВСЬКИЙ Леон (Васілевский), публіцист **I 560; II 540**
- ВАСИЛЕНКО Микола Прокопович (Василенко М., Василенко М. П., Василенко Микола, Василенко Н., Василенко Н. П.), історик права **I 68, 87, 110, 121, 122, 343, 431, 443, 473, 477, 560; II 25, 38, 39, 50, 145, 255, 256, 257, 259, 261, 262, 267, 274, 298, 438, 445, 458, 471, 483, 524, 531, 539**
- ВАСИЛЕНКОВА-ПОЛОНСЬКА Н. див. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО Наталя Дмитрівна
- ВАСИЛЬКО Романович (Василько), володимиро-волинський князь **I 549**
- ВАСИЛЮК Оксана Дмитрівна (Василюк О. Д.), історик **I 334; II 447, 470**
- ВАСІЛЄВСКИЙ див. ВАСИЛЕВСЬКИЙ Леон
- ВАХСМУТ Курт (Вахсмут), історик **II 541**
- ВАШИНГТОН Джордж (Вашингтон, Вашингтон Д.), президент **I 337; II 229**
- ВАШКЕВИЧ Григорій Станіславович (Вашкевич Г.), філолог **I 238; II 426**
- ВАЩЕНКО Володимир Володимирович (Ващенко В., Ващенко В. В.), історик **I 492; II 449, 470, 483**
- ВВЕДЕНСЬКИЙ Андрій Олександрович (Введенський), історик **II 329**
- ВДОВІНА Ірена Сергіївна (Вдовина И. С.), філософ **II 178, 461**
- ВЕБЕР Борис Георгійович (Вебер Б. Г.), історик **I 59; II 449**

- ВЕБЕР Максиміліан Карл Еміль (Вебер М., Вебер Макс), соціолог **I** 19, 357, 388, 511, 556; **II** 10, 47, 175, 387, 449
- ВЕДЕНОВ Михайло Федорович (Веденов М. Ф.), філософ **I** 24; **II** 449
- ВЕЛИКОПОЛЬСЬКА Ульяна (Великопольська У.), історик **I** 219; **II** 483
- ВЕЛИЧЕНКО Степан (Величенко С., Velychenko S.), історик **I** 8, 66, 143, 238, 270, 298, 434, 556; **II** 138, 291, 296, 342, 470, 474, 483, 523, 545
- ВЕЛИЧКО Самійло (Величко, Величко С.), літописець **I** 134, 210, 211, 212, 219, 229; **II** 89, 148, 236, 437, 497, 506, 513
- ВЕЛЬТМАН Олександр Фомич (Вельтман О., Вельтман Александр), письменник **I** 156, 159
- ВЕЛЬФЛІН Генріх (Вельфлін Г., Вельфлин Г.), мистецтвознавець **I** 14; **II** 449
- ВЕНДЛАНД Анна Вероніка (Вендланд А. В., Wendland A.V.), історик **I** 405
- ВЕНЕЛІН-ГУЦА Юрій Іванович (Венелін-Гуца Ю., Венелин Ю.), історик **I** 64; **II** 483, 523
- ВЕРБА Ігор Володимирович (Верба І., Верба І. В.), історик **I** 62; **II** 15, 113, 117, 123, 124, 128, 133, 135, 138, 141, 145, 146, 154, 219, 269, 426, 449, 462, 467, 470, 483, 506, 508
- ВЕРЕТЕННИКОВ Василь Іванович (Веретенников В. И.), історик **II** 449
- ВЕРЕЩАГІНА Алла Глібівна (Верещагіна А. Г., Верещагина А. Г.), мистецтвознавець **I** 224; **II** 428
- ВЕРЗИЛОВ Аркадій Васильович (Верзилов А., Верзилов А. В.), історик **I** 152, 320, 339; **II** 255, 261, 426, 449, 483
- ВЕРИГА Василь Іванович (Верига В.), історик **II** 170, 521
- ВЕРНАДСЬКИЙ Георгій Володимирович (Вернадский Г., Вернадский Г. В.), історик **I** 181, 234, 443, 444; **II** 449, 531
- ВЕРШИГОРА Петро Петрович (Вершигора П., Вершигора Петро), письменник **II** 288, 289, 483, 528
- ВЕСЕЛАГО В. В. (Веселаго В.), економіст **II** 336
- ВЖОЗЕК Войцек (Вжозек В.), історик **II** 484
- ВИГОВСЬКИЙ Іван Остапович (Виговський, Виговський І., Виговський Іван, Выговский), гетьман **I** 99, 118, 138, 193, 195, 196, 217, 287, 349, 371, 563; **II** 129, 149, 231, 241, 303, 386, 457
- ВИЛЬДЕ, власник друкарні **II** 448
- ВИНАР Богдан (Винар Б.), історик **II** 45, 64, 73, 484
- ВИНАР Любомир-Роман (Винар Л., Винар Л. Р., Винар Л.-Р., Л. В., ЛРВ, Wynaг L.), історик **I** 80, 95, 135, 249, 277, 328, 432, 435, 436, 437, 466, 516, 517; **II** 6, 14, 21, 35, 113, 119, 122, 128, 150, 159, 160, 161, 172, 184, 212, 218, 223, 231, 241, 268, 270, 271, 272, 277, 279, 291, 342, 351, 425, 426, 427, 432, 433, 449, 458, 460, 461, 462, 484, 523, 531, 537, 547
- ВИННИЧЕНКО Володимир Кирилович (Винниченко В.), політик **II** 109, 365
- ВИНОГРАДОВ Віктор Володимирович (Виноградов В. В.), літературознавець **I** 73, 115; **II** 435, 449
- ВИНОГРАДОВ Павло Гаврилович (Виноградов П.), історик **I** 402, 420
- ВИСОЧАН Семен Гнатович (Височан С.), шляхтич **II** 326
- ВИТАНОВИЧ Ілля Іванович (Витанович І.), історик **I** 439, 454, 472; **II** 258, 484
- ВИШЕНСЬКИЙ Іоанн, письменник-полеміст **I** 213
- ВИШНЕВЕЦЬКИЙ Дмитро Іванович (Вишневецкий Д., Вишневецкий Дмитро), магнат **I** 83, 99, 174, 488

- ВИШНЕВЕЦЬКИЙ Ярема-Михайло (Вишневецький Я.-М., Вишневецький Ієремія, Вишневецький Ярема, Ярема), магнат **I** 100, 237, 368, 563
- ВИШНЕВЕЦЬКІ, рід **I** 287
- ВІГЕЛЬ Пилип Пилипович (Вігель П., Вигель Ф. Ф.), мемуарист **I** 70, 71, 72; **II** 426
- ВІДОНІ П'єтро, папський нунцій **I** 551; **II** 436
- ВІЗГІН Віктор Павлович (Визгин В. П.), філософ **II** 484
- ВІКО Джамбаттіста (Віко Дж.), філософ **I** 149, 445
- ВІЛЬГЕЛЬМ Завойовник (Вільям Завоюватель), король **I** 418
- ВІНДЕЛЬБАНД Вільгельм (Віндельбанд В., Виндельбанд В.), філософ **I** 58, 147, 321; **II** 449
- ВІНКВІСТ Чарльз (Вінквіст Ч.), укладач **II** 546
- ВІНКЕЛЬМАН Йоганн Йоахім (Вінкельман Й.-Й., Винкельман И.-И.), мистецтвознавець **I** 13; **II** 449
- ВІНТОНЯК Олександр Максимович (Вінтоняк О.), видавець **II** 167, 484
- ВІППЕР Роберт Юрійович (Віппер Р., Виппер Р.), історик **I** 401; **II** 449
- ВІРОВЕЦЬ А. П., видавець **II** 448
- ВІРТ Макс (Вірт М.), історик **II** 46
- ВІССАРІОНОВ, публіцист **I** 416
- ВІТОВТ Кейстутович (Витовт, Вітовт), великий князь литовський **I** 450, 489
- ВІТТЕ Сергій Юлійович (Витте С. Ю.), голова Ради міністрів **I** 391; **II** 293, 294, 409, 415, 417, 418, 479, 529
- ВЛАДИМИРОВ Леонід Євстафійович (Владимиров Л. Е.), правознавець **I** 324; **II** 436
- ВЛАДИМИРСЬКИЙ-БУДАНОВ Михайло Флегонтович (Влад.-Будан., Владимирський-Буданов М., Владимирський-Буданов М. Ф.), історик **II** 298, 352
- ВЛАДИСЛАВ I Локетек, король **I** 489
- ВОБЛИЙ Костянтин Григорович (Воблий, Воблий К., Воблий К. Г., Воблый К. Г.), економіст **I** 46, 53; **II** 143, 411, 449
- ВОВК Федір Кіндратович (Вовк Ф., Волков, Волков Ф. К.), антрополог **I** 353, 408, 435, 516, 519; **II** 21, 432, 517
- ВОДЕН Олексій Михайлович (Воден А. М.), перекладач **I** 445; **II** 450
- ВОДОТИКА Сергій Григорович, (Водотика С., Водотика С. Г.), історик **II** 35, 36, 38, 42, 45, 46, 51, 54, 62, 66, 73, 87, 449, 450, 470, 501
- ВОЄЙКОВ Олександр Федорович (Воейков А. Ф.), поет **I** 123, 132; **II** 434, 435
- ВОЗНЯК Михайло Степанович (Возняк М.), літературознавець **I** 330, 416; **II** 77, 172, 426, 484
- ВОЙНАРОВСЬКИЙ Андрій (Войнаровський А.), племінник І. Мазепи **II** 251
- ВОЙЦЕХІВСЬКА Ірина Нінелівна (Войцехівська І.), історик **I** 106, 167; **II** 477
- ВОЙЦЕХОВИЧІ (Войцеховичи), рід **II** 265, 436
- ВОЛИНСЬКИЙ М., рецензент із журналу «Визвольний шлях» **II** 531
- ВОЛИНСЬКИЙ Петро Костянтинович (Волинський П. К.), літературознавець **I** 115; **II** 450
- ВОЛІН М., публіцист **II** 104, 106, 107, 484
- ВОЛКОВ Василь Олексійович (Волков В.), художник **I** 102
- ВОЛКОВ Ф. К. див. ВОВК Федір Кіндратович
- ВОЛОБУЄВ Михайло Симонович (Волобуєв М.), економіст **II** 9, 405, 485
- ВОЛОДИМИР Мономах (Владимир Мономах, Мономах), великий князь київський **I** 205, 206, 311, 503

- ВОЛОДИМИР Святославич (Володимир, Володимир Великий, Володимир Святий, св. Володимир, св. Владимир), великий князь київський I 88, 92, 165, 175, 204, 205, 206, 223, 330, 335, 337, 342, 373, 375, 378, 394, 405, 435, 456, 486, 487, 539, 541, 546, 549, 550; II 35, 113, 165, 193, 412, 429, 436, 440, 442, 451, 452, 461, 468, 471, 476, 482, 503, 542
- ВОЛЬСЬКА Францішка (Wolskie F.), громадська діячка I 561; II 469, 533, 534
- ВОЛЬСЬКИЙ Ст. див. СОКОЛОВ Андрій Володимирович
- ВОЛЬТЕР, філософ I 13, 58, 70, 238, 332; II 62
- ВОЛЬФ Маврикій Осипович (Вольф, Вольф М., Вольф М. О.), видавець I 223; II 442, 501
- ВОРМС Рене (Вормс Р.), соціолог I 447; II 13, 450
- ВОРОНОВ Віктор Іванович (Воронов В., Воронов В. І.), історик II 257, 259, 263, 426, 484
- ВУЙЦІК Збігнев (Вуйцік З., Wójcik Z.), історик II 341, 545
- ВУЛЬФ Карл (Вульф К.), власник друкарні II 457
- ВУНДТ Вільгельм Макс (Вундт, Вундт В., Wundt W.), філософ I 462; II 16, 17, 18, 24, 25, 26, 33, 34, 404, 532
- ВУЯХЕВИЧ-ВИСОЧИНСЬКИЙ Михайло (Вуяхевич), генеральний писар II 129
- В'ЯЗЕМСЬКИЙ Петро Андрійович (В'яземський П., Вяземский П. А.), поет I 123, 154, 159, 170; II 425, 434, 435
- ГАБСБУРГИ, династія I 51, 289, 354, 424, 518
- ГАВРИЛЕНКО Тодор Матвійович (Гавриленко Т.), історик I 482
- ГАЄВСЬКА Любов Овксентіївна (Гаєвська Л. О.), літературознавець I 315, 383; II 485
- ГАЄВСЬКИЙ Віктор Павлович (Гаевский В. П.), письменник II 434
- ГАЙДАЙ Г. О., літературознавець I 123; II 485
- ГАЙДЕБУРОВ Павло Олександрович (Гайдебуров, Г-в П.), видавець I 191; II 476
- ГАЙДЕГГЕР Мартин (Гайдеггер М.), філософ II 189
- ГАЙДЕНКО Піама Павлівна (Гайденко П.), філософ I 29
- ГАЛАГАН Гнат Іванович (Галаган), прилуцький полковник II 262
- ГАЛАГАН Григорій Павлович (Галаган, Галаган Г. П.), громадський діяч I 125, 170, 300; II 255, 424
- ГАЛИЦЬКИЙ Михайло див. ДРАГОМАНОВ Михайло Петрович
- ГАЛУШКО Кирило Юрійович (Галушко К.), історик I 36, 39, 577, 581, 584; II 450, 485
- ГАММЕРДЕРФЕР Карл (Гаммердерфер К., Гаммердорфер), історик I 63; II 167, 499
- ГАНЕЛІН Рафаїл Шоломонович (Ганелін Р., Ганелин Р. Ш.), історик I 391; II 293, 294, 295, 409, 415, 417, 418, 426, 479, 529
- ГАННОВЕР Натан (Ганновер Н.), рабин I 229
- ГАНЦАЖ Богдан (Ганцаж Б.), історик I 558; II 485
- ГАРАСИМЧУК Василь див. ГЕРАСИМЧУК Василь Іванович
- ГАРКУША Семен Іванович (Горкуша), ватажок гайдамаків I 143; II 503
- ГАТЦУК Олексій Олексійович (Гатцук, Гатцук Ол., Гатцук Олексій, Гатцук А. А.), історик I 166, 174, 228, 249; II 412, 441, 527, 531
- Г-В П. див. ГАЙДЕБУРОВ Павло Олександрович
- ГВАРДІНІ Романо (Гвардіні Р.), богослов II 194
- ГЕГЕЛЬ Георг Вільгельм Фрідріх (Гегель, Гегель Г.-В., Гегель Г. В. Ф.), філософ I 11, 21, 222, 445, 556; II 355, 438, 445, 446, 450
- ГЕДИМІНОВИЧІ, нащадки великого князя литовського Гедиміна I 172, 173, 348
- ГЕЕРЕН Арнольд-Герман Людвіг (Геерен А.-Г.), історик I 149

- ГЕЙ Жюль (Gay J.), історик I 520; II 541
- ГЕЙЗИНГА Йоган (Гейзинга Й., Гойцінга, Heuzinga I.), історик II 190
- ГЕКЕЛЬ Ернст (Гекель, Haesckel Ernst), філософ I 439
- ГЕККЕР Джуліус Фрідріх (Геккер Дж.), соціолог II 21, 485
- ГЕЛЛЕР Михайло Якович (Геллер М.), історик II 127, 463
- ГЕЛЬМГОЛЬЦ Герман Людвіг Фердинанд фон (Гельмгольц), фізик I 492
- ГЕМИЛ Джеймс (Геміл), конгресмен I 529; II 525
- ГЕН див. БІЛОЗЕРСЬКА Надія Олександрівна
- ГЕННАДІ Григорій Миколайович (Геннади Г. Н.), бібліограф II 434
- ГЕОРГІЙ, архієпископ див. КОНИСЬКИЙ Григорій Осипович
- ГЕРАКЛІТ, філософ I 10
- ГЕРАСИМЕНКО Неля Олексіївна (Герасименко Н.), історик II 255, 263, 485
- ГЕРАСИМЧУК Василь Іванович (Гарасимчук Василь, Герасимчук В.), історик I 110, 343, 424, 431, 440, 502, 506; II 485, 544
- ГЕРБЕЛЬ Микола Васильович (Гербель Н. В.), письменник II 434
- ГЕРВІНУС Георг Готфрід (Гервінус Г.-Г., Гервінус Г. Г.), історик I 12; II 450
- ГЕРДЕР Йоганн Готфрід (Гердер, Гердер Й. Г., Гердер Й.-Г.), філософ I 59, 63, 135, 187, 273, 331; II 450
- ГЕРМАЙЗЕ Осип Юрійович (Гермайзе О.), історик I 65, 155, 187, 209, 291, 338, 349, 358, 360, 362, 383, 392, 410, 439, 460; II 15, 16, 20, 135, 165, 405, 485
- ГЕРОДОТ Галікарнаський (Геродот), історик I 378; II 490
- ГЕРЦЕН Олександр Іванович (Герцен О.), революціонер I 159, 425
- ГЕТЕ Йоганн Вольфанг фон (Гете), поет I 147
- ГЕХТЕР Максим (Гехтер М.), публіцист II 40
- ГЕЧ Отто (Геч О.), історик II 166
- ГИЙДЕЛЬ Ернест (Гийдель Е.), історик I 65; II 459
- ГИРИЧ Ігор Борисович (Гирич І., Гирич І. Б., Гирич Ігор), історик I 8, 34, 135, 277, 330, 334, 435, 464, 516, 534, 559, 571; II 35, 110, 162, 231, 425, 426, 431, 432, 447, 450, 451, 461, 464, 471, 485, 486
- ГІЗО Франсуа П'єр Гійом (Гізо, Гізо Ф.), історик I 105, 222
- ГІЛЬФЕРДІНГ Рудольф (Гільфердінг Р.), політик II 46
- ГІНЦЕ Отто (Гінце, Гінце О.), історик II 171
- Г-КА В., автор статті з часопису «Голос державника» II 158, 485
- ГЛИЗЬ Іван Іванович (Глизь І., Глизь І. І.), історик I 204, 271; II 430, 524
- ГЛИНКА Михайло Іванович (Глинка М., Глинка Михаил Іванович), композитор I 123, 126; II 436
- ГЛИНКА Федір Миколайович (Глинка Ф., Глинка Ф. Н.), поет I 74, 159; II 432
- ГЛИНСЬКИЙ Михайло Львович (Глинський), надвірний литовський маршалок I 535
- ГЛІКСБЕРГ Феофіл (Гликсберг Ф.), власник друкарні II 442
- ГЛУШКО Сильвестр Васильович (Глушко С.), історик I 482; II 436
- ГЛУШКОВ Віталій Олександрович (Глушков В., Глушков В. А.), філософ I 34; II 471
- ГЛЯДКІВСЬКИЙ Павло Семенович (Глядківський П.), історик II 16
- ГОБІНО Жозеф Артюф де (Гобіно Ж.-А. де), соціолог I 360, 510
- ГОБОЗОВ Іван Аршакович (Гобозов И. А.), філософ I 21; II 447, 450
- ГОБСБАУМ Ерик Джон Ернест (Гобсбаум Е., Хобсбаум Э.), історик I 57, 147, 320, 427; II 467
- ГОГОЛЬ Микола Васильович (Гоголь, Гоголь М., Гоголь Микола, Гоголь Н. В.), письменник I 115, 123, 158, 203, 398, 540; II 180, 270, 280

- ГОДУНОВ Борис Федорович див. БОРИС Годунов
- ГОЙЦІНГА див. ГЕЙЗИНГА Йоган
- ГОЛИКОВ Іван Іванович (Голиков Іван), історик **I 71, 74**
- ГОЛІЩИН Василь Васильович (Голіцин В., Голіцин Василь), фаворит царівни Софії Олексіївни **I 247, 248, 253**
- ГОЛЛЬ Шарль Андре Жозеф Марі де (Gaulle de), президент **II 193**
- ГОЛОБУЦЬКИЙ Володимир Олексійович (Голобуцький, Голобуцький В., Голобуцький В. О., Голобуцький Володимир, Голобуцкый В., Голобуцкый В. А.), історик **I 112, 113, 122; II 64, 289, 291, 313, 328, 329, 334, 335, 337, 338, 375, 376, 392, 394, 411, 420, 427, 450, 468, 530, 535**
- ГОЛОВАХА Іван Петрович (Головаха І. П.), філософ **I 13, 42; II 450**
- ГОЛОВАЦЬКИЙ Іван Федорович (Головацький Іван), журналіст **I 122**
- ГОЛОВАЦЬКИЙ Яків Федорович (Головацький Яків), поет **I 122; II 430**
- ГОЛОВАЧОВ Аполлон Пилипович (Головачев), видавець **II 445**
- ГОЛОВИН В. И., власник друкарні **II 463**
- ГОЛОВІН Федір Олексійович (Головін Ф.), дипломат **I 253**
- ГОЛОВКО Володимир Вікторович (Головко В.), історик **II 163, 450**
- ГОЛУБОВСЬКИЙ Петро Васильович (Голубовський П., Голубовський Петро, Голубовський П., Голубовский П. В.), історик **I 175, 348, 359, 435; II 450, 485, 529, 537**
- ГОЛУБЧИК Ганна Данилівна (Голубчик Г. Д.), історик **I 123; II 471**
- ГОЛЬЦГАВЗЕН Адольф (Гольцгавзен А.), власник друкарні **II 466, 468**
- ГОЛЬШТЕЙН Ольга Василівна (Гольштейн О.), мемуаристка **I 397, 411; II 427**
- ГОНТА Іван (Гонта), провідник Коліївщини **I 541**
- ГОНЧАР Олесь Терентійович (Гончар О., Гончар О. Т.), письменник **II 380, 414**
- ГОНЧАР Ольга Трохимівна (Гончар О. Т.), історик **II 471**
- ГОНЧАРУК Микола Лаврентійович (Гончарук М. Л.), літературознавець **I 280; II 500**
- ГОНЧАРУК Петро Степанович (Гончарук П. С.), історик **II 450**
- ГОНЧАРУК Тарас Григорович (Гончарук Т.), історик **II 9, 485**
- ГОРАК Стефан Михайлович (Горак С., Горак Ст., Ногак S. M.), історик **II 287, 288, 341, 522, 537**
- ГОРАЦІЙ Квінт Флакк (Горацій), поет **I 157**
- ГОРБАНЬ Микола Васильович (Горбань Микола), історик **II 8, 504**
- ГОРДІЄНКО Михайло Григорович (Гордієнко М. Г.), політолог **I 556; II 471**
- ГОРІН Павло Йосипович (Горін П., Горін Павло, Горин П.), історик **II 110, 111, 486, 524, 531**
- ГОРКУША див. ГАРКУША Семен Іванович
- ГОРЛЕНКО Василь Петрович (Горленко В., Горленко В. П., Горленко Василь), критик **I 135, 185, 234, 240; II 411, 427**
- ГОРЛЕНКО Володимир Федорович (Горленко В. Ф.), етнограф **I 96; II 450**
- ГОРЛЕНКО Дмитро Лазарович (Горленко, Горленко Д.), прилуцький полковник **II 264, 427**
- ГОРОБЕЦЬ Віктор Миколайович (Горобець В., Горобець В. М.), історик **I 67, 229, 258, 553; II 170, 259, 455, 457**
- ГОРСЬКИЙ Вілен Сергійович (Горський В., Горский В. С.), філософ **I 13, 42, 43; II 450**
- ГОРШКОВ Д. С., видавець **II 440**
- ГОРЯЙНОВА Т., перекладач **I 320; II 467**
- ГОТЬЕ В., власник друкарні **II 433**

- ГОФКІРХНЕР Вольфганг (Гофкірхнер В.), філософ **I** 36; **II** 486
- ГОФМАН Олександр Бенціонович (Гофман А. Б.), соціолог **I** 402, 440; **II** 453
- ГОЦУЛЯК Віктор Володимирович (Гоцуляк В., Гоцуляк В. В.), історик **I** 439; **II** 164, 165, 450, 471, 486
- ГРАБОВА Ніна Степанівна (Грабова Н.), історик **I** 373; **II** 432
- ГРАБОВЕЦЬКИЙ Володимир Васильович (Грабовецький В., Грабовецький В. В.), історик **II** 335, 392, 495, 534, 535
- ГРАБОВИЧ Григорій (Грабович Г.), літературознавець **I** 302; **II** 162, 486
- ГРАБОВСЬКИЙ Міхал (Грабовський, Грабовський М., Грабовський Михайло, Грабовский М. А.), письменник **I** 176, 182, 275, 276; **II** 423, 521
- ГРАБ'ЯНКА Григорій Іванович (Граб'янка Г.), літописець **I** 135, 210, 280
- ГРАХОВЕЦЬКИЙ Дмитро (Граховецький Д.), вчений **I** 80; **II** 427
- ГРАЧЕВ, власник друкарні **II** 455
- ГРАЧОВА Софія (Грачова С.), перекладач **I** 65, 67, 229, 553; **II** 259, 455, 459
- ГРЕБІНКА Євген Павлович (Гребінка Є.), письменник **I** 123
- ГРЕВС Іван Михайлович (Гревс И. М.), історик **I** 203, 373; **II** 427, 440
- ГРЕНЬЄ Жан Ів (Гренье Ж.-И.), історик **I** 40; **II** 486
- ГРЕЧ Микола Іванович (Греч Н. И.), видавець **I** 74; **II** 432
- ГРЕЧУЛЕВИЧ Василь Якович (Гречулевич), протоієрей **I** 208, 240; **II** 536
- ГРЕШНИХ Володимир Іванович (Грешных В. И.), літературознавець **I** 13; **II** 450
- ГРИГОРАШ Наталя (Григораш Н.), вчений **I** 416; **II** 486
- ГРИГОР'ЄВ Аполлон Олександрович (Григорьев А.), критик **I** 193; **II** 531
- ГРИГОРІЙВ Никифор Якович (Григорієв Н., Григорієв), письменник **I** 431
- ГРИГОРІЙ XIII, папа римський **I** 486
- ГРИГОРОВИЧ Віктор Іванович (Григорович), вчений **I** 55; **II** 510
- ГРИН Джордж Ричард (Грин Джордж), історик **I** 428
- ГРИНЕВИЧ Людмила Володимирівна (Гриневич Л.), історик **I** 65, 181, 432, 569; **II** 258, 452
- ГРИЦАК Павло Євгенович (Грицак П.), історик **II** 184, 531
- ГРИЦАК Ярослав Йосипович (Грицак Я., Грицак Я. Й.), історик **I** 60, 155, 320, 537; **II** 6, 162, 172, 215, 442, 475, 486
- ГРИЦАНОВ Олександр Олексійович (Грицанов А. А.), філософ **I** 34; **II** 546
- ГРИЦЕНКО Іван Сергійович (Гриценко І. С.), правознавець **I** 391; **II** 432
- ГРИЦЕНКО Тетяна Тимофіївна (Гриценко Т. Т.), історик **II** 149, 289, 436
- ГРЫЦЬКО див. ЄЛИСЄЄВ Григорій Захарович
- ГРИШКО Василь Тодосович (Гришко В.), правознавець **I** 560; **II** 218
- ГРІНБЕРГ Лариса Феліксівна (Грінберг Л. Ф.), вчений **II** 471
- ГРІНЧЕНКО Борис Дмитрович (Грінченко Б., Чайченко Василь, Грінченко Б.), письменник **I** 310, 421; **II** 450, 533
- ГРОНДСЬКИЙ Самуїл (Грондський С.), хроніст **I** 211, 304
- ГРОССМАН Юрій Миронович (Гроссман Ю. М.), історик **II** 373, 531
- ГРОТ Джордж (Грот Дж.), історик **I** 409
- ГРОХ Мирослав (Грох М., Хрох М.), історик **I** 60
- ГРУШЕВСЬКА Катерина Михайлівна (Грушевська К., Грушевська К. М.), історик, дочка М. С. Грушевського **I** 150, 187, 188, 216, 379, 416, 429, 471, 480, 508; **II** 13, 14, 15, 17, 24, 28, 32, 405, 426, 460, 486, 487, 524, 525, 531, 532
- ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло Сергійович (Грушевський, Грушевський М., Грушевський М. С., Грушевський Мих., Грушевський Михайло, Грушевський Михайло Сергіє-

- вич, Грушівський М., Сергієнко М., Грушевський, Грушевський М., Грушевський М. С., М. Г., Hruševský M., Hrushevsky Michael), історик I 8, 15, 47, 59, 63, 65, 75, 76, 77, 78, 82, 87, 88, 89, 92, 93, 95, 99, 100, 103, 104, 105, 106, 110, 111, 112, 114, 119, 121, 122, 125, 144, 148, 150, 152, 154, 158, 159, 165, 184, 185, 188, 189, 194, 197, 198, 200, 202, 209, 210, 214, 216, 219, 222, 224, 226, 227, 229, 252, 291, 292, 322, 325, 330, 331, 332, 333, 334, 338, 339, 340, 342, 343, 349, 350, 353, 358, 364, 371, 378, 387, 388, 390, 402, 411, 427, 428, 429, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 512, 514, 516, 517, 519, 520, 521, 524, 527, 528, 559, 560, 561, 563, 571, 575, 577; II 5, 8, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 45, 46, 50, 67, 68, 69, 73, 82, 83, 87, 90, 95, 99, 108, 109, 111, 123, 124, 135, 143, 159, 161, 164, 166, 172, 173, 201, 219, 227, 235, 256, 258, 259, 261, 264, 265, 266, 267, 284, 291, 298, 300, 301, 324, 325, 348, 349, 350, 351, 355, 356, 357, 358, 394, 402, 403, 404, 405, 407, 411, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 435, 437, 438, 439, 446, 449, 450, 451, 454, 458, 460, 461, 463, 464, 465, 467, 468, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 479, 480, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 491, 492, 496, 498, 502, 503, 504, 509, 512, 513, 515, 517, 519, 520, 521, 523, 524, 525, 526, 529, 531, 532, 533, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544
- ГРУШЕВСЬКИЙ Олександр Сергійович (Грушевський О., Грушевський А. С.), історик I 125, 135, 148, 151, 173, 178, 194, 209, 272, 280; II 411, 450, 488
- ГРУШЕЦЬКИЙ Іван Самійлович (Грушецький І., Грушецький І. С.), голова Партиїної комісії при ЦК КПУ II 346, 362
- ГРУШІВСЬКИЙ М. див. ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло Сергійович
- ГРЯЗНОВ Олександр Феодосійович (Грязнов А. Ф.), філософ I 37; II 451
- ГУГО Капет (Гугон Капет), король I 418
- ГУДОВИЧ Андрій Васильович (Гудович Андрій), генерал II 232, 279
- ГУЛАК Микола Іванович (Гулак М.), педагог I 194
- ГУЛИГА Арсеній Володимирович (Гульга А. В.), філософ I 446; II 446
- ГУМЕНЮК Микола Прокопович (Гуменюк М. П.), бібліограф II 257, 488
- ГУМПЛОВИЧ Людвіг (Гумплович Л.), соціолог I 556
- ГУНДОРОВА Тамара Іванівна (Гундорова Т.), літературознавець II 88, 488
- ГУРЕВИЧ Арон Якович (Гуревич А., Гуревич А. Я.), історик I 28, 41, 323, 459, 468; II 8, 10, 381, 385, 427, 448, 451, 466, 474, 488
- ГУРЕВИЧ З. Н. (Гуревич С.), історик II 123, 139, 462, 525
- ГУРЕВИЧ Павел Семенович (Гуревич П. С.), філософ I 321, 583; II 447
- ГУРЖІЙ Іван Олександрович (Гуржій, Гуржій І., Гуржій І. О.), історик II 291, 328, 329, 333, 341, 345, 367, 368, 411, 456, 476
- ГУРЖІЙ Олександр Іванович (Гуржій О., Гуржій О. І., Гуржий А. И.), історик I 66, 74; II 290, 488
- ГУРСЬКА Моніка, мати В. Б. Антоновича I 328
- ГУС Ян (Гус), богослов II 207
- ГУСЛИСТИЙ Костянтин Григорович (Гуслистый, Гуслистый К., Гуслистый К. Г.), історик II 148, 149, 150, 219, 326, 329, 334, 338, 376, 392, 411, 416, 443, 535
- ГУССЕРЛЬ Едмунд Густав Альбрехт (Гуссерль Е.), філософ I 16, 31; II 166, 171, 173, 175
- ГУТНОВА Євгенія Володимирівна (Гутнова Е. В.), історик II 8, 476

ГУЧ Джордж Пібоді (Гуч Дж.-П., Gooch G.-P.), історик I 223; II 469
ГЮГО Віктор Марі (Гюго В.), письменник I 395

Д. П. див. МІЛЛЕР Дмитро Петрович

ДАВИДЕНКО И. и А., видавці II 447, 463

ДАВЛЕТОВ Олександр Рашидович (Давлетов О. Р., Давлетов А. Р.), історик I 63; II 167, 171, 488

ДАЛЬ Володимир Іванович (Даль В. И., Даль Владимир), письменник I 74; II 432, 476

ДАНИЛЕВИЧ Василь Юхимович (Данилевич В.), історик II 452

ДАНИЛЕВСЬКИЙ Микола Якович (Данилевський М.), філософ I 358, 447, 579; II 86

ДАНИЛЕВСЬКИЙ Олександр Семенович (Данилевський О.), директор Полтавської гімназії I 373

ДАНИЛЕНКО Василь Михайлович (Даниленко В. М.), історик II 20, 436

ДАНИЛЕНКО Віктор Михайлович (Даниленко В. М.), історик II 337, 468, 494

ДАНИЛО Романович Галицький (Данило, Данило Галицький, Данило Романович), галицько-волинський князь I 114, 369, 474, 489, 499, 532, 535, 549

ДАНИЛОВ Володимир Валер'янович (Данилів В., Данилов В., Данилов В. В.), літературознавець I 123, 156, 158, 160, 161, 167, 184, 228, 291, 468; II 427, 488, 489

ДАНИЛОВ Олександр Іванович (Данилов А. И.), історик II 461

ДАНИЛОВ Юлій Олександрович (Данилов Ю. А.), перекладач I 18; II 509

ДАНКО Осип (Данко О.), вчений II 489

ДАРАГАН Дмитро Федорович (Дараган, Дараган Дмитро, Дараганенко), кропивнянський сотник II 129

ДАРІЙ І (Дарій), цар I 484

ДАРРЕ Адольф Карлович (Дарре А.), видавець II 537

ДАШКЕВИЧ Всеволод Якович (Дашкевич В.), етнограф II 28, 489

ДАШКЕВИЧ Микола Павлович (Дашкевич М., Дашкевич Н.), історик I 348, 406, 409; II 452

ДАШКЕВИЧ Ярослав Романович (Дашкевич Я., Дашкевич Я. Р.), історик I 325, 432, 439, 441, 549; II 25, 162, 333, 345, 380, 411, 486, 489, 547

ДЕБОГОРІЙ-МОКРІЄВИЧ Володимир Карпович (Дебогорій-Мокрієвич В.), народник I 389, 390, 393; II 427

ДЕВДЮК Іванна Василівна (Девдюк І. В.), літературознавець I 282; II 471

ДЕЙЧ Лев Григорович (Дейч Л.), соціаліст I 390; II 427

ДЕЛЬВІГ Антон Антонович (Дельвіг А.), поет I 123, 159

ДЕМЕТРЕНКО, дописувач до С. Шелухина I 437; II 412

ДЕМЕТРІЙ, ритор I 9

ДЕМИДОВА Наталя Федорівна (Демидова Н. Ф.), історик II 298, 423

ДЕМЧЕНКО, дописувач до С. Шелухина I 437; II 412

ДЕНИСЕНКО, дописувач до С. Шелухина I 437; II 412

ДЕНИСЮК Іван Овксентійович (Денисюк І.), літературознавець I 389; II 428

ДЕРІДА Жак (Деріда Ж., Дерида Ж.), філософ I 48

ДЖЕВОНС Вільям Стенлі (Джевонс В.-С.), економіст II 46, 49

ДЖЕМС Вільям (Джемс В.), філософ I 529

ДЖЕРІ Девід (Джери Девід), соціолог I 42; II 546

ДЖЕРІ Джулія (Джери Джулія), соціолог I 42; II 546

ДЖЕФФЕРСОН Томас (Джефферсон Т.), філософ II 20

- ДЖИДАЙ Янош, рідний батько В. Б. Антоновича I 328
- ДЖИДЖОРА Іван Миколайович (Джиджора, Джиджора І.), історик II 140, 153, 261, 298, 533
- ДЖІЛАС Мілован (Джілас М.), політик II 397
- ДЗИРА Іван Ярославович (Дзира І.), історик I 101; II 489
- ДЗИРА Ярослав Іванович (Дзира Я.), історик II 291, 293, 297, 324, 338, 348, 361, 365, 380, 381, 395, 397
- ДЗЮБА Іван Михайлович (Дзюба І., Дзюба І. М.), літературознавець II 380
- ДЗЮБА Оксана (Дзюба О.), історик I 464; II 414, 451
- ДИМШИЦЬ Олександр Львович (Дымшиц А. Л.), літературознавець I 12, 220; II 464
- ДИТЯТИН Іван Іванович (Дитятин І.), історик I 229
- ДІВОВИЧ Олекса Данилович (Дівович Олекса), полковий суддя II 275, 506
- ДІВОВИЧ Семен Данилович (Дівович Семен), перекладач Генеральної військової канцелярії II 275, 281, 506
- ДІДРО Дені, філософ II 369
- ДІЄВ Михайло Якович (Дієв Михайло, Дієв М. Я.), протоієрей I 71; II 428
- ДІЛЬТЕЙ Вільгельм (Дільтей В.), філософ I 16, 514
- ДІНГЕС Мартін (Дингес М.), історик I 41; II 489
- ДІОКЛЕТІАН Гай Аврелій Валерій (Диоклециан), імператор I 375, 382, 384; II 476
- ДІОНІСІЙ Галікарнаський (Дионисий Галикарнасский), ритор I 9; II 505
- ДІОНІСІЙ І Старший, сіракузький тиран I 424
- Д-КО Д. див. ДОРОШЕНКО Дмитро Іванович
- ДЛУГОШ Ян, історик I 304
- ДМИТРЕНКО Микола Костьович (Дмитренко М.), учений I 162, 272; II 452
- ДМИТРИЧЕНКО Володимир Савелійович (Дмитриченко В. С.), філософ I 388; II 489
- ДМИТРИЄВ Іван Іванович (Дмитрієв Іван, Дмитриев И. И.), поет I 73, 132; II 434
- ДМИТРИЄВ Михайло Володимирович (Дмитриев М. В.), історик II 474
- ДМИТРИЄВ Сергій Сергійович (Дмитриев С. С.), історик I 203; II 514
- ДМИТРИЄВСЬКА Ірина Володимирівна (Дмитриевская И. В.), філософ I 30; II 489
- ДМИТРІЙ див. ЛЖЕДМИТРІЙ І
- ДМИТРІЙ Донської, великий князь московський I 202, 203
- ДМИТРЮКОВ Олексій Іванович (Дмитрюков О., Дмитрюков Олексій, Дмитрюков Алексей Іванович), історик I 116; II 424, 525
- ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ Лев Михайлович (Добровольский Л. М.), вчений I 273; II 547
- ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКИЙ Митрофан Вікторович (Довнар-Запольський, Довнар-Запольський М., Довнар-Запольский М., Довнар-Запольский М. В.), історик I 215, 338, 340, 443; II 113, 142, 143, 144, 145, 146, 152, 165, 352, 452, 461, 462, 489, 507, 509, 532
- ДОДИН Е. Я., перекладач I 206, 321; II 459
- ДОЛГОРУКОВ Яків Федорович (Долгоруков Я.), сенатор I 253
- ДОЛЕНГА-ХОДАКОВСЬКИЙ Зорян див. ЧАРНОЦЬКИЙ Адам Зоріан I 80
- ДОЛИНСЬКИЙ Григорій Карпович (Долинський Г.), батуринський підкоморій II 277
- ДОЛЬСЬКА Анна, княгиня I 258
- ДОМАНИЦЬКИЙ Василь Миколайович (Доманицький В., Доманицький Василь, Доманицький В.), історик I 440, 524, 559, 560; II 14, 431, 452, 527, 533
- ДОМАНСЬКА Ева (Доманська Е.), історик I 49; II 452
- ДОМБРОВСЬКИЙ Олександр Михайлович (Домбровський О.), історик I 441; II 160, 218, 240, 428, 489

- ДОМОНТОВИЧ Федір, переяславський протоієрей **I 80**
ДОН Кіхот (Дон-Кіхот), літературний персонаж **I 250, 571**
ДОНІ Паоло, королівський секретар **I 551; II 436**
ДОНІК Олександр Миколайович (Донік О. М.), історик **II 290, 488**
ДОНЦОВ Дмитро Іванович (Донцов Д., Щелкоперов Митька), політик **I 47, 562, 571, 572; II 472, 495**
ДОРОШЕНКО Володимир Вікторович (Дорошенко В.), вчений **I 435, 516; II 32, 33, 432, 533**
ДОРОШЕНКО Дмитро Іванович (Д-ко Д., Дорошенко, Дорошенко Д., Дорошенко Д. І., Дорошенко Дмитро, Забаревський М., Свідок, Doroschenko D.), історик **I 63, 65, 67, 77, 79, 80, 82, 89, 91, 96, 100, 103, 104, 109, 111, 112, 144, 181, 189, 208, 229, 263, 275, 276, 283, 329, 332, 338, 341, 362, 363, 364, 405, 432, 437, 473, 533, 557, 558, 569, 575, 581, 586; II 94, 95, 131, 154, 165, 166, 167, 168, 174, 185, 203, 214, 218, 241, 258, 270, 272, 348, 406, 412, 428, 429, 430, 431, 436, 452, 454, 456, 469, 479, 488, 489, 490, 499, 528, 533, 536, 540**
ДОРОШЕНКО Михайло, гетьман **II 224**
ДОРОШЕНКО Наталя Михайлівна (Дорошенко Н.), дружина Д. І. Дорошенка **II 214**
ДОРОШЕНКО Петро Дорофійович (Дорошенко, Дорошенко П., Дорошенко Петро), гетьман **I 100, 118, 123, 206, 213, 247, 250, 251; II 102, 129, 132, 231, 241, 246, 270, 303, 304, 428, 452**
ДОРОШКЕВИЧ Олександр Костянтинович (Дорошкевич Ол.), літературознавець **I 280; II 508**
ДОСТОЄВСЬКИЙ Федір Михайлович (Достоевський, Достоевський Ф.), письменник **II 86, 194**
ДОХМАН І. А., власник друкарні **II 463**
ДР. див. ДРАГОМАНОВ Михайло Петрович
ДРАГОМАНОВ Михайло Петрович (Галицький Михайло, Др., Драгоманів, Драгоманів М., Драгоманів Михайло, Драгоманов, Драгоманов М., Драгоманов М. П., Драгоманов Мих., Драгоманов Михайло, Михайло, Drahomanov M., Drahomanov Mychajlo, Drahomanov Muxhailo), вчений **I 52, 57, 66, 109, 110, 132, 151, 152, 158, 159, 160, 192, 199, 203, 204, 209, 220, 221, 222, 223, 290, 291, 292, 293, 299, 310, 315, 319, 320, 321, 326, 327, 330, 335, 338, 340, 341, 346, 351, 352, 358, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 402, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 421, 422, 423, 424, 425, 428, 437, 454, 473, 527, 541, 542, 548, 557; II 25, 77, 105, 106, 107, 113, 128, 183, 192, 198, 213, 216, 269, 291, 293, 294, 295, 349, 352, 392, 402, 409, 412, 415, 417, 418, 424, 426, 427, 428, 429, 431, 432, 434, 435, 436, 439, 440, 452, 453, 454, 457, 459, 462, 466, 471, 472, 473, 476, 479, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 489, 490, 491, 497, 500, 503, 505, 507, 509, 510, 516, 517, 518, 519, 522, 523, 524, 525, 526, 529, 530, 533, 535, 536, 538**
ДРАГОМАНОВ Петро Якимович (Петро Якимович), батько М. П. Драгоманова **I 372**
ДРАГОМАНОВ Яків Якимович (Драгоманів Яків), дядько М. П. Драгоманова **I 373**
ДРАГОМАНОВА-ШИШМАНОВА Лідія Михайлівна (Драгоманів-Шишманова Л., Драгоманова-Шишманова Лідія), дочка М. П. Драгоманова **I 387, 390, 411; II 428**
ДРАГОМАНОВИ, родина **I 389; II 428**
ДРАГОМИРОВИ, рід **II 270**
ДРАЙ-ХМАРА Михайло Опанасович (Драй-Хмара М.), поет **II 142, 433**

- ДРЕЙПЕР Джон Вільям (Дрейпер Дж.-В.), філософ **I** 302
 ДРЕМЛЮГА С. П., історик **I** 77; **II** 490
 ДРОЙЗЕН Йоганн Густав (Дройзен Й.-Г., Дройзен И. Г.), історик **I** 12; **II** 476
 ДРУЖИНІН Петро Олександрович (Дружинін Петро, Дружинин П. А.), історик **I** 71, 73, 74, 77, 401; **II** 428, 490
 ДУБИНА Кузьма Кіндратович (Дубина К.), історик **II** 333
 ДУБРОВСЬКИЙ Василь Васильович (Дубровський В.), історик **II** 218, 288, 490
 ДУБРОВСЬКИЙ Ігор Володимирович (Дубровский И. В.), історик **I** 39; **II** 492, 517
 ДУБРОВСЬКИЙ Олександр Михайлович (Дубровский А. М.), історик **II** 150, 286, 453
 ДУДКО Віктор Іванович (Дудко В.), літературознавець **I** 300; **II** 431
 ДУКА Олег Геннадійович (Дука О. Г.), історик **I** 38; **II** 471
 ДУТКО Олена Миколаївна (Дутко О. М.), вчений **II** 471
 ДЬЙОРДЬ Лукач, філософ **I** 19
 ДЮРКГАЙМ Еміль (Дюргейм, Дюркгайм, Дюркгайм Е., Дюркгем, Дюркгем Е., Дюркгейм Э.), соціолог **I** 402, 429, 430, 440, 454, 478, 480, 511; **II** 8, 16, 17, 18, 20, 27, 28, 29, 31, 34, 403, 453, 520
 ДЯДИЧЕНКО Вадим Архипович (Дядиченко, Дядиченко В., Дядиченко В. А.), історик **II** 40, 257, 328, 329, 460
 ДЯДЮК Мирослава Степанівна (Дядюк М.), історик **I** 566; **II** 431
 ДЯЧУК Леонтій Володимирович (Дячук Л.), історик **I** 78; **II** 490
- ЕДЖЕРТОН** Вільям, славіст **II** 273
ЕЙНГОРН Віталій Йосипович (Ейнгорн В.), історик **II** 262
ЕЙХЕЛЬМАН Отто Оттович (Ейхельман О.), правознавець **I** 431
ЕЙХЕНБАУМ Борис Михайлович (Эйхенбаум Б. М.), літературознавець **I** 70, 157; **II** 429, 447
ЕКШТУТ Семен Аркадійович (Экштут С. А.), історик **II** 521
ЕМАНУІЛ-ЖУХОВЕЦЬКИЙ Борис Якович (Жуховецький Борис Якович, Жуховецкий Б. Я.), перекладач **II** 80, 440
ЕНГЕЛЬ Йоганн Християн фон (Энгель, Энгель Й.-Х., Энгель Й.-Х. фон, Энгель Й. Х.), історик **I** 63, 84, 86, 87, 97, 117, 212; **II** 166, 167, 399, 488, 499
ЕНГЕЛЬС Фрідріх (Энгельс, Энгельс Ф., Энгельс), філософ **II** 24, 33, 204, 321, 386, 387, 388, 512
ЕЙНШТЕЙН Альберт (Айнштайн, Эйнштейн А.), фізик **I** 492
ЕКСЛЕ Отто Гергард (Эксле О. Г.), історик **II** 521
ЕПАМІНОНД, полководець **I** 337
ЕРЕМЕЕВ С. Т., власник друкарні **II** 538
ЕРЛІХ Юлій Миколайович (Эрлих Ю. Н.), власник друкарні **II** 450, 547
- ЄВГЕНІЙ** (Болховітінов, Болховітінов Євгеній, Болховитинов Е. А.), історик **I** 71, 80, 92, 135, 211; **II** 467
ЄВДОКИМЕНКО Володимир Юхимович (Євдокименко В. Ю.), філософ **I** 410; **II** 459
ЄВЕЦЬКИЙ Федір Степанович (Євецький Федір, Евецкий Ф.), етнограф **I** 117; **II** 533
ЄВСЄЄВ Іван Федорович (Євсеев), історик **II** 330
ЄГОЛИН Олександр Михайлович (Еголин А. М.), літературознавець **I** 123; **II** 426, 435
ЄГОРОВ Владислав Володимирович (Єгоров В. В.), історик **II** 471
ЄГОРОВ Олександр Олександрович (Егоров А. А.), історик **I** 320, 427; **II** 467

- ЕГОРОВА Л., упорядник **II** 365, 435
- ЕГУНОВА-ЩЕРБИНА Софія (Егунова-Щербина С.), історик **I** 54; **II** 428
- ЕКЕЛЬЧИК Сергій Олександрович (Екельчик С., Екельчик С. О.), історик **I** 60, 125, 408; **II** 89, 90, 285, 288, 306, 313, 454, 491
- ЕЛАГІН Іван Перфілійович (Елагін Іван), письменник **I** 68
- ЕЛАГІНА Євдокія Петрівна (Елагіна Євдокія), господиня московського літературного салону **I** 157
- ЕЛИСЄЄВ Григорій Захарович (Елисеєв Г., Елисеєв Григорій, Грыцько, Елисеєв Г. З.), журналіст **I** 227, 228, 236; **II** 434, 532
- ЕЛЛІНЕК Георг (Елінек, Єллінек), правознавець **II** 23
- ЕМЕЛЬЯНОВ Євген Павлович (Емельянов Е. П.), історик **I** 199; **II** 491
- ЕМЕЛЬЯНОВ Олексій Андрійович (Боголюбов, Емельянов О.), землеведець **I** 392
- ЄПФАНІЙ Славинецький, ієромонах **II** 102
- ЄРЛИЧ Йоахим (Єрлич Й.), мемуарист **I** 211
- ЄРУЗАЛЕМ Вільгельм (Єрузалем В., Jerusalem W., Jerusalem Wilhelm), психолог **I** 430; **II** 16, 18, 19, 532
- ЄФИМЕНКО Олександра Яківна (Єфименко О., Ефименко А.), історик **I** 290, 334, 342; **II** 291
- ЄФРЕМОВ Петро Олександрович (Ефремов П. А.), історик літератури **II** 434
- ЄФРЕМОВ Сергій Олександрович (Єфремов С., Єфремов С. О.), літературознавець **I** 123, 161, 222, 291, 393; **II** 14, 90, 365, 428, 431, 454, 471, 491
- Ж**ДАН Михайло-Богдан (Ждан М., Ждан М. Б.), історик **II** 184, 390, 491, 533
- ЖЕБЕЛЬОВ Сергій Олександрович (Жебелев С. А.), історик **II** 438
- ЖЕЛЯБОВ Андрій Іванович (Желябов А. И.), народник **I** 391
- ЖЕМЧУЖНИКОВ Лев Михайлович (Жемчужников Л. М., Жемчужников Лев), художник **I** 122, 224, 300; **II** 428
- ЖЕРЕБКО Орест (Жеребко О.), громадський діяч **II** 454
- ЖЕРНАКОВ Костянтин (Жернаков К.), власник друкарні **II** 465
- ЖИЖКА Ян (Жижка), полководець **I** 337
- ЖИРМУНСЬКИЙ Віктор Максимович (Жирмунський В., Жирмунский В.), літературознавець **I** 14; **II** 454
- ЖИТЕЦЬКИЙ Ігнат Павлович (Житецький І., Житецкий И.), літературознавець **I** 154, 160, 175, 196, 222, 291; **II** 259, 428, 491
- ЖИТЕЦЬКИЙ Павло Гнатович, мовознавець **I** 380
- ЖИХАРЕВ Степан Петрович (Жихарев С. П., Жихарев Степан), письменник **I** 70; **II** 429
- ЖМИР Володимир Федорович (Жмир В.), філософ **I** 161; **II** 491
- ЖОЛКЕВСЬКИЙ Станіслав (Жолкевський С.), великий гетьман коронний **I** 314, 489
- ЖОРАВКА Лук'ян Іванович (Жоравка Л.), стародубський полковник **II** 264
- ЖУК Андрій Ілліч (Жук А.), політик **I** 556; **II** 429, 491
- ЖУКОВСЬКА Тетяна Миколаївна (Жуковская Т. Н.), історик **I** 234; **II** 434
- ЖУКОВСЬКИЙ Аркадій Іларіонович (Жуковський А.), історик **II** 21, 491
- ЖУКОВСЬКИЙ Василь Андрійович (Жуковський В., Жуковський Василь, Жуковский В. А.), поет **I** 127, 132, 158; **II** 434
- ЖУЛИНСЬКИЙ Микола Григорович (Жулинський М.), літературознавець **I** 298; **II** 14, 432, 491
- ЖУРАВСЬКИЙ Дмитро Петрович (Журавський Д.), статистик **I** 173

ЖУХОВЕЦЬКИЙ Борис Якович див. ЕМАНУІЛ-ЖУХОВЕЦЬКИЙ Борис Якович

ЗАБАРЕВСЬКИЙ М. див. ДОРОШЕНКО Дмитро Іванович

ЗАБІЛИ, рід II 265

ЗАБІЯКА Іван Михайлович (Забіяка І. М.), історик II 255, 483

ЗАБУЛІОНІТЕ Аудра-Христина Йосифівна (Забулионите А.-К. И.), культуролог I 356;
II 491

ЗАВАДЗКИЙ В. И. (Завадзкий В.), орендар університетської друкарні II 440, 451, 471

ЗАВАЛІШИН Дмитро Іринархович (Завалишин Д. И.), декабрист I 123; II 435

ЗАВЕРЮЩЕНКО Наталія Станіславівна (Заверющенко Н. С.), літературознавець
I 391; II 471

ЗАЙКИН В'ячеслав Михайлович (Заїкин В., Заїкин В'ячеслав), історик I 189, 221, 222,
529; II 164, 491

ЗАЙЦЕВ Павло Іванович (Зайцев П.), літературознавець I 199; II 525

ЗАЙЦЕВ Юрій, журналіст II 333, 429

ЗАЙЦЕВА Зінаїда Іванівна (Зайцева З.), історик I 327, 434, 516; II 454

ЗАКРЕВСЬКИЙ Віктор Олексійович (Закревський В.), поміщик II 77

ЗАКРЕВСЬКИЙ Микола Васильович (Закревський М., Закревский, Закревский Н.),
історик I 173, 179; II 533

ЗАКШЕВСЬКИЙ Станіслав, історик I 556

ЗАЛІЗНЯК Микола Кіндратович (Залізник М., Залізник Микола), історик I 322, 558,
565; II 461, 534

ЗАЛУЦЬКИЙ Роман (Залуцький Р.), редактор I 534; II 431, 485

ЗАМЛИНСЬКИЙ Володимир Олександрович (Замлинський В., Замлинский В. А.), істо-
рик I 108, 160, 190; II 459, 491, 497

ЗАРЕМБА Сергій Захарович (Заремба С. З.), історик II 381, 454

ЗАРУБА Віктор Миколайович (Заруба В., Заруба В. М.), історик I 436, 466; II 15, 35, 36,
39, 40, 41, 43, 45, 46, 62, 66, 67, 72, 73, 87, 96, 113, 429, 454, 491

ЗАРУЛЬСЬКИЙ Станіслав (Зарульський С.), капітан I 211

ЗАСЕНКО Олексій Єлисейович (Засенко О. Є.), літературознавець I 391; II 294, 529

ЗАСЛАВСЬКА Ірина Михайлівна (Заславская И. М.), перекладач I 149, 325; II 457

ЗАСЛАВСЬКИЙ Давид Йосифович (Заславський Д., Заславский Д., Заславський Д. Й.),
публіцист I 385, 386, 411; II 294, 295, 415, 418, 454

ЗАСУЛИЧ Віра Іванівна (Засулич В.), революціонерка I 392

ЗАТАВСЬКИЙ Леонід Антонович (Затавський Л. А.), історик II 352, 420

ЗАХАРІЯ КОРНИЛОВИЧ (Захарія Корнилович), єпископ переяславський II 153, 508

ЗАХАРКІН Степан Анатолійович (Захаркін С.), літературознавець I 274; II 430

ЗАШКІЛЬНЯК Леонід Опанасович (Зашкільняк Л., Зашкільняк Л. О., Зашкільняк Л. А.),
історик I 37, 38, 60, 220, 226, 436, 439, 461, 512, 514, 556; II 290, 296, 355, 427, 454,
469, 474, 476, 491, 492, 534

ЗВЕРЄВА Галина Іванівна (Зверева Г. И.), історик I 41; II 492

ЗДЗЕХОВСЬКИЙ Маріян (Здзеховський), вчений I 560

ЗЕЛЕНІН Дмитро Костянтинович (Зеленін К., Zelenin Dmitrij), етнограф I 470, 471;
II 532

ЗЕЛЕНСЬКИЙ С., вчений I 387

ЗЕРКАЛЬ, дописувач до С. Шелухина I 437; II 412

ЗЕРОВ Микола Костьович (Зеров М., Зеров Микола), письменник I 284, 142; II 433

- ЗЕРОВ Михайло Костьович (Орест М., Орест Михайло), поет **II 142, 433**
ЗЕРТИС-КАМЕНСЬКИЙ Андрій Степанович див. АМВРОСІЙ
ЗЕРТИС-КАМЕНСЬКИЙ Степан Костянтинівич (Зертис-Каменський Степан), перекладач **I 68**
ЗИЛЬБЕРБЕРГ М., власник друкарні **II 449**
ЗИНОВ'ЄВ Григорій Євстигнійович (Зинов'єв), політик **I 198; II 463**
ЗИНОВ'ЄВ Климентій див. ЗІНОВІЇВ Климентій
ЗІБЕР Микола Іванович (Зібер М., Зибер Н. И., Зибер Николай Іванович), економіст **II 40, 43, 81, 84, 106, 528**
ЗІММЕЛЬ Георг (Зиммель Г.), філософ **I 514; II 454**
ЗІНОВІЇВ Климентій (Зинов'єв, Зинов'єв Климентій, Климентій), ієромонах **II 369, 420, 495**
ЗЛЕНКО Григорій Дем'янович (Зленко Г. Д.), літературознавець **II 380, 413**
ЗНАЧКО-ЯВОРСЬКИЙ див. МЕЛЬХІСЕДЕК Матвій Карпович
ЗОЛОТАРЬОВ Василь Павлович (Золотарев В. П.), історик **I 198; II 430, 493**
ЗОМБАРТ Вернер (Зомбарт, Зомбарт В.), соціолог **II 46, 47, 48, 53, 58, 80, 81, 166, 405, 440**
ЗУБАНИЧ Федір (Зубанич Ф.), упорядник **II 396, 437**
ЗУБКОВ Сергій Дмитрович (Зубков С. Д.), літературознавець **I 160; II 430**
ЗУБРИЦЬКИЙ Денис Іванович (Зубрицький Д.), історик **I 211**
ЗУБРИЦЬКИЙ Ігор (Зубрицький І.), історик **I 518; II 492**
- I. К. див. КРИП'ЯКЕВИЧ Іван Петрович**
ІВАН I Калита (Іоанн Калита), князь московський **I 114; II 444**
ІВАН III Васильович (Іван III, Іоанн III), великий князь московський **I 114, 403, 418, 444, 475**
ІВАН IV Грозний (Іван Грозний, Іван IV), цар **I 202; II 136**
ІВАНЕНКО Петро Іванович (Іваненко П., Петрик), гетьман Ханської України **I 250, 251; II 129, 130, 131, 132, 140, 150, 152, 246, 252, 462, 507, 508, 539, 540**
ІВАНИШЕВ Микола Дмитрович (Іванишев М., Іванишев Микола, Іванишев Н. Д.), правознавець **I 330, 342; II 454**
ІВАНОВ Василь (Іванов), етнограф **I 408**
ІВАНОВА Раїса Петрівна (Іванова Р., Іванова Р. П.), історик **I 390; II 392, 454, 535**
ІВАНЬО Іван Васильович (Іваньо І. В.), філософ **I 28; II 454**
ІВАСЮТА Михайло Кирилович (Івасюта М.), історик **II 335, 534**
ІВАЩЕНКО Віктор Юрійович (Іващенко В.), вчений **I 24, 34**
ІВАЩЕНКО Петро Семенович (Іванко П., Іващенко П. С.), публіцист **I 290; II 526**
ІВІН Олександр Архипович (Івін О., Івін А. А.), філософ **I 27, 34, 35; II 492**
ІВОНІН Юрій Євгенович (Івонин Ю. Е.), історик **I 63; II 492**
ІГГЕРС Георг Герсон (Іггерс Г., Іггерс, Іггерс Г. Г., Iggers G.), історик **I 39, 384, 514; II 469, 492, 517, 522**
ІГОР Рюрикович (Ігор), великий київський князь **I 546**
ІГОР Святославич (Ігорь Святославич), новгород-сіверський князь **I 156**
ІЗМАЙЛОВ Володимир Васильович (Ізмайлов В. В.), письменник **I 74; II 432**
ІЗЯСЛАВ Мстиславич, великий київський князь **I 550**
ІЗЯСЛАВ Ярославич (Ізяслав), великий київський князь **I 503, 546**

ІКОННИКОВ Володимир Степанович (Іконников В., Іконніков, Іконников В., Іконников В. С.), історик I 95, 134, 170, 181, 295, 409; II 352, 410, 440, 492, 530, 534
 ІЛАРІОН (Огієнко І., Огієнко Іван Іванович), митрополит II 262, 276, 277
 ІЛЛЕРИЦЬКИЙ Володимир Євгенович (Іллерицький В., Іллерицький Володимир, Іллерицький В. Е.), історик I 198; II 476
 ІЛОВАЙСЬКИЙ Дмитро Іванович (Іловайський Д.), історик I 434
 ІНДОВА Катерина Йосифівна (Індова К. Й.), історик II 375, 376
 ІНКІН Василь Фадейович (Інкин В. Ф.), історик II 373, 531
 ІНОКЕНТІЙ IV, папа римський I 549
 ІОАНН Безземельний (Іван Безземельний), король I 423
 ІОАСАФ, моголівський архієпископ I 80
 ІОНІН Леонід Григорович (Іонин Л. Г.), соціолог I 42; II 474, 476
 ІОНОВ Ігор Миколайович (Іонов И. Н.), історик I 37; II 492
 ІОФФЕ Ієремія Ісаєвич (Іоффе І., Іоффе И.), мистецтвознавець I 19; II 454
 ІСАЄВИЧ, дописувач до С. Шелухина I 437; II 412
 ІСАЄВИЧ Ярослав Дмитрович (Ісаєвич Я., Ісаєвич Я. Д., Ісаєвич Ярослав), історик I 47, 320, 340, 441, 453, 557; II 20, 156, 290, 292, 333, 380, 413, 425, 431, 435, 436, 481, 525
 ІСАЇВ Всеволод (Ісаїв В., Isajiw W.), соціолог I 556, 578; II 172, 493, 522, 523
 ІСИДОР, митрополит I 543, 549; II 516
 ІСКРА Іван Іванович (Іскра І.), полтавський полковник I 99, 100, 158, 260
 ІСТОРИК, псевдонім невідомого рецензента з часопису «За синім океаном» II 274; II 534

И. П., автор вступної статті до праці М. Й. Кояловича «История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям» I 227, 334; II 457

И. Р., рецензент із журналу «Вестник Европы» I 341; II 534

ІАКОВ II див. ЯКОВ II Стюарт

ІВА-НКО П. див. ІВАЩЕНКО Петро Семенович

ІВАНЧЕНКО С., власник друкарні II 475

ІОАНН Калита див. ІВАН I Калита

ІОАНН III див. ІВАН III

ЙОАСАФ, коринфський митрополит I 239

ЙОЛОН Петро Федорович (Йолон П. Ф.), філософ II 463

ЙОРГА Ніколає, історик I 428

Каганович Лазар Мойсейович (Каганович Л.), перший секретар ЦК КП(б)У II 285

КАЖДАН Олександр Петрович (Каждан А. П.), історик II 493

КАЗИМИР IV Ягеллончик (Казимир IV), король I 99

КАЗНС Норман, учений I 148; II 155, 530

КАЗЬМИРЧУК Григорій Дмитрович (Казьмирчук Г.), історик II 104, 521

КАЙЗЕРЛІНГ Георг Йоганн фон (Кайзерлінг), дипломат II 499

КАЙЗЕРЛІНГ Герман (Кайзерлінг Г.), філософ I 31

КАЛАЙДОВИЧ Костянтин Федорович (Калайдович Костянтин), історик I 80

КАЛАКУРА Ярослав Степанович (Калакура Я., Калакура Я. С.), історик I 34, 181, 327; II 290, 476, 493

КАЛАЧОВ Микола Васильович (Калачов М.), історик I 223

КАЛЕНИЧЕНКО Павло Михайлович (Калениченко), історик II 329

- КАЛИНСЬКИЙ Тимофій Васильович (Калинський, Калинський Т., Калинський Тимофій), канцелярист **II** 272, 276, 280, 281, 506
- КАМАНІН Іван Михайлович (Каманин І.), історик **I** 174; **II** 429
- КАМУС Альберт див. КАМЮ Альбер
- КАМЮ Альбер (Камю А., Камус Альберт), філософ **II** 193, 194
- КАНДИБА Андрій Андрійович, конотопський поміщик **II** 258
- КАНДИБА Ганна Василівна, дружина А. А. Кандиби **II** 258
- КАНДИБА Олександр Іванович (Кандиба О., Олесь О.), письменник **II** 14, 431
- КАНДИБА Олег Олександрович (Кандиба О.), поет **II** 167, 412
- КАНДИБА Петро Григорович, конотопський повітовий предводитель дворянства **II** 258
- КАНТ Імануїл (Кант, Кант І., Кант І.), філософ **I** 52, 53, 58; **II** 19, 144, 454
- КАНТЕМІРИ, рід **I** 68
- КАПНІСТ Василь Васильович (Капніст, Капніст В., Капніст Василь), поет **I** 62, 80, 81; **II** 102, 277, 280, 281
- КАПНІСТ Семен Васильович, директор училищ Полтавської губ. **I** 81
- КАПНІСТ Софія Андріївна, мати В. В. Капніста **II** 280
- КАППЕЛЕР Андреас (Каппелер А., Karpeler Andreas), історик **I** 65; **II** 88, 454, 493, 523
- КАПЦЕВИЧ Петро Михайлович, генерал-губернатор Західного Сибіру **I** 120
- КАРАЗІН Василь Назарович (Каразін Василь), учений **I** 80; **II** 278, 501
- КАРАМЗІН Микола Михайлович (Карамзін, Карамзін М., Карамзін Микола, Карамзін, Карамзін Н., Карамзін Н. М.), історик **I** 67, 70, 71, 72, 73, 74, 78, 84, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 97, 98, 100, 101, 105, 106, 109, 114, 118, 119, 126, 135, 223, 224; **II** 399, 430, 440, 459, 465, 481
- КАРАЧЕВСЬКА-ВОВКІВНА Марія Василівна (Карачевська-Вовк, Карачевська-Вовківна Марія), дочка В. Карачевського-Вовка **I** 310
- КАРЕЄВ Микола Іванович (Карєєв М., Карєєв Н., Карєєв Н. І.), історик **I** 198, 403, 420; **II** 13, 22, 430, 454, 455, 493, 518
- КАРЛ I Великий (Карл Великий), король **I** 489
- КАРЛ I Стюарт (Карл I), король **I** 417
- КАРЛ X Густав, король **I** 90, 489; **II** 248
- КАРЛ XII (Карл), король **I** 141, 258, 259, 262, 265, 520, 523; **II** 153, 192, 247, 416, 499
- КАРЛЕЙЛЬ Томас (Карлейль Т.), історик **I** 189, 510; **II** 21, 455
- КАРЛСОН Ернст (Карлсон Е.), історик **II** 169
- КАРОЛІНГИ, династія **I** 421
- КАРПЕНКО Олександр Юхимович (Карпенко О. Ю.), історик **II** 348
- КАРПІНІ Джованні да Плано (Карпіні Пляно), францисканець **I** 485, 548
- КАРПОВ Геннадій Федорович (Карпов Г., Карпов Г. Ф., Карпов Геннадій, Карпов Геннадій), історик **I** 87, 119, 126, 133, 214, 228, 242, 294; **II** 229, 455, 493, 496, 497, 526
- КАРСАВІН Лев Платонович (Карсавин Л. П.), філософ **II** 455
- КАРЦЕВ Володимир Петрович (Карцев В., Карцев В. П.), наукознавець **I** 22, 26, 31, 47; **II** 455
- КАСАВІН Ілля Теодорович (Касавин І. Т.), філософ **I** 26, 34; **II** 492, 510, 547
- КАСИМЕНКО Олександр Карпович (Касименко, Касименко О., Касименко О. К.), історик **II** 318, 330, 336, 337, 338, 343, 367, 417, 495
- КАСТЕЛЯНСКИЙ А. І., редактор **I** 449, 560; **II** 488
- КАСЬЯНОВ Георгій Володимирович (Касьянов Г., Касьянов Г. В.), історик **I** 60; **II** 90, 110, 381, 455, 493

- КАТЕРИНА I, імператриця I 75
- КАТЕРИНА II (Катерина), імператриця I 55, 72, 113, 164, 422; II 232
- КАТКОВ Михайло Никифорович (Катков М., Катков Михайло, Katkov Mikhail), публіцист I 166, 173; II 522, 534
- КАТРЕНКО Андрій Миколайович (Катренко А.), історик I 78, 340; II 490, 493
- КАУТСЬКИЙ Карл (Каутський К.), політик II 46
- КАУФМАН Ісак Михайлович (Кауфман И. М.), книгознавець I 119; II 546
- КАЧЕНОВСЬКИЙ Михайло Трохимович (Каченовский М. Т.), історик II 492
- КВІРІНГ Еммануїл Йонович (Квірінг Е.), політик II 108
- КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО Григорій Федорович (Квітка-Основ'яненко Григорій), письменник I 80
- КЕДРОВ Боніфатій Михайлович (Кедров Б. М.), філософ II 513
- КЕЙСТУТ Гедимінович (Кейстут), великий князь литовський I 369
- КЕЛЛЕ Владислав Жанович (Келле В. Ж.), філософ I 17, 27; II 518
- КЕНТРЖИНСЬКИЙ Богдан (Кентржинський Б.), історик I 263; II 166, 167, 170, 342, 412, 436, 455
- КЕПЛЕР Йоганн (Кеплер), астроном I 18; II 509
- КЕРЕР Е. Т., орендар друкарні II 442
- К'ЄРКЕГОР Серен (К'єркегор С., Кіркегард), теолог II 194
- КИЙ, легендарний співзасновник Києва I 347
- КИЛИМНИК Степан Іванович (Килимник С.), етнограф II 218
- КИПРІАН, київський митрополит I 98
- КИРЕЄВА Раїса Олександрівна (Киреева Р., Киреева Р. А.), історик I 225; II 493
- КИРИЛІВ Марія (Кирилів М.), історик II 493
- КИРИЛЮК Євген Прохорович (Кирилюк Є., Кирилюк Е. П.), літературознавець I 199, 270, 272, 299, 391; II 294, 455, 493, 529, 547
- КИСІЛЬ Адам Григорович (Кисіль, Кисіль А., Кисіль Адам), київський воєвода I 482; II 148, 224, 230
- КИССЕЛЬ Михайло Антонович (Киссель М. А.), філософ I 59, 244, 325, 578; II 259, 456
- КИЦЕНКО Микола Петрович (Киценко М.), журналіст II 392, 535
- КИМЕЛЬОВ Юрій Анатолій (Кимелев Ю. А.), філософ I 58, 331; II 475
- КІПІАНИ Вахтанг Теймуразович (Кіпіані В.), журналіст II 395, 423
- КІРЕЄВСЬКИЙ Іван Васильович (Кіреєвський І.), філософ I 159
- КІРЖАЄВ Сергій Миколайович (Кіржаєв С., Кіржаєв С. М.), історик I 402, 432, 496; II 13, 14, 19, 426, 465
- КІРКЕГАРД див. К'ЄРКЕГОР Серен
- КІРКОР Адам-Гонорій Карлович (Киркор А. К.), видавець II 441
- КІСТЯКІВСЬКИЙ Богдан Олександрович (Б. К., Кістяківський Б., Кістяковський Б., Кістяковский Б. А.), правознавець I 203, 373, 383, 386, 390; II 440, 455, 524
- КІСЬ Ярослав Павлович (Кісь Я., Кісь Я. П.), історик II 334, 339, 394, 534, 535
- КІЯН Олександр Іванович (Кіян О., Кіян О. І.), історик I 330, 335, 340, 344, 368; II 455, 471, 493
- КЛЕПАЦЬКИЙ Павло Григорович (Клепацький П.), історик I 155, 170, 176, 222; II 77, 493
- КЛИБАНОВ Олександр Ілліч (Клибанов А. И.), історик I 55; II 448
- КЛИМЕНКО Пилип Васильович (Клименко П., Клименко П. В., Клименко Пилип), історик I 570; II 392, 496, 534

- КЛИМЕНТІЙ див. ЗІНОВІЇВ Климентій
- КЛИМЧУК Микола (Климчук М.), перекладач **I** 125, 227, 434, 567; **II** 8, 90, 159, 285, 454, 463
- КЛИНОВА Галина Дмитрівна (Клинова Г.), історик **II** 218, 428
- КЛІД Богдан (Клід Б., Klid B.), історик **I** 187, 340; **II** 493, 522
- КЛОКОВ Всеволод Іванович (Клоков), історик **II** 329
- КЛОЧКОВ Н. Н., видавець **II** 448
- КЛЮЧЕВСЬКИЙ Василь Йосипович (Ключевський В., Ключевский В., Ключевский В. О.), історик **I** 119, 239, 428, 443; **II** 493, 532
- КНАБЕ Георгій Степанович (Кнабе Г. С.), історик **II** 494
- КОБИЛИЦЯ Лук'ян, ватажок селянського руху **II** 309, 310, 311, 468, 519
- КОБИЛЯНСЬКА Ольга Юліанівна (Кобиланська, Кобиланська О.), письменниця **II** 14, 431
- КОБЛЕНЦ Іоель Нафталювич (Кобленц И. Н.), історик **I** 70; **II** 455
- КОВАЛЕВСЬКИЙ В. П., працівник ЦК КПУ **II** 328
- КОВАЛЕВСЬКИЙ Максим Максимович (Ковалевський М., Ковалевский М., Ковалевский М. М.), соціолог **I** 320, 401, 402, 420, 519; **II** 7, 12, 13, 21, 22, 24, 36, 46, 53, 440, 455, 456, 485, 517, 532
- КОВАЛЕНКО Леонід Антонович (Коваленко Л. А., Kovalenko L. A.), історик **I** 173; **II** 296, 494, 545
- КОВАЛЕНКО Олександр Борисович (Коваленко О. Б.), історик **II** 255, 430, 483
- КОВАЛІВ Пантелеймон (Ковалів П.), мовознавець **II** 273, 534
- КОВАЛЬ Богдан (Коваль Б.), учений **I** 533; **II** 494
- КОВАЛЬ Віктор Савич (Коваль), історик **II** 329
- КОВАЛЬСЬКИЙ Микола Павлович (Ковальський М. П.), історик **I** 95, 227; **II** 259, 484, 515
- КОВАЛЬЧЕНКО Іван Дмитрович (Ковальченко І., Ковальченко И. Д.), історик **I** 49, 203; **II** 382, 455, 464, 504, 514
- КОВАЛЬЧУК Оксана Олександрівна (Ковальчук О., Ковальчук О. О.), історик **I** 149, 233, 270; **II** 455, 494
- КОГАН Петро Семенович (Коган П. С.), історик **II** 465
- КОГУТ Зенон Євген (Когут З., Когут З.-Є.), історик **I** 67, 121, 135, 229, 553; **II** 259, 455, 494
- КОГУТ Лев (Когут Л.), видавець **I** 310, 343, 393, 413; **II** 434
- КОЖАНЧИКОВ Дмитро Юхимович (Кожанчиков Д.), видавець **I** 223; **II** 440, 441
- КОЗАК Стефан (Козак С.), історик **I** 152, 159, 189, 194, 204; **II** 455, 494
- КОЗАЧОК Ярослав Вікторович (Козачок Я. В.), літературознавець **I** 193, 214; **II** 456, 471
- КОЗЛОВСЬКА Валерія Євгенівна (Козловська В.), археолог **II** 218
- КОЗЛЯКОВ В'ячеслав Миколайович (Козляков В. Н.), історик **I** 181, 234; **II** 449
- КОЗМІН Микола Кирович (Козмін Н. К.), історик літератури **I** 115, 124; **II** 456
- КОЗУБ Лариса Василівна (Козуб Л. В.), історик **II** 471
- КОКОШКО Степан Степанович (Кокошко С., Кокошко Ст.), історик **I** 482; **II** 27, 139, 142, 298, 462, 494, 498
- КОЛЕСНИК Є. О., вчений **I** 123; **II** 494
- КОЛЕСНИК Ірина Іванівна (Колесник І., Колесник I. I., Колесник Ирина, Колесник И. И.), історик **I** 8, 34, 36, 37, 40, 50, 61, 67, 106, 167; **II** 289, 306, 333, 348, 449, 456, 476, 477, 494, 534
- КОЛЕСНИКОВ Костянтин Миколайович (Колесников К. М.), історик **I** 270; **II** 495
- КОЛЕССА Микола Філаретович (Колесса М.), композитор **I** 382; **II** 453

- КОЛЕССА Олександр Михайлович (Колесса О.), літературознавець **II** 167, 412
- КОЛЛІНГВУД Робін Джордж (Коллінгвуд Р. Дж., Коллінгвуд Р. Дж.), історик **I** 59, 244, 325, 578; **II** 259, 456
- КОЛОМОЄЦЬ Олена Миколаївна (Коломоец Е.), соціолог **I** 38; **II** 447
- КОЛУМБ Христофор (Колумб Х.), мореплавець **I** 320
- КОЛЬБЕР Жан-Батіст (Кольбер Ж.-Б.), генеральний контролер фінансів **I** 489
- КОМАРЕНКО Наїна Василівна (Комаренко Н. В.), історик **II** 150, 296, 371, 495
- КОМАРИНЕЦЬ Теофіль Іванович (Комаринець Т. І.), літературознавець **I** 180, 192, 279; **II** 456, 464
- КОМАРОВ Р. В., вчений **I** 562; **II** 495
- КОМЗЮК Леонід Трохимович (Комзюк Л. Т.), правознавець **I** 388; **II** 472
- КОМИШАЧЕНКО Максим Павлович (Комишаченко М. П.), літературознавець **I** 391; **II** 294, 529
- КОМПАН Олена Станіславівна (Компан, Компан Є. С., Компан О., Компан О. С., Компан Е., Компан Е. С.), історик **II** 58, 283, 291, 292, 328, 329, 339, 353, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 407, 408, 412, 413, 414, 417, 420, 429, 456, 476, 480, 483, 495, 496, 534, 535
- КОМПАН Юрій Іванович (Компан Ю.), перший чоловік О. С. Компан **II** 364
- КОМПАН Ярослав Юрійович (Компан Я., Ярослав Юрійович), вчений, син О. С. Компан **II** 364, 395, 429
- КОМПАНІЄЦЬ Іван Іванович (Компанієць), історик **II** 329, 338
- КОН Ігор Семенович (Кон І. С.), філософ **II** 475
- КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ Петро див. САГАЙДАЧНИЙ Петро Кононович
- КОН-ВІНЕР Ернст (Кон-Винер Э.), мистецтвознавець **I** 12; **II** 456
- КОНДОРСЕ Жан Марі Антуан Нікола маркіз де (Кондорсе Ж. А., Кондорсе Ж. де), філософ **I** 331, 454
- КОНДРАТИК Ольга Василівна (Кондратик О. В.), філософ **II** 472
- КОНДУФОР Юрій Юрійович (Кондуфор Ю. Ю.), історик **II** 150, 371, 464
- КОНИСЬКИЙ Григорій Осипович (Георгій, Кониський Г., Кониський Георгій, Кониский Г., Конисский), мстиславський, оршанський і могильовський архієпископ **I** 130, 131, 132, 133, 134, 137, 142, 270; **II** 263, 456
- КОНИСЬКИЙ Олександр Якович (Кониський О., Кониський Ол., Кониський Олександр), письменник **I** 189, 286, 330, 362; **II** 14, 431, 456, 484
- КОНОТОПЕЦЬ див. ЛАЗАРЕВСЬКИЙ Олександр Матвійович
- КОНСТАН Бенджамін, президент **I** 320
- КОНСТАНТИН див. КОСТЯНТИН Великий
- КОНСТАНТИНОВА Тетяна Миколаївна, конотопська поміщиця **II** 258
- КОНТ Огюст (Конт, Конт О.), філософ **I** 298, 319, 320, 321, 324, 332, 339, 382, 384, 400, 429, 439, 462, 477, 478; **II** 401, 413, 456, 513
- КОПЕРНИК Миколай (Коперник М.), астроном **I** 320
- КОПЕРНИЦЬКИЙ Ізидор Станіславович (Коперницький Исидор Станиславович), лікар **I** 360; **II** 524
- КОПИЛЕНКО Олександр Іванович (Копиленко О.), письменник **II** 365
- КОПИСТЕНСЬКИЙ Захарія, письменник **II** 102
- КОПИСЬКИЙ Зиновій Юлійович (Кописький З., Кописький З. Ю.), історик **II** 353, 376, 413

- КОРДИШ-ГОЛОВКО Неоніла Леонтіївна (Кордиш-Головко Н.), археолог **II** 218
- КОРДУБА Мирон Михайлович (Кордуба М., Кордуба Мирон, Korduba M.), історик **I** 110, 210, 219, 244, 275, 276, 334, 339, 353, 427, 430, 432, 433, 440, 467, 513, 520; **II** 31, 218, 483, 496, 536, 541, 544
- КОРКУНОВ Микола Михайлович (Коркунов М., Коркунов Н.), правознавець **I** 402; **II** 301, 478
- КОРНІЙЧУК Олександр Євдокимович (Корнійчук О., Корнійчук О. Є.), драматург **II** 326
- КОРОВИЦЬКИЙ Іван Іванович (Коровицький І.), історик **I** 533; **II** 94, 431
- КОРОЛЬОВ Геннадій Олександрович (Корольов Г. О.), історик **II** 472
- КОРОПЧЕВСЬКИЙ Павло Григорович (Коропчевський П.), віце-губернатор Малоросійської губернії **II** 275
- КОРОТКИЙ Віктор Андрійович (Короткий В., Короткий В. А.), історик **I** 93, 109, 156, 157, 158, 159, 162, 169, 172, 176, 290, 329, 331, 340, 348, 391; **II** 432, 435, 456, 459, 466, 496
- КОРСАКОВ Петро Александрович (Корсаков П.), письменник **II** 536
- КОРСУН Олександр Олексійович (Корсун О., Корсун Олександр, Корсун А.), поет **I** 220, 234; **II** 430
- КОРЧАК-НОВИЦЬКИЙ Георгій Трохимович (Корчак-Новицкий, Корчак-Новицкий Г. Т.), власник друкарні **II** 432, 442, 475
- КОРЧАК-НОВИЦЬКИЙ Микола Трохимович (Корчак-Новицкий Н. Т.), власник друкарні **II** 440
- КОРЧЕМНА Ірина Степанівна (Корчемна І.), історик **II** 496
- КОРЧИНСЬКИЙ Михайло Агафонович (Корчинський М.), правознавець **I** 437; **II** 430
- КОРШ Федір Євгенович (Корш Ф. Е.), філолог **I** 519; **II** 517
- КОСАЧ Ольга Петрівна див. ПЧІЛКА Олена
- КОСАЧЕВСЬКА Євдокія Марківна (Косачевська Є. М., Косачевская Е. М.), історик **I** 123, 126, 134, 141, 142, 144; **II** 430, 456, 496
- КОСАЧІ, рід **II** 270
- КОСИНСЬКИЙ Криштоф (Косинський, Косинський К., Федір), гетьман **I** 131, 229, 286, 338, 535
- КОСІОР Станіслав Вікентійович (Косіор, Косіор С.), політик **II** 89, 111
- КОСОВ Сильвестр див. СИЛЬВЕСТР
- КОСТЕНЕЦЬКИЙ Андроник Мойсейович, конотопський повітовий предводитель дворянства **II** 258
- КОСТОМАРОВ Микола Іванович (Костомарів, Костомарів М., Костомарів Микола, Костомаров, Костомаров М., Костомаров М. І., Костомаров Микола, Костомаров Н., Костомаров Н. І., Костомаров Николай Іванович, Kostomarov Mykola, Kostomarov N. I.), історик **I** 55, 66, 78, 109, 110, 111, 119, 134, 143, 147, 152, 158, 159, 169, 170, 171, 173, 182, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 271, 272, 274, 275, 279, 285, 289, 290, 291, 292, 296, 300, 306, 307, 320, 326, 331, 332, 339, 340, 342, 344, 346, 348, 352, 362, 373, 405, 406, 446, 451, 484, 485, 498, 501, 563, 574, 575; **II** 54, 63, 77, 89, 105, 169, 216, 226, 236, 240, 259, 262, 266, 291, 349, 386, 400, 401, 409, 410,

- 411, 412, 413, 417, 423, 425, 426, 427, 428, 430, 431, 432, 433, 434, 437, 440, 441, 450, 452, 453, 454, 456, 457, 460, 461, 463, 467, 470, 471, 472, 473, 474, 476, 479, 480, 487, 491, 493, 496, 497, 498, 503, 504, 505, 506, 509, 512, 513, 514, 518, 519, 522, 523, 525, 526, 527, 528, 530, 531, 532, 536, 537, 539, 541, 542, 546
- КОСТОМАРОВА А. Л. див. КРАГЕЛЬСЬКА Аліна Леонтіївна
- КОСТОМАРОВА Тетяна Петрівна, мати М. І. Костомарова I 238
- КОСТРУБА Теофіл, історик II 164
- КОСТРЮКОВА Л. И., філософ I 27, 30
- КОСТЮШКО Тадеуш Анджей Бонавентура (Костюшко Т.), провідник польського повстання I 552
- КОСТЯНТИН Великий (Константин), імператор I 375, 411, 550; II 476
- КОСТЯНТИН Павлович, великий князь II 232
- КОТЛЯРЕВСЬКИЙ Іван Петрович (Котляревський, Котляревський І., Котляревський Іван, Котляревский, Котляревский И., Котляревский И. П.), письменник I 80, 81, 123, 255, 434; II 104, 410, 412, 435, 500
- КОХАНОВСЬКА див. СОХАНСЬКА Надія Степанівна I 198
- КОХОВСЬКИЙ Веспасіан (Коховський В.), історик I 132, 211
- КОЦЕБУ Август Фрідріх Фердинанд фон (Коцебу), драматург I 417
- КОЦЄЛ Михайло Казимир, магнат II 129
- КОЦОВСЬКИЙ Володимир (Коцовский В.), педагог I 440; II 532
- КОЦЬ Мар'ян-Павло Васильович (Коць М. П.), видавець II 431, 486, 491, 511, 518
- КОЦЮБА Михайло (Коцюба М.), педагог I 526; II 517
- КОЧУБЕЇВНА Мотря Василівна (Кочубеївна Мотря), дочка В. Л. Кочубея I 257
- КОЧУБЕЙ Василь Леонтійович (Кочубей, Кочубей В., Кочубей Василь), генеральний суддя I 99, 100, 104, 158, 257, 260; II 249
- КОЧУБЕЙ Любов Федорівна, дружина В. Л. Кочубея I 99
- КОЧУБЕЙ Микола Васильович (Кочубей М.), політик I 583; II 497
- КОЧУБЕЙ Семен Михайлович (Кочубей Семен), полтавський губернський предводитель дворянства I 80
- КОШУЛЬ Мішель (Кошуль М.), історик I 424; II 497
- КОЯЛОВИЧ Михайло Йосипович (Коялович М., Коялович М. О.), історик I 227, 290, 294, 309, 334, 401, 457, 497, 542
- КРАВЕЦЬ Олександр Самойлович (Кравец А. С.), філософ I 17, 24, 26, 29; II 497, 498, 513
- КРАВЦІВ Богдан (Кравців Б.), журналіст II 240, 251, 536
- КРАВЦОВ Дмитро Овсійович (Кравцов Д., Кравцов Дмитро), історик I 138, 252; II 41, 66, 498
- КРАВЧЕНКО Володимир Васильович (Кравченко В., Кравченко В. В.), історик I 54, 61, 65, 66, 68, 72, 78, 79, 80, 87, 92, 93, 94, 115, 119, 121, 122, 128, 134, 143, 181, 428, 530; II 41, 259, 424, 437, 457, 498
- КРАВЧЕНКО Іван Іванович (Кравченко І.), історик II 298, 498
- КРАГЕЛЬСЬКА Аліна Леонтіївна (Аліна, Костомарова, Костомарова А. Л., Крагельська Аліна), дружина М. І. Костомарова I 220, 221; II 523
- КРАЄВСЬКИЙ Андрій Олександрович (Краєвський А.), видавець I 167
- КРАСИНСЬКІ, рід I 304
- КРАСИЦЬКИЙ (гр. Красицький), громадський діяч II 511
- КРАШЕВСЬКИЙ Юзеф Ігнацій (Крашевський), письменник I 299, 406; II 510
- КРЕБЕР А. Л. див. КРЬОБЕР Альфред Луїс

- КРЕВЕЦЬКИЙ Іван Іванович (Кревецький І.), історик **I** 533, 534, 535, 544, 569; **II** 262, 298, 498, 536
- КРЕЙН Вікторія Наумівна (Крейн В. Н.), мистецтвознавець **I** 12; **II** 465
- КРЕСТОВСЬКИЙ Всеволод Володимирович (Крестовський Всеволод, Крестовский Всеволод), письменник **I** 222; **II** 497
- КРЕХОВЕЦЬКИЙ Іван Демович (Креховецький І.), шляхтич **I** 563
- КРИВОНІС Максим (Кривоніс М.), черкаський полковник **I** 482, 489
- КРИЖАНИЧ Юрій Гаспарович (Крижанич, Крижанич Юрій, Крижанич Юрий), проповідник **I** 308; **II** 413
- КРИЖАНІВСЬКИЙ В., слухач лекцій В. Антоновича **I** 350; **II** 410
- КРИЖАНІВСЬКИЙ Степан Андрійович (Крижанівський С.), літературознавець **I** 125; **II** 498
- КРИКУН Микола Григорович (Крикун М., Крикун М. Г.), історик **I** 514, 556; **II** 476
- КРИМСЬКИЙ Агатангел Юхимович (Кримський А. Е., Кримський А. Ю., Кримський Агатангел, Крымский А. Е.), сходознавець **I** 160, 202, 251, 390, 519; **II** 130, 246, 409, 430, 464, 507, 508, 517, 526
- КРИМСЬКИЙ Сергій Борисович (Крымский С. Б.), філософ **I** 10, 24, 25; **II** 463, 498
- КРИП'ЯКЕВИЧ Іван Петрович (І. К., Крип'якевич І., Крип'якевич І. П., Крип'якевич Іван), історик **I** 65, 93, 110, 121, 122, 130, 155, 171, 181, 210, 213, 214, 218, 230, 255, 339, 341, 353, 516, 517, 518, 519, 528, 537, 544, 558, 569, 573; **II** 272, 290, 291, 292, 298, 318, 319, 322, 323, 327, 329, 332, 333, 334, 335, 339, 340, 341, 342, 343, 350, 356, 377, 380, 412, 419, 425, 426, 430, 435, 436, 457, 468, 477, 493, 498, 499, 525, 526, 534, 536, 537, 543, 547
- КРИЧЕВСЬКИЙ Станіслав Михайло (Кричевський С.-М., Krzyczewski Stanisław Michał), чигиринський та київський полковник **I** 553, 561, 562, 563, 564, 565, 573, 585; **II** 326
- КРМАН Даніель, словацький посланник **I** 523
- КРОМВЕЛЬ Олівер (Кромвель, Кромвель О.), лорд-протектор **II** 229
- КРОЧЕ Бенедетто (Кроче, Кроче Б.), філософ **I** 60, 149, 325; **II** 198, 457
- КРУГЛАШОВ Анатолій Миколайович (Круглашов А., Круглашов А. М.), політолог **I** 224, 320, 339, 389, 392, 393, 399, 420; **II** 457, 472
- КРУК Оксана (Крук О.), вчений **I** 132; **II** 503
- КРУПНИЦЬКИЙ Борис Дмитрович (Крупницький, Крупницький Б., Крупницький Б. Д., Крупницький Борис, Крупнуські В., Krupnytsky B.), історик **I** 51, 54, 73, 150, 208, 221, 222, 238, 258, 263, 265, 339, 341, 358, 362, 385, 387, 394, 399, 404, 410, 423, 432, 436, 444, 456, 460, 461, 507, 510, 533, 557, 567, 579, 582; **II** 6, 9, 14, 15, 39, 41, 89, 93, 108, 138, 152, 155, 156, 158, 159, 160, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 222, 234, 244, 246, 258, 283, 284, 287, 309, 314, 315, 342, 406, 412, 430, 436, 457, 458, 469, 484, 486, 488, 499, 500, 504, 505, 507, 510, 517, 521, 522, 524, 526, 527, 528, 530, 538
- КРУПНИЦЬКИЙ Дмитро Юліанович (Крупницький Дмитро), батько Б. Д. Крупницького **II** 167
- КРЬОБЕР Альфред Луїс (Крьобер А. Л., Кребер А. Л.), культуролог **I** 29, 31, 43; **II** 457
- КУБАЛЯ Людвік (Кубаля Л., Kubala), історик **I** 15, 212, 219, 570

- КУБІЙОВИЧ Володимир Михайлович (Кубійович В., Кубійович Володимир), вчений
 II 166, 342, 436
- КУВЕНЬОВА Олександра Федорівна (Кувенева А.), етнограф II 392, 535
- КУДРЯВЦЕВ Іван Архипович (Кудрявцев И. А.), історик I 198; II 476
- КУДРЯВЦЕВ И. М., редактор I 143; II 436
- КУДРЯШОВ В'ячеслав Миколайович (Кудряшев В. Н.), історик I 391; II 500
- КУЗЕЛЯ Зенон Францискович (Кузеля З.), етнограф II 16, 526
- КУЗНЕЦОВ В. Ю., укладач I 22; II 458
- КУКАРЦЕВА Марина Олексіївна (Кукарцева М., Кукарцева М. А.), філософ I 38, 39, 48,
 49; II 447, 500
- КУЛАКОВСЬКИЙ Юліан Андрійович (Кулаковский Ю. А.), вчений II 509
- КУЛИК В., перекладач I 525; II 465
- КУЛИНИЧ Іван Маркович (Кулініч), історик II 329
- КУЛІШ Олександр Андрійович (Куліш Олександр), батько П. О. Куліша I 277
- КУЛІШ Олександра Михайлівна (Ганна Барвинок, Кулиш Олександра Михайлівна,
 Олександра Михайлівна), дружина П. О. Куліша I 290; II 432
- КУЛІШ Пантелеймон Олександрович (д. Куліш, Куліш, Куліш П., Куліш Пантелей-
 мон, Куліш Пантелімон, Куліш П. А., Куліш П. О., П. О., Хуторянин, Кулиш, Кулиш
 П., Кулиш П. А., Кулиш Пантелеймон Олександрович, Пантелеймон Олександрович),
 письменник I 8, 46, 125, 135, 145, 147, 150, 153, 170, 172, 174, 177, 178, 179,
 188, 194, 202, 208, 212, 217, 224, 249, 254, 255, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276,
 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294,
 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312,
 313, 314, 315, 316, 317, 318, 332, 350, 406, 428, 484, 563; II 7, 85, 240, 260, 277, 291,
 349, 355, 400, 401, 409, 412, 413, 415, 417, 418, 419, 423, 426, 428, 429, 430, 431, 432,
 436, 441, 443, 444, 450, 452, 455, 458, 461, 463, 468, 471, 472, 473, 486, 488, 491, 493,
 494, 495, 496, 497, 500, 501, 506, 508, 510, 511, 512, 514, 515, 518, 519, 521, 523, 526,
 532, 536, 539, 540, 547
- КУЛЬЖЕНКО Стефан Васильович (Кульженко С. В.), видавець II 451
- КУЛЬЖИНСЬКИЙ Іван Григорович (Кульжинський Іван, Кулжинский И.), письмен-
 ник I 157, 158; II 540
- КУЛЬЧИЦЬКИЙ Станіслав Владиславович (Кульчицький С. В.), історик II 15, 468, 494
- КУН Томас Самуель (Кун Т.), філософ I 22, 23, 32, 44; II 458
- КУНАКОВ Григорій (Кунаков Г.), дяк II 230
- КУНІК Арист Аристович (Куник), історик I 55; II 510
- КУПЧИНСЬКИЙ Олег Антонович (Купчинський О.), вчений I 373; II 172, 380, 432, 501, 547
- КУРАЄВ Олексій Олексійович (Кураев О. О.), історик II 506
- КУРАКІН Борис Олексійович, сенатор I 120
- КУРАКІН Олександр Борисович (Куракін, Куракін О. Б., Куракин Олександр Борисо-
 вич), дипломат I 73, 77, 120; II 428
- КУРАС Григорій Михайлович (Курас Г.), історик II 431
- КУРАС Іван Федорович (Курас І., Курас І. Ф.), історик II 36, 501, 504, 515
- КУРБСЬКИЙ Андрій Михайлович (Курбський Андрій), письменник-полеміст I 489
- КУРИЛЕНКО, літературознавець II 329
- КУРИЛО Т., редактор I 67, 229, 553; II 259, 455
- КУРІННИЙ Петро Петрович (Курінний П.), археолог II 165, 218
- КУРЧИНСЬКИЙ Михайло Анатолійович (Курчинский М. А.), економіст II 47, 440

КУР'ЯНОВ Сергій Олегович (Курьянов С. О.), літературознавець **I** 135, 145, 167; **II** 472, 501
КУЦЕНКО Юлія Юріївна (Куценко Ю. Ю.), історик **II** 472
КУЧАБСЬКИЙ Василь Васильович (Кучабський В.), історик **I** 585; **II** 501
КУЧЕРЕНКО Микола Олександрович (Кучеренко М. О.), історик **I** 436; **II** 458
КУЧМАРЕНКО Валентина Аркадіївна (Кучмаренко В. А.), історик **II** 286, 429
КУШКО Надія (Кушко Н.), перекладач **I** 65; **II** 459
КУШНЕРЬОВ Іван Миколайович (Кушнерев И. Н.), видавець **II** 449, 452, 457, 466, 541
КЮВ'Є Жорж, палеонтолог **I** 356
КЮХЕЛЬБЕКЕР Вільгельм Карлович (Кюхельбекер, Кюхельбекер В.), поет **I** 123, 157

Л. Б. див. БІЛАС Лев-Ростислав Ростиславович

Л. В. див. ВІНАР Любомир-Роман

Л. Н., автор статті у журналі «Русский Вестник» **I** 229, 326; **II** 537

Л. Р. Б. див. БІЛАС Лев-Ростислав Ростиславович

Л. С., рецензент із журналу «Вестник Европы» **I** 117; **II** 537

ЛАВДЖОЙ Артур Ойкен (Лавджой А.), філософ **I** 31, 147; **II** 458

ЛАВРІНЕНКО Юрій Андріанович (Лавріненко Ю., Лавріненко Юр.), літературознавець **I** 432; **II** 278, 289, 391, 474, 501, 537

ЛАВРОВ Павло Арсенійович (Лавров П. А.), історик **II** 338

ЛАЖЕЧНИКОВ Іван Іванович (Лажечников И. И.), письменник **I** 74; **II** 432

ЛАЗАРЕВИ, родина **II** 545

ЛАЗАРЕВСЬКА Катерина Олександрівна (Лазаревська К., Лазаревська Катерина), дочка О. М. Лазаревського **II** 257, 266, 431, 501

ЛАЗАРЕВСЬКИЙ Гліб Олександрович (Лазаревський Г., Лазаревський Гліб), літературознавець **II** 261, 431

ЛАЗАРЕВСЬКИЙ Олександр Матвійович (Конотопець, Лазаревський О., Лазаревський Ол. М., О. М., Лазаревський Олександр, Лазаревський Олександр, Лазаревський Олександр Матвієвич, О. М., Ол. М-ч, А. Л., Лазаревський А., Лазаревський А. М., Лазаревський Александр Матвеевич), історик **I** 52, 65, 66, 102, 110, 124, 196, 222, 226, 249, 342; **II** 113, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 272, 273, 274, 276, 282, 290, 291, 298, 401, 406, 424, 426, 428, 431, 433, 434, 436, 441, 442, 448, 449, 458, 460, 464, 472, 479, 481, 482, 483, 484, 486, 487, 488, 502, 506, 518, 527, 530, 532, 533, 537, 538, 547

ЛАЗАРЕВСЬКІ, брати О. М. Лазаревського **II** 431

ЛАЗАРЕВСЬКІ, родина **II** 432, 484

ЛАЗ-ИЙ АЛ. див. ЛАЗАРЕВСЬКИЙ Олександр Матвійович

ЛАКИЗА Іван Никифорович (Лакиза І.), літературознавець **II** 16, 502

ЛАКАТОШ Імре (Лакатош І.), філософ **I** 32

ЛАМАНСЬКИЙ Володимир Іванович (Ламанский В. И.), історик **I** 526; **II** 516

ЛАМЕННЕ Фелісите Робер де (Ламенне Ф. де, Лямене), філософ **I** 152, 200

ЛАМПРЕХТ Карл (Лампрехт К., Лямпрехт), історик **I** 326, 428, 430, 431, 513; **II** 442

ЛАНГЕ Микола Іванович (Ланге, Ланге Н.), правознавець **II** 527, 537

ЛАНГЛУА Шарль-Віктор (Ланглуа Ш., Ланглуа Ш.-В.), історик **I** 244, 324; **II** 458

ЛАПИЦЬКИЙ Валерій Васильович (Лапицкий В. В.), філософ **I** 24; **II** 502

ЛАППО-ДАНИЛЕВСЬКИЙ Олександр Сергійович (Лаппо-Данилевський О. С., Лаппо-Данилевський О., Лаппо-Данилевский, Лаппо-Данилевский А. С., Лаппо-Данилевский Александр Сергеевич), історик **I** 49, 53, 356, 358; **II** 12, 47, 426, 449, 477, 504, 527

- ЛАПУЖ Жорж Ваше де (Лапуж Ж.-В. де), соціолог **I 360**
- ЛАСТОВСЬКИЙ Валерій Васильович (Ластовський В.), історик **II 154, 508**
- ЛАТИШ Юрій Володимирович (Латиш Ю.), історик **II 104, 521**
- ЛАХНО Світлана Миколаївна (Лакно С. Н.), літературознавець **I 156, 157, 158, 159, 166, 171; II 467**
- ЛАЦАРУС Моріц (Лацарус М.), філософ **II 18**
- ЛАШКЕВИЧ Ганна Осипівна (Анна), бабуся О. П. Оглоблина **II 268**
- ЛАШКЕВИЧІ, рід **II 113, 271**
- ЛАЩ Самуїл, коронний стражник **I 368**
- ЛЕ БОН Густав (Ле Бон Г.), психолог **I 510, 584; II 502**
- ЛЕ РУА ЛАДЮРІ Емануель (Ле Руа Ладюрі Е.), історик **I 41**
- ЛЕБЕДЕВ Євген Миколайович (Лебедев Е. Н.), укладач **I 115; II 424**
- ЛЕБЕДИНЦЕВ Феофан Гаврилович (Лебединцев Феофан), редактор **I 291**
- ЛЕВ Данилович (Лев), галицький князь **I 114**
- ЛЕВАНДА Іван, протоієрей **I 80**
- ЛЕВЕНЕЦЬ Юрій Анатолійович (Левенець Ю. А.), політолог **I 322, 417, 458; II 458**
- ЛЕВИНСЬКИЙ Володимир Петрович (Левинський В.), публіцист **I 200; II 502**
- ЛЕВИТ С. Я., укладач **II 546**
- ЛЕВИТСЬКИЙ Володимир Фавстович (Левитський В., Левитский В.), економіст **II 53, 73, 74, 79, 82, 83, 537**
- ЛЕВИТСЬКИЙ Д., учений **II 167, 412**
- ЛЕВИЦЬКИЙ Володимир (Левицький В.), правознавець **I 581; II 537**
- ЛЕВИЦЬКИЙ Орест Іванович (Левицький О., Левицький О. І., Левицький Орест, О. Л.), історик **I 297, 329, 559; II 298, 501, 506, 511**
- ЛЕВИ-БРЮЛЬ Люсьєн (Леві Брюль, Леві-Брюль Л., Леви-Брюль Л., Levy-Bruhl L., Lévy-Bruhl L., Lévy-Bruhl L.), соціолог **I 429, 430, 478, 492; II 8, 16, 18, 19, 20, 26, 27, 28, 29, 33, 34, 403, 404, 458, 531, 532**
- ЛЕГЕЗА Сергій Валерійович (Легеза С. В.), історик **I 152; II 472**
- ЛЕЙБНІЦ Готфрід Вільгельм (Ляйбніц), філософ **II 175**
- ЛЕЙКІНА-СВИРСЬКА Віра Романівна (Лейкина-Свирская В. Р.), історик **I 319; II 502**
- ЛЕКСІС Вільгельм (Лексіс В.), економіст **II 46**
- ЛЕКТОРСЬКИЙ Владислав Олександрович (Лекторский В. А.), філософ **I 26, 34, 52; II 492, 510**
- ЛЕЛЕВЕЛЬ Йоахим (Лелевель Й.), історик **I 144, 330**
- ЛЕМАН Г. А., видавець **II 448**
- ЛЕМКЕ Михайло Костянтинович (Лемке М.), історик **I 374; II 293, 295**
- ЛЕНІН Володимир Ілліч (Ленін В., Ленін В. І., Ленин В. И.), політик **I 125; II 21, 88, 107, 109, 318, 321, 390, 436, 458, 479, 496, 509, 519**
- ЛЕОНТІЙ, ієродиякон **I 213**
- ЛЕПКИЙ Богдан Сильвестрович (Лепкий Б., Лепкий Богдан), письменник **I 557; II 431**
- ЛЕТТЕНГОВЕ Кервін де, історик **I 428**
- ЛЕЩИНСЬКИЙ Станіслав див. СТАНІСЛАВ-БОГУСЛАВ Лещинський
- ЛЕЩИНСЬКИЙ Станіслав див. СТАНІСЛАВ-БОГУСЛАВ Лещинський
- ЛЕЩИНСЬКИЙ Станіслав див. СТАНІСЛАВ-БОГУСЛАВ Лещинський
- ЛЕЩИНСЬКИЙ Станіслав див. СТАНІСЛАВ-БОГУСЛАВ Лещинський
- ЛЕЖЕДМИТРИЙ І (Дмитрій), царевич-самозванець **I 138**

- ЛИННИЧЕНКО Іван Андрійович (Линниченко І., Линниченко І. А., Линниченко Іван, Линниченко И., Линниченко И. А.), історик **I** 214, 222; **II** 413, 433, 458, 502, 505, 515, 537
- ЛИПІНСЬКИЙ В'ячеслав Казимирович (Безрідний В., Липинський, д. Липинський, Липинський В., Липинський Вячеслав, Липинський В'ячеслав, Липинський В. К., Ліпінський, Ліпінський Вацлав, Правобережець В., Lipiński W., Lypyns'kuj, Lypyns'kuj V., Lypyns'kuj Vjačeslav), історик **I** 36, 46, 47, 54, 111, 222, 250, 316, 329, 332, 342, 385, 399, 404, 410, 435, 466, 497, 501, 506, 509, 515, 516, 517, 529, 533, 534, 535, 536, 537, 542, 544, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586; **II** 6, 14, 16, 30, 35, 39, 94, 99, 130, 131, 149, 169, 173, 174, 178, 183, 192, 193, 198, 201, 212, 216, 221, 223, 225, 226, 228, 232, 237, 238, 268, 279, 324, 326, 403, 404, 405, 406, 428, 431, 432, 442, 450, 454, 459, 460, 466, 469, 471, 472, 473, 481, 485, 489, 491, 493, 495, 501, 502, 504, 505, 508, 509, 510, 511, 515, 517, 520, 521, 522, 525, 526, 527, 533, 534, 536, 537, 540, 543
- ЛИСЕНКО В. В., упорядник **I** 421; **II** 533
- ЛЫСЕНКО В. С., упорядник **I** 115; **II** 424
- ЛЫСЕНКО Е. М., перекладач **I** 468; **II** 448
- ЛИСЕНКО О. Я., вчений **II** 503
- ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ Іван Павлович (Лисяк-Рудницький І., Rudnytsky I. L.), історик **I** 60, 155, 204, 243, 320, 383, 385, 393, 397, 537, 542, 544, 545, 555, 556, 584, 586; **II** 6, 159, 161, 215, 216, 343, 407, 431, 442, 469, 503
- ЛІБІН Олександр Вікторович (Либин А., Либин А. В.), психолог **I** 34, 42; **II** 474
- ЛІЛІЕНФЕЛЬД-ТОАЛЬ Павло Федорович (Ліліенфельд-Тоаль П.), соціолог **II** 13
- ЛИМБАХ Іван Юрійович (Лимбах И.), видавець **II** 455
- ЛИНД Василь Миколайович (Линд В. Н.), перекладач **II** 454
- ЛІННЕЙ Карл (Ліней), природознавець **I** 129
- ЛІННИК Григорій (Линник Г.), студент **I** 290, 337; **II** 409
- ЛІОТАР Жан-Франсуа (Ліотар Ж.-Ф., Лиотар Ж.-Ф.), філософ **I** 49; **II** 458
- ЛІПІНСЬКИЙ Вацлав див. ЛИПІНСЬКИЙ В'ячеслав Казимирович
- ЛІСОВИЙ Василь Семенович (Лісовий В.), філософ **I** 15, 61, 150, 509, 577; **II** 244, 446, 502
- ЛІЩІНСЬКИЙ Станіслав див. СТАНІСЛАВ-БОГУСЛАВ Лещинський
- ЛИТВАК Борис Григорович (Литвак Б. Г.), історик **I** 267; **II** 503
- ЛИХАЧОВ Дмитро Сергійович (Лихачов Д., Лихачев Д. С.), літературознавець **I** 26, 50, 51; **II** 459
- ЛОБАНОВ-РОСТОВСЬКИЙ Яків Іванович (Лобанов, Лобанов-Ростовський Яків), малоросійський військовий генерал-губернатор **I** 77, 80
- ЛОБИСЕВИЧ Опанас Кирилович (Лобисевич Апанас Кирилович, Лобисевич О., Лобисевич Опанас), письменник **I** 62; **II** 268, 279, 415
- ЛОБОДА Андрій Митрофанович (Лобода А. М.), літературознавець **I** 174; **II** 429, 485, 509
- ЛОБОДА Григорій (Лобода), козацький старшина **I** 278
- ЛОБОДОВСЬКИЙ Михайло Федорович (Лободовский М.), письменник **I** 290; **II** 432
- ЛОГВИН Григорій Никонович (Логвин Г., Логвин Г. Н.), мистецтвознавець **II** 381, 392, 394, 495, 535
- ЛОЗИНСЬКИЙ Михайло Михайлович (Лозинський М.), правознавець **I** 387; **II** 459
- ЛОКК Джон (Локк Дж.), філософ **II** 20
- ЛОЛА Олександр Петрович (Лола), історик **II** 329

- ЛОМОВА Мариула Феодосіївна (Ломова М.), етнограф **II** 392, 535
 ЛОМОНОСОВ Михайло Васильович (Ломоносов, Ломоносов М. В.), учений **I** 192; **II** 445
 ЛОРІА Акілле (Лоріа А.), соціолог **II** 36
 ЛОСЄВ Олексій Федорович (Лосєв О., Лосєв Олексій, Лосєв А. Ф.), філософ **I** 10, 42, 43, 245, 326; **II** 459, 503
 ЛОССЬКИЙ Микола Онуфрійович (Лосский Н. О.), філософ **I** 53; **II** 454
 ЛОСЬ Федір Євдокимович (Лось Ф., Лось Ф. Є.), історик **II** 150, 308, 313, 366, 443
 ЛОТМАН Юрій Михайлович (Лотман Юрій, Лотман Ю. М.), літературознавець **I** 119; **II** 459
 ЛОТОЦЬКИЙ Олександр Гнатович (Лотоцький О.), політик **I** 517; **II** 503
 ЛРВ див. ВІНАР Любомир-Роман
 ЛУГОВА Олена Іллівна (Лугова О.), історик **II** 291
 ЛУДЕН Генріх, історик **I** 428
 ЛУКАШЕВИЧ Василь Лукич (Лукашевич В.), громадський діяч **II** 102
 ЛУКАШЕВИЧ Іван Якович (Лукашевич И. Я.), бібліофіл **I** 143; **II** 436
 ЛУКАШЕВИЧ Платон Якимович (Лукашевич П. А.), фольклорист **I** 167; **II** 427
 ЛУКЕРЕНКО Владислав Леонтійович (Лукеренко В. Л.), філософ **I** 410; **II** 459
 ЛУКМАН Томас (Лукман Т.), соціолог **I** 18; **II** 448
 ЛУНІН Михайло Михайлович (Лунін М.), історик **I** 194
 ЛУПЕЙКО Віктор Юхимович (Лупейко В. Ю.), публіцист **II** 90, 503
 ЛУЦЬКИЙ Юрій Остапович (Луцький Ю., Ю. Л., G. Luckyi), літературознавець **I** 274, 310; **II** 426, 469
 ЛУЧИЦЬКА Світлана Ігорівна (Луцицкая С. И.), історик **II** 474
 ЛУЧИЦЬКИЙ Іван Васильович (Луцицький, Луцицький І., Луцицкий И.), історик **I** 402, 420; **II** 21, 261, 262, 265, 352, 537
 ЛУЧИШИН Іван (Лучишин І.), публіцист **I** 387; **II** 503
 ЛЮБАВСЬКИЙ Матвій Кузьмич (Любавський М.), історик **I** 435
 ЛЮБАРТ Гедимінович, галицько-волинський князь **I** 503
 ЛЮДОВИК XIV Бурбон (Король-Сонце, Людовик XIV), король **II** 251
 ЛЮДОВИК XVI Бурбон (Луї Капет, Людовик XVI), король **I** 417, 418, 489
 ЛЮТЕР Мартін (Лютер), богослов **II** 207
 ЛЯЙБНИЦ див. ЛЕЙБНИЦ Готфрід Вільгельм
 ЛЯМЕНЕ див. ЛАМЕННЕ Фелісите Робер де
 ЛЯМПРЕХТ див. ЛАМПРЕХТ Карл
 ЛЯНЦКОРОНСЬКИЙ Предслав (Лянцкоронський), хмельницький староста **I** 129
 ЛЯНЦКОРОНСЬКІ, рід **I** 287
 ЛЯПУНОВ Борис Михайлович (Ляпунов Б.), славіст **II** 44
 ЛЯПУНОВ Прокопій Петрович (Ляпунов), керівник дворянського ополчення **I** 73
 ЛЯСКОРОНСЬКИЙ Василь Григорович (Ляскоронський В., Ляскоронский В.), історик **I** 331, 335, 336; **II** 409, 459
 ЛЯСОТА Еріх (Лясота Е.), дипломат **I** 304
 ЛЯХ Сергій Романович (Лях С. Р.), історик **II** 35, 449

М. Г. див. ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло Сергійович
 М. Є. див. СЛАБЧЕНКО Михайло Єлисейович
 М. М. див. МАКСИМОВИЧ Михайло Олександрович
 М. П. див. ПАВЛИК Михайло Іванович

- М. П. див. ПОЛЕВОЙ Микола Олексійович
МАВРОДІН Володимир Васильович (Мавродін В.), історик **II** 306
МАГОЧІЙ Павло Роберт (Магочий П., Магочій П.-Р.), історик **I** 61, 65; **II** 459, 503
МАДЗІНІ Джузеппе (Мадзіні Дж.), революціонер **I** 152
МАЙБОРОДА Раїса Віталіївна (Майборода Р.), історик **I** 435, 516; **II** 432
МАЙЕРС Девід (Майерс Д.), психолог **I** 42; **II** 477
МАЙКОВ Аполлон Миколайович (Майков А. Н.), поет **II** 425
МАЗЕПА Іван Степанович (Іван, Мазепа, Мазепа І., Мазепа Іван, Мазепа Іван Степанович, Мазера, Мазерра), гетьман **I** 54, 68, 93, 95, 99, 100, 101, 102, 104, 121, 129, 141, 143, 158, 202, 211, 217, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 309, 370, 518, 523, 535, 542, 551, 552; **II** 100, 102, 132, 147, 148, 152, 153, 167, 168, 169, 170, 173, 179, 205, 207, 210, 231, 232, 233, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 256, 258, 264, 277, 319, 320, 348, 406, 415, 423, 438, 447, 455, 457, 460, 461, 490, 497, 498, 499, 500, 503, 504, 508, 530, 532, 536, 538, 541, 544
МАЗЕПА Ісаак Прохорович (Мазепа І., Мазепа Ісак), політик **I** 578; **II** 167, 412, 442
МАЗУР Анатолій Григорович (Mazour A.), історик **II** 469
МАЗУР Віра Миколаївна (Мазур В. М.), історик **II** 149, 289, 436
МАКАРІЙ, антіохійський патріарх **I** 505, 523
МАКАРОВ Микола Якович (Макаров М., Макаров Н.), журналіст **I** 121, 122; **II** 428, 432
МАКІАВЕЛЛІ Ніккола (Макіавеллі Н.), історик **I** 580
МАКОВСЬКИЙ Данило Павлович (Маковський Д., Маковський Д. П.), історик **II** 375, 376, 413
МАКОЛЕЙ Томас-Бейбінгтон (Маколей, Маколей Т., Маколей Томас), історик **I** 282, 428; **II** 442
МАКСИМОВИЧ Георгій Андрійович (Максимович Г.), історик **II** 262
МАКСИМОВИЧ Михайло Олександрович (М. М., Максимович, Максимович М., Максимович М. О., Максимович Михайло, Максимович М. А., Максимович Михаил Александрович, Пец-Галуховский Н.), вчений **I** 51, 55, 59, 60, 93, 97, 109, 119, 123, 125, 127, 134, 143, 144, 147, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 194, 201, 211, 222, 227, 228, 231, 271, 272, 275, 290, 300, 348, 467, 468, 498-499, 574; **II** 259, 277, 400, 401, 409, 414, 425, 426, 427, 429, 430, 432, 434, 435, 437, 442, 448, 456, 459, 460, 462, 463, 467, 470, 485, 487, 488, 489, 491, 493, 494, 496, 498, 503, 513, 515, 517, 518, 525, 526, 527, 533, 534, 540, 542
МАЛАХОВ Володимир Сергійович (Малахов В. С.), філософ **II** 546
МАЛИНОВСЬКИЙ Павло Володимирович (Малиновський П., Малиновский П. В.), філософ **I** 17, 24, 25, 30, 32, 50; **II** 459
МАЛКЕЙ Майкл (Малкей М.), соціолог **I** 20; **II** 459
МАЛЬРО Андре (Мальро), філософ **II** 193
МАЛЬЦЕВ Олександр Миколайович (Мальцев А. Н.), історик **II** 341, 543
МАМАЙ, золотоординський темник **I** 203
МАМОНТОВ Анатолій Іванович (Мамонтов А. И.), видавець **II** 465, 468
МАНГАЙМ Карл (Мангейм К., Маннгейм К., Манхейм К., Манхейм Карл), соціолог **I** 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 27, 28, 36, 43, 147, 206, 321, 325, 573, 583, 584; **II** 18, 424, 459, 460, 503, 514
МАНДЖУРА див. МАНЖУРА Іван Іванович

- МАНДРИКА Матвій (Мандрика М.), сотник **I** 253
- МАНДРИКА Микита Іванович (Мандрика М.), літературознавець **I** 431
- МАНЕЦЬКИЙ Степан (Манецький Ст.), власник друкарні **II** 432, 452, 453
- МАНЖУРА Іван Іванович (Манджура), етнограф **I** 408
- МАРАХОВ Григорій Іванович (Марахов, Марахов Г., Марахов Г. І.), історик **I** 223;
II 329, 335, 432
- МАРГОЛІС Юрій Давидович (Марголіс Ю., Марголіс Ю. Д.), історик **I** 234; **II** 397, 434, 456
- МАРІТЕН Жак (Марітен, Марітен Ж.), філософ **II** 194, 195
- МАРІЯ, літературний персонаж поезій Т. Г. Шевченка **II** 77
- МАРКЕВИЧ Микола Андрійович (Маркевич, Маркевич М., Маркевич М. А., Маркевич Мик., Маркевич Микола, Маркович, Маркевич Н. А., Маркевич Николай, Маркевич Николай Андреевич), історик **I** 57, 65, 78, 79, 104, 109, 115, 116, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 167, 211, 212, 219; **II** 89, 399, 400, 414, 417, 424, 426, 427, 428, 430, 432, 434, 435, 436, 437, 443, 456, 460, 472, 479, 482, 485, 488, 494, 496, 497, 498, 501, 503, 504, 506, 509, 510, 513, 515, 517, 524, 526, 528, 530, 531, 542, 546
- МАРКЕВИЧ Олександр Петрович (Маркевич А. П.), історик **I** 54; **II** 416
- МАРКЕВИЧ Олексій Іванович (Маркевич О., Маркевич Олексій, Маркевич А., Маркевич А. І.), історик **I** 194, 199, 212, 222, 269; **II** 432, 458, 460
- МАРКІНА Валентина Олексіївна (Маркіна В., Маркіна В. А.), історик **II** 58, 373, 377, 393, 496, 503, 531, 535
- МАРКОВ Полікарп Глібович (Марков П. Г.), історик **I** 154, 156, 157, 159, 160, 171; **II** 460
- МАРКОВИЧ див. МАРКЕВИЧ Микола Андрійович
- МАРКОВИЧ Марк Аврамович (Марк Аврамович), прилуцький орендар **I** 123; **II** 428
- МАРКОВИЧ Олександр Михайлович, історик **I** 123; **II** 428
- МАРКОВИЧ Яків Михайлович (Маркович, Маркович Я., Маркович Я. М., Маркович Яків), історик **I** 65, 83, 84, 134, 219; **II** 89, 437, 460, 497, 502, 506, 513
- МАРКОВИЧІ (Марковичі-Маркевичі, Марковичи), рід **I** 122; **II** 432, 471
- МАРКОВСЬКИЙ Михайло Миколайович (Марковський М.), літературознавець **I** 123;
II 32, 504, 538
- МАРКС КАРЛ (Маркс, Маркс К.), філософ **I** 21, 37, 462, 556; **II** 16, 23, 45, 49, 92, 140, 204, 321, 381, 386, 387, 388, 445, 508
- МАРКУСЬ Василь Васильович (Маркусь В.), історик **II** 504
- МАРСЕЛЬ Габріель-Оноре (Марсель), філософ **II** 193
- МАРТЕН Анрі Бон Луї (Мартен Анрі), історик **I** 428
- МАРТОС Олексій Іванович (М-с, Мартос, Мартос О., Мартос Олекса, Мартос А., Мартос Алексей Іванович), історик **I** 65, 78, 84, 105, 109, 110, 115; **II** 502, 504, 513, 538
- МАРУНЯК Володимир (Маруняк В.), історик **II** 160, 460
- МАРУСЯ Богуславка, літературний персонаж **I** 299, 317, 526; **II** 516
- МАРЧЕНКИ, родина М. І. Марченка **I** 106, 167; **II** 477
- МАРЧЕНКО Михайло Іванович (Марченко, Марченко М., Марченко М. І., Марченко Михайло, Марченко М. І.), історик **I** 91, 106, 112, 121, 125, 156, 166, 167, 182; **II** 58, 149, 257, 291, 311, 371, 376, 415, 456, 460, 477, 544
- МАСЛІЙЧУК Володимир Леонтійович (Маслійчук В.), історик **II** 8, 39, 109, 504
- МАСЛОВ Василь Іванович (Маслов В., Маслов В. І.), літературознавець **I** 134; **II** 460
- МАСЛОВ Петро Павлович (Маслов П.), економіст **II** 46, 47

- МАСНЕНКО Віталій Васильович (Масненко В., Масненко В. В.), історик **I 466, 501, 544, 555, 562, 563; II 13, 14, 33, 167, 460, 472, 504**
- МАТВІЄВСЬКИЙ Павло Євменович (Матвієвський П. Є., Матвієвський Павло), історик **II 63, 64, 65, 66, 414**
- МАТРОС Лариса (Матрос Л.), історик **II 167, 504**
- МАТУШЕВСЬКИЙ Федір Павлович (Матушевський Ф.), публіцист **I 351; II 460**
- МАТТЕЙ Паризький, хроніст **I 549**
- МАТЯХ Валентина Миколаївна (Матях В.), історик **II 382, 460**
- МАТЯШ Ірина Борисівна (Матяш І., Матяш І. Б.), історик **II 13, 15, 28, 432, 460, 504**
- МАХАНЬКОВ Ігор Йосифович (Маханьков И. И.), перекладач **II 446**
- МАЦЬКІВ Теодор Іванович (Мацьків Т., Мацьків Теодор, Maskiw T.), історик **I 249; II 289, 460, 504, 522**
- МАЦЯК Володимир (Мацяк В.), історик **II 158, 174, 460, 504**
- МЕДВЕДЕВА И. А., філософ **I 34**
- МЕДУШЕВСЬКА Ольга Михайлівна (Медушевская О. М.), історик **I 49, 324; II 477, 504**
- МЕЖОВ Володимир Ізмаїлович (Межов В. И.), бібліограф **II 434**
- МЕЗЕНЦОВ Микола Володимирович (Мезенцов М.), шеф жандармів **I 390**
- МЕЗЬКИ, рід **II 113**
- МЕЗЬКО О. див. ОГЛОБЛИН Олександр Петрович
- МЕЗЬКО-ОГЛОБЛИН О. див. ОГЛОБЛИН Олександр Петрович
- МЕЙНАНДЕР Тимофій Григорович (Мейнандер Т. Г.), власник друкарні **II 429, 509**
- МЕЙНЕКЕ Фрідріх (Мейнеке Ф.), історик **I 13, 57, 513; II 166, 190, 461**
- МЕЛЬНИК Ольга (Мельник О.), історик **II 35, 432**
- МЕЛЬНИК-АНТОНОВИЧ Катерина Миколаївна (Мельник-Антонович К.), історик **I 361**
- МЕЛЬНИКОВ Леонід Георгійович (Мельников Л. Г.), перший секретар ЦК КПУ **II 307, 411**
- МЕЛЬНИЧЕНКО Василь Миколайович (Мельниченко В. М.), історик **II 165, 486**
- МЕЛЬХІСЕДЕК Матвій Карпович (Значко-Яворський, Мельхіседек), архимандрит **I 367**
- МЕНГЕР Карл (Менгер, Менгер К.), економіст **II 46, 49, 115, 405**
- МЕННІНГ Кларенс-Огастус (Меннінг К.-О.), славіст **II 343**
- МЕНШИКОВ Олександр Данилович (Меншиков О., Меншиков Олександр, Меншиков А. Д., кн.), воєначальник **I 75, 258; II 435**
- МЕРІМЕ Проспер, письменник **I 550**
- МЕРОВІНГИ, династія **I 421**
- МЕТЕЛЬСЬКИЙ Роман Едуардович (Метельський Р. Е.), правознавець **I 388; II 472**
- МЕТЛИНСЬКИЙ Амвросій Лук'янович (Метлинський А., Метлинський А. Л.), поет **I 167, 211; II 427**
- МЕФОДІЙ, єпископ мстиславський **I 213**
- МИГУЛ Іван-Мстислав (Мигул І.), історик **II 162, 291, 415, 505**
- МИКЛАШЕВСЬКИЙ Михайло Андрійович (Миклашевський М., Миклашевський Михайло), стародубський полковник **II 129, 152**
- МИКЛАШЕВСЬКИЙ Михайло Павлович (Миклашевський М.), сенатор **II 269, 281**
- МИКОЛА I, імператор **I 66, 75, 120, 163, 421**
- МИЛОРАДОВИЧ Михайло Ілліч (Милорадович, Милорадович М.), гадяцький полковник **II 264**
- МИЛОРАДОВИЧІ (Милорадовичи), рід **II 264, 502**
- МИХАЇЛ Пселл (Михаил Пселл), письменник **I 9; II 505**
- МИХАЙЛОВ Олександр Вікторович (Михайлов А. В.), перекладач **I 59, 331; II 450**

- МИХАЛЬЧЕНКО Сергій Іванович (Михальченко С. И.), історик **I** 340; **II** 145, 461, 505
- МИХАЛЬЧУК Кость Петрович (Михальчук К., Михальчук К. П.), мовознавець **I** 334, 338; **II** 432
- МИЦЮК Олександр (Мицюк О.), економіст **I** 333, 341, 358, 388; **II** 461, 538
- МИШАНИЧ Степан Васильович (Мишанич С. В.), літературознавець **I** 411, 414; **II** 505
- МИШКО Дмитро Іванович (Мишко, Мишко Д., Мишко Д. І.), історик **II** 329, 338, 375, 415
- МІКЕЛАНДЖЕЛО Буонарроті (Мікеланджело Б.), скульптор **I** 10
- МІКЕШИНА Людмила Олександрівна (Мікешина Л., Микешина Л. А.), науковець **I** 25, 29, 31, 33, 35, 43, 44, 53; **II** 475, 477, 505
- МІЛЕВСЬКИЙ Костянтин Миколайович (Милевский К. Н.), власник друкарні **II** 436, 441
- МІЛЛЕР Гергард-Фрідріх (Міллер Г.-Ф., Міллер), історик **I** 63, 71, 84, 88, 96, 106, 211; **II** 167, 499
- МІЛЛЕР Дмитро Петрович (Д. П., Міллер Д., Миллер Д. П., Миллер Дмитрій Петрович), історик **II** 44, 84, 262, 298, 514, 537
- МІЛЛЕР Тетяна Адольфівна (Миллер Т. А.), перекладач **I** 9; **II** 505
- МИЛЛЕР Ф. Б., власник друкарні **II** 455
- МІЛЛЕР див. МІЛЛЕР Гергард-Фрідріх
- МІЛЛЬ Джеймс (Міллер Дж.), філософ **I** 439
- МІЛЬКОВИЧ Володимир (Мількович В.), історик **I** 516
- МІЛЬСЬКА Лідія Тихонівна (Мильская Л. Т.), історик **I** 162, 400, 446, 512; **II** 5, 466
- МІЛЬТОН Джон (Мільтон), поет **I** 417
- МІЛЬЧИНА Віра Аркадіївна (Мильчина В.), вчений **I** 10; **II** 423
- МІЛЮКОВ Павло Миколайович (Мілюков П., Мілюков Павло, Мілюков П., Мілюков П. Н.), історик **I** 55, 75, 154, 224, 358, 435; **II** 21, 47, 461, 505, 527, 532
- МІНІХ Бургард Кристоф (Мініх Б.-К.), генерал-фельдмаршал **II** 116
- МІРЗА-АВАК'ЯНЦ Наталя Юстівна (Мірза-Авак'янц Н., Мірза-Авак'янц Наталя), історик **II** 392, 405
- МІРЧУК Іван (Мірчук І.), філософ **II** 166
- МІХЕЄВА Віталіна Володимирівна (Михеева В. В.), історик **II** 461
- МІХЕЛЬС Роберт (Міхельс Р.), соціолог **I** 511, 556
- МІХНОВСЬКИЙ Микола Іванович (Міхновський М.), публіцист **I** 517, 518; **II** 238, 541
- МІЦКЕВИЧ Адам Бернард (Міцкевич, Міцкевич А., Міцкевич А. Б., Мицкевич), поет **I** 152, 160, 194, 200
- МІШЛЕ Жюль (Мішле, Мішле Ж.), історик **I** 428
- МІЩАНЧУК Наталя Георгіївна (Міщанчук Н. Г.), історик **II** 164, 505
- МІЩУК Ростислав Софронович (Міщук Р. С.), літературознавець **I** 315, 319, 383, 428; **II** 77, 453, 485, 505, 510
- МІЯКОВСЬКИЙ Володимир Варламович (Міяковський В.), учений **I** 333, 358; **II** 218, 349, 461, 505
- МК, автор спогадів про Б. Лепкого та В. Липинського **II** 432
- МЛИНАРСЬКИЙ Зигмунт (Млинарський З.), історик **II** 392, 393, 535
- МНОГОГРІШНИЙ Василь Гнатович (Многогрішний Василь), чернігівський полковник **II** 231
- МНОГОГРІШНИЙ Дем'ян Гнатович (Многогрішний, Многогрішний Дем'ян), гетьман **II** 61, 231
- МОВЧАН Михайло, прилуцький полковий осавул **I** 368

- МОГИЛА Петро (Могила П.), київський та галицький митрополит **I** 489, 549; **II** 223, 224
- МОГИЛЬНИЦЬКИЙ Борис Георгійович (Могильницький Б. Г.), історик **I** 514; **II** 8, 461, 477
- МОГИЛЯНСЬКИЙ Михайло Михайлович (Могилянський М., Могилянський М. М., Могилянський Михайло, Чубський П. П.), літературознавець **I** 276, 284, 289, 311, 317, 431; **II** 415, 432, 519
- МОДЗАЛЕВСЬКИЙ Вадим Львович (Модзалевський В., Модзалевський В. Л., Модзалевський Вадим), історик **II** 116, 118, 145, 270, 538
- МОКРОУСОВ Андрій (Мокроусов А.), редактор **I** 38, 91, 325; **II** 478
- МОЛОК Олександр Іванович (Молок А. И.), історик **II** 309, 520
- МОЛЧАНОВСЬКИЙ Никандр Васильович (Молчановский Н.), історик **II** 461
- МОНО Габріель (Моно Г.), історик **I** 322; **II** 461
- МОНОМАХ див. ВОЛОДИМИР Мономах
- МОНТЕНЬ Мішель, філософ **I** 581
- МОНТЕСК'Є Шарль-Луї Секунда де (Монтеск'є Ш.-Л. де), філософ **I** 13, 331
- МОНТРЕЗОР Адам Йосипович (Монтрезор А.), політик **I** 569; **II** 505
- МОРГАН Льюїс Генрі (Морган Л.), антрополог **II** 26
- МОРДХИЛЕВИЧ І. Х., власник друкарні **II** 478
- МОСКА Гаetano (Моска Г.), соціолог **I** 511, 556, 579; **II** 404
- МОСТЕПАНЕНКО Олександр Михайлович (Мостепаненко А. М.), філософ **I** 24; **II** 505
- МОЧУЛЬСЬКИЙ Михайло (М-ський М., Мочульський М.), літературознавець **I** 436; **II** 538
- М-С див. МАРТОС Олексій Іванович
- М-СКИЙ М., рецензент з газети «Северная пчела» **I** 95; **II** 538
- МСТИСЛАВ Володимирович, великий князь київський **I** 452
- МСТИСЛАВИЧІ, нащадки великого князя київського Мстислава Володимировича **I** 540
- М-СЬКИЙ М. див. МОЧУЛЬСЬКИЙ Михайло
- МУЖИЛОВСЬКА Уляна Терентіївна (Мужилівська У., Уляна Терентьєвна), поміщиця **I** 273
- МУЖИЛОВСЬКИЙ Силуян Андрійович (Мужилівський С.), посол **II** 332, 339
- МУЗИЧЕНКО Ю., автор із газети «Українське слово» **II** 349
- МУЗИЧКО Олександр Євгенович (Музичко О.), історик **II** 35, 39, 44, 433, 505
- МУНЬЄ Еммануїл (Муніє Е., Муньє, Муньє Е., Муньє Э.), філософ **II** 177, 178, 195, 196, 461, 505
- МУРАВИЙОВ Михайло Артемович (Муравйов М.), командувач більшовицьких військ **I** 437
- МУРАВИЙОВ-АПОСТОЛ Матвій Іванович (Муравйов-Апостол М., Муравйов-Апостол Матвій), декабрист **I** 72, 73
- МУСТАФА І (Мустафа), султан **I** 503
- МУХА, ватажок селянського повстання **I** 535
- МЬОЗЕР Юстус, історик **I** 13
- МЮЛЛЕР Фрідріх-Макс (Мюллер Ф.-М.), сходознавець **I** 302
- МЯКОТІН Венедикт Олександрович (М'якотін В. О., Мякотин В., Мякотин В. А.), історик **I** 87; **II** 259, 261, 263, 266, 301, 426, 527, 538
- М'ЯТЛЄВ Іван Петрович (Мятлев И. П.), поет **I** 74; **II** 432
- Н. О.**, автор бюлетеня «Зарево» **I** 569; **II** 505
- Н. П. див. ПЕТРОВ Микола Іванович
- Н. П. див. ПОЛЕВОЙ Микола Олексійович
- НАЄНКО Михайло Кузьмович (Наєнко М. К.), літературознавець **I** 123, 222

- НАЗРУК Осип Тадейович (Назарук О., Назарук Осип), публіцист **I** 537, 542, 544, 566, 568, 574, 582, 584, 585; **II** 431, 454
- НАЛИВАЙКО Северин (Наливайко, Наливайко С., Павло), ватажок козацького повстання **I** 131, 229, 278, 286, 535
- НАПОЛЕОН І Бонапарт (Бонапарт, Наполеон, Наполеон І), імператор **I** 489, 504; **II** 76, 132, 192, 229
- НАРБУТ Георгій Іванович (Нарбут, Нарбут Г., Нарбут Юрій), художник **II** 145, 276, 506
- НАРІЖНИЙ Симон Петрович (Наріжний С., Наріжний Симон), історик **II** 164, 167, 349, 412, 443
- НАУЛКО Всеволод Іванович (Наулко В.), історик **I** 435, 516; **II** 432
- НАУМОВСЬКА Олеся Владиславівна (Наумовська О. В.), літературознавець **II** 472
- НАХЛІК Євген Казимирович (Нахлік Є., Нахлік Є. К., Нахлік Євген), літературознавець **I** 224, 249, 269, 270, 271, 273, 274, 275, 276, 277, 280, 283, 284, 287, 289, 292, 294, 296, 298, 299, 300, 302, 317, 428; **II** 430, 431, 443, 444, 461, 500, 506
- НЕДАШКІВСЬКИЙ В., перекладач **II** 503
- НЕДОБОРОВСЬКИЙ Зосим Федорович (Недоборовский З.), чиновник **I** 220; **II** 433
- НЕЙМАН Борис Володимирович (Нейман Б., Нейман Б. В.), літературознавець **I** 272; **II** 415
- НЕМИРИЧ Юрій (Немирич Ю.), шляхтич **I** 217; **II** 221, 231
- НЕМИРИЧІ, рід **II** 502
- НЕРОД Володимир Олександрович (Нерод В. О.), історик **I** 134; **II** 506
- НЕСЕЦЬКИЙ Каспер (Несецький К.), історик **I** 212
- НЕСЛУХОВСЬКИЙ Франц Карлович (Неслуховський Франц, Неслуховский Ф.), приятель М. І. Костомарова **I** 220
- НЕССЕЛЬРОДЕ Карл Васильович (Нессельроде К.), дипломат **I** 69
- НЕУСИХІН Олександр Йосифович (Неусихін О., Неусыхин А. И.), історик **I** 55; **II** 10, 506
- НЕЧАЙ Данило, брацлавський полковник **I** 239
- НЕЧКІНА Милиця Василівна (Нечкіна М., Нечкіна М. В., Нечкина М. В.), історик **I** 113; **II** 104, 286, 314, 375, 421, 444, 506
- НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ Іван Семенович (Нечуй-Левицький І.), письменник **II** 14, 431
- НЕЧУХРІН Олександр Миколайович (Нечухрин А. Н.), історик **I** 320, 442, 459, 461; **II** 461
- НІБЕЛУНГ, міфічний герой **I** 311
- НІБУР Бартольд Георг (Нібур, Нібур Б., Нібур Б. Г., Нібур Бартольд, Нибур), історик **I** 127, 149, 181; **II** 541
- НИКИТЕНКО Олександр Васильович (Никитенко О., Никитенко А. В.), цензор **I** 142, 203, 374; **II** 433
- НИКОЛАЕВ П., перекладач **I** 431; **II** 442, 478
- НИКОЛЬСКАЯ Г. В. (Никольская Г.), вчений **I** 221, 230, 264; **II** 433
- НИКОЛЬСЬКИЙ Володимир Капітонович (Никольский В. К.), історик **II** 27, 458
- НІЦШЕ Фрідріх Вільгельм (Ніцше, Ніцше Ф.-В., Ніцше Фрідріх, Ницше Ф.), філософ **I** 433, 492, 510, 514; **II** 196, 446, 506
- НІЧИК Валерія Михайлівна (Нічик В. М.), філософ **I** 28; **II** 454
- НОВАЛІС, поет **I** 169
- НОВИК Ілля Бенціонович (Новик И. Б.), філософ **I** 9, 17, 29; **II** 461, 506
- НОВИКОВ Микола Іванович (Новиков Микола), письменник **I** 71, 124
- НОВИКОВ Яків Олександрович (Новиков Я., Новіков Ж.), соціолог **II** 86

НОВИКОВА Світлана Сергіївна (Новикова С. С.), соціолог **II** 13, 461
НОВИЦЬКИЙ Іван Петрович (Новицкий И.), етнограф **II** 538
НОВИЧЕНКО Леонід Миколайович (Новиченко Л.), критик **I** 29; **II** 433, 461
НОЙ, біблійний герой **I** 553
НОРДБЕРГ Георг, пастор **I** 265
НЬЮТОН Ісаак (Ньютон I.), фізик **I** 320

О. Л. див. ЛЕВИЦЬКИЙ Орест Іванович

О. М. див. ЛАЗАРЕВСЬКИЙ Олександр Матвійович

ОБИДОВСЬКИЙ Іван (Обидовський I.), ніжинський полковник **II** 232, 251

ОВІДІЙ Пухлій Назон (Овідій), поет **I** 115

ОВСЯНИКО-КУЛИКОВСЬКИЙ Дмитро Миколайович (Овсянико-Куликовський Д., Овсянико-Куликовский Д. Н.), літературознавець **I** 393; **II** 433

ОВСЯННИКОВ Михайло Федотович (Овсянников М. Ф.), філософ **I** 13; **II** 468

ОВЧАРЕНКО М. див. ПШЕПЮРСЬКА-ОВЧАРЕНКО Марія

ОГАРЬОВ Микола Платонович (Огарьов М.), революціонер **I** 159

ОГІЄНКО Іван Іванович див. ІЛАРІОН

ОГЛОБЛИН Дмитро Олександрович (Оглоблин Дмитро), син О. П. Оглоблина **II** 270

ОГЛОБЛИН Олександр Петрович (Мезько О., Мезько-Оглоблин, Мезько-Оглоблин О., Оглоблин О. П., Оглоблин Олександр, Оглоблин Олександр Петрович, Оглоблін, Оглоблін О., Оглоблін Ол., Оглоблін О. П., Олександр Петрович, Оглоблин А., Оглоблин А. П., Ohloblyn O.), історик **I** 54, 62, 79, 80, 110, 125, 251, 270, 271, 328, 339, 343, 433, 466; **II** 5, 6, 9, 35, 40, 42, 45, 50, 51, 62, 72, 73, 75, 77, 87, 88, 89, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 158, 159, 161, 163, 164, 165, 182, 212, 213, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 258, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 287, 308, 309, 342, 394, 405, 406, 415, 416, 417, 426, 429, 431, 433, 443, 460, 461, 462, 469, 470, 473, 483, 484, 485, 504, 505, 506, 507, 508, 515, 522, 525, 527, 529, 530, 531, 534, 536, 538, 539, 540, 542, 543, 544, 547

ОГОНОВСЬКИЙ Омелян Михайлович (Огоновський О.), письменник **I** 406, 413

ОДАРЧЕНКО Петро Васильович (Одарченко П., Odarchenko P.), літературознавець **I** 379, 408; **II** 218, 522

ОДОЄВСЬКИЙ Володимир Федорович (Одоєвський В., Одоевский В. Ф.), письменник **I** 157; **II** 410

ОЙЗЕРМАН Теодор Ілліч (Ойзерман Т. И.), філософ **I** 52; **II** 510

ОКАРИНСЬКИЙ Володимир Михайлович (Окаринський В. М.), історик **II** 77, 508

ОКИНШЕВИЧ Л. див. ОКІНШЕВИЧ Лев Олександрович

ОКІНШЕВИЧ Лев Олександрович (О-ч Л., Окіншевич, Окіншевич Л., Окіншевич Л., Акіншэвіч Л., Okinshevich L.), історик **I** 280, 482; **II** 39, 43, 50, 66, 148, 149, 156, 158, 177, 181, 182, 209, 210, 211, 218, 298, 405, 416, 433, 462, 463, 477, 479, 508, 522, 538, 539

ОКРЕЙЦ Станіслав Станіславович (Окр-ц, Окрейц С., Окрейц С. С., Окрейц Станіслав), журналіст **I** 74, 228, 229, 233; **II** 539

ОКР-Ц див. ОКРЕЙЦ Станіслав Станіславович

ОЛЕГ, київський князь **I** 540, 546

- ОЛЕКСАНДР Великий див. АЛЕКСАНДР III Македонський
 ОЛЕКСАНДР I (Олександр), імператор I 55, 75
 ОЛЕКСАНДР II (Александр II), імператор I 374, 390, 424
 ОЛЕКСАНДР III (Александр III), імператор I 154, 424; II 425
 ОЛЕКСІЙ Михайлович (Алексей Михайлович), цар I 77, 83, 98, 133, 213; II 234, 235, 437, 438, 469, 514
 ОЛЕКСІЙ Петрович (Алексій), царевич I 542
 ОЛЕСНИЦЬКИЙ Роман (Olesnytsky R.), перекладач II 6, 164, 469
 ОЛЕСЬ О. див. КАНДИБА Олександр Іванович
 ОЛЬГА, велика княгиня київська I 546
 ОЛЬГЕРД Гедимінович (Ольгерд), великий князь литовський I 337, 369
 ОЛЬГЕРДОВИЧІ, нащадки Ольгерда Гедиміновича I 479
 ОЛЬХОВ Павло Анатолійович (Ольхов П. А.), філософ I 37; II 508
 ОЛЯНЧИН Домет Герасимович (Олянчин Д., Олянчин Домет), історик I 584, 585; II 164, 508
 ОМЕЛЬЧЕНКО Василь (Омельченко В.), генеральний секретар УВАН I 100; II 51, 223, 433, 452, 547
 ОМЕЛЬЧЕНКО Тиміш (Омельченко Т.), видавець II 457
 ОМЕЛЯНОВСЬКИЙ Михайло Еразмович (Омелянковский М. Е.), філософ II 498
 ОНАЦЬКИЙ Євген Дометійович (Онацький Євген), учений II 164
 ОНИЩЕНКО І., вчений II 194
 ОНИЩЕНКО Олександр Семенович (Онищенко О. С.), вчений II 286, 429
 ОНОПРІЄНКО М. М., редактор II 150, 547
 ОПЕНГАЙМЕР Франц (Опенгаймер Ф.), соціолог I 556
 ОРВЕЛЛ Джордж див. БЛЕР Ерік Артур
 ОРЕСТ Михайло див. ЗЕРОВ Михайло Костьович
 ОРЖЕНЦЬКИЙ Роман Михайлович (Орженцький Р.), економіст II 40
 ОРЛИК Пилип (Орлик, Орлик П.), гетьман I 381; II 132, 165, 168, 169, 209, 238, 457, 499, 500, 508, 527
 ОРЛОВ Володимир Миколайович (Орлов В.), літературознавець I 154; II 433
 ОРЛОВ Олександр Сергійович (Орлов А. С.), літературознавець I 127; II 434
 ОРТЕГА-І-ГАССЕТ Хосе (Ортега-і-Гасет Х., Ортега-і-Гассет Х.), філософ I 31, 510, 584; II 187, 462
 ОРУЭЛЛ Джордж див. БЛЕР Ерік Артур
 ОСВЕНЦІМ Станіслав (Освенцім С.), мемуарист I 212
 ОСИПОВ Геннадій Васильович (Осипов Г. В.), соціолог I 42, 362; II 462
 ОСМАН II, султан I 503; II 474
 ОССОЛІНСЬКИЙ Єжи, великий канцлер коронний I 489
 ОСТАШКО Тетяна Сергіївна (Осташко Т.), історик I 189, 529, 534, 537, 577; II 431, 485, 491, 508
 ОСТРОГОРСЬКИЙ Віктор Петрович (Острогорский В. П.), педагог II 259, 527
 ОСТРОЗЬКИЙ Василь-Костянтин Костянтинович (кн. Острозький, Острозький В.-К., Острозький Василь-Костянтин, Острозький Костянтин), київський воєвода I 98, 179, 475, 480, 489
 ОСТРОЗЬКІ, княжий рід I 172
 ОСТРЯНИН Данило Хомич (Острянин Д.), філософ I 154; II 462
 ОСТРЯНИН Яків (Острянин Я.), гетьман I 489

ОУЕН Роберт (Оуен Р.), соціаліст I 388

ОХРИМОВИЧ Володимир (Охримович В.), правознавець I 408

О-ч Л. див. ОКІНШЕВИЧ Лев Олександрович

П. О. див. КУЛІШ Пантелеймон Олександрович

П. С. див. СТРУВЕ Петро Бернгардович

П. Щ., рецензент із журналу «Русский вестник» I 229; II 539

ПАВІНСЬКИЙ Адольф (Павінський А.), історик II 371

ПАВЛЕНКО Микола Іванович (Павленко М.), історик II 341

ПАВЛЕНКОВ Флорентій Федорович (Павленков Ф.), видавець I 468; II 547

ПАВЛИК Михайло Іванович (М. П., Павлик, Павлик М., Павлик Михайло), політик
I 66, 222, 293, 294, 299, 310, 343, 374, 376, 377, 381, 387, 389, 393, 395, 406, 407, 411,
413; II 428, 432, 434, 440, 452, 462, 510

ПАВЛИЧКО Соломія Дмитрівна (Павличко Соломія), письменниця II 546

ПАВЛО I (Павло Петрович), великий князь, згодом імператор II 232

ПАВЛО Халебський (Павло Алеппський), мандрівник I 505, 523

ПАВЛОВ Михайло Григорович (Павлов Михайло), фізик I 154

ПАВЛОВ Платон Васильович (Павлов П.), історик I 264; II 508

ПАВЛОВИЧ Ф. П. див. ШЕВЧЕНКО Федір Павлович

ПАВЛОВ-СІЛЬВАНСЬКИЙ Микола Григорович (Павлов-Сільванський М.), історик
I 402; II 46

ПАВЛОВСЬКА Ольга Євгенівна (Павловская О. Е.), філолог I 43; II 509

ПАВЛОВСЬКИЙ В., упорядник II 365, 435

ПАВЛОВСЬКИЙ Іван Францевич (Павловський І., Павловский І., Павловский І. Ф.),
історик I 76, 80, 82, 124; II 262, 462, 528

ПАВЛОВСЬКИЙ Олексій Павлович (Павловський Олексій), мовознавець I 62

ПАДАЛИЦЯ Тадеуш див. ФІШ Зенон Леонард

ПАДОХ Ярослав Миколайович (Падох Я.), історик права II 66, 209, 433, 463

ПАДУРА Тимко (Падура), поет I 329

ПАДЯК Валерій Іванович (Падяк В.), видавець I 65; II 459

ПАЙСОВ Н. Ф., вчений I 125; II 509

ПАЇСІЙ, патріарх II 331, 339

ПАЛАЦЬКИЙ Франтішек, історик I 428

ПАЛІЙ Семен Пилипович (Палій, Палій С.), білоцерківський полковник I 252, 256;
II 170

ПАЛІМПСЕСТОВ Іван Устинович (Палімпсестов І., Палимпсестов И. У.), агроном I 202,
220, 221; II 433

ПАНТЕЛЄЄВ Лонгін Федорович (Пантелеєв Л. Ф.), видавець II 455, 478

ПАНЧ Петро Йосипович (Панч П.), письменник II 284

ПАНЬКОВА Світлана Михайлівна (Панькова С. М.), історик I 436; II 458

ПАПАЗІЯН Денис (Папазіян Д., Parazian D.), історик I 198; II 522

ПАПРОЦЬКИЙ Бартош (Папроцький), літописець I 87, 304

ПАРАМОНОВ Борис Михайлович (Парамонов Б.), культуролог I 40; II 509

ПАРАМОНОВА Марина Юріївна (Парамонова М. Ю.), історик I 37, 39; II 509, 517

ПАРАХОНСЬКИЙ Борис Олександрович (Парахонський Б., Парахонський Борис, Па-
рахонский Б. А.), філософ I 10, 14, 25, 30, 31, 36; II 463, 498, 509

ПАРЕТО Вільфредо (Парето, Парето В.), соціолог I 511, 556, 579, 580, 583; II 404

- ПАРХОМЕНКО Володимир Олександрович (Пархоменко В.), історик **II** 63, 113, 262, 539
- ПАСІЧНИК Ігор Демидович (Пасічник І.), педагог **I** 95
- ПАСТОРІЙ Йоахім (Пасторій Й.), історик **I** 211
- ПАУЛІ Вольфганг (Паулі В., Паули В.), фізик **I** 17, 18; **II** 509
- ПАШКОВСЬКИЙ Олександр (Пашковський О.), історик **II** 167, 504
- ПЕЙСКЕР Ян (Пейскер Я.), історик **I** 442, 490
- ПЕЛЕНСЬКА Христина (Пеленська Х.), редактор **I** 534; **II** 431, 485
- ПЕЛЕНСЬКИЙ Ярослав Богданович (Пеленський Я., Пеленський Ярослав, Pelenski J.), історик **I** 54, 67, 533, 534, 555, 557, 561, 566, 570, 586; **II** 30, 130, 221, 225, 284, 342, 431, 442, 481, 485, 509, 522, 537
- ПЕЛЬЦ Діана Іванівна (Пельц Д.), історик **I** 373; **II** 432
- ПЕРЕДЕРІЙ Ірина Григорівна (Передерій І. Г.), історик **I** 573; **II** 509
- ПЕРЕТЦ Володимир Миколайович (Перетц В., Перетц В. Н.), літературознавець **I** 127; **II** 32, 434, 477, 539
- ПЕРЕТЦ Лев Миколайович (Перетц Л., Перетц Л. Н.), літературознавець **I** 122, 127, 276, 283; **II** 417, 434
- ПЕРКОВСЬКИЙ Арнольд Леонідович (Перковський А., Перковський Арнольд), демограф **II** 380, 414
- ПЕРЦОВ Володимир Миколайович (Перцев В.), історик **II** 539
- ПЕРШИНА Заїра Валентинівна (Першина З. В.), історик **II** 51, 509
- ПЕТЛЮРА Симон Васильович (Петлюра С.), політик **I** 540
- ПЕТРЕНКО Світлана Михайлівна (Петренко С.), історик **I** 210, 214, 228; **II** 463
- ПЕТРИК див. ІВАНЕНКО Петро
- ПЕТРО Акерович (Петро), церковний діяч **I** 543, 549; **II** 515, 516
- ПЕТРО І (Петро, Петро В., Петро Великий, Петро І, Петро Перший, Петр Великий, Петр І), імператор **I** 66, 68, 70, 74, 75, 101, 102, 103, 141, 142, 164, 192, 201, 203, 247, 248, 253, 254, 255, 257, 258, 259, 260, 263, 265, 448, 520, 525, 542, 543, 552; **II** 59, 147, 187, 204, 205, 209, 263, 436, 445, 462, 463, 497, 502, 527
- ПЕТРОВ Віктор Платонович (Бер В., В. П., Домонтович В., Петров В., Петров В. П., Петров Віктор, Петров-Бер В.), вчений **I** 148, 221, 234, 273, 274, 275, 277, 279, 280, 281, 283, 284, 315, 317, 511; **II** 7, 155, 158, 174, 175, 176, 177, 190, 191, 192, 194, 198, 214, 216, 218, 417, 430, 433, 444, 446, 463, 481, 509, 523, 530
- ПЕТРОВ Микола Іванович (Петров Микола, Н. П., Петров Н. И.), літературознавець **I** 176; **II** 463, 538
- ПЕТРОВ Михайло Назарович (Петров М.), історик **I** 12, 54, 222, 322, 402, 427; **II** 463
- ПЕТРОВСЬКИЙ Артур Володимирович (Петровский А. В.), психолог **I** 42; **II** 546
- ПЕТРОВСЬКИЙ Микола Неонович (Петровський М., Петровський М. Н., Петровський Микола), історик **II** 132, 148, 150, 151, 299, 300, 302, 304, 415, 443, 539
- ПЕТРУШЕВСЬКИЙ Дмитро Мойсейович (Петрушевський Д., Петрушевский Д. М., Петрушевский Дмитрий Моисеевич), історик **I** 55; **II** 10, 428, 463, 506
- ПЕЦ-ГАЛУХОВСЬКИЙ Н. див. МАКСИМОВИЧ Михайло Олександрович
- ПЕШКОВ Ігор Валентинович (Пешков И. В.), філософ **I** 53; **II** 463
- ПИЗЮР Євген (Пизюр Є., Рузиур Е.), правознавець **I** 388, 555, 572, 582; **II** 509, 522
- ПИПІН Олександр Миколайович (Пипін О., А. В., П-н А., Пыпин А., Пыпин А. Н.), історик **I** 121, 122, 125, 155, 186, 192, 194, 199, 222, 269, 280, 290, 341, 404, 473; **II** 434, 445, 464, 510, 528, 529, 539, 540

- ПИРИГ Руслан Якович (Пиріг Р., Пиріг Р. Я.), історик I 378, 435, 516; II 14, 90, 111, 149, 166, 289, 351, 436, 463, 465, 509, 510
- ПИРОГОВ Микола Іванович (Пирогов М.), попечитель Київського навчального округу I 373
- ПІВОЄВ Василь Михайлович (Пивоєв В., Пивоев В. М.), філософ I 17, 37; II 509
- ПІВТОРАДНІ Василь Ілліч (Півторадні, Півторадні В., Півторадні В. І.), літературознавець II 365, 373, 389, 412, 417
- ПІДГАЙНИЙ Семен Олександрович (Підгайний С.), історик II 6, 90, 112, 218, 434
- ПІДГОРНА Лілія Миколаївна (Підгорна Л., Підгорна Л. М.), літературознавець I 191; II 472, 509
- ПІЛЬГУК Іван Іванович (Пільгук І. І.), літературознавець I 391; II 294, 529
- ПІЛЬХОВСЬКИЙ К., справознавець I 80
- ПІНЧУК Юрій Анатолійович (Пінчук Ю., Пінчук Ю. А., Пинчук Ю.), історик I 65, 66, 134, 181, 190, 210, 219, 225, 227, 250, 263, 432, 569; II 89, 258, 430, 437, 452, 456, 463, 497, 506, 546
- ПІСКОРСЬКА Світлана Юріївна (Пискорская С. Ю.), філософ I 33; II 510
- ПІСОЦЬКИЙ Анатолій Андрійович (Пісоцький А., Річ. Анд., Річицький, Річицький А., Річицький Андрій), політик II 23, 24, 33, 45, 87, 512, 541
- ПІЧЕТА Володимир Іванович (Пічета В., Пічета В. І., Пічета Володимир, Пичета В.), історик I 443; II 154, 300, 301, 417, 519, 540
- ПЛАНК Макс Карл Ернст (Плянк), фізик II 183
- ПЛАНО Карпіні див. КАРПІНІ Джованні да Плано
- ПЛАТОН Афінівський (Платон), філософ I 356, 424, 445
- ПЛАТОНОВ Сергій Федорович (Платонов С.), історик I 435
- ПЛЕТНЬОВ Петро Олександрович (Плетньов, Плетньов П. П., Плетньов Петро), критик I 276, 283; II 417
- ПЛЕХАНОВ Георгій Валентинович (Плеханов Г.), політик II 92
- ПЛОХИНСЬКИЙ Михайло Мелетійович (Плохинський М.), історик II 262
- ПЛОХІЙ Сергій Миколайович (Плохій С.), історик I 227, 434, 435, 449, 466, 469, 470, 471, 475, 488, 489, 492, 493, 502, 505, 507, 567; II 8, 10, 16, 89, 108, 159, 463
- ПЛЮШАР Адольф Олександрович (Плюшар Адольф), видавець I 74
- ПЛЯНК див. ПЛАНК Макс Карл Ернст
- П-Н А. див. ПИПІН Олександр Миколайович
- ПОГОДІН Михайло Петрович (Погодін М., Погодін Михайло, Погодин, Погодин М., Погодин М. П.), історик I 74, 119, 154, 157, 159, 178, 179, 188, 198, 199, 202, 203, 207, 223, 228, 300; II 425, 432, 434, 466, 533, 540
- ПОГРЕБЕННИК Володимир Федорович (Погребенник В. Ф.), літературознавець I 223, 398; II 453, 490
- ПОКРОВСЬКИЙ Михайло Миколайович (Покровський, Покровський М., Покровський Михайло, Покровский М. Н.), історик I 198, 440, 462; II 10, 47, 90, 92, 103, 108, 109, 110, 111, 119, 127, 138, 150, 286, 301, 325, 384, 463, 480, 512, 528
- ПОЛЕВЫЕ, брати Ксенофонт та Микола I 74; II 432
- ПОЛЕВИЧ Казимир Йосипович (Полевич К.), полтавський учитель-латиніст I 373
- ПОЛЕВОЙ Микола Олексійович (М. П., Полевой М., Полевой Микола, Полевой, Полевой Н., Полевой Н. А., Н. П., Полевой Николай), історик I 107, 113, 114, 115, 116, 126, 127, 129, 135, 154, 157, 159, 181, 216; II 433, 444, 456, 492, 528, 538
- ПОЛЕВОЙ Петро Миколайович (Полевой П.), літературознавець I 55, 226; II 510

- ПОЛЕТИКА Андрій Андрійович (Полетика Андрій), чернігівський губернський предводитель дворянства II 280
- ПОЛЕТИКА Василь Григорович (Полетика В. Г.), історик I 135, 185; II 427
- ПОЛЕТИКА Григорій Андрійович (Полетика Г.), історик I 87
- ПОЛЕТАЄВ Андрій Володимирович (Полетаєв А. В.), вчений I 13, 14, 39, 45, 55, 186, 220, 323, 431; II 445, 464, 513
- ПОЛІЩУК Ніна Павлівна (Поліщук Н. П.), філософ I 323; II 448
- ПОЛОННИК К., начальник Головного управління у справах літератури та видавництва при Раді міністрів УРСР II 307, 411
- ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО Наталя Дмитрівна (Василенкова-Полонська Н., Полонська-Василенко Н.), історик I 155, 530, 545, 550, 560; II 6, 36, 38, 50, 51, 63, 122, 159, 165, 166, 167, 181, 199, 209, 213, 214, 218, 236, 271, 277, 279, 283, 342, 435, 458, 462, 463, 510, 531, 540
- ПОЛТАВА Леонід (Полтава Л.), публіцист I 144; II 510
- ПОЛУБОТОК Павло Леонтійович (Полуботок, Полуботок П., Полуботок Павло), наказний гетьман I 66, 102, 142; II 263, 270, 502, 527
- ПОЛУХІН Леонід Костянтинович (Полухін Л., Полухін Л. К.), історик II 257
- ПОЛЯКОВ Юрій Олександрович (Поляков Ю. А.), історик II 447
- ПОНОМАРЕВ А. М., вчений II 378, 534
- ПОНОМАРЕНКО Ірина Миколаївна (Пономаренко И. Н.), філолог I 43; II 509
- ПОНОМАРЬОВ Степан Іванович (Пономарьов Степан, Пономарев С., Пономарев С. И.), літературознавець I 155, 170; II 434, 435, 463
- ПОПЛОНСЬКИЙ Никифор (Поплонський Н.), шляхтич II 507
- ПОПОВА Ольга Миколаївна (Попова О. Н.), видавець II 458
- ПОПОВА П. С., перекладач I 13; II 468
- ПОПОВА Тетяна Миколаївна (Попова Т. Н.), історик I 55-56, 199; II 35, 463
- ПОПОВИЧ Мирослав Володимирович (Попович М. В.), філософ I 31; II 36, 467, 509, 510
- ПОППЕР Карл Раймонд (Поппер К.), соціолог I 20, 21; II 444
- ПОРОХ Ігор Васильович (Порох И. В.), історик I 73; II 432
- ПОРТНОВ Андрій Володимирович (Портнов А.), історик I 48; II 474
- ПОРТНОВА Тетяна (Портнова Т.), перекладач I 48; II 474
- ПОРУС Володимир Натанович (Порус В. Порус В. Н.), філософ I 17, 22, 26, 34, 35, 36, 52; II 467, 492, 510
- ПОРШНЄВ Борис Федорович (Поршнев Б.), історик II 385
- ПОСОХОВ Сергій Іванович (Посохов С. І., Посохов С. И.), історик I 24, 68; II 546
- ПОТЕБНЯ Андрій Опанасович (Потебня Андрій), революціонер II 392, 535
- ПОТЕБНЯ Олександр Опанасович (Потебня), мовознавець I 408
- ПОТІЙ Іпатій (Потій), митрополит I 489
- ПОТОЦЬКИЙ, політик I 561, 575; II 511
- ПОТОЦЬКИЙ Йосиф (Потоцький), каштелян краківський I 542
- ПОТОЦЬКИЙ Микола (Потоцький, Потоцький М.), великий гетьман коронний I 234
- ПОТОЦЬКИЙ Ян (Потоцький Я.), письменник I 90
- ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ Володимир Арнольдович (Потульницький В., Потульницький В. А.), історик I 438, 516, 529, 533, 555, 556; II 167, 194, 464, 477, 511
- ПОТЬОМКІН Григорій Олександрович (Потьомкін), державний діяч I 422
- ПОТЬОМКІН Федір Васильович (Потемкин Ф. В.), історик II 309, 520
- ПОХИЛА Лариса Степанівна (Похила Л., Похила Л. С.), історик I 272, 293, 307; II 472, 511

- ПОХИЛЕВИЧ Дмитро Леонідович (Похилевич Д. Л.), історик **II** 373, 531
ПРАВОБЕРЕЖЕЦЬ В. див. ЛИПИНСЬКИЙ В'ячеслав Казимирович
ПРАЦ Едуард (Прац Э.), власник типографії **II** 526
ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ Олександр Олександрович (Преображенський О.), історик **II** 382
ПРЕТВИЧІ, рід **I** 287
ПРИЖОВ Іван Гаврилович (Прыжов И. Г.), етнограф **I** 110
ПРИЙМАК Олена Олександрівна (Приймак О. О.), історик **II** 472
ПРИЙМАК Томас Михайлович (Ргумак Т.), історик **I** 186; **II** 470
ПРИСТАЙКО Володимир Ілліч (Пристайко В.), правознавець **II** 110, 464
ПРИЦАК Омелян Йосипович (Прицак О., Прицак Омелян, Pritsak O.), історик **I** 60, 63, 77, 125, 154, 185, 194, 222, 328, 331, 332, 389, 439, 446, 460, 466; **II** 12, 15, 21, 33, 279, 293, 342, 343, 435, 464, 511, 512, 540
ПРИЦАКИ, родина **II** 214
ПРОКОПОВИЧ М. Н., видавець **II** 448
ПРОКОПОВИЧ Феофан (Прокопович Теофан, Прокопович Ф.), богослов **I** 11, 177; **II** 168, 169, 445, 458
ПРОНШТЕЙН Олександр Павлович (Пронштейн А. П.), історик **II** 464
ПРОЦЕНКО Олег Борисович (Проценко О.), історик **I** 534, 577; **II** 431, 485, 502
ПРУДОН П'єр Жозеф (Прудон, Прудон П.-Ж.), анархіст **I** 330, 387, 388, 389, 391, 422; **II** 518
ПРУЖИНИН Борис Ісайович (Пружинін Б., Пружинин Б. И.), філософ **I** 18, 22, 27, 32, 35; **II** 512
ПРУТСЬКИЙ Н., рецензент із газети «Львівські вісті» **II** 540
ПУЛІНА Вікторія Іванівна (Пуліна В. І.), філософ **II** 472
ПУЛЮЙ Іван Павлович (Пулюй І., Пулюй Іван), фізик **I** 293, 308, 314
ПУТРО Олексій Іванович (Путро О. І.), історик **I** 62; **II** 450, 462
ПУШКАРЬОВ Лев Микитович (Пушкарев Л. Н.), історик **II** 340, 540
ПУШКІН Олександр Сергійович (Пушкін О., Пушкін Олександр, Пушкин, Пушкин А. С.), поет **I** 72, 73, 74, 109, 115, 123, 158, 159; **II** 424, 430, 432, 503, 547
ПЧІЛКА Олена (Косач Ольга Петрівна, Пчілка О.), сестра М. П. Драгоманова **I** 372; **II** 435
ПШЕНИЧНИЙ Євген Вікторович (Пшеничний Є.), історик **I** 516; **II** 427
ПШЕПЮРСЬКА-ОВЧАРЕНКО Марія (Овчаренко М.), мовознавець **II** 122, 218, 510
ПШИБИШЕВСЬКИЙ Болеслав Станіславович (Пшибышевский Б.), музикознавець **I** 13; **II** 449
ПШОНКІВСЬКИЙ Олександр (Пшонківський О.), видавець **II** 425
- Р.** М. див. БУЛГАРІН Фадей Бенедиктович
РАВХ Георг фон (Равх ф. Г.), історик **II** 108, 187, 458
РАЄВСЬКИЙ Володимир Феодосійович (Раевський В., Раевский В. Ф.), декабрист **I** 73; **II** 435
РАЗІН Степан Тимофійович (Разін Стенька, Разін Степан, Разин Стенька), отаман **I** 66, 190, 195, 201, 202, 223, 234, 412; **II** 386, 430, 456
РАЇЧ Семен Єгорович (Раїч Семен), поет **I** 157, 160
РАКОВСЬКИЙ Іван (Раковський І.), вчений **I** 472; **II** 435
РАКУШКА-РОМАНОВСЬКИЙ Роман Онисимович (Самовидець), генеральний підскарбій **I** 210, 211, 212, 270; **II** 128, 130, 268, 293, 507, 526
РАНКЕ Леопольд фон (Ранке Л. фон), історик **I** 428, 556

- РАСТОРГУЄВ Олексій Леонідович (Расторгуев А. Л.), перекладач **I 12; II 519**
- РАТЦЕЛЬ Фрідрих (Ратцель Ф.), географ **I 556**
- РАТЦЕНГОФЕР Густав (Ратценгофер Г.), соціолог **I 556**
- РАФАЕЛЬ Санті (Рафаель С.), художник **I 10**
- РАЧИНСЬКИЙ Андрій Андрійович (Рачинський Андрій), композитор **I 62**
- РЕВЕЛЬ Жак (Ревель Ж.), історик **II 512**
- РЕЖАБЕК Євген Ярославович (Режабек Е. Я.), культуролог **I 42; II 478**
- РЕІЗОВ Борис Георгійович (Реизов Б. Г.), літературознавець **I 12, 220; II 464**
- РЕЙСЕР Соломон Абрамович (Рейсер С.), літературознавець **I 157; II 447**
- РЕМ, легендарний співзасновник Риму **I 127**
- РЕПНІН див. РЕПНІН-ВОЛКОНСЬКИЙ Микола Григорович
- РЕШЕТАР Джон Стівен (Решетар Дж., Reshetar J.), політолог **I 60; II 279, 342, 522**
- РЕШЕТНИКОВ Андрій Гордійович (Решетников А.), видавець **II 447, 451**
- РЕШЕТНЬОВ Михайло Федорович (Решетнев М. Ф.), вчений **I 33, 34; II 473, 510**
- РЕЗНІК Віктор Віталійович (Резнік В. В.), політолог **I 572; II 472**
- РЕПІНА Лорина Петрівна (Репіна Л., Репина Л. П.), історик **I 34, 35, 41; II 464, 512, 513**
- РЕПНІН-ВОЛКОНСЬКИЙ Микола Григорович (Репнін, Репнін М., Репнін-Волконський М., Репнін-Волконський М. Г., Репнін-Волконський Микола, Репнін Н. Г.), малоросійський військовий генерал-губернатор **I 72, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 83, 89, 103, 104, 105, 111, 120; II 103, 462, 489, 490**
- РЕПНІНИ, родина **I 95**
- РЫБАКОВ И. Ф., вчений **II 93, 541**
- РИЛЕЄВ Кіндрат Федорович (Рилеев К., Рылеев К. Ф.), декабрист **I 122, 123; II 435, 437**
- РИЛЕЄВ Федір Андрійович (Рылеев Ф. А.), цензор **I 123; II 435**
- РИЛЬСЬКИЙ Максим Тадейович (Рильський Максим), поет **II 270**
- РИЛЬСЬКИЙ Тадей Розеславович (Рильський, Рильський Т., Rylskie Tadeusz), громадський діяч **I 561; II 40, 86, 469, 533, 534**
- РИМАРЕНКО Юрій Іванович (Римаренко Ю. І.), правознавець **II 194, 546**
- РИНСЕВИЧ В'ячеслав Петрович (Ринсевич В., Ринсевич В. П.), історик **II 260, 472**
- РИГЕЛЬМАН Аркадій Олександрович (Рігельман А, Рігельман Аркадій), чернігівський повітовий предводитель дворянства **I 80**
- РИГЕЛЬМАН Микола Аркадійович (Рігельман М., Рігельман Н. А.), історик **II 417**
- РИГЕЛЬМАН Олександр Іванович (Рігельман О., Рігельман Олександр), історик **I 80, 101, 211**
- РІККЕРТ Генріх (Ріккерт Г., Риккерт Г.), філософ **I 16, 447, 448; II 464**
- РІХТЕР В. (Рихтер В.), власник типографії **II 478**
- РІЧ. Анд. див. ПІСОЦЬКИЙ Анатолій Андрійович
- РІЧИЦЬКИЙ Андрій див. ПІСОЦЬКИЙ Анатолій Андрійович
- РІШЕЛЬЄ Арман Жан дю Плессі де (Ришельє), кардинал **I 421**
- РОДЗЕВИЧ И. П., власник друкарні **II 450**
- РОДІН Андрій В'ячеславович (Родин А.), філософ **I 34**
- РОЄНКО Віта Іванівна (Роенко В. І.), історик **II 89, 472**
- РОЖИНСЬКИЙ див. РУЖИНСЬКИЙ Богдан Михайлович
- РОЖКОВ Микола Олександрович (Рожков, Рожков М., Рожков Н.), історик **I 402, 442, 443, 473; II 47, 74, 532, 541**
- РОЗБЕРГ Михайло Петрович (Розберг М. П.), вчений **I 74; II 432**
- РОЗЕНБЕРГ Альфред (Розенберг), рейхсляйтер **II 506**

- РОЗКОВШЕНКО Іван Васильович (Розковшенко Іван, Росковшенко І.), фольклорист
I 118; II 541
- РОЗНЕР Іонас Германович (Рознер, Рознер І., Рознер І. Г.), історик II 328, 329, 338,
376, 415, 417
- РОЗОВ Михайло Олександрович (Розов М. А.), філософ I 37
- РОЗУМОВСЬКИЙ Кирило Григорович (Розумовський, Розумовський К., Розумовсь-
кий Кирило), гетьман I 68, 90, 94, 103, 178, 279; II 115, 232, 275, 276
- РОМАН Мстиславич (Роман), галицько-волинський князь I 474, 488, 535, 549
- РОМАНІВ Олег Миколайович (Романів О.), вчений II 66, 433
- РОМАНОВИ, династія I 51, 52, 61, 82, 85, 109, 126, 141, 151, 165, 223, 289, 290, 314, 326,
328, 354, 374, 377, 381, 398, 411, 416, 417, 419, 420, 421, 422, 424, 434; II 13, 21, 36,
54, 104, 127, 150, 182, 204, 254, 267, 280, 291, 311, 401
- РОМАНОВИЧІ, нащадки Романа Мстиславича I 479
- РОМАНОВИЧ-СЛАВАТИНСЬКИЙ Олександр Васильович (Романович-Славатинський О.,
Романович-Славатинский А. В.), історик права I 170, 330, 373; II 435, 454
- РОМАНОВСЬКИЙ Віктор Олександрович (Романовський В., Романовський Віктор,
Романовский В. А.), історик I 295; II 50, 376, 377, 380, 405, 413
- РОМАНЧЕНКО Іван Савич (Романченко І. С.), літературознавець I 391, 421; II 294, 295,
409, 415, 417, 418, 512, 529, 533
- РОМІНСЬКИЙ Євген Вікторович (Ромінський Є. В.), правознавець I 68; II 255, 438
- РОМУЛ, легендарний співзасновник Риму I 127
- РОСКОВШЕНКО І. див. РОЗКОВШЕНКО Іван Васильович
- РОСТИСЛАВОВИЧІ, нащадки великого князя київського Ростислава Мстиславича I 479
- РОСТОВЦЕВ Михайло Іванович (Ростовцев М.), історик I 435
- РОТАЧ Петро Петрович (Ротач П.), історик I 81; II 435
- РОХКІН Григорій Євсейович (Рохкін Г.), суспільствознавець I 149, 428; II 474
- РУБАКІН Микола Олександрович (Рубакін Н. А.), книгознавець I 322; II 465
- РУБАН Василь Григорович (Рубан, Рубан В., Рубан Василь), історик I 71, 86, 101
- РУБАЧ Михайло Абрамович (Рубач, Рубач М., Рубач М. А.), історик I 198, 222, 462;
II 87, 107, 329, 337, 351, 361, 512
- РУБЕНС Пітер Пауль (Рубенс П.), художник I 10
- РУБІНШТЕЙН Микола Леонідович (Рубінштейн М., Рубінштейн Н., Рубинштейн Н. Л.),
історик I 215; II 35, 67, 148, 416, 478, 512
- РУБЛЬОВ Олександр Сергійович (Рубльов О. С.), історик II 15, 89, 110, 149, 284, 289,
290, 348, 429, 436, 512
- РУДА Оксана Василівна (Руда О. В.), історик I 556; II 472
- РУДНИЦЬКИЙ Леонід (Рудницький Л.), філолог I 60, 147, 446; II 474
- РУДНИЦЬКИЙ Ярослав-Богдан (Рудницький Я.), мовознавець I 54; II 530
- РУЖИНСЬКИЙ Богдан Михайлович (Рожинський), гетьман реєстрового козацтва I 113
- РУЖИНСЬКИЙ Євстафій (Рожинський), волинський князь I 174
- РУЛІКОВСЬКИЙ Едвард-Леопольд (Руліковський Е.-Л.), історик I 275
- РУМЯНЦЕВА Марина Федорівна (Румянцева М. Ф.), історик I 139, 324, 401, 403; II 478
- РУМЯНЦЕВ-ЗАДУНАЙСЬКИЙ Петро Олександрович (Румянцев Петро), президент
другої Малоросійської колегії II 116
- РУСОВ Олександр Олександрович (Русов О., Русов А.), земський статистик I 245; II 512
- РУСОВА Софія Федорівна (Русова С., Русова Софія), мемуаристка I 389
- РУССО Жан Жак (Руссо Ж.-Ж.), філософ I 59, 273, 274, 283, 298, 331, 332; II 20, 369

- РУССОВ Степан Васильович (Руссов Степан), історик **I 115**
 РЮРИКОВИЧІ, династія **II 231**
 РЯБУШИНСЬКИЙ Павло Павлович (Рябушинский П. П.), промисловець **II 455**
- С. В.**, рецензент із «Русского вестника» **I 248, 259; II 541**
 С. Т. див. ТОМАШІВСЬКИЙ Степан Теодорович
 С. Ш. див. ШЕВИРЬОВ Степан Петрович
 С-А, автор статті зі збірника «Громада» **I 209; II 525**
 СААР Густав Петрович (Саар Г. П.), історик **II 464**
 САБАШНИКОВ Михайло Васильович (Сабашников М.), видавець **II 515**
 САБАШНИКОВ Сергій Васильович (Сабашников С.), видавець **II 515**
 САВА Пальмовський, асесор і голова Найвищої консисторії православної церкви Речі Посполитої **II 281**
 САВАЛЬСКИЙ Василь Олександрович (Савальский В. А.), правознавець **I 478; II 513**
 САВЕЛЬЄВА Ірина Максимівна (Савельева И. М.), вчений **I 13, 14, 39, 45, 55, 186, 220, 323, 431; II 445, 464, 513**
 САВЕЛЬЄВ-РОСТИСЛАВИЧ Микола Васильович (Савельев Н.), письменник **I 131, 132, 144; II 542**
 САВИЧ Микола Іванович (Савич), учений **I 200**
 САВЧЕНКО Федір Якович (Савченко Ф., Савченко Федір), історик **I 78, 156, 157, 158; II 513**
 САВЧЕНКО Яків Григорович (Савченко Я.), поет **I 299; II 455**
 САГАЙДАЧНИЙ Петро Кононович (Конашевич-Сагайдачний П., Конашевич-Сагайдачний Петро, Сагайдачний, Конашевич Сагайдачний Петр), гетьман **I 83, 99, 109, 118, 177, 179, 310, 366, 369, 536; II 223**
 САГАТОВСЬКИЙ Валерій Миколайович (Сагатовский В. Н.), філософ **I 17; II 513, 518**
 САДОВСЬКИЙ Вадим Миколайович (Садовский В. Н.), філософ **I 21; II 444**
 САКОВИЧ Касіян Каліст (Сакович К.), письменник-полеміст **I 303, 446**
 САКУЛІН Павло Микитич (Сакулін П., Сакулин П. Н.), літературознавець **I 19; II 464**
 САЛТИКОВ-ЩЕДРІН Михайло Євграфович (Салтиков-Щедрін М. Є.), письменник **I 66; II 498**
 САМОВИДЕЦЬ див. РАКУШКА-РОМАНОВСЬКИЙ Роман Онисимович
 САМОЙЛЕНКО Оксана Полікарпівна (Самойленко О. П.), політолог **II 473**
 САМОЙЛОВИЧ Іван Самійлович (Самойлович, Самойлович І.), гетьман **I 118, 247, 249, 370; II 37, 231, 246, 249, 264**
 САМОЙЛОВИЧ Семен Іванович (Самойлович С.), стародубський полковник **II 264**
 САМСОН, біблійний герой **I 306, 469**
 САМСОНОВ Олександр Васильович (Самсонов О.), генерал **I 573**
 САМУСЬ Самійло Іванович (Самусь С.), наказний гетьман **I 252**
 САМЧУК Улас Олексійович (Самчук Улас), письменник **II 159**
 САНЧО Панса, літературний персонаж **I 250, 571; II 511**
 САНЦЕВИЧ Анатолій Васильович (Санцевич А., Санцевич А. В.), історик **II 35, 40, 43, 45, 64, 72, 89, 98, 111, 150, 371, 464, 465, 513**
 САРБЕЙ Віталій Григорович (Сарбей В., Сарбей В. Г.), історик **II 257, 261, 262, 263, 464, 468**
 САРТР Жан-Поль (Сартр, Сартр Ж.-П., Сартр Жан Павль), філософ **II 193, 194**
 САС Петро Михайлович (Сам П. М.), історик **II 372, 464**
 САХАРОВ Андрій Миколайович (Сахаров А. Н.), історик **I 93, 225; II 440, 493**
 САХАРОВ С. И., видавець **II 448**

- САХНО В'ячеслав (Сахно В.), перекладач **I 584; II 462**
- САЧКОВ Юрій Володимирович (Сачков Ю., Сачков Ю. В.), філософ **I 17, 24, 25; II 449, 498, 506, 513**
- СВАС'ЯН Карен Арайович (Свасьян К. А.), філософ **I 15, 403, 433, 538; II 446, 506**
- СВЕНЦИЦЬКИЙ Паулін (Święcicki Paulin), письменник **I 561; II 469, 533, 534**
- СВИДРИГАЙЛО, великий князь литовський **I 488**
- СВИРГОВСЬКИЙ Іван див. СВИРЧЕВСЬКИЙ Іван
- СВІДЗІНСЬКИЙ Констаний (Свідзінській К.), бібліоман **I 275, 276**
- СВІДОК див. ДОРОШЕНКО Дмитро Іванович
- СВИРЧЕВСЬКИЙ Іван (Свирговський Іван, Свирговский Иван), гетьман **I 196; II 496**
- СВІТЛИЧНА Валентина Василівна (Світлична В. В.), історик **II 120, 473**
- СВЯТОСЛАВ Ігоревич (Святослав), київський князь **I 546**
- СВЯТОСЛАВА ДИНАСТІЯ, нащадки чернігівського князя Святослава Ярославича **I 450**
- СЕЛИВАНОВСЬКИЙ Семен Оникійович (Селивановский С.), видавець **I 113, 156; II 437, 438, 538, 545**
- СЕМАКОВА З. М., філософ **I 17, 24; II 513**
- СЕМЕВСЬКИЙ Василь Іванович (Семевський В., Семевский В. И.), історик **I 222; II 513**
- СЕМЕН Август Іванович (Семен А., Семен Август), власник друкарні **I 95, 158; II 443, 444, 447, 456, 538, 542, 545, 546**
- СЕМЕНОВ-ТЯН-ШАНСЬКИЙ Петро Петрович (Семенов П. П.), географ **I 310, 311; II 501**
- СЕМКОВИЧ Владислав Олександр Ян (Semkowicz W.), історик **I 552; II 542**
- СЕНКЕВИЧ Генрик (Сенкевич Г., Сінкевич Г.), письменник **I 337, 353, 354, 454, 469; II 447, 451**
- СЕНКОВСЬКИЙ Йосип-Юліан Іванович (Сенковський, Сенковський Й.-Ю., Сенковский, Сенковский О. И., Сенковский О.-Ю.), критик **I 79, 135, 144, 145, 166; II 400, 501, 526, 542**
- СЕН-СІМОН Клод Анрі де Рувруа (Сен-Сімон К.-А. де), соціаліст **I 462**
- СЕНЧЕНКО Іван Юхимович (Сенченко І., Сенченко Іван, Сенченко І. Ю.,), другий чоловік О. С. Компан **II 364, 365, 366, 371, 373, 374, 380, 393, 397, 412, 413, 435**
- СЕНЬКО Юрій Васильович (Сенько Ю. В.), філософ **I 30; II 464**
- СЕНЬКУСЬ Роман Ілліч (Senkus R.), вчений **II 172, 523**
- СЕНЬОБОС Шарль (Сеньобо Ш., Сеньобос Ш.), історик **I 244, 324, 518; II 458, 465, 528**
- СЕНЮК Сергій (Сенюк С.), мистецтвознавець **II 388, 394, 535**
- СЕРБИН Роман (Сербин Р.), історик **II 162, 418**
- СЕРБІНОВИЧ Костянтин Степанович (Сербінович Костянтин), редактор **I 176**
- СЕРГЕЕВ М. С., редактор **I 12; II 456**
- СЕРГІЄНКО М. див. ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло Сергійович
- СЕРЕБРЯКОВА Емма Самуїлівна (Серебрякова Э. С.), філософ **I 24; II 513**
- СЕРЕБРЯКОВА Ніна Олегівна (Серебрякова Н. О.), дружина Ю. Д. Марголіса **I 234; II 434**
- СЕНКЕВИЧ Г. див. СЕНКЕВИЧ Генрик
- СЕНЯВСЬКИЙ Адам-Миколай (Синявський, Сінявський, Сінявський А. М.), великий гетьман коронний **I 520, 525, 542, 543; II 436**
- СИВАЧЕНКО Микола Єфремович (Сиваченко М. Є.), літературознавець **I 391; II 294, 529**
- СИГІЗМУНД II Август (Сигізмунд), король **I 286**
- СИГІЗМУНД III Ваза (Сигізмунд III), король **I 113, 131**
- СИДОРЕНКО Валентина Павлівна (Сидоренко), історик **II 330**
- СИДОРЕНКО Олександр (Сидоренко О., Sydorenko A.), історик **II 281, 523**

- СИДОРЕНКО Олена Федорівна (Сидоренко О. Ф.), історик **II 513**
- СИДОРКИН В. А., редактор **I 17; II 498, 513**
- СИДОРОВА Любов Олексіївна (Сидорова Л. А.), історик **II 285, 513**
- СИДОРУК-ПАУЛЬС Іван (Sydoruk J. P.), славіст **I 152; II 470**
- СИДОРЧУК Олексій (Сидорчук О.), перекладач **I 65; II 459**
- СИЛЬВЕСТР (Косов Сильвестр), київський і галицький митрополит **I 482**
- СИМОНЕНКО Рем Георгійович (Симоненко), історик **II 329**
- СИМОНОВСЬКИЙ Петро Іванович (Симоновський П.), історик **II 279**
- СИНЯВСЬКИЙ див. СЕНЯВСЬКИЙ Адам-Миколай
- СИНЯВСЬКИЙ Антон Степанович (Синявский А.), географ **II 139, 427**
- СИСИН Франк Едвард (Сисин Ф.), історик **I 60, 155, 227, 320, 441, 537; II 6, 215, 442, 513**
- СИТІН Іван Дмитрович (Сытин И. Д.), видавець **II 440, 452, 475**
- СИТНИК Олександр (Ситник О.), історик **I 331; II 513**
- СИЧ Олексій Іванович (Сич О. І.), історик **II 473**
- СІДЛЕЦЬКИЙ Людвік (Siedlecki L.), громадський діяч **I 561; II 469, 533, 534**
- СІМОВИЧ Василь Іванович (Сімович В.), філолог **I 103, 374; II 482, 489, 518, 519**
- СІНЦИНА Алла Василівна (Сіницина А. В.), філософ **I 217; II 473**
- СІНКЕВИЧ Генрік див. СЕНКЕВИЧ Генрік
- СІНЯВСЬКИЙ А. М. див. СЕНЯВСЬКИЙ Адам-Миколай
- СІРКО Іван, кошовий атаман **II 210**
- СІСМОНДІ Жан Шарль Леонар де (Сісмонді Жан), історик **I 428**
- СІЧИНСЬКИЙ Володимир Юхимович (Січинський Володимир), мистецтвознавець **II 164**
- СКАБА Андрій Данилович (Скаба, Скаба А. Д.), історик **II 389, 496**
- СКАЛЬКОВСЬКИЙ Аполлон Олександрович (Скальковський Аполлон, Скальковский, Скальковский А.), історик **I 117, 177; II 465, 533**
- СКВОРЦОВ Е. Я., редактор **I 206, 321; II 459**
- СКІЧКОВА Ольга Степанівна, мати Б. Д. Крупницького **II 199**
- СКЛОКІН Володимир В'ячеславович (Склокін В.), історик **I 49; II 452**
- СКЛЯДНІВ Дмитро Володимирович (Складнев Д. В.), перекладач **I 12, 401; II 476**
- СКЛЯРЕНКО Євген Михайлович (Скляренко Є., Скляренко Є. М.), історик **II 368, 535**
- СКОВОРОДА Григорій Савич (Сковорода, Сковорода Г., Сковорода Г. С., Сковорода Григорій, Сковорода Григорій С.), філософ **I 28, 32, 51, 150, 222, 284; II 101, 103, 104, 365, 369, 446, 454, 467, 497**
- СКОПЕНКО Віктор Васильович (Скопенко В. В.), вчений **I 160; II 459**
- СКОРОПАДСЬКИЙ Іван Ілліч (Скоропадський, Скоропадський І.), гетьман **I 102, 262; II 37, 153**
- СКОРОПАДСЬКИЙ Павло Петрович (Скоропадський П.), гетьман Української Держави **I 534, 565; II 89, 107**
- СКОРОПИС-ЙОЛТУХОВСЬКА Вікторія (Скоропис-Йолтуховська В.), перекладачка **I 584; II 502**
- СКОРОХОДОВ І. Н., власник друкарні **II 456**
- СКОРУПИ (Скорупы), рід **II 265, 436**
- СКОТТ Вальтер (Скотт В.), письменник **I 9, 74, 228, 272; II 415, 539**
- СКРИННИК Михайло Антонович (Скринник М., Скринник М. А.), філософ **I 62, 292; II 513, 514**
- СКРИПНИК Микола Олексійович (Скрипник М.), політик **II 111, 514**

- СКУБИЦЬКИЙ Трохим Тимофійович (Скубицький Т., Скубіцький, Скубицкий Т.), історик **II** 23, 108, 109, 114, 135, 138, 139, 148, 218, 219, 416, 419, 514, 542
- СКУГАР-СКВАРСЬКИЙ Михайло (Скугар-Скварський М.), вчений **II** 436
- СКУРАТІВСЬКИЙ Вадим Леонтійович (Скуратівський В.), літературознавець **II** 514
- СЛАБОШПИЦЬКИЙ Михайло Федорович (Соабошпицький М. Ф.). письменник **I** 334; **II** 447
- СЛАБЧЕНКО Михайло Єлисейович (М. Є., Михайло Єлісейович, д. Слабченко, Слабченко, Слабченко М., Слабченко М. Є., Слабченко Михайло, Слабченко Михайло Єлісейович, Слабченко М. Е.), історик **I** 54, 66, 77, 90, 91, 144, 155, 216, 329, 345, 373, 436, 466; **II** 5, 9, 15, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 92, 96, 97, 99, 102, 104, 114, 115, 117, 118, 120, 121, 129, 132, 135, 182, 222, 262, 264, 298, 301, 383, 386, 405, 414, 418, 429, 433, 437, 445, 449, 454, 464, 465, 478, 484, 485, 491, 501, 508, 509, 513, 514, 520, 524, 528, 529, 531, 537, 538, 539, 541, 542, 543, 544
- СЛАБЧЕНКО Тарас Михайлович (Слабченко Т.), історик, син М. Є. Слабченка **I** 340; **II** 436
- СЛАВИНЕЦЬКИЙ Єпіфаній див. ЄПІФАНІЙ Славинецький
- СЛАВІНСЬКИЙ Максим Антонович (Славинський М., Славинский М., Славинский М. А.), публіцист **I** 332, 432, 473; **II** 451, 487, 542
- СЛАВНИЦЬКИЙ Іван Петрович (Славницький Іван, Славницкий), лікар **I** 279, 311, 418
- СЛИВКА Юрій Юрійович (Сливка Ю.), історик **II** 292, 318, 323, 329, 332, 333, 335, 339, 340, 341, 343, 350, 361, 436
- СЛИНЬКО Іван Іванович (Слинько), історик **II** 329
- СЛІШ Анжей (Сліш А.), історик **II** 392, 393, 535
- СЛУЦЬКИЙ Олександр Борисович (Слуцький), історик **II** 329
- СЛЮСАРЕНКО Анатолій Гнатович (Слюсаренко А.), історик **I** 194, 327, 514; **II** 465
- СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ Роман Степанович (Смаль-Стоцький Р.), мовознавець **I** 123; **II** 482
- СМИРНОВ Л. А., філософ **I** 44; **II** 466
- СМІРНОВ Павло Петрович (Смірнов П.), історик **II** 113
- СМІТ Адам (Сміт А.), економіст **II** 80
- СМОЛЕНСЬКИЙ Микола Іванович (Смоленский Н. И.), історик **I** 180; **II** 514
- СМОЛІЙ Валерій Андрійович (Смолій В., Смолій В. А., Смолій Валерій, Смолій В. А.), історик **I** 8, 34, 62, 106, 134, 167, 219, 225, 227, 250, 263; **II** 15, 44, 89, 149, 284, 285, 289, 290, 333, 372, 382, 425, 429, 436, 437, 456, 460, 464, 465, 467, 477, 497, 505, 506, 521, 546
- СМОРОДИНСЬКИЙ Яків Абрамович (Смородинский Я. А.), фізик **I** 18; **II** 509
- СМОТРИЦЬКИЙ Мелетій (Смотрицький М.), письменник-полеміст **I** 303, 446
- СОГОМОНОВ Олександр Юрійович (Согомонов А. Ю.), історик **II** 7, 465
- СОКОЛОВ Андрій Володимирович (Вольський Ст., Вольский Ст.), перекладач **II** 58, 80, 440
- СОКОЛОВ Олександр Миколайович (Соколов А. Н.), мистецтвознавець **I** 11; **II** 465
- СОКОЛОВА Ксенія Олексіївна (Соколова К. А.), соціолог **I** 21; **II** 514
- СОКОЛЬНИКОВА Наталя Михайлівна (Сокольникова Н. М.), мистецтвознавець **I** 12; **II** 465
- СОКРАТ, філософ **I** 544
- СОЛДАТЕНКОВ Козьма Терентійович (Солдатенков К. Т.), видавець **I** 12; **II** 442, 450, 478
- СОЛОВЕЙ Дмитро Федорович (Соловей Д.), історик **II** 83, 542

- СОЛОВЕЙ Елеонора Степанівна (Соловей Е. С.), літературознавець **I** 161; **II** 491
- СОЛОВЙОВ Сергій Михайлович (Соловйов С., Соловйов Сергій, Соловьєв С., Соловьєв С. М.), історик **I** 118, 179, 203, 212, 228, 304, 309, 336, 382, 428; **II** 514, 542
- СОЛЬЧАНИК Роман (Solchanyk R.), історик **I** 395; **II** 522
- С...О-М Д., рецензент із «С.-Петербурзьких ведомостей» **I** 298; **II** 532
- СОМКО Яким Семенович (Сомко Яким), наказний гетьман **I** 130
- СОМОВ Орест Михайлович (Сомов Орест), журналіст **I** 115
- СОМОВА Ольга Лаврівна (Сомова О. Л.), власниця типографії **II** 478
- СОНДЕРС Девід (Сондерс Д., Saunders D.), історик **I** 76, 124, 168, 201, 264, 269, 470; **II** 514, 522
- СОРЕЛЬ Жорж (Сорель Ж.), філософ **I** 510, 557, 583
- СОРОКА Галина (Сорока Г.), історик **I** 373; **II** 432
- СОРОКІН Питирим Олександрович (Сорокін П., Сорокин П. А.), соціолог **I** 358; **II** 7, 13, 47, 48, 445, 465, 544
- СОСНОВСЬКА Мирослава Станіславівна (Сосновська М. С.), філософ **II** 473
- СОФІЯ Олексіївна (Софія), царівна **I** 247
- СОФРОНОВ-АНТОМОНІ Владислав (Софронов-Антони В.), філософ **I** 147; **II** 458
- СОХАНСЬКА Надія Степанівна (Кохановська, Кохановская, Соханская Н. С.), письменниця **II** 434
- СОХАНЬ Павло Степанович (Сохань П., Сохань П. С.), історик **I** 67, 149, 204, 271, 402, 432, 496; **II** 13, 14, 19, 113, 219, 426, 430, 449, 463, 465, 483
- СПАСОВИЧ Володимир Данилович (Спасович В. Д.), правознавець **I** 186, 269; **II** 445
- СПЕНСЕР Герберт (Спенсер, Спенсер Г.), філософ **I** 298, 322, 324, 335, 401, 429, 439, 446; **II** 47, 413, 436, 465
- СПЕРАНСЬКИЙ Михайло Михайлович, державний діяч **I** 120
- СПЕРАНСЬКИЙ Олександр Миколайович (Сперанський О., Сперанський Олександр), історик **II** 298
- СПІНОЗА Бенедикт, філософ **I** 272
- СРЕДНИЙ-КАМАШЕВ Іван Миколайович (Средний-Камашев И.), учений **I** 59; **II** 514
- СРЕЗНЕВСЬКИЙ Ізмаїл Іванович (Срезневський, Срезневський І., Срезневский, Срезневский И.), учений **I** 55, 188, 211, 222, 234; **II** 497, 510, 542
- СРІБЛЯНСЬКИЙ О., публіцист **I** 396
- СТАВИЦЬКИЙ М. Ф. (Ставицький М.), сосницький підкоморій **I** 80
- СТАЛІН Йосип Віссаріонович (Сталін, Сталін Й., Сталин), політик **II** 109, 147, 306, 308, 312, 458
- СТАНІСЛАВ-БОГУСЛАВ Лещинський (Лещінський Станіслав, Лещинський, Лещінський Станіслав, Ліщинський Станіслав, Лещинський Станіслав, Станіслав), король **I** 262, 524, 542; **II** 153
- СТАРИКОВ Микола Вікторович (Стариков Н. В.), історик **II** 296, 514
- СТАРИЦЬКИЙ Михайло Петрович (Старицький М.), письменник **I** 519, 522; **II** 543
- СТАРОВОЙТ Світлана Володимирівна (Старовойт С. В.), історик **II** 286, 429
- СТАРЧЕВСЬКИЙ Адальберт-Войтех Вікентійович (Старчевський А.-В., Старчевский А.), журналіст **I** 70; **II** 465
- СТАСОВ Володимир Васильович (Стасов В., Стасов Вл.), критик **I** 408
- СТАСЮЛЕВИЧ Михайло Матвійович (Стасюлевич М., Стасюлевич М. М.), історик **I** 223; **II** 425, 434, 440, 441, 445, 454
- СТАШЕВСЬКИЙ Дмитро Миколайович (Сташевський), історик **II** 329

- СТЕБЕЛЬСЬКИЙ Гнат (Стебельський Г.), історик **I 86**
СТЕБЛІЙ Феодосій Іванович (Стеблій Ф.), історик **II 292, 435, 436**
СТЕЛЬМАХ Сергій Петрович (Стельмах С., Стельмах С. П.), історик **I 194, 327, 442, 514; II 465, 514**
СТЕПАНКОВ Валерій Степанович (Степанков В.), історик **I 227; II 465, 514**
СТЕПАНОВ Микола (Степанов Н.), видавець **II 545**
СТЕПАНОВА Н. Н., учений **I 147; II 423**
СТЕПОВИЙ Т., учений **II 16, 515**
СТЕФАН Баторій (Баторій), король **I 87, 183**
СТЕФАНОВИЧ Яків Васильович (Стефанович), народник **I 388, 397**
СТЕЦЮК Катерина Ісаківна (Стецюк К.), історик **II 328, 393, 535**
СТЕШЕНКО Іван Матвійович (Стешенко І., Стешенко І.), літературознавець **I 155; II 515**
СТРЕЛЬЦОВА Тетяна (Стрельцова Т.), перекладач **I 424; II 497**
СТРИЙКОВСЬКИЙ Мацей (Стрийковський М.), хроніст **I 89, 304**
СТРОКАЧ Тимофій Амвросійович (Строкач Т. А.), міністр **II 308, 420**
СТРОНІН Олексій Іванович (Стронін, Стронін О., Стронин, Стронин А. И.), соціолог **I 319, 373, 374; II 502, 519, 526**
СТРУВЕ Петро Бернгардович (П. С., Струве, Струве П.), учений **I 373, 397; II 21, 47, 74, 140, 144, 440, 515**
СТРУГОВЩИКОВ Олександр Миколайович (Струговщиков О., Струговщиков А. Н.), поет **I 123, 126; II 436**
СТРУКЕВИЧ Олексій Карпович (Струкевич О., Струкевич О. К.), історик **I 258; II 170**
СТРУМИЛІН Станіслав Густавович (Струмилін С. Г.), економіст **II 375**
СТУДИНСЬКИЙ Кирило Йосипович (Студинський К., Студинський Кирило), літературознавець **I 122, 123, 184, 276; II 430, 496, 515**
СТЬОПІН В'ячеслав Семенович (Стьопін В., Степин В. С.), філософ **I 24, 33, 34; II 474, 478**
СУБТЕЛЬНИЙ Орест Мирославович (Субтельний О., Subtelny O.), історик **I 525; II 9, 163, 227, 244, 465, 515, 522**
СУВОРІН Олексій Сергійович (Суворін О. С., Суворин А. С.), видавець **II 424, 433, 457, 478**
СУВОРОВ С. Г., редактор **I 17; II 482**
СУГАЙ Лариса Анатолівна (Сугай Л. А.), культуролог **I 509; II 448**
СУЛИЗЬ Панас Харитонович (Батуринець П.), педагог **II 256, 448**
СУЛИМА М., вчений **II 170, 521**
СУЛИМИ (Сулимы), рід **II 265, 436**
СУМЦОВ Микола Федорович (Сумцов, Сумцов М.), етнограф **I 406, 408, 414; II 30, 490, 542**
СУСАНІН Іван (Сусанин Іван), селянин-герой **I 202, 203; II 514**
СУСЛОПАРОВ Микола Захарович (Суслопаров М., Суслопаров М. З., Суслопаров Микола), історик **II 391, 392, 413, 496**
СУХИНО-ХОМЕНКО Володимир, історик **II 8, 504**
СУХОМЛИНОВ Михайло Іванович (Сухомлинов М. И.), літературознавець **II 434**
СЮНДЮКОВ Ігор (Сюндюков І.), журналіст **I 264; II 423**
- ТАБАЧНИК** Дмитро Володимирович (Табачник Д.), політик **II 290, 429**
ТАНСЬКИЙ Антон (Танський А.), компанійський полковник **I 258, 368**
ТАРАН Лідія Валентинівна (Таран Л. В.), історик **II 465**
ТАРАНУШЕНКО Степан Андрійович (Таранушенко С.), мистецтвознавець **II 388, 394, 535**
ТАРАСЕВИЧІ, рід **II 265**

- ТАРЛЕ Євген Вікторович (Тарле Євген, Тарле Е. В.), історик **I 265; II 465**
- ТАРНАВСЬКА Марта Феодосіївна (Тарнавська М.), бібліотекарка **I 273; II 515**
- ТАРНАВСЬКИЙ, статський радник **I 80**
- ТАРНОВСЬКИЙ Василь Васильович-молодший, меценат **I 318; II 256, 430, 434**
- ТАХО-ГОДІ Аза Алібековна (Тахо-Годи А. А.), культуролог **I 9, 42; II 459, 474**
- ТАХТАРЬОВ Костянтин Михайлович (Тахтарьов К., Тахтарев К. М.), соціолог **II 12, 24, 532**
- ТАЦИТ Публій Корнелій (Тацит), історик **I 272, 321, 372, 409; II 453, 530**
- ТВАРДОВСЬКИЙ Самуїл (Твардовський С.), письменник **I 211**
- ТЕЙЛОР Віктор (Тейлор В.), укладач **II 546**
- ТЕЙЛОР Кетрін Додгсон (Тейлор К.), упорядник **II 162, 486**
- ТЕЛІГА Іван (Теліга І.), учений **I 150, 280; II 419, 515**
- ТЕЛІГА Олена Іванівна (Теліга О.), поетеса **II 443, 449, 503**
- ТЕЛЬВАК Вікторія Петрівна (Тельвак В., Тельвак Вікторія), історик **I 559; II 473, 515**
- ТЕЛЬВАК Віталій Васильович (Тельвак В., Тельвак В. В.), історик **I 378, 435, 437, 439, 455, 460, 466, 490, 498, 516, 543; II 90, 166, 465, 473, 515**
- ТЕПЛОВ Григорій Миколайович (Теплов Г., Теплов Григорій, Теплов Г. Н., Теплов Григорій Николаевич), сенатор **I 68, 178, 279; II 232**
- ТЕПЛОВ Олексій Григорович (Теплов О.), слобідськоукраїнський губернатор **I 68**
- ТЕРЕЩЕНКО Юрій Іларіонович (Терещенко Ю.), історик **I 189, 529, 560, 577; II 485, 491, 510**
- ТЕТЕРЯ Павло Іванович (Тетеря П.), гетьман **I 371**
- Т'ЕРРІ Огюстен (Тьєрі, Т'єррі О., Т'єррі Огюст, Тьєрри О.), історик **I 105, 221, 222, 332, 351; II 445**
- ТИМКІВСЬКИЙ Василь Федорович, письменник **I 156**
- ТИМКІВСЬКИЙ Ілля Федорович, правознавець **I 156**
- ТИМКІВСЬКИЙ Єгор Федорович, дипломат **I 156**
- ТИМКІВСЬКИЙ Роман Федорович (Тимківський Р.), літературознавець **I 156, 157**
- ТИМКІВСЬКІ (Тимковские), рід **I 156; II 432**
- ТИМОШЕНКО Леонід Володимирович (Тимошенко Л.), історик **I 439; II 465**
- ТИМЧЕНКО Андрій Миколайович (Тимченко А. Н.), видавець **II 461**
- ТИХОМИРОВ Михайло Миколайович (Тихомиров М., Тихомиров М. Н.), історик **II 298, 340, 341, 343, 345, 467, 543**
- ТИХОНРАВОВ Микола Савович (Тихонравов Н. С.), літературознавець **II 434**
- ТИЩЕНКО Юрій Пилипович (Тищенко Ю., Тищенко Юрій), видавець **II 35, 241, 432, 437, 452, 457, 469, 540**
- ТІБЕРІЙ Клавдій Нерон (Тиберий), імператор **I 374, 384, 394, 399; II 453**
- ТІБЛЕН Микола Львович (Тиблен Н. Л.), видавець **I 428; II 442**
- ТІБО Франсуа (Франс Анатоль), письменник **II 175**
- ТІЛЛЕТ Ловелл (Tillet L.), історик **II 290, 523**
- ТКАЧЕНКО Ігор Володимирович (Ткаченко І. В.), історик **II 473**
- ТКАЧЕНКО Микола Михайлович (Ткаченко М., Ткаченко М. М., Ткаченко Микола), історик **I 343; II 46, 63, 64, 65, 69, 114, 123, 124, 380, 381, 412, 495, 515, 528, 543**
- ТКАЧЕНКО Ольга Миколаївна (Ткаченко О., Ткаченко О. Н.), філософ **I 10, 30, 37; II 515**
- Т-КИЙ див. ТОМАШІВСЬКИЙ Степан Теодорович
- ТОВСТЕНКО Оксана (Товстенко О.), історик **I 584; II 462**
- ТОДІЙЧУК Ольга Веніамінівна (Тодійчук О., Тодійчук О. В.), історик **I 140, 294, 337; II 426, 447, 465**

- ТОЙНБІ Арнольд Джозеф (Тойнбі, Тойнбі А. Тойнбі А. Дж., Тойнбі А. Ї., Toynbee, Toynbee Arnold), історик I 358, 447, 545, 579; II 156, 157, 198, 199, 210, 387, 406, 522
- ТОЛОЧКО Олексій Петрович (Толочко О. П.), історик I 549; II 515
- ТОЛСТОЙ Лев Миколайович (Толстой Л.), письменник I 392, 422; II 453
- ТОЛЬЯТТІ Пальміро Мікеле Ніколо (Тольятті П.), політик II 397
- ТОМАШЕВСКИЙ С. див. ТОМАШІВСЬКИЙ Степан Теодорович
- ТОМАШІВСЬКА Марія (Заячківська), друга дружина С. Т. Томашівського I 520
- ТОМАШІВСЬКИЙ Степан Теодорович (С. Т., Т-кий, Томашівський С., Томашівський Ст., Томашівський Степан, Томашівський Стефан, Томашевский С., Томашивський С., Томашивський Степан), історик I 54, 125, 187, 210, 219, 226, 227, 229, 265, 316, 317, 331, 334, 335, 339, 342, 343, 352, 353, 396, 432, 437, 498, 509, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 561, 570, 582, 586; II 96, 169, 174, 201, 298, 393, 404, 424, 425, 427, 435, 436, 448, 465, 466, 473, 481, 482, 483, 492, 493, 494, 510, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 526, 528, 533, 537, 541, 542, 543
- ТОМЕНКО Микола Володимирович (Томенко М. В.), політик I 154, 391; II 432, 517
- ТОПНАР Поль, антрополог I 336; II 402
- ТОРРЕС Джованні де, папський нунцій I 239
- ТОШ Джон (Тош Дж.), історик I 139; II 466
- ТРАНШЕЛЬ Андрій Іванович (Траншель А.), власник друкарні II 448, 457
- ТРАЧЕВСЬКИЙ Олександр Семенович (Трачевский А. С.), історик I 447; II 450, 459
- ТРЕПОВ Федір Федорович (Трепов Ф.), петербурзький градоначальник I 392
- ТРЕТЯКОВ Віталій Товійович (Третьяков В.), журналіст I 289; II 423
- ТРОНЬКО Петро Тимофійович (Тронько П. Т.), історик II 391, 495
- ТРОЯН Сергій Станіславович (Троян С.), історик I 49; II 452
- ТРУБИНА Олена Германівна (Трубина Е. Г.), філософ I 39, 58, 445; II 466
- ТРЬОЛЬЧ Ернст (Трьольч Е., Трельч Э.), філософ I 162, 400, 446, 512; II 5, 7; II 466
- ТРЯСИЛО Тарас (Федорович), гетьман нереєстрового козацтва II 265
- ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ Михайло Іванович (Туган-Барановський, Туган-Барановський М., Туган-Барановський Михайло, Туган-Барановский М. И.), економіст I 519; II 21, 40, 47, 86, 114, 140, 144, 466, 517
- ТУКАЛЕНКО Інна Анатоліївна (Тукаленко І. А.), філософ I 575; II 473
- ТУЛМІН Стівен Еделстон (Тулмін С.), філософ I 32
- ТУМАНСЬКИЙ Федір Васильович (Туманський, Туманський Федір), історик I 62, 71, 86; II 281
- ТУМАНСЬКІ, рід II 270
- ТУРГЕНЄВ Іван Сергійович (Тургенєв І., Тургенєв И. С.), письменник I 395; II 428
- ТУРНВАЛЬД Ричард (Турнвальд Р., Thurnwald R.), антрополог I 430; II 18, 532
- ТУРЧЕНКО Федір Григорович (Турченко Ф. Г.), історик II 177, 517
- ТУЧАПСЬКИЙ Павло Лукич (Тучапський П. Л.), політик II 517
- ТЮТЧЕВ Федір Іванович (Тютчев Ф.), поет I 159
- ТЮТЮННИК Олена Миколаївна (Тютюнник О. М.), філософ I 284; II 473
- ТЯПКІН Василь (Тяпкін), стряпчий I 213
- УАЙТ Х. див. ВАЙТ Гейден
- УВАРОВ Олександр Йосипович (Уваров О., Уваров А. И.), філософ I 25, 44; II 466, 517

- УВАРОВ Олексій Сергійович (Уваров О.), археолог **II** 257
- УВАРОВ Сергій Семенович (Уваров С., Уваров С. С.), президент С.-Петербурзької АН
I 159, 160; **II** 427
- УГЛОВСКИЙ С., редактор **I** 228; **II** 496, 497
- УДОД Олександр Андрійович (Удод О. А., Удод Олександр), історик **I** 8; **II** 285, 333, 425, 473, 505, 521
- УЛЬЯНОВСЬКИЙ Василь Іринархович (Ульяновський В., Ульяновський В. І.), історик
I 122, 132, 290, 329, 331, 337, 340, 350, 402, 432, 464, 496, 558; **II** 13, 14, 19, 435, 447, 451, 465, 466, 510, 517
- УМАНЕЦЬ Федір Михайлович (Уманець Ф. М.), історик **I** 252; **II** 256, 532
- УМБРАШКО Костянтин Борисович (Умбрашко К. Б.), історик **I** 203; **II** 466
- УСЕНКО Ігор Борисович (Усенко І. Б.), правознавець **I** 68; **II** 255, 438
- УСТРЯЛОВ Микола Герасимович (Устрялов М.), історик **I** 434
- УСТЮГОВ Віктор Анатолійович (Устюгов В., Устюгов В. А.), філософ **I** 34; **II** 473, 517
- УСТЮГОВ Микола Володимирович (Устюгов М., Устюгов Н. В.), історик **II** 58, 376, 377, 496
- УСТЮГОВА А. М., дружина М. В. Устюгова **II** 376, 414
- УСТЮГОВА Олена Миколаївна (Устюгова О., Устюгова Е. Н.), культуролог **I** 10, 14, 25, 27, 29, 32, 38, 40, 41, 44, 45, 47, 49, 51; **II** 288, 423, 466, 518
- УШІЙ Світлана Несторівна (Ушій С. Н.), філософ **I** 395; **II** 473
- ФЕВР** Люсьєн (Февр Л.), історик **I** 459; **II** 8, 466
- ФЕДЕНКО** Панас Васильович (Феденко П.), політик **I** 387, 391; **II** 518
- ФЕДІР БОГДАН**, вигаданий гетьман **I** 138
- ФЕДІРКО** Анатолій Михайлович (Федірко А. М.), історик **I** 62; **II** 462
- ФЕДОРЕНКО** Павло Костянтинович (Федоренко П., Федоренко П. К.), історик **II** 46, 50, 51, 52, 68, 256, 258, 394, 518, 535, 543
- ФЕДОРОВ** Борис Михайлович (Б. Ф., Федоров Борис, Федоров Б. М.), журналіст **I** 68, 69, 74, 77, 78; **II** 480
- ФЕДОРОВ** Володимир Олександрович (Федоров В. А.), історик **I** 73; **II** 432
- ФЕДОРОВ** Е. Я. (Федоров Е.), власник друкарні **II** 447
- ФЕДОРОВА** Г. И., перекладач **I** 12, 401; **II** 476
- ФЕДОРУК** Олесь Олександрович (Федорук О., Федорук Олесь), літературознавець **I** 8, 135, 273, 274, 276, 277, 294, 300; **II** 425, 430, 431, 518
- ФЕДОРУК** Ярослав Олександрович (Федорук Я., Федорук Я. О., Федорук Ярослав), історик **I** 8, 295, 502, 507, 566; **II** 380, 431, 518, 544, 547
- ФЕДЧЕНКО** Павло Максимович (Федченко П. М.), літературознавець **I** 379; **II** 466
- ФЕДЮК** Вікторія Юріївна (Федюк В. Ю.), філософ **II** 473
- ФЕЙЄРАБЕНД** Пол Карл (Фейєрабенд П.), філософ **I** 32
- ФЕНЕНКО** Олексій Валерійович (Фененко А. В.), історик **I** 18; **II** 424
- ФЕРЕНЦ** II Ракоці (Ракоці Ф.), трансільванський князь **I** 524, 525
- ФЕРРЕРО** Гулієльмо (Ферреро Г.), історик **I** 529, 534; **II** 536
- ФЕСЕНКО** Вадим Олексійович (Фесенко В., Фесенко Вадим, Фесенко В. А.), історик
II 118, 539
- ФЕШОВЕЦЬ** Олег Васильович (Фешовець О.), філософ **I** 60, 147, 446; **II** 474
- ФИЛИПPOBИЧ** Павло Петрович (Филиппович П., Филиппович Павло), письменник
II 142, 433

- ФІЛАТОВ Володимир Петрович (Филатов В. П.), філософ **II** 546
ФІЛАТОВА Ася Олексіївна (Филатова А. А.), культуролог **I** 42; **II** 478
ФІЛІМОНОВ Володимир Сергійович (Філімонов Володимир), письменник **I** 157
ФІТІЛЬОВ Микола Григорович (Хвильовий М.), письменник **II** 365
ФІШ Зенон Леонард (Падалиця Тадеуш, Падалиця), етнограф **I** 207, 334; **II** 480
ФЛЕК Людвік (Флек Л., Флек Людвик), соціолог **I** 17, 18, 21, 22, 23, 24, 28; **II** 424, 466
ФОКІНА Наталя Вікторівна (Фокина Н. В.), історик **I** 218; **II** 473
ФОНКИЧ Борис Львович (Фонкич Б. Л.), історик **I** 70; **II** 547
ФРАНК Семен Людвігович (Франк С. Л.), філософ **I** 430; **II** 467
ФРАНКО Іван Якович (Франко І., Франко Ів., Франко Іван), письменник **I** 122, 160, 340, 388, 389, 393, 416, 424, 432, 437, 441, 443, 541; **II** 14, 392, 428, 431, 467, 489, 490, 518, 519, 535, 543
ФРАНКО Оксана Омелянівна (Франко О. О.), історик **I** 204, 271; **II** 430, 437
ФРАНКОВСКИЙ А. А., перекладач **II** 449
ФРАНС Анатоль див ТІБО Франсуа
ФРЕЙБЕРГ Л. А., перекладач **I** 9; **II** 505
ФРЕЙД див. ФРОЙД Зигмунд
ФРИКСЕЛЬ Андрес (Фриксель А.), історик **II** 169
ФРІДРІХ Вільгельм III (Фрідріх Вільгельм), король **II** 164
ФРІЗМАН Леонід Генріхович (Фризман Л. Г.), літературознавець **I** 156, 157, 158, 159, 166, 171; **II** 467
ФРІМЕН Едуард (Фриман Э.), історик **I** 402, 414; **II** 478
ФРИЦ М. П., власник друкарні **II** 442, 524, 525
ФРОЙД Зигмунд (Фрейд), психолог **II** 28
ФРОЛОВ Євстрат, дяк **I** 213
ФРОЛОВ Олександр Якимович (Фролов О.), шурин О. П. Оглоблина **II** 135
ФРОЛОВА Ірина Іванівна (Фролова И. И.), історик **I** 420, 518
ФРОНЦКЕВИЧ Гилярій Людвігович (Фронцкевич Г. Л.), власник друкарні **II** 437
ФУКО Мішель Поль (Фуко М.), філософ **I** 31, 38, 39, 48, 49; **II** 467, 492
ФУКС Олександра Андріївна (Фукс А. А.), письменниця **I** 74; **II** 432
ФУКУЯМА Френсіс (Фукуяма Ф.), соціолог **I** 40
ФУНДУКЛЕЙ Іван Іванович (Фундуклей Іван), київський цивільний губернатор **I** 173
- ХАДЖАРОВ** Магомет Хандулайович (Хаджаров М. Х.), філософ **I** 38; **II** 424
ХАДЖІ-ГЕРАЙ, хан **I** 452
ХАЛАК Надія Володимирівна (Бортняк Н., Халак Н., Халак Н. В.), історик **I** 516, 518, 528, 544, 547; **II** 425, 473, 482, 483, 518
ХАЛАНСЬКИЙ Іван Іванович (Халанський І.), директор Новгород-Сіверської гімназії **II** 281
ХАМ, біблійний герой **I** 553, 571, 572, 585; **II** 459
ХАНЕНКИ, рід **II** 270
ХАРИТОНОВ Володимир Володимирович (Харитонов В. В.), перекладач **I** 39, 58, 445; **II** 466
ХАРУЗИН Олексій Миколайович (Харузин А. Н.), антрополог **I** 365; **II** 530
ХАРЧЕНКО Вадим Юрійович (Харченко В., Харченко В. Ю.), історик **I** 336; **II** 473, 518
ХАРЬКО, міфічний засновник Харкова **I** 179
ХАУСМАНН Гюдо фон (Hausmann G., Hausmann Guido von), історик **I** 405; **II** 523

- ХВИЛЬОВИЙ М. див. ФІТІЛЬОВ Микола Григорович
- ХВОСТОВ Веніамін Михайлович (Хвостов В. М.), соціолог **II** 478
- ХИЖНЯК Зоя Іванівна (Хижняк З., Хижняк З. І.), історик **I** 68; **II** 391, 546
- ХЛЕБНИКОВ Леонід Михайлович (Хлебников Л. М.), історик **I** 188; **II** 518
- ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Богдан Зіновій Михайлович (Батько Хмельницький, Богдан, Великий Богдан, Великий Гетьман, Зиновій Богдан Хмельницький, Хм., Хмельницький, Хмельницький Б., Хмельницький Богдан, Хмельницький Б., Хмельницький Богдан, Khmelnytsky Bohdan, Khmelnyts'ky Bohdan, Chmielnicki Bohdan), гетьман **I** 15, 74, 82, 88, 90, 93, 95, 96, 99, 101, 106, 109, 112, 118, 129, 133, 134, 138, 140, 141, 143, 144, 169, 171, 173, 174, 175, 178, 179, 196, 202, 205, 206, 210, 211, 212, 217, 220, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 251, 255, 257, 259, 268, 270, 278, 279, 292, 293, 294, 295, 309, 310, 314, 338, 369, 370, 381, 405, 432, 450, 467, 474, 475, 482, 488, 506, 507, 517, 519, 522, 523, 528, 534, 535, 541, 550, 551, 552, 553, 561, 562, 563, 564, 566, 567, 568, 570; **II** 38, 52, 56, 58, 65, 129, 130, 131, 132, 148, 149, 164, 169, 183, 189, 190, 207, 208, 210, 221, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 234, 235, 236, 238, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 251, 252, 287, 291, 301, 304, 309, 313, 318, 319, 320, 322, 326, 331, 332, 333, 334, 335, 339, 341, 342, 365, 406, 410, 416, 419, 440, 441, 442, 456, 457, 458, 465, 466, 469, 493, 496, 499, 501, 505, 516, 521, 523, 524, 525, 526, 531, 532, 536, 537, 539, 543
- ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Тиміш Богданович (Тиміш, Хмельницький Т., Хмельницький Тимофей), старший син Б. Хмельницького **I** 121, 137, 240, 242; **II** 228, 231, 504
- ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Юрій Богданович (Хмельницький Ю., Хмельницький Юрій, Хмельницький Юрій, Юрій), молодший син Б. Хмельницького **I** 118, 137, 138, 210; **II** 131, 231, 251, 457
- ХМЕЛЬНИЦЬКІ, рід **II** 231
- ХМИРОВ Михайло, бібліофіл **II** 260, 482
- ХМІЛЬ Іван Сергійович (Хмель І. С.), історик **I** 113; **II** 375, 476
- ХОБСБАУМ Э. див. ГОБСБАУМ Ерик Джон Ернест
- ХОВАНСЬКИЙ Олексій Андрійович (Хованский А. А.), письменник **II** 434
- ХОДАКОВСЬКИЙ див. ЧАРНОЦЬКИЙ Адам Зоріан
- ХОЛДЕЙН Джон Скот (Холдейн Дж.), фізіолог **I** 445
- ХОМ'ЯКОВ Олексій Степанович (Хом'яков О.), філософ **I** 159
- ХОХЛОВА Наталя (Хохлова Н.), літературознавець **I** 274; **II** 430
- ХРОХ М. див. ГРОХ Мирослав
- ХРУСТАЛЕВ О. И., книготорговець **II** 442
- ХРУЦОВ Іван Петрович (Хруцов І.), літературознавець **I** 175
- ХУДОРБА Архип (Худорба), історик **II** 272, 506
- ХУТОРЯНИН див. КУЛІШ Пантелеймон Олександрович
- ЦАМУТАЛІ** Олексій Миколайович (Цамуталі О., Цамуталі А. Н.), історик **I** 198; **II** 467
- ЦАРЕВСЬКИЙ** Кирило Олексійович (Царевский К. А.), правознавець **I** 330; **II** 454
- ЦВЕНГРОШ** Густав (Цвенгрош Г.), перекладач **I** 382; **II** 453
- ЦЕДЕРГЕЛЬМ** Йосіас (Цедергельм Й.), дипломат **II** 168
- ЦЕЛЕВИЧ** Юліан Андрійович (Целевич Ю.), історик **I** 379; **II** 533
- ЦИБЕНКО** Ірина Петрівна (Цибенко І. П.), історик **II** 474
- ЦИБКО** О., історик **II** 334, 339, 534

ЦИММЕРМАН Э., перекладач I 12; II 450

ЦИЦЕРОН Марк Тулій (Цицерон), філософ I 132

ЦЮРАК Микола (Цюрак М.), укладач II 90, 529

ЧАБАНЕНКО Юлія Анатоліївна (Чабаненко Ю. А.), видавець II 486

ЧАЄВ Микола Олександрович (Чаєв Микола, Чаєв Н.), драматург I 157; II 518

ЧАЙКОВСЬКИЙ Міхал (Чайковський), письменник I 291, 329

ЧАЛА Тетяна Петрівна (Чалая Т. П.), історик I 218; II 467, 474

ЧАПЛИНСЬКА Мотрона, друга дружина Б. Хмельницького I 239, 257; II 226

ЧАПЛИНСЬКИЙ Данило (Чаплинський Д.), чигиринський підстароста I 232

ЧАРНИШ Василь Іванович (Чарныш В. И.), поміщик I 135, 185; II 427

ЧАРНОЦЬКИЙ Адам Зоріан (Доленга-Ходаковський Зорян, Ходаковський), історик I 80, 329

ЧЕПА Адріан Іванович (Чепа А., Чепа Адріан, Чепа А. И.), історик I 80, 84, 135, 185; II 427

ЧЕПІГА Яків Феофанович (Чепіга Я.), упорядник II 365, 435

ЧЕРЕЙСЬКИЙ Лазар Абрамович (Черейский Л. А.), літературознавець I 115, 123; II 547

ЧЕРКЕЗОВ Варлаам Миколайович (Черкезов В.), анархіст I 391; II 467

ЧЕРМАК Віктор (Czermak, Czermak W.), історик I 570

ЧЕРНИШЕВСЬКИЙ Микола Гаврилович (Чернышевський Н. Г.), революціонер I 34; II 471

ЧЕРНОВ Віктор Михайлович (Чернов В.), політик II 21

ЧЕРНЯВСЬКИЙ Микола Федорович (Чернявський М.), поет I 166; II 518

ЧЕРЧЕНКО Юрій Анатолійович (Черченко Ю.), історик II 166, 436

ЧЕСНОКОВ Володимир Іванович (Чесноков В. И.), історик I 374; II 467

ЧИЖЕВСЬКИЙ Дмитро Іванович (Чижевський Д., Чижевський Дмитро), філософ I 15, 51, 53, 61, 125, 150, 194, 207, 272, 302, 373, 374, 509, 570, 578, 582; II 164, 180, 244, 245, 247, 397, 446, 519

ЧИРОВСЬКИЙ Микола Миколайович (Чировський М.), історик II 240, 243, 544

ЧИСТЯКОВА Олена Вікторівна (Чистякова Е. В.), історик II 341, 467

ЧОКОЛОВ Іван Іванович (Чоколов И. И.), власник друкарні II 449, 459

ЧОРНОВОЛ Ігор Павлович (Черновол І.), історик I 17, 339; II 424, 519

ЧУБАТИЙ Микола Дмитрович (Чубатий М.), історик II 159, 467

ЧУБИНСЬКИЙ Павло Платонович (Чубинський П.), етнограф I 222

ЧУБСЬКИЙ П. П. див. МОГИЛЯНСЬКИЙ Михайло Михайлович

ЧУДІНОВ Енгельс Матвійович (Чудинов Э. М.), філософ I 24, 25; II 467

ЧУПІН Павло Петрович (Чупин П. П.), філософ I 27; II 480

ЧУШАК Христина (Чушак Х.), перекладач I 125; II 90, 285, 454

ШАБЛІОВСЬКИЙ Євген Степанович (Шабліовський Є. С.), літературознавець I 391; II 294, 529

ШАЙНОХА Кароль (Шайноха К.), історик I 212, 304, 571

ШАМРАЙ Агапій Пилипович (Шамрай А.), літературознавець II 519

ШАМРАЙ Ганна Сергіївна (Шамрай Г., Шамрай Ганна), історик I 283; II 419

ШАНДРА Валентина Степанівна (Шандра В. С.), історик I 319, 428; II 77, 453

ШАПІРО И. А., перекладач I 320; II 456

ШАПІРО Мейер (Шапіро М., Шапіро М.), мистецтвознавець I 12; II 518

ШАПІРО Олександр Львович (Шапіро О., Шапіро А. Л.), історик I 222, 234, 326; II 478

ШАПОВАЛ Микита Юхимович (Шаповал М.), політик I 383, 431; II 7, 544

ШАПОВАЛ Юрій Іванович (Шаповал Ю.), історик II 15, 36, 110, 298, 437, 464, 467

- ШАРЕВСЬКА Берта Ісаївна (Шаревская Б.), перекладач **II** 27, 458
- ШАФОВАЛ Микола (Шафовал М.), вчений **I** 215; **II** 469
- ШАФОНСЬКИЙ Григорій Опанасович (Шафонський Г.), син О. Шафонського **I** 80
- ШАФОНСЬКИЙ Опанас Филімонович (Шафонський Опанас), історик **I** 80
- ШАХМАТОВ Олексій Олександрович (Шахматов О., Шахматов А. А.), філолог **I** 519;
II 113, 517
- ШАЦЬКА Альбіна Оганесівна (Шацька А.), літературознавець **I** 135, 277; **II** 425
- ШВАГУЛЯК Михайло Миколайович (Швагуляк М.), історик **I** 535, 537, 544; **II** 519
- ШВИДЬКО Ганна Кирилівна (Швидько Г., Швидько Г. К.), історик **II** 380, 414
- ШВІТТАУ Георгій Георгійович (Швіттау Г.), економіст **II** 47
- ШЕВАЛЬЄ П'єр (Шевальє П.), дипломат **I** 86, 135, 212
- ШЕВЕЛЄВ Арнольд Григорович (Шевелєв А. Г.), історик **II** 419
- ШЕВЕЛІВ Борис Михайлович (Шевелів Б.), літературознавець **I** 317; **II** 419
- ШЕВЕЛЬОВ Юрій Володимирович (Шевельов Ю., Шевельов Юрій), мовознавець **I** 274;
II 218, 426
- ШЕВИРЬОВ Степан Петрович (С. Ш., Шевирьов С., Шевирьов Степан, Шевырев С., Шевырев С. П.), критик **I** 154, 158, 159; **II** 425, 542
- ШЕВЧЕНКО Ігор Іванович (Шевченко І., Ševčenko І.), історик **I** 55, 325; **II** 523
- ШЕВЧЕНКО Тарас Григорович (Великий Кобзар, Шевченко, Шевченко Т., Шевченко Т. Г., Шевченко Тарас), поет **I** 77, 123, 125, 199, 209, 220, 234, 281, 284, 287, 290, 300, 315, 367, 375, 376, 379, 380, 382, 384, 386, 388, 398, 540, 541, 556; **II** 39, 45, 77, 78, 105, 141, 145, 254, 277, 280, 330, 421, 428, 449, 458, 464, 468, 471, 473, 479, 482, 485, 490, 493, 504, 509, 511, 515, 518, 526, 543
- ШЕВЧЕНКО Федір Павлович (Павлович Ф. П., Федір Павлович, Шевченко, Шевченко Ф., Шевченко Ф. П., Шевченко Федір, Szewczenko F. P.), історик **I** 36, 47, 52, 194, 199, 391, 436, 437, 438; **II** 154, 162, 283, 289, 290, 291, 292, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 368, 369, 370, 371, 372, 376, 377, 378, 383, 390, 396, 397, 398, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 415, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 427, 429, 433, 436, 456, 457, 465, 467, 468, 470, 474, 481, 494, 495, 496, 508, 519, 520, 525, 529, 534, 537, 539, 540, 543, 544, 545
- ШЕВЧУК Альона Валентинівна (Шевчук А. В.), історик **II** 35, 520
- ШЕВЧУК Валерій Олександрович (Шевчук В.), письменник **II** 38, 271, 435
- ШЕВЧУК Галина Володимирівна (Шевчук Г. В.), історик **I** 436; **II** 458
- ШЕВЧУК Григорій Михайлович (Шевчук), історик **II** 330
- ШЕКЕРА Іван Михайлович (Шекера, Шекера І. М.), історик **II** 329, 338, 415
- ШЕЛЕР Макс, філософ **I** 19
- ШЕЛЕСТ Петро Юхимович (Шелест, Шелест П., Shelest), політик **II** 290, 295, 298, 407, 437, 523
- ШЕЛЛІНГ Фрідріх Вільгельм Йозеф фон (Шелінг, Шелінг Ф., Шеллінг Ф. фон, Шеллінг Ф.-В. фон, Шеллінг Ф. В. Й., Шеллінг Фрідріх фон, Шеллінг Ф. В., Шеллінг Ф. В. Й.), філософ **I** 13, 60, 114, 154, 161, 195, 445, 446; **II** 446, 468
- ШЕЛУХИН Сергій Павлович (Шелухин С., Шелухин С. П., Шелухін Сергій), історик **I** 437, 529, 545; **II** 412, 423, 529
- ШЕМЕТ Сергій Михайлович (Шемет С.), політик **I** 569; **II** 519

- ШЕМШУЧЕНКО Юрій Сергійович (Шемшученко Ю. С.), правознавець **I** 42, 68; **II** 255, 438, 546
- ШЕМ'ЯКА Дмитро, князь Галича Костромського **I** 120
- ШЕНРОК Володимир Іванович (Шенрок В.), літературознавець **I** 270, 289, 291, 293, 294; **II** 468
- ШЕПЕЛЬ Любов Федорівна (Шепель Л.), історик **II** 308, 313, 319, 322, 324, 325, 326, 330, 334, 337, 338, 339, 343, 368
- ШЕРЕР Жан-Бенуа (Шерер Ж.-Б.), історик **I** 63, 84, 86, 102, 135, 212
- ШЕСТАКОВ Андрій Васильович (Шестаков А. В.), історик **II** 151, 539
- ШИЛЬДЕР Микола Карлович (Шильдер Н. К.), історик **II** 259, 527
- ШИНКАРУК Володимир Іларіонович (Шинкарук В. И.), філософ **II** 448
- ШИП Надія Андріївна (Шип Н. А.), історик **II** 468
- ШИРАЙ Степан Михайлович (Ширай Степан), чернігівський губернський предводитель дворянства **I** 80
- ШИРЯЕВ Олександр Сергійович (Ширяев А.), видавець **I** 68; **II** 545
- ШИШКОВ Олександр Ардаліонович (Шишков А. А.), поет **I** 74; **II** 432
- ШИШМАНОВ Іван Димитров (Шишманов І., Шишманов Іван), зять М. Драгоманова **I** 376; **II** 468
- ШІЛЛЕР Йоганн Крістоф Фрідріх фон (Шіллер Ф. фон, Шиллер Ф., Шиллер И. Х. Ф.), письменник **I** 58, 400; **II** 355, 520
- ШІЛЛЕР Франц Петрович (Шиллер Ф. П.), літературознавець **I** 58, 400; **II** 520, 523
- ШЛЕГЕЛЬ Август Вільгельм (Шлегель), історик літератури **I** 10; **II** 503
- ШЛЕГЕЛЬ Фрідріх Карл Вільгельм (Шлегель Ф., Шлегель Фрідріх), філософ **I** 149, 169
- ШЛЕМКЕВИЧ Микола Іванович (Шлемкевич М.), філософ **II** 158, 520
- ШЛЕЦЕР Август Людвіг (Шлецер, Шлецер Август, Шлецер А.), історик **I** 63, 177; **II** 167, 499
- ШМАТКО Наталя Анатоліївна (Шматко Н. А.), соціолог **I** 49; **II** 458
- ШМЕЛЬОВ Віктор (Шмельов В.), історик **II** 437
- ШМІДТ Сігурд Оттович (Шмідт С., Шмидт С.), історик **II** 298, 341, 345
- ШМІТ Федір Іванович (Шміт Федір, Шмит Ф. И.), мистецтвознавець **I** 9, 19; **II** 468
- ШМОЛЛЕР Густав фон (Шмоллер Г. фон), економіст **II** 47, 48, 405
- ШОПЕНГАУЕР Артур (Шопенгауер А.), філософ **I** 11; **II** 446
- ШПЕНГЛЕР Освальд (Шпенглер, Шпенглер О.), філософ **I** 15, 16, 26, 358, 403, 404, 447, 529, 538, 579; **II** 30, 156, 196, 202, 406, 446, 526
- ШПЕТ Густав Густавович (Шпет Г.), філософ **II** 468
- ШПІТЛЕР Людвіг Тімоті фон (Шпітлер), історик **I** 63; **II** 167, 499
- ШПОРЛЮК Роман Васильович (Шпорлюк Р.), історик **I** 57; **II** 520
- ШПРЕКЕЛЬЗЕН Маргарета, дружина Б. Д. Крупницького **II** 165
- ШПУНТ Рувим Михайлович (Шпунт Р.), історик **II** 72, 74, 75, 83, 544
- ШТАММЛЕР Рудольф (Штаммер, Штаммлер, Штаммлер Р.), правознавець **II** 47, 48
- ШТАНЬКО Валентина Ігорівна (Штанько В., Штанько В. И.), філософ **I** 33, 34; **II** 478
- ШТЕЙН Володимир Іванович (Штейн В.), літературознавець **I** 120; **II** 520
- ШТЕЙН Генріх Фрідріх Карл (Штейн), політик **I** 420
- ШТЕЙНТАЛЬ Хейман (Штейнталь Х.), мовознавець **II** 18
- ШТЕПА Костянтин Теодосійович (Штепа, Штепа К.), філолог **I** 429; **II** 16, 17, 218, 405, 520
- ШТРАЙХ Соломон Якович (Штрайх С. Я.), письменник **I** 70; **II** 426
- ШТТОФ Віктор Олександрович (Штофф В. А.), філософ **I** 24; **II** 505

ШТУР Людовіт, поет **II 446**

ШУБИНСЬКИЙ Сергій Миколайович (Шубинський С., Шубинский), історик **I 221, 230, 264; II 433**

ШУВАЛОВ Петро Петрович (Шувалов П.), політик **I 390**

ШУГАЄВСЬКИЙ Валентин Андрійович (Шугаєвський В.), археолог **II 218, 298**

ШУГУРОВ Микола Васильович (Шугуров Н. В.), голова Ніжинського окружного суду **II 256, 434**

ШУЛЬГІН Олександр Якович (Шульгин Олександр), політик **II 270**

ШУНКОВ Віктор Іванович (Шунков В. И.), історик **II 374, 434**

ЩАВЕЛЄВ Сергій Павлович (Щавелев С. П.), історик **I 116; II 424**

ЩАПОВ Панас Прокопович (Щапов А.), історик **I 309; II 542**

ЩАПОВ Ярослав Миколайович (Щапов Я. Н.), історик **I 70, 143; II 436, 455**

ЩЕЛКОПЕРОВ Мітька див. **ДОНЦОВ** Дмитро Іванович

ЩЕПКІН Євген Миколайович (Щепкін Є., Щепкин Е. Н.), історик **II 18, 468**

ЩЕРБАК Микола Григорович (Щербак М. Г.), історик **II 161, 447**

ЩЕРБАКІВСЬКИЙ Вадим Михайлович (Щербаківський В. М.), етнограф **II 167, 412**

ЩЕРБАТА М., історик **II 520**

ЩЕРБАТОВ Михайло Михайлович (Щербатов М.), історик **I 71**

ЩЕРБИНА Володимир Іванович (Щербина В.), історик **I 441; II 298, 544**

ЩЕРБИЦЬКИЙ Володимир Васильович (Щербицький В. В.), політик **II 346**

ЩЕРБІНІН Олексій Гнатович (Щербинин А. И.), політолог **I 34; II 520**

ЩУРАТ Василь Григорович (Щурат В.), літературознавець **I 272; II 468**

Ю. Л. див. **ЛУЦЬКИЙ** Юрій Остапович

ЮДІН Борис Григорович (Юдин Б. Г.), філософ **I 20; II 459**

ЮЗЕФОВИЧ Борис Михайлович (Юзефович Б., Юзефович Б. М.), син М. В. Юзефовича **I 435**

ЮЗЕФОВИЧ Володимир Михайлович (Юзефович В., Юзефович В. М.), син М. В. Юзефовича **I 333; II 437**

ЮЗЕФОВИЧ Михайло Володимирович (Юзефович М., Юзефович М. В., Юзефович Михайло), голова Київської археографічної комісії **I 172, 174, 177, 284, 334, 348, 435**

ЮНГ Карл Густав (Юнг К.-Г.), психолог **I 18, 26, 27**

ЮНГЕ Катерина Федорівна (Толстая, Юнге Е. Ф.), мемуаристка **II 437**

ЮРИНЕЦЬ Володимир Олександрович (Юринець В., Юринець В. О.), філософ **I 431, 482; II 17, 94, 351, 418**

ЮРІЙ І Ракоці (Ракочі), трансільванський князь **I 244; II 221**

ЮРІЙОВИЧІ, нащадки суздальського та великого князя київського Юрія Долгорукого **I 540**

ЮРКЕВИЧ Йосип В'ячеславович (Jurkiewicz J.), громадський діяч **I 561; II 469, 533, 534**

ЮРКЕВИЧ Памфіл Данилович (Юркевич П.), філософ **II 40**

ЮРКОВА Оксана Віталіївна (Юркова О., Юркова О. В., Юркова Оксана), історик **I 8; II 15, 123, 141, 145, 284, 429, 468, 521**

ЮРОВСЬКА Олена (Юровська О.), вчений **I 276; II 423, 521**

ЮРЧЕНКО Е. С., перекладач **I 427; II 467**

ЮРЧЕНКО Олександр Володимирович (Юрченко О.), історик **II 218**

ЮСОВ Святослав Леонідович (Юсов Л.), історик **II 337, 468**

ЮСОВА Наталя Миколаївна (Юсова Н.), історик **II** 150, 286, 468, 521
ЮСТИНІАН I (Юстиніан), імператор **I** 462

Я. див. ЯВОРСЬКИЙ Матвій Іванович

ЯБЛОНОВСЬКИЙ Олександр Валер'ян (Яблоновський О.), історик **II** 371

ЯВОРІВСЬКИЙ Володимир Олександрович (Яворівський В.), письменник **II** 396, 437

ЯВОРНИЦЬКИЙ Дмитро Іванович (Яворницький Д.), історик **I** 51, 135; **II** 262, 291, 401, 478

ЯВОРСЬКА Софія, перша дружина М. І. Яворського **II** 111

ЯВОРСЬКИЙ Матвій Іванович (М. І., Я., Яворський, Яворський М., Яворський М. І., Яворський Матвій, Яворский М.), історик **I** 134, 155, 198, 219, 222, 272, 312, 397, 431, 432, 496, 583; **II** 5, 8, 10, 16, 22, 23, 46, 72, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 120, 126, 134, 135, 143, 182, 290, 294, 428, 434, 437, 446, 464, 468, 472, 475, 478, 486, 493, 497, 503, 504, 506, 512, 513, 514, 521, 524, 529, 539, 541, 542, 544

ЯЗИКОВ Микола Михайлович (Язиков М.), поет **I** 159

ЯКОБСОН Олександр (Якобсон А.), власник друкарні **II** 429

ЯКОВ II Стюарт (Иаков II), король **I** 428; **II** 442

ЯКОВЕНКО Наталя Миколаївна (Яковенко Н.), історик **I** 38, 91, 325, 340, 491, 514, 531; **II** 469, 478, 521

ЯКОВЛЄВ Василь Якович (Богучарський Василь Якович, Богучарский В. Я.), історик **I** 390; **II** 448, 455

ЯКОВЛІВ Андрій Іванович (Яковлів А., Яковлів Андрій, Yakovliv A.), історик права **II** 77, 235, 236, 237, 238, 301, 469, 521, 523, 545

ЯКУНИНА Л. Д., перекладач **I** 57, 147; **II** 467

ЯКУШКІН В'ячеслав Євгенович (Якушкин В.), історик **I** 122, 123; **II** 437

ЯН II Казимир Ваза (Ян Казимир, Ян II Казимир), король **I** 236, 243, 244, 528

ЯНІВ Володимир Михайло (Янів В., Янів Володимир), психолог **I** 155, 215, 530 ; **II** 166, 201, 436, 463, 469

ЯНКОВА Надія Іванівна (Янкова Н. І.), літературознавець **II** 474

ЯРЕМА див. ВИШНЕВЕЦЬКИЙ Ярема-Михайло

ЯРЕМЕНКО Лідія Миколаївна (Яременко Л. М.), історик **II** 286, 429

ЯРЕМЧУК Віталій Петрович (Яремчук В.), історик **II** 285, 290, 291, 337, 348, 469, 521

ЯРІШ В., вчений **II** 170, 521

ЯРМИШ Олександр Назарович (Ярмыш А. Н.), правознавець **I** 68; **II** 546

ЯРОСЛАВ Мудрий (Ярослав), великий князь київський **I** 442, 456, 489, 546; **II** 451, 540

ЯРОСЛАВ Осмомисл, галицький князь **I** 503

ЯРОШЕВСЬКИЙ Михайло Григорович (Ярошевский М. Г.), філософ **I** 42; **II** 546

ЯСТРЕБИЦЬКА Алла Львівна (Ястребицкая А. Л.), історик **II** 424

ЯСТРЕБОВ Федір Олександрович (Ястребов Ф.), історик **I** 440; **II** 148, 149, 150, 219, 309, 416, 443, 468, 544

ЯСЬ Олексій Васильович (Ясь О., Ясь О. В.), історик **I** 225, 250, 263, 563; **II** 521, 546

ЯФЕТ, біблійний герой **I** 553, 571, 572, 576, 585; **II** 459

ЯЦЕНКО Владислав Борисович (Яценко В. Б.), історик **I** 67; **II** 522

ЯЦИМИРСЬКИЙ Олександр Іванович (Яцимирський О., А. Я., Яцимирский А.), славіст **I** 428; **II** 529

ЯЦУНСЬКИЙ Віктор Корнелійович (Яцунський В.), історик **II** 392

ALCAN F., видавець II 532

ANTONOWICZ Włodzimierz див. АНТОНОВИЧ Володимир Боніфатійович

BALOGH P., статистик I 521; II 543

BASARAB J. див. БАСАРАБ Джон

BILAS L.R. див. БІЛАС Лев-Ростислав Ростиславович

BOSHYK Yury (Boshuk Yu.), вчений II 172, 523

BRAUMÜLLER W., видавець I 430; II 18, 532

BÜCHER K. див. БЮХЕР Карл

CHMIELNICKI Bohdan див. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Богдан Зіновій Михайлович

CZERMAK W. див. ЧЕРМАК Віктор

DOROSHENKO D. див. ДОРОШЕНКО Дмитро Іванович

DRANOMANOV Mikhailo див. ДРАГОМАНОВ Михайло Петрович

DRANOMANOV Muchajlo див. ДРАГОМАНОВ Михайло Петрович

GAULLE de див. ГОЛЛЬ Шарль Андре Жозеф Марі де

GAY J. див. ГЕЙ Жюль

GEORG H., власник друкарні II 453

GOOCH G.-P. див. ГУЧ Джордж Пібоді

GÜLDENSTUBBE O., вчений II 542

HAESCKEL Ernst див. ГЕКЕЛЬ Ернст

HARRASSOWITZ Otto Wilhelm (Harrassowitz, Harrassowitz O.), видавець II 469, 523

HAUSMANN Guido von див. Хаусманн Гюідо фон

HEUZINGA I. див. ГЕЙЗИНГА Йоган

HORAK S. M. див. ГОРАК Стефан Михайлович

HRSŔEVŠKYJ M. див. ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло Сергійович

HRUSHEVSKY Michael див. ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло Сергійович

IGGERS G. див. ІГГЕРС Георг Герсон

ISAJIW W. див. ІСАЇВ Всеволод

JERUSALEM Wilhelm див. ЄРУЗАЛЕМ Вільгельм

JURKIEWICZ J. див. ЮРКЕВИЧ Йосип В'ячеславович

KAPPELER Andreas див. КАППЕЛЕР Андреас

KATKOV Mikhail див. КАТКОВ Михайло Никифорович

KHMELNYTSKY Bohdan див. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Богдан Зіновій Михайлович

KHMELNYTS'KY Bohdan див. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Богдан Зіновій Михайлович

KLID B. див. КЛІД Богдан

KORDUBA M. див. КОРДУБА Мирон Михайлович

KOSTOMAROV Mykola див. КОСТОМАРОВ Микола Іванович

KOSTOMAROV N. I. див. КОСТОМАРОВ Микола Іванович

KOVALENKO L. A. див. КОВАЛЕНКО Леонід Антонович

KRUPNYSKYI B. див. КРУПНИЦЬКИЙ Борис Дмитрович

KRUPNYTSKY B. див. КРУПНИЦЬКИЙ Борис Дмитрович
KRZYCZEWSKI Stanisław Michał див. КРИЧЕВСЬКИЙ Станіслав Михайло
KUBALA див. КУБАЛЯ Людвік

LÉVY-BRUHL L. див. ЛЕВІ-БРЮЛЬ Люсьєн
LÉVY-BRÜHL L. див. ЛЕВІ-БРЮЛЬ Люсьєн
LEVY-BRUHL L. див. ЛЕВІ-БРЮЛЬ Люсьєн
LIPÍŃSKI W. див. ЛИПИНСЬКИЙ В'ячеслав Казимирович
LUCKYI G. див. ЛУЦЬКИЙ Юрій Остапович
LYPYNS'KYJ Vjačeslav див. ЛИПИНСЬКИЙ В'ячеслав Казимирович

MAŚKIŪ T. див. МАЦЬКІВ Теодор Іванович
MAZERA див. МАЗЕПА Іван Степанович
MAZERPA див. МАЗЕПА Іван Степанович
MAZOUR A. див. МАЗУР Анатолій Григорович

ODARCHENKO P. див. ОДАРЧЕНКО Петро Васильович
OHLOBLYN O. див. ОГЛОБЛИН Олександр Петрович
OKINSHEVICH L. див. ОКІНШЕВИЧ Лев Олександрович
OLESNYTSKY R. див. ОЛЕСНИЦЬКИЙ Роман

PARAZIAN D. див. ПАПАЗІАН Денис
PASZKIEWICZ H., вчений II 543
PELENSKI J. див. ПЕЛЕНСЬКИЙ Ярослав Богданович
PIPPER A., власник друкарні II 469
POYNTER James William (Poynter J. W.), публіцист I 541; II 542
PRITSAK O. див. ПРИЦАК Омелян Йосипович
PRYMAK T. див. ПРИЙМАК Томас Михайлович
PYZIUR E. див. ПИЗЮР Євген

RESHETAR J. див. РЕШЕТАР Джон Стівен
RUDNYTSKY I. L. див. ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ Іван Павлович
RUSTEMEYER Angela (Rustemeyer A.), вчений I 405; II 523
RYLSKIE Tadeusz див. РИЛЬСЬКИЙ Тадей Розеславович

SAUNDERS D. див. СОНДЕРС Девід
SEMKOWICZ W. див. СЕМКОВИЧ Владислав Олександр Ян
SENKUS R. див. СЕНЬКУСЬ Роман Ілліч
SHELEST див. ШЕЛЕСТ Петро Юхимович
SIEDLECKI Ludwik див. СІДЛЕЦЬКИЙ Людвік
SOLCHANYK R. див. СОЛЬЧАНИК Роман
SUBTELNY O. див. СУБТЕЛЬНИЙ Орест Мирославович
SYDORENKO A. див. СИДОРЕНКО Олександр
SYDORUK J. P. див. Сидорук-Пауль Іван
SZEWCZENKO F. P. див. ШЕВЧЕНКО Федір Павлович

ŠEVČENKO I. див. ШЕВЧЕНКО Ігор Іванович
ŚWIĘCICKI Paulin див. СВЕНЦИЦЬКИЙ Паулін

TEUBNER B. G. von, видавець II 446
THURNWALD R. див. ТУРНВАЛЬД Ричард
TILLET L. див. ТІЛЛЕТ Ловелл
TOYNBEE Arnold див. ТОЙНБІ Арнольд Джозеф

VALUEV Pètr A. див. ВАЛУЄВ Петро Олександрович
VELYCHENKO S. див. ВЕЛИЧЕНКО Степан
VERNAY J. V., власник друкарні II 429, 451, 475, 476

WENDLAND Anna Veronika див. ВЕНДЛАНД Анна Вероніка
WOJCIK Z. див. ВУЙЦІК Збігнєв
WOLSKIE Franceska див. ВОЛЬСЬКА Францішка
WUNDT W. див. ВУНДТ Вільгельм
WYNAR L. див. ВИНАР Любомир-Роман

YAKOVLIV A. див. ЯКОВЛІВ Андрій Іванович

Z, публіцист із журналу «Русский вестник» I 203; II 523
ZELENIN Dmitrij див. ЗЕЛЕНІН Дмитро Костянтинович

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

АВТОНОМІСТИ УКРАЇНСЬКІ кінця XVIII — початку XIX ст. («дворянська опозиція», «дворянські патріоти», «шляхетські патріоти», «дворянські самостійники», «старі українці», старосвітські діячі) **I** 61, 62, 77, 80, 82, 111, 112, 125, 150; **II** 102, 103, 106, 197, 271, 272, 273, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282

АВТОНОМІЯ **I** 103, 106, 370, 423; **II** 60, 62, 101, 205, 291, 303, 316, 334

АНАРХІЗМ (анархічний) **I** 39, 330, 387, 388, 398, 406, 417, 510, 512, 541; **II** 105, 393, 402, 403

АНТОНОВИЧА В. праці

1) «Автобіографічні записки Володимира Антоновича» **II** 335

2) «Исследование о гайдамачестве» **I** 367

3) «Исторические песни малорусского народа» (спільно з М. Драгомановим) **I** 158, 192, 338, 351, 352, 379, 415

4) «Моя исповедь (Ответ пану Падалице, по поводу статьи, в VII книжке “Основ”: “Что об этом думать?” и письма г. Падалицы в X книжке)» **I** 334

5) «Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия» **I** 334, 344

6) «Польсько-українські відносини XVII ст. в сучасній польській призмі (З нагоди повісти Г. Сенкевича “Огнем і мечем”)» **I** 353

7) «Про козацькі часи на Україні» **I** 338, 348

8) «Произведения Шевченка, содержание которых составляет исторические события» **I** 367, 382

9) «Содержание Актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716)» **I** 349, 351

10) «Содержание Актов о козаках 1500–1648 год» **I** 344

11) «Три національні типи народні» **I** 337, 359, 407

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ **II** 185, 186, 190, 191, 193, 198, 199, 200, 210, 215, 216, 289, 352, 389, 406

АРХІТЕКТОНІКА **I** 52–54, 171, 174, 230, 278, 279, 295, 344, 520, 530, 531, 537; **II** 41, 72, 74, 87, 92, 117, 150, 250, 252, 271, 279, 367

БАЛАГУЛЬСТВО (балагули) **I** 328, 329

БАНТИША-КАМЕНСЬКОГО Д. праці

1) «Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов с 48-ю портретами» **I** 73

2) «Деяния знаменитых полководцев и министров, служивших в царствование государя императора Петра Великого» **I** 73, 74

3) «Жизнь Мазепы» **I** 95

4) «Жизнь Н. Н. Бантыша-Каменского» **I** 73

5) «Жизнь Преосвященного Амвросия, архиепископа Московского и Калужского, убиенного в 1771 году» **I** 73

- 6) «Историческое собрание списков Кавалерам четырех российских императорских орденов: св. апостола Андрея Первозванного, св. великомученицы Екатерины, св. благоверного великого князя Александра Невского и св. Анны...» I 73, 77
- 7) «История Малой России» (1-е вид. 1822) I 65, 66, 67, 72, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 87, 89, 90, 93, 98, 100, 104, 105, 106, 107, 110, 112, 113; II 399
- 8) «История Малой России» (2-е вид. 1830) I 66, 67, 68, 75, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 113, 114, 116, 117, 119, 120, 122, 123, 126, 129, 133, 138, 139, 142, 168, 177; II 399
- 9) «Словарь достопамятных людей русской земли» (М., 1836) I 73, 118
- 10) «Словарь достопамятных людей русской земли» (СПб., 1847) I 73, 81, 100, 118
- 11) «Шемякин суд в XIX столетии» I 120
- БАРОКО I 9, 28, 40, 61, 62; II 169, 179, 180, 184, 205, 208, 244, 245, 247, 253
- БЕНДЕРСЬКИЙ ДОГОВІР 1710 р. I 381; II 132
- БРАТСТВА (Братський рух) I 393, 484, 485
- ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ** (Литва, Литовська держава, Литовсько-руська держава, литовське завоювання) I 89, 107, 117, 129, 130, 193, 332, 334, 335, 337, 344, 347, 348, 353, 365, 382, 409, 447, 450, 451, 452, 458, 463, 470, 472, 479, 483, 500, 527; II 97, 98, 183, 203, 210, 409, 446, 452, 475
- «ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКЕ» кінця XVI — початку XVII ст. («перше» Відродження) I 493; II 82, 375, 439
- «ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКЕ» XIX ст. («друге», «нове» Відродження) I 60, 152, 155, 424, 434, 493, 494; II 82, 104, 273, 276, 277, 501, 503, 520
- ВІТАЛІЗМ (Філософія життя) I 326, 404, 427, 447, 454, 471, 475, 483, 492, 493, 508, 510, 526, 534, 538, 562; II 403, 404
- життєва сила I 483-484, 487, 488, 490, 491, 492, 514, 522, 526, 538; II 222
  - життя I 484, 514
  - інтуїтивізм I 447
  - натуралістичний біологізм I 448
- ГАДЯЦЬКА УГОДА 1658 р. I 202, 217, 349, 381, 575; II 129, 148
- ГАЙДАМАЧЧИНА (Гайдамацький рух) I 143, 179, 181, 308, 316, 334, 349, 365, 367; II 447
- ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА (Галицько-Волинське князівство, Галицько-Волинська держава, Галицька Русь, галицьке королівство) I 351, 463, 499, 518, 532, 533, 549, 550; II 96, 138, 183, 203, 306, 307, 409, 410, 446
- ГЕТЬМАНЩИНА (Україна-Гетьманщина, Українська козацька держава XVII-XVIII ст.) I 61, 93, 101, 102, 103, 106, 110, 140, 141, 144, 145, 202, 247, 250, 254, 257, 258, 259, 261, 268, 381, 423, 463, 523, 571, 584; II 38, 39, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 72, 100, 101, 102, 116, 120, 128, 130, 131, 138, 139, 148, 153, 168, 170, 181, 183, 205, 216, 218, 219, 223, 229, 231, 232, 233, 240, 243, 245, 246, 248, 250, 252, 259, 260, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 271, 278, 282, 287, 291, 299, 300, 301, 302, 303, 305, 316, 323, 334, 335, 344, 393, 445, 462, 507
- ГРАНД-НАРАТИВ (велика оповідь, великий наратив, великий текст) II 157
- радянський II 109, 135, 136, 137, 139, 141, 142, 144, 146, 147, 150, 151, 153, 154, 241, 286, 287, 290, 291, 397
  - російський, імперський I 64, 85, 108, 127, 144, 146, 153, 168, 182, 198

– український I 315, 427, 429, 430, 431, 433, 435, 440, 444, 448, 449, 451, 465, 467, 476, 477, 478, 482, 493, 495, 497, 500, 501, 504, 508; II 10, 11, 32, 159, 163, 357, 403

ГРОМАДІВСЬКИЙ РУХ (громадівці) I 330, 333; II 85, 105

ГРУШЕВСЬКОГО М., праці

- 1) «Всесвітня історія в короткім огляді» I 437, 451; II 12
- 2) «Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці» I 378, 455
- 3) «Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства» I 343, 448, 496
- 4) «Ілюстрована історія України» («Иллюстрированная история Украины») I 436, 473, 504
- 5) «Историограф Малой России» I 76
- 6) «Історія України-Руси» I 198, 428, 431, 432, 433, 435, 438, 439, 440, 441, 443, 444, 450, 451, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 467, 468, 469, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 480, 483, 484, 487, 490, 491, 492, 493, 496, 497, 499, 501, 502, 503, 504, 506, 507, 508, 521; II 12, 16, 18, 19, 21, 23, 24, 25, 26, 31, 32, 33, 34, 159, 219, 284, 350, 402, 404
- 7) «История украинского народа» I 436, 473
- 8) «Історія української літератури» I 436, 456, 462, 471, 490, 492, 493; II 32, 33, 404
- 9) «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці» I 481
- 10) «Очерк истории украинского народа» I 436, 507, 527
- 11) «Початки громадянства (генетична соціологія)» I 437, 462; II 13, 14, 19, 22, 23, 25, 30, 31, 68, 404
- 12) «Середні віки Європи» I 437
- 13) «Старинна історія. Греко-римський світ» I 437
- 14) «Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes» I 516

ДЕКАБРИСТИ (декабризм, декабристський рух) I 198, 200; II 103, 104

ДЕРЖАВА I 306, 353, 354, 363, 366, 379, 399, 427, 430, 461, 464, 506, 511, 514, 562, 566, 567, 576; II 23, 25, 50, 52, 54, 178, 188, 210, 217, 220, 221, 225, 228, 235, 236, 299, 322, 323, 372, 394, 402

ДОГОВІР П. ІВАНЕНКА З КРИМСЬКИМ ХАНСТВОМ 1692 р. II 129, 131–132, 152

ДРАГОМАНОВА М. праці

- 1) «Вольный Союз — Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы» I 388
- 2) «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит» I 372
- 3) «Восточная политика Германии и обрусение» I 420
- 4) «Дионизий III С.-Петербургский и Платон II Московский. Сравнительно-историческая игра природы» I 424
- 5) «Император Тиберий» I 374, 394
- 6) «Историческая Польша и Великоорусская демократия» I 419
- 7) «Исторические песни малорусского народа» (спільно з В. Антоновичем) I 158, 192, 338, 351, 352, 379, 415
- 8) «Листи на Наддніпрянську Україну» I 378, 381, 408, 416
- 9) «Очерки историографии в Древней Греции» I 378
- 10) «Пропаший час. Українці під Московським царством (1654–1876)» I 381
- 11) «Смерть Александра II» I 390
- 12) «Старі хартії вольності» I 387

13) «Тираноубийство в Росії і поведіння західної Європи» I 387, 392, 417

14) «Чудацькі думки про українську національну справу» I 409

15) «Шевченко, українофіли і соціалізм» I 382

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА II 82, 155, 158, 162, 164, 170, 172, 186, 196, 202, 209, 218, 241, 283, 285, 364

ЕГАЛІТАРИЗМ I 204, 238, 255, 478; II 29

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ II 157, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 216, 406

ЄВРОПА ЗАХІДНА II 202, 205, 206, 211, 212, 214, 367

ЄВРОПА СХІДНА II 202, 205, 206, 211, 212, 224, 234, 238, 387

ЄВРОПЕЇЗАЦІЯ (європеїзм) II 176, 201, 204, 209, 211, 212, 213, 216

ЖАНРИ ТА ВИДИ ІСТОРИЧНИХ ПИСАНЬ

– автореферат II 343–344, 470–474

– бібліографічна нотатка I 52, 171

– біографічна студія (біографічний жанр) I 74, 84, 176; II 265

– біографічний словник I 73, 118

– дисертація докторська I 334, 344; II 35, 166, 167, 320, 328, 339, 340, 341, 342, 343, 345, 371, 376, 411, 417, 420, 421

– дисертація кандидатська II 298–305, 312, 315, 319, 332, 334, 366, 417, 419, 423

– дисертація магістерська I 186, 187, 188, 189, 191, 192, 196, 197, 209, 216, 232, 238, 372, 374, 377, 381, 384, 386, 396, 409, 460; II 479, 529

– дисертація pro venia legendi (на право викладання) I 374

– есе I 52, 581; II 223, 380, 453

– «листи» («короткі монографії») М. Максимовича I 170, 171, 174, 175, 185; II 400

– монографічна серія (серійні монографії, монографічні цикли) II 40, 41, 50, 62, 68, 70, 72, 79, 80, 119, 122, 405

– монографія I 8, 52, 105, 111, 219, 220, 223, 224, 227, 229, 244, 292, 315, 324, 334, 341, 520, 528, 561, 562, 564, 565, 566, 567, 569; II 66, 114, 115, 116, 117, 120, 121, 122, 123, 128, 129, 131, 142, 150, 226, 229, 233, 240, 241, 242, 243, 249, 250, 252, 253, 263, 267, 268, 269, 272, 273, 274, 276, 278, 279, 285, 292, 293, 309, 318, 319, 320, 321, 322, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 332, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 367, 368, 370, 371, 372, 373, 386, 392, 393, 394, 400, 401, 402

– монографія-передмова В. Антоновича I 52, 344, 345, 349, 350, 352

– «описи» минувшини О. Лазаревського I 52; II 262

– популярні праці (брошури-агітки) II 147, 312

– рецензійна стаття I 52, 113, 126, 175, 228, 440, 527; II 68, 338, 379

– рецензія I 105, 109, 173, 175, 176, 219, 240, 324, 342, 559; II 24, 42, 117, 118, 123, 148, 149, 151, 224, 261, 289, 292, 335, 338, 339, 340, 342, 352, 369, 380, 389, 392, 393, 394, 423

– рецензія-монографія II 263

– «синтетична історія» (багатотомна історія) I 52, 84, 146; II 399

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ («Запорозька держава», «Християнська козацька республіка», «запорозька община», «федеративна громада») I 137, 144, 348, 349, 362, 367, 381,

382, 423, 480, 568; **II** 40, 59, 62, 63, 64, 65, 66, 69, 72, 101, 131, 168, 170, 246, 316, 320, 385, 386, 395

ЗАХІДНИЦТВО I 379

ЗБОРІВСЬКА УГОДА 1649 р. I 237, 238, 369, 507, 528; **II** 37, 100, 236, 421

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ I 109, 151, 165, 326, 327, 434; **II** 401, 402

ІСТОРИЗМ I 12, 48, 60, 94, 101, 147, 161, 194, 234, 305, 322, 362, 430, 512, 513, 514; **II** 359, 383, 403, 454, 465

«**ІСТОРИЯ РУСОВ**» («Історія русів») **I** 62, 67, 78, 89, 91, 102, 106, 109, 111, 121, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 138, 139, 142, 145, 177, 209, 211, 229, 270, 271, 281, 301, 349; **II** 77, 102, 167, 184, 236, 241, 268, 270, 271, 272, 277, 281, 331, 332, 400, 462, 499, 503, 519

КИЇВСЬКА РУСЬ (давньоруська держава, Київська держава, Київська імперія, Київсько-Руська держава) **I** 88, 168, 178, 179, 197, 277, 278, 330, 336, 346, 347, 366, 435, 440, 450, 452, 464, 479, 483, 486, 498, 500, 529, 546, 550; **II** 94, 96, 98, 183, 203, 221, 287, 306, 307, 394, 439, 446, 470

КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ БРАТСТВО («Молода Україна», кирило-мефодіївські братчики) **I** 151, 152, 168, 186, 199, 216, 220, 272, 274, 277, 278, 286; **II** 77, 78, 104, 105, 184, 273, 277, 401, 417, 419, 420, 430, 455, 470, 488, 493, 522

КЛАС (класи, класовий поділ) **I** 312, 332, 405, 473, 474, 476, 477, 479, 482, 495, 498, 568; **II** 37, 45, 46, 57, 58, 69, 89, 91, 94, 95, 99, 100, 101, 103, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 121, 152, 137, 139, 152, 153, 287, 291, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 310, 311, 312, 313, 316, 320, 321, 322, 323, 325, 326, 327, 330, 331, 332, 336, 341, 344, 345, 346, 362, 363, 377, 397, 405, 407

КОЗАКОФІЛЬСТВО («козацький романтизм») **I** 269, 270, 277, 298, 310, 329; **II** 103, 104

КОЗАЦТВО I 90, 92, 93, 94, 111, 126, 138, 139, 140, 148, 179, 180, 181, 183, 195, 196, 197, 204, 226, 230, 233, 241, 255, 256, 261, 271, 286, 287, 292, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 312, 314, 316, 317, 329, 332, 334, 335, 337, 343, 344, 345, 348, 349, 350, 351, 366, 367, 369, 370, 381, 422, 423, 434, 435, 452, 457, 458, 463, 473, 474, 476, 477, 480, 481, 482, 485, 487, 501, 527, 544, 575; **II** 54, 57, 61, 62, 100, 101, 102, 171, 180, 182, 229, 243, 264, 288, 305, 306, 325, 339, 343, 370, 387, 391, 394, 395, 400, 409, 410, 422, 439, 447, 450, 452, 480, 488, 500, 521

– донське, східне **I** 114, 183

– запорозьке, дніпровське **I** 94, 114, 179, 183, 195, 257, 309, 348, 368, 423, 458, 567;

II 386

– періодизація історії **I** 307

– реєстрове, городове **I** 94, 257, 368, 458, 567; **II** 101

– як стан **I** 196, 197, 306, 370

КОЛОМАЦЬКА УГОДА 1687 р. II 245, 246

КОМПАНОУ, праці

1) «Єдність світового історичного процесу» **II** 382

2) «Кипень у “Казані історії”» **II** 385

3) «Культура України в другій половині XVI — першій половині XVII» **II** 394

4) «Міста України в другій половині XVII ст.» **II** 371

5) «Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект дослідження пізнього феодалізму» **II** 381

- 6) «Проблеми українського середньовіччя» II 390
 7) «Творчість Климентія Зинов'єва як одне з джерел вивчення історії Лівобережної України другої половини XVII і початку XVIII ст.» II 369
 8) «Український ренесанс. Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства» II 389, 392
 9) «Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648–1654 рр.» II 367

КОНЦЕПЦІЇ

- «атеїстичного» екзистенціалізму Ж.-П. Сартра II 193
- «бунту мас» Х. Ортеги-і-Гассета I 510
- «буржуазного духу» В. Зомбарта II 47, 80, 81 405
- «возз'єднання» України з Росією («перейславські» тези) II 286, 287, 297, 314, 317, 321, 328, 331, 332, 333, 334, 336, 337, 340, 341, 346, 359, 367, 368, 373, 394–395, 407, 415, 417, 419, 436, 524
- «галицького П'ємонту» С. Томашівського I 529, 544, 545, 548; II 404
- «гміновладства» (самоуправління) Й. Лелевеля I 330
- двомовності II 379
- економічної цілісності УСРР М. Волобуєва II 405
- «єдиної давньоруської (руської) народності» II 286, 306
- «завоювання» О. Т'єррі I 351
- «запізнілого / уповільненого розвитку» Московщини-Росії М. Драгоманова I 422
- «звичайна схема» (російська централістично-династична концепція історії східнослов'янських народів) I 435, 442; II 119, 127
- ірраціональна (романтична) концепція часу I 206
- історії України М. Яворського (схема історії України М. Яворського, «Яворщина») II 93, 101, 107, 405
- історії України О. Оглоблина (концепція «господарської автономії» України, «буржуазна Оглоблінська концепція» українського історичного процесу) II 113, 114, 120, 121, 138, 140, 142, 405, 419
- «Києва як другого Єрусалима» II 245
- «класократична» концепція («класократичної монархії») В. Липинського I 574, 576, 577, 578, 579, 581, 582, 583; II 169, 178, 279
- «колоніального імперіялізму» («українського імперіялізму») М. Слабченка II 87–88
- міфологічна концепція часу I 266
- «надлюдина» та «волі до влади» Ф.-В. Ніцше I 510
- «народів і мас» Г. Ле Бона I 510
- «обірваної Реформації» (розірваної еволюції) М. Драгоманова I 392–393
- «приєднання України до царської Росії як меншого лиха» II 150, 151, 152, 286, 287, 297, 299, 300, 302, 304, 305, 313, 314, 328, 341, 407
- «ренесансно-барокова» концепція походження української культури II 375, 397
- «суспільної солідарності» Я. Новикова II 86
- «торгівельного капіталізму» М. Покровського II 325, 384
- «універсальної енергії» I 492
- феодалізму О. Гінце II 171
- «хвильового» представлення історії Б. Крупницького II 176, 183, 198, 199, 215, 406

КОНСЕРВАТИЗМ (консервативний) I 18, 23, 39, 501, 512, 519, 533, 536, 555, 556, 575, 581; II 185, 216, 280, 401, 403, 423, 424

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ I 315, 388, 389, 418, 419, 420, 425; II 472

КОСМОПОЛІТИЗМ (космополітичний) I 162, 324, 388, 394, 395, 396, 397, 399, 405, 425, 513, 542; II 36, 106, 213, 402

КОСТОМАРОВА М. праці

1) «Автобіографія» I 210, 234

2) «Богдан Хмельницький» (1-е вид. журн. 1857) I 210, 211, 212, 226, 230

3) «Богдан Хмельницький» (2-е вид. 1859) I 171, 202, 211, 212, 226, 230, 232, 234, 240

4) «Богдан Хмельницький» (3-є вид. 1870) I 211, 212, 226, 228, 229, 232, 234, 243, 247

5) «Богдан Хмельницький» (4-е вид. 1884) I 210, 211, 212, 226, 227, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 240, 244, 246, 248, 255, 268, 279

6) «Борьба украинских козаков с Польшею в первой половине XVII-го века, до Богдана Хмельницкого» I 232

7) «Бунт Стеньки Разина» I 223; II 386

8) «Гетманство Выговского» II 386

9) «Гетманство Юрия Хмельницкого» I 210

10) «Две русские народности» I 189, 407

11) «Историческая поэзия и новые ее материалы» I 192

12) «Книга буття українського народу» I 152, 189, 193, 199, 200, 204, 216; II 77

13) «Лекции по русской истории» I 191, 193

14) «Мазепа» I 202, 247, 250, 252, 261, 262, 268

15) «Мазепинцы» I 254, 259, 261

16) «Начало единодержавия в древней Руси» I 198

17) «О козачестве. Ответ «Виленскому Вестнику» I 261

18) «О причинах и характере унии в Западной России» I 186

19) «Об историческом значении русской народной поэзии» I 187, 209

20) «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетиях» I 215, 254

21) «Руина...» I 202, 247, 248

22) «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» I 202, 222, 225, 263–264

23) «Севернорусские народоправства во времена удельно–вечевого уклада. Новгород–Псков–Вятка» I 193

24) «Скотской бунт. Письмо Малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю» I 289

25) «Украина (Письмо к издателю “Колокола”» I 217

26) «Черты сопротивления власти при Петре Великом» I 203, 257

27) «Южная Русь и козачество до восстания Богдана Хмельницкого» I 232

КРУПНИЦЬКОГО Б., праці

1) «Гетьман Мазепа в світлі німецької літератури його часу» II 167

2) «Гетьман Пилип Орлик, 1672–1742» II 168

3) «До методологічних проблем української історії» II 172

4) «Історіознавчі проблеми історії України» II 200

5) «Основні проблеми історії України» II 184, 200

6) «Україна між Заходом та Сходом» II 209

7) «Geschichte der Ukraine» («Історія України») II 170, 171

8) «Hetman Mazepa und seine Zeit (1687–1709)» («Гетьман Мазепа та його доба») II 170

КУЛІША П. праці

- 1) «Борьба шляхты с козаками за обладание Украиной обеих сторон Днепра» I 285
- 2) «Взгляд южнорусского человека XVI столетия на немецко-польскую цивилизацию» I 281
- 3) «Жизнь Куліша» I 271
- 4) «Записки о Южной Руси» I 177, 212, 279, 280, 281, 295
- 5) «Історичне оповідання» I 272, 276
- 6) «История воссоединения Руси» (СПб., 1874. — Т. 1–2; М., 1877. — Т. 3) I 290, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 301, 302, 304, 306, 307, 310, 312, 313
- 7) «История воссоединения Руси» (авторський список до другого, доповненого, переробленого та неопублікованого видання) I 295, 307, 309
- 8) «Історія України і Галичини» I 293
- 9) «Історія України од найдавніших часів» I 277, 286
- 10) «История украинского козачества до Богдана Хмельницкого» (одна з первісних назв «Истории воссоединения Руси») I 293
- 11) «Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького» I 270
- 12) «Козаки по отношению к государству и обществу» I 307, 310
- 13) «Коротенька історія нашого народу Українського, як він проявивсь проміж іншими народами, що з ним діялось із давніх давен і як він пробув на світі аж до нашого часу» I 287
- 14) «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року» I 290, 299, 316
- 15) «Критико-библиографические Работы для Истории Воссоединения Руси» I 295
- 16) «Листи з хутора» I 281
- 17) «Магомет і Хадиза» I 316
- 18) «Материалы для истории Воссоединения Руси» I 295, 296, 304
- 19) «Обзор украинской словесности» I 254
- 20) «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» I 293, 294, 295, 307, 310
- 21) «Падение шляхетского господства в Украине обеих сторон Днепра, в XVII столетии» I 285
- 22) «Первий період козацтва од его початку до ворогування з ляхами» I 292, 293
- 23) «Повесть об украинском народе» I 271
- 24) «Повість про Українську землю, як вона вибилась із-під Польщі і прийшла під Московську державу (1340–1654)» (українськомовна версія «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)») I 294
- 25) «Украинофилам» I 297
- 26) «Украинские казаки и паны в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого» I 314
- 27) «Украинские народные предания» I 270
- 28) «Україна. Од початку Вкраїни до Батька Хмельницького» I 270, 278, 279, 295
- 29) «Ульяна Терентьевна» I 273
- 30) «Хуторская философия и удаленная от света поэзия» I 273, 294, 300, 311
- 31) «Черная рада» («Чорна рада») I 174, 280, 281

ЛАЗАРЕВСЬКОГО О., праці

- 1) «Из истории сел и селян левобережной Малороссии: полковник Галаган в приднепровских своих маетностях» II 262
- 2) «К истории землевладения в Левобережной Малороссии» II 262
- 3) «К истории статутных судов в Левобережной Малороссии» II 262
- 4) «Люди Старой Малороссии» II 261, 272
- 5) «Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.): Историко-юридический очерк по архивным источникам» II 262, 263, 267
- 6) «Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления» II 257, 261, 262, 263, 264, 266, 270, 272
- 7) «Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношении» II 257

ЛИПИНСЬКОГО В., праці

- 1) «Другий акт» I 561
- 2) «За що ми повинні дякувати Володимиру Антоновичу (Причинок до характеристики. З приводу статті д. О. Л. “Світлій пам’яті Володимира Антоновича” в ч. 54 “Ради”») I 559
- 3) «Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму» I 567, 571, 572, 573, 574, 578, 579, 581, 582, 583, 585; II 225
- 4) «Станіслав Михайло Кричевський» («Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego») I 561
- 5) «Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті» I 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 576; II 130, 131, 226, 268, 324
- 6) «Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького» I 561
- 7) «Dwie chwile z dziejów porowolucyjnej Ukrainy» («Два моменти з історії пореволюційної України») I 566
- 8) «Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Świącickiego i Tadeusza Rybskiego», збірник (альманах), укладений В. Липинським I 558, 559; II 326

ЛІБЕРАЛІЗМ (ліберальний) I 39, 150, 387, 388, 389, 398, 406, 509, 542, 575; II 402**ЛЮДИНА ІСТОРИЧНА II 185, 186, 189, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 200, 215, 216, 273, 275, 352, 362**

- діяльність II 191, 192, 215, 273
- екзистенція II 196
- реакції II 190, 191, 192, 215
- «творчі пориви» II 215

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО (Магдебурія) I 352; II 203, 370, 371**МАЗЕПІНСЬКА ДОБА (Мазепинський ренесанс) II 129, 131, 132, 168, 219, 223, 232, 233, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 248, 249, 250, 252, 254, 275, 276, 406****МАКСИМОВИЧА М. праці**

- 1) «Бубновская сотня» I 176
- 2) «Воспоминания о пребывании в Москве Мицкевича» I 160
- 3) «Исторические письма о козаках приднепровских» I 172, 174

- 4) «История древней русской словесности» I 173
- 5) «Малороссийские песни» I 97, 158, 159, 194
- 6) «О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке (Письмо к М. А. Грабовскому)» I 176
- 7) «Об истинном просвещении» I 156
- 8) «Об участии и значении Киева в общей жизни России» I 168
- 9) «Об участии Московского университета в просвещении России» I 155
- 10) «Обозрение старого Киева» I 175
- 11) «Письма о Богдане Хмельницком» I 171, 173, 174, 175
- 12) «Письма о Киеве и Воспоминания о Тавриде» I 173
- 13) «Полемическое Обозрение Малороссийской Словесности» I 165
- 14) «Размышления о природе» I 157
- 15) «Речь о русском просвещении» I 155
- 16) «Сборник украинских песен» I 158, 211
- 17) «Сказание о Колиивщине» I 143, 167, 180
- 18) «Сказание о Межигорском монастыре» I 174
- 19) «Топографические заметки Киевлянина» I 177
- 20) «Украинские народные песни» I 158, 271

МАРКЕВИЧА М. праці

- 1) «История Малороссии» I 79, 104, 121, 122, 124, 126, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 211, 212; II 400
- 2) «О Малороссии» I 126
- 3) «О Малороссии и об Украине» I 126
- 4) «О народах Обитавших в Стране, где Господствует Язык Малороссийский» I 126
- 5) «Украинские мелодии» I 124

МАРКСИЗМ (марксистський) I 19, 326, 333, 417, 429, 443; II 6, 8, 9, 10, 23, 44, 45, 46, 49, 81, 86, 89, 90, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 106, 109, 110, 114, 136, 137, 140, 141, 143, 144, 193, 292, 294, 317, 367, 387, 388, 390, 396, 397, 405, 407

МЕНТАЛЬНІСТЬ (ментальний) II 212, 218, 267

МЕТОДИ

- генералізуючий (генералізація, «генералізуюча метода») I 317, 321, 324, 356, 364, 367, 401, 411, 413, 414, 425, 441, 442, 447, 451, 454, 459, 462, 465, 477, 493, 494, 531, 537, 539, 565, 569; II 9, 42, 49, 50, 52, 53, 54, 67, 68, 71, 80, 83, 115, 117, 189, 190, 242, 244, 259, 260, 274, 373
- «дескриптивна метода» I 219
- «діалектико-матеріалістичний метод» («історико-матеріалістичний метод», «матеріалістичне розуміння історії») II 137, 383
- «заперечення» В. Петрова II 176
- історико-генетичний («генетична метода», генетичний, історично-генетичний) I 322, 403, 458; II 172, 173, 177, 402
- компаративний («зрівнююча» метода, порівняльно-історичний, історико-порівняльний, історично-порівняльний) I 299, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 425; II 14, 24, 25, 26, 33, 42, 64, 67, 68, 71, 125, 167, 173, 179, 202, 207, 208, 209, 211, 213, 216, 223, 230, 235, 248, 254, 292, 367, 382, 385, 387, 389, 390, 392, 396, 397, 402, 404, 455, 486, 495
- критичний (історико-філологічний) I 149, 181, 182
- лабораторний метод» М. Грушевського I 441

- «позитивний метод» М. Максимовича I 162
  - порівняльно-історичний та порівняльно-соціологічний методи М. Карєєва I 403
  - семантичний аналіз I 46
  - семіотичний аналіз I 46
  - «синтетичний» М. Слабченка II 42, 43, 67
  - системно-структурний I 44
  - соціологічний («порівняльно-соціологічний», універсальний, «структуральна метода», «універсальна метода», «цілостева метода») I 409; II 32, 39, 93, 172, 173, 175, 176, 177, 216
  - «соціологічного семантичного аналізу» К. Мангайма I 20
  - статистичний («математичний») I 442
  - типологічний (історико-типологічний, історично-типологічний, типологія) I 356, 357, 358, 359, 361, 362, 364, 368, 371, 512, 539, 540, 542, 543, 544, 546, 547, 548, 549, 552, 553, 554; II 26, 31, 33, 43, 67, 68, 216, 402, 404, 491
  - «універсальної тотожності» II 171
  - функціональний (структурно-функціональний) I 44, 578
- МОНОГОЛО-ТАТАРСЬКА НАВАЛА I 93, 98, 107, 117, 129, 178, 181, 216, 311, 347, 348; II 96, 287, 306

НАПРЯМИ НАУКОВО-ІСТОРИЧНІ (історіографічні)

- державницький («антинародницький», державницька школа) I 325, 432, 555, 567, 569; II 6, 131, 158, 164, 172, 173, 174, 177, 179, 323-324
  - народницький (народницька школа) I 127, 155, 325, 432; II 140, 158, 172, 174, 177, 179
  - неонародницький I 466
  - реформістський (нонконформістський, ревізійністський, реабілітаційний) II 291, 296, 342, 346, 407, 408
  - соціологічний II 177
- НАРОД («народна маса», народ / нація) I 52, 127, 136, 143, 145, 148, 153, 165, 168, 169, 186, 189, 192, 196, 197, 201, 202, 203, 207, 215, 231, 235, 236, 237, 245, 251, 257, 263, 280, 282, 285, 288, 303, 312, 313, 336, 337, 349, 353, 354, 359, 361, 362, 363, 380, 384, 397, 407, 410, 461, 466, 467, 469, 470, 471, 474, 475, 483, 491, 494, 496, 499, 505, 507, 508, 557; II 228, 265, 292, 304, 305, 307, 308, 309, 310, 311, 313, 320, 321, 322, 324, 325, 345, 357, 372, 379, 382, 393, 403, 519, 520
- НАРОДНИЦТВО (Народницький рух) I 145, 159, 315, 322, 332, 511, 557; II 85, 104, 106, 107, 108, 172, 173, 174, 183, 259, 293, 310, 406
- НЕОКАНТІАНСТВО (неокантіанський) I 15, 16, 19, 51, 326, 403, 427, 430, 439, 444, 447, 510, 513; II 10, 16, 18, 34, 86, 114, 133, 145, 403, 404
- НЕОПЛАТОНІЗМ I 163, 272, 292
- НЕОРОМАНТИЗМ I 50, 52, 111, 326, 483, 492, 497, 509, 510, 512, 538, 555, 556, 558, 559, 564, 586; II 16, 34, 268, 403, 404, 406, 515
- НЕОРОМАНТИЧНЕ ІСТОРІОПИСАННЯ I 510, 512, 513, 514, 515, 525, 527, 529, 533, 535, 538, 539, 548, 555, 557, 560, 561, 562, 564, 565, 567, 568, 572, 573, 575, 581, 583, 584, 585; II 6, 130, 133, 158, 159, 163, 168, 169, 190, 215, 216, 219, 220, 222, 226, 228, 234, 236, 238, 249, 250, 253, 254, 268, 269, 270, 273, 277, 278, 282, 404, 405
- антигерої (псевдогерої) I 514, 524, 525, 535

- аристократія («державотворча верства», «провідна верства», еліта, елітаризм) **I** 534, 571, 575, 579, 580, 583, 584, 585; **II** 270, 278, 281
  - воля (волютаризм) **I** 511, 512, 524, 525, 568, 573, 574, 576, 578, 583, 585; **II** 169, 170, 225, 249, 403, 404
  - героїчне (героїзація, героїзм, культ героїв, «культурний герой», «пантеон героїв») **I** 510, 511, 514, 515, 524, 525, 534, 535, 548, 549, 551, 552, 561, 562, 567, 568, 570, 576, 585; **II** 168, 225, 242, 249, 250, 270, 403, 404
  - енергія як культурна вартість **I** 434, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 493, 494, 511, 524, 525, 526, 542, 568; **II** 31, 197, 215, 217
  - етично-моральні цінності **I** 511
  - жертва (жертвенна посвята, жертвенна спокута, жертвенне призначення, мучеництво, самопожертва) **I** 511, 535, 560, 561, 562, 564, 566, 567, 570, 585; **II** 169, 270
  - індивідуалізація **I** 512, 513, 525
  - інтуїтивізм **I** 510, 511, 513, 514, 515, 525, 534, 538, 543, 575, 576, 579, 583, 585, 586; **II** 6, 175, 403
  - ірраціоналізм **I** 510, 511, 514, 515, 521, 525, 534, 535, 538, 543, 565, 568, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 583, 585; **II** 6, 226
  - кризова доба **I** 566
  - культурне / цивілізаційне перехрестя (Захід / Схід, культурний окциденталізм) **I** 532, 533, 547, 550, 553, 569, 571, 585; **II** 201, 203, 210, 211, 212
  - месіанізм (місія в історії) **I** 511, 546; **II** 225
  - міф (легенда, міфічний) **I** 510, 512, 531, 552, 562, 572, 583, 585
  - нація («дух нації», «національний дух», «національний організм», «національна індивідуальність», національність, «народний дух») **I** 526, 533, 534, 543, 560, 566, 567, 568, 574, 576, 578, 579, 582; **II** 220
  - оптимізм (оптимістичні настанови) **I** 511, 512
  - органіцизм (організм, «органічна сполука») **I** 511, 527, 534, 543, 546, 562, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 584, 586; **II** 403
  - персоніфікація (персоналізація) **I** 511, 571, 585; **II** 224, 240, 245, 246, 403, 406
  - саморефлексія автора-теоретика **I** 572, 573, 574
  - «сила фізична» / «сила духовна» («матеріальна сила» / «моральний авторитет») **I** 483, 511, 527, 561, 563, 570, 573, 574, 578, 585; **II** 225, 226, 249, 404
  - символічне (символістська естетика, символістське представлення) **I** 512, 538, 539, 548, 551, 552, 553, 554, 555, 563, 564, 569, 571, 572, 585; **II** 239
  - слава (славетність) **I** 511
  - «територіалізм» (ідея Землі, територіальний патріотизм, територіальна чи «крайова» свідомість) **I** 560, 576; **II** 225, 232, 279
  - «травматичний досвід» **I** 580; **II** 5, 6, 158, 162, 189, 196, 238, 406
  - традиція (традиціоналізм) **I** 575, 582, 585
  - харизма («велика людина», «велика індивідуальність», харизматична модель) **I** 492, 507, 511, 514, 550, 551, 555, 561, 562, 563, 567, 568, 570, 576, 585; **II** 225, 226, 227, 228, 229, 231, 238, 239, 240, 242, 245, 246, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 404, 406
- НОВА МАЛОРОСІЯ II** 267
- ОБРАЗ / ОБРАЗИ I** 9, 12, 13, 15, 18, 20, 25, 29, 31, 36, 43, 45, 46, 47, 55, 56, 59, 60, 97, 107, 121, 130, 140, 149, 160, 161, 165, 171, 176, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 190, 191, 194, 201, 202, 205, 208, 220, 223, 224, 226, 229, 231, 233, 237, 239, 243, 244, 247, 248, 255,

256, 258, 259, 263, 267, 281, 290, 305, 308, 324, 329, 339, 340, 343, 355, 356, 357, 358, 371, 380, 427, 442, 444, 453, 456, 458, 472, 492, 502, 512, 516, 519, 521, 522, 523, 524, 525, 527, 528, 530, 531, 532, 534, 535, 537, 538, 547, 552, 562, 563, 567, 568, 571, 572, 577; II 26, 44, 114, 130, 156, 169, 222, 223, 226, 227, 228, 229, 230, 234, 238, 239, 240, 242, 243, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 261, 267, 278, 279, 281, 282, 356, 387, 388, 401, 406

ОБЩИНА I 330, 331, 345, 346, 347, 348, 367; II 84

ОГЛОБЛИНА О., праці

- 1) «Буржуазна історична школа Довнар-Запольського (До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії)» II 143
- 2) «Гетьман Іван Мазепа і Москва» II 249
- 3) «Гетьман Іван Мазепа та його доба» II 240, 241, 250, 253
- 4) «Династична ідея в державно-політичній думці України-Гетьманщини XVII–XVIII ст.» II 229, 232–233
- 5) «Думки про Хмельниччину» II 223, 224, 226, 227, 244
- 6) «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)» II 140
- 7) «З історії українсько-російських економічних відносин. Тариф 1822 р. і Україна» II 123
- 8) «З настрою буржуазної інтелігенції 1917 р. («Щоденник» та листування гетьманського історика В. Модзалевського)» II 145
- 9) «За марксо-ленінську методологію в історичній науці» II 139
- 10) «Золотий спокій» II 219, 223
- 11) «Кріпацька фабрика» II 119, 269
- 12) «Люди Нової України» II 276
- 13) «Люди Старої України» II 271, 272, 273, 274, 275, 276, 279
- 14) «Металургія Правобережної України XVI–XIX століття: Історико-економічне дослідження» II 141
- 15) «Нариси з історії капіталізму на Україні. Вип. 1: Україна в суперечках міжнародної економіки й політики за першої половини XIX століття» II 125
- 16) «Нариси з історії України. Вип. 6: Україна в кінці XVII — в першій чверті XVIII ст.» II 149, 150, 153, 154
- 17) «Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине» II 119, 269
- 18) «Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика» II 119, 128
- 19) «Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року)» II 221
- 20) «Україна в часи Петра I» II 147
- 21) «Українсько-московська угода 1654» II 235
- 22) «Хмельниччина і українська державність» II 342

ПАНРУСИЗМ II 86, 87

ПАНСЛАВІЗМ I 199, 276, 373; II 87, 102

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 р. I 242, 309–310, 381, 423, 481, 536, 550, 551, 552, 572; II 100, 101, 227, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 286, 287, 291, 299, 300, 301, 311, 313, 314, 315, 319, 331, 334, 373, 411, 421, 462, 479

ПЕРІОДИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА ОКРЕМИХ ЕПОХ

– В. Антоновича I 192

- Д. Бантиша-Каменського I 92–93
- М. Драгоманова I 192, 405
- М. Костомарова I 192
- Б. Крупницького II 182–184, 406
- М. Максимовича I 163, 181
- М. Маркевича I 129
- О. Оглоблина II 138, 276
- Л. Окіншевича II 181–182
- М. Слабченка II 37, 59
- М. Яворського II 92–93

ПЕРСОНАЛІЗМ II 157, 177, 178, 191, 192, 195, 216, 406, 461

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА I 465, 470, 494, 528, 529, 565; II 5, 6, 7, 12, 13, 45, 82, 164, 165, 196

ПОЗИТИВІЗМ I 15, 50, 55, 121, 152, 162, 193, 228, 229, 233, 244, 269, 281, 282, 283, 288, 290, 292, 297, 298, 299, 300, 302, 303, 304, 306, 308, 312, 313, 314, 316, 317, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 332, 334, 335, 338, 339, 340, 342, 343, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 364, 374, 383, 398, 401, 404, 425, 427, 429, 430, 431, 439, 447, 459, 475, 478, 484, 492, 493, 509, 510, 578, 586; II 17, 33, 260, 276, 400, 401, 402, 403, 406, 448

ПОЗИТИВІСТСЬКЕ ІСТОРІОПИСАННЯ I 152, 162, 193, 228, 229, 233, 244, 269, 281, 282, 283, 288, 290, 292, 297, 298, 299, 300, 302, 303, 304, 306, 308, 312, 313, 314, 316, 317, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 339, 342, 356, 358, 359, 362, 364, 366, 374, 377, 382, 383, 400, 401, 402, 403, 409, 410, 414, 416, 421, 424, 425, 426, 427, 429, 439, 441, 446, 447, 454, 459, 461, 465, 478, 484, 489, 491, 494, 513, 515, 519, 531, 534, 539, 541, 564, 565, 568, 569; II 10, 12, 18, 20, 27, 30, 34, 42, 51, 115, 117, 118, 120, 121, 130, 133, 216, 250, 259, 260, 335

– генералізація I 317, 321, 324, 356, 364, 367, 401, 411, 413, 414, 425, 441, 442, 447, 451, 454, 459, 462, 465, 477, 493, 494, 522, 531, 537, 539, 565; II 42, 190

– гіпотези попередні I 356, 404, 442, 543

– дегероїзація I 286, 300, 308, 310, 311, 317, 325

– деміфологізація (демистифікація) I 300, 311, 316, 408

– детермінізм I 52, 314, 322, 323, 326, 331, 355, 398, 461, 494, 569; II 9, 22, 176, 402

– динаміка I 400; II 42, 68, 120, 133

– закон (закономірність) I 282, 297, 298, 302, 312, 321, 324, 343, 356, 382, 400, 425, 462, 494, 569; II 176, 189, 190, 191

– еволюція (еволюціонізм, еволюційний, «колесо еволюції») I 299, 322, 323, 325, 356, 357, 362, 366, 371, 375, 386, 387, 389, 392, 393, 399, 400, 401, 403, 404, 410, 412, 414, 416, 418, 420, 421, 422, 425, 430, 439, 447, 453, 456, 457, 459, 461, 465, 469, 471, 472, 477, 478, 493, 494, 501, 502, 508, 525, 526, 534, 535, 536, 541, 542, 547, 554, 564; II 33, 199, 357, 402, 403

– каузальність (каузальна залежність) I 52, 323, 326, 377, 400, 401, 403, 429, 459, 462, 465, 494, 519, 565; II 23, 27, 69, 86, 91, 117, 133, 157, 189, 191, 273, 276, 402

– культ світської релігії (світський культ, культ людства) I 320

– натуралістична програма пізнання (натуралістичний історизм) I 299, 321, 322, 324, 335, 356, 357, 366, 375, 400, 401, 404, 445, 446, 459, 475, 484, 512, 513, 526, 538, 539; II 382, 401, 402

– нація («етнографічно-культурна одиниця», «етнічна особина», «народна маса», народність, національність) I 336, 359, 360, 363, 371, 396, 399, 407, 427, 430, 464, 468, 472, 490, 493; II 403

- об'єктивізм I 325, 342, 355, 377, 431, 433, 442, 448, 465, 475, 494, 504
- одноманітність (однорідність) репрезентації минувшини I 324, 325, 402, 425, 459; II 41–42
- оптимізм (оптимістичні настанови) I 320, 325
- органіцизм (організм, «органічна цілість», органічність, соціал-органіцизм, «соціальне тіло», «тіло») I 193, 312, 321, 322, 324, 357, 365, 366, 371, 374, 401, 404, 439, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 452, 459, 465, 469, 483, 508, 518, 541, 577; II 23, 31, 33
- поступ (поступовість) I 281, 282, 312, 313, 320, 321, 331, 336, 340, 359, 366, 371, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 382, 383, 384, 385, 386, 389, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 404, 452, 453, 454, 455, 456, 519, 525, 526, 534, 541; II 30, 155, 156, 183, 199, 522
- прогностичність (передбачення майбуття) I 52, 319, 324, 418, 421, 425; II 383
- солідарність (солідаризм) I 454, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 494, 495; II 31, 86
- стадіальність (стадії, стадіальний поділ) I 404, 410, 412, 414, 415, 420, 421, 422, 425, 430, 431, 452, 453, 454, 464, 465, 469, 494; II 33, 402
- статика I 400; II 42, 68, 120, 133
- сцієнтизм (натуралістичний сцієнтизм) I 45, 245, 252, 302, 304, 323, 324, 325, 377, 431, 441, 442, 443, 448, 465, 509, 515, 559, 564; II 10, 17, 18, 19, 34, 250, 252, 253, 276, 383, 396, 402, 403, 406
- факторний підхід (факторний аналіз, «теорія факторів») I 323, 336, 338, 344, 345, 353, 357, 362, 363, 364, 371, 424, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 469, 503, 534; II 21

ПОСТМОДЕРНІЗМ I 38, 40, 48**ПОСТПОЗИТИВИЗМ I 17****ПРАКТИКИ ДОСЛІДНИЦЬКІ**

- антикварні I 61, 62, 63, 79, 124, 127, 132, 134, 136, 140, 214, 269; II 259, 260, 280, 400
- антропологічні I 336, 358, 402; II 7, 31, 157, 402
- археографічні I 153, 209, 269; II 115, 128, 257, 269, 308, 309, 315
- археологічні I 153, 269, 343, 357, 358, 362, 402, 458; II 400
- архівні (архівознавчі) I 63, 111, 153, 249, 323; II 115, 117, 118, 129, 132, 219, 234, 269, 308, 363, 394, 400, 404
- бібліографічні II 117, 257, 290
- бібліотечні II 257
- біографічні I 74, 84, 176; II 265, 271, 272, 275, 276, 277, 279
- генеалогічні II 128, 153, 219, 225, 265, 266, 270, 271, 274, 275
- джерелознавчі I 249; II 128, 219, 234, 257, 269, 327, 394, 404
- етнографічні I 63, 124, 127, 134, 148, 153, 159, 165, 166, 167, 191, 209, 216, 235, 244, 245, 269, 270, 279, 322, 336, 352, 358, 379, 402, 404, 411, 413, 414, 416, 425; II 22, 24, 27, 400
- етнологічні I 404, 415, 458; II 7, 22, 31, 32, 33, 68
- інтердисциплінарні I 18, 32, 40, 44, 147
- історіографічні II 290, 323, 327
- краєзнавчі II 137, 280, 400
- літературні I 63, 79, 124, 127, 148, 153, 166, 172, 191, 245, 269, 301; II 400, 401
- мистецько-естетичні II 400
- мовні (мовознавчі) I 63, 153, 165, 191, 269; II 400
- музеєзнавчі (музейні) II 365, 366, 380, 388
- постмодерністські I 40, 41

- фольклорні (фольклористичні) I 148, 165, 166, 167, 270, 279, 379, 400, 402, 404, 411, 414, 415, 416, 425; II 24, 26, 400
- ПРЕРОМАНТИЗМ (предромантизм) I 59, 61, 62, 331
- ПРОСВІТНИЦТВО I 50, 57, 58, 98, 99, 141, 162, 163, 164, 168, 238, 273, 274, 425, 439; II 184, 258, 260, 267, 275, 280, 355, 369, 399, 401
- ПРОСВІТНИЦЬКО-РАЦІОНАЛЬНЕ ІСТОРІОПИСАННЯ I 63, 146, 316
  - архаїка (архаїчність) I 58, 97, 98
  - емансипація людини I 58
  - моралізаторство (повчання) I 58, 59, 74, 75, 94, 99, 100, 107, 137, 274, 288, 316, 446; II 258, 399
  - однорідність (одноманітність) представлення минулого I 59, 98, 102, 107, 108, 114, 129, 138; II 399
  - опозиції: архаїка / просвітництво (варварство / цивілізація, архаїка / цивілізація, варварство / культура, природний стан / цивілізація) I 59, 98, 99, 100, 101, 107, 273, 283, 288
  - оптимізм I 58, 59
  - право I 57, 107, 277, 354; II 400
  - прагматизм I 59, 100, 281, 287
  - природа I 59, 98, 107, 317, 354; II 400
  - розум I 57, 58, 59, 60, 97, 99, 161, 163, 281, 285, 318, 321, 331, 354
  - секуляризація I 58
  - славетність I 82, 83, 85, 96, 102
  - універсальність (універсалізм) I 59, 107, 150, 161, 185

РАДЯНСЬКЕ УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРІОПИСАННЯ II 58

- героїзація народу (героїка народної боротьби) II 284, 309, 310, 321, 349
- детермінізм II 43, 45, 353, 380, 382, 396
- дискурс «великого російського народу» («народу-вождя», «народу-переможця», «народу-тріумфатора») II 138, 283, 286, 302, 311, 312, 346, 368, 407
- дискурс «дружби народів» («великої дружби») II 292, 302, 311, 312, 315, 321, 326, 335, 340, 341, 343, 346, 377, 407
- «дожовтнева» (дореволюційна спадщина, стара спадщина) II 290, 292, 352, 355, 388, 407, 408
- «епоха місцевого значення», термін О. Компан II 385, 390, 396
- «законооб'єктивні» (законо історичного розвитку, суспільні закони, закономірності) II 191, 289, 353, 354, 358, 360, 362, 374, 383, 385, 387, 396
- імперський дискурс (старий імперський дискурс) II 284, 287, 291
- класовий дискурс («закон класової боротьби», класова боротьба) II 137, 139, 152, 153, 287, 291, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 310, 311, 312, 313, 316, 320, 321, 322, 323, 325, 326, 327, 330, 331, 332, 336, 341, 344, 345, 346, 362, 363, 377, 397, 407
- «колективний стиль» («великі форми») писань II 288, 289, 292, 296, 407
- колоніальна політика (колоніальний гніт) II 316, 395
- «культ особи» (сталінізм) II 178, 283, 285, 286, 288, 297, 308, 351, 352, 407, 421
- «міжформаційні стики» («міжформаційний перехід») II 81, 374, 375, 383, 391, 396, 407
- модернізація історії та окремих епох II 292, 362, 373, 374, 375, 376, 377, 390, 397, 407

- новий «народницький» дискурс («народницький» дискурс) II 291, 292, 299, 304, 310, 311, 312, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 330, 331, 336, 343, 345, 357, 358, 377, 407
- парадокс, термін Ф. Шевченка II 354, 360, 362, 421
- «паралельний» (республіканський) наратив (республіканська історія) II 11, 109, 283, 285, 290, 291, 292, 293, 294, 296, 306, 308, 309, 310, 311, 317, 346, 356, 357, 362, 363, 368, 372, 373, 376, 377, 389, 390, 394, 396, 397, 405, 407, 408
- «покаянні» та «викривальні» тексти («покаянний жанр», «погромні» праці) II 111, 135-136, 139, 141, 142, 143, 144, 146, 152, 218, 405, 410
- поступ, прогрес (машкара «прогресивності», «прогресивний») II 287, 289, 291, 322, 324, 325, 326, 343, 357, 361, 368, 371, 372, 407, 420
- «приєднання», термін Ф. Шевченка II 318, 328, 331, 332, 334, 338, 339, 340, 344, 346
- реакція на модернізацію історії II 337, 359, 407, 408
- ритуал «спокути гріхів» («обряд каяття») II 138-139, 142, 143, 405
- «точна наука» («точне знання»), термін О. Компан II 376, 382, 384, 387, 396, 397, 408
- український радянський патріотизм («локальний патріотизм») II 284, 288, 309, 349, 387
- хрущовська лібералізація («відлига», десталінізація) I 112; II 285, 288, 289, 348, 351, 362, 407
- часткова реабілітація істориків II 290, 294, 349, 407
- РАЦІОНАЛІЗМ ПРОСВІТНИЦЬКИЙ I 57-60, 97, 107, 114, 117, 127, 140, 141, 142, 145, 148, 149, 152, 162, 164, 185, 186, 200, 204, 221, 272, 275, 283, 285, 287, 288, 300, 302, 313, 314, 316, 317, 321, 331, 332, 333, 338, 339, 340, 346, 349, 353, 354, 363, 364, 372, 383, 396, 446, 484, 497; II 205, 260, 267, 355, 400, 401, 402
- РЕВОЛЮЦІЯ I 386, 389, 399, 496, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508; II 69, 91, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 106, 108, 198, 281, 385, 502
- РЕВОЛЮЦІЯ ЖОВТНЕВА 1917 р. (жовтнева революція, пролетарська революція, соціалістична революція) II 27, 145, 187-188, 204, 287
- РЕВОЛЮЦІЯ КОМУНАРІВ 1871 р. II 254
- РЕВОЛЮЦІЯ ЛЮТНЕВА 1917 р. (буржуазна революція) II 81, 107
- РЕВОЛЮЦІЯ 1905-1907 рр. I 448, 504; II 27, 71, 87, 107
- РЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКА 1917-1921 рр. I 437, 502, 581; II 69, 108, 164, 178, 207, 268, 406
- РЕВОЛЮЦІЯ ФРАНЦУЗЬКА кінця XVIII ст. I 57, 200, 375, 421, 446, 454, 504; II 81, 206, 207, 208, 216, 281
- РЕНЕСАНС (Відродження) II 184, 205, 292, 385, 389, 390, 394, 396, 412, 535
- РЕФОРМА 1861 р. (Велика реформа) I 328, 333, 352, 374, 381; II 40, 74, 80, 84, 254, 255, 260
- РЕФОРМАЦІЯ II 101, 205, 390, 392, 396, 412
- РИТМ ІСТОРИЧНИЙ (ритмічність) I 15, 19; II 175-176, 182, 190, 192, 206, 216, 217
- РОМАНТИЗМ I 12, 50, 55, 59, 60, 61, 62, 63, 97, 105, 111, 117, 121, 134, 136, 137, 138, 139, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 159, 162, 164, 165, 167, 169, 170, 185, 186, 188, 191, 193, 194, 197, 200, 207, 208, 216, 245, 256, 269, 270, 276, 282, 283, 284, 297, 298, 299, 303, 304, 305, 306, 310, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 326, 329, 332, 339, 340, 344, 349, 364, 429, 439, 471, 484, 492, 510, 512, 514; II 79, 215, 399, 400, 401, 402, 403, 455, 456, 472, 481
- РОМАНТИЧНЕ ІСТОРІОПИСАННЯ I 12, 105, 109, 147, 148, 149, 150, 153, 169, 180, 182, 185, 194, 214, 220, 232, 233, 236, 245, 251, 264, 266, 272, 277, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 307, 308, 312, 317, 318, 325, 329, 345, 350, 364, 366, 400, 408, 411, 439, 446, 466,

- 467, 475, 485, 521, 565, 568, 569, 575, 576, 585; II 8, 19, 22, 133, 173, 226, 236, 259, 262, 401,
- апокрифічні сюжети I 138, 145, 234, 245
  - Божий Дух (Провидіння Боже, Промисел Божий, Божа Воля, Творець) I 149, 154, 157, 207, 272, 275, 277, 278, 303, 312
  - героїчне (героїзм в історії, героїка) I 132, 141, 145, 150, 158, 188, 191, 197, 226, 244, 245, 255, 263, 271, 281, 285, 308, 345, 350; II 8, 22, 226, 262, 400
  - емпатія I 208, 236, 245, 252
  - естетизм I 12, 124, 127, 131, 132, 134, 136, 137, 138, 140, 143, 145, 146, 153, 165, 291, 305, 521
  - етнографізм I 140, 145, 146, 148, 165
  - жертва (жертвовність, жертвовна спокута, Божа кара) I 207, 256, 263
  - індивідуалізація I 59, 149, 164, 268
  - інтуїтивізм I 12, 60, 147, 149, 208, 213, 215, 219, 220, 221, 224, 225, 245, 252, 269, 323, 345, 352, 354, 495
  - ірраціоналізм I 59, 150, 161, 164, 180, 185, 186, 205, 206, 225, 240, 242, 245, 317, 345, 352, 495
  - катастрофічність I 129, 131, 138, 139, 145, 148
  - месіанізм (призначення народу / нації, обраного народу, «теорія місії народів») I 62, 152, 199, 200, 207, 222, 382, 436, 454
  - міф (міфічне, міфореальність, міфотворчість) I 152, 180, 191, 256, 260, 262, 263, 265, 266, 267, 268, 270, 498
  - «мовна програма» («мовна концепція») I 150, 165, 167, 184, 189, 270, 379, 574; II 400
  - морально-етична мотивація I 148, 232, 257, 275, 289, 303, 312, 314, 521
  - народ / нація як масовий (колективний герой) I 52, 127, 136, 143, 145, 148, 153, 165, 168, 169, 186, 189, 192, 201, 202, 207, 208, 213, 215, 231, 235, 236, 237, 241, 242, 245, 248, 251, 255, 257, 262, 267, 268, 284, 313, 317, 352, 470, 476, 485, 506; II 226
  - «народний дух» («дух нації», «національний дух») I 60, 151, 158, 165, 166, 167, 180, 181, 191, 192, 194, 195, 196, 201, 202, 203, 204, 206, 207, 245, 251, 256, 261, 262, 267, 278, 285, 295, 354, 379
  - народоправство I 148, 197, 198, 271, 301, 331, 332; II 53, 54, 386, 401
  - опозиції: індивідуальне / загальне (індивідуальне / колективне) I 193, 216, 217, 218
  - опозиції: федерація / єдинодержавність (народоправство / єдиновладдя) I 197, 198, 200, 216, 217, 301, 302
  - опозиція: зовнішнє / внутрішнє I 184, 190, 195, 201, 282
  - опозиція: минуле / сучасне I 186, 205
  - опозиція: моральна / матеріальна (фізична) сила I 282
  - опозиція: нове / старе I 195, 201, 282
  - опозиція: сила / безсилля I 205, 206, 312, 484, 563, 568
  - опозиція: українська «громада» / російський «мір» («община») I 217
  - органіцизм (організм, органічність, тіло, «тіло-ідеал») I 148, 191, 192, 193, 194, 195, 201, 203, 215, 216, 217, 231, 321, 445, 446, 451
  - правда I 178, 206, 207, 264, 268, 274, 275, 297, 312, 316, 362
  - пророк I 149, 274; II 401
  - регіонально-провінційне I 208
  - «Руський дух» I 162, 163, 164, 168, 184, 185; II 401

- Руський світ («Великий руський світ») **I** 164, 178, 181, 184, 205, 301, 313, 314; **II** 400, 401
  - сакралізація (сакральність) **I** 180
  - сила **I** 206, 231, 239, 245, 282, 286, 296, 297, 298, 301, 312
  - символізм (символи, символічність) **I** 180, 185, 191, 192, 227, 232, 240, 262, 266, 291, 305, 309
  - слава (славетність, апологія слави) **I** 52, 62, 126, 129, 132, 138, 140, 141, 145, 150, 184, 237, 271, 281, 305; **II** 400
  - стилізація **I** 12, 233, 234, 244, 279, 295
  - темпоральний (часовий) синкретизм **I** 206, 208, 250
  - фальсифікат («ідеальне джерело», фальшива пам'ятка) **I** 209, 211
  - фрагментарність (диверсифікація, мозаїчність) представлення **I** 59, 143, 147, 148, 165, 168, 169, 170, 174, 180, 182, 208
  - хаос **I** 59, 148, 188, 191, 240, 324
- РУЇНА (доба Руїни) **I** 196, 205, 213, 217, 247, 250; **II** 61, 128, 129, 207, 233, 241, 276, 507
- СЛАБЧЕНКА М., праці**
- 1) «Боротьба за системи землеволодіння і форми господарства в Україні XIX–XX ст.» **II** 66
  - 2) «Історія Запорожжя в соціологічному освітленні» **II** 67
  - 3) «Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк)» **II** 36, 37, 38, 40
  - 4) «Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття» **II** 41, 51, 71, 72, 73, 74, 75, 79, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 88
  - 5) «Новітня історія України (1905–1920 рр.)» **II** 87
  - 6) «Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.» **II** 37, 40
  - 7) «Організація господарства України від Хмельнищини до світової війни» («Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны») **II** 40, 41, 51, 54, 55, 57, 58, 62, 66, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 79–80, 117
  - 8) «Феодалізм на Україні (Лекції, читані в Одеському ІНО 1928–29 рр.)» **II** 42
- «СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ» **I** 88, 156, 166; **II** 414
- СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВО (слов'янофіли) **I** 155, 199, 200, 282, 330, 380; **II** 77, 105, 401, 402, 502
- СОЦІАЛІЗМ (соціалістичний) **I** 199, 200, 284, 386, 387, 388, 389, 397, 398, 406, 417, 419, 462, 502; **II** 6, 8, 36, 86, 102, 104, 107, 386, 387, 462
- СОЦІОЛОГІЗАЦІЯ ІСТОРІЇ (соціологізм) **I** 315, 403, 427, 429, 430, 443, 447, 464, 470, 471, 475, 478, 493, 513, 534, 569, 574, 586; **II** 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 14, 16, 18, 19, 22, 28, 32, 33, 37, 38, 39, 42, 43, 46, 51, 52, 56, 65, 66, 67, 69, 74, 82, 83, 84, 88, 122, 133, 134, 139, 163, 177, 178, 181, 185, 191, 215, 216, 219, 222, 234, 238, 250, 252, 254, 268, 276, 351, 402, 403, 404, 405, 406, 418
- архетип **II** 26, 27
  - вульгарний соціологізм **I** 22; **II** 405
  - еволюція (еволюціонізм) **II** 17, 20, 23, 30, 32, 33, 69, 82
  - «економічний матеріалізм» («механічний матеріалізм») **I** 462; **II** 9, 35, 133, 135, 139, 140, 405
  - закон (закономірність) **II** 23, 46, 91, 92, 118, 120
  - імперіалізм **II** 87, 88, 247, 251
  - історичний матеріалізм (матеріалістичне розуміння історії) **II** 44, 46

- класовий дискурс II 46, 57, 58, 69, 89, 91, 94, 95, 99, 100, 101, 103, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 121, 152, 405
- конфлікт процес / структура (діахронія / синхронія) II 71, 73, 77, 81, 87
- колективні уявлення (колективна свідомість, «колективні представлення») I 429, 447, 480, 494; II 17, 20, 24, 27, 28, 29, 31, 32, 34
- колоніальний дискурс II 54, 55, 57, 60, 61, 88, 115, 116, 120, 127, 140, 152, 182, 183, 184, 216, 217
- національний дискурс II 89, 91, 94, 95, 105, 108, 109, 110
- «масова людина» («колективна людина», «сіра людина») I 52; II 6, 9, 34, 46, 48, 187, 188, 189, 200, 268
- опозиція: колективне / індивідуальне II 20, 29, 30, 31, 34
- органіцизм II 40, 83, 88, 91, 116, 118, 124, 126, 133, 221, 222, 232, 234, 237, 238
- «прелогічне мислення» II 27, 28, 29, 34
- стадіальна концептуалізація (стадіальність) II 18, 25, 30, 31, 36, 42, 43, 46, 67, 69, 71, 81, 82, 83, 84, 91, 92, 95, 97, 99
- тип (типологія) II 24, 25, 26, 31, 33, 43, 56, 67
- українська економіка, поняття II 122, 124, 125, 133
- СТАРА МАЛОРОСІЯ II 56, 254, 260, 261, 264, 266, 267, 276, 282, 406
- СТАРА УКРАЇНА II 240, 254, 272, 273, 274, 275, 278, 279, 280, 281, 282, 406
- СУД ІСТОРІЇ I 52, 298, 299, 303, 318, 467, 497, 534; II 347, 348, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 363, 423, 520

ТЕОРІЇ

- «безклясовості української нації» М. Грушевського II 90
- біоорганічного суспільства («надорганізму») I 447
- «граничної корисності» («вчення про корисність») Е. Бем-Баверка й К. Менгера II 115, 405
- «громадівського соціалізму» М. Драгоманова («народницького соціалізму», «драгоманівщина») II 105, 106
- «двох типів глитаїв» («теорія двокуркульства») М. Яворського II 107
- еволюційна теорія (еволюціонізму) Л. Моргана II 26
- «еволюціоністських або соціальних стилів» Ф. Шміта I 19
- «єдиного процесу» М. Слабченка II 35, 41, 42, 43, 44, 48, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 81, 82, 83, 97, 383, 405
- «історичних епох» В. Петрова II 158, 174
- «історичного синтезу» А. Берра II 8
- «історіографічного стилю» Г. Вайта I 39, 48, 49
- класової боротьби I 332–333
- культурно-історичних типів М. Данилевського I 447; II 86
- «лінгвістичні» теорії історіописання I 39
- «мандрівних сюжетів» («мандрівних історій», «літературних запозичень», «теорія переймання») Т. Бенфея I 411, 415, 425; II 402
- модернізації II 254
- «Москви як третього Риму» II 245
- норманського походження Русі («варязька теорія», «норманська» теорія, норманізм) I 198, 498
- «общинного походження» («общинна теорія») козацтва В. Антоновича I 348

- «одвічного слов'янського поневолення» Я. Пейскера I 442, 490
  - расово-антропологічні теорії Ж.-А. де Гобіно та Ж.-В. де Лапужа I 322, 360, 510
  - «родової організації» М. Ковалевського II 22
  - «Серединної Європи» II 88
  - синтетична теорія мистецтва І. Іоффе I 19
  - стилів життя I 41
  - стилів мислення К. Мангайма I 17-21, 23, 24, 36
  - стилів мислення Л. Флека I 21-23, 24
  - стилю мислення Б. Парахонського I 30-31
  - стилю О. Устюгової I 40
  - «федеративна теорія» М. Костомарова I 198, 199, 216
  - формаційна теорія (суспільно-економічних формацій, «формаційна п'ятичленка») II 43, 137, 292, 354, 360, 361, 362, 363, 374, 375, 377, 382, 383, 384, 390, 397
  - циклічна теорія (теорія цивілізацій) А. Тойнбі I 358, 447, 545; II 156-157, 198, 199, 210, 406
  - циклічна теорія (теорія культур, морфології всесвітньої історії) О. Шпенглера I 26, 358, 404, 538; II 6, 156, 406
  - циклічні теорії I 326, 358, 403, 578, 579; II 155-156, 199, 210, 211, 215, 403
  - циркуляції еліт В. Парето та Г. Моски I 579, 583; II 404
- ТИП ІСТОРИКА (вченого, інтелектуала) I 54-55
- історик-аматор I 61, 128, 271, 283, 288, 586; II 400
  - історик-аналітик (аналітик-документаліст, історик-архівіст) I 55, 56, 155, 340, 341, 342, 343, 440; II 402
  - історик-антиквар I 63, 139, 214
  - історик-архівіст (історик-дослідник) I 55; II 274
  - історик-висуванець II 113, 114, 405
  - історик-деструктор (історик-руйнівник) I 55
  - історик-енциклопедист (учений-енциклопедист, інтелектуал-енциклопедист) I 160-161, 437; II 402
  - історик-критик (дослідник-критик) I 55, 177, 181; II 400
  - історик-синтетик (історик-концептуаліст, історик-мислитель, історик-філософ, «філософ в історії») I 55, 56, 341, 342, 343, 355; II 274, 364, 402
  - історик-художник («історик-поет», «поет-учений») I 55, 125, 176, 202, 222, 224, 235, 247, 258, 265; II 399, 400
  - історик-філолог I 55
  - історик-чиновник I 63, 80, 83, 84, 103, 104, 120; II 399
  - «практикуючий історик» (дослідник-фактограф) II 259
  - приватний історик (приватний учений, «незалежний учений») I 160, 169, 170, 273, 586; II 260, 403
  - соціологізуючий історик (соціолог-історик, учений-соціолог) I 198; II 12, 33
  - типологічні опозиції істориків за Т. Поповою I 55-56
- ТИПОЛОГІЇ (ХАРАКТЕРОЛОГІЇ)
- «дві руські народності» М. Костомарова I 184, 198, 216, 217, 218; II 400
  - «козацька характерологія» М. Костомарова I 197
  - «психологическое воззрение» М. Максимовича I 182-184
  - соціальні типи В. Липинського I 579-580
  - «три національні типи» В. Антоновича I 184, 362; II 401

- «український духовий тип» (культурний тип) Б. Крупницького **II** 193, 194, 216
- українських типів М. Костомарова (козак, чумац, поселянин) **I** 191-192
- характерологія малоросійського народного типу Д. Бантиша-Каменського **I** 96

ТОМАШІВСЬКОГО С., праці

- 1) «Велика історія Галичини» **I** 533; **II** 404
- 2) «Влада й культура» **I** 582
- 3) «Вступ до історії церкви на Україні» **I** 545, 548
- 4) «Галичина. Політично-історичний нарис з приводу світової війни» **I** 529-530
- 5) «Десять літ українського питання в Польщі» **I** 545
- 6) «Дипломатарій Галицько-Володимирської держави» **I** 533
- 7) «Етнографічна карта Угорської Руси» **I** 526
- 8) «Народні рухи в Галицькій Руси 1648 р.» **I** 516
- 9) «Наша політика. Гльосси до брошури проф. М. Грушевського» **I** 516
- 10) «Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (Два місяці української політики 1648 р.)» **I** 528, 550
- 11) «Схід і Захід. Історично-політичний нарис» **I** 532
- 12) «Угорщина і Польща на початку XVIII в.» **I** 519
- 13) «Українська історія. Старинні і середні віки» **I** 530, 531

ТОТАЛІТАРИЗМ (тоталітарний) II 137, 155, 178, 179, 186, 187, 189, 192, 193, 197, 205, 212, 283, 285

УКРАЇНОФІЛЬСТВО (українофіли) I 155, 186, 263, 264, 334, 339, 373, 404; **II** 255, 523

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА гетьмана П. Скоропадського **II** 89, 107

УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА I 565; **II** 165, 196

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА II 89, 107

УКРАЇНСТВО («Українська етніка») I 65, 67, 152, 159, 186, 207, 217, 346, 373, 394, 395, 398, 406, 437, 438, 467, 468, 470, 472, 515, 517, 531, 532, 534, 545, 556; **II** 26, 81, 242, 400

ФЕДЕРАЛІЗМ I 218, 332, 373, 374, 382, 387, 388, 391, 395, 398, 419, 575; **II** 500

ФЕДЕРАЦІЯ (федеративний) I 197, 198, 200, 216, 217, 261, 332, 346, 397, 398; **II** 64, 129

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ (феноменалізм) I 19; **II** 6, 18, 19, 166, 171, 173, 175, 404

ФУНКЦІЇ ІСТОРІЇ

- у викладі Д. Бантиша-Каменського **I** 84, 102
- у викладі М. Грушевського **I** 433, 497
- у викладі М. Драгоманова **I** 372
- у викладі О. Компан **II** 379-380
- у викладі В. Липинського **I** 558-559
- у викладі М. Маркевича **I** 127

ХЛОПОМАНИ (Хлопоманський рух) I 329, 333, 373, 557; **II** 78, 461

ХМЕЛЬНИЧЧИНА (визвольна війна 1648-1654 рр., національно-визвольна війна, 1648-1654 рр., доба Б. Хмельницького) I 82, 88, 92, 93, 98, 111, 129, 131, 138, 141, 142, 197, 217, 226, 229, 230, 233, 234, 240, 243, 244, 246, 247, 250, 255, 279, 286, 287, 338, 367, 450, 452, 463, 469, 472, 476, 480, 482, 483, 486, 491, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 516, 518, 520, 521, 522, 528, 550, 551, 561, 566, 581; **II** 16, 25, 31, 46, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 61, 65, 100, 101, 129, 130, 131, 190, 206, 207, 208, 216, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 228, 230, 232, 233, 238, 239, 242, 244, 245, 248, 251, 252, 254,

299, 301, 311, 319, 322, 325, 331, 332, 334, 336, 337, 339, 342, 344, 345, 367, 370, 436, 439, 445, 448, 458, 462, 507, 537

ЦЕНзуРА

- нацистська II 170, 171, 430
- радянська II 122, 269, 306, 307, 333
- російська, імперська I 66, 81, 142, 146, 167, 273, 353, 406; II 435, 458, 525
- самоцензура II 292

ЦИВІЛІЗАЦІЯ I 35, 59, 98, 189, 193, 204, 269, 275, 281, 282, 283, 310, 311, 312, 313, 326, 336, 353, 368, 370, 378, 379, 380, 395, 397, 402, 403, 405, 406, 409, 414, 416, 418, 419, 455, 456, 514, 534, 541, 545, 548, 553, 567, 577, 579; II 7, 85, 155, 156, 158, 177, 178, 188, 189, 192, 196, 197, 199, 200, 201, 202, 204, 205, 210, 211

- цивілізаційні (культурні) «скоки» (хвилі) II 156, 176, 183, 191, 197, 198, 199, 215, 217

ШЕВЧЕНКА Ф., праці

- 1) «Академік Михайло Грушевський» II 351
- 2) «Історичне значення віковичної дружби українського та російського народів» II 312-314
- 3) «Історія і сучасність» II 352
- 4) «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» II 317, 318, 320, 327, 342, 346, 356
- 5) «Про деякі питання історії України» II 306, 307
- 6) «Про роль народних мас в історії» II 321
- 7) «Про суд історії» II 356, 357, 362
- 8) «Русские воеводы на Украине. Очерки взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII столетия» II 298, 305
- 9) «Спираючись на підтримку старшого брата» II 315
- 10) «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?» I 437; II 351, 356

ШКОЛА НАУКОВА

- дефініція О. Оглоблина II 145

ШКОЛИ НАУКОВІ

- австрійська економічна школа II 115
- «анекдотична школа» російських істориків I 74
- антропологічна школа в етнографії та фольклористиці I 410
- історико-економічна школа М. Довнар-Запольського II 113, 142, 143, 146, 165, 462
- історико-економічна школа К. Воблого II 143
- історико-етнографічна школа I 234
- історична школа Й. Лелевеля I 330
- історична школа О. Оглоблина II 128
- київська історична школа В. Антоновича I 343, 559; II 10, 115, 402, 455, 461, 472
- київська історична школа М. Грушевського II 69, 124, 143, 350, 394, 419
- культурно-історична школа у літературознавстві I 319
- львівська (галицька) історична школа М. Грушевського I 516
- марксистська (більшовицька) історична школа М. Яворського I 496; II 90, 111, 428
- міфологічна школа в етнографії та фольклористиці I 191, 410, 411

- московська (марксистська) історична школа М. Покровського II 10, 103, 108, 110, 138, 286, 480
- «нова революційна школа» II 119
- одеська історична школа І. Линниченка II 35
- «органічна школа» в соціології I 429
- паризька (французька) соціологічна школа («емпірична школа» соціології) Е. Дюркгайма I 468, 508; II 8, 16, 27, 28, 33, 403, 486
- польська консервативна історична школа I 556
- польсько-українська школа II 131
- «психологічна школа» у соціології I 429
- російська (російсько-українська) школа з вивчення французької аграрної історії I 420
- «скептична школа» I 126, 173, 202; II 492
- «соціологічна школа» в історіографії I 513
- школа «Анналів» I 218; II 7, 36, 296, 451

ЯВОРСЬКОГО М., праці

- 1) «До історії КП(б)У» II 108
- 2) «Історія боротьби класів на Україні. Начерк лекцій, читаних у Вищій Партиї-ній школі» II 91
- 3) «Історія України в стислому нарисі» II 108
- 4) «Коротка історія України» II 108, 109
- 5) «На історичному фронті», збірка праць II 107
- 6) «Нарис історії України» II 90, 91, 92, 93, 97, 98, 99
- 7) «Нариси з історії революційної боротьби на Україні» II 91, 103, 106
- 8) «Україна в епоху капіталізму» II 72, 93

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

АзГНИИ	Азербайджанский государственный научно-исследовательский институт
АК	Археографічна комісія
АН	Академія наук (Академия наук)
АН УРСР	Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки
АНУ	Академія наук України
АПВВ	Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць
Архив ЮЗР	Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе
АУ	Архіви України
АЮЗР	Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею
Б. в.	без видавництва
Б. д.	без дати
Б. и.	без издательства
Б. м.	без місця
Б. р.	без року
БВ	Бібліологічні вісті
БГПУ	Белорусский государственный педагогический университет им. Максима Танка
БГУ	Белорусский государственный университет
БрГУ	Брянский государственный университет им. И. Г. Петровского
БУ	Більшовик України
БЧ	Библиотека для чтения
ВГУ	Воронежский государственный университет
ВДВ	Всеукраїнське державне видавництво
ВЕ	Вестник Европы
ВИ	Вопросы истории
ВИВ	Военно-исторический вестник
ВИД	Вспомогательные исторические дисциплины
В. І. Н. О.	Вищий інститут народної освіти ім. М. Драгоманова
ВК	Віра і культура
ВКВШ	Всесоюзный Комитет по делам Высшей школы
ВКП	Всесоюзная книжная палата

ВЛУ	Вісник Львівського університету
ВПЦ	Видавничо-поліграфічний центр
ВР ІЛШ	Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ
ВСВУ	Вістник Союзу визволення України
ВТГУ	Вестник Томского государственного университета
ВУ	Вільна Україна
ВУАН	Всеукраїнська Академія наук
ВФ	Вопросы философии
ВЦ	Видавничий центр
ВШ	Визвольний шлях
ВЮЗЗР	Вестник Юго-Западной и Западной России
ГАИЗ	Государственное антирелигиозное издательство
ГВИ	Государственное военное издательство
ГГ	Газета Гатцука
ГИПЛ	Государственное издательство политической литературы
ГИУ	Государственное издательство Украины
ГИХЛ	Государственное издательство художественной литературы
ГМ	Голос минувшого
ГрГУ	Гродненский государственный университет
ГСЭИ	Государственное социально-экономическое издательство
ГУ ВШЭ	Государственный университет «Высшая школа экономики»
ДВПЛ	Державне видавництво політичної літератури
ДВУ	Державне видавництво України
ДД	Державницька думка
ДДУ	Дніпропетровський державний університет
ДІАЗ	Дніпропетровський історико-археографічний збірник
ДДПУ	Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка
ДКАУ	Державний комітет архівів України
ДКЗ	Дрогобицький краєзнавчий збірник
ДНУ	Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара
ДСВ	Диалог со временем
ЖМНП	Журнал Министерства народного просвещения
ЖР	Життя й революція
ЖРО	Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении
ЖС	Житє і слово
ЖУР	Жерела до історії України-Руси
ЗАТ	Закрите акціонерне товариство
ЗГУ	Запорожский государственный университет
ЗДА	З'єднані Держави (Штати) Америки
ЗДУ	Запорізький державний університет
ЗІАІ	Записки історично-археографічного інституту ВУАН
ЗІФВ	Записки історично-філологічного відділу ВУАН

ЗНІСВ	Записки Ніжинського інституту соціального виховання
ЗНУ	Запорізький національний університет
ЗСА	З'єднані Стейти (Штати) Америки
ЗСЛ	За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття
ЗНТШ	Записки Наукового товариства імені Шевченка
ЗУНТК	Записки Українського наукового товариства в Києві
ЗЧСВВ	Записки Чина Св. Василя Великого
ІА	Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського
ІВС	Інститут для вивчення ССРСР
ІДВ	Історичні джерела та їх використання
ІДПК	Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ
ІДУ	Історіографічні дослідження в Україні
ІУ	Інститут історії України НАНУ
ІЛШ	Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ
ІНО	Інститут народної освіти
ІПК	Інститут підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка.
ІР НБУВ	Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського
ІР ЦНБ	Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського
ІПЕД	Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень) НАНУ
ІСД	Інститут східноєвропейських досліджень НАНУ
ІУ	Ілюстрована Україна
ІУА	Інститут української археології АНУ
ІУАДГ	Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ
ІУК	Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ
ІФС	Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ
ІВ	Исторический вестник
ІГЛ	Издательство гуманитарной литературы
ІЖ	Исторический журнал
ІЗ	Исторические записки
ІИ	История и историки: историографический вестник (История и историки: Историографический ежегодник)
ІИЛ	Издательство иностранной литературы
ІМ	Историк-марксист
ІНІОН	Институт научной информации по общественным наукам АН СССР
ІОРЯС	Известия отделения русского языка и словесности императорской АН
ІПЛ	Издательство политической литературы
ІРИ	Институт российской истории
ІСССР	История СССР

ИСЭЛ	Издательство социально-экономической литературы
ИЦ	Издательский центр
КА	Красный архив
КВ	Краківські вісті
КГУ	Киевский государственный университет им. Т. Г. Шевченко
КДУ	Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка
КМА	Киево-Могилянська академія
КМУ	Кабінет міністрів України
КНЛУ	Київський національний лінгвістичний університет
КНУ	Київський національний університет імені Тараса Шевченка
КНУКМ	Київський національний університет культури і мистецтв
КПУ	Комуністична партія України
КС	Киевская старина
КСт	Київська старовина
КТ	Киевский телеграф
КУ	Комуніст України
ЛВ	Львівські вісті
ЛВУ	Ліга Визволення України
ЛГ	Литературная газета (СПб.)
ЛГУ	Львовский государственный университет им. И. Франка
ЛДУ	Львівський державний університет ім. І. Франка
ЛЕУАК	Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии
ЛДП	Листи до приятелів
ЛКП	Література та культура Полісся
ЛН	Литературное наследство
ЛНБ	Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАНУ
ЛНВ	Літературно-науковий вістник (Літературно-науковий вісник)
ЛНУ	Львівський національний університет ім. І. Франка
ЛППМ	Літопис політики, письменства і мистецтва
ЛР	Літопис революції
ЛУ	Літературна Україна
ЛЧК	Літопис Червоної Калини
МАУ	Міжнародна асоціація українців
МВ	Московские ведомости
МВк	Московский вестник
МВС	Міністерство внутрішніх справ
МГИАИ	Московский государственный историко-археологический институт
МГУ	Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова
МН	Молода нація: Альманах
МП	Малое предприятие
МПСИ	Московский психолого-социальный институт
МТ	Московский телеграф
НА ІУ	Науковий архів Інституту історії України НАНУ
НАНУ	Національна Академія наук України

НАПНУ	Національна академія педагогічних наук України
НаУОА	Національний університет «Острозька академія»
НБУВ	Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського
НВ	Новое время
НГ	Нова громада
НД	Научный диалог
НДЛІПУ	Науково-дослідна лабораторія історії Південної України
НДУ	Ніжинський державний університет
НЗІІ	Наукові записки Інституту історії (Інституту історії України) АН УРСР
НИЦ	Научно-исследовательский центр
НМЦ	Науково-методичний центр
НПУД	Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
НТЕ	Народна творчість та етнографія
НТШ	Наукове товариство імені Шевченка
НУ	Нова Україна
НЮАУ	Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого
ОА	Острозька академія
ОГИЗ	Объединение государственных книжно-журнальных издательств при Народном комиссариате просвещения РСФСР
ОДУ	Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова
ОЗ	Отечественные записки
ОНВ	Омский научный вестник
ООЧСУ	Організація Оборони Чотирьох Свобід України
ПГ	Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Примітивна культура та її пережитки на Україні. Соціально-преісторія. Народня творчість та її соціологічні підстави. Науковий щорічник
ПД	Політична думка
ПУ	Проблеми історії України XIX — початку XX ст.
ПКЗР	Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права
ПМ	Прапор марксизму
ПП	Пролетарська Правда
ПрД	Проблемы диалектики
ПС	Пам'ять століть
Псл	Проблеми слов'янознавства: Міжвідомчий науковий збірник
ПУ	Пам'ятки України
ПУВПД	Праці Українського високого педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі
ПУЗ	Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету
ПФ	Практична філософія
РА	Русский архив
РАН	Российская Академия наук
РБ	Русское богатство

РБС	Русский биографический словарь
РВ	Русский вестник
РГГУ	Российский государственный гуманитарный университет
РД	Розбудова держави
РЗ	Рід та Знамено
РИЖ	Русский исторический журнал
РКСУ	Рукописна та книжкова спадщина України
РЛ	Радянське літературознавство
РМ	Русская мысль
РО	Русское обозрение
РПЭ	Российская политическая энциклопедия
Р. Р. В.	Редакция «Русского вестника»
РС	Русская старина
РСв	Русское слово
Рсл	Рідне слово
РУ	Радянська Україна
РХГИ	Русский христианский гуманитарный институт
РШ	Русская школа
СА	Северный архив
СВ	Санкт-Петербургские ведомости
СВк	Средние века
СВНУ	Середні віки на Україні
СГПИ	Ставропольский государственный педагогический институт
СЄДІ	Східно-європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського
СЗ	Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник
СІД	Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць
СИ	Социологические исследования
СЛ	Сіверянський літопис
СМ	Современный мир
СО	Сын Отечества: Исторический, политический и литературный журнал
СОРЯС	Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии наук.
СП	Северная плела
СР	Студент революції
СС	Сумська старовина
СУ	Соборна Україна
СтУ	Стара Україна
СУМ	Спілка української молоді
СХИФО	Сборник историко-филологического общества при Харьковском университете (Сборник Харьковского историко-филологического общества при Харьковском университете)
ТКДА	Труды Киевской духовной академии
ТМАО	Труды Московского археологического общества

ТЧГАК	Труды Черниговской губернской архивной комиссии
УАЗ	Український археографічний збірник
УАН (У. А. Н.)	Українська академія наук
УАЩ	Український археографічний щорічник
УВАН	Українська вільна академія наук
УВМ	Україна в минулому
УВПД	Український високий педагогічний інститут ім. Михайла Драгоманова у Празі
УВС	Університет внутрішніх справ
УВУ	Український вільний університет
УГО	Український гуманітарний огляд
УГУ	Уральский государственный университет
УЖ	Украинская жизнь
УЗ	Український збірник
УІ	Український історик
УІЖ	Український історичний журнал
УІЗ	Український історичний збірник
УІТ	Українське історичне товариство
УИ	Университетские известия
УКСНСД	Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність
УЛ	Український літопис
УЛр	Українська література
УЛГ	Українська літературна газета
УМ	Україна модерна
УНДІАСД	Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства
УНІ-Б	Український науковий інститут у Берліні
УНІГУ	Український науковий інститут Гарвардського університету
УрГУ	Уральский государственный университет
УРЕ	Українська Радянська Енциклопедія
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
УС	Український самостійник
УСДРП	Українська соціал-демократична робітничка партія
УСІ	Український соціологічний інститут
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка
УТОПІК	Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури
УЦСЕ	Україна в Центрально-Східній Європі
ФЖ	Философский журнал
ФКУ	Фонд Катедр Українознавства
ФН	Философские науки
ФСД	Філософська і соціологічна думка
ФСРМ	Фонд сприяння розвитку мистецтв
ХДУ	Харківський державний університет
ХІЗ	Харківський історіографічний збірник

ХНУ	Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
ХНУРЕ	Харківський національний університет радіоелектроніки
ХУ	Хліборобська Україна
ЦАКАВЗЄ	Церковно-археографічна комісія Апостольського візитатора для українців у Західній Європі
ЦВ	Церковный вестник, издаваемый при С.-Петербургской духовной академии
ЦДАВО України	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО України	Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДАМЛМ України	Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України
ЦДІАК	Центральний державний історичний архів у м. Києві
ЦДІАЛ	Центральний державний історичний архів у м. Львові
ЦДК	Центр духовної культури
ЦК КП(б)У	Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України
ЦК КПУ	Центральний комітет Комуністичної партії України
ЧИОНЛ	Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца
ЧНУ	Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича
ЧНУХ	Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького
ЧОИДР	Чтения в императорском Обществе истории и древностей Российских при Московском университете
ЧШ	Червоний шлях
ЭО	Этнографическое обозрение
ЮК	Южный край
AUAAS	The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.
CIUS	Canadian Institute of Ukrainian Studies
HUS	Harvard Ukrainian Studies
JUS	Journal of Ukrainian Studies
КН	Kwartalnik historyczny
NP	Nationalities Papers
RR	Russian Review
SR	Slavic Review
UQ	Ukrainian Quarterly
UR	Ukrainian Review

РЕЗЮМЕ

У монографії розглянуто тексти та дослідницькі практики визначних представників українського історіописання XIX — 80-х років XX ст. у світлі культурних епох і стилів мислення. З перспективи пізньопросвітницького історіописання та раннього романтизму проаналізовано багатотомні історії Дмитра Бантиша-Каменського і Миколи Маркевича, в т. ч. їх сприйняття у культурному просторі імперії Романових. У руслі романтичної парадигми представлено численні та розмаїті тексти Михайла Максимовича, Миколи Костомарова і Пантелеймона Куліша, зокрема визначена їх роль у професіоналізації українського історіописання. Окреслено стильові сполучення й інструментальні вподобання у студіях Володимира Антоновича та Михайла Драгоманова у контексті поширення «першого» позитивізму. Розібрано дослідницькі стратегії «критичного» позитивізму, соціологізації та віталізму у монументальному проєкті «Історії України-Руси» Михайла Грушевського. Висвітлено неоромантичні візії української історії у працях В'ячеслава Липинського та Степана Томашівського. Показано змагання різних підходів з обсягу «масової» історії в українській історіографії 1920-х років, зокрема розглянуто концепцію «генетичної соціології» Михайла Грушевського, теорію «єдиного процесу» Михайла Слабченка, конструкцію «господарської автономії» України Олександра Оглоблина та спробу більшовицько-марксистської соціологізації історії Матвія Яворського. Подано огляд текстів Бориса Крупницького й Олександра Оглоблина, зокрема простежено відображення викликів повоєнної соціогуманітаристики та старих інтелектуальних поррахунків українського історіописання в їх роботах еміграційного періоду. Проаналізовано рецепцію концептуальних пропозицій західної соціогуманітаристики у переддень «антропологічного повороту» у текстах Бориса Крупницького. Розглянуто студії Федора Шевченка та Олени Компан як представників реформістського (нонконформістського) напрямку в українській радянській історіографії. У книзі показано, що методологічні та культурні трансформації суттєво не змінили ідею територіальної минувшини на обох берегах Дніпра як єдиної історії України від ранніх часів.

РЕЗЮМЕ

В монографии рассмотрены тексты и исследовательские практики выдающихся представителей украинского историописания XIX — 80-х годов XX ст. в свете культурных эпох и стилей мышления. С перспективы позднепросветительского историописания и раннего романтизма проанализированы многотомные истории Дмитрия Бантыша-Каменского и Николая Маркевича, в т. ч. их восприятие в культурном пространстве империи Романовых. В русле романтической парадигмы представлены многочисленные и разнообразные тексты Михаила Максимовича, Николая Костомарова и Пантелеймона Кулиша, в частности определена их роль в профессионализации украинского историописания. Очерчены стилевые соединения и инструментальные предпочтения в трудах Владимира Антоновича и Михаила Драгоманова в контексте распространения «первого» позитивизма. Рассмотрены

исследовательские стратегии «критического» позитивизма, социологизации и витализма в монументальном проекте «Истории Украины-Руси» Михаила Грушевского. Освещены неоромантические концепции украинской истории в трудах Вячеслава Липинского и Степана Томашиевского. Показана борьба различных подходов в области «массовой» истории в украинской историографии 1920-х годов, в частности проанализированы концепция «генетической социологии» Михаила Грушевского, теория «единого процесса» Михаила Слабченко, конструкция «хозяйственной автономии» Украины Александра Оглоблина, попытка большевистско-марксистской социологизации истории Матвея Яворского. Сделан обзор текстов Бориса Крупицкого и Александра Оглоблина, в частности прослежено отражение вызовов послевоенной социогуманитаристики и инерции старых интеллектуальных проектов украинского историописания в их работах эмиграционного периода. Проанализирована рецепция концептуальных предложений западной социогуманитаристики накануне «антропологического поворота» у текста Бориса Крупицкого. Рассмотрены работы Федора Шевченко и Елены Компан как представителей реформистского (нонконформистского) направления в украинской советской историографии. В книге показано, что методологические и культурные трансформации существенно не изменили идею территориального прошлого на обеих сторонах Днепра как единой истории Украины с ранних времен.

SUMMARY

This monograph examines the texts and research practices of leading 19th and 20th century Ukrainian historians and the reception of their work. It includes the multi-volume histories of the late-enlightenment and early-Romantic historians Dmytro Bantysh-Kamensky, Mykola Markevych, Mykhailo Maksymovych, Mykola Kostomarov, Panteleimon Kulish, the early positivists Volodymyr Antonovych and Mykhailo Drahomanov, Mykhailo Hrushevs'ky's "critical positivist" sociology, and, the neo-romantics Viacheslav Lypyns'ky and Stefan Tomashivs'ky. It then covers Hrushevs'ky's work in Soviet Ukraine and the work of Ukrainian historians Mykhailo Slabchenko, Oleksander Ohloblyn and Matviy Yavors'ky. The impact of western European sociology and anthropology is traced in Borys Krypnytsky's post-war publications. Finally the book reviews the 1960s Soviet Ukrainian "reformist" writings of Fedir Shevchenko and Olena Kompan. The book seeks to demonstrate that changes in methodologies and broader cultural currents did not appreciably change the idea that the history of the territories on both sides of the Dnieper constituted a single continuous Ukrainian history from earliest times.

Наукове видання

Ясь Олексій Васильович

ІСТОРИК І СТИЛЬ
ВИЗНАЧНІ ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРІОПИСАННЯ
У СВІТЛІ КУЛЬТУРНИХ ЕПОХ
(початок ХІХ — 80-ті роки ХХ ст.)

Монографія

Частина 2

Комп'ютерна верстка

Світлана Блащук

Адреса видавця:

01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4,
тел. (044)278-02-40; e-mail: istdruk@ukr.net

Підписано до друку 22.04.2014 р. Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 53,0 Обл. вид. арк. 49,61
Наклад 300 прим. Зам. 10.2014 р.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

ERRATA Частина 2

Сторінка	Рядок / примітка	Надруковано	Виправлення
313	25	«менше лихе»	«менше лихо»
391	41	у її бібліотеці зберігалася	до її читацького репертуару входила
403	19	на тлі якої	на тлі яких
420	14	Строкачу Т. А.,	Строкачу Т. А.,
422	42	автограф.,	автограф.,
424	39	Громад	Громади
462	26	Вид-во АН УРСР 1939.	Вид-во АН УРСР, 1939.